PIERRE BOURDIEU

η διάκριση

Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης

Ο Pierre Bourdieu (1930-2002) σπούδασε φιλοσοφία στην École Normale Supérieur στο Παρίσι. Το 1964 γίνεται Διευθυντής Ερευνών στην École des Hautes Études en Sciences Sociales, όπου το 1968 ιδρύει το Centre de Sociologie Européenne. Την ίδια χρονιά γίνεται διευθυντής της σειράς Le Sens Commun των εκδόσεων Minuit, ενώ το 1975 ιδρύει και διευθύνει το περιοδικό *Actes de la recherche en sciences socials*. Από το 1981 κατείχε την έδρα της Κοινωνιολογίας στο Collège de France. Το 1989 ιδρύει και διευθύνει την ευρωπαϊκή επιθεώρηση βιβλίου LIBER, το 1997 τη σειρά Liber στις εκδόσεις Seuil και το 1996 τον εκδοτικό οίκο Raisons d'agir. Τα σαράντα και πλέον χρόνια διεθνούς επιστημονικής παρουσίας παρήγαγαν ένα τεράστιο επιστημονικό έργο εμπειρικής και θεωρητικής έρευνας το οποίο, μεταφρασμένο στις περισσότερες χώρες του κόσμου, ενέπνευσε ένα σημαντικό αριθμό ερευνών σε όλους τους επιστημονικούς κλάδους.

Στοχαστής με παγκόσμια αναγνώριση και με έργο που σημαδεύει τη συζήτηση των ιδεών στον αιώνα μας, ο Bourdieu είναι ταυτόχρονα και ο μαχητικός διανοούμενος που στρατεύεται στις πιο σημαντικές υποθέσεις του καιρού μας.

Τα βιβλία του, όπως —μεταξύ πολλών άλλων— *Les héritiers* (Minuit 1964), *L'amour de l'art* (Minuit 1966), *Le métier de sociologue* (Muton-Bordas 1968), *La reproduction* (σε συνεργασία με τον J.-C. Passeron, Minuit 1970) *La distinction* (Minuit 1979), *Le sens pratique* (Minuit 1980), *Ce que parler veut dire* (Fayard 1982), *Homo academicus* (Minuit 1984), *L'ontologie politique de Martin Heidegger* (Minuit

PIERRE BOURDIEU

Η ΔΙΑΚΡΙΣΗ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΑΛΛΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Κική Καψαμπέλη

ΠΡΟΛΟΓΟΣ: Νίκος Παναγιωτόπουλος

ΔΕΚΑΤΗ ΤΡΙΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΣΕΙΡΑ ΜΕΤΑΣΤΡΟΦΕΣ

Διευθυντής ΝΙΚΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993, όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής αδείας του εκδότη κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Η παρούσα έκδοση πραγματοποιήθηκε με την οικονομική ενίσχυση του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου.

Επίσης, η έκδοση αυτή είχε την οικονομική ενίσχυση του Γαλλικού Υπουργείου Πολιτισμού και του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου της Γαλλίας.

Εκδόσεις Πατάκη – Σειρά: Μεταστροφές
Pierre Bourdieu, *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*
Τίτλος πρωτοτύπου: *La distinction, critique sociale du jugement*
Μετάφραση: Κική Καψαμπέλη
Μακέτα εξωφύλλου: Δημήτρης Χαλκιόπουλος
Σελιδοποίηση: Παναγιώτης Βογιατζάκης
Τυπογραφικές διορθώσεις: Έλενα Βαλλή
Φιλμ, μοντάζ: Μαρία Ποινιού-Ρένεση
Copyright© Les éditions de minuit, 1979
Copyright© για την ελληνική γλώσσα
Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ (Εκδόσεις Πατάκη), 1999
Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Φεβρουάριος 2002
Ακολούθησαν οι ανατυπώσεις Απριλίου 2002, Νοεμβρίου 2002, Φεβρουαρίου 2003, Ιουνίου 2004, Μαρτίου 2006, Δεκεμβρίου 2006, Νοεμβρίου 2008, Αυγούστου 2009, Μαρτίου 2011, Ιανουαρίου 2013, Ιανουαρίου 2015
Η παρούσα είναι η δέκατη τρίτη εκτύπωση, Μάρτιος 2018
ΚΕΤ 2615 ΚΕΠ 211/18
ISBN 978- 960-16-0360-5

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΤΑΚΗ

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ 210 36 50.000, 210.52 05 600, 801 100 2665 - FAX 210 36 50 069
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ ΕΜΜ ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ. 210.38.31.078
ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΒΟΡΕΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ - ΠΕΡΙΟΧΗ Β ΚΤΕΟ),
570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Τ.Θ 1213, ΤΗΛ 2310 70 63 54, 2310.70 67 15 - FAX 2310 70 63 55
Web site http //www patakis gr • e-mail info@patakis.gr, sales@patakis gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ Νίκος Παναγιωτόπουλος 11
Η διάκριση της «Διάκρισης»

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ
Κοινωνική κριτική του γούστου 51

Κεφαλαιο Πρωτο:
Τίτλοι και καταγωγικές αποδείξεις πολιτισμικής ευγένειας 53

1. Τίτλοι πολιτισμικής ευγένειας 60
1.1. Το αποτέλεσμα του τίτλου 65
1.2. Η αισθητική διάθεση 71
1.3. Το καθαρό γούστο και το «βάρβαρο γούστο» 74
1.4. Η λαϊκή «αισθητική» 77
1.5. Η αισθητική αποστασιοποίηση 79
1.6. Μια αντικαντιανή «αισθητική» 83
1.7. Αισθητική, πρακτική ηθική και αισθητισμός 87
1.8. Η ουδετεροποίηση και το σύμπαν των δυνατοτήτων 93
1.9. Η απόσταση από την αναγκαιότητα 95
1.10. Η αισθητική αίσθηση ως αίσθηση της διάκρισης 99

2. Καταγωγικές αποδείξεις πολιτισμικής ευγένειας 106
2.1. Τρόποι και τρόπος απόκτησης των τρόπων 109
2.2. Οι «σοφολογιότατοι» και οι «κοσμικοί» 113
2.3. Εμπειρία και γνώση 116
2.4. Ο γενέθλιος κόσμος 118
2.5. Κληρονομημένο κεφάλαιο και επίκτητο κεφάλαιο 122
2.6. Οι δύο αγορές 125
2.7. Παράγοντες και δυνάμεις 135

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ
Η οικονομία των πρακτικών 141

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ:
Ο κοινωνικός χώρος και οι μετασχηματισμοί του 143

1. Ταξική συνθήκη και κοινωνικές οροεξαρτήσεις 146
1.1. Μεταβλητές και συστήματα μεταβλητών 147
1.2. Η κατασκευασμένη τάξη 151
1.3. Κοινωνική τάξη και τάξη τροχιών 155
1.4. Κεφάλαιο και αγορά 160

2. Ένας τρισδιάστατος χώρος 162

3. Στρατηγικές αναμετατροπής 179
3.1. Κατάταξη, απόταξη, ανάταξη 181
3.2. Στρατηγικές αναμετατροπής και μορφολογικοί μετασχηματισμοί 185
3.3. Ο καιρός της κατανόησης 188
3.4. Μια εξαπατημένη γενιά 190
3.5. Η πάλη ενάντια στην απόταξη 194
3.6. Οι μετασχηματισμοί του εκπαιδευτικού συστήματος 200
3.7. Οι αγώνες ανταγωνισμού και η μετάθεση της δομής 203

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ:
Η έξη και ο χώρος του βιοτικού ύφους 214

1. Η ομολογία ανάμεσα στους χώρους 222
1.1. Μορφή και υπόσταση 224
1.2. Τρεις τρόποι διάκρισης 232
1.3. Δεν κάνω τσιριμόνιες ή δε με μέλει; 241
1.4. Ορατό και αόρατο 248

2. Τα σύμπαντα υφολογικών δυνατοτήτων 256

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ:
Η δυναμική των πεδίων 270

1. Η αντιστοιχία ανάμεσα στην παραγωγή των αγαθών και στην παραγωγή των γούστων 276
1.1. Το αποτέλεσμα των ομολογιών 281
1.2. Εκλεκτικές συγγένειες 283

2. Οι συμβολικοί αγώνες 286

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Ταξικό γούστο και βιοτικό ύφος 303

Κεφαλαιο Πεμπτο:
Η αίσθηση της διάκρισης 307
1. Τρόποι ιδιοποίησης του έργου τέχνης 318
2. Οι παραλλαγές του κυρίαρχου γούστου 335
3. Το σημάδι του χρόνου 347
3.1. Κοσμικά μεγαλεία και πνευματικά μεγαλεία 360

Κεφαλαιο Εκτο:
Η πολιτισμική καλή θέληση 363
1. Γνώση και αναγνώριση 364
2. Το σχολείο και ο αυτοδίδακτος 370
3. Κλίση, τάση και ένταση 374
4. Οι παραλλαγές του μικροαστικού γούστου 379
5. Η παρακμάζουσα μικροαστική τάξη 389
6. Η εκτελεστική μικροαστική τάξη 391
7. Η νέα μικροαστική τάξη 397
8. Από το καθήκον στο καθήκον ηδονής 406

Κεφαλαιο Εβδομο:
Η επιλογή του αναγκαίου 415
1. Το γούστο ανάγκης και η αρχή της συμμόρφωσης 416
2. Τα αποτελέσματα της κυριαρχίας 428

Κεφαλαιο Ογδοο:
Κουλτούρα και πολιτική 436
1. Εκφορά γνώμης και λογοκρισία 440
2. Καταστατική ικανότητα και ανικανότητα 445
3. Το δικαίωμα στο λόγο 449
4. Η προσωπική γνώμη 453
5. Τρόποι παραγωγής της γνώμης 456
6. Αποστέρηση της κατοχής και παραποίηση 466
7. Ηθική τάξη και πολιτική τάξη 472
8. Ταξική έξη και πολιτικές γνώμες 477

9. Το προσίδιο αποτέλεσμα της τροχιάς 480
10. Η πολιτική γλώσσα 487

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ:
Τάξεις και ταξινομήσεις 492
1. Ενσωματωμένες κοινωνικές δομές 494
2. Γνώση χωρίς διαμεσολάβηση έννοιας 498
3. Ιδιοτελείς προσδόσεις κατηγορημάτων 504
4. Η πάλη των ταξινομήσεων 509
5. Πραγματικότητα της παράστασης και παράσταση της πραγματικότητας 512

ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ:
Στοιχεία για μια «χυδαία» κριτική των «καθαρών» κριτικών 516
1. Η αηδία για το «εύκολο» 517
2. Η «αναστοχαστική καλαισθησία» και η «αισθητηριακή καλαισθησία» 521
3. Μια αποποιημένη κοινωνική σχέση 527
4. Πάρεργα και παραλειπόμενα 532
5. Η απόλαυση της ανάγνωσης 537

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι:
Κάποιες σκέψεις για τη μέθοδο 540
Το ερωτηματολόγιο 551
Σχέδιο παρατήρησης (το συμπληρώνει ο ερευνητής) 558

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ:
Συμπληρωματικές πηγές 560

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΡΩΝ 567

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ 589

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΙΝΑΚΩΝ 591

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ 593

ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ 595

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΗΣ «ΔΙΑΚΡΙΣΗΣ»

Αν έπρεπε να συμπυκνώσει κανείς σ' έναν πρόλογο, που δεν έχει άλλο σκοπό από το να προσφέρει μια εποπτική θέα στα «θεμέλια του οικοδομήματος» ενός έργου[1], το βασικό μάθημα της *Διάκρισης*, ενός από τα πιο σημαντικά

---

[1] Δυο τουλάχιστον παράγοντες καθιστούν αναγκαίους τους προλόγους που στοχεύουν να ενεργοποιήσουν στον αναγνώστη ανάλογων βιβλίων τη διαδικασία του ανακαλύπτω διαβάζοντας, για να παραφράσουμε τον Ντελακρουά. Ο πρώτος είναι οι όλο και πιο έντονες επιδράσεις που ασκεί η εγκαθίδρυση των νόμων του fast reading και του fast teaching, και αυτές που ασκεί ο νόμος των «μεσο»-λαβητών μεταξύ κοινού και παραγωγού. Οι νόμοι αυτοί δημιουργούν πια παράδοση νομιμοποιώντας ένα ιμπεριαλιστικό αυθαίρετο, όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς στις διάφορες ιεροτελεστικές και αυτονομιμοποιητικές κριτικές της σχολαστικής καθηγητικής ιδεολογίας στο πλαίσιο του σημερινού «διαστικού, άσεμνου και κάθιδρου συνωστισμού», για να μιλήσουμε όπως ο Νίτσε. Έτσι, μία από τις αναγκαιότητες των προλόγων που στοχεύουν να εντάξουν *σχεσιακά* το μεταφερόμενο έργο στο πολιτισμικό πεδίο υποδοχής του, ώστε να εξασφαλισουν τα minimum προσδοκόμενα επιστημονικά αποτελέσματα (και όχι να αποκομίσουν οφέλη λειτουργώντας ως *στρατηγική συμβολικής ανέλκυσης*), προέρχεται από το διαπιστωμένο πια γεγονός πως οι παραγωγοί, δυνάμει ή εν τοις πράγμασι, δε διαβάζουν ο ένας τον άλλον, ενώ ένα μεγάλο μέρος αυτών που γνωρίζουν για τους ομότεχνούς τους το μαθαίνουν ex auditu. Μόνο αν γνωρίζουμε αυτό, μπορούμε να κατανοήσουμε μεταξύ άλλων έναν κύριο νόμο της επιστημονικής συζήτησης, αυτόν που επιτρέπει σε ορισμένους να αυτοεξουσιοδοτούνται ως κριτικοί χωρίς να διερωτώνται αν έχουν κατανοήσει το αντικείμενο της κριτικής τους (βλ. P. Bourdieu, «Qu'est-ce que faire parler un auteur· A propos de Michel Foucault», *Sociétés et Représentations*,· 1996, σσ. 13-18). Ο δεύτερος είναι η σημερινή κοινωνική ιεράρχηση των αντικειμένων στο εσωτερικό του κοινωνιολογικού πεδίου η οποία συμβάλλει στην ακύρωση της πλήρωσης των όρων που είναι απαραίτητοι για τη γένεση του κοινωνιολογικού βλέμματος. Οι δύο αυτοί παράγοντες καθιστούν συχνά υποχρεωτική την προλόγιση των έργων, καθώς αυτή (οφείλει να) συμβάλλει στην εξουδε-

βιβλία του Πιερ Μπουρντιέ αλλά και της ιστορίας της κοινωνιολογίας, αν κρίνει κανείς από τις πολυάριθμες μεταφράσεις του και τις απειράριθμες αναφορές του από ειδικούς όλου του φάσματος των κοινωνικών επιστημών και όχι μόνο, θα μπορούσε να πει ότι το μάθημα αυτό είναι η *γενετική ανθρωπολογία της εξουσίας με έμφαση στη συμβολική διάσταση* που χαρακτηρίζει το έργο του Πιερ Μπουρντιέ συνολικά· αυτός δηλαδή ο τρόπος επιστημονικής σκέψης που διακρίνεται μεθοδολογικά τόσο για τη σχεσιακή προσέγγιση της κοινωνικής ζωής όσο και για τον αναστοχασμό που εγκλείεται στον πυρήνα της θεωρίας του για την κοινωνία και τη γνώση, για τη διανοητική πρακτική και τα εγγενή της όρια, ένας τρόπος που ενεργοποιείται παραδειγματικά στην παρούσα ανάλυση του γούστου που επιχειρεί. Τα δύο αυτά θεμελιώδη χαρακτηριστικά της κοινωνιολογικής του μεθόδου επιτρέπουν στον Πιερ Μπουρντιέ από τη μια μεριά να υπερβεί και σ' αυτή την εργασία του μια σειρά πλαστές και καταστρεπτικές επιστημολογικές, μεθοδολογικές και επιστημονικές αντιθέσεις (μίκρο/μάκρο, αντικειμενισμός/υποκειμενισμός, ποιοτικό/ποσοτικό κτλ.), και από την άλλη να κατασκευάσει αντικείμενα έρευνας απαλλαγμένα από τα σφάλματα που προκαλεί η εφαρμογή της σχολαστικής ανάλυσης[2].

Η Διάκριση: *μια passio sciendi*

Στην ερώτηση τι θα επέλεγε αν ήταν υποχρεωμένος να ασκήσει ένα χειρωνακτικό επάγγελμα, ο Προυστ απάντησε πως η ερώτηση προϋποθέτει

τέρωση των επιδράσεων του παραμορφωτικού πρίσματος —των διαφόρων ειδών «μετάβασης σε άλλο γένος», όπως θα έλεγε ο Κασσίρερ— τις οποίες μπορούν να ασκήσουν οι εδραιωθείσες στο ελληνικό εκπαιδευτικό πεδίο κατηγορίες αντίληψης και σκέψης. Αν δεχθεί κανείς τις απειλές που ενέχουν αυτοί οι δύο παράγοντες, τότε μπορεί να υπερβεί τη συστολή που δημιουργεί ο κίνδυνος να παρερμηνευθεί, κυρίως από τους μεσίτες των κοσμικών εξουσιών και τους αποκλεισμένους από το διεθνές επιστημονικό πεδίο, αφού το όφελος από το «διανοητικό έρωτα» που προκαλεί η επένδυση στον «ορθολογικό διάλογο» είναι μεγαλύτερο.

[2] Για μια συνοπτική παρουσίαση του επιστημονικού του παραδείγματος, βλ. Pierre Bourdieu, *Μάθημα πάνω στο Μάθημα. Κοινωνιολογία και αυτο-κοινωνιοανάλυση*, εισ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, μτφρ. Νίκος Αγκαβανάκης, κοινωνιολογική επιμέλεια, Θάνος Ψυχογιός, Καρδαμίτσα, 2001. Για μια ανάλυση των σχολαστικών σφαλμάτων, βλ. Pierre Bourdieu, *Πρακτικοί Λόγοι. Για μια θεωρία της δράσης*, Πλέθρον, 2000, σσ. 197-212, και Pierre Bourdieu, «Κριτική του σχολαστικού λόγου», στο Pierre Bourdieu, *Νόστιμον Ήμαρ*, επιμ.-πρόλ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, μτφρ. Καίτη Διαμαντάκου, Καρδαμίτσα, 1999, σσ. 69-84.

μία διάκριση ανάμεσα στα χειρωνακτικά και στα πνευματικά επαγγέλματα που δεν μπορούσε να προσυπογράψει και πως, αν, τελικά, βρισκόταν στην κατάσταση που προσδιόριζε το ερώτημα που του απηύθυναν, θα διάλεγε ως χειρωνακτικό επάγγελμα αυτό ακριβώς που ασκούσε, δηλαδή του συγγραφέα. Και πρόσθετε, με το ίδιο πάθος και έντονη ανατρεπτική διάθεση, πως αν συνέβαινε να λείψει απολύτως το χαρτί, θα γινόταν φούρναρης, αφού είναι τιμητικό να δίνεις στους ανθρώπους τον άρτο τον επιούσιον. Διαβάζοντας[3] τη *Διάκριση*, θα μπορούσε κανείς να πει πως ο Πιερ Μπουρντιέ διακατέχεται από το ίδιο, επιστημονικό στην περίπτωσή του, πάθος, ότι είναι φανατικός εραστής της επιστήμης, της αξίας της και των κοινωνικών λειτουργιών της.

Πράγματι, στην παρούσα εργασία του παραδειγματοποιείται η υιοθέτηση μιας ρασιοναλιστικής φιλοσοφίας της γνώσης ως μεθοδικής εφαρμογής του Λόγου και της εμπειρικής παρατήρησης του κοινωνικού κόσμου, μιας φιλοσοφίας που επιβάλλει τόσο τη ρήξη με τις προϊδεάσεις όσο και μια συνεχή προσπάθεια αναλυτικής απο/ανακατασκευής, ικανής να αναδείξει τις «ενδογενείς αιτίες και τις απρόσωπες κρυφές δυνάμεις που κινητοποιούν τα άτομα και τις συλλογικότητες», ώστε να θεμελιώσει επαρκώς την «αρχή

---

[3] Ο συνειρμός γίνεται κατανοητός αν γνωρίζει κανείς την εμμονή που επιδεικνύει ο Πιερ Μπουρντιέ στην προσπάθεια για μια εξαιρετική διαύγεια στη γραφή. Όπως συνηθίζει να αναφέρει, δανειζόμενος τα λόγια του Φλομπέρ, ενός συγγραφέα που τον συγκινεί, προσπαθεί να «ζωγραφίσει καλά το ευτελές», μια προσπάθεια που αποτυπώνεται με χαρακτηριστική επιτυχία στη *Διάκριση*. Πράγματι, προκειμένου να επιτύχει την αυστηρότητα και την πληρότητα της σύλληψης του αντικειμένου του χωρίς να υποταχθεί σε δογματικά κανονολόγια και για να προσφέρει ανάγλυφη την κοινωνιολογία στους αναγνώστες του, ο Πιερ Μπουρντιέ πραγματοποιεί, όπως το συνηθίζει, μια πληθώρα τυπολογικών πειραματισμών και υφολογικών νεοτερισμών. Κατ' αρχάς, αν τη δει κανείς από την εσωτερική επιστημονική της λογική, η *Διάκριση* δεν αποτελεί ακαδημαϊκό πόνημα κλασικής μορφής. Η γραφή της διαπλέκει κείμενο και φωτογραφίες, αντίγραφα τεκμηρίων και αποσπάσματα συνεντεύξεων ή αυτούσια δεδομένα παρατηρήσεων σε πίνακες και παράπλευρες στήλες που εκτείνονται κατά μήκος του κειμένου, ενώ επιπρόσθετα εναλλάσσονται διαφορετικές γραμματοσειρές και τυπογραφικά στοιχεία, αναμειγνύεται το ευθύ με το πλάγιο ύφος, πάντα σε μια προσπάθεια συνδυασμού της αναλυτικής ακρίβειας με την εμπειρική οξυδέρκεια. Πρόκειται, πράγματι, για μια προσπάθεια παραγωγής μηνυμάτων σε πολλά επίπεδα, κατά τρόπο ανάλογο μ' αυτόν των ποιητών της προφορικής παράδοσης, για μια προσπάθεια δηλαδή παραγωγής ενός λόγου που μπορεί να γίνει αντιληπτός από όλο τον κόσμο και παράλληλα απόλυτα προσβάσιμος μόνο στους ομότεχνούς του. Βλ. Pierre Bourdieu, Hans Haacke, *Libre-échange*, Seuil, 1994, σ. 110.

του επαρκούς λόγου» της κοινωνιολογίας[4] και, συνεπώς, να υπερασπίσει την ενότητα της επιστημονικής της μεθόδου και την ένταξή της στη μεγάλη σχολή των επιστημών[5].

Επιλέγοντας, αφενός, ως αντικείμενο το γούστο σε μια περίοδο όπου, αν εξαιρέσει κανείς τις σύντομες αναλύσεις και αναφορές του Βέμπερ στους τρόπους ζωής των διαφόρων ομάδων, τη θεωρία της τάξης της σχόλης και της επιδεικτικής κατανάλωσης του Βέμπλεν και τη μελέτη της μακροφασματικής διαδικασίας πολιτισμού του Ελίας, η έννοια αυτή ήταν αποκλειστικό αντικείμενο μελέτης των φιλοσόφων του νου, της αισθητικής και των βιολόγων, και διενεργώντας, αφετέρου, μέσω μιας συνάρθρωσης στατιστικών, φαινομενολογικών και εθνογραφικών ερευνών η οποία καταδεικνύει την ανυπαρξία οντολογικής διαφοράς μεταξύ του τρόπου μελέτης των δομών και της κοινωνικής κατασκευής της πραγματικότητας, μια βαθιά ρήξη τόσο με τον κατακερματισμό των επιστημονικών πειθαρχιών όσο και με το θεωρητικισμό και την εννοιολογική φετιχοποίηση που ευννοεί ο εγκαθιδρυμένος καταμερισμός της επιστημονικής εργασίας, ο Πιερ Μπουρντιέ επιχειρεί να διαρρήξει τα ιερά σύνορα που δημιουργεί η νόμιμη κουλτούρα και να επαναφέρει την αισθητική κατανάλωση στην οικογένεια των καθημερινών καταναλώσεων· να αποδείξει, μέσω μιας ριζοσπαστικής κριτικής της κρίσης, πως η αισθητική κρίση είναι ουσιωδώς μια κοινωνική ικανότητα τόσο ως προς τη γένεσή της όσο και ως προς τον τρόπο λειτουργίας της· να περιγράψει τους βασικούς μηχανισμούς της κουλτούρας και της εξουσίας στις σύγχρονες κοινωνίες και να επεξεργασθεί, μέσω μιας συνάρθρωσης της θεωρίας της γνώσης και της πολιτικής θεωρίας, μια θεωρία των τάξεων η οποία, συνδέοντας τη μαρξιστική θεωρία και τον υπερτονισμό του οικονομικού κεφαλαίου, τη βεμπεριανή αναγνώριση της διακριτότητας της πολιτισμικής τάξης πραγμάτων και την ντυρκεμική παράδοση της ανάλυ-

---

[4] Βλ. Pierre Bourdieu, *Questions de sociologie*, Ed. de Minuit, 1984, σ. 44, και για μια πλήρη και αυστηρή ανάπτυξη της προσπάθειας θεμελίωσης της επιστημονικότητας της κοινωνιολογίας, βλ. C. de Montlibert, *Εισαγωγή στην κοινωνιολογική συλλογιστική*, εισ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, μτφρ. Καίτη Διαμαντάκου, Καρδαμίτσα, 3η έκδ. 2001, σσ. 1-121.

[5] Η *Διάκριση* θα μπορούσε, υπό μια μεθοδολογική έννοια, να διαβαστεί και ως κοινωνιολογική κριτική ανάλυση των «πρωτόγονων μορφών ταξινόμησης» των διαφόρων εκφάνσεων του μεταμοντερνισμού, όπως την προτείνει ο Ζακ Μπουβρές ως μία νοσογραφία αυτής της σκέψης της πρωτοπορίας της αυτοϊκανοποίησης και του αυτοθαυμασμού που επιχειρεί, βλ. Jacques Bouveresse, *Γοητευτικές και παραπλανητικές ακροβασίες της φιλοσοφίας*, εισ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, Στέλιος Βιρβιδάκης, μτφρ. Τερέζα Μπούκη, σειρά *Λόγοι Δράσης*, Πατάκης, 2002.

σης των ταξινομήσεων, να επιλύει το θεμελιώδες θεωρητικό και εμπειρικό πρόβλημα της γένεσης και της ύπαρξης των τάξεων.

Η πολλαπλή αυτή στόχευση[6] προωθείται με τη βοήθεια του βασικού θεωρητικού του σχήματος, δηλαδή της θεωρίας της πρακτικής[7] η οποία εδράζεται στην εννοιολογική τριάδα έξη (habitus), κεφάλαιο, πεδίο. Απέναντι στη νεοκαντιανή παράδοση και στο υπερβατικό σκεπτόμενο υποκείμενό της, ο Πιερ Μπουρντιέ (επαν)εισάγει την έννοια της έξης για να επανατοποθετήσει στο κοινωνικοποιημένο σώμα τη λειτουργία του ενεργού χειριστή της κατασκευής του πραγματικού και να προσδώσει στις κατηγορίες και στις πρακτικές αρμοδιότητες των φορέων ένα ρόλο μεσολαβητικό, μεταξύ «του συστήματος των αντικειμενικών κανονικοτήτων» και του χώρου των «παρατηρήσιμων συμπεριφορών», προωθώντας και διευρύνοντας την έννοια της αντικειμενικότητας στο γνωστικό χώρο της κοινωνικής επιστήμης. Όπως σημειώνει «η στιγμή του μεθοδικού αντικειμενισμού, στιγμή αναπόφευκτη αλλά αφηρημένη, επιβάλλει την ίδια του την υπέρβαση», χωρίς την οποία η κοινωνιολογία είναι καταδικασμένη στην αποτυχία εν μέσω των λαθών του ρεαλισμού της δομής ή της υιοθέτησης των μηχανιστικών εξηγήσεων που ενεργοποιούνται όταν παραγνωρίζεται η *πρακτική λογική*, το modus operandi που υπαγορεύει τις συμπεριφορές. Το πρόταγμα της *Διάκρισης*, όπως και όλης της κοινωνιολογίας του Μπουρντιέ, συνίσταται στο να αποφύγει το «ρεαλισμό της δομής» στον οποίο οδηγεί ο αντικειμενισμός, στιγμή απαραίτητη για τη ρήξη με την πρωτογενή εμπειρία και την κατασκευή των αντικειμενικών σχέσεων, ο οποίος τείνει να υποστασιοποιήσει αυτές τις σχέσεις χρησιμοποιώντας τες ως πραγματικότητες, χωρίς, παράλληλα, να παραδοθεί στις διαδικασίες του υποκειμενισμού, ο οποίος αδυνατεί να συμβάλει στην κατανόηση της αναγκαιότητας του κοινωνικού κόσμου: «Γι' αυτό, πρέπει να επιστρέψουμε στην πρακτική, χώρο της διαλεκτικής μεταξύ του opus operatum και του modus operandi, των αντικειμενικοποιημένων προϊόντων και των ενσωματωμένων προϊόντων της ιστορικής πρακτικής, των δομών και των έξεων (habitus)»[8].

---

[6] Loic Wacquant, «Bourdieu's suicide», στο Bridget Fowler (επιμ.) *Reading Bourdieu on culture and society*, Manchester, Manchester University Press, 2000, σσ. 114 -117.

[7] Για μια αναλυτική παρουσίαση της θεωρίας του αυτής, βλ. Pierre Bourdieu, *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Droz, 1971, και Pierre Bourdieu, *Le sens pratique*, Ed. de Minuit, 1980. Στα ελληνικά, βλ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, «Η θεωρία της πρακτικής του Πιερ Μπουρντιέ», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 78, 1990, σσ. 32-65

[8] Pierre Bourdieu, *Le sens pratique*, ό.π. σ. 88.

Μέσα σ' αυτή την προοπτική, η μελέτη του γούστου ορίζεται από το κοινωνιολογικό του «παράδειγμα», αυτό του κατασκευαστικού δομισμού[9].

Όπως και στα άλλα του έργα, έτσι και σ' αυτό καταγράφεται χαρακτηριστικά η προσπάθεια του Πιερ Μπουρντιέ να μεταστρέψει τη φιλοσοφική του κουλτούρα σ' ένα σύστημα διερωτήσεων στο οποίο προσπαθεί να απαντήσει εμπειρικά. Πράγματι, η μελέτη του γούστου που προτείνει καταδεικνύει τη γενετική ισχύ της κοινωνιολογικής του μεθόδου σε σχέση με τους ισχυρισμούς της φιλοσοφίας, υποχρεώνοντάς μας να θυμηθούμε πως η κοινωνική φιλοσοφία, οι μεγάλες προφητικές θεάσεις του 19ου αιώνα αποτέλεσαν κοινωνικά εμπόδια στην κατασκευή μιας επιστημονικής κοινωνιολογίας[10]. Η *Διάκριση*, αυτή η «δέβηλη», «ιερόσυλη» πρόσεγγιση όπως θεωρήθηκε κυρίως από τους διανοούμενους, από τους επαγγελματίες της αντικειμενικοποίησης, που δεν ανέχονται την αντικειμενικοποίηση του θεμελίου της πίστης τους στην κουλτούρα και στον πολιτισμό[11], ενεργοποιεί

---

[9] Ν. Παναγιωτόπουλος, «Από τον κανόνα στις στρατηγικές και από το υποκείμενο στο δρώντα φορέα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 72, 1989, σσ. 123-141.

[10] Loic Wacquant, Durkheim et Bourdieu, «Le socle commun et les fissures», στο *Critique*, 579/580, 1995, σσ. 646-660.

[11] Nikos Panayotopoulos, «The thinker of the primitive thought of thinkers of the primitive thought», *European Journal of Social Theory*, τ. 2, αρ. 1, άνοιξη 1999, σσ. 327-333. Θα μπορούσαμε εδώ να σημειώσουμε, μια και αναπτύσσονται τελευταία πλαστές ταυτίσεις και διαφορές μεταξύ του έργου του Μπουρντιέ και του Φουκό, πως η ιστορικοφιλοσοφική προσέγγιση του Φουκό και η κοινωνιολογία της κουλτούρας του Μπουρντιέ μπορούν να θεωρηθούν δύο τρόποι εφαρμογής της κοινωνικής ιστορίας των συμβολικών μορφών που προωθούσε ο Ε. Κασσίρερ (βλ. E. Cassirer, *La philosophie des formes symboliques*, τ. 1, *Le langage*, τ. 2, *La pensée mythique*, τ. 3, *La phénoménologie de la connaissance*, Ed. de Minuit, 1972, και τα οποία εκδόθηκαν στη Γαλλία στη σειρά *Le sens commun* που διεύθυνε ο Πιερ Μπουρντιέ). Και τα δύο διανοητικά εγχειρήματα αν και διαφέρουν ως προς το σχετικό βάρος που δίνει το καθένα στη φιλοσοφία και στις επιστήμες του ανθρώπου, έχουν κοινό σημείο τη ριζοσπαστικοποίηση του νεοκαντιανισμού. Στο καθαρά φιλοσοφικό επίπεδο, διενεργώντας και οι δυο μια ρήξη με κάθε θεμελιοκρατιστική τάση και μεταθέτοντας τις φιλοσοφικές ερωτήσεις στο επίπεδο της θετικής έρευνας, προτείνουν μια ποικιλία αντικειμένων που ανατρέπουν τα όρια του σημαντικού και του ασήμαντου, του νόμιμου και του μη νόμιμου στο χώρο της ιεραρχίας των αντικειμένων (βλ. Pierre Bourdieu, «Επιστημονική μέθοδος και κοινωνική ιεραρχία των αντικειμένων», μτφρ. Μ. Θανοπούλου, στο Pierre Bourdieu, *Κείμενα κοινωνιολογίας*, εισ., Νίκος Παναγιωτόπουλος, Δελφίνι, 1994, σσ. 51-56). Από την άλλη μεριά, η κριτική ή αναστοχαστική σχέση με τη γνώση αποτελεί άλλο ένα σημείο ταύτισης των θεωρητικών τους προοπτικών, αφού συμφωνούν και οι δύο με την άποψη πως η πρόοδος της ορθολογικότητας είναι αδιαχώριστη από μια ανάλυση των λιγότερο ή περισσότερο ήπιων μορφών δεσποτισμού του Λόγου («ο Λόγος ταυτόχρονα ως δεσποτισμός και ως διαφω-

πρακτικά τη μόνιμη προτροπή του, ότι δηλαδή πρέπει (και έπρεπε) να αρνηθούμε τις μεγαλειώδεις, σχεδόν μεταφυσικές, φιλοδοξίες (όπως, λ.χ., το νόημα της ιστορίας, η εξέλιξη της ανθρωπότητας κτλ.), για να απαντήσουμε σε ερωτήσεις πιο ταπεινές, αλλά ικανές να επιβεβαιωθούν εμπειρικά[12].

Η θεωρία του modus operandi

Η καινοτομία της *Διάκρισης* συνίσταται στο γεγονός πως προτείνει έναν τρόπο ανάλυσης της αισθητικής κρίσης ο οποίος αξιώνει τη μελέτη των συνθηκών δυνατότητας των αισθητικών πρακτικών: εγκαταλείποντας τη μελέτη του opus operatum του σχολικού θεσμού, η επιστημονική άποψη που προωθεί σε τούτο το έργο προϋποθέτει την ανάλυση της σχέσης με την αισθητική πρακτική και γενικότερα με την κουλτούρα[13], δηλαδή του modus operandi, το οποίο ορίζει την αίσθηση του πολιτισμικού παιχνιδιού και λειτουργεί ως ένα είδος «διακριτικού προέλευσης», συμβάλλοντας στον καθορισμό της αξίας των προϊόντων του στις διάφορες αγορές. «Με άλλα λόγια, ό,τι συλλαμβάνουμε διαμέσου δεικτών όπως είναι το μορφωτικό επίπεδο ή η κοινωνική καταγωγή ή, ακριβέστερα, μέσα στη δομή της σχέσης που ενώνει αυτά τα δύο είναι επίσης τρόποι παραγωγής της καλλιεργημένης έξης, αρχές διαφορών όχι μόνο στις αποκτημένες ικανότητες, αλλά και στους τρόπους της ενεργοποίησής τους, σύνολο δευτερευουσών ιδιοτήτων οι οποίες, καθόσον αποκαλύπτουν τις διαφορετικές συνθήκες απόκτησης, είναι προδιατεθειμένες να λάβουν πολύ διαφορετικές αξίες στις διαφορετικές αγορές»[14].

Η θεωρία της αντίληψης και της κρίσης που αναπτύσσει ο Πιερ Μπουρντιέ μέσα από την κριτική της καντιανής θεωρίας της «καθαρής

τισμός» έλεγε ο Φουκό, βλ. Michel Foucault «La vie, l'expérience et la science» *Revue de la métaphysique et de la morale*, αρ. 1, 1985, σ. 4), με τη διαφορά όμως πως ο Μπουρντιέ, αντίθετα από τον Φουκό, πιστεύει ότι η κριτική αυτή είναι συμβατή με τον ορισμό της κοινωνιολογικής πειθαρχίας. Βλ. Πιερ Μπουρντιέ, «Για έναν ορθολογικό ιστορικισμό», στο Pierre Bourdieu, *Νόστιμον Ήμαρ*, ό.π., σσ. 53-69.

[12] Νίκος Παναγιωτόπουλος, «Ιατρείον για τη φιλοσοφία», *Σύγχρονη εκπαίδευση*, τ. 121, 2001, σσ. 117-120.

[13] Ήδη από το βιβλίο του *Οι κληρονόμοι*, περιέγραψε, με αντικείμενο το φοιτητικό πληθυσμό, τον τρόπο ανάλυσης των καλλιεργημένων πρακτικών. Βλ. Pierre Bourdieu, Jean-Claude Passeron, *Οι κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κουλτούρα*, εισ.-μτφρ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, Μαρία Βιδάλη, Καρδαμίτσα, 2η έκδ., ό.π., 1996.

[14] P. Bourdieu, *La distinction*, ό.π., σ. 109.

αισθητικής», την οποία η φιλοσοφία αντιμετωπίζει ως καθολική, ενώ στην πραγματικότητα πρόκειται για μια μορφοποιημένη (και φενακισμένη) αφήγηση μιας ιδιαίτερης εμπειρίας με την τέχνη την οποία οι αστοί οφείλουν στην προνομιούχο θέση που κατέχουν στον κοινωνικό κόσμο, καταλήγει να καταδείξει πως η αισθητική κρίση αποτελεί μια κοινωνική ικανότητα. Τοποθετώντας το habitus, την έξη, την πρακτική αίσθηση, την αίσθηση του παιχνιδιού, ως μορφή μιας «σχέσης με την κουλτούρα», στον πυρήνα της επιστημονικής του κατασκευής[15], ο Πιερ Μπουρντιέ προχώ-

---

[15] Χωρίς να υπάρχει λόγος να υπεισέλθουμε πάλι εδώ στις λεπτομέρειες της θεωρίας της πρακτικής του Πιερ Μπουρντιέ, πράγμα που έχουμε κάνει αλλού αναλυτικά, περιοριζόμαστε να σημειώσουμε πως επιλέγοντας αντικείμενα μελέτης τα οποία ήταν εγκαταλελειμμένα ως τότε στην παραδοσιακή ψυχολογία, όπως οι προτιμήσεις στα χρώματα ή στα μουσικά ακούσματα, και θέλοντας να τα μετασχηματίσει σε αντικείμενα μιας αυστηρής κοινωνικής επιστήμης, ο Πιερ Μπουρντιέ επιχειρεί να επιβεβαιώσει άλλη μια φορά την, ήδη επεξεργασμένη και ελεγμένη σε πολλές άλλες εργασίες του, βασική του ιδέα, δηλαδή ότι σε κάθε κοινωνικό υποκείμενο υπάρχει ένα είδος ενότητας, συνολικής φυσιογνωμίας, μία ενότητα ύφους πέρα από την ποικιλία των πρακτικών του. Ο τρόπος που τρώμε, που μιλάμε, που ντυνόμαστε, που χτενιζόμαστε, οι διάφορες πρακτικές μας έχουν μια συγγένεια ύφους και επιλογής που διαμορφώνεται τελείως ασύνειδα. Η αρχή των πρακτικών δεν είναι το συνειδητό υποκείμενο αλλά μια σχέση με τον κόσμο, κοινωνικά συγκροτημένη και βαθιά σωματική. Δανειζόμενος από μια φιλοσοφική και επιστημονική παράδοση την έννοια της *έξης*, η οποία ήθελε να εκφράσει κάτι το ασύνειδο, ένα είδος λογικής που συνδέεται με το σώμα (ο Χέγκελ, για παράδειγμα, αντιπαραθέτει το ήθος στην ηθική, Moralität – Sittlichkeit, δηλαδη μια ηθική καντιανού τύπου στην οποία υπάρχουν υπερβατικές προσταγές, μη αναγώγιμες στην πραγμάτωσή τους σε μια πρακτική, σε μια πραγματοποιημένη ηθική, η οποία γίνεται μόνιμη διάθεση) και όχι με τη συνείδηση, όπως στην υποκειμενιστική παράδοση της ιντελεκτουαλιστικής φιλοσοφίας της συνείδησης και του υποκειμένου ως γιγνώσκουσα συνείδηση, ο Πιερ Μπουρντιέ εμπλούτισε την κλασική έννοια της έξης (habitus) χρησιμοποιώντας την ως ένα είδος γραμματικής μέσα στα όρια της οποίας μπορούμε να δημιουργήσουμε άπειρες «φράσεις». Η συστηματικότητα και η συγγένεια των πρακτικών που παράγει η έξη δε σημαίνει βέβαια συνοχή, αφού, για παράδειγμα, όπως έχει δείξει αλλού, υπάρχουν έξεις που παράγουν συστηματικότητα μέσα στην ανακολουθία και στην ασυνέπεια, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των «σχισμένων έξεων» (βλ., μεταξύ πολλών άλλων, Pierre Bourdieu (διευθ.) *La misère du monde*, Seuil, 1994). Κοντολογίς, η σύλληψη τόσο της μεταβλητότητας της συστηματικότητας όσο και του βαθμού συνειδητότητας των πρακτικών που παράγει η πρακτική λογική και η «γνώση μέσω του σώματος» που την καθοδηγεί προϋποθέτει και συνεπάγεται, για τον Πιερ Μπουρντιέ, μια πολύ αυστηρή και περίτεχνη φαινομενολογία των διαφόρων μορφών σχέσης με την πρακτική, (βλ., μεταξύ πολλών άλλων, Questions à Pierre Bourdieu, στο G. Mauger, L. Pinto (επιμ.) *Lire les Sciences Sociales 1989-1992*, Belin, τ. 1, 1994, σσ. 309-332, όπως επίσης Pierre Bourdieu, *Questions de sociologie*, ό.π., και Pierre Bourdieu, *Choses dites*, Ed. de Minuit, 1987).

ρησε και σ' αυτή την εργασία του σε μια επανάσταση της επιστημονικής παράστασης για τον κοινωνικό κόσμο που δίκαια ονομάστηκε *κοπερνίκεια*: η αντικειμενική γνώση εμπεριέχει τη γνώση των συνθηκών αντικειμενικοποίησής της. Η κριτική θεωρία της κουλτούρας την οποία εμπεριέχει η ανάλυση των κοινωνικών συνθηκών δυνατότητας των αισθητικών και, γενικότερα, των καλλιεργημένων πρακτικών, που επιχειρεί ο Πιερ Μπουρντιέ, προϋποθέτει την ανάλυση των κοινωνικών συνθηκών δυνατότητας της κριτικής, και η προσπάθεια ανάλυσης των κοινωνικών συνθηκών που καθιστούν εφικτή την κάθε είδους κληρονομιά προσφέρει τα μέσα για μια διανοητική (και ίσως κοινωνική) απελευθέρωση σε σχέση με αυτή. Έτσι, ολοκληρώνεται αυτό που επεξεργάζεται ήδη από την εποχή των *Κληρονόμων*, όπου σκιαγραφούσε τόσο τις επιστημολογικές του θέσεις για τον ιστοριστικό ρασιοναλισμό[16] (ή το ρασιοναλιστικό ιστορισμό) όσο και τις αρχές μιας κριτικής θεωρίας της πολιτικής αφού, έστω και σε εμβρυώδη μορφή, συγκροτούσε τη βασική του ιδέα ότι, ανακαλύπτοντας την ιστορικότητά του, ο λόγος αποκτά τα μέσα να αποδράσει από την ιστορία[17]. Και ολοκληρώνεται με την τριπλή ιστοριοποίηση[18] που προτείνει θεωρητικά και ελέγχει εμπειρικά στη *Διάκριση*: η ιστοριοποίηση τόσο των κοινωνικών φορέων, μέσα από την ανάλυση των έξεών τους και ό,τι αυτό συνεπάγεται στο επίπεδο σύλληψης της κοινωνικής τους αναγκαιότητας, η ιστοριοποίηση των κοινωνικών κόσμων, των πεδίων μέσα στα οποία πραγματώνουν τα άτομα τις κοινωνικές τους αποστολές, καθώς και, τέλος, η ιστοριοποίηση του γιγνώσκοντος υποκειμένου και των εργαλείων της γνώσης του αποτελούν τις θεμελιώδεις προϋποθέσεις για μια συνολική γενετική και δομική ταυτόχρονα κοινωνιολογία, η οποία επιτρέπει την κατανόηση και την εξηγήση της κρίσης και της καινοτομίας, αλλά και τη σύλληψη των ιστορικών καθορισμών («το ιστορικό ασύνειδο») κάθε πρα-

---

[16] Νίκος Παναγιωτόπουλος, Πρόλογος στο Pierre Bourdieu, Jean-Claude Passeron, *Οι κληρονόμοι*, *ό.π.*, *σσ.* 7-15.

[17] Βλ. Ν. Παναγιωτόπουλος, Επίλογος στο Pierre Bourdieu, *Η ανδρική κυριαρχία*, Στάχυ, 2η έκδ., 1999, *σσ.* 107-143. Το σημείο αυτό το επανεπεξεργάζεται στην ιστορική του διάσταση στο Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*, Seuil, 1992, όπου περιγράφει την ιστορική γένεση του λογοτεχνικού πεδίου το οποίο είναι το αντικειμενικό αντίστοιχο της ανάδυσης της καθαρής αισθητικής διάθεσης στις προνομιούχες τάξεις.

[18] Πιερ Μπουρντιέ, «Για έναν ορθολογικό ιστορικισμό», στο Pierre Bourdieu, *Νόστιμον Ήμαρ*, *ό.π.*, *σσ.* 53-69.

κτικής και ως εκ τούτου τη δυνατότητα απελευθέρωσης της πρακτικής από την ιστορία[19].

Μ' αυτό τον τρόπο ο Πιερ Μπουρντιέ υπερβαίνει τη βασική αλλά στερούμενη επιστημολογικού θεμελίου αντίθεση μεταξύ ιστορίας και κοινωνιολογίας. Όσοι αντιμετώπισαν τον Πιερ Μπουρντιέ ως θεωρητικό της αναπαραγωγής υποτίμησαν το ρόλο που αναγνώρισε στην ιστορία και στην έξη και παρέβλεψαν ότι, κατά τη γνώμη του, κάθε κοινωνιολογία οφείλει να είναι ιστορική και κάθε ιστορία κοινωνιολογική· και πράγματι, η κοινωνιολογία μπορεί να θεωρηθεί ιστορική: το κοινωνικό δεν είναι τίποτε άλλο παρά ιστορία, είτε αυτή συλλαμβάνεται ως ήδη γενόμενη, είτε υπό διαδικασία εξέλιξης, είτε ως δυνάμει κατάσταση[20]. Μία πλήρης κοινωνιολογία οφείλει να ενσωματώνει την ιστορία των δομών, οι οποίες αποτελούν την περάτωση, σε μία δεδομένη στιγμή, μιας ολόκληρης ιστορικής διαδικασίας. Δεδομένου ότι η κοινωνική δομή δεν είναι μία αφηρημένη οντότητα η οποία υπερβαίνει την ιστορική πραγματικότητα, η ενεργοποίηση των αρχών της δομικής ιστορίας, της μόνης ικανής να συλλαμβάνει, σε κάθε στιγμή, δηλαδή σε κάθε κατάσταση της δομής, ταυτόχρονα τόσο το προϊόν των προγενέστερων αγώνων για το μετασχηματισμό ή τη συντήρηση της δομής, όσο και την αρχή, μέσω των αντιφάσεων, των εντάσεων, των σχέσεων δύναμης που τη συγκροτούν, των μεταγενέστερων μετασχη-

---

[19] Αυτό που φιλόσοφοι όπως ο Καρτέσιος, ο Λάιμπνιτς ή ο Σπινόζα λένε για τα πάθη, ο Πιερ Μπουρντιέ το υιοθετεί στην περίπτωση αυτής της ειδικής κοινωνικής αναγκαιότητας που αποτελεί η έξη. Θεωρώντας πως η έξη δε μετασχηματίζεται εύκολα, αλλά και υποστηρίζοντας πως ένας τρόπος να τη μετασχηματίσεις είναι να τη γνωρίσεις, η ανάλυση της έξης που προτείνει ο Πιερ Μπουρντιέ δεν οδηγεί κατ' ανάγκη στον έλεγχό της, αλλά συμβάλλει αποφασιστικά στο να βοηθήσει τους ανθρώπους, αυτά τα κοινωνικοποιημένα και θνητά σώματα που κατοικούνται από μια άσβεστη επιθυμία για αναγνώριση, να διαχειρισθούν το κοινωνικό τους ασύνειδο, τις φοβίες, τα φαντάσματα, τους τρόμους, τις απαρέσκειές τους, με δυο λόγια, όπως συνηθίζει να λέει, τους βοηθά «να ζήσουν». Μέσα σ' αυτή τη λογική, ο Πιερ Μπουρντιέ προσδιορίζει και την ηθική διάσταση της κοινωνιολογίας, την αποφαταλιστική και κλινική λειτουργία της, διαστάσεις που θα διαπραγματευτούμε ειδικότερα αλλού. Μπορούμε ήδη να παραπέμψουμε στο Pierre Bourdieu, Loic Wacquant, *Réponses*, Seuil, 1996 και στα ελληνικά στο Νίκος Παναγιωτόπουλος, «Λόγοι Δράσης με Μέσα Δράσης», στο Pierre Bourdieu, *Για ένα Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Κίνημα*, σειρά *Λόγοι Δράσης*, Πατάκη, 2001, σσ. 6-21.

[20] Γεγονός που παραγνωρίζεται από πολλούς Έλληνες σχολιαστές του έργου του, όπως, από τον Ν. Μουζέλη, τον Θ. Μυλωνά, την Λ. Φραγκουδάκη, αν και από διαφορετική οπτική και προσέγγιση ο καθένας.

ματισμών, καθίσταται αναγκαία[21]. Διαφορετικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ακαδημαϊκή διάκριση μεταξύ κοινωνιολογίας και ιστορίας οδηγεί τον κοινωνιολόγο σε μία ανιστορική κοινωνιολογία, δηλαδή στην παραγνώριση των ιστορικών συνθηκών που παρήγαγαν τις κοινωνικές δομές τις οποίες μελετά[22]. Αυτές οι ιστορικές συνθήκες παρεμβαίνουν τόσο στο ίδιο το αντικείμενο όσο και στις νοητικές δομές με τις οποίες ο κοινωνιολόγος προσλαμβάνει το αντικείμενο που μελετά, έτσι ώστε, στο μέτρο, και μόνο στο μέτρο, που υπάρχει αντιστοιχία μεταξύ των αντικειμενικών και των νοητικών δομών, ο κοινωνιολόγος τείνει να προσεγγίσει το αντικείμενο όπως του δίνεται, ως δεδομένο, και κατά συνέπεια τείνει να μεταχειριστεί ως εργαλείο γνώσης ό,τι θα έπρεπε να θεωρήσει ως αντικείμενο γνώσης, δηλαδή ό,τι συγκροτεί την πρακτική αίσθηση του κοινωνικού κόσμου, τα προαπαιτούμενα, τα σχήματα αντίληψης και κατανόησης. Αυτή η αντίληψη για το ρόλο της ιστορίας, ότι δηλαδή η ιστορία αποτελεί ένα απαραίτητο όργανο γνώσης του εαυτού μας, όπως έλεγε ο Κασσίρερ[23], μέσα από τον επαναπροσδιορισμό της σχέσης της με την κοινωνιολογία που επιχειρεί ο Πιερ Μπουρντιέ, εγγράφεται στη δυνατότητα συγκρότησης της κοινωνικής ιστορίας της κοινωνικής επιστήμης, στην προοπτική μιας επιστημολογικής και κοινωνικής κριτικής, ως επιστήμης του ασυνειδήτου, όπως αυτή προωθήθηκε από τη μεγάλη παράδοση της ιστορικής επιστη-

---

[21] Η έννοια του πεδίου που κατασκεύασε ο Πιερ Μπουρντιέ υποθέτει την υπέρβαση της συμβατικής αντίθεσης μεταξύ δομής και ιστορίας, αναπαραγωγής και μετασχηματισμού, στατικής και δυναμικής ανάλυσης. Όπως έδειξε με τις έρευνές του στο γαλλικό λογοτεχνικό πεδίο της εποχής του Φλομπέρ ή στο καλλιτεχνικό πεδίο της εποχής του Μανέ (Pierre Bourdieu, La révolution impressionniste, *Arras*, Noroit, 303, 1987, σσ. 3-18, Pierre Bourdieu, «L'institutionnalisation de l'anomie», *Les cahiers du musée national d'art moderne*, αρ. 19-20, 1987, σσ. 6-19), δεν μπορούμε να συλλάβουμε τη δυναμική ενός πεδίου παρά μέσω μιας ανάλυσης της δομής του και ταυτόχρονα δεν μπορούμε να συλλάβουμε αυτή τη δομή χωρίς μία γενετική ανάλυση της συγκρότησής του και των συγκρούσεων μεταξύ των θέσεων που το συγκροτούν ή μεταξύ αυτού του πεδίου στο σύνολό του και άλλων πεδίων, κυρίως του πεδίου της εξουσίας. Βλ. την Εισαγωγή του Πιερ Μπουρντιέ για την ελληνική έκδοση στο Pierre Bourdieu, *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου*, εισ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, μτφρ. Μάνος Δημητρακόπουλος, Γιωργος Τσούλας, J-P. Schaal, Δελφίνι, 1991.

[22] Pierre Bourdieu, «Sociologie et histoire», στο *Aux Frontières du savoir*, Presses de l'Ecole Nationale des Ponts et Chaussées, 1996, σσ. 11-131.

[23] E. Cassirer, *Essai sur l'homme*, Ed. de Minuit, 1975, σ. 288, βλ. επίσης Pierre Quillet, «Problématique et systématique dans l'oeuvre de Cassirer», στο Jean Seidengart (επιμ.), *E. Cassirer. De Marbourg à New York*, Cerf, Gallimard, 1990, σσ. 221-231.

μολογίας που συγκροτήθηκε από τον Μπασελάρ[24], τον Φουκό[25] και τον Κανγκιλέμ[26].

Ο Πιερ Μπουρντιέ πραγμάτωσε ουσιαστικά αυτό που είχε προβλέψει ο Ντυρκέμ, ότι δηλαδή η κοινωνιολογία και η ιστορία «είναι καταδικασμένες να συνδεθούν και θα έρθει μια μέρα που το ιστορικό και το κοινωνιολογικό πνεύμα δε θα διαφέρουν παρά σε λεπτομέρειες». Υπό αυτή την οπτική, η *Διάκριση*, που διενεργεί και αυτή, όπως και όλο το έργο του Πιερ Μπουρντιέ μια «ερωτική ρήξη με τη φιλοσοφία», όπως παρατηρεί ο Ζ. Ντερριντά[27], μπορεί να θεωρηθεί ότι επιτελεί μια ιστοριοποίηση του υπερβατικού προτάγματος της φιλοσοφίας, με την έννοια ότι επιχειρεί μια καθαρή αντιχαϊντεγκεριανή προσέγγιση, μια ρήξη με κάθε πρόθεση οντολογικοποίησης της ιστορίας. Η *Διάκριση* αποτελεί μια πρόταση για μια αληθινά ενοποιημένη επιστήμη του ανθρώπου όπου, όπως σημειώνει ο ίδιος ο Πιερ Μπουρντιέ, «η ιστορία θα ήταν μια ιστορική κοινωνιολογία του παρελθόντος και η κοινωνιολογία μια κοινωνική ιστορία του παρόντος», με αρχή το αξίωμα ότι η δράση, η δομή και η γνώση αποτελούν προϊόντα της εργασίας ιστορικών διεργασιών[28].

Ο κοινωνικός χώρος των χώρων

Ο Πιερ Μπουρντιέ στη *Διάκριση* αντιμετωπίζει το πρόβλημα των τάξεων επιχειρώντας να δώσει μια οριστική λύση στις ατέρμονες συζητήσεις που τροφοδότησε η μαρξιστική παράδοση, κλασικό παράδειγμα του *φαινομένου περίκλεισης* που παρήγαγε η μαρξιστική θεωρία, αλλά και οι επικριτές της αναφορικά με το «πόσες τάξεις υπάρχουν», «αν υπάρχουν» κτλ. Αντιμετωπίζοντας το πρόβλημα των τάξεων μ' ένα βιτγκενσταϊνικό τρόπο, ως ψευδοπρόβλημα, δηλαδή, που για να το λύσεις πρέπει να το καταστρέψεις, ο Πιερ Μπουρντιέ αρνείται να επιλέξει μεταξύ ύπαρξης ή μη ύπαρξης των τάξεων.

Όταν λέμε πως υπάρχουν τάξεις, εννοούμε πως υπάρχουν διαφορές και οι διαφορές σημαίνουν πως υπάρχει διασπορά, άρα ένας χώρος· αυ-

---

[24] G. Bachelard, *La formation de l'esprit scientifique*, Vrin, 1938.

[25] M. Foucault, *L'archéologie du savoir*, Gallimard, 1969.

[26] G. Canguilhem, *Études d'histoire et de philosophie des sciences*, Vrin, 1968.

[27] Αναφορά στο F. Dosse, *Histoire du structuralisme*, τ. 2, La Découverte, 1992, σ. 90.

[28] Θα μπορούσε κανείς να ανατρέξει, μεταξύ πολλών άλλων, στο τελευταίο του βιβλίο για να έχει μία ακόμα πρακτική εφαρμογή της θέσης αυτής. Βλ. Pierre Bourdieu, *Les structures sociales de l'économie*, Seuil, 2000.

τόν ακριβώς το χώρο επιχειρεί να κατασκευάσει επιστημονικά ο Πιερ Μπουρντιέ στη *Διάκριση*. Πράγματι, ο Πιερ Μπουρντιέ κατασκευάζει ένα χώρο κοινωνικών θέσεων ο οποίος οργανώνεται από τις δύο θεμελιώδεις και τεμνόμενες αρχές διαφοροποίησης, το οικονομικό κεφαλαίο και το πολιτισμικό κεφαλαίο, των οποίων ο καταμερισμός παράγει τις δύο κύριες αντιθέσεις που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες κοινωνίες[29], καθώς και από το κοινωνικό κεφάλαιο[30]. Στην πρώτη, κάθετη, διαίρεση κατανέμονται τα κοινωνικά υποκείμενα με βάση τον όγκο κεφαλαίου που διαθέτουν, με τρόπο ώστε να αντιπαρατίθενται οι ομάδες με μεγάλο όγκο κεφαλαίου, οι κυρίαρχες δηλαδή ομάδες, στις ενδεείς, στις κυριαρχημένες. Η δεύτερη διαίρεση, η οριζόντια, είναι αυτή που οριοθετεί την αντίθεση στο εσωτερικό των κυρίαρχων ομάδων στη βάση της δομής του κεφαλαίου που κατέχουν, και ειδικότερα μεταξύ των κατόχων περισσότερου οικονομικού κεφαλαίου (που είναι τα κυρίαρχα, σήμερα, τμήματα των κυρίαρχων ομάδων, επιχειρηματίες, τραπεζίτες, ελεύθεροι επαγγελματίες κτλ.) και των κατόχων πολιτισμικού περισσότερο και λιγότερο οικονομικού κεφαλαίου (που είναι τα κυριαρχημένα τμήματα των κυρίαρχων ομάδων, διανοούμενοι, καλλιτέχνες κτλ.). Μέσα σ' αυτό τον κοινωνικό χώρο, η κοινωνική κρίση των δρώντων κοινωνικών φορέων ορίζεται από τον Πιερ Μπουρντιέ ως σχεσιακό σύστημα αντιθέσεων και συμπληρωματικοτήτων: κάθε πρακτική αποκτά το κοινωνικό της νόημα και την ικανότητά της να σημα-

---

[29] Είναι αναγκαίο να σημειώσουμε πως, μολονότι το εμπειρικό του υλικό έχει πεδίο εφαρμογής του τη γαλλική κοινωνία, η θεωρητική του κατασκευή αξιώνει εφαρμοσιμότητα σε όλες τις διαφοροποιημένες κοινωνίες. Μπορούμε να βρούμε εμπειρικές επιβεβαιώσεις σε πολλές χώρες, από την Ιαπωνία μέχρι τη Νορβηγία. Βλ., για παράδειγμα, Lennart Rosenlund, Cultural changes in a Norwegian urbain community. Applying Pierre Bourdieu's approach and analytical framework, *International Journal of Contemporary Sociology*, τ. 33, αρ. 2, Οκτώβριος 1996, σσ. 211- 246. Οι εφαρμογές αυτές έχουν και την ιδιότητα της θεωρητικής προσαρμογής της «παραγωγικής ορμής», για να μιλήσουμε όπως ο Ε. Φινκ, των εννοιών του. Για παράδειγμα, η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, ενεργοποιημένη στην ελληνική περίπτωση, θα έπρεπε να εντάξει μια ειδική διάσταση που θα εμπεριείχε την ιδιαιτερότητα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, δηλαδή το ρόλο του Κράτους ως εργαλείου αναπαραγωγής στο σύστημα στρατηγικών αναπαραγωγής των διαφόρων κοινωνικών ομάδων, με αποτέλεσμα να μπορεί να ονομασθεί σε ορισμένες περιπτώσεις *πολιτικογραφειοκρατικό κεφάλαιο*. Βλ. Nikos Panayotopoulos, État pénal et État social en Grèce, *Regards Sociologiques*, PUS, 2002 (υπό δημ.).

[30] Pierre Bourdieu, «Το κοινωνικό κεφάλαιο», στο Pierre Bourdieu, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, *ό.π.*, σσ. 91-96, Pierre Bourdieu, «Οι τρεις καταστάσεις του πολιτισμικού κεφαλαίου», *ό.π.*, σσ. 75-85.

τοδοτεί κοινωνικές διαφορές και αποστάσεις, όχι από μια εγγενή ιδιότητά της αλλά από την ένταξή της σε ένα σύστημα ομοίων αντικειμένων και πρακτικών. Κατά συνέπεια, η αίσθηση της αισθητικής ή, γενικότερα, οι πολιτισμικές πρακτικές των διαφόρων τάξεων και των τμημάτων τους και οι τρόποι ζωής που συνδέονται με αυτές ορίζονται με βάση την αντίθεσή τους με τις άλλες. «Η αρέσκεια είναι πρώτα και κύρια απαρέσκεια» όπως σημειώνει. Κάθε κρίση είναι και διά-κριση. Όλη η θεωρητική κατασκευή του κοινωνικού χώρου που επιχειρεί ο Πιερ Μπουρντιέ συνίσταται στο να καταδείξει πως η διερεύνηση της κοινωνικής λογικής της κατανάλωσης απαιτεί όχι την εξακρίβωση μιας άμεσης σχέσης μεταξύ μιας δεδομένης πρακτικής και μιας ιδιαίτερης κοινωνικής κατηγορίας, αλλά τη σύλληψη της δομικής αντιστοιχίας μεταξύ δύο συστημάτων σχέσεων, του χώρου των τρόπων ζωής και του χώρου των κοινωνικών θέσεων που κατέχουν οι διάφορες τάξεις[31].

Ο κοινωνικός χώρος που κατασκευάζει ο Πιερ Μπουρντιέ αντικαθιστώντας την έννοια της «τάξης» δε συνεπάγεται την ύπαρξη «τάξεων», με την έννοια των συγκροτημένων και αντιπαρατιθέμενων στη βάση οικονομικών και κοινωνικών κριτηρίων ομάδων. Πρόκειται στην πραγματικότητα για ένα νευτώνειου τύπου χώρο[32], όπου υπαρχουν δυνάμεις έλξης και

---

[31] Εξάλλου, το ζήτημα των δομικών συγγενειών μεταξύ του χώρου των νόμιμων πολιτισμικών αγαθών και του χώρου των διαθέσεων απασχόλησε ιδιαίτερα το θεωρητικό έργο του Πιερ Μπουρντιέ και αποτέλεσε αντικείμενο ιδιαίτερων αναλύσεων στο σημείο όπου τέμνονται η κοινωνιολογία του καλλιτεχνικού και λογοτεχνικού πεδίου και η κοινωνιολογία των τάξεων. Με το ζήτημα αυτό θα ασχοληθούμε ειδικότερα με την ευκαιρία της έκδοσης του βιβλίου του Πιερ Μπουρντιέ *Οι κανόνες της τέχνης*. Βλ. Pierre Bourdieu, «La métamorphose des goûts» στο Pierre Bourdieu, *Questions de sociologie*, *ό.π.*, σσ. 161-172, Pierre Bourdieu, «La production de la croyance, contribution à une économie des biens symboliques», *Actes de la recherche en Sciences Sociales*, αρ. 13, 1977, σσ. 3-40, Pierre Bourdieu, «Le marché des biens symboliques», *Année sociologique*, τχ. 22, 1971, σσ. 49-56.

[32] Ο Πιερ Μπουρντιέ είχε επιχειρήσει από πολύ νωρίς την ανακατασκευή της έννοιας του κοινωνικού χώρου (βλ. Pierre Bourdieu, «Condition de classe et position de classe», στο Roger Cornu, Janina Lagneau, *Hiérarchies et classes sociales*, Armand Colin, 1969, σσ. 293-317, Pierre Bourdieu, «Avenir de classe et causalité du probable», *Revue française de sociologie*, XV, 1, 1974, σσ. 3-42) και είχε επικριθεί έντονα τότε από όλους αυτούς που είχαν δεχθεί την επίδραση της θεωρίας του Μαρξ υποπίπτοντας στο σχολαστικό σφάλμα του να μη συμπεριλάβουν στη θεωρία τους την επίδραση της πίστης τους στη θεωρία του Μαρξ (βλ. *Actuel Marx, Autour de Pierre Bourdieu*, PUF, αρ. 20, 1996), όπως ο Νίκος Πουλαντζάς, ο οποίος δεν αναγνώριζε σ' αυτή την προσπάθεια

απώθησης, διαφορές (οικονομικές, πολιτισμικές κτλ.) στη βάση των οποίων δημιουργούνται λιγότερο ή περισσότερο μόνιμες συνενώσεις και μετατοπίσεις. Η γνώση αυτού του χώρου επιτρέπει να διαβλέψουμε τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται οι κοινωνικές συνάφειες μεταξύ διαφόρων κοινωνικών υποκειμένων. Αν, για παράδειγμα, δύο φορείς βρίσκονται σε διαφορετικές και απομακρυσμένες ζώνες του κοινωνικού χώρου, έχουν πιθανότητες να μην κατανοεί ο ένας τον άλλον, να μην αναπτύξουν συμπαθητικές μορφές επικοινωνίας και να μη συναντηθούν ποτέ. Με αυτή την έννοια, δεδομένου ότι οι κοινωνικοί φορείς της δράσης κατασκευάζουν ατομικά και συλλογικά την αλήθεια του κοινωνικού κόσμου με εργαλεία που αποκομίζουν από τον ίδιο τον κοινωνικό κόσμο και τα οποία εξαρτώνται από τη θέση τους μέσα σ' αυτόν, είναι πιθανόν να (επιχειρήσουν να) κατασκευάσουν, μέσω μιας πολιτικής, με την ευρεία έννοια του όρου, εργασίας τον κοινωνικό κόσμο με βάση την ιδέα των τάξεων[33].

Μέσα σ' αυτό τον κοινωνικό χώρο του οποίου η κατασκευή θεμελιώνεται στην υπόθεση μιας ορισμένης κατάστασης σχέσεων των διαφόρων ειδών κεφαλαίου και των ποσοστών μετατροπής τους από το ένα είδος στο άλλο[34],

---

τίποτε άλλο πέρα από μια «φονξιοναλιστική» προσέγγιση του προβλήματος των τάξεων (βλ. Nikos Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*, τ. I, Maspero, 1972, σσ. 58-73). Σε όσους συνεχίζουν να διατηρούν την ίδια *πρακτική σχέση* με τη θεωρητική θεωρία, ας μας επιτραπεί να τους παραπέμψουμε στο Pierre Bourdieu, «Le discours d'importance. Quelques réflexions sociologiques sur quelques remarques critiques à propos de "Lire le Capital"», στο Pierre Bourdieu, *Ce que parler veut dire*, Fayard, 1982, σσ. 207-226.

[33] Για μια αναλυτική παρουσίαση της θέσης του αναφορικά με την «επίλυση του προβλήματος των τάξεων», όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο ίδιος, βλ. Pierre Bourdieu, «Κοινωνικός χώρος και γένεση των "τάξεων"», στο Pierre Bourdieu, *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*, εισ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, μτφρ. Κική Καψαμπέλη, Καρδαμίτσα, 1999, σσ 365-378. Για επιπλέον αποσαφηνίσεις, βλ. Pierre Bourdieu, *Νόστιμον Ήμαρ*, *ό.π.*, σσ. 75-84, καθώς και Pierre Bourdieu, *Πρακτικοί Λόγοι*, *ό.π.*, σσ. 13-33, Pierre Bourdieu, *Questions de sociologie*, *ό.π.*, σσ. 86-95, Pierre Bourdieu, «Μια τάξη αντικείμενο», στο Pierre Bourdieu, *Κείμενα κοινωνιολογίας*, *ό.π.*, σσ. 97-107, και Pierre Bourdieu, «Ταυτότητα και παράσταση», στο Pierre Bourdieu, *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*, *ό.π.*, σσ. 319-332.

[34] Συχνά απομονώνεται εσφαλμένα (αν και σ' ένα βαθμό δικαιολογημένα, μια και δεν αναφέρεται συχνά ο ίδιος στη συνάρθρωσή τους) η θεωρία του κοινωνικού χώρου από τη θεωρία των πεδίων που σταδιακά επεξεργάζεται εδώ και καιρό ο Πιερ Μπουρντιέ. Ο κοινωνικός χώρος που κατασκευάζει ο Πιερ Μπουρντιέ δεν είναι τελικά παρά ένας χώρος των χώρων, αφού αποτελείται από κοινωνικά πεδία τα οποία δομούνται στη βάση της

τα κοινωνικά υποκείμενα και οι οικογένειές τους αγωνίζονται συνεχώς για να διατηρήσουν ή να βελτιώσουν τη θέση τους μέσω ποικίλων στρατηγικών αναπαραγωγής, και κυρίως μέσω των στρατηγικών μετατροπής των κεφαλαίων τους[35]. Η αξία της μετατροπής των διάφορων ειδών κεφαλαίου, η οποία ορίζεται από μια σειρά θεσμικούς μηχανισμούς (π.χ. από το σχολικό σύστημα, την αγορά εργασίας, τους νόμους σχετικά με τη διαδοχή και τη μεταβίβαση κληρονομιάς), αποτελεί ένα από τα βασικά διακυβεύματα των κοινωνικών αγώνων[36], αφού κάθε τάξη επιζητεί να επιβάλει ως ανώτερο

παραγωγής και αναπαραγωγής ειδικών διακυβευμάτων και της κατοχής ειδικών πηγών ενέργειας («ατού») με στόχο το όφελος που μπορούν να αντλήσουν οι συμμετέχοντες στα παιχνίδια αυτών των διακυβευμάτων. Η συμβολή των πεδίων στη δόμηση του κοινωνικού χώρου σε μια δεδομένη κοινωνία, σ' ένα δεδομένο χρονικό συγκείμενο, προσδιορίζεται από τη συγκεκριμένη συνάρθρωση των πεδίων. Για παράδειγμα, σήμερα ορισμένες πηγές κοινωνικής ενέργειας λειτουργούν (σχετικά) αποτελεσματικά σε όλα τα πεδία (το οικονομικό «ατού», λόγου χάρη, δεν καθορίζει μεν την επιστημονική αναγνώριση, αλλά εμπλέκεται στον τρόπο λειτουργίας του επιστημονικού πεδίου), όπως επίσης υπάρχουν νόμοι μετατροπής μεταξύ των διαφόρων «ατού» (το οικονομικό κεφάλαιο, λόγου χάρη, λειτουργεί ως ένα βαθμό ως μέσον απόκτησης πολιτισμικού κεφαλαίου). Η συνολική θεωρητική άρθρωση, τόσο στη γενετική όσο και στη δομική της διάσταση, μεταξύ της ανάλυσης με τους όρους του κοινωνικού χώρου και με τους όρους των πεδίων πρόκειται να εκτεθεί σε ένα βιβλίο που ετοιμάζει ο Πιερ Μπουρντιέ και θα δημοσιευθεί σύντομα. (Βλ. Πιερ Μπουρντιέ, Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση, στο Pierre Bourdieu, *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου*, ό.π., σσ. 79-84, Pierre Bourdieu, *Κείμενα κοινωνιολογίας*, ό.π., σσ. 63-70.)

[35] Η ανάλυση της αναπαραγωγής (ατομικής και συλλογικής) η οποία εμπεριέχει τη μελέτη του συστήματος των στρατηγικών αναπαραγωγής όπως και τη μελέτη της οριακής μορφής αναπαραγωγής που είναι η μετατροπή του κεφαλαίου οδηγεί στην ανανέωση της κοινωνιολογικής προβληματικής σχετικά με την κοινωνική ταυτότητα, καθώς, ορίζοντας την ταυτότητα ενός ατόμου μέσω δομικών σταθερών, ο Πιερ Μπουρντιέ την αντιμετωπίζει όχι ως ουσία αλλά ως νόμο των μετασχηματισμών του, πράγμα που εσφαλμένα παραβλέπεται από τους ερευνητές οι οποίοι επιχείρησαν να χρησιμοποιήσουν την έννοια του συστήματος των στρατηγικών αναπαραγωγής, όπως, στη χώρα μας, ο Κ. Τσουκαλάς. Βλ. Pierre Bourdieu, «Stratégies de reproduction et modes de domination», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, αρ. 105, 1994, σσ. 3-12.

[36] Για μια εφαρμογή ορισμένων διαστάσεων αυτών των στρατηγικών μετατροπής στον ελληνικό χώρο, βλ. B. Vernier, *La genèse sociale des sentiments*, École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1991, και Α. Γεωργούλας, *Τροχιές σε σύμπτωση. Αγροτική έξοδος. Κράτος και αστεακός χώρος εργασίας στην Ελλάδα*, Gutenberg, 1997, Nikos Panayotopoulos, «Les "grandes écoles" d'un petit pays. Les études à l'étranger. Le cas de la Grèce», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, αρ. 121-122, 1998, σσ. 77-91.

στην ιεραρχία των κεφαλαίων το ισχυρότερο είδος κεφαλαίου που η ίδια διαθέτει[37].

«De gustibus non est disputandum»

Στη *Διάκριση*, ο Πιερ Μπουρντιέ, αναπτύσσοντας έναν τεράστιο εθνολογικό πίνακα των τρόπων και του ύφους ζωής, καθώς και των πολιτισμικών προδιαθέσεων των κοινωνικών τάξεων σε τομείς τόσο διαφορετικούς όπως η διατροφή, η ένδυση, η μουσική, η άθληση, η επίπλωση κτλ., αντικειμενικοποιεί τη δομική ομολογία η οποία συνδέει, *μέσω του χώρου των διαθέσεων, το χώρο των θέσεων με το χώρο των τοποθετήσεων.*

Ο Πιερ Μπουρντιέ ανέδειξε αυτή την ομολογία χρησιμοποιώντας τη *στατιστική ανάλυση των αντιστοιχιών*, μια στατιστική τεχνική που, όπως έδειξε ο ίδιος, είναι εξαιρετικά προσαρμοσμένη στην κοινωνιολογία σε σύγκριση με άλλες[38]. Πράγματι, με την προϋπόθεση ότι περιοριζόμαστε στις συνδιατεταγμένες όψεις που συνεπάγεται αναγκαστικά η χρήση της, αυτή η μέθοδος φέρνει στο φως σχέσεις και, κυρίως, χώρους σχέσεων, και με αυτό τον τρόπο βρίσκεται σε συνάρτηση ομολογίας με τον κοινωνιολογικό συλλογισμό, που στόχο του έχει να καταστήσει καταφανή συστήματα σχέσεων. Όπως σημειώνει ο Πιερ Μπουρντιέ: «Αντίθετα από τους απλούς και αφηρημένους χώρους που παράγει η συνήθης στατιστική ανάλυση, οι χώροι που κατασκευάζει η κοινωνική επιστήμη με τη συμβολή της μεθοδικής χρήσης της ανάλυσης των αντιστοιχιών προσδιορίζονται από τις αντικειμενικές σχέσεις μεταξύ των ατόμων και μεταξύ των ιδιοτήτων, που προσομοιάζουν ή αντιπαρατίθενται όσον αφορά όλες τις διακριτικές σχέσεις από την άποψη της ίδιας τους της σχέσης – και που χαρακτηρίζονται από σύνολα ιδιοτήτων, στατιστικά συνδεδεμένα μεταξύ τους (σε διαφορετικούς βαθμούς), στην πράξη υποκαταστάσιμα και κοινωνιολογικά συναφή, συνεπώς ευκολονόητα». Όπως παρατηρεί ο Κ. ντε Μονλιμπέρ: «Το συγκεκριμένο πλεονέκτημα το διαθέτει σε πολύ μεγάλο βαθμό η ανάλυση των αντιστοιχιών, από τη στιγμή που μπορεί πολύ καλά να εφαρμοστεί στα πιο δια-

---

[37] Τη διάσταση αυτή ανέλυσε διεξοδικά στο βιβλίο του Pierre Bourdieu, *La Noblesse d'État*, Seuil, 1989, και για μια εφαρμογή, βλ. Nikos Panayotopoulos, «La reconversion de l'État grec à l'économisme dominant», *Regards Sociologiques*, αρ. 20, 2001, σσ. 41-49.

[38] Βλ. H. Rouanet, W. Ackerman, B. Le Roux, «The geometric analysis of questionnaires. The lesson of Bourdieu's *La Distinction*», *Bulletin de Méthodologie Sociologique*, αρ. 65, 2000, σσ. 5-17.

φορετικά αποδεικτικά στοιχεία, ακόμη και σ' εκείνα που συνήθως κατατάσσονται υπό τον τίτλο των ποιοτικών στοιχείων και να φέρει στο φως σχέσεις που συνδυάζουν αιτιοκρατία και πιθανότητες»[39]. Με αυτό τον τρόπο η κοινωνιολογική ανάλυση παραμένει αιτιακή ακόμη και όταν στηρίζεται στον υπολογισμό των πιθανοτήτων καθώς, για να μιλήσουμε όπως ο Πουανκαρέ, πιθανότητα σημαίνει οτιδήποτε κανονισμένο υπάρχει μέσα στην τύχη, και ο στατιστικός νόμος είναι η έκφραση μιας κανονικότητας.

Η σύλληψη αυτής της ομολογίας τού επιτρέπει να θεμελιώσει τη θέση πως το γούστο δεν είναι η αμίμητη ιδιαιτερότητα μιας ελεύθερης ατομικότητας, αλλά είναι η παραδειγματική μορφή υποταγής στην κοινωνική μοίρα, πως η «αγάπη για την τέχνη»[40] που ορίζει την κουλτούρα των κυρίαρχων τάξεων και βιώνεται ως απελευθερωμένη από όρους και συνθήκες δεν αποτελεί μια καθολική αξία όπως το αξίωνε ο Καντ, αλλά είναι το αποτέλεσμα μιας ειδικής κοινωνικής κληρονομιάς[41]. Πράγματι, έχοντας παρουσιάσει το τοπογραφικό του κοινωνικού χώρου, ο Πιερ Μπουρντιέ καταδεικνύει πως η ιεραρχία των τρόπων ζωής είναι η παραγνωρισμένη επαναμετάφραση της ταξικής ιεραρχίας, αφού σε κάθε κύρια κοινωνική θέση (αστική, μικροαστική και λαϊκή) αντιστοιχεί μια τάξη έξεων που υπαγορεύει τρία θεμελιώδη είδη γούστου.

Κατ' αρχάς, η σχέση των κυρίαρχων με τον κόσμο, την οποία ονομάζει *«αίσθηση της διάκρισης»*, είναι η εκδήλωση, στο επίπεδο της συμβολικής τάξης πραγμάτων, *της απόστασής τους* από την υλική αναγκαιότητα και του μακροχρόνιου μονοπωλίου που διαθέτουν στο χώρο των σπάνιων πολιτισμικών αγαθών. Αποδίδοντας προτεραιότητα στη φόρμα σε σχέση με τη λειτουργία, στον τρόπο σε σχέση με το αντικείμενο, και υμνώντας την «καθαρή ευχαρίστηση» του νου έναντι της αγοραίας ευχαρίστησης των αισθήσεων, το γούστο των αστών ορίζεται σε απόλυτη αντίθεση με το *«γούστο της αναγκαιότητας»* των λαϊκών τάξεων, το οποίο μπορεί να θεωρηθεί αντιστροφή της καντιανής αισθητικής, αφού υποτάσσει τη φόρμα στη

---

[39] C. de Montlibert, *Εισαγωγή στην κοινωνιολογική συλλογιστική*, *ό.π.*, σσ. 302-303.

[40] Pierre Bourdieu, Alain Darbel, *L'amour de l'art. Les musées d'art européens et leurs publics*. Ed. de Minuit, 1969, Pierre Bourdieu (επιμ.), *Un art moyen*, Ed. de Minuit, 1965, Pierre Bourdieu, «Disposition esthétique et compétence artistique», *Les temps modernes*, 295, 1971, σσ. 1.345-1.378.

[41] Βλ. Για μια ενδεικτική επιβεβαίωση, βλ. την έρευνα της Μαρίας Βιδάλη για τους επισκέπτες των ελληνικών μουσείων, *ΤΑ ΝΕΑ-Πρόσωπα*, 12/5/2001, σσ. 19-21, και Pierre Bourdieu, *Κείμενα κοινωνιολογίας*, *ό.π.*, σσ. 13-20, 85-90.

λειτουργία και αρνείται να αυτονομήσει μια κρίση από την *πρακτική της λειτουργία*. Στην ενδιάμεση ζώνη του κοινωνικού χώρου, οι μικροαστοί επιδεικνύουν ένα γούστο που χαρακτηρίζεται από «*καλή πολιτισμική θέληση*». Η γνώση των νόμιμων συμβολικών αγαθών που διαθέτουν οι μικροαστοί συνδυάζεται με την άγνοια του προσήκοντα τρόπου χρήσης και κατανάλωσής τους. Η έλλειψη ευχέρειας και η ανησυχία που εκδηλώνονται σε κάθε περίπτωση χρήσης των νόμιμων πολιτισμικών αγαθών, προϊόν της σχέσης ανοικειότητας με τον αντίστοιχο χώρο, σε αντιδιαστολή με την άνεση και την αμεριμνησία των αστών, δεν εκφράζει παρά την αίσθηση του κινδύνου που διατρέχουν να προδώσουν το *έλλειμμά τους* στον κώδικα διαμόρφωσης των αγαθών αυτών. «Μικροί αστοί που πρέπει να είναι μικροί για να ονομαστούν αστοί» όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Πιερ Μπουρντιέ[42].

Στην πραγματικότητα, για τον Πιερ Μπουρντιέ όλη η κοινωνική τάξη πραγμάτων βασίζεται στην έννοια της απόστασης και η διαχωριστική γραμμή του Νίτσε στην «Αυγή», που μοιράζει τα άσεμνα, ιδρωμένα κορμιά με τις βιαστικές κινήσεις αφενός και τα σεπτά, σιωπηλά και διακριτικά σώματα με τις ευκίνητες κινήσεις αφετέρου, βρίσκει τους όρους της δυνατότητάς της.

---

[42] Δεν υπάρχει λόγος να επαναλάβουμε εδώ την κριτική που έχουμε ασκήσει αλλού στη «φονξιοναλιστική» και «αθλιοκρατιστική», όπως έχει ονομαστεί, ερμηνεία του έργου του Πιερ Μπουρντιέ. Η *Διάκριση* είναι εφοδιασμένη με τις απαιτούμενες εμπειρικές έρευνες και συγκεκριμένες αναλύσεις ώστε να θεμελιώνονται οι θεωρητικές προτάσεις του Μπουρντιέ και να πληρούνται οι απαραίτητοι όροι για την κατάλληλη ανάγνωσή τους, για την ανάγνωση δηλαδή που στοχεύει στη μετενεργοποίηση των «σχημάτων του σώματος» του έργου, για να παραφράσουμε τον Πλάτωνα, μέσω της διαδικασίας της «διευκρινιστικής κατανόησης» (erklärendes Verstehen). Ας περιοριστούμε να επαναλάβουμε πως η κατάλληλη ανάγνωση του παρόντος έργου προϋποθέτει τη γνώση της επιστημολογικής στάσης του Μπουρντιέ σε σχέση με τις δύο αντιτιθέμενες και παρ' όλα αυτά συμπληρωματικές μορφές επιστημονικής πρακτικής: το μεθοδολογισμό και το θεωρητικισμό. Ο Μπουρντιέ σε όλη τη διάρκεια της επιστημονικής του παραγωγής αντιτάχθηκε τόσο στο μεθοδολογισμό (δηλαδή στην τάση διαχωρισμού του στοχασμού περί της μεθόδου από την πραγματική και πρακτική χρησιμοποίησή της, στην καλλιέργεια της μεθόδου για την ίδια την μέθοδο, η οποία δίνει τη δυνατότητα δημιουργίας μιας ειδικής ειδικότητας, μιας μορφής ακαδημαϊσμού, η οποία, διαχωρίζοντας τη μέθοδο από το αντικείμενο, περιορίζει το πρόβλημα της θεωρητικής κατασκευής του επιστημονικού αντικειμένου στην τεχνική χρησιμοποίησης δεικτών και εμπειρικών παρατηρήσεων), όσο και στη θεωρητική εργασία που γίνεται για την ίδια τη θεωρία χωρίς εμπειρική θεμελίωση.

Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ένα μόνο παράδειγμα πρακτικών για να κατανοήσουμε τις ταξικές διαθέσεις όπως τις περιγράφει ο Πιερ Μπουρντιέ, αυτό των αθλητικών πρακτικών οι οποίες αποτελούν προνομιούχο χώρο παρατήρησης, αφού μας δίνουν την ευκαιρία να συλλάβουμε τον τρόπο με τον οποίο οι διάφορες κοινωνικές ομάδες χρησιμοποιούν το σώμα τους, και την ομολογία που εγκαθιδρύεται μεταξύ του χώρου των αθλητικών πρακτικών και του χώρου των κοινωνικών θέσεων. Η χρήση του σώματος δεν είναι ανεξάρτητη από την κοινωνική θέση των χρηστών και όσο ανεβαίνουμε στην κοινωνική ιεραρχία, ο λόγος παίρνει μεγαλύτερη σημασία σε σχέση με τη σωματική επαφή, καθώς εγκαθιδρύεται όλο και μεγαλύτερη απόσταση μεταξύ των σωμάτων, καταδεικνύοντας πως κάθε «αισθητικοποίηση» των πρακτικών συνδέεται με την αύξηση αυτής της απόστασης. Πράγματι, υπάρχει μια σχέση μεταξύ της σχέσης με το σώμα και της σχέσης με την τέχνη στο μέτρο που και στο σπορ, όπως και στην τέχνη, παρατηρούμε εκφάνσεις πρακτικών στις οποίες η «φόρμα» υπερτονίζεται σε σχέση με τη «λειτουργία». Το γκολφ, για παράδειγμα, σπορ σήμερα των κυρίαρχων τμημάτων των κυρίαρχων στρωμάτων, είναι ένας τρόπος να θέσεις σε απόσταση τους ανθρώπους μέσω του απομονωμένου, ήσυχου, αρμονικά διαρθρωμένου χώρου όπου εξελίσσεται η αθλητική πρακτική, μέσω της λογικής του ανταγωνισμού ο οποίος αποκλείει την άμεση επαφή. Κοντολογίς, στο επίπεδο των σπορ, το καθοριστικό στοιχείο του συστήματος των προτιμήσεων είναι η σχέση με το σώμα, η σχέση με την εμπλοκή του σώματος, που συνδέεται με μια κοινωνική θέση και με μια εμπειρία από τον κοινωνικό και φυσικό κόσμο. Οι ιδιότητες των αθλητικών πρακτικών ορίζονται μέσα στη σχέση μεταξύ του χώρου των πρακτικών αυτών και του χώρου των κοινωνικών θέσεων. Ένας από τους βασικούς παράγοντες που καθορίζουν τις αλλαγές των αθλητικών πρακτικών είναι η θέληση να διατηρηθούν, στο επίπεδο αυτών των πρακτικών, οι αποστάσεις που υπάρχουν μεταξύ των θέσεων[43].

Παράλληλα, η ανάλυση της αισθητικής διάθεσης που επιχειρεί ο Πιερ Μπουρντιέ αποδεικνύει την κυρίαρχη θέση της εθνολογίας στην κοινωνιολογική του μέθοδο και καταδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο είναι δυνατόν

---

[43] Για αποσαφηνίσεις του τρόπου με τον οποίο οι κοινωνικές αποστάσεις μεταφράζονται εύκολα στη λογική του σπορ, βλ. Pierre Bourdieu, «Comment peut-on être sportif» στο Pierre Bourdieu, *Questions de sociologie*, *ό.π.*, σσ. 173-195, Pierre Bourdieu, «Programme pour une sociologie du sport», στο Pierre Bourdieu, *Choses dites*, Ed. de *Minuit*, 1987, σσ. 203-216, και J. Defrance, «Le programme de la sociologie et le sport», *Revue Suisse de sociologie*, αρ. 21, 1995.

να αποφύγουμε τόσο την πρωτόγονη κοινωνιολογία που ασκούν ορισμένοι εθνολόγοι όσο και την εθνολογία του σαλονιού που ασκούν συχνά οι κοινωνιολόγοι, η οποία καταλήγει σε ένα μηδενιστικό σχετικισμό[14]. Ριζοσπαστικοποιώντας τη λειτουργία της εθνολογίας ως μέσου ανακάλυψης του κοινωνικού ασύνειδου που κατοικεί στα σώματα, στις γνωστικές κατηγορίες και στους φαινομενικά πιο ανώδυνους θεσμούς που διαμορφώνουν τους τρόπους του είναι και του πράττειν μας, ο Πιερ Μπουρντιέ δείχνει άλλη μια φορά, αφενός, ότι η αντίθεση μεταξύ κοινωνιολογίας και εθνολογίας, η οποία εγγράφεται μ' έναν τρόπο δυσεπανόρθωτο στις πανεπιστημιακές δομές, δηλαδή στην κοινωνική οργάνωση του πανεπιστημίου και στη νοητική οργάνωση των πανεπιστημιακών, αποτελεί μια καταστρεπτική διαίρεση και, αφετέρου, ότι η υπέρβαση αυτή αποκτά μια θεμελιώδη πολιτική ιδιότητα[15]: από τη στιγμή που θέτουμε στη δική μας κοινωνία τα γνωσιολογικά προβλήματα που θέτουμε στις λεγόμενες παλαιότερα «πρωτόγονες» κοινωνίες (για το εκπαιδευτικό μας σύστημα ή την αισθητική κρίση, λόγου χάρη),

---

[14] Η *Διάκριση* παρουσιάζει ανάγλυφα μια υψηλή επιστημονική τέχνη, μια επιστημονική μαεστρία, αυτή που συνίσταται στο να γνωρίζει κανείς να καθιστά ρητά τα πράγματα που γνωρίζουμε πρακτικά ή, για να παραφράσουμε τον Π. Βαλερύ, πώς να στοχαζόμαστε και να διερευνούμε το γεγονός πως δε σκεφτόμαστε ποτέ πως αυτό που σκεφτόμαστε μας κρύβει αυτό που είμαστε (Πολ Βαλερύ, *Ο κύριος Τεστ*, εισ.-μτφρ. Τ. Πατρίκιος, Ολκός, 1995, σ. 55). Πράγματι, η *Διάκριση* μπορεί να χρησιμοποιηθεί και ως εγχειρίδιο κατασκευής του κοινωνιολογικού δλέμματος για όλους όσοι θεωρούν πως η επιστημονική τους εργασία περιορίζεται στην κατασκευή ad hoc ερωτηματολογίων πριν να συμπληρωθούν από τους συμβεβλημένους ερευνητές τους. Αυτή η τεράστια, μέσω της εθνολογικής έρευνας, εργασία αναζήτησης δεικτών ικανών να κωδικοποιηθούν μπορεί να παίξει το ρόλο της κακής τους συνείδησης. Γενικότερα, εδώ ο Πιερ Μπουρντιέ δείχνει άλλη μια φορά πόσο απαιτητικό είναι το επάγγελμα του κοινωνιολόγου, αφού πρέπει να ξέρει κανείς να συγκροτεί ερωτηματολόγια, να κάνει συνεντεύξεις, να σχεδιάζει ένα πλάνο, να διαβάζει ή να κατασκευάζει ένα μαθηματικό μοντέλο, να κάνει μια φαινομενολογική ανάλυση κτλ.

[15] Αν για τον Πιερ Μπουρντιέ η διαφορά μεταξύ κοινωνιολογίας και εθνολογίας είναι μια αυθαίρετη διάκριση, προϊόν της αποικιοκρατικής κατάστασης που συνδέεται μ' έναν καταμερισμό της επιστημονικής εργασίας, αυτό δε σημαίνει ότι δε θέτουμε διαφορετικά προβλήματα σε κοινωνίες όπου, για παράδειγμα, το οικονομικό κεφάλαιο δεν είναι θεσμικά συγκεντρωμένο. (Pierre Bourdieu, A. Sayad, *Le déracinement*, Ed. de Minuit, 1964· Pierre Bourdieu, A. Darbel, *Travail et travailleurs en Algérie*, Ed. de Minuit, 1964· Pierre Bourdieu, *Algérie 60*, Ed. de Minuit, 1977.) Όπως έχει δείξει, μόνο μια επιστήμη που ενσωματώνει και τις δύο προσεγγίσεις μπορεί να εξηγήσει τις διαφορές αυτές. Βλ. Pierre Bourdieu, *Le sens pratique*, *ό.π.*, Pierre Bourdieu, M. Mammeri, «Du bon usage de l'ethnologie», Awal, *Cahiers d'études berberes*, αρ. 1, 1985, σσ. 7-29.

δεν μπορούμε να μη δούμε πως οι πρωτόγονες μορφές της ταξινόμησής μας είναι μορφές κυριαρχίας και πως η κοινωνιολογία της γνώσης είναι αδιαχώριστα μια κοινωνιολογία της αναγνώρισης και της παραγνώρισης, δηλαδή της συμβολικής κυριαρχίας[46].

Κοινωνικός χώρος και συμβολική εξουσία

Πράγματι, ένα άλλο θεμελιώδες και καινοτομικό στοιχείο της *Διάκρισης* είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Πιερ Μπουρντιέ καταδεικνύει πως η σχέση μεταξύ ομάδων στο χώρο του βιοτικού ύφους αποτελεί μια κρυμμένη αλλά θεμελιώδη διάσταση των ταξικών αγώνων[47].

Οι θέσεις και οι διαφορές θέσεων, οι κοινωνικές ταξινομήσεις και τα διάφορα κεφάλαια που αποτελούν τις βασικές αρχές διαφοροποίησης των σημερινών ιεραρχημένων κοινωνιών, δηλαδή το οικονομικό, το πολιτισμικό και το κοινωνικό κεφάλαιο, υπάρχουν πάντα σε δύο μορφές: σε μια αντικειμενική μορφή, δηλαδή ανεξάρτητα από το τι οι ίδιοι οι φορείς σκέφτονται γι' αυτές, και σε μια συμβολική, υποκειμενική μορφή, δηλαδή υπό τη μορφή των παραστάσεων που έχουν οι φορείς γι' αυτές. Για τον Πιερ Μπουρντιέ είναι θεωρητική αρχή πως η καθεστηκυία τάξη και η κατανομή του κεφαλαίου, το οποίο είναι το θεμέλιό της, συμβάλλουν στη διαιώνισή τους

---

[46] Pierre Bourdieu, *Choses dites*, *ό.π.*, σ. 35. Για μια μελέτη εφαρμογής των ταξινομικών δραστηριοτήτων των κοινωνικών φορέων και των «πρωτόγονων μορφών ταξινόμησης», όπως τη σκιαγράφησε ο Ντυρκέμ στην περίπτωση των υπόπτων, βλ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, *Η πίστη στην τάξη. Συμβολή σε μια ανάλυση της διατήρησης της τάξης*, Πατάκης, 2001, σσ. 111-140. Εδώ, η εμπειρική έρευνα καταδεικνύει άλλη μια φορά πως στις κοινές συμπεριφορές μας οδηγούμαστε από πρακτικά σχήματα, δηλαδή από «αρχές που επιβάλλουν την τάξη μέσα στη δράση» όπως έλεγαν οι σχολαστικοί, από αυτή την «άγρια» λογική για την οποία μίλαγε ο τελευταίος Χάιντεγκερ. Το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής, όπως και όλων των ανάλογων ερευνών, είναι ότι στο πεδίο της σκέψης του κοινωνικού κόσμου ανευρίσκεται μια λογική όμοια μ' εκείνη που ενεργοποιείται στις μυθικό-τελετουργικές πρακτικές των προκαπιταλιστικών κοινωνιών, πράγμα που δείχνει, όπως επισημαίνει ο Πιερ Μπουρντιέ, ότι μόνο η άγνοια της ιδιόμορφης λογικής της πρακτικής είναι υπεύθυνη για την καθαρή διάκριση την οποία η κοινωνική επιστήμη δεν έπαψε να εγκαθιδρύει ανάμεσα στη λεγόμενη «πρωτόγονη» σκέψη και στην «πολιτισμένη» σκέψη, ή ακόμη πως οι πιο νόμιμοι εγγυητές της πιο νόμιμης κουλτούρας μας υποκύπτουν καμιά φορά σ' αυτή τη λογική που ονομάζουμε προ-λογική.

[47] M. Koch, «Class and taste: Bourdieu's contribution to the analysis of social structure and social space», *International Journal of Contemporary Sociology*, τ. 33, αρ. 2, 1996, σσ. 187-214.

με την ίδια τους την ύπαρξη, μέσω δηλαδή της συμβολικής επίδρασης που ασκούν από τη στιγμή που βεβαιώνονται δημόσια και επίσημα, και το συμβολικό κεφάλαιο είναι η μορφή που λαμβάνουν οι διάφορες μορφές κεφαλαίου όταν γίνονται αντιληπτές και αναγνωρίζονται ως νόμιμες[48]: «Είναι (...) διαμέσου της λειτουργίας —η οποία, μέσα στην περίπλοκη σχέση ανάμεσα σε έναν τρόπο παραγωγής και σε έναν τρόπο αντίληψης σχετικά αυτόνομο, βρίσκεται παραχωρημένη στην πρακτική, αδιάσπαστα τεχνική και τελετουργική— και των τελεστικών σχημάτων που έχουν ενεργοποιηθεί για να τη συμπληρώσουν, που βρίσκεται πρακτικά επιτελεσμένη σε κάθε πρακτική και όχι σε κάποια "συνάρθρωση" μεταξύ των συστημάτων η σχέση ανάμεσα στις οικονομικές συνθήκες και στις συμβολικές πρακτικές»[49]. Η συνοχή που παρατηρείται σε όλα τα προϊόντα που παράγονται από τις ίδιες γνωστικές δομές δεν έχει άλλο θεμέλιο εκτός από τη συνοχή που οι συστατικές γενεσιουργές αρχές των σχημάτων αυτών οφείλουν στις κοινωνικές δομές, των οποίων αποτελούν προϊόν και τις οποίες τείνουν να αναπαράγουν «υπό μετασχηματισμένη και παραγνωρισμένη μορφή», εισάγοντάς τες στη δομή ενός συστήματος συμβολικών σχέσεων το οποίο τείνει να αναπαράγει και να ενισχύει τις σχέσεις δύναμης που συγκροτούν τη δομή του κοινωνικού χώρου[50].

Η κατασκευή του κοινωνικού και του συμβολικού χώρου είναι η πρακτική εφαρμογή της παραπάνω θεωρητικής αρχής. Επειδή τα άτομα ή οι ομάδες ορίζονται αντικειμενικά, όχι μόνο από αυτό που είναι, αλλά και από αυτό που φημίζονται ότι είναι, από ένα *αντιληπτό είναι*, το οποίο, ακόμη και αν εξαρτάται στενά από το είναι τους, δεν είναι ποτέ ολοκληρωτικά αναγώγιμο σ' αυτό, η κοινωνιολογία πρέπει να λαμβάνει υπόψη τα δύο είδη ιδιοτήτων με τις οποίες τα άτομα και οι ομάδες συνδέονται αντικειμενικά: από τη μια τις υλικές ιδιότητες, οι οποίες, για να αρχίσουμε από το σώμα, μπορούν να απαριθμηθούν και να μετρηθούν όπως οποιοδήποτε πράγμα του φυσικού κόσμου, και, από την άλλη, τις συμβολικές ιδιότητες, που δεν είναι τίποτε άλλο παρά οι υλικές ιδιότητες όταν γίνονται αντιληπτές και αξιολογούνται μέσα στις αμοιβαίες σχέσεις τους, δηλαδή, ως διακριτές ιδιότητες[51].

---

[48] Pierre Bourdieu, *Le sens...*, *ό.π.*, σσ. 233. Για μια αναλυτική παρουσίαση της έννοιας του συμβολικού κεφαλαίου, βλ. Ν. Παναγιωτόπουλος, Επίλογος στο Pierre Bourdieu, *Η ανδρική κυριαρχία*, *ό.π.* σσ. 107, 143.

[49] Pierre Bourdieu, *Le sens...*, *ό.π.*, σ. 164.

[50] Pierre Bourdieu, «Capital symbolique et classes sociales», *L'arc*, Georges Duby, 72, 1978, σσ. 13-19.

[51] Pierre Bourdieu, *Le sens...*, *ό.π.*, σ. 233.

Συνεπώς, κατά τον Μπουρντιέ, όπως αναλυτικά το αποσαφηνίζει στη *Διάκριση*, οφείλουμε να υπερβούμε την αντίθεση μεταξύ φυσικιστικής θεώρησης του κοινωνικού κόσμου, η οποία αντιλαμβάνεται τις κοινωνικές σχέσεις ως σχέσεις φυσικής δύναμης και «σημειολογικής» ή «κυβερνητικής» (cybernétique) θεώρησης, η οποία τις μεταχειρίζεται ως σχέσεις συμβολικής δύναμης, νοημάτων ή επικοινωνίας ή, αν θέλουμε, μεταξύ αντικειμενιστικής και υποκειμενιστικής θέωρησης ή, ακόμα, μεταξύ της κοινωνικής φυσικής και του ψυχολογισμού (ο οποίος μπορεί να εμφανιστεί με διάφορες αποχρώσεις, φαινομενολογικές, σημειολογικές κ.ά.). Οι πιο ωμές σχέσεις δύναμης (μπορούν να) είναι ταυτόχρονα συμβολικές σχέσεις (αυτή η «συστηματική έκφραση», για την οποία μιλούσε ο Ένγκελς) και τα γνωστικά ενεργήματα τα οποία ενεργοποιούν αυτά καθ' εαυτά γνωστικές δομές, μορφές και κατηγορίες αντίληψης, αρχές κρίσης και διάκρισης. Οι «συμβολικές μορφές» του Κασσίρερ, οι «μορφές ταξινόμησης» του Ντυρκέμ, οι αρχές κρίσης και διάκρισης του Λάιμπνιτς, το ταξινομικό σύστημα των δομιστών, διάφοροι τρόποι που χρησιμοποίησαν οι διάφορες θεωρητικές παραδόσεις για να ονομάσουν τις γνωστικές δομές, διαμέσου των οποίων οι κοινωνικοί φορείς κατασκευάζουν τον κοινωνικό κόσμο, είναι ικανές να εφαρμοστούν σε όλα τα πράγματα της κοινωνικής σφαίρας[52]. Αυτές οι δομούσες δομές είναι ιστορικά συγκροτημένες και κατά συνθήκη μορφές —γεγονός που παρέβλεψαν οι καλύτεροι αναλυτές τους, οι εθνομεθοδολόγοι— και, συνεπώς, είναι δυνατόν να περιγραφεί η ιστορία τους. Αυτές οι γνωστικές και αξιολογικές δομές είναι το θεμέλιο ενός «λογικού και ηθικού κονφορμισμού» όπως έλεγε ο Ντυρκέμ, μιας σιωπηλής προ-ανασκόπησης, μιας άμεσης, όπως έλεγε ο Χούσσερλ[53], συμφωνίας περί του νοήματος του κόσμου, η οποία βρίσκεται στην αρχή της εμπειρίας του κόσμου «ως κόσμος του κοινού νου»[54]. Η θεώρηση της κατανόησης της άμεσης υποταγής στον αυτονόητο

---

[52] Pierre Bourdieu, *Κείμενα Κοινωνιολογίας...*, *ό.π.*, σσ. 20-50.

[53] Edmund Husserl, *Idées directrices pour une phénoménologie*, Gallimard, 1950.

[54] Στις λιγότερο διαφοροποιημένες κοινωνίες, οι κοινές αρχές κρίσης και διά-κρισης εγγράφονται στο μυαλό (ή στο σώμα) μέσω μιας ολόκληρης οργάνωσης του χώρου και του χρόνου της κοινωνικής ζωής και, ειδικότερα, μέσω των τελετών εγκατάστασης, θέσπισης, καθιέρωσης ή νομιμοποίησης (βλ. Pierre Bourdieu, «Τελετές εγκατάστασης», στο *Γλώσσα και Συμβολική εξουσία*, *ό.π.*, σσ. 169-182), οι οποίες εγκαθιδρύουν αμετάκλητες διαφορές μεταξύ αυτών που υποβλήθηκαν και αυτών που δεν υποβλήθηκαν σ'αυτές τις τελετές (όπως εικονογραφεί η μελέτη του Πιερ Μπουρντιέ πάνω στην *Ανδρική κυριαρχία*). Στις σύγχρονες διαφοροποιημένες κοινωνίες, το κράτος συμβάλλει σε καθοριστικό βαθμό στην παραγωγή και αναπαραγωγή των εργαλείων κατασκευής της κοινω-

χαρακτήρα του κοινωνικού κόσμου βασίστηκε σε μια ρήξη με τον ιντελεκτουαλισμό της νεοκαντιανής παράδοσης, που επέτρεψε τη σύλληψη των γνωστικών δομών όχι ως μορφών της συνείδησης αλλά ως διαθέσεων του σώματος. Η άμεση κατανόηση του κοινωνικού κόσμου δεν είναι ούτε μια μηχανική υποταγή σε μια αόρατη δύναμη ούτε μια συνειδητή αποδοχή μιας τάξης, με τη διπλή έννοια του όρου. Για τον Μπουρντιέ, η υποταγή στην καθεστηκυία τάξη είναι το προϊόν της συμφωνίας μεταξύ των γνωστικών δομών που η «συλλογική ιστορία (φυλογένεση) και η ατομική ιστορία (οντογένεση)» έγραψε στο σώμα, καθώς και των αντικειμενικών δομών του κόσμου στον οποίο εφαρμόζονται. «Κατά συνέπεια, η κοινωνιολογία δεν μπορεί να αντιμετωπίζει τα κοινωνικά γεγονότα ως πράγματα», σύμφωνα με την αρχή του Ντυρκέμ, χωρίς να αφήσει να της διαφύγουν όλα αυτά που οφείλονται στο γεγονός ότι είναι γνωστικά αντικείμενα μέσα στην ίδια την αντικειμενικότητα της κοινωνικής ύπαρξης. Και πρέπει να επανεισαγάγει στον πλήρη ορισμό του αντικειμένου της τις πρώτες αναπαραστάσεις του αντικειμένου τις οποίες χρειάστηκε να καταστρέψει πρώτα για να αποκτήσει τον «αντικειμενικό» ορισμό. Και αν η αντίθεση ανάμεσα σε μια μηχανική των σχέσεων δύναμης που υπαγορεύει η αντικειμενιστική θεώρηση και μια φαινομενολογία ή μια κυβερνητική των σχέσεων νοήματος δεν είναι πουθενά τόσο εμφανής και στείρα όσο στη θεωρία των κοινωνικών τάξεων, είναι γιατί, σύμφωνα με τον Πιερ Μπουρντιέ, σε αυτή την περίπτωση καθίσταται σαφές πως η αντικειμενιστική θεώρηση δεν μπορεί να συλλάβει την «αντικειμενική» αλήθεια των σχέσεων μεταξύ των τάξεων ως σχέσεων δύναμης, παρά με την προϋπόθεση να αποθεμελιώσει οτιδήποτε μπορεί να παράσχει στην κυριαρχία το πρόσχημα της νομιμότητας. Έτσι, η αντικειμενιστική θεώρηση έχει ανάγκη την υποκειμενιστική θεώρηση για να μην παραλείψει να εγγράψει στη θεωρία των τάξεων το πέπλο των συμβολικών σχέσεων, χωρίς τις οποίες οι ταξικές σχέσεις δε θα μπορούσαν να πραγμα-

---

νικής πραγματικότητας, αφού ασκεί συνεχώς μια δράση που μορφοποιεί διαρκώς διαθέσεις, μέσω των ομογενοποιητικών σωματικών και νοητικών πειθαρχιών και καταναγκασμών που επιβάλλει στο σύνολο των φορέων (βλ. Pierre Bourdieu, «Esprit d'État. Genèse et structure du champ bureaucratique», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, αρ. 96-97, 1993, σσ. 49-62). Αυτός ο ρόλος του κράτους ως οργανωτικής δομής και κανονιστικού κλιμακίου συντάσσεται τόσο με τη λειτουργία της επιβολής και εγχάραξης όλων των θεμελιωδών αρχών ταξινόμησης όσο και με το ρόλο αρχής της συμβολικής αποτελεσματικότητας όλων των τελετών καθιέρωσης, αρνητικής ή θετικής. Για μια μελέτη των τελετών αρνητικής καθιέρωσης, βλ. Ν. Παναγιωτόπουλος, *Οι απόκληροι*, Καρδαμίτσα, 1998.

τοποιηθούν στην «αντικειμενική» τους αλήθεια, δηλαδή ως σχέσεις εκμετάλλευσης. Αν η κοινωνική επιστήμη, που προτείνει ο Πιερ Μπουρντιέ, κατορθώνει να υπερβεί το δίλημμα της κοινωνικής φυσικής και της κοινωνικής φαινομενολογίας, είναι ακριβώς γιατί τοποθετείται στην αρχή της διαλεκτικής σχέσης που εγκαθίσταται μεταξύ των «κανονικοτήτων του υλικού κόσμου των ιδιοτήτων» και των ταξινομητικών σχημάτων της έξης, μεταξύ της ταξικής κατάστασης και της «ταξικής αίσθησης», μεταξύ των «αντικειμενικών» συνθηκών, οι οποίες καταγράφονται στις κατανομές, και των δομοποιητικών διαθέσεων που δομούνται από τις ίδιες αυτές συνθήκες, μεταξύ των κοινωνικών δομών και των συμβολικών δομών.

Και αν οι διάφορες πρακτικές λειτουργούν ως σημεία διακρισης, ως δείκτες πλούτου η ένδειας, ως στρατηγικές διατήρησης η μετασχηματισμού των κοινωνικών αποστάσεων, ποια πρακτική μπορεί να αποφύγει να εμπλακεί στη λογική των καθημερινών ταξινομητικών αγώνων των οποίων τη δομή καθορίζει η ίδια η ενεργοποίησή τους και, κατά συνέπεια, πώς να μη συμφωνήσει κανείς ότι οι ταξινομητικοί αυτοί αγώνες αποτελούν μια κρυφή, συμβολική διάσταση των ταξικών αγώνων[55].

Απέναντι σε ένα μηχανικό δομισμό, ο οποίος συγχέει κοινωνική δομή και συμβολική δομή, και σε έναν καθαρό κοινωνικό μαρξιναλισμό, ο οποίος τείνει να αποδώσει πλήρη αυτονομία στις συμβολικές ιδιότητες, ο κατασκευαστικός δομισμός του Πιερ Μπουρντιέ εισάγει τη διάσταση των συμβολικών πρακτικών και των συμβολικών αγώνων. Πράγματι, δεδομένου ότι η αποτελεσματικότητα μιας δράσης συμβολικής βίας είναι ανάλογη του βαθμού παραγνώρισης των συνθηκών και των εργαλείων άσκησής της και ότι, από την άλλη, παρ' όλη την έντονα δομημένη πραγματικότητα, παραμένει ένας δυνητικός πλουραλισμός δυνατών δομήσεων[56] (αυτό που ο Βέμπερ ονόμαζε

---

[55] Pierre Bourdieu, «La représentation de la position sociale», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 52-53, 1984, σσ. 14-15· Pierre Bourdieu, «La perception du monde social. Une question des mots?», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 52-53, 1984, σσ. 13-14· βλ. K. Rahkonen, «Le goût vu comme lutte: Bourdieu et Nietzsche», *Revue des Sciences Humaines et Sociales*, αρ. 35, 1996, σσ. 283-297.

[56] Pierre Bourdieu, *Choses dites*, ό.π., σσ. 148-149. Όσο οι γνωστικές δομές είναι σύμφωνες με τις αντικειμενικές δομές που τις παράγουν, με συνέπεια να εξασφαλίζεται η πίστη στα προϊόντα αυτής της συμφωνίας, η δοξασιακή υποταγή στην καθεστηκυία τάξη αναπαράγεται. Σύμφωνα με τον Μπουρντιέ, «η «φυσική στάση» του κόσμου, αυτή η «πίστη στα πράγματα», αυτή η «δόξα, είναι μια ορθοδοξία, μια δεξιά κρίση, κυρίαρχη, που συχνά επιβάλλεται ύστερα από αγώνες εναντίον των ανταγωνιστικών θεωρήσεων».

Vielsei tigkat του δεδομένου), ο οποίος προσφέρει τη βάση στους συμβολικούς αγώνες για την εξουσία παραγωγής και επιβολής της νόμιμης θεώρησης του κόσμου, η ειδική αποτελεσματικότητα της ανατρεπτικής δράσης συνίσταται στην ικανότητά της να τροποποιεί, μέσω της συνειδητοποίησης των κατηγοριών σκέψης, τις κατηγορίες αντίληψης και αποτίμησης των κατανομών, οι οποίες συμβάλλουν στον προσανατολισμό των ατομικών και συλλογικών πρακτικών. Για τον Πιερ Μπουρντιέ, οι συμβολικοί αγώνες, αυτοί δηλαδή οι αγώνες που έχουν κύριο διακύβευμα την αναγνώριση και τη νομιμότητα για την αντίληψη του κοινωνικού κόσμου, μπορούν να λάβουν δύο μορφές: από αντικειμενικής πλευράς, μπορούμε να δράσουμε με πράξεις ατομικών ή συλλογικών αναπαραστάσεων, με σκοπό να κάνουμε φανερές και να δώσουμε αξία σε ορισμένες πραγματικότητες από υποκειμενικής πλευράς, μπορούμε να δράσουμε προσπαθώντας να αλλάξουμε τις κατηγορίες αντίληψης και εκτίμησης του κόσμου, τις γνωστικές και αξιολογικές δομές. Αυτοί οι συμβολικοί αγώνες, τόσο οι ατομικοί αγώνες της καθημερινής ύπαρξης όσο και οι συλλογικοί και οργανωμένοι αγώνες της πολιτικής ζωής, έχουν μια ιδιαίτερη λογική που τους παραχωρεί κάποια αυτονομία σε σχέση με τις δομές στις οποίες θεμελιώνονται.

Ο Πιερ Μπουρντιέ εξετάζει επίσης με ποιες προϋποθέσεις μια συμβολική εξουσία, δηλαδή μια εξουσία ικανή να κάνει πράγματα με λέξεις, μπορεί να καταστεί μια εξουσία συγκρότησης, με τη φιλοσοφική και με την πολιτική έννοια. Για να αλλάξουμε τον κόσμο, σύμφωνα με τον Πιερ Μπουρντιέ, πρέπει να αλλάξουμε τους τρόπους με τους οποίους κάνουμε τον κόσμο, δηλαδή τη θεώρηση του κόσμου και τις πρακτικές διεργασίες μέσω των οποίων οι ομάδες παράγονται και αναπαράγονται. Η συμβολική εξου-

---

Η ορθο-δοξία, η δόξα είναι το σύνολο των «δεξιών» γνωμών, αυτών που κυριαρχούν μέσα σ' ένα ορισμένο πεδίο. Το σύνολο των αποδεκτών ιδεών, των εγκαθιδρυμένων πίστεων, των βαθιά αποδεκτών, αυτονόητων αληθειών είναι «μια ειδική άποψη, η άποψη των κυρίαρχων, η οποία παρουσιάζεται ως καθολική». Η δόξα βασίζεται σε μια παιδαγωγική δράση (με την πιο γενική έννοια του όρου), ικανή να μεταμορφώνει σε νόμιμη εξουσία μια σχέση δύναμης και, συνεπώς, είναι αντικειμενικά μια συμβολική βία, αφού επιβάλλει ένα πολιτισμικό αυθαίρετο, δηλαδή, μεταξύ άλλων, ένα σύστημα αξιών και κανόνων. Συνεπώς, η επιβολή ενός πολιτισμικού αυθαίρετου παράγει το *φαινόμενο της λογοκρισίας*, το οποίο καθιστά α-νόητη, ανείπωτη, κάθε πρακτική η οποία δε θα ήταν σύμφωνη με την κυρίαρχη λογική, συμβάλλοντας στον περιορισμό των δυνατών πρακτικών (βλ. Pierre Bourdieu, «Λογοκρισία και τυποθεσία», στο Pierre Bourdieu, *Γλώσσα και ...*, *ό.π.*, σσ. 197-235, και Pierre Bourdieu, «Η Λογοκρισία», στο Pierre Bourdieu, *Κείμενα ...*, *ό.π.*, σσ. 71-75.

σία, της οποίας η παραδειγματική μορφή είναι η εξουσία σχηματισμού ομάδων, στηρίζεται σε δύο προϋποθέσεις: (α) στην κατοχή ενός συμβολικού κεφαλαίου, και (β), του οποίου η συμβολική αποτελεσματικότητα να εξαρτάται από το βαθμό στον οποίο η προτεινόμενη θεώρηση θεμελιώνεται στην πραγματικότητα[57].

Μπορούμε, τώρα, να καταλάβουμε καλύτερα γιατί η θεωρία των αντικειμενικών τάξεων που προτείνει ο Πιερ Μπουρντιέ απέχει πολύ από μια τακτική θεώρηση ενός άγονου κοινωνιολογισμού[58]. «Καθεμία από τις καταστάσεις του κοινωνικού κόσμου είναι, κατ' αυτό τον τρόπο, μια προσωρινή ισορροπία, μια στιγμή της δυναμικής μέσω της οποίας διακόπτεται και αποκαθίσταται ακατάπαυστα η συναρμογή ανάμεσα στις κατανομές και στις ενσωματωμένες ή θεσμοθετημένες ταξινομήσεις. Η πάλη, που είναι στην ίδια την αρχή των κατανομών, είναι αδιάσπαστα μια πάλη για την ιδιοποίηση των σπάνιων αγαθών και μια πάλη για την επιβολή του νόμιμου τρόπου αντίληψης της σχέσης δυνάμεων που εκδηλώνεται με τις κατανομές, μια αναπαράσταση που μπορεί από την ίδια της την αποτελεσματικότητα να συμβάλει στη διαιώνιση ή στην ανατροπή αυτής της σχέσης δυνάμεων»[59]. Υπό αυτή την έννοια, η κύρια κατηγορία του θεωρητικού συστήματος είναι η πάλη και όχι η αναπαραγωγή, και ειδικότερα η συμβολική πάλη μέσω της οποίας οι κοινωνικοί φορείς, στον αγώνα τους για μια αναγνώριση που μόνο η κοινωνία μπορεί να τους δώσει, παράγουν τις διαφορές και, συνεπώς, διασφαλίζουν το λόγο ύπαρξής τους.

Συνεπώς, αν οι κοινωνικές ταξινομήσεις είναι εργαλεία συμβολικής κυριαρχίας και αποτελούν σοβαρό διακύβευμα στους ταξικούς άξονες, μια κρυφή διάστασή τους, αφού κάθε ομάδα προσπαθεί να ελέγξει τα ταξινομητικά σχήματα που υπαγορεύουν τη δυνατότητα του αγώνα για την αλλαγή ή τη διατήρηση της πραγματικότητας μέσα από τη διατήρηση ή την αλλαγή της αντίληψης για την πραγματικότητα, «το αντικείμενο της κοινωνικής επιστήμης είναι μια πραγματικότητα που συμπεριλαμβάνει όλους τους αγώνες, ατομικούς και συλλογικούς, που αποσκοπούν στη διατήρηση ή στο μετασχηματισμό της πραγματικότητας και ιδιαίτερα αυτούς που έχουν διακύβευμα την επιβολή του νόμιμου ορισμού της πραγματικότητας και των οποίων η καθαρά συμβολική αποτελεσματικότητα μπορεί

---

[57] Βλ. Pierre Bourdieu, *Choses dites*, *ό.π.*, σσ. 155-160.

[58] C. Joppke, The cultural dimension of class formation and class struggle. On the social theory of Pierre Bourdieu, *Berkeley Journal of Sociology*, 31, 1986, σσ. 53-78.

[59] Pierre Bourdieu, *Le sens...*, *ό.π.*, σ. 244.

να συμβάλει στη διατήρηση ή στην ανατροπή της καθεστηκυίας τάξης, δηλαδή της πραγματικότητας»[60].

Για μια αναστοχαστική ανθρωπολογία

Στο σύντομο αυτό εισαγωγικό κείμενο το οποίο είχε στόχο να λειτουργήσει ως σηματοδότης ορισμένων βασικών «κριτηρίων», με την έννοια του Βιτγκενστάιν των *Ερευνών*[61], για να περισταλεί ο κίνδυνος να αναπαραχθεί, όπως έχει γίνει αλλού, «ένας εγκωμιασμός μέσα στην παραγνώριση», όπως θα έλεγε ο Τοντόροφ[62], του συγκεκριμένου έργου, επιχειρήσαμε να αναδείξουμε το γεγονός πως η *Διάκριση*, προβάλλοντας μια ιστοριστική θεωρία της γνώσης, συμπυκνωμένη τόσο στη θεωρία της πρακτικής αίσθησης που θεμελιώνει μια διαθεσιοκρατική θεωρία της δράσης όσο και στην έννοια του πεδίου που θεμελιώνει μια σχεσιακή και συγκρουσιακή αντίληψη του κοινωνικού χώρου, αποτελεί μια κοινωνιολογική, δηλαδή ιστορική και εμπειρική απάντηση σ' ένα θεμελιώδες φιλοσοφικό ζήτημα, αυτό της προέλευσης και των διεργασιών των αρχών κρίσης και διά-κρισης, καταδεικνύοντας πως αποτελούν εκφράσεις της κοινωνικής αναγκαιότητας. Με αυτό τον τρόπο, ο Πιερ Μπουρντιέ επανέφερε τον homo aestheticus, το εμπειρικό του αντικείμενο στην παρούσα εργασία του, στον πεζό κόσμο, δηλαδή στον πυρήνα της κοινωνικής επιστήμης. Με αφορμή την ανάλυση του γούστου ως όπλου και διακυβεύματος των ταξινομητικών αγώνων μέσω των οποίων οι ομάδες, προσπαθώντας να διατηρήσουν ή να βελτιώσουν τη θέση τους, επιχειρούν να επιβάλουν τον τρόπο ζωής τους ως το μόνο νόμιμο, ο Πιερ Μπουρντιέ επιτυγχάνει να υπερβεί, υιοθετώντας μια σχεδόν λαϊμπνιζιακή πόζα κατανόησης, τις αντιτιθέμενες προσεγγίσεις που διαιρούσαν το πεδίο ερμηνείας του αντικειμένου του: πρόκειται για την πόζα η οποία συνίσταται στο να αποκαλύψει το μέρος της ορθολογικότητας που εγκλείει μια άποψη και να δείξει πως η σύγκρουση μεταξύ των αντιτιθέμενων θεάσεων, του αντικειμενισμού και του υποκειμενισμού, μεταξύ των παραδόσεων που δίνουν προβάδισμα στη γνώση, στην επικοινωνία, στο νόημα, και των παραδόσεων που δίνουν προβάδισμα στις σχέσεις δύναμης μεταξύ των ομάδων, βασίζεται όχι στην καθαρή λογική αλλά σε κοινωνικούς κατανα-

---

[60] Pierre Bourdieu, «Qu'est-ce que la sociologie», *Kann*, αρ. 5, 2001, σσ. 4-28.

[61] L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, Παπαζήσης, 1977.

[62] T. Todorov, *Nous et les autres*, Seuil, 1988.

γκασμούς της προοπτικής που δε γίνονται αντιληπτοί ως τέτοιοι. Οι έννοιες που ενεργοποιούν αυτή την πόζα (έξη, κεφάλαιο, πεδίο, κοινωνικός χώρος, συμβολική δύναμη) αποτελούν προγράμματα οργανωμένης διερώτησης του πραγματικού, εφαρμόσιμα σε κάθε ειδικό χώρο έρευνας[63] προκειμένου να αναλυθεί, μέσω μιας φιλοσοφικής ανθρωπολογίας στην οποία θεμελιώνεται το θεωρητικό και εμπειρικό έργο που παρουσιάζεται στη *Διάκριση*, ο σύνθετος δεσμός μεταξύ κουλτούρας, εξουσίας και ταυτότητας στις συγχρονες κοινωνίες[64].

Η *Διάκριση* αποτελεί, πραγματικά, μια μοναδική στο είδος της επιστημονική εργασία όχι μόνον γιατί πληροί όλες τις προϋποθέσεις της επιστημονικότητας και πρώτιστα τη δυνατότητα επιβεβαίωσης και διάψευσης,

---

[63] Περιττεύει να σημειώσουμε πως η θεωρία του Πιερ Μπουρντιέ, θεωρία με όρια όπως όλες οι θεωρίες και που ο ίδιος δεν έχει αποφύγει να τα επισημάνει, βασίζεται πάντα στη λογική της διερεύνησης μιας συγκεκριμένης κοινωνικής σφαίρας, η οποία του επιτρέπει την ανακάλυψη γενικότερων μηχανισμών. Με αυτό τον τρόπο, η θεωρία του έχει το χαρακτηριστικό να προσφέρεται ως μήτρα υποθέσεων εφαρμόσιμων σε πολύ ιδιαίτερες περιπτώσεις. Επίσης, περιττεύει να επισημάνουμε πως, για να μπορέσει ο Έλληνας αναγνώστης να εκτιμήσει σωστά αυτό το έργο, θα πρέπει να το συλλάβει μέσω μιας γενεσιουργού ανάγνωσης, ως αντιμετώπιση της «ιδιαίτερης περίπτωσης του δυνατού», όπως λέει συχνά ο ίδιος ο Μπουρντιέ, χρησιμοποιώντας την έκφραση του Μπασελάρ. Όπως δηλαδή ο Μπουρντιέ, μέσα από την ανάλυση μιας συγκεκριμένης κοινωνίας σε μια συγκεκριμένη στιγμή, επιχειρεί να συλλάβει το αμετάβλητο, έτσι και ο Έλληνας κοινωνιολόγος, για να αποτιμήσει πλήρως την αποτελεσματικότητα των αναλύσεων του Μπουρντιέ, πρέπει να προσπαθήσει να τις ενεργοποιήσει μέσα σε μια άλλη «ιδιαίτερη περίπτωση του δυνατού», για παράδειγμα στην ελληνική περίπτωση. Εξάλλου, αυτή είναι ακριβώς η δυσκολία που αντιμετωπίζει κανείς όταν αναφέρεται θεωρητικά στο έργο του Πιερ Μπουρντιέ, δηλαδή σε μια θεωρία που αρνείται να αντιμετωπιστεί ως θεωρία, που ακυρώνει τη δυνατότητα διαχωρισμού του νοήματός της από τις συγκεκριμένες χρήσεις της μέσα στη γνωστική δραστηριότητα. Αυτή τη δυσκολία την επισήμανε ο Ρότζερ Μπρουμπέικερ (Rogers Brubaker, «Social theory as habitus», στο C. Calhoun, E. Li Puma, M. Postone (επιμ.) *Bourdieu. Critical Perspectives*, Cambridge, Polity Press, 1993, σσ. 212-234), ο οποίος καταλήγει σε ένα πολύ ενδιαφέρον συμπέρασμα για το έργο του Πιερ Μπουρντιέ, ότι δηλαδή εμπεριέχει μια θεωρητικοποίηση που έχει την ιδιότητα να μην παραπέμπει σε τίποτε άλλο παρά σε ένα σύνολο διαθέσεων και σχημάτων επιστημονικών, γεγονός που έχει παρατηρηθεί και από Έλληνες σχολιαστές του έργου του, όπως τον Α. Κύρτση. Ίχνη μιας θεωρίας της εγκλωβισμένης δράσης, στο Ν. Παναγιωτόπουλος, Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, Pierre Bourdieu..., *ό.π.*, σσ. 96-112. Βλ. Συνεύντευξη του Pierre Bourdieu με τον M. Jong-sok-koh, *Ida*, 1, 1996, σσ. 310-327.

[64] Βλ. Garnham, R. Williams, «Pierre Bourdieu and the sociology of culture». An introduction, στο *Media, Culture and Society*, London, Sage, 1986, σσ. 116-130.

αλλά κυρίως γιατί παρουσιάζει πολύ αυστηρά μια νέα αντίληψη για τη θεωρία, *μια θεωρία ως πράξη και όχι ως λόγο*[65].

Η ανατροπή αυτή που επιφέρει ο Πιερ Μπουρντιέ στο πεδίο των αντιλήψεων για την επιστημονική πρακτική καθίσταται δυνατή εξαιτίας της συστηματικής αναστοχαστικής του πρακτικής. Ο Πιερ Μπουρντιέ είναι ο μοναδικός κοινωνιολόγος στην ιστορία του κλάδου ο οποίος άσκησε συστηματικά την αυτο-κοινωνιοανάλυση. Δεν είναι δυνατόν, πράγματι, να επιχειρηθεί η κοινωνιολογική ανάλυση του έργου του Πιερ Μπουρντιέ χωρίς, ταυτόχρονα, να πραγματοποιηθεί η ανάλυση των κοινωνικών συνθηκών της δυνατότητας άσκησης αυτής της διανοητικής αυτο-κοινωνιοανάλυσης, την οποία η κοινωνιολογική πρακτική του κατά μεγάλο μέρος προϋποθέτει. Και θα πρέπει να εκλάβουμε στην κυριολεξία τα λόγια του, όταν έλεγε: «[...] αυτό το είδος αυτο-κοινωνιοανάλυσης αποτελεί, πιστεύω, μέρος των συνθηκών ανάπτυξης της σκέψης μου»[66]. Ακριβώς αυτό το συνεχές έργο χρήσης της κοινωνιολογίας ενάντια «στους κοινωνικούς καθορισμούς και στα κοινωνικά όριά του» επιτρέπει εντέλει στον Πιερ Μπουρντιέ να επιτυγχάνει μια ουσιαστική κριτική των διανοουμένων, «διαπνεόμενη από ειλικρινή πίστη στις διανοητικές αξίες (και όχι από κάποιο μνησίκακο αντιδιανοουμενισμό) και ικανή να αποφέρει πραγματικά αποτελέσματα»[67].

Θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια, αδρομερώς, την ιστορική ανασύσταση της σχέσης μεταξύ, αφενός, της δομής του διανοητικού και επιστημονικού χώρου με όλες τις παρεχόμενες δυνατότητες και μη-δυνατότητές του, ενός χώρου ο οποίος έδρασε καταλυτικά για τη διαμόρφωση και την εκδίπλωση των διαθέσεων του Πιερ Μπουρντιέ και σε συνάρτηση με τον οποίο ο Πιερ Μπουρντιέ όφειλε να προσδιοριστεί προκειμένου να συγκροτηθεί ως άτομο, και, αφετέρου, ενός ορισμένου τύπου διανοητικών διαθέσεων, ενριζωμένου σε μια πολύ καθορισμένη σχέση ως προς τον κοινωνικό κόσμο, ενός τύπου διανοητικών διαθέσεων ο οποίος αποτελεί το θεμέλιο της κριτικής που άσκησε ο Πιερ Μπουρντιέ στο σχολαστικό τρόπο θεώρησης των πραγμάτων, καθώς και στη σχέση της κοινωνιολογίας με τη φιλοσοφία, την κατεξοχήν σφαίρα εκδήλωσης της *σχολής*, στοιχείο το οποίο δεν έχει μελε-

---

[65] Pierre Bourdieu, *Méditations pascaliennes*, Seuil, 1997, και Nikos Panayotopoulos, «La théorie comme praxis et non comme logos», στο J. Dubois, P. Durand, Y. Winkin *Symbolique et le Social. La réception internationale de Pierre Bourdieu*, Seuil, 2002, υπό δημ.

[66] P. Bourdieu: *Choses Dites*, Ed. de Minuit, 1987, σσ. 37.

[67] P. Bourdieu: L.- J.D Wacquant: *Réponses*, Seuil, 1992, σ. 184.

τηθεί στη διεθνή βιβλιογραφία. Η κριτική αυτή συνιστά τον πυρήνα του συστήματος του Πιερ Μπουρντιέ, το οποίο οικοδομείται, *grosso modo*, εξαρχής με βάση την επίγνωση της δυϊκότητας των τρόπων του Είναι, με άλλα λόγια, με βάση την επίγνωση της θεωρητικής σχέσης και της πρακτικής σχέσης με τον κόσμο, και θεμελιώνει τη θεωρία της πρακτικής του Πιερ Μπουρντιέ ως «γνήσιας επιστημονικής γνώσης της πρακτικής και του τρόπου πρακτικής γνώσης»[68]. Εν είδει σκαριφήματος, θα προσπαθήσουμε, με τη συνδρομή στοιχείων που ο ίδιος ο Πιερ Μπουρντιέ μάς προσφέρει, να διατυπώσουμε τις βασικές ενδεδειγμένες αρχές για μια πρακτική ανάγνωση αυτής της μόλις αναφερθείσας θεμελιώδους πτυχής του έργου του.

Το πεδίο εντός του οποίου διαμορφώνεται ο Πιερ Μπουρντιέ κυριαρχείται από μια βασική αντίθεση: αφενός υπάρχει μια φαινομενολογικο-υπαρξιακή φιλοσοφία που εκπροσωπείται από τον Ζ.Π. Σαρτρ, ο οποίος, συγκλίνων προς την τέχνη και τη λογοτεχνία και προσανατολισμένος προς την αισθητική και τον αισθητισμό, ενσάρκωνε, με βάση το μοντέλο του «ολικού διανοούμενου», κατεξοχήν την ολιστική αξίωση που αποδίδεται κατά κανόνα στη φιλοσοφία και ταυτίζεται μαζί της· αφετέρου υπάρχει μια φιλοσοφία οικεία προς την επιστήμη και την ορθολογιστική παράδοση, συνδεδεμένη με την επιστημολογία και τη φιλοσοφία των επιστημών, η οποία εκπροσωπείται από τους Μπασελάρ, Ζ. Κανγκιλέμ και Α. Κοϋρέ. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, ο Πιερ Μπουρντιέ αισθάνεται την ανάγκη και έχει την τάση να αντιταχθεί στο φιλοσοφικό ερασιτεχνισμό και στη φιλοσοφική επιφανειακότητα, ακολουθώντας παρορμήσεις που συνδέονται με μια ιδιάζουσα μορφή εμπειρίας του διανοητικού κόσμου, καθοριστική για την οποία υπήρξε το γεγονός ότι προερχόταν «από την παράδοση μιας περιοχής και ενός περιβάλλοντος» όπου «το σώμα εμπλέκεται, διακυβεύεται πάντοτε εντός του λόγου» (όπως έλεγε ο Πιερ Μπουρντιέ αναφορικά με τον Ζ. Κανγκιλέμ[69], στη μορφή του οποίου ανακάλυψε τον «παραδειγματικό προφήτη» του) και η οποία χαρακτηρίζεται κυρίως από τη «βαθεία άρνηση της ηθικής στάσης», την οποία υπαγόρευε η «πόζα» του κυρίαρχου φιλοσόφου, με άλλα λόγια, την άρνηση της αφ' υψηλού, απόμακρης, αόριστης σχέσης που εγκαθιδρυόταν μεταξύ του φιλοσόφου και του κόσμου, σε ένα κράμα «χλιαρού ανθρωπισμού», «αυταρέσκειας για το "δίωμα"» και ενός είδους «πολιτικής ηθικοκρατίας»[70]. Έχοντας συσσωρεύσει όλες τις διακρί-

---

[68] P. Bourdieu, *Le Sens Pratique*, Ed. de Minuit, 1980, σ. 47.

[69] P. Bourdieu: «Il ne faisait jamais le philosophe» (à propos de Georges Canguilhem), *Les Inrockuptibles*, 25, 27/9 - 3/10 1995, σ. 12.

[70] Bourdieu: *Choses dites*, ό.π., σσ. 32-33, και P. Bourdieu, *Réponses*, ό.π., σσ. 176-177

σεις της ακαδημαϊκής αριστείας, ο Πιερ Μπουρντιέ αρνείται την κοσμική και σχολική μορφή της φιλοσοφίας και στρέφεται προς «το αιρετικό καταφύγιο της σοβαρότητας και της ακρίβειας».

Σπούδασε μαθηματικά, ιστορία των επιστημών, ήθελε να «συμβιβάσει το μέλημα ακρίβειας και τη φιλοσοφική αναζήτηση», να ασχοληθεί με τη βιολογία κτλ.[71] Η μέριμνα αυτή που τον διακατέχει, τον οδηγεί να αναζητήσει και να ανεύρει το «αντίδοτο ενάντια στις ευκολίες του υπαρξισμού»[72] στην ιστοριοποίηση της επιστημολογίας του Ζ. Κανγκιλέμ, «σημείο αναφοράς και αγκύρωσης», ή στη φαινομενολογία του Μ. Μερλό-Ποντύ ο οποίος, καθότι «πιο προσκολλημένος στα κείμενα-κανόνες της φαινομενολογίας και πιο αποστασιοποιημένος στα θεωρητικά του έργα, που είχαν γαλουχηθεί από τα πλέον πρόσφατα κεκτημένα των επιστημών του ανθρώπου, από την υπαρξιακή επαφή με τον αιώνα, είχε την τάση να αντιλαμβάνεται τη φαινομενολογία ως αυστηρή επιστήμη»[73].

Όντας προδιατεθειμένος να διατηρεί με την κουλτούρα μια σχέση «κάπως βάρβαρη, περισσότερο σοβαρή και περισσότερο ιδιοτελή και, ταυτόχρονα, λιγότερο γοητευτική και λιγότερο θρησκευτική» και, την ίδια στιγμή, όντας καθιερωμένος από τον εξοχότερο φιλοσοφικό θεσμό (ένα «ανθρώπινο ον» που έπρεπε να απαρνηθεί «πολλές από τις εμπειρίες του και από τις πρώτες κατακτήσεις του» προκειμένου να γίνει ένας «θεός», όπως το απαιτούσε «η καταστατική νομιμότητα μιας σχολικής, κοινωνικά αναγνωρισμένης "ευγένειας"»[74], ένας κληρονόμος χωρίς κληρονομιά, ένας δυστυχής κληρονόμος), ο Πιερ Μπουρντιέ διατηρούσε μια σχέση «αντικειμενικής και υποκειμενικής εξωτερικότητας» με τον κόσμο της διανόησης, σχέση η οποία του επέτρεπε να αντιλαμβάνεται πράγματα που άλλοι δεν μπορούσαν να διακρίνουν ή να αισθανθούν[75]. Αυτή ακριβώς η κατάσταση του εν θυμώ νεαρού κοσμοκαλόγερου τον εξωθούσε να λαμβάνει πάντα μια αντικειμενικοποιητική απόσταση, η οποία προσφερόταν άριστα προκειμένου ο Πιερ Μπουρντιέ να διαμορφώσει έναν επιστημονικό τρόπο αντίληψης του θεσμού και, κατά πρώτο και κύριο λόγο, να μην αρέ-

---

[71] Bourdieu: *Choses Dites*, *ό.π.*, *σσ.* 14, 16.

[72] P. Bourdieu: *Méditations pascaliennes*, *ό.π.*, *σ.* 50.

[73] P. Bourdieu, J. C. Passeron: «Sociology and Philosophy in France since 1945: Death and Resurrection of a Philosophy without Subject», *Social Research*, XXXIV, 1, άνοιξη 1967, *σσ.* 162-212.

[74] Bourdieu, *Méditations pascaliennes*, *ό.π.*, *σ.* 47.

[75] Bourdieu, *Réponses*, *ό.π.*, *σ.* 181.

σκεται «επί μακρόν στους εκστασιασμούς του καταπεπληγμένου ζηλωτή»[76].

Η μορφή αυτή διαύγειας δε θα βρει, ωστόσο, διεξόδους στο φιλοσοφικό πεδίο, δημιουργώντας εκείνο το αίσθημα αντίστασης που δε βρίσκει τρόπους να εκφραστεί, εκείνο «το αίσθημα ότι είσαι αλυσοδεμένος στον πάγκο της αιώνιας γαλέρας, όπου αντιγραφείς και συρραφείς αναπαράγουν επ' άπειρον τα εργαλεία της ακαδημαϊκής επανάληψης»[77], όταν έπρεπε, για παράδειγμα, να συντάξει ως έφηβος τις μεγάλες υποχρεωτικές συνθετικές πραγματείες του, περιχαρακωμένος σε «έναν ορισμό της ευφυΐας εξαιρετικά στενό», κυρίως για κάποιον που είχε την προδιάθεση να αισθάνεται πόσο δύσκολο είναι να μετασχηματιστεί μια πρακτική σε σκέψη, όπως έλεγε ο Κ. Κράους, και πόσο εύκολο είναι γι' αυτόν να το επιτύχει.

Όταν, από κάποιες τυχαίες συμπτώσεις ανακαλύπτει την κλίση του ως εθνολόγος και, κατόπιν, ως κοινωνιολόγος, θα ανεύρει σ' αυτούς τους γνωστικούς τομείς τον τρόπο να επιλύσει την «υπαρξιακή του δυσφορία», ό,τι τον διακρίνει αρνητικά, θα ανεύρει τον τρόπο να την αποδεχθεί, μέσα από την προσπάθεια να καταστήσει αυτή τη μορφή διαύγειας πιο πρακτική, διώνοντας ίσως, αρχικά, ένα είδος απόλαυσης να «αισθάνεται σατανικός, αποφενακισμένος και αποφενακιστικός, να παίζει τον απομαγευμένο απομαγευτή»[78]. Το μεγάλο χάσμα ανάμεσα σε ό,τι οι Παριζιάνοι διανοούμενοι έγραφαν αναφορικά με την κατάσταση της Αλγερίας και σε ό,τι παρατηρούσε ο ίδιος εξωθεί τον Πιερ Μπουρντιέ να επιλέξει τη λειτουργία του δημόσιου συγγραφέα, την οποία και παρείχε στα πρώτα του έργα σχετικά με την Αλγερία, και μέσα από αυτή την οιωνεί πειραματική κατάσταση ο Πιερ Μπουρντιέ βρίσκει την ευκαιρία να αρχίσει την προσπάθεια ρήξης με το «αποστασιοποιημένο βλέμμα», σε μια κατάσταση ομόλογη με εκείνη όπου βρισκόταν ως μαθητής στην Ανώτατη Πρότυπη Σχολή. Η λειτουργία του

---

[76] Bourdieu, *Méditations pascaliennes*, ό.π., σ. 47. Θα πρέπει κάποτε να αναλυθεί λεπτομερειακά η διέλευση της διαχωριστικής μεθορίου ανάμεσα στη «μάζα» και στις «ελίτ», την οποία πραγματοποίησε ο Πιερ Μπουρντιέ, με άλλα λόγια, να αναλυθεί «η ολοκλήρωση μιας απειρίας παρεκκλίσεων» οι οποίες εντέλει οδήγησαν στη μεγάλη παράκαμψη του Πιερ Μπουρντιέ από την «προβλεπόμενη» κοινωνική του διαδρομή και σε εκείνες τις «απειροελάχιστες ρήξεις του», που συγκρότησαν τον πυρήνα γι' αυτό το είδος «απο-ταύτισης» με τη Σχολή, που πέτυχε ο Πιερ Μπουρντιέ και που σπανίζει εξαιρετικά στα «παιδιά-θαύματα» της Σχολής.

[77] P. Bourdieu, *Les Règles de l'Art. Genèse et Structure du Champ Littéraire*, Seuil, 1992, σ. 250.

[78] Bourdieu, *Réponses*, ό.π., σ. 221.

δημόσιου συγγραφέα, η οποία «καλύπτει την κλινική λειτουργία αποκάλυψης των μηχανισμών που είναι γενεσιουργοί οδυνών»[79], του επιτρέπει να ανελκύσει και να προβάλει την «άποψη του φορέα». Βοηθούμενος από την εμφάνιση του Κ. Λεβί-Στρος, ο οποίος επανέδιδε κύρος στην εθνολογία, ο Πιερ Μπουρντιέ κάνει το πέρασμα από τη «φιλοσοφία στις κοινωνικές επιστήμες», ένα πεδίο το οποίο χαρακτηρίζεται από μια αντίθεση ομόλογη με εκείνη του φιλοσοφικού πεδίου: αφενός, ο διανοουμενίστικος πόλος (και το διανοουμενίστικο σφάλμα) με όλες τις δυνατές του μορφές (και κυρίως με τη δομική και θεωρητιστική του μορφή, η μεν με την αφ' υψηλού και απόμακρη σχέση μεταξύ της ανθρωπολογίας και του ιθαγενούς, η δε με έναν αναστοχασμό επί της επιστήμης, καταγγέλλουσα το θετικιστικό κίνδυνο αλλά μη ασκούσα πρακτικά την επιστήμη)· αφετέρου, ο θετικιστικός πόλος (και το θετικιστικό σφάλμα), ο οποίος εκπροσωπείται κατεξοχήν από τον Π. Λάζαρφιλντ, με μια κοινωνιολογία χωρίς θεωρητική θεμελίωση.

Μεταφέροντας στο έδαφος των κοινωνικών επιστημών μια επιστημολογική παράδοση κληρονομημένη από τη σχολή της «ιστοριοποίησης της επιστημολογίας», ο Πιερ Μπουρντιέ ανακάλυπτε τον τρόπο να παράσχει σ' αυτές τις επιστήμες τη θεωρητική υποστήριξη που είχαν ανάγκη και να επιβάλει τις απαιτήσεις ιστορικής ακρίβειας στα προσφιλή αντικείμενα του «διανοητικού πάθους» της εποχής. Επρόκειτο για μια υπέρβαση ανταγωνιστικών ζευγών η οποία δεν ήταν ένα απλό διανοητικό παιχνίδι. Ανευρίσκοντας εντός της διανοητικής του συγκρότησης τα απαραίτητα εργαλεία προκειμένου να ικανοποιήσει την απαίτηση της θεωρητικής επανόδου στην επιστημονική πρακτική και, ταυτόχρονα, διατηρώντας κάποια σχέση με τη θεωρητική στάση «η οποία δε διωνόταν με φυσικό τρόπο»[80], ο Πιερ Μπουρντιέ αρνείται να δεσμευτεί ολοκληρωτικά σε κάποιο από αυτά τα αναρίθμητα κοινωνικά και διανοητικά παιχνίδια σε δύο αντίστροφους και συμμετρικούς χώρους, τα οποία στα πλαίσια της λογικής τους αναπαράγουν την κοινωνική τομή μεταξύ του κόσμου της σκέψης και του κόσμου της πρακτικής. Ανακαλύπτοντας απόλυτα τον εαυτό του στην παράδοση εκείνη η οποία ξέρει «να επενδύει τα πλέον αποφασιστικά θεωρητικά ζητήματα σε μια εμπειρική, σχολαστικώς διεξαχθείσα μελέτη» και η οποία εγκαθιδρύει μια «μετριοπαθέστερη και, συγχρόνως, αριστοκρατικότερη χρήση εννοιών»[81], οδηγείται σε μια υπέρβαση του διαζεύγμα-

---

[79] P. Bourdieu, «Défataliser le monde» στο *Les Inrockuptibles*, 99, 9-15/4/1997, σσ. 22-29, 24.

[80] Bourdieu, *Choses Dites*, *ό.π.*, σ. 32.

[81] Bourdieu, *Les Règles de l'Art*, *ό.π.*, σσ. 250.

τος μεταξύ «του υλισμού άνευ υλικού και του ιδεαλισμού άνευ ιδεών»[82].

Σε μετέωρη θέση, η θεμελιακή διαίσθηση «της μη-αναγωγιμότητας της κοινωνικής εμπειρίας στα παρεχόμενα μοντέλα της απόκλισης μεταξύ των πρακτικών ή των πραγματικών εμπειριών και των αφαιρέσεων του νοητικού κόσμου»[83] επιτυγχάνει την ολοκλήρωσή της μέσω μιας συνεχούς προσπάθειας η οποία οδηγεί τον Πιερ Μπουρντιέ στον, πρωτόγνωρο σ' αυτή τη μορφή, συνδυασμό αποκλειστικά κοινωνικών τοποθετήσεων, φέροντας στην επιφάνεια, «σε έναν τόπο υψηλής έντασης», μια αδύνατη λειτουργία, απόρροια της πλήρους και ολικής συγκέντρωσης της θεωρίας και της πρακτικής μέσα σε μια «γνήσια επιστημονική γνώση της πρακτικής και του τρόπου πρακτικής γνώσης»[84]· δύο αποσυνδεδεμένες και σχεδόν ασυμβίβαστες θέσεις, συγκεντρωμένες αποκλειστικά και μόνο στο πρόσωπο του Πιερ Μπουρντιέ.

Μακράν του να περιορίζεται στα παραπάνω, η κοινωνιολογία του Πιερ Μπουρντιέ συνιστά κατά μεγάλο μέρος έναν τρόπο διαχείρισης της «κοινωνικής μεταστροφής», που έχει σαφώς επηρεαστεί από τη διαδρομή του και τη διαμόρφωσή του. Ο τρόπος κοινωνιολογικής ζωής καθίσταται για τον Πιερ Μπουρντιέ —που είναι εξαναγκασμένος να ζει σε καθεστώς «σχολής» και ανίκανος να ζήσει ως σχολαστικός, που έχει τη δυνατότητα να «βλέπει» τους «αδέσμευτους» και να μη ζει μαζί τους, να στοχάζεται την κοινωνιολογία και να βιώνει το δρόμο — ένα «απόλυτο εργαλείο», μια «ψυχή τε σώματι, κάπως παρανοϊκή στράτευση σ' αυτή τη μορφή επιστήμης» (η επιστήμη και ο δρόμος δεν μπορούν να συμβιβαστούν παρά μόνο υπό τη μορφή μιας επιστήμης η οποία υπερβαίνει τη ρήξη τους, διαμέσου της «συμμετοχικής αντικειμενικοποίησης», καθώς και υπό τη μορφή μιας ζωής η οποία οδηγεί τον επιστήμονα σε «μια πνευματική ζωή που προσιδιάζει περισσότερο στη ζωή των καλλιτεχνών»). «Δεν είναι αναγκαία η επιλογή ανάμεσα στην εικονοκλαστική και εμπνεόμενη από το μεγαλόπνοο διανοητικό παιχνίδι ελευθερία και στη μεθοδική αυστηρότητα της θετικής, τουτέστιν θετικιστικής, έρευνας (...), ανάμεσα στην ολοκληρωτική επένδυση στο θεμελιώδες ερώτημα και στη, συνδεδεμένη με μια ευρεία θετική πληροφόρηση, κριτική απόσταση (...)»[85]. Η υπεράσπιση αυτής της νέας θέ-

---

[82] P. Bourdieu, *La Distinction*, Ed. de Minuit, 1979, σ. 527.

[83] Bourdieu, *Choses Dites*, *ό.π.*, σ. 32.

[84] Bourdieu, *Le Sens Pratique*, *ό.π.*, σ. 58.

[85] Bourdieu, *Choses Dites*, *ό.π.*, σ. 38. Και θα μπορούσαμε για του λόγου το αληθές να αναφερθούμε σε εκείνες τις μακρές φράσεις των βιβλίων του οι οποίες αναμειγνύουν

σης η οποία και επιβεβαιώνεται, τον οδηγεί σε διάφορες μορφές ρήξης, με ένα αίσθημα που κάποιες φορές τον εξωθεί «να ενισχύει το πλήγμα που οφείλει αναπόφευκτα να καταφέρει (και να καταφέρει στον εαυτό του) μέσα από υπερβολές, όπου εκφράζεται όχι τόσο η βούληση να υποβληθεί σε βάσανο δοκιμασία ο αναγνώστης (όπως κάποιοι πίστεψαν) όσο ο πειρασμός να "στραφεί προς την αντίθετη κατεύθυνση η ράβδος για να κατανικηθούν οι αντιστάσεις"»[86].

Εμμένοντας στην αποστροφή του προς «την ολιστική αξίωση» την οποία εξουσιοδοτεί η φιλοσοφική υπεροψία, και στην όχι μικρότερη αποστροφή του προς τη θετικιστική επιστημολογία, ο Πιερ Μπουρντιέ προσπαθεί σταθερά, σε όλη τη διάρκεια της διανοητικής του διαδρομής (φυσικά, στην πορεία του χρόνου, με κάποιες αλλαγές στον κυρίαρχο τόνο του λόγου του, ανάλογα με τον κύριο κίνδυνο που κατατρύχει την εκάστοτε στιγμή το πνευματικό πεδίο), να υπερβεί αυτό το διάζευγμα. Υπέρβαση που θα επιτύχει με το έργο του για «την αντικειμενικοποίηση του αντικειμενικοποιούντος υποκειμένου», μ' αυτή τη θεμελιωμένη στην αναστοχαστικότητα μέθοδο εργασίας, που αποτελεί το βασικό προϊόν όλου του εγχειρήματός του[87] και τη βασική αρχή για τη δόμηση της κριτικής του όσον αφορά το σχολαστικό τρόπο θεώρησης των πραγμάτων. Μέσα σ' αυτή την υπέρβαση θα ανακαλύψει τα μέσα για να υλοποιήσει τον πρωταρχικό του στόχο, «την ιδέα του για τη φιλοσοφία», δηλαδή, να συνενώσει τη φιλοσοφία και την επιστήμη, «να συμβιβάσει το μέλημα ακρίβειας και τη φιλοσοφική αναζήτηση», όπως ήδη λέχθηκε στην αρχή. Υπενθυμίζοντας τις αξεδιάλυτα υπερβατικές και ιστορικές-κοινωνικές συνθήκες της δυνατότητας φιλοσοφικής αναπαράστασης του κόσμου και της γνώσης αυτού του κόσμου, είτε πρόκειται για τη σχολαστική κατάσταση της «σχολής», για τον εγκλεισμό της φιλοσοφικής σφαίρας στον εαυτό της («η σημαντικό-

---

το «ταπεινότερο δεδομένο» και την «υψηλή τοποθέτηση», τον Καντ και την πιτζάμα, ή ακόμη εκείνες τις σημειώσεις οι οποίες, με στόχο να υπερσυγκεντρώσουν το παραπάνω μείγμα από κοινού με μια λειτουργία εξήγησης και παραδειγματισμού, διαβάζονται και αντιμετωπίζονται συχνά σαν «μολότοφ», όχι τόσο εξαιτίας της «υλιστικής τους διατύπωσης» όσο μάλλον λόγω της βουλητικής απροθυμίας να γίνει αποδεκτή η παραβίαση κάποιων ιερών ορίων. Συγκεντρώνοντας στο πρόσωπό του ασυμβίβαστες μέχρι τούδε ικανότητες, καλεί σε ένα νέο τρόπο ενασχόλησης με την επιστήμη, σε εκείνο τον τρόπο ο οποίος, θεμελιωμένος σε μια ορθολογική και αντι-καρτεσιανή σύλληψη του αντικειμένου, στοχεύει σε μια ενοποιημένη επιστήμη της πρακτικής.

[86] Bourdieu, *Les Règles de l'Art*, ό.π., σ. 260.

[87] Bourdieu, *Le Sens Pratique*, ό.π., σ. 30.

τερη ιδιότητά της»[88]) με την προστατευόμενη αγορά της και την εξασφαλισμένη πελατεία της, είτε πρόκειται, γενικότερα, για την απόστασή της απέναντι σε όλες τις μορφές αναγκαιότητας και επείγοντος, ο Πιερ Μπουρντιέ, αντί να επιδοθεί σε μια καταδίκη της φιλοσοφίας και, πολύ λιγότερο, σε μια πολεμική καταγγελίας με στόχο τη σχετικοποίηση όλων των γνώσεων και όλων των σκέψεων, παρέχει στους φιλοσόφους, μέσω μιας κοινωνιολογικής ανάλυσης η οποία επανατοποθετεί το φιλοσοφικό πεδίο εντός του πεδίου πολιτισμικής παραγωγής και εντός του κοινωνικού πεδίου στο σύνολό του, το μοναδικό μέσο προκειμένου να ανακαλύψουν όλα όσα τα πλέον συνήθη εργαλεία στοχασμού τους οφείλουν στις κοινωνικές συνθήκες της παραγωγής και της αναπαραγωγής τους, καθώς και στους καθοριστικούς παράγοντες που εγγράφονται στη σύμφυτη με τη λειτουργία και τους τρόπους λειτουργίας του φιλοσοφικού θεσμού «φιλοσοφία» και, ως εκ τούτου, τους παρέχει το μέσο για να απελευθερωθούν από τα παντός είδους, εγγεγραμμένα σ' αυτή την κληρονομιά, αδιανόητα, ακατανόμαστα, ανονόμαστα και άλεκτα[89].

Αυτή η τοποθέτηση, διαμετρικά αντίθετη με εκείνη που εγγράφεται σιωπηρά «στη θέση και στάση» του επαγγελματία φιλοσόφου, είναι νόμιμη σε κοινωνικό επίπεδο και, ταυτόχρονα, απολύτως πρόσφορη σε διανοητικό επίπεδο. Εισάγοντας από κοινού με τα όπλα της επιστήμης, την «αναγκαιότητα» και το «κοινότοπο» επί του ευγενούς εδάφους της φιλοσοφικής παράδοσης, η κοινωνιολογία του φιλοσοφικού πεδίου που προτείνει ο Πιερ Μπουρντιέ καλείται να υποχρεώσει το φιλόσοφο να κατέβει «στη γη» προκειμένου να απελευθερώσει τη φιλοσοφία, αναγκαία προϋπόθεση για να «απελευθερωθούν οι κοινωνικές επιστήμες από την αντιδραστήρια —για να μην πω αντιδραστική— κριτική την οποία η φιλοσοφία δεν παύει να τους αντιτάσσει, αρκούμενη συνήθως να ενορχηστρώνει ασυναίσθητα την πλέον κοινότοπη θεώρηση αυτών των επιστημών»[90]. Την ίδια στιγμή, όμως, αυτή η τοποθέτηση μεταστρέφει —διαμέσου των νόμιμων πηγών της φιλοσοφικής κουλτούρας που τίθενται στο προσκήνιο με τρόπο «πρακτικό», επιστημονικό, «ταπεινό»— την ανάλυση της λογικής του τρόπου λειτουργίας του φιλοσοφικού πεδίου σε «φιλοσοφική δραστηριότητα». Η κοινωνιολογική κριτική δεν αποτελεί, συνεπώς, έναν απλό προκαταβολικό όρο, του οποίου μοναδική λειτουργία θα ήταν να εισάγει σε μια καθαυτό φιλοσοφική κριτι-

---

[88] Bourdieu, *Méditations pascaliennes*, *ό.π.*, σ. 52.

[89] Bourdieu, *Réponses*, *ό.π.*, σ. 131.

[90] Bourdieu: *Méditations pascaliennes*, *ό.π.*, σ. 40.

κή, πιο ριζοσπαστική και πιο ειδική: πολύ μάλλον οδηγεί κατευθείαν στον πυρήνα της «φιλοσοφίας» της φιλοσοφίας, η οποία ενέχεται σιωπηρά στην κοινωνική πρακτική που ορίζεται σε καθορισμένο τόπο και χρόνο ως φιλοσοφική[91]. Η κοινωνιολογία της φιλοσοφίας καθίσταται συστατικό μέρος της φιλοσοφίας, απαραίτητη προκειμένου να τεθούν σε αμφισβήτηση τόσο τα σφάλματα της επιστημονικής γνώσης που είναι σύμφυτα με τη φιλοσοφική θέση όσο και η ιδιάζουσα μορφή που λαμβάνουν τα σφάλματα αυτά ανάλογα με τη θέση που καταλαμβάνει ο φιλόσοφος μέσα στο χώρο της φιλοσοφικής παραγωγής. Πρόκειται για μια απελευθερωτική της φιλοσοφίας κοινωνιολογική κριτική, η οποία, δημιουργώντας, μέσω της πρακτικής του φιλοσόφου περί του απεριορίστως κοινότοπου, την προοπτική μιας φιλοσοφίας «άνευ φιλοσοφίας», υπηρετεί εξίσου τη φιλοσοφία και την επιστήμη. Αποτελεί έναν τρόπο αναγνώρισης οφειλών: αφενός προσφέρει στη φιλοσοφία τα μέσα για να παράσχει στους κοινωνιολόγους τα εργαλεία άμυνας ενάντια στην επιβολή της θετικιστικής επιστημολογίας και αφετέρου προσφέρει στην επιστήμη τα μέσα για να παράσχει στους φιλοσόφους τα εργαλεία για την καταπολέμηση των επιπτώσεων που έχει η αποκοπή της φιλοσοφίας από την πραγματική εμπειρία του κόσμου· με άλλα λόγια, αν θέλετε, ανάγει την κοινωνιολογία σε θεωρητική κακή συνείδηση της φιλοσοφίας και τη φιλοσοφία σε εμπειρική κακή συνείδηση της κοινωνιολογίας. Αυτή η παράδοξη μορφή «ευγενούς ταπεινότητας», αν μπορούμε να το πούμε, αυτή η «αριστοκρατική σεμνότητα»[92], επιτρέπει την οικοδόμηση μιας νέας ιδέας περί του πραγματικού υποκειμένου του επιστημονικού εγχειρήματος, συνδέοντας σε ένα όλο τη γνώση των κοινωνικών συνθηκών παραγωγής των γνωστικών «υποκειμένων» και τη γνώση του γνωστικού αντικειμένου, τουτέστιν συνδέοντας σε ένα όλο τα διαφορετικά πεδία γνώσης, αυτούς τους «χωρισμένους κόσμους» όπου γεννώνται αυτά τα περίεργα ιστορικά πράγματα που είναι οι ιστορικές αλήθειες και, ως εκ τούτου, επιτρέπει να δοθεί «μια πιο πραγματική και, οριστικά, πιο καθησυχαστική, καθότι λιγότερο υπεράνθρωπη, θεώρηση των πλέον υψηλών κατακτήσεων του ανθρώπινου εγχειρήματος»[93].

Στην προηγηθείσα παρουσίαση δεν κάναμε άλλο από το να εφαρμόσουμε απλά στον Πιερ Μπουρντιέ το μοντέλο που ο ίδιος ο Πιερ Μπουρντιέ πρότεινε και το οποίο έχει ισχύ για όλους τους δημιουργούς μεγάλων συμ-

---

[91] Bourdieu, *ό.π.*, σ. 41.

[92] Bourdieu, *Les Règles de l'Art*, *ό.π.*, σ. 280.

[93] Bourdieu, *ό.π.*, σ. 25.

βολικών επαναστάσεων, δηλαδή εκείνων των επαναστάσεων οι οποίες «προσβάλλουν το λογικό κομφορμισμό, προκαλώντας την αμείλικτη καταστολή την οποία εγείρει παρόμοια προσβολή ενάντια στη νοητική ακεραιότητα»[94]. Το μοντέλο έχει ισχύ και για τον Πιερ Μπουρντιέ, δεδομένου ότι, εμπλακείς μέσα στο παιχνίδι ενός πεδίου με διαθέσεις διαφορετικές από εκείνες που απαιτούσε το συγκεκριμένο πεδίο, αντί να συμμορφώσει τις διαθέσεις του στις δομές αυτού του πεδίου, ήρθε αντιμέτωπος σε αγώνα με τις δυνάμεις του πεδίου, αμύνθηκε και τροποποίησε τις δομές σε συνάρτηση με τις διαθέσεις του. Το έργο του είναι ακριβώς αυτό το αντικειμενικοποιηθέν δυνατό αδύνατο, αυτό το εκπληρωμένο χρέος, χάρη στο προνόμιο που είχε ο δημιουργός να γνωρίζει ταυτόχρονα τόσο αυτό που ο κοινωνικός κόσμος παρέχει σπάνια, δηλαδή την καθολική αναγνώριση, όσο και αυτό που ο κοινωνικός κόσμος παρέχει εύκολα, δηλαδή την καθολική ανυποληψία. Πράγμα που ήταν και η αναγκαία προϋπόθεση για να είναι σε θέση να θέτει και να αναδεικνύει την ιδέα ότι —για να παραφράσουμε και να συνδέσουμε φράσεις που χωρίζονται από τριάντα πέντε χρόνια εργασίας— το επιστημονικό έργο δε θα άξιζε μια ώρα κόπου αν δεν αναλάμβανε ως υποχρέωση να γνωρίσει το δυσκολότερο πράγμα, δηλαδή, να αποκαταστήσει το νόημα των πράξεων των ανθρώπων, το νόημα των πράξεων της καθημερινής κοινοτοπίας[95].

Νίκος Παναγιωτόπουλος

---

[94] Bourdieu, *ό.π.*, σσ. 103.

[95] Bourdieu, *Méditations pascaliennes*, *ό.π.*, σ. 17. Πρβλ. P. Bourdieu: «Célibat et Condition Paysanne», *Études Rurales*, 5-6, Απρίλιος-Σεπτέμβριος 1962, σσ. 32-136.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Κοινωνική κριτική του γούστου

«Και σήμερα δεν ξέρουμε ακόμα αν η πολιτιστική ζωή μπορεί να επιβιώσει μετά την εξαφάνιση των υπηρετών».

A. Besançon, *Être russe au XIXème siècle*

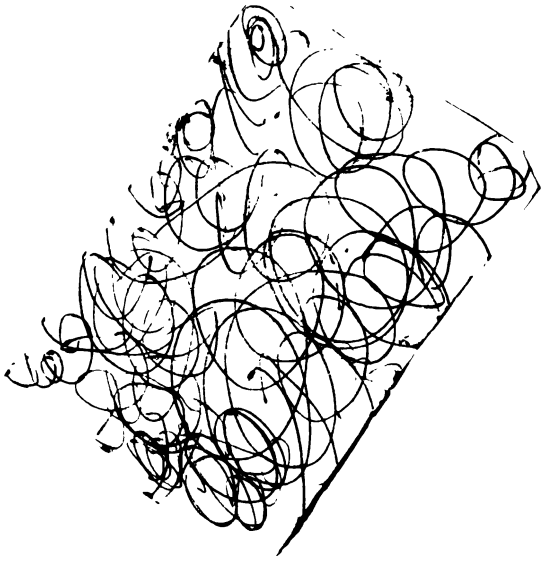

Η παρούσα μετάφραση έγινε από τη γαλλική έκδοση του έργου (εκδ. de minuit, Παρίσι, 1979, σελίδες 670). Με σύμφωνη γνώμη του συγγραφέα, ωστόσο, η ελληνική έκδοση υιοθέτησε τις περικοπές της ιταλικής έκδοσης (*La distinzione. Critica sociale del gusto*, εκδ. Il Mulino, Μπολόνια, 1983, μτφρ. Guido Viale, σελίδες 533).
Οι παραπομπές στα γερμανόφωνα κείμενα έχουν ληφθεί από τη γερμανική έκδοση (Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft, εκδ. Suhrkamp, 1987, μτφρ. Bernd Schwibs και Achim Russer, σελίδες 910).
Σε παρένθεση περικλείονται προσθήκες της μεταφράστριας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΙΤΛΟΙ ΚΑΙ ΚΑΤΑΓΩΓΙΚΕΣ ΑΠΟΔΕΙΞΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΕΥΓΕΝΕΙΑΣ

Λίγες φορές η κοινωνιολογία μοιάζει τόσο πολύ με κοινωνική ψυχανάλυση όσο όταν έρχεται αντιμέτωπη με ένα αντικείμενο όπως το γούστο, ένα από τα ζωτικότερα διακυβεύματα των αγώνων που διεξάγονται στο πεδίο της κυρίαρχης τάξης και στο πεδίο της πολιτιστικής παραγωγής. Όχι μόνο επειδή η καλαισθητική κρίση είναι η ανώτατη εκδήλωση της *διακριτικής ικανότητας* η οποία, συμφιλιώνοντας τη νόηση και την ευαισθησία, το δοκησίσοφο που καταλαβαίνει χωρίς να συναισθάνεται και τον κοσμικό που απολαμβάνει χωρίς να καταλαβαίνει, ορίζει τον ολοκληρωμένο άνθρωπο. Όχι μόνο επειδή η παντός είδους ευπρέπεια δηλώνει εκ των προτέρων το πρόταγμα να προσδιορίσει αυτό το απροσδιόριστο στοιχείο ως προφανή εκδήλωση αμορφωσιάς (φιλισταϊσμού): η πανεπιστημιακή ευπρέπεια η οποία, από τον Ριγκλ και τον Βέλφλιν ως τον Ελί Φορ και τον Ανρί Φοσιγιόν και από τους πλέον σχολικούς σχολιαστές των κλασικών ως τους πρωτοπόρους σημειολόγους, επιβάλλει μια φορμαλιστική ανάγνωση του έργου τέχνης, όσο και η κοσμική ευπρέπεια η οποία, μετατρέποντας το γούστο (την καλαισθησία) σε έναν από τους ασφαλέστερους δείκτες της αληθινής ευγένειας, το θεωρεί αδιανόητο να το συσχετίσει κανείς με κάτι άλλο πέρα από εκείνο το ίδιο.

Η κοινωνιολογία βρίσκεται εδώ στο κατεξοχήν έδαφος της αποποίησης του κοινωνικού. Δεν της αρκεί να καταπολεμήσει τις στοιχειώδεις προφάνειες· να συσχετίσει το γούστο, αυτή την αδημιούργητη αρχή κάθε «δημιουργίας», με τις κοινωνικές συνθήκες από τις οποίες παράγεται, ξέροντας καλά ότι οι ίδιοι που αγωνίζονται πεισματικά να απωθήσουν την προφάνεια της σχέσης ανάμεσα στο γούστο και στη διαπαιδαγώγηση, ανάμεσα στην καλλιέργεια (κουλτούρα) με την έννοια της κατάστασης του καλλιεργημένου και στην καλλιέργεια ως δράση του καλλιεργείν, αυτοί οι ίδιοι

θα απορήσουν πώς μπορεί κανείς να αναλώνει τόσο κόπο για να αποδείξει επιστημονικά κάτι τόσο προφανές. Θα χρειαστεί επιπλέον να διερευνήσει τη σχέση αυτή, που μόνο φαινομενικά είναι αυτοεξηγητική· και να αναζητήσει την αιτία του παράδοξου φαινομένου, η σχέση με το σχολικό κεφάλαιο να παραμένει εξίσου ισχυρή και στους τομείς που δε διδάσκονται στο σχολείο. Και αυτό χωρίς να μπορέσει ποτέ να εμπιστευθεί πλήρως τη θετικιστική διαιτησία των αποκαλούμενων «γεγονότων»: πίσω από τις στατιστικές σχέσεις ανάμεσα στο σχολικό κεφάλαιο ή στην κοινωνική καταγωγή και στην τάδε ή στη δείνα γνώση ή στον έναν ή στον άλλον τρόπο της ενεργοποίησής της, κρύβονται σχέσεις ανάμεσα σε ομάδες που διατηρούν διαφορετικές, και μάλιστα ανταγωνιστικές σχέσεις με την κουλτούρα, ανάλογα με τις συνθήκες στις οποίες απέκτησαν το πολιτισμικό τους κεφάλαιο και τις αγορές στις οποίες μπορούν να αντλήσουν το μέγιστο όφελος από αυτό. Και πάλι όμως δεν έχουμε ξεμπερδέψει με τις προφάνειες: θα χρειαστεί να διερευνήσουμε τις ερωτήσεις της έρευνας –δηλαδή ποια σχέση με την κουλτούρα πριμοδοτούν *σιωπηρά*– προκειμένου να δούμε μήπως μια τροποποίηση στο περιεχόμενο και στη μορφή των ερωτήσεων αρκεί για να καθορίσει κάποιο μετασχηματισμό των παρατηρούμενων σχέσεων. Δε βγαίνεις από το παιχνίδι της κουλτούρας· και δε δίνεις στον εαυτό σου καμία ευκαιρία να αντικειμενοποιήσει την αλήθεια της, αν δεν αντικειμενοποιήσεις όσο γίνεται πληρέστερα ακριβώς τις διεργασίες εκείνες στις οποίες είσαι υποχρεωμένος να προσφύγεις προκειμένου να πραγματοποιήσεις μια τέτοια αντικειμενοποίηση. *De te fabula narratur.* Η υπενθύμιση απευθύνεται στον αναγνώστη, αλλά και στον κοινωνιολόγο. Παραδόξως, τα πολιτισμικά παιχνίδια προστατεύονται έναντι της αντικειμενοποίησης από όλες τις μερικού χαρακτήρα αντικειμενοποιήσεις στις οποίες αλληλοϋποβάλλονται οι εμπλεκόμενοι στο παιχνίδι: οι σοφολογιότατοι δεν μπορούν να εκτιμήσουν την αλήθεια των κοσμικών αν δεν παραιτηθούν από την πρόσληψη της δικής τους αλήθειας· και το ίδιο ισχύει για τους αντιπάλους τους. Ο ίδιος νόμος διασταυρούμενης διαύγειας και τύφλωσης ρυθμίζει τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους «διανοούμενους» και στους «αστούς» (ή στους εκπροσώπους τους στο πεδίο της πολιτιστικής παραγωγής). Δεν αρκεί να έχουμε κατά νου ποια λειτουργία επιτελεί στις ταξικές σχέσεις η νόμιμη κουλτούρα, ώστε να είμαστε σίγουροι ότι αποφύγαμε τον κίνδυνο να μας επιβληθεί η μία ή η άλλη από τις ιδιοτελείς παραστάσεις της κουλτούρας, τις οποίες οι «διανοούμενοι» και οι «αστοί» απευθύνουν οι μεν στους δε επ' άπειρον. Αν η κοινωνιολογία της παραγωγής και του παραγωγού κουλτούρας δεν έχει ξεφύγει ποτέ ως τώρα από το παιχνίδι των ανταγωνιστικών εικόνων, στο πλαίσιο του οποίου «δεξιοί διανοούμενοι» και «αριστεροί διανοούμενοι»,

σύμφωνα με την ισχύουσα ταξινομία, υποβάλλουν τους αντιπάλους τους και τις στρατηγικές τους σε μια αντικειμενιστική αναγωγή τόσο ευκολότερη όσο περισσότερο ιδιοτελής είναι, τούτο συμβαίνει επειδή η διάρρηση είναι καταδικασμένη να παραμένει *μερική*, άρα λανθασμένη, όσο αποκλείει την πρόσληψη της οπτικής γωνίας με ορμητήριο την οποία εκφέρεται, άρα την κατασκευή του *παιχνιδιού στο σύνολό του*: μόλις στο επίπεδο του πεδίου των θέσεων προσδιορίζονται τόσο τα γενολογικά συμφέροντα που σχετίζονται με τη συμμετοχή στο παιχνίδι όσο και τα ειδολογικά συμφέροντα που προσαρτώνται στις διαφορετικές θέσεις, και άρα η μορφή και το περιεχόμενο των θεσιληψιών μέσα στις οποίες τα συμφέροντα αυτά εκφράζονται. Παρά τον αέρα αντικειμενικότητας που θέλουν να αναδίδουν, η «κοινωνιολογία των διανοούμενων», που είναι παραδοσιακά υπόθεση των «δεξιών διανοούμενων», και η κριτική «της δεξιάς σκέψης», που εναπόκειται περισσότερο στους «αριστερούς διανοούμενους», δεν είναι τίποτε άλλο από συμβολικές επιθέσεις, που εξοπλίζονται με πρόσθετη αποτελεσματικότητα όταν αποκτούν κατ' επίφαση την άψογη ουδετερότητα της επιστήμης. Και μένουν σιωπηρά σύμφωνες για να αφήσουν στην αφάνεια το ουσιώδες, δηλαδή τη δομή των αντικειμενικών θέσεων από την οποία εκπηγάζει, μεταξύ των άλλων, η θεώρηση που όσοι καταλαμβάνουν κάθε θέση ενδέχεται να έχουν για όσους καταλαμβάνουν τις άλλες θέσεις και η οποία προσδίδει την ιδιαίτερη μορφή και την προσίδια δύναμή της στη ροπή κάθε ομάδας να εκλάβει και να δώσει τη μερική αλήθεια μιας ομάδας ως αλήθεια των αντικειμενικών σχέσεων ανάμεσα στις ομάδες.

Όταν επιδιώξουμε να προσδιορίσουμε πώς η καλλιεργημένη διάθεση και η πολιτιστική ικανότητα, που προσλαμβάνονται διαμέσου της φύσης των αγαθών τα οποία καταναλώνει κανείς και του τρόπου με τον οποίο τα καταναλώνει, ποικίλλουν ανάλογα με τις κατηγορίες των δρώντων και ανάλογα με τους χώρους όπου εφαρμόζονται, από τους πλέον νόμιμους τομείς, όπως είναι η ζωγραφική ή η μουσική, ως τους πλέον ελεύθερους, όπως είναι η ένδυση, η επίπλωση ή η μαγειρική, και, στο εσωτερικό των νόμιμων τομέων, ανάλογα με τις «αγορές» στις οποίες προσφέρονται, «σχολική» ή «εξωσχολική», βρισκόμαστε μπροστά σε δύο θεμελιώδη γεγονότα: αφενός τη στενότατη σχέση που ενώνει τις πολιτιστικές πρακτικές (ή τις αντίστοιχες γνώμες) με το σχολικό κεφάλαιο (που υπολογίζεται με μέτρο τα πτυχία), και δευτερευόντως με την κοινωνική καταγωγή (που συλλαμβάνεται διαμέσου του επαγγέλματος του πατέρα), και αφετέρου το γεγονός ότι, σε ισοδύναμο σχολικό κεφάλαιο, το βάρος της κοινωνικής καταγωγής στο εξηγητικό σύστημα των πρακτικών ή των προ-

τιμήσεων αυξάνει όσο απομακρυνόμαστε από τους νομιμότερους τομείς[1].

Όσο περισσότερο αναγνωρισμένες είναι από το σχολικό σύστημα οι μετρούμενες ικανότητες, τόσο περισσότερο «σχολικές» είναι οι τεχνικές που χρησιμοποιούνται για τη μέτρησή τους και τόσο ισχυρότερη η σχέση ανάμεσα στην επίδοση και στον τίτλο σπουδών ο οποίος, ως λίγο πολύ πρόσφορος δείκτης του αριθμού των ετών σχολικής εγχάραξης, εγγυάται το πολιτισμικό κεφάλαιο πληρέστερα ή ελλιπέστερα, ανάλογα με το αν έχει κληρονομηθεί από την οικογένεια ή έχει αποκτηθεί στο σχολείο, και ο οποίος, κατά συνέπεια, είναι ένας άνισα πρόσφορος δείκτης του κεφαλαίου αυτού. Η ισχυρότερη συσχέτιση ανάμεσα στην επίδοση και στο σχολικό κεφάλαιο ως πολιτισμικό κεφάλαιο αναγνωρισμένο και εγγυημένο από τον εκπαιδευτικό θεσμό (που ευθύνεται πολύ άνισα για την απόκτησή του) παρατηρείται όταν, με την ερώτηση για τους συνθέτες μιας σειράς μουσικών έργων, η διερεύνηση παίρνει μορφή πολύ σχολικής άσκησης[2] για γνώσεις οι οποίες είναι πολύ συγγενείς όσων διδάσκει ο εκπαιδευτικός θεσμός και χαίρουν μεγάλης αναγνώρισης στη σχολική αγορά.

Όσο περισσότερο πηγαίνουμε προς τους νομιμότερους τομείς, όπως τη μουσική και τη ζωγραφική, και, στο εσωτερικό των συμπάντων αυτών, τα οποία ιεραρχούνται ανάλογα με τον τροπικό βαθμό νομιμότητας που διαθέτουν, προς ορισμένα είδη ή ορισμένα έργα, τόσο περισσότερο οι διαφορές σχολικού κεφαλαίου συνδυάζονται με σημαντικές διαφορές στις γνώσεις αλλά και στις προτιμήσεις: οι διαφορές ανάμεσα στην κλασική μουσική και στο τραγούδι συνοδεύονται από διαφορές οι οποίες, δημιουργημένες σύμφωνα με τις ίδιες αρχές, διαχωρίζουν στο εσωτερικό της κάθε σφαίρας τα είδη, όπως την όπερα και την οπερέτα, το κουαρτέτο και τη συμφωνία, τις εποχές, όπως τη σύγχρονη μουσική και την παλαιότερη μουσική, τους δημιουργούς και, τέλος, τα έργα· έτσι, στα μουσικά έργα, το *Καλοσυγκερασμένο κλειδοκύμβαλο* και το *Κοντσέρτο για το αριστερό χέρι* (τα οποία, όπως θα δούμε, διακρίνονται από τους τρόπους απόκτησης και κατανάλωσης που προϋποθέτουν) αντιτίθενται στα βαλς του Στράους και στο *Χορό των σπαθιών*, μουσικές υποβαθμισμένες είτε επειδή ανήκουν σε κατώτερο είδος («ελαφρά μουσική») είτε λόγω της διάχυ-

---

[1] Οι αναλύσεις που παρουσιάζονται εδώ στηρίζονται σε μια έρευνα με ερωτηματολόγιο που διεξήχθη το 1963 και το 1967-68, σε ένα δείγμα 1.217 προσώπων. Στο Παράρτημα Ι («Κάποιες σκέψεις για τη μέθοδο») θα βρει κανείς όλες τις πληροφορίες αναφορικά με τη δομή του δείγματος, το ερωτηματολόγιο και τις κύριες διεργασίες της ανάλυσης.

[2] Ο ερευνητής απαριθμούσε έναν κατάλογο με δεκαέξι μουσικά έργα και ζητούσε να του υποδείξουν το όνομα του συνθέτη του καθενός (βλ. ερωτηματολόγιο, Παράρτημα Ι, «Κάποιες σκέψεις για τη μέθοδο»).

Πίνακας 1. Οι προτιμήσεις στο τραγούδι και στη μουσική[a]

Ταξικό ανήκειν	Τίτλος σπουδών	Γκεταρύ	Π. Κλαρκ	Μπρασσένς	Φερρέ	Γαλάζιος Δούναβης	Χορός των σπαθιών	Καλοσυγκερασμένο κλειδοκύμβαλο	Κοντσέρτο για το αριστερό χέρι
Λαϊκές τάξεις	χωρίς πτυχίο, CEP*, CAP*	33	31	38	20	65	28	1	–
	BEPC* και παραπάνω	17	17	61	22	62,5	12,5	–	–
Μεσαίες τάξεις	χωρίς πτυχίο, CEP, CAP	23	29	41	21	64	26	1,5	1,5
	BEPC και ανώτερα	12,5	19	47,5	39	27	16	8	4
	από τα οποία: BEPC, bac*	12	21	46,5	39	31	17,5	5	4
	ανώτατες σπουδές	17	9	54	39	3	5	21	4
Ανώτερες τάξεις	χωρίς πτυχίο, CEP, CAP	16	44	36	12	17	21	8	8
	BEPC και ανώτερα από τα	5	17	74	35	16	8	15	13
	οποία: BEPC, bac	8,5	24	65	29	14	11	3	6
	ανώτατες σπουδές								
	από τις οποίες:	4	14,5	77	39	16,5	7	19	15
	μικρή πανεπιστημιακή σχολή	5	20	73,5	32	19,5	5,5	10	18
	licence*	4,5	17	73	34,5	17	9,5	29,5	12
	agrégation*, μεγάλη σχολή	–	3	90	49,5	11,5	3	29,5	12

[a] Ο πίνακας διαβάζεται ως εξής: στα 100 υποκείμενα που ανήκουν στις λαϊκές τάξεις και είναι πτυχιούχοι του CEP, του CAP ή δεν έχουν κανένα πτυχίο, τα 33 αναφέρουν τον Γκεταρύ, τα 31 την Πετούλα Κλαρκ ανάμεσα στους τρεις τραγουδιστές που προτιμούν (από έναν κατάλογο δώδεκα τραγουδιστών), τα 65 αναφέρουν τον *Ωραίο γαλάζιο Δούναβη*, τα 28 το *Χορό των σπαθιών* ανάμεσα στα τρία μουσικά έργα που προτιμούν (από έναν κατάλογο δεκαέξι μουσικών έργων).

* CEP: Αποδεικτικό μονοετούς επαγγελματικής εκπαίδευσης για αδύναμους μαθητές· CAP: τεχνικό επαγγελματικό πτυχίο· BEPC: απολυτήριο πρώτου κύκλου σπουδών (γυμνασίου)· bac (baccalauriat): απολυτήριο γυμνασίου, ύστερα από ειδικές εξετάσεις· licence: πρώτο πανεπιστημιακό πτυχίο (τριετούς φοίτησης)· agrégation: τίτλος για τους καθηγητές μέσης εκπαίδευσης, ύστερα από διαγωνισμό. (Σ.τ.Μ.)

Διάγραμμα 1. Κατανομή ανά τμήμα τάξης των προτιμήσεων για τρία μουσικά έργα

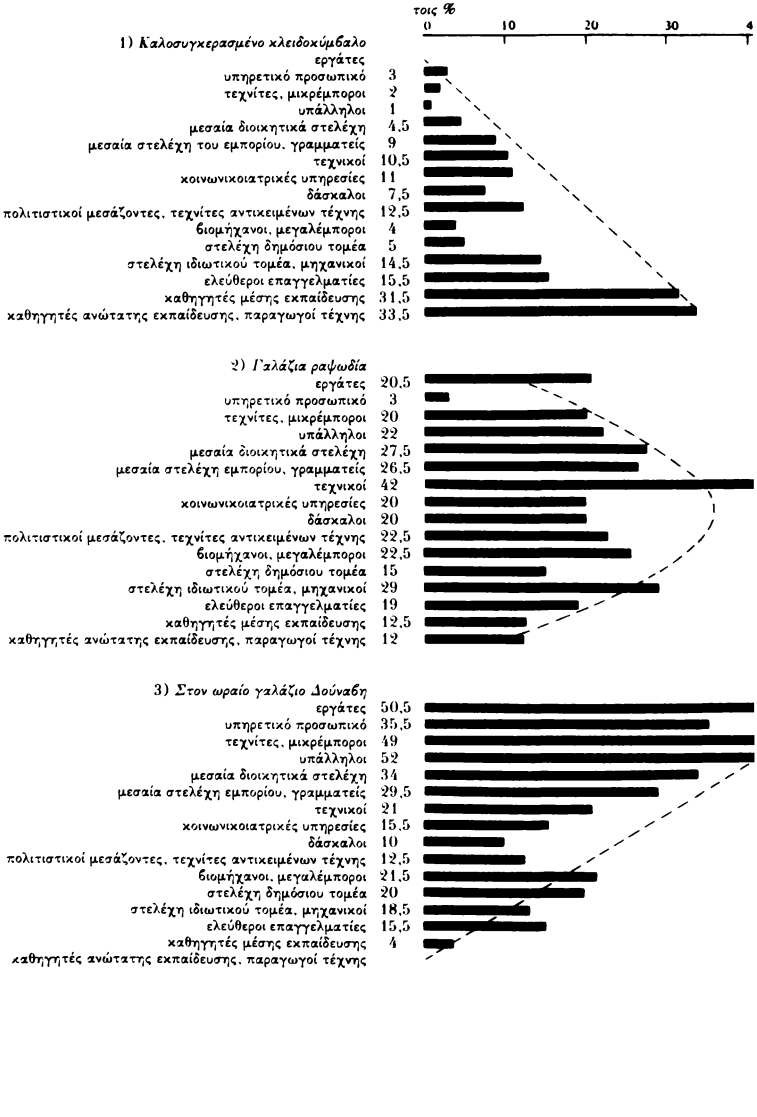

σής τους (εφόσον η διαλεκτική της διάκρισης και της αξίωσης αποπέμπει στην υποβαθμισμένη «μέση τέχνη» όσα νόμιμα έργα τέχνης «εκλαϊκεύονται»), όπως αντίστοιχα, στο τραγούδι, ο Μπρασσένς ή ο Φερρέ αντιτίθενται στον Γκεταρύ και στην Πετούλα Κλαρκ – διαφορές οι οποίες, και στις δύο περιπτώσεις, αντιστοιχούν σε διαφορές σχολικού κεφαλαίου (βλ. πίνακα 1).

Αυτό σημαίνει ότι, από όλα τα αντικείμενα που προσφέρονται στην επιλογή των καταναλωτών, τα πλέον *ταξινομητικά* είναι τα νόμιμα έργα τέχνης τα οποία, διακριτικά στο σύνολό τους, επιτρέπουν την επ' άπειρον παραγωγή των διακρίσεων μέσω της διαπλοκής των διαιρέσεων και των υποδιαιρέσεων σε είδη, εποχές, τρόπους, συγγραφείς κτλ. Έτσι, στο σύμπαν των καθ' έκαστον γούστων, τα οποία μπορούν να αναπαραχθούν με διαδοχικές διαιρέσεις, μπορούμε να διακρίνουμε, αν περιοριστούμε στις μείζονες αντιθέσεις, τρία σύμπαντα γούστων, που σε αδρές γραμμές αντιστοιχούν σε σχολικά επίπεδα και σε κοινωνικές τάξεις: *το νόμιμο γούστο* –δηλαδή το γούστο των νόμιμων έργων, που αντιπροσωπεύονται εδώ από το *Καλοσυγκερασμένο κλειδοκύμβαλο* (ιστόγραμμα 1), την *Τέχνη της φούγκας*, το *Κοντσέρτο για το αριστερό χέρι* ή, στη ζωγραφική, από τον Μπρέγκελ ή τον Γκόγια και στα οποία οι αισθητές με τη μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση θα επισυνάψουν ενδεχομένως τα νομιμότερα από τα έργα των υπό νομιμοποίηση τεχνών, του κινηματογράφου, της τζαζ ή και του τραγουδιού (στην προκειμένη περίπτωση, Λεό Φερρέ, Ζακ Ντουαί)– αυξάνει με το σχολικό επίπεδο και εγγίζει την υψηλότερη συχνότητά του στα τμήματα της κυρίαρχης τάξης τα πλουσιότερα σε σχολικό κεφάλαιο· *το «μέσο» γούστο* – που συγκεντρώνει τα ελάσσονα έργα από τις μείζονες τέχνες, όπως εδώ τη *Γαλάζια ραψωδία* (ιστόγραμμα 2) και την *Ουγγρική ραψωδία* ή ακόμα, στη ζωγραφική, τον Ουτριλλό, τον Μπυφέ ή και τον Ρενουάρ, και τα μείζονα έργα από τις ελάσσονες τέχνες, όπως, στο τραγούδι (σανσόν), τον Ζακ Μπρελ και τον Ζιλμπέρ Μπεκό– είναι συχνότερο στις μεσαίες τάξεις παρά στις λαϊκές τάξεις ή στα «διανοούμενα» τμήματα της κυρίαρχης τάξης· *το «λαϊκό» γούστο*, τέλος –που αντιπροσωπεύεται εδώ από την επιλογή έργων της λεγόμενης «ελαφράς» μουσικής ή της υποβαθμισμένης λόγω της διάχυσης λόγιας μουσικής, όπως είναι το βαλς *Στον ωραίο γαλάζιο Δούναβη* (ιστόγραμμα 3), η *Τραβιάτα*, η *Αρλεζιάνα*, και κυρίως τραγουδιών χωρίς καθόλου καλλιτεχνικές φιλοδοξίες ή αξιώσεις, όπως είναι τα τραγούδια του Μαριανό, του Γκεταρύ ή της Πετούλα Κλαρκ– βρίσκει τη μέγιστη συχνότητά του στις λαϊκές τάξεις και ποικίλλει αντιστρόφως ανάλογα προς το σχολικό κεφάλαιο (κάτι που εξηγεί γιατί είναι λίγο συχνότερο στους εργοδότες της βιομηχανίας ή του εμπορίου ή και στα ανώτερα

στελέχη παρά στους δασκάλους και στους πολιτιστικούς μεσάζοντες)[3].

1. Τίτλοι πολιτισμικής ευγένειας

Μια σχέση τόσο στενή όσο εκείνη που εγκαθιδρύεται έτσι ανάμεσα στο σχολικό κεφάλαιο (το οποίο υπολογίζεται με μέτρο το μορφωτικό επίπεδο) και σε γνώσεις ή πρακτικές σε τομείς τόσο ξένους προς τη σχολική εκπαίδευση όσο η μουσική ή η ζωγραφική, χωρίς να μιλήσουμε για την τζαζ ή τον κινηματογράφο, θέτει στον ύψιστο βαθμό, όπως αντίστοιχα και η σχέση ανάμεσα στις τακτικές επισκέψεις στα μουσεία και στον τίτλο σπουδών, το ερώτημα της σημασίας της, δηλαδή της πραγματικής ταυτότητας των δύο συνδεόμενων όρων που ορίζονται μέσα ακριβώς στη σχέση τους: η στατιστική σχέση φανερώνει και ταυτόχρονα αποκρύπτει μια σημασιολογική σχέση όπου εμπερικλείεται η αλήθεια της. Δεν έχουμε τίποτα εξηγήσει, ούτε και έχουμε κατανοήσει τίποτα, όταν αποδεικνύουμε την ύπαρξη μιας ισχυρής συσχέτισης ανάμεσα σε μια λεγόμενη ανεξάρτητη μεταβλητή και σε μια λεγόμενη εξαρτημένη μεταβλητή: όσο δεν έχουμε καθορίσει τι *υποδηλώνει* στη συγκεκριμένη περίπτωση, δηλαδή σε κάθε ιδιαίτερη σχέση, καθένας από τους όρους της σχέσης (για παράδειγμα, το μορφωτικό επίπεδο και η γνώση των συνθετών), η στατιστική σχέση, όσο μεγάλη κι αν είναι η ακρίβεια με την οποία μπορεί να προσδιοριστεί σε αριθμητικό επίπεδο, παραμένει ένα σκέτο δεδομένο, στερημένο νοήματος. Και η «διαισθητική» ημικατανόηση στην οποία είθισται να αρκείται κανείς σε παρόμοιες περιπτώσεις, μεταθέτοντας την προσπάθεια στην εκλέπτυνση της μέτρησης όσον αφορά την «ένταση» της σχέσης, συνδυάζεται με την *ψευδαίσθηση της σταθερότητας* των μεταβλητών ή των παραγόντων, η οποία απορρέει από την *ονομαστική ταυτότητα* των δεικτών ή των όρων που δηλώνουν τις μεταβλητές αυτές και τους παράγοντες, προκειμένου να αποτρα-

---

[1] Τα τρία σύνολα που παρουσιάζονται εδώ είναι εντελώς τυπικά των συνόλων που εξάγονται όταν παρασταθεί γραφικά η κατανομή ενός ολόκληρου συνόλου επιλογών που χαρακτηρίζουν τα διαφορετικά τμήματα τάξης (τα οποία ιεραρχούνται, στο εσωτερικό κάθε τάξης, ανάλογα με το σχολικό κεφάλαιο): η πρώτη (*Καλοσυγκερασμένο κλειδοκύμβαλο*) συναντάται στην περίπτωση όλων των συγγραφέων ή των έργων που αναφέρθηκαν παραπάνω, καθώς και όσον αφορά την ανάγνωση φιλοσοφικών δοκιμίων ή τις τακτικές επισκέψεις στα μουσεία κτλ.· η δεύτερη (*Γαλάζια ραψωδία*) χαρακτηρίζει, πέρα από τα έργα ή τους συγγραφείς που αναφέρθηκαν στο κείμενο (συν *Το λυκόφως των θεών*), την πρακτική της φωτογραφίας, τον άνετο και οικείο εσωτερικό χώρο κτλ. τέλος, η τρίτη ισχύει επίσης για τις αισθηματικές ιστορίες, τον καθαρό και νοικοκυρεμένο εσωτερικό χώρο κτλ.

πεί η διερεύνηση των συνδεόμενων όρων, «δεικτών» που δεν ξέρει κανείς τι δείχνουν, αναφορικά με το νόημα το οποίο περιβάλλονται στην υπό εξέταση σχέση και το οποίο προσδέχονται από την ίδια αυτή σχέση.

Υπό ερώτηση πρέπει να τεθούν, ανά περίπτωση, οι δύο όροι της σχέσης: και η ανεξάρτητη μεταβλητή, επάγγελμα, φύλο, ηλικία, επάγγελμα πατρός, τόπος διαμονής κτλ., διαμέσου της οποίας ενδέχεται να εκφράζονται πολύ διαφορετικά αποτελέσματα, και η εξαρτημένη μεταβλητή, διαμέσου της οποίας ενδέχεται να εξαγγέλλονται διαθέσεις που ποικίλλουν και οι ίδιες ισχυρότατα ανάλογα με τις τάξεις τις οποίες περιτέμνουν οι ανεξάρτητες μεταβλητές. Έτσι, για να ερμηνεύσουμε σωστά τις διαφορές που διαπιστώνονται, μεταξύ των τάξεων ή στους κόλπους της ίδιας τάξης, στη σχέση με τις διαφορετικές νόμιμες τέχνες, ζωγραφική, μουσική, θέατρο, λογοτεχνία κτλ., θα έπρεπε να αναλύσουμε πλήρως τις κοινωνικές χρήσεις, νόμιμες ή μη, για τις οποίες ενδείκνυται κάθε υπό θεώρηση τέχνη, κάθε είδος και κάθε έργο ή κάθε θεσμός. Αν, για παράδειγμα, δεν υπάρχει τίποτα σαν τα γούστα στη μουσική που να σου επιτρέπει τόσο να καταδηλώσεις την «τάξη» σου, τίποτα μέσω του οποίου να μπορείς να ταξινομηθείς τόσο αλάθητα, τούτο βεβαίως συμβαίνει επειδή, λόγω της σπανιότητας των συνθηκών απόκτησης των αντίστοιχων διαθέσεων, δεν υπάρχει πιο ταξινομητική πρακτική από την τακτική παρακολούθηση συναυλιών ή το παίξιμο ενός «ευγενούς» μουσικού οργάνου (λιγότερο διαδεδομένα, σε κατά τα άλλα όμοιες συνθήκες, από τις τακτικές επισκέψεις στο θέατρο, στα μουσεία ή και στις αίθουσες τέχνης). Αλλά συμβαίνει επίσης επειδή η επίδειξη «μουσικής παιδείας» δεν είναι μια φιγούρα κουλτούρας σαν τις άλλες: στον κοινωνικό ορισμό της, η «μουσική παιδεία» είναι κάτι διαφορετικό από ένα απλό άθροισμα γνώσεων και εμπειριών, που συνοδεύεται από την ικανότητα σχετικής φλυαρίας. Η μουσική είναι η πιο πνευματοκρατική από τις τέχνες του πνεύματος και η αγάπη για τη μουσική είναι εγγύηση «πνευματικότητας». Αρκεί να αναλογιστούμε την εκπληκτική αξία που προσδίδουν σήμερα στο λεξιλόγιο της «ακρόασης» οι εκκοσμικευμένες (ψυχαναλυτικές, για παράδειγμα) εκδοχές της θρησκευτικής γλώσσας. Όπως μαρτυρούν οι αναρίθμητες παραλλαγές γύρω από την ψυχή της μουσικής και τη μουσική της ψυχής, η μουσική συμπλέει με την πλέον «βαθιά» «εσωτερικότητα» («η εσωτερική μουσική») και οι συναυλίες είναι όλες πνευματικές... Για έναν αστικό κόσμο που σκέφτεται τη σχέση του με το λαό με όρους σχέσεων ανάμεσα στην ψυχή και στο σώμα, η «αναισθησία στη μουσική» αντιπροσωπεύει πιθανότατα μια ιδιαίτερα ανομολόγητη μορφή υλιστικής χοντροκοπιάς. Και δεν είναι μόνο αυτό. Η μουσική είναι η κατεξοχήν «καθαρή» τέχνη: δε λέει τίποτα και δεν έχει *τίποτα να πει· μην έχο-*

ντας ποτέ στ' αλήθεια εκφραστική λειτουργία, αντιτίθεται στο θέατρο το οποίο, ακόμα και στις πλέον καθαρμένες μορφές του, παραμένει φορέας κάποιου κοινωνικού μηνύματος και το οποίο δεν μπορεί να «περάσει», αν δε βασιστεί στην άμεση και βαθιά εναρμόνιση με τις αξίες και τις προσδοκίες του κοινού. Το θέατρο διαιρεί και διαιρείται: η αντίθεση ανάμεσα στο θέατρο της δεξιάς όχθης και στο θέατρο της αριστερής όχθης [του Σηκουάνα], δηλαδή ανάμεσα στο αστικό θέατρο και στο πρωτοποριακό θέατρο, είναι αδιαχώριστα και αισθητική και πολιτική. Τίποτα τέτοιο δε συμβαίνει με τη μουσική (αν αφήσουμε κατά μέρος ορισμένες σπάνιες πρόσφατες εξαιρέσεις): η μουσική αντιπροσωπεύει την πλέον ριζοσπαστική, την πλέον απόλυτη μορφή της αποποίησης του κόσμου και ιδίως του κοινωνικού κόσμου, η οποία, κατά τις επιταγές του αστικού ήθους, αναμένεται από όλες τις μορφές της τέχνης.

Και, για να ερμηνεύσουμε σωστά όσα είναι εγγεγραμμένα σε έναν πίνακα ενδεχομενικότητας που συσχετίζει το επάγγελμα, την ηλικία ή το φύλο με την προτίμηση για το *Καλοσυγκερασμένο κλειδοκύμβαλο* ή για το *Κοντσέρτο για το αριστερό χέρι*, θα έπρεπε, εγκαταλείποντας τόσο την τυφλή χρήση των δεικτών όσο και τις ουσιοκρατικές ψευδοαναλύσεις, που δεν είναι τίποτα παραπάνω από την καθολίκευση μιας ενικής εμπειρίας, να διασαφηνίσουμε πλήρως τις πολλαπλές και αντιφατικές σημασίες τις οποίες περιβάλλονται τα έργα αυτά σε μια δεδομένη στιγμή του χρόνου για το σύνολο των κοινωνικών δρώντων, και κυρίως για τις κατηγορίες ατόμων τις οποίες διακρίνουν ή οι οποίες αντιπαρατίθενται με αφορμή εκείνα (στη συγκεκριμένη περίπτωση, τους κληρονόμους και τους οψιγενείς)· και τούτο θα σήμαινε ότι λαμβάνουμε υπόψη αφενός τις κοινωνιολογικά διακριτικές ιδιότητες που προσαρτώνται στο καθένα, δηλαδή την κοινωνική εικόνα των έργων («μπαρόκ»/«μοντέρνο», ταύτιση μουσικών φθόγγων/παραφωνία, αυστηρότητα/λυρισμός κτλ.), των μουσουργών και κυρίως ίσως των αντίστοιχων οργάνων (διαπεραστική και τραχιά ηχητικότητα της νυκτής χορδής/ζεστή και αστική ηχητικότητα της κρουόμενης χορδής) και αφετέρου τις κατανομικές ιδιότητες, τις οποίες τα έργα αυτά αποκτούν στο πλαίσιο της σχέσης τους (αντιληπτής λιγότερο ή περισσότερο συνειδητά, ανάλογα με την περίπτωση) με τις διαφορετικές τάξεις ή τα τμήματα τάξης —«αυτό φέρνει στο...»— και με τις συνακόλουθες συνθήκες της υποδοχής (γνώση —όψιμη— μέσω του δίσκου/γνώση —πρώιμη— μέσω της ενάσκησης του πιάνου, του κατεξοχήν αστικού οργάνου)[1].

[1] Η αντίθεση που διαπιστώνεται σε επίπεδο κατανομικών ιδιοτήτων είναι τις περισσότερες φορές ομόλογη προς την αντίθεση που καταγράφεται σε επίπεδο καθαρά υφολο-

Δε θα μπορούσαμε επομένως να διαφύγουμε πλήρως τη διαισθησιαρχία που αποτελεί την αναπόφευκτη συνοδεία της θετικιστικής εμπιστοσύνης στην ονομαστική ταυτότητα των δεικτών, αν δεν υποβάλουμε σε μια *καθαυτό ατέρμονη* ανάλυση την κοινωνική αξία κάθε ιδιότητας ή πρακτικής – τον κομό Λουδοβίκου ΙΕ΄ ή τη συμφωνία του Μπραμς, την ανάγνωση του περιοδικού *Historia* ή της εφημερίδας *Figaro*, το παίξιμο του ράγκμπι ή του ακορντεόν και ούτω καθεξής. Και ασφαλώς θα διαβάζαμε λιγότερο τυφλά την κατά τάξη κατανομή της ανάγνωσης των εφημερίδων, αν είχαμε στο μυαλό μας την ανάλυση του Προυστ γι' «αυτή την απεχθή και ηδυπαθή πράξη που αποκαλείται *διάβασμα της εφημερίδας* και χάρη στην οποία όλες οι συμφορές και οι κατακλυσμοί του σύμπαντος τις τελευταίες είκοσι τέσσερις ώρες, οι μάχες που στοίχισαν τη ζωή σε πενήντα χιλιάδες άνδρες, τα εγκλήματα, οι απεργίες, οι χρεοκοπίες, οι πυρκαγές, οι δηλητηριάσεις, οι αυτοκτονίες, τα διαζύγια, οι σκληρές συγκινήσεις του πολιτικού και του ηθοποιού, μεταστοιχειωμένα, για την προσωπική μας χρήση, για μας που δεν είμαστε οι άμεσα ενδιαφερόμενοι, σε πρωινή ευωχία, συνδυάζονται εξαίρετα, με ιδιαίτερα διεγερτικό και τονωτικό τρόπο, με μερικές γουλιές καφέ με γάλα και την ενδεικνυόμενη χώνευσή τους» (M. Proust, Sentiments filiaux d'un parricide, στο *Pastiches et mélanges*, Gallimard, 1η έκδ., Παρίσι 1919, Idées, 1970, σ. 200). Αυτή η περιγραφή της *εστέτ παραλλαγής* μάς προσκαλεί να αναλύσουμε τις *μεταβλητές* ανάλογα με την τάξη καθώς και τις *σταθερές* της έμμεσης και σχετικά αφηρημένης εμπειρίας του κοινωνικού κόσμου την οποία προμηθεύει η ανάγνωση της εφημερίδας σε συνάρτηση, για παράδειγμα, με τις μεταβλητές της κοινωνικής και χωρικής απόστασης (όπου, στο ένα άκρο, είναι τα τοπικά νέα του επαρχιακού ημερήσιου τύπου, γάμοι, κηδείες, ατυχήματα, και στο άλλο άκρο η διεθνής πληροφόρηση ή, σύμφωνα με ένα άλλο σύστημα μέτρησης, οι βασιλικοί γάμοι και οι πριγκιπικοί αρραβώνες των περιοδι-

---

γικών χαρακτηριστικών. Ο λόγος που συμβαίνει αυτό είναι ότι η ομολογία ανάμεσα στη θέση των παραγωγών (και των έργων) στο πεδίο παραγωγής και στη θέση των καταναλωτών στον κοινωνικό χώρο (δηλαδή στη δομή των τάξεων στο σύνολό της ή στη δομή της κυρίαρχης τάξης) φαίνεται να είναι η συχνότερη περίπτωση και, για να το πούμε με δυο λόγια, ο λάτρης του Μαλλαρμέ έχει κάθε πιθανότητα να βρίσκεται με το λάτρη του Ζολά σε μια σχέση παρόμοια με όποιαν είχε ο Μαλλαρμέ προς τον Ζολά: αν οι διαφορές ανάμεσα στα έργα έχουν την προδιάθεση να εκφράσουν τις διαφορές ανάμεσα στους δημιουργούς, τούτο συμβαίνει αφενός επειδή τα έργα, τόσο στο ύφος τους όσο και στο περιεχόμενό τους, φέρουν το σήμα των κοινωνικά συγκροτημένων διαθέσεων των δημιουργών τους (δηλαδή της κοινωνικής καταγωγής του καθενός, που αναμεταφράζεται σε συνάρτηση με τη θέση στο πεδίο παραγωγής, στον καθορισμό της οποίας είχαν απλόχερα συμβάλει οι διαθέσεις αυτές)· και αφετέρου επειδή εξακολουθεί να τα σημαδεύει η κοινωνική σημασία την οποία προσέλαβαν από την αντίθεσή τους και από την αντίθεση των δημιουργών τους στο πεδίο παραγωγής (π.χ., αριστερός/δεξιός, σαφής/σκοτεινός κτλ.) και η οποία διοχετεύθηκε μέσω της πανεπιστημιακής παράδοσης.

κών) ή της πολιτικής στράτευσης (από τη συναισθηματική απόσταση που τόσο παραστατικά περιγράφει το κείμενο του Προυστ ως την αγανάκτηση ή τον ενθουσιασμό του στρατευμένου).

Φαίνεται όμως ότι ακριβώς στο πλαίσιο της αναζήτησης των «εξηγητικών παραγόντων» μπορεί να αφεθεί ελεύθερος ο υποστασιοκρατικός τρόπος σκέψης, ο οποίος, διολισθαίνοντας από το ουσιαστικό στην υπόσταση, όπως λέει πάνω κάτω ο Βίτγκενσταϊν, από τη σταθερότητα του ουσιαστικού στη σταθερότητα της υπόστασης, πραγματεύεται τις ιδιότητες που προσαρτώνται στους δρώντες, επάγγελμα, ηλικία, φύλο ή πτυχίο, ως *δυνάμεις* ανεξάρτητες από τη σχέση μέσα στην οποία «δρουν»: έτσι, βρίσκεται αποκλεισμένο το ερώτημα για το τι είναι καθορίζον στην καθορίζουσα μεταβλητή και τι καθορισμένο στην καθορισμένη μεταβλητή, δηλαδή το ερώτημα για το τι, ανάμεσα στις ιδιότητες που λαμβάνονται προς εξέταση, συνειδητά ή ασύνειδα, διαμέσου των συγκεκριμένων υπό θεώρηση δεικτών, συνιστά τη *διακριτική ιδιότητα*, που είναι ικανή να καθορίσει πραγματικά τη σχέση στο εσωτερικό της οποίας καθορίζεται. Ο καθαρά στατιστικός υπολογισμός των παραλλαγών στην ένταση της σχέσης ανάμεσα στον τάδε δείκτη και στην τάδε ή στη δείνα πρακτική δε μας νομιμοποιεί να παρακάμψουμε τον καθαυτό κοινωνιολογικό υπολογισμό των *αποτελεσμάτων* που εκφράζονται στη στατιστική σχέση και στην αποκάλυψη των οποίων μπορεί να συμβάλει η στατιστική ανάλυση όταν προσανατολίζεται προς την αναζήτηση της δικής της νοητότητας. Μόνο αν υποβληθούμε σε μια εργασία η οποία, λαμβάνοντας ως αντικείμενο την ίδια αυτή σχέση, διερευνά την κοινωνιολογική σημασία της και όχι τη στατιστική σημασιοδότησή της, μπορούμε να αντικαταστήσουμε τη σχέση ανάμεσα σε μια δήθεν σταθερή μεταβλητή και σε διαφορετικές πρακτικές με μια σειρά διαφορετικών *αποτελεσμάτων*, σταθερών σχέσεων κοινωνιολογικά κατανοητών, που εκδηλώνονται και ταυτόχρονα συγκαλύπτονται στις στατιστικές σχέσεις ανάμεσα στον ίδιο δείκτη και σε διαφορετικές πρακτικές. Η επιστημονική εργασία, χάρη στη ρήξη με τις ψευδοπροφάνειες της άμεσης κατανόησης (στις οποίες κομίζουν ανέλπιστη ενίσχυση οι ψευδείς εκλεπτύνσεις της στατιστικής ανάλυσης – έχω κατά νου, για παράδειγμα, την *path analysis*), αγωνίζεται να υποκαταστήσει τη φαινομενική σχέση ανάμεσα στην τάδε ή στη δείνα «εξαρτημένη μεταβλητή» και στις μεταβλητές οι οποίες, όπως το μορφωτικό επίπεδο ή η κοινωνική καταγωγή, δεν είναι τίποτε άλλο παρά *κοινές έννοιες*, και η φαινομενική «εξηγητική αρετή» των οποίων έγκειται στις συνήθειες της *κοινής γνώσης* του κοινωνικού κόσμου, με «μια ακριβή

σχέση επαρκώς ορισμένων εννοιών»[5], ορθολογική αρχή των αποτελεσμάτων τα οποία καταγράφει *παρ' όλα αυτά* η στατιστική σχέση: μια ακριβή σχέση, για παράδειγμα, ανάμεσα στους τίτλους ευγενείας (ή, αντίστροφα, στα σήματα ατιμίας) που απονέμονται από το εκπαιδευτικό σύστημα και στις πρακτικές τις οποίες αυτοί συνεπάγονται ή ακόμη ανάμεσα στη διάθεση την οποία απαιτούν τα έργα της νόμιμης τέχνης και στη διάθεση την οποία εγχαράσσει, χωρίς να χρειάζεται να το ξέρει ή να το θέλει ρητά, η σχολική *σ χ ο λ ή*.

1.1. *Το αποτέλεσμα του τίτλου*

Γνωρίζοντας τη σχέση η οποία, εξαιτίας του τρόπου λειτουργίας του σχολικού συστήματος και της λογικής που διέπει τη μεταβίβαση του πολιτισμικού κεφαλαίου, εγκαθιδρύεται ανάμεσα στο κληρονομημένο από την οικογένεια πολιτισμικό κεφάλαιο και στο σχολικό κεφάλαιο, δε θα μπορούσαμε να καταλογίσουμε αποκλειστικά στη δράση του σχολικού συστήματος (και κατά μείζονα λόγο στην καθαυτό καλλιτεχνική αγωγή την οποία υποτίθεται πως παρέχει και που είναι καταφανώς σχεδόν ανύπαρκτη) την ισχυρή συσχέτιση που παρατηρείται ανάμεσα στην ικανότητα σε θέματα μουσικής ή ζωγραφικής (και στην πρακτική την οποία αυτή συνεπάγεται και καθιστά δυνατή) και στο σχολικό κεφάλαιο: και τούτο γιατί το σχολικό κεφάλαιο είναι το εγγυημένο προϊόν των συσσωρευμένων αποτελεσμάτων της πολιτισμικής μεταβίβασης που εξασφαλίζεται από την οικογένεια και της πολιτισμικής μεταβίβασης που εξασφαλίζεται από το σχολείο (και η αποτελεσματικότητα της οποίας εξαρτάται από τη σπουδαιότητα του άμεσα κληρονομημένου από την οικογένεια πολιτισμικού κεφαλαίου). Ο σχολικός θεσμός, με τη δράση εγχάραξης γνώσεων και τη δράση επιβολής αξίας τις οποίες ασκεί, συμβάλλει επίσης (κατά ένα λιγότερο ή περισσότερο σημαντικό μέρος, ανάλογα με την αρχική διάθεση, δηλαδή ανάλογα με την τάξη καταγωγής) στη συγκρότηση της γενικής και μεταθετής διάθεσης απέναντι στη νόμιμη κουλτούρα, η οποία έχει μεν αποκτηθεί με αφορμή τις σχολικά αναγνωρισμένες γνώσεις και πρακτικές, αλλά τείνει να εφαρμοστεί πέρα από τα όρια του «σχολικού», παίρνοντας τη μορφή μιας «ανιδιοτελούς» ροπής προς συσσώρευση εμπειριών και γνώσεων, οι οποίες ενδέχεται και να μην είναι άμεσα αποδοτικές στη σχολική αγορά[6].

---

[5] G. Bachelard, *Le rationalisme appliqué*, PUF, Παρίσι, 1949, σ. 106.

[6] Το σχολικό σύστημα ορίζει την «ελεύθερη» κουλτούρα το λιγότερο αρνητικά, οριοθετώντας στο εσωτερικό της κυρίαρχης κουλτούρας τον τομέα όλων όσα εγγράφει στο

Στην πραγματικότητα, η τάση της καλλιεργημένης διάθεσης προς καθολίκευση είναι απλώς η προϋπόθεση που επιτρέπει την επιχείρηση πολιτισμικής ιδιοποίησης, η οποία είναι εγγεγραμμένη ως αντικειμενική *απαίτηση* τόσο στο γεγονός του ανήκειν στην αστική τάξη όσο και στους τίτλους που διανοίγουν πρόσβαση στα δικαιώματα και στα καθήκοντα της αστικής τάξης. Γι' αυτό και πρέπει πρώτα να σταματήσουμε σε ένα αποτέλεσμα του σχολικού θεσμού που φαίνεται να είναι το καλύτερα κρυμμένο, εκείνο το οποίο παράγει η *επιβολή τίτλων*, ιδιαίτερη περίπτωση του *αποτελέσματος καταστατικής απονομής ιδιοτήτων*, θετικής (εξευγενισμός) ή αρνητικής (στιγματισμός), το οποίο όλες οι ομάδες παράγουν όταν κατατάσσουν τα άτομα σε ιεραρχημένες τάξεις. Αντίθετα από τους κατόχους ενός πολιτισμικού κεφαλαίου που δεν έχει πιστοποιηθεί σχολικά, οι οποίοι μπορεί μονίμως να καλούνται να δείξουν τι αξίζουν επειδή δεν είναι ό,τι πράττουν, απλά τέκνα των πολιτιστικών τους έργων, οι κάτοχοι τίτλων πολιτισμικής ευγένειας —παρόμοιοι ως προς αυτό με τους κατόχους τίτλων ευγενείας, το είναι των οποίων, προσδιορισμένο από την αφοσίωση σε ένα αίμα ή σε ένα έδαφος, σε μια φυλή ή σε ένα παρελθόν, σε μια πατρίδα ή σε μια παράδοση, δεν μπορεί να αναχθεί περιοριστικά σε ένα πράττειν, σε μια τεχνογνωσία, σε μια λειτουργία— δε χρειάζεται παρά να είναι αυτό που είναι, επειδή όλες οι πρακτικές τους αξίζουν ό,τι αξίζει ο αυτουργός τους, καθώς αυτός είναι η καταδήλωση και η διαιώνιση της *ουσίας* δυνάμει της οποίας επιτελούνται[7].

Η τάξη των ευγενών είναι *ουσιοκρατική*: θεωρώντας την ύπαρξη ως απορροή της ουσίας, δε λαμβάνει υπόψη αυθύπαρκτα τα ενεργήματα, πρά-

---

πρόγραμμά του και ελέγχει με τις εξετάσεις του. Είναι γνωστό ότι ένα πολιτιστικό αντικείμενο είναι τόσο περισσότερο «σχολικό» όσο χαμηλότερο είναι το επίπεδο της σχολικής βαθμίδας στην οποία διδάσκεται και απαιτείται (όπου το όριο του «σχολικού» είναι η «πρωτοβάθμια») και ότι, όσο προχωράμε προς τις υψηλότερες εκπαιδευτικές κατηγορίες, ο σχολικός θεσμός παραχωρεί ολοένα υψηλότερη τιμή στην «ελεύθερη» κουλτούρα και αρνείται ολοένα περισσότερο τις πλέον «σχολικές» μετρήσεις της κουλτούρας (όπως το άμεσο και κλειστό ερωτηματολόγιο για τους συγγραφείς, τις χρονολογίες και τα γεγονότα).

[7] Οι ισχυρότερες αντιστάσεις στην έρευνα είναι ίδιον όσων κατέχουν υψηλούς τίτλους σπουδών, οι οποίοι υπενθυμίζουν έτσι ότι, εφόσον είναι *εξ ορισμού* καλλιεργημένοι, δε χρειάζεται να ερωτηθούν για τις γνώσεις τους αλλά για τις *προτιμήσεις* τους (είναι γνωστό με τι αυταρέσκεια συγγραφείς και καλλιτέχνες απαντούν στις «λογοτεχνικές έρευνες» — φόρος τιμής στην παγκοσμιότητα της «μεγαλοφυΐας» τους ως «δημιουργών» και ως ανθρώπων που «ανακαλύπτουν κάτι νέο»).

ξεις ή ζημίες τις οποίες απογράφουν η προϋπηρεσία και το ποινικό μητρώο της γραφειοκρατικής μνήμης· τους χορηγεί αξία μόνο στο μέτρο που εκδηλώνουν καθαρά, στις αποχρώσεις του τρόπου, ότι μοναδική αρχή τους είναι η διαιώνιση και η εξεικόνιση της ουσίας *δυνάμει της οποίας* επιτελούνται. Η ίδια αυτή ουσιοκρατία την καταδικάζει να επιβάλλει στον εαυτό της ό,τι της επιβάλλει η ουσία της —«η ευγένεια υποχρεώνει»—, να ζητά από τον εαυτό της ό,τι κανείς άλλος δε θα μπορούσε να της ζητήσει, να αποδεικνύει στον εαυτό της ότι είναι στο ύψος του εαυτού της, δηλαδή της ουσίας της[8]. Κατανοούμε πώς ασκείται το αποτέλεσμα των σχολικών σημάτων και κατατάξεων. Αλλά για να το κατανοήσουμε πλήρως, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μια άλλη ιδιότητα παντός είδους ευγένειας: η ουσία στην οποία αυτοαναγνωρίζεται δε δέχεται να εγκλειστεί σε κανέναν ορισμό· διαφεύγοντας τη χαμερπή αυστηρότητα του κανόνα ή του κανονισμού, είναι εκ φύσεως ελευθερία. Έτσι, για τη σχολική ευγένεια, είναι ένα και το αυτό να ταυτιστείς με την ουσία του «καλλιεργημένου ανθρώπου» και να αποδεχτείς τις απαιτήσεις που είναι άρρητα εγγεγραμμένες μέσα της και οι οποίες είναι τόσο πιο εκτεταμένες όσο περισσότερο γόητρο διαθέτει ο συγκεκριμένος τίτλος.

Τίποτα παράδοξο επομένως στο γεγονός ότι ο σχολικός θεσμός προσδιορίζει στους στόχους και στα μέσα του την επιχείρηση *νόμιμης αυτοδιδασκαλίας*, την οποία προϋποθέτει η απόκτηση μιας «γενικής καλλιέργειας», επιχείρηση που απαιτείται με αυξανόμενη επίταση όσο ανεβαίνουμε στη σχολική ιεραρχία (μεταξύ τμημάτων, επιστημονικών κλάδων και ειδικοτήτων κτλ. ή μεταξύ επιπέδων). Χρησιμοποιούμε την *κατ' ουσίαν αντιφατική* έκφραση «νόμιμη αυτοδιδασκαλία», θέλοντας να υποδηλώσουμε τη διαφορά φύσης που χωρίζει την έντονα αξιοδοτημένη «ελεύθερη κουλτούρα» του κατόχου σχολικών τίτλων και τη μη νόμιμη ελεύθερη κουλτούρα του αυτοδίδακτου: ο αναγνώστης του *Science et Vie* (Επιστήμη και Ζωή) που μιλάει για γενετικό κώδικα ή για το ταμπού της αιμομειξίας κινδυνεύει να γίνει γελοίος μόλις ριψοκινδυνεύσει έξω από το σύμπαν των ομοίων του, ενώ ο Λεβί-Στρος ή ο Μονό απλώς αντλούν επιπλέον γόητρο όταν εκδράμουν στα εδάφη της μουσικής ή της φιλοσοφίας. Η μη νόμιμη ελεύθερη κουλτούρα, είτε πρόκειται για τις γνώσεις που συσσωρεύει ο αυτοδίδακτος είτε

[8] Η ουσιοκρατία αυτή, που μπορεί να παραμείνει σιωπηρή όσο παραμένει αναλλοίωτη η πίστη που θεμελιώνει την κοινωνική αξία του τίτλου, αποκτά κατ' ανάγκη έκφραση, τουλάχιστον με την αντεστραμμένη μορφή του ρατσισμού, όταν το κεφάλαιο απειλείται (για παράδειγμα, στις παρακμάζουσες αριστοκρατίες του τίτλου ευγενείας ή σπουδών).

για την «πείρα» που αποκτάται στην πρακτική και από την πρακτική έξω από τον έλεγχο του θεσμού του ειδικά εντεταλμένου να την εγχαράξει και να επικυρώσει επίσημα την απόκτησή της, όπως συμβαίνει με τη μαγειρική τέχνη ή την τέχνη της φυτοθεραπείας, τις χειροτεχνικές τεχνογνωσίες ή τις αναντικατάστατες γνώσεις του αντικαταστάτη, αξίζει επακριβώς στο μέτρο της τεχνικής αποτελεσματικότητάς της, χωρίς καμία προστιθέμενη κοινωνική αξία, και εκτίθεται στον κίνδυνο των νομικών κυρώσεων (όπως συμβαίνει με την παράνομη άσκηση της ιατρικής) όταν εξέρχεται από το ιδιωτικό σύμπαν και σπεύδει να ανταγωνιστεί τις έγκυρες ικανότητες.

Είναι επομένως εγγεγραμμένο στο σιωπηρό ορισμό του τίτλου σπουδών, ο οποίος εγγυάται *τυπικά* μια ειδική ικανότητα (όπως έναν τίτλο μηχανικού), να εγγυάται *πραγματικά* την κατοχή μιας «γενικής κουλτούρας» τόσο ευρύτερης και εκτενέστερης όσο μεγαλύτερο είναι το κύρος του[9]· και αντίστροφα, να μην μπορούμε να ζητήσουμε καμία πραγματική εγγύηση για ό,τι εγγυάται τυπικά και πραγματικά ή, αν προτιμάτε, για το βαθμό στον οποίο εγγυάται ό,τι εγγυάται. Αυτό το αποτέλεσμα συμβολικής επιβολής εγγίζει τη μέγιστη έντασή του με τα εύσημα πολιτιστικής αστικής τάξης: τίτλοι όπως εκείνοι που απονέμονται στη Γαλλία από τις Μεγάλες Σχολές εγγυώνται χωρίς άλλες εγγυήσεις μια ικανότητα που εκτείνεται πολύ πέρα από όσα υποτίθεται ότι εγγυώνται, και αυτό με μια ρήτρα η οποία, επειδή είναι σιωπηρή, επιβάλλεται πρώτα απ' όλα στους ίδιους αυτούς κομιστές των τίτλων, που έτσι αναγκάζονται να εξασφαλίσουν πραγματικά τα κατηγορήματα τα οποία τους απονέμονται καταστατικά[10].

Το αποτέλεσμα αυτό επέρχεται σε όλες τις φάσεις της σχολικής κλίμα-

---

[9] Στόχος του ερωτηματολογίου ήταν να μετρήσει αυτήν ακριβώς τη νόμιμη ή υπό νομιμοποίηση κουλτούρα, ως πρακτική και επιστημονική βαθιά γνώση των εργαλείων συμβολικής ιδιοποίησης των νόμιμων ή υπό νομιμοποίηση έργων, η οποία αποτελεί προσίδιο χαρακτηριστικό του «καλλιεργημένου ανθρώπου» στον κυρίαρχο ορισμό του σε μια δεδομένη στιγμή του χρόνου.

[10] Ένα από τα εμφανέστερα «αβαντάζ», ανάμεσα σε όσα ένα ισχυρό σχολικό κεφάλαιο προμηθεύει στο πλαίσιο του διανοητικού ή επιστημονικού ανταγωνισμού, είναι η υψηλή αυτοεκτίμηση και οι υψηλές φιλοδοξίες, που μπορούν να εκδηλωθούν εξίσου στην ευρύτητα των θιγόμενων προβλημάτων (πιο «θεωρητικά», για παράδειγμα), στο «ύψος» του χρησιμοποιούμενου ύφους κτλ. (βλ. P. Bourdieu, «Le champ scientifique», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 2-3, 1976, σσ. 88-104 [«Το επιστημονικό πεδίο», μτφρ. Ν. Παναγιωτόπουλος, Γ. Τσούλας, στο Πιερ Μπουρντιέ, *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου*, εκδ. Δελφίνι, Αθήνα, 1992]).

κας διαμέσου της χειραγώγησης των φιλοδοξιών και των απαιτήσεων –ή, αν θέλετε, διαμέσου της αυτοεικόνας και της αυτοεκτίμησης– την οποία διενεργεί το σχολικό σύστημα, καθώς προσανατολίζει τους σπουδαστές προς θέσεις κύρους ή θέσεις υποβαθμισμένες, που συνεπάγονται ή αποκλείουν τη νόμιμη πρακτική: το αποτέλεσμα εκείνου το οποίο οι αγγλόφωνοι συγγραφείς αποκαλούν *allocation*, δηλαδή η απονομή σε ένα τμήμα, σε έναν κλάδο (φιλοσοφία ή γεωγραφία, μαθηματικά ή γεωλογία, για να τοποθετηθούμε στα άκρα), σε ένα ίδρυμα (Μεγάλη, λίγο πολύ, σχολή ή πανεπιστημιακή σχολή), επέρχεται κυρίως με τη διαμεσολάβηση της κοινωνικής εικόνας της συγκεκριμένης θέσης και του μέλλοντος που βρίσκεται αντικειμενικά εγγεγραμμένο μέσα της και όπου εντάσσονται, κατά πρώτο λόγο, μια ορισμένη επιχείρηση πολιτισμικής συσσώρευσης και μια ορισμένη εικόνα της πολιτισμικής πραγμάτωσης. Οι επίσημες διαφορές που παράγονται από τις σχολικές ταξινομήσεις τείνουν να παράγουν (ή να ενισχύουν) τις πραγματικές διαφορές, παράγοντας στα ταξινομημένα άτομα τη συλλογικά αναγνωρισμένη και υποστηριγμένη πίστη στις διαφορές, και παράγοντας έτσι τη συμπεριφορά που έχει προορισμό να προσεγγίσει το πραγματικό είναι στο επίσημο είναι. Έτσι, δραστηριότητες τόσο άσχετες από τις ρητές και σαφείς απαιτήσεις του θεσμού, όπως η τήρηση ημερολογίου ή το έντονο βάψιμο, η τακτική παρακολούθηση του θεάτρου ή η συχνή διασκέδαση στα χορευτικά κέντρα, το γράψιμο ποιημάτων ή το παίξιμο του ράγκμπι, μπορεί να βρεθούν εγγεγραμμένες στη θέση που απονέμεται στους κόλπους του θεσμού ως *σιωπηρή απαίτηση*, η οποία υπενθυμίζει αδιάκοπα την παρουσία της μέσω διαφόρων μεσολαβήσεων, όπου σημαντική θέση κατέχουν οι συνειδητές ή ασύνειδες προσδοκίες των καθηγητών και η συλλογική πίεση της ομάδας των ομοίων, που και αυτή προσδιορίζεται ως προς τον ηθικοπρακτικό προσανατολισμό της από τις ταξικές αξίες οι οποίες εισάγονται στο θεσμό και ενισχύονται από το θεσμό. Αυτό το αποτέλεσμα της *allocation* και το αποτέλεσμα της καταστατικής απονομής ιδιοτήτων, το οποίο εκείνη συνεπάγεται, συμβάλλουν ασφαλώς κατά ένα σημαντικότατο μέρος ώστε να κατορθώσει ο σχολικός θεσμός να επιβάλει πολιτιστικές πρακτικές τις οποίες ούτε εγχαράσσει ούτε καν απαιτεί ρητά, αλλά οι οποίες εντάσσονται στα *κατηγορήματα που προσαρτώνται καταστατικά* στις θέσεις που απονέμει, στους τίτλους που χορηγεί και στις κοινωνικές θέσεις στις οποίες οι τίτλοι αυτοί δίνουν πρόσβαση.

Η λογική αυτή παίζει ασφαλώς το ρόλο της στο γεγονός ότι η νόμιμη διάθεση που αποκτάται με τη συναναστροφή μιας ιδιαίτερης τάξης έργων, και συγκεκριμένα των λογοτεχνικών και φιλοσοφικών έργων που αναγνωρίζονται από τα σχολικά μέτρα και σταθμά, εκτείνεται και σε άλλα έργα,

λιγότερο νόμιμα, όπως στην πρωτοποριακή λογοτεχνία, ή σε τομείς λιγότερο αναγνωρισμένους σχολικά, όπως στον κινηματογράφο: η τάση προς καθολίκευση είναι εγγεγραμμένη στην ίδια αυτή αρχή της διάθεσης του ατόμου να *αναγνωρίζει* τα νόμιμα έργα, ροπή και δεξιότητα να αναγνωρίζει τη νομιμότητά τους και να τα αντιλαμβάνεται ως έργα που τους πρέπει θαυμασμός εν εαυτοίς, η οποία είναι αδιαχώριστα δεξιότητα να αναγνωρίζει μέσα τους κάτι ήδη γνωστό και συγκεκριμένα τα κατάλληλα υφολογικά γνωρίσματα, για να τα χαρακτηρίσει στη μοναδικότητά τους («αυτός είναι Ρέμπραντ», και μάλιστα «είναι ο άνδρας με το κράνος») ή για να τα εντάξει σε μια τάξη έργων («είναι ιμπρεσιονιστής»). Έτσι εξηγείται γιατί η ροπή και η δεξιότητα προς συσσώρευση «ανώφελων» γνώσεων, όπως είναι τα ονόματα των σκηνοθετών του κινηματογράφου, συνδέονται με το σχολικό κεφάλαιο πολύ στενότερα και πολύ πιο αποκλειστικά από την απλή τακτική παρακολούθηση του κινηματογράφου, που ποικίλλει περισσότερο σε συνάρτηση με το εισόδημα, τον τόπο διαμονής και την ηλικία[11].

Μια τέτοια ικανότητα δεν αποκτάται αναγκαστικά με τη γελοιογραφικά σχολική εργασία στην οποία επιδίδονται ορισμένοι «τζαζόφιλοι» ή «κινηματογραφόφιλοι» (όσοι, για παράδειγμα, αποδελτιώνουν τα στοιχεία των ταινιών)· είναι τις περισσότερες φορές προϊόν της απρόθετης εκμάθησης την οποία καθιστά δυνατή μια διάθεση που έχει αποκτηθεί μέσα από την οικογενειακή ή σχολική απόκτηση της νόμιμης κουλτούρας. Αυτή ακριβώς η μεταθετή διάθεση, οπλισμένη με ένα σύνολο σχημάτων αντίληψης και εκτί-

---

[11] Η συχνότητα της προσέλευσης στον κινηματογράφο, που μετρήθηκε ανάλογα με τον αριθμό των ταινιών τις οποίες έχουν δει οι ερωτηθέντες ανάμεσα στις είκοσι προτεινόμενες, είναι μικρότερη στους λιγότερο μορφωμένους απ' ό,τι στους περισσότερο μορφωμένους, αλλά επίσης μικρότερη στους κατοίκους της επαρχίας (της Λίλλης) απ' ό,τι στους κατοίκους του Παρισιού, στα χαμηλότερα εισοδήματα απ' ό,τι στα υψηλότερα, στους γέρους απ' ό,τι στους νέους. Η γνώση των σκηνοθετών συνδέεται πολύ στενότερα με το κατεχόμενο πολιτισμικό κεφάλαιο από την απλή τακτική παρακολούθηση του κινηματογράφου. Για να εξηγήσουμε γιατί, σε ίσο επίπεδο, η γνώση των σκηνοθετών είναι σαφώς μεγαλύτερη στο Παρίσι παρά στη Λίλλη και γιατί το χάσμα μεταξύ κατοίκων Παρισιού και κατοίκων επαρχίας μεγαλώνει όσο απομακρυνόμαστε από τους σχολικότερους και τους νομιμότερους τομείς, θα πρέπει μάλλον να επικαλεστούμε την ακατάπαυστη ενίσχυση την οποία η καλλιεργημένη διάθεση μπορεί να βρει σε όλα όσα αποκαλούνται «πολιτιστική ατμόσφαιρα», δηλαδή αδιαχώριστα και στις παροτρύνσεις μιας ομάδας ομοίων, στον προσδιορισμό της οποίας ως προς την κοινωνική της σύνθεση και το πολιτιστικό της επίπεδο, άρα ως προς τις πολιτιστικές της διαθέσεις, συμβάλλει ο τόπος διαμονής, και σε μια πολιτιστική προσφορά λιγότερο ή περισσότερο έντονη και λιγότερο ή περισσότερο διαφοροποιημένη.

μησης γενικής εφαρμογής, ωθεί το άτομο προς άλλες πολιτιστικές εμπειρίες και του επιτρέπει να τις αντιληφθεί, να τις ταξινομήσει και να τις απομνημονεύσει με άλλον τρόπο.

Οι αναλύσεις αυτές θα αρκούσαν για να εξηγήσουν γιατί οι πολιτιστικές πρακτικές που ούτε διδάσκονται ούτε απαιτούνται ποτέ ρητά από το σχολικό θεσμό ποικίλλουν σε τόσο στενή συνάρτηση με τον τίτλο σπουδών (και εννοείται, προφανώς, ότι προσωρινά δε μας απασχολεί να διακρίνουμε τι, στην παρατηρούμενη συσχέτιση, είναι έργο του σχολείου και τι των άλλων φορέων κοινωνικοποίησης, κυρίως της οικογένειας). Όμως δεν μπορούμε να εξηγήσουμε πλήρως γιατί ο τίτλος σπουδών λειτουργεί ως συνθήκη πρόσβασης στο σύμπαν της νόμιμης κουλτούρας, αν δε λάβουμε υπόψη ένα άλλο αποτέλεσμα, ακόμα καλύτερα κρυμμένο, το οποίο ο σχολικός θεσμός, επιτείνοντας και ως προς αυτό το σημείο τη δράση της αστικής οικογένειας, επιφέρει με τη διαμεσολάβηση των ίδιων αυτών συνθηκών της εγχάραξης. Ό,τι δηλώνεται διαμέσου του τίτλου σπουδών είναι ορισμένες συνθήκες ύπαρξης, εκείνες που συνιστούν τη συνθήκη της απόκτησης του τίτλου και επίσης της αισθητικής διάθεσης, εισαγωγικό τέλος που απαιτείται αυστηρότερα από κάθε άλλο μεταξύ όσων επιβάλλει, πάντα σιωπηρά, το σύμπαν της νόμιμης κουλτούρας: προτρέχοντας της απόδειξης, μπορούμε να υποστηρίξουμε, απλουστεύοντας, ότι οι τίτλοι σπουδών εμφανίζονται ως εγγύηση της ικανότητας προς υιοθέτηση της αισθητικής διάθεσης, επειδή ακριβώς συνδέονται είτε με μια αστική καταγωγή είτε με τον σχεδόν αστικό τρόπο ύπαρξης τον οποίο προϋποθέτει η παρατεταμένη σχολική εκμάθηση είτε, η συχνότερη περίπτωση, και με τις δύο ιδιότητες μαζί.

1.2. *Η αισθητική διάθεση*

Οποιαδήποτε ουσιοκρατική ανάλυση της αισθητικής διάθεσης, μοναδικός τρόπος που λογίζεται κοινωνικά ως «ενδεδειγμένος» για την προσέγγιση των αντικειμένων τα οποία προσδιορίζονται κοινωνικά ως έργα τέχνης, δηλαδή ως έργα που απαιτούν και ταυτόχρονα αξίζουν να προσεγγιστούν σύμφωνα με μια καθαυτό αισθητική πρόθεση, ικανή να τα αναγνωρίσει και να τα συγκροτήσει ως έργα τέχνης, είναι αναγκαστικά καταδικασμένη σε αποτυχία. Και τούτο γιατί, αρνούμενη να λάβει υπόψη τη συλλογική και ατομική γένεση αυτού του προϊόντος της ιστορίας, το οποίο πρέπει να αναπαράγεται επ' άπειρον μέσω της εκπαίδευσης, απαγορεύει στον εαυτό της να του αποδώσει το μοναδικό του λόγο ύπαρξης, δηλαδή τον ιστορικό λόγο που θεμελιώνει την αυθαίρετη αναγκαιότητα του θεσμού. Αν, όπως παρατηρεί ο Έρβιν Πανόφσκυ, το έργο τέχνης είναι σαφώς ό,τι ζητάει να

γίνει αντιληπτό σύμφωνα με μια αισθητική πρόθεση (*demands to be experienced esthetically*), και αν από την άλλη μεριά οποιοδήποτε αντικείμενο, φυσικό όσο και τεχνητό, μπορεί να γίνει αντιληπτό σύμφωνα με μια αισθητική πρόθεση, πώς να μην καταλήξει κανείς στο συμπέρασμα ότι ακριβώς η αισθητική πρόθεση «φτιάχνει» το έργο τέχνης ή ότι, για να μεταφέρουμε μια διατύπωση του Σοσσύρ, ακριβώς η αισθητική οπτική γωνία δημιουργεί το αισθητικό αντικείμενο; Για να βγει από τον κύκλο, ο Πανόφσκυ πρέπει να απονείμει στο έργο τέχνης μια «πρόθεση» με την έννοια του σχολαστικισμού: μια καθαρά «πρακτική» αντίληψη αντιβαίνει σ' αυτή την αντικειμενική πρόθεση, όπως αντίστοιχα μια αισθητική αντίληψη θα συνιστούσε, κατά κάποιον τρόπο, πρακτική άρνηση της αντικειμενικής πρόθεσης ενός σήματος, ενός φαναριού που είναι κόκκινο, για παράδειγμα, το οποίο ζητάει μια «πρακτική» απάντηση — να πατήσεις φρένο. Έτσι, στο εσωτερικό της τάξης των κατεργασμένων αντικειμένων, που ορίζονται και αυτά σε αντίθεση με τα φυσικά αντικείμενα, η τάξη των αντικειμένων τέχνης θεωρείται πως ορίζεται από το γεγονός ότι ζητάει να γίνει αντιληπτή σύμφωνα με μια καθαυτό αισθητική πρόθεση, δηλαδή ως προς τη *μορφή* της μάλλον παρά ως προς τη *λειτουργία* της. Πώς όμως να αποβεί επιτελεστικός ένας τέτοιος ορισμός; Και ο ίδιος ο Πανόφσκυ παρατηρεί ότι είναι σχεδόν αδύνατο να προσδιοριστεί επιστημονικά ποια στιγμή ένα κατεργασμένο αντικείμενο καθίσταται έργο τέχνης, δηλαδή ποια στιγμή η μορφή κατισχύει της λειτουργίας: «Όταν γράφω σε ένα φίλο για να τον καλέσω σε δείπνο, η επιστολή μου είναι πρώτα απ' όλα εργαλείο επικοινωνίας· όμως, όσο περισσότερο δίνω προσοχή στη μορφή της γραφής μου, τόσο περισσότερο τείνει να αποβεί έργο καλλιγραφίας· και όσο περισσότερο προσέχω τη μορφή της γλώσσας μου, τόσο περισσότερο τείνει να αποβεί λογοτεχνικό ή ποιητικό έργο»[12]. Αυτό άραγε σημαίνει ότι η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στον κόσμο των τεχνικών αντικειμένων και στον κόσμο των αισθητικών αντικειμένων εξαρτάται από την «πρόθεση» του παραγωγού των αντικειμένων αυτών; Στην πραγματικότητα, η «πρόθεση» αυτή είναι και η ίδια προϊόν των κανονιστικών προτύπων και των κοινωνικών συμβάσεων που προσδιορίζουν από κοινού τα μονίμως αβέβαια και ιστορικώς ευμετάβλητα σύνορα ανάμεσα στα απλά τεχνικά αντικείμενα και στα αντικείμενα τέχνης: «Το κλασικό γούστο» παρατηρεί ο Πανόφσκυ «απαιτούσε οι ιδιωτικές επιστολές, οι επίσημες ομιλίες και οι ασπίδες των ηρώων να είναι *καλλιτεχνικές*

[12] E. Panofsky, *Meaning in the Visual Arts*, Doubleday Anchor Books, Νέα Υόρκη, 1955, σ. 12.

(...) ενώ το μοντέρνο γούστο απαιτεί τα αρχιτεκτονήματα και τα σταχτοδοχεία να είναι *λειτουργικά*»[13].

Όμως, η κατανόηση και η εκτίμηση του έργου εξαρτώνται επίσης από την πρόθεση του θεατή, που είναι και η ίδια συνάρτηση των όποιων συμβατικών κανονιστικών προτύπων διέπουν τη σχέση με το έργο τέχνης σε μια ορισμένη ιστορική και κοινωνική κατάσταση, καθώς και από την ικανότητα του θεατή να συμμορφωθεί προς αυτά τα πρότυπα, άρα από την καλλιτεχνική του κατάρτιση. Για να βγούμε από την απορία, αρκεί να παρατηρήσουμε ότι το ιδεώδες της «καθαρής» αντίληψης του έργου τέχνης ως έργου τέχνης είναι προϊόν της διάρρησης και της συστηματοποίησης των αρχών της καθαυτό καλλιτεχνικής νομιμότητας οι οποίες συνοδεύουν τη συγκρότηση ενός σχετικά αυτόνομου καλλιτεχνικού πεδίου. Ο τρόπος αισθητικής αντίληψης στην «καθαρή» μορφή που έχει προσλάβει σήμερα αντιστοιχεί σε μια συγκεκριμένη κατάσταση του τρόπου καλλιτεχνικής παραγωγής: μια τέχνη η οποία, όπως όλη η μετά-ιμπρεσιονιστική ζωγραφική, για παράδειγμα, είναι προϊόν μιας καλλιτεχνικής πρόθεσης που καταδηλώνει *τα απόλυτα πρωτεία της μορφής έναντι της λειτουργίας*, του τρόπου παράστασης έναντι του αντικειμένου της παράστασης, απαιτεί *κατηγορηματικά* μια καθαρά αισθητική διάθεση, την οποία η προγενέστερη τέχνη απαιτούσε απλώς υπό όρους· η δημιουργική φιλοδοξία του καλλιτέχνη, ικανή να εφαρμόσει σε ένα *οποιοδήποτε* αντικείμενο την καθαρή πρόθεση μιας καλλιτεχνικής αναζήτησης που είναι αυτοσκοπός, απαιτεί την άπειρη διαθεσιμότητα του αισθητή, ο οποίος είναι ικανός να εφαρμόζει την καθαυτό αισθητική πρόθεση σε ένα τυχαίο αντικείμενο, είτε έχει παραχθεί σύμφωνα με καλλιτεχνικές προθέσεις είτε όχι.

Αντικειμενοποίηση αυτής της απαίτησης, το μουσείο τέχνης είναι η αναγορευμένη σε θεσμό αισθητική διάθεση· και πράγματι, τίποτα δεν εκδηλώνει και δεν πραγματώνει καλύτερα την αυτονόμηση της καλλιτεχνικής δραστηριότητας σε σχέση με συμφέροντα ή λειτουργίες εξωαισθητικής φύσης όσο η συμπαράθεση έργων τα οποία, υπαγόμενα αρχικά σε εντελώς διαφορετικές, και μάλιστα ασύμβατες, λειτουργίες, Εσταυρωμένος και φετίχ, Πιετά και νεκρή φύση, απαιτούν σιωπηρά να δοθεί προσοχή στη μορφή μάλλον παρά στη λειτουργία, στην τεχνική παρά στο θέμα, και τα οποία, κατασκευασμένα σύμφωνα με παντελώς αλληλοαποκλειόμενες και ωστόσο εξίσου αναγκαίες τεχνοτροπίες, στην πράξη θέτουν υπό ερώτηση την προσδοκία μιας ρεαλιστικής παράστασης, όπως την ορίζουν οι αυθαί-

---

[13] E. Panofsky, *ό.π.*, σ. 13.

ρετοι κανόνες μιας οικείας αισθητικής, οδηγώντας έτσι με φυσικότητα από τον υφολογικό σχετικισμό στην εξουδετέρωση της ίδιας αυτής παραστατικής λειτουργίας. Η είσοδος στην καταστατική θέση του έργου τέχνης διαφόρων αντικειμένων που μέχρι πρότινος αντιμετωπίζονταν ως αξιοπερίεργα αποκτήματα των συλλεκτών ή ως ιστορικά και εθνογραφικά τεκμήρια έχει υλοποιήσει την παντοδυναμία του αισθητικού βλέμματος, ενώ παράλληλα δε μας αφήνει εύκολα να αγνοήσουμε το γεγονός ότι η καλλιτεχνική ενατένιση, αν δε θέλει να είναι απλώς και μόνο μια διαδικαστική, και γι' αυτό ακριβώς ύποπτη, κατάφαση αυτής της απόλυτης εξουσίας, θα πρέπει πλέον να περιλαμβάνει μια συνιστώσα πολυμάθειας, ικανή να υποσκάψει την ψευδαίσθηση περί άμεσης φώτισης, που αποτελεί απαραίτητο στοιχείο της καθαρής απόλαυσης.

1.3. *Το καθαρό γούστο και το «βάρβαρο γούστο»*

Τελικά, φαίνεται ότι ουδέποτε ζητήθηκαν τόσα πολλά από το θεατή, που πλέον εξαναγκάζεται να αναπαραγάγει την αρχική διεργασία μέσω της οποίας ο καλλιτέχνης (με τη συνενοχή ολόκληρου του πεδίου των διανοουμένων) παρήγαγε το νέο αυτό φετίχ[14]. Αλλά και ποτέ ασφαλώς δεν του δόθηκαν τόσα σε ανταπόδοση: η απλοϊκή επιδειξιμανία της «επιδεικτικής κατανάλωσης», που αναζητά τη διάκριση στην πρωτογενή έκθεση μιας ασυγκράτητης πολυτέλειας, δεν είναι τίποτα μπροστά στη μοναδική ικανότητα του καθαρού βλέμματος, δύναμης σχεδόν δημιουργού που διαχωρίζει από οτιδήποτε κοινό με μια διαφορά ριζική, καθότι εγγεγραμμένη φαινομενικά στα «πρόσωπα». Και αρκεί να διαβάσουμε τον Ορτέγκα υ Γκασσέτ για να αντιληφθούμε πόση ενίσχυση βρίσκει η χαρισματική ιδεολογία του δώρου σ' αυτή την τέχνη που «από τη φύση της δεν είναι λαϊκή ή, μάλλον, είναι αντιλαϊκή», όπως είναι κατά τη γνώμη του η μοντέρνα τέχνη, καθώς και στο «παράδοξο κοινωνιολογικό αποτέλεσμα» που επιφέρει

---

[14] Για μια πιο εμπεριστατωμένη ανάλυση τόσο των στοιχείων που αντιπαραθέτουν την καθαυτό αισθητική διάθεση σε μια «πρακτική» διάθεση όσο και της συλλογικής και ατομικής γένεσης αυτής της «καθαρής» διάθεσης, η οποία αναγορεύεται σε «φύση» λόγω της αμνησίας που περιβάλλει τη γένεσή της, βλ. P. Bourdieu, «Disposition esthétique et compétence artistique», *Les temps modernes*, 1971, 295, σσ. 1.345-1.378 και P. Bourdieu, «L'invention de la vie d'artiste», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 1975, 2, σσ. 67-93. Για μια ανάλυση της *illusio* και της *collusio* η οποία την παράγει, βλέπε P. Bourdieu, «La production de la croyance», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 1977, 13, σσ. 3-43.

διαιρώντας το κοινό σε δύο «ανταγωνιστικές» «κάστες», «εκείνους που την καταλαβαίνουν και εκείνους που δεν την καταλαβαίνουν». «Αυτό» λέει ο Ορτέγκα «συνεπάγεται ότι οι μεν διαθέτουν ένα όργανο κατανόησης, αποκλεισμένο ταυτόχρονα για τους δε· ότι έχουμε δύο διακριτές παραλλαγές του ανθρώπινου είδους. Η αρ νουβό δεν είναι για όλο τον κόσμο, όπως η ρομαντική τέχνη, αλλά προορίζεται για μια ειδικά προικισμένη μειονότητα». Και καταλογίζει στην «ταπείνωση» και στο «σκοτεινό αίσθημα κατωτερότητας» που εμπνέει αυτή «η τέχνη των προνομίων, της ευγένειας των νεύρων, της ενστικτώδους αριστοκρατίας» τον εκνευρισμό που προκαλεί στην «ανάξια για καλλιτεχνικά ιερά μυστήρια» μάζα: «Επί ενάμιση αιώνα, ο "λαός", η μάζα αξίωσε να είναι η κοινωνία ολόκληρη. Η μουσική του Στραβίνσκυ ή η δραματουργία του Πιραντέλλο έχουν την κοινωνιολογική δύναμη να τον υποχρεώσουν να αντιληφθεί τον εαυτό του όπως είναι, ως "απλό λαό", απλό συστατικό, μεταξύ των άλλων, της κοινωνικής δομής, αδρανές υλικό της ιστορικής διαδικασίας, δευτερεύοντα παράγοντα του πνευματικού σύμπαντος. Από την άλλη μεριά, η νέα τέχνη συντελεί επίσης ώστε οι "καλύτεροι" να γνωρίζονται και να αναγνωρίζονται μέσα στη μονοτονία του πλήθους και να μαθαίνουν την αποστολή τους, η οποία είναι να παραμένουν ολιγάριθμοι και να μάχονται ενάντια στο πλήθος»[15]. Και για να πείσουμε ότι η αυτονομιμοποιητική φαντασία των *happy few* δεν έχει όρια, πρέπει να παραθέσουμε και το ακόλουθο πρόσφατο κείμενο της Σούζαν Λάγκερ, η οποία ομόφωνα θεωρείται πως ανήκει στους «world's most influential philosophers»: «Άλλοτε οι μάζες δεν είχαν πρόσβαση στην τέχνη· η μουσική, η ζωγραφική, ακόμα και τα βιβλία ήταν απολαύσεις αποκλειστικά προορισμένες για τους πλούσιους. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι φτωχοί, ο "όχλος", θα τις είχαν ευχαριστηθεί εξίσου, αν τους είχε δοθεί η δυνατότητα. Σήμερα όμως, όταν καθένας μπορεί να διαβάσει, να επισκεφθεί τα μουσεία, να ακούσει σοβαρή μουσική, τουλάχιστον στο ραδιόφωνο, η κρίση των μαζών σχετικά με αυτά τα πράγματα έχει γίνει πραγματικότητα και, διαμέσου εκείνης, έχει γίνει φανερό ότι η μεγάλη τέχνη δεν είναι μια άμεση απόλαυση των αισθήσεων (*a direct sensuous pleasure*). Αλλιώς θα θώπευε —όπως τα γλυκά ή τα κοκτέιλ— τόσο το απαίδευτο γούστο όσο και το καλλιεργημένο»[16].

---

[15] J. Ortega y Gasset, *La deshumanización del arte y otros ensayos de estética*, 11η έκδ., Revista de occidente, Μαδρίτη, 1976 (1η έκδ. 1925), σσ. 15-17.

[16] Suzanne K. Langer, «On Significance in Music», στο *Aesthetic and the Arts*, επιμ. Lee A. Jacobus, Mc Graw-Hill Book Cy, Νέα Υόρκη, 1968, σσ. 182-212, εδώ. σ. 183.

Ας μη νομίζει κανείς ότι η σχέση διάκρισης (που μπορεί να προϋποθέτει ή όχι τη συνειδητή πρόθεση της διάκρισης από οτιδήποτε κοινό) είναι μια δευτερεύουσα και βοηθητική συνιστώσα της αισθητικής διάθεσης. Το καθαρό βλέμμα συνεπάγεται ρήξη με τη συνηθισμένη στάση απέναντι στον κόσμο, η οποία επομένως είναι κοινωνική ρήξη. Μπορούμε να ακολουθήσουμε τον Ορτέγκα υ Γκασσέτ όταν αποδίδει στη μοντέρνα τέχνη, που δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να ωθεί ως τις έσχατες συνέπειές της μια πρόθεση εγγεγραμμένη στην τέχνη από την εποχή της Αναγέννησης, τη συστηματική άρνηση καθετί «ανθρώπινου», εννοώντας με αυτό τα πάθη, τις συγκινήσεις, τα συναισθήματα που οι *συνηθισμένοι* άνθρωποι επιστρατεύουν στη *συνηθισμένη* ύπαρξή τους, και ταυτόχρονα κάθε θέματος ή αντικειμένου ικανού να τα διεγείρει: «Στους ανθρώπους αρέσει ένα δράμα όταν καταφέρουν να ενδιαφερθούν για τα ανθρώπινα πεπρωμένα που τους προτείνονται» και στα οποία «συμμετέχουν σαν να επρόκειτο για πραγματικά γεγονότα της ζωής»[17].

Όταν απορρίπτεις το «ανθρώπινο» σημαίνει προφανώς ότι απορρίπτεις ό,τι είναι γενολογικό, δηλαδή *κοινό*, «εύκολο» και άμεσα προσπελάσιμο, και πρώτα απ' όλα καθετί που περιστέλλει το αισθητικό ζώο απλούστατα στη ζωικότητα, στην ηδονή των αισθήσεων ή στην αισθησιακή επιθυμία· σημαίνει ότι αντιπαραθέτεις στο ενδιαφέρον για το περιεχόμενο της παράστασης, που σε οδηγεί να θεωρήσεις ωραία την παράσταση ωραίων πραγμάτων, και ιδίως όσων μιλούν αμεσότερα στις αισθήσεις και στην ευαισθησία, την αδιαφορία και την απόσταση που σου απαγορεύουν να υποτάξεις την κρίση για την παράσταση στη φύση του παριστώμενου αντικειμένου. Βλέπουμε ότι δεν είναι τόσο εύκολο να περιγράψουμε το «καθαρό» βλέμμα χωρίς ταυτόχρονα να περιγράφουμε το απλοϊκό βλέμμα ενάντια στο οποίο ορίζεται, και το αντίστροφο· και ότι δεν υπάρχει *ουδέτερη*, αμερόληπτη, «καθαρή» περιγραφή της μιας ή της άλλης από αυτές τις ανταγωνιστικές θεωρήσεις (κάτι που δε σημαίνει ότι θα πρέπει να προσυπογράψουμε έναν αισθητικό σχετικισμό, τόσο πασιφανές είναι ότι η «λαϊκή αισθητική» ορίζεται σε σχέση με τις λόγιες αισθητικές και ότι η αναφορά στη νόμιμη τέχνη και στην αρνητική κρίση που εκφέρει για το «λαϊκό» γούστο δεν παύει ποτέ να στοιχειώνει τη λαϊκή εμπειρία του ωραίου). Άρνηση ή στέρηση; Ο πει-

---

(Αναγνωρίζουμε το καντιανό θέμα —που αιωνίως επινοείται εξαρχής, έξω από κάθε συνειδητή αναφορά στον Καντ— της αντινομίας ανάμεσα στην καθαρή ευαρέσκεια και στην απόλαυση των αισθήσεων, η οποία θα αναλυθεί παρακάτω.)

[17] J. Ortega y Gasset, *ό.π.*, σσ. 18-19.

ρασμός να αποδώσουμε συνοχή συστηματικής αισθητικής στις αντικειμενικά αισθητικές θεσιληψίες των λαϊκών τάξεων δεν είναι λιγότερο επικίνδυνος από την τάση να αφεθούμε να μας επιβληθεί, χωρίς καν να το ξέρουμε, η αυστηρά αρνητική παράσταση της λαϊκής θεώρησης στην οποία εδράζεται οποιαδήποτε λόγια αισθητική.

1.4. *Η λαϊκή «αισθητική»*

Όλα συμβαίνουν λες και η «λαϊκή αισθητική» εδράζεται στην καταδήλωση της συνέχειας της τέχνης και της ζωής, που συνεπάγεται την υποταγή της μορφής στη λειτουργία, ή, αν θέλετε, στην άρνηση της άρνησης από την οποία ακριβώς εκπηγάζει η λόγια αισθητική, δηλαδή στην ξεκάθαρη τομή ανάμεσα στις συνηθισμένες διαθέσεις και στην καθαυτό αισθητική διάθεση. Η εχθρότητα των λαϊκών τάξεων και των τμημάτων των μεσαίων τάξεων των λιγότερο πλούσιων σε πολιτισμικό κεφάλαιο απέναντι σε παντός είδους μορφική αναζήτηση καταδηλώνεται εξίσου στο θέατρο και στη ζωγραφική ή, ακόμα καθαρότερα επειδή η νομιμότητα σ' αυτούς τους τομείς είναι μικρότερη, στη φωτογραφία ή στον κινηματογράφο. Στο θέατρο όπως και στον κινηματογράφο, το λαϊκό κοινό αρέσκεται στην πλοκή που λογικά και χρονολογικά προσανατολίζεται προς *happy end*, ενώ «βρίσκει» καλύτερα τον εαυτό του σε πρόσωπα και καταστάσεις απλά σκιαγραφημένα παρά στις διφορούμενες και συμβολικές ανθρώπινες μορφές και πράξεις ή στα αινιγματικά προβλήματα του θεάτρου του τύπου *Το θέατρο και το είδωλό του*, χωρίς καν να μιλήσουμε για την ανύπαρκτη ύπαρξη των αξιοθρήνητων «ηρώων» στο στιλ του Μπέκετ ή για τις αλλόκοτα κοινότοπες ή απαθώς παράλογες συζητήσεις αλά Πίντερ. Η πηγή των δισταγμών και των αρνήσεων δεν έγκειται μόνο στην έλλειψη οικειότητας, αλλά και σε μια βαθιά προσδοκία *συμμετοχής*, την οποία η μορφική αναζήτηση απογοητεύει συστηματικά, ιδίως όταν η θεατρική φαντασία, αρνούμενη να εκμεταλλευτεί τα «χυδαία» γητέματα μιας ψευδαισθητικής τέχνης, αυτοκαταγγέλλεται, όπως σε όλες τις μορφές θεάτρου μέσα στο θέατρο, το παράδειγμα των οποίων μας δίνει ο Πιραντέλλο στα θεατρικά του που σκηνοθετούν την παράσταση μιας αδύνατης παράστασης, *Έξι πρόσωπα ζητούν συγγραφέα*, *Έτσι είναι (αν έτσι νομίζετε)* και *Απόψε αυτοσχεδιάζουμε*, και τις φράσεις που τις αποτυπώνουν ο Ζενέ, στον πρόλογο των *Νέγρων*: «Θα έχουμε την ευγένεια, που τη μάθαμε από σας, να κάνουμε αδύνατη την επικοινωνία. Την απόσταση που μας χωρίζει, απ' αρχής, εμείς θα τη μεγαλώσουμε με τα λούσα μας, τα καμώματά μας, την αυθάδειά μας,

γιατί είμαστε επίσης θεατρίνοι»*. Η επιθυμία να μπεις στο παιχνίδι, ταυτιζόμενος με τις χαρές και τα βάσανα των ηρώων, ενδιαφερόμενος για τη μοίρα τους, ασπαζόμενος τις ελπίδες τους και τις υποθέσεις τους, τους καλούς σκοπούς τους, ζώντας τη ζωή τους, στηρίζεται σε μια μορφή *επένδυσης*, σε ενός είδους προαποφασισμένη «απλοϊκότητα», αφέλεια, ευπιστία του καλού, εύκολου θεατή («ήρθαμε εδώ για να διασκεδάσουμε»), που σε ωθεί να μην αποδέχεσαι τις μορφικές αναζητήσεις και τα καθαυτό καλλιτεχνικά αποτελέσματα, εκτός κι αν περνούν απαρατήρητα και δεν παρακωλύουν την πρόσληψη της ουσίας του έργου.

Εξαιτίας του πολιτισμικού σχίσματος που συνδέει κάθε τάξη έργων με το κοινό της, δεν είναι εύκολο να επιτύχουμε από τα μέλη των λαϊκών τάξεων μια πραγματικά εύστοχη κρίση για τις αναζητήσεις της μοντέρνας τέχνης. Γεγονός παραμένει πάντως ότι η τηλεόραση, που μεταφέρει κατ' οίκον ορισμένα λόγια θεάματα ή ορισμένα πολιτιστικά πειράματα –όπως το [παρισινό εκθεσιακό κέντρο] Μπομπούρ ή τα Σπίτια του Πολιτισμού– τα οποία για μία στιγμή φέρνουν ένα λαϊκό κοινό αντιμέτωπο με λόγια έργα, ενίοτε πρωτοποριακά, δημιουργεί αληθινές πειραματικές καταστάσεις – ούτε λιγότερο ούτε περισσότερο τεχνητές ή εξωπραγματικές από εκείνην που παράγει, είτε το θέλουμε είτε όχι, οποιαδήποτε έρευνα σε λαϊκό περιβάλλον σχετικά με τη νόμιμη κουλτούρα. Παρατηρούμε έτσι τη σύγχυση, που μπορεί να φτάσει ως ένα μείγμα πανικού και εξέγερσης, μπροστά σε ορισμένα αντικείμενα εκθέσεων –έχω κατά νου το σωρό από κάρβουνα του Μπεν, που εκτέθηκε στο Μπομπούρ λίγο μετά τα εγκαίνιά του– η παρωδιακή πρόθεση των οποίων, προσδιορισμένη εξ ολοκλήρου εν αναφορά προς ένα πεδίο και προς τη σχετικά αυτόνομη ιστορία του πεδίου αυτού, εμφανίζεται ως κάποιου τύπου επίθεση, πρόκληση στη λογική και στους λογικούς ανθρώπους.

Η μορφική αναζήτηση –η οποία, στη λογοτεχνία ή στο θέατρο, οδηγεί στο *δυσνόητο*– είναι, στα μάτια του λαϊκού κοινού, μία από τις ενδείξεις μιας συμπεριφοράς που μερικές φορές γίνεται αισθητή ως θέληση να κρατήσεις σε απόσταση τον αμύητο ή, όπως έλεγε κάποιος σε μια έρευνα αναφερόμενος σε ορισμένες πολιτιστικές εκπομπές της τηλεόρασης, να μιλήσεις σε άλλους μυημένους «πάνω από το κεφάλι του κοινού». Εντάσσεται στο μηχανισμό εκείνο μέσω του οποίου εξαγγέλλεται πάντα ο ιερός, χωριστός και διαχωριστικός, χαρακτήρας της νόμιμης κουλτούρας – παγερή

---

* Στα ελληνικά έχει εκδοθεί ως Ζαν Ζενέ, *Οι νέγροι*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα χ.χ., μτφρ Μ. Πορτολομαίου-Λάζου. (Σ.τ.Μ.)

επισημότητα των μεγάλων μουσείων, μεγαλοπρεπής πολυτέλεια της όπερας και των μεγάλων θεάτρων, σκηνικός διάκοσμος και κοσμιότητα των συναυλιών. Όλα διαδραματίζονται λες και το λαϊκό κοινό αντιλαμβάνεται συγκεχυμένα τι εμπεριέχεται στο γεγονός της τυποθεσίας, της τήρησης των τύπων, στην τέχνη όπως και στη ζωή, δηλαδή μια, κατά κάποιον τρόπο, *λογοκρισία* του εκφραστικού περιεχομένου, εκείνου που εκρήγνυται στην *εκφραστικότητα* της λαϊκής λαλιάς, και ταυτόχρονα μια τοποθέτηση σε απόσταση, εγγενής στην υπολογισμένη ψυχρότητα οποιασδήποτε μορφικής αναζήτησης, μια άρνηση επικοινωνίας κρυμμένη στην καρδιά της ίδιας της επικοινωνίας, τόσο σε μια τέχνη που αποκρύπτει και αρνείται όσα φαίνεται να δίνει όσο και σε μια αστική ευγένεια, όπου η άψογη τυποκρατία συνιστά μόνιμη προειδοποίηση για επιφυλακή ενάντια στον πειρασμό της οικειότητας. Αντίστροφα, το λαϊκό θέαμα είναι το θέαμα που παρέχει αδιαχώριστα και την ατομική συμμετοχή του θεατή στο θέαμα και τη συλλογική συμμετοχή στη γιορτή με αφορμή το θέαμα: και πράγματι, αν το τσίρκο ή το μελόδραμα του βουλεβάρτου (που επανενεργοποιούνται με ορισμένα αθλητικά θεάματα όπως το κατς και, σε μικρότερο βαθμό, το μποξ και όλες τις μορφές συλλογικών παιχνιδιών, εκείνων που έχει διαδώσει η τηλεόραση, για παράδειγμα) είναι πιο «λαϊκά» από θεάματα όπως ο χορός ή το θέατρο, τούτο δε συμβαίνει μόνο επειδή, όντας λιγότερο τυποκρατούμενα (όπως δείχνει, για παράδειγμα, η σύγκριση ακροβασίας και χορού) και λιγότερο ευφημισμένα, προσφέρουν ευθύτερες, αμεσότερες ικανοποιήσεις. Συμβαίνει επίσης επειδή, με τις συλλογικές εκδηλώσεις που πυροδοτούν και με την εκτύλιξη θεαματικών επιδείξεων που προσφέρουν (έχω επίσης κατά νου το μιούζικ χολ, την οπερέτα ή τη φαντασμαγορική ταινία), μαγεία των σκηνικών, λαμπρότητα των κοστουμιών, κέφι της μουσικής, ζωντάνια της δράσης, ζέση των ηθοποιών, δίνουν ικανοποίηση, όπως όλες οι μορφές του κωμικού και κυρίως όσες αντλούν τα αποτελέσματά τους από την παρωδία ή τη σάτιρα των «μεγάλων» (μιμητές, σατιρικοί τραγουδιστές κτλ.), στην όρεξη και στην αίσθηση της *γιορτής*, της ελευθεροστομίας και της ελεύθερης πλάκας, που απελευθερώνουν φέρνοντας τον κοινωνικό κόσμο τα πάνω κάτω, ανατρέποντας τις συμβατικότητες και τους κόσμιους τρόπους.

1.5. *Η αισθητική αποστασιοποίηση*

Βρισκόμαστε στον αντίποδα της συναισθηματικής αποδέσμευσης του αισθητή, ο οποίος, όπως βλέπουμε όποτε ιδιοποιείται ένα από τα αντικείμενα του λαϊκού γούστου, γουέστερν ή κόμικς, εισάγει μια απόσταση, ένα χάσμα —μέτρο της απόμακρης διάκρισής του— σε σχέση με την αντίληψη «πρώ-

του βαθμού», μεταθέτοντας το ενδιαφέρον από το «περιεχόμενο», πρόσωπα, περιπέτειες κτλ., προς τη μορφή, προς τα καθαυτό καλλιτεχνικά αποτελέσματα, που αποτιμώνται αποκλειστικά και μόνο *σχεσιακά*, μέσω μιας σύγκρισης με άλλα έργα, η οποία αποκλείει παντελώς το βύθισμα στη μοναδικότητα του έργου που δίδεται άμεσα. Συναισθηματική αποδέσμευση, αμεροληψία, αδιαφορία, για τις οποίες η αισθητική θεωρία έχει τόσες φορές επαναλάβει ότι είναι ο μοναδικός τρόπος να αναγνωρίσει κανείς το έργο τέχνης γι' αυτό που είναι, αυτόνομο, *selbständig*, ώστε στο τέλος ξεχνάει κανείς πως στην πραγματικότητα σημαίνουν αποεπένδυση, συναισθηματική αποδέσμευση, αδιαφορία, δηλαδή άρνηση να επενδυθείς και να πάρεις κάτι στα σοβαρά.

Η άρνηση όμως παντός είδους *involvement*, απλοϊκής προσχώρησης, «χυδαίας» εγκατάλειψης στο εύκολο γήτεμα και στη συλλογική αποπλάνηση, άρνηση από την οποία, τουλάχιστον έμμεσα, εκπηγάζει η προτίμηση για τις μορφικές αναζητήσεις και για τις παραστάσεις άνευ αντικειμένου, ίσως ποτέ δε φαίνεται τόσο καλά όσο στις αντιδράσεις μπροστά στη ζωγραφική. Έτσι, βλέπουμε να αυξάνει *σε συνάρτηση με το μορφωτικό επίπεδο* το ποσοστό εκείνων οι οποίοι, στην ερώτηση αν είναι εφικτό να βγει ωραία φωτογραφία με μια σειρά αντικείμενα, αρνούνται ως «χυδαία» και «άσχημα» ή απορρίπτουν ως ασήμαντα, χαζά, κάπως «χαζοβιόλικα» ή, στη γλώσσα του Ορτέγκα υ Γκασσέτ, απλοϊκώς «ανθρώπινα» τα συνηθισμένα αντικείμενα του λαϊκού θαυμασμού, πρώτη κοινωνία, ηλιοβασίλεμα στη θάλασσα ή τοπίο, καθώς και το ποσοστό εκείνων οι οποίοι, καταδηλώνοντας έτσι την αυτονομία της παράστασης σε σχέση με το παριστώμενο πράγμα, κρίνουν ότι μπορείς να βγάλεις ωραία φωτογραφία, και a fortiori να φτιάξεις ωραία ζωγραφιά, με αντικείμενα κοινωνικά προσδιορισμένα είτε ως ασήμαντα, μεταλλικό σκελετό, φλοιό δέντρου και προπαντός λάχανα, κατεξοχήν τετριμμένο αντικείμενο, είτε ως άσχημα και απωθητικά, όπως το αυτοκινητικό ατύχημα, τον πάγκο του χασάπη, που επιλέχτηκε λόγω του υπαινιγμού στον Ρέμπραντ, και το φίδι, λόγω της αναφοράς στον Μπουαλό, ή ακόμα ως άστοχα, μια έγκυο γυναίκα.

Επειδή αδυνατούμε να στήσουμε έναν αληθινό πειραματικό μηχανισμό, συλλέξαμε τις δηλώσεις των ερωτηθέντων για το τι εκτιμούν «φωτογραφίσιμο» και το οποίο επομένως τους φαίνεται πως επιδέχεται αισθητική συγκρότηση (σε αντίθεση με ό,τι αποκλείεται λόγω ασημαντότητας, ασχήμιας ή για ηθικοπρακτικούς λόγους). Η δεξιότητα προς υιοθέτηση της αισθητικής διάθεσης μετριέται έτσι με το χάσμα (το οποίο, σε ένα πεδίο παραγωγής με εξελικτικό νόμο τη διαλεκτική της διάκρισης, είναι επίσης χρονική απόκλιση, *καθυστέρηση*) ανάμεσα σε ό,τι συγκροτείται

αισθητικά από το υπό θεώρηση άτομο ή την ομάδα και σε ό,τι συγκροτείται αισθητικά σε μια καθορισμένη κατάσταση του πεδίου παραγωγής από τους κατόχους της καλλιτεχνικής νομιμότητας.

Οι ερωτηθέντες είχαν να απαντήσουν στο εξής: «Με τα ακόλουθα αντικείμενα, τοπίο, αυτοκινητικό ατύχημα κτλ., ο φωτογράφος έχει περισσότερες πιθανότητες να τραβήξει μια ωραία, ενδιαφέρουσα, ασήμαντη ή άσχημη φωτογραφία;». Στην προκαταρκτική έρευνα, όπου υποβλήθηκαν στην κρίση των ερωτηθέντων φωτογραφίες, διάσημες ως επί το πλείστον, των αντικειμένων που απλώς κατονομάστηκαν στην κατά κυριολεξία έρευνα –βότσαλα, έγκυος γυναίκα κτλ.–, οι αντιδράσεις που καταγράφηκαν μπροστά στο απλό σχέδιο της εικόνας αποδείχθηκαν εντελώς συγκλίνουσες με όποιες προκαλούσε η πραγματοποιημένη εικόνα (απόδειξη ότι η αξία που χορηγείται στην εικόνα τείνει να αντιστοιχεί προς την αξία που χορηγείται στο πράγμα). Η προσφυγή σε φωτογραφίες έγινε αφενός για να αποφευχθούν οι επιπτώσεις από την επιβολή της νομιμότητας τις οποίες θα είχε η ζωγραφική και αφετέρου επειδή, δεδομένου ότι η πρακτική της φωτογραφίας γίνεται αντιληπτή ως πιο προσιτή, οι κρίσεις που διατυπώθηκαν δεν κινδύνευαν να είναι τόσο εξωπραγματικές.

Παρ' ότι η δοκιμασία που προτάθηκε ήταν καταλληλότερη για να συλλεγούν δηλώσεις καλλιτεχνικών προθέσεων παρά για να μετρηθεί η ικανότητα να τεθούν σε πράξη οι προθέσεις αυτές στην πρακτική της ζωγραφικής ή της φωτογραφίας ή και στην αντίληψη των έργων τέχνης, μας επιτρέπει ωστόσο να προσδιορίσουμε ποιοι παράγοντες καθορίζουν την ικανότητα προς υιοθέτηση της στάσης εκείνης που προσδιορίζεται κοινωνικά ως καθαυτό αισθητική. Πέρα από τη σχέση ανάμεσα στο πολιτισμικό κεφάλαιο και στους αρνητικούς (απόρριψη του «χαζοβιόλικου») και θετικούς (ικανότητα προώθησης του ασήμαντου) δείκτες της αισθητικής διάθεσης (ή, τουλάχιστον, της ικανότητας προς εφαρμογή της αυθαίρετης και παραγνωρισμένης ως τέτοιας *ταξινόμησης* που διακρίνει στο εσωτερικό του σύμπαντος των κατεργασμένων αντικειμένων τα αντικείμενα τα οποία, κατά τον κοινωνικό προσδιορισμό τους, απαιτούν και αξίζουν να προσεγγιστούν σύμφωνα με μια διάθεση ικανή να τα αναγνωρίσει και να τα συγκροτήσει ως έργα τέχνης), η στατιστική αποδεικνύει ότι τα προτιμώμενα αντικείμενα της φωτογραφίας με αισθητικές φιλοδοξίες, όπως ο φολκλορικός χορός –ή ακόμα ο υφαντουργός ή το κοριτσάκι με τη γάτα του–, καταλαμβάνουν ενδιάμεση θέση: το ποσοστό εκείνων που κρίνουν ότι τα αντικείμενα αυτά μπορούν να δώσουν λαβή για μια ωραία φωτογραφία είναι μέγιστο στα επίπεδα του CAP και του BEPC*, ενώ στα ανώτερα επίπεδα η κυρίαρχη τάση είναι να κρίνονται περισσότερο ως ενδιαφέροντα ή ασήμαντα.

Η στατιστική δείχνει ακόμα ότι οι γυναίκες εκδηλώνουν πολύ συχνότερα από

---

* CAP (Certificat d'Aptitude Professionelle): τεχνικό επαγγελματικό δίπλωμα· BEPC (Brevet d'Études du Premier Cycle): απολυτήριο πρώτου κύκλου σπουδών (γυμνασίου). (Σ.τ.Μ.)

τους άντρες την απέχθειά τους για τα απεχθή, φρικτά ή όχι τόσο ευπρεπή αντικείμενα: το 44,5% των γυναικών, έναντι 35% των αντρών, κρίνουν ότι θα βγάλεις αναγκαστικά άσχημη φωτογραφία με έναν τραυματία και ομόδρομες διαφορές παρατηρούνται για τον πάγκο του χασάπη (33,5% έναντι 27%), το φίδι (30,5% έναντι 21,5%) ή την έγκυο (45% έναντι 33, 5), ενώ οι διαφορές εκμηδενίζονται για τη νεκρή φύση (6% έναντι 6,5%) ή για τα λάχανα (20,5% έναντι 19%). Οι γυναίκες, στις οποίες ο παραδοσιακός καταμερισμός της εργασίας ανάμεσα στα φύλα απονέμει τα «ανθρώπινα» ή «φιλάνθρωπα» έργα και αισθήματα, ενώ παράλληλα τους επιτρέπει περισσότερο, στο όνομα της αντίθεσης ανάμεσα στη λογική και στην ευαισθησία, τις διαχύσεις ή τα δάκρυα, αισθάνονται να καθυποβάλλονται λιγότερο από τους άντρες, που είναι ex officio από τη μεριά της κουλτούρας (ενώ οι γυναίκες, όπως και ο λαός, βρίσκονται εξοβελισμένες στη μεριά της φύσης), στη λογοκρισία και στην απώθηση των «φυσικών» αισθημάτων τις οποίες προϋποθέτει η υιοθέτηση της αισθητικής διάθεσης (κάτι που δηλώνει παρεμπιπτόντως ότι, όπως θα δείξουμε παρακάτω, η αισθητική στάση εκπηγάζει από την άρνηση της φύσης ή, καλύτερα, της εγκατάλειψης στη φύση, άρνηση η οποία είναι το σημάδι των κυρίαρχων — που ξέρουν να αυτοκυριαρχούνται).

Τίποτα επομένως δε διακρίνει τόσο αυστηρά τις διαφορετικές τάξεις όσο η διάθεση που απαιτείται αντικειμενικά από τη νόμιμη κατανάλωση των νόμιμων έργων, η δεξιότητα να υιοθετούν μια καθαυτό αισθητική οπτική γωνία σε σχέση με αντικείμενα που έχουν ήδη συγκροτηθεί αισθητικά —άρα που προορίζονται για το θαυμασμό όσων έχουν μάθει να αναγνωρίζουν τα σημεία του αξιοθαύμαστου— και, ακόμα σπανιότερη, η ικανότητα να συγκροτούν αισθητικά οποιαδήποτε τυχαία ή ακόμα και «χυδαία» αντικείμενα (καθόσον τα έχει ιδιοποιηθεί, αισθητικά ή όχι, ο «χύδην όχλος») ή να επιστρατεύουν τις αρχές μιας «καθαρής» αισθητικής στις πλέον συνηθισμένες επιλογές της συνηθισμένης ύπαρξης, σε θέματα μαγειρικής, για παράδειγμα, ρούχου ή διακόσμησης.

Η στατιστική έρευνα όμως, που αποκτά αναπόφευκτα χαρακτήρα σχολικής δοκιμασίας η οποία έχει στόχο να μετρήσει τα ερωτώμενα πρόσωπα σύμφωνα με ένα γνώμονα που λογίζεται σιωπηρά ως απόλυτος, είναι μεν απαραίτητη για να αποδειχθούν αναντίρρητα οι κοινωνικές συνθήκες δυνατότητας (που χρειάζονται πληρέστερη διάρρηση) της καθαρής διάθεσης, ωστόσο κινδυνεύει να της διαφύγει η σημασία την οποία περιβάλλονται για τις διαφορετικές κοινωνικές τάξεις η διάθεση αυτή και η σφαιρική στάση απέναντι στον κόσμο που εκφράζεται μέσα της. Ό,τι η λογική της δοκιμασίας μάς οδηγεί να περιγράψουμε ως ανικανότητα (και περί αυτού ακριβώς πρόκειται, από την άποψη των κανονιστικών προτύπων που ορίζουν τη νόμιμη αντίληψη του έργου τέχνης) είναι *επίσης* άρνηση που εκπηγάζει από

την καταγγελία της αυθαίρετης ή επιδεικτικής ανωφέλειας των ασκήσεων ύφους και των καθαρά μορφικών αναζητήσεων. Και πράγματι, ακριβώς στο όνομα μιας αισθητικής που θέλει τη φωτογραφία να βρίσκει τη δικαιολόγησή της στο φωτογραφημένο αντικείμενο ή στην ενδεχόμενη χρήση της φωτογραφικής εικόνας, οι εργάτες αρνούνται σχεδόν πάντα το γεγονός της φωτογραφίας για τη φωτογραφία (όταν, για παράδειγμα, φωτογραφίζονται απλώς και μόνο βότσαλα) ως άχρηστο, διεστραμμένο ή αστικό: «Χαλάς φιλμ», «Πρέπει να 'χεις φιλμ για ξόδεμα», «Υπάρχουν μερικοί, σας ορκίζομαι, που δεν ξέρουν πώς να σκοτώσουν την ώρα τους», «Πρέπει να μην έχεις τίποτ' άλλο να κάνεις για να τραβάς κάτι τέτοια», «Είναι μπουρζουάδικη φωτογραφία»[18].

1.6. *Μια αντικαντιανή «αισθητική»*

Δεν είναι τυχαίο επομένως το γεγονός ότι η λαϊκή αισθητική, όταν πασχίζουμε να ανακατασκευάσουμε τη λογική της, εμφανίζεται ως το αρνητικό ανάποδο της καντιανής αισθητικής, και ότι το λαϊκό ήθος αντιπαραθέτει άρρητα σε καθεμία πρόταση της αναλυτικής του Ωραίου μια θέση που την ανασκευάζει. Ενώ ο Καντ, για να συλλάβει τι συνιστά τον ειδικό χαρακτήρα της αισθητικής κρίσης, έκανε το παν για να διακρίνει «εκείνο που αρέσει» από «εκείνο που ευχαριστεί» και γενικότερα για να διαχωρίσει «την ανιδιοτέλεια», μοναδική εγγύηση της καθαυτό αισθητικής ποιότητας της ενατένισης, από το «συμφέρον των αισθήσεων», που ορίζει «το ευχάριστο», και από το «συμφέρον του Λόγου», που ορίζει «το Καλό», τα μέλη των λαϊκών τάξεων τα οποία περιμένουν από τις εικόνες να πληρούν κάποια *λειτουργία*, έστω και σημείου, εκδηλώνουν σε όλες τις κρίσεις τους τη συχνά

---

[18] Καλό είναι να μη λησμονούμε ότι η λαϊκή «αισθητική» είναι μια *κυριαρχημένη* «αισθητική», που είναι ακατάπαυστα αναγκασμένη να προσδιορίζεται σε σχέση με τις κυρίαρχες αισθητικές. Τα μέλη των λαϊκών τάξεων (και προπαντός οι γυναίκες), μην μπορώντας ούτε να αγνοήσουν τη λόγια αισθητική η οποία απορρίπτει την «αισθητική» τους ούτε να παραιτηθούν από τις κοινωνικά οροεξαρτημένες κλίσεις τους και ακόμα λιγότερο να τις διακηρύξουν και να τις νομιμοποιήσουν, διώνουν συχνά τη σχέση τους με τα αισθητικά κανονιστικά πρότυπα μέσα στο διχασμό. Αυτό φαίνεται όταν ορισμένοι εργάτες χορηγούν στις «καθαρές» φωτογραφίες μια καθαρά λεκτική αναγνώριση (το ίδιο συμβαίνει και με πολλούς μικροαστούς ή ακόμα και με αρκετούς αστούς, οι οποίοι, σε θέματα ζωγραφικής για παράδειγμα, διακρίνονται προπαντός από τις λαϊκές τάξεις ως προς το ότι ξέρουν τι πρέπει να κάνουν ή να πουν ή, ακόμα καλύτερα, *να μην πουν*: «Ωραίο είναι, αλλά δε θα μου περνούσε απ' το μυαλό να το τραβήξω αυτό», «Ναι, είναι πολύ ωραίο, αλλά πρέπει και να σου αρέσουν κάτι τέτοια, εμένα δεν είναι του τύπου μου».

ρητή αναφορά στα κανονιστικά πρότυπα της ηθικής ή της τέρψης. Έτσι, η φωτογραφία ενός νεκρού στρατιώτη προξενεί κρίσεις οι οποίες, ευμενείς ή δυσμενείς, πάντα αποτελούν απαντήσεις στην πραγματικότητα του παριστώμενου πράγματος ή στις λειτουργίες τις οποίες μπορεί να υπηρετήσει η παράσταση, στη φρίκη του πολέμου ή στην καταγγελία της φρίκης του πολέμου τις οποίες η φωτογραφία υποτίθεται πως παράγει και μόνο από το γεγονός ότι προσφέρει στα βλέμματα τη φρίκη αυτή[19]. Αντίστοιχα και ο λαϊκός νατουραλισμός αναγνωρίζει το κάλλος στην εικόνα του ωραίου πράγματος ή, αλλά ήδη σπανιότερα, στην ωραία εικόνα του ωραίου πράγματος: «Αυτό εντάξει, καλό είναι, είναι σχεδόν συμμετρικό. Έπειτα, είναι μια ωραία γυναίκα. Μια ωραία γυναίκα, ε, πάντα καλά είναι στη φωτογραφία». Ο Παριζιάνος εργάτης συναντά την ελευθεροστομία του Ιππία του Σοφιστή: «Τι πράγμα είναι το ωραίο, θα του απαντήσω και δεν κινδυνεύω να αναιρεθώ ποτέ! Να, αν θέλουμε να πούμε την αλήθεια, μην αμφιβάλλεις, Σωκράτη, ωραίο είναι η ωραία γυναίκα»*.

Η «αισθητική» αυτή, που υποτάσσει τη μορφή, ακόμα και την ύπαρξη της εικόνας στη λειτουργία της, είναι κατ' ανάγκη πλουραλιστική και υπό όρους: η επιμονή με την οποία τα υποκείμενα υπενθυμίζουν τα όρια και τις συνθήκες εγκυρότητας της κρίσης τους, διακρίνοντας, για κάθε φωτογραφία, τις δυνατές χρήσεις και το εκάστοτε δυνατό κοινό ή, ακριβέστερα, τη δυνατή χρήση για κάθε κοινό («για ρεπορτάζ δεν είναι άσχημη», «αν είναι για να τη δείξουν στα πιτσιρίκια, εντάξει»), μαρτυρεί ότι απορρίπτουν την ιδέα πως μια φωτογραφία μπορεί να αρέσει «καθολικά». «Μια φωτογραφία με μια έγκυο, καλά είναι για μένα, όχι για τους άλλους» λέει ένας υπάλληλος, ο οποίος μόνο με τη διαμεσολάβηση του μελήματος της ευπρέπειας συναντά την ανησυχία σχετικά με το τι είναι «εμφανίσιμο», άρα τι δικαιούται να απαιτεί το θαυμασμό. Δεδομένου ότι η εικόνα κρίνεται πάντα σε σχέση με τη λειτουργία που εκπληρώνει για όποιον την κοιτάζει ή που μπορεί να εκπληρώσει, κατ' αυτόν, για την τάδε ή τη δείνα τάξη θεατών, η αισθητική κρίση προσλαμβάνει με φυσικό τρόπο μορφή υποθετικής κρίσης που στηρίζεται άρρητα στην αναγνώριση των «ειδών», όπου μια έννοια προσδιορίζει ταυτόχρονα και την τελειότητά τους και το πεδίο της εφαρμογής τους: κοντά στα τρία τέταρτα των κρίσεων αρχίζουν με ένα «αν» και η προσπάθεια αναγνώρισης ολοκληρώνεται με την ταξινόμηση σε ένα

---

[19] Τα έγγραφα τεκμήρια στα οποία στηρίζονται αυτές οι αναλύσεις ανευρίσκονται στο P. Bourdieu κ.ά., *Un art moyen*, σσ. 113-134.

* Πλάτων, *Ιππίας Μείζων* 287 e. (Σ.τ.Μ.)

είδος ή, κάτι που καταλήγει στο ίδιο, με την πρόσδοση μιας κοινωνικής χρήσης, εφόσον τα διαφορετικά είδη ορίζονται εν αναφορά προς τη χρησιμοποίησή τους και τους χρήστες τους («είναι διαφημιστική φωτογραφία», «είναι καθαρά ντοκουμέντο», «είναι φωτογραφία εργαστηρίου», «είναι φωτογραφία από διαγωνισμό», «είναι παιδαγωγικό είδος» κτλ.). Και η υποδοχή των γυμνών φωτογραφιών γίνεται πάντα με φράσεις που τις περιστέλλουν στο στερεότυπο της κοινωνικής τους λειτουργίας: «Καλή για τα καμπαρέ του Πιγκάλ», «Είναι το είδος της φωτογραφίας που πουλιέται κάτω από το παλτό». Ευνόητο είναι ότι η «αισθητική» αυτή, που μετατρέπει το πληροφοριακό ενδιαφέρον, αισθητηριακό ή ηθικό, σε αρχή της εκτίμησης, δεν μπορεί παρά να αρνείται την εικόνα του ασήμαντου ή, κάτι που καταλήγει στο ίδιο σ' αυτή τη λογική, την ασημαντότητα της εικόνας: η κρίση δεν αυτονομεί ποτέ την εικόνα του αντικειμένου σε σχέση με το αντικείμενο της εικόνας. Από όλα τα προσίδια χαρακτηριστικά της εικόνας, μόνο το χρώμα (που ο Καντ το θεωρούσε λιγότερο καθαρό από τη μορφή) μπορεί να σταθεί αιτία για να ανασταλεί η απόρριψη των φωτογραφιών του ασήμαντου. Και πράγματι, τίποτα δεν είναι πιο ξένο από τη λαϊκή συνείδηση όσο η ιδέα μιας αισθητικής τέρψης η οποία, για να μιλήσουμε σαν τον Καντ, θα ήταν ανεξάρτητη από την ευαρέσκεια των αισθήσεων. Έτσι, η κρίση για τα κλισέ που απορρίπτονται σθεναρότερα λόγω της μηδαμινότητάς τους (βότσαλα, φλοιός δέντρου, κύματα) κλείνει σχεδόν πάντα με την επιφύλαξη ότι «έγχρωμη μπορεί και να 'ταν ωραία»· ορισμένα υποκείμενα μάλιστα κατορθώνουν να καταστήσουν ρητό το απόφθεγμα που διέπει τη στάση τους, όταν βεβαιώνουν ότι «αν τα χρώματα είναι πετυχημένα, η έγχρωμη φωτογραφία είναι πάντα ωραία». Με δυο λόγια, είναι σαφές ότι το λαϊκό γούστο ανακαλεί ο Καντ στην *Κριτική της κριτικής δύναμης* όταν γράφει: «Το γούστο εξακολουθεί να είναι βάρβαρο όταν αναμειγνύει τα θέλγητρα και τις συγκινήσεις με την ευαρέσκεια και ακόμα περισσότερο αν τα αναγορεύει σε μέτρο της επιδοκιμασίας που δίνει»[20].

Η αξία μιας φωτογραφίας μετριέται με το ενδιαφέρον της πληροφορίας που διοχετεύει και με τη σαφήνεια με την οποία εκπληρώνει την επικοινωνιακή αυτή λειτουργία, με δυο λόγια με το *ευανάγνωστό* της, που είναι και το ίδιο συνάρτηση του ευανάγνωστου της πρόθεσης ή της λειτουργίας της,

---

[20] E. Kant, *Critique du jugement*, Vrin, Παρίσι, 1946, σ. 56 [I. Kant, «Kritik der Urteilskraft», *Werkausgabe*, X, Φρανκφούρτη, σ. 138, §13. Στα ελληνικά το έργο κυκλοφορεί ως *Κριτική της κριτικής ικανότητας*, εκδ. Printa, Αθήνα, 2000, μτφρ.-εισαγ.-σχόλ.: Χ. Τασάκος].

δεδομένου ότι η κρίση την οποία προκαλεί είναι τόσο ευμενέστερη όσο ολικότερη είναι η εκφραστική αντιστοιχία του σημαίνοντος προς το σημαινόμενο. Συνεπώς, εμπερικλείει την αναμονή του τίτλου ή της λεζάντας τα οποία, δηλώνοντας τη σημαίνουσα πρόθεση, επιτρέπουν στο θεατή να κρίνει αν η πραγμάτωση τη γνωστοποιεί ή την εξεικονίζει με πρόσφορο τρόπο. Αν οι μορφικές αναζητήσεις, οι αναζητήσεις του πρωτοποριακού θεάτρου ή της μη παραστατικής ζωγραφικής, ή και απλώς η κλασική μουσική, εμβάλλουν τα άτομα σε αμηχανία, τούτο συμβαίνει εν μέρει επειδή αισθάνονται ανίκανα να *καταλάβουν* τι αυτές, ως σημεία που είναι, *οφείλουν* να σημαίνουν. Και έτσι ενδέχεται να διώσουν ως απρόσφορη ή ανάξια μια ικανοποίηση η οποία δεν μπορεί να εδραιωθεί σε μια σημασία που υπερβαίνει το αντικείμενο. Επειδή δεν ξέρουν ποια είναι η πρόθεσή τους, δεν αισθάνονται ικανά να ξεχωρίσουν τι είναι κατόρθωμα και τι αδεξιότητα, να διακρίνουν την «ειλικρινή» αναζήτηση από την κυνική απάτη[21]. Η μορφική αναζήτηση όμως είναι επίσης εκείνη η οποία, θέτοντας τη μορφή, δηλαδή τον καλλιτέχνη, σε πρώτο πλάνο, με τα προσωπικά του ενδιαφέροντα, τα τεχνικά του προβλήματα, τα εφέ του και τα συστήματα αναφοράς, αποπέμπει το πράγμα το ίδιο σε απόσταση και απαγορεύει την άμεση κοινωνία με την ομορφιά του κόσμου, ωραίο παιδί, ωραία κοπέλα, ωραίο ζώο ή ωραίο τοπίο. Από την παράσταση αναμένεται να είναι χαρά των οφθαλμών, γιορτή για τα μάτια και, όπως η νεκρή φύση, «να ανακαλεί τις αναμνήσεις και τις προεικονίσεις κάθε παρελθούσας και μελλούμενης γιορτής»[22].

Τίποτα δεν είναι πιο αντίθετο στην εξύμνηση της ομορφιάς και της χαράς του κόσμου την οποία αναμένει κανείς από το έργο τέχνης, «επιλογή η οποία εγκωμιάζει», όσο οι αναζητήσεις της κυβιστικής ή της αφηρημένης ζωγραφικής, που γίνονται αντιληπτές ως —ομόφωνα καταγγελμένες— επιθέσεις εναντίον του παριστώμενου πράγματος, εναντίον της φυσικής τάξης και προπαντός της ανθρώπινης μορφής. Με δυο λόγια, το έργο φαίνεται πλή-

---

[21] Στις ομολογίες με τις οποίες οι εργάτες προδίδουν τον αποκλεισμό τους όταν τοποθετούνται μπροστά σε μοντέρνους πίνακες («δεν καταλαβαίνω τι θέλει να πει» ή «μου αρέσει, αλλά δεν καταλαβαίνω») αντιτίθεται η ξύπνια σιωπή των αστών, οι οποίοι, εξίσου αμήχανοι, ξέρουν τουλάχιστον ότι πρέπει να αρνηθούν —και πάντως να αποσιωπήσουν— την απλοϊκή προσδοκία έκφρασης την οποία προδίδει η μέριμνα να «καταλάβουν» (η «προγραμματική μουσική» και οι τίτλοι με τους οποίους σημαιοστολίστηκαν τόσες σονάτες, κοντσέρτα ή συμφωνίες αρκούν για να δείξουν ότι η προσδοκία αυτή δεν είναι αποκλειστικά λαϊκή).

[22] E. H. Gombrich, *Meditations on a Hobby Horse*, Phaidon Press, Λονδίνο, 1963, σ. 104.

ρως αιτιολογημένο, ανεξάρτητα από την τελειότητα με την οποία πληροί την παραστατική λειτουργία του, μόνο αν το παριστώμενο πράγμα αξίζει να παρασταθεί, αν η παραστατική λειτουργία υποτάσσεται σε μια υψηλότερη λειτουργία, όπως να εξυμνήσει, καθηλώνοντάς την, μια πραγματικότητα άξια να διαιωνισθεί. Αυτό είναι το θεμέλιο του «βάρβαρου γούστου», στο οποίο αναφέρονται πάντα αρνητικά οι πλέον αντιθετικές μορφές της κυρίαρχης αισθητικής και το οποίο δεν αναγνωρίζει παρά μόνο τη ρεαλιστική, δηλαδή τη σεβαστική, ταπεινή, υποτακτική παράσταση αντικειμένων προσδιορισμένων από την ομορφιά τους ή από την κοινωνική τους βαρύτητα.

1.7. *Αισθητική, πρακτική ηθική και αισθητισμός*

Όταν οι πλέον στερημένοι ειδικής ικανότητας έρχονται αντιμέτωποι με τα νόμιμα έργα τέχνης, τους εφαρμόζουν τα σχήματα του ήθους, τα ίδια εκείνα που δομούν τη συνηθισμένη αντίληψή τους για τη συνηθισμένη ύπαρξη και τα οποία, δημιουργώντας προϊόντα μιας αθέλητης και καθαυτό ασύνειδης συστηματικότητας, αντίκεινται στις πληρέστερα ή ελλιπέστερα διασαφηνισμένες αρχές μιας αισθητικής[23]. Η απόρροια είναι μια συστηματική «αναγωγή» των πραγμάτων της τέχνης στα πράγματα της ζωής, μια τοποθέτηση σε παρένθεση της μορφής προς όφελος του «ανθρώπινου» περιεχομένου, κατεξοχήν βαρβαρισμός από τη σκοπιά της καθαρής αισθητικής[24]. Όλα συμβαίνουν σαν να μην μπορούσε η μορφή να έρθει σε πρώτο πλάνο χωρίς την εξουδετέρωση παντός είδους συναισθηματικού ή ηθικοπρακτικού ενδιαφέροντος για το αντικείμενο της παράστασης, η οποία συμβαδίζει (χωρίς όμως να είναι δυνατόν να υποτεθεί μια σχέση αιτίου-αποτελέσματος) με την άριστη γνώση των μέσων σύλληψης των διακριτικών ιδιοτήτων οι οποίες επέρχονται σ' αυτή την ιδιαίτερη μορφή στο πλαίσιο των σχέσεών της με άλλες μορφές (δηλαδή σε σχέση με το σύμπαν των έργων τέχνης και με την ιστορία του).

---

[23] Η λαϊκίστικη παράσταση του προλετάριου ως «αφ' εαυτού» αδιαφανούς, συμπαγούς και σκληρού, τέλεια αντίθεση του διανοούμενου και του αισθητή, «δι' εαυτόν» διαφανούς, και ασταθούς, βρίσκει εδώ κάποια βάση.

[24] Το ενδιαφέρον για τη μορφή, όταν εκφράζεται, εξακολουθεί να θεμελιώνεται στα σχήματα του ήθους: το πραγματικό του νόημα το αποκτά μόνο όταν το συσχετίσουμε με την αληθινή του αρχή, την προτίμηση για τη φροντισμένη εργασία που το εμπνέει, παραπέμποντας στις ίδιες διαθέσεις με την υπερδιόρθωση της γλώσσας, την αυστηρή ευπρέπεια του ντυσίματος ή τη λιτότητα του εσωτερικού χώρου.

Μπροστά σε μια φωτογραφία με τα χέρια μιας γριάς γυναίκας, οι πλέον στερημένοι πολιτιστικά εκφράζουν μια λίγο πολύ συμβατική συγκίνηση ή μια ηθικοπρακτική συνενοχή και ποτέ μια καθαυτό αισθητική κρίση (εξόν αρνητική): «Ω!, για δείτε τι περίεργα παραμορφωμένα που είναι τα χέρια της (...). Κάτι τρέχει εκεί πέρα (στο αριστερό χέρι) που δεν το καταλαβαίνω. Λες και ο αντίχειρας πάει να ξεκολλήσει από το χέρι. Είναι περίεργα τραβηγμένη η φωτογραφία. Αυτή η γιαγιά θα 'χει δουλέψει σκληρά στη ζωή της. Νομίζεις πως έχει ρευματισμούς. Ναι, αλλά είναι ανάπηρη η γυναίκα ή, αλλιώς, τα 'χει τα χέρια της διπλωμένα έτσι; (Κάνει τη χειρονομία.) Α! Παράξενο, ναι, αυτό θα 'ναι, το χέρι της είναι διπλωμένο έτσι. Α! Δεν είναι βέβαια χέρια βαρόνου ή δακτυλογράφου (...). Μπα, με συγκινεί να βλέπω τα χέρια της καημένης της γυναίκας, είναι ροζιάρικα, θα μπορούσες να πεις» (εργάτης, Παρίσι). Με τις μεσαίες τάξεις, η εξύμνηση των ηθικοπρακτικών αρετών έρχεται σε πρώτο πλάνο («χέρια φθαρμένα απ' τη δουλειά») και χρωματίζεται μερικές φορές με ένα λαϊκίστικο αισθηματισμό («την καημένη, σίγουρα θα την ταλαιπωρούν τα χέρια της! Σου δίνει την εντύπωση της ταλαιπωρίας»)· και συμβαίνει επίσης να κάνουν την εμφάνισή τους οι αναφορές στη ζωγραφική και η προσοχή στις αισθητικές ιδιότητες: «Είναι σαν πίνακας που έχει φωτογραφηθεί (...)· σε πίνακα θα πρέπει να 'ναι παράξενα ωραίο» (υπάλληλος, επαρχία). «Μου φέρνει στο μυαλό έναν πίνακα που είδα σε μια έκθεση Ισπανών ζωγράφων, ήταν ένας μοναχός με τα χέρια σταυρωμένα μπροστά, με τα δάχτυλά του παραμορφωμένα» (τεχνικός, Παρίσι). «Είναι τα χέρια στους πρώτους πίνακες του Βαν Γκογκ, μια γριά χωρική ή άνθρωποι που τρώνε πατάτες» (μεσαίο στέλεχος, Παρίσι). Όσο ψηλότερα ανεβαίνουμε στην κοινωνική ιεραρχία, η φρασεολογία γίνεται όλο και πιο αφηρημένη, δεδομένου ότι τα χέρια, η εργασία και τα γερατειά (των άλλων) λειτουργούν ως αλληγορίες ή σύμβολα που αποτελούν αφορμή γενικών συλλογισμών για γενικά προβλήματα: «Είναι τα χέρια ενός ανθρώπου που έχει δουλέψει πάρα πολύ, σε πολύ σκληρή χειρωνακτική εργασία (...). Πάντως, είναι αρκετά ασυνήθιστο να βλέπεις τέτοια χέρια» (μηχανικός, Παρίσι). «Αυτά τα δύο χέρια παραπέμπουν αναμφισβήτητα σε φτωχά, δυστυχισμένα γερατειά» (καθηγητής, επαρχία). Συχνότερη, με περισσότερες παραλλαγές και αποτέλεσμα λεπτότερου χειρισμού, η

αισθητίζουσα αναφορά στη ζωγραφική, στη γλυπτική ή στη λογοτεχνία μετέχει σ' αυτό το είδος *ουδετεροποίησης, τοποθέτησης σε απόσταση*, την οποία προϋποθέτει και διενεργεί ο αστικός λόγος αναφορικά με τον κοινωνικό κόσμο. «Τη βρίσκω ωραιότατη τη φωτογραφία. Είναι το σύμβολο της εργασίας. Μου φέρνει στο μυαλό τη γριά υπηρέτρια του Φλομπέρ. Και είναι τόσο ταπεινή η χειρονομία αυτής της γυναίκας... Είναι κρίμα που η εργασία και η μιζέρια παραμορφώνουν μέχρις αυτού του σημείου» (μηχανικός, Παρίσι).

Μπροστά σε μια φωτογραφία του εργοστασίου του Λακ, που είναι ό,τι πρέπει για να επιφέρει σύγχυση στις ρεαλιστικές προσδοκίες, τόσο λόγω του αντικειμένου της, ένα βιομηχανικό συγκρότημα, που συνήθως εξοβελίζεται από το σύμπαν της νόμιμης παράστασης, όσο και λόγω της επεξεργασίας στην οποία το υποβάλλει η νυχτερινή φωτογραφία, οι εργάτες στέκονται μπερδεμένοι, διστάζουν και, τελικά, τις περισσότερες φορές ομολογούν την ήττα τους: «Σε πρώτη ματιά είναι μια μεταλλική κατασκευή, αλλά δεν καταλαβαίνω τίποτα. Θα μπορούσε να χρησιμεύει στους μεγάλους ηλεκτρικούς σταθμούς (...), δε βλέπω τι είναι, μου είναι εντελώς άγνωστο» (εργάτης, επαρχία). «Αυτή, τώρα, είναι μπελαλίδικη, δεν μπορώ να πω τίποτα (...), δε βλέπω, έξω απ' τους φωτισμούς. Δεν είναι φώτα αυτοκινήτου, δε θα 'τανε έτσι σε ίσια γραμμή· στο κάτω μέρος φαίνονται κάγκελα κι ένας αναβατήρας, όχι, μπα, δε βλέπω» (εργάτης, Παρίσι). «Είναι κάτι ηλεκτρονικό, δεν έχω ιδέα» (εργάτης, Παρίσι). Στους μικροεργοδότες, οι οποίοι, όπως ξέρουμε, κρίνουν αυστηρά τις αναζητήσεις της μοντέρνας τέχνης και γενικότερα οποιοδήποτε έργο όπου δεν αναγνωρίζουν τα σημάδια και τα ίχνη της εργασίας, η αμηχανία οδηγεί συχνά στην καθαρή και ξάστερη άρνηση: «Δεν έχει ενδιαφέρον, μπορεί να 'ναι πολύ καλό, αλλά όχι για μένα· είναι όλο το ίδιο και το ίδιο. Για μένα δεν έχει κανένα ενδιαφέρον αυτό το πράμα» (τεχνίτης, επαρχία). «Γύρεψα να μάθω αν είναι πράγματι φωτογραφία. Μπορεί και να 'ναι αναπαραγωγή σ' ένα σχέδιο που έχει γίνει με μικρές μολυβιές (...). Δε θα 'ξερα πού να την τοποθετήσω αυτή τη φωτογραφία. Τελικά, είναι μοντέρνο γούστο, εντελώς. Δυο έτσι, δυο αλλιώς, και τέρμα, αρέσει.

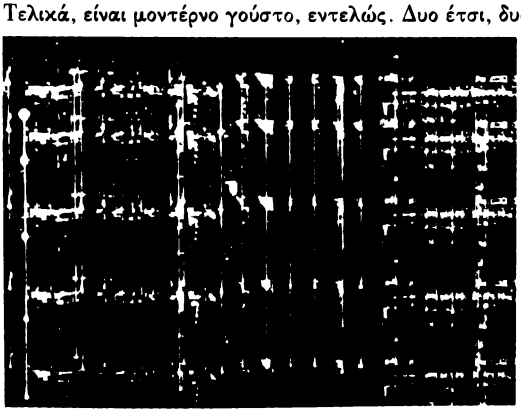

Κι έπειτα η φωτογραφία και ο φωτογράφος δεν έχουν καμία αξία, δεν έκαναν τίποτα. Ο ζωγράφος τα 'κανε όλα, αυτός αξίζει, αυτός τα σχεδίασε» (μικρέμπορος, επαρχία). Οι υπάλληλοι και τα μεσαία στελέχη, που ναι μεν βρίσκονται στην ίδια αμηχανία με τους εργάτες ή τους μικροεργοδότες αλλά έχουν μικρότερη τάση από

τους πρώτους να το ομολογήσουν και είναι λιγότερο επιρρεπείς από τους δεύτερους στην αμφισβήτηση της νομιμότητας εκείνου το οποίο τους αμφισβητεί, παραιτούνται λιγότερο συχνά από την εκφορά μιας κρίσης: «Μου αρέσει σαν φωτογραφία (...) γιατί είναι κατά μήκος· είναι γραμμές, μου φαίνεται τεράστιο πράγμα (...). Μια μεγάλη σκαλωσιά (...). Είναι φώτα φωτογραφημένα στη στιγμή» (υπάλληλος, Παρίσι). «Είναι Μπυφέ, αυτού του αρέσουν κάτι τέτοια» (τεχνικός, Παρίσι). Μόνο όμως στα μέλη της κυρίαρχης τάξης, που σε μεγαλύτερο ποσοστό ταυτοποιούν το παριστώμενο αντικείμενο, η κρίση για τη μορφή αποκτά πλήρη αυτονομία σε σχέση με την κρίση για το περιεχόμενο («Έχει κάτι το απάνθρωπο, αλλά είναι ωραίο από αισθητική σκοπιά λόγω των κοντράστ») και η παράσταση συλλαμβάνεται αυτούσια, χωρίς αναφορά σε τίποτε άλλο πέρα από εκείνη την ίδια ή από πραγματικότητες της ίδιας τάξης («αφηρημένη ζωγραφική», «πρωτοποριακά θεατρικά έργα» κτλ.).

Ο αισθητισμός που αναγορεύει την καλλιτεχνική πρόθεση σε αρχή της τέχνης του ζην συνεπάγεται ενός είδους ηθικό αγνωστικισμό, τέλεια αντίθεση της ηθικοπρακτικής διάθεσης που υποτάσσει την τέχνη στις αξίες της τέχνης του ζην. Η καλλιτεχνική πρόθεση αντιβαίνει υποχρεωτικά στις διαθέσεις του ήθους ή στα κανονιστικά πρότυπα της πρακτικής ηθικής που προσδιορίζουν σε κάθε στιγμή, για τις διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, *τα νόμιμα αντικείμενα και τους νόμιμους τρόπους παράστασης*, αποκλείοντας από το σύμπαν του παραστάσιμου ορισμένες πραγματικότητες και ορισμένους τρόπους να παρασταθούν αυτές: μήπως ο ευκολότερος τρόπος, άρα ο συχνότερος και ο πιο κραυγαλέος, να «μπεις στο μάτι του αστού», αποδεικνύοντας πόσο εκτεταμένη είναι η εξουσία αισθητικής συγκρότησης, δε συνίσταται στην ολοένα ριζικότερη παραβίαση της παντοειδούς ηθικοπρακτικής λογοκρισίας (σε σεξουαλικά θέματα, για παράδειγμα) που οι άλλες τάξεις δέχονται να τους επιβληθεί ακόμα και στα εδάφη εκείνου το οποίο η κυρίαρχη διάθεση συγκροτεί ως αισθητικό; Ή, με πιο λεπτούς όρους, δε συνίσταται στη συγκρότηση ως αισθητικών διαφόρων αντικειμένων ή τρόπων να παρασταθούν που αποκλείονται από την εκάστοτε κυρίαρχη αισθητική της στιγμής ή διαφόρων αντικειμένων που συγκροτούνται αισθητικά από κυριαρχημένες «αισθητικές»;

Αυτή η απόφαση *συμβολικής παράβασης*, που συνδυάζεται συχνά με μια πολιτική ουδετεροφιλία ή με έναν επαναστατικό αισθητισμό, είναι η σχεδόν τέλεια αντίθεση της μικροαστικής ηθικοκρατίας ή εκείνου το οποίο ο Σαρτρ ονόμαζε «σοβαρότητα» των επαναστατών. Η νομιμότητα της καθαρής διάθεσης αναγνωρίζεται τόσο ολοσχερώς, ώστε τίποτα δεν εμφανίζεται για να υπενθυμίσει ότι ο ορισμός της τέχνης και, διαμέσου αυτής, της τέχνης του ζην αποτελεί διακύβευμα της πάλης των τάξεων. Οι κυριαρχημένες εκδο-

χές της τέχνης του ζην *που στην πράξη δεν έλαβαν ποτέ συστηματική έκφραση* γίνονται σχεδόν πάντα αντιληπτές, ακόμα και από τους υπερασπιστές τους, από την καταστροφική ή περισταλτική σκοπιά της κυρίαρχης αισθητικής, με αποτέλεσμα να μην έχουν άλλη εναλλακτική λύση πέρα από την υποβάθμιση ή την αυτοκαταστροφική αποκατάσταση («λαϊκή κουλτούρα»). Γι' αυτό πρέπει να ζητήσουμε από τον Προυντόν[25] μια, συστηματική στην απλοϊκότητά της, έκφραση της *μικροαστικής αισθητικής* η οποία, υποτάσσοντας την τέχνη στις θεμελιώδεις αξίες της τέχνης του ζην, βλέπει στην κυνική διαστροφή της τέχνης του ζην καλλιτεχνικώς την αρχή των απόλυτων πρωτείων που απονέμονται στη μορφή: «Κάτω από την επίδραση της ιδιοκτησίας, ο καλλιτέχνης, με *διεφθαρμένη* λογική, με *έκλυτα ήθη, αργυρώνητος και αναξιοπρεπής*, είναι η μιαρή προσωποποίηση του *εγωισμού*. Η ιδέα του *δικαίου* και της *εντιμότητας* γλιστράει απ' την καρδιά του χωρίς να ριζώνει, και από όλες τις τάξεις της κοινωνίας, η τάξη των καλλιτεχνών είναι η φτωχότερη σε γενναιόφρονες και ευγενείς χαρακτήρες»[26]. «Η τέχνη για την τέχνη, όπως την έχουν ονομάσει, καθώς δεν έχει εν εαυτή τη νομιμότητά της, καθώς δε στηρίζεται σε τίποτα, δεν είναι τίποτα. Είναι αισθηματική *ακολασία* και πνευματική *διάλυση*. Καθώς διαχωρίζεται από τα δικαιώματα και τα καθήκοντα, καθώς καλλιεργείται και επιζητείται ως η ύψιστη σκέψη της ψυχής και η ανώτατη εκδήλωση της ανθρωπότητας, η τέχνη ή το ιδεώδες, καθώς έχει απογυμνωθεί από το καλύτερο μέρος της, καθώς έχει περισταλεί και δεν είναι τίποτα παραπάνω από μια *διέγερση της φαντασίας και των αισθήσεων*, είναι η αρχή της *αμαρτίας*, η απαρχή κάθε δουλείας, η φαρμακωμένη πηγή από την οποία απορρέουν, σύμφωνα με τη Βίβλο, όλες οι *πορνείες* και οι φρικωδίες της γης (...). Η τέχνη για την τέχνη, λέω εγώ, το ποίημα για το ποίημα, το στιλ για το στιλ, η μορφή για τη μορφή, η φαντασία για τη φαντασία, όλες αυτές οι ασθένειες που κατατρώγουν σαν φθειρίαση την εποχή μας είναι το *βίτσιο* σε όλη του την εκλέπτυνση, το κακό στην πεμπτουσία του»[27]. Εδώ καταδικάζεται ακριβώς η αυτονομία της μορφής και το δικαίωμα του καλλιτέχνη στη μορφική αναζήτηση, μέσω της οποίας σφετερίζεται τον έλεγχο μιας δραστηριότητας που θα έπρεπε να περισταλεί σε «εκτέλεση»: «Δε θέλω να ερίζω ούτε για τη ευγένεια, ούτε για την κομψότητα, ούτε για την πόζα, ούτε για το στιλ, ούτε για τη χειρονομία, ούτε για τίποτε απ' όσα συνιστούν

---

[25] Θα μπορούσαμε εξίσου να επικαλεστούμε τον Ντίχενς.

[26] P. J. Proudhon, *Contradictions économiques*, Rivière, Παρίσι, 1939, σ. 226 (υπογράμμιση δική μου).

[27] *Ό.π.*, σ. 71 (υπογράμμιση δική μου).

την εκτέλεση ενός έργου τέχνης και αποτελούν το συνηθισμένο αντικείμενο της παλιάς κριτικής»[28]. Οι καλλιτέχνες, υποταγμένοι στη ζήτηση ως προς την επιλογή των αντικειμένων τους, παίρνουν την αντεκδίκησή τους στην εκτέλεση: «Υπάρχουν αγιογράφοι, ζωγράφοι ιστορικών σκηνών, ζωγράφοι μαχών, ρωπογράφοι, που ζωγραφίζουν δηλαδή ανέκδοτα ή φάρσες, προσωπογράφοι, τοπιογράφοι, ζωογράφοι, θαλασσογράφοι, ζωγράφοι της Αφροδίτης, ζωγράφοι φαντασιωδών σκηνών. Ο ένας καλλιεργεί το γυμνό, ο άλλος τις πτυχώσεις του ενδύματος. Έπειτα, καθένας πασχίζει να διακριθεί με κάποιο από τα μέσα που συνδράμουν στην εκτέλεση. Ο ένας προσηλώνεται στο σχέδιο, ο άλλος στο χρώμα· αυτός φροντίζει τη σύνθεση, εκείνος την προοπτική, ο τρίτος το κοστούμι ή το τοπικό χρώμα· ο ένας λάμπει με το συναίσθημα, ο άλλος με την ιδανικότητα ή το ρεαλισμό των μορφών του· ο παράλλος εξαγοράζει με την τελειότητα των λεπτομερειών τη μηδαμινότητα του θέματος. Καθένας πασχίζει να έχει ένα *κόλπο*, ένα *κατιτίς*, μια μανιέρα και, του συρμού βοηθούντος, η φήμη φτιάχνεται και ξεφτιάχνεται»[29]. Αντίθετα με αυτή την τέχνη που είναι διαχωρισμένη από την κοινωνική ζωή, που δεν έχει ούτε ιερό ούτε όσιο, η τέχνη η άξια του ονόματός της οφείλει να υποτάσσεται στην επιστήμη, στην ηθική και στη δικαιοσύνη· οφείλει να τάσσει σκοπό της να διεγείρει την ηθική ευαισθησία, να πυροδοτεί το αίσθημα της αξιοπρέπειας και της λεπτότητας, να εξιδανικεύει την πραγματικότητα, υποκαθιστώντας το πράγμα με το ιδεώδες του πράγματος, ζωγραφίζοντας το αληθινό και όχι το πραγματικό. Με δυο λόγια, πρέπει να έχει εκπαιδευτική λειτουργία· για να το κάνει αυτό, δεν πρέπει να μεταδίδει «προσωπικές εντυπώσεις» (όπως ο Νταβίντ με τον *Όρκο του σφαιριστηρίου* ή ο Ντελακρουά), αλλά να αποκαθιστά, όπως ο Κουρμπέ στο έργο του *Οι χωρικοί του Φλαγκέ*, την κοινωνική και ιστορική αλήθεια για την οποία *όλοι* μπορούν να εκφέρουν κρίση («θα αρκούσε στον καθένα μας να μελετήσει μόνος του ώστε να είναι σε θέση, ύστερα από μια σύντομη πληροφόρηση, να εκφέρει μια κρίση για οποιοδήποτε έργο τέχνης»)[30]. Και πώς να μην αναφέρουμε, για να τελειώσουμε, ένα εγκώμιο της μικρής μονοκατοικίας, που θα έβρισκε σίγουρα τη μαζική επιδοκιμασία των μεσαίων και λαϊκών τάξεων: «Θα έδινα το μουσείο του Λούβρου, τον Κεραμεικό, την Παναγία των Παρισίων –και τη Στήλη πάνω από την αγορά–

---

[28] *Ό.π.*, σ. 166.

[29] *Ό.π.*, σ. 271.

[30] P. J. Proudhon, *Du principe de l'art et de sa destination sociale*, Rivière, Παρίσι, 1939, σ. 49.

για να στεγαστώ σπίτι μου, σε μια *μικρή μονοκατοικία φτιαγμένη κατά το κέφι μου*, που θα την έπιανα μόνος, στο κέντρο ενός μικρού περίβολου καμιά δεκαριά εκτάρια, όπου θα είχα νερό, σκιά, γρασίδι και σιωπή. Αν τολμούσα να τοποθετήσω εκεί μέσα ένα άγαλμα, δε θα ήταν ούτε κανένας Ζευς, ούτε κανένας Απόλλων: δεν έχω τι να κάνω μ' αυτούς τους κυρίους· ούτε απόψεις του Λονδίνου, ούτε της Ρώμης, της Κωνσταντινούπολης ή της Βενετίας: Θεός φυλάξοι! Θα έβαζα εκείνο που μου λείπει: το βουνό, το αμπέλι, το λιβάδι, κατσίκες, αγελάδες, πρόβατα, θεριστές, βοσκόπουλα»[31].

1.8. *Η ουδετεροποίηση και το σύμπαν των δυνατοτήτων*

Σε αντίθεση με τη μη ειδική αντίληψη, η καθαυτό αισθητική αντίληψη του έργου τέχνης (που διαθέτει, προφανώς, διάφορους βαθμούς τελείωσης) είναι εξοπλισμένη με μια κοινωνικά συγκροτημένη και αποκτημένη *αρχή διακριτικότητας*: αυτή ακριβώς η αρχή επιλογής την οδηγεί να εντοπίσει και να συγκρατήσει, ανάμεσα στα στοιχεία που προτείνονται στο βλέμμα (φύλλα ή σύννεφα, για παράδειγμα, που λογίζονται απλώς ως δείκτες ή σήματα επενδυμένα με μια υποδηλωτική λειτουργία — «είναι λεύκα», «έρχεται καταιγίδα»), όλα τα υφολογικά γνωρίσματα και μόνο όσα, *όταν επανατοποθετηθούν στο σύμπαν των υφολογικών δυνατοτήτων*, διακρίνουν έναν *ιδιαίτερο τρόπο μεταχείρισης των επιλεγμένων στοιχείων*, φύλλων ή νεφών, δηλαδή ένα ύφος ως τρόπο παράστασης όπου εκφράζεται ο προσίδιος τρόπος αντίληψης και σκέψης μιας εποχής, μιας τάξης ή ενός τμήματος τάξης, μιας ομάδας καλλιτεχνών ή ενός κατ' ιδίαν καλλιτέχνη. Δεν μπορούμε να πούμε τίποτα για να χαρακτηρίσουμε υφολογικά ένα έργο τέχνης το οποίο δεν προϋποθέτει την τουλάχιστον άρρητη αναφορά στα *συνδυνατά*, είτε αυτά είναι ταυτόχρονα —για να το διακρίνουμε από τους συγκαιρινούς του— είτε διαδοχικά — για να το αντιπαραθέσουμε σε προγενέστερα ή μεταγενέστερα έργα του ίδιου δημιουργού ή ενός άλλου δημιουργού. Οι εκθέσεις οι αφιερωμένες στο σύνολο του έργου ενός ζωγράφου ή σε ένα είδος (για παράδειγμα, η νεκρή φύση στην Γκαλερί των Καλών Τεχνών του Μπορντό το 1978) είναι η αντικειμενική πραγμάτωση αυτού του πεδίου υφολογικά *αλληλοαντικαταστατών* δυνατοτήτων, τις οποίες κινητοποιεί κανείς όταν «αναγνωρίζει» τις ιδιαιτερότητες του χαρακτηριστικού ύφους ενός έργου τέχνης.

Επομένως η αισθητική διάθεση, ως δεξιότητα αντίληψης και αποκρυπτογράφησης των καθαυτό υφολογικών χαρακτηριστικών, είναι αδιαχώρι-

---

[31] P. J. Proudhon, *Contradictions économiques*, ό.π., σ. 256.

στη από την καθαυτό καλλιτεχνική ικανότητα: η πρακτική αυτή γνώση, που έχει αποκτηθεί μέσω ρητής εκμάθησης ή μέσω της απλής συναναστροφής με τα έργα, κυρίως όσα συγκεντρώνει το μουσείο τα οποία, εξαιτίας της ποικιλίας των αρχικών λειτουργιών τους και της ουδετεροποιητικής έκθεσής τους σε έναν τόπο αφιερωμένο στην τέχνη, καλούν το καθαρό ενδιαφέρον για τη μορφή, επιτρέπει σε κάποιον να τοποθετήσει κάθε στοιχείο ενός σύμπαντος καλλιτεχνικών παραστάσεων σε μια τάξη προσδιορισμένη σε σχέση με την τάξη την οποία συγκροτούν όλες οι συνειδητά ή ασύνειδα αποκλεισμένες καλλιτεχνικές παραστάσεις. Έτσι, η πρόσληψη των υφολογικών γνωρισμάτων που συνιστούν την υφολογική *πρωτοτυπία* των έργων μιας εποχής σε σχέση με τα έργα μιας άλλης εποχής ή, στο εσωτερικό αυτής της τάξης, των έργων μιας σχολής σε σχέση με μιας άλλης ή και των έργων ενός δημιουργού σε σχέση με τα έργα της σχολής του ή της εποχής του ή ακόμα μιας ιδιαίτερης τεχνοτροπίας ή ενός ιδιαίτερου έργου ενός δημιουργού σε σχέση με το σύνολο του έργου του είναι αδιαχώριστη από την πρόσληψη του υφολογικού *πλεονασμού*, δηλαδή της τυπικής μεταχείρισης της ζωγραφικής ύλης που προσδιορίζει ένα ύφος. Με δυο λόγια, η σύλληψη των ομοιοτήτων προϋποθέτει τη ρητή ή άρρητη αναφορά στις διαφορές, και το αντίστροφο· η πρόσδοση κατηγορημάτων στηρίζεται πάντα άρρητα στην αναφορά σε «έργα-μάρτυρες», που επιλέγονται συνειδητά ή ασύνειδα επειδή εμφανίζουν σε ιδιαίτερα υψηλό βαθμό τις ιδιότητες οι οποίες, λίγο πολύ ρητά, αναγνωρίζονται ως διακριτικές σε ένα καθορισμένο σύστημα ταξινόμησης. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, ακόμα και στους ειδικούς τα κριτήρια διακριτικότητας που προσδιορίζουν τις υφολογικές ιδιότητες των έργων-μαρτύρων παραμένουν τις περισσότερες φορές σε άρρητη κατάσταση, ενώ οι αισθητικές ταξινομίες τις οποίες μετέρχεται κανείς άρρητα προκειμένου να διακρίνει, να ταξινομήσει και να βάλει σε μια σειρά τα έργα τέχνης δεν έχουν ποτέ την αυστηρότητα που επιδιώκουν μερικές φορές να τους αποδώσουν οι αισθητικές θεωρίες.

Στην πραγματικότητα, η απλή *εντόπιση* την οποία διενεργεί ο ερασιτέχνης ή ο ειδικός όταν προβαίνει στην πρόσδοση κατηγορημάτων δεν έχει τίποτα κοινό με την καθαυτό επιστημονική πρόθεση να επανακτηθεί η εμμενής λογική και ο λόγος ύπαρξης του έργου διαμέσου της ανασύστασης της αντιληπτής κατάστασης, της βιωμένης προβληματικής, η οποία δεν είναι τίποτε άλλο από τον ίδιο αυτό χώρο των θέσεων και των θεσιληψιών των συστατικών του πεδίου και στο πλαίσιο της οποίας έχει προσδιοριστεί, τις περισσότερες φορές *αντιπαρατιθέμενη*, η προσίδια καλλιτεχνική πρόθεση του υπό θεώρηση καλλιτέχνη. Οι αναφορές με τις οποίες εξοπλίζεται μια τέτοια εργασία ανασύστασης δεν έχουν καμία χροιά εκείνου του είδους

σημασιολογικής απήχησης ή συναισθηματικής ανταπόκρισης που κοσμούν τον υμνητικό λόγο, πλην όμως είναι τα απαραίτητα εργαλεία προκειμένου να κατασκευαστεί το πεδίο των θεματικών ή υφολογικών δυνατοτήτων σε σχέση με τις οποίες καταδηλώθηκε, αντικειμενικά και ως ένα βαθμό υποκειμενικά, η όποια δυνατότητα επέλεξε ο καλλιτέχνης.

Ωστόσο, η πρόθεση του υμνητή ή του πιστού δεν είναι να κατανοήσουν και, στη συνηθισμένη ρουτίνα της λατρείας του έργου τέχνης, η διαπλοκή των λόγιων ή κοσμικών αναφορών δεν έχει άλλη λειτουργία παρά να εισαγάγει το έργο στην κυκλική κυκλοφορία της αλληλονομιμοποίησης, όπου ο υπαινιγμός στην *Ανθοδέσμη* του Γιαν Μπρέγκελ ντε Βελούρ προσφέρει τίτλους ευγενείας στην *Ανθοδέσμη με τον παπαγάλο* του Ζαν-Μισέλ Πικάρ, όπως, σε άλλα συμφραζόμενα, η αναφορά στον δεύτερο, καθότι λιγότερο κοινή, θα χρησιμεύσει ενδεχομένως για να αναδειχθεί ο πρώτος. Αυτή η διαπλοκή των λόγιων υπαινιγμών και των αναλογιών που παραπέμπουν ατέρμονα σε άλλες αναλογίες οι οποίες, όπως οι κύριες αντιθέσεις των μυθικών ή τελετουργικών συστημάτων, δε χρειάζεται ποτέ να αιτιολογηθούν διασαφηνίζοντας τα θεμέλια του συσχετισμού που διενεργούν, υφαίνει γύρω από τα έργα ένα πυκνό δίκτυο επίπλαστων εμπειριών σε αμοιβαία ανταπόκριση και ενίσχυση, το οποίο και *συνιστά* τη μαγεία της καλλιτεχνικής ενατένισης: από αυτό ακριβώς εκπηγάζει η «ειδωλολατρία»» για την οποία μιλάει ο Προυστ και η οποία μας οδηγεί να βρίσκουμε ωραίο «το παιχνίδι των πτυχώσεων στη φορεσιά της ηθοποιού ή το φόρεμα της γυναίκας του κόσμου (...) όχι επειδή το ύφασμα είναι ωραίο, αλλά επειδή είναι το ύφασμα που έχει ζωγραφίσει ο Μορό ή έχει περιγράψει ο Μπαλζάκ»[32].

1.9. *Η απόσταση από την αναγκαιότητα*

Για να εξηγήσουμε γιατί αυξάνονται με το σχολικό κεφάλαιο η ροπή ή, τουλάχιστον, η αξίωση προς εκτίμηση ενός έργου «ανεξάρτητα από το περιεχόμενό του», όπως λένε συχνά τα πλέον φιλόδοξα από πολιτισμική άποψη υποκείμενα, και γενικότερα η ροπή προς αυτές τις «ανωφελείς» και «ανιδιοτελείς» επενδύσεις τις οποίες ζητούν τα νόμιμα έργα, δεν αρκεί να επικαλεστούμε το γεγονός ότι η σχολική εκμάθηση προμηθεύει στο άτομο τα γλωσσικά εργαλεία και τις αναφορές που του επιτρέπουν να εκφράσει

[32] M. Proust, *Pastiches et mélanges*, Gallimard, Παρίσι, 1947, σ. 173. Η αναλογία ως τρόπος κυκλικής σκέψης μάς επιτρέπει να περιέλθουμε τον τομέα της τέχνης και της πολυτέλειας *χωρίς ποτέ να βγούμε από αυτόν*.

την αισθητική εμπειρία και να τη συγκροτήσει εκφράζοντάς την: σ' αυτή τη σχέση καταδηλώνεται στην πραγματικότητα η εξάρτηση της αισθητικής διάθεσης από τις υλικές συνθήκες ύπαρξης, παρελθούσες και παρούσες, οι οποίες αποτελούν τη συνθήκη τόσο της συγκρότησης όσο και της ενεργοποίησής της και παράλληλα της συσσώρευσης ενός πολιτισμικού κεφαλαίου (σχολικά επικυρωμένου ή όχι) που δεν μπορεί να αποκτηθεί παρά μόνο χάρη σε μια κατά κάποιον τρόπο απόσυρση από την οικονομική αναγκαιότητα.

Η αισθητική διάθεση που τείνει να *θέσει σε παρένθεση τη φύση και τη λειτουργία του παριστώμενου αντικειμένου* και να αποκλείσει τις «απλοϊκές» αντιδράσεις, φρίκη μπροστά στο φρικτό, επιθυμία μπροστά στο επιθυμητό, ευλαβικό σεβασμό μπροστά στο ιερό, καθώς και οποιαδήποτε καθαρά ηθικοπρακτική ανταπόκριση, για να λάβουμε υπόψη μόνο τον τρόπο παράστασης, το ύφος, που γίνεται αντιληπτό και αποτιμάται συγκριτικά με άλλες εκδοχές ύφους, αποτελεί διάσταση μιας σφαιρικής σχέσης με τον κόσμο και με τους άλλους, ενός βιοτικού ύφους, όπου εκφράζονται, υπό παραγνωρίσιμη μορφή, τα αποτελέσματα των επιμέρους συνθηκών ύπαρξης: συνθήκη οποιασδήποτε εκμάθησης της νόμιμης κουλτούρας, είτε άρρητης και διάχυτης, όπως είναι τις περισσότερες φορές η οικογενειακή εκμάθηση, είτε ρητής και ειδικής, όπως είναι η σχολική εκμάθηση, οι υπαρξιακές αυτές συνθήκες χαρακτηρίζονται από την αναστολή και την αναβολή της οικονομικής αναγκαιότητας και από την αντικειμενική και υποκειμενική απόσταση από τις πρακτικές επείγουσες καταστάσεις, θεμέλιο της αντικειμενικής και υποκειμενικής απόστασης από τις ομάδες οι οποίες υπόκεινται σ' αυτές τις αιτιοκρατίες.

Για να χορηγήσεις στα πολιτισμικά παιχνίδια την παιγνιώδη σοβαρότητα την οποία ζητούσε ο Πλάτων, σοβαρότητα χωρίς πνεύμα σοβαρότητας, σοβαρότητα στο παιχνίδι που προϋποθέτει πάντα ένα παιχνίδι της σοβαρότητας, πρέπει να είσαι από εκείνους που έχουν μπορέσει, αν όχι να καταστήσουν την ύπαρξή τους κάτι σαν παιδικό παχνίδι, όπως ο καλλιτέχνης, τουλάχιστον να παρατείνουν πολύ, μερικές φορές και σε όλη τους τη ζωή, τη σχέση με τον κόσμο της παιδικής ηλικίας (όλα τα παιδιά αρχίζουν τη ζωή τους σαν αστοί, σε μια σχέση μαγικής δύναμης πάνω στους άλλους και, μέσω αυτών, πάνω στον κόσμο, αλλά εξέρχονται νωρίτερα ή αργότερα από την παιδική ηλικία).

Με άλλα λόγια, η αισθητική διάθεση προϋποθέτει την απόσταση από τον κόσμο (ιδιαίτερη διάσταση της οποίας αποτελεί η «απόσταση από το ρόλο» την οποία έφερε στην επιφάνεια ο Γκόφμαν) που συνιστά την αρχή της αστικής εμπειρίας του κόσμου. Αντίθετα με ό,τι ενδέχεται να μας κάνει

να πιστέψουμε μια μηχανιστική παράσταση, η παιδαγωγική δράση της οικογένειας και του σχολείου, ακόμα και στην πλέον ειδικά καλλιτεχνική της διάσταση, ασκείται τουλάχιστον εξίσου διαμέσου των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών που είναι η συνθήκη της άσκησής της όσο και διαμέσου του εκάστοτε περιεχομένου το οποίο εντυπώνει[33]: το σχολικό σύμπαν του ρυθμισμένου παιχνιδιού και της άσκησης για την άσκηση είναι, τουλάχιστον από αυτή την άποψη, λιγότερο απομακρυσμένο απ' όσο φαίνεται από το «αστικό» σύμπαν και από τις αναρίθμητες «ανιδιοτελείς» και «ανωφελείς» πράξεις που συναποτελούν τη διακριτική σπανιότητά του, όπως είναι η συντήρηση και η διακόσμηση του σπιτιού, ευκαιρίες καθημερινής σπατάλης φροντίδων, χρόνου και εργασίας (συχνά μέσω του παρένθετου προσώπου των υπηρετών), ο περίπατος και ο τουρισμός, μετακινήσεις χωρίς άλλο σκοπό πέρα από την άσκηση του σώματος και τη συμβολική ιδιοποίηση ενός κόσμου περισταλμένου στην καταστατική θέση του τοπίου, ή ακόμα οι τελετές και οι δεξιώσεις, προφάσεις για να εκτυλιχθούν τελετουργικές πολυτέλειες, διάκοσμοι, συζητήσεις, στολισμοί, χωρίς να μιλήσουμε βέβαια για την καλλιτεχνική πρακτική και κατανάλωση. Ευνόητο είναι γιατί οι αστοί έφηβοι —συγγενείς ως προς αυτό με τις γυναίκες της αστικής τάξης οι οποίες, εν μέρει αποκλεισμένες από την οικονομική υπόθεση, βρίσκουν την ολοκλήρωσή τους στη διευθέτηση του σκηνικού της αστικής ύπαρξης, όταν δεν αναζητούν στην αισθητική καταφύγιο ή αντεκδίκηση—, οικονομικά προνομιούχοι και ταυτόχρονα αποκλεισμένοι (προσωρινά) από την πραγματικότητα της οικονομικής δύναμης, αντιπαραθέτουν μερικές φορές στον αστικό κόσμο τον οποίο αδυνατούν να ιδιοποιηθούν πραγματικά μια άρνηση συνενοχής που βρίσκει την προνομιακή της έκφραση στη ροπή προς την αισθητική ή προς τον αισθητισμό.

Η οικονομική δύναμη είναι πρώτα απ' όλα η δύναμη να θέτεις σε απόσταση την οικονομική αναγκαιότητα: γι' αυτό και καταδηλώνεται καθολικά με την καταστροφή του πλούτου, τις επιδεικτικές δαπάνες, τη σπατάλη και όλες τις μορφές της *ανωφελούς* πολυτέλειας. Έτσι η αστική τάξη, έχοντας πάψει να μετατρέπει την ύπαρξη όλη σε συνεχή επίδειξη, όπως έκανε η αυλική αριστοκρατία, συγκρότησε την αντίθεση του επί πληρωμή

---

[33] Αρκεί να υπενθυμίσουμε εδώ την ανάλυση των σχέσεων ανάμεσα στη σχολική συνθήκη (χωριστό σύμπαν, εργασίες που είναι αυτοσκοπός —ασκήσεις—, κτλ.) και στη σχέση με τη γλώσσα η οποία απαιτείται σε όλες τις «επίσημες» περιστάσεις (βλ. P. Bourdieu, «Les doxosophes», *Minuit*, 1, 1973, σσ. 26-45 και P. Bourdieu, μαζί με τον L. Boltanski, «Le fétichisme de la langue», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 4, Ιούλιος 1975, σσ. 2-32).

και του δωρεάν, του ιδιοτελούς και του ανιδιοτελούς υπό τη μορφή της αντίθεσης, που σύμφωνα με τον Βέμπερ αποτελεί προσίδιο χαρακτηριστικό της, ανάμεσα στον τόπο εργασίας και στον τόπο διαμονής, στις εργάσιμες μέρες και στις αργίες, στον εξωτερικό χώρο (αρσενικό) και στον εσωτερικό (θηλυκό), στις δουλειές και στο συναίσθημα, στη βιομηχανία και στην τέχνη, στον κόσμο της οικονομικής αναγκαιότητας και στον κόσμο της καλλιτεχνικής ελευθερίας ο οποίος, μέσω της οικονομικής δύναμης, απαγκιστρώνεται από την αναγκαιότητα αυτή.

Η υλική ή συμβολική κατανάλωση του έργου τέχνης συνιστά μία από τις υπέρτατες εκδηλώσεις της *άνεσης*, με την έννοια την οποία η κοινή γλώσσα δίνει στη λέξη, της συνθήκης αλλά και της διάθεσης[34]. Η συναισθηματική αποδέσμευση του καθαρού βλέμματος δεν μπορεί να διαχωριστεί από μια γενική διάθεση προς το «ανωφελές», το «ανιδιοτελές», παράδοξο προϊόν μιας αρνητικής οικονομικής οροεξάρτησης η οποία, διαμέσου των ευκολιών και των ελευθεριών, δημιουργεί την απόσταση από την αναγκαιότητα. Γι' αυτό και η αισθητική διάθεση ορίζεται επίσης, αντικειμενικά και υποκειμενικά, σε σχέση με τις άλλες διαθέσεις: η αντικειμενική απόσταση ως προς την αναγκαιότητα και όσους είναι εγκλωβισμένοι μέσα της συνδυάζεται με ένα ηθελημένο κράτημα των αποστάσεων, το οποίο επιτείνει, με την επίδειξη, την ελευθερία. Στο μέτρο που αυξάνει η αντικειμενική απόσταση από την αναγκαιότητα, το βιοτικό ύφος αποβαίνει ολοένα περισσότερο προϊόν εκείνου το οποίο ο Βέμπερ αποκαλεί «στιλιζάρισμα της ζωής», συστηματική απόφαση που προσανατολίζει και οργανώνει τις πλέον ποικίλες πρακτικές, την επιλογή τυριού και χρονολογίας στο κρασί ή τη διακόσμηση ενός εξοχικού. Καταδήλωση μιας εξουσίας πάνω στην κυριαρχημένη αναγκαιότητα, εμπερικλείει πάντα τη διεκδίκηση μιας νόμιμης ανωτερότητας έναντι όλων όσοι, επειδή δεν μπορούν να καταδηλώσουν αυτή την περιφρόνηση των ενδεχομένων επιδιδόμενοι στην ανώφελη πολυτέλεια και στην επιδεικτική σπατάλη, παραμένουν κυριαρχημένοι από τα συνηθισμένα συμφέροντα και τις συνηθισμένες επείγουσες καταστάσεις: τα γούστα ελευθερίας δεν μπορούν να καταδηλωθούν ως τέτοια παρά μόνο σε σχέση με τα γούστα ανάγκης, που έτσι άγονται στην τάξη της αισθητικής και άρα συγκροτούνται ως χυδαία. Η αριστοκρατική αυτή αξίωση έχει τις

---

[34] Δεν υπάρχει ούτε μία πραγματεία της κλασικής εποχής που να μην καθιερώνει ρητά τη σύνδεση ανάμεσα στην άνεση και την κομψότητα του ύφους και στην άνεση και την κομψότητα του βιοτικού ύφους. Αρκεί να αναλογιστούμε, για παράδειγμα, το δόγμα της *sprezzatura*, της νωχέλειας η οποία, σύμφωνα με τον Μπαλντάζαρε Καστιλιόνε, διακρίνει τον τέλειο αυλικό και τον τέλειο καλλιτέχνη.

λιγότερες πιθανότητες από οποιαδήποτε άλλη να αμφισβητηθεί, εφόσον η σχέση της «καθαρής» και «ανιδιοτελούς» διάθεσης με τις συνθήκες που την καθιστούν δυνατή, δηλαδή με τις πλέον σπάνιες, καθότι οι πλέον απελευθερωμένες από την οικονομική ανάγκη, υλικές συνθήκες ύπαρξης, έχει κάθε πιθανότητα να περάσει απαρατήρητη, ενώ το πλέον ταξινομητικό προνόμιο έχει έτσι το προνόμιο να εμφανίζεται ως το πλέον θεμελιωμένο στη φύση.

1.10. *Η αισθητική αίσθηση ως αίσθηση της διάκρισης*

Έτσι, η αισθητική διάθεση αποτελεί διάσταση μιας απόμακρης και ασφαλούς σχέσης με τον κόσμο και με τους άλλους, η οποία προϋποθέτει την αντικειμενική ασφάλεια και απόσταση· συνιστά εκδήλωση του συστήματος διαθέσεων το οποίο παράγουν οι κοινωνικές οροεξαρτήσεις που σχετίζονται με μια ιδιαίτερη τάξη υπαρξιακών συνθηκών, όταν λαμβάνουν την παράδοξη μορφή της μεγαλύτερης ελευθερίας που μπορεί κανείς να διανοηθεί, σε μια δεδομένη στιγμή του χρόνου, ως προς τους καταναγκασμούς της οικονομικής ανάγκης. Είναι όμως και *διακριτική έκφραση* μιας προνομιακής θέσης στον κοινωνικό χώρο, η διακριτική αξία της οποίας καθορίζεται *αντικειμενικά* στο πλαίσιο της σχέσης με εκφράσεις δημιουργημένες βάσει διαφορετικών συνθηκών. Όπως κάθε είδους γούστο, ενώνει και χωρίζει: όντας προϊόν των οροεξαρτήσεων που σχετίζονται με μια ιδιαίτερη τάξη υπαρξιακών συνθηκών, ενώνει όλους όσοι είναι προϊόν παρόμοιων συνθηκών, αλλά διακρίνοντάς τους από όλους τους άλλους, και μάλιστα ως προς ό,τι ουσιαστικότερο διαθέτουν, εφόσον το γούστο είναι η αρχή όλων όσα έχουμε, πρόσωπα και πράγματα, και όλων όσα είμαστε για τους άλλους, όλων εκείνων μέσω των οποίων ταξινομούμε τον εαυτό μας και μας ταξινομούν οι άλλοι.

Τα γούστα (δηλαδή οι εκδηλωμένες προτιμήσεις) είναι η πρακτική καταδήλωση μιας αναπόφευκτης διαφοράς. Δεν είναι τυχαίο ότι, όταν χρειάζεται να δικαιολογηθούν, καταδηλώνονται εντελώς αρνητικά, μέσω της απόρριψης που αντιπαρατίθεται στα άλλα γούστα: σε θέματα γούστου, περισσότερο από οπουδήποτε αλλού, οι καθορισμοί είναι όλοι αρνήσεις· και τα γούστα είναι ασφαλώς πρώτα απ' όλα *αποστροφή*, καμωμένη από φρίκη ή δυσανεξία που βγαίνει μέσα από τα σπλάχνα («είναι να ξερνάς») για τα άλλα γούστα, τα γούστα των άλλων. Περί ορέξεως —περί γούστων— ουδείς λόγος: όχι γιατί όλα τα γούστα είναι μέσα στη φύση, αλλά επειδή κάθε γούστο αισθάνεται θεμελιωμένο στη φύση —και σχεδόν είναι, όντας έξη—, κάτι που καταλήγει και πάλι στην αποβολή των υπόλοιπων στο σκάνδαλο της

αντί-φύσης. Η αισθητική μισαλλοδοξία εμφανίζει τρομερές διαιότητες. Η αποστροφή για το διαφορετικό διοτικό ύφος είναι πιθανότατα ένα από τα ισχυρότερα φράγματα μεταξύ των τάξεων: η ομογαμία μάς το μαρτυρεί. Και το πιο ανυπόφορο, για όσους θεωρούν τον εαυτό τους κάτοχο του νόμιμου γούστου, είναι πάνω απ' όλα η ιερόσυλη συνένωση των γούστων τα οποία το γούστο εντέλλεται να χωρίσει. Με άλλα λόγια, τα παιχνίδια καλλιτεχνών και αισθητών και οι αγώνες τους για το μονοπώλιο της καλλιτεχνικής νομιμότητας είναι λιγότερο αθώα απ' όσο φαίνεται: δεν υπάρχει πάλη με αφορμή την τέχνη όπου να μη διακυβεύεται επίσης η επιβολή μιας τέχνης του ζην, δηλαδή η μετουσίωση ενός αυθαίρετου τρόπου ζωής σε νόμιμο τρόπο ύπαρξης, η οποία ρίχνει στην επικράτεια της αυθαιρεσίας κάθε άλλο τρόπο ζωής. Το καλλιτεχνικό διοτικό ύφος αποτελεί πάντα πρόκληση στο αστικό διοτικό ύφος, την εξωπραγματικότητα του οποίου, και μάλιστα τον παραλογισμό, επιδιώκει να φανερώσει, με ενός είδους πρακτική απόδειξη της αστάθειας και της ματαιότητας του γοήτρου και της εξουσίας που εκείνο κυνηγάει: η ουδετεροποιητική σχέση με τον κόσμο, η οποία προσδιορίζει αφ' εαυτής την αισθητική διάθεση, εμπερικλείει την αποπραγμάτωση του πνεύματος της σοβαρότητας το οποίο συνεπάγονται οι αστικές επενδύσεις. Όπως οι εμφανώς ηθικοπρακτικές κρίσεις εκείνων που δεν έχουν τα μέσα να καταστήσουν την τέχνη το θεμέλιο της δικής τους τέχνης του ζην, να δουν τον κόσμο και τους άλλους διαμέσου των λογοτεχνικών αναπολήσεων ή των ζωγραφικών αναφορών, οι «καθαρές» και καθαρά αισθητικές κρίσεις του καλλιτέχνη και του αισθητή εκπηγάζουν από τις διαθέσεις ενός ήθους[35]· λόγω όμως της νομιμότητας που τους αναγνωρίζεται, όσο παραμένει παραγνωρισμένη η σχέση τους με τις προσίδιες διαθέσεις και τα προσίδια συμφέροντα μιας ομάδας προσδιορισμένης από ισχυρό πολιτισμικό κεφάλαιο και ισχνό οικονομικό κεφάλαιο, προμηθεύουν έναν, θα λέγαμε, απόλυτο όρο στο κατ' ανάγκη απροσδιόριστο παιχνίδι των γούστων που σχετικοποιούνται αμοιβαία· συμβάλλοντας έτσι, με μια παράδοξη αντιστροφή, στη νομιμοποίηση της αστικής αξίωσης στη «φυσική διάκριση» ως *απολυτοποίηση της διαφοράς*.

Οι αντικειμενικά και υποκειμενικά αισθητικές θεσιληψίες, όπως είναι, για παράδειγμα, η σωματική κοσμητική, η ένδυση ή η οικιακή διακόσμηση, συνιστούν ισάριθμες ευκαιρίες να νιώσει κανείς ή να καταδηλώσει τη

---

[35] Για την ανάλυση της τέχνης για την τέχνη ως έκφρασης του καλλιτεχνικού διοτικού ύφους, βλ. P. Bourdieu, «L'invention de la vie d'artiste», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 1975, 2, σσ. 67-93.

θέση που καταλαμβάνει στον κοινωνικό χώρο ως σειρά προς κατοχή ή ως απόσταση προς διατήρηση. Εξυπακούεται ότι όλες οι κοινωνικές τάξεις ούτε έχουν την ίδια τάση ούτε είναι εξίσου προετοιμασμένες να μπουν σ' αυτό το παιχνίδι των αρνήσεων που αρνούνται άλλες αρνήσεις, των υπερβάσεων που υπερβαίνουν άλλες υπερβάσεις, και ότι οι στρατηγικές που έχουν στόχο να μετασχηματίσουν τις θεμελιακές διαθέσεις ενός βιοτικού ύφους σε σύστημα αισθητικών αρχών, τις αντικειμενικές διαφορές σε εκλεκτικές διακρίσεις, τις παθητικές επιλογές, οι οποίες εξωτερικεύονται μέσω της λογικής των διακριτικών σχέσεων, σε συνειδητές και εκλεκτικές θεσιληψίες, σε αισθητικές αποφάσεις, επιφυλάσσονται στην πραγματικότητα για τα μέλη της κυρίαρχης τάξης, και μάλιστα για τα υψηλότερα τμήματα της μεγαλοαστικής τάξης, ή για τους επινοητές και τους επαγγελματίες του «στιλιζαρίσματος της ζωής» — δηλαδή για τους καλλιτέχνες, τους μόνους που είναι σε θέση να μετατρέψουν τη δική τους τέχνη του ζην σε μία από τις καλές τέχνες. Αντίθετα, η είσοδος της μικροαστικής τάξης στο παιχνίδι της διάκρισης σηματοδοτείται, μεταξύ των άλλων ενδείξεων, από το άγχος που προξενεί στο άτομο το αίσθημα ότι δίνει έρεισμα στην ταξινόμηση παραδίδοντας στο γούστο των άλλων ενδείξεις τόσο ασφαλείς του προσωπικού του γούστου όσο τα ρούχα ή τα έπιπλα — ένα απλό ζεύγος πολυθρόνες, όπως σε κάποιο μυθιστόρημα της Ναταλί Σαρρότ. Όσο για τις λαϊκές τάξεις, φαίνεται να μην έχουν άλλη λειτουργία στο σύστημα των αισθητικών θεσιληψιών πέρα από το να είναι η εκ του αντιθέτου απόδειξη, το αρνητικό σημείο αναφοράς σε σχέση με το οποίο ορίζονται, από αποποίηση σε αποποίηση, όλες οι αισθητικές. Αγνοώντας ή απορρίπτοντας τη μανιέρα και το στιλ, η «αισθητική» (εν εαυτή) των λαϊκών τάξεων και των τμημάτων των μεσαίων τάξεων με τα λιγότερα πολιτισμικά εφόδια αναγορεύει σε «όμορφο», «γλυκούλι», «αξιολάτρευτο» (περισσότερο παρά «ωραίο») ό,τι έχει ήδη αναγορευτεί ως τέτοιο στην «αισθητική» των ημερολογίων του Ταχυδρομείου και των καρτ ποστάλ, ηλιοβασίλεμα ή κοριτσάκι που παίζει με τη γάτα, φολκλορικό χορό ή πίνακα μεγάλου ζωγράφου, πρώτη κοινωνία ή λιτανεία παιδιών. Η πρόθεση διάκρισης εμφανίζεται μαζί με το μικροαστικό αισθητισμό ο οποίος, απολαμβάνοντας όλα τα φτωχά υποκατάστατα των κομψών αντικειμένων και πρακτικών, γυριστά κέρατα ελαφιού και ζωγραφισμένα βότσαλα, ψάθα και ραφία, χειροτεχνία και φωτογραφία τέχνης, ορίζεται ενάντια στην «αισθητική» των λαϊκών τάξεων, απορρίπτοντας τα αντικείμενα που συγκεντρώνουν την προτίμησή τους, «κακόγουστα» θέματα, όπως βουνίσια τοπία, ηλιοβασιλέματα στη θάλασσα και μέσα στο δάσος, ή αναμνηστικές φωτογραφίες, πρώτη κοινωνία, διάσημο μνημείο ή ζωγραφικό πίνακα (βλ. διάγραμμα 2). Και είναι

Διάγραμμα 2. Η αισθητική διάθεση στη μικροαστική τάξη

	Τεχνίτες, μικρέμποροι	Υπάλληλοι, μεσαία διοικητικά στελέχη	Τεχνικοί	Δάσκαλοι	Νέα μικροαστική τάξη	
Μέγιστο επιλογών	ηλιοβασίλεμα τοπίο φολκλορικός χορός κοριτσάκι και γάτα γυναίκα που θηλάζει υφαντουργός πρώτη κοινωνία πίν. μεγ. ζωγράφου διάσημο μνημείο νεκρή φύση φλοιός δέντρου έγκυος γυναίκα μεταλλικός σκελετός φίδι καβγάς αλητόβιων τραυματίας παλιοσίδερα σκοινί λάχανα πάγκος κρεοπωλείου	ηλιοβασίλεμα τοπίο φολκλορικός χορός κοριτσάκι και γάτα γυναίκα που θηλάζει πίν. μεγ. ζωγράφου νεκρή φύση πρώτη κοινωνία φλοιός δέντρου διάσημο μνημείο υφαντουργός φίδι μεταλλικός σκελετός έγκυος γυναίκα λάχανα καβγάς αλητόβιων σκοινί πάγκος κρεοπωλείου παλιοσίδερα τραυματίας	ηλιοβασίλεμα τοπίο κοριτσάκι και γάτα γυναίκα που θηλάζει υφαντουργός φολκλορικός χορός νεκρή φύση φλοιός δέντρου φίδι πρώτη κοινωνία διάσημο μνημείο μεταλλικός σκελετός πίν. μεγ. ζωγράφου παλιοσίδερα σκοινί έγκυος γυναίκα λάχανα καβγάς αλητόβιων τραυματίας πάγκος κρεοπωλείου αυτοκινητικό ατύχημα	ηλιοβασίλεμα γυναίκα που θηλάζει κοριτσάκι και γάτα τοπίο φλοιός δέντρου υφαντουργός φολκλορικός χορός φίδι έγκυος γυναίκα διάσημο μνημείο νεκρή φύση μεταλλικός σκελετός σκοινί πίν. μεγ. ζωγράφου παλιοσίδερα καβγάς αλητόβιων λάχανα πάγκος κρεοπωλείου τραυματίας πρώτη κοινωνία αυτοκινητικό ατύχημα	ηλιοβασίλεμα τοπίο γυναίκα που θηλάζει κοριτσάκι και γάτα φλοιός δέντρου υφαντουργός νεκρή φύση φολκλορικός χορός σκοινί φίδι πίν. μεγ. ζωγράφου λάχανα έγκυος γυναίκα μεταλλικός σκελετός καβγάς αλητόβιων μνημείο πρώτη κοινωνία παλιοσίδερα πάγκος κρεοπωλείου τραυματίας αυτοκινητικό ατύχημα	Τα διαφορετικά αντικείμενα που έκριναν ότι θα μπορούσε κανείς να βγάλει ωραία φωτογραφία με αυτά.
Ελάχιστο επιλογών						

ιεραρχήθηκαν για τα διαφορετικά τμήματα τάξης ανάλογα με το ποσοστό των υποκειμένων

ενδεικτικό ότι η κατεξοχήν μέση τέχνη βρίσκει ένα από τα αγαπημένα αντικείμενά της σε ένα από τα χαρακτηριστικότερα θεάματα της «μέσης κουλτούρας» (με το τσίρκο, την οπερέτα και τις ταυρομαχίες), το φολκλορικό χορό (ο οποίος, καθώς ξέρουμε, εκτιμάται ιδιαίτερα από τους εξειδικευμένους πτυχιούχους εργάτες και τους εργοδηγούς, τα μεσαία στελέχη και τους υπαλλήλους)[36].

Όπως η φωτογραφική καταγραφή της κοινωνικής γραφικότητας, ο λαϊκίστικος αντικειμενισμός της οποίας θέτει σε απόσταση τις λαϊκές τάξεις, καθιστώντας τες αντικείμενο ενατένισης ή ακόμα και συμπόνιας ή αγανάκτησης, το θέαμα του «λαού» που προσφέρεται και ο ίδιος ως θέαμα, όπως στο φολκλορικό χορό, είναι ευκαιρία να δοκιμαστεί η σχέση *απόμακρης εγγύτητας*, με τη μορφή της αποπραγμάτωσης που διενεργούν ο αισθητικός ρεαλισμός και η λαϊκίστικη νοσταλγία, η οποία αποτελεί θεμελιώδη διάσταση της σχέσης της μικροαστικής τάξης με τις λαϊκές τάξεις και με τις παραδόσεις τους. Αυτός όμως ο «μέσος» αισθητισμός χρησιμεύει με τη σειρά του ως εκ του αντιθέτου ανάδειξη στα πλέον ενημερωμένα μέλη των νέων τμημάτων των μεσαίων τάξεων, που αρνούνται τα αγαπημένα του αντικείμενα, και επίσης στους καθηγητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ο αισθητισμός των οποίων ως καταναλωτών (μετέρχονται σχετικά λίγο τη φωτογραφία και τις άλλες τέχνες) αποδεικνύεται ικανός να συγκροτήσει αισθητικά οποιοδήποτε τυχαίο αντικείμενο, με την εξαίρεση όλων όσα έχουν συγκροτηθεί από τη «μέση τέχνη» των μικροαστών (όπως ο υφαντουργός και ο φολκλορικός χορός, που αποπέμπονται στο «ενδιαφέρον»). Αισθητές σε επίπεδο προθέσεων, μαρτυρούν καθαρά με τις διακριτικές αποποιήσεις τους ότι κατέχουν την πρακτική άριστη γνώση των σχέσεων ανάμεσα στα αντικείμενα και στις ομάδες από την οποία απορρέουν όλες οι κρίσεις του τύπου «φέρνει στο...» («φέρνει στο μικροαστικό», «φέρνει στο νεοπλουτίστικο» κτλ.), χωρίς να είναι σε θέση να κάνουν το πραξικόπημα στο πλαίσιο του οποίου θα διακηρύξουν ωραία τα πλέον σημαδεμένα αντικείμενα της λαϊκής «αισθητικής» (πρώτη κοινωνία) ή της μικροαστικής (μητρότητα, φολκλορικός χορός) τα οποία οι σχέσεις δομικής γειτνίασης τους οδηγούν αυθόρμητα να απεχθάνονται.

Και πράγματι, οι ρητές αισθητικές επιλογές συγκροτούνται συχνά σε αντίθεση με τις επιλογές των εγγύτερων ομάδων στον κοινωνικό χώρο, με τις οποίες ο ανταγωνισμός είναι ευθύτερος και αμεσότερος, και ασφαλώς, ακριβέστερα, σε σχέση με τις επιλογές εκείνες όπου σηματοδοτείται καλύ-

---

[36] Συμπληρωματικές Πηγές, VII, Παράρτημα II του παρόντος τόμου.

τερα η –αντιληπτή ως αξίωση– πρόθεση να σηματοδοτηθεί η διάκριση σε σχέση με τις κατώτερες ομάδες, επιλογές όπως είναι, για τους διανοούμενους, οι Μπρασσένς, Φερρά ή Φερρέ των δασκάλων. Έτσι, το τραγούδι ως πολιτισμικό αγαθό περίπου καθολικά προσιτό (όπως η φωτογραφία) και πραγματικά *κοινό* (επειδή δεν υπάρχει σχεδόν κανείς που να μην είναι εκτεθειμένος τη μία ή την άλλη στιγμή στα «σουξέ» της στιγμής) καλεί, σε όσους εννοούν να σηματοδοτήσουν τη διαφορά τους, μια εντελώς ιδιάζουσα εγρήγορση: οι διανοούμενοι, οι καλλιτέχνες και οι καθηγητές ανώτατης εκπαίδευσης φαίνεται να παραπαίουν ανάμεσα στη συλλήβδην άρνηση εκείνου που δεν μπορεί να είναι, στην καλύτερη περίπτωση, παρά απλώς μια «μέση τέχνη» και σε μια επιλεκτική προσχώρηση, ικανή να φανερώσει την καθολικότητα της κουλτούρας τους και της αισθητικής τους διάθεσης[37]· από την πλευρά τους, οι εργοδότες και οι ελεύθεροι επαγγελματίες, όχι ιδιαίτερα επιρρεπείς στο λεγόμενο «διανοούμενο» τραγούδι, σηματοδοτούν την απόστασή τους ως προς το συνηθισμένο τραγούδι απορρίπτοντας με αποστροφή τους πλέον διαδεδομένους και τους πλέον «χυδαίους» τραγουδιστές, *Compagnons de la Chanson*, Μιρέιγ Ματιέ, Ανταμό ή Σεϊλά, και κάνοντας μία εξαίρεση για τους παλαιότερους τραγουδιστές και τους πλέον καθιερωμένους (όπως την Εντίθ Πιαφ ή τον Σαρλ Τρενέ) ή τους πλησιέστερους στην οπερέτα και στο bel canto. Όμως, ακριβώς οι μεσαίες τάξεις βρίσκουν στο τραγούδι (όπως και στη φωτογραφία) την ευκαιρία να εκδηλώσουν τις καλλιτεχνικές τους αξιώσεις απορρίπτοντας τους αγαπημένους τραγουδιστές των λαϊκών τάξεων, τη Μιρέιγ Ματιέ, τον Ανταμό, τον Αζναβούρ ή τον Τίνο Ρόσσι, και καταδηλώνοντας την προτίμησή τους για τους τραγουδιστές που προσπαθούν να εξευγενίσουν αυτό το «έλασσον» είδος: έτσι οι δάσκαλοι δε διακρίνονται ποτέ τόσο πολύ από τα άλλα τμήματα της μικροαστικής τάξης όσο σ' αυτό τον τομέα όπου, καλύτερα απ' ό,τι στα εδάφη της νόμιμης τέχνης, μπορούν να επενδύσουν τις σχολικές διαθέσεις τους και να καταδηλώσουν το προσωπικό τους γούστο στην επιλογή των τραγουδιστών, προτείνοντας μια λαϊκίστικη ποίηση στην παράδοση του δημοτικού σχολείου, όπως τον Ντουαί και τον Μπρασσένς (ο

---

[37] Οι περιορισμοί τους οποίους επιβάλλει ο κατάλογος προδιαμορφωμένων επιλογών βαραίνουν εδώ πολύ, εμποδίζοντάς μας να συλλάβουμε πλήρως αυτές τις «συγκρούσεις» και τις στρατηγικές που προορίζονται να τις παρακάμψουν: κάποιος που θα έχει διαλέξει «το θάνατο στην ψυχή» των Ζορζ Μπρασσένς και Ζακ Ντουαί θα μπορούσε να έχει σηματοδοτήσει την άρνησή του για το τραγούδι (σανσόν) και παράλληλα να εκδηλώσει το «άνοιγμά» του αναφέροντας, χάρη σε έναν άρρητο επαναπροσδιορισμό, κάποιο σκοπό του Κουρτ Βάιλ ή κάποια παλιά ναπολιτάνικη μελωδία.

οποίος πριν από μερικά χρόνια εντασσόταν στο πρόγραμμα της École normale supérieure* του Σαιν-Κλου).

Μπορούμε επίσης να υποθέσουμε ότι η καταδήλωση της παντοδυναμίας του αισθητικού βλέμματος που συναντάται στους καθηγητές της ανώτατης εκπαίδευσης, οι οποίοι παρουσιάζουν και τη μεγαλύτερη τάση να πουν για όλα τα προτεινόμενα αντικείμενα ότι μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο ωραίας φωτογραφίας και να επαγγελθούν την αναγνώριση της μοντέρνας τέχνης ή της καλλιτεχνικής καταστατικής θέσης της φωτογραφίας, οφείλει πολύ περισσότερα στην πρόθεση διάκρισης παρά σε μια αληθινή αισθητική *ολοκρατία* (ουνιβερσαλισμό). Κάτι που δε διαφεύγει από τους πλέον κουτοπόνηρους από τους παραγωγούς της πρωτοπορίας, οι οποίοι, διαθέτοντας επαρκή αυθεντία για να αμφισβητήσουν, χρείας δοθείσης, και αυτό ακόμα το δόγμα της παντοδυναμίας της τέχνης, είναι στην κατάλληλη θέση ώστε να αναγνωρίσουν σ' αυτή την «απόφαση» τα αποτελέσματα ενός μαθημένου μαθήματος και το μέλημα να μη σηματοδοτηθεί κανείς με εκ των προτέρων καταδικασμένες απορρίψεις: «Ποιος θα 'λεγε: όταν κοιτάζω έναν πίνακα, δε μ' ενδιαφέρει τι παριστά; Σήμερα, το είδος των ανθρώπων με μικρή καλλιέργεια στην τέχνη. Είναι τυπικό να το πει αυτό κάποιος που δεν έχει ιδέα από τέχνη. *Πριν από είκοσι χρόνια*, δεν ξέρω καν αν πάνε είκοσι χρόνια, οι ζωγράφοι της αφηρημένης ζωγραφικής θα το 'χαν πει αυτό, δε νομίζω. Είναι εντελώς χαρακτηριστικό του τύπου που δεν ξέρει και λέει: εγώ δεν είμαι κανένας παλιομαλάκας, αυτό που μετράει είναι να είναι ομορφούλι» (πρωτοποριακός ζωγράφος, τριάντα πέντε ετών). Μόνο αυτοί, πάντως, μπορούν να πάρουν το θάρρος να επιβάλουν το αναγκαίο πραξικόπημα προκειμένου να διενεργήσουν, με την άρνηση όλων των αρνήσεων, την παρωδιακή ή μετουσιωτική ανάκτηση των ίδιων εκείνων αντικειμένων τα οποία αρνείται ο αισθητισμός κατώτερου βαθμού. Η «αποκατάσταση» «χυδαίων» αντικειμένων είναι τόσο περισσότερο παρακινδυνευμένη, αλλά και περισσότερο «καρποφόρα», όσο μικρότερη είναι η απόσταση στο χώρο ή στον κοινωνικό χρόνο, ενώ οι «φρικωδίες» του λαϊκού κιτς είναι ευκολότερο να «ανακτηθούν» από τις αντίστοιχες της μικροαστικής απομίμησης, όπως ακριβώς μπορεί κανείς να αρχίσει να θεωρεί «διασκεδαστικές» τις «αηδίες» του αστικού γούστου, όταν είναι τόσο απομακρυσμένες στο παρελθόν, ώστε να παύουν να είναι «ενοχοποιητικές»[38].

---

* Ανώτατη Παιδαγωγική Σχολή, για εκπαιδευτικούς της μέσης και της ανώτατης εκπαίδευσης. (Σ.τ.Μ.)

[38] Ο καλλιτέχνης εξακολουθεί να εναρμονίζεται με τον «αστό» σ' αυτό το σημείο: προτιμάει την «απλοϊκότητα» από τις «φιλόδοξες αξιώσεις». Στην πραγματικότητα, οι

2. Καταγωγικές αποδείξεις πολιτισμικής ευγένειας

Ναι μεν οι παραλλαγές του σχολικού κεφαλαίου συνδέονται πάντα πολύ στενά με τις παραλλαγές της ικανότητας, ακόμα και σε τομείς όπως είναι ο κινηματογράφος ή η τζαζ, που ούτε διδάσκονται ούτε ελέγχονται ευθέως από το σχολικό θεσμό, ωστόσο γεγονός παραμένει ότι σε *ισοδύναμο σχολικό κεφάλαιο* οι διαφορές κοινωνικής καταγωγής (τα «αποτελέσματα» των οποίων εκφράζονται ήδη στις διαφορές σχολικού κεφαλαίου) σχετίζονται με σημαντικές διαφορές. Διαφορές τόσο σημαντικότερες και εμφανέστερες (με εξαίρεση τα υψηλότερα σχολικά επίπεδα, όπου το φαινόμενο της υπερεπιλογής τείνει να εξουδετερώσει τις διαφορές τροχιάς) όσο, πρώτον, επικαλείται κανείς λιγότερο μια αυστηρή και αυστηρά ελέγξιμη ικανότητα και περισσότερο ενός είδους εξοικείωση με την κουλτούρα και όσο, δεύτερον, απομακρύνεται από τα πλέον «σχολικά», τα πλέον «κλασικά» σύμπαντα, για να ριψοκινδυνεύσει σε λιγότερο νόμιμες, περισσότερο «παρακινδυνευμένες» περιοχές, στις περιοχές της λεγόμενης «ελεύθερης» κουλτούρας, η οποία, δεδομένου ότι δε διδάσκεται από το σχολείο αν και αξιολογείται στη σχολική αγορά, μπορεί σε πάμπολλες περιπτώσεις να έχει υψηλότατη συμβολική απόδοση και να προσπορίσει μεγάλο κέρδος διάκρισης. Το σχετικό βάρος του σχολικού κεφαλαίου στο σύστημα των εξηγητικών παραγόντων ενδέχεται μάλιστα να είναι πολύ μικρότερο από το βάρος της κοινωνικής καταγωγής, όταν ζητείται από όσους συμμετέχουν στην έρευνα απλώς να εκφράσουν μια *καταστατική εξοικείωση* με τη νόμιμη ή υπό νομιμοποίηση κουλτούρα, σχέση παράδοξη, μείγμα σιγουριάς και (σχετικής) άγνοιας όπου καταδηλώνονται τα αληθινά δικαιώματα της αστικής τάξης, τα οποία υπολογίζονται με μέτρο την αρχαιότητα.

«αξιώσεις» αφήνουν τους μικροαστούς ιδιαίτερα αφοπλισμένους στους λιγότερο νόμιμους ή υπό νομιμοποίηση τομείς, τους οποίους ωστόσο οι προνομιούχοι της κουλτούρας εγκαταλείπουν στα χέρια τους, είτε πρόκειται για τη φωτογραφία είτε για τον κινηματογράφο, όπου εκφράζονται συχνά οι φιλοδοξίες τους (όπως μαρτυρεί, για παράδειγμα, το γεγονός ότι το χάσμα ανάμεσα στη μικροαστική τάξη και στην αστική είναι σαφώς λιγότερο μεγάλο για τη γνώση των σκηνοθετών του κινηματογράφου παρά για τη γνώση των συνθετών): οι νέου τύπου μικροαστοί, οι οποίοι, τοποθετημένοι μπροστά σε αντικειμενικά ιεραρχημένες κρίσεις, ξέρουν να διαλέξουν τη σωστή απάντηση, αποδεικνύονται σχεδόν εξίσου αφοπλισμένοι με τις λαϊκές τάξεις μπροστά στο ενέργημα αισθητικής συγκρότησης (ούτε ένας έμπορος τέχνης δε λέει ότι ένα αυτοκινητικό ατύχημα μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο ωραίας φωτογραφίας, ενώ και το νεκροταφείο σιδερικών προκαλεί παρόμοιες αντιδράσεις).

Πίνακας 2. Η γνώση των συνθετών και των μουσικών έργων

Πτυχίο	Κοινωνική καταγωγή	Αριθμός γνωστών συνθετών					Αριθμός γνωστών έργων				
		0-2	3-6	7-11	12 και +	Σύνολο	0-2	3-6	7-11	12 και +	Σύνολο
Χωρίς πτυχίο	Λαϊκές τάξεις	69,5	23,5	5,5	1,5	100	32,5	48,5	17,5	1,5	100
CEP, CAP	Μεσαίες τάξεις	68,5	21,0	8,5	2,0	100	32,5	48,5	17,5	1,5	100
	Ανώτερες τάξεις	46,0	25,0	8,5	20,5	100	12,5	33,5	29,0	25,0	100
	Σύνολο	67,0	22,0	7,5	3,5	100	24,5	51,0	19,5	5,0	100
BEPC	Λαϊκές τάξεις	57,5	15,5	23,0	4,0	100	15,5	27,0	50,0	7,5	100
	Μεσαίες τάξεις	48,5	35,5	9,5	6,5	100	8,5	43,0	34,5	14,0	100
	Ανώτερες τάξεις	31,5	41,5	13,5	13,5	100	8,0	31,5	41,0	19,5	100
	Σύνολο	44,5	34,0	13,0	8,5	100	9,5	37,0	39,0	14,5	100
Baccalauréat	Λαϊκές τάξεις	11,0	59,5	18,5	11,0	100	–	33,0	52,0	15,0	100
	Μεσαίες τάξεις	19,0	32,0	38,0	11,0	100	3,5	26,5	51,0	19,0	100
	Ανώτερες τάξεις	21,5	21,5	37,5	19,5	100	5,0	19,5	42,5	33,0	100
	Σύνολο	18,5	32,5	35,5	13,5	100	3,5	25,5	48,5	22,5	100
Μικρή πανεπι-	Λαϊκές τάξεις	20,0	–	70,0	10,0	100	–	30,0	60,0	10,0	100
στημιακή σχολή,	Μεσαίες τάξεις	16,0	22,5	51,5	10,0	100	13,0	19,5	54,5	13,0	100
ανολοκλήρωτες	Ανώτερες τάξεις	17,5	11,5	39,0	32,0	100	11,5	11,5	33,5	43,5	100
ανώτερες σπουδές	Σύνολο	17,5	13,5	45,5	23,5	100	11,0	15,5	42,0	31,5	100
Licence, agréga-	Λαϊκές τάξεις	–	35,0	32,5	32,5	100	–	7,0	66,5	26,5	100
tion, μεγάλη	Μεσαίες τάξεις	7,0	15,0	47,5	30,5	100	–	22,0	49,0	29,0	100
πανεπιστημιακή	Ανώτερες τάξεις	7,5	15,5	44,5	32,5	100	8,0	13,5	38,5	40,0	100
σχολή	Σύνολο	7,0	16,5	44,5	32,0	100	5,5	15,0	43,0	36,5	100

Σε *ίσο σχολικό κεφάλαιο*, όταν πηγαίνουμε από τις λαϊκές τάξεις στην κυρίαρχη τάξη, το ποσοστό όσων λένε ότι γνωρίζουν τουλάχιστον δώδεκα από τα προτεινόμενα μουσικά έργα αυξάνει σαφέστερα από το ποσοστό όσων μπορούν να αναφέρουν το όνομα τουλάχιστον δώδεκα συνθετών (ενώ το χάσμα μετριάζεται πολύ στους κατέχοντες τίτλο ανώτατης εκπαίδευσης) (βλ. πίνακα 2). Η ίδια λογική διέπει τις διαφορές ανάλογα με το φύλο, οι οποίες είναι απλώς μικρότερου εύρους: ενώ σε επίπεδο συνθετών δεν καταγράφονται διαφορές ανάλογα με το φύλο μεταξύ ατόμων που προέρχονται από την ίδια τάξη, μεγάλες διαφορές υπέρ των γυναικών εμφανίζονται σε ό,τι αφορά την εξοικείωση με τα έργα, ιδίως στις μεσαίες και ανώτερες τάξεις (στις λαϊκές τάξεις, η γνώση αυτή είναι ισχνότατη ανεξαρτήτως φύλου)· στις δύο περισσότερο γυναικοκρατούμενες κατηγορίες, τις κοινωνικοϊατρικές υπηρεσίες και τις γραμματείς, η ολότητα των ερωτηθέντων είπε ότι γνωρίζει τουλάχιστον τρία από τα προτεινόμενα έργα. Η διαφορά αυτή στη βιωμένη ή δηλωμένη σχέση με τη μουσική εξηγείται πιθανότατα κατά ένα μέρος από το γεγονός ότι ο παραδοσιακός καταμερισμός των ρόλων ανάμεσα στα φύλα χορηγεί στις γυναίκες την εξοικείωση με τα πράγματα της τέχνης και τη λογοτεχνία.

Οι διαφορές που συνδέονται με την κοινωνική καταγωγή είναι επίσης εμφανέστατες σε ό,τι αφορά τη γνώση των σκηνοθετών η οποία, σε ίσο μορφωτικό επίπεδο, είναι τόσο πιο ευρεία όσο υψηλότερη είναι η κοινωνική καταγωγή. Αντίστοιχα, σε ίσο επίπεδο, το ποσοστό όσων βεβαιώνουν ότι μπορείς να βγάλεις ωραία φωτογραφία με «άσχημα» ή ασήμαντα αντικείμενα αυξάνει με την κοινωνική καταγωγή. Χρειάζεται άραγε να πούμε ότι στους διαφορετικούς τρόπους απόκτησης αντιστοιχούν επίσης διαφορές στη φύση των προτιμώμενων έργων; Οι διαφορές που συνδέονται με την κοινωνική καταγωγή τείνουν προς αύξηση όσο απομακρυνόμαστε από το κέντρο του στόχου της σχολικής δράσης, όταν πηγαίνουμε από τη λογοτεχνία στη ζωγραφική ή στην κλασική μουσική και a fortiori στην τζαζ ή στην πρωτοποριακή τέχνη[39]. Όσοι απέκτησαν από και για το σχολείο το ουσιώδες μέρος του πολιτισμικού κεφαλαίου τους έχουν πιο «κλασικές», λιγότερο παρακινδυνευμένες πολιτισμικές επενδύσεις από όσους έλαβαν σημαντική πολιτισμική κληρονομιά.

---

[39] Σε μια προηγούμενη έρευνα, είχε αποδειχθεί ότι οι φοιτητές με προέλευση τις λαϊκές ή τις μεσαίες τάξεις που είχαν σε θέματα κλασικής κουλτούρας επιδόσεις περίπου ισοδύναμες με των φοιτητών αστικής καταγωγής παρουσίαζαν χαμηλότερα αποτελέσματα μόλις οι ερωτήσεις προσέγγιζαν την «ελεύθερη κουλτούρα», δηλαδή το πρωτοποριακό θέατρο αλλά και το βουλεβάρτο. Παρατηρείται εδώ μια εντελώς ανάλογη αντίθεση ανάμεσα στους καλλιτεχνικούς παραγωγούς και στους καθηγητές μέσης εκπαίδευσης (ή και στους καθηγητές ιχνογραφίας, για τους οποίους ξέρουμε από μια άλλη υπό ανάλυση έρευνα ότι, προπαντός όταν προέρχονται από τις μεσαίες ή τις λαϊκές τάξεις, έχουν στην πλειονότητά τους πολύ «κλασικά» γούστα και είναι πολύ πλησιέστεροι στους καθηγητές παρά στους καλλιτέχνες).

2.1. *Τρόποι και τρόπος απόκτησης των τρόπων*

Η πολιτιστική (ή γλωσσική) ικανότητα, που έχει αποκτηθεί στο πλαίσιο της σχέσης με ένα ορισμένο πεδίο το οποίο λειτουργεί ως υπηρεσία εγχάραξης γνώσεων και ως αγορά, εξακολουθεί να προσδιορίζεται από τις συνθήκες της απόκτησής της οι οποίες, καθώς διαιωνίζονται στον τρόπο χρησιμοποίησης —δηλαδή σε μια καθορισμένη σχέση με την κουλτούρα ή με τη γλώσσα—, λειτουργούν ως ενός είδους «σήμα προελεύσεως» ενώ, καθώς την καθιστούν αλληλέγγυα με μια ορισμένη αγορά, συντελούν επίσης στον προσδιορισμό της αξίας των προϊόντων της στις διαφορετικές αγορές. Με άλλα λόγια, ό,τι συλλαμβάνουμε διαμέσου δεικτών όπως είναι το μορφωτικό επίπεδο ή η κοινωνική καταγωγή ή, ακριβέστερα, μέσα στη *δομή* της σχέσης που ενώνει αυτά τα δύο είναι *επίσης* τρόποι παραγωγής της καλλιεργημένης έξης, αρχές διαφορών όχι μόνο στις αποκτημένες ικανότητες αλλά και στους *τρόπους* της ενεργοποίησής τους, σύνολο δευτερευουσών ιδιοτήτων οι οποίες, καθόσον αποκαλύπτουν διαφορετικές συνθήκες απόκτησης, είναι προδιατεθειμένες να λάβουν πολύ διαφορετικές αξίες στις διαφορετικές αγορές.

Ξέροντας ότι ο τρόπος είναι μια συμβολική εκδήλωση το νόημα και η αξία της οποίας εξαρτώνται τόσο από εκείνους που τον αντιλαμβάνονται όσο και από εκείνον που τον παράγει, καταλαβαίνουμε γιατί ο τρόπος χρήσης των συμβολικών αγαθών, και ιδίως όσων θεωρούνται κατηγορήματα της υπεροχής, συνιστά έναν από τους προνομιακούς δείκτες της «τάξης» και παράλληλα το κατεξοχήν εργαλείο των στρατηγικών διάκρισης, δηλαδή, στη γλώσσα του Προυστ, της «ατέρμονα ποικίλλουσας τέχνης να σηματοδοτείς τις αποστάσεις». Μέσα από δύο τροπικότητες της πολιτιστικής ικανότητας και της χρησιμοποίησής της, η ιδεολογία του φυσικού γούστου φέρνει σε αντιπαράθεση ακριβώς δύο τρόπους απόκτησης της κουλτούρας[40]: η ολική, πρώιμη και ανεπαίσθητη εκμάθηση, που πραγματοποιείται ήδη από τη νηπιακή ηλικία στους κόλπους της οικογένειας και παρατείνεται με μια σχολική εκμάθηση η οποία την προϋποθέτει και την

---

[40] Αφήνουμε επομένως να μας διαφύγει η *ουσία*, όταν, όπως συμβαίνει σχεδόν πάντα, αγνοούμε, ακόμα και στην έρευνα ή στην ανάλυση, την *τροπικότητα* των πρακτικών, των γούστων και των γνωμών (πολιτικών, για παράδειγμα), η οποία συγκαταλέγεται στους καλύτερους δείκτες των βαθύτερων διαθέσεων και κατά συνέπεια στα καλύτερα μέσα για να μαντέψει κανείς τις συμπεριφορές και η οποία, ως εκ τούτου, αποτελεί αντικείμενο άκρας προσοχής σε όλες τις κοινωνίες: δε θα τελειώναμε ποτέ αν απαριθμούσαμε τις περιπτώσεις όπου *στον τρόπο και μόνο σ' αυτόν παραδίδεται η κοινωνική αλήθεια των διαθέσεων*, δηλαδή η αληθινή αρχή της κατανόησης και της πρόβλεψης των πρακτικών.

ολοκληρώνει, διακρίνεται από την όψιμη, μεθοδική και *επιταχυνόμενη* εκμάθηση όχι τόσο, όπως θέλει η ιδεολογία του πολιτιστικού «λούστρου», από το βάθος και τη μονιμότητα των αποτελεσμάτων της, όσο από την τροπικότητα της σχέσης με τη γλώσσα και με την κουλτούρα την οποία τείνει να εντυπώσει επιπροσθέτως. Παρέχει την αυτοπεποίθηση, συνακόλουθη της πεποίθησης περί της κατοχής της πολιτιστικής νομιμότητας, και την *άνεση*, με την οποία ταυτίζουν την υπεροχή· παράγει την παράδοξη εκείνη σχέση που απαρτίζεται από σιγουριά μέσα στην (σχετική) άγνοια και από αυθάδεια μέσα στην οικειότητα, την οποία οι αστοί παλιάς καταγωγής διατηρούν με την κουλτούρα, είδος οικογενειακού αγαθού, νόμιμοι κληρονόμοι του οποίου αισθάνονται.

Η ικανότητα του «γνώστη», ασύνειδη άριστη γνώση των εργαλείων ιδιοποίησης που είναι προϊόν βραδείας εξοικείωσης και θεμελιώνει την οικειότητα με τα έργα, είναι «τέχνη», πρακτική άριστη γνώση η οποία, όπως η τέχνη του σκέπτεσθαι ή η τέχνη του ζην, δεν μπορεί να μεταβιβαστεί αποκλειστικά μέσω εντολών ή επιταγών και η εκμάθηση της οποίας προϋποθέτει κάτι ισοδύναμο με την παρατεταμένη επαφή μαθητή και δασκάλου στο πλαίσιο μιας παραδοσιακής διδασκαλίας, προϋποθέτει δηλαδή την επαναλαμβανόμενη επαφή με πολιτιστικά έργα και καλλιεργημένους ανθρώπους. Και όπως ακριβώς ο μαθητευόμενος ή ο μαθητής μπορεί να αποκτήσει *ασύνειδα* τους κανόνες της τέχνης, συμπεριλαμβανομένων και όσων δε γνωρίζει ρητά ο ίδιος ο δάσκαλος, καταβάλλοντας το κόστος μιας πραγματικής αυτοεγκατάλειψης, η οποία αποκλείει την ανάλυση και την επιλογή των στοιχείων της παραδειγματικής διαγωγής, έτσι και ο ερασιτέχνης της τέχνης μπορεί, αν εγκαταλειφθεί κατά κάποιον τρόπο στο έργο, να εσωτερικεύσει τις κατασκευαστικές αρχές του χωρίς ποτέ να έχουν αχθεί ως τη συνείδησή του και να έχουν διατυπωθεί ή να μπορούν να διατυπωθούν ως τέτοιες, κάτι που συνοψίζει όλη τη διαφορά ανάμεσα στη θεωρία της τέχνης και στην εμπειρία του γνώστη, ανίκανου ως επί το πλείστον να καταστήσει ρητές τις αρχές των κρίσεών του. Κάθε θεσμοθετημένη εκμάθηση αντίθετα προϋποθέτει ένα ελάχιστο εξορθολογισμού, που αφήνει το αποτύπωμά του στη σχέση του ατόμου με τα αγαθά τα οποία καταναλώνει. Η ηγεμονική απόλαυση του αισθητή υποτίθεται πως είναι χωρίς διαμεσολάβηση έννοιας. Αντιτίθεται εξίσου στην απόλαυση χωρίς σκέψη του «απλοϊκού» (τον οποίο εξαίρει η ιδεολογία μέσα από το μύθο του νέου ματιού και της παιδικής ηλικίας) όσο και στην πιθανολογούμενη χωρίς απόλαυση σκέψη του μικροαστού και του «φτασμένου», πάντα εκτεθειμένων καθώς είναι σ' εκείνες τις μορφές ασκητικής διαστροφής οι οποίες τους οδηγούν να πριμοδοτήσουν τη γνώση εις βάρος της εμπειρίας, να θυσιάσουν την ενα-

τένιση του έργου στο λόγο περί το έργο, την *αἴσθησιν* στην *ἄσκησιν*, σαν κι εκείνους τους κινηματογραφόφιλους που ξέρουν όλα όσα πρέπει να ξέρει κανείς για ταινίες που δεν έχουν δει.

Αυτό, ως γνωστόν, δε σημαίνει ότι το σχολικό σύστημα πραγματοποιεί πλήρως την αλήθεια του: το ουσιώδες μέρος των όσων μεταδίδει το σχολείο αποκτάται επίσης επιπροσθέτως, όπως το ταξινομικό σύστημα που εντυπώνεται από το σχολικό σύστημα διαμέσου της τάξης κατά την οποία εγχαράσσει τις γνώσεις ή διαμέσου των προαπαιτούμενων της οργάνωσής του (ιεραρχία των κλάδων, των τμημάτων, των ασκήσεων κτλ.) ή της λειτουργίας του (τρόπος αξιολόγησης, κυρώσεις κτλ.). Οφείλει όμως πάντα, για τις ανάγκες της μεταβίβασης, να προβεί σε ένα ελάχιστο εξορθολογισμού των όσων μεταβιβάζει: έτσι, για παράδειγμα, αντικαθιστά τα πρακτικά ταξινομικά σχήματα, που είναι πάντα μερικά και συνδέονται με πρακτικά συμφραζόμενα, με ρητές και τυποποιημένες ταξινομίες, παγιωμένες μια για πάντα υπό μορφή συνοπτικών σχημάτων ή δυαδικών τυπολογιών (π.χ., «κλασικός»/«ρομαντικός») και ρητά εντυπωμένων, άρα διατηρημένων στη μνήμη υπό μορφή γνώσεων ικανών να αποδοθούν κατά περίπου ταυτόσημο τρόπο από όλους τους δρώντες που υποβλήθηκαν στη δράση του[41]. Προμηθεύοντας τα εκφραστικά εργαλεία που τους επιτρέπουν να φέρουν στην τάξη του σχεδόν συστηματικού λόγου τις πρακτικές προτιμήσεις τους και να τις οργανώσουν ρητά γύρω από ρητές αρχές, καθιστά δυνατή τη συμβολική (λίγο πολύ εντελή) άριστη γνώση των πρακτικών αρχών του γούστου, με μια επιχείρηση εντελώς ανάλογη της γραμματικής, εξορθολογίζοντας, σε όσους την έχουν ήδη, την «αίσθηση του ωραίου», δίνοντάς τους το μέσο να αναφερθούν σε κανόνες (της αρμονίας ή της ρητορικής, για παράδειγμα), σε εντολές, σε συνταγές, αντί να επαφίενται στα απρόοπτα του αυτοσχε-

---

[41] Προκειμένου να αποφύγουμε οποιαδήποτε απολυτοποίηση της κουλτούρας σε σχέση με την οποία η μέση κουλτούρα του αυτοδίδακτου προσδιορίζεται αντικειμενικά, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι, όσο περισσότερο ανερχόμαστε στην κοινωνική ιεραρχία, τόσο περισσότερο η αλήθεια των γούστων έγκειται στην οργάνωση και στη λειτουργία του σχολικού συστήματος, που επιφορτίζεται με την εγχάραξη του προγράμματος (με την έννοια της λέξης στο σχολείο και στην πληροφορική) το οποίο κατευθύνει τα «καλλιεργημένα» πνεύματα ακόμα και στην αναζήτηση του «προσωπικού τρόπου έκφρασης» και στη φιλοδοξία της «πρωτοτυπίας». Οι αποκλίσεις ανάμεσα στους τίτλους σπουδών και στην πολιτιστική ικανότητα, καθώς συνδέονται με την κοινωνική τροχιά και χρεώνονται στο ουσιώδες μέρος τους σε μια μεταβίβαση πολιτισμικού κεφαλαίου ανεπικύρωτη από το σχολικό σύστημα, είναι πάντως αρκετά συχνές ώστε να διαφυλάσσεται η μη αναγωγιμότητα, την οποία αναγνωρίζει το ίδιο το σχολείο, της «αυθεντικής» κουλτούρας στις «σχολικές» γνώσεις, που ως τέτοιες υποτιμώνται.

διασμού, υποκαθιστώντας την εμπρόθετη ημισυστηματικότητα μιας λόγιας αισθητικής με την αντικειμενική συστηματικότητα της εν εαυτή αισθητικής που παράγεται από τις πρακτικές αρχές του γούστου. Όπως βλέπουμε, ο ακαδημαϊσμός εμπερικλείεται δυνάμει σε ολόκληρη την ορθολογική παιδαγωγική, η οποία επιδιώκει να ρευστοποιήσει σε ένα δογματικό σώμα ρητών και ρητά διδασκόμενων κανονιστικών προτύπων και στερεοτύπων, συχνότερα αρνητικών παρά θετικών, ό,τι μια παραδοσιακή εκμάθηση μεταβιβάζει υπό μορφή σφαιρικού ύφους αμέσως αντιληπτού στις πρακτικές. Κυρίως όμως —και από εδώ ακριβώς εκπηγάζει η υγιής απέχθεια των αισθητών για τους παιδαγωγούς και την παιδαγωγική— η ορθολογική διδασκαλία της τέχνης παρέχει υποκατάστατα στην άμεση εμπειρία, προσφέρει συντομότερους δρόμους στη μακρά πορεία της εξοικείωσης, καθιστά εφικτές κάποιες πρακτικές που είναι προϊόν της έννοιας και του κανόνα, αντί να ανακύπτουν από τον υποτιθέμενο αυθορμητισμό του γούστου, προσφέροντας έτσι ένα καταφύγιο σε όσους ελπίζουν να κερδίσουν το χαμένο χρόνο.

Η ιδεολογία του φυσικού γούστου αντλεί τα προσχήματα και την αποτελεσματικότητά της από το γεγονός ότι, όπως όλες οι ιδεολογικές στρατηγικές που γεννιούνται μέσα στην καθημερινή πάλη των τάξεων, *φυσικοποιεί* πραγματικές διαφορές, μετατρέποντας διαφορές στους τρόπους απόκτησης της κουλτούρας σε διαφορές φύσης και αναγνωρίζοντας ως μόνη νόμιμη τη σχέση με την κουλτούρα (ή με τη γλώσσα) η οποία φέρει λιγότερο τα ορατά ίχνη της γένεσής της και η οποία, καθώς δεν έχει τίποτα «μαθημένο», «επιτηδευμένο», «προσποιητό», «μελετημένο», «σχολικό» ή «βιβλιακό», εκδηλώνει με την άνεση και τη φυσικότητά της ότι η αληθινή κουλτούρα είναι φύση, νέο μυστήριο της Άμωμης σύλληψης. Αυτό φαίνεται καθαρά στα λόγια κάποιου αισθητή της μαγειρικής τέχνης, ο οποίος δε μιλάει διαφορετικά από τον Φρανκαστέλ όταν, σε μια ομολογία αυτοκαταστροφική για έναν ιστορικό της τέχνης, απέρριπτε τη «διανοουμενίστικη» γνώση, ικανή μόνο να «αναγνωρίζει», προς όφελος της «οπτικής εμπειρίας», μοναδικό τρόπο πρόσβασης στην αληθινή «θέαση»[42]: «Δεν πρέπει να συγχέουμε το *γούστο* με τη *γαστρονομία*. Αν το γούστο είναι το *φυσικό χάρισμα* να αναγνωρίζεις και να αγαπάς την τελειότητα, η γαστρονομία, αντίθετα, είναι το σύνολο των *κανόνων* που πρυτανεύουν στην καλ-

[42] «Έναν πίνακα δεν τον βλέπουμε μέσα σε μια αναλαμπή. Αυτή η αυταπάτη ανήκει αποκλειστικά σε όσους, ανίκανοι να "δουν", περιορίζονται να "αναγνωρίσουν" μια εικόνα, αντιπαραβάλλοντάς την όχι με μια οπτική εμπειρία, αλλά με μια διανοητικοποιημένη γνώση» (P. Francastel, «Problèmes de la sociologie de l'art», στο G. Gurvitch, *Traité de sociologie*, PUF, Παρίσι, 1963, τ. II, σσ. 278-298).

λιέργεια και στην *εκπαίδευση* του γούστου. Η γαστρονομία είναι για το γούστο ό,τι η *γραμματική* και η λογοτεχνία είναι για το *λογοτεχνικό αισθητήριο*. Και ιδού πλέον το ουσιαστικό πρόβλημα: εφόσον ο καλοφαγάς είναι ένας λεπτεπίλεπτος *γνώστης*, ο γαστρονόμος είναι ένας *σχολαστικούρας*; (...) Ο καλοφαγάς είναι γαστρονόμος του εαυτού του, όπως ο άνθρωπος με γούστο είναι γραμματικός του εαυτού του (...) Δεν είναι όλος ο κόσμος καλοφαγάς, να γιατί χρειάζονται γαστρονόμοι (...) Για τους γαστρονόμους πρέπει να σκεφτούμε ό,τι σκεφτόμαστε για τους παιδαγωγούς εν γένει: μερικές φορές είναι ανυπόφοροι σχολαστικούρες, αλλά έχουν τη χρησιμότητά τους. Ανήκουν στο *κατώτερο και ταπεινό είδος* και εξαρτάται από εκείνους να *βελτιώσουν* αυτό το *κάπως υποδεέστερο* είδος με το τακτ, το μέτρο και την κομψή ελαφρότητα (...) Υπάρχει ένα κακό γούστο (...) και οι *εκλεπτυσμένοι* το νιώθουν αυτό *ενστικτωδώς*. Για εκείνους που δεν το νιώθουν, χρειάζεται *βεβαίως* ένας κανόνας»[43]. Η γνώση μέσω εμπειρίας η οποία, όπως η *cognitio Dei experimentalis* του Θωμά του Ακινάτη, δοκιμάζει και οικτείρει την ουσιώδη αναντιστοιχία των λέξεων και των εννοιών προς την «πραγματικότητα» που «γεύεται» κανείς στο πλαίσιο της μυστικιστικής ένωσης, αποπέμπει ως ανάξια τη διανοητική αγάπη της τέχνης, γνώση που ταυτίζει την εμπειρία του έργου με μια διανοητική επιχείρηση αποκρυπτογράφησης.

2.2. *Οι «σοφολογιότατοι» και οι «κοσμικοί»*

Οι διαφορές στους τρόπους όπου εκφράζονται διαφορές στον τρόπο απόκτησης —δηλαδή στην αρχαιότητα της εισόδου στην κυρίαρχη τάξη—, συνδυασμένες τις περισσότερες φορές με διαφορές στη δομή του κατεχόμενου κεφαλαίου, είναι προδιατεθειμένες να σηματοδοτήσουν *τις διαφορές στους κόλπους της κυρίαρχης τάξης*, όπως οι διαφορές πολιτισμικού κεφαλαίου σηματοδοτούν τις διαφορές μεταξύ των τάξεων. Επειδή ακριβώς συμβαίνει αυτό, οι τρόποι και ιδίως η τροπικότητα της σχέσης με τη νόμιμη κουλτούρα είναι διακύβευμα μόνιμης πάλης, με συνέπεια να μην υπάρχει σε τέτοιους τομείς ουδέτερο εκφερόμενο, εφόσον οι όροι που δηλώνουν τις αντίθετες διαθέσεις μπορούν να γίνουν αντιληπτοί ως επαινετικοί ή μειωτικοί, ανάλογα με το αν υιοθετείται η οπτική γωνία της μιας ή της άλλης από τις αντιτιθέμενες ομάδες.

Δεν είναι τυχαίο ότι, σε όλες τις εποχές, η αντίθεση ανάμεσα στο «σχο-

---

[43] P. de Pressac, *Considérations sur la cuisine*, NRF, Παρίσι, 1931, σσ. 23-24.

λικό» (ή στο «δοκησίσοφο») και στο «κοσμικό» βρίσκεται στο επίκεντρο των συζητήσεων για το γούστο και την κουλτούρα· γιατί πράγματι δηλώνει σαφέστατα, διαμέσου δύο τρόπων παραγωγής ή αποτίμησης των πολιτιστικών έργων, δύο αντίθετους τρόπους απόκτησης και, τουλάχιστον για την παρούσα εποχή, δύο διαφορετικές σχέσεις με το σχολικό θεσμό.

Αρκεί να αναλογιστούμε τον ανταγωνισμό, ο οποίος δεσπόζει σε όλο το πρώτο μισό του γαλλικού 17ου αιώνα, ανάμεσα στους «σοφολογιότατους», τους Σαπλαίν, Μπαλζάκ, La Mesnardière, Φαρέ, Κολλετέ, Ομπινιάκ κ.ά., που γυρεύουν στους Ιταλούς θεωρητικούς, και διαμέσου αυτών στον Αριστοτέλη, τους κανόνες τους οποίους επιδιώκουν να επιβάλουν στην αντίληψη των λογοτεχνικών έργων, πασχίζοντας παράλληλα να τους θεμελιώσουν και στη λογική[11], και στους «κοσμικούς» οι οποίοι, αρνούμενοι να σκοτιστούν με εντολές, παίρνουν ως κριτήριο την απόλαυσή τους και προσηλώνονται στις χίλιες δυο ελάχιστες αποχρώσεις που φτιάχνουν αυτό το «κατιτίς» και την αβρή τελειότητα του σαβουάρ βιβρ: οι μεγάλες συζητήσεις για το γούστο που προκαλούνται ή έρχονται στο προσκήνιο από τα λογοτεχνικά έργα (όπως το ζήτημα των «επιτηδευμένων» οι οποίοι, κωδικοποιώντας και εξορθολογίζοντας την κοσμική αβρότητα, αυτή την τέχνη του ζην που βιώνεται ως απροσδιόριστη και είναι ηθελημένα τέτοια, την υποβάλλουν σε μια αληθινή αλλαγή φύσης) έχουν διακύβευμα όχι μόνο τις *ιδιότητες* στις οποίες αυτοαναγνωρίζονται τα διαφορετικά τμήματα της κυρίαρχης τάξης αλλά, όπως σωστά λέει ο ιππότης του Μερέ, «τους τρόπους της ενάσκησής τους, που είναι και οι ίδιοι κάτι σαν ιδιότητες» και διαμέσου των οποίων εκφράζεται ή προδίδεται η αρχαιότητά τους στην τάξη, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο έφτασαν εκεί.

Παραδόξως, *η πρωιμότητα είναι αποτέλεσμα της αρχαιότητας*: η αριστοκρατία είναι η κατεξοχήν μορφή της πρωιμότητας, εφόσον δεν είναι τίποτε άλλο από την αρχαιότητα την οποία κατέχουν εκ γενετής οι απόγονοι των παλαιών οικογενειών (αυτό τουλάχιστον στα σύμπαντα όπου η αρχαιότητα και η αριστοκρατία —έννοιες περίπου ισοδύναμες— αναγνωρίζονται ως αξίες). Και αυτό το *καταστατικό κεφάλαιο καταγωγής* επαυξάνεται από τα πλεονεκτήματα τα οποία δίνει, σε επίπεδο πολιτισμικής εκμάθησης —τρόποι στο τραπέζι ή τέχνη της συζήτησης, μουσική παιδεία ή αίσθηση της ευπρέπειας, παίξιμο του τένις ή προφορά της γλώσσας—, η πρωιμότητα στην απόκτηση της νόμιμης κουλτούρας: το ενσωματωμένο πολιτισμικό κεφάλαιο των προηγούμενων γενεών λειτουργεί ως ενός είδους

[11] Βλ. R. Bray, *La formation de la doctrine classique en France*, Nizet, Παρίσι, 1951.

προβάδισμα και *προκαταβολή* (με την έννοια του αρχικού πλεονεκτήματος και της πίστωσης ή προεξόφλησης), που εξασφαλίζει με την πρώτη στον νεοεισερχόμενο το παράδειγμα *της πραγματοποιημένης σε οικεία πρότυπα κουλτούρας*, επιτρέποντάς του να ξεκινήσει ευθύς εξαρχής, δηλαδή με τον πλέον ασύνειδο και αδιόρατο τρόπο, την απόκτηση των θεμελιακών στοιχείων της νόμιμης κουλτούρας — και να εξοικονομήσει τη διεργασία αποπολιτισμού, αναμόρφωσης και διόρθωσης, αναγκαία για να διορθωθούν τα αποτελέσματα κάθε ακατάλληλης εκμάθησης. Οι νόμιμοι τρόποι οφείλουν την αξία τους στο γεγονός ότι εκδηλώνουν τις σπανιότερες συνθήκες απόκτησης, δηλαδή μια *κοινωνική εξουσία πάνω στο χρόνο*, η οποία αναγνωρίζεται σιωπηρά ως η κατεξοχήν μορφή της υπεροχής: όταν *κατέχεις την «παλαιότητα»*, δηλαδή τα παρόντα αυτά πράγματα που είναι του παρελθόντος, τη συσσωρευμένη, αποθησαυρισμένη, αποκρυσταλλωμένη ιστορία, τίτλους ευγενείας και ευγενή ονόματα, πύργους ή «ιστορικές κατοικίες», πίνακες και συλλογές, παλιά κρασιά και έπιπλα, σημαίνει ότι δαμάζεις το χρόνο, το πλέον άπιαστο στοιχείο, διαμέσου όλων αυτών των πραγμάτων που έχουν το κοινό γνώρισμα ότι δεν αποκτώνται παρά μόνο με τον καιρό, με την πάροδο του χρόνου, *με χρόνο*, ενάντια στο χρόνο, δηλαδή με την κληρονομιά και, αν μας επιτρέπεται εδώ η έκφραση, με την αρχαιότητα, ή χάρη σε διαθέσεις οι οποίες, όπως η προτίμηση για τα παλιά πράγματα, επίσης δεν αποκτώνται παρά μόνο με το χρόνο και η ενεργοποίηση των οποίων προϋποθέτει ελεύθερο χρόνο και καιρό για δόσιμο.

Αν οι προηγούμενες αναλύσεις μας φέρνουν ενδεχομένως στο νου μια ουσιοκρατική ανάλυση (αν και, απ' ό,τι φαίνεται, βρισκόμαστε πάρα πολύ μακριά από τον Χάιντεγκερ και την «παλιά κασέλα» του), ο λόγος είναι ότι η πλειονότητα των ομάδων έχουν χρησιμοποιήσει, προκειμένου να σηματοδοτήσουν διαφορές απόλυτες, αξεπέραστες, οριστικές, το αναντίστρεπτο του χρόνου που προσδίδει άκαμπτη αυστηρότητα σε οποιαδήποτε μορφή κοινωνικής ευταξίας θεμελιωμένης στην *τάξη της διαδοχής*: οι κατέχοντες και οι μνηστήρες της *διαδοχής*, πατέρας και γιος, κύριος και κληρονόμος, δάσκαλος και μαθητής, προκάτοχος και διάδοχος, δε χωρίζονται από τίποτε άλλο πέρα από το χρόνο· πλην όμως, παντοειδείς κοινωνικοί μηχανισμοί ανακύπτουν και κάνουν το διάστημα αυτό αδιάβατο εμπόδιο. Έτσι, στην πάλη που αντιπαραθέτει τους διαφορετικούς τρόπους, δηλαδή τους διαφορετικούς τρόπους απόκτησης, οι κυρίαρχοι συμπλέουν πάντα με τον πλέον αδιόρατο και αόρατο τρόπο απόκτησης, δηλαδή τον αρχαιότερο και τον πρωιμότερο· σε τούτο ακριβώς εντοπίζεται ό,τι θεμελιώνει τις σταθερές του κυρίαρχου λόγου και δίνει όψη αιώνιας νεότητας σε ορισμένα θέματα, που ωστόσο είναι αυστηρά τοποθετημένα και χρονολογημένα, όπως όλα τα τοπικά του κο-

σμικού λόγου αναφορικά με το έμφυτο γούστο ή με την αδεξιότητα των «δοκησίσοφων».

Ακριβώς στη βάση της πρακτικής άριστης γνώσης της κοινωνικής σημασίας, την οποία εξασφαλίζει η λειτουργική και δομική ομολογία, μπορεί να πραγματωθεί η συνηθισμένη ανάγνωση των «κλασικών» ή, ακόμα περισσότερο, επειδή πρόκειται για πρακτική χρησιμοποίηση, η *λογοτεχνική παράθεση*, αυτή η εντελώς ειδική χρήση του λόγου, είδος κλήτευσης προς σύγκριση υπό την ιδιότητα του συνήγορου και του μάρτυρα, η οποία απευθύνεται σε ένα συγγραφέα του παρελθόντος στη βάση μιας *κοινωνικής αλληλεγγύης* μεταμφιεσμένης σε *διανοητική αλληλεγγύη*. Και πράγματι, η πρακτική αίσθηση του νοήματος, όταν δεν προχωράει ως την αντικειμενοποίηση της κοινωνικής συγγένειας η οποία την καθιστά δυνατή, κάτι που θα κατέληγε στο αντίστροφο του επιδιωκόμενου αποτελέσματος, δηλαδή σε μια *διπλή σχετικοποίηση, του κειμένου και της ανάγνωσης*, επιτρέπει σε κάποιον να έχει ταυτόχρονα και την κοινωνική χρήση και την απάρνηση των κοινωνικών θεμελίων της χρήσης αυτής.

2.3 *Εμπειρία και γνώση*

Η ιδεολογία είναι μια ιδιοτελής, πλην όμως με γερά θεμέλια αυταπάτη. Όσοι επικαλούνται την εμπειρία ενάντια στη γνώση έχουν με το μέρος τους όλη την αλήθεια της αντίθεσης ανάμεσα στην οικογενειακή εκμάθηση και στη σχολική εκμάθηση της κουλτούρας: η αστική κουλτούρα και η αστική σχέση με την κουλτούρα οφείλουν τον ανεπίδεκτο μιμήσεως χαρακτήρα τους στο γεγονός ότι αποκτώνται, όπως η λαϊκή θρησκεία κατά Groethuysen, εντεύθεν του λόγου, με την πρώιμη ένταξη σε έναν κόσμο *καλλιεργημένων προσώπων, πρακτικών και αντικειμένων*. Η εμβάπτιση σε μια οικογένεια όπου η μουσική όχι μόνο ακούγεται (όπως σήμερα με το στερεοφωνικό ή το ραδιόφωνο), αλλά και παίζεται (η «μουσικός μητέρα» στα αστικά Απομνημονεύματα) και, κατά μείζονα λόγο, το πρώιμο παίξιμο ενός «ευγενούς» μουσικού οργάνου —και ιδίως του πιάνου—[45] έχουν αποτέλεσμα, αν μη τι

[45] Οι διαφορές που συνδέονται με την κοινωνική καταγωγή πιθανότατα δεν είναι ποτέ τόσο σαφείς όσο όταν πρόκειται για την ενασχόληση με μια πλαστική τέχνη ή για το παίξιμο ενός μουσικού οργάνου: οι δεξιότητες αυτές, οι οποίες, τόσο για να αποκτηθούν όσο και για να τεθούν σε εφαρμογή, προϋποθέτουν όχι μόνο διαθέσεις που συνδυάζονται με μια παλαιόθεν εγκατάσταση στον κόσμο της τέχνης και της κουλτούρας, αλλά επίσης οικονομικά μέσα (ιδίως στην περίπτωση του πιάνου) και ελεύθερο χρόνο, ποικίλλουν έντονα, σε ταυτόσημο σχολικό επίπεδο, ανάλογα με την κοινωνική καταγωγή: έτσι, από

άλλο, να δημιουργούν μια οικειότερη σχέση με τη μουσική, που διακρίνεται από την πάντα λίγο απόμακρη, θεωρησιακή και συνήθως «φιλολογική» σχέση όσων προσπέλασαν τη μουσική μέσω της συναυλίας και, *a fortiori*, μέσω του δίσκου, περίπου όπως διακρίνεται η σχέση με τη ζωγραφική όσων την ανακάλυψαν καθυστερημένα, στη σχεδόν σχολική ατμόσφαιρα του μουσείου, από τη σχέση που διατηρούν μαζί της όσοι γεννήθηκαν σε ένα σύμπαν στοιχειωμένο από το αντικείμενο τέχνης — κτήμα οικογενειακό και οικείο, συσσωρευμένο από τις διαδοχικές γενιές, αντικειμενοποιημένη μαρτυρία του πλούτου τους και του καλού τους γούστου, ενίοτε «σπιτικό προϊόν», σαν τις μαρμελάδες και τα κεντητά ασπρόρουχα.

Η επιλογή έργων όπως το *Κοντσέρτο για το αριστερό χέρι* (πολύ συχνότερη μεταξύ όσων παίζουν ένα μουσικό όργανο —και κυρίως το πιάνο— παρά στους άλλους) ή το *Παιδί και τα μάγια* συνδέεται με την κοινωνική καταγωγή πολύ στενότερα από το σχολικό κεφάλαιο. Αντίθετα, στην περίπτωση έργων όπως το *Καλοσυγκερασμένο κλειδοκύμβαλο* και η *Τέχνη της φούγκας*, ο συσχετισμός είναι ισχυρότερος με το σχολικό κεφάλαιο παρά με την κοινωνική καταγωγή. Διαμέσου αυτών των δεικτών, όσο ατελών κι αν είναι, δηλώνονται διαφορετικές σχέσεις με τον ιεραρχημένο και ιεραρχητικό κόσμο των πολιτιστικών έργων οι οποίες, στενά συνδεμένες με ένα σύνολο διαφορών αλληλοσυνδεμένων και των ίδιων, εκπηγάζουν από τους τρόπους απόκτησης —οικογενειακό και σχολικό ή αποκλειστικά σχολικό— του πολιτισμικού κεφαλαίου (φαινόμενο επιβίωσης του τρόπου απόκτησης). Έτσι, όταν ο Ρολάν Μπαρτ, αναγορεύοντας σε αισθητική μια ιδιαίτερη σχέση με τη μουσική, εκείνη την οποία παράγει μια πρώιμη, οικογενειακή, «πρακτική» γνώση, περιγράφει την αισθητική απόλαυση ως ενός είδους άμεση επικοινωνία ανάμεσα στο σώμα του ακροατή και στο «εσωτερικό» σώμα του ερμηνευτή, παρόν στην «υφή της φωνής» του τραγουδιστή (ή στις «ρώγες των δαχτύλων» του κλαβενσινίστα), στην πραγματικότητα ανακαλεί την αντίθεση ανάμεσα σε δύο τρόπους απόκτησης. Από τη μια πλευρά μια μουσική για δισκόφιλους (που συνδέεται με μια ζήτηση δημιουργημένη από την «εξάπλωση της ακρόασης και την έκλειψη της πρακτικής»), «εκφραστική, δραματική, αισθηματικά καθαρή τέχνη» *επικοινωνίας*, *νόη-*

όσους έχουν πάρει το baccalauréat, 11,5% των υποκειμένων που προέρχονται από την κυρίαρχη τάξη λένε ότι παίζουν συχνά ένα μουσικό όργανο, έναντι 5% όσων έχουν προέλευση τις λαϊκές και μεσαίες τάξεις· ανάμεσα σε όσους έχουν κάνει ανώτατες σπουδές, τα ποσοστά είναι 22,5% και 5% αντίστοιχα· η ενασχόληση με τις πλαστικές τέχνες, σχετικά παραμελημένη από τους κατόχους των σπανιότερων πτυχίων, είναι επίσης, σε ισοδύναμο πτυχίο, πολύ συχνότερη σε όσα υποκείμενα προέρχονται από την κυρίαρχη τάξη.

σης: «Η κουλτούρα αυτή (...) καλοδέχεται την τέχνη, τη μουσική, αρκεί η τέχνη αυτή, η μουσική αυτή να είναι καθαρές, να "μεταφράζουν" μια συγκίνηση και να αντιπροσωπεύουν ένα σημαινόμενο (το "νόημα" του ποιήματος): τέχνη που εμβολιάζει την απόλαυση (περιστέλλοντάς την σε μια γνωστή, κωδικοποιημένη συγκίνηση) και συμφιλιώνει το υποκείμενο με εκείνο το οποίο, στη μουσική, μπορεί να ειπωθεί: ό,τι λένε σχετικά, δίκην κηρύγματος, το Σχολείο, η Κριτική, η Γνώμη»[46]. Από την άλλη πλευρά, μια τέχνη που προτιμά το αισθητό από την αίσθηση, που μισεί την ευφράδεια, τη μεγαλοστομία, το στόμφο και την περιπάθεια, την εκφραστικότητα και τη δραματικότητα: η γαλλική μελωδία, ο Ντυπάρκ, ο ύστερος Φορέ, ο Ντεμπυσσύ, όλα όσα σε μια άλλη εποχή θα αποκαλούνταν καθαρή μουσική, η εσωτερικότητα του πιάνου, οργάνου μητρικού, και η οικειότητα του αστικού σαλονιού.

2.4. *Ο γενέθλιος κόσμος*

Δεν υπάρχει υλική κληρονομιά με την κυριολεκτική έννοια του όρου που να μην είναι συγχρόνως πολιτισμική κληρονομιά, και λειτουργία των *οικογενειακών αγαθών* δεν είναι μόνο να πιστοποιούν με την απτή παρουσία τους την αρχαιότητα και τη συνέχεια της καταγωγής, και επομένως να καθιερώνουν την κοινωνική της ταυτότητα, αξεδιάλυτη από τη μονιμότητα στο χρόνο, αλλά επίσης να συμβάλλουν πρακτικά στην ηθική αναπαραγωγή της, δηλαδή στη μεταβίβαση των αξιών, των ιδιοτήτων και των ικανοτήτων που θεμελιώνουν το νόμιμο ανήκειν στις αστικές δυναστείες. Εκείνο που αποκτάται μέσω της καθημερινής συναναστροφής με παλιά αντικείμενα ή μέσω της τακτικής επίσκεψης σε παλαιοπωλεία ή σε αίθουσες τέχνης ή, απλούστερα, μέσω της ένταξης σε ένα σύμπαν οικείων και μύχιων αντικειμένων, τα οποία, όπως λέει ο Ρίλκε, «βρίσκονται εκεί, χωρίς οπισθοβουλία, καλά, απλά, βέβαια», είναι προφανώς ένα ορισμένο «γούστο» που δεν είναι τίποτε άλλο από μια σχέση άμεσης οικειότητας με τα καλόγουστα πράγματα· είναι επίσης το αίσθημα ότι ανήκεις σε έναν κόσμο πιο ευγενικό και πολιτισμένο, έναν κόσμο που βρίσκει τη δικαίωση της ύπαρξής του στην τελειότητά του, στην αρμονία του, στην ομορφιά του, έναν κόσμο που έχει παραγάγει τον Μπετόβεν και τον Μότσαρτ και αναπαράγει αδιάκοπα ανθρώπους ικανούς να τους παίξουν και να τους απολαύσουν· είναι τέλος μια άμεση προσχώρηση, εγγεγραμμένη στα τρίσβαθα των έξεων, στην αρέσκεια και στην

---

[46] R. Barthes, «Le grain de la voix», *Musique en jeu*, τχ. 9, Νοέμβριος 1972, σσ. 57-63

απαρέσκεια, στις προτιμήσεις και στις απέχθειες, στις συμπάθειες και στις αντιπάθειες, στα φαντάσματα και στις φοβίες που, περισσότερο από τις δηλωμένες γνώμες, θεμελιώνουν, στο ασυνείδητο, την ενότητα μιας τάξης.

Αν μπορούμε να διαγνώσουμε ολόκληρο το βιοτικό ύφος μιας ομάδας στο ύφος των επίπλων της και των ρούχων της, τούτο δε συμβαίνει μόνο επειδή τα κτήματα αυτά είναι η αντικειμενοποίηση των όποιων οικονομικών και πολιτισμικών αναγκαιοτήτων έχουν καθορίσει την επιλογή τους, αλλά και επειδή οι *κοινωνικές σχέσεις οι αντικειμενοποιημένες στα οικεία αντικείμενα*, στην πολυτέλεια ή στη φτώχεια τους, στη «διάκριση» ή στη «χυδαιότητά» τους, στην «ομορφιά» ή στην «ασχήμια» τους, επιβάλλονται με τη διαμεσολάβηση σωματικών εμπειριών τόσο βαθιά ασύνειδων όσο είναι η καθησυχαστική και διακριτική ψαύση των μπεζ μοκετών ή η ψυχρή και άψαχνη επαφή των σκισμένων και κραυγαλέων λινέλαιων, η αψιά, τραχιά και έντονη μυρωδιά της χλωρίνης ή τα ανεπαίσθητα αρώματα, όπως και μια αρνητική οσμή. Κάθε εσωτερικός χώρος εκφράζει, στη γλώσσα του, την παρούσα αλλά και την παρελθούσα κατάσταση εκείνων που τον καταλαμβάνουν, εκφράζοντας τη σιγουριά χωρίς επίδειξη του κληρονομημένου πλούτου, την ηχηρή υπεροψία των νεόπλουτων, τη διακριτική μιζέρια των φτωχών ή την επιχρυσωμένη μιζέρια των «φτωχών συγγενών», που φιλοδοξούν να ζήσουν πάνω από τις δυνατότητές τους: στο νου μας έρχεται εκείνο το παιδί από τη νουβέλα του Ντ. Χ. Λόρενς *The Rocking-Horse Winner*, που ακούει σε όλο το σπίτι, ακόμα και στην κάμαρά του, γεμάτη ωστόσο με ακριβά παιχνίδια, ένα ψιθύρισμα, «There must be more money». Τέτοιας φύσεως εμπειρίες θα έπρεπε πιθανότατα να απογράψει μια κοινωνική ψυχανάλυση που καταγίνεται να συλλάβει τη λογική σύμφωνα με την οποία οι κοινωνικές σχέσεις οι αντικειμενοποιημένες στα πράγματα, αλλά βεβαίως και στα πρόσωπα, ενσωματώνονται ανεπαίσθητα, εγγραφόμενες έτσι σε μια μόνιμη σχέση με τον κόσμο και με τους άλλους, που εκδηλώνεται, για παράδειγμα, στα όρια ανοχής απέναντι στο φυσικό και κοινωνικό κόσμο, στο θόρυβο, στην υπερφόρτωση του χώρου, στη σωματική ή λεκτική βία κτλ., και διάσταση της οποίας αποτελεί ο τρόπος ιδιοποίησης των πολιτισμικών αγαθών[47].

---

[47] Αρκεί να υπενθυμίσουμε ότι τα ιδιοποιημένα αντικείμενα, όποια κι αν είναι, αποτελούν αντικειμενοποιημένες κοινωνικές (ταξικές) σχέσεις, ώστε να υποδείξουμε σε ποια κατεύθυνση θα μπορούσε να αναπτυχθεί μια κοινωνιολογία του κόσμου των αντικειμένων, η οποία να είναι κάτι διαφορετικό από το πρωτόκολλο ενός προβλητικού τεστ μεταμφιεσμένου σε φαινομενολογική-σημειολογική ανάλυση (έχω κατά νου τον J. Baudrillard, *Le système des objets*, Gallimard, Παρίσι, 1968).

Πίνακας 3. Οι αγορές επίπλων στην κυρίαρχη τάξη ανάλογα με την κοινωνική καταγωγή και το πτυχίο[a]

Πτυχίο	Κοινωνική καταγωγή	Μεγάλο κατάστημα	Ειδικευμένη μπουτίκ	Παλιατζίδικα	Πλειστηριασμός	Παλαιοπωλείο
Κατώτερο του bac	Λαϊκές και μεσαίες τάξεις	25,5	41,5	11,0	14,5	33,5
	Ανώτερες τάξεις	11,5	23,5	15,0	31,5	43,5
Μικρή πανεπιστημιακή σχολή	Λαϊκές και μεσαίες τάξεις	13,5	36,5	4,5	32,0	4,5
	Ανώτερες τάξεις	6,0	24,5	30,5	20,5	65,5
Licence	Λαϊκές και μεσαίες τάξεις	11,0	28,5	11,0	11,0	21,5
	Ανώτερες τάξεις	4,5	21,5	21,5	14,5	49,0
Agrégation, μεγάλη πανεπιστημιακή σχολή	Λαϊκές και μεσαίες τάξεις	21,5	46,5	32,0	21,5	43,0
	Ανώτερες τάξεις	18,0	29,0	8,0	13,0	60,5

[a] Πρόκειται για το ποσοστό των υποκειμένων που αγόρασαν τα έπιπλά τους σ' αυτά τα διαφορετικά μέρη.

Τα αποτελέσματα του τρόπου απόκτησης δεν είναι ποτέ τόσο εμφανή όσο στις πλέον συνηθισμένες επιλογές της καθημερινής ύπαρξης, στα έπιπλα, στα ρούχα ή στην κουζίνα, που είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικές των παλαιών και βαθύτερων διαθέσεων επειδή, καθώς τοποθετούνται έξω από το πεδίο επέμβασης του σχολικού θεσμού, πρέπει να αντιμετωπιστούν, αν μπορούμε να το πούμε έτσι, από το γυμνό γούστο, έξω από κάθε ρητή προδιαγραφή ή προγραφή, πέρα από εκείνες τις οποίες δίνουν κάποιες μικρής νομιμότητας αρχές νομιμοποίησης, όπως ο γυναικείος τύπος ή τα περιοδικά τα αφιερωμένα στο σπίτι. Αν τα χαρακτηριστικά επίθετα που επιλέγονται για να χαρακτηρίσουν τον εσωτερικό χώρο ή την προέλευση των επίπλων σχετίζονται στενότερα με την κοινωνική θέση καταγωγής παρά με τον τίτλο σπουδών (σε αντίθεση με τη γνώση των συνθετών ή με τις κρίσεις που εκφέρονται για τις φωτογραφίες), τούτο συμβαίνει επειδή τίποτα πιθανότατα δεν εξαρτάται αμεσότερα από την πρώιμη εκμάθηση, και ιδίως από όποια επιτελείται έξω από κάθε ρητή παιδαγωγική δράση, από τις διαθέσεις και τις γνώσεις οι οποίες επενδύονται στο ρούχο, στο έπιπλο και στην κουζίνα ή, ακριβέστερα, στο πώς αγοράζονται τα ρούχα, τα έπιπλα και τα τρόφιμα. Έτσι, ο τρόπος απόκτησης των επίπλων (μεγάλο κατάστημα, παλαιοπωλείο, μπουτίκ, παλιατζίδικα) εξαρτάται τουλάχιστον εξίσου από την κοινωνική καταγωγή όσο και από το μορφωτικό επίπεδο.

Και πιθανότατα στα τροφικά γούστα θα ξαναβρίσκαμε το πλέον ισχυρό και αναλλοίωτο σημάδι της κάθε είδους πρωτογενούς εκμάθησης, εκείνης που επιβιώνει για περισσότερο χρόνο μετά την απομάκρυνση από το γενέθλιο κόσμο ή την κατάρρευσή του και η οποία στηρίζει για περισσότερο καιρό τη νοσταλγία του: και πράγματι, ο γενέθλιος κόσμος είναι πρώτα απ' όλα ο *μητρικός κόσμος*, ο κόσμος των πρωταρχικών γεύσεων και των εξ υπαρχής τροφών, της αρχετυπικής σχέσης με την αρχετυπική μορφή του πολιτισμικού αγαθού, όπου η πρόκληση ηδονής αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ηδονής και της επιλεκτικής διάθεσης για την ηδονή η οποία αποκτάται μέσα στην ηδονή. Δεν είναι τυχαίο ότι στις πλέον «καθαρές» ηδονές, τις πλέον καθαρμένες από κάθε ίχνος σωματικού ριζώματος (όπως είναι η «μοναδική και καθαρή νότα» του πλατωνικού *Φιλήβου*, ο οποίος την επιφύλασσε ήδη για «λίγους») εισέρχεται κάτι το οποίο, όπως στις πλέον «χονδροειδείς» ηδονές που αφορούν τη δοκιμή της γεύσης των φαγητών, αρχέτυπο οποιασδήποτε μορφής γούστου, παραπέμπει κατευθείαν στις παλαιότερες και βαθύτερες εμπειρίες, εκείνες που καθορίζουν και επικαθορίζουν τις πρωτογενείς αντιθέσεις, πικρό/γλυκό, εύγεστο/άνοστο, ζεστό/κρύο, χονδροειδές/λεπτεπίλεπτο, αυστηρό/χαρούμενο, εξίσου απαραίτητες στο γαστρονομικό

σχολιασμό όσο και στις καθαρμένες ερμηνευτικές σημειώσεις των αισθητών. Σε διαφορετικούς βαθμούς, ανάλογα με την τέχνη, το είδος και το ύφος, το έργο τέχνης ουδέποτε είναι μόνο *cosa mentale*, αυτό το είδος λόγου προορισμένου μόνο για να διαβαστεί, να αποκωδικοποιηθεί, να ερμηνευθεί, στο οποίο το μετατρέπει η διανοητικιστική θεώρηση. Προϊόν μιας *τέχνης* με την έννοια του Ντυρκέμ, δηλαδή μιας «καθαρής πρακτικής χωρίς θεωρία», όταν δεν είναι προϊόν απλής *μιμήσεως*, είδος συμβολικής γυμναστικής, περιέχει πάντα επίσης κάτι άφατο όχι λόγω πλεονάσματος, όπως θα ήθελαν οι ιερουργοί, αλλά *λόγω έλλειψης*, κάτι που μεταδίδεται, αν μπορούμε να το πούμε έτσι, από σώμα σε σώμα, όπως ο ρυθμός της μουσικής ή η γεύση των χρωμάτων, δηλαδή εντεύθεν των λέξεων και των εννοιών. Η τέχνη είναι επίσης «σωματικό πράγμα» και η μουσική, η «καθαρότερη» και η «πνευματικότερη» από τις τέχνες, είναι ίσως απλώς η σωματικότερη. Συνδεμένη με «ψυχικές καταστάσεις» που είναι επίσης *σωματικές καταστάσεις* ή, όπως έλεγαν άλλοτε, *χυμοί του σώματος*, θέλγει, παρασύρει, κινητοποιεί και συγκινεί: τοποθετείται λιγότερο εκείθεν των λέξεων παρά εντεύθεν, σε χειρονομίες και σε κινήσεις του σώματος, σε ρυθμούς, για τους οποίους ο Πιαζέ λέει κάπου ότι χαρακτηρίζουν τις λειτουργίες που τοποθετούνται, όπως όλα όσα ρυθμίζουν το γούστο, στη σύζευξη οργανικού και ψυχικού, παραφορές και επιβραδύνσεις, *crescendo* και *decrescendo*, εντάσεις και χαλαρώσεις. Εξαιτίας αυτού ασφαλώς ο λόγος για τη μουσική, όταν βγει από την επικράτεια της καθαρής τεχνικής, μιλάει αποκλειστικά με επίθετα ή με επιφωνήματα. Όπως οι μυστικιστές μιλούν για θεία αγάπη στη γλώσσα της ανθρώπινης αγάπης, οι λιγότερο απρόσφορες από τις ανακλήσεις της μουσικής απόλαυσης είναι εκείνες που έχουν την ικανότητα να αποκαταστήσουν τις μοναδικές μορφές μιας εμπειρίας τόσο βαθιά ενσφηνωμένης στο σώμα και στις πρωτογενείς σωματικές εμπειρίες όσο τα τροφικά γούστα.

2.5. *Κληρονομημένο κεφάλαιο και επίκτητο κεφάλαιο*

Έτσι, οι διαφορές τις οποίες αφήνει ανεξήγητες η σχέση με το σχολικό κεφάλαιο και οι οποίες εκδηλώνονται κυρίως σε σχέση με την κοινωνική καταγωγή ενδέχεται να οφείλονται σε διαφορές ως προς τον τρόπο απόκτησης του κατεχόμενου την παρούσα στιγμή πολιτισμικού κεφαλαίου· αλλά ενδέχεται επίσης να οφείλονται σε διαφορές ως προς το βαθμό στον οποίο ο τίτλος σπουδών αναγνωρίζει και εγγυάται το κεφάλαιο αυτό, εφόσον ένα λίγο πολύ σημαντικό τμήμα του πραγματικά κατεχόμενου κεφαλαίου μπορεί να μην έχει λάβει σχολική επικύρωση, όταν έχει κληρονομηθεί απευθείας από την οικογένεια ή ακόμα και όταν έχει αποκτηθεί σχολικά.

Δεδομένης της σπουδαιότητας που έχει το φαινόμενο της επιβίωσης του τρόπου απόκτησης, οι ίδιοι τίτλοι σπουδών ενδέχεται να εγγυώνται πολύ διαφορετικές σχέσεις με την κουλτούρα — όλο και λιγότερο πάντως, όσο ανερχόμαστε στην κοινωνική ιεραρχία και όσο αυξάνει η τιμή που αναγνωρίζεται από το σχολείο στους τρόπους χρήσης των γνώσεων σε σχέση με την τιμή που χορηγείται στις γνώσεις. Αν ο ίδιος όγκος σχολικού κεφαλαίου ως εγγυημένου πολιτισμικού κεφαλαίου μπορεί και αντιστοιχεί σε διαφορετικούς όγκους κοινωνικά αποδοτικού πολιτισμικού κεφαλαίου, τούτο συμβαίνει πρώτα απ' όλα επειδή ο σχολικός θεσμός, ο οποίος, έχοντας το μονοπώλιο της *απονομής πιστοποιητικών*, διέπει τη μετατροπή του κληρονομημένου πολιτισμικού κεφαλαίου σε σχολικό κεφάλαιο, δεν έχει το μονοπώλιο της παραγωγής του πολιτισμικού κεφαλαίου: χορηγεί λίγο πολύ πλήρως την επικύρωσή του στο κληρονομημένο κεφάλαιο (*φαινόμενο ανισομετατροπής του κληρονομημένου πολιτισμικού κεφαλαίου*) επειδή, ανάλογα με τη στιγμή και, την ίδια στιγμή, ανάλογα με τα επίπεδα και τους τομείς, ό,τι απαιτεί περιστέλλεται λίγο πολύ πλήρως σε ό,τι κομίζουν οι «κληρονόμοι» και επειδή αναγνωρίζει λιγότερη ή περισσότερη αξία σε άλλα είδη ενσωματωμένου κεφαλαίου και σε άλλες διαθέσεις (όπως στην ευπείθεια απέναντι στον ίδιο το θεσμό).

Το χάσμα ανάμεσα στο σχολικό κεφάλαιο και στο πραγματικά κατεχόμενο πολιτισμικό κεφάλαιο, απ' όπου εκπηγάζουν διαφορές ανάμεσα σε κατόχους ταυτόσημου σχολικού κεφαλαίου, μπορεί επίσης να απορρέει από το γεγονός ότι ο ίδιος τίτλος σπουδών ενδέχεται να αντιστοιχεί σε πολύ άνισους χρόνους φοίτησης (*φαινόμενο ανισομετατροπής του σχολικά αποκτημένου πολιτισμικού κεφαλαίου*): διότι τα άμεσα ή έμμεσα αποτελέσματα ενός έτους σπουδών ή περισσότερων ενδέχεται να μην έχουν επικυρωθεί από το δίπλωμα — ό,τι συμβαίνει με όσους εγκατέλειψαν τις σπουδές τους μεταξύ δευτέρας και τελευταίας τάξης λυκείου ή, σε άλλο επίπεδο, όσους πέρασαν ένα δυο χρόνια σε πανεπιστημιακή σχολή χωρίς να πάρουν πτυχίο. Πέρα από αυτά όμως, επειδή η συχνότητα του εν λόγω χάσματος αυξήθηκε όσο αυξάνονταν οι προοπτικές πρόσβασης των διαφορετικών τάξεων στη μέση και στην ανώτατη εκπαίδευση, δρώντες που ανήκουν σε διαφορετικές γενιές (νοούμενες κατά ηλικία) έχουν κάθε πιθανότητα να έχουν αφιερώσει *πολύ διαφορετικό αριθμό ετών σπουδών* (με όλα τα συνακόλουθα αποτελέσματα, μεταξύ των οποίων η ανύψωση της μη επικυρωμένης ικανότητας βέβαια, αλλά επίσης η απόκτηση μιας διαφορετικής σχέσης με την κουλτούρα —φαινόμενο «φοιτητικοποίησης»— κτλ.) *σε σχολικούς θεσμούς πολύ διαφορετικούς* ως προς τους δασκάλους τους, τις παιδαγωγικές μεθόδους, την κοινωνική στρατολόγηση κτλ., προκειμένου να αποκτήσουν

ταυτόσημο τίτλο. Έπεται ότι οι διαφορές που σχετίζονται με την κοινωνική τροχιά ή με τον όγκο του κληρονομημένου πολιτισμικού κεφαλαίου επαυξάνονται από διαφορές οι οποίες, ορατές κυρίως στα μέλη της μικροαστικής τάξης που προέρχονται και τα ίδια από τη μικροαστική τάξη ή από τις λαϊκές τάξεις (και τα οποία αντιπροσωπεύονται ιδιαίτερα στην κατεστημένη μικροαστική τάξη), αντικατοπτρίζουν αλλαγές στην κατάσταση των σχέσεων ανάμεσα στο εκπαιδευτικό σύστημα και στη δομή των κοινωνικών τάξεων: σ' αυτούς τους διαφορετικούς *τρόπους γενιάς* αντιστοιχούν διαφορετικές σχέσεις με το σχολικό σύστημα, που εκφράζονται σε διαφορετικές στρατηγικές πολιτισμικής επένδυσης μη εγγυημένης από το σχολικό θεσμό (δηλαδή αυτοδιδασκαλίας).

Ο αυτοδίδακτος παλαιού τύπου προσδιοριζόταν βασικά από έναν ευλαβικό σεβασμό προς την κουλτούρα, ο οποίος ήταν το αποτέλεσμα ενός βάναυσου και ταυτόχρονα πρώιμου αποκλεισμού και οδηγούσε σε φανατική ή λάθος προσανατολισμένη αφοσίωση, άρα και καταδικασμένη να γίνεται αντιληπτή από τους κατόχους της νόμιμης κουλτούρας ως μια κατά κάποιον τρόπο παρωδιακή απότιση φόρου τιμής[48]. Σε αυτούς τους «αστοιχείωτους», που αναζητούν στη βαθύτατα ορθόδοξη αυτοδιδασκαλία έναν τρόπο να συνεχίσουν με τα δικά τους μέσα μια τροχιά που διακόπηκε βάναυσα, ολόκληρη η σχέση με τη νόμιμη κουλτούρα και με όποιες αρχές κατέχουν την αυθεντία ως προς αυτή την κουλτούρα παραμένει σημαδεμένη από το γεγονός ότι έχουν αποκλειστεί από ένα σύστημα ικανό να επιβάλλει στους αποκλεισμένους την αναγνώριση ακριβώς του αποκλεισμού τους. Αντίθετα, οι αυτοδίδακτοι νέου τύπου έχουν συχνά διατηρηθεί μέσα στο σχολικό σύστημα ως ένα σχετικά υψηλό επίπεδο και έχουν αποκτήσει στην πορεία αυτής της μακρόχρονης (και όχι ανάλογης ανταμοιβής) συναναστροφής μια σχέση με τη νόμιμη κουλτούρα «χειραφετημένη» αλλά και μπλαζέ, οικεία αλλά και απαλλαγμένη από ψευδαισθήσεις, που δεν έχει τί-

[48] Η αναγνώριση της ανικανότητας και της πολιτισμικής αναξιότητας η οποία χαρακτηρίζει την παλιά αυτοδιδασκαλία παρατηρείται κυρίως στα μέλη της κατεστημένης μικροαστικής τάξης που προέρχονται από τις λαϊκές ή τις μεσαίες τάξεις και τα οποία, για παράδειγμα, λένε με μέγιστη συχνότητα (70% έναντι 31% στη νέα μικροαστική τάξη που προέρχεται από τις ίδιες τάξεις) ότι «ωραία είναι η ζωγραφική, αλλά δύσκολη». Η πολιτισμική αλλοτρίωση των αυτοδίδακτων παλαιού τύπου δεν εκδηλώνεται ποτέ τόσο καθαρά όσο στη ροπή τους να δώσουν αποδείξεις της κουλτούρας τους ακόμα και όταν δεν τους τις ζητάνε, προδίδοντας τον αποκλεισμό τους με τη μέριμνά τους να αποδείξουν το ανήκειν τους (αντίστροφα προς τους δρώντες από «καλό σπίτι», οι οποίοι συγκαλύπτουν την άγνοιά τους αγνοώντας τις ερωτήσεις ή τις καταστάσεις που είναι ικανές να τη φέρουν στο φως).

ποτα κοινό με τον απόμακρο ευλαβικό σεβασμό του παλαιού αυτοδίδακτου, παρ' ότι οδηγεί σε επενδύσεις εξίσου έντονες και παθιασμένες, αλλά τοποθετημένες σε εντελώς άλλους χώρους, στα κόμικς ή στην τζαζ μάλλον, τομείς εγκαταλειμμένους ή περιφρονημένους από το σχολικό σύμπαν, παρά στην ιστορία ή στην αστρονομία, στην ψυχολογία (και μάλιστα στην παραψυχολογία) ή στην οικολογία μάλλον παρά στην αρχαιολογία ή στη γεωλογία.

Όποιοι κατέχουν το μονοπώλιο της χειραγώγησης του ιερού, επαΐοντες όλων των εκκλησιών, δεν έχουν ποτέ πολλή επιείκεια για όσους φιλοδοξούν «να ανακαλύψουν από μόνοι τους τις πηγές της παραδοσιακής αυθεντίας» και να προσπελάσουν χωρίς μεσάζοντες την παρακαταθήκη, τη φύλαξη της οποίας έχουν οι ίδιοι: όπως καταδεικνύει ο Τζερσόμ Σολέμ, θέτουν πάντα «όσο γίνεται περισσότερα φράγματα στα βήματα του υποψήφιου στο μυστικιστικό δρόμο (...) και όταν τα φράγματα τρομάζουν τον προσκυνητή και τον αναγκάζουν να περιοριστεί στον παλιό δρόμο, επειδή οι νέοι τού έχουν γίνει απρόσιτοι, τόσο το καλύτερο από τη σκοπιά της αυθεντίας»[49].

Η προληπτική λογοκρισία του θεσμού, όμως, μπορεί να ασκηθεί χωρίς να χρειαστεί ουδείς να ασκήσει ελέγχους και καταναγκασμούς: ενώ οι παραδοσιακοί αυτοδίδακτοι εξακολουθούν να περιμένουν από το σχολικό θεσμό να τους υποδείξει και να τους ανοίξει τους συντομότερους δρόμους της εκλαΐκευσης και της βουλγκάτας, οι οποίες εξουσιάζονται λίγο πολύ άμεσα από το θεσμό[50], οι πλέον χειραφετημένοι από τους νέους αυτοδίδακτους αναζητούν τους πνευματικούς ταγούς τους ανάμεσα σε αιρεσιάρχες, οι οποίοι εξακολουθούν να εκπληρώνουν τη λειτουργία που παραδοσιακά εναπόκειται στις αυθεντίες και συγκεκριμένα, όπως λέει επίσης ο Σολέμ, τη λειτουργία «να αναγγέλλουν στο νεόφυτο τις εμπειρίες τις οποίες οφείλει να προσδοκά» και να του «προμηθεύουν τα σύμβολα χάρη στα οποία θα μπορέσει να τις εκφράσει».

2.6. *Οι δύο αγορές*

Η οικογένεια και το σχολείο λειτουργούν, αδιαχώριστα, και ως τόποι όπου συγκροτούνται, μέσω ακριβώς της χρήσης, οι ικανότητες που κρίνονται

---

[49] G. Scholem, *La Kabbale et sa symbolique*, Payot, Παρίσι, 1975, σ. 35.

[50] Όπως μαρτυρεί, για παράδειγμα, η τιμή την οποία οι υπεύθυνοι των εκλαϊκευμένων περιοδικών, όπως άλλωστε και οι αναγνώστες, αποδίδουν σε όσους κατέχουν υψηλούς πανεπιστημιακούς ή ακαδημαϊκούς τίτλους σ' αυτούς τους, θα λέγαμε, θεσμικούς *εγγυητές*.

αναγκαίες σε μια χρονική στιγμή και ως τόποι όπου διαμορφώνεται η *τιμή* των ικανοτήτων αυτών, δηλαδή ως αγορές οι οποίες, μέσω των θετικών ή αρνητικών κυρώσεών τους, ελέγχουν την επίδοση, ενισχύοντας ό,τι είναι «αποδεκτό» και αποθαρρύνοντας ό,τι δεν είναι, καταδικάζοντας σε μαρασμό όσες διαθέσεις στερούνται αξίας — αστεία που «πέφτουν στο κενό» ή τα οποία, «αποδεκτά», όπως λένε, σε άλλο κύκλο, σε άλλη αγορά, εδώ φαίνονται «εκτός τόπου» και προκαλούν απλώς «ενόχληση» ή αποδοκιμασία, παραθέματα (λατινικά, για παράδειγμα) που δημιουργούν εντύπωση «σχολαστικούρα» ή «δοκησίσοφου» κτλ. Με άλλα λόγια, η απόκτηση της πολιτιστικής ικανότητας είναι αδιαχώριστη από την ανεπαίσθητη απόκτηση μιας *αίσθησης της τοποθέτησης* των πολιτιστικών επενδύσεων η οποία, καθώς παράγεται από την προσαρμογή στις αντικειμενικές προοπτικές αξιοποίησης της ικανότητας, ευνοεί την εκ των προτέρων προσαρμογή στις προοπτικές αυτές και η οποία αποτελεί και η ίδια διάσταση μιας σχέσης με την κουλτούρα, κοντινής ή απόμακρης, άνετης ή ευλαβικής, κοσμικής ή σχολικής, που συνιστά ενσωματωμένη μορφή της αντικειμενικής σχέσης ανάμεσα στον τόπο απόκτησης και στην «εστία των πολιτισμικών αξιών». Μιλώντας για *αίσθηση της τοποθέτησης*, όπως μιλάει κανείς για αίσθηση της ευπρέπειας ή για αίσθηση των ορίων, υποδεικνύουμε σαφώς ότι όταν προστρέχουμε, για τις ανάγκες τις αντικειμενοποίησης, σε όρους δανεισμένους από το λεξιλόγιο της οικονομίας, δε θέλουμε επ' ουδενί να υποδηλώσουμε, όπως μάλλον άδικα συνεπάγεται η συνηθισμένη χρήση αυτών των εννοιών, ότι οι αντίστοιχες συμπεριφορές κατευθύνονται από τον ορθολογικό υπολογισμό της μεγιστοποίησης των κερδών. Αν η κουλτούρα είναι ο κατεξοχήν τόπος της παραγνώρισης, τούτο συμβαίνει επειδή η αίσθηση της τοποθέτησης, γεννώντας στρατηγικές αντικειμενικά προσαρμοσμένες στις αντικειμενικές προοπτικές κέρδους, προϊόν των οποίων είναι, εξασφαλίζει κέρδη που δε χρειάζεται να επιδιωχθούν ως τέτοια και παρέχει έτσι σε εκείνους για τους οποίους η νόμιμη κουλτούρα είναι δεύτερη φύση ένα επιπρόσθετο κέρδος — να αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και να γίνονται αντιληπτοί από τους άλλους ως εντελώς ανιδιοτελείς και εντελώς καθαροί από οποιαδήποτε κυνική ή κερδοσκόπο χρήση της κουλτούρας. Με άλλα λόγια, ο όρος επένδυση, για παράδειγμα, πρέπει να νοηθεί με τη διπλή έννοια της οικονομικής επένδυσης —όπως είναι πάντα αντικειμενικά, παρ' ότι παραγνωρίζεται ως τέτοια— και της συναισθηματικής επένδυσης την οποία του δίνει η ψυχανάλυση ή, καλύτερα, με την έννοια της *illusio*, πίστης, *involvement*, εμπλοκής στο παιχνίδι, η οποία είναι προϊόν του παιχνιδιού και παράγει το παιχνίδι. Ο ερασιτέχνης της τέχνης δε γνωρίζει άλλον οδηγό πέρα από την αγάπη του για την τέχνη και όταν πηγαίνει, σαν από έν-

στικτο, προς εκείνο που κάθε στιγμή πρέπει να αγαπήσει, όπως κάτι επιχειρηματίες που βγάζουν λεφτά και όταν ακόμα δεν το επιδιώκουν, δεν υπακούει σε κανέναν κυνικό υπολογισμό αλλά στο θέλημά του, στον ειλικρινή ενθουσιασμό του ο οποίος, σε τέτοια ζητήματα, είναι μία από τις συνθήκες επιτυχίας των τοποθετήσεων. Έτσι, για παράδειγμα, είναι αλήθεια ότι μπορεί κανείς να περιγράψει το αποτέλεσμα των ιεραρχιών νομιμότητας (ιεραρχίας των τεχνών, των ειδών κτλ.) ως ιδιαίτερη περίπτωση του αποτελέσματος του *labeling* (της επιβολής λεκτικών ετικετών), πασίγνωστου στους κοινωνιοψυχολόγους: όπως η ιδέα που σχηματίζουμε για ένα πρόσωπο αλλάζει ανάλογα με την εθνοτική ετικέτα την οποία του προσδίδουμε[51], η αξία των τεχνών, των ειδών, των έργων, των δημιουργών εξαρτάται από τα κοινωνικά σήματα που τους προσαρτώνται ανά πάσα στιγμή (για παράδειγμα, το πού της δημοσίευσης κτλ.). Γεγονός παραμένει ότι η αίσθηση της πολιτιστικής τοποθέτησης, που οδηγεί κάποιον να αγαπάει πάντα και πάντα ειλικρινά ό,τι πρέπει να αγαπάει και αυτό μόνο, μπορεί να βοηθηθεί από την ασύνειδη αποκρυπτογράφηση των αναρίθμητων σημείων τα οποία λένε ανά πάσα στιγμή τι πρέπει να κάνει ή να μην κάνει, να δει ή να μη δει, χωρίς ποτέ να κατευθύνεται ρητά από την επιδίωξη των όποιων συμβολικών κερδών προσπορίζει. Η ειδική ικανότητα (στην κλασική μουσική ή στην τζαζ, στο θέατρο ή στον κινηματογράφο κτλ.) εξαρτάται από τις προοπτικές τις οποίες οι διαφορετικές αγορές, οικογενειακή, σχολική ή επαγγελματική, προσφέρουν *αδιαχώριστα στη συσσώρευσή της, στην ενεργοποίηση και στην αξιοποίησή της*, δηλαδή στο βαθμό στον οποίο ευνοούν την απόκτηση της ικανότητας αυτής, καθώς της υπόσχονται ή της εξασφαλίζουν κέρδη που είναι το καθένα και μία ενίσχυση και παρότρυνση για νέες επενδύσεις. Οι πιθανότητες να χρησιμοποιηθεί και να «καταστεί αποδοτική» στις διαφορετικές αγορές η πολιτιστική ικανότητα συντελούν ιδιαίτερα στον προσδιορισμό της ροπής προς τις «σχολικές» επενδύσεις και προς τις επενδύσεις τις ενίοτε αποκαλούμενες «ελεύθερες», επειδή, σε αντίθεση με όσες οργανώνονται από το σχολείο, μοιάζουν να μην οφείλουν τίποτα στους καταναγκασμούς ή στις παροτρύνσεις του θεσμού.

Όσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός νομιμότητας ενός τομέα, τόσο επιτακτικότερα απαιτείται η ικανότητα και τόσο πιο «προσοδοφόρα» είναι, ενώ τόσο αυστηρότερα τιμωρείται η ανικανότητα και τόσο περισσότερο «στοι-

[51] Βλ. G. Razzan, «Ethnic Dislikes and Stereotypes», *Journal of Abnormal Social Psychology*, 45, 1950, σσ. 7-27.

χίζει»[52]. Τούτο όμως δεν αρκεί να εξηγήσει το γεγονός ότι, όσο περισσότερο πηγαίνουμε προς τους νομιμότερους τομείς, τόσο σημαντικότερες είναι οι στατιστικές διαφορές που σχετίζονται με το σχολικό κεφάλαιο, ενώ, όσο περισσότερο πηγαίνουμε προς τους λιγότερο νόμιμους τομείς, για τους οποίους οι λιγότερο ενημερωμένοι νομίζουν πως είναι αφημένοι στην ελευθερία των γούστων και των ορέξεων, όπως είναι η κουζίνα ή η διακόσμηση του εσωτερικού χώρου, η επιλογή των φίλων ή των επίπλων, τόσο περισσότερο βλέπουμε να αυξάνεται η βαρύτητα των στατιστικών διαφορών που συνδέονται με την κοινωνική τροχιά (και με τη δομή του κεφαλαίου), ενώ οι υπό νομιμοποίηση τομείς, όπως το λεγόμενο «διανοούμενο» τραγούδι, η φωτογραφία ή η τζαζ, καταλαμβάνουν ενδιάμεση θέση. Και πάλι, ακριβώς στο πλαίσιο της σχέσης ανάμεσα στις ιδιότητες του πεδίου (κυρίως στις όποιες πιθανότητες θετικών ή αρνητικών κυρώσεων προσφέρει «κατά μέσο όρο», για έναν οποιοδήποτε δρώντα) και στις ιδιότητες του δρώντος καθορίζεται η «αποτελεσματικότητα» των ιδιοτήτων αυτών: έτσι, η ροπή προς τις «ελεύθερες» επενδύσεις και ο χώρος προς τον οποίο προσανατολίζονται οι επενδύσεις αυτές δεν εξαρτώνται, αυστηρά, από το «μέσο» ποσοστό κέρδους το οποίο προσπορίζει ο συγκεκριμένος τομέας, αλλά από το ποσοστό κέρδους το οποίο υπόσχεται σε κάθε δρώντα —ή σε κάθε ιδιαίτερη κατηγορία δρώντων— σε συνάρτηση με τον όγκο και τη δομή του κεφαλαίου του.

Η ιεραρχία των *«μέσων»* ποσοστών κέρδους αντιστοιχεί *grosso modo* στην ιεραρχία των βαθμών νομιμότητας, όπου μια ισχυρή κουλτούρα στον

---

[52] Θα ήταν απλοϊκό να χρησιμοποιήσει κανείς σαν επιχείρημα, προκειμένου να αμφισβητήσει την ανά πάσα στιγμή ύπαρξη μιας νόμιμης ιεραρχίας, το γεγονός ότι ο νόμιμος ορισμός της κουλτούρας ή της σχέσης με την κουλτούρα ή ακόμα η ιεραρχία των διαφορετικών τομέων, ειδών, έργων ή δημιουργών αποτελούν διακύβευμα μόνιμης πάλης: ακριβώς οι αγώνες που στοχεύουν, για παράδειγμα, στη μεταβολή ή στην ανατροπή των κατεστημένων ιεραρχιών, μέσω της νομιμοποίησης ενός τομέα ή είδους μη νόμιμου ακόμα, φωτογραφίας ή κόμικς, μέσω της αποκατάστασης δημιουργών με μικρότερη υπόληψη ή ανυπόληπτων κτλ., ή ακόμα στην επιβολή ενός νέου τρόπου ιδιοποίησης, συνδεμένου με έναν άλλον τρόπο απόκτησης, δημιουργούν και τη νομιμότητα, δημιουργώντας την πίστη όχι στην αξία του ενός ή του άλλου διακυβεύματος, αλλά στην αξία του παιχνιδιού στο πλαίσιο του οποίου παράγεται και αναπαράγεται η αξία όλων των διακυβευμάτων. Εξίσου απλοϊκό θα ήταν να αντιμετωπίσει κανείς τις ιεραρχίες αυτές, οι οποίες αναπαράγουν στην προσίδια λογική τους, δηλαδή σε μετασχηματισμένη μορφή, τις σχέσεις τάξης ανάμεσα στις ομάδες, ως απόλυτη τάξη, θεμελιωμένη στη φύση, παρ' ότι οφείλουν το ουσιώδες μέρος της συμβολικής αποτελεσματικότητάς τους, δηλαδή της νομιμότητάς τους, στο γεγονός ότι διώνονται ως τέτοιες.

τομέα της κλασικής ή και της πρωτοποριακής λογοτεχνίας προσπορίζει, στη σχολική αγορά και αλλού, «μέσα» κέρδη ανώτερα από μια ισχυρή κουλτούρα στον τομέα του κινηματογράφου ή, *a fortiori*, στον τομέα των κόμικς, του αστυνομικού μυθιστορήματος ή του αθλητισμού· τα *ειδικά* οφέλη όμως, άρα και η ροπή προς επένδυση την οποία κατευθύνουν, προσδιορίζονται αποκλειστικά στο πλαίσιο της σχέσης ανάμεσα σε έναν τομέα και σε έναν ιδιαίτερο δρώντα, ο οποίος χαρακτηρίζεται από τις ιδιαίτερες ιδιότητές του. Έτσι, για παράδειγμα, όσοι οφείλουν το ουσιώδες μέρος του πολιτισμικού κεφαλαίου τους στο σχολείο, όπως οι δάσκαλοι και οι καθηγητές που προέρχονται από τις λαϊκές και τις μεσαίες τάξεις, αποδεικνύονται ιδιαίτερα υποταγμένοι στο σχολικό ορισμό της νομιμότητας και έχουν την τάση να καθορίζουν πολύ αυστηρά τις επενδύσεις τους ανάλογα με την αξία την οποία το σχολείο αναγνωρίζει στους διαφορετικούς τομείς. Αντίθετα, οι μέσες τέχνες, όπως ο κινηματογράφος και η τζαζ και ακόμα περισσότερο τα κόμικς, η επιστημονική φαντασία ή το αστυνομικό μυθιστόρημα, έχουν την προδιάθεση να έλκουν τις επενδύσεις είτε όσων δεν έχουν επιτύχει εξ ολοκλήρου τη μετατροπή του πολιτισμικού κεφαλαίου τους σε σχολικό κεφάλαιο είτε όσων, μην έχοντας αποκτήσει τη νόμιμη κουλτούρα σύμφωνα με το νόμιμο τρόπο απόκτησης (δηλαδή μέσω πρώιμης εξοικείωσης), διατηρούν μαζί της μια ατυχή, υποκειμενικά και/ή αντικειμενικά, σχέση: αυτές οι υπό νομιμοποίηση τέχνες, που περιφρονούνται ή παραμελούνται από τους μεγαλοκατόχους σχολικού κεφαλαίου, προσφέρουν καταφύγιο και αντεκδίκηση σε όσους, με την ιδιοποίησή τους, κάνουν την καλύτερη τοποθέτηση του πολιτισμικού κεφαλαίου τους (προπαντός αν δεν είναι πλήρως αναγνωρισμένο σχολικά), ενώ παράλληλα οικειοποιούνται την αίγλη ότι αμφισβητούν την κατεστημένη ιεραρχία της νομιμότητας και του κέρδους. Με άλλα λόγια, η ροπή κάποιου να εφαρμόσει στις «μέσες τέχνες» μια διάθεση που συνήθως επιφυλάσσεται για τις νόμιμες τέχνες —διάθεση την οποία μετρά, για παράδειγμα, η γνώση των σκηνοθετών του κινηματογράφου— εξαρτάται λιγότερο στενά από το σχολικό κεφάλαιο παρά από μια σφαιρική σχέση με τη σχολική κουλτούρα και με το σχολείο, η οποία εξαρτάται και η ίδια από το βαθμό στον οποίο το κατεχόμενο πολιτισμικό κεφάλαιο ανάγεται περιοριστικά στο κεφάλαιο που αποκτάται στο σχολείο και αναγνωρίζεται από το σχολείο. (Έτσι, τα μέλη της νέας μικροαστικής τάξης που κατέχουν περίπου το ίδιο σχολικό κεφάλαιο με τους δασκάλους, παρ' ότι έχουν κληρονομήσει σημαντικότερο πολιτισμικό κεφάλαιο, έχουν σαφώς ανώτερη γνώση των σκηνοθετών του κινηματογράφου, ενώ γνωρίζουν λιγότερο καλά τους συνθέτες.) Στην πραγματικότητα, ουδέποτε ξεφεύγει κανείς πλήρως από την αντικειμενική ιεραρχία της νομιμότητας. Επειδή ακόμα και το

νόημα και η αξία ενός πολιτισμικού αγαθού ποικίλλουν ανάλογα με το σύστημα αγαθών στο οποίο τυχαίνει να εντάσσεται, το αστυνομικό μυθιστόρημα, η επιστημονική φαντασία ή τα κόμικς ενδέχεται να είναι πολιτισμικές ιδιότητες μεγάλου κύρους, ως εκδηλώσεις τόλμης και ελευθερίας, ή αντίθετα να περιστέλλονται στη συνηθισμένη αξία τους, ανάλογα με το αν συνδυάζονται με τις ανακαλύψεις της λογοτεχνικής ή μουσικής πρωτοπορίας ή βρίσκονται μεταξύ τους, οπότε σχηματίζουν έναν τυπικό αστερισμό του «μέσου γούστου» και εμφανίζονται έτσι γι' αυτό που είναι, απλά υποκατάστατα των νόμιμων αγαθών.

Δεδομένου ότι κάθε κοινωνικός χώρος, οικογένεια ή σχολείο, για παράδειγμα, λειτουργεί ταυτόχρονα και ως ένας από τους τόπους όπου παράγεται η ικανότητα και ως ένας από τους τόπους όπου λαμβάνει την τιμή της, θα ήταν αναμενόμενο κάθε πεδίο να χορηγεί τη μέγιστη τιμή στα προϊόντα που γεννώνται μέσα του, οπότε η σχολική αγορά θα χορηγεί τη μεγαλύτερη αξία στη σχολικά πιστοποιημένη πολιτιστική ικανότητα και στη σχολική τροπικότητα, ενώ οι αγορές που κυριαρχούνται από εξωσχολικές αξίες, είτε πρόκειται για τα «κοσμικά» σαλόνια και δείπνα είτε για όλες τις ευκαιρίες της επαγγελματικής ύπαρξης (συνεντεύξεις πρόσληψης, διευθυντικές συσκέψεις, συνέδρια κτλ.) ή και της σχολικής ύπαρξης (προφορικές εξετάσεις της Κρατικής Σχολής Διοίκησης [ΕΝΑ] ή των Πολιτικών Επιστημών) όπου το ζητούμενο είναι να αξιολογηθεί *το σύνολο του προσώπου*, θα χορηγούσαν υποτίθεται την υψηλότερη τιμή τους στην οικεία σχέση με την κουλτούρα, υποτιμώντας ταυτόχρονα όλες τις διαθέσεις και τις ικανότητες στις οποίες οι σχολικές συνθήκες απόκτησης υπενθυμίζουν την παρουσία τους. Αυτό όμως θα σήμαινε ότι λογαριάζουμε χωρίς τα αποτελέσματα κυριαρχίας, λόγω των οποίων τα προϊόντα του σχολικού τρόπου παραγωγής ενδέχεται να βρεθούν υποτιμημένα, ως «σχολικά», στην ίδια αυτή σχολική αγορά[53]. Και πράγματι, το σαφέστερο σημείο της ετερονομίας της σχολικής αγοράς έγκειται στη διφορούμενη μεταχείριση την οποία επιφυλάσσει στα προϊόντα της «σχολικής» έξης και η οποία είναι τόσο εμφανέστερη όσο ισχνότερη είναι η αυτονομία του σχολικού συστήματος στο σύνολό του (μεταβλητού ανάλογα με τις στιγμές και τις χώρες), καθώς και του τάδε ή του δείνα θεσμού που το συ-

[53] Οι κυρίαρχοι τρόποι, προφορά, «άνεση», «διάκριση», τείνουν να επιβληθούν στις ίδιες αυτές κυριαρχημένες τάξεις και δεν μπορούν να υποτιμηθούν παρά μόνο στο όνομα εντελώς «εξωπολιτισμικών» αρχών, όπως είναι οι αξίες του ανδρισμού, που οδηγούν στην αναγόρευση της κυρίαρχης τροπικότητας σε δείκτη θηλυπρεπών διαθέσεων.

γκροτούν, ως προς τις απαιτήσεις των κυρίαρχων τμημάτων της κυρίαρχης τάξης[54].

Το βέβαιο είναι ότι υπάρχει άμεση συγγένεια ανάμεσα στην «κοσμική» αγορά (ή στις πλέον «κοσμικές» μορφές της σχολικής αγοράς) και στις διαθέσεις που αποκτώνται μέσω της εξοικείωσης με τη νόμιμη κουλτού-

Διάγραμμα 3. Ειδική ικανότητα και λόγος για την τέχνη

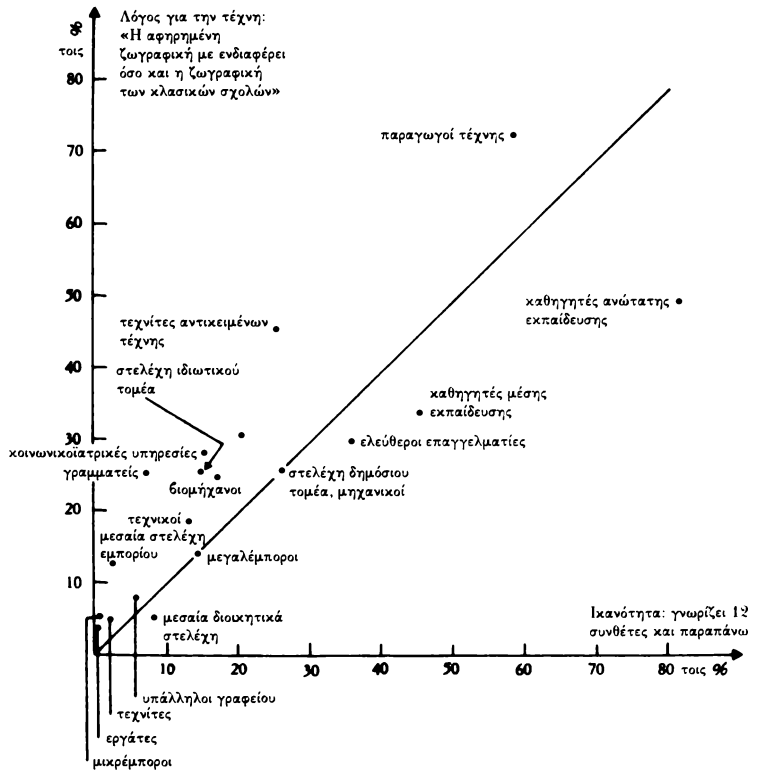

[54] Σχετικά με όλα αυτά τα σημεία και ιδίως την αντίθεση μεταξύ Κρατικής Σχολής Διοίκησης και Πολυτεχνείου, βλέπε P. Bourdieu και M. de Saint-Martin, «Le Patronat», ό.π.

ρα: οι συνηθισμένες ευκαιρίες της κοινωνικής ζωής αποκλείουν δοκιμασίες τόσο βάναυσες όσο το κλειστό ερωτηματολόγιο, όριο της σχολικής εξέτασης στην οποία αυτοαναιρείται ο ίδιος αυτός σχολικός θεσμός, οσάκις, αποδεχόμενος άρρητα την κοσμική υποτίμηση οτιδήποτε «σχολικού», μετατρέπει τις ερωτήσεις που προορίζονται να επαληθεύσουν και να μετρήσουν την ικανότητα σε παραλλαγή της κοσμικής συζήτησης. Σε αντίθεση με τις πλέον σχολικές από τις σχολικές καταστάσεις, που έχουν στόχο να αφοπλίσουν και να αποθαρρύνουν τις στρατηγικές της μπλόφας, οι κοσμικές ευκαιρίες αφήνουν ελεύθερη μια τέχνη να παίξει κανείς με την ικανότητα, που είναι για την ικανότητα ό,τι είναι ο τρόπος παιξίματος για το μοίρασμα όταν παίζουμε χαρτιά: μπορείς να διαλέξεις το στίβο σου, να ξεγλιστρήσεις από τις δοκιμασίες, να μετατρέψεις σε ερωτήσεις προτιμήσεων τις ερωτήσεις γνώσεων, τις άγνοιες σε περιφρονητικές αρνήσεις, πλήθος στρατηγικών όπου εκδηλώνονται η σιγουριά ή η ανασφάλεια, η άνεση ή η αμηχανία και οι οποίες εξαρτώνται και από τον τρόπο απόκτησης και από τη συνακόλουθη οικειότητα ή απόσταση τόσο όσο από το σχολικό κεφάλαιο.

Με άλλα λόγια, η έλλειψη μιας εμπεριστατωμένης, μεθοδικής και συστηματικής γνώσης σε έναν ιδιαίτερο τομέα της νόμιμης κουλτούρας καθόλου δεν απαγορεύει την ικανοποίηση των πολιτιστικών απαιτήσεων που είναι εγγεγραμμένες στην πλειονότητα των κοινωνικών καταστάσεων, κι ας πρόκειται για τη σχεδόν σχολική κατάσταση την οποία δημιουργεί η σχέση έρευνας.

Για να καταστήσουμε φανερή αυτή την κοσμική, θα λέγαμε, αίσθηση, η οποία δεν μπορεί να αναχθεί περιοριστικά σε ένα άθροισμα αυστηρά ελέγξιμων γνώσεων και συνδυάζεται τις περισσότερες φορές με ισχυρό κληρονομημένο πολιτισμικό κεφάλαιο, αρκεί να συγκρίνουμε τις παραλλαγές των δύο αυτών διαστάσεων της πολιτιστικής ικανότητας, την κατοχή ειδικών γνώσεων, όπως είναι η γνώση των συνθετών, και την «όσφρηση» που είναι αναγκαία για την αξιοποίησή της και η οποία μετριέται με την ικανότητα αναγνώρισης, ανάμεσα σε διάφορες προτεινόμενες κρίσεις, των «σικ γνωμών», όπως θα τις είχε ονομάσει ο Φλομπέρ. Στο διάγραμμα όπου εμφανίζονται, για κάθε κατηγορία, το ποσοστό των ατόμων που γνωρίζουν τους συνθέτες δώδεκα τουλάχιστον μουσικών έργων και το ποσοστό εκείνων που απαντούν ότι «η αφηρημένη ζωγραφική τούς ενδιαφέρει τόσο όσο και η ζωγραφική των κλασικών σχολών» διακρίνουμε τα τμήματα (καθηγητές μέσης και ανώτατης εκπαίδευσης) στα οποία η επακριβής ικανότητα κατισχύει της αίσθησης της σωστής απάντησης και, αντίθετα, τα τμήματα τα οποία έχουν μια αίσθηση της νόμιμης στάσης που δεν αντιστοιχεί καθόλου με την ειδική ικανότητά τους (νέα μικροαστική και μεγαλοαστική τάξη και παραγωγοί τέχνης), ενώ το χάσμα ελα-

χιστοποιείται στους ανερχόμενους μικροαστούς ή αστούς (δασκάλους, μεσαία διοικητικά στελέχη, μηχανικούς, ανώτερα στελέχη του δημόσιου τομέα).

Η απέχθεια που οι αστοί (και κυρίως οι αστοί σε παρακμή) εκδηλώνουν για οτιδήποτε «σχολικό» φαίνεται να θεμελιώνεται εν μέρει στην υποβάθμιση την οποία η σχολική αγορά επιβάλλει *παρ' όλα αυτά* στις κατά προσέγγιση γνώσεις και στις συγκεχυμένες διαισθήσεις της εξοικείωσης. Έτσι, για παράδειγμα, καταλαβαίνουμε καλύτερα την καταγγελία της σχολικής ρουτίνας από την οποία εκπηγάζουν οι περισσότερες καινοτομίες των νέων πολιτιστικών μεσαζόντων (υπεύθυνων δημιουργικής απασχόλησης, εκπαιδευτών κ.ά.) αν ξέρουμε ότι η κατεστημένη μικροαστική τάξη διαθέτει σχετικά σημαντικό σχολικό κεφάλαιο έναντι σχετικά ισχνής πολιτισμικής κληρονομιάς, ενώ η νέα μικροαστική τάξη (το όριο της οποίας αντιπροσωπεύουν οι καλλιτέχνες) έχει ισχυρή πολιτισμική κληρονομιά έναντι σχετικά ισχνού σχολικού κεφαλαίου. Ο δάσκαλος από το Παρίσι ή και από την επαρχία, που μπορεί να νικήσει το μικροεργοδότη, τον επαρχιακό γιατρό ή τον Παριζιάνο παλαιοπώλη στις δοκιμασίες καθαρών γνώσεων, έχει κάθε πιθανότητα να τους φανεί ασύγκριτα κατώτερος σε όλες τις καταστάσεις οι οποίες απαιτούν περισσότερο τη *σιγουριά* ή την *όσφρηση*, ή και την μπλόφα που μπορεί να κρύψει τα κενά, παρά τη σύνεση, τη διακριτικότητα και τη συναίσθηση των ορίων, οι οποίες συνδέονται με το σχολικό τρόπο απόκτησης: μπορεί κανείς να μπερδέψει τον Μπυφέ με τον Ντυμπυφέ και να αποδειχθεί ικανότατος να συγκαλύψει την άγνοια με τις κοινοτοπίες του υμνητικού λόγου ή με τη συνωμοτική σιωπή ενός μορφασμού, ενός κουνήματος του κεφαλιού ή μιας εμπνευσμένης πόζας· μπορεί να ταυτίσει τη φιλοσοφία με τον Σαιντ-Εξυπερύ, τον Τεγιάρ ντε Σαρντέν ή και τον Λεπρένς-Ρενγκέ και να σταθεί άνετα στο ύψος των αγορών που είναι σήμερα οι πλέον εκτιμώμενες, δεξιώσεις, συνέδρια, συνεντεύξεις, δημόσιες συζητήσεις, σεμινάρια, επιτροπές, συμβούλια κτλ. Αρκεί μόνο να κατέχει το σύνολο των διακριτικών γνωρισμάτων, κόψιμο, παρουσιαστικό, φέρσιμο, λεκτικό και προφορά, τρόπους και συνήθειες, χωρίς τα οποία, τουλάχιστον στις αγορές αυτές, όλες οι γνώσεις του σχολείου δεν αξίζουν τίποτα ή αξίζουν λίγο και τα οποία, εν μέρει επειδή το σχολείο δεν τα διδάσκει ποτέ ή ποτέ πλήρως, προσδιορίζουν χαρακτηριστικά την αστική διάκριση[55].

---

[55] Άτομα ισοδύναμα από σχολική άποψη (οι φοιτητές των μεγάλων σχολών, για παράδειγμα) μπορεί να διαχωρίζονται βαθιά από τη σκοπιά της σωματικής έξεως, της προφοράς, του τρόπου ντυσίματος, της σχέσης οικειότητας με τη νόμιμη κουλτούρα, χωρίς

Τελικά, αν ο τρόπος ο οποίος δηλώνει το αλάθητο γούστο του *taste maker* και καταγγέλλει τα αβέβαια γούστα των κατόχων μιας μη εμπεδωμένης κουλτούρας είναι τόσο σημαντικός, σε όλες τις αγορές και ιδίως στην αγορά όπου αποφασίζεται η αξία των λογοτεχνικών και καλλιτεχνικών έργων, τούτο συμβαίνει επειδή οι επιλογές οφείλουν πάντα μέρος της αξίας τους στην αξία όποιου τις κάνει και επειδή η αξία αυτή γίνεται γνωστή και αναγνωρίζεται, στο ουσιώδες μέρος της, μέσω του τρόπου με τον οποίο τις κάνει. Ό,τι μαθαίνει κανείς όταν καταβυθίζεται σε ένα χώρο όπου η νόμιμη κουλτούρα είναι σαν τον αέρα που αναπνέει είναι μια αίσθηση της νόμιμης επιλογής τόσο σίγουρη, ώστε μπορεί να επιβληθεί και μόνο με τον τρόπο με τον οποίο εκτελείται, δίκην επιτυχημένης μπλόφας: δεν είναι μόνο μια αίσθηση των καλών πεδίων τοποθέτησης, των καλών πολιτιστικών επενδύσεων —οι σκηνοθέτες μάλλον παρά οι ηθοποιοί, η πρωτοπορία περισσότερο από το κλασικό— ή, κάτι που καταλήγει στο ίδιο, μια αίσθηση της κατάλληλης στιγμής για επένδυση ή αποεπένδυση, για αλλαγή πεδίου, όταν τα κέρδη διάκρισης παραγίνονται αβέβαια· είναι, στην οριακή περίπτωση, αυτή η αυτοπεποίθηση, η έπαρση, η σιγουριά οι οποίες, μονοπώλιο συνήθως των ατόμων των πλέον σίγουρων για την απόδοση των τοποθετήσεών τους, έχουν κάθε πιθανότητα, σε ένα σύμπαν όπου τα πάντα είναι θέμα πίστης, να επιβάλουν τις επενδύσεις τους ως τις νομιμότερες, άρα τις αποδοτικότερες.

Το ίδιον της επιβολής της νομιμότητας είναι ότι σε εμποδίζει να μπορέσεις ποτέ να καθορίσεις αν ο κυρίαρχος εμφανίζεται ως διακεκριμένος ή ευγενής επειδή είναι κυρίαρχος, δηλαδή επειδή έχει το προνόμιο να προσδιορίσει, με την ύπαρξή του την ίδια, το ευγενές ή το διακεκριμένο ως κάτι που δεν είναι τίποτε άλλο παρά ό,τι εκείνος είναι, προνόμιο που σηματοδοτείται ακριβώς από τη σιγουριά του, ή αν μόνο επειδή είναι κυρίαρχος εμφανίζεται ως προικισμένος με τις ποιότητες αυτές ή ως ο μόνος που νομιμοποιείται να τις προσδιορίσει. Δεν είναι τυχαίο ότι η συνηθισμένη γλώσσα, προκειμένου να ονομάσει τους νόμιμους τρόπους ή το νόμιμο γούστο, μπορεί να αρκεστεί να πει *οι* «τρόποι» *ή το* «γούστο», «που χρησιμοποιούνται *απόλυτα*» όπως λένε και οι γραμματικές: οι ιδιότητες που προ-

---

να μιλήσουμε για ολόκληρο το σύνολο των ειδικών ικανοτήτων και δεξιοτήτων οι οποίες λειτουργούν ως εισαγωγικά τέλη στο αστικό σύμπαν, όπως είναι ο χορός, τα σπάνια αθλήματα ή τα παιχνίδια καλών συναναστροφών (ιδίως το μπριτζ), και οι οποίες, διαμέσου των συναντήσεων που εξασφαλίζουν και του κοινωνικού κεφαλαίου που επιτρέπουν να συσσωρευθεί, φαίνεται να αποτελούν το υπόβαθρο των μεταγενέστερων διαφορών στη σταδιοδρομία.

σαρτώνται στους κυρίαρχους —παρισινή ή οξφορδιανή «ιδιοπροφορά», αστική «διάκριση» κτλ.— έχουν τη δύναμη να αποθαρρύνουν την πρόθεση του δρώντος να διακρίνει τι είναι «στην πραγματικότητα», αφ' εαυτών και για τον εαυτό τους, και ποια είναι η διακριτική αξία την οποία τους απονέμει η ασύνειδη αναφορά στην κατανομή τους μεταξύ των τάξεων.

2.7. *Παράγοντες και δυνάμεις*

Για να κλείσουμε, είναι σαφές ότι η δυσκολία της ανάλυσης οφειλόταν στο γεγονός ότι η παράσταση εκείνου το οποίο προσδιορίζουν τα ίδια αυτά εργαλεία της ανάλυσης, μορφωτικό επίπεδο ή κοινωνική καταγωγή, διακυβεύεται στους αγώνες, το διακύβευμα των οποίων είναι στην ίδια την πραγματικότητα το αντικείμενο της ανάλυσης — η τέχνη και η σχέση με το έργο τέχνης: οι αγώνες αυτοί φέρνουν σε αντιπαράθεση όσους συμπλέουν με το σχολικό ορισμό της κουλτούρας και με το σχολικό τρόπο απόκτησης και όσους γίνονται οι υπέρμαχοι μιας πιο «ελεύθερης» κουλτούρας και μιας πιο «ελεύθερης» σχέσης με την κουλτούρα, λιγότερο αυστηρά υποκείμενων στην εκμάθηση και στον έλεγχο του σχολείου, και οι οποίοι ναι μεν στρατολογούνται κυρίως στους παλαιότερους τομείς της αστικής τάξης, ωστόσο βρίσκουν αδιαμφισβήτητη υποστήριξη στους συγγραφείς και στους καλλιτέχνες και στη χαρισματική παράσταση της παραγωγής και της κατανάλωσης του έργου τέχνης την οποία αυτοί επινοούν και εγγυώνται. Οι διενέξεις δημιουργών ή σχολών που βρίσκονται στο προσκήνιο της λογοτεχνικής ή καλλιτεχνικής σκηνής αποκρύπτουν πιθανότατα σημαντικότερους αγώνες, όπως όσους αντιπαραθέτουν τους καθηγητές (μεταξύ των οποίων, σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, στρατολογούνται συνήθως οι κριτικοί) και τους συγγραφείς, γενικά πιο συνδεμένους, ένεκα καταγωγής και σχέσεων, με τα κυρίαρχα τμήματα της κυρίαρχης τάξης, ή όσους δεν παύουν να αντιπαραθέτουν τα κυριαρχούμενα τμήματα στο σύνολό τους με τα κυρίαρχα τμήματα σε ό,τι αφορά τον ορισμό του ολοκληρωμένου ανθρώπου και τη διαπαιδαγώγηση που επιφορτίζεται με την παραγωγή του. Έτσι, για παράδειγμα, στα τέλη του 19ου αιώνα, το διακύβευμα στη δημιουργία μιας ιδιωτικής εκπαίδευσης που αφήνει μεγάλο χώρο στις αθλοπαιδιές —με τον Ντεμολέν, μεταξύ των άλλων, ιδρυτή της Σχολής ντε Ρος και μαθητή του Φρεντερίκ Λε Πλαι, καθώς και με το βαρόνο Ντε Κουμπερτέν, άλλο υπέρμαχο μιας νέας διαπαιδαγώγησης— είναι η επιβολή στους κόλπους του ίδιου αυτού σχολικού θεσμού ενός αριστοκρατικού ορισμού της διαπαιδαγώγησης, ο οποίος αντιπαραθέτει στις γνώσεις, στην πολυμάθεια και στη «σχολική» υπακοή που συμβολίζεται από το «λύκειο-στρατώνα» (εκεί

ακριβώς γεννιέται το τόσο συχνά επαναλαμβανόμενο θέμα), καθώς και σε όλα τα ευνοϊκά προς τα τέκνα της μικροαστικής τάξης αξιολογικά κριτήρια μέσω των οποίων το σχολείο καταδηλώνει την αυτονομία του, «αξίες» όπως την «ενεργητικότητα», το «κουράγιο», τη «θέληση», ηγετικές αρετές (για την ηγεσία του στρατού ή της επιχείρησης — την εποχή εκείνη ήταν περίπου το ίδιο) και κυρίως ίσως την (ιδιωτική) «πρωτοβουλία», που βαφτίζεται *self-help*, το «επιχειρηματικό πνεύμα», πλήθος αρετών συνδεμένων με τον αθλητισμό. Όταν αξιοδοτείς τη *διαπαιδαγώγηση* ενάντια στη *μόρφωση*, το *χαρακτήρα* ενάντια στη *νοημοσύνη*, τον *αθλητισμό* ενάντια στην *κουλτούρα*, καταδηλώνεις, μέσα στο σχολικό κόσμο τον ίδιο, την ύπαρξη μιας ιεραρχίας μη αναγώγιμης στην καθαυτό σχολική ιεραρχία που πριμοδοτεί το δεύτερο όρο αυτών των αντιθέσεων[56].

Επομένως, οι αρχές λογικής διαίρεσης τις οποίες χρησιμοποιεί η στατιστική για να παραγάγει τις τάξεις της και τα όποια «δεδομένα» «καταγράφει» αναφορικά με αυτές είναι επίσης αρχές κοινωνιο-λογικής διαίρεσης: δεν μπορούμε να ερμηνεύσουμε σωστά τις στατιστικές παραλλαγές που σχετίζονται με τις δύο κύριες μεταβλητές στον απλοϊκό ορισμό τους, το μορφωτικό επίπεδο και την κοινωνική καταγωγή, αν δεν έχουμε κατά νου ότι είναι αλληλέγγυες με ανταγωνιστικούς ορισμούς της νόμιμης κουλτούρας και της νόμιμης σχέσης με την κουλτούρα ή, ακριβέστερα, με διαφορετικές αγορές, όπου οι ιδιότητες που σχετίζονται με τη μία ή την άλλη λαμβάνουν διαφορετικές τιμές. Θα ήταν άκρως λανθασμένο να τοποθετήσουμε στους «παράγοντες» αυτούς μια αποτελεσματικότητα που εμφανίζεται μόνο στο πλαίσιο μιας ορισμένης *σχέσης* και η οποία επομένως ενδέχεται να αναστραφεί ή να εκμηδενιστεί σε ένα άλλο πεδίο ή σε μια άλλη κατάσταση του πεδίου. Οι συστατικές διαθέσεις της καλλιεργημένης έξης διαμορφώνονται, λειτουργούν και ισχύουν αποκλειστικά και μόνο σε ένα πεδίο, σε μια *σχέση* με ένα πεδίο το οποίο, όπως λέει ο Μπασλάρ για το φυσικό πεδίο, είναι και το ίδιο «πεδίο εφικτών δυνάμεων», «δυναμική κατάσταση»[57] όπου οι διάφορες δυνάμεις δεν εκδηλώνονται παρά μόνο στο

---

[56] Βλ. κυρίως E. Demolins, *A quoi tient la supériorité des anglosaxons?*, Firmin-Didot, Παρίσι, 1897· *L'éducation nouvelle, l'École des Roches*, Firmin-Didot, Παρίσι, 1898· *L'avenir de l'éducation nouvelle*, Firmin-Didot, Παρίσι, 1899· P. de Coubertin, *L'éducation en Angleterre*, Hachette, Παρίσι, 1888· *L'éducation anglaise en France*, Hachette, Παρίσι, 1889.

[57] G. Bachelard, *L'activité rationaliste de la physique contemporaine*, 2η έκδ., PUF, Παρίσι, 1965, σ. 60.

πλαίσιο της σχέσης με ορισμένες διαθέσεις: γι' αυτό και οι ίδιες πρακτικές ενδέχεται να αποκτούν αντίθετα νοήματα και αντίθετες αξίες σε διαφορετικά πεδία, σε διαφορετικές καταστάσεις ή σε αντίθετους τομείς του ίδιου πεδίου.

Η αναστοχαστική επιστροφή στα εργαλεία της ανάλυσης δεν είναι επομένως επιστημολογικοί ενδοιασμοί, αλλά απαραίτητη συνθήκη της επιστημονικής γνώσης του αντικειμένου: η θετικιστική οκνηρία οδηγεί στον εστιασμό της —εντελώς αμυντικής— πρόθεσης επαλήθευσης στην ένταση των σχέσεων που διαπιστώνονται, αντί να στρέψει τη διερεύνηση στις συνθήκες της μέτρησης των σχέσεων, από τις οποίες ενδέχεται ακριβώς να εκπηγάζει η σχετική ένταση των διαφορετικών σχέσεων. Για να πιστέψει κανείς στην ανεξαρτησία των «ανεξάρτητων μεταβλητών» της θετικιστικής μεθοδολογίας, θα πρέπει να αγνοεί ότι οι «εξηγητικοί παράγοντες» είναι στην πραγματικότητα «δυνάμεις» που μπορούν να ισχύσουν και να ασκηθούν μόνο σε ένα ορισμένο πεδίο και ότι είναι ως εκ τούτου εξαρτημένοι από τους αγώνες που διεξάγονται, στο εσωτερικό κάθε πεδίου, για το μετασχηματισμό των μηχανισμών διαμόρφωσης των τιμών οι οποίοι το προσδιορίζουν: αν είναι εύκολο να φανταστούμε πεδία στα οποία τα βάρη των δύο κυρίαρχων «παραγόντων» θα ήταν αντεστραμμένα (και των δοκιμασιών οι οποίες θα ήταν η πειραματική πραγμάτωσή τους και θα παραχωρούσαν, για παράδειγμα, μεγαλύτερο χώρο σε λιγότερο «σχολικά» θέματα και λιγότερο «σχολικές» μορφές ερωτηματολογίου), τούτο συμβαίνει επειδή το έσχατο διακύβευμα των καθημερινών αγώνων αναφορικά με την κουλτούρα είναι ο μετασχηματισμός των μηχανισμών διαμόρφωσης των τιμών οι οποίοι προσδιορίζουν τη σχετική αξία των πολιτιστικών παραγωγών που σχετίζονται με το σχολικό κεφάλαιο και τη σχολική τροχιά (και των πρωτογενών μεταβλητών διαμέσου των οποίων οι παραγωγές αυτές νοούνται).

Ναι μεν αληθεύει ότι οι στατιστικές σχέσεις ανάμεσα στις ιδιότητες που προσαρτώνται στους δρώντες και στις πρακτικές προσδιορίζονται πλήρως μόνο στο πλαίσιο της σχέσης ανάμεσα στις συστατικές διαθέσεις μιας έξης και σε ένα ορισμένο πεδίο, ωστόσο δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε τα όρια μέσα στα οποία οι διαπιστωμένες σχέσεις διατηρούν την εγκυρότητά τους, μέσω ενός φαινομενικού περιορισμού που είναι η συνθήκη της πλήρους καθολίκευσης, αν δε διερευνήσουμε τη σχέση μέσα στην οποία οι σχέσεις αυτές εγκαθιδρύθηκαν: όπως και η κατάσταση των εξετάσεων με την οποία συγγενεύει (παρ' ότι απουσιάζει το διακύβευμα μιας θεσμικής κύρωσης), η σχέση την οποία εγκαθιδρύει μια έρευνα με κλειστό ερωτηματολόγιο που αφορά κυρίως τη νόμιμη κουλτούρα είναι για τη σχολική αγορά ό,τι είναι για την αγορά της οικονομικής θεωρίας μια αγορά ως συγκεκριμένος τόπος

ανταλλαγών. Τόσο λόγω του αντικειμένου της όσο και λόγω της μορφής που επιβάλλει στην ανταλλαγή (της υποβολής ερωτήσεων οι οποίες, όπως παρατηρούσε ο Μπαλλύ, συνεπάγονται πάντα μια μορφή εισβολής, βίας, αμφισβήτησης – εξ ου και οι απαλύνσεις που συνήθως τη συνοδεύουν), η έρευνα με ερωτηματολόγιο, ιδίως όταν παίρνει τη μορφή μεθοδικής και ασύμμετρης σειράς ερωτήσεων[58], αντιτίθεται στη συνηθισμένη συζήτηση, είτε πρόκειται για τις κουβέντες του καφενείου ή του campus όπου γίνεται η επεξεργασία της «αντικουλτούρας» είτε για τις κοσμικές ανταλλαγές απ' όπου εξοβελίζονται η δοκησίσοφη ακρίβεια και η διδακτική δυσκινησία. Οι παραλλαγές που παρατηρούνται στο σχετικό βάρος του σχολικού τίτλου και του κληρονομημένου πολιτισμικού κεφαλαίου όταν, στο εσωτερικό αυτής της σχεδόν σχολικής κατάστασης, πηγαίνουμε από το πλέον σχολικό ως προς τη μορφή και το αντικείμενο στο λιγότερο σχολικό ως προς τη μορφή (ερωτήσεις που μετρούν την εξοικείωση χωρίς αυστηρό έλεγχο των γνώσεων) ή ως προς το αντικείμενο (ερωτήσεις για τη γνώση του κινηματογράφου ή τις προτιμήσεις σε θέματα μαγειρικής), μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια ιδέα αυτής της σχέσης ανάμεσα στους «παράγοντες» και στις αγορές. Αν όλοι οι δείκτες (δυσεπίτευκτοι με το ερωτηματολόγιο) του *τρόπου* του δρώντος να ενεργοποιήσει ή να φέρει στο προσκήνιο, να καταστήσει ορατή ή να αναδείξει την ικανότητα (σιγουριά, έπαρση, άνεση, μετριοφροσύνη, σοβαρότητα, αμηχανία κτλ.) εξαρτώνται στενά ως προς τη σημασία και την αξία τους από την αγορά όπου τοποθετούνται, τούτο συμβαίνει επειδή είναι τα ορατά ίχνη ενός (οικογενειακού ή σχολικού) τρόπου απόκτησης, δηλαδή μιας αγοράς· συμβαίνει επίσης επειδή όλες οι αγορές που είναι σε θέση να καταδηλώσουν την αυτονομία τους ως προς το σχολικό έλεγχο τους χορηγούν προτεραιότητα: όταν ρίχνεις το βάρος στους τρόπους, και διαμέσου αυτών στον τρόπο απόκτησης, σημαίνει ότι αποκτάς τη δυνατότητα να μετατρέψεις την αρχαιότητα μέσα στην τάξη σε αρχή της ιεραρχίας στους κόλπους της τάξης· σημαίνει επίσης ότι χορηγείς στους καταστατικούς κατόχους του νόμιμου τρόπου απόλυτη και απολύτως αυθαίρετη εξουσία αναγνώρισης ή αποκλεισμού. Ο τρόπος δεν υπάρχει εξ ορισμού παρά μόνο για τον άλλον, και οι καταστατικοί κάτοχοι του νόμιμου τρόπου και της εξουσίας να προσδιορίζουν την αξία των τρόπων (manières), προφοράς, συμπεριφοράς, στάσης, έχουν το προνόμιο της αδιαφορίας απέ-

[58] Είναι εύλογο να θεωρήσουμε ότι η ασκούμενη βία είναι τόσο μεγαλύτερη όσο μεγαλύτερη είναι η απόσταση των ερωτηθέντων από τη νόμιμη κουλτούρα – που συμβολίζεται, δικαίως ή αδίκως, από τον ερευνητή και το ερωτηματολόγιό του.

ναντι στο δικό τους τρόπο (που τους γλιτώνει από το να *κάνουν* καμώματα [manières])· αντίθετα, οι «φτασμένοι» που φιλοδοξούν να ενταχθούν στην ομάδα των νόμιμων, δηλαδή των κληρονομικών, κατόχων των καλών τρόπων χωρίς να είναι προϊόν των ίδιων κοινωνικών συνθηκών, βρίσκονται έγκλειστοι, ό,τι κι αν κάνουν, στο διάζευγμα ή αγχώδης υπερταύτιση ή αρνητισμός, ο οποίος ομολογεί την ήττα του στην εξέγερσή του την ίδια: ή συμμόρφωση μιας «δάνειας» διαγωγής, η διόρθωση ή η υπερδιόρθωση της οποίας υπενθυμίζει ότι *μαϊμουδίζει* και τι *μαϊμουδίζει*, ή επιδεικτική καταδήλωση της διαφοράς, που είναι καταδικασμένη να εμφανίζεται ως ομολογία της αδυναμίας ταύτισης[59].

Οι πολιτιστικές ικανότητες, επειδή αποκτώνται σε κοινωνικά πεδία τα οποία είναι αδιαχώριστα αγορές όπου λαμβάνουν τις τιμές τους, είναι αλληλέγγυες με αυτές τις αγορές και όλοι οι αγώνες αναφορικά με την κουλτούρα έχουν διακύβευμα τη δημιουργία της αγοράς της πλέον ευνοϊκής για όσα προϊόντα φέρουν, στους τρόπους, το σήμα μιας ιδιαίτερης τάξης συνθηκών απόκτησης, δηλαδή μιας ορισμένης αγοράς. Έτσι, εκείνο που αποκαλείται σήμερα «αντικουλτούρα» θα μπορούσε να είναι προϊόν της προσπάθειας των αυτοδίδακτων νέου τύπου να απελευθερωθούν από τους νόμους της σχολικής αγοράς (στους οποίους οι αυτοδίδακτοι παλαιού τύπου, λιγότερο σίγουροι, εξακολουθούν να υπείκουν, παρ' ότι καταδικάζουν εκ των προτέρων τα προϊόντα τους) παράγοντας μια άλλη αγορά, εξοπλισμένη με τις δικές της υπηρεσίες καθιέρωσης και ικανή να αμφισβητήσει στην πράξη, όπως κάνει η κοσμική αγορά ή η αγορά της διανόησης, την αξίωση του σχολικού θεσμού να επιβάλει σε μια τελείως ενοποιημένη αγορά των πολιτισμικών αγαθών τις αξιολογικές αρχές των ικανοτήτων και των τρόπων που επιβάλλονται στη σχολική αγορά ή, τουλάχιστον, στους πλέον «σχολικούς» τομείς της αγοράς αυτής.

---

[59] Ακριβώς ένα από τα τυπικότερα φαντάσματα παντός είδους *ρατσισμού* επικαλείται ο Χόφμαν στην παραβολή του «καλλιεργημένου νεαρού ανδρός» — έναν πίθηκο ο οποίος, αναθρεμμένος στο σπίτι ενός συμβούλου, είχε μάθει να μιλάει, να διαβάζει, να γράφει και να παίζει μουσική, αλλά ο οποίος δεν μπορούσε να μην προδώσει την «εξωτική καταγωγή» του σε «ορισμένες μικρές λεπτομέρειες», όπως τις «εσωτερικές κινήσεις» που τον συντάραζαν όταν άκουγε να σπάνε καρύδια (Hoffmann, *Kreisleiriana*, Gallimard, Παρίσι, 1949, σ. 150 [E.T.A. Hoffmann, «Fantasiestucke in Callots Manier», *Werke*, I, Φρανκφούρτη, 1967, σ. 246]).

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η οικονομία των πρακτικών

«Για τα πράγματα που τους κανόνες τους και τις αρχές τους τα είχε μάθει από τη μητέρα της, για τον τρόπο να φτιάχνει ορισμένα φαγητά, να παίζει τις σονάτες του Μπετόβεν και να δέχεται κόσμο με προσήνεια, ήταν σίγουρη ότι είχε σωστή ιδέα της τελειότητας και ότι μπορούσε να διακρίνει κατά πόσο οι άλλοι την προσέγγιζαν. Γι' αυτά τα τρία, άλλωστε, η τελειότητα ήταν σχεδόν η ίδια: ενός είδους απλότητα στους τρόπους, λιτότητα και γοητεία. Απέκρουε με φρίκη την ιδέα να βάζεις μπαχαρικά σε φαγητά που δεν τα χρειάζονται καθόλου, να παίζεις πιάνο με επιτήδευση και κατάχρηση των πεντάλ, να αφήνεις μια τέλεια φυσικότητα και να υπερβάλλεις μιλώντας για τον εαυτό σου, όταν δέχεσαι κόσμο. Από την πρώτη μπουκιά, με τις πρώτες νότες, με ένα απλό γραμματάκι, καυχιόταν πως ήξερε αν είχε να κάνει με μια καλή μαγείρισσα, μ' έναν αληθινό μουσικό, με μια καλοαναθρεμμένη γυναίκα. "Μπορεί να έχει πολύ μεγαλύτερη ευχέρεια στα δάχτυλα από μένα, αλλά της λείπει η καλαισθησία όταν παίζει με τέτοια έμφαση αυτό το τόσο απλό αντάντε". "Μπορεί να είναι μια λαμπρή γυναίκα γεμάτη προτερήματα, αλλά είναι έλλειψη τακτ να μιλάει για τον εαυτό της σ' αυτή την περίσταση". "Μπορεί να είναι πάνσοφη μαγείρισσα, αλλά δεν ξέρει να φτιάχνει μπιφτέκι με μήλα". Μπιφτέκι με μήλα! Ιδεώδες πιάτο για διαγωνισμό, δύσκολο λόγω της ίδιας της απλότητάς του, κάτι σαν "παθητική σονάτα" της μαγειρικής, γαστρονομικό ισοδύναμο εκείνου που αντιπροσωπεύει στην κοινωνική ζωή η επίσκεψη της κυρίας που έρχεται να σας ζητήσει πληροφορίες για έναν υπηρέτη και που, σ' αυτή την τόσο απλή πράξη, μπορεί τόσο καλά να δείξει ότι έχει τακτ και αγωγή ή ότι της λείπουν και τα δύο».

Μαρσέλ Προυστ, *Pastiches et mélanges*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΟΥ

Θα μπορούσαμε ασφαλώς να σταματήσουμε την έρευνα σ' αυτό το σημείο, χωρίς να προκαλέσουμε μεγάλες ενστάσεις. Τόσο προφανής φαίνεται η ιδέα της μη αναγωγιμότητας του καλλιτεχνικού γούστου. Όμως, όπως έχει ήδη δείξει η ανάλυση των κοινωνικών συνθηκών της αισθητικής διάθεσης, δεν μπορούμε να κατανοήσουμε πλήρως τις διαθέσεις που προσανατολίζουν τις επιλογές ανάμεσα στα αγαθά της νόμιμης κουλτούρας, αν δεν τις επανεντάξουμε στην ενότητα του συστήματος των διαθέσεων, αν δε *γυρίσουμε πίσω* την «κουλτούρα», με την περιορισμένη και κανονιστική έννοια της συνηθισμένης χρήσης, στην «κουλτούρα» με την ευρεία έννοια της εθνολογίας και αν δεν επαναφέρουμε το επεξεργασμένο γούστο των πλέον καθαρμένων αντικειμένων στο στοιχειώδες γούστο των γεύσεων των τροφών[1]. Η διπλή έννοια της λέξης *goût* (γεύση και γούστο, καλαισθησία), που χρησιμεύει συνήθως για να δικαιολογήσει την ψευδαίσθηση της *αυθόρμητης γένεσης* την οποία η καλλιεργημένη αυτή διάθεση επιδιώκει να δημιουργήσει εμφανιζόμενη με το μανδύα της έμφυτης διάθεσης, θα πρέπει να μας χρησιμεύσει, για μία φορά, για να μας υπενθυμίσει ότι το *goût* ως «δεξιότητα του ατόμου να κρίνει τις αισθητικές αξίες κατά τρόπο άμεσο και διαισθητικό» είναι αδιαχώριστο από το *goût* με την έννοια της ικανότητας να δια-

---

[1] Επιλέγοντας να κατευθύνουμε τη διερεύνηση προς το σύνολο της υλικής ή πολιτιστικής κατανάλωσης, νόμιμης ή όχι, που μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο καλαισθητικών κρίσεων, μαγειρική και ζωγραφική, ένδυση και μουσική, κινηματογράφο και διακόσμηση, επιδιώκαμε ακριβώς να αποκτήσουμε τα μέσα ώστε να εξετάσουμε τη σχέση ανάμεσα στις διαθέσεις που αντιμετωπίζονται κοινώς ως αισθητικές και στο σύστημα των διαθέσεων που συγκροτούν την έξη.

κρίνει τις προσίδιες γεύσεις των τροφών, η οποία συνεπάγεται την προτίμηση για ορισμένες από αυτές. Και πράγματι, η αφαίρεση που οδηγεί στην απομόνωση των διαθέσεων απέναντι στα αγαθά της νόμιμης κουλτούρας συνεπιφέρει μια άλλη αφαίρεση στο επίπεδο του συστήματος των εξηγητικών παραγόντων η οποία, πάντα παρούσα και δραστήρια, προσφέρεται στην παρατήρηση αποκλειστικά και μόνο διαμέσου εκείνων ακριβώς των στοιχείων της (στην περίπτωση που αναλύεται παρακάτω, του πολιτισμικού κεφαλαίου και της τροχιάς) από τα οποία απορρέει η αποτελεσματικότητά της στο υπό θεώρηση πεδίο.

Η κατανάλωση των πλέον νόμιμων πολιτισμικών αγαθών αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση του ανταγωνισμού για σπάνια αγαθά και σπάνιες πρακτικές, η ιδιαιτερότητα των οποίων φαίνεται να έγκειται περισσότερο στη λογική της προσφοράς ή, αν προτιμάτε, στην ειδική μορφή την οποία περιβάλλεται ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους παραγωγούς, παρά στη λογική της ζήτησης και των γούστων ή, αν θέλετε, στη λογική του ανταγωνισμού ανάμεσα στους καταναλωτές. Και πράγματι, αρκεί να καταργήσουμε το μαγικό φράγμα που μετατρέπει τη νόμιμη κουλτούρα σε χωριστό σύμπαν, ώστε να αντιληφθούμε κατανοητές σχέσεις ανάμεσα σε «επιλογές» φαινομενικά χωρίς κοινό μέτρο σύγκρισης, όπως είναι οι προτιμήσεις σε θέματα μουσικής ή μαγειρικής, αθλητισμού ή πολιτικής, λογοτεχνίας ή κόμμωσης. Η βάναυση αυτή επανένταξη της αισθητικής κατανάλωσης στο σύμπαν της συνηθισμένης κατανάλωσης (σε αντίθεση με την οποία δεν παύει να ορίζεται) έχει το προσόν, μεταξύ των άλλων, να μας υπενθυμίζει ότι η κατανάλωση των αγαθών φαίνεται να προϋποθέτει πάντα, σε διαφορετικούς βαθμούς ανάλογα με τα αγαθά και τους καταναλωτές, *μια εργασία ιδιοποίησης*· ή, ακριβέστερα, ότι ο καταναλωτής συμβάλλει στην *παραγωγή του προϊόντος που καταναλώνει* καταβάλλοντας μια εργασία εντόπισης και αποκρυπτογράφησης η οποία, στην περίπτωση του έργου τέχνης, ενδέχεται να συνιστά το άπαν της κατανάλωσης και των ικανοποιήσεων που παρέχει και η οποία απαιτεί χρόνο και διαθέσεις που αποκτώνται με το χρόνο.

Δεδομένου ότι πρόκειται για ένα λίγο πολύ αφηρημένο μέγεθος, οι οικονομολόγοι ενδέχεται να αγνοούν τι συμβαίνει στα προϊόντα στο πλαίσιο της σχέσης με τους καταναλωτές, δηλαδή με τις διαθέσεις που προσδιορίζουν τις *χρήσιμες ιδιότητές τους και τις πραγματικές χρήσεις τους*: όταν δεχόμαστε εξ υποθέσεως, όπως κάποιος από αυτούς, ότι οι καταναλωτές αντιλαμβάνονται τα ίδια αποφασιστικά κατηγορήματα, κάτι που μας οδηγεί και πάλι να υποθέσουμε ότι τα προϊόντα διαθέτουν αντικειμενικά —ή, όπως λένε, «τεχνικά»— χαρακτηριστικά ικανά να επιβληθούν ως τέτοια σε όλα τα

υποκείμενα που αντιλαμβάνονται, κινούμαστε σαν να προσηλωνόταν η αντίληψη μόνο στα όποια χαρακτηριστικά υποδεικνύονται από τις περιγραφές τις οποίες προτείνουν οι παραγωγοί (και η λεγόμενη «ενημερωτική» διαφήμιση) και σαν να ήταν δυνατόν οι *κοινωνικές χρήσεις* να συναχθούν από τους *τρόπους χρήσης*. Τα αντικείμενα, έστω και αν πρόκειται για βιομηχανικά προϊόντα, δεν είναι *αντικειμενικά* με την έννοια που δίνουμε συνήθως στη λέξη, δηλαδή ανεξάρτητα από τα συμφέροντα και τα γούστα όσων τα προσλαμβάνουν, και δεν επιβάλλουν την προφάνεια ενός καθολικού —και ομόφωνα επικροτούμενου— νοήματος. Το έργο του κοινωνιολόγου θα ήταν εύκολο, αν δε χρειαζόταν να καθορίσει, μπροστά σε κάθε στατιστική σχέση ανάμεσα σε μια «ανεξάρτητη μεταβλητή» και σε μια «εξαρτημένη μεταβλητή», πώς η αντίληψη και η αποτίμηση όλων όσα προσδιορίζονται από την «εξαρτημένη μεταβλητή» ποικίλλουν ανάλογα με τις τάξεις που καθορίζονται από την «ανεξάρτητη μεταβλητή» ή, αν προτιμάτε, ποιο είναι το σύστημα των διακριτικών γνωρισμάτων σε συνάρτηση με το οποίο καθορίστηκε πραγματικά η κάθε τάξη δρώντων. Η επιστήμη οφείλει να αποδείξει ακριβώς αυτή την αντικειμενικότητα του αντικειμένου, η οποία εγκαθίσταται στη σχέση ανάμεσα σε ένα αντικείμενο, που ορίζεται στις δυνατότητες και στις αδυνατότητες τις οποίες προσφέρει και οι οποίες φανερώνονται μόνο μέσα στο σύμπαν των κοινωνικών χρήσεων (όπου συγκαταλέγεται, αν πρόκειται για τεχνικό αντικείμενο, και η χρήση ενόψει ή σε συνάρτηση της οποίας το συνέλαβε ο παραγωγός), και στις διαθέσεις ενός δρώντος ή μιας τάξης δρώντων, δηλαδή στα σχήματα αντίληψης, αποτίμησης και δράσης που θα συγκροτήσουν την αντικειμενική *χρησιμότητά* του σε μια πρακτική *χρήση*.

Το θέμα μας δεν είναι, όπως θα φαντάζεται κανείς, να επανεισαγάγουμε σε οποιαδήποτε μορφή το αποκαλούμενο «βίωμα», το οποίο, τις περισσότερες φορές, δεν είναι τίποτε άλλο από μια μόλις συγκαλυμμένη προβολή του «βιώματος» του ερευνητή[2]. Το θέμα μας είναι να υποκαταστήσουμε

---

[2] Οι οικονομολόγοι —βρίσκουν σήμερα μιμητές μεταξύ των κοινωνιολόγων εκείνων τους οποίους σαστίζει λιγότερο η έννοια της θεωρητικής διερεύνησης και η προσοχή που δίδεται στην πολυπλοκότητα του πραγματικού— έχουν γίνει μάστορες στην τέχνη της διατύπωσης ενός «βιώματος» ή ενός ταξικού ασυνειδήτου. Και δύσκολα μπορεί κανείς να αντισταθεί στη διεστραμμένη ευχαρίστηση να αναφέρει κάποια πρόσφατη μελέτη όπου ο Γκάρυ Σ. Μπέκερ —ο οποίος έχει συμβεί να βρει και καλύτερη τοποθέτηση για την τάση της φαντασίας του να κατασκευάζει μοντέλα— προσπαθεί να εξηγήσει το παράδοξο φαινόμενο, η ζήτηση ορισμένων αγαθών να αυξάνει σταθερά με την εμπειρία (G.J. Stigler και G.S. Becker, «De Gustibus non est disputandum», *American Economic Review*, 67,

την αφηρημένη σχέση ανάμεσα σε καταναλωτές με εναλλάξιμα γούστα και σε προϊόντα με ιδιότητες που γίνονται ομοιόμορφα αντιληπτές και αποτιμώνται ομοιόμορφα με τη σχέση ανάμεσα σε διάφορα γούστα, που παραλλάσσουν κατ' ανάγκη ανάλογα με τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες της παραγωγής τους, και στα προϊόντα στα οποία τα γούστα αυτά απονέμουν τις διαφορετικές κοινωνικές τους ταυτότητες. Και πράγματι, αρκεί να θέσουμε την ερώτηση, που περιέργως έχει αγνοηθεί από τους οικονομολόγους, σχετικά με τις *οικονομικές συνθήκες της παραγωγής των διαθέσεων τις οποίες λαμβάνει ως δεδομένο η οικονομία*, δηλαδή, στη συγκεκριμένη περίπτωση[3], την ερώτηση σχετικά με τις κοινωνικοοικονομικές καθορίζουσες των γούστων, ώστε να αντιληφθούμε την αναγκαιότητα να εγγράψουμε στον πλήρη ορισμό του προϊόντος τις *διαφορικές εμπειρίες* που αποκτούν από αυτό οι καταναλωτές σε συνάρτηση με τις διαθέσεις τις οποίες οφείλουν στη θέση τους στον οικονομικό χώρο. Τις εμπειρίες αυτές δε χρειάζεται να τις συναισθανθούμε για να τις καταλάβουμε με μια κατανόηση που ενδέχεται να μην οφείλει τίποτα στη βιωμένη εμπειρία και, ακόμα λιγότερο, στη σύμπνοια συναισθημάτων: αντικειμενική σχέση ανάμεσα σε δύο αντικειμενικότητες, η έξη μάς επιτρέπει να αποκαταστήσουμε μια κατανοητή και αναγκαία σχέση ανάμεσα σε διάφορες πρακτικές και σε μια κατάσταση, το νόημα της οποίας παράγεται από την έξη σε συνάρτηση με κατηγορίες αντίληψης και αποτίμησης, που και οι ίδιες παράγονται από μια αντικειμενικά παρατηρήσιμη συνθήκη.

1. Ταξική συνθήκη και κοινωνικές οροεξαρτήσεις

Η ανάλυση, επειδή δεν μπορεί να εξηγήσει τις πρακτικές αν δε φέρει διαδοχικά στο φως τη σειρά των *αποτελεσμάτων* από τα οποία απορρέουν, εξαφανίζει πρώτα απ' όλα από τον ορίζοντα τη δομή του βιοτικού ύφους που

Μάρτιος 1977, σσ. 76-90). Για να εξηγήσει διαθέσεις όπως τη «μουσικομανία», τυπική των «ευεργετικών» μανιών, και την «τοξικομανία», χαρακτηριστική των «επιβλαβών μανιών», επικαλείται στη μία περίπτωση τη μείωση του κόστους παραγωγής της «μουσικής απόλαυσης», η οποία προκύπτει από τη συσσώρευση ειδικού ανθρώπινου κεφαλαίου, ενώ στην άλλη, αντίθετα, την αύξηση του κόστους παραγωγής της «ευφορίας», η οποία προκύπτει από την εξασθένηση της ικανότητας προς ευφορία. *Όπερ έδει δείξαι.*

[3] Για ένα άλλο παράδειγμα αυτής της παράδοξης λήθης, βλ. P. Bourdieu, *Travail et travailleurs en Algérie*, Mouton, Παρίσι, 1963, και *Algérie 60*, Ed. de Minuit, Παρίσι, 1978.

χαρακτηρίζει ένα δρώντα ή μια τάξη δρώντων, δηλαδή την ενότητα που κρύβεται κάτω από την ποικιλία και το πλήθος του συνόλου των πρακτικών οι οποίες εκτελούνται σε πεδία εξοπλισμένα με διαφορετικές λογικές, άρα ικανά να επιβάλλουν διαφορετικές μορφές πραγμάτωσης (σύμφωνα με τον τύπο: [(έξη) (κεφάλαιο)] + πεδίο = πρακτική)· εξαφανίζει επίσης τη δομή του συμβολικού χώρου που διαγράφεται από το σύνολο των δομημένων αυτών πρακτικών, όλων *αυτών των διακριτών και διακριτικών εκδοχών βιοτικού ύφους* οι οποίες ορίζονται πάντα αντικειμενικά και μερικές φορές υποκειμενικά εντός και μέσω των αμοιβαίων σχέσεών τους. Το ζητούμενο επομένως είναι να ανασυνθέσουμε ό,τι έχει αποσυντεθεί, ως επαλήθευση πρώτα, αλλά επίσης για να ξαναβρούμε τι αληθινό υπάρχει στην προσέγγιση που χαρακτηρίζει την κοινή γνώση, δηλαδή στη διαίσθηση περί της συστηματικότητας των εκδοχών βιοτικού ύφους και του συνόλου που συγκροτούν. Για το σκοπό αυτό, θα πρέπει να επανέλθουμε στην ενοποιό και γενεσιουργό αρχή των πρακτικών, δηλαδή στην ταξική έξη, ως ενσωματωμένη μορφή της ταξικής συνθήκης και των οροεξαρτήσεων που επιβάλλει· άρα να κατασκευάσουμε την *αντικειμενική τάξη*, ως σύνολο δρώντων οι οποίοι είναι τοποθετημένοι σε ομοιογενείς συνθήκες ύπαρξης, που επιβάλλουν ομοιογενείς οροεξαρτήσεις και παράγουν ομοιογενή συστήματα διαθέσεων, ικανά να δημιουργήσουν παρόμοιες πρακτικές, και οι οποίοι διαθέτουν ένα σύνολο κοινών ιδιοτήτων, είτε *αντικειμενοποιημένων*, και ενίοτε νομικά εγγυημένων (όπως είναι η κατοχή αγαθών ή εξουσιών), είτε *ενσωματωμένων*, όπως είναι οι ταξικές έξεις (και ιδίως τα συστήματα ταξινομικών σχημάτων)[1].

1.1. *Μεταβλητές και συστήματα μεταβλητών*

Προσδιορίζοντας τις τάξεις αυτές (τάξεις δρώντων ή, κάτι που καταλήγει στο ίδιο υπ' αυτό το πρίσμα, τάξεις υπαρξιακών συνθηκών) με το όνομα ενός επαγγέλματος, απλώς καθιστούμε φανερό ότι η θέση στις παραγωγικές σχέσεις κατευθύνει τις πρακτικές, κυρίως διαμέσου των μηχανισμών που διέπουν την πρόσβαση στις θέσεις και οι οποίοι παράγουν ή επιλέγουν

[1] Η αντικειμενική τάξη δεν πρέπει να συγχέεται με την *κινητοποιημένη τάξη*, σύνολο δρώντων συναθροισμένων, στη βάση της ομοιογένειας των αντικειμενοποιημένων ή ενσωματωμένων ιδιοτήτων οι οποίες προσδιορίζουν την αντικειμενική τάξη, ενόψει της πάλης που έχει προορισμό να διαφυλάξει ή να τροποποιήσει τη δομή της κατανομής των αντικειμενοποιημένων ιδιοτήτων.

μια καθορισμένη τάξη έξεων. Αλλά βέβαια αυτό δεν είναι ένας τρόπος να επανέλθουμε σε μια προκατασκευασμένη μεταβλητή, όπως την «κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία»· γιατί, πράγματι, τα άτομα που συναθροίζονται σε μια τάξη κατασκευασμένη κάτω από ένα ιδιαίτερο αλλά ιδιαίτερα καθοριστικό πρίσμα φέρνουν πάντα μαζί τους, πέρα από τις διακριτικές ιδιότητες βάσει των οποίων γίνεται η ταξινόμησή τους, *δευτερεύουσες ιδιότητες*, που εισάγονται έτσι λαθραία στο εξηγητικό μοντέλο. Αυτό σημαίνει ότι μια τάξη ή ένα τμήμα τάξης δεν ορίζεται μόνο από τη θέση της/του στις παραγωγικές σχέσεις, όπως μπορεί να ανιχνευθεί μέσα από διάφορους δείκτες, το επάγγελμα, το εισόδημα ή και το μορφωτικό επίπεδο, αλλά επίσης από μια ορισμένη sex-ratio, μια καθορισμένη κατανομή στο γεωγραφικό χώρο (που δεν είναι ποτέ ουδέτερος κοινωνικά), καθώς και από ένα ολόκληρο σύνολο *βοηθητικών χαρακτηριστικών* τα οποία, εν είδει σιωπηρών απαιτήσεων, ενδέχεται να λειτουργούν ως πραγματικές αρχές επιλογής ή αποκλεισμού χωρίς ποτέ να εκφωνούνται τυπικά (όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, στην περίπτωση του εθνοτικού ανήκειν ή του φύλου)· όντως, αρκετά επίσημα κριτήρια επέχουν θέση προσωπείου για κάποια κρυφά κριτήρια — το γεγονός ότι απαιτείται κάπου ένα καθορισμένο πτυχίο, για παράδειγμα, μπορεί να είναι ένας τρόπος να απαιτηθεί στην πραγματικότητα μια συγκεκριμένη κοινωνική καταγωγή[5].

---

[5] Θα έπρεπε να εξετάσουμε τι οφείλει ο κατάλογος των κριτηρίων τα οποία έχει χρησιμοποιήσει ο αναλυτής στην κατάσταση της πάλης ανάμεσα σε ομάδες περιτμημένες βάσει αυτών ακριβώς των κριτηρίων ή, πιο συγκεκριμένα, στην ικανότητα ομάδων προσδιορισμένων από αυτά τα κριτήρια να κατορθώσουν να *αναγνωριστούν* ως τέτοιες: πιθανόν να υπήρχαν λιγότερες πιθανότητες να λησμονήσει κανείς ότι οι ειδικευμένοι εργάτες είναι κατά μεγάλο μέρος γυναίκες και μετανάστες, αν οι ομάδες που βασίζονται στο φύλο ή στην εθνικότητα καταγωγής είχαν συγκροτηθεί ως τέτοιες στο εσωτερικό της εργατικής τάξης. Από την άλλη πλευρά, ο παραλογισμός του εμφανούς παράγοντα δε θα ήταν τόσο συχνός, αν δε συνιστούσε απλώς την αναμετάφραση στο επιστημονικό πεδίο των παιχνιδιών νομιμοποίησης μέσω των οποίων οι ομάδες επιδιώκουν να προβάλουν την τάδε ή τη δείνα νόμιμη ιδιότητα, δηλωμένη αρχή της συγκρότησής τους, για να κρύψουν τα πραγματικά θεμέλια της ύπαρξής τους. Έτσι, οι πλέον επιλεκτικές ομάδες (όπως το κοινό μιας συναυλίας ή οι φοιτητές μιας μεγάλης σχολής) μπορεί να αποκρύπτουν (και από τον εαυτό τους) δύο φορές κατά κάποιον τρόπο την αληθινή αρχή της επιλογής τους: παραιτούμενες από την ιδέα να διατυμπανίσουν τις πραγματικές αρχές της ύπαρξης και της αναπαραγωγής τους, καταδικάζονται να επαφίενται στην αποτελεσματικότητα μηχανισμών, οι οποίοι, καθώς δεν έχουν την ειδική αυστηρότητα και συστηματικότητα ενός ρητού εισαγωγικού τέλους, επιδέχονται *εξαιρέσεις* (σε αντίθεση με τις λέσχες και όλες τις «ελίτ» που βασίζονται στην κοοπτάτσια, δεν μπορούν να ελέγξουν το *σύνολο των ιδιοτήτων* των «εκλεκτών», δηλαδή την ολότητα του προσώπου).

Γι' αυτό ακριβώς τα μέλη των ομάδων οι οποίες βασίζονται στην κοοπτάτσια [επιλογή νέων μελών με ψηφοφορία των παλαιών], όπως είναι η πλειονότητα των *σωμάτων* που προστατεύονται από ένα ρητό ή σιωπηρό *numerus clausus* (γιατροί, αρχιτέκτονες, καθηγητές ανώτατης εκπαίδευσης, μηχανικοί κτλ.), μοιράζονται πάντα περισσότερα και εντελώς άλλα πράγματα από τα όποια χαρακτηριστικά απαιτούνται ρητά: η κοινή αντίληψη των επαγγελμάτων, που φαίνεται να είναι μία από τις πραγματικές αρχές των «κλίσεων», είναι λιγότερο αφηρημένη και εξωπραγματική από την αντίληψη των στατιστικολόγων και συνυπολογίζει όχι μόνο τη φύση του πόστου ή το ολικό ποσό του εισοδήματος, αλλά και τα δευτερεύοντα χαρακτηριστικά, όπως την ηλικία, το φύλο ή την κοινωνική ή εθνοτική καταγωγή, από τα οποία εκπηγάζει συχνά η κοινωνική αξία τους (κύρος ή ανυποληψία) και τα οποία, απόντα από τον επίσημο ορισμό, λειτουργούν ως σιωπηρές απαιτήσεις που προσανατολίζουν λιγότερο ή περισσότερο ανοιχτά τις επιλογές της ψήφισης των νέων μελών ήδη από την είσοδό τους στο επάγγελμα και σε όλη τη διάρκεια της σταδιοδρομίας τους, με συνέπεια τα μέλη του σώματος που δε διαθέτουν τα γνωρίσματα αυτά να αποκλείονται ή να αποπέμπονται προς περιθωριακές θέσεις (οι γυναίκες γιατροί ή δικηγόροι, για παράδειγμα, είναι ταγμένες σε γυναικεία πελατεία, ενώ οι μαύροι γιατροί ή δικηγόροι σε πελάτες μαύρους ή στην έρευνα). Με δυο λόγια, η ιδιότητα που προτάσσεται από το όνομα που χρησιμοποιείται για τον προσδιορισμό μιας κατηγορίας, δηλαδή συνηθέστερα το επάγγελμα, κινδυνεύει να αποκρύψει την αποτελεσματικότητα όλων των δευτερευουσών ιδιοτήτων οι οποίες, παρ' ότι πραγματικά συστατικές της κατηγορίας που περιτέμνεται κατ' αυτό τον τρόπο, δεν αναφέρονται ρητά. Αντίστοιχα καταδικάζεται κανείς σε χονδροειδή λάθη αν, επιδιώκοντας να αποτιμήσει την εξέλιξη μιας κοινωνικής θέσης (που ανιχνεύεται από το επάγγελμα), αγνοεί, και μόνο επειδή λαμβάνει υπόψη *μία μόνο από τις διακριτικές ιδιότητες*, έστω και τη σημαντικότερη, όλα τα *αποτελέσματα υποκατάστασης* στα οποία εκφράζεται επίσης η εξέλιξη αυτή: η συλλογική τροχιά μιας κοινωνικής τάξης μπορεί να εκδηλωθεί στο γεγονός ότι «γυναικοκρατείται» ή «ανδροκρατείται» προοδευτικά, ότι γερνάει ή ξανανιώνει, ότι φτωχαίνει ή πλουτίζει, πλήθος μετασχηματισμών που ενδέχεται να επισυμβούν ταυτόχρονα ή εναλλακτικά (εφόσον η παρακμή μιας θέσης μπορεί να εκδηλωθεί εξίσου άνετα στο γεγονός ότι γυναικοκρατείται ολοένα περισσότερο —κάτι που μπορεί να συνοδεύεται με άνοδο της κοινωνικής καταγωγής— ή ότι «εκδημοκρατίζεται» ή «γερνάει»). Το ίδιο θα ίσχυε για *οποιαδήποτε ομάδα η οποία ορίζεται από την κατοχή μιας θέσης σε ένα πεδίο* — για παράδειγμα, έναν πανεπιστημιακό κλάδο στην ιεραρχία των επιστημονικών κλάδων, έναν τίτλο ευγενείας ή σπουδών στην ιεραρχία των τίτλων κτλ.

Οι καθ' έκαστον σχέσεις ανάμεσα σε μια εξαρτημένη μεταβλητή (όπως την πολιτική γνώμη) και σε διάφορες λεγόμενες ανεξάρτητες μεταβλητές, όπως είναι το φύλο, η ηλικία και το θρήσκευμα ή ακόμα το μορφωτικό επί-

πεδο, το εισόδημα και το επάγγελμα, τείνουν να αποκρύπτουν το πλήρες σύστημα των σχέσεων οι οποίες συγκροτούν την αληθινή αρχή της ειδικής ισχύος και της ειδικής μορφής των αποτελεσμάτων που καταγράφονται σε κάποια ιδιαίτερη συσχέτιση. Η πλέον ανεξάρτητη από τις «ανεξάρτητες» μεταβλητές κρύβει ένα ολόκληρο δίκτυο στατιστικών σχέσεων που δίνουν το «παρών», υπογείως, στη σχέση την οποία διατηρεί με την τάδε γνώμη ή τη δείνα πρακτική.

Τυπική της ψευδούς ανεξαρτησίας μεταξύ των λεγόμενων ανεξάρτητων μεταβλητών, η σχέση τίτλου σπουδών και επαγγέλματος: όχι μόνο επειδή, τουλάχιστον σε ορισμένους τομείς του κοινωνικού χώρου (στους οποίους η πρόσβαση αυξομοιώνεται ανάλογα με τον τίτλο σπουδών), το επάγγελμα εξαρτάται από τον τίτλο, αλλά επίσης επειδή το πολιτισμικό κεφάλαιο το οποίο ο τίτλος υποτίθεται πως εγγυάται εξαρτάται από το κατεχόμενο επάγγελμα, που μπορεί να προϋποθέτει είτε τη συντήρηση ή την αύξηση του κεφαλαίου το οποίο έχει αποκτηθεί μέσα στην οικογένεια και/ή στο σχολείο (μέσω και χάριν της επαγγελματικής προαγωγής) είτε, αντίθετα, το μαρασμό του εν λόγω κεφαλαίου (εξαιτίας της απόταξης). Σε αυτό το αποτέλεσμα της επαγγελματικής συνθήκης –όπου θα έπρεπε επιπλέον να διακρίνουμε το αποτέλεσμα της κατά κυριολεξία εργασίας, η οποία, από τη φύση της, ενδέχεται να απαιτεί μεγαλύτερη ή μικρότερη και σταθερότερη ή ασταθέστερη επένδυση πολιτισμικού κεφαλαίου, άρα μια λίγο πολύ συνεχή συντήρηση του κεφαλαίου αυτού, και το αποτέλεσμα της πιθανής σταδιοδρομίας, η οποία καλεί ή αποκλείει πολιτιστικές επενδύσεις που μπορούν να εξασφαλίσουν ή να νομιμοποιήσουν την επαγγελματική προαγωγή– προστίθεται το *αποτέλεσμα του επαγγελματικού κύκλου*, δηλαδή η ενίσχυση την οποία κομίζει στις διαθέσεις, και ιδίως στις πολιτιστικές (ή θρησκευτικές και πολιτικές) διαθέσεις, μια ομάδα ομοιογενής υπό το πρίσμα των περισσότερων προσδιοριστικών της παραγόντων: θα χρειαζόταν έτσι να εξετάσουμε ανά περίπτωση σε ποιο βαθμό οι συνθήκες επαγγελματικής ύπαρξης ευνοούν ή αποθαρρύνουν την ολοκλήρωση του αποτελέσματος αυτού, κάτι που θα μας οδηγούσε να συνυπολογίσουμε τα ίδια αυτά χαρακτηριστικά της εργασίας (κοπιαστική κτλ.), σε ποιες συνθήκες εκτελείται (θόρυβος ή σιγή που ευνοεί την επικοινωνία κτλ.), ποιους χρονικούς ρυθμούς επιβάλλει και τι ελεύθερο χρόνο παραχωρεί, και προπαντός ποια μορφή οριζόντιων ή κάθετων σχέσεων ευνοεί στους εργασιακούς τόπους (κατά τη διάρκεια της εργασίας ή στα διαλείμματα) ή έξω κτλ.

Όταν η ανάλυση διεξάγεται μεταβλητή προς μεταβλητή, όπως γίνεται συχνά, υπάρχει ο κίνδυνος να προσδοθεί σε μία από τις μεταβλητές (στο φύλο ή στην ηλικία, για παράδειγμα, που ενδέχεται να *εκφράζουν με τον τρόπο τους* την όλη κατάσταση ή το γίγνεσθαι μιας τάξης) ό,τι είναι αποτέλεσμα του συνόλου των μεταβλητών (λάθος το οποίο ευνοείται από τη συνειδητή ή ασύνειδη τάση προς υποκατάσταση των ειδολογικών αλλοτριώ-

σεων, που συνδέονται με την τάξη, με τις *γενολογικές αλλοτριώσεις*, εκείνες, για παράδειγμα, που συνδέονται με το φύλο ή με την ηλικία). Η κοινωνικοοικονομική συνθήκη, όπως συλλαμβάνεται διαμέσου του επαγγέλματος, επιβάλλει την ειδολογική μορφή της σε όλες τις ιδιότητες ηλικίας ή φύλου, κατά τρόπον ώστε στις συσχετίσεις ανάμεσα στις πρακτικές και στην ηλικία ή στο φύλο να εκδηλώνεται η αποτελεσματικότητα της όλης *δομής των παραγόντων* που συνδέονται με τη θέση στον κοινωνικό χώρο: η αφέλεια της τάσης να καταλογιστούν οι διαφορές ανάλογα με την ηλικία σε κάποιο γενολογικό αποτέλεσμα της βιολογικής γήρανσης είναι εξώφθαλμη όταν παρατηρούμε, για παράδειγμα, ότι η γήρανση η οποία, στα μέλη των ευνοημένων τάξεων, συνδέεται με κάποια διολίσθηση προς τα δεξιά, συνοδεύεται, στους εργάτες, από διολίσθηση προς τα αριστερά. Αντίστοιχα και στη σχετική πρωιμότητα των στελεχών, που μετριέται, για παράδειγμα, με την ηλικία στην οποία προσπελάζουν μια συγκεκριμένη θέση, εκφράζονται όλα όσα, πέρα από την επίφαση της σημειακής ταυτότητας συνθήκης, τους διαιρούν, δηλαδή ολόκληρη η προγενέστερη και μεταγενέστερη τροχιά τους, καθώς και ο όγκος και η δομή του κεφαλαίου που την καθορίζουν.

1.2. *Η κατασκευασμένη τάξη*

Η κοινωνική τάξη δεν ορίζεται από μία ιδιότητα (έστω και την καθοριστικότερη, όπως είναι ο όγκος και η δομή του κεφαλαίου) ούτε από ένα σύνολο *ιδιοτήτων* (ιδιοτήτων φύλου, ηλικίας, κοινωνικής ή εθνοτικής καταγωγής —ποσοστό των λευκών και των μαύρων, για παράδειγμα, των γηγενών και των μεταναστών κτλ.—, εισοδημάτων, μορφωτικού επιπέδου κτλ.) ούτε περισσότερο από μια αλυσίδα ιδιοτήτων, διατεταγμένων όλων με αφετηρία μια θεμελιώδη ιδιότητα (τη θέση στις παραγωγικές σχέσεις) σε σχέση αιτίου και αποτελέσματος, οροεξαρτώντος και οροεξαρτημένου, αλλά από τη δομή των σχέσεων ανάμεσα σε όλες τις διακριτικές ιδιότητες, η οποία απονέμει στην καθεμία τους και στα αποτελέσματα που η καθεμία επιφέρει στις πρακτικές την προσίδια αξία τους[6].

---

[6] Για να κατασκευαστούν οι τάξεις και τα τμήματα τάξης που χρησίμευσαν ως βάση στις αναλύσεις που ακολουθούν, ελήφθησαν συστηματικά υπόψη όχι μόνο το επάγγελμα και/ή το μορφωτικό επίπεδο (που αποτελούν το υπόβαθρο των κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών του INSEE) αλλά επίσης, ανά περίπτωση, οι διαθέσιμοι δείκτες του όγκου των διαφορετικών ειδών κεφαλαίου, όπως το φύλο, η ηλικία και ο τόπος διαμονής.

Είναι αδύνατον να εξηγήσουμε κατά τρόπο ενοποιό και συγχρόνως ειδοποιό την άπειρη ποικιλία των πρακτικών, αν δεν εγκαταλείψουμε τη *γραμμική σκέψη*, η οποία γνωρίζει αποκλειστικά και μόνο τις απλές, εύτακτες δομές του άμεσου καθορισμού, προκειμένου να επιδοθούμε στην ανακατασκευή των *δικτύων* διαπλεκόμενων σχέσεων, που δίνουν το «παρών» σε κάθε παράγοντα. *Η δομική αιτιότητα ενός δικτύου παραγόντων* είναι απολύτως μη αναγώγιμη στη σωρευμένη αποτελεσματικότητα του συνόλου των γραμμικών σχέσεων διαφορετικής εξηγητικής ισχύος, τις οποίες οι αναγκαιότητες της ανάλυσης μας αναγκάζουν να απομονώσουμε, εκείνων που καθιερώνονται ανάμεσα στην υπό θεώρηση πρακτική και στους διαφορετικούς παράγοντες όταν τους πάρουμε έναν έναν· μέσα από κάθε παράγοντα ασκείται η αποτελεσματικότητα όλων των άλλων, ενώ το πλήθος των καθορισμών δεν οδηγεί στην ακαθοριστία, αλλά αντίθετα στον *επικαθορισμό*: έτσι, η επαλληλία των βιολογικών ή ψυχολογικών καθορισμών και των κοινωνικών καθορισμών στη διαμόρφωση της κοινωνικά προσδιορισμένης ταυτότητας φύλου (θεμελιακής διάστασης της κοινωνικής προσωπικότητας) είναι απλώς μία ιδιαίτερη, αλλά ιδιαίτερα σημαντική, περίπτωση μιας λογικής που δρα επίσης στην περίπτωση των άλλων βιολογικών καθορισμών (όπως είναι η γήρανση).

Εξυπακούεται ότι οι συστατικοί παράγοντες της κατασκευασμένης τάξης δεν εξαρτώνται όλοι στον ίδιο βαθμό οι μεν από τους δε και ότι η δομή του συστήματος που συγκροτούν καθορίζεται από όσους έχουν το σημαντικότερο λειτουργικό βάρος: έτσι, ο όγκος και η δομή του κεφαλαίου δίνουν την ειδική μορφή τους και την ειδική αξία τους στους καθορισμούς τους οποίους οι άλλοι παράγοντες (ηλικία, φύλο, τόπος διαμονής κτλ.) επιβάλλουν στις πρακτικές. Οι ιδιότητες φύλου και οι ιδιότητες τάξης είναι τόσο αξεδιάλυτα ενωμένες, όσο αδιαχώριστα είναι το λεμόνι και η ξινή γεύση του: μια τάξη ορίζεται ως προς τα ουσιαστικότερα στοιχεία της από τη θέση και την αξία τις οποίες χορηγεί στα δύο φύλα και στις κοινωνικά συγκροτημένες διαθέσεις τους. Γι' αυτό ακριβώς υπάρχουν τόσοι τρόποι πραγμάτωσης της θηλυκότητας όσες και τάξεις και τμήματα τάξης, και γι' αυτό πάλι ο καταμερισμός της εργασίας ανάμεσα στα φύλα προσλαμβάνει εντελώς διαφορετικές μορφές, στις πρακτικές όσο και στις παραστάσεις, στους κόλπους των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων. Επομένως, η αλήθεια μιας τάξης (ή ενός τμήματος τάξης) *εκφράζεται* στην κατανομή της ανάλογα με το φύλο ή την ηλικία και, ίσως ακόμα περισσότερο, εφόσον πρόκειται πλέον για το μέλλον της, στην εξέλιξη της κατανομής αυτής στο πέρασμα του χρόνου: οι χαμηλότερες θέσεις προσδιορίζονται από το γεγονός ότι περιλαμβάνουν σημαντικό —και αυξανόμενο— ποσοστό ξένων και/ή γυναικών

(ως ειδικευμένους εργάτες και χειρώνακτες) ή ξένων γυναικών (ως παραδουλεύτρες)[7]· αντίστοιχα, δεν είναι τυχαίο ότι στην πράξη επιφυλάσσονται για τις γυναίκες τα επαγγέλματα προσφοράς *υπηρεσιών και προσωπικών φροντίδων*, κοινωνικοϊατρικές υπηρεσίες, εμπόριο προσωπικών φροντίδων, παλιό όπως οι κομμώτριες ή νέο όπως οι αισθητικοί, και προπαντός οικιακές υπηρεσίες, που σωρεύουν τις δύο διαστάσεις του παραδοσιακού ορισμού των γυναικείων καθηκόντων, την υπηρεσία και το σπίτι. Ούτε και είναι τυχαίο ότι οι πιο ηλικιωμένες τάξεις (ή τμήματα τάξης) είναι επίσης οι παρακμάζουσες τάξεις, όπως οι γεωργοί και οι εργοδότες της βιομηχανίας ή του εμπορίου, εφόσον η πλειονότητα των νέων που προέρχονται από αυτές δε βρίσκουν άλλο μέσο να διαφύγουν τη συλλογική παρακμή από τη μεταστροφή τους προς τα αναπτυσσόμενα επαγγέλματα. Αντίστοιχα και στην αύξηση του ποσοστού των γυναικών εκφράζεται όλο το γίγνεσθαι ενός επαγγέλματος, και ιδίως η απόλυτη ή σχετική υποβάθμιση που μπορεί να προκύψει είτε από τους μετασχηματισμούς στη φύση και στην οργάνωση της ίδιας της εργασίας (όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, στην περίπτωση των υπαλλήλων γραφείου, με τον πολλαπλασιασμό των μηχανικών και επαναληπτικών καθηκόντων, που συνήθως αφήνονται στις γυναίκες) είτε από τις μεταβολές της σχετικής θέσης στον κοινωνικό χώρο (όπως συμβαίνει με τους καθηγητές, τη θέση των οποίων έπληξε η σφαιρική μετατόπιση του σώματος που προέκυψε από τη σφαιρική αριθμητική αύξηση των προσφερόμενων θέσεων).

Παρόμοια ανάλυση θα χρειαζόταν και η σχέση ανάμεσα στο γαμικό καθεστώς και στην τάξη ή στο τμήμα τάξης: έχουμε δείξει επαρκώς, για παράδειγμα, ότι η αγαμία των αντρών δεν αποτελεί δευτερεύουσα ιδιότητα των μικροαγροτών, αλλά ουσιώδη εκδήλωση της κρίσης που πλήττει το συγκεκριμένο τμήμα της αγροτικής τάξης· η απορρύθμιση των μηχανισμών βιολογικής και κοινωνικής αναπαραγωγής, που καθορίζεται από την ειδική λογική της συμβολικής κυριαρχίας, είναι μία από τις μεσολαβήσεις διαμέσου των οποίων πραγματοποιείται η διαδικασία συγκέντρωσης, που οδηγεί σε βαθύ μετασχηματισμό της τάξης. Αλλά, όπως κάναμε και για το μορ-

[7] Μεταξύ 1968 και 1975, η προϊούσα ανδροκρατία στις πλέον εξειδικευμένες εργατικές κατηγορίες επιταχύνθηκε ακόμα περισσότερο απ' ό,τι στο παρελθόν, ενώ αντίθετα στις λιγότερο εξειδικευμένες η γυναικοκρατία επεκτεινόταν ταχύτατα: το ποσοστό των γυναικών στους ειδικευμένους εργάτες και στους χειρώνακτες, αφού μειώθηκε μεταξύ 1962 και 1968, αυξήθηκε και πάλι, περνώντας από το 24% το 1968 στο 28% το 1975 (βλ. L. Thevenot, «Les catégories sociales en 1975. L'extension du salariat», *Economie et statistique*, 91, Ιούλιος-Αύγουστος 1977, σ. 6).

φωτικό επίπεδο, θα χρειαζόταν και πάλι να υποβάλουμε την κοινή έννοια σε πραγματική αναλυτική εργασία: το γεγονός ότι είναι κανείς έγγαμος δεν αντιτίθεται μόνο στο γεγονός ότι είναι άγαμος, όπως το γεγονός ότι έχει νόμιμο σύζυγο στο γεγονός ότι δεν έχει. Αρκεί να αναλογιστούμε ορισμένες οριακές περιπτώσεις (πολύ άνισα συχνές), όπως την ανεπάγγελτη γυναίκα, τον καλλιτέχνη που ζει εις βάρος της γυναίκας του, τον εργοδότη ή το στέλεχος της βιομηχανίας που οφείλει τη θέση του στην κατάστασή του ως γαμπρού, για να διαπιστώσουμε ότι είναι δύσκολο να χαρακτηρίσουμε ένα άτομο χωρίς να προσμετρήσουμε όλες τις *ιδιότητες* που επέρχονται σε καθέναν από τους συζύγους —και όχι μόνο στις γυναίκες— με τη διαμεσολάβηση του άλλου, κάποιο όνομα (μερικές φορές κάποιο πρόθεμα ευγένειας), αγαθά, εισοδήματα, σχέσεις, κοινωνική καταστατική θέση (εφόσον κάθε μέλος του ζεύγους χαρακτηρίζεται, σε διαφορετικούς βαθμούς ανάλογα με το φύλο του, την κοινωνική του θέση και την απόσταση ανάμεσα στις δύο θέσεις, από τη θέση του συζύγου του). Αν δε θέλει κανείς να συμπεριλάβει τις ιδιότητες οι οποίες αποκτώνται και/ή κατέχονται *εξ αγχιστείας* στο σύστημα των ιδιοτήτων των ικανών να καθορίσουν τις πρακτικές και τις ιδιότητες, θα πρέπει, όπως γίνεται συνήθως, να λησμονήσει να διερωτηθεί ποιο είναι το υποκείμενο των πρακτικών ή, πιο απλά, αν το ερωτώμενο «υποκείμενο» είναι στ' αλήθεια το υποκείμενο των πρακτικών σχετικά με τις οποίες ερωτάται. Και πράγματι, αρκεί να θέσουμε την ερώτηση, για να αντιληφθούμε ότι αρκετές στρατηγικές δεν προσδιορίζονται συγκεκριμένα παρά μόνο στη σχέση ανάμεσα στα μέλη της οικιακής ομάδας (ζευγάρι ή, καμιά φορά, εκτεταμένη οικογένεια), σχέση που εξαρτάται και η ίδια από τη σχέση ανάμεσα στα δύο συστήματα ιδιοτήτων τα οποία συνδέονται με τους δύο συζύγους. Τα κοινά αγαθά, προπαντός όταν έχουν κάποια οικονομική και κοινωνική βαρύτητα, όπως το διαμέρισμα ή η επίπλωση, ή ακόμα τα προσωπικά αγαθά, όπως τα ρούχα, είναι, όπως σε άλλες κοινωνίες η επιλογή συζύγου για την κόρη ή για το γιο, η συνισταμένη αυτών των σχέσεων δύναμης (που όλοι τις αρνούνται) οι οποίες προσδιορίζουν την οικιακή μονάδα: έτσι, για παράδειγμα, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι, δεδομένης της λογικής του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στα φύλα η οποία χορηγεί στις γυναίκες την πρωτοκαθεδρία σε θέματα γούστου (όπως στους άντρες σε θέματα πολιτικής), το βάρος του προσωπικού γούστου του άντρα στην επιλογή των ρούχων του (άρα ο βαθμός στον οποίο τα ρούχα του εκφράζουν αυτό το γούστο) δεν εξαρτάται μόνο από το κληρονομημένο πολιτισμικό κεφάλαιο και από το σχολικό κεφάλαιο που διαθέτει (ο παραδοσιακός καταμερισμός των ρόλων τείνει προς εξασθένηση, στον εν λόγω τομέα όπως και αλλού, όταν αυξάνει το σχολικό κεφάλαιο), αλλά επίσης

από το σχολικό και το πολιτισμικό κεφάλαιο τα οποία κατέχει η σύζυγός του και από την απόσταση που τα χωρίζει (το ίδιο ισχύει και για το βάρος των προσωπικών προτιμήσεων της γυναίκας σε θέματα πολιτικής, ενώ η καταστατική πρόσδοση ιδιοτήτων που μετατρέπει την πολιτική σε αντρική υπόθεση έχει τόσο λιγότερες πιθανότητες να τελεσφορήσει όσο σημαντικότερο είναι το σχολικό κεφάλαιο της συζύγου και όσο μικρότερη ή προς όφελός της η απόσταση ανάμεσα στο κεφάλαιό της και στο κεφάλαιο του συζύγου της).

1.3. *Κοινωνική τάξη και τάξη τροχιών*

Αλλά υπάρχει και κάτι άλλο. Αφενός οι δρώντες δεν προσδιορίζονται πλήρως από τις ιδιότητες που διαθέτουν σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, και οι συνθήκες απόκτησης των οποίων επιβιώνουν στις έξεις (φαινόμενο υστέρησης των έξεων), και αφετέρου η σχέση ανάμεσα στο κεφάλαιο καταγωγής και στο κεφάλαιο άφιξης ή, αν προτιμάτε, ανάμεσα στην αρχική και στην τωρινή θέση στον κοινωνικό χώρο είναι μια *στατιστική* σχέση πολύ μεταβλητής έντασης. Οι συνθήκες απόκτησης των ιδιοτήτων που απογράφονται συγχρονικά, παρ' ότι διαιωνίζονται *πάντα* στις συστατικές διαθέσεις της έξης, υπενθυμίζουν την παρουσία τους μόνο σε περιπτώσεις *δυσαρμονίας* ανάμεσα στις συνθήκες απόκτησης και στις συνθήκες χρησιμοποίησης, δηλαδή όταν οι πρακτικές που γεννώνται από την έξη εμφανίζονται ως ελλιπώς προσαρμοσμένες, καθότι συμμορφωμένες προς μια παλαιότερη κατάσταση των αντικειμενικών συνθηκών (κάτι που θα μπορούσε να ονομαστεί «φαινόμενο του Δον Κιχότη»). Η στατιστική ανάλυση η οποία συγκρίνει τις πρακτικές δρώντων που διαθέτουν μεν τις ίδιες ιδιότητες και καταλαμβάνουν την ίδια κοινωνική θέση σε μια συγκεκριμένη στιγμή, πλην όμως διαχωρίζονται λόγω καταγωγής, πραγματοποιεί μια επιχείρηση ανάλογη με τη συνηθισμένη αντίληψη, η οποία εντοπίζει μέσα σε μια ομάδα τους φτασμένους ή τους ξεπεσμένους, στηριζόμενη σε λεπτές ενδείξεις των τρόπων ή της στάσης όπου προδίδεται η επενέργεια συνθηκών ύπαρξης διαφορετικών από τις παρούσες συνθήκες ή, κάτι που καταλήγει στο ίδιο, μια κοινωνική τροχιά διαφορετική από την τροπική τροχιά της υπό θεώρηση ομάδας.

Τα άτομα δε μετακινούνται τυχαία στον κοινωνικό χώρο, αφενός επειδή τους επιβάλλονται οι δυνάμεις που χορηγούν σ' αυτόν το χώρο τη δομή του (μέσα από τους αντικειμενικούς μηχανισμούς αποβολής και προσανατολισμού, για παράδειγμα), αφετέρου επειδή αντιτάσσουν στις δυνάμεις του πεδίου τη δική τους αδράνεια, δηλαδή *τις ιδιότητές τους*, που μπορεί να

υπάρχουν είτε σε ενσωματωμένη κατάσταση, υπό μορφή διαθέσεων, είτε σε αντικειμενοποιημένη κατάσταση, μέσα σε αγαθά, τίτλους κτλ. Σε έναν καθορισμένο όγκο κληρονομημένου κεφαλαίου αντιστοιχεί μια *δέσμη τροχιών* περίπου ίσων πιθανοτήτων, οι οποίες οδηγούν σε περίπου ισοδύναμες θέσεις — αυτό ακριβώς είναι το *πεδίο των δυνατοτήτων* το οποίο προσφέρεται αντικειμενικά σε έναν καθορισμένο δρώντα· και το πέρασμα από τη μια τροχιά στην άλλη εξαρτάται συχνά από γεγονότα συλλογικά —πολέμους, κρίσεις κτλ.— ή ατομικά —συναντήσεις, διασυνδέσεις, προστασίες κτλ.— που περιγράφονται συνήθως ως τυχαία (καλοτυχίες ή κακοτυχίες), παρ' ότι στατιστικά εξαρτώνται και τα ίδια από τη θέση και τις διαθέσεις εκείνων στους οποίους συμβαίνουν (για παράδειγμα, η αίσθηση των «σχέσεων» που επιτρέπει στους κατόχους ισχυρού κοινωνικού κεφαλαίου να διατηρήσουν ή να αυξήσουν αυτό το κεφάλαιο), όταν δε διευθετούνται ρητά από τις επεμβάσεις των ατόμων ή των ομάδων, θεσμοθετημένες (λέσχες, οικογενειακές συγκεντρώσεις, συλλόγους αποφοίτων κτλ.) ή «αυθόρμητες». Έπεται ότι η θέση και η ατομική τροχιά δεν είναι ανεξάρτητες στατιστικά, εφόσον όλες οι θέσεις άφιξης δεν είναι εξίσου πιθανές για όλα τα σημεία εκκίνησης: αυτό συνεπάγεται ότι υπάρχει ισχυρότατη συσχέτιση ανάμεσα στις κοινωνικές θέσεις και στις διαθέσεις των δρώντων που τις καταλαμβάνουν ή, κάτι που καταλήγει στο ίδιο, στις τροχιές που τους οδήγησαν στην κατάληψή τους και ότι, κατά συνέπεια, η *τροπική τροχιά* αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του συστήματος των συστατικών παραγόντων της τάξης (και, όσο περισσότερο διασκορπισμένες είναι οι τροχιές, όπως συμβαίνει στη μικροαστική τάξη, τόσο περισσότερο και οι πρακτικές δεν είναι αναγώγιμες στο αποτέλεσμα της συγχρονικά προσδιορισμένης θέσης).

Η ομοιογένεια των διαθέσεων οι οποίες συνδυάζονται με μια θέση και η φαινομενικά θαυματουργή προσαρμογή τους στις απαιτήσεις τις εγγεγραμμένες στη θέση είναι προϊόν αφενός των μηχανισμών που προσανατολίζουν προς τις θέσεις άτομα εκ των προτέρων προσαρμοσμένα, είτε επειδή νιώθουν φτιαγμένα για θέσεις που είναι θαρρείς φτιαγμένες για εκείνα —η «κλίση» ως εκ των προτέρων προσχώρηση στο αντικειμενικό πεπρωμένο το οποίο επιβάλλει η πρακτική αναφορά στην τροπική τροχιά μέσα στην τάξη καταγωγής— είτε επειδή φαίνονται έτσι στους κατόχους αυτών των πόστων —η βασισμένη στην άμεση αρμονία των διαθέσεων κοοπτάτσια— και αφετέρου είναι προϊόν της διαλεκτικής που εγκαθιδρύεται, σε όλη τη διάρκεια μιας ύπαρξης, ανάμεσα στις διαθέσεις και στις θέσεις, ανάμεσα στις βλέψεις και στις πραγματώσεις. Η *κοινωνική γήρανση* δεν είναι τίποτε άλλο από αυτή τη βραδεία διεργασία πένθους ή, αν προτιμάτε, *αποεπένδυσης* (κοινωνικά επικουρούμενης και ενθαρρημένης), η οποία άγει τους δρώντες

να προσαρμόσουν τις βλέψεις τους στις αντικειμενικές τους πιθανότητες, οδηγώντας τους έτσι να ασπαστούν τη συνθήκη τους, να *γίνουν αυτό που είναι*, να *αρκεστούν* σε αυτό που έχουν, έστω και αγωνιζόμενοι, με τη συλλογική συνενοχή, να εξαπατήσουν τον εαυτό τους ως προς το τι είναι και τι έχουν, να *ξεγράψουν* όλες τις παράπλευρες δυνατότητες που σιγά σιγά εγκαταλείφθηκαν στο δρόμο και όλες τις προσδοκίες που αναγνωρίστηκαν ως μη πραγματοποιήσιμες επειδή παρέμειναν απραγματοποίητες.

Λόγω του *στατιστικού* χαρακτήρα της σχέσης που εγκαθιδρύεται ανάμεσα στο κεφάλαιο καταγωγής και στο κεφάλαιο άφιξης, δεν μπορούμε να εξηγήσουμε πλήρως τις πρακτικές μόνο σε συνάρτηση με τις ιδιότητες που προσδιορίζουν την κατεχόμενη θέση στον κοινωνικό χώρο σε μια δεδομένη χρονική στιγμή: αν πούμε ότι τα μέλη μιας τάξης που διαθέτουν αρχικά ένα ορισμένο οικονομικό και πολιτισμικό κεφάλαιο είναι ταγμένα με μια δεδομένη πιθανότητα σε μια σχολική και κοινωνική τροχιά η οποία οδηγεί σε μια δεδομένη θέση, είναι σαν να λέμε στην πραγματικότητα ότι ένα τμήμα της τάξης (που δεν μπορεί να καθοριστεί a priori μέσα στα όρια του συγκεκριμένου εξηγητικού συστήματος) είναι ταγμένο να παρεκκλίνει σε σχέση με την τροχιά η οποία είναι συχνότερη για την τάξη στο σύνολό της, ακολουθώντας την –ανώτερη ή κατώτερη– τροχιά που ήταν η πιθανότερη για τα μέλη μιας άλλης τάξης και υφιστάμενο έτσι απόταξη είτε προς τα πάνω είτε προς τα κάτω[8]. Το αποτέλεσμα τροχιάς που εκδηλώνεται τότε, όπως και σε όλες τις περιπτώσεις όπου άτομα τα οποία καταλαμβάνουν παρόμοιες θέσεις σε μια δεδομένη στιγμή χωρίζονται από διαφορές συναφείς με την εξέλιξη του όγκου και της δομής του κεφαλαίου τους στην πορεία του χρόνου, δηλαδή από την *ατομική τροχιά* τους, έχει κάθε πιθανότητα να παρανοηθεί. Η συσχέτιση ανάμεσα σε μια πρακτική και στην κοινωνική καταγωγή (που μετριέται με τη θέση του πατέρα, η *πραγματική αξία* της οποίας ενδέχεται να έχει υποστεί υποβάθμιση, που όμως συγκαλύπτεται από τη σταθερότητα της ονομαστικής αξίας) είναι η συνισταμένη δύο (ομόδρομων ή μη) αποτελεσμάτων: αφενός του *αποτελέσματος εγχάραξης* το οποίο επιφέρει απευθείας η οικογένεια ή οι αρχικές συνθήκες ύπαρξης· αφετέρου του *αποτελέσματος κοινωνικής τροχιάς* με την κυριολεκτική έννοια, δηλα-

[8] Ο προσανατολισμός των «ξεστρατισμένων» αυτών τροχιών δεν είναι απολύτως αφημένος στην τύχη: σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, σε περίπτωση παρακμής, για παράδειγμα, τα άτομα που προέρχονται από τα ελεύθερα επαγγέλματα ξανακυλάνε μάλλον προς τα νέα τμήματα των μεσαίων τάξεων, ενώ οι γιοι καθηγητών ξαναπέφτουν συχνότερα στην κατεστημένη μικροαστική τάξη.

δή του αποτελέσματος το οποίο επιφέρει στις διαθέσεις και στις γνώμες η εμπειρία της κοινωνικής προαγωγής ή της παρακμής, οπότε, σ' αυτή τη λογική, η θέση καταγωγής δεν είναι τίποτε άλλο από το σημείο απαρχής μιας τροχιάς, το σημείο αναφοράς σε σχέση με το οποίο προσδιορίζεται η *κλίση* της κοινωνικής σταδιοδρομίας.

Η διάκριση αυτή επιβάλλεται αυταπόδεικτα σε όλες τις περιπτώσεις όπου άτομα προερχόμενα από το ίδιο τμήμα τάξης ή από την ίδια οικογένεια, που άρα υπόκεινται σε ταυτόσημες, όπως μπορούμε να υποθέσουμε, εγχαράξεις, ηθικές, θρησκευτικές ή πολιτικές, ρέπουν αίφνης προς αποκλίνουσες θεσιληψίες σε θρησκευτικά ή πολιτικά ζητήματα, λόγω των διαφορετικών σχέσεων με τον κοινωνικό κόσμο τις οποίες οφείλουν σε αποκλίνουσες ατομικές τροχιές και ανάλογα, για παράδειγμα, με το αν έχουν επιτύχει ή αποτύχει οι στρατηγικές αναμετατροπής που απαιτούνται προκειμένου να ξεφύγουν από τη συλλογική παρακμή της τάξης τους. Αυτό το αποτέλεσμα της τροχιάς, επειδή κατευθύνει την παράσταση της κατεχόμενης θέσης στον κοινωνικό κόσμο και επομένως τη θεώρηση του κόσμου αυτού και του μέλλοντός του, φαίνεται να συμβάλλει κατά ένα σημαντικότατο μέρος ώστε να καταστεί ασαφής η σχέση ανάμεσα στην κοινωνική τάξη και στις θρησκευτικές ή πολιτικές γνώμες: σε αντίθεση με τα άτομα ή τις ομάδες σε άνοδο, κοινοί θνητοί της γέννησης ή της κουλτούρας που έχουν το μέλλον τους, δηλαδή το είναι τους, μπροστά τους, τα άτομα ή οι ομάδες σε παρακμή επανεπινοούν ατέρμονα το λόγο παντός είδους αριστοκρατίας, την ουσιοκρατική πίστη στην αιωνιότητα παντός είδους φύσης, την εξύμνηση του παρελθόντος και της παράδοσης, την ακεραιοκρατική λατρεία της ιστορίας και των τελετουργικών της, επειδή δεν μπορούν να περιμένουν τίποτε άλλο από το μέλλον πέρα από την επιστροφή της παλιάς τάξης, από την οποία περιμένουν την παλινόρθωση του κοινωνικού είναι τους[9]. Η ασάφεια αυτή είναι ιδιαίτερα ορατή στις μεσαίες τάξεις και ειδικότερα στα νέα τμήματα των μεσαίων τάξεων τα οποία, ως τόποι απροσδιοριστίας, που βρίσκονται *ξεκρέμαστοι στην κοινωνική δομή*, πραγματώνουν στον ύψιστο βαθμό μια ιδιότητα χαρακτηριστική της τάξης στο σύνολό της — τη συνύπαρξη ατόμων με εξαιρετικά διασκορπισμένες τροχιές.

---

[9] Θα ήταν λάθος να συλλογιζόμαστε τις ανερχόμενες ομάδες με όρους απλής συμμετρίας: μπορεί μεν ο τίτλος σπουδών να είναι για τις ανερχόμενες ομάδες —και τόσο περισσότερο όσο περισσότερο κυριαρχημένες είναι— προστασία και αμυντικό εργαλείο ενάντια στην εκμετάλλευση, ωστόσο τείνει πάντα να λειτουργήσει, ακόμα και στην προκειμένη περίπτωση, ως εργαλείο διάκρισης και νομιμοποίησης.

Αυτή η διασπορά των τροχιών παρατηρείται ακόμα και *στο επίπεδο της οικιακής μονάδας*, που έχει περισσότερες πιθανότητες απ' ό,τι στις άλλες τάξεις να συγκεντρώνει συζύγους σε (σχετική) δυσαρμονία όχι μόνο λόγω καταγωγής και κοινωνικής τροχιάς, αλλά επίσης λόγω επαγγελματικής καταστατικής θέσης και σχολικού επιπέδου (κάτι που έχει συνέπεια, μεταξύ των άλλων, να έρχονται σε πρώτο πλάνο εκείνα τα οποία η νέα βουλγκάτα αποκαλεί «συζυγικά προβλήματα», δηλαδή στην ουσία προβλήματα του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στα φύλα και του καταμερισμού της σεξουαλικής εργασίας).

Σε αντίθεση με το αποτέλεσμα της ατομικής τροχιάς το οποίο, ως *απόκλιση* σε σχέση με τη συλλογική τροχιά (που ενδέχεται να είναι μηδενικής κλίσης), είναι άμεσα ορατό, το αποτέλεσμα της *συλλογικής τροχιάς* κινδυνεύει να μη γίνει αντιληπτό ως τέτοιο: όταν το αποτέλεσμα της τροχιάς επέρχεται στο σύνολο μιας τάξης ή ενός τμήματος τάξης, δηλαδή σε ένα σύνολο ατόμων που έχουν το κοινό γνώρισμα ότι καταλαμβάνουν ταυτόσημη θέση και ότι έχουν εμπλακεί στην ίδια *συλλογική τροχιά*, εκείνην που προσδιορίζει την τάξη ως τάξη σε άνοδο ή σε παρακμή, υπάρχει κίνδυνος να καταλογιστούν στις ιδιότητες που προσαρτώνται συγχρονικά στην τάξη διάφορα αποτελέσματα (για παράδειγμα, πολιτικές ή θρησκευτικές γνώμες), τα οποία στην πραγματικότητα είναι προϊόν των συλλογικών μετασχηματισμών. Η ανάλυση περιπλέκεται περαιτέρω από το γεγονός ότι ορισμένα μέλη ενός τμήματος τάξης ενδέχεται να έχουν εμπλακεί σε ατομική τροχιά αντίστροφη προς την τροχιά του τμήματος στο σύνολό του: κάτι που δε σημαίνει ότι οι πρακτικές τους δε θα σηματοδοτηθούν από το συλλογικό πεπρωμένο (διερωτάται κανείς, για παράδειγμα, αν οι τεχνίτες ή οι αγρότες η ατομική επιτυχία των οποίων μοιάζει να κινείται ενάντια στη συλλογική παρακμή παύουν ως εκ τούτου να πλήττονται από τη συλλογική παρακμή)[10]. Και πάλι όμως, θα πρέπει να φυλαγόμαστε από την υποστασιοκρατία. Έτσι, ορισμένες από τις ιδιότητες που σχετίζονται με την κοινωνική τάξη, οι οποίες ενδέχεται να παραμείνουν ατελέσφορες και άνευ αξίας σε ένα καθορισμένο πεδίο —όπως η άνεση και η πολιτισμική εξοικείωση σε έναν τομέα αυστηρά ελεγχόμενο από το σχολικό θεσμό—, ενδέχεται να προσλάβουν όλη τους τη βαρύτητα σε ένα άλλο πεδίο —για παρά-

[10] Θα έπρεπε να αναρωτηθούμε αν η ατομική παρακμή έχει τα ίδια κοινωνικά αποτελέσματα με τη συλλογική παρακμή. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η συλλογική επιτρέπει ή ευνοεί τις συλλογικές αντιδράσεις [όπως το κίνημα του πουζαντισμού (γαλλικό εθνικιστικό, φιλοαποικιακό, αντικοινοβουλευτικό κίνημα της δεκαετίας του '60, υπό τον Πιερ Πουζάντ)] σε μεγαλύτερο βαθμό από την ατομική.

δειγμα, σε ένα κοσμικό σύμπαν— ή σε *μια άλλη κατάσταση του πεδίου*, όπως οι δεξιότητες οι οποίες, μετά τη Γαλλική Επανάσταση, έδωσαν στους Γάλλους αριστοκράτες τη δυνατότητα να γίνουν, σύμφωνα με τα λόγια του Μαρξ, «οι χοροδιδάσκαλοι της Ευρώπης».

1.4. *Κεφάλαιο και αγορά*

Και πάλι όμως, όλα θα ήταν υπερβολικά απλά, αν αρκούσε να υποκαταστήσουμε ένα δείκτη καθιερωμένο άπαξ και διά παντός ή έναν παράγοντα, ακόμα και ιδιαίτερα ισχυρό, όπως είναι η κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία, η οποία οφείλει σημαντικό μέρος των αποτελεσμάτων της στις δευτερεύουσες μεταβλητές που εξαρτώνται από εκείνην, με ένα σύστημα παραγόντων προσδιορισμένο —πρωταρχικά— από τη δομή του. Στην πραγματικότητα, ανάλογα με τον υπό θεώρηση τομέα, τελεσιουργός είναι ένας ιδιαίτερος σχηματισμός του συστήματος των συστατικών ιδιοτήτων της κατασκευασμένης τάξης, η οποία προσδιορίζεται κατά εντελώς θεωρητικό τρόπο από το σύνολο όλων των παραγόντων που δρουν σε όλους τους τομείς της πρακτικής — όγκο και δομή του κεφαλαίου, που προσδιορίζονται σημειακά και στην εξέλιξή τους (τροχιά), φύλο και ηλικία, γαμική καταστατική θέση και τόπο διαμονής κτλ. Ακριβώς η ειδοποιός λογική του πεδίου, όλων όσα παίζονται στο πεδίο και του είδους του αναγκαίου για το παίξιμο κεφαλαίου, κατευθύνει τις ιδιότητες εκείνες, διαμέσου των οποίων εγκαθιδρύεται η σχέση ανάμεσα στην τάξη και στην πρακτική[11]. Για να κατανοήσουμε γιατί το ίδιο σύστημα ιδιοτήτων (που καθορίζει την κατεχόμενη θέση στο πεδίο των ταξικών αγώνων και καθορίζεται από εκείνην) έχει πάντα τη μέγιστη εξηγητική δύναμη, όποιος κι αν είναι ο υπό θεώρηση τομέας, τροφική κατανάλωση, πιστωτικές πρακτικές ή γονιμότητα, πολι-

---

[11] Όταν δεν επιχειρεί κανείς το διπλό αυτό συσχετισμό κάθε εξηγητικού παράγοντα, εκτίθεται σε παντοειδή λάθη, που διαπράττονται επειδή αγνόησε ότι εκείνο που «δρα» στον υπό θεώρηση παράγοντα εξαρτάται από το σύστημα στο οποίο εντάσσεται και από τις συνθήκες στις οποίες «δρα»· ή, απλούστερα, επειδή παρέλειψε να θέσει την ερώτηση για την αληθινή ρίζα της αποτελεσματικότητας της «ανεξάρτητης μεταβλητής» και κινήθηκε σαν να μη χρειαζόταν να *εξηγηθεί* η σχέση η οποία διαπιστώνεται ανάμεσα στον παράγοντα, που προσδιορίζεται από κάτι το οποίο τις περισσότερες φορές δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένας *δείκτης* (για παράδειγμα, το μορφωτικό επίπεδο), και στην τάδε ή στη δείνα πρακτική (για παράδειγμα, το ποσοστό απάντησης στις πολιτικές ερωτήσεις ή, σε μια εντελώς διαφορετική τάξη, την ικανότητα υιοθέτησης της αισθητικής διάθεσης, τις τακτικές επισκέψεις στα μουσεία ή τη γνώση των μουσικών κτλ.).

τικές γνώμες ή θρησκευτικές πρακτικές κτλ., και γιατί, την ίδια στιγμή, το σχετικό βάρος των παραγόντων που το συγκροτούν ποικίλλει από το ένα πεδίο στο άλλο, με τον έναν ή τον άλλον παράγοντα να έρχεται σε πρώτο πλάνο ανάλογα με την περίπτωση, εδώ το σχολικό κεφάλαιο, εκεί το οικονομικό κεφάλαιο, αλλού το κεφάλαιο των κοινωνικών σχέσεων και ούτω καθεξής, αρκεί να αντιληφθούμε ότι, εφόσον το κεφάλαιο συνιστά κοινωνική σχέση, δηλαδή κοινωνική ενεργό δύναμη που υπάρχει και τελεσφορεί μόνο μέσα στο πεδίο όπου παράγεται και αναπαράγεται, καθεμία από τις ιδιότητες που προσαρτώνται στην τάξη *προσδέχεται την αξία της και την αποτελεσματικότητά της από τους ειδοποιούς νόμους κάθε πεδίου*: στην πρακτική, δηλαδή σε ένα ιδιαίτερο πεδίο, όλες οι ιδιότητες, ενσωματωμένες (διαθέσεις) ή αντικειμενοποιημένες (οικονομικά ή πολιτισμικά αγαθά), που προσαρτώνται στους δρώντες δεν είναι πάντα την ίδια στιγμή τελεσιουργοί· η ειδοποιός λογική κάθε πεδίου καθορίζει ποιες *κυκλοφορούν* σ' αυτή την αγορά, ποιες είναι διακριτικές και *τελεσιουργοί* στο υπό θεώρηση παιχνίδι, ποιες, *στη σχέση με αυτό το πεδίο*, λειτουργούν ως ειδικό κεφάλαιο και άρα ως εξηγητικός παράγοντας των πρακτικών. Αυτό σημαίνει, συγκεκριμένα, ότι η κοινωνική σειρά και η ειδική εξουσία τις οποίες οι δρώντες βλέπουν να τους προσδίδονται σε ένα ιδιαίτερο πεδίο εξαρτώνται πρώτα απ' όλα από το ειδικό κεφάλαιο το οποίο μπορούν να κινητοποιήσουν, όποιος κι αν είναι κατά τα άλλα ο πλούτος τους στο τάδε ή στο δείνα είδος κεφαλαίου (που μπορεί πάντως να έχει μεταδοτικά αποτελέσματα). Έτσι εξηγείται γιατί η σχέση την οποία ανακαλύπτει η ανάλυση ανάμεσα στην τάξη και στις πρακτικές φαίνεται να εγκαθιδρύεται σε κάθε επιμέρους περίπτωση με τη διαμεσολάβηση ενός παράγοντα ή ενός ιδιαίτερου συνδυασμού παραγόντων που ποικίλλει από πεδίο σε πεδίο. Λόγω αυτού ακριβώς του απατηλού φαινομένου διαπράττει κανείς το λάθος να επινοεί τόσα εξηγητικά συστήματα όσα πεδία υπάρχουν, αντί να βλέπει στο καθένα τους μια μετασχηματισμένη μορφή όλων των άλλων, ή, χειρότερα, το λάθος να αναγορεύει σε αρχή καθολικής εξήγησης έναν ιδιαίτερο συνδυασμό παραγόντων τελεσιουργών σε ένα ιδιαίτερο πεδίο πρακτικών. Ο ιδιαίτερος σχηματισμός του συστήματος των εξηγητικών παραγόντων τον οποίο πρέπει να κατασκευάσουμε προκειμένου να εξηγήσουμε μια κατάσταση της κατανομής μιας ιδιαίτερης τάξης αγαθών ή πρακτικών, δηλαδή έναν, καταρτισμένο σε μια δεδομένη στιγμή του χρόνου, ισολογισμό της πάλης των τάξεων όπου διακυβεύεται αυτή η ιδιαίτερη τάξη αγαθών ή πρακτικών (χαβιάρι ή πρωτοποριακή ζωγραφική, βραβείο Νόμπελ ή κρατική αγορά, προωθημένη γνώμη ή σικ άθλημα κτλ.), είναι η μορφή την οποία περιβάλλεται, *σε αυτό το πεδίο*, το αντικειμενοποιημένο (ιδιότητες) και ενσωματωμένο (έξη) κεφά-

λαιο που προσδιορίζει ειδικά την κοινωνική τάξη και συνιστά την αρχή παραγωγής διακριτικών, δηλαδή ταξινομημένων και ταξινομητικών, πρακτικών· ενώ παράλληλα αντιπροσωπεύει μια κατάσταση του συστήματος των ιδιοτήτων οι οποίες μετατρέπουν την τάξη σε καθολική αρχή εξήγησης και ταξινόμησης, που προσδιορίζει την κατεχόμενη σειρά σε όλα τα δυνατά πεδία.

2. Ένας τρισδιάστατος χώρος

Αν υποκύψουμε στο μέλημα να ανασυνθέσουμε τις ενότητες που εμφανίζουν τη μεγαλύτερη ομοιογένεια από τη σκοπιά των συνθηκών παραγωγής των έξεων, δηλαδή από την άποψη των στοιχειωδών συνθηκών ύπαρξης και των όποιων οροεξαρτήσεων επιβάλλουν, μπορούμε να κατασκευάσουμε ένα χώρο, με τις τρεις θεμελιώδεις διαστάσεις του να ορίζονται από τον όγκο του κεφαλαίου, τη δομή του κεφαλαίου και την εξέλιξη στο χρόνο των δύο αυτών ιδιοτήτων (την οποία εκδηλώνει η παρελθούσα και δυνητική τροχιά στον κοινωνικό χώρο).

Οι πρωταρχικές αντιθέσεις, εκείνες που διακρίνουν τις μεγάλες τάξεις υπαρξιακών συνθηκών, εκπηγάζουν από το *σφαιρικό όγκο του κεφαλαίου* ως συνόλου πραγματικά χρησιμοποιήσιμων πόρων και εξουσιών, οικονομικού κεφαλαίου, πολιτισμικού κεφαλαίου και επίσης κοινωνικού κεφαλαίου: έτσι, οι διαφορετικές τάξεις (και τμήματα τάξης) κατανέμονται κυμαινόμενες από τις καλύτερα εξοπλισμένες τόσο σε οικονομικό όσο και σε πολιτισμικό κεφάλαιο μέχρι τις περισσότερο στερημένες από αυτές τις δύο απόψεις (βλ. παρακάτω, διάγραμμα 5). Οι ελεύθεροι επαγγελματίες, που έχουν υψηλά εισοδήματα και πτυχία, προέρχονται συχνότατα (52,9%) από την κυρίαρχη τάξη (ελεύθερους επαγγελματίες ή ανώτερα στελέχη), έχουν συχνά καλεσμένους και καταναλώνουν πολύ, τόσο σε υλικά αγαθά όσο και σε πολιτισμικά, αντιτίθενται σχεδόν από κάθε άποψη στους υπαλλήλους γραφείου, που έχουν χαμηλά πτυχία, προέρχονται συχνά από τις λαϊκές και τις μεσαίες τάξεις, δεν έχουν συχνά καλεσμένους, ξοδεύουν λίγα και αφιερώνουν σημαντικό μέρος του χρόνου τους στη συντήρηση του αυτοκινήτου τους και στα μαστορέματα, και αντιτίθενται ακόμα σαφέστερα στους εξειδικευμένους πτυχιούχους εργάτες ή στους ειδικευμένους εργάτες και κυρίως στους χειρώνακτες και στους μισθωτούς αγρότες, που έχουν τα ισχνότερα εισοδήματα, στερούνται σχολικών τίτλων και προέρχονται σχεδόν στην ολότητά τους (σε αναλογία 90,5% για τους μισθωτούς αγρότες και 84,5% για τους χειρώνακτες) από τις λαϊκές τάξεις.

Οι διαφορές που απορρέουν από το σφαιρικό όγκο του κεφαλαίου απο-

κρύπτουν σχεδόν πάντα, τόσο από την κοινή γνώση όσο και από τη «λόγια» γνώση, τις δευτερεύουσες διαφορές οι οποίες, στο εσωτερικό καθεμιάς από τις τάξεις που προσδιορίζονται από το σφαιρικό όγκο του κεφαλαίου τους, χωρίζουν τα τμήματα τάξης, τα οποία προσδιορίζονται από διαφορετικές *πατρογονικές δομές*, δηλαδή από διαφορετικές μορφές της κατανομής του σφαιρικού κεφαλαίου τους ανάμεσα στα είδη κεφαλαίου[12]. Όταν δίνουμε βάρος στη δομή της κληρονομιάς —και όχι μόνο, όπως ανέκαθεν γινόταν άρρητα, στο *κυρίαρχο είδος* σε μια καθορισμένη δομή, «καταγωγή», «περιουσία» ή «ταλέντα», όπως έλεγαν το 19ο αιώνα—, αποκτάμε τη δυνατότητα να προβούμε σε ακριβέστερες περιτμήσεις και παράλληλα να συλλάβουμε τα ειδικά αποτελέσματα της δομής της κατανομής ανάμεσα στα διαφορετικά είδη, η οποία μπορεί, για παράδειγμα, να είναι συμμετρική (όπως στην περίπτωση των ελεύθερων επαγγελματιών, που συνδυάζουν υψηλότατα εισοδήματα και ισχυρότατο πολιτισμικό κεφάλαιο) ή ασύμμετρη (στην περίπτωση των καθηγητών ή των εργοδοτών, όπου στη μία περίπτωση το κυρίαρχο είδος είναι το πολιτισμικό κεφάλαιο, ενώ στην άλλη το οικονομικό κεφάλαιο). Έχουμε έτσι δύο σύνολα ομόλογων θέσεων. Τα τμήματα η αναπαραγωγή των οποίων εξαρτάται από το οικονομικό κεφάλαιο, ως επί το πλείστον κληρονομημένο, βιομήχανοι και μεγαλέμποροι στο ανώτερο επίπεδο, τεχνίτες και μικρέμποροι στο μεσαίο επίπεδο, αντιτίθενται στα τμήματα τα λιγότερο εφοδιασμένα (σχετικά, βεβαίως) σε οικονομικό κεφάλαιο, η αναπαραγωγή των οποίων εξαρτάται κυρίως από το πολιτισμικό κεφάλαιο, καθηγητές στο ανώτερο επίπεδο, δασκάλους στο μεσαίο επίπεδο[13].

---

[12] Η πιο ορατή δυσκολία, ανάμεσα σε όσες το μοντέλο αυτό αποσκοπούσε να εξηγήσει κατά τρόπο ενοποιό και συστηματικό, είναι η παρατήρηση, που έχει γίνει συχνά και από άλλους (π.χ., Συμπληρωματικές Πηγές, VII), ότι οι ιεραρχίες που διαπιστώνονται τόσο στους κόλπους της κυρίαρχης τάξης, ανάμεσα στα ανώτερα στελέχη από τη μια πλευρά και στους εργοδότες της βιομηχανίας και του εμπορίου από την άλλη, όσο και στους κόλπους των μεσαίων τάξεων, ανάμεσα στα μεσαία στελέχη και στους τεχνίτες ή στους εμπόρους, παράλλασσαν ανάλογα με τις υπό θεώρηση πρακτικές ή τα αγαθά — κάτι που έμοιαζε να προμηθεύει ένα επιχείρημα στη σχετικιστική κριτική των κοινωνικών τάξεων, όσο δε γινόταν αντιληπτή η σχέση ανάμεσα στη φύση αυτών των πρακτικών ή των αγαθών, για παράδειγμα της τακτικής παρακολούθησης του θεάτρου από τη μια πλευρά και της κατοχής έγχρωμης τηλεόρασης από την άλλη, και στα χαρακτηριστικά του κεφαλαίου των αντίστοιχων ομάδων.

[13] Για τις λαϊκές τάξεις, που ιεραρχούνται έντονα ανάλογα με το σφαιρικό όγκο του κεφαλαίου, τα διαθέσιμα δεδομένα δε μας επιτρέπουν να συλλάβουμε τις διαφορές στη δεύτερη διάσταση: και αυτό παρ' ότι ποικίλες διαφορές τόσο στο βιοτικό ύφος όσο και

Δεδομένου ότι, όταν πηγαίνουμε από τους καλλιτέχνες στους εργοδότες της βιομηχανίας και του εμπορίου, ο όγκος του οικονομικού κεφαλαίου βαίνει συνεχώς αυξανόμενος ενώ μειώνεται ο όγκος του πολιτισμικού κεφαλαίου, διαπιστώνουμε ότι η κυρίαρχη τάξη οργανώνεται σύμφωνα με μια *δομή σε χιαστό σχήμα*. Για να το αποδείξουμε αυτό, αρκεί να εξετάσουμε διαδοχικά, μέσα από διαφορετικούς δείκτες δανεισμένους από μια έρευνα που αν μη τι άλλο κάνει διάκριση ανάμεσα στα στελέχη του δημόσιου τομέα και στα στελέχη του ιδιωτικού τομέα (Συμπληρωματικές Πηγές, V), την κατανομή του οικονομικού κεφαλαίου και την κατανομή του πολιτισμικού κεφαλαίου ανάμεσα στα τμήματα και να συσχετίσουμε τις δομές των κατανομών αυτών.

Η ιεραρχία που εγκαθιδρύεται ανάμεσα στα τμήματα σε σχέση με την κατοχή του οικονομικού κεφαλαίου και η οποία πηγαίνει από τους εργοδότες της βιομηχανίας και του εμπορίου στους καθηγητές, εμφανής όταν εξετάζουμε δείκτες κληρονομιάς (όπως θα κάνουμε παρακάτω), είναι ήδη λιγότερο έκδηλη όταν έχουμε να κάνουμε, όπως εδώ, με δείκτες *κατανάλωσης*, αυτοκίνητο, σκάφος και ξενοδοχείο, που δεν είναι ούτε εντελώς πρόσφοροι ούτε εντελώς μονοσήμαντοι: ο πρώτος εξαρτάται επίσης από τον τύπο επαγγελματικής δραστηριότητας, ενώ οι άλλοι δύο από τον ελεύθερο χρόνο ο οποίος, όπως μαθαίνουμε από αλλού, ποικίλλει σχεδόν αντιστρόφως ανάλογα προς το οικονομικό κεφάλαιο· η ιδιόκτητη κατοικία εξαρτάται επίσης από τη σταθερότητα του τόπου διαμονής (μικρότερη στα στελέχη, στους μηχανικούς και στους καθηγητές). Όσο για τα εισοδήματα, τους αποδίδεται πολύ άνισα μειωμένη αξία (το ποσοστό της μη δήλωσής τους μπορεί να θεωρηθεί δείκτης της τάσης προς τη δήλωση λιγότερων εισοδημάτων) και συνοδεύονται πολύ άνισα από δευτερεύοντα οφέλη, όπως τα γεύματα ή τα επαγγελματικά ταξίδια (για τα οποία άλλωστε ξέρουμε ότι αυξάνουν όταν πηγαίνουμε από τους καθηγητές στα στελέχη του ιδιωτικού τομέα και στους εργοδότες).

Σε ό,τι αφορά το πολιτισμικό κεφάλαιο, εκτός από κάποιες λίγες αντιστροφές όπου εκφράζεται η δράση δευτερευουσών μεταβλητών, όπως είναι ο τόπος διαμονής, με την αλληλέγγυά του πολιτιστική προσφορά, και το εισόδημα, με τα μέσα που εξασφαλίζει, τα διαφορετικά τμήματα οργανώνονται σύμφωνα με μια αντίστροφη ιεραρχία (ενώ η διαφοροποίηση ανάλογα με το είδος του κατεχόμενου κεφαλαίου,

---

στις θρησκευτικές ή πολιτικές γνώμες φαίνεται να εκπηγάζουν από διαφορές όπως εκείνη που χωρίζει τους ειδικευμένους εργάτες ενός επαρχιακού εργοστασίου, που είναι αγροτικής καταγωγής, δε διαθέτουν πτυχίο και ζουν στην εξοχή, σε κληρονομημένο αγρόκτημα, από τους εξειδικευμένους πτυχιούχους εργάτες μιας επιχείρησης της περιοχής του Παρισιού, που ανήκουν από πολλές γενιές στην εργατική τάξη και είναι εξοπλισμένοι με κάποια ειδικότητα ή με τεχνικούς τίτλους.

λογοτεχνικό, επιστημονικό ή οικονομικοπολιτικό, φαίνεται κυρίως στο γεγονός ότι οι μηχανικοί μαρτυρούν περισσότερο ενδιαφέρον για τη μουσική και επίσης για τα «πνευματικά» παιχνίδια, όπως το μπριτζ ή το σκάκι, παρά για τις λογοτεχνικές δραστηριότητες – ανάγνωση του *Figaro littéraire* ή τακτική παρακολούθηση του θεάτρου).

Αφού αποδείξαμε ότι η δομή της κατανομής του οικονομικού κεφαλαίου είναι συμμετρική και αντίστροφη προς τη δομή της κατανομής του πολιτισμικού κεφαλαίου, μπορούμε πλέον να αναρωτηθούμε για την ιεραρχία των δύο αρχών ιεράρχησης (χωρίς να λησμονούμε ότι η ιεραρχία αυτή είναι ανά πάσα στιγμή διακύβευμα αγώνων και ότι, σε ορισμένες συγκυρίες, το πολιτισμικό κεφάλαιο μπορεί να είναι, όπως σήμερα στη Γαλλία, μία από τις συνθήκες πρόσβασης στον έλεγχο του οικονομικού κεφαλαίου). Μπορούμε να πάρουμε ως δείκτη της κατάστασης του συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα σ' αυτές τις δύο αρχές κυριαρχίας τη συχνότητα των διαγενεϊκών μετακινήσεων μεταξύ των τμημάτων. Αν θεωρήσουμε ενδείξεις της σπανιότητας μιας θέσης (ή, κάτι που καταλήγει στο ίδιο, του κλειστού χαρακτήρα της) το ποσοστό των μελών του τμήματος που προέρχονται από την κυρίαρχη τάξη στο σύνολό της ή από το ίδιο το υπό θεώρηση τμήμα, βλέπουμε ότι η ιεραρχία που προκύπτει έτσι αντιστοιχεί αρκετά επακριβώς, και για τον ένα δείκτη και για τον άλλο, στην ιεραρχία που καθιερώνεται ανάλογα με τον όγκο του οικονομικού κεφαλαίου: το ποσοστό των μελών κάθε τμήματος που προέρχονται από την κυρίαρχη τάξη, καθώς και το ποσοστό των ατόμων που προέρχονται από το τμήμα στο οποίο ανήκουν μειώνονται παράλληλα όταν πηγαίνουμε από τους εργοδότες της βιομηχανίας στους καθηγητές, με μια εμφανή τομή ανάμεσα στα τρία τμήματα ανώτερης σειράς (εργοδότες της βιομηχανίας και του εμπορίου και ελεύθερους επαγγελματίες) και στα τρία τμήματα κατώτερης σειράς (μηχανικούς, στελέχη του δημόσιου τομέα και καθηγητές).

Επειδή η σχολική επιτυχία εξαρτάται κυρίως από το κληρονομημένο πολιτισμικό κεφάλαιο και από τη ροπή προς την επένδυση στο σχολικό σύστημα (και επειδή η ροπή αυτή είναι τόσο μεγαλύτερη, για ένα καθορισμένο άτομο ή ομάδα, όσο πιο ολοσχερώς εξαρτάται από τη σχολική επιτυχία η διατήρηση ή η βελτίωση της κοινωνικής θέσης), είναι ευνόητο γιατί το ποσοστό των μαθητών που προέρχονται από τα τμήματα τα πλουσιότερα σε πολιτισμικό κεφάλαιο είναι τόσο μεγαλύτερο σε ένα σχολικό θεσμό όσο υψηλότερα τοποθετημένος είναι στην *καθαυτό σχολική* ιεραρχία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων (η οποία μετριέται, για παράδειγμα, με το δείκτη της πρότερης σχολικής επιτυχίας), εγγίζοντας το μέγιστο βαθμό του στο ίδρυμα που αναλαμβάνει να εξασφαλίσει την αναπαραγωγή του καθηγητικού σώ-

Πίνακας 4. Παραλλαγές μερικων δεικτων του οικονομικού κεφαλαίου ανάλογα με το τμήμα της κυρίαρχης τάξης (Συμπληρωματικές Πηγές, V)

	Καθηγητές	Στελέχη δημόσιου τομέα	Ελεύθεροι επαγγελματίες	Μηχανικοί	Στελέχη ιδιωτικού τομέα	Εργοδότες βιομηχανίας	Εργοδότες εμπορίου
Ιδιόκτητη κατοικία	51	38	54	44	40	*70*	*70*
Ιδιωτικό αυτοκίνητο ανώτερης κατηγορίας	12	20	28	21	22	*34*	33
Ιδιωτικό σκάφος	8	8	*14*	10	12	*14*	13
Διακοπές σε ξενοδοχείο	15	17	23	17	21	26	*32*
Μέσο ετήσιο εισόδημα (σε χιλιάδες F.)	33	32	*41*	36	37	36	33
Ποσοστό μη δηλωμένων εισοδημάτων	6	8	27	9	13	28	24

Πίνακας 5. Παραλλαγές μερικών δεικτών της πολιτιστικής πρακτικής ανάλογα με τα διαφορετικά τμήματα της κυρίαρχης τάξης (Συμπληρωματικές Πηγές, V)

	Καθηγητές	Στελέχη δημόσιου τομέα	Ελεύθεροι επαγγελματίες	Μηχανικοί	Στελέχη ιδιωτικού τομέα	Εργοδότες βιομηχανίας	Εργοδότες εμπορίου
Ανάγνωση μη επαγγελματικών βιβλίων[a]	*21*	18	18	16	16	10	10
Παρακολούθηση θεατρικών παραστάσεων[b]	*38*	29	29	28	34	16	20
Ακρόαση κλασικής μουσικής	83	*89*	86	*89*	*89*	75	73
Επίσκεψη μουσείων	*75*	66	68	58	69	47	52
Επίσκεψη αιθουσών τέχνης	*58*	54	57	45	47	37	34
Κατοχή ραδιοφώνου FM	*59*	54	57	56	53	48	48
Μη κατοχή τηλεόρασης	*46*	30	28	33	28	14	24
Ανάγνωση του *Monde*[c]	*410*	235	230	145	151	82	49
Ανάγνωση του *Figaro Littéraire*[c]	*168*	132	131	68	100	64	24

[a] 15 ώρες την εβδομάδα και παραπάνω.
[b] Τουλάχιστον μία φορά κάθε δυο τρεις μήνες.
[c] Δείκτης διείσδυσης ανά 1000

Πίνακας 6. Τύπος ανάγνωσης ανάλογα με τα διαφορετικά τμήματα της κυρίαρχης τάξης (Συμπληρωματικές Πηγές, V)*

	Καθηγητές	Στελέχη δημόσιου τομέα	Ελεύθεροι επαγγελματίες	Μηχανικοί	Στελέχη ιδιωτικού τομέα	Εργοδότες βιομηχανίας	Εργοδότες εμπορίου
Αστυνομικά μυθιστορήματα	25 (6)	*29* (1)	27 (4)	28 (3)	*29* (1)	27 (4)	25(6)
Περιπετειώδη μυθιστορήματα	17 (7)	20 (3)	18 (6)	*24* (1)	22 (2)	19 (4)	19 (4)
Ιστορικά αφηγήματα	44 (4)	47 (2)	*49* (1)	47 (2)	44 (4)	36 (6)	27 (7)
Βιβλία τέχνης	28 (2)	20 (3)	*31* (1)	19 (5)	20 (3)	17 (6)	14 (7)
Μυθιστορήματα	64 (2)	*68* (1)	59 (5)	62 (3)	62 (3)	45 (6)	42 (7)
Φιλοσοφία	*20* (1)	13 (3)	12 (5)	13 (3)	15 (2)	10 (7)	12 (5)
Πολιτική	*15* (1)	12 (2)	9 (4)	7 (5)	10 (3)	5 (6)	4 (7)
Οικονομία	*10* (1)	8 (3)	5 (6)	7 (5)	9 (2)	8 (3)	5 (6)
Επιστήμες	14 (3)	14 (4)	18 (2)	*21* (1)	9 (7)	10 (6)	11 (5)

* Έχουμε υπογραμμίσει την ισχυρότερη τάση σε κάθε γραμμή. Ο αριθμός σε παρένθεση αντιπροσωπεύει τη σειρά κάθε τμήματος τάξης. Αφήσαμε κατά μέρος την ανάγνωση οικονομικών και επιστημονικών συγγραμμάτων, στο βαθμό που το ενδιαφέρον γι' αυτά τα είδη εξαρτάται από δευτερεύοντες παράγοντες, και συγκεκριμένα από τον τύπο επαγγελματικής πρακτικής για τους μεν (εξ ου και η σειρά των στελεχών του ιδιωτικού τομέα και των εργοδοτών) και τον τύπο πνευματικής κατάρτισης για τους δε (εξ ου η σειρά των μηχανικών).

Πίνακας 7. Παραλλαγές στην κοινωνική καταγωγή των μελών της κυρίαρχης τάξ ενάλογα με το τμήμα τάξης (Συμπληρωματικές Πηγές, ΙΙ)

Γιοι:	Εργοδότες βιομηχανίας	Εργοδότες εμπορίου	Ελεύθεροι επαγγελματίες	Μηχανικοί	Στελέχη δημόσιου τομέα	Καθηγητέ
Πατέρες:						
Εργοδότες βιομηχανίας	*33,5*	2,8	2,3	6,1	4,4	1,5
Εργοδότες εμπορίου	1,9	*31,0*	–	1,8	5,0	0,8
Ελεύθεροι επαγγελματίες	0,6	0,9	*20,0*	0,9	2,4	7,6
Μηχανικοί	–	–	6,4	*6,7*	2,3	4,6
Στελέχη δημόσιου τομέα	1,9	3,3	9,9	13,2	*14,2*	7,6
Καθηγητές	0,6	–	2,9	2,7	0,3	*6,1*
Σύνολο τάξης	38,5	38,0	41,5	31,4	28,7	28,2

ματος (École normale supérieure). Στην πραγματικότητα τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, όπως άλλωστε και η κυρίαρχη τάξη στην αναπαραγωγή της οποίας συντελούν, οργανώνονται σύμφωνα με *δύο αντίθετες αρχές ιεράρχησης*: η *κυρίαρχη ιεραρχία στο εσωτερικό του σχολικού θεσμού*, εκείνη δηλαδή που κατατάσσει τα ιδρύματα σύμφωνα με τα καθαυτό σχολικά κριτήρια και, συνακολούθως, σύμφωνα με το μερίδιο συμμετοχής το οποίο έχουν στο κοινό τους τα τμήματα τα πλουσιότερα σε πολιτισμικό κεφάλαιο είναι διαμετρικά αντίθετη προς την *κυρίαρχη ιεραρχία έξω από το σχολικό θεσμό*, δηλαδή την ιεραρχία η οποία κατατάσσει τα ιδρύματα σύμφωνα με την αναλογία που κατέχουν στο κοινό τους τα τμήματα τα πλουσιότερα σε οικονομικό κεφάλαιο ή σε εξουσία και σύμφωνα με τη θέση που κατέχουν στην ιεραρχία του οικονομικού κεφαλαίου και της εξουσίας τα επαγγέλματα στα οποία οδηγούν.

Η ίδια δομή χιαστού σχήματος παρατηρείται στο επίπεδο των μεσαίων τάξεων, όπου βλέπουμε επίσης να μειώνεται ο όγκος του πολιτισμικού κεφαλαίου και παράλληλα να αυξάνει ο όγκος του οικονομικού κεφαλαίου όταν πηγαίνουμε από τους δασκάλους στους μεσαίους εργοδότες της βιομηχανίας και του εμπορίου, ενώ τα μεσαία στελέχη, οι τεχνικοί και οι υπάλληλοι γραφείου καταλαμβάνουν ενδιάμεση θέση, ομόλογη προς τη θέση που αναλογεί στους μηχανικούς και στα στελέχη στον ανώτερο χώρο. Οι τεχνίτες και οι έμποροι τέχνης, οι οποίοι ζουν από βιομηχανικά και εμπορικά κέρδη

και άρα προσεγγίζουν από αυτή την άποψη τους άλλους μικροεργοδότες, διακρίνονται ωστόσο από το σχετικά σημαντικό πολιτισμικό τους κεφάλαιο, που τους φέρνει κοντά στη νέα μικροαστική τάξη. Όσο για τις κοινωνικοϊατρικές υπηρεσίες, που προέρχονται σε σχετικά σημαντικό ποσοστό από την κυρίαρχη τάξη[14], καταλαμβάνουν κεντρική θέση, περίπου ομόλογη με των ελεύθερων επαγγελμάτων (παρ' ότι είναι ελαφρώς περισσότερο μετατοπισμένες προς τον πόλο του πολιτισμικού κεφαλαίου): είναι οι μόνες που διαθέτουν όχι μόνο μισθούς αλλά επίσης, σε ορισμένες περιπτώσεις, μη εμπορικά κέρδη (όπως και τα ελεύθερα επαγγέλματα).

Βλέπουμε αμέσως ότι η ομολογία ανάμεσα στο χώρο τη κυρίαρχης τάξης και στο χώρο των μεσαίων τάξεων εξηγείται από το γεγονός ότι η δομή τους είναι προϊόν των ίδιων αρχών: και στις δύο περιπτώσεις, βλέπουμε να βρίσκονται στους αντίθετους πόλους οι ιδιοκτήτες (κύριοι κατοικίας, αγροτικής ή αστικής ακίνητης περιουσίας και κινητών αξιών), συχνά πιο ηλικιωμένοι, που διαθέτουν λίγο ελεύθερο χρόνο, συχνά γιοι εργοδοτών ή ασχολούμενων με τη γεωργική εκμετάλλευση, και οι μη ιδιοκτήτες, που στερούνται κυρίως σχολικού κεφαλαίου και ελεύθερου χρόνου και προέρχονται από τα μισθωτά τμήματα των μεσαίων και ανώτερων τάξεων ή από την εργατική τάξη. Οι κάτοχοι ομόλογων θέσεων, δάσκαλοι και καθηγητές, για παράδειγμα, ή μικρέμποροι και μεγαλέμποροι, χωρίζονται κυρίως από τον όγκο του είδους κεφαλαίου το οποίο κυριαρχεί στην πατρογονική δομή τους, δηλαδή από διαφορές βαθμού που χωρίζουν άτομα άνισα εφοδιασμένα με τους ίδιους σπάνιους πόρους. Οι κατώτερες θέσεις —και, συνακολούθως, οι διαθέσεις των κατόχων τους— οφείλουν μέρος των ιδιοτήτων τους στο γεγονός ότι συσχετίζονται αντικειμενικά με τις αντίστοιχες θέσεις του ανώτερου επιπέδου προς τις οποίες τείνουν και στις οποίες αποβλέπουν· αυτό φαίνεται εμφανέστατα στην περίπτωση της μισθωτής μικροαστικής τάξης, οι ασκητικές αρετές της οποίας και η πολιτισμική καλή της θέληση —την οποία εκδηλώνει παντοιοτρόπως, παρακολουθώντας βραδινά μαθήματα, εγγραφόμενη σε βιβλιοθήκες, διατηρώντας συλλογές— εκφράζουν πεντακάθαρα τις βλέψεις της για την άνοδό της στην ανώτερη θέση, αντικειμενική μοίρα των κατόχων της κατώτερης θέσης που εκδηλώνουν τις διαθέσεις αυτές.

Για να εξηγήσουμε πληρέστερα τις διαφορές βιοτικού ύφους ανάμεσα στα διαφορετικά τμήματα —και ιδίως σε θέματα κουλτούρας—, θα έπρεπε να

---

[14] Η κατηγορία των κοινωνικοϊατρικών υπηρεσιών χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι περιλαμβάνει άντρες που προέρχονται στην πλειονότητά τους από τις λαϊκές τάξεις και γυναίκες που κατά σημαντικό μέρος (25%) κατάγονται από τις ανώτερες τάξεις (βλ. τα δύο ιστογράμματα).

δώσουμε βάρος στην κατανομή τους στον κοινωνικά ιεραρχημένο γεωγραφικό χώρο. Και αυτό γιατί οι πιθανότητες τις οποίες έχει μια ομάδα να ιδιοποιηθεί μια οποιαδήποτε τάξη σπάνιων αγαθών (και τις οποίες μετρούν οι μαθηματικές προσδοκίες πρόσβασης) εξαρτώνται αφενός από τις ικανότητες ειδικής ιδιοποίησης που έχει και οι οποίες προσδιορίζονται από το όποιο οικονομικό, πολιτισμικό και κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να ενεργοποιήσει για να ιδιοποιηθεί υλικά και/ή συμβολικά τα συγκεκριμένα αγαθά, δηλαδή από τη θέση της στον κοινωνικό χώρο, και αφετέρου από τη σχέση ανάμεσα στην κατανομή της στο γεωγραφικό χώρο και στην κατανομή των σπάνιων αγαθών στον ίδιο χώρο (σχέση που μπορεί να μετρηθεί είτε σε μέσες αποστάσεις από αγαθά ή από εγκαταστάσεις συλλογικής χρήσης είτε σε χρόνο μετακίνησης – κάτι που μας εισάγει την πρόσβαση στα μέσα μεταφοράς, ατομικά ή συλλογικά)[15]. Με άλλα λόγια, η πραγματική κοινωνική απόσταση μιας ομάδας από διάφορα αγαθά πρέπει να ενσωματώσει τη γεωγραφική απόσταση, που εξαρτάται και η ίδια από την κατανομή της ομάδας στο χώρο, και ακριβέστερα από την κατανομή της σε σχέση με την «εστία» των οικονομικών και πολιτισμικών «αξιών», δηλαδή το Παρίσι ή τις μεγάλες επαρχιακές μητροπόλεις (ξέρουμε, για παράδειγμα, τι καταναγκασμούς ως προς τον τόπο διαμονής συνεπάγονται ορισμένες σταδιοδρομίες όπου η πρόσβαση στο επάγγελμα –π.χ., υπηρεσία ταχυδρομικών επιταγών– ή η προαγωγή υπάγονται σε λίγο πολύ παρατεταμένη εξορία)[16]. Έτσι, για παράδειγμα, η απόσταση των γεωργών από τα αγαθά της νό-

---

[15] Θα έπρεπε να απογράψουμε όλες τις πολιτισμικές ιδιότητες που επέρχονται στα άτομα λόγω της θέσης τους στο γεωγραφικό χώρο και, μεταξύ των άλλων, διαμέσου της ποιότητας των κοινωνικών τους επαφών (των «συναναστροφών»), τις οποίες ευνοεί η χωρική εγγύτητα. Μία από τις πλέον σηματοδοτικές είναι αναμφίβολα η προφορά, που δηλώνει με τον πλέον αλάνθαστο τρόπο μια λίγο πολύ στιγματισμένη ή αξιοδοτημένη καταγωγή.

[16] Η κατανομή μιας τάξης ή ενός τμήματος τάξης στον κοινωνικά ιεραρχημένο γεωγραφικό χώρο –και ιδίως η απόστασή της σε σχέση με τα οικονομικά και πολιτιστικά «κέντρα»– πέρα από το ότι αποτελεί μία από τις εκδηλώσεις της θέσης της στον κοινωνικό χώρο, είναι σχεδόν πάντα εκδήλωση των εσωτερικών ιεραρχιών της. Έτσι, για παράδειγμα, αν, προβαίνοντας στη δευτερογενή ανάλυση της έρευνας του 1967 του INSEE (Εθνικού ινστιτούτου στατιστικής και οικονομικών μελετών) για τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου, αποδεικνύεται ότι σε όλες τις κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες η πολιτιστική πρακτική αυξάνει όταν αυξάνει και το μέγεθος της πολεοδομικής περιοχής (καλός δείκτης της πολιτιστικής προσφοράς), αυτό πιθανότατα συμβαίνει κατά ένα μέρος επειδή η φαινομενική ομοιογένεια των χρησιμοποιούμενων κατηγοριών κρύβει διαφορές, ακόμα και στους κόλπους των κατηγοριών, ανάλογα με το μέγεθος της περιοχής, ιδίως από την άποψη του κατεχόμενου πολιτισμικού κεφαλαίου.

μιμης κουλτούρας δε θα ήταν τόσο τεράστια αν, στην καθαυτό πολιτισμική απόσταση που συνακολουθεί το ισχνό πολιτισμικό τους κεφάλαιο, δεν ερχόταν να προστεθεί η γεωγραφική απομάκρυνση, απόρροια της χωρικής διασποράς που χαρακτηρίζει την τάξη αυτή. Αντίστοιχα και αρκετές από τις διαφορές που παρατηρούνται στις (πολιτιστικές και άλλες) πρακτικές των διαφορετικών τμημάτων της κυρίαρχης τάξης φαίνεται να συναρτώνται με την κατανομή τους ανάλογα με το μέγεθος της πόλης διαμονής.

Η παράσταση που εξάγεται έτσι δε θα ήταν τόσο δυσεπίτευκτη, αν δεν προϋπέθετε ρήξη με την αυθόρμητη παράσταση του κοινωνικού κόσμου, την οποία συνοψίζει η μεταφορά της «κοινωνικής κλίμακας» και ανακαλεί όλη η συνηθισμένη γλώσσα της «κινητικότητας», με τις «ανόδους» της και τις «πτώσεις» της· και όχι λιγότερο ευδιάκριτη ρήξη με ολόκληρη την κοινωνιολογική παράδοση η οποία, όταν δεν περιορίζεται να υιοθετεί σιωπηρά τη μονοδιάστατη παράσταση του κοινωνικού κόσμου, όπως κάνουν για παράδειγμα οι έρευνες για την «κοινωνική κινητικότητα», την υποβάλλει σε ψευδοεπιστημονική επεξεργασία, ανάγοντας περιοριστικά το κοινωνικό σύμπαν σε ένα συνεχές αφηρημένων στρωμάτων (*upper middle class, lower middle class* κτλ.) που εξάγονται με τη συγκόλληση διαφορετικών ειδών κεφαλαίου, την οποία επιτρέπει η κατασκευή δεικτών (των κατεξοχήν εργαλείων της καταστροφής των δομών)[17]. Η προβολή σε ένα μόνο άξονα, την οποία προϋποθέτει η κατασκευή της συνεχούς, γραμμικής, ομοιογενούς και μονοδιάστατης σειράς με την οποία ταυτίζουν συνήθως την κοινωνική ιεραρχία, συνεπάγεται μια εξαιρετικά δύσκολη επιχείρηση (και ιδιαίτερα παρακινδυνευμένη όταν είναι ασύνειδη), στο πλαίσιο της οποίας ανάγουν περιοριστικά σε έναν και μοναδικό γνώμονα τα διαφορετικά είδη κεφαλαίου και κρίνουν, για παράδειγμα, με τα ίδια μέτρα την αντίθεση ανάμεσα σε βιομηχανικούς εργοδότες και καθηγητές (ή τεχνίτες και δασκάλους) και την αντίθεση ανάμεσα σε εργοδότες και εργάτες (ή ανώτερα στελέχη και υπαλλήλους). Αυτή η αφηρημένη διεργασία βρίσκει ένα αντικειμενικό θεμέλιο στην πάντα προσφερόμενη δυνατότητα μετατροπής ενός

[17] Ο Λένσκι, που αν μη τι άλλο αντελήφθη το πρόβλημα της δυσαρμονίας ανάμεσα στα διαφορετικά είδη κεφαλαίου και κατέδειξε μερικές από τις ενδεχόμενες και καλύτερα κρυμμένες επιπτώσεις της (ιδίως τη ροπή προς το «φιλελευθερισμό», η οποία συνδυάζεται με έντονη «αποσταθεροποίηση» της καταστατικής θέσης), φαίνεται πως απαγόρευσε στον εαυτό του να συναγάγει όλα τα συμπεράσματα από τη διαίσθησή του, συμμορφούμενος προς το θετικιστικό τελετουργικό της κατασκευής ενός δείκτη (βλ. Gerhard Lenski, «Status Crystallisation: A Non-vertical Dimension of Social Status», *American Sociological Review*, 19, 1954, σσ. 405-413).

ίδους κεφαλαίου σε άλλο – σε μεταβλητά ποσοστά μετατροπής ανάλογα ε τη στιγμή, δηλαδή ανάλογα με την κατάσταση του συσχετισμού δυνάεων ανάμεσα στους κατόχους των διαφορετικών ειδών. Και πράγματι, η ατασκευή ενός χώρου με δύο διαστάσεις, εξαναγκάζοντας στη διατύπωση ου αξιώματος της *μετατρεψιμότητας των διαφορετικών ειδών κεφαλαίου* ου είναι η συνθήκη της περιοριστικής αναγωγής του χώρου σε μία μόνο ιάσταση, μας επιτρέπει να αντιληφθούμε ότι το ποσοστό μετατροπής των ιαφορετικών ειδών κεφαλαίου είναι ένα από τα θεμελιώδη διακυβεύματα ης πάλης ανάμεσα στα διαφορετικά τμήματα τάξης, η εξουσία και τα ρονόμια των οποίων συναρτώνται με το ένα ή το άλλο από αυτά τα είδη, αι ιδίως της πάλης για την κυρίαρχη αρχή κυριαρχίας (οικονομικό κεφάαιο, πολιτισμικό κεφάλαιο ή κοινωνικό κεφάλαιο, όπου το τελευταίο συνέεται στενά με την αρχαιότητα στην τάξη μέσα από τη διασημότητα του νόματος, καθώς και μέσα από την έκταση και την ποιότητα του δικτύου ων σχέσεων), η οποία αντιπαραθέτει ανά πάσα στιγμή τα διαφορετικά μήματα της κυρίαρχης τάξης.

Μία από τις δυσκολίες του κοινωνιολογικού λόγου έγκειται στο γεγονός ότι, όπως κάθε λόγος, εκτυλίσσεται κατά τρόπο αυστηρά γραμμικό, ενώ, προκειμένου να διαφύγει την υπεραπλούστευση και την αναλήθεια των μερικών εκτιμήσεων και των μονόπλευρων ενοράσεων, θα έπρεπε να μπορεί να υπενθυμίζει σε κάθε σημείο του την ολότητα του δικτύου σχέσεων το οποίο, κατά κάποιον τρόπο, επιστρατεύει. Γι' αυτό και θεωρήσαμε αναγκαίο να δώσουμε, με τη μορφή ενός σχήματος το οποίο, όπως λέει ο Σοσσύρ, έχει την ιδιότητα να μπορεί να «προσφέρει ταυτόχρονες διαπλοκές σε πολλές διαστάσεις», το μέσο ώστε να γίνει αντιληπτή η αντιστοιχία ανάμεσα στη δομή του κοινωνικού χώρου, οι δύο θεμελιώδεις διαστάσεις του οποίου αντιστοιχούν στον όγκο και στη δομή του κεφαλαίου των ομάδων που κατανέμονται μέσα του, και στη δομή του χώρου των συμβολικών ιδιοτήτων οι οποίες συναρτώνται με τις ομάδες που κατανέμονται σ' αυτόν το χώρο. Το σχήμα αυτό, όμως, δε θέλει να είναι η κρυστάλλινη σφαίρα η οποία, σύμφωνα με τους αλχημιστές, σου επιτρέπει να συλλάβεις με μία και μόνη ματιά οτιδήποτε συμβαίνει στη γη και, μιμούμενοι τους μαθηματικούς, που αντιμετωπίζουν πάντα ό,τι αποκαλούν «εικονογραφία» ως αναπόφευκτο κακό, μπήκαμε στον πειρασμό να το αποσύρουμε την ώρα ακριβώς που το δίναμε. Γιατί πώς να μη φοβάται κανείς μήπως ευνοήσει τις αναγνώ-

σεις εκείνες οι οποίες θα περιέστελλαν την ομολογία ανάμεσα στα συστήματα διαφορικών αποκλίσεων σε άμεσες και μηχανικές σχέσεις ανάμεσα σε ομάδες και σε ιδιότητες; Ή μήπως ενθαρρύνει εκείνη τη μορφή ηδονοβλεψίας που είναι εγγενής στην αντικειμενιστική πρόθεση, βάζοντας τον κοινωνιολόγο σε ρόλο Χωλού Διαβόλου, που σηκώνει τις στέγες και αποκαλύπτει στον έκθαμβο αναγνώστη του τα μυστικά των οικιακών στενών σχέσεων*;

Προκειμένου να σχηματίσει κανείς μια όσο το δυνατόν ακριβέστερη ιδέα για το θεωρητικό μοντέλο που προτείνουμε, θα πρέπει να φανταστεί ότι βάζουμε το ένα πάνω στο άλλο (όπως μπορούμε να κάνουμε με οδηγούς γραφής για αρίγωτο χαρτί) τρία σχήματα: το πρώτο (εδώ διάγραμμα 4) παρουσιάζει το χώρο των κοινωνικών συνθηκών όπως τον οργανώνει η συγχρονική και διαχρονική κατανομή του όγκου και της δομής του κεφαλαίου στα διαφορετικά είδη του, ενώ η θέση κάθε ομάδας (κάθε τμήματος τάξης) σ' αυτόν το χώρο καθορίζεται από το σύνολο των χαρακτηριστικών, υπό διάφορα πρίσματα, ιδιοτήτων, οι οποίες έτσι προσδιορίζονται ως διακριτικές· το δεύτερο (διάγραμμα 5) παρουσιάζει το χώρο του βιοτικού ύφους, δηλαδή την κατανομή των πρακτικών και των ιδιοτήτων των συστατικών του βιοτικού ύφους μέσα στο οποίο εκδηλώνεται η κάθε συνθήκη· τέλος, ανάμεσα στα δύο προηγούμενα σχήματα, θα χρειαζόταν να παρεμβάλουμε και ένα τρίτο, που να παρουσιάζει το θεωρητικό χώρο των έξεων, δηλαδή των γενετικών τύπων (π.χ., για τους καθηγητές, του αριστοκρατικού ασκητισμού) απ' όπου εκπηγάζει η κάθε τάξη πρακτικών και ιδιοτήτων, δηλαδή ο *μετασχηματισμός* σε ένα διακριτό και διακριτικό βιοτικό ύφος των χαρακτηριστικών αναγκαιοτήτων και ευκολιών μιας συνθήκης και μιας θέσης.

Τα σημαντικότερα από τα όρια που έχει μια τέτοια κατασκευή έγκεινται, πρώτα απ' όλα, στα κενά της στατιστικής, η οποία μετράει πολύ καλύτερα την κατανάλωση ή ακόμα, στην ανάγκη, τα *εισοδήματα* (αφήνοντας κατά μέρος τα δευτερεύοντα και κρυφά κέρδη) και την κληρονομιά, ως σύνολο ιδιοτήτων που χρεώνονται σε άτομα ή σε οικογένειες, παρά το κατά κυριολεξία *κεφάλαιο* (και ιδίως το κεφάλαιο που επενδύεται στην οικονομία)· έπειτα, στις ατέλειες των κατηγοριών ανάλυσης, που είναι πολύ άνισα ομοιογενείς ακόμα

---

* Αναφορά στο έργο του Γάλλου μυθιστοριογράφου Lesage (Alain René, 1668-1747) *Ο Χωλός Διάβολος* («Le Diable boiteux»). (Σ.τ.Μ.)

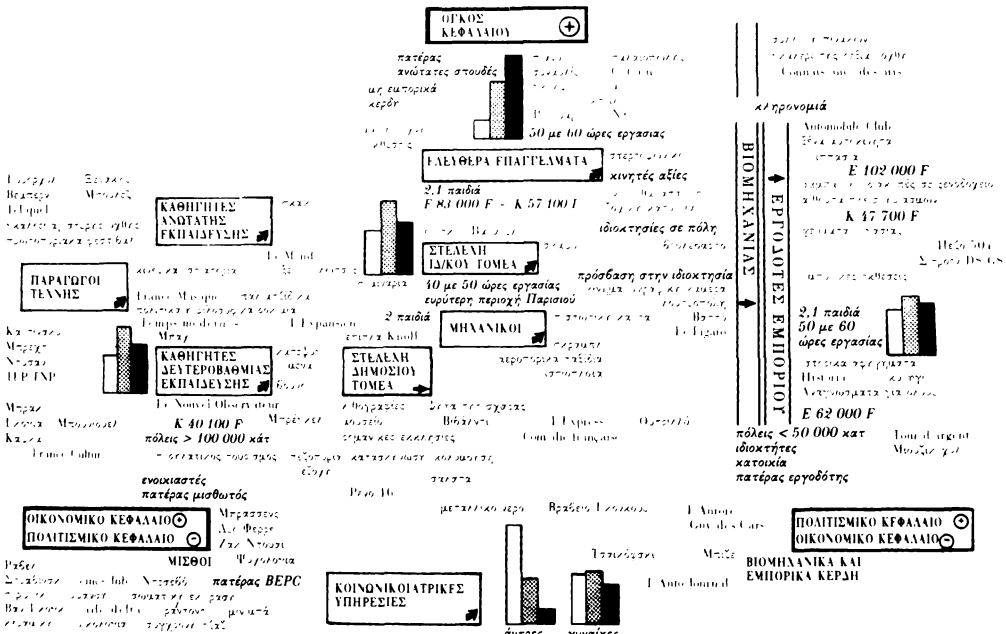
ΟΓΚΟΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ
πατέρας
ανώτατες σπουδές
μη εμπορικά κερδη
50 με 60 ώρες εργασίας
ΕΛΕΥΘΕΡΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ
κινητές αξίες
2.1 παιδιά
F 83 000 F - K 57 100 F
ιδιοκτησίες σε πόλη
ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ ΑΝΩΤΑΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΣΤΕΛΕΧΗ ΙΔΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ
40 με 50 ώρες εργασίας
ευρύτερη περιοχή Παρισιού
πρόσβαση στην ιδιοκτησία
ΠΑΡΑΓΩΓΟΙ ΤΕΧΝΗΣ
2 παιδιά
ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ
ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΣΤΕΛΕΧΗ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΤΟΜΕΑ
K 40 100 F
πόλεις > 100 000 κάτ
ενοικιαστές
πατέρας μισθωτός
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΜΙΣΘΟΙ
πατέρας BEPC
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙΑΤΡΙΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ
άντρες
γυναίκες
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ
ΕΡΓΟΔΟΤΕΣ ΕΜΠΟΡΙΟΥ
κληρονομιά
E 102 000 F
K 47 700 F
2.1 παιδιά
50 με 60
ώρες εργασίας
E 62 000 F
πόλεις < 50 000 κατ
ιδιοκτήτες
κατοικία
πατέρας εργοδότης
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΑ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΑ ΚΕΡΔΗ

Διάγραμμα 4. Χώρος των κοινωνικών θέσεων
Διάγραμμα 5. Χώρος του βιοτικού τρόπου

και από τη σκοπιά των διακριτικών κριτηρίων και οι οποίες, στην περίπτωση των βιομηχάνων και των μεγαλεμπόρων, μας απαγορεύουν να απομονώσουμε, για παράδειγμα, τους κατόχους ενός κεφαλαίου ικανού να ασκήσει κάποια εξουσία στο κεφάλαιο — δηλαδή τη μεγάλη εργοδοσία. (Επειδή δε διαθέτουμε επακριβείς δείκτες της διασποράς των διαφορετικών κατηγοριών, υπενθυμίσαμε την οικονομική και πολιτιστική διασπορά που παρουσιάζουν οι πλέον ετερογενείς κατηγορίες, γεωργοί, εργοδότες της βιομηχανίας και του εμπορίου, τεχνίτες και έμποροι, γράφοντας κάθετα, ανάμεσα στα ακρότατα όρια που την προσδιορίζουν, την αντίστοιχη επικεφαλίδα.) Πρέπει να κρατήσουμε στο μυαλό μας ότι η θέση που σηματοδοτείται από την επικεφαλίδα δεν αντιπροσωπεύει ποτέ τίποτε άλλο πέρα από το κεντρικό σημείο ενός λίγο πολύ εκτεταμένου χώρου ο οποίος μπορεί, σε ορισμένες περιπτώσεις, να οργανωθεί σε πεδίο ανταγωνισμού.

Επειδή δε διαθέτουμε έρευνα (ίσως ανέφικτη στην πράξη) που θα μας παρείχε, για το ίδιο αντιπροσωπευτικό δείγμα, το σύνολο των δεικτών της οικονομικής, πολιτισμικής και κοινωνικής κληρονομιάς και της εξέλιξής της, στοιχεία αναγκαία για να κατασκευάσουμε μια πρόσφορη παράσταση του κοινωνικού χώρου, κατασκευάσαμε ένα *απλουστευμένο μοντέλο* αυτού του χώρου, με αφετηρία τις γνώσεις που αποκτήσαμε στην πορεία των προηγούμενων ερευνών και με βάση ένα σύνολο δεδομένων από διάφορες έρευνες, όλες πραγματοποιημένες από το INSEE, άρα ομοιογενείς τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την κατασκευή των κατηγοριών.

Αναφέρουμε επίσης, για κάθε απεικονιζόμενη ομάδα, πρώτον την κατανομή των κατόχων κάθε συγκεκριμένης θέσης ανάλογα με την *κοινωνική τροχιά* που τους οδήγησε εκεί, ενώ τα ιστογράμματα παρουσιάζουν το ποσοστό των ατόμων σε κάθε τμήμα που προέρχονται από τις διαφορετικές τάξεις, δεύτερον την *ιστορία* του τμήματος στο σύνολό του: τα ανοδικά, καθοδικά και οριζόντια βέλη σηματοδοτούν ακριβώς ότι μεταξύ 1962 και 1968 το συγκεκριμένο τμήμα αυξήθηκε —κατά 25% τουλάχιστον—, μειώθηκε ή παρέμεινε σταθερό και καθιστούν έτσι ορατή την αντίθεση ανάμεσα στα νέα τμήματα, σε έντονη ανάπτυξη, και στα καθιερωμένα τμήματα, σταθερά ή σε παρακμή. Πασχίσαμε έτσι να καταστήσουμε εμφανή και την κατάσταση του συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα στις τάξεις, ο οποίος συγκροτεί τη δομή του κοινωνικού χώρου σε μια δεδομένη στιγμή του χρόνου, και ό,τι συνιστά ένα από τα αποτελέσματα και ταυτόχρονα

έναν από τους παράγοντες του μετασχηματισμού της δομής αυτής, και συγκεκριμένα τις στρατηγικές μετατροπής, μέσω των οποίων τα άτομα (και οι ομάδες) αγωνίζονται να διατηρήσουν ή να βελτιώσουν τη θέση τους στον κοινωνικό χώρο.

Το συνοπτικό σχήμα, συμπαραθέτοντας πληροφορίες που εμπίπτουν σε τομείς τους οποίους τα συνηθισμένα ταξινομικά συστήματα χωρίζουν —μέχρι του σημείου να γίνεται αδιανόητος ή σκανδαλώδης και ο απλός παραλληλισμός— και καθιστώντας έτσι διάδηλες τις σχέσεις ανάμεσα σε όλες τις χαρακτηριστικές ιδιότητες και πρακτικές μιας ομάδας, σχέσεις τις οποίες προσλαμβάνει η άμεση διαίσθηση, από την οποία καθοδηγούνται οι ταξινομήσεις της καθημερινής ζωής, μας αναγκάζει να αναζητήσουμε το θεμέλιο του κάθε συστήματος «επιλογών» αφενός στις χαρακτηριστικές κοινωνικές συνθήκες και οροεξαρτήσεις μιας καθορισμένης θέσης στον αντικειμενικό χώρο οι οποίες εκφράζονται σ' αυτές τις επιλογές, αλλά υπό παραγνωρίσιμη μορφή, και αφετέρου στη σχέση του με τα άλλα συστήματα «επιλογών» αναφορικά με τα οποία προσδιορίζονται η σημασία του και η αξία του σε καθαρά συμβολικό επίπεδο: επειδή το βιοτικό ύφος είναι στην ουσία διακριτικό, αρκετά γνωρίσματα δε νοηματοδοτούνται πλήρως αν δε συσχετισθούν όχι μόνο με τις κοινωνικές θέσεις τις οποίες εκφράζουν, αλλά επίσης με γνωρίσματα τοποθετημένα σε έναν άλλο πόλο του χώρου· ό,τι συμβαίνει, για παράδειγμα, με τις αντιθέσεις που εγκαθιδρύονται πρωταρχικά ανάμεσα στις πλέον απομακρυσμένες θέσεις στη μία και/ή στην άλλη από τις δύο θεμελιώδεις διαστάσεις του κοινωνικού χώρου (δηλαδή από την άποψη του όγκου και της δομής του κεφαλαίου): Γκόγια και Ρενουάρ, πρωτοποριακό θέατρο και βουλεβάρτο, Ζακ Μπρελ και Τίνο Ρόσσι, ραδιοφωνικοί σταθμοί France-Musique και France-Inter ή Radio-Luxembourg, κινηματογραφική λέσχη και βαριετέ κτλ. Πέρα από όσες πληροφορίες συλλέξαμε απευθείας από την έρευνα, χρησιμοποιήσαμε ένα σύνολο δεικτών πολιτιστικής κατανάλωσης, την κατοχή πιάνου ή δίσκων, τη χρήση της τηλεόρασης, τις τακτικές επισκέψεις στα μουσεία, στις εκθέσεις, στα θεάματα βαριετέ, στον κινηματογράφο, την εγγραφή σε βιβλιοθήκες, σε παραδόσεις μαθημάτων, τη διατήρηση κάποιας συλλογής, την ενασχόληση με ένα άθλημα, που έχουν όλοι ληφθεί από την έρευνα του 1967 του INSEE για τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου (Σ.Π., IV), επίσης διάφορες πληροφορίες για την κατανάλωση και το βιοτικό ύφος των

μελών της κυρίαρχης τάξης (στερεοφωνικό συγκρότημα, σκάφος, κουαζιέρα, μπριτζ, συλλογή πινάκων, σαμπάνια, ουίσκι, αθλήματα κτλ.), τις οποίες αντλήσαμε από τις έρευνες του SOFRES και του CESP, ινστιτούτων δημοσκόπησης (Σ.Π., V και VI), ή ακόμα διάφορες πληροφορίες για την τακτική παρακολούθηση του θεάτρου, που προήλθαν από την έρευνα του SEMA (Σ.Π., XIV), για τους αγαπημένους ηθοποιούς, από τις έρευνες IFOP (Σ.Π., IX και X), για την ανάγνωση εφημερίδων, περιοδικών, επιθεωρήσεων, από τις έρευνες του CSE και του CESP (Σ.Π., XXVIII), για ποικίλες πολιτιστικές δραστηριότητες και πρακτικές (κεραμική, αγγειοπλαστική, λουναπάρκ κτλ.), από την έρευνα της Γραμματείας για την κουλτούρα (Σ.Π., VII) κτλ.

Στο διάγραμμα που εξαγάγαμε έτσι, κάθε διακριτική πληροφορία εμφανίζεται μία μόνο φορά και άρα ισχύει για μια ολόκληρη ζώνη (*λιγότερο ή περισσότερο εκτενή ανάλογα με την περίπτωση*) του κοινωνικού χώρου, παρ' ότι χαρακτηρίζει τόσο περισσότερο μια κατηγορία όσο πλησιέστερα εμφανίζεται στην επικεφαλίδα της (έτσι, η ένδειξη *μισθοί* η οποία, καθώς τοποθετείται στη μέση στο αριστερό μέρος του διαγράμματος 5, αντιτίθεται στην ένδειξη *βιομηχανικά και εμπορικά κέρδη*, ισχύει για ολόκληρο το αριστερό μισό του κοινωνικού χώρου, δηλαδή τόσο για τους καθηγητές, τα στελέχη ή τους μηχανικούς, όσο και για τους δασκάλους, τα μεσαία στελέχη, τους τεχνικούς, τους υπαλλήλους ή τους εργάτες· αντίστοιχα και η κατοχή *κινητών αξιών* —πάνω δεξιά— ισχύει ταυτόχρονα για τους εργοδότες, τους ελεύθερους επαγγελματίες, τα στελέχη του ιδιωτικού τομέα και τους μηχανικούς). Διαβάζουμε αμέσως ότι η κατοχή *πιάνου* και η επιλογή του *Κοντσέρτου για το αριστερό χέρι* είναι ίδιον προπαντός των ελεύθερων επαγγελματιών· ή ότι η *πεζοπορία* και οι *ορειβατικές δραστηριότητες* χαρακτηρίζουν ιδίως τους καθηγητές της μέσης εκπαίδευσης, αλλά και τα στελέχη του δημόσιου τομέα· ή ότι η *κολύμβηση*, στα μισά της απόστασης ανάμεσα στη νέα μικροαστική τάξη και στα στελέχη του ιδιωτικού τομέα ή στους μηχανικούς, μετέχει στο βιοτικό ύφος αυτών των δύο συνόλων επαγγελμάτων. Έτσι, γύρω από την επικεφαλίδα κάθε τμήματος βρίσκονται συγκεντρωμένα τα γνωρίσματα του βιοτικού του ύφους που είναι τα πλέον διακριτικά από κοινωνιολογική άποψη (pertinents), καθότι τα πλέον *διακριτικά* από την άποψη της διάκρισης (distinctifs): ό,τι συμβαίνει, για παράδειγμα, με την εγγραφή σε βιβλιοθήκες, η

οποία εμφανίζεται κοντά στα μεσαία στελέχη, στους δασκάλους και στους τεχνικούς, παρ' ότι είναι τουλάχιστον εξίσου συχνή στους καθηγητές, οι οποίοι εντούτοις σηματοδοτούνται λιγότερο από την πρακτική αυτή που είναι συστατική του επαγγελματικού τους ρόλου.

3. Στρατηγικές αναμετατροπής

Οι στρατηγικές αναπαραγωγής, σύνολο φαινομενικά πολύ διαφορετικών πρακτικών μέσω των οποίων τα άτομα ή οι οικογένειες επιδιώκουν, συνειδητά ή ασύνειδα, να διατηρήσουν ή να αυξήσουν την κληρονομιά τους, και επομένως να διατηρήσουν ή να βελτιώσουν τη θέση τους στη δομή των ταξικών σχέσεων, αποτελούν ένα σύστημα το οποίο, καθώς είναι προϊόν της ίδιας ενοποιού και γενεσιουργού αρχής, λειτουργεί και μετασχηματίζεται ως τέτοιο. Με τη διαμεσολάβηση της διάθεσης απέναντι στο μέλλον, που καθορίζεται και η ίδια από τις αντικειμενικές προοπτικές αναπαραγωγής της ομάδας, οι στρατηγικές αυτές εξαρτώνται, πρώτον, από τον όγκο και τη δομή του προς αναπαραγωγή κεφαλαίου, δηλαδή από τον εν ενεργεία και εν δυνάμει όγκο του οικονομικού κεφαλαίου, του πολιτισμικού κεφαλαίου και του κοινωνικού κεφαλαίου τα οποία κατέχει η ομάδα, καθώς και από το σχετικό βάρος τους στην πατρογονική δομή· δεύτερον, από την κατάσταση, συνάρτηση και η ίδια της κατάστασης του συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα στις τάξεις, του συστήματος των εργαλείων αναπαραγωγής, θεσμοθετημένων ή όχι (κατάσταση του εθίμου και του νόμου κληρονομίας, της αγοράς εργασίας, του εκπαιδευτικού συστήματος κτλ.): ακριβέστερα, εξαρτώνται από τη σχέση που εγκαθιδρύεται ανά πάσα στιγμή ανάμεσα στην κληρονομιά των διαφορετικών ομάδων και στα διαφορετικά όργανα αναπαραγωγής, και η οποία προσδιορίζει το μεταβιβάσιμο της κληρονομιάς καθορίζοντας τις συνθήκες της μεταβίβασής της, δηλαδή τη διαφορική απόδοση την οποία τα διαφορετικά όργανα αναπαραγωγής είναι σε θέση να προσφέρουν στις επενδύσεις κάθε τάξης ή τμήματος τάξης.

Επειδή οι στρατηγικές αναπαραγωγής συνιστούν ένα σύστημα και εξαρτώνται τόσο από την κατάσταση του συστήματος των αναπαραγωγικών εργαλείων όσο και από την κατάσταση (όγκο και δομή) του προς αναπαραγωγή κεφαλαίου, οποιαδήποτε αλλαγή είτε από τη μία άποψη είτε από την άλλη συνεπιφέρει *αναδόμηση* του συστήματος των αναπαρα-

γωγικών στρατηγικών: η *αναμετατροπή* του κατεχόμενου υπό ένα ιδιαίτερο είδος κεφαλαίου σε άλλο είδος, προσιτότερο, αποδοτικότερο και/ή νομιμότερο σε μια δεδομένη κατάσταση του συστήματος των αναπαραγωγικών εργαλείων, τείνει να καθορίζει και το μετασχηματισμό της πατρογονικής δομής.

Οι αναμετατροπές μεταφράζονται σε ισάριθμες μετατοπίσεις σε έναν κοινωνικό χώρο που δεν έχει τίποτα κοινό με τον εξωπραγματικό και ταυτόχρονα αφελώς ρεαλιστικό χώρο των μελετών «κοινωνικής κινητικότητας», όπως λέγονται. Η ίδια θετικιστική αφέλεια που ωθεί τους ερευνητές να περιγράφουν ως «ανοδική κινητικότητα» τα αποτελέσματα των μορφολογικών μετασχηματισμών των διαφορετικών τάξεων ή τμημάτων τάξης, τους οδηγεί και να αγνοούν ότι η αναπαραγωγή της κοινωνικής δομής μπορεί, σε ορισμένες συνθήκες, να απαιτεί ισχνότατη «επαγγελματική κληρονομικότητα»: ό,τι συμβαίνει οσάκις οι δρώντες δεν μπορούν να διατηρήσουν τη *θέση* τους στην κοινωνική δομή και τις όποιες τακτικές ιδιότητες της προσαρτώνται, αν δεν μπουν στον κόπο κάποιας *μετάθεσης* που συνδυάζεται με μια αλλαγή *συνθήκης* (όπως είναι η μετάβαση από τη συνθήκη του μικρογαιοκτήμονα στη συνθήκη του δημόσιου μικροϋπαλλήλου ή από τη συνθήκη του μικροβιοτέχνη στη συνθήκη του υπαλλήλου γραφείου ή του εμποροϋπαλλήλου).

Λόγω του ότι ο κοινωνικός χώρος είναι ιεραρχημένος στις δύο διαστάσεις του —από το σημαντικότερο σφαιρικό όγκο κεφαλαίου στο λιγότερο σημαντικό αφενός και από το είδος του κυρίαρχου κεφαλαίου στο είδος του κυριαρχημένου κεφαλαίου αφετέρου—, επιτρέπει δύο μορφών μετακινήσεις, καθόλου ισοδύναμες και πολύ άνισα πιθανές, τις οποίες ωστόσο οι παραδοσιακές μελέτες κινητικότητας συγχέουν: πρώτα απ' όλα τις *κάθετες μετακινήσεις*, ανοδικές ή καθοδικές, στον ίδιο κάθετο τομέα του χώρου, δηλαδή στο ίδιο πεδίο (όπως ο δάσκαλος που γίνεται καθηγητής, ο μικροεργοδότης που γίνεται μεγαλοεργοδότης)· έπειτα τις *εγκάρσιες μετακινήσεις*, οι οποίες συνεπάγονται μετάβαση από το ένα πεδίο στο άλλο και μπορούν να διενεργηθούν είτε στο ίδιο οριζόντιο επίπεδο (όταν ο δάσκαλος —ή ο γιος του— γίνεται μικρέμπορος) είτε σε διαφορετικά επίπεδα (με το δάσκαλο —ή το γιο του— να γίνεται βιομηχανικός εργοδότης). Οι κάθετες μετακινήσεις, οι συχνότερες, προϋποθέτουν μόνο κάποια τροποποίηση στον όγκο του είδους κεφαλαίου του ήδη κυρίαρχου στην πατρογονική δομή (του σχολικού κεφαλαίου στην περίπτωση του δασκάλου που γίνεται καθηγητής), άρα μετακίνηση στη δομή της κατανομής του σφαιρικού όγκου του κεφαλαίου, η οποία μορφοποιείται ως μετακίνηση μέσα στα όρια ενός επιστημονικού πεδίου (επιχειρηματικού πεδίου, σχολικού πεδίου, διοικητικού πεδίου, ια-

τρικού πεδίου κτλ.). Αντίθετα, οι εγκάρσιες μετακινήσεις προϋποθέτουν το πέρασμα σε άλλο πεδίο, άρα την *αναμετατροπή* ενός είδους κεφαλαίου σε άλλο ή ενός υποείδους οικονομικού ή πολιτισμικού κεφαλαίου σε άλλο (για παράδειγμα, της γαιοκτημοσύνης σε βιομηχανικό κεφάλαιο ή μιας λογοτεχνικής ή ιστορικής κουλτούρας σε οικονομική κουλτούρα), άρα κάποιο μετασχηματισμό της πατρογονικής δομής που είναι η προϋπόθεση προκειμένου να διαφυλαχθεί ο σφαιρικός όγκος του κεφαλαίου και να διατηρηθεί η θέση στην κάθετη διάσταση του κοινωνικού χώρου.

Όπως είδαμε, η πιθανότητα κάποιου να προσπελάσει ένα καθορισμένο τμήμα της κυρίαρχης τάξης ορμώμενος από μια άλλη τάξη είναι τόσο μικρότερη όσο υψηλότερη σειρά κατέχει το τμήμα στην ιεραρχία των τμημάτων ανάλογα με το οικονομικό κεφάλαιο (η μόνη παραφωνία προέρχεται από τα ελεύθερα επαγγέλματα, τα οποία, επειδή σε πολλές περιπτώσεις μπορεί να συγκεντρώνουν τη μεταβίβαση και πολιτισμικού κεφαλαίου και οικονομικού κεφαλαίου, παρουσιάζουν το υψηλότερο ποσοστό ενδογενούς επάνδρωσης). Εξαιρετικά σπάνιες είναι αντίστοιχα και οι μετακινήσεις μεγάλου εύρους στο εσωτερικό της τάξης, με τους γιους εργοδοτών να γίνονται καθηγητές ή τους γιους καθηγητών εργοδότες: έτσι, το 1970, για ένα γιο καθηγητή οι πιθανότητες να γίνει εργοδότης της βιομηχανίας ή του εμπορίου είναι 1,9%, ενώ για μεν το γιο βιομηχανικού εργοδότη οι πιθανότητες να γίνει καθηγητής είναι 0,8%, για δε το γιο εμπορικού εργοδότη 1,5% (τα ελεύθερα επαγγέλματα φαίνεται να αντιπροσωπεύουν κάτι σαν αναγκαστικό μεταβατικό σημείο ανάμεσα στους δύο πόλους της κυρίαρχης τάξης)· για ένα γιο δασκάλου, οι πιθανότητες να γίνει τεχνίτης ή έμπορος είναι 1,2%, ενώ για το γιο του τεχνίτη οι πιθανότητες να γίνει δάσκαλος είναι 2,4% και για το γιο του μικρέμπορα 1,4% (Συμπληρωματικές Πηγές, II, δευτερογενής ανάλυση).

3.1. *Κατάταξη, απόταξη, ανάταξη*

Οι πρόσφατοι μετασχηματισμοί της σχέσης ανάμεσα στις διαφορετικές κοινωνικές τάξεις και στο εκπαιδευτικό σύστημα, που έχουν συνέπεια την έξαρση της σχολικής φοίτησης και όλες τις συνακόλουθες αλλαγές του ίδιου του εκπαιδευτικού συστήματος και επίσης όλους τους μετασχηματισμούς της κοινωνικής δομής που απορρέουν (τουλάχιστον εν μέρει) από το μετασχηματισμό των καθιερωμένων σχέσεων ανάμεσα στους τίτλους και στα πόστα, προκύπτουν από την επίταση του ανταγωνισμού για τους τίτλους σπουδών, στην οποία φαίνεται να έχει μεγάλη συμβολή το γεγονός ότι τα τμήματα της κυρίαρχης τάξης (εργοδότες της βιομηχανίας και του εμπορίου) και των μεσαίων τάξεων (τεχνίτες και έμποροι) τα πλουσιότερα σε οικονομικό κεφάλαιο χρειάστηκε, για να εξασφαλίσουν την

αναπαραγωγή τους, να εντείνουν σημαντικά το βαθμό στον οποίο χρησιμοποιούσαν το εκπαιδευτικό σύστημα[18].

Λόγω του γεγονότος ότι στον αγώνα δρόμου και στον ανταγωνισμό για το σχολικό τίτλο εισήλθαν τμήματα που μέχρι πρότινος χρησιμοποιούσαν σε μικρό βαθμό το σχολείο, τα τμήματα τάξης η αναπαραγωγή των οποίων εξασφαλιζόταν κυρίως ή αποκλειστικά μέσω του σχολείου αναγκάστηκαν να εντείνουν τις επενδύσεις τους προκειμένου να διατηρήσουν τη σχετική σπανιότητα των τίτλων τους και συνεπώς τη θέση τους στη δομή των τάξεων· έτσι, ο τίτλος σπουδών και το σχολικό σύστημα που τον απονέμει έχουν αποβεί ένα από τα προνομιακά διακυβεύματα ενός ανταγωνισμού ανάμεσα στις τάξεις, ο οποίος δημιουργεί καθολική και συνεχή αύξηση στη ζήτηση εκπαίδευσης και πληθωρισμό σχολικών τίτλων[19].

Η σύγκριση των πόστων που καταλαμβάνουν σε δύο διαφορετικές εποχές οι κάτοχοι του ίδιου διπλώματος δίνει μια κατά προσέγγιση ιδέα για τις παραλλαγές της αξίας των πτυχίων στην αγορά εργασίας. Ενώ οι άντρες 15 έως 24 ετών που δε διαθέτουν πτυχίο ή έχουν πάρει μόνο το CEP καταλαμβάνουν το 1968 θέσεις πανομοιότυπες με όσες κατείχαν οι ομόλογοί τους το 1962, οι πτυχιούχοι του BEPC που ανήκουν στα ίδια ηλικιακά στρώματα και, το 1962, καταλάμβαναν κυρίως θέσεις υπαλλήλων είδαν, το 1968, να αυξάνουν οι πιθανότητές τους να γίνουν εργοδηγοί, εργάτες με εξειδικευμένη επαγγελματική κατάρτιση ή και ειδικευμένοι εργάτες. Ενώ το 1962 οι κάτοχοι του απολυτηρίου λυκείου (bac) που εισέρχονταν απευ-

---

[18] Το χάσμα ανάμεσα στο σχολικό κεφάλαιο των ενηλίκων μιας τάξης ή ενός τμήματος τάξης (που μετριέται με το ποσοστό των κατόχων ενός διπλώματος ίσου με το BEPC ή ανώτερου) και στα ποσοστά σχολικής φοίτησης των αντίστοιχων εφήβων είναι σαφώς εμφανέστερο στους τεχνίτες, στους εμπόρους και στους βιομήχανους παρά στους υπαλλήλους και στα μεσαία στελέχη, ενώ η ρήξη της αντιστοιχίας που παρατηρείται συνήθως ανάμεσα στις προοπτικές φοίτησης των νέων και στην πολιτισμική κληρονομιά των ενηλίκων είναι η ένδειξη μιας βαθιάς μεταβολής των διαθέσεων απέναντι στη σχολική επένδυση.

[19] Συσχετίζοντας τον αριθμό των κατόχων ενός δεδομένου πτυχίου με τον αριθμό των νέων της τροπικής ηλικίας για το πέρασμα καθεμιάς από τις εξετάσεις, μπορούμε να διαμορφώσουμε μια *χοντρική εκτίμηση* για την εξέλιξη της σχετικής σπανιότητας των κατόχων ενός τίτλου σπουδών: για 100 νέους δεκαπέντε ετών, υπήρχαν 6,8 νέοι κάτοχοι ενός BEPC, BE ή BS το 1936, 7,9 το 1946, 23,6 το 1960, 29,5 το 1965. Για 100 νέους δεκαοκτώ ετών, υπήρχαν 3 κάτοχοι του bac το 1936, 4,5 το 1946, 12,6 το 1960, 16,1 το 1970. Για 100 νέους είκοσι τριών ετών, υπήρχαν 1,2 νέοι κάτοχοι ενός πτυχίου ανώτατης εκπαίδευσης το 1936, 2 το 1946, 1,5 το 1950, 2,4 το 1960, 6,6 το 1968.

θείας στην ενεργό ζωή γίνονταν στη συντριπτική τους πλειονότητα δάσκαλοι, το 1968 είχαν σημαντικές πιθανότητες να γίνουν τεχνικοί, υπάλληλοι γραφείου ή και εργάτες. Η ίδια τάση παρατηρείται για όσους διαθέτουν πτυχίο ανώτερο από το απολυτήριο λυκείου και είναι ηλικίας 25 με 34 ετών, οι οποίοι το 1968 είχαν περισσότερες πιθανότητες από το 1962 να γίνουν δάσκαλοι ή τεχνικοί και σαφώς λιγότερες πιθανότητες να γίνουν ανώτερα διοικητικά στελέχη, μηχανικοί ή ελεύθεροι επαγγελματίες[20].

Έχοντας κατά νου ότι ο όγκος των αντίστοιχων πόστων ενδέχεται να έχει επίσης παραλλάξει στο ίδιο διάστημα, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ένας τίτλος σπουδών έχει κάθε πιθανότητα να έχει υποστεί υποβάθμιση οσάκις ο αριθμός των κατόχων των τίτλων αυξάνει με ταχύτερο ρυθμό από τον αριθμό των θέσεων στις οποίες οι τίτλοι αυτοί οδηγούσαν στην αρχή της περιόδου.

Σε αυτό θα πρέπει να προστεθεί μια καλύτερα κρυμμένη υποβάθμιση, η οποία απορρέει από το γεγονός ότι οι θέσεις (και οι τίτλοι που οδηγούν σ' αυτές) ενδέχεται να έχουν χάσει τη διακριτική αξία τους, παρ' ότι ο αριθμός των πόστων μπορεί να αυξήθηκε στην ίδια αναλογία με τους τίτλους που στην αρχή της περιόδου έδιναν πρόσβαση στα συγκεκριμένα πόστα, και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο: ό,τι συμβαίνει, για παράδειγμα, με τη θέση του καθηγητή, ο οποίος, σε όλα τα επίπεδα, έχει χάσει σε σπανιότητα.

Η ταχύτατη αύξηση που γνώρισε η φοίτηση θηλέων δεν παίζει αμελητέο ρόλο στην υποβάθμιση των σχολικών τίτλων. Και αυτό πόσο μάλλον όταν ο μετασχηματισμός των παραστάσεων του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στα φύλα (στον καθορισμό του οποίου φαίνεται να έχει συμβάλει πολύ η αύξηση της πρόσβασης των κοριτσιών στην ανώτατη εκπαίδευση) συνοδεύτηκε από αύξηση του ποσοστού των γυναικών που ρίχνουν στην αγορά εργασίας τίτλους ως τότε εν μέρει φυλαγμένους για ρεζέρβα (και η «τοποθέτηση» των οποίων γινόταν μόνο στη γαμική αγορά)· αύξηση τόσο εμφανέστερη όσο υψηλότερο είναι το κατεχόμενο δίπλωμα: έτσι το ποσοστό των γυναικών μεταξύ 25 και 34 ετών οι οποίες ασκούν επάγγελμα, έχοντας πτυχίο ανώτερο του απολυτηρίου λυκείου, πέρασε από το 67,9% το 1962 στο 77,5% το 1968 και άγγιζε κοντά το 85% το 1975.

Αυτό σημαίνει παρεμπιπτόντως ότι, επειδή οι διακρίσεις (ανάλογα με το φύλο ή οποιοδήποτε άλλο κριτήριο) συμβάλλουν πάντα στην αναχαίτιση της υποβάθμισης λόγω του *numerus clausus*, οποιαδήποτε κατάργηση των

---

[20] Βλ. C. Delcourt, «Les jeunes dans la vie active», *Economie et statistique*, τχ. 18, Δεκέμβριος 1970, σσ. 3-15.

διακρίσεων τείνει να αποκαταστήσει την πλήρη αποτελεσματικότητα των μηχανισμών υποβάθμισης (και ακριβώς γι' αυτό, όπως έδειξε μια αμερικανική έρευνα για τις οικονομικές επιπτώσεις της κατάργησης των φυλετικών διακρίσεων, εκείνοι που αισθάνονται αμεσότερα τις επιπτώσεις της είναι οι πλέον στερημένοι τίτλων).

Μπορούμε, χωρίς να παραδοξολογούμε, να υποστηρίξουμε ότι τα κύρια θύματα της υποβάθμισης των σχολικών τίτλων είναι όσοι εισέρχονται στην αγορά εργασίας χωρίς να διαθέτουν τίτλους. Και αυτό γιατί η υποβάθμιση του πτυχίου συνοδεύεται από την προοδευτική εξάπλωση του μονοπώλιου των κατόχων σχολικών τίτλων σε θέσεις μέχρι τότε ανοιχτές σε μη πτυχιούχους, κάτι που έχει μεν αποτέλεσμα να περιορίζει την υποβάθμιση των τίτλων περιορίζοντας τον ανταγωνισμό, αλλά με αντίτιμο την περιστολή των προοπτικών σταδιοδρομίας που προσφέρονται στους μη πτυχιούχους (δηλαδή «από τη μικρή πόρτα») και την ενίσχυση του σχολικού προκαθορισμού των προοπτικών επαγγελματικής τροχιάς. Ανάμεσα στα μεσαία διοικητικά στελέχη (άντρες 25-34 ετών), το 1975 δεν υπήρχαν πάνω από 43,1% δρώντων χωρίς κανένα πτυχίο γενικής εκπαίδευσης ή κατόχων απλώς του CEP, έναντι 56% το 1962· για τα ανώτερα διοικητικά στελέχη, τα ποσοστά ήταν αντίστοιχα 25,5% και 33%, ενώ για τους μηχανικούς 12% και 17,4%. Αντίστροφα, το ποσοστό των πτυχιούχων ανώτατης εκπαίδευσης περνούσε μεταξύ 1962 και 1975 από 7,4% σε 13,8% για τα μεσαία διοικητικά στελέχη, από 32,2% σε 40,1% για τα ανώτερα διοικητικά στελέχη και από 68% σε 73,4% για τους μηχανικούς. Γι' αυτό και σε ορισμένους τομείς του κοινωνικού χώρου, κυρίως δε στο δημοσιοϋπαλληλικό κλάδο, παρατηρείται προοδευτική μείωση της διασποράς σε διαφορετικά πόστα των κατόχων των ίδιων τίτλων και της διασποράς των κατόχων του ίδιου πόστου ανάλογα με τον τίτλο σπουδών, με άλλα λόγια, ενίσχυση της εξάρτησης ανάμεσα στον τίτλο σπουδών και στο κατεχόμενο πόστο.

Η μεταβολή στην κατανομή των πόστων ανάμεσα στους κατόχους τίτλων, η οποία απορρέει αυτόματα από την αύξηση του αριθμού των τιτλούχων, έχει συνέπεια ένα μέρος των κατόχων των τίτλων —και πρώτα απ' όλα, ασφαλώς, όσοι διαθέτουν τα λιγότερα κληρονομημένα μέσα για να αναδείξουν τους τίτλους τους— να είναι ανά πάσα στιγμή θύμα της υποβάθμισης. Οι στρατηγικές τις οποίες μετέρχονται οι πλέον εκτεθειμένοι στον κίνδυνο της υποβάθμισης, πασχίζοντας να αντιπαλέψουν βραχυπρόθεσμα (στην πορεία της σταδιοδρομίας τους) ή μακροπρόθεσμα (διαμέσου των στρατηγικών σχολικής φοίτησης των παιδιών τους) αυτή την υποβάθμιση, είναι ένας από τους καθοριστικούς παράγοντες της αύξησης των διανεμη-

μένων τίτλων, που συμβάλλει και η ίδια στην υποβάθμιση. Η διαλεκτική της υποβάθμισης και του αγώνα δρόμου για την κάλυψη των κενών τείνει έτσι να αυτοτροφοδοτείται.

3.2 *Στρατηγικές αναμετατροπής και μορφολογικοί μετασχηματισμοί*

Οι στρατηγικές στις οποίες προσφεύγουν τα άτομα και οι οικογένειες προκειμένου να διαφυλάξουν ή να βελτιώσουν τη θέση τους στον κοινωνικό χώρο αναμεταφράζονται σε μετασχηματισμούς που επηρεάζουν αδιαχώριστα και τον *όγκο* των διαφορετικών τμημάτων τάξης και την *πατρογονική δομή* τους.

Η αναμετατροπή του οικονομικού κεφαλαίου σε σχολικό κεφάλαιο είναι μία από τις στρατηγικές που επιτρέπουν στην επιχειρηματική αστική τάξη να διατηρήσει τη θέση ενός μέρους ή της ολότητας των κληρονόμων της, επιτρέποντάς τους να πάρουν ένα μέρος από τα κέρδη των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων υπό μορφή μισθών, τρόπο ιδιοποίησης καλύτερα συγκαλυμμένο —και πιθανότατα ασφαλέστερο— από την πρόσοδο. Έτσι, μεταξύ 1954 και 1975, το σχετικό ποσοστό των βιομηχάνων και των μεγαλεμπόρων μειώνεται πολύ απότομα, ενώ αυξάνει δραστικά το ποσοστό των μισθωτών που οφείλουν τη θέση τους στους τίτλους σπουδών, στελεχών, μηχανικών, καθηγητών και διανοούμενων (αλλά οι οποίοι, όπως τα στελέχη του ιδιωτικού τομέα, μπορούν να αντλήσουν από τη δραστηριότητά τους σημαντικό μέρος των πόρων τους — βλ. πίνακα 8). Αντίστοιχα και η εξαφάνιση πολλών εμπορικών ή βιοτεχνικών μικροεπιχειρήσεων κρύβει τη λιγότερο ή περισσότερο επιτυχημένη διεργασία αναμετατροπής, την οποία πραγματοποιούν κατ' ιδίαν δρώντες, σύμφωνα με λογικές που εξαρτώνται ανά περίπτωση από την ιδιάζουσα κατάστασή τους, και η οποία καταλήγει στη μεταβολή του βάρους των διαφορετικών τμημάτων των μεσαίων τάξεων (βλ. πίνακα 9): και πάλι το ποσοστό των μικρεμπόρων και των τεχνιτών, καθώς και το ποσοστό των γεωργών γνωρίζει εμφανή πτώση, ενώ αυξάνει η αναλογία των δασκάλων, των τεχνικών και του ιατρικού ή κοινωνικού προσωπικού. Εξάλλου, η σχετική μορφολογική σταθερότητα μιας επαγγελματικής ομάδας μπορεί να κρύψει μια μεταβολή της δομής της, η οποία απορρέει από την *επιτόπια αναμετατροπή* των δρώντων που βρίσκονται στην ομάδα στην αρχή της περιόδου (ή των παιδιών τους) και/ή από την αντικατάστασή τους από δρώντες προερχόμενους από άλλες ομάδες. Έτσι, για παράδειγμα, η σχετικά μικρή μείωση του σφαιρικού όγκου της κατηγορίας των εμπόρων, οι οποίοι στη συντριπτική τους πλειονότητα (93%) διατηρούν μικρές ατομικές επιχειρήσεις και οφείλουν εν μέρει στην

Πίνακας 8. Μορφολογικές μεταβολές στους κόλπους της κυρίαρχης τάξης

	Δομή (%)		Ετήσιο ποσοστό παραλλαγής (%)				Ποσοστό των γυναικών (%)				
	1975	1954	1954 1962	1962 1962	1968 1968	1968	1975	1954	1962	1968	1975
Μεγαλέμποροι	22,0	17,0	16,4	11,0	-1,5	0,0	-4,2	29,2	30,2	32,9	30,8
Βιομήχανοι	11,0	7,9	6,3	3,5	-0,6	3,3	-1,7	29,2	30,2	32,9	30,8
Ελεύθεροι επαγγελματίες	14,6	12,3	10,9	10,1	0,5	2,0	2,9	15,6	17,3	19,3	22,2
Ανώτερα διοικητικά στελέχη	33,5	37,0	35,3	38,3	3,9	3,1	5,3	8,6	11,1	13,4	17,1
Μηχανικοί	9,2	13,5	14,5	15,0	7,8	5,1	4,7	2,1	3,2	3,4	4,4
Καθηγητές, λογοτεχνικά & επιστημονικά επαγγέλματα	9,7	12,3	16,6	22,1	5,7	9,3	8,5	39,9	43,0	44,7	47,0

Πίνακας 9. Μορφολογικές μεταβολές στους κόλπους της μεσαίας τάξης

	Δομή (%)		Ετήσιο ποσοστό παραλλαγής (%)				Ποσοστό των γυναικών (%)				
	1975	1954	1954 1962	1962 1962	1968 1968	1968	1975	1954	1962	1968	1975
Τεχνίτες	14,6	11,2	9,3	16,6	-2,1	-0,5	-2,1	18,3	16,0	14,7	11,9
Μικρέμποροι	24,1	20,0	15,4	11,3	-1,2	-1,7	-1,7	51,7	51,3	50,2	48,2
Εμποροϋπάλληλοι	8,5	9,0	9,4	9,1	1,9	3,4	2,4	52,0	57,0	57,7	50,4
Υπάλληλοι γραφείου	31,3	33,2	35,7	38,5	1,9	3,9	3,0	53,0	59,4	61,9	65,0
Μεσαία διοικητικά στελέχη	10,2	11,0	11,1	12,0	2,0	2,8	3,9	24,6	31,9	34,9	44,9
Δάσκαλοι	7,4*	7,4	8,4	9,1	4,1*	4,9	4,0	68,3*	65,1	62,7	63,5
Τεχνικοί	3,7	6,1	8,0	9,4	7,5	7,5	5,2	7,1	7,9	11,3	14,4
Κοινωνικοϊατρικές υπηρεσίες	–	1,9	2,6	3,7	–	7,8	8,1	–	84,8	83,2	79,0

Πηγή: L. Thevenot, «Οι κοινωνικές κατηγορίες το 1975: η εξάπλωση των μισθωτών» [«Les catégories sociales en 1975: l'extension du salariat»], *Economie et statistique*, 91, Ιούλιος-Αύγουστος 1977, σσ. 1-5. Τα δεδομένα του πίνακα έχουν εξαχθεί από την εξαντλητική αποδελτίωση των απογραφών του 1954 και του 1962, της δημοσκόπησης του ενός τετάρτου (της απογραφής) το 1968 και της δημοσκόπησης του ενός πέμπτου το 1975. Είναι τα ακριβέστερα συγκρίσιμα δεδομένα που είναι διαθέσιμα για την περίοδο αυτή.

Είναι γνωστό ότι μεταξύ 1954 και 1975 η δομή του ενεργού πληθυσμού τροποποιήθηκε σημαντικά: ενώ το ποσοστό των αγροτών, καλλιεργητών και μισθωτών, περνούσε από 26,7% σε 9,3% και το ποσοστό των εργατών αυξανόταν πολύ ελαφρά (από 33,8% σε 37,7%), το σύνολο της μεσαίας τάξης γνώριζε μεγάλο ποσοστό αύξησης (περνώντας από το 27% στο 37% του ενεργού πληθυσμού) που οφειλόταν, όπως δείχνει ο πίνακας 9, στην αύξηση του μισθωτού πληθυσμού αυτού του τομέα, ενώ η κυρίαρχη τάξη έβλεπε το δυναμικό της να περνά από 4,3% σε 7,8%.

* Συμπεριλαμβάνονται οι κοινωνικοϊατρικές υπηρεσίες

αύξηση της κατανάλωσης των νοικοκυριών το γεγονός ότι μπόρεσαν να αντισταθούν στην κρίση, κρύβει μια μεταβολή στη δομή του επαγγέλματος αυτού: η στασιμότητα ή η μείωση των μικρών εμπορικών με είδη διατροφής —που επλήγησαν ιδιαίτερα από το συναγωνισμό των σουπερμάρκετ— ή ένδυσης αντισταθμίζεται σχεδόν από την αύξηση του εμπορίου αυτοκινήτων, οικιακού εξοπλισμού (επίπλων, διακόσμησης κτλ.) και προπαντός αθλητισμού, ελεύθερου χρόνου και κουλτούρας (βιβλιοπωλείων, δισκοπωλείων κτλ.) και φαρμακείων. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι, ακόμα και στο εσωτερικό της διατροφής, η εξέλιξη την οποία περιγράφουν οι αριθμοί συγκαλύπτει μετασχηματισμούς που οδηγούν στον προοδευτικό επαναπροσδιορισμό του επαγγέλματος, ενώ το κλείσιμο των εμπορικών με γενικά είδη διατροφής, τα οποία έθιξε περισσότερο η κρίση, καθώς και των αρτοποιείων της υπαίθρου, μπορεί να συνυπάρχει με το άνοιγμα μπουτίκ διαιτητικής, φυσικών τοπικών προϊόντων της επαρχίας, βιολογικών τροφίμων ή αρτοποιείων ειδικευμένων στην παρασκευή του ψωμιού με τον παλιό τρόπο. Μια διαλεκτική σχέση συνδέει αυτούς τους μετασχηματισμούς στη φύση των εμπορικών επιχειρήσεων —οι οποίοι συνακολουθούν τους μετασχηματισμούς, κατά την ίδια περίοδο, στη δομή της κατανάλωσης των νοικοκυριών, που και αυτή συνακολουθεί την αύξηση των εισοδημάτων και κυρίως ίσως την αύξηση του πολιτισμικού κεφαλαίου την οποία συνεπιφέρει η μετάθεση της δομής των προοπτικών εισόδου στο εκπαιδευτικό σύστημα— με την ανύψωση του πολιτισμικού κεφαλαίου των ιδιοκτητών ή των διαχειριστών. Είναι εύλογο να σκεφτούμε ότι η κατηγορία των διοτεχνών υπέστη εσωτερικούς μετασχηματισμούς παρόμοιους με των εμπόρων, ενώ η άνθηση της χειροτεχνίας ειδών πολυτελείας και αντικειμένων τέχνης, που απαιτούν την κατοχή οικονομικής κληρονομιάς αλλά και πολιτισμικού κεφαλαίου, έρχεται να αντισταθμίσει την παρακμή των λιγότερο ευνοημένων στρωμάτων της παραδοσιακής χειροτεχνίας. Ευνόητο είναι η μείωση του όγκου αυτών των μεσαίων κατηγοριών να συνοδεύεται από ανύψωση του πολιτισμικού κεφαλαίου, η οποία μετριέται με το μορφωτικό επίπεδο.

Τεχνίτες ή έμποροι ειδών πολυτελείας, κουλτούρας ή τέχνης, διαχειριστές διαφόρων «μπουτίκ» ετοίμων ρούχων, μεταπωλητές ρουχισμού εκπτώσεων χωρίς την ετικέτα της φίρμας, έμποροι εξωτικών ρούχων και κοσμημάτων ή αντικειμένων ρουστίκ, έμποροι δίσκων, παλαιοπώλες, διακοσμητές, *designers*, φωτογράφοι ή ακόμα και εστιάτορες ή ιδιοκτήτες «μπιστρό» της μόδας, επαρχιακοί «κεραμοποιοί» και πρωτοποριακοί βιβλιοπώλες που καταγίνονται να παρατείνουν πέρα από τις σπουδές την κατάσταση της μη διάκρισης ανάμεσα στη σχόλη και στην εργασία, στη μαχητική στράτευση και στον ερασιτεχνισμό, χαρακτηριστικό της φοιτητικής συν-

θήκης, όλοι αυτοί οι πωλητές πολιτισμικών αγαθών ή υπηρεσιών βρίσκουν σε εξαιρετικά διφορούμενα επαγγέλματα, όπου η επιτυχία εξαρτάται από την αδιόρατα αναιδή διάκριση του πωλητή και των προϊόντων του τουλάχιστον τόσο όσο και από τη φύση και την ποιότητα των εμπορευμάτων, ένα μέσο να επιτύχουν την καλύτερη απόδοση για ένα πολιτισμικό κεφάλαιο όπου η τεχνική ικανότητα μετράει λιγότερο από την εξοικείωση με την κουλτούρα της κυρίαρχης τάξης και από τον άριστο χειρισμό των σημείων και των εμβλημάτων της διάκρισης και του γούστου. Όλα αυτά τα γνωρίσματα προδιέθεταν τον καινούριο τύπο χειροτεχνίας και εμπορίου υψηλής πολιτιστικής επένδυσης, ο οποίος επιτρέπει την αποδοτικότητα της μεταβιβασμένης απευθείας από την οικογένεια πολιτιστικής κληρονομιάς, να λειτουργήσει ως καταφύγιο για όσους γόνους της κυρίαρχης τάξης αποβάλλονται από το Σχολείο.

3.3. *Ο καιρός της κατανόησης*

Ξέροντας ότι όσα εγγυάται ο τίτλος σπουδών, πλησιέστερος ως προς αυτό στον τίτλο ευγενείας παρά σ' εκείνο το είδος τίτλου κυριότητας στον οποίο τον μετατρέπουν οι αυστηρά τεχνικοί ορισμοί, είναι απείρως περισσότερα και εντελώς άλλα, στην κοινωνική εμπειρία, από το δικαίωμα κατάληψης μιας θέσης και την ικανότητα πλήρωσής της, εύκολα φανταζόμαστε ότι οι κάτοχοι υποβαθμισμένων τίτλων δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερη ροπή στο να αντιληφθούν (πράγμα οπωσδήποτε δύσκολο) και να παραδεχθούν την υποβάθμιση τίτλων με τους οποίους ταυτίζονται ισχυρότατα, τόσο αντικειμενικά (εφόσον είναι κατά μεγάλο μέρος συστατικοί της *κοινωνικής τους ταυτότητας*) όσο και υποκειμενικά. Το μέλημά τους όμως να περισώσουν την αυτοεκτίμησή τους, που τους ωθεί να προσηλώνονται στην *ονομαστική αξία* των τίτλων και των πόστων, δε θα κατόρθωνε να υποστηρίξει και να επιβάλει την παραγνώριση της υποβάθμισης αυτής, αν δεν έβρισκε τη συνενοχή αντικειμενικών μηχανισμών, με σημαντικότερους την υστέρηση των έξεων, λόγω της οποίας εφαρμόζονται στη νέα κατάσταση της αγοράς των τίτλων κατηγορίες αντίληψης και αποτίμησης που αντιστοιχούν σε μια προηγούμενη κατάσταση των αντικειμενικών πιθανοτήτων αξιολόγησης, και την ύπαρξη σχετικά αυτόνομων αγορών, όπου η εξασθένηση της αξίας των τίτλων σπουδών διενεργείται με λιγότερο γοργό ρυθμό.

Το φαινόμενο της υστέρησης είναι τόσο εμφανέστερο όσο μεγαλύτερη είναι η απόσταση από το σχολικό σύστημα και όσο ασθενέστερη ή πιο αφηρημένη είναι η πληροφόρηση σχετικά με την αγορά των σχολικών τίτλων. Μία από τις πολυτιμότερες πληροφορίες, ανάμεσα σε όσες συγκροτούν

το κληρονομημένο πολιτισμικό κεφάλαιο, είναι η πρακτική ή επιστημονική γνώση των διακυμάνσεων της αγοράς των σχολικών τίτλων, η *αίσθηση της τοποθέτησης* που επιτρέπει σε κάποιον να επιτύχει την καλύτερη απόδοση του κληρονομημένου πολιτισμικού κεφαλαίου στη σχολική αγορά ή του σχολικού κεφαλαίου στην αγορά εργασίας, ξέροντας, για παράδειγμα, να εγκαταλείψει έγκαιρα τις υποβαθμισμένες κατευθύνσεις ή σταδιοδρομίες για να προσανατολιστεί προς τις κατευθύνσεις ή τις σταδιοδρομίες με μέλλον, αντί να γαντζωθεί στις σχολικές αξίες που προσπόριζαν τα υψηλότερα κέρδη σε μια προηγούμενη κατάσταση της αγοράς. Αντίθετα, η υστέρηση των κατηγοριών αντίληψης και αποτίμησης έχει αποτέλεσμα οι κάτοχοι υποβαθμισμένων τίτλων να γίνονται κατά κάποιον τρόπο συνένοχοι του δικού τους φενακισμού εφόσον, μέσω ενός τυπικού φαινομένου *αλλοδοξίας*, χορηγούν στους όποιους υποβαθμισμένους τίτλους τούς έχουν απονεμηθεί μια αξία που δεν τους αναγνωρίζεται αντικειμενικά: έτσι εξηγείται γιατί οι πλέον στερημένοι πληροφόρησης σχετικά με την αγορά των τίτλων, που ξέρουν από καιρό να αναγνωρίζουν τη μείωση του πραγματικού μισθού πίσω από τη διατήρηση του ονομαστικού μισθού, ενδέχεται να εξακολουθήσουν να αποδέχονται και να επιζητούν το χαρτί που παίρνουν ως πληρωμή για τα χρόνια των σπουδών τους (και αυτό παρ' ότι, ελλείψει κοινωνικού κεφαλαίου, είναι οι πρώτοι που θίγονται από την υποβάθμιση των τίτλων).

Η προσκόλληση σε μια παλιά παράσταση της αξίας του τίτλου, την οποία ευνοεί η υστέρηση των έξεων, φαίνεται να συμβάλλει στην ύπαρξη αγορών όπου οι τίτλοι μπορούν να διαφύγουν (τουλάχιστον φαινομενικά) την υποβάθμιση· και πράγματι, η αξία που προσαρτάται αντικειμενικά και υποκειμενικά σε έναν τίτλο σπουδών ορίζεται στην ολότητα των ενδεχόμενων κοινωνικών χρήσεών του. Έτσι, η αξιολόγηση των τίτλων που πραγματοποιείται στις μεγαλύτερης αμεσότητας ομάδες αμοιβαία γνώριμων προσώπων, όπως στο σύνολο των συγγενών, των γειτόνων, των συμμαθητών (η «προαγωγή»), των συναδέλφων, μπορεί να συμβάλει στην ευρεία συγκάλυψη των αποτελεσμάτων της υποβάθμισης. Όλα αυτά τα αποτελέσματα ατομικής και συλλογικής παραγνώρισης κάθε άλλο παρά απατηλά είναι, εφόσον μπορούν να προσανατολίσουν πραγματικά τις πρακτικές και ιδίως τις ατομικές και συλλογικές εκείνες στρατηγικές, στόχος των οποίων είναι να καταδηλώσουν ή να αποκαταστήσουν μέσα στην αντικειμενικότητα την αξία που προσαρτάται υποκειμενικά στον τίτλο ή στο πόστο και οι οποίες μπορούν να συμβάλουν στον καθορισμό της πραγματικής επαναξιολόγησής τους.

Ξέροντας ότι στις διαδράσεις όπου ορίζεται η εμπορική αξία του τίτλου σπουδών, η δύναμη των πωλητών εργασιακής δύναμης εξαρτάται, αν αφήσουμε κατά μέρος το κοινωνικό τους κεφάλαιο, από την αξία των σχολικών

τους τίτλων, και αυτό τόσο στενότερα όσο αυστηρότερα κωδικοποιημένη είναι η σχέση ανάμεσα στον τίτλο και στο πόστο (όπως συμβαίνει με τις καθιερωμένες θέσεις, σε αντίθεση με τις νέες θέσεις), βλέπουμε ότι η υποβάθμιση των τίτλων σπουδών υπηρετεί άμεσα τα συμφέροντα των κατόχων των πόστων: αν το συμφέρον των κατόχων των τίτλων είναι με την ονομαστική αξία των τίτλων —δηλαδή τα όσα οι τίτλοι δικαιούνται να εγγυηθούν στην προηγούμενη κατάσταση—, το συμφέρον όσων κατέχουν πόστα είναι με την πραγματική αξία των τίτλων, την αξία που καθορίζεται την υπό θεώρηση στιγμή στο πλαίσιο του ανταγωνισμού ανάμεσα στους τιτλούχους (και τα αποτελέσματα αυτού του είδους δομικού υποβιβασμού έρχονται και προστίθενται σε όλες τις στρατηγικές υποβιβασμού τις οποίες μετέρχονται από καιρό οι επιχειρήσεις). Σε αυτή την πάλη, τόσο πιο άνιση όσο λιγότερη σχετική αξία έχει ο τίτλος στην ιεραρχία των τίτλων και όσο περισσότερο υποβαθμισμένος είναι, μπορεί να συμβεί ο κάτοχος των τίτλων να μην έχει άλλη προσφυγή, προκειμένου να υπερασπιστεί την αξία του τίτλου του, από το να αρνηθεί να πουλήσει την εργασιακή του δύναμη στην τιμή που του προτείνεται, οπότε η επιλογή να μείνει στην ανεργία αποκτά νόημα (ατομικής) απεργίας[21].

3.4. *Μια εξαπατημένη γενιά*

Σε φάση πληθωρισμού των τίτλων, το χάσμα ανάμεσα στις βλέψεις τις οποίες το εκπαιδευτικό σύστημα παράγει και στις προοπτικές τις οποίες

---

[21] Μελετώντας πώς εξελίσσονται η προσφορά και η ζήτηση απασχόλησης, σχηματίζουμε μια ιδέα, πιθανότατα εντελώς μερική και ατελή, της ψαλίδας ανάμεσα στις βλέψεις των δρώντων και στις δουλειές που τους προτείνονται πραγματικά: παρατηρούμε έτσι ότι από το Σεπτέμβριο του 1958 ως το Σεπτέμβριο του 1967 ο αριθμός όσων ζητούσαν απασχόληση και ήταν κάτω των 18 ετών σχεδόν τριπλασιάστηκε, ενώ ο αριθμός της προσφοράς απασχόλησης παρέμεινε στάσιμος· το χάσμα είναι ιδιαίτερα σημαντικό σε ό,τι αφορά τους υπαλλήλους γραφείου και τους εξομοιούμενους με αυτούς, τους πλέον περιζήτητους: η ζήτηση που αφορά τις δουλειές γραφείου αντιπροσωπεύει το 30,2% του συνόλου της ζήτησης, ενώ η αντίστοιχη προσφορά δεν αντιπροσωπεύει πάνω από το 3,3% του συνόλου της προσφοράς. Τους περισσότερους νέους που ψάχνουν απασχόληση φαίνεται να τους νοιάζει τουλάχιστον εξίσου να βρουν απασχόληση που να αντιστοιχεί στα προσόντα τους όσο και να έχουν μισθό που να συνάδει προς τις βλέψεις τους: το 44% δε θα δεχόταν μια δουλειά που δε θα αντιστοιχούσε στα προσόντα του· το 35% θα θεωρούσε αδιανόητο μισθό κατώτερο εκείνου που φρονεί ότι μπορεί να αξιώσει (βλ. M. Mangenot, N. Alisé, F. Remoussin, *Les jeunes face à l'emploi*, Ed. universitaires, Παρίσι, 1972, σ. 230).

προσφέρει αντικειμενικά αποτελεί δομικό γεγονός που επηρεάζει το σύνολο των μελών μιας σχολικής γενιάς, σε διαφορετικούς βαθμούς, ανάλογα με την κοινωνική τους καταγωγή και τη σπανιότητα των τίτλων τους. Οι τάξεις που πρόσφατα προσήλθαν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση έχουν την τάση να περιμένουν από αυτήν, από το γεγονός και μόνο ότι την προσπέλασαν, ό,τι προμήθευε την εποχή κατά την οποία οι ίδιες στην πράξη αποκλείονταν από εκείνην. Οι βλέψεις αυτές οι οποίες, σε άλλη εποχή και για άλλο κοινό, ήταν εντελώς ρεαλιστικές, εφόσον αντιστοιχούσαν σε αντικειμενικές προοπτικές, συχνά διαψεύδονται, νωρίτερα ή αργότερα, από τις ετυμηγορίες της σχολικής αγοράς ή της αγοράς της εργασίας. Ένα από τα σημαντικά παράδοξα της διαδικασίας που αποκαλείται «σχολικός εκδημοκρατισμός» είναι ότι οι λαϊκές τάξεις, που μέχρι τότε δε σκέφτονταν και τίποτα σπουδαίο για το «απελευθερωτικό σχολείο» ή δέχονταν χωρίς να ξέρουν και πολλά πολλά την ιδεολογία του, χρειάστηκε να περάσουν από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση για να ανακαλύψουν, μέσα από την εκτόπιση και την αποβολή, το συντηρητικό σχολείο. Η συλλογική διάλυση των ψευδαισθήσεων που απορρέει από το δομικό χάσμα ανάμεσα στις βλέψεις και στις προοπτικές, ανάμεσα στην κοινωνική ταυτότητα την οποία το εκπαιδευτικό σύστημα φαίνεται να υπόσχεται ή στην ταυτότητα την οποία προτείνει προσωρινά και στην κοινωνική ταυτότητα την οποία προσφέρει πραγματικά, αμέσως με την έξοδο από το σχολείο, η αγορά εργασίας, είναι η υποκείμενη αρχή της απώλειας του ενδιαφέροντος για την εργασία και των εκδηλώσεων *άρνησης της σχολικής τελεολογίας*, που είναι στη ρίζα της κάθε είδους φυγής και της κάθε είδους άρνησης οι οποίες συγκροτούν την εφηβική «αντικουλτούρα». Ασφαλώς η δυσαρμονία αυτή —και η απομάγευση την οποία προκαλεί— προσλαμβάνει αντικειμενικά και υποκειμενικά διαφορετικές μορφές, ανάλογα με τις κοινωνικές τάξεις. Έτσι, για τα παιδιά της εργατικής τάξης, το πέρασμα από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και από τη διφορούμενη καταστατική θέση του «σπουδαστή», που είναι προσωρινά απαλλαγμένος από τις αναγκαιότητες του κόσμου της εργασίας, έχει αποτέλεσμα να εισάγει προσκόμματα στη διαλεκτική των βλέψεων και των προοπτικών η οποία τους οδηγούσε να αποδεχθούν, μερικές φορές με ζήλο (όπως εκείνοι οι γιοι ανθρακωρύχων που ταύτιζαν την είσοδό τους στην καταστατική θέση του ενηλίκου με την κάθοδό τους στο ορυχείο) και σχεδόν πάντα ως αυτονόητο, το κοινωνικό πεπρωμένο. Η δυσφορία στην εργασία, την οποία αισθάνονται και εκφράζουν με ιδιαίτερα ζωηρό τρόπο τα εμφανέστερα θύματα της απόταξης, όπως όσοι διαθέτουν απολυτήριο λυκείου που καταδικάζονται σε ρόλο ειδικευμένου εργάτη ή κατασκευαστή, είναι κατά κάποιον τρόπο κοινή σε μια ολόκληρη γενιά· και αν εκφράζεται

σε ασυνήθιστες μορφές πάλης, διεκδίκησης ή απόδρασης, που συχνά παρανοούνται από τις παραδοσιακές οργανώσεις συνδικαλιστικής ή πολιτικής πάλης, τούτο συμβαίνει επειδή το διακύβευμά της είναι κάτι περισσότερο και εντελώς άλλο από το πόστο, την «κατάσταση», όπως έλεγαν άλλοτε. Βαθιά αμφισβητούμενοι, στην κοινωνική τους ταυτότητα, στην αυτοεικόνα τους, από ένα σχολικό σύστημα και ένα κοινωνικό σύστημα που τους έδωσαν αέρα κοπανιστό, δεν μπορούν να αποκαταστήσουν την προσωπική και κοινωνική τους ακεραιότητα αν δεν αντιτάξουν στις ετυμηγορίες αυτές μια σφαιρική άρνηση. Όλα συμβαίνουν σαν να αισθάνονται ότι εκείνο που διακυβεύεται δεν είναι καθόλου όπως άλλοτε μια ατομική αποτυχία, η οποία διώνεται, με την ενθάρρυνση του σχολικού συστήματος, ως κάτι που θα πρέπει να καταλογιστεί στα όρια του προσώπου, αλλά η ίδια αυτή λογική του σχολικού θεσμού. Από το δομικό υποβιβασμό που πλήττει το σύνολο των μελών της γενιάς, τα οποία είναι καταδικασμένα να αποκτήσουν από τους τίτλους τους λιγότερα απ' όσα θα είχε αποκτήσει η προηγούμενη γενιά, εκπηγάζει ενός είδους συλλογική διάλυση των ψευδαισθήσεων, που παρακινεί αυτή την εξαπατημένη και απογοητευμένη γενιά να επεκτείνει σε όλους τους θεσμούς το μείγμα εξέγερσης και μνησικακίας που της εμπνέει το σχολικό σύστημα. Αυτό το είδος αντιθεσμικής διάθεσης (το οποίο τροφοδοτείται από ιδεολογική και επιστημονική κριτική) οδηγεί, στην οριακή περίπτωση, σε ενός είδους καταγγελία των σιωπηρά αποδεκτών προαπαιτούμενων της κοινωνικής ευταξίας, σε μια πρακτική αναστολή της δοξικής προσυπογραφής των διακυβευμάτων τα οποία προτείνει, των αξιών τις οποίες επαγγέλλεται, καθώς και στην άρνηση των επενδύσεων που είναι η συνθήκη της λειτουργίας της.

Χωρίς ψευδαισθήσεις

«Στην αρχή έκανα έρευνες. Είχα βρει ένα φίλο από το Λ. που έκανε. Είχα τη λίστα με όλες τις εταιρείες έρευνας στο Παρίσι. Τηλεφώνησα, δύο μήνες έψαχνα, στο τέλος βρήκα. Πέρασαν μερικοί μήνες, κι ύστερα δε με ξαναφώναξαν, τέρμα οι έρευνες. Είχα δικαίωμα να πάρω επίδομα ανεργίας (1.000 F. το μήνα), την έβγαλα έτσι εφτά μήνες, μετά δούλεψα στον τρύγο για δύο μήνες. Μετά ξανάκανα έρευνες για περίπου εφτά μήνες, ήμουν με σύμβαση, την παράτησα την εταιρεία, όλο κάτι λεσβίες ήταν εκεί μέσα, έδιναν δουλειά όπου τους γούσταρε, έφυγα. Τέλος πάντων, ο καθένας μας δουλεύει λίγο με τη σειρά του. Σε μια κοινωνία σαν κι αυτήν, η εργασία για μένα δεν είναι το βασικό. Αν ήταν σαν την Κίνα, μπορεί και να δούλευα δέκα ώρες τη μέρα»

(Φ., 24 ετών, παντρεμένος, απολυτήριο λυκείου (baccalauréat) και μερικοί μήνες στη Φιλοσοφική, πατέρας εισοδηματίας).

«Όταν έχεις αποτύχει στο απολυτήριο, είσαι κιόλας χαμένος στο περιθώριο: σε μια δεδομένη στιγμή δεν υπάρχει κανένας εφικτός προσανατολισμός και επιπλέον ό,τι δουλειές βρίσκεις, δε βλέπεις να 'χουν καμιά χρησιμότητα.

Έκανα πάντα όχι πολύ συναρπαστικές δουλειές, οπότε έκανα οικονομικά για να μπορέσω να σταματήσω μερικούς μήνες. Πάντως, μ' αρέσει περισσότερο που σταμάτησα για να μη με πάρει από κάτω η συνήθεια.

Όταν απέτυχα στο απολυτήριό μου, πήγα σ' ένα κέντρο ψυχαγωγίας παιδιών για τις διακοπές. Ύστερα βρήκα μια δουλειά σε μια εφημερίδα στο Ντρε. Ήμουν ασκούμενος συντάκτης, αλλά στους δύο μήνες έπρεπε να βγάλω δημοσιογραφική ταυτότητα, οπότε δούλεψα με το κομμάτι και μετά δεν τα βρήκα μαζί τους. Ό,τι έγραφα το περνούσαν απ' το μύλο. Τραβούσα επίσης φωτογραφίες. Αλλά υπήρχε συσχετισμός δυνάμεων στη δουλειά, εγώ δεν ήμουν αρκετά μαχητικός και δεν είχα όρεξη να χτυπηθώ. Στους έξι μήνες δε μου δίνανε πια δουλειά, έφυγα. Μετά με καπάκωσε ο μύθος της διοίκησης, γράφτηκα για να δουλέψω στο P.T.T (Ταχυδρομείο). Με είχανε στη διαλογή, τρεις βδομάδες. Μ' έπιασε απ' το λαιμό η ιστορία, έπεσα σ' έναν κόσμο εργασίας που δε γνώριζα. Δεν είναι τόσο οι άνθρωποι που με εντυπωσίασαν, είναι ίσως οι σχέσεις μεταξύ τους, οι καταγγελίες, δεν υπήρχε καμία αλληλεγγύη. Στις τρεις βδομάδες παραιτήθηκα: ήμασταν πέντε βοηθητικοί, τον έναν τον ξαπόστειλαν απ' τη μια μέρα στην άλλη (είχε κάνει ένα τέταρτο παραπάνω διάλειμμα), τους απέλυσαν όλους. Το αποκορύφωμα είναι ότι έχεις αποτύχει στο απολυτήριό σου και οι σπουδές σου δε σε ενδιέφεραν ποτέ και πολύ γρήγορα φτάνουν να σε θεωρούν διανοούμενο.

Μετά βρήκα από το A.N.P.E. [Agence nationale pour l'emploi, Εθνικό γραφείο για την απασχόληση] μια δουλειά λογιστή σ' έναν οργανισμό νομιμοποίησης του βοδινού κρέατος. Ύστερα έγινε μια ιστορία με το πριμ της αγοράς που δεν το έδωσαν σε όλο τον κόσμο, τότε μου 'ριξαν μια κατσάδα και την κοπάνησα. Έκατσα δυόμισι μήνες. Το Σεπτέμβριο, έκανα ένα μήνα τρύγο, έπειτα πήγα στο A.N.P.E. να βρω δουλειά. Έκανα παραγγελιοδόχος με μοτοποδήλατο για έξι μήνες. Είναι το πιο παλαβό πράγμα που έχω κάνει. Είναι

κόλαση, έρχεται μια ώρα που σε πιάνει παράνοια πάνω στο μηχανάκι, έχεις την εντύπωση πως όλοι θέλουν το τομάρι σου, βαρέθηκα, το 'κοψα.

Έκατσα δύο μήνες άνεργος, μετά γράφτηκα στους Σιδηρόδρομους, με πήραν για τις διακοπές, έκανα ηλεκτρονικές κρατήσεις (τηλεφωνητής δεν ξέρω τι...), έμεινα τέσσερις μήνες, έφυγα γιατί ήθελα να πάω να ζήσω στην εξοχή και τελικά είμαι ακόμα εδώ» (Γ., 21 ετών, αποτυχία στο bac D, πατέρας αστυφύλακας, μητέρα νοικοκυρά).

Πηγή: C. Mathey, «Recherce de travail et temps de chômage» [«Αναζήτηση εργασίας και χρόνος ανεργίας»], συνεντεύξεις με 50 νέους εργαζόμενους χωρίς απασχόληση, *L'entrée dans la vie active*, Cahiers de Centre d'études de l'emploi, 15, PUF, Παρίσι, 1977, σσ. 479-658.

3.5. *Η πάλη ενάντια στην απόταξη*

Οι στρατηγικές τις οποίες μετέρχονται οι δρώντες προκειμένου να αποφύγουν την υποβάθμιση των τίτλων που συνακολουθεί τον πολλαπλασιασμό των τιτλούχων εδράζονται στο χάσμα, ιδιαίτερα εμφανές σε ορισμένες συγκυρίες και σε ορισμένες κοινωνικές θέσεις, ανάμεσα στις προοπτικές που προσφέρονται αντικειμενικά σε μια δεδομένη στιγμή του χρόνου και στις ρεαλιστικές βλέψεις που δεν είναι τίποτε άλλο από το προϊόν μιας άλλης κατάστασης των αντικειμενικών προοπτικών: το χάσμα αυτό προκύπτει τις περισσότερες φορές από κάποια παρακμή σε σχέση με την ατομική ή συλλογική τροχιά η οποία βρισκόταν εγγεγραμμένη ως αντικειμενική δυνητικότητα στην προηγούμενη θέση και στην τροχιά που οδηγούσε σ' εκείνην. Αυτό το φαινόμενο *τροχιάς που έχει διακοπεί* έχει συνέπεια οι βλέψεις, παρόμοιες με βλήμα παρασυρμένο από την αδράνειά του, να διαγράφουν, πάνω από την πραγματική τροχιά, την τροχιά του γιου ή του εγγονού του απόφοιτου πολυτεχνείου που έγινε εμπορικός μηχανικός ή ψυχολόγος ή την τροχιά του απόφοιτου νομικής ο οποίος, ελλείψει κοινωνικού κεφαλαίου, ασχολήθηκε με την πολιτιστική δημιουργική απασχόληση, μια τροχιά όχι λιγότερο πραγματική και η οποία πάντως δεν έχει τίποτα το φαντασιακό με την έννοια που δίνουμε συνήθως στη λέξη: αυτή ακριβώς η εγγεγραμμένη στα τρίσβαθα των διαθέσεων αντικειμενική αδύνατη δυνητικότητα, κάτι σαν ελπίδα ή προδομένη υπόσχεση, μπορεί να φέρει κοντά, παρά τις διαφορές, τα παιδιά της αστικής τάξης που δεν έχουν αποκτήσει

από το εκπαιδευτικό σύστημα τα μέσα να ακολουθήσουν την πιθανότερη τροχιά για την τάξη τους και τα παιδιά των μεσαίων και λαϊκών τάξεων τα οποία, ελλείψει πολιτισμικού και κοινωνικού κεφαλαίου, δεν έχουν αποκτήσει από τους τίτλους σπουδών ό,τι αυτοί εξασφάλιζαν σε μια άλλη κατάσταση της αγοράς — δύο κατηγορίες που ρέπουν ιδιαίτερα στον προσανατολισμό προς τις νέες θέσεις.

Και πράγματι, όσοι επιδιώκουν να διαφύγουν την απόταξη μπορούν είτε να παραγάγουν νέα επαγγέλματα περισσότερο προσαρμοσμένα στις αξιώσεις τους (οι οποίες θεμελιώνονται κοινωνικά σε μια προηγούμενη κατάσταση των σχέσεων ανάμεσα στους τίτλους και στα πόστα) είτε να διευθετήσουν σύμφωνα με τις αξιώσεις τους, μέσω ενός επαναπροσδιορισμού που συνεπάγεται την επαναξιολόγηση, τα επαγγέλματα στα οποία τους δίνουν πρόσβαση οι τίτλοι τους[22]. Ο ερχομός σε ένα πόστο δρώντων οι οποίοι, εξοπλισμένοι με τίτλους διαφορετικούς από των συνηθισμένων κατόχων του, εισάγουν στη σχέση τους με το πόστο, υπό το πρίσμα τόσο του τεχνικού ορισμού του όσο και του κοινωνικού του ορισμού, άγνωστες δεξιότητες, διαθέσεις και απαιτήσεις συνεπιφέρει κατ' ανάγκη μετασχηματισμούς του πόστου: οι πλέον ορατοί, ανάμεσα σε όσους παρατηρούνται όταν οι νεοφερμένοι κομίζουν ανώτερους τίτλους, είναι η *επίταση του καταμερισμού της εργασίας*, η οποία προκύπτει από την αυτονόμηση ενός μέρους των καθηκόντων που μέχρι τότε εξασφαλίζονταν θεωρητικά ή πρακτικά από επαγγέλματα ευρύτερης έκτασης (αρκεί να αναλογιστούμε τη διαφοροποίηση των

---

[22] Ενάντια στη ρεαλιστική και φιξιστική παράσταση που εμπεριέχεται σε ορισμένες παραδόσεις της κοινωνιολογίας της εργασίας, πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι το *πόστο* δεν μπορεί να αναχθεί περιοριστικά ούτε στο θεωρητικό πόστο, δηλαδή στη δραστηριότητα όπως μπορεί να περιγράφεται στους κανονισμούς, στις εγκυκλίους, στα οργανογράμματα, ούτε στο πραγματικό πόστο, όπως μπορεί να περιγραφεί από την παρατήρηση της πραγματικής δραστηριότητας εκείνου που το καταλαμβάνει, ούτε ακόμα στη σχέση ανάμεσα στα δύο. Στην πραγματικότητα, τα πόστα, τόσο στο θεωρητικό ορισμό τους όσο και στην πρακτική πραγματικότητά τους, είναι διακύβευμα συνεχών αγώνων, οι οποίοι μπορεί να αντιπαραθέτουν τους κατόχους του πόστου στους ανωτέρους τους ή στους κατωτέρους τους ή στους κατόχους των γειτονικών και ανταγωνιστικών πόστων ή και μεταξύ τους (για παράδειγμα, τους παλιούς και τους νεοφερμένους, τους πτυχιούχους και τους μη πτυχιούχους κτλ.). Όσοι αξιώνουν να έχουν ή ήδη κατέχουν ένα πόστο ενδέχεται να έχουν συμφέρον στον έργω και/ή δικαίω επαναπροσδιορισμό του πόστου κατά τρόπον ώστε να μην μπορεί να καταληφθεί από άλλους πέρα από τους κατόχους ιδιοτήτων ταυτόσημων με τις δικές τους (βλ. τους αγώνες ανάμεσα σε απόφοιτους της Κρατικής Σχολής Διοίκησης και του Πολυτεχνείου ή, στις μεσαίες τάξεις, ανάμεσα σε νοσοκόμες διαφορετικών γενεών).

επαγγελμάτων των σχετικών με την εκπαίδευση ή την κοινωνική αρωγή), και συχνά ο επαναπροσδιορισμός των σταδιοδρομιών, ο οποίος συνδέεται με την εμφάνιση διεκδικήσεων νέων τόσο από άποψη μορφής όσο και περιεχομένου. Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι το εύρος του επαναπροσδιορισμού ενός πόστου, ο οποίος απορρέει από την αλλαγή των σχολικών ιδιοτήτων των κατόχων του —και όλων των συναφών ιδιοτήτων—, έχει κάθε πιθανότητα να είναι τόσο μεγαλύτερο όσο σημαντικότερη είναι η *ελαστικότητα* του τεχνικού και κοινωνικού ορισμού του πόστου (η οποία είναι πιθανό να αυξάνει όσο ανερχόμαστε στην ιεραρχία των πόστων) και όσο υψηλότερης κοινωνικής καταγωγής είναι οι νέοι κάτοχοι, άρα και με μικρότερη τάση να δεχθούν τις περιορισμένες, σταδιακές και προβλέψιμες στην κλίμακα μιας ζωής φιλοδοξίες των συνηθισμένων μικροαστών. Οι δύο αυτές ιδιότητες ασφαλώς δεν είναι ανεξάρτητες: στην πραγματικότητα, τα τέκνα της αστικής τάξης που απειλούνται με απόταξη, είτε καθοδηγούνται από την αίσθηση της τοποθέτησης είτε από τη μέριμνα να μην ξεπέσουν ταξικά προσανατολιζόμενα προς τα καθιερωμένα επαγγέλματα, ιδιαίτερα μισητά στη διαφανή μονοσημία τους, κατευθύνονται κατά προτεραιότητα προς τα πλέον απροσδιόριστα από τα παλιά επαγγέλματα και προς τους τομείς όπου εκπονούνται τα νέα επαγγέλματα. Επόμενο είναι το φαινόμενο δημιουργικού επαναπροσδιορισμού να παρατηρείται κυρίως σε δουλειές μεγάλης διασποράς και περιορισμένης επαγγελματικοποίησης και στους νεότερους τομείς της πολιτιστικής και καλλιτεχνικής παραγωγής, όπως είναι οι μεγάλες δημόσιες ή ιδιωτικές επιχειρήσεις πολιτιστικής παραγωγής (ραδιόφωνο, τηλεόραση, μάρκετιγκ, διαφήμιση, έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες κτλ.), όπου τα πόστα και οι σταδιοδρομίες δεν έχουν αποκτήσει ακόμα την ακαμψία των παλιών γραφειοκρατικών επαγγελμάτων και η στρατολόγηση γίνεται ακόμα, τις περισσότερες φορές, με κοοπτάτσια, δηλαδή στη βάση των «σχέσεων» και των συγγενειών της έξης μάλλον, παρά στο όνομα των τίτλων σπουδών (γι' αυτό και τα τέκνα της παρισινής αστικής τάξης, που έχουν περισσότερες πιθανότητες να προσπελάσουν τις ενδιάμεσες καταστατικές θέσεις ανάμεσα στις σπουδές και στο όποιο επάγγελμα προσφέρουν, για παράδειγμα, οι μεγάλες γραφειοκρατίες της πολιτιστικής παραγωγής και τα οποία μπορούν να «βαστήξουν» περισσότερο καιρό, αντί να μπουν απευθείας σε ένα επάγγελμα πλήρως προσδιορισμένο μεν αλλά οριστικό —όπως το καθηγητικό—, έχουν περισσότερες πιθανότητες να εισέλθουν και να επιτύχουν σε επαγγέλματα στα οποία οι ειδικοί τίτλοι —πτυχίο Ινστιτούτου ανώτερων κινηματογραφικών σπουδών ή Τεχνικής σχολής φωτογραφίας και κινηματογράφου, πτυχίο κοινωνιολόγου ή ψυχολόγου κτλ.— δίνουν στην πραγματικότητα πρόσβαση μόνο για όσους είναι σε θέση να

προσθέσουν στους τυπικούς αυτούς τίτλους και τους πραγματικούς τίτλους)[23].

Το σχετικό βάρος των διαφορετικών κατηγοριών που συμμετέχουν στο σύστημα πολιτιστικής παραγωγής έχει βαθιά μεταβληθεί στη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας: οι νέες κατηγορίες μισθωτών παραγωγών οι οποίες γεννήθηκαν από την ανάπτυξη του ραδιοφώνου, της τηλεόρασης και των δημόσιων ή ιδιωτικών οργανισμών έρευνας (ιδίως στις κοινωνικές επιστήμες) γνώρισαν σημαντική αύξηση, καθώς και το εκπαιδευτικό σώμα, προπαντός στα κατώτερα στρώματά του, ενώ παρήκμαζαν τα καλλιτεχνικά επαγγέλματα και τα νομικά επαγγέλματα, δηλαδή οι χειρώνακτες της διανόησης· οι μορφολογικές αυτές αλλαγές, που συνοδεύονται από την ανάπτυξη νέων θεσμικών βαθμίδων οργάνωσης της πνευματικής ζωής (επιτροπών στοχασμού, μελέτης κτλ.) και νέων θεσμοθετημένων τρόπων επικοινωνίας (συνεδρίων, δημόσιων συζητήσεων κτλ.), ευνοούν από τη φύση τους την εμφάνιση πνευματικών παραγωγών που είναι αμεσότερα υποταγμένοι στη ζήτηση των οικονομικών και πολιτικών εξουσιών και κομίζουν νέους τρόπους σκέψης και έκφρασης, νέες θεματικές και νέους τρόπους σύλληψης της πνευματικής εργασίας και της λειτουργίας του διανοούμενου. Θα μπορούσε βέβαια το κύριο αποτέλεσμα των μεταβολών αυτών, στις οποίες θα πρέπει να προσθέσουμε τη σημαντική αύξηση του πληθυσμού των σπουδαστών και φοιτητών, που τοποθετούνται σε κατάσταση μαθητευόμενων διανοούμενων, και την ανάπτυξη ενός ολόκληρου συνόλου ημιπνευματικών επαγγελμάτων, να είναι να παράσχουν στην «πνευματική» παραγωγή κάτι το οποίο διέθετε μόνο η «αστική τέχνη», δηλαδή ένα κοινό αρκετά σημαντικό, ώστε να δικαιολογήσει την ανάπτυξη και τη λειτουργία ειδικών σωμάτων παραγωγής και διάχυσης, καθώς και την εμφάνιση, στις παρυφές του πανεπιστημιακού πεδίου και του πεδίου της διανόησης, ενός είδους υψηλής εκλαΐκευσης — το παραδειγματικό όριο της οποίας αντιπροσωπεύουν οι «νέοι φιλόσοφοι».

Ο κατεξοχήν τόπος αυτής της μορφής αλλαγής, όμως, θα πρέπει να αναζητηθεί σε ολόκληρο το σύνολο των επαγγελμάτων που έχουν το κοινό

---

[23] Οι νέες αυτές στρατηγικές έρχονται να συναντήσουν ή να αντικαταστήσουν ήδη δοκιμασμένες *στρατηγικές*, όπως τη χορήγηση άμεσης οικονομικής βοήθειας, είδος πρόωρης κληρονομιάς, ή την αναμετατροπή του κοινωνικού κεφαλαίου της οικογένειας σε πλούσιο γάμο ή ακόμα τον προσανατολισμό προς λιγότερο τεταμένες αγορές, όπου η αποδοτικότητα του οικονομικού, πολιτισμικού ή κοινωνικού κεφαλαίου είναι μεγαλύτερη (αγορές όπως ήταν άλλοτε οι αποικίες ή διάφοροι θεσμοί γοήτρου ή τουλάχιστον αξιοσέβαστοι σαν το στρατό ή την εκκλησία, η προσπέλαση των οποίων δεν εξαρτιόταν ούτε από την κατοχή οικονομικού κεφαλαίου αλλά ούτε και από την κατοχή πολιτισμικού κεφαλαίου).

γνώρισμα ότι εξασφαλίζουν τη μέγιστη απόδοση του πολιτισμικού κεφαλαίου που μεταδίδεται αμεσότερα από την οικογένεια, καλών τρόπων, καλού γούστου και σωματικής χάρης: καλλιτεχνικά ή ημικαλλιτεχνικά επαγγέλματα, πνευματικά ή ημιπνευματικά επαγγέλματα, συμβουλευτικά επαγγέλματα (ψυχολόγοι, σύμβουλοι επαγγελματικού προσανατολισμού, λογοθεραπευτές, αισθητικοί, σύμβουλοι γάμου, διαιτολόγοι κτλ.), παιδαγωγικά ή παραπαιδαγωγικά επαγγέλματα (εκπαιδευτές, υπεύθυνοι δημιουργικής απασχόλησης κτλ.), επαγγέλματα παρουσίασης και παράστασης (υπεύθυνοι τουριστικής δημιουργικής απασχόλησης, υπάλληλοι υποδοχής, καλλιτεχνικοί οδηγοί, παρουσιαστές του ραδιοφώνου ή της τηλεόρασης, ακόλουθοι τύπου κτλ.).

Η αναγκαιότητα στην οποία βρίσκονται οι δημόσιες και προπαντός οι ιδιωτικές γραφειοκρατίες να ασκούν λειτουργίες δεξίωσης και υποδοχής που διαφέρουν βαθιά, ως προς το εύρος αλλά και το ύφος τους, από τις αντίστοιχες λειτουργίες τις οποίες εμπιστεύονταν κατά παράδοση σε άντρες (διπλωμάτες, μέλη των υπουργικών συμβουλίων), προερχόμενους συχνά από τα τμήματα της κυρίαρχης τάξης τα πλουσιότερα σε κοινωνικό κεφάλαιο (αριστοκρατία, παλιά αστική τάξη) και σε τεχνικές κοινωνικότητας απαραίτητες για τη διατήρηση του κεφαλαίου αυτού, καθόρισε την εμφάνιση ενός ολόκληρου συνόλου γυναικείων επαγγελμάτων και μιας *νόμιμης αγοράς για τις σωματικές ιδιότητες*. Το γεγονός ότι ορισμένες γυναίκες αντλούν επαγγελματικό όφελος *από τη γοητεία τους*, ότι η ομορφιά λαμβάνει έτσι μια αξία στην αγορά εργασίας έχει πιθανότατα συμβάλει στον καθορισμό, πέρα από αρκετές αλλαγές στα ενδυματολογικά, κοσμητολογικά κτλ. κανονιστικά πρότυπα, ενός ολόκληρου συνόλου ηθικοπρακτικών μεταβολών και παράλληλα ενός επαναπροσδιορισμού της νόμιμης εικόνας της θηλυκότητας: τα γυναικεία περιοδικά και όλες οι νόμιμες «αρχές» σε θέματα ορισμού της νόμιμης εικόνας και της νόμιμης χρήσης του σώματος διαδίδουν την εικόνα της γυναίκας την οποία ενσαρκώνουν αυτές οι επαγγελματίες της γραφειοκρατικής γοητείας, επιλεγμένες ορθολογικά και καταρτισμένες, σύμφωνα με μια αυστηρά προγραμματισμένη σταδιοδρομία (με τις ειδικευμένες σχολές της, τους διαγωνισμούς ομορφιάς κτλ.), προκειμένου να εκπληρώσουν σύμφωνα με τα γραφειοκρατικά κανονιστικά πρότυπα τις παραδοσιακότερες γυναικείες λειτουργίες.

Ακριβώς στους πλέον απροσδιόριστους τομείς της κοινωνικής δομής έχουν περισσότερες πιθανότητες να ευδοκιμήσουν τα πραξικοπήματα που σκοπεύουν στην παραγωγή ειδικοτήτων αποκλειστικής χρήσης, κυρίως «παροχής συμβουλών», η άσκηση των οποίων απαιτεί απλώς μια ορθολογικοποιημένη μορφή κάποιας ταξικής πολιτιστικής ικανότητας. Η συγκρότηση ενός κοινωνικά αναγνωρισμένου σώματος ειδικών στη συμβουλευτική

σε θέματα σεξουαλικότητας, που συντελείται στις μέρες μας διαμέσου της προοδευτικής επαγγελματικοποίησης εθελοντικών συλλόγων, φιλανθρωπικών ή πολιτικών, αντιπροσωπεύει την παραδειγματική μορφή της διαδικασίας μέσω της οποίας οι δρώντες επιδιώκουν να ικανοποιήσουν τα κλαδικά τους συμφέροντα, με την ενδόμυχη πεποίθηση της ανιδιοτέλειας από την οποία εκπηγάζει παντός είδους προσηλυτισμός, επικαλούμενοι μπροστά σε τάξεις αποκλεισμένες από τη νόμιμη κουλτούρα το κομμάτι εκείνο πολιτιστικής νομιμότητας με το οποίο οι ίδιοι προικίστηκαν από το εκπαιδευτικό σύστημα, προκειμένου να παραγάγουν την ανάγκη και τη σπανιότητα της ταξικής τους κουλτούρας. Από τους συμβούλους γάμου ως τους πωλητές διαιτητικών προϊόντων, όσοι κάνουν σήμερα επάγγελμα να προσφέρουν στους άλλους τα μέσα ώστε να γεμίσουν το χάσμα ανάμεσα στο είναι και στο δέον είναι για όλα όσα άπτονται της εικόνας ή της χρήσης του σώματος δε θα κατάφερναν τίποτα χωρίς την ασύνειδη συμπαιγνία όσων συμβάλλουν στην παραγωγή μιας ανεξάντλητης αγοράς για τα προϊόντα που εκείνοι προσφέρουν, επιβάλλοντας νέες χρήσεις του σώματος και μια νέα σωματική έξιν, εκείνη την οποία η νέα αστική τάξη της σάουνας, του γυμναστηρίου και του σκι έχει ανακαλύψει για τον εαυτό της, και παράγοντας ταυτόχρονα ισάριθμες ανάγκες, προσδοκίες και ανικανοποίητα: γιατροί και διαιτολόγοι που επιβάλλουν με την αυθεντία της επιστήμης τον ορισμό τους για την *κανονικότητα*, «πίνακες των σχέσεων βάρους και ύψους στον κανονικό άνθρωπο», ισορροπημένες δίαιτες ή μοντέλα της σεξουαλικής ολοκλήρωσης, μόδιστροι που απονέμουν την επικύρωση του καλού γούστου στις ανέφικτες ανθρωπομετρικές διαστάσεις των μανεκέν, διαφημιστές που βρίσκουν στις αναγκαστικές νέες χρήσεις του σώματος την ευκαιρία για αναρίθμητες ανακλήσεις στην τάξη («προσέξτε το βάρος σας» κτλ.), δημοσιογράφοι που επιδεικνύουν και αναδεικνύουν τη δική τους τέχνη του ζην στα περιοδικά για επίχρυσα στελέχη και στα γυναικεία περιοδικά τα οποία οι ίδιοι παράγουν και όπου παράγονται, όλοι συμπράττουν, στο πλαίσιο του ίδιου αυτού ανταγωνισμού που ενίοτε τους φέρνει σε αντιπαράθεση, στην προώθηση μιας υπόθεσης την οποία υπηρετούν τόσο καλά μόνο και μόνο επειδή δεν έχουν πάντα συνείδηση ότι την υπηρετούν, ούτε ακόμα ότι εξυπηρετούνται υπηρετώντας την. Και δεν μπορούμε να κατανοήσουμε ούτε καν την εμφάνιση της νέας αυτής μικροαστικής τάξης, που θέτει στην υπηρεσία της λειτουργίας της ως ενδιάμεσου ανάμεσα στις τάξεις νέα εργαλεία χειραγώγησης και η οποία καθορίζει, με την ύπαρξή της την ίδια, ένα μετασχηματισμό της θέσης και των διαθέσεων της παλιάς μικροαστικής τάξης, αν δεν τη συσχετίσουμε με τους μετασχηματισμούς του τρόπου κυριαρχίας ο οποίος, υποκαθιστώντας την καταστολή με τη σαγή-

νη, την υπηρεσία της δημόσιας ασφάλειας (αστυνομία) με τις δημόσιες σχέσεις, την αυθεντία με τη διαφήμιση, το σκληρό τρόπο με το μαλακό τρόπο, αναμένει τη συμβολική ενσωμάτωση των κυριαρχημένων τάξεων όχι τόσο από την εγχάραξη των κανονιστικών προτύπων όσο από την επιβολή των αναγκών.

3.6. *Οι μετασχηματισμοί του εκπαιδευτικού συστήματος*

Βλέπουμε πόσο αφελές θα ήταν να προσπαθήσουμε να περιστείλουμε σε μια *μηχανική* διαδικασία πληθωρισμού και υποβάθμισης το σύνολο των μετασχηματισμών οι οποίοι, στο εκπαιδευτικό σύστημα και έξω από αυτό, καθορίστηκαν από τη μαζική αύξηση του υποβαλλόμενου σε φοίτηση πληθυσμού· και ιδίως όλες τις μεταβολές οι οποίες, διαμέσου των μορφολογικών μετασχηματισμών που έχουν επέλθει σε όλα τα επίπεδα του εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά επίσης διαμέσου των αμυντικών αντιδράσεων των παραδοσιακών χρηστών του συστήματος, επηρέασαν την οργάνωση και τη λειτουργία του συστήματος, όπως είναι, για παράδειγμα, ο πολλαπλασιασμός των αδιόρατα ιεραρχημένων κατευθύνσεων και των σοφά συγκαλυμμένων περιθωριακών και χωρίς μέλλον κλάδων, που συμβάλλουν στην ασαφή αντίληψη των ιεραρχιών. Για λόγους σαφήνειας, μπορούμε να αντιπαραθέσουμε δύο καταστάσεις του συστήματος της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης: στην παλαιότερη κατάσταση, η οργάνωση η ίδια του θεσμού, οι κατευθύνσεις τις οποίες πρότεινε, οι διδασκαλίες τις οποίες εξασφάλιζε, οι τίτλοι τους οποίους χορηγούσε στηρίζονταν σε εμφανείς τομές, σε σαφή σύνορα, ενώ η διαίρεση ανάμεσα σε πρωτοβάθμια και σε δευτεροβάθμια εκπαίδευση καθόριζε συστηματικές διαφορές σε όλες τις διαστάσεις της διδασκόμενης παιδείας, στις διδακτικές μεθόδους, στις επαγγελλόμενες σταδιοδρομίες (είναι ενδεικτικό ότι η τομή διατηρήθηκε ή και *ενισχύθηκε* στους τόπους όπου παίζεται πλέον η πρόσβαση στην ανώτερη τάξη, δηλαδή τη στιγμή της εισόδου στην πρώτη λυκείου, με την αντίθεση ανάμεσα στο τμήμα της «ελίτ», την πρώτη λυκείου C, και στα άλλα και, στο επίπεδο της ανώτατης εκπαίδευσης, με την αντίθεση ανάμεσα στις Μεγάλες Σχολές ή, ακριβέστερα, στις σχολές της εξουσίας και τους άλλους θεσμούς). Στην παρούσα κατάσταση, ο αποκλεισμός της μεγάλης μάζας των παιδιών των λαϊκών και των μεσαίων τάξεων δε διενεργείται πλέον κατά την είσοδο στην πρώτη τάξη του πρώτου κύκλου της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, αλλά προοδευτικά, ανεπαίσθητα, σε όλη τη διάρκεια των πρώτων ετών της, διαμέσου *αποποιημένων* μορφών αποβολής, όπως είναι η *καθυστέρηση* (ή η *επιβράδυνση*) ως αποβολή υπό αναβολή, η *εκτόπιση* σε δευ-

τεροκλασάτες κατευθύνσεις, η οποία συνεπάγεται σημάδεμα και *στιγματισμό*, ικανό να επιβάλει την εκ των προτέρων αναγνώριση ενός σχολικού και κοινωνικού πεπρωμένου και, τέλος, η *χορήγηση υποβαθμισμένων τίτλων*.

Ενώ το σύστημα με τα έντονα σηματοδοτημένα σύνορα οδηγούσε στην εσωτερίκευση διαφόρων σχολικών διαιρέσεων που αντιστοιχούσαν καθαρά σε κοινωνικές διαιρέσεις, το σύστημα με τις συγκεχυμένες και ασαφείς ταξινομήσεις ευνοεί ή επιτρέπει (τουλάχιστον στα *μεσαία* επίπεδα του σχολικού χώρου) βλέψεις που είναι και οι ίδιες συγκεχυμένες και ασαφείς, επιβάλλοντας, με λιγότερο αυστηρό και επίσης λιγότερο βάναυσο τρόπο από το παλιό σύστημα, το οποίο συμβολιζόταν από την ανελέητη αυστηρότητα των εξετάσεων, την προσαρμογή «επιπέδων βλέψης» σε σχολικά φράγματα και επίπεδα. Είναι μεν αλήθεια ότι το νέο σύστημα πληρώνει μεγάλο μέρος των χρηστών με υποβαθμισμένους τίτλους σπουδών —παίζοντας με τα αντιληπτικά λάθη τα οποία ευνοεί η αναρχική άνθηση των κατευθύνσεων και των σχετικά μη αλληλοαντικαταστατών αλλά και αδιόρατα ιεραρχημένων τίτλων—, ωστόσο γεγονός παραμένει ότι δεν τους επιβάλλει μια τόσο βάναυση *αποεπένδυση* όσο το παλιό σύστημα και ότι η ασάφεια των ιεραρχιών και των συνόρων μεταξύ εκλεκτών και αποκλεισμένων, αληθινών τίτλων και ψεύτικων, συμβάλλει ώστε να επιβληθεί η αποβολή με το μαλακό και η με το μαλακό αποδοχή της αποβολής αυτής, αλλά ευνοώντας την εγκαθίδρυση μιας σχέσης λιγότερο ρεαλιστικής και λιγότερο υποταγμένης στο αντικειμενικό μέλλον από την παλιά *αίσθηση των ορίων*, που ήταν το υπόβαθρο μιας οξύτατης αίσθησης των ιεραρχιών. Λόγω ακριβώς της *αλλοδοξίας* την οποία το νέο σύστημα ενθαρρύνει με χίλιους τρόπους, οι εκτοπισμένοι συνεργάζονται στην εκτόπισή τους, υπερεκτιμώντας τις κατευθύνσεις που ακολουθούν, υπεραξιολογώντας τους τίτλους τους και χορηγώντας στον εαυτό τους δυνατότητες που στην πραγματικότητα τους είναι αποκλεισμένες, αλλά λόγω αυτής επίσης δεν αποδέχονται πραγματικά την αντικειμενική αλήθεια της θέσης τους και των τίτλων τους. Και οι νέες ή ανανεώσιμες θέσεις δε θα ασκούσαν τέτοια έλξη αν, αόριστες και ελλιπώς προσδιορισμένες, ανεπαρκώς εντοπισμένες στον κοινωνικό χώρο, μην προσφέροντας συχνά, όπως άλλοτε το επάγγελμα του καλλιτέχνη ή του διανοούμενου, κανένα από εκείνα τα υλικά ή συμβολικά κριτήρια, προαγωγές, ανταμοιβές, αυξήσεις, στα οποία δοκιμάζονται και μετριούνται ο *κοινωνικός χρόνος* και επίσης οι κοινωνικές ιεραρχίες, δεν άφηναν τόσο μεγάλο περιθώριο στις βλέψεις, επιτρέποντας έτσι στους δρώντες να διαφύγουν τη βάναυση και οριστική αποεπένδυση την οποία επιβάλλουν τα επαγγέλματα με σαφώς χαραγμένα όρια και φυσιογνωμία, αμέσως από την έναρξή τους και ως τη σύνταξη: το ακαθόριστο μέλλον το οποίο οι θέσεις αυτές προσφέ-

ρουν, αποκλειστικό προνόμιο ως τότε των καλλιτεχνών και των διανοουμένων, τους επιτρέπει να μετατρέψουν το παρόν σε ενός είδους *ακατάπαυστα ανανεούμενη αναστολή* και να αντιμετωπίσουν εκείνο που η παλιά γλώσσα ονόμαζε *κατάσταση* ως προσωρινή συνθήκη, όπως κάνει ο ζωγράφος που εργάζεται μεν στη διαφήμιση, ωστόσο εξακολουθεί να θεωρεί τον εαυτό του «αληθινό» καλλιτέχνη και να διακηρύσσει ότι το εμπορικό αυτό επάγγελμα δεν είναι τίποτε άλλο από μια πρόσκαιρη ασχολία, την οποία θα εγκαταλείψει μόλις κερδίσει αρκετά ώστε να εξασφαλίσει την οικονομική του ανεξαρτησία[24]. Τα διφορούμενα αυτά επαγγέλματα επιτρέπουν την εξοικονόμηση της εργασίας αποεπένδυσης και επανεπένδυσης την οποία συνεπάγεται το γεγονός ότι μια «κλίση» φιλοσόφου μεταστρέφεται σε «κλίση» καθηγητή της φιλοσοφίας, μια «κλίση» καλλιτέχνη ζωγράφου σε «κλίση» σχεδιαστή της διαφήμισης ή καθηγητή ιχνογραφίας — την εξοικονόμησή της ή τουλάχιστον την αόριστη παραπομπή της για αργότερα. Είναι ευνόητο γιατί το συμφέρον αυτών των υπό αναστολή δρώντων είναι με τη μετεκπαίδευση, τη συνεχή εκπαίδευση (ή τη συνεχή ένταξη στο εκπαιδευτικό σύστημα) η οποία, τέλεια αντίθεση του συστήματος των εθνικών εξετάσεων, το οποίο καταγίνεται να σηματοδοτήσει τα χρονικά όρια, να γνωστοποιήσει μια για πάντα και το νωρίτερο δυνατό πως ό,τι τέλειωσε τέλειωσε, προσφέρει ένα μέλλον ανοιχτό, χωρίς όρια[25]. Και ευνόητο επίσης είναι γιατί, όπως οι καλλιτέχνες, οι δρώντες αυτοί θυσιάζουν με τόσο ζήλο στο βωμό της μόδας και των αισθητικών και ηθικοπρακτικών μοντέλων της *νεότητας*, τρόπος να εκδηλώσουν για εαυτούς και αλλήλους ότι δεν είναι τελειωμένοι, προσδιορισμένοι, στο τέλος της σταδιοδρομίας τους, στο τέρμα του δρόμου. Τις βάρβαρες ασυνέχειες, όλα ή τίποτα, ανάμεσα στις σπουδές και στο επάγγελμα, στο επάγγελμα και στη σύνταξη υποκαθιστούν περάσματα με αδιόρατες ή απειροελάχιστες διολισθήσεις (αρκεί να αναλογιστούμε όλες τις προσωρινές ή ημιμόνιμες ασχολίες, συχνά ασκούμενες από τελειόφοιτους, που περιβάλλουν τις καθιερωμένες θέσεις της επιστημονικής έρευνας και της ανώτατης εκπαίδευσης ή, σε μια άλλη τάξη, την προοδευτική σύνταξη την οποία προσφέρουν οι «πρωτοποριακές» επιχειρήσεις). *Όλα συμβαίνουν λες και* η νέα λογική του σχολικού συστήματος και του οικο-

---

[24] M. Griff, «Les conflits intérieurs de l'artiste dans une société de masse», *Diogène*, αρ. 46, 1964, σσ. 61-94.

[25] Έτσι, ένα μέρος από τα πλεονάζοντα προϊόντα του εκπαιδευτικού συστήματος χρησιμοποιείται εντέλει στη διαχείριση των κοινωνικών προβλημάτων και συγκρούσεων που γεννιούνται από τη σχολική «υπερπαραγωγή» και από τη νέα «ζήτηση» που η ίδια έχει δημιουργήσει (για παράδειγμα, την «ανάγκη» συνεχούς εκπαίδευσης κτλ.).

νομικού συστήματος ενθαρρύνει την όσο το δυνατόν πιο παρατεταμένη αναβολή της στιγμής όπου εντέλει προσδιορίζεται το όριο προς το οποίο τείνουν όλες οι απειροελάχιστες αλλαγές, δηλαδή ο τελικός ισολογισμός που παίρνει μερικές φορές μορφή «προσωπικής κρίσης». Χρειάζεται άραγε να πούμε ότι η εναρμόνιση που επιτυγχάνεται έτσι ανάμεσα στις αντικειμενικές προοπτικές και στις βλέψεις είναι πιο επιτήδεια και έχει αποσπαστεί πιο επιτήδεια, αλλά είναι επίσης πιο παρακινδυνευμένη και πιο ασταθής; Η ασάφεια στις παραστάσεις του παρόντος και του μέλλοντος της θέσης είναι ένας τρόπος να αποδεχθεί κανείς τα όρια, αλλά σε μια προσπάθεια να τα κρύψει από τον εαυτό του, η οποία καταλήγει και πάλι να τα αρνηθεί ή, αν προτιμάτε, ένας τρόπος να τα αρνηθεί, αλλά στο πλαίσιο της κακοπιστίας ενός διφορούμενου επαναστατισμού, που εκκινεί από τη μνησικακία ενάντια στην απόταξη σε σχέση με φαντασιακές προσδοκίες. Ενώ το παλιό σύστημα επιδίωκε να παραγάγει πλήρως περιτμημένες κοινωνικές ταυτότητες, που άφηναν μεν μικρό χώρο στον κοινωνικό ονειρισμό, αλλά επίσης ήταν άνετες και εφησυχαστικές στο πλαίσιο της ίδιας αυτής παραίτησης την οποία απαιτούσαν ανυποχώρητα, η *δομική*, κατά κάποιον τρόπο, *αστάθεια* της παράστασης της κοινωνικής ταυτότητας, και των όποιων βλέψεων τυχαίνει να συμπεριλαμβάνει νόμιμα, επιδιώκει να αποπέμψει τους δρώντες, με μια κίνηση χωρίς τίποτα το προσωπικό, από τα εδάφη της κοινωνικής κρίσης και κριτικής στα εδάφη της προσωπικής κριτικής και κρίσης.

3.7. *Οι αγώνες ανταγωνισμού και η μετάθεση της δομής*

Βλέπουμε πόσο αφελές είναι να ισχυρίζεται κανείς ότι επιλύει το πρόβλημα της «κοινωνικής αλλαγής» χορηγώντας στο «νεοτερισμό» ή στην «καινοτομία» έναν *τόπο* στον κοινωνικό χώρο, στο υψηλότερο σημείο για τους μεν, στο χαμηλότερο για τους δε, και πάντα κάπου αλλού, κάπου μέσα σε όλες τις «νέες», «περιθωριακές», «αποκλεισμένες» ομάδες, κατά την άποψη όλων εκείνων που το πρώτο τους μέλημα είναι να εισαγάγουν πάση θυσία το «νεοτερισμό» στο λόγο: όταν χαρακτηρίζεις μια τάξη ως «συντηρητική» ή «νεοτεριστική» (χωρίς μάλιστα να διευκρινίζεις από ποια άποψη) τότε, προσφεύγοντας σιωπηρά σε έναν ηθικοπρακτικό γνώμονα, κατ' ανάγκη κοινωνικά τοποθετημένο, παράγεις ένα λόγο που δε λέει σχεδόν τίποτε άλλο πέρα από τον τόπο απ' όπου εκφέρεται, επειδή εξαφανίζει από τον ορίζοντα το ουσιώδες, δηλαδή *το πεδίο αγώνων* ως σύστημα αντικειμενικών σχέσεων μέσα στο οποίο οι θέσεις και οι θεσιληψίες προσδιορίζονται *σχεσιακά*, και το οποίο εξακολουθεί να κατευθύνει τους αγώνες που στοχεύουν στο μετασχηματισμό του: οι ατομικές ή συλλογικές, αυθόρμητες ή οργανωμέ-

Πίνακας 10. Μορφολογική εξέλιξη των διαφορετικών τάξεων και εξέλιξη της σχέσης τους με το εκπαιδευτικό σύστημα (1954-1968)

	Ποσοστό μορφολογικής εξέλιξης (βάση 100 το 1954)	Ποσοστό πτυχιούχων του BEPC και άνω (άντρες) %		Πιθανότητες πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση (%)		Ποσοστό σχολικής φοίτησης των νέων μεταξύ 16-18 ετών (%)		
	–	1962	1968	1961 1962	1965 1966	1954	1962	1968
Μισθωτοί αγρότες	53,7	0,8	1,6	0,7	2,7	8,0	23,3	29,7
Καλλιεργητές	65,2	1,6	2,7	3,6	8	7,5	22,5	38,8
Εργάτες	122,8	2,0	2,9	1,4	3,4	16,3	26,1	35,4
Εργοδότες της βιομηχανίας και του εμπορίου	89	8,5	11,3	16,4	23,2	30	45,0	51,7
Υπάλληλοι	120,4	14,7	19,2	9.5	16,2	34,9	47,0	54,3
Μεσαία στελέχη	168,3	39,9	43,3	29,6	35,4	42,6	72,0	74,6
Ανώτερα στελέχη, ελεύθεροι επαγγελματίες	167,8	69,5	73,4	48,5	58,7	59,3	87,0	90.0

νες στρατηγικές που στοχεύουν στη διατήρηση, στο μετασχηματισμό ή στο μετασχηματισμό με σκοπό τη διατήρηση δεν κατανοούνται, αν δεν τις παραπέμψουμε στο στίβο ο οποίος τις προσδιορίζει και τον οποίο στοχεύουν να διατηρήσουν ή να επαναπροσδιορίσουν, ως τέτοιο, λίγο πολύ πλήρως.

Οι στρατηγικές αναμετατροπής δεν είναι τίποτε άλλο από μια έκφανση των μόνιμων δράσεων και αντιδράσεων μέσω των οποίων κάθε ομάδα πασχίζει να διατηρήσει ή να αλλάξει τη θέση της στην κοινωνική δομή ή, ακριβέστερα, σε ένα στάδιο της εξέλιξης των διαιρεμένων σε τάξεις κοινωνιών όπου μπορεί κανείς να διατηρήσει μόνο διά της αλλαγής, να *αλλάξει για να διατηρήσει*. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, και τη συχνότερη, όπου οι δράσεις μέσω των οποίων κάθε τάξη ή τμήμα τάξης αγωνίζεται να κατακτήσει νέα πλεονεκτήματα, δηλαδή να κερδίσει πλεονέκτημα έναντι των άλλων τάξεων, άρα, αντικειμενικά, να *παραμορφώσει τη δομή* των αντικειμενικών σχέσεων ανάμεσα στις τάξεις (των σχέσεων τις οποίες καταγράφουν οι στατιστικές *κατανομές* ιδιοτήτων), αντισταθμίζονται (άρα *τακτικά* ακυρώνονται) από τις προσανατολισμένες στους ίδιους στόχους αντιδράσεις των άλλων τάξεων, η συνισταμένη αυτών των αντίθετων δράσεων, που αυτοακυρώνονται στην ίδια εκείνη κίνηση την οποία προκαλούν, είναι μια *σφαιρική μετάθεση* της δομής της κατανομής ανάμεσα στις τάξεις (ή στα τμήματα τάξεων) των αγαθών που είναι το διακύβευμα του ανταγωνισμού

Διάγραμμα 6. Μετατόπιση των ποσοστών σχολικής φοίτησης των νέων ηλικίας 16-18 ετών μεταξύ 1954 και 1968

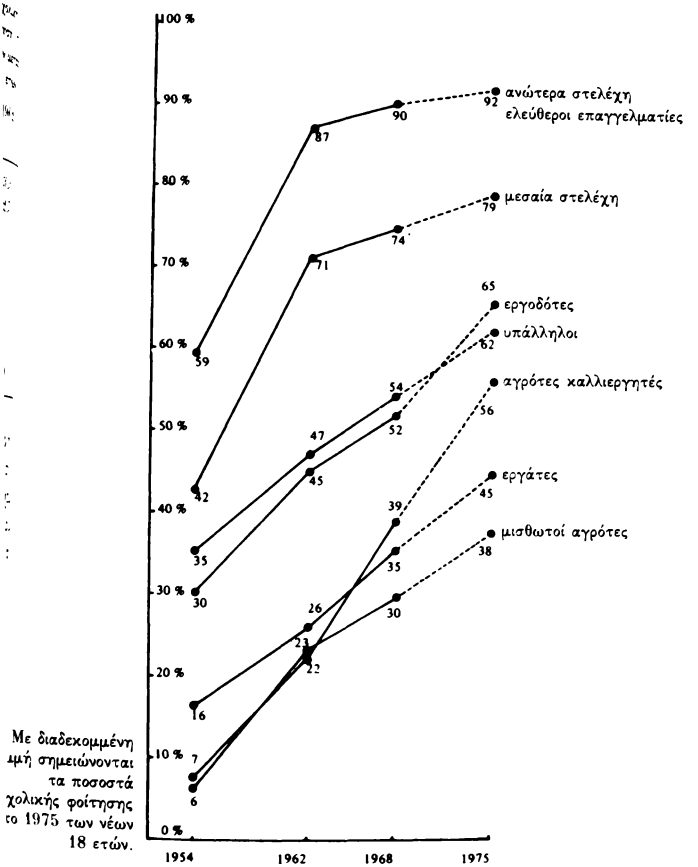

Πηγή: INSEE, *Recensements de la population 1954, 1962, 1968* πιθανότητες πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση, δλ. P. Bourdieu, J.C. Passeron, *Les héritiers*, Ed. de Minuit, Παρίσι, 1964, (στην ελληνική έκδοση *Οι κληρονόμοι*, μτφρ.-εισ. Νίκος Παναγιωτόπουλος - Μαρία Βιδάλη, Καρδαμίτσα, 2η έκ. 1996) σ. 15 και P. Bourdieu, J.C. Passeron, *La reproduction*, Ed. de Minuit, Παρίσι, 1970, σ. 260 ποσοστά σχολικής φοίτησης από 16 έως 18 ετών, *Données sociales*, INSEE, 1973, σ. 105 (για το 1975, οι υπολογισμοί έγιναν με βάση τη δημοσκόπηση του 1/5 της απογραφής, πίνακας SCO 38 C)

(ό,τι συμβαίνει με τις προοπτικές πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση — βλ. πίνακα 10 και διάγραμμα 6).

Στον πίνακα διαβάζουμε τη σχέση ανάμεσα στη μορφολογική εξέλιξη των διαφορετικών τάξεων και τμημάτων τάξης και στην εξέλιξη του βαθμού στον οποίο τα μέλη αυτών των τάξεων και των τμημάτων χρησιμοποιούν το σχολικό όργανο αναπαραγωγής: ο όγκος των ομάδων των οποίων ο τρόπος αναπαραγωγής βασιζόταν κυρίως, στην αρχή της περιόδου, στη μεταβίβαση της οικονομικής κληρονομιάς τείνει να μειωθεί ή να παραμείνει στάσιμος, ενώ τον ίδιο καιρό αυξάνεται η χρησιμοποίηση του σχολείου από τα παιδιά που προέρχονται από αυτές τις ομάδες τα οποία, κατά ένα σημαντικό μέρος, θα μεγαλώσουν τις μισθωτές κατηγορίες που τοποθετούνται στο ίδιο επίπεδο της κοινωνικής ιεραρχίας· τα μέλη των τμημάτων σε μορφολογική εξάπλωση (μεσαία στελέχη, ανώτερα στελέχη, υπάλληλοι) τα οποία, πλούσια προπαντός σε πολιτισμικό κεφάλαιο, εξασφάλιζαν την αναπαραγωγή τους κυρίως με την προσφυγή στο σχολείο έχουν την τάση να αυξήσουν τη φοίτηση των παιδιών τους σχεδόν στην ίδια αναλογία με τις ανεξάρτητες κατηγορίες που καταλαμβάνουν ισοδύναμη θέση στη δομή των τάξεων. Η αντιστροφή της σχετικής θέσης των εργοδοτών του εμπορίου και των υπαλλήλων από τη μια πλευρά, των γεωργών και των εργατών από την άλλη εξηγείται τόσο από την εντατικοποίηση της προσφυγής στο σχολείο η οποία επιβάλλεται στις δύο, σε αριθμητική παρακμή, κατηγορίες, όσο και από την ανύψωση των σφαιρικών στατιστικών χαρακτηριστικών των κατηγοριών αυτών (ορατή, για παράδειγμα, σε ό,τι αφορά τους τίτλους σπουδών), η οποία απορρέει από το μετασχηματισμό της εσωτερικής δομής τους —στην κατεύθυνση μιας μικρότερης διασποράς— και, ακριβέστερα, από το γεγονός ότι τα κατώτερα στρώματά τους επλήγησαν ιδιαίτερα από την κρίση και εξαναγκάστηκαν σε εξαφάνιση ή σε αλλαγή επαγγέλματος. Τα ποσοστά σχολικής φοίτησης που εμφανίζονται στο διάγραμμα είναι πιθανότατα υπερεκτιμημένα, καθότι οι στατιστικές δε λαμβάνουν υπόψη παρά μόνο όσους νέους απογράφονται μέσα στην οικογένειά τους —αποκλείοντας όσους ζουν μόνοι ή οικότροφοι, σε εστίες κτλ.—, και πιθανότατα ολοένα περισσότερο όσο κατεβαίνουμε στην κοινωνική ιεραρχία. Το μικρό κλείσιμο της ψαλίδας που φαίνεται να διαγράφεται στην πρόσφατη περίοδο αποδίδεται αφενός στο φαινόμενο κορεσμού που θίγει τις υψηλότερες κατηγορίες και αφετέρου στο γεγονός ότι η στατιστική αγνοεί την κατανομή των εφήβων των διαφορετικών τάξεων ανάμεσα σε κατευθύνσεις που και οι ίδιες είναι έντονα ιεραρχημένες. Μεταξύ 1967-1968 και 1976-1977, στην πρώτη λυκείου της δημόσιας εκπαίδευσης, τα παιδιά εργατών (που αντιπροσώπευαν το 1975 το 40,7% των νέων 17 ετών) παρέμειναν σε σταθερό ποσοστό (περνώντας από το 25,7% στο 25,9%), ενώ τα παιδιά στελεχών και ελεύθερων επαγγελματιών περνούσαν την ίδια περίοδο από το 15,4% στο 16,8%. Πέρα από αυτό, το 1976-1977, ανάμεσα στους μαθητές της πρώτης λυκείου, το 57,6% των παιδιών ανώτερων στελεχών και ελεύθερων επαγγελματιών ήταν στο τμήμα C (με κυρίαρχο τον επιστημονικό προσανατολισμό)

έναντι 20,6% των παιδιών μισθωτών αγροτών και 23,5% των παιδιών εργατών. Αντίστροφα, μόνο το 9,8% των πρώτων ήταν σε τμήμα με κυρίαρχη την τεχνική κατεύθυνση, έναντι 24,6% των παιδιών μισθωτών αγροτών και 28,7% των παιδιών εργατών. Ανάλογες τάσεις παρατηρούνται στο επίπεδο της ανώτατης εκπαίδευσης, όπου οι φοιτητές που προέρχονται από τις λαϊκές τάξεις απωθούνται ολοένα ισχυρότερα προς τη φιλοσοφική και τη φυσικομαθηματική σχολή ή προς τις σύντομες καταρτίσεις τεχνικού χαρακτήρα, ενώ οι φοιτητές που προέρχονται από την κυρίαρχη τάξη κατευθύνονται προς τις μεγάλες σχολές, την ιατρική και, σε περίπτωση μικρότερης σχολικής επιτυχίας, προς τις μικρές σχολές εμπορίου και διαχείρισης.

Παρόμοια διαδικασία *ομοιόθετης ανάπτυξης* παρατηρείται, καθώς φαίνεται, οσάκις οι δυνάμεις και οι προσπάθειες των ομάδων που ανταγωνίζονται για ένα καθορισμένο είδος σπάνιων αγαθών ή τίτλων τείνουν να εξισορροπηθούν, όπως σε έναν *αγώνα δρόμου* όπου, στο τέρμα μιας σειράς προσπερασμάτων και κάλυψης των κενών, οι αρχικές αποστάσεις θα διατηρούνταν, δηλαδή οσάκις οι απόπειρες των αρχικά πλέον στερημένων ομάδων προκειμένου να ιδιοποιηθούν τα αγαθά ή τους τίτλους που ως τότε κατείχαν οι ομάδες οι τοποθετημένες αμέσως *πάνω από αυτές* στην κοινωνική ιεραρχία ή αμέσως *πριν από αυτές* στον αγώνα δρόμου σχεδόν αντισταθμίζονται, σε όλα τα επίπεδα, από τις προσπάθειες που κάνουν οι καλύτερα τοποθετημένες ομάδες προκειμένου να διατηρήσουν τη σπανιότητα και τη διάκριση των αγαθών και των τίτλων τους. Ο νους μας πηγαίνει στην πάλη την οποία, το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, πυροδότησε στους κόλπους της αγγλικής αριστοκρατίας η πώληση των τίτλων ευγενείας, θέτοντας σε κίνηση μια αυτοσυντηρούμενη διαδικασία πληθωρισμού και υποτίμησης των τίτλων αυτών: πρώτοι επλήγησαν οι χαμηλότεροι τίτλοι, όπως *Esquire* και *Arms*, έπειτα ήρθε η σειρά του τίτλου του *Knight*, ο οποίος υποτιμήθηκε τόσο γρήγορα, ώστε οι αρχαιότεροι τιτλούχοι αναγκάστηκαν να ασκήσουν πιέσεις για να επιτύχουν τη δημιουργία ενός νέου τίτλου, του τίτλου του *Baronet* όμως ο νέος αυτός τίτλος που ερχόταν να καταλάβει ένα κενό ανάμεσα στον *Knight* και το λόρδο του βασιλείου εμφανίστηκε σαν απειλή στους κατόχους του ανώτερου τίτλου, η αξία του οποίου συνδεόταν με μια ορισμένη *απόσταση*[26]. Έτσι, όσοι προσβλέπουν στην κατοχή απεργάζονται τον όλεθρο όσων ήδη κατέχουν, ιδιοποιούμενοι τους τίτλους που

[26] L. Stone, «The Inflation of Honours, 1558-1641», *Past and Present*, 14, 1958, σσ. 45-70.

συνιστούσαν τη σπανιότητά τους: ο καλύτερος τρόπος για να υποτιμηθεί ένας τίτλος ευγενείας είναι να τον αγοράσεις όταν δεν είσαι ευγενής. Όσο για τους κατέχοντες, επιδιώκουν αντικειμενικά την υποτίμηση των μνηστήρων είτε αφήνοντάς τους κατά κάποιον τρόπο τους τίτλους τους για να κυνηγήσουν άλλους σπανιότερους, είτε εισάγοντας μεταξύ των τιτλούχων διαφορές οι οποίες συνδέονται με την αρχαιότητα της ανόδου στον τίτλο (όπως είναι ο τρόπος). Έπεται ότι όλες οι ομάδες που εμπλέκονται στον αγώνα δρόμου, σε όποια σειρά κι αν είναι, δεν μπορούν να διατηρήσουν τη θέση τους, τη σπανιότητά τους, τη σειρά τους, αν δεν τρέξουν για να διατηρήσουν την απόσταση από όσες τις ακολουθούν αμέσως μετά και να απειλήσουν έτσι στη *διαφορά τους* όσες προηγούνται· ή, από ένα άλλο πρίσμα, αν δεν επιδιώξουν να αποκτήσουν ό,τι οι ομάδες που τοποθετούνται ακριβώς πριν από αυτές κατέχουν την ίδια στιγμή και το οποίο θα έχουν και οι ίδιες, αλλά *σε ένα μεταγενέστερο χρόνο*.

Οι κατέχοντες τους σπανιότερους τίτλους μπορούν επίσης να τοποθετηθούν κατά κάποιον τρόπο εκτός αγώνος δρόμου, εκτός διαγωνισμού, εκτός συναγωνισμού, εγκαθιδρύοντας ένα *numerus clausus*. Η προσφυγή σε μέτρα τέτοιου τύπου επιβάλλεται, γενικά, όταν αποδεικνύονται ανεπαρκείς οι στατιστικοί μηχανισμοί, οι οποίοι «κανονικά» εξασφαλίζουν την προστασία της σπανιότητας της προνομιούχου ομάδας, και τη διακριτική αποτελεσματικότητα και αληθινή λογική των οποίων (ιδίως τα πραγματικά κριτήρια της αποβολής) μπορεί να συλλάβει μόνο η στατιστική ανάλυση: το μη παρεμβατισμό, που ενδείκνυται όσο είναι εξασφαλισμένη η προστασία των συμφερόντων της προνομιούχου ομάδας, αντικαθιστά ένα είδος συνειδητού *προστατευτισμού*, ο οποίος ζητάει από τους *θεσμούς* να κάνουν *ανοιχτά* ό,τι έκαναν με αόρατο τρόπο διάφοροι μηχανισμοί που παρουσιάζονταν με την επίφαση της φυσικής αναγκαιότητας. Προκειμένου να προστατευθούν από τους υπεράριθμους, οι κατέχοντες σπάνιους τίτλους και τα σπάνια πόστα στα οποία αυτοί δίνουν πρόσβαση οφείλουν να υπερασπιστούν έναν ορισμό του πόστου που δεν είναι άλλος από τον ορισμό όσων καταλαμβάνουν το πόστο αυτό σε μια καθορισμένη κατάσταση της σπανιότητας του τίτλου και του πόστου: πρεσβεύοντας ότι ο γιατρός, ο αρχιτέκτονας ή ο καθηγητής του μέλλοντος πρέπει να είναι ό,τι είναι σήμερα, δηλαδή ό,τι είναι οι ίδιοι, εγγράφουν εσαεί στον ορισμό του πόστου όλες όσες ιδιότητες του προσδίδονται λόγω του ισχνού αριθμού των κατόχων του (όπως τις δευτερεύουσες ιδιότητες που σχετίζονται με μια ισχυρή επιλογή, υψηλή κοινωνική καταγωγή, για παράδειγμα), δηλαδή λόγω των ορίων που επιβάλλονται στον ανταγωνισμό και ως εκ τούτου στους μετασχηματισμούς του πόστου τους οποίους αυτός αναπόφευκτα συνεπιφέρει.

Το *numerus clausus*, στην οριακή μορφή την οποία του δίνουν τα μέτρα διακρίσεων, υποκαθιστά με όρια σχεδόν εμφανή τα στατιστικά σύνορα, που διαγράφουν γύρω από τις ομάδες αυτό το «νόθο» πεδίο για το οποίο μιλάει ο Πλάτων, με αφορμή τα σύνορα του είναι και του μη είναι, πρόκληση απευθυνόμενη στην εξουσία διακρίσεων που διαθέτουν τα κοινωνικά συστήματα ταξινόμησης (νέος ή γέρος; άνθρωπος της πόλης ή της υπαίθρου; πλούσιος ή φτωχός; αστός ή μικροαστός; κτλ.)· υποκαθιστά με μια θεσμοθετημένη, άρα συνειδητή και οργανωμένη επιχείρηση διαχωρισμού, διακρίσεων, που βασίζεται σε ένα και μοναδικό κριτήριο (όχι γυναίκες ή όχι εβραίοι ή όχι μαύροι), το οποίο δεν αφήνει χώρο σε καμία αποτυχία της ταξινόμησης, τις αρχές επιλογής, συμπερίληψης και αποκλεισμού, που βασίζονται σε μια πληθώρα κριτηρίων τα οποία αλληλοσυνδέονται λίγο πολύ στενά και είναι ως επί το πλείστον άρρητα. Στην πραγματικότητα, οι πλέον εκλεκτικές ομάδες προτιμούν να εξοικονομήσουν τη βαναυσότητα που χαρακτηρίζει τα μέτρα διακρίσεων, σωρεύοντας και τα θέλγητρα της φαινομενικής απουσίας κριτηρίων, η οποία αφήνει στα μέλη της ομάδας την ψευδαίσθηση μιας επιλογής βασισμένης στη μοναδικότητα του προσώπου, και την ασφάλεια της επιλογής, η οποία εξασφαλίζει στην ομάδα το μέγιστο βαθμό *ομοιογένειας*.

Επειδή η αλήθεια των κριτηρίων επιλογής δεν μπορεί να έρθει παρά μόνο από τα έξω, δηλαδή από μια *αντικειμενοποίηση* που απορρίπτεται εκ των προτέρων ως περισταλτική και χονδροειδής, η ομάδα μπορεί να πειστεί πως η ένωσή της δεν έχει άλλη αρχή πέρα από μια απροσδιόριστη αίσθηση συμφωνίας, την οποία μόνο το ανήκειν μπορεί να παράσχει. Το θαύμα της αμοιβαίας επιλογής εγγίζει την τελειότητά του με τις ομάδες διανοουμένων, οι οποίοι δεν έχουν την αφέλεια να παραχωρούν το ελάχιστο αντικειμενοποίησης που απαιτείται προκειμένου να συγκροτηθούν ως λέσχη: επειδή εμπιστεύονται τη σχεδόν μυστικιστική έννοια της μέθεξης, η οποία προσδιορίζει ακριβώς τους μετέχοντες, καταδικάζουν τους αποκλεισμένους, που δεν μπορούν να δώσουν άλλη απόδειξη για την ύπαρξη της αποκλειστικής ομάδας πέρα από εκείνην την οποία δίνουν χωρίς να το θέλουν μέσω της ίδιας της καταγγελίας τους, να σκιαμαχούν όταν θέλουν να υποδείξουν τα αόρατα όρια που τους χωρίζουν από τους εκλεκτούς. Αν οι ομάδες των διανοουμένων και προπαντός όσες χαίρουν περισσότερου κύρους προστατεύονται τόσο θαυμαστά από την αντικειμενοποίηση, τούτο δε συμβαίνει μόνο επειδή πρέπει να είσαι μέσα για να ελέγχεις πρακτικά τους μηχανισμούς που προσδιορίζουν το ανήκειν και επειδή εκείνοι που είναι μέσα δεν είναι προφανώς και οι πλέον επιρρεπείς στην αντικειμενοποίησή τους, ενώ εκείνοι που δεν είναι μέσα κινδυνεύουν πάντα να αγνοήσουν το ουσιώδες και εγείρουν εν πάση περιπτώσει την υποψία ότι ο αποκλεισμός τους τους ώθησε σε μια μνησίκακη, άρα περισταλτική, θεώρηση. Συμβαίνει επίσης επειδή δεν μπορεί κανείς να

αντικειμενοποιήσει το διανοητικό παιχνίδι αν δε διακυβεύσει το δικό του ανήκειν στο παιχνίδι — κίνδυνος γελοίος και συγχρόνως απόλυτος.

Η διαλεκτική της απόταξης και της ανάταξης από την οποία εκπηγάζουν παντός είδους κοινωνικές διεργασίες συνεπάγεται και επιβάλλει ότι όλες οι ενδιαφερόμενες ομάδες τρέχουν στην ίδια κατεύθυνση, προς τους ίδιους στόχους, τις ίδιες ιδιότητες, όσες τους υποδεικνύονται από την ομάδα που καταλαμβάνει την πρώτη θέση στον αγώνα δρόμου και οι οποίες εξ ορισμού είναι απρόσιτες στους επόμενους, εφόσον, όποιες κι αν είναι από μόνες τους και για τον εαυτό τους, έχουν τροποποιηθεί και χαρακτηρισθεί από τη διακριτική τους σπανιότητα και *δε θα είναι πια ό,τι είναι* όταν πολλαπλασιαστούν και διαδοθούν και άρα γίνουν προσιτές σε ομάδες κατώτερης σειράς. Έτσι, με ένα φαινομενικό παράδοξο, η διατήρηση της τάξης, δηλαδή του συνόλου των *αποστάσεων*, των διαφορών, των σειρών, της πρωτοκαθεδρίας, της προτεραιότητας, της αποκλειστικότητας, της διάκρισης, των *τακτικών ιδιοτήτων* και, ως εκ τούτου, των *σχέσεων τάξης* που προσδίδουν σε ένα κοινωνικό μόρφωμα τη δομή του, εξασφαλίζεται μέσω της ακατάπαυστης μεταβολής των υποστασιακών (δηλαδή των μη σχεσιακών) ιδιοτήτων. Κάτι που συνεπάγεται ότι η κατεστημένη τάξη σε μια δεδομένη στιγμή του χρόνου είναι αδιαχώριστα χρονική τάξη, *τάξη διαδοχών*, εφόσον κάθε ομάδα έχει ως παρελθόν την αμέσως κατώτερη ομάδα και ως μέλλον την ανώτερη ομάδα (καταλαβαίνουμε τη δυναμική εμμονή των εξελιξιαρχικών μοντέλων). Οι ανταγωνιζόμενες ομάδες χωρίζονται από διαφορές οι οποίες, στο ουσιώδες μέρος τους, τοποθετούνται *στην τάξη του χρόνου*. Δεν είναι τυχαίο ότι το σύστημα αυτό παραχωρεί τέτοια θέση στην *πίστωση*: η επιβολή νομιμότητας που πραγματοποιείται διαμέσου της πάλης ανταγωνισμού και την οποία επιτείνουν όλες οι δράσεις πολιτιστικού προσηλυτισμού, ήρεμη βία, που ασκείται με τη συνενοχή των θυμάτων και είναι ικανή να δώσει στην αυθαίρετη επιβολή των αναγκών επίφαση απελευθερωτικής αποστολής, την οποία ζητούν εκείνοι που την υφίστανται, τείνει να παράγει την αξίωση στην κατοχή ως ανάγκη η οποία προϋπάρχει των μέσων για την πρόσφορη ικανοποίησή της· και ενάντια σε μια κοινωνική ευταξία που αναγνωρίζει ακόμα και στους πλέον στερημένους το δικαίωμα σε κάθε είδους ικανοποίηση, αλλά μόνο επί προθεσμία, μακροπρόθεσμα, η αξίωση δεν έχει άλλη επιλογή από την πίστωση, που επιτρέπει μεν την άμεση απόλαυση των υπεσχημένων αγαθών, αλλά περικλείει την αποδοχή ενός μέλλοντος που δεν είναι τίποτε άλλο από τη συνέχιση του παρόντος, ή από την απομίμηση, ψεύτικα αυτοκίνητα πολυτελείας και διακοπές ψεύτικης πολυτέλειας. Η διαλεκτική της απόταξης και της ανάταξης, όμως, έχει

την προδιάθεση να λειτουργήσει επίσης ως *ιδεολογικός μηχανισμός*, τα αποτελέσματα του οποίου πασχίζει να εντείνει ο συντηρητικός λόγος και ο οποίος, στο πλαίσιο της ίδιας αυτής ανυπομονησίας που ωθεί στην άμεση απόλαυση μέσω της πίστωσης, τείνει να επιβάλει στους κυριαρχημένους, προπαντός όταν συγκρίνουν την παρούσα συνθήκη τους με την παρελθούσα συνθήκη τους, την ψευδαίσθηση πως τους αρκεί να περιμένουν, ώστε να επιτύχουν ό,τι στην πραγματικότητα δεν πρόκειται να επιτύχουν παρά μόνο με τους αγώνες τους: τοποθετώντας τη διαφορά ανάμεσα στις τάξεις στην τάξη των διαδοχών, η ανταγωνιστική πάλη εγκαθιδρύει μια διαφορά η οποία, όπως η διαφορά που χωρίζει *τον προκάτοχο από το διάδοχο* σε μια κοινωνική ευταξία ρυθμισμένη από καθιερωμένους νόμους διαδοχής, είναι ταυτόχρονα και η πλέον απόλυτη και η πλέον αξεπέραστη —εφόσον δεν έχεις να κάνεις τίποτε άλλο από το να περιμένες, άλλοτε διά βίου, όπως εκείνοι οι μικροαστοί που μπαίνουν στο σπίτι τους τη στιγμή της σύνταξης, άλλοτε πολλές γενιές, όπως όλοι όσοι πασχίζουν να παρατείνουν στα παιδιά τους τη δική τους κολοβωμένη τροχιά— και η πλέον εξωπραγματική, η πλέον εφήμερη, εφόσον ξέρει κανείς ότι ούτως ή άλλως θα έχει, αν ξέρει να περιμένει, εκείνο για το οποίο είναι ταγμένος από τους αναπόδραστους νόμους της εξέλιξης. Με δυο λόγια, η πάλη ανταγωνισμού δε διαιωνίζει διαφορετικές συνθήκες, αλλά τη *διαφορά των συνθηκών*.

Κατανοώ αυτόν το μηχανισμό σημαίνει πρώτα απ' όλα αντιλαμβάνομαι τη ματαιότητα των διενέξεων που γεννώνται στο πλαίσιο του σχολικού διαζεύγματος σταθερότητα ή αλλοίωση, δομή ή ιστορία, αναπαραγωγή ή «παραγωγή της κοινωνίας» και η πραγματική ρίζα των οποίων είναι η δυσκολία να δεχτεί κανείς ότι οι αντιφάσεις και οι κοινωνικοί αγώνες δεν είναι όλοι και πάντα σε αντίφαση με τη διαιώνιση της κατεστημένης τάξης· ότι, πέρα από τις αντιθέσεις της «κατά ζεύγη σκέψης», η σταθερότητα μπορεί να εξασφαλιστεί μέσω της αλλαγής και η διαιωνισμένη δομή μέσω της κίνησης· ότι οι «ματαιωμένες προσδοκίες», τις οποίες γεννά αναγκαία το χάσμα ανάμεσα στην επιβολή των νόμιμων αναγκών (ό,τι η πλέον *in* γλώσσα των επαγγελματιών του μάρκετιγκ, οι οποίοι τις εισάγουν, τις υιοθετούν και τις επιβάλλουν, ονομάζει *must*) και στην πρόσβαση στα μέσα για την ικανοποίησή τους και οι οποίες έχουν οικονομικά αποτελέσματα, επιτρέποντας σε κάποιον να επιτύχει άμεσα ή έμμεσα (με τη διαμεσολάβηση της πίστωσης), μια υπερεργασία, δεν απειλούν αναγκαία και αυτομάτως την επιβίωση του συστήματος· ότι από το δομικό χάσμα και τις συνακόλουθες ματαιώσεις εκπηγάζει ακριβώς η αναπαραγωγή μέσω της μετάθεσης, που εξασφαλίζει τη διαιώνιση της δομής των θέσεων μέσα από το μετασχηματισμό της «φύσης» των συνθηκών.

Η αναπαραγωγή της κοινωνικής δομής μπορεί να πραγματοποιηθεί εντός και μέσω μιας πάλης ανταγωνισμού που οδηγεί σε μια απλή μετάθεση της δομής των κατανομών επί όσο καιρό και μόνο επί όσο καιρό τα μέλη των κυριαρχημένων τάξεων εισέρχονται στην πάλη *σε διασκορπισμένη τάξη*, δηλαδή με δράσεις και αντιδράσεις που αθροίζονται σε ένα όλον μόνο *στατιστικά*, μέσω των *εξωτερικών αποτελεσμάτων* τα οποία οι δράσεις των μεν επιφέρουν στις δράσεις των δε έξω από κάθε διάδραση και συναλλαγή, άρα στην αντικειμενικότητα, έξω από το συλλογικό ή ατομικό έλεγχο και συνηθέστερα ενάντια στα ατομικά και συλλογικά συμφέροντα των δρώντων[27]. Αυτή η ιδιαίτερη μορφή πάλης των τάξεων, η πάλη ανταγωνισμού, είναι η πάλη που τα μέλη των κυριαρχημένων τάξεων αφήνονται να τους επιβληθεί όταν αποδέχονται τα όποια διακυβεύματα τους προτείνουν οι κυρίαρχοι, πάλη *αφομοιωτική* και, λόγω του αρχικού μειονεκτήματος, *αναπαραγωγική*, εφόσον όσοι εισέρχονται σ' αυτό το, θα λέγαμε, κυνηγητό, όπου εκκινούν αναγκαστικά ηττημένοι, όπως μαρτυρεί η σταθερότητα των αποστάσεων, αναγνωρίζουν σιωπηρά, με το γεγονός και μόνο ότι διαγωνίζονται, τη νομιμότητα των σκοπών που κυνηγούν εκείνοι τους οποίους οι ίδιοι κυνηγούν.

Έχοντας αποδείξει τη λογική των διεργασιών ανταγωνισμού (ή διασκορπισμού) οι οποίες καταδικάζουν κάθε δρώντα να αντιδρά *μεμονωμένα* στο αποτέλεσμα των αναρίθμητων αντιδράσεων των άλλων δρώντων ή, ακριβέστερα, στο αποτέλεσμα του *στατιστικού συμφυρμού* των μεμονωμένων δράσεών τους και οι οποίες περιστέλλουν την τάξη σε κατάσταση *μάζας* κυριαρχημένης από τον ίδιο τον αριθμό της και τη μάζα της, είμαστε σε θέση να θέσουμε το ερώτημα, που σήμερα συζητείται πολύ μεταξύ των ιστορικών[28], σχετικά με τις συνθήκες (οικονομική κρίση, κρίση οικονομική ύστε-

---

[27] Το όριο αυτών των διαδικασιών στατιστικής δράσης συγκροτούν οι διαδικασίες πανικού ή *άτακτης φυγής*, όπου κάθε δρων συμβάλλει σε ό,τι ακριβώς φοβάται εκτελώντας πράξεις καθορισμένες από το αποτέλεσμα που φοβάται (ό,τι συμβαίνει με τον οικονομικό πανικό): σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, η συλλογική δράση, απλό στατιστικό άθροισμα ασυντόνιστων ατομικών δράσεων, καταλήγει σε ένα συλλογικό αποτέλεσμα μη αναγώγιμο ή αντίνομο στα συλλογικά συμφέροντα, ακόμα και στα κατ' ιδίαν συμφέροντα τα οποία κυνηγούν οι ατομικές δράσεις (αυτό φαίνεται καθαρά όταν η απώλεια του ηθικού, την οποία επιφέρει μια απαισιόδοξη παράσταση του μέλλοντος της τάξης, συμβάλλει στην παρακμή της συγκεκριμένης τάξης, εφόσον τα μέλη των τάξεων σε παρακμή συμβάλλουν με πολυάριθμες συμπεριφορές στη συλλογική παρακμή, όπως οι τεχνίτες που ωθούν τα παιδιά τους προς τις σπουδές, ενώ παράλληλα κατηγορούν το σχολικό σύστημα ότι απομάκρυνε τους νέους από το επάγγελμα).

[28] Βλ. L. Stone, «Theories of Revolution», *World Politics*, 18 (2), Ιανουάριος 1966.

ρα από μια περίοδο ανάπτυξης κτλ.) στις οποίες διακόπτεται η διαλεκτική των αμοιβαία αναπαραγόμενων αντικειμενικών προοπτικών και υποκειμενικών προσδοκιών: είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι μια απότομη απαγκίστρωση των αντικειμενικών προοπτικών ως προς τις υποκειμενικές προσδοκίες τις οποίες εγείρει η προηγούμενη κατάσταση των αντικειμενικών συνθηκών μπορεί να προκαλέσει μια ρήξη της προσυπογραφής την οποία οι κυριαρχημένες τάξεις, αποκλεισμένες αίφνης αντικειμενικά και υποκειμενικά από τον αγώνα δρόμου, χορηγούν στους μέχρι πρότινος σιωπηρά αποδεκτούς κυρίαρχους στόχους, και έτσι να καταστήσει δυνατή μια αληθινή ανατροπή του πίνακα αξιών.

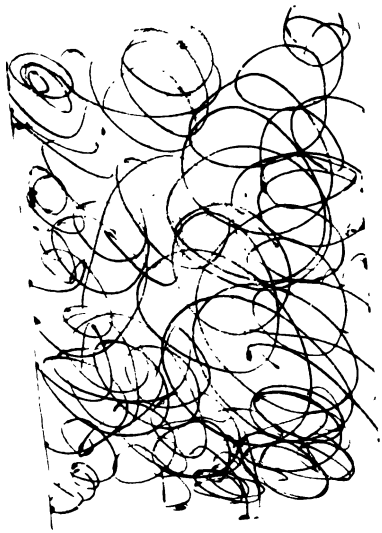

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΕΞΗ ΚΑΙ Ο ΧΩΡΟΣ ΤΟΥ ΒΙΟΤΙΚΟΥ ΥΦΟΥΣ

Ο κοινωνικός χώρος όπως έχει περιγραφεί, και αυτό θα αρκούσε να μας το υπενθυμίσει το γεγονός ότι θα μπορούσε να παρουσιαστεί με μορφή σχήματος, είναι μια *αφηρημένη παράσταση*, που έχει παραχθεί χάρη σε μια ειδική εργασία κατασκευής και η οποία παρέχει, εν είδει χάρτη, μια αεροπορική θέαση, μια άποψη του συνόλου των σημείων από τα οποία ορμώμενοι οι συνηθισμένοι δρώντες (και μεταξύ τους ο κοινωνιολόγος ή ο ίδιος ο αναγνώστης στις συνηθισμένες συμπεριφορές τους) θεώνται τον κοινωνικό κόσμο. Καθώς καθιστά εφικτή τη συγχρονική ύπαρξη της, αντιληπτής με μία και μόνη ματιά (σε αυτό ακριβώς συνίστανται οι ευρετικές αρετές του) ολότητας των θέσεων τις οποίες οι δρώντες δεν μπορούν ποτέ να προσλάβουν όλες μαζί και στην πολλαπλότητα των σχέσεών τους, είναι για τον πρακτικό χώρο της καθημερινής ύπαρξης, με τις αποστάσεις που κρατάει κανείς ή ορίζει και με τους κοντινούς του ανθρώπους που μπορεί να του είναι πιο μακρινοί κι από τους ξένους, ό,τι είναι ο χώρος της γεωμετρίας για τον οντολογικό χώρο της συνηθισμένης ύπαρξης, με τα κενά του και τις ασυνέχειές του. Το σημαντικότερο όμως φαίνεται να είναι ότι το ζήτημα αυτού του χώρου τίθεται ακριβώς μέσα σ' αυτόν το χώρο, ότι οι δρώντες κοιτάζουν το χώρο αυτό, την αντικειμενικότητα του οποίου δε θα μπορούσε κανείς να αρνηθεί, από οπτικές γωνίες που εξαρτώνται από τη θέση την οποία καταλαμβάνουν μέσα του και όπου εκφράζεται συχνά η θέλησή τους να τον μετασχηματίσουν ή να τον διατηρήσουν. Έτσι, κάμποσες λέξεις τις οποίες χρησιμοποιεί η επιστήμη για να δηλώσει τις τάξεις που κατασκευάζει είναι δανεισμένες από τη συνηθισμένη χρήση, όπου χρησιμεύουν για να εκφράσουν τη συνηθέστερα πολεμική θεώρηση την οποία σχηματίζουν οι ομάδες οι μεν για τις δε. Οι κοινωνιολόγοι, εμφορούμενοι θαρρείς από τη ζέση τους για περισσότερη αντικειμενικότητα, λησμονούν σχεδόν πάντα ότι τα «αντικείμενα» που ταξινομούν παράγουν μεν αντικειμενικά ταξινομήσιμες πρα-

κτικές, αλλά επίσης όχι λιγότερο αντικειμενικές διεργασίες ταξινόμησης, ταξινομήσιμες άλλωστε και αυτές. Η διαίρεση σε τάξεις που διενεργεί η επιστήμη οδηγεί στην κοινή ρίζα των ταξινομήσιμων πρακτικών τις οποίες παράγουν οι δρώντες και των ταξινομικών κρίσεων τις οποίες εκφέρουν για τις πρακτικές των άλλων ή για τις δικές τους πρακτικές: και τούτο γιατί η έξη είναι ταυτόχρονα και *γενεσιουργός αρχή* αντικειμενικά ταξινομήσιμων πρακτικών και *σύστημα ταξινόμησης (principium divisionis)* των πρακτικών αυτών. Ακριβώς στους κόλπους της σχέσης ανάμεσα στις δύο ικανότητες που προσδιορίζουν την έξη, ικανότητα παραγωγής ταξινομήσιμων πρακτικών και έργων, ικανότητα διαφοροποίησης και αποτίμησης των πρακτικών αυτών και των προϊόντων (γούστο), συγκροτείται ο *παριστώμενος κοινωνικός κόσμος*, δηλαδή ο *χώρος του βιοτικού ύφους*.

Η σχέση που καθιερώνεται στην πραγματικότητα ανάμεσα στα διακριτικά χαρακτηριστικά της οικονομικής και κοινωνικής συνθήκης (στον όγκο και στη δομή του κεφαλαίου που προσλαμβάνονται συγχρονικά και διαχρονικά) και στα όποια διακριτικά γνωρίσματα συνδέονται με την αντίστοιχη θέση στο χώρο του βιοτικού ύφους δεν καθίσταται κατανοητή σχέση αν δεν κατασκευαστεί η έξη ως γεννητικός τύπος, ο οποίος μας επιτρέπει να εξηγήσουμε τόσο τις ταξινομήσιμες πρακτικές και τα προϊόντα όσο και τις κρίσεις, επίσης ταξινομημένες, που συγκροτούν αυτές τις πρακτικές και τα έργα σε σύστημα *διακριτικών σημείων*. Όταν μιλάμε για τον αριστοκρατικό ασκητισμό των καθηγητών ή για την αξίωση της μικροαστικής τάξης, δεν περιγράφουμε απλώς τις ομάδες αυτές μέσω μιας από τις ιδιότητές τους, κι ας πρόκειται για τη σημαντικότερη· επιχειρούμε να ονοματίσουμε τη γενεσιουργό αρχή όλων των ιδιοτήτων τους και όλων των κρίσεών τους αναφορικά με τις ιδιότητες τις δικές τους ή των άλλων. Ενσωματωμένη αναγκαιότητα, η οποία έχει μετατραπεί σε γενεσιουργό διάθεση έλλογων πρακτικών και αντιλήψεων ικανών να δώσουν νόημα στις πρακτικές που γεννιούνται έτσι, η έξη, ως γενική και ευμετάθετη διάθεση, πραγματοποιεί μια συστηματική και καθολική εφαρμογή της εγγενούς αναγκαιότητας των συνθηκών εκμάθησης, εφαρμογή που εκτείνεται πέρα από τα όρια των άμεσα κεκτημένων γνώσεων: λόγω αυτού ακριβώς όλες ανεξαιρέτως οι πρακτικές ενός δρώντος (ή του συνόλου των δρώντων οι οποίοι είναι προϊόν παρόμοιων συνθηκών) είναι ταυτόχρονα και συστηματικές, καθόσον είναι προϊόν της εφαρμογής ταυτόσημων (ή αμοιβαία μετατρέψιμων) σχημάτων, και συστηματικά διακριτές από τις συστατικές πρακτικές ενός άλλου βιοτικού ύφους.

Λόγω του γεγονότος ότι οι διαφορετικές συνθήκες ύπαρξης παράγουν διαφορετικές έξεις, συστήματα γενεσιουργών σχημάτων επιδεκτικών εφαρ-

Διάγραμμα 7. Συνθήκες ύπαρξης, έξη και βιοτικό ύφος

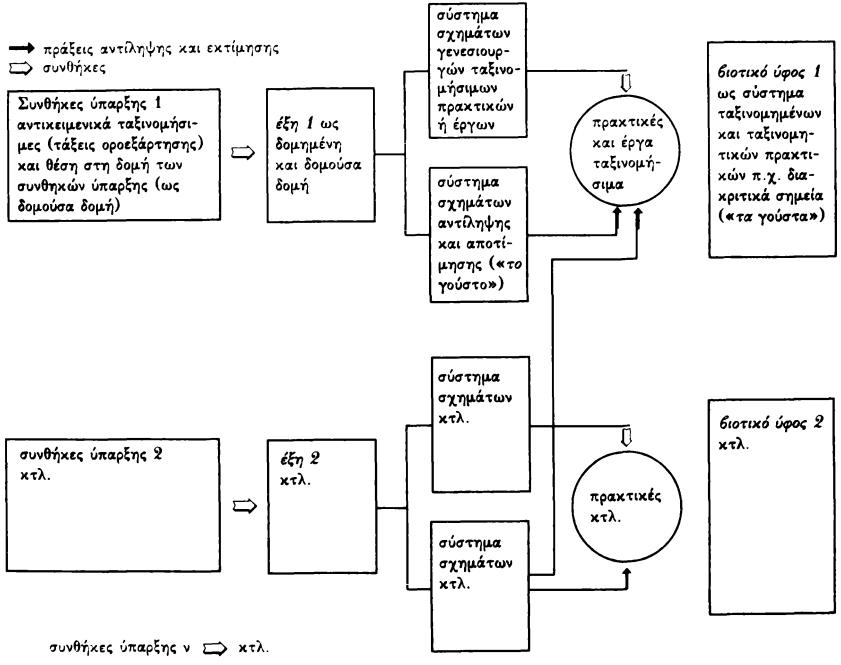

μογής, μέσω απλής μεταφοράς, στους πλέον διαφορετικούς τομείς της πρακτικής, οι πρακτικές που δημιουργούνται από τις διαφορετικές έξεις παρουσιάζονται ως συστηματικά μορφώματα ιδιοτήτων, τα οποία εκφράζουν τις διαφορές που είναι αντικειμενικά εγγεγραμμένες στις συνθήκες ύπαρξης υπό μορφή συστημάτων διαφορικών αποκλίσεων, τα οποία, *καθώς γίνονται αντιληπτά* από δρώντες εξοπλισμένους με τα όποια σχήματα αντίληψης και αποτίμησης είναι αναγκαία προκειμένου να τα εντοπίσουν, να τα ερμηνεύσουν και να αξιολογήσουν τα διακριτικά τους γνωρίσματα, λειτουργούν ως εκδοχές βιοτικού ύφους[1].

Δομούσα δομή, που οργανώνει τις πρακτικές και την αντίληψη των πρακτικών, η έξη είναι επίσης δομημένη δομή: η αρχή διαίρεσης σε λογικές τάξεις η οποία οργανώνει την αντίληψη του κοινωνικού κόσμου είναι και η ίδια προϊόν της ενσωμάτωσης της διαίρεσης σε κοινωνικές τάξεις. Κάθε συνθήκη ορίζεται αδιαχώριστα και από τις ενδογενείς ιδιότητές της και από τις σχεσιακές ιδιότητες τις οποίες οφείλει στη θέση της μέσα στο σύστημα των συνθηκών που είναι επίσης *σύστημα διαφορών*, διαφορικών θέσεων, δηλαδή, ορίζεται από όλα όσα τη διακρίνουν από όλα όσα δεν είναι και ιδίως από όλα εκείνα στα οποία αντιτίθεται: η κοινωνική ταυτότητα ορίζεται και καταδηλώνεται μέσα στη διαφορά. Με άλλα λόγια, στις διαθέσεις της έξης βρίσκεται αναπόφευκτα εγγεγραμμένη ολόκληρη η δομή του συστήματος των συνθηκών, όπως πραγματοποιείται μέσα στην εμπειρία μιας συνθήκης που καταλαμβάνει μια καθορισμένη θέση στη δομή αυτή: οι θεμελιακότερες αντιθέσεις της δομής των συνθηκών (ψηλός/χαμηλός, πλούσιος/φτωχός κτλ.) έχουν την τάση να επιβληθούν ως οι θεμελιακές αρχές της δόμησης των πρακτικών και της αντίληψης των πρακτικών. Η έξη, σύστημα συστημάτων γενεσιουργών διαφόρων πρακτικών, που εκφράζει με συστηματικό τρόπο τόσο την αναγκαιότητα και τις εγγενείς ελευθερίες της ταξικής συνθήκης όσο και τη συστατική *διαφορά* της θέσης, προσλαμβάνει τις διαφορές συνθήκης, τις οποίες συλλαμβάνει υπό μορφή διαφορών ανάμεσα σε ταξινομημένες και ταξινομητικές πρακτικές (ως προϊόντα της έξης), σύμφωνα με αρχές διαφοροποίησης οι οποίες, όντας και οι ίδιες προϊόν των διαφορών αυτών, εναρμονίζονται αντικειμενικά με εκείνες και άρα τείνουν να τις αντιλαμβάνονται ως φυσικές[2]. Αν πρέπει να επαναβεβαιώσουμε,

---

[1] Με άλλα λόγια, η σχέση ανάμεσα στις συνθήκες ύπαρξης και στις πρακτικές ή στο νόημα των πρακτικών δεν πρέπει να κατανοηθεί ούτε στη λογική του μηχανισμού ούτε στη λογική της συνείδησης.

[2] Ο παρατηρητής ο οποίος διαιρεί έναν πληθυσμό σε τάξεις πραγματοποιεί μια διεργασία που έχει το ισοδύναμό της στην κοινωνική πρακτική. Αν δεν το ξέρει αυτό, πέρα από το

ενάντια σε οποιαδήποτε μορφή μηχανισμού, ότι η συνηθισμένη εμπειρία του κοινωνικού κόσμου είναι γνώση, δεν είναι λιγότερο σημαντικό να αντιληφθούμε, ενάντια στην ψευδαίσθηση περί αυθόρμητης γένεσης της συνείδησης στην οποία ανάγονται πλήθος θεωριών της «συνειδητοποίησης», ότι η πρώτη γνώση είναι παραγνώριση, αναγνώριση μιας τάξης κατεστημένης επίσης στα μυαλά. Οι εκδοχές βιοτικού ύφους είναι έτσι τα συστηματικά προϊόντα των έξεων τα οποία, καθώς γίνονται αντιληπτά στο πλαίσιο των αμοιβαίων σχέσεών τους σύμφωνα με τα σχήματα της έξης, αποβαίνουν συστήματα κοινωνικά χαρακτηρισμένων (ως «διακεκριμένων», «χυδαίων» κτλ.) σημείων. Η διαλεκτική των συνθηκών και των έξεων βρίσκεται στα θεμέλια της αλχημείας που μεταμορφώνει την κατανομή του κεφαλαίου, ισολογισμό ενός συσχετισμού δυνάμεων, σε σύστημα αντιληπτών διαφορών, διακριτικών ιδιοτήτων, δηλαδή σε κατανομή συμβολικού κεφαλαίου, νόμιμου κεφαλαίου, παραγνωρισμένου στην αντικειμενική αλήθεια του.

Ως δομημένα προϊόντα (*opus operatum*) τα οποία παράγει η ίδια δομούσα δομή (*modus operandi*) χάρη σε *αναμεταφράσεις* που επιβάλλονται από την προσίδια λογική των διαφορετικών *πεδίων*, όλες οι πρακτικές και τα έργα του ίδιου δρώντος εναρμονίζονται αντικειμενικά μεταξύ τους, πέρα από κάθε εμπρόθετη επιδίωξη της συνοχής, και ενορχηστρώνονται αντικειμενικά, πέρα από κάθε συνειδητό συντονισμό, με τις πρακτικές και τα έργα όλων των μελών της ίδιας τάξης: η έξη δημιουργεί συνεχώς πρακτικές μεταφορές, δηλαδή, σε μια άλλη γλώσσα, μεταβιβάσεις (όπου η μεταβίβαση κινητικών συνηθειών είναι απλώς ένα ιδιαίτερο παράδειγμα) ή, καλύτερα, *συστηματικές μεταθέσεις* που επιβάλλονται από τις ιδιαίτερες συνθήκες της εφαρμογής της στην πρακτική, οπότε το ίδιο ασκητικό ήθος, από το οποίο θα περίμενε κανείς, π.χ., ότι εκφράζεται πάντα με την αποταμίευση, μπορεί σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα να εκδηλωθεί σε έναν ιδιαίτερο τρόπο χρήσης της πίστωσης. Οι πρακτικές του ίδιου δρώντος και, ευρύτερα, οι πρακτικές όλων των δρώντων της ίδιας τάξης οφείλουν τη *συγγένεια ύφους* που μετατρέπει την καθεμιά τους σε μεταφορά μιας οποιασδήποτε από τις

ότι διατρέχει τον κίνδυνο να δώσει ως επιστημονική ταξινόμηση μια λίγο πολύ τροποποιημένη μορφή μιας αυτοχθόνου ταξινόμησης (πολυάριθμες «τυπολογίες» δεν είναι τίποτε άλλο από αυτό), δεν έχει καμία πιθανότητα να φέρει στο επίπεδο της συνείδησης την αλήθεια των ταξινομικών διεργασιών του, οι οποίες, παρόμοιες ως προς αυτό με τις αντίστοιχες της αυτοχθόνου γνώσης, προϋποθέτουν συσχετίσεις και συγκρίσεις και οι οποίες, και όταν ακόμα φαίνεται να τοποθετούνται στα εδάφη της κοινωνικής φυσικής, στην πραγματικότητα παράγουν και ερμηνεύουν σημαίνουσες διακρίσεις, τοποθετούνται με δυο λόγια στην τάξη του συμβολικού.

άλλες στο γεγονός ότι αποτελούν προϊόν μεταβιβάσεων των ίδιων σχημάτων δράσης από το ένα πεδίο στο άλλο: οικείο παράδειγμα της έξης, αυτού του αναλογικού τελεστή, η διάθεση που αποκαλείται «γραφή», δηλαδή ένας ιδιαίτερος τρόπος χάραξης των χαρακτήρων, παράγει πάντα την ίδια γραφή, δηλαδή γραφικά ιχνογραφήματα τα οποία, παρά τις διαφορές μεγέθους, υλικού και χρώματος που συνδέονται με το υποστήριγμα, φύλλο χαρτί ή μαυροπίνακα, ή με το όργανο, στιλό ή κιμωλία, άρα παρά τις διαφορές ανάμεσα στα κινητοποιημένα κινητικά σύνολα, παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά αμέσως αντιληπτά, όπως συμβαίνει με όλα τα γνωρίσματα ύφους ή τεχνοτροπίας από τα οποία αναγνωρίζεται ένας ζωγράφος ή ένας συγγραφέας τόσο αλάθητα όσο και ένας άνθρωπος από το περπάτημά του[3].

Η συστηματικότητα ενυπάρχει στο *opus operatum* επειδή ενυπάρχει στο *modus operandi*[4]: αν ενυπάρχει στο σύνολο των «ιδιοτήτων», με τη διττή έννοια του όρου, από τις οποίες περιβάλλονται τα άτομα ή οι ομάδες, σπίτια, έπιπλα, πίνακες, βιβλία, αυτοκίνητα, οινοπνευματώδη ποτά, τσιγάρα, αρώματα, ρούχα, καθώς και στις πρακτικές όπου εκδηλώνουν τη διάκρισή τους, αθλήματα, παιχνίδια, πολιτιστικές ψυχαγωγικές δραστηριότητες, τούτο συμβαίνει απλώς και μόνο επειδή ενυπάρχει στην εξ υπαρχής συνθετική ενότητα της έξης — ενοποιού και γενεσιουργού αρχής όλων των πρακτικών. Το γούστο, ροπή και ικανότητα προς την (υλική και/ή συμβολική) ιδιοποίηση μιας καθορισμένης τάξης ταξινομημένων και ταξινομητικών αντικειμένων ή πρακτικών, είναι ο γενεσιουργός τύπος που βρίσκεται στην αρχή του βιοτικού ύφους, ενωτικού συνόλου διακριτικών προτιμήσεων οι οποίες εκφράζουν, στην ειδοποιό λογική καθενός από τους συμβολικούς υποχώρους, επίπλωση, ένδυση, γλώσσα ή σωματική έξιν, την ίδια εκφρα-

---

[3] Το αληθινό *παστίτσιο* (pasticcio), το παράδειγμα του οποίου δίνει ο Προυστ, δεν αναπαράγει τα πλέον σηματοδοτικά γνωρίσματα ενός ύφους —όπως κάνει η παρωδία ή η γελοιογραφία— αλλά την έξη, ό,τι ο Ζακ Ριβιέρ αποκαλεί «εστία της ψυχονοητικής δραστηριότητας», όπου γεννιέται ο αρχικός λόγος: «Μας διασκεδάζει να βλέπουμε κάθε συγγραφέα να "επανέρχεται" ακέραιος και να ξανακάνει, στην επαφή με ένα συμβάν που δεν έχει γνωρίσει, τις ίδιες ακριβώς κινήσεις με τις οποίες αντιδρούσε σε όσα του φέρνει η ζωή. Η εστία της ψυχονοητικής του δραστηριότητας ξαναβρέθηκε, η λάμπα στον εγκέφαλό του ξανάναψε» (J. Rivière, στο M. Proust και J. Rivière, *Correspondance, 1914-1922*, Gallimard, Παρίσι, 1976, Παράρτημα Β, σ. 326).

[4] Έτσι, ενάντια στον ατομισμό μιας κοινωνικής ψυχολογίας, η οποία, διασπώντας την ενότητα της πρακτικής, καταρτίζει «νόμους» μερικού χαρακτήρα που αξιώνουν να εξηγήσουν τα προϊόντα, το *opus operatum*, ο στόχος εδώ είναι να καταρτιστούν οι καθολικοί νόμοι που αναπαράγουν τους νόμους παραγωγής, το *modus operandi*.

στική πρόθεση. Κάθε διάσταση του βιοτικού ύφους «συμβολίζει μαζί» με τις άλλες, όπως έλεγε ο Λάιμπνιτς, και τις συμβολίζει: η κοσμοθεώρηση ενός γέρου εβενουργού, ο τρόπος με τον οποίο διαχειρίζεται τον προϋπολογισμό του, το χρόνο του ή το σώμα του, η χρήση της γλώσσας από πλευράς του και οι ενδυματολογικές του επιλογές, όλα αυτά δίνουν ακέραια το «παρών» στην πρακτική ηθική του —σχολαστική και άψογη εργασία, αποτέλεσμα περιποιημένο, ψιλοδουλεμένο, ολοκληρωμένο— και στην αισθητική του —εργασία για την εργασία—, που τον κάνει να μετράει την ομορφιά των προϊόντων του με την επιμέλεια και την υπομονή που απαίτησαν.

Το σύστημα *ταιριαστών* ιδιοτήτων, στις οποίες θα πρέπει να συμπεριλάβουμε τα πρόσωπα —μιλάμε για «ταιριαστό ζευγάρι», ενώ οι φίλοι αρέσκονται να λένε ότι έχουν τα ίδια γούστα—, έχει ως αρχή το γούστο, σύστημα ταξινομικών σχημάτων που δεν μπορούν να εισχωρήσουν στη συνείδηση παρά μόνο πολύ μερικά, παρ' ότι, όσο ανερχόμαστε στην κοινωνική ιεραρχία, το βιοτικό ύφος παραχωρεί ολοένα σημαντικότερη θέση σε ό,τι ο Βέμπερ αποκαλεί «στιλιζάρισμα της ζωής». Από το γούστο εκπηγάζει αυτή η αμοιβαία προσαρμογή όλων των γνωρισμάτων που σχετίζονται με ένα πρόσωπο και τα οποία η παλιά αισθητική συνιστούσε για την *αμοιβαία ενίσχυση* που φέρνουν το ένα στο άλλο: οι αναρίθμητες πληροφορίες που δίνει ένα πρόσωπο, συνειδητά ή ασύνειδα, επαυξάνονται και επιβεβαιώνονται επ' άπειρον, προσφέροντας στον ενημερωμένο παρατηρητή το ίδιο είδος ηδονής το οποίο παρέχουν στον ερασιτέχνη της τέχνης οι συμμετρίες και οι αντιστοιχίες που απορρέουν από μια αρμονική κατανομή των πλεονασμών. Το αποτέλεσμα επικαθορισμού που απορρέει από τους πλεονασμούς αυτούς γίνεται τόσο εντονότερα αισθητό όσο περισσότερο, για την κοινή αντίληψη, τα διαφορετικά γνωρίσματα τα οποία η παρατήρηση ή η μέτρηση μας αναγκάζουν να απομονώσουμε αλληλοεισδύουν το ένα στο άλλο, εφόσον καθένα από τα πληροφοριακά στοιχεία που μας δίνει η πρακτική (μια κρίση στη ζωγραφική, για παράδειγμα) επηρεάζεται —και, σε περίπτωση παρέκκλισης σε σχέση με το πιθανό γνώρισμα, *διορθώνεται*— από το αποτέλεσμα του συνόλου των γνωρισμάτων τα οποία έχουν γίνει αντιληπτά προηγουμένως ή συγχρόνως. Γι' αυτό και η έρευνα που επιδιώκει να απομονώσει τα γνωρίσματα —αποσυνδέοντας, για παράδειγμα, τα πράγματα που λέγονται από τον τρόπο με τον οποίο λέγονται—, να τα αποσπάσει από το σύστημα των συνακόλουθων γνωρισμάτων, επιδιώκει να ελαχιστοποιήσει ως προς κάθε σημείο το χάσμα ανάμεσα στις τάξεις, και κυρίως την απόσταση ανάμεσα στους μικροαστούς και στους αστούς: στις συνηθισμένες καταστάσεις της αστικής ύπαρξης, οι κοινοτοπίες σχετικά με την τέχνη, τη λογοτεχνία ή τον κινηματογράφο έχουν τη σοβαρή και κόσμια

φωνή, την αργή και αεράτη απαγγελία, το απόμακρο ή σίγουρο χαμόγελο, τις μετρημένες κινήσεις, το κοστούμι με το ωραίο κόψιμο και το αστικό σαλόνι εκείνου που τις εκστομίζει[5].

Έτσι, το γούστο είναι ο πρακτικός τελεστής της μεταστοιχείωσης των πραγμάτων σε διακριτά και διακριτικά σημεία, των συνεχών κατανομών σε ασυνεχείς αντιθέσεις· μέσω αυτού οι διαφορές που είναι εγγεγραμμένες στη *φυσική τάξη* των σωμάτων προσπελάζουν τη *συμβολική τάξη* των σημαινουσών διακρίσεων. Μεταμορφώνει τις αντικειμενικά ταξινομημένες πρακτικές στις οποίες μια συνθήκη αυτοσημασιοδοτείται (μέσω του μεσολαβητή της) σε ταξινομούσες πρακτικές, δηλαδή σε συμβολική έκφραση της ταξικής θέσης, επειδή ακριβώς τις αντιλαμβάνεται στο πλαίσιο των αμοιβαίων σχέσεών τους και σε συνάρτηση με κοινωνικά σχήματα ταξινόμησης. Είναι έτσι πηγή του συστήματος των διακριτικών γνωρισμάτων το οποίο γίνεται αναπόφευκτα αντιληπτό ως συστηματική έκφραση μιας ιδιαίτερης τάξης υπαρξιακών συνθηκών, δηλαδή ως διακριτικό βιοτικό ύφος, από οποιονδήποτε διαθέτει την πρακτική γνώση των σχέσεων ανάμεσα στα διακριτικά σημεία και στις θέσεις στις κατανομές, ανάμεσα στο χώρο των αντικειμενικών ιδιοτήτων, τον οποίο έφερε στην επιφάνεια η επιστημονική κατασκευή, και στον όχι λιγότερο αντικειμενικό χώρο του βιοτικού ύφους, που υπάρχει ως τέτοιος για τη συνηθισμένη ύπαρξη και μέσω αυτής. Το ταξινομικό αυτό σύστημα, το οποίο παράγεται από την ενσωμάτωση της δομής του κοινωνικού χώρου όπως αυτή επιβάλλεται διαμέσου της εμπειρίας μιας καθορισμένης θέσης στο χώρο αυτό, είναι, μέσα στα όρια των οικονομικών πιθανοτήτων και απιθανοτήτων (τις οποίες τείνει να αναπαράγει στη λογική του), πηγή πρακτικών προσαρμοσμένων στις εγγενείς κανονικότητες μιας συνθήκης· διενεργεί συνεχώς τη μεταστοιχείωση των αναγκαιοτήτων σε στρατηγικές, των καταναγκασμών σε προτιμήσεις και γεννάει, έξω από κάθε μηχανικό καθορισμό, το σύνολο των συστατικών «επιλογών» των

---

[5] Παρ' ότι τα κενά ενδέχεται να μεταστραφούν σε περιφρονητική απόρριψη και η σύγχυση σε αφηρημάδα. Οι αστοί διακρίνονται ιδιαίτερα από την ικανότητά τους να *ελέγχουν την κατάσταση έρευνας* (κάτι που θα έπρεπε να λάβουν υπόψη όλες οι αναλύσεις πορισμάτων). Ο έλεγχος της κοινωνικής σχέσης στο πλαίσιο της οποίας λειτουργεί η κουλτούρα τούς παρέχεται κυρίως από την (πολύ άνισα μοιραμένη) ικανότητα να υιοθετούν τη σχέση με τη γλώσσα που απαιτείται σε όλες τις καταστάσεις κοσμικής συζήτησης (π.χ., φλυαρία για τον κινηματογράφο ή για τα ταξίδια) και η οποία προϋποθέτει την τέχνη να θίγεις επιφανειακά, να ξεγλιστράς, να συγκαλύπτεις, χρησιμοποιώντας εν αφθονία όλα τα παραγεμίσματα, όλες τις σφήνες και τις συντακτικές προφυλάξεις που εντοπίζονται από τους γλωσσολόγους ως χαρακτηριστικά της αστικής γλώσσας.

διαφόρων ταξινομημένων και ταξινομητικών εκδοχών *βιοτικού ύφους*, οι οποίες αντλούν το νόημά τους, δηλαδή την αξία τους, από τη θέση τους μέσα σε ένα σύστημα αντιθέσεων και συσχετίσεων[6]. Ανάγκη που έχει γίνει φιλοτιμία, παρακινεί συνεχώς στην εξ ανάγκης φιλοτιμία, παρακινώντας σε «επιλογές» προσαρμοσμένες στη συνθήκη εκείνη, προϊόν της οποίας είναι το ίδιο: όπως βλέπουμε σε όλες τις περιπτώσεις όπου, ύστερα από μια αλλαγή στην κοινωνική θέση, οι συνθήκες στις οποίες έχει παραχθεί η έξη δε συμπίπτουν με τις συνθήκες στις οποίες λειτουργεί και όπου μπορεί κανείς να απομονώσει την προσίδια αποτελεσματικότητά της, εκείνο που κατευθύνει τις αντικειμενικά προσαρμοσμένες σ' αυτούς τους πόρους πρακτικές δεν είναι ένα μικρό ή μεγάλο εισόδημα αλλά το γούστο, *γούστο ανάγκης ή γούστο πολυτελείας*. Χάρη σε αυτό ακριβώς έχει κανείς ό,τι του αρέσει επειδή του αρέσει ό,τι έχει, δηλαδή τις ιδιότητες που βλέπει να του προσδίδονται έμπρακτα στις κατανομές και να του απονέμονται αυτοδικαίως στις ταξινομήσεις[7].

1. Η ομολογία ανάμεσα στους χώρους

Έχοντας κατά νου τα προηγούμενα, και ιδίως το γεγονός ότι τα γενεσιουργά σχήματα της έξης εφαρμόζονται, μέσω απλής μεταφοράς, στους πλέον διαφορετικούς τομείς της πρακτικής, καταλαβαίνουμε αμέσως γιατί οι πρακτικές ή τα αγαθά που σχετίζονται με τις διαφορετικές τάξεις στους διαφορετικούς τομείς της πρακτικής οργανώνονται σύμφωνα με δομές αντίθεσης που είναι εντελώς ομόλογες μεταξύ τους, επειδή είναι όλες ομόλογες προς το χώρο των αντικειμενικών αντιθέσεων ανάμεσα στις συνθήκες. Χωρίς να φιλοδοξούμε να αποδείξουμε εδώ σε λίγες σελίδες ό,τι όλη η συνέχεια πρόκειται να δείξει, αλλά και για να καταστήσουμε αντιληπτό στην ολότητά του ένα σύνολο σχέσεων που κινδυνεύει να συγκαλυφθεί από τη λεπτομέρεια των αναλύσεων, θα αρκεστούμε να υποδείξουμε, πολύ σχημα-

---

[6] Η οικονομική θεωρία, που αντιμετωπίζει τους οικονομικούς δρώντες ως εναλλάξιμα ενεργά πρόσωπα, παραλείπει παραδόξως να λάβει υπόψη τις οικονομικές συνθήκες δυνατότητας των οικονομικών διαθέσεων και έτσι καθίσταται ανίκανη να εξηγήσει πραγματικά τα συστήματα προτιμήσεων τα οποία προσδιορίζουν μη συγκρίσιμες και ανεξάρτητες υποκειμενικές ωφελιμότητες.

[7] Η πρακτική ηθική που φιλοδοξεί να επιβάλει ως καθολικό κανονιστικό πρότυπο τις αρχές ενός ήθους, δηλαδή τις αναγκαστικές επιλογές μιας συνθήκης, είναι ένας ακόμα τρόπος, πιο αδιόρατος, να υποκύψει κανείς στο *amor fati*, να αρκεστεί σε ό,τι είναι και σε ό,τι έχει. Αυτό είναι το θεμέλιο της αντινομίας που αισθανόμαστε μεταξύ πρακτικής ηθικής και επαναστατικής πρόθεσης.

τικά, πώς οι δύο μεγάλες αρχές οργάνωσης του κοινωνικού χώρου κατευθύνουν τη δομή και τη μεταβολή του χώρου της πολιτιστικής κατανάλωσης και, γενικότερα, ολόκληρου του χώρου του βιοτικού ύφους, πτυχή του οποίου συνιστά η κατανάλωση αυτή. Σε ό,τι αφορά την πολιτιστική κατανάλωση, η κύρια αντίθεση, ανάλογα με το σφαιρικό όγκο του κεφαλαίου, εγκαθιδρύεται εδώ ανάμεσα στην κατανάλωση των τμημάτων που είναι καλύτερα εφοδιασμένα σε οικονομικό κεφάλαιο αλλά και σε πολιτισμικό κεφάλαιο, η οποία προσδιορίζεται ως *διακεκριμένη* λόγω ακριβώς της σπανιότητάς της, και στην κατανάλωση των πλέον στερημένων από τις δύο αυτές απόψεις, η οποία θεωρείται κοινωνικά ως *χυδαία*, καθότι *εύκολη* και ταυτόχρονα *κοινή*, μαζί, στις ενδιάμεσες θέσεις, με όσες πρακτικές είναι καταδικασμένες να εμφανίζονται ως *φιλόδοξες*, εξαιτίας της δυσαρμονίας που εκδηλώνεται εντός τους ανάμεσα στη φιλοδοξία και στις δυνατότητες. Στην κυριαρχημένη συνθήκη, η οποία χαρακτηρίζεται, από τη σκοπιά των κυρίαρχων, από το συνδυασμό της αναγκαστικής ασκητείας και της αδικαιολόγητης χαλαρότητας, η κυρίαρχη αισθητική, η οποία βρίσκει τις πλέον ολοκληρωμένες πραγματώσεις της στο έργο τέχνης και στην αισθητική διάθεση, αντιπαραθέτει το συνδυασμό της άνεσης και της ασκητείας, δηλαδή τον εκλεκτικό ασκητισμό ως σκόπιμη περιστολή, οικονομία μέσων, αυτοσυγκράτηση, επιφυλακτικότητα, που καταδηλώνονται στη χαλάρωση μέσα στην ένταση — αυτή την απόλυτη εκδήλωση της υπεροχής.

Αυτή η θεμελιώδης αντίθεση εξειδικεύεται ανάλογα με τη δομή του κεφαλαίου: τα διαφορετικά τμήματα της κυρίαρχης τάξης, με τη μεσολάβηση των μέσων ιδιοποίησης που διαθέτουν, αποκλειστικά ή κυρίως πολιτιστικά από τη μια πλευρά, περισσότερο οικονομικά από την άλλη, και των παρεπόμενων διαφορετικών μορφών της σχέσης τους με τα έργα τέχνης, βρίσκονται προσανατολισμένα προς πολιτιστικές πρακτικές τόσο διαφορετικές ως προς το ύφος και το αντικείμενό τους, και μερικές φορές τόσο ανοιχτά ανταγωνιστικές (όπως των «καλλιτεχνών» και των «αστών»[8]), ώστε καταλήγει κανείς να λησμονεί ότι όλες συνιστούν παραλλαγές της ίδιας θεμελιακής σχέσης με την αναγκαιότητα και με όσους εξακολουθούν να υπόκεινται σ' αυτήν και ότι έχουν το κοινό γνώρισμα πως επιδιώκουν την αποκλειστική ιδιοποίηση των νόμιμων πολιτισμικών αγαθών και των κερδών διάκρισης που αυτή προμηθεύει. Σε αντίθεση με τα μέλη των κυρίαρχων τάξεων που ζητούν από την τέχνη υψηλό βαθμό απάρνησης του κοι-

[8] Το «αστός» χρησιμοποιείται εδώ ως στενογραφία αντί για «κυρίαρχα τμήματα της κυρίαρχης τάξης» και, αντίστοιχα, το «διανοούμενος» λειτουργεί ως «κυριαρχημένα τμήματα της κυρίαρχης τάξης».

νωνικού κόσμου και κλίνουν προς μια ηδονιστική αισθητική της άνεσης και της ευκολίας, η οποία συμβολίζεται από το βουλεβάρτο ή την ιμπρεσιονιστική ζωγραφική, τα μέλη των κυριαρχημένων τμημάτων συμπλέουν με την αισθητική σε ό,τι ουσιωδώς ασκητικό διαθέτει, και συνεπώς έχουν την τάση να προσχωρούν σε όλες τις καλλιτεχνικές επαναστάσεις που επιτελούνται στο όνομα της καθαρότητας και του καθαρμού, της άρνησης της επίδειξης και της αστικής προτίμησης για τα στολίδια, εφόσον άλλωστε και οι διαθέσεις έναντι του κοινωνικού κόσμου, τις οποίες οφείλουν στην καταστατική τους θέση ως *φτωχών συγγενών*, τους ωθούν να δέχονται μια πεσιμιστική παράσταση του κοινωνικού κόσμου.

Μπορεί να είναι πασιφανές ότι η τέχνη αντιπροσωπεύει το κατεξοχήν πεδίο εφαρμογής της πρόθεσης να υποβληθούν σε κάθαρση, εκλέπτυνση, μετουσίωση οι εύκολες παρορμήσεις και οι πρωτογενείς ανάγκες, ωστόσο γεγονός παραμένει ότι δεν υπάρχει τομέας όπου η πρόθεση αυτή να μην μπορεί να καταδηλωθεί, τομέας όπου το «στιλιζάρισμα της ζωής», δηλαδή τα πρωτεία που απονέμονται στη *μορφή* έναντι της *λειτουργίας* και τα οποία οδηγούν στην *απάρνηση της λειτουργίας*, να μην επιφέρει τα ίδια αποτελέσματα. Σε ό,τι αφορά τη γλώσσα, έχουμε την αντίθεση ανάμεσα στη λαϊκή ελευθεροστομία και στην έντονα λογοκριμένη γλώσσα της αστικής τάξης, ανάμεσα στην εξπρεσιονιστική αναζήτηση της γραφικότητας ή του «εφέ» και στην αυτοσυγκράτηση και προσποιητή απλότητα (*λιτότης*, στα ελληνικά). Ίδια οικονομία μέσων παρατηρείται και στη χρήση της σωματικής γλώσσας: οι χειρονομίες και η σπουδή, οι μορφασμοί και οι μιμικές αντιτίθενται και εδώ στη βραδύτητα —«οι αργές κινήσεις, το βραδύ βλέμμα» της αριστοκρατίας, κατά Νίτσε[9]—, στην αυτοσυγκράτηση και στην απάθεια που σηματοδοτούν την ανωτερότητα. Ακόμα και ο τομέας της πρωταρχικής γεύσης οργανώνεται σύμφωνα με τη θεμελιώδη αντίθεση, τοποθετώντας στους αντίθετους πόλους την ποσότητα και την ποιότητα, το μεγάλο φαγοπότι και τις μικρές μερίδες, την ύλη και τους τρόπους, την υπόσταση και τη μορφή.

1.1. *Μορφή και υπόσταση*

Το γεγονός ότι σε θέματα τροφικής κατανάλωσης η κύρια αντίθεση αντιστοιχεί grosso modo σε εισοδηματικές διαφορές έχει αποκρύψει τη δευτε-

---

[9] F. Nietzsche, *Der Wille zur Macht*, Alfred Kröner Verlag, Στουττγάρδη, 1964, Αφ. 943, σ. 630. [Φρειδερίκος Νίτσε, Η θέληση για δύναμη, εκδ. Νησίδες, Αθήνα, 2001, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας.]

ρεύουσα αντίθεση η οποία, στους κόλπους των μεσαίων τάξεων καθώς και στους κόλπους της κυρίαρχης τάξης, εγκαθιδρύεται ανάμεσα στα τμήματα τα πλουσιότερα σε πολιτισμικό κεφάλαιο και λιγότερο πλούσια σε οικονομικό κεφάλαιο και στα τμήματα με κληρονομιά αντίστροφης δομής. Οι παρατηρητές βλέπουν επίσης ένα απλό αποτέλεσμα του εισοδήματος στο γεγονός ότι το μερίδιο της τροφικής κατανάλωσης μειώνεται όσο ανερχόμαστε στην κοινωνική ιεραρχία ή ότι, στο πλαίσιο της τροφικής κατανάλωσης, το μερίδιο των βαριών, λιπαρών, παχυντικών αλλά επίσης φτηνών τροφών, όπως είναι τα ζυμαρικά, οι πατάτες, τα φασόλια, το λαρδί, το χοιρινό (Συμπληρωματικές Πηγές, XXXIII), και επίσης του *κρασιού* μειώνεται, ενώ αυξάνει το ποσοστό των άπαχων, ελαφρών (εύπεπτων) τροφών που δεν παχαίνουν (βοδινό, μοσχάρι, πρόβατο, αρνί και προπαντός φρέσκα φρούτα και λαχανικά κτλ.). Εξαιτίας του γεγονότος ότι η αληθινή αρχή των προτιμήσεων είναι το γούστο ως ανάγκη που έχει γίνει φιλοτιμία, η θεωρία η οποία αντιμετωπίζει την κατανάλωση ως απλή συνάρτηση του εισοδήματος ενισχύεται από τα φαινόμενα, εφόσον το εισόδημα συμβάλλει κατά σημαντικό μέρος στον καθορισμό της απόστασης από την ανάγκη. Οπωσδήποτε πάντως δεν μπορεί να εξηγήσει τις περιπτώσεις όπου το ίδιο εισόδημα συνδέεται αίφνης με κατανάλωση εντελώς διαφορετικής δομής: έτσι οι εργοδηγοί παραμένουν προσκολλημένοι στο «λαϊκό» γούστο, παρ' ότι διαθέτουν ανώτερα εισοδήματα από τους υπαλλήλους, το γούστο των οποίων ωστόσο σηματοδοτεί μια γενναία ρήξη με τους εργάτες και προσεγγίζει τους καθηγητές.

Για να εξηγήσουμε πραγματικά τις παραλλαγές τις οποίες ο νόμος του Ένγκελ* απλώς καταγράφει, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη το σύνολο των χαρακτηριστικών της κοινωνικής συνθήκης που σχετίζονται (στατιστικά) ήδη από τη νηπιακή ηλικία με την κατοχή λίγο πολύ υψηλών εισοδημάτων και τα οποία έχουν την ικανότητα να διαπλάθουν γούστα προσαρμοσμένα στις συνθήκες αυτές[10]. Η αληθινή αρχή των διαφορών που παρατηρούνται στον τομέα της κατανάλωσης, αλλά και πέρα από αυτόν, είναι η αντίθεση ανάμεσα στα *γούστα πολυτελείας (ή ελευθερίας)* και στα *γούστα ανάγκης*: τα πρώτα αποτελούν ίδιον των ατόμων τα οποία είναι προϊόν υλικών συν-

---

* «Η αναλογία των δαπανών του καταναλωτή για τρόφιμα τείνει να μειώνεται όσο αυξάνεται το εισόδημά του». Από το Γερμανό οικονομολόγο και στατιστικό Ερνστ Ένγκελ, 1821-1896. (Σ.τ.Μ.)

[10] Σε όλη αυτή την παράγραφο στηριζόμαστε σε μια δευτερογενή ανάλυση των πινάκων της έρευνας του 1972 του INSEE σχετικά με την κατανάλωση των νοικοκυριών ανάλογα με την κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία σε 39 μονάδες.

θηκών ύπαρξης που προσδιορίζονται από την *απόσταση από την ανάγκη*, από τις ελευθερίες ή, όπως λέμε ενίοτε, από *τις ευκολίες* τις οποίες εξασφαλίζει η κατοχή ενός κεφαλαίου· τα δεύτερα εκφράζουν, ακριβώς με την προσαρμογή τους, τις ανάγκες από τις οποίες παράγονται. Έτσι μπορούμε να *συναγάγουμε* τη λαϊκή προτίμηση για τις πλέον *θρεπτικές* και ταυτόχρονα τις πλέον *οικονομικές* τροφές (όπου ο διπλός πλεονασμός δείχνει την αναγωγή στην καθαρή πρωταρχική λειτουργία) από την *ανάγκη να αναπαραχθεί με το μικρότερο κόστος η εργασιακή δύναμη*, ανάγκη που επιβάλλεται στο προλεταριάτο, όπως άλλωστε και ο ίδιος ο ορισμός του. Η ιδέα του γούστου, τυπικά αστική, εφόσον προϋποθέτει απόλυτη ελευθερία επιλογής, συνδέεται τόσο στενά με την ιδέα της ελευθερίας, ώστε δύσκολα μπορεί κανείς να συλλάβει τα παράδοξα του γούστου ανάγκης. Είτε το καταργεί άνευ άλλου τινός, αντιμετωπίζοντας την πρακτική ως άμεσο προϊόν της οικονομικής ανάγκης (οι εργάτες τρώνε φασόλια επειδή δεν μπορούν να πληρώσουν για να φάνε τίποτε άλλο) και αγνοώντας ότι η ανάγκη μπορεί να πληρωθεί, τον περισσότερο καιρό, μόνο και μόνο επειδή οι δρώντες *κλίνουν* προς την πλήρωσή της, επειδή *είναι του γούστου τους* εκείνο στο οποίο είναι ούτως ή άλλως καταδικασμένοι· είτε το αντιμετωπίζει ως γούστο ελευθερίας, λησμονώντας τις οροεξαρτήσεις από τις οποίες παράγεται, οπότε το περιστέλλει σε παθολογική ή νοσηρή προτίμηση για τα πράγματα (πρώτης) ανάγκης, κάτι σαν εκ γενετής πενία, πρόφαση για ταξικό ρατσισμό, που συσχετίζει το λαό με το βαρύ, το χοντρό και το λιπαρό (*gras*), βαρύ ρουζ, χοντρά τσόκαρα, βαριές δουλειές, χοντρό γέλιο, χοντρή πλάκα, χοντροκομμένη λογική, αισχρά (*grasses*) αστεία. Το γούστο είναι *amor fati*, επιλογή της μοίρας, αλλά επιλογή αναγκαστική, που έχει παραχθεί από υπαρξιακές συνθήκες οι οποίες, αποκλείοντας ως καθαρή ονειροπόληση κάθε άλλη δυνατότητα, δεν αφήνουν άλλη επιλογή πέρα από το γούστο του αναγκαίου.

Αρκεί να περιγράψουμε τα γούστα ανάγκης σαν να πρόκειται για γούστα πολυτελείας[11] (ό,τι συμβαίνει αναπόφευκτα οσάκις αγνοείται η *τροπικότητα των πρακτικών*), ώστε να δημιουργήσουμε την ψευδή εντύπωση ότι οι δύο ακραίες θέσεις του κοινωνικού χώρου συμπίπτουν: είτε πρόκειται για γονιμότητα είτε για αγαμία (ή, κάτι που καταλήγει στο ίδιο, για καθυστέρηση στο γάμο), βλέπουμε πως ό,τι είναι

[11] Αντί για γούστα ελευθερίας είναι καλύτερα να πούμε γούστα πολυτελείας, για να μη λησμονήσει κανείς ότι τα γούστα ελευθερίας είναι επίσης προϊόν μιας κοινωνικής αναγκαιότητας προσδιορισμένης από τις «ευκολίες» που παρέχει, δηλαδή από την απόσταση από την ανάγκη.

εκλεκτική πολυτέλεια για τους μεν, για τους δε είναι αποτέλεσμα στέρησης. Σε αυτό το επίπεδο, η ανάλυση της Νικόλ Ταμπάρ για τη στάση απέναντι στη γυναικεία εργασία είναι παραδειγματική: για τις γυναίκες της εργατικής τάξης «η εργασία είναι καταναγκασμός που λασκάρει όταν το εισόδημα του συζύγου αυξάνει»· αντίθετα, για τις προνομιούχες τάξεις, η γυναικεία εργασία είναι επιλογή, όπως μαρτυρεί το γεγονός ότι «το ποσοστό γυναικείας δραστηριότητας δεν ελαττώνεται όταν η καταστατική θέση ανέρχεται»[12]. Θα έπρεπε να έχουμε κατά νου αυτό το παράδειγμα όταν διαβάζουμε στατιστικές όπου η ονομαστική ταυτότητα την οποία επιβάλλει η ομοιογένεια του ερωτηματολογίου κρύβει, όπως συμβαίνει συχνά όταν περνάμε από το ένα άκρο του κοινωνικού χώρου στο άλλο, πραγματικότητες εξ ολοκλήρου διαφορετικές: αν στη μία περίπτωση οι εργαζόμενες γυναίκες δηλώνουν ευνοϊκώς διακείμενες απέναντι στη γυναικεία εργασία, ενώ στην άλλη δυσμενώς, παρά το ότι μπορεί να εργάζονται, ο λόγος είναι ότι η εργασία στην οποία αναφέρονται σιωπηρά οι γυναίκες της εργατικής τάξης είναι η μοναδική που τους επιτρέπεται να αναμένουν με βεβαιότητα, δηλαδή μια κοπιαστική και κακά αμοιβόμενη χειρωνακτική εργασία, χωρίς τίποτα κοινό με ό,τι η λέξη εργασία ανακαλεί για τις γυναίκες της αστικής τάξης. Και για να δώσουμε μια ιδέα της ιδεολογικής επενέργειας την οποία έχει η κυρίαρχη θεώρηση όταν, ουσιοκρατική και αντιγενετική, φυσικοποιεί, συνειδητά ή ασύνειδα, το γούστο ανάγκης (το «βάρβαρο γούστο» του Καντ), καθώς το μετατρέπει σε φυσική κλίση απλώς και μόνο αποσυνδέοντάς το από τους οικονομικούς και κοινωνικούς *λόγους της ύπαρξής του*, αρκεί να υπενθυμίσουμε ένα πείραμα κοινωνικής ψυχολογίας που έδειξε ότι η ίδια πράξη, η αιμοδοσία, γίνεται αντιληπτή ως οικειοθελής ή αναγκαστική, ανάλογα με το αν επιτελείται από μέλη των προνομιούχων τάξεων ή από μέλη των λαϊκών τάξεων[13].

Το γούστο ανάγκης δεν μπορεί να δημιουργήσει τίποτε άλλο πέρα από ένα βιοτικό ύφος εν εαυτώ, που δεν ορίζεται ως τέτοιο παρά μόνο αρνητικά, μέσω της έλλειψης, μέσω της *στερητικής σχέσης* που διατηρεί με τις άλλες εκδοχές βιοτικού ύφους. Στους μεν τα εκλεκτικά εμβλήματα, στους δε τα στίγματα που φέρουν ακόμα και στο σώμα τους. «Όπως ο εκλεκτός λαός έφερε γραμμένο στο μέτωπο ότι ανήκε στον Ιεχωβά, έτσι και ο καταμερισμός της εργασίας εντυπώνει στον εργοστασιακό εργάτη μια σφραγίδα που τον καθιερώνει ως κτήμα του κεφαλαίου». Η σφραγίδα για την οποία μιλάει ο Μαρξ δεν είναι τίποτε άλλο από το βιοτικό ύφος, διαμέσου του οποίου

---

[12] N. Tabard, *Besoins et aspirations des familles et des jeunes*, CREDOC και CNAF, σ. 153.

[13] J.W. Thibaut και A.W. Riecken, «Some Determinants and Consequences of the Perception of Social Psychology», *Journal of Personality*, 1956, τ. 24, σσ. 113-133.

οι πλέον στερημένοι προδίδονται αμέσως, ακόμα και στο πώς χρησιμοποιούν τον ελεύθερο χρόνο τους, και καταδικάζονται έτσι να χρησιμεύουν ως *εκ του αντιθέτου* ανάδειξη σε όλα τα εγχειρήματα διάκρισης και να συμβάλλουν, με εντελώς αρνητικό τρόπο, στη διαλεκτική της αξίωσης και της διάκρισης από την οποία εκπηγάζουν οι ακατάπαυστες μεταβολές του γούστου. Δυσαρεστημένοι επειδή δεν κατέχουν σχεδόν καμία από τις γνώσεις ή κανέναν από τους τρόπους που λαμβάνουν αξία στην αγορά των σχολικών εξετάσεων ή των κοσμικών συζητήσεων, δυσαρεστημένοι επειδή διαθέτουν αποκλειστικά και μόνο τεχνογνωσία στερημένη αξίας στις αγορές αυτές, είναι εκείνοι που «δεν ξέρουν να ζουν», εκείνοι που θυσιάζουν περισσότερο απ' όλους στο βωμό των υλικών τροφών, και μάλιστα στις πιο βαριές από αυτές, στις πιο χονδροειδείς και στις πιο παχυντικές, ψωμί, πατάτες και λιπαρά, στις πιο χυδαίες επίσης, όπως το κρασί, εκείνοι που θυσιάζουν λιγότερο στο βωμό του ρούχου και της σωματικής υγιεινής, της κοσμητικής και της αισθητικής, εκείνοι που «δεν ξέρουν να ξεκουραστούν», που «βρίσκουν πάντα κάτι να κάνουν», που θα στήσουν τη σκηνή τους σε κοσμοπλημμυρισμένα κάμπιγκ, που στρώνονται για πικνίκ στις παρυφές των εθνικών δρόμων, που μπλέκονται με το Ρενό 5 τους ή με το Σίμκα 1000 στο μποτιλιάρισμα σε κάθε ξεκίνημα διακοπών, που εγκαταλείπονται στις προκατασκευασμένες δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου τις οποίες έχουν σκεφτεί για το χατίρι τους οι μηχανικοί της πολιτιστικής παραγωγής σε μεγάλη σειρά, εκείνοι που, με όλες αυτές τις τόσο κακές εμπνεύσεις, τις «επιλογές» τους, επιβεβαιώνουν τον ταξικό ρατσισμό, αν παραστεί ανάγκη, στην πεποίθησή τους ότι έχουν απλώς ό,τι τους αξίζει.

Η τέχνη του ποτού και του φαγητού παραμένει πιθανότατα ένας από τους ελάχιστους τομείς στους οποίους οι λαϊκές τάξεις αντιτίθενται ρητά στη νόμιμη τέχνη του ζην. Στη νέα πρακτική ηθική της λιτότητας χάριν λεπτής σιλουέτας, που χαίρει τόσο μεγαλύτερης αναγνώρισης όσο υψηλότερα ανερχόμαστε στην κοινωνική ιεραρχία, οι χωρικοί και προπαντός οι εργάτες αντιπαραθέτουν μια *ηθική της καλοζωίας*. Ο *«μπον βιβέρ»* δεν είναι μόνο εκείνος που του αρέσει να τρώει καλά και να πίνει καλά. Είναι εκείνος που ξέρει να εισέρχεται στη γενναιόδωρη και *οικεία*, δηλαδή στην απλή και ταυτόχρονα ελεύθερη σχέση την οποία ευνοεί και συμβολίζει το από κοινού φαγοπότι και όπου εκμηδενίζονται η αυτοσυγκράτηση, η διστακτικότητα και η επιφυλακτικότητα που εκδηλώνουν την απόσταση μέσω της άρνησης του συμφυρμού και της ατημέλειας.

Το 64% των ανώτερων στελεχών, των ελεύθερων επαγγελματιών και των βιομηχάνων και το 60% των μεσαίων στελεχών και των υπαλλήλων θεωρούν ότι «ο

Γάλλος τρώει υπερβολικά». Οι γεωργοί (που έχουν με απόσταση τη μεγαλύτερη τάση να σκεφτούν ότι τρώει «κανονικά» – 54% έναντι 32% στις ανώτερες τάξεις) και οι εργάτες ρέπουν λιγότερο από όλους προς την αποδοχή του νέου πολιτιστικού κανονιστικού προτύπου (40 και 46%) που χαίρει μεγαλύτερης αναγνώρισης μεταξύ των *γυναικών* μάλλον παρά μεταξύ των αντρών και επίσης στους *νέους* μάλλον παρά στους γέρους. Σε θέματα ποτού, μόνο οι γεωργοί αντιτίθενται σαφώς στην κυρίαρχη γνώμη (32% λένε ότι «ο Γάλλος πίνει κανονικά»), την οποία πάντως οι εργάτες δέχονται λιγότερο συχνά από τις άλλες κατηγορίες. Το 63% των εργατών (και το 56% των αγροτών έναντι 48% των στελεχών, των ελεύθερων επαγγελματιών και των βιομηχάνων) λένε ότι έχουν ευνοϊκή γνώμη για όποιον του αρέσει να τρώει καλά και να πίνει καλά. Άλλη ένδειξη της τάσης τους να διεκδικήσουν σ' αυτό τον τομέα ετερόδοξες πρακτικές, τις οποίες αντίθετα πασχίζουν να αποκρύψουν σε θέματα κουλτούρας, λένε ότι στο εστιατόριο θα διάλεγαν μαγειρευτό μάλλον παρά ψητό της σχάρας (όπως επιλέγουν τα ανώτερα στελέχη) ή ότι θα έπαιρναν και τυρί και επιδόρπιο (πράγμα κατανοητό, αν ξέρουμε ότι η έξοδος στο εστιατόριο, λόγω ακριβώς της σπανιότητάς της, είναι για τους περισσότερους –το 51% των γεωργών και το 44% των εργατών δεν πηγαίνουν στην ουσία ποτέ, έναντι 6% των μελών των ανώτερων τάξεων– κάτι το εξαιρετικό, συνδεμένο με την ιδέα της αφθονίας και της αναστολής των συνηθισμένων περιορισμών). Ακόμα και ως προς την κατανάλωση οινοπνευματωδών ποτών, όπου το βάρος της νομιμότητας είναι ασφαλώς μεγαλύτερο, τα μέλη των λαϊκών τάξεων έχουν τη μικρότερη τάση (35% για τους αγρότες και 46% για τους εργάτες, έναντι 55% για τις ανώτερες τάξεις) να τοποθετήσουν πέρα από τα δεκαπέντε την ηλικία στην οποία μπορεί να επιτραπεί σε ένα παιδί να πιει αλκοόλ (Συμπληρωματικές Πηγές, XXXIV).

Τα σύνορα όπου σημειώνεται η ρήξη με τη λαϊκή σχέση προς τις τροφές φαίνεται να περνούν ανάμεσα στους εργάτες και στους υπαλλήλους: οι υπάλληλοι, ξοδεύοντας λιγότερα από τους εξειδικευμένους πτυχιούχους εργάτες για τη διατροφή τόσο σε απόλυτη αξία (9.377 F. έναντι 10.347 F.) όσο και σε σχετική αξία (34,2% έναντι 38,3%), καταναλώνουν λιγότερο ψωμί, χοιρινό, αλλαντικά, γάλα και τυρί, κουνέλια και πουλερικά, ξερά λαχανικά και λιπαρά και, στο εσωτερικό ενός πιο περιορισμένου προϋπολογισμού διατροφής, ξοδεύουν τα ίδια για κρέας, βοδινό, μοσχάρι, πρόβατο, αρνί, και λίγο περισσότερα για ψάρι, φρέσκα φρούτα και απεριτίφ. Οι μεταβολές αυτές στη δομή της τροφικής κατανάλωσης συνοδεύονται από αύξηση των δαπανών σε θέματα υγιεινής ή προσωπικών φροντίδων (δηλαδή τόσο για την υγεία όσο και για την ομορφιά) και ένδυσης, καθώς και από μικρή αύξηση των δαπανών κουλτούρας και ελεύθερου χρόνου. Αρκεί να παρατηρήσουμε ότι η περιστολή των εξόδων διατροφής, και ιδίως των πλέον *γήινων*, των πλέον *πεζών* και των πλέον *υλικών*, συνοδεύεται από περιστολή των γεν-

Πίνακας 11. Δομή της τροφικής κατανάλωσης των υπαλλήλων, των εργοσηγών και των εξειδικευμένων πτυχιούχων εργατών (Συμπληρωματικές Πηγές, ΙΙΙ)

	Εξειδικευμένοι πτυχιούχοι εργάτες		Εργοδηγοί		Υπάλληλοι	
Μέσος αριθμός προσώπων ανά νοικοκυριό	3,61		3,85		2,95	
Μέση ολική δαπάνη ανά νοικοκυριό (σε F.)	26.981		35.311		27.376	
Μέση δαπάνη διατροφής ανά νοικοκυριό (σε F.)	10.347		12,503		9.376	
Δαπάνη διατροφής επί τοις % της συνολικής δαπάνης	38,3		35,4		34,2	
Μέση δαπάνη σε F. και επί τοις % της συνολικής τροφικής δαπάνης	F.	%	F.	%	F.	%
Δημητριακά, από τα οποία:	925	8,9	1054	8,4	789	8,4
ψωμί	464	4,5	512	4,1	348	3,7
γλυκά, μπισκότα	331	3,2	439	3,5	322	3,4
ρύζι	27	0,3	28	0,2	24	0,2
ζυμαρικά	65	0,6	46	0,4	49	0,5
άλευρα	37	0,3	27	0,2	45	0,5
Λαχανικά, από τα οποία:	858	8,3	979	7,8	766	8,2
πατάτες	141	1,4	146	1,2	112	1,2
φρέσκα λαχανικά	556	5,4	656	5,2	527	5,6
λαχανικά ξερά και σε κονσέρβα	162	1,6	177	1,4	127	1,3
Φρούτα, από τα οποία:	515	5,0	642	5,1	518	5,5
φρέσκα φρούτα	248	2,4	329	2,6	278	3,0
εσπεριδοειδή, μπανάνες	202	1,9	229	1,8	177	1,9
ξερά φρούτα	65	0,6	86	0,7	62	0,7
Κρέατα κρεοπωλείου, από τα οποία:	1753	16,9	2.176	17,4	1.560	16,5
βοδινό	840	8,1	1.086	8,7	801	8,5
μοσχάρι	302	2,9	380	3,0	296	3,1
πρόβατο, αρνί	169	1,6	170	1,3	154	1,6
άλογο	88	0,8	112	0,9	74	0,8
χοιρινό	354	3,4	428	3,4	235	2,5
Αλλαντικά, έτοιμα φαγητά	893	8,6	1046	8,4	758	9,0
Ψάρια, καρκινοειδή, οστρακοειδή	268	2,6	330	2,6	280	3,0
Πουλερικά	389	3,7	403	3,2	317	3,4
Κουνέλι, κυνήγι	173	1,7	156	1,2	131	1,4
Αυγά	164	1,6	184	1,5	146	1,5
Γάλα	342	3,3	337	2,7	252	2,7
Τυριά, γιαούρτια	631	6,1	700	5,6	521	5,5
Λιπαρά, από τα οποία:	547	5,3	629	5,0	439	4,7
βούτυρο	365	3,5	445	3,5	292	3,1
λάδια	149	1,4	146	1,2	125	1,3
μαργαρίνη	30	0,3	37	0,3	21	0,2
λαρδί	2	–	–	–	1	–
Ζάχαρη, γλυκά, κακάο	345	3,3	402	3,2	290	3,1
Οινοπνευματώδη, από τα οποία:	883	8,6	1459	11,7	771	8,2
κρασιά	555	5,4	1017	8,1	466	5,0
μπίρα	100	1,0	109	0,9	68	0,7
μηλίτης	13	–	5	–	8	–
απεριτίφ, λικέρ κτλ.	215	2,1	328	2,6	229	2,4
Μη οινοπνευματώδη ποτά	236	2,3	251	2,0	224	2,4

νήσεων, ώστε δικαιωματικά να υποθέσουμε ότι συνιστά πτυχή μιας σφαιρικής μεταβολής της σχέσης με τον κόσμο: το «ταπεινό» γούστο, που ξέρει να θυσιάζει τις ορέξεις και τις άμεσες απολαύσεις στις επιθυμίες και στις μελλούμενες ικανοποιήσεις, αντιτίθεται στον αυθόρμητο υλισμό των λαϊκών τάξεων, οι οποίες αρνούνται να εισέλθουν στην μπενθαμιανή* υπολογισιμότητα των τέρψεων και των βασάνων, του κέρδους και του κόστους (για την υγεία και την ομορφιά, για παράδειγμα). Με άλλα λόγια, οι δύο αυτές σχέσεις με τις γήινες τροφές εκπηγάζουν από δύο διαθέσεις απέναντι στο μέλλον, που εντάσσονται και οι ίδιες σε μια σχέση κυκλικής αιτιότητας με δύο αντικειμενικές εκδοχές μέλλοντος: ενάντια στη φαντασιακή ανθρωπολογία της οικονομικής επιστήμης που ουδέποτε υποχώρησε μπροστά στη διατύπωση καθολικών νόμων της «χρονικής προτίμησης», πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η ροπή προς την υποταγή των επιθυμιών του παρόντος στις επιθυμίες του μέλλοντος εξαρτάται από το βαθμό στον οποίο η θυσία αυτή είναι «λογική», δηλαδή από τις πιθανότητες που έχει κανείς να επιτύχει εν πάση περιπτώσει μελλοντικές ικανοποιήσεις ανώτερες από τις ικανοποιήσεις που θυσίασε. Στο πλήθος των οικονομικών προϋποθέσεων της ροπής προς τη θυσία των άμεσων ικανοποιήσεων στις αναμενόμενες με βεβαιότητα ικανοποιήσεις, πρέπει να λογαριάσουμε και την πιθανότητα των μελλοντικών αυτών ικανοποιήσεων που είναι εγγεγραμμένη στην παρούσα συνθήκη. Πρόκειται και εδώ για ενός είδους οικονομικό υπολογισμό που αποθαρρύνει την υπαγωγή της ύπαρξης στον οικονομικό υπολογισμό: ο ηδονισμός που ωθεί κάποιον να ζήσει μέρα μπαίνει μέρα βγαίνει τις σπάνιες ικανοποιήσεις («τις καλές στιγμές») του άμεσου παρόντος είναι η μόνη διανοητή φιλοσοφία για όσους, όπως λένε, δεν έχουν μέλλον και οι οποίοι εν πάση περιπτώσει δεν έχουν πολλά να περιμένουν από το μέλλον[14]. Καταλαβαίνουμε καλύτερα γιατί ο πρακτικός υλισμός που εκδηλώνεται κυρίως στη σχέση με τις τροφές είναι μία από τις θεμελιακότερες συνιστώσες του

---

* Από τον Τζέρεμυ Μπένθαμ (Jeremy Bentham, 1748-1832), Άγγλο οικονομολόγο, φιλόσοφο, θεωρητικό της νομικής επιστήμης και ιδρυτή της κοινωνικής θεωρίας του ωφελιμισμού. (Σ.τ.Μ.)

[14] Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η βαθιά σχέση με το μέλλον (και επίσης με το προσίδιο πρόσωπο – στο οποίο χορηγεί κανείς τόσο μεγαλύτερη αξία όσο υψηλότερα τοποθετημένος είναι στην κοινωνική ιεραρχία) εκφράζεται στο γεγονός ότι το ποσοστό εκείνων που λένε ότι «μετά θάνατον υπάρχει μια νέα ζωή» είναι ισχνότατο στους εργάτες (15% έναντι 18% για τους τεχνίτες και τους εμπόρους ή τους υπαλλήλους και τα μεσαία στελέχη και 32% για τα ανώτερα στελέχη) (Sofres, Antenne 2, *Les Français et la mort*, Οκτώβριος 1977).

ήθους, και μάλιστα της λαϊκής πρακτικής ηθικής: η παρουσία στο παρόν, που καταδηλώνεται στη μέριμνα του ατόμου να εκμεταλλευτεί τις καλές στιγμές και να πάρει το χρόνο όπως έρχεται, συνιστά από μόνη της καταδήλωση αλληλεγγύης με τους άλλους (που συχνότατα άλλωστε αποτελούν τη μόνη παρούσα εγγύηση ενάντια στις απειλές του μέλλοντος), στο μέτρο όπου αυτού του είδους η χρονική εμμενοκρατία είναι μια αναγνώριση των ορίων που προσδιορίζουν τη συνθήκη. Γι' αυτό και η λιτότητα του μικροαστού γίνεται αισθητή ως ρήξη: απέχοντας από την καλοπέραση και την καλοπέραση μαζί με τους άλλους, ο μικροαστός που διακατέχεται από αξιώσεις προδίδει τη φιλοδοξία του να αποσπαστεί από το κοινό παρόν, όταν δεν κατασκευάζει ολόκληρη την αυτοεικόνα του γύρω από την αντίθεση ανάμεσα στο σπίτι και στο καφενείο, στην εγκράτεια και στην ακράτεια, δηλαδή, επίσης, ανάμεσα στην ατομική σωτηρία και στη συλλογική αλληλεγγύη.

1.2. *Τρεις τρόποι διάκρισης*

Η κύρια αντίθεση ανάμεσα στα γούστα πολυτελείας και στα γούστα ανάγκης εξειδικεύεται σε τόσες αντιθέσεις όσοι είναι και οι διαφορετικοί τρόποι να καταδηλώσει κανείς τη διάκρισή του σε σχέση με την εργατική τάξη και τις πρωταρχικές ανάγκες της ή, κάτι που καταλήγει στο ίδιο, όσες είναι και οι δυνάμεις που του επιτρέπουν να κρατήσει σε απόσταση την ανάγκη. Έτσι, μπορούμε να διακρίνουμε στην κυρίαρχη τάξη, για να απλουστεύσουμε, τρεις δομές της κατανάλωσης κατανεμημένες σε τρία κύρια κονδύλια, διατροφή, κουλτούρα και δαπάνες αυτοπαρουσίασης και παράστασης (ρούχα, φροντίδες ομορφιάς, αντικείμενα τουαλέτας, υπηρετικό προσωπικό). Οι δομές αυτές προσλαμβάνουν αυστηρά αντίστροφες μορφές στους καθηγητές από τη μια μεριά, στους βιομήχανους ή στους μεγαλέμπορους από την άλλη – όπως άλλωστε συμβαίνει και με τις δομές του κεφαλαίου τους: ενώ οι βιομήχανοι και οι μεγαλέμποροι έχουν εξαιρετικά υψηλή τροφική κατανάλωση (πάνω από το 37% του προϋπολογισμού), ισχνότατες πολιτιστικές δαπάνες και μεσαίες δαπάνες παρουσίασης και παράστασης, οι καθηγητές, η μέση συνολική δαπάνη των οποίων είναι πιο περιορισμένη, έχουν ισχνά έξοδα διατροφής (κατώτερα –σχετικά– από των εργατών), περιορισμένα έξοδα παρουσίασης και παράστασης (οι δαπάνες υγείας είναι μεταξύ των υψηλοτέρων) και σχετικά μεγάλες πολιτιστικές δαπάνες (βιβλία, εφημερίδες, θεάματα, αθλήματα, παιχνίδια, μουσική, ραδιόφωνο και πικάπ). Και στους μεν και στους δε αντιτίθενται οι ελεύθεροι επαγγελματίες, οι οποίοι αφιερώνουν στη διατροφή μέρος του προϋπολογισμού τους ίσο

Πίνακας 12. Δομή των δαπανών στους καθηγητές, στους ελεύθερους επαγγελματίες, στους βιομήχανους και στους μεγαλέμπορους (Συμπληρωματικές Πηγές, ΙΙΙ)

	Καθηγητές		Ελεύθεροι επαγγελματίες		Βιομήχανοι και μεγαλέμποροι	
	F.	%	F.	%	F.	%
Διατροφή*	9.969	24,4	13.956	24,4	16.578	37,4
Παρουσίαση**	4.912	12,0	12.680	22,2	5.616	12,7
Κουλτούρα***	1.753	4,3	1.298	2,3	574	1,3

* *Διατροφή*: συμπεριλαμβάνονται τα γεύματα στο εστιατόριο ή στην καντίνα.

** *Παρουσίαση*: ρούχα, παπούτσια, επισκευές και καθαριότητα, αντικείμενα τουαλέτας, κόμμωση, οικιακό προσωπικό.

*** *Κουλτούρα*: βιβλία, εφημερίδες, χαρτικά, δίσκοι, αθλητισμός, παιχνίδια, μουσική, θεάματα.

με των καθηγητών (24,4%) για πολύ υψηλότερη σφαιρική δαπάνη (57.122 F. αντί για 40.884 F.) και τα έξοδα παρουσίασης και παράστασης των οποίων ξεπερνούν κατά πολύ τα αντίστοιχα έξοδα όλων των άλλων τμημάτων, προπαντός αν τους επισυνάψουμε και τις δαπάνες σε υπηρετικό προσωπικό, ενώ οι πολιτιστικές δαπάνες τους είναι χαμηλότερες από των καθηγητών (ή και από των μηχανικών ή των ανώτερων στελεχών, οι οποίοι, σχεδόν για παντός είδους κατανάλωση, τοποθετούνται στα μισά της απόστασης ανάμεσα στους καθηγητές και στους ελεύθερους επαγγελματίες, αν και πλησιέστερα στους τελευταίους).

Μπορούμε να συγκεκριμενοποιήσουμε το σύστημα των διαφορών κοιτάζοντας από πιο κοντά πώς κατανέμεται η τροφική κατανάλωση: οι βιομήχανοι και οι έμποροι διαφέρουν βαθιά σ' αυτό το σημείο από τους ελεύθερους επαγγελματίες και a fortiori από τους καθηγητές, λόγω της βαρύτητας που δίνουν στα προϊόντα με βάση τα δημητριακά (κυρίως στη ζαχαροπλαστική), στα κρασιά, στις κονσέρβες κρέατος, στο κυνήγι, και λόγω του σχετικά μικρού χώρου που αφήνουν στο κρέας και στα φρέσκα φρούτα και λαχανικά. Οι καθηγητές, τα έξοδα διατροφής των οποίων έχουν δομή σχεδόν ταυτόσημη με των υπαλλήλων γραφείου, διαθέτουν περισσότερα χρήματα από όλα τα άλλα τμήματα στο ψωμί, στα γαλακτοκομικά προϊόντα, στη ζάχαρη, στις μαρμελάδες, στα μη αλκοολούχα ποτά, πάντα λιγότερα στα κρασιά και στα οινοπνευματώδη ποτά και σαφώς λιγότερα από τους ελεύθερους επαγγελματίες στα ακριβά προϊόντα, όπως τα κρέατα —κυρίως δε τα ακριβότερα, όπως το πρόβειο κρέας και το αρνί—, τα φρέσκα φρούτα και

λαχανικά. Όσο για τους ελεύθερους επαγγελματίες, διακρίνονται κυρίως από το σημαντικό μέρος των δαπανών τους που πηγαίνει σε ακριβά προϊόντα, ιδίως στα κρέατα (18,3% των εξόδων διατροφής) και κυρίως στα ακριβότερα (μοσχάρι, αρνί, πρόβειο κρέας), στα φρέσκα φρούτα και λαχανικά, στα ψάρια και στα οστρακοειδή, στα τυριά και στα απεριτίφ[15].

Έτσι, όταν πηγαίνουμε από τους εργάτες στους εργοδότες του εμπορίου και της βιομηχανίας, περνώντας από τους εργοδηγούς, τους τεχνίτες και τους μικρέμπορους, ο οικονομικός χαλινός τείνει να χαλαρώσει χωρίς να αλλάξει η θεμελιακή αρχή των καταναλωτικών επιλογών: η αντίθεση ανάμεσα στα δύο άκρα εγκαθιδρύεται τότε ανάμεσα στο *φτωχό* και στον *πλούσιο* (νεόπλουτο), ανάμεσα στο «φαγοπότι» και στο «μεγάλο φαγοπότι»· οι τροφές που καταναλώνονται είναι ολοένα πλουσιότερες (δηλαδή δαπανηρές και ταυτόχρονα πλούσιες σε θερμίδες) και ολοένα βαρύτερες (κυνήγι, φουά γκρα). Αντίθετα, το γούστο των ελεύθερων επαγγελματιών ή των ανώτερων στελεχών προσανατολίζεται προς το ελαφρύ, το φίνο, το εκλεπτυσμένο, συγκροτώντας αρνητικά το λαϊκό γούστο ως γούστο του βαρέος, του λιπαρού, του χονδροειδούς: η κατάργηση του οικονομικού χαλινού συνοδεύεται από την ενίσχυση της κοινωνικής λογοκρισίας που απαγορεύει τη χονδροειδή συμπεριφορά και τη χοντρή σιλουέτα προς όφελος της διάκρισης και της λεπτής σιλουέτας. Η προτίμηση για τις σπάνιες και αριστοκρατικές τροφές ωθεί σε παραδοσιακή κουζίνα, πλούσια σε ακριβά ή σπάνια προϊόντα (φρέσκα λαχανικά, κρέατα κτλ.). Τέλος οι καθηγητές, πλουσιότεροι σε πολιτισμικό κεφάλαιο παρά σε οικονομικό κεφάλαιο και στρεφόμενοι ως εκ τούτου στην ασκητική κατανάλωση σε όλους τους τομείς, αντιτίθενται σχεδόν συνειδητά, μέσω της αναζήτησης της πρωτοτυπίας με το μικρότερο οικονομικό κόστος η οποία τους προσανατολίζει στον εξωτισμό (ιταλική κουζίνα, κινέζικη κτλ.) και στο μαγειρικό λαϊκισμό (χωριάτικα φαγητά), στους πλούσιους (νεόπλουτους) και στις πλούσιες τροφές τους, οι οποίοι πουλάνε και καταναλώνουν «γερό φαγητό», αποκαλούνται μερικές φορές «χοντράνθρωποι» και «παχύδερμα», είναι χοντροί στο σώμα και χοντροκομμένοι στο πνεύμα και έχουν τα οικονομικά μέσα να καταδηλώσουν, με μια αλαζονεία που γίνεται αντιληπτή ως «χυδαία», ένα βιοτικό ύφος που έχει παραμείνει πολύ κοντά, σε επίπεδο οικονομικής και πολιτιστικής κατανάλωσης, στο ύφος των λαϊκών τάξεων.

---

[15] Στους κόλπους των μεσαίων τάξεων οι αντιθέσεις είναι πολύ λιγότερο ευδιάκριτες, παρ' ότι συναντώνται ομόλογες διαφορές ανάμεσα στους δασκάλους και στους υπαλλήλους γραφείου από τη μια μεριά και στους μικρεμπόρους από την άλλη.

Εξυπακούεται ότι η τροφική κατανάλωση, η οποία συλλαμβάνεται κυρίως αποκλειστικά διαμέσου των *προϊόντων* που έχουν καταναλωθεί, δεν είναι δυνατόν να αυτονομηθεί σε σχέση με το σύνολο του βιοτικού ύφους: έστω και μόνο επειδή το γούστο όσον αφορά τα *φαγητά* (για τα οποία τα προϊόντα, κυρίως στο βαθμό απροσδιοριστίας όπου τα συλλαμβάνει η στατιστική, μας δίνουν απλώς μια πολύ προσεγγιστική ιδέα) σχετίζεται, διαμέσου του τρόπου ετοιμασίας, με όλη την παράσταση της οικιακής οικονομίας και του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στα φύλα, δεδομένου ότι η προτίμηση για τα *μαγειρευτά* (ποτοφέ [pot-au-feu], μοσχάρι του γάλακτος με άσπρη σάλτσα, βοδινό κατσαρόλας), που απαιτούν μεγάλη επένδυση χρόνου και ενδιαφέροντος, συγγενεύει με μια παραδοσιακή αντίληψη του γυναικείου ρόλου: γι' αυτό και, υπό το συγκεκριμένο πρίσμα, είναι ιδιαίτερα τονισμένη η αντίθεση ανάμεσα στις λαϊκές τάξεις και στα κυριαρχημένα τμήματα της κυρίαρχης τάξης, όπου οι γυναίκες, η εργασία των οποίων έχει μεγάλη εμπορική αξία (κάτι που φαίνεται να εξηγεί, μαζί με άλλους παράγοντες, γιατί έχουν υψηλότερη ιδέα της αξίας τους), επιδιώκουν να αφιερώνουν κατά προτεραιότητα τον ελεύθερο χρόνο τους στη φροντίδα των παιδιών και στη μεταβίβαση του πολιτισμικού κεφαλαίου και τείνουν να θέτουν υπό ερώτηση τον παραδοσιακό καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στα φύλα· η αναζήτηση της οικονομίας χρόνου και εργασίας στην ετοιμασία του φαγητού συνδυάζεται με την αναζήτηση προϊόντων ελαφρών και με μικρή περιεκτικότητα σε θερμίδες, ωθώντας προς τα ψητά της σχάρας και τα ωμά σαλατικά (τις «σύνθετες σαλάτες») και επίσης προς τα κατεψυγμένα προϊόντα και φαγητά, τα γιαούρτια και τα σακχαρούχα γαλακτοκομικά, πλήθος επιλογών που είναι στον αντίποδα των λαϊκών φαγητών, το τυπικότερο των οποίων είναι το *ποτοφέ*, φτηνό κρέας βραστό με λαχανικά –σε αντίθεση με το ψητό στη σχάρα ή στο φούρνο–, κατώτερος τρόπος μαγειρέματος που απαιτεί προπαντός χρόνο. Δεν είναι τυχαίο ότι αυτή η μορφή μαγειρικής –για μια γυναίκα που είναι εξ ολοκλήρου αφιερωμένη στο σπιτικό της εμείς οι Γάλλοι λέμε πως είναι «pot-au-feu»– συμβολίζει μια κατάσταση της γυναικείας συνθήκης και του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στα φύλα, όπως οι *παντόφλες* που φοριούνται πριν από το δείπνο συμβολίζουν το συμπληρωματικό ρόλο που ανατίθεται στον άντρα[16].

---

[16] Ακριβώς οι μικροεργοδότες της βιομηχανίας και του εμπορίου, ενσάρκωση του «μπακάλη» που παραδοσιακά αηδιάζει τους καλλιτέχνες, λένε συχνότερα (60%) ότι φοράνε τις παντόφλες τους κάθε βράδυ πριν από το φαγητό, ενώ οι ελεύθεροι επαγγελματίες και

Πίνακας 13. Δομή της τροφικής κατανάλωσης ανάλογα με τα τμήματα της κυρίαρχης τάξης (Συμπληρωματικές Πηγές, III)

	Καθηγητές		Ανώτερα στελέχη		Ελεύθεροι επαγγελματίες		Μηχανικοί		Βιομήχανοι και μεγαλέμποροι	
Μέσος αριθμός προσώπων ανά νοικοκυριό	3,11		3,6		3,5		3,6		3,6	
Μέση συνολική δαπάνη ανά νοικοκυριό (σε F.)	40.844		52.156		57.122		49.822		44.339	
Μέση τροφική δαπάνη ανά νοικοκυριό (σε F.)	9.969		13.158		13.956		12.666		16.578	
Διατροφική δαπάνη επί τοις % της συνολικής δαπάνης	24,4		25,2		24,4		25,4		37,4	
Μέση δαπάνη σε F. και επί τοις % της συνολικής τροφικής δαπάνης	F.	%	F.	%	F.	%	F.	%	F.	%
Δημητριακά, από τα οποία:	865	8,7	993	7,5	1011	7,2	951	7,5	1535	9,2
ψωμί	322	3,2	347	2,6	326	2,3	312	2,5	454	2,5
γλυκά, μπισκότα	452	4,5	552	4,1	548	4,0	539	4,2	989	5,6
ρύζι	16	0,2	27	0,2	33	0,2	28	0,2	29	0,1
ζυμαρικά	35	0,3	32	0,2	62	0,4	41	0,3	33	0,1
άλευρα	40	0,4	35	0,2	41	0,3	31	0,2	28	0,1
Λαχανικά, από τα οποία:	766	7,7	1015	7,7	1100	7,9	899	7,1	1222	7,4
πατάτες	81	0,8	94	0,7	95	0,7	98	0,7	152	0,8
φρέσκα λαχανικά	555	5,6	729	5,5	811	5,8	647	5,1	915	5,1
λαχανικά ξερά και σε κονσέρβα	131	1,3	191	1,4	216	1,5	154	1,2	153	0,8
Φρούτα, από τα οποία:	632	6,3	871	6,6	990	7,2	864	6,8	877	5,2
φρέσκα φρούτα	295	2,9	405	3,1	586	4,2	424	3,3	547	3,1
εσπεριδοειδή, μπανάνες	236	2,4	343	2,6	303	2,2	324	2,5	256	1,4
ξερά φρούτα, μαρμελάδες	102	1,0	122	0,9	98	0,7	116	0,9	73	0,4

βοδινό	814	8,1	1291	*9,8*	1212	8,7	1144	9,0	1273
μοσχάρι	335	3,4	452	3,4	630	4,5	402	3,1	377
πρόβατο, αρνί	156	1,6	315	2,3	438	3,2	242	1,9	390
άλογο	31	0,3	49	0,3	31	0,2	37	0,3	94
χοιρινό φρέσκο	221	2,2	251	1,7	239	1,7	247	1,9	187
Αλλαντικά	634	*6,3*	741	5,6	774	5,5	705	5,6	812
Κονσέρβες κρεατικών	336	3,4	350	2,6	233	1,7	310	2,4	1362
Ψάρια, καρκινοειδή, οστρακοειδή	336	3,4	503	3,8	719	*5,1*	396	3,1	588
Πουλερικά	235	2,3	311	2,4	399	2,8	310	2,4	333
Κουνέλι, κυνήγι	36	0,3	97	0,7	148	1,1	89	0,7	289
Αυγά	149	1,4	172	1,3	190	1,4	178	1,4	185
Γάλα	299	*3,0*	271	2,0	249	1,8	287	2,3	309
Τυριά, γιαούρτια	692	*6,9*	776	5,9	843	6,0	785	6,1	1090
Λιπαρά, από τα οποία:	399	4,0	564	4,3	525	3,8	504	4,0	551
βούτυρο	320	*3,2*	408	3,1	379	2,7	371	2,9	405
λάδια	66	0,6	136	1,0	132	1,0	103	0,8	112
μαργαρίνη	12	0,1	17	0,1	12	0,1	29	0,2	19
λαρδί	1	–	2	–	1	–	1	–	13
Ζάχαρη, γλυκά, κακάο	305	3,0	395	3,0	265	1,9	327	2,6	407
Οινοπνευματώδη, από τα οποία:	711	7,1	1365	10,3	1329	9,5	937	7,4	2218
κρασιά	457	4,6	869	6,6	899	6,4	392	3,1	18881
μπίρα	82	0,8	91	0,7	40	0,3	184	1,4	93
μηλίτης	13	0,1	12	–	–	–	8	–	5
απεριτίφ, λικέρ κτλ.	157	1,6	391	*3,0*	389	2,8	352	2,8	237
Μη οινοπνευματώδη ποτά	344	*3,4*	342	2,6	267	1,9	295	2,3	327
Καφές, τσάι	152	1,5	215	1,5	291	2,1	178	1,4	298
Γεύματα σε εστιατόριο	829	8,3	1863	*13,0*	1562	11,2	1372	10,8	1179
Γεύματα σε καντίνα	745	7,5	562	4,0	221	1,6	773	6,1	299
Διάφορα	264	2,6	379	2,7	258	1,8	432	3,4	324

Το γούστο σε θέματα διατροφής εξαρτάται επίσης από την ιδέα που σχηματίζει κάθε τάξη για το σώμα και για τα αποτελέσματα της τροφής στο σώμα, δηλαδή για τη δύναμή του, την υγεία του και την ομορφιά του, καθώς και από τις κατηγορίες που χρησιμοποιεί για να αξιολογήσει αυτά τα αποτελέσματα, εφόσον ορισμένα ενδέχεται να λειτουργούν σε μια τάξη, αλλά να αγνοούνται από μια άλλη, ενώ οι διαφορετικές τάξεις ενδέχεται να καθιερώνουν πολύ διαφορετικές ιεραρχίες ανάμεσα στα διαφορετικά αποτελέσματα: έτσι, εκεί όπου οι λαϊκές τάξεις, που δίνουν περισσότερη προσοχή στη *δύναμη* του (ανδρικού) σώματος παρά στη *μορφή* του, τείνουν να αναζητούν προϊόντα φτηνά και ταυτόχρονα θρεπτικά, οι ελεύθεροι επαγγελματίες θα δώσουν την προτίμησή τους σε εύγευστα προϊόντα, καλά για την υγεία, ελαφρά και μη παχυντικά. Κουλτούρα που έχει γίνει φύση, δηλαδή έχει ενσωματωθεί, τάξη που έγει γίνει σώμα, το γούστο συμβάλλει στη διάπλαση του ταξικού σώματος: ενσωματωμένη αρχή ταξινόμησης που διέπει όλες τις μορφές ταξινόμησης, επιλέγει και τροποποιεί όλα όσα το σώμα καταπίνει, χωνεύει, αφομοιώνει, από άποψη φυσιολογίας αλλά και ψυχολογικά. Έπεται ότι το σώμα είναι η πλέον αδιάσειστη αντικειμενοποίηση του ταξικού γούστου, το οποίο και εκδηλώνει ποικιλοτρόπως. Πρώτα απ' όλα σε ό,τι φυσικότερο υπάρχει φαινομενικά, δηλαδή στις διαστάσεις (όγκος, ύψος, βάρος κτλ.) και στις μορφές (στρογγυλές ή τετράγωνες, άκαμπτες ή ευλύγιστες, ίσιες ή καμπύλες κτλ.) της ορατής διάπλασής του, όπου εκφράζεται με χίλιους τρόπους μια ολόκληρη σχέση με το σώμα, δηλαδή ένας τρόπος να αντιμετωπίζει κανείς το σώμα, να το φροντίζει, να το τρέφει, να το συντηρεί, που αποκαλύπτει τις βαθύτερες διαθέσεις της έξης: είναι πράγματι γεγονός ότι η κατανομή των σωματικών ιδιοτήτων ανάμεσα στις τάξεις καθορίζεται ακριβώς διαμέσου των προτιμήσεων σε θέματα τροφικής κατανάλωσης, οι οποίες ενδέχεται να διαιωνιστούν πέρα από τις κοινωνικές συνθήκες της παραγωγής τους (όπως, σε άλλους τομείς, μια ιδιοπροφορά, ένα περπάτημα κτλ.)[17].

τα ανώτερα στελέχη έχουν τη μεγαλύτερη τάση από όλους να απορρίπτουν αυτό το μικροαστικό σύμβολο (35% λένε ότι δεν το κάνουν ποτέ). Όσο για τις εργάτριες και τις χωρικές, το γεγονός ότι διακρίνονται από ιδιαίτερα υψηλή κατανάλωση σε παντόφλες είναι ασφαλώς μάρτυρας της όλης σχέσης με το σώμα, την τουαλέτα και την κοσμητική την οποία συνεπάγονται η αναδίπλωση στο σπίτι και η οικιακή ζωή (ξέρουμε, για παράδειγμα, ότι οι γυναίκες τεχνιτών ή εμπόρων και εργατών παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη τάση να πουν ότι καθοδηγούνται κυρίως, στην επιλογή των ρούχων τους, από το μέλημα να αρέσουν στο σύζυγό τους).

[17] Γι' αυτό ακριβώς το σώμα δεν υποδηλώνει μόνο την τωρινή θέση αλλά και την *τροχιά*.

Διάγραμμα 8. Ο χώρος της τροφικής κατανάλωσης

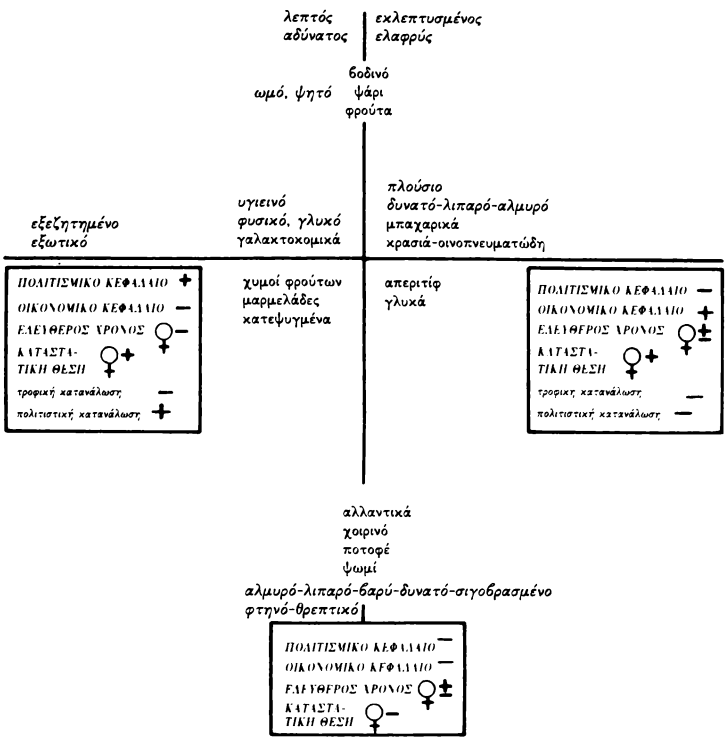

Οι διαφορές στη διάπλαση επαυξάνονται και τονίζονται συμβολικά από τις διαφορές στη *στάση*, διαφορές στον τρόπο να φέρει κανείς το σώμα του, να φέρεται, να εμφανίζεται, όπου εκφράζεται μια ολόκληρη σχέση με τον κοινωνικό κόσμο. Σε αυτό προστίθενται όλες οι διορθώσεις που απευθύνονται σκόπιμα στην τροποποιήσιμη όψη του σώματος, ιδίως μέσω του συνόλου των ενδυματολογικών ή κοσμητικών σημάτων (όπως είναι η κόμμωση, το βάψιμο, τα γένια, το μουστάκι, οι φαβορίτες κτλ.) τα οποία, καθώς εξαρτώνται από τα όποια οικονομικά και πολιτιστικά μέσα μπορούν να επενδυθούν σ' αυτά, αποτελούν ισάριθμα κοινωνικά σήματα που προσδέχονται το νόημά τους και την *αξία τους* από τη θέση τους στο σύστημα διακριτικών σημείων το οποίο συγκροτούν και που είναι και το ίδιο ομόλογο προς

το σύστημα των κοινωνικών θέσεων. Φορέας σημείων, το σώμα είναι επίσης παραγωγός σημείων που σηματοδοτούνται στην αντιληπτή υπόστασή τους μέσω της σχέσης με το σώμα: έτσι η αξιολόγηση του ανδρισμού μπορεί, διαμέσου του τρόπου να χειρίζεται κανείς το στόμα του μιλώντας ή να τοποθετεί τη φωνή του, να καθορίσει μια ολόκληρη προφορά των λαϊκών τάξεων. Κοινωνικό προϊόν, το σώμα, μοναδική αισθητή, απτή εκδήλωση του «προσώπου», γίνεται κοινώς αντιληπτό ως η φυσικότερη έκφραση της βαθύτερης φύσης: δεν υπάρχουν καθαυτό «σωματικά» σημεία, ενώ το χρώμα και το πάχος του κραγιόν ή η διάπλαση μιας μιμικής, καθώς και το σχήμα του προσώπου ή του στόματος αναγιγνώσκονται αμέσως ως δείκτες μιας –κοινωνικά χαρακτηρισμένης– «ηθικής» φυσιογνωμίας, δηλαδή ως «χυδαίες» ή «διακεκριμένες» ψυχικές καταστάσεις, με φυσικό τρόπο «φύση» ή με φυσικό τρόπο «καλλιεργημένες». Τα συστατικά σημεία του αντιληπτού σώματος, αυτά τα προϊόντα μιας καθαυτό πολιτιστικής κατασκευής που έχουν αποτέλεσμα να διακρίνουν τις ομάδες υπό το πρίσμα του βαθμού κουλτούρας, δηλαδή απόστασης από τη φύση, μοιάζουν θεμελιωμένα στη φύση. Η αποκαλούμενη ευπρέπεια, δηλαδή ο νόμιμος τρόπος να κουμαντάρει κανείς το σώμα του και να το παρουσιάζει, γίνεται αυθόρμητα αντιληπτή ως δείκτης ηθικής συμπεριφοράς και μετατρέπει το γεγονός ότι κάποιος αφήνει στο σώμα του τη «φυσική» του εμφάνιση σε δείκτη *ατημέλειας*, ένοχης εγκατάλειψης στην *ευκολία*.

Έτσι διαγράφεται ένας χώρος των ταξικών σωμάτων ο οποίος, αν εξαιρέσουμε τις τυχαίες παρεμβάσεις της βιολογίας, τείνει να αναπαραγάγει στην ειδική λογική του τη δομή του κοινωνικού χώρου. Και άρα δεν είναι τυχαίο ότι οι σωματικές ιδιότητες προσλαμβάνονται διαμέσου των κοινωνικών συστημάτων ταξινόμησης, τα οποία δεν είναι ανεξάρτητα από την κατανομή των διαφορετικών ιδιοτήτων ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις: οι ισχύουσες ταξινομίες τείνουν να αντιπαραθέτουν, ιεραρχώντας τες, τις ιδιότητες τις συχνότερες στους κυρίαρχους (δηλαδή τις σπανιότερες) και τις συχνότερες στους κυριαρχημένους[18]. Η κοινωνική παράσταση του προσίδιου σώματος στην οποία θα πρέπει να στηριχθεί κάθε δρων, και ευθύς εξαρχής, για να επεξεργαστεί την υποκειμενική παράστασή του για το σώμα

[18] Με άλλα λόγια, οι ταξινομίες που εφαρμόζονται στο αντιληπτό σώμα (χοντρό/λεπτό, δυνατό/αδύναμο, ψηλό/κοντό κτλ.) είναι ταυτόχρονα, όπως πάντα, και αυθαίρετες (εφόσον η ιδέα της γυναικείας ομορφιάς μπορεί να συνδέεται, σε διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά συμφραζόμενα, με το πάχος ή με τη λεπτή σιλουέτα) αλλά και αναγκαίες, δηλαδή θεμελιωμένες στην ειδική ορθολογικότητα μιας καθορισμένης κοινωνικής ευταξίας.

του και τη σωματική του έξιν εξάγεται έτσι μέσω της εφαρμογής ενός κοινωνικού συστήματος ταξινόμησης, το οποίο διέπεται από την ίδια αρχή που διέπει και τα κοινωνικά προϊόντα στα οποία εφαρμόζεται. Έτσι, τα σώματα θα είχαν κάθε πιθανότητα να λάβουν μια τιμή αυστηρά συμμετρική προς τη θέση των κατόχων τους στη δομή της κατανομής των άλλων θεμελιακών ιδιοτήτων, αν η αυτονομία της λογικής της βιολογικής κληρονομικότητας σε σχέση με τη λογική της κοινωνικής κληρονομικότητας δε χορηγούσε μερικές φορές στους πλέον στερημένους από κάθε άλλη άποψη τις σπανιότερες σωματικές ιδιότητες, για παράδειγμα την ομορφιά (που τη χαρακτηρίζουμε ενίοτε «μοιραία», επειδή απειλεί τις ιεραρχίες), και αν, αντίστροφα, τα απρόοπτα της βιολογίας δε στερούσαν μερικές φορές τους «μεγαλόσχημους» από τα σωματικά κατηγορήματα της θέσης τους, όπως είναι το ύψος ή η ομορφιά.

1.3. *Δεν κάνω τσιριμόνιες ή δε με μέλει;*

Είναι επομένως σαφές ότι το γούστο σε θέματα διατροφής δε γίνεται να αυτονομηθεί πλήρως σε σχέση με τις υπόλοιπες διαστάσεις της σχέσης με τον κόσμο, με τους άλλους, με το ιδιόσωμα, όπου ολοκληρώνεται η πρακτική φιλοσοφία που χαρακτηρίζει κάθε τάξη. Για του λόγου το αληθές, θα έπρεπε να υποβάλουμε σε συστηματική σύγκριση το λαϊκό τρόπο και τον αστικό τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται η τροφή, πώς σερβίρεται, πώς παρουσιάζεται και προσφέρεται, που είναι απείρως αποκαλυπτικότερος ακόμα και από τη φύση των εκάστοτε προϊόντων (προπαντός όταν αγνοούνται οι ποιοτικές διαφορές, όπως συμβαίνει με τις περισσότερες έρευνες κατανάλωσης). Ανάλυση δύσκολη, εφόσον δεν μπορούμε πραγματικά να σκεφτούμε καθεμία από τις εκδοχές βιοτικού ύφους χωρίς να τη συσχετίσουμε με την άλλη, που αποτελεί την αντικειμενική και υποκειμενική άρνησή της, με αποτέλεσμα το νόημα των συμπεριφορών να αντιστρέφεται από τα υπέρ στα κατά, ανάλογα με την οπτική γωνία από την οποία τις προσλαμβάνει κανείς και ανάλογα με το αν εγγράφει λαϊκές ή αστικές σημασίες στην ανάγνωση των *κοινών λέξεων* που θα πρέπει να χρησιμοποιήσει για να τις ονομάσει («καμώματα», για παράδειγμα).

Σε ό,τι αφορά τις λαϊκές τάξεις, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για ελευθεροφαγία όπως μιλάμε για ελευθεροστομία. Το γεύμα τοποθετείται στον αστερισμό της αφθονίας (που δεν αποκλείει τις περικοπές και τα όρια) και προπαντός της ελευθερίας: «ελαστικά» φαγητά, τα οποία «ξεχειλίζουν άφθονα», όπως οι σούπες ή οι σάλτσες, τα μακαρόνια ή οι πατάτες (που σχεδόν πάντα συνδυάζονται με λαχανικά) και με τα οποία, επειδή σερβίρο-

νται με βαθιά κουτάλα ή κουτάλι, γλιτώνεις το πολύ πολύ μέτρημα και τον υπολογισμό – αντίθετα με όλα όσα κόβονται, όπως τα ψητά κρέατα. Αυτή η εντύπωση αφθονίας, που είναι ο κανόνας στις εξαιρετικές περιπτώσεις και ισχύει πάντα, στα όρια του δυνατού, για τους άντρες, εφόσον τους γεμίζουν δύο φορές το πιάτο τους (προνόμιο που σηματοδοτεί την είσοδο του αγοριού στην καταστατική θέση του άντρα), αντισταθμίζεται συχνά, στις συνηθισμένες περιπτώσεις, με τις περικοπές στις οποίες συνηθίζεται να υποβάλλονται από μόνες τους οι γυναίκες –παίρνοντας μία μερίδα αντί για δύο ή τρώγοντας ό,τι περίσσεψε από την προηγούμενη μέρα–, εφόσον η είσοδος των κοριτσιών στην καταστατική θέση της γυναίκας σηματοδοτείται από το γεγονός ότι αρχίζουν να στερούνται. Εντάσσεται στην καταστατική θέση του άντρα να τρώει και να τρώει καλά (και επίσης να πίνει καλά): όλοι *επιμένουν* ιδιαίτερα σε ό,τι τους αφορά, επικαλούμενοι την αρχή ότι «δεν πρέπει να το αφήσεις», η δε άρνηση ενέχει κάτι ύποπτο· την Κυριακή, ενώ οι γυναίκες, πάντα όρθιες, καταγίνονται με το σερβίρισμα, το σήκωμα του τραπεζιού και το πλύσιμο των πιάτων, οι άντρες, ακόμα καθισμένοι, συνεχίζουν να τρωγοπίνουν. Δεδομένου ότι οι εμφανέστατες αυτές διαφορές ανάμεσα στις κοινωνικές καταστατικές θέσεις (που σχετίζονται με το φύλο ή με την ηλικία) δε συνοδεύονται από καμία πρακτική διαφοροποίηση (όπως είναι η αστική διαίρεση ανάμεσα στην τραπεζαρία και στο δωμάτιο υπηρεσίας, όπου τρώνε οι υπηρέτες και ενίοτε τα παιδιά), η τάση είναι να αγνοείται η μέριμνα για την αυστηρή σειρά των πιάτων: έτσι, όλα μπορούν να βγουν στο τραπέζι σχεδόν συγχρόνως (κάτι που έχει επίσης το πλεονέκτημα ότι εξοικονομούνται βήματα), οπότε ενδέχεται οι γυναίκες να είναι ήδη στο επιδόρπιο, μαζί με τα παιδιά, που κουβαλάνε το πιάτο τους μπροστά στην τηλεόραση, την ώρα που οι άντρες τελειώνουν το κύριο πιάτο ή το «αγόρι», αργοπορημένο, τρώει γρήγορα γρήγορα τη σούπα του. Η ελευθερία αυτή, η οποία μπορεί να γίνει αντιληπτή ως αταξία ή ατημέλεια, είναι προσαρμοσμένη. Κατά πρώτο λόγο, εξασφαλίζει οικονομία προσπάθειας, η οποία άλλωστε αναζητείται ρητά: επειδή η συμμετοχή των αντρών στα οικιακά καθήκοντα αποκλείεται, και πρώτα πρώτα από τις γυναίκες, που θα ένιωθαν ντροπιασμένες αν τους έβλεπαν σε ένα ρόλο αποκλεισμένο από τον ορισμό τους, όλα τα μέσα είναι καλά προκειμένου να ελαχιστοποιηθούν «οι δαπάνες». Μπορούν έτσι, στον καφέ, να αρκεστούν σε ένα κουταλάκι που το περνάνε στον διπλανό, αφού πρώτα το τινάξουν, για να «ανακατέψει τη ζάχαρη» κι αυτός με τη σειρά του. Δε θα παραχωρούσαν όμως στον εαυτό τους αυτή την οικονομία προσπαθειών, αν δεν αισθάνονταν και δεν ήθελαν να είναι *μεταξύ τους*, σπίτι τους, οικογενειακά, κάτι ακριβώς που αποκλείει τα καμώματα: μπορεί για παράδειγμα, προκειμένου να κά-

νουν οικονομία στα πιατάκια του γλυκού, να κόψουν —πάντα αστειευόμενοι, για να καταστήσουν εμφανές ότι πρόκειται για παραβίαση για την οποία «μπορούν να πάρουν το θάρρος»— τις μερίδες μέσα στο κουτί με τα γλυκά και ο γείτονας ο καλεσμένος για το επιδόρπιο θα πάρει επίσης το κομμάτι του το χαρτόνι (αν του πρόσφεραν πιατάκι, θα ήταν σαν να τον απέκλειαν) ως δείγμα της *οικειότητας* που έχουν μαζί του. Αντίστοιχα, δεν αλλάζουν και πιάτα μεταξύ των φαγητών. Το πιάτο της σούπας καθαρίζεται με ψωμί και μπορεί έτσι να χρησιμοποιηθεί ως το τέλος του γεύματος. Η οικοδέσποινα δεν παραλείπει να προτείνει να «αλλάξουμε πιάτα», σπρώχνοντας ήδη πίσω την καρέκλα της με το ένα χέρι και τείνοντας το άλλο προς το πιάτο του διπλανού της, αλλά όλοι βάζουν τις φωνές («αφού όλα γίνονται ένα στο στομάχι»), ενώ, αν εκείνη επιμένει, θα θέλει προφανώς να επιδείξει το σερβίτσιο της (κάτι που της συγχωρούν, όταν μόλις το έχει αποκτήσει) ή να μεταχειριστεί τους καλεσμένους της σαν ξένους, όπως κάνουν μερικές φορές επίτηδες με τους παρείσακτους ή με τους τζαμπατζήδες, που είναι γνωστό ότι δεν «ανταποδίδουν» ποτέ και τους οποίους θέλουν να κρατήσουν σε απόσταση αλλάζοντας πιάτα παρά τις διαμαρτυρίες τους και μη γελώντας στα αστεία τους ή αποπαίρνοντας τα παιδιά για τους τρόπους τους («μα όχι, άστε τα, μπορούν άνετα...» θα πουν οι καλεσμένοι· «είναι καιρός να μάθουν να φέρονται» θα απαντήσουν οι γονείς). Η κοινή ρίζα για όλες αυτές τις εκδοχές του «ελεύθερου» που παίρνουν φαίνεται να είναι το συναίσθημα ότι δε σκοπεύουν να επιβάλουν ηθελημένα στον εαυτό τους επιπλέον ελέγχους, καταναγκασμούς και περιορισμούς —και αυτό προκειμένου για τη διατροφή, πρωταρχική ανάγκη και αντεκδίκηση—, και μάλιστα στους κόλπους της οικιακής ζωής, του μοναδικού ασύλου ελευθερίας, την ώρα που απ' όλες τις μεριές και όλο τον υπόλοιπο καιρό υποτάσσονται στην ανάγκη.

Στη λαϊκή «ελευθεροφαγία» η αστική τάξη αντιπαραθέτει τη μέριμνα του φαγητού *κατά τους τύπους*. Οι τύποι είναι πρώτα απ' όλα ρυθμοί, που συνεπάγονται αναμονές, καθυστερήσεις, αυτοσυγκράτηση· δε δίνεις ποτέ την εντύπωση ότι ορμάς στα πιάτα, περιμένεις ώσπου ν' αρχίσει να τρώει και ο σερβιρισμένος τελευταίος, σερβίρεσαι και ξανασερβίρεσαι διακριτικά. Τρως εύτακτα και οποιαδήποτε συνύπαρξη φαγητών τα οποία η τάξη χωρίζει, ψητό κρέας και ψάρι, τυρί και επιδόρπιο, αποκλείεται: για παράδειγμα, προτού σερβίρουν το επιδόρπιο, σηκώνουν ό,τι έχει απομείνει στο τραπέζι, ακόμα και την αλατιέρα, και σκουπίζουν τα ψίχουλα. Αυτός ο τρόπος να εισάγεις την αυστηρότητα του κανόνα ακόμα και στην καθημερινότητα (ξυρίζεσαι και ντύνεσαι κάθε μέρα από το πρωί και όχι μόνο όταν είναι να «βγεις»), να αποκλείεις την τομή ανάμεσα στο σπίτι σου και στο έξω, στο

καθημερινό και στο εξωκαθημερινό (που συνδέεται, για τις λαϊκές τάξεις, με το γεγονός ότι φοράς τα κυριακάτικά σου) δεν εξηγείται μόνο από την παρουσία των υπηρετών και των καλεσμένων, αυτών των ξένων, στους κόλπους του κόσμου της οικογένειας και των οικείων. Είναι η έκφραση μιας έξης ευταξίας, ευπρέπειας και αυτοσυγκράτησης που δε θα ήταν δυνατόν να την αποποιηθεί κανείς. Και πόσο μάλλον όταν η σχέση με την τροφή — την κατεξοχήν πρωταρχική ανάγκη και ηδονή— αποτελεί απλώς διάσταση της αστικής σχέσης με τον κοινωνικό κόσμο: από την αντίθεση ανάμεσα στο άμεσο και στο αναβεβλημένο, στο εύκολο και στο δύσκολο, στην ουσία ή στη λειτουργία και στη μορφή, που εκφράζεται εδώ με ιδιαίτερα χτυπητό τρόπο, εκπηγάζει κάθε αισθητικοποίηση των πρακτικών και κάθε αισθητική. Μέσα από όλους τους τύπους και όλες τις τυποκρατίες που συμβαίνει να επιβάλλονται στην άμεση όρεξη, εκείνο που απαιτείται —και εγχαράσσεται— δεν είναι μόνο η διάθεση να πειθαρχήσει κανείς την τροφική κατανάλωση μέσω μιας τυποθεσίας, η οποία είναι επίσης μαλακή, έμμεση, αόρατη λογοκρισία (καθ' όλα αντιτιθέμενη στη βάναυση επιβολή *στερήσεων*) και αποτελεί συστατικό μέρος μιας τέχνης του ζην, δεδομένου ότι, για παράδειγμα, το γεγονός πως τρως κατά τους τύπους είναι ένας τρόπος να τιμήσεις τους φιλοξενούμενους και την οικοδέσποινα, δείχνοντας ότι σέβεσαι τις φροντίδες της και τον κόπο της σεβόμενος την αυστηρή διάταξη του γεύματος. Είναι επίσης μια ολόκληρη σχέση με τη ζωώδη φύση, με τις πρωταρχικές ανάγκες και με το χυδαίο, που αφήνεται εδώ αχαλίνωτη· είναι ένας τρόπος να αρνηθείς την κατανάλωση στην πρωταρχική και κατ' ουσίαν *κοινή σημασία* και λειτουργία της, μετατρέποντας το γεύμα σε *κοινωνική τελετή*, σε καταδήλωση ηθικοπρακτικής ευπρέπειας και αισθητικής εκλέπτυνσης. Ο τρόπος παρουσίασης και κατανάλωσης της τροφής, η σειρά των φαγητών και η διάταξη των πιάτων και των μαχαιροπίρουνων, που διαφοροποιούνται αυστηρά ανάλογα με την ακολουθία των φαγητών και διατάσσονται για τη χαρά των οφθαλμών, ακόμα και η παρουσίαση των φαγητών, που κρίνονται τόσο ως προς τη σύνθεσή τους ανάλογα με τη μορφή και το χρώμα, λες και πρόκειται για έργα τέχνης, όσο και απλώς ως προς την καταναλώσιμη υπόστασή τους, η εθιμοτυπία που διέπει τη συμπεριφορά, τη στάση, τον τρόπο να σερβίρεις ή να σερβίρεσαι και να χρησιμοποιείς τα διάφορα σκεύη, η διάταξη των συνδαιτυμόνων, που υπόκειται σε αυστηρότατες —αλλά πάντα ευφημισμένες— αρχές ιεράρχησης, η λογοκρισία που επιβάλλεται σε όλες τις σωματικές εκδηλώσεις της πράξης (όπως είναι οι θόρυβοι) ή της ηδονής του φαγητού (όπως είναι η βιασύνη), ακόμα και η εκλέπτυνση των πραγμάτων που καταναλώνονται και η ποιότητα των οποίων υπερτερεί της ποσότητας (και τούτο ισχύει τόσο για το

κρασί όσο και για το φαγητό), όλο αυτό το στιλιζάρισμα τείνει να μεταθέσει το βάρος από την υπόσταση και τη λειτουργία στη μορφή (στον τύπο) και στον τρόπο, και άρα να αρνηθεί ή, καλύτερα, να απαρνηθεί τη χονδροειδώς υλική πραγματικότητα της καταναλωτικής πράξης και των καταναλωμένων πραγμάτων ή, κάτι που καταλήγει στο ίδιο, την ποταπά υλική χοντροκοπιά όσων εγκαταλείπονται στις άμεσες ικανοποιήσεις τις οποίες παρέχει η τροφική κατανάλωση, κατεξοχήν μορφή της απλής *αίσθήσεως*.

Συγκεντρώσαμε σε ένα συνοπτικό πίνακα τα κύρια πορίσματα μιας εξαιρετικά πλούσιας έρευνας (Συμπληρωματικές Πηγές, XLIII) για την τέχνη της υποδοχής, η οποία επιτρέπει την επίρρωση και συγκεκριμενοποίηση των αναλύσεων αυτών. Βλέπουμε πρώτα απ' όλα ότι, στην εργατική τάξη, το σύμπαν των αυτοσχέδιων ή οργανωμένων ανταλλαγών προσκλήσεων εντοπίζεται στην οικογένεια και στο σύμπαν των οικείων, στους οποίους μπορεί κανείς να συμπεριφερθεί «σαν να ήταν της οικογένειας» και με τους οποίους «αισθάνεται οικογενειακά», ενώ οι κατά κυριολεξία *σχέσεις*, με την έννοια των επαγγελματικών, επαγγελματικά χρήσιμων σχέσεων, εμφανίζονται στο επίπεδο των μεσαίων τάξεων και είναι κυρίως ίδιον της κυρίαρχης τάξης. Μάρτυρας αυτής της ελευθερίας, το γεγονός ότι η πρόσκληση είναι κυρίως για καφέ, επιδόρπιο ή απεριτίφ (ενώ, στο άλλο άκρο του κοινωνικού χώρου, περισσότερο για τσάι, γεύμα ή δείπνο ή, πλέον, στο εστιατόριο). Αν προτιμούν να περιορίσουν τις αυτοσχέδιες προσκλήσεις στο απεριτίφ ή στον καφέ, τούτο συμβαίνει επειδή δεν αρέσκονται στις «μισές» προσκλήσεις και επειδή είναι ζήτημα τιμής γι' αυτούς να «τα κάνουν καλά τα πράγματα», αποκλείοντας τις «πρακτικές λύσεις» (κατά τις διδαχές των γυναικείων περιοδικών) που αποσκοπούν στην οικονομία προσπάθειας, όπως είναι ο μπουφές ή το ένα και μοναδικό φαγητό[19]. Αυτή η άρνηση των ψευτοπροφάσεων (το πρώτο που θέλουν είναι να υπάρχει αρκετό φαγητό για τους καλεσμένους και τα φαγητά να είναι επιτυχημένα και έπειτα έρχεται το να μη βαρεθεί κανείς) φαίνεται ακόμα καλύτερα αν αναλύσουμε τη σύνθεση των προσφερόμενων γευμάτων. Οι εργάτες εννοούν το γεύμα να περιλαμβάνει όλα τα στοιχεία που λογίζονται ως συστατικά ενός αληθινού γεύματος, από το απεριτίφ ως το επιδόρπιο (ενώ οι άλλες τάξεις δέχονται συχνότερα την «απλοποίηση», παραλείποντας το πρώτο πιάτο, τη σαλάτα ή το επιδόρπιο). Λόγω των πρωτείων που απονέμονται στην υπόσταση σε σχέση με τη μορφή, αν συντρέχει λόγος «απλοποίησης», δε θα μπορούσε να είναι αλλού παρά στην τάξη του *τύπου* (της μορφής), των τρόπων, που θεωρούνται επουσιώδεις, καθαρά συμβολικοί. Αν το

[19] Σε όλη την πορεία αυτής της ανάλυσης, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη περισσότερο το σύνολο των τάσεων που συγκλίνουν παρά τη βαρύτητα των αποκλίσεων, οι οποίες πάντως είναι ελαχιστοποιημένες λόγω του ότι η κυρίαρχη τάξη διαιρείται σε τμήματα, τα γούστα των οποίων, προπαντός σε θέματα διατροφής, ποικίλλουν κατά αντίθετη φορά.

γεύμα είναι έξω από τα συνηθισμένα, εξαιρετικό, δεν έχει σημασία αν είναι *συνηθισμένη* η εξυπηρέτηση: αρέσκονται να το διακηρύσσουν αυτό και πλήθος τελετουργικών στοχασμών αναφέρονται στο θέμα. Δεν έχει σημασία αν οι καλεσμένοι δεν είναι διατεταγμένοι κατά τους τύπους ούτε ντυμένοι με το υποχρεωτικό ένδυμα. Δεν έχει σημασία αν τα παιδιά ανακατεύονται σε ένα γεύμα που δεν έχει τίποτα το *τελετουργικό* – αρκεί να μην παρεμβαίνουν στη συζήτηση, που είναι δουλειά των μεγάλων. Καθώς δεν τρέφουν ευλαβικό σεβασμό προς τους τύπους, μπορούν να παρακολουθήσουν μια εκπομπή στην τηλεόραση, να τραγουδήσουν στο τέλος του γεύματος ή και να διοργανώσουν παιχνίδια: και πάλι η λειτουργία αναγνωρίζεται καθαρά –«ήρθαμε για να διασκεδάσουμε»–, οπότε καταγίνονται να την πραγματώσουν, ενεργοποιώντας όλα τα διαθέσιμα μέσα, ποτά, παιχνίδια, ανέκδοτα κτλ., για να *κάνουν* γλέντι. Και η πρωτοκαθεδρία της υπόστασης ως προς τη μορφή, η άρνηση της αποποίησης η οποία εμπεριέχεται στο γεγονός της τήρησης των τύπων, εκφράζεται επίσης στο περιεχόμενο των αγαθών που ανταλλάσσονται επ' ευκαιρία της συγκέντρωσης: τα λουλούδια, που είναι από τη μεριά του ανωφελούς, της τέχνης, της τέχνης για την τέχνη (αρέσκονται να αστειεύονται για το γεγονός ότι «δεν τρώγονται»), εκτοπίζονται προς όφελος των γήινων τροφών, κρασιών ή επιδορπίων, δώρων «που δίνουν πάντα ευχαρίστηση» και που μπορεί κανείς να πάρει το θάρρος να τα προσφέρει χωρίς τσιριμόνιες, στο όνομα μιας ρεαλιστικής παράστασης του κόστους του γεύματος και στο όνομα της θέλησης, που λογίζεται ως φυσική και γίνεται ομόφωνα αποδεκτή, να συμβάλει στη μείωσή του.

Θα μπορούσαμε να αναδημιουργήσουμε όλες τις αντιθέσεις ανάμεσα στους δύο ανταγωνιστικούς τρόπους αντιμετώπισης της τροφής και της πράξης του φαγητού με αφετηρία την αντίθεση ανάμεσα στη μορφή και στην ουσία: στη μία περίπτωση διεκδικείται η αλήθεια της τροφής ως θρεπτικής ουσίας, που στυλώνει το σώμα και δίνει δύναμη (κάτι που ωθεί το άτομο να πριμοδοτήσει τις βαριές, λιπαρές και δυνατές τροφές, με κατεξοχήν παράδειγμα το χοιρινό, λιπαρό και αλμυρό, στον αντίποδα του ψαριού, που είναι άπαχο, ελαφρύ και άνοστο)· στην άλλη περίπτωση, η προτεραιότητα που δίδεται στη μορφή (του σώματος, για παράδειγμα) και στους τύπους οδηγεί το άτομο να εκτοπίσει σε δεύτερο πλάνο την αναζήτηση της δύναμης και τη μέριμνα για την ουσία και να αναγνωρίσει την αληθινή ελευθερία στην εκλεκτική άσκηση ενός κανόνα τον οποίο επιτάσσει το ίδιο στον εαυτό του. Και θα μπορούσαμε επίσης να δείξουμε ότι δύο ανταγωνιστικές κοσμοθεωρήσεις, δύο κόσμοι, δύο παραστάσεις της ανθρώπινης υπεροχής εμπερικλείονται σ' αυτή τη μήτρα: η ουσία –ή η ύλη– είναι ό,τι είναι ουσιώδες, με την πρώτη έννοια του θρεπτικού αλλά επίσης του πραγματικού, σε αντίθεση με όλες τις επιφάσεις, όλες τις (ωραίες) χειρονομίες, με δυο λόγια όλα όσα είναι, όπως λένε, καθαρά συμβολικά· είναι η πραγματικότητα ενάντια στα ψευτοπράματα, στην απομίμηση, στη στάχτη στα μάτια· είναι το μικρό bistrot,

Επιφυλάσσουν τις [illegible]			
την κοντινή συγγενική οικογένεια	*51,7*	34,7	32,5
τους στενούς φίλους	20,9	*35,9*	33,2
τους φίλους των παιδιών	2,8	3,4	8,3
τις επαγγελματικές σχέσεις	1,9	3,1	*4,2*
Επιφυλάσσουν τις εκ των προτέρων προσκλήσεις τους για			
την κοντινή συγγενική οικογένεια	*41,2*	33,1	30,2
τις επαγγελματικές σχέσεις	2,6	8,4	*18,9*
Καλούν αρκετά ή πολύ συχνά για			
καφέ	*49,2*	48,4	38,2
επιδόρπιο	23,7	*24,7*	15,1
δείπνο	51,3	67,8	*70,2*
Απευθύνουν πρόχειρες προσκλήσεις για			
απεριτίφ	*52,8*	46,3	39,2
γεύμα	23,9	31,9	*40,0*
Το σπουδαιότερο στις πρόχειρες προσκλήσεις			
τα επιτυχημένα φαγητά	*10,1*	5,9	9,4
το μπόλικο φαγητό	*33,6*	28,4	26,0
να μη βαρεθεί ο κόσμος	33,4	46,6	*47,9*
Προτιμούν να προσφέρουν στους καλεσμένους			
μπουφέ ή ένα μόνο φαγητό	19,4	25,3	*26,1*
ένα αληθινό μενού	*77,2*	71,6	70,9
Στις προσκλήσεις, χρησιμοποιούν (συνήθως και συχνά)			
ασημικά	27,8	40,7	*61,5*
κρυστάλλινα ποτήρια	29,3	49,7	*57,3*
πορσελάνινα πιάτα	39,6	46,3	*60,0*
συνηθισμένα ποτήρια	*84,8*	56,5	55,4
πιάτα από φαγιάνς	*60,6*	55,9	54,8
Τους αρέσει οι καλεσμένοι τους			
να είναι κομψοί	10,8	15,9	*30,6*
να είναι άνετα ντυμένοι	*79,7*	70,9	58,5
να κάθονται όπου οι ίδιοι τούς τοποθετούν	29,7	31,3	*46,0*
να διαλέγουν μόνοι τους τη θέση τους	*65,7*	63,1	46,8
Προτιμούν			
να χωρίζουν τα ζευγάρια	22,8	35,0	*50,6*
να μη χωρίζουν τα ζευγάρια	*26,0*	38,4	26,0
Δέχονται τα παιδιά (μικρής ηλικίας)			
στο γεύμα	6,5	7,5	*8,8*
στο τέλος της βραδιάς	10,9	11,9	*12,9*
στη συζήτηση	12,0	12,2	12,1
Τους φέρνουν οι καλεσμένοι τους			
λουλούδια	41,8	56,3	*68,3*
επιδόρπιο	*24,6*	16,6	9,8
κρασιά	*18,6*	16,9	14,0
Τους αρέσει όταν υπάρχουν καλεσμένοι			
να ακούνε ατμοσφαιρική μουσική	48,1	56,6	57,7
να παρακολουθούν TV	*14,4*	4,7	4,2
να τραγουδούν στο τέλος του γεύματος	*64,9*	55,3	45,4
να διοργανώνουν παιχνίδια	*66,4*	59,7	50,9

Ο πίνακας διαβάζεται ως εξής: 51,7% των εργατών επιφυλάσσουν τις πρόχειρες προσκλήσει τους για την κοντινή συγγενική οικογένεια, 20,9% για τους στενούς φίλους κτλ. 34,7% τω υπαλλήλων και των μεσαίων στελεχών επιφυλάσσουν τις προσκλήσεις τους για την κοντινι συγγενική οικογένεια, 35,9% για τους στενούς φίλους κτλ. Το σύνολο των ποσοστών μπορε για κάθε ερώτηση να είναι κατώτερο ή ανώτερο του 100· και αυτό γιατί οι ερωτηθέντες είχα τη δυνατότητα (για κάθε ερώτηση) να σημειώσουν περισσότερες από τις προτεινόμενες επιλογές ή αντίθετα να μη σημειώσουν καμία. Υποδεικνύουμε με έντονους χαρακτήρες την ισχυρότερη τάση στο εσωτερικό κάθε γραμμής.

που η εμφάνισή του το αδικεί με τα μαρμάρινα τραπέζια του και τα χάρτινα τραπεζομάντιλά του, αλλά όπου τα πιάνεις τα λεφτά σου και δε σου δίνουν αέρα κοπανιστό όπως στα εστιατόρια που κάνουν τα σπουδαία· είναι το είναι ενάντια στο φαίνεσθαι, η φύση («είναι φυσικός») και η φυσικότητα, η απλότητα (χωρίς διατυπώσεις, χωρίς τσιριμόνιες, χωρίς επισημότητες) ενάντια στην αμηχανία, στα νάζια, στους ακκισμούς, στα καμώματα και στις τσιριμόνιες, που επισύρουν πάντα την υποψία πως δεν είναι τίποτε άλλο παρά υποκατάστατο της ουσίας, δηλαδή της ειλικρίνειας, του συναισθήματος, εκείνου που γίνεται αισθητό και αποδεικνύεται διά των πράξεων· η ελευθεροστομία και η ευγενική καρδιά κάνουν τον πραγματικά «ωραίο τύπο», που είναι ντόμπρος, ακέραιος, τίμιος, ευθύς, ειλικρινής, μονοκόμματος, σε αντίθεση προς όλα όσα είναι σκέτος τύπος, προς όλα όσα τα κάνει κανείς *ίσα ίσα για τους τύπους* («με μισή καρδιά»), σε αντίθεση προς την ευγένεια των λέξεων («παραείναι ευγενικός, δεν μπορεί να είναι τίμιος»)· είναι η ελευθερία και η άρνηση των περιπλοκών (και των περικοκλάδων), σε αντίθεση με το σεβασμό των τύπων που γίνονται αυθόρμητα αντιληπτοί ως εργαλεία διάκρισης και εξουσίας. Για τέτοιες ηθικές, για τέτοιες κοσμοθεωρήσεις, δεν υπάρχει ουδέτερη οπτική γωνία: εκεί όπου οι μεν βλέπουν κάποιον ατημέλητο, κάποιον «δε με μέλει», οι δε βλέπουν κάποιον χωρίς τσιριμόνιες, απλό, χωρίς αξιώσεις· η οικειότητα είναι για τους μεν η πλέον απόλυτη μορφή αναγνώρισης, η παραίτηση από κάθε απόσταση, η πλήρης εμπιστοσύνη εγκατάλειψη, η σχέση ίσου προς ίσον· για τους άλλους, που επαγρυπνούν μήπως και αποκτήσουν οικειότητα μεταξύ τους, η απρέπεια υπερβολικά ελεύθερων τρόπων.

Ο λαϊκός ρεαλισμός, ο οποίος οδηγεί το άτομο να αναγάγει περιοριστικά τις πρακτικές στην αλήθεια της λειτουργίας τους, να κάνει αυτό που κάνει, να είναι αυτό που είναι («έτσι είμαι εγώ»), «χωρίς να αραδιάζει παραμύθια» («έτσι είναι τα πράγματα»), καθώς και ο πρακτικός υλισμός, ο οποίος το παρακινεί να λογοκρίνει την έκφραση των συναισθημάτων ή να εξορκίζει τη συγκίνηση με διαιότητες ή χοντροκοπιές, αποτελούν τη σχεδόν τέλεια αντίθεση της αισθητικής αποποίησης η οποία, με ενός είδους ουσιώδη *υποκρισία* (ορατή, για παράδειγμα, στην αντίθεση ανάμεσα στην πορνογραφία και στον ερωτισμό), *αποκρύπτει*, με τα πρωτεία που απονέμει στη *μορφή* (στον τύπο), το ενδιαφέρον που αποδίδει στη λειτουργία και ωθεί το άτομο να κάνει ό,τι κάνει σαν να μην το έκανε.

1.4. *Ορατό και αόρατο*

Η τροφή όμως, την οποία οι λαϊκές τάξεις κατατάσσουν στη μεριά της ουσίας και του είναι, ενώ η αστική τάξη, αρνούμενη τη διάκριση του μέσα

και του έξω, του σπιτιού σου και του σπιτιού για τον άλλον, του καθημερινού και του εξωκαθημερινού, της εισάγει ήδη τις κατηγορίες της μορφής, του φαίνεσθαι, βρίσκεται και η ίδια προς τα ρούχα στη σχέση του μέσα προς το έξω, του ενδότατου προς το εξωτερικό, του οικιακού προς το δημόσιο, του είναι προς το φαίνεσθαι. Και η αντιστροφή του μεριδίου που νέμονται η τροφή και η ένδυση στις λαϊκές τάξεις, οι οποίες αφιερώνουν την προτεραιότητα στο είναι, και στις μεσαίες τάξεις, όπου αναδύεται το μέλημα του φαίνεσθαι, είναι ο δείκτης της ανατροπής ολόκληρης της κοσμοθεώρησης. Οι λαϊκές τάξεις κάνουν ρεαλιστική χρήση του ρούχου ή, αν προτιμάτε, λειτουργιστική. Πριμοδοτώντας την ουσία και τη λειτουργία σε σχέση με τη μορφή, «τα έχουν τα μάτια τους», αν μπορούμε να το πούμε έτσι, σε ό,τι αφορά τα λεφτά τους και διαλέγουν κάτι «που σηκώνει μεγάλη χρήση». Αγνοώντας το αστικό μέλημα περί εισαγωγής της ευπρέπειας στο οικιακό σύμπαν, τόπο της ελευθερίας όπου δεσπόζει η ποδιά και η παντόφλα (για τις γυναίκες), το γυμνό πανωκόρμι ή το φανελάκι (για τους άντρες), δε σηματοδοτούν ιδιαίτερα τη διάκριση ανάμεσα στα εσώρουχα, αόρατα ή κρυμμένα, και στα έξω ρούχα, ορατά, προορισμένα για κοινή θέα, αντίστροφα με τις μεσαίες τάξεις, που αρχίζουν να ανησυχούν, τουλάχιστον έξω από το σπίτι και στη δουλειά (στην οποία οι γυναίκες έχουν συχνότερα πρόσβαση), για την εξωτερική εμφάνιση, ενδυματολογική και κοσμητική.

Έτσι, παρά τα όρια των διαθέσιμων δεδομένων, επανευρίσκουμε στην τάξη του ανδρικού ρούχου (πολύ πιο *σηματοδοτημένου* από το γυναικείο, στο επίπεδο των στοιχείων τα οποία μπορεί να συλλάβει η στατιστική των προϊόντων) το ισοδύναμο των μεγάλων αντιθέσεων που διαπιστώνονται σε θέματα μαγειρικής. Στην πρώτη διάσταση του χώρου, η τομή περνάει και πάλι ανάμεσα από τους υπαλλήλους και τους εργάτες και σηματοδοτείται ιδίως με την αντίθεση ανάμεσα στην γκρίζα μπλούζα και στην μπλε φόρμα, ανάμεσα στα παπούτσια της πόλης και στα μοκασίνια, στα kickers ή στα baskets, πιο άνετα (χωρίς να μιλήσουμε για τη ρόμπα που οι υπάλληλοι αγοράζουν 3,5 φορές περισσότερο από τους εργάτες). Η εμφανέστατη σε ποσότητα όσο και σε ποιότητα αύξηση όλων των αγορών ανδρικού ρούχου συνοψίζεται στην αντίθεση ανάμεσα στο *κοστούμι*, προνόμιο του ανώτερου στελέχους, και στην *μπλε φόρμα*, διακριτικό σήμα του γεωργού και του εργάτη (σχεδόν αγνοείται από τις άλλες ομάδες, με εξαίρεση τους τεχνίτες)· ή ακόμα ανάμεσα στο *παλτό* το οποίο, πάντα σπανιότερο από το γυναικείο παλτό, είναι σαφώς πιο διαδεδομένο στα ανώτερα στελέχη παρά στις άλλες τάξεις, και στο *μπουφάν* ή στη χοντρή ζακέτα με επένδυση γούνας από πρόβατο, την *πατατούκα*, που φοριούνται κυρίως από τους χωρικούς και τους εργάτες. Στα μισά της απόστασης, τα μεσαία στελέχη που σχεδόν δε

Πίνακας 15. Παραλλαγές στην αξία που χορηγείται στο σώμα, στην ομορφιά και στη φροντίδα του σώματος (Συμπληρωματικές Πηγές, XLIV)

	Επάγγελμα του αρχηγού της οικογένειας			Δραστηριότητα της γυναίκας που ερωτάται		
	Αγρότης	Εργάτης	Υπάλληλος, μεσαίο στέλεχος	Ανώτερο στέλεχος, διομήχανος, ελεύθερος επαγγελματίας	Δεν εργάζεται	Εργάζεται
Το νούμερό τους είναι πάνω από 42	*33,7*	24,2	20,4	11,4	*24,7*	17,3
Σε επίπεδο ομορφιάς, εκτιμούν τον εαυτό τους:						
πάνω από το μέσο όρο	*40,2*	36,0	33,2	24,2	34,2	31,0
Νομίζουν ότι φαίνονται μεγαλύτερες από την ηλικία τους	*13,0*	*14,0*	10,1	7,6	13,6	9,8
Μέσος βαθμός που οι ερωτώμενες γυναίκες δίνουν στον εαυτό τους:						
για τα μαλλιά	5,22	5,47	5,40	*5,88*	5,47	*5,62*
για το πρόσωπο	5,36	5,53	5,51	*5,67*	5,54	*5,58*
για τα μάτια	6,18	6,44	6,30	*6,48*	6,35	*6,41*
για το δέρμα	*5,88*	5,63	5,64	5,75	5,63	*5,74*
για τα δόντια	5,24	5,45	5,40	*5,74*	5,40	*5,59*
για το σώμα	5,35	5,78	5,75	*5,91*	5,76	*5,83*
για τη μύτη	*5,94*	5,48	5,56	5,65	5,41	*5,74*
για τα χέρια	5,88	5,99	*6,10*	5,82	5,78	*6,17*
Έχουν συχνά ή καμιά φορά την επιθυμία να αλλάξουν κεφάλι	45,7	60,8	*68,2*	64,4	60,1	64,6
Η ομορφιά						
εξαρτάται από το πόσο φροντίζεις τον εαυτό σου	33,7	46,9	52,0	*54,7*	45,8	*53,1*
εξαρτάται από το εισόδημα	15,2	*18,8*	9,2	8,9	16,7	10,3
Οι φροντίδες για την ομορφιά σου αυξάνουν τις πιθανότητες επιτυχίας	75,0	68,8	72,9	74,5	70,1	72,1
Σε επίπεδο ομορφιάς θα προτιμούσαν να είναι						

φυσική	*65,2*	65,0	51,4	50,8	*60,6*	54,1
ραφινάτη	6,5	8,1	15,1	*16,1*	10,6	12,3
Θεωρούν ότι είναι προτιμότερο να είσαι						
ωραία	52,2	58,5	59,2	*61,9*	59,5	58,7
πλούσια	*39,1*	35,4	33,5	27,5	32,7	33,9
Θεωρούν ότι είναι προτιμότερο να είσαι						
ωραία	9,8	14,0	*17,5*	*17,4*	15,7	14,4
τυχερή	*83,7*	*83,3*	76,8	75,8	80,2	80,3
Θεωρούν ότι το να κρύβεις την ηλικία σου με το μακιγιάζ είναι φυσιολογικό	53,3	51,9	62,3	*67,8*	52,1	*63,6*
Για να χάσουν βάρος, κάνουν:						
δίαιτα	23,9	19,8	*28,8*	23,3	23,9	23,1
αθλητισμό, γυμναστική	4,3	8,3	14,0	*16,9*	10,6	11,8
φαρμακευτική αγωγή	2,2	*4,6*	3,6	3,0	3,8	3,6
τίποτα	*69,6*	*71,7*	60,6	66,1	68,3	66,4
Επιδοκιμάζουν την προσφυγή στην πλαστική						
χειρουργική για να δείξουν νεότερες	50,0	50,0	*56,4*	52,0	51,3	53,4
Κάνουν μπάνιο ή ντους τουλάχιστον μία φορά τη μέρα	9,8	16,9	36,6	*43,2*	23,2	*32,0*
Βάφονται κάθε μέρα	12,0	29,6	45,0	*54,7*	30,1	*44,8*
Δε βάφονται ποτέ ή σπάνια	*48,9*	35,6	21,2	17,3	35,1	22,9
Περνούν περισσότερη από μισή ώρα για την τουαλέτα τους						
και τις φροντίδες ομορφιάς	12,3	45,6	*48,9*	45,3	42,1	*48,2*
Βάφονται για να ανεβεί το ηθικό τους	4,3	15,9	25,9	*27,8*	21,0	22,1
Πηγαίνουν στο κομμωτήριο τουλάχιστον κάθε δεκαπέντε	6,5	8,1	16,9	*20,8*	9,8	13,5
Καθαρίζουν το πρόσωπό τους το βράδυ:						
με σαπούνι	*34,8*	35,4	20,1	15,7	28,1	15,7
με γαλάκτωμα καθαρισμού κτλ.	47,8	59,4	86,0	*91,4*	67,5	*78,8*

φοράνε πια ρούχα εργασίας, αλλά αγοράζουν αρκετά συχνά κοστούμια.

Στις γυναίκες, οι οποίες σε όλες τις κατηγορίες (με εξαίρεση τους γεωργούς και τους μισθωτούς αγρότες) έχουν μεγαλύτερες δαπάνες από τους άντρες (με ιδιαίτερα έντονο το χάσμα στα μεσαία στελέχη, στα ανώτερα στελέχη και στα ανεξάρτητα επαγγέλματα ή στα υψηλά εισοδήματα), ο αριθμός αγορών αυξάνει όσο ανεβαίνουμε στην κοινωνική ιεραρχία, με μέγιστο το χάσμα όταν πρόκειται για *ταγέρ* και *συνολάκια* (ακριβά αντικείμενα) και μικρότερο για τα φορέματα και κυρίως για τις φούστες και τα σακάκια. Ανάμεσα στο *παλτό*, ολοένα συχνότερο όσο ανεβαίνουμε στην κοινωνική ιεραρχία, και στο *αδιάβροχο*, που «κάνει για κάθε χρήση», παρατηρείται μια αντίθεση ανάλογη προς εκείνην που εγκαθιδρύεται στους άντρες ανάμεσα στο παλτό και στο μπουφάν. Η χρήση της μπλούζας ή της *ποδιάς*, η οποία στις λαϊκές τάξεις είναι κάτι σαν *λειτουργική περιβολή* της νοικοκυράς, αυξάνει έντονα όταν κατεβαίνουμε στην κοινωνική ιεραρχία (αντίστροφα με τη *ρόμπα*, σχεδόν άγνωστη στον κόσμο των αγροτών και των εργατών).

Το ενδιαφέρον που οι διαφορετικές τάξεις χορηγούν στην εμφάνιση, η προσοχή που της δίνουν, η συνείδηση που έχουν για τα οφέλη τα οποία κομίζει και η επένδυση σε χρόνο, προσπάθειες, στερήσεις και φροντίδες που της παραχωρούν πραγματικά είναι σε συμμετρία προς τις πιθανότητες υλικών ή συμβολικών κερδών τα οποία μπορούν λογικά να περιμένουν από εκείνην· και, ακριβέστερα, εξαρτώνται από την ύπαρξη μιας αγοράς εργασίας όπου οι κοσμητικές ιδιότητες να μπορούν να προσλάβουν αξία (σε μεταβλητούς βαθμούς ανάλογα με τη φύση του επαγγέλματος), είτε στο πλαίσιο ακριβώς της άσκησης του επαγγέλματος είτε στις επαγγελματικές σχέσεις, καθώς και από τις διαφορικές ευκαιρίες πρόσβασης στην αγορά αυτή και σε όποιους από τους τομείς της η ομορφιά και η ευπρέπεια συμβάλλουν εντονότερα στην επαγγελματική αξία. Μια πρώτη πιστοποίηση αυτής της αντιστοιχίας ανάμεσα στη ροπή προς τις κοσμητικές επενδύσεις και στις προοπτικές κέρδους μπορεί να ανιχνευθεί στο χάσμα το οποίο, για όλες τις σωματικές φροντίδες, χωρίζει τις γυναίκες ανάλογα με το αν είναι εργαζόμενες ή όχι (και το οποίο επιπλέον παραλλάσσει ανάλογα με τη φύση της εργασίας και του επαγγελματικού κύκλου). Ευνόητο είναι, σ' αυτή τη λογική, ότι οι γυναίκες των λαϊκών τάξεων, που έχουν πολύ λιγότερες ευκαιρίες να προσπελάσουν κάποιο επάγγελμα και προπαντός όποια επαγγέλματα απαιτούν αυστηρότερα τη συμμόρφωση προς τα κυρίαρχα κανονιστικά πρότυπα σε θέματα σωματικής κοσμητικής, έχουν λιγότερο απ' όλες τις άλλες συνείδηση της «εμπορικής» αξίας της ομορφιάς και είναι πολύ λιγότερο επιρρεπείς στην επένδυση χρόνου, προσπαθειών, στερήσεων και χρημάτων για τη διόρθωση του σώματος. Εντελώς άλλα ισχύουν για

τις γυναίκες της μικροαστικής τάξης, και προπαντός της νέας μικροαστικής τάξης των επαγγελμάτων παρουσίασης και παράστασης, τα οποία επιβάλλουν συχνά μια *περιβολή* που έχει προορισμό, μεταξύ των άλλων λειτουργιών, να καταργήσει όλα τα ίχνη ενός ετερόδοξου γούστου και τα οποία απαιτούν πάντα την αποκαλούμενη *ευπρέπεια*, με την έννοια της «αξιοπρέπειας στη συμπεριφορά και της διόρθωσης των τρόπων», η οποία συνεπάγεται, σύμφωνα με το λεξικό Ρομπέρ, «την άρνηση να υποκύψει κανείς στη χυδαιότητα, στην ευκολία» (οι ειδικευμένες σχολές για την κατάρτιση του θηλυκού προσωπικού επί της υποδοχής υποβάλλουν τις κοπέλες των λαϊκών τάξεων, οι οποίες επιλέγονται σε συνάρτηση με τη φυσική «ομορφιά» τους, σε ριζική αλλαγή στον τρόπο που περπατάνε, κάθονται, γελάνε, χαμογελάνε, μιλάνε, ντύνονται, βάφονται κτλ.). Οι γυναίκες της μικροαστικής τάξης, τα συμφέροντα των οποίων, στις αγορές όπου οι σωματικές ιδιότητες μπορούν να λειτουργήσουν ως κεφάλαιο, είναι αρκετά ώστε να χορηγούν στην κυρίαρχη παράσταση του σώματος μια άνευ όρων αναγνώριση, χωρίς να διαθέτουν, τουλάχιστον στα δικά τους μάτια (και πιθανότατα αντικειμενικά), επαρκές σωματικό κεφάλαιο για να επιτύχουν τα υψηλότερα οφέλη, βρίσκονται και πάλι στον τόπο της μεγαλύτερης έντασης. Και πράγματι, η σιγουριά που δίνει σε κάποιον η βεβαιότητα της αξίας του, και ιδίως της αξίας του σώματός του και της γλώσσας του, συνδέεται πολύ στενά με τη θέση που καταλαμβάνει στον κοινωνικό χώρο (και, βέβαια, με την τροχιά): έτσι, το ποσοστό των γυναικών που εκτιμούν πως βρίσκονται κάτω από το μέσο όρο της ομορφιάς ή που νομίζουν ότι φαίνονται μεγαλύτερες από την ηλικία τους μειώνεται δραστικά όταν ανεβαίνουμε στην κοινωνική ιεραρχία· αντίστοιχα, οι γυναίκες τείνουν να απονέμουν στον εαυτό τους τόσο υψηλότερους βαθμούς για τα διαφορετικά μέρη του σώματός τους όσο υψηλότερη θέση καταλαμβάνουν στον κοινωνικό χώρο και αυτό παρ' ότι, κατά πάσα πιθανότητα, οι απαιτήσεις αυξάνονται παράλληλα. Ευνόητο είναι ότι οι γυναίκες της μικροαστικής τάξης, που είναι σχεδόν τόσο λίγο ικανοποιημένες από το σώμα τους όσο και οι γυναίκες των λαϊκών τάξεων (μάλιστα σε μεγαλύτερο ποσοστό από όλες τις άλλες εύχονται να αλλάξουν κεφάλι και δηλώνουν δυσαρεστημένες από διάφορα μέρη του σώματός τους), έχοντας ταυτόχρονα πολύ περισσότερη συνείδηση από εκείνες για τη χρησιμότητα της ομορφιάς και αναγνωρίζοντας συχνότερα το κυρίαρχο ιδεώδες στον τομέα της σωματικής υπεροχής, αφιερώνουν στη βελτίωση της σωματικής τους εμφάνισης εξίσου σημαντικές επενδύσεις —*σε χρόνο* κυρίως και *σε στερήσεις*— και χορηγούν την ίδια άνευ όρων αποδοχή σε όλες της μορφές κοσμητικής βουλησιαρχίας (όπως είναι η προσφυγή στην πλαστική χειρουργική). Όσο για τις γυναίκες της

κυρίαρχης τάξης, αντλούν από το σώμα τους διπλή σιγουριά: πιστεύοντας, όπως οι μικροαστές, στην αξία της ομορφιάς και στην αξία της προσπάθειας για να γίνουν ωραιότερες, και συνδέοντας έτσι αισθητική αξία και ηθική αξία, αισθάνονται ανώτερες τόσο με την εσωτερική, φυσική ομορφιά του σώματός τους όσο και με την τέχνη του καλλωπισμού του και όλα όσα αποκαλούν ευπρέπεια, αρετή αδιαχώριστα ηθική και αισθητική, που αναγορεύει αρνητικά τη «φύση» σε *ατημέλεια*. Η ομορφιά μπορεί να είναι έτσι ταυτόχρονα δώρο της φύσης και κατάκτηση της αξίας, φυσική χάρη, άρα δικαιολογημένη, και απόκτηση της αρετής, για δεύτερη φορά δικαιολογημένη, που αντιτίθεται τόσο στην εγκατάλειψη και στις ευκολίες της χυδαιότητας όσο και στην ασχήμια.

Έτσι, η κατεξοχήν εμπειρία του «αλλοτριωμένου σώματος», η *αμηχανία*, και η αντίθετη εμπειρία, η *άνεση*, προσφέρονται καταφανώς με άνισες πιθανότητες στα μέλη της μικροαστικής τάξης και της αστικής τάξης, τα οποία χορηγούν μεν την ίδια *αναγνώριση* στην ίδια παράσταση της *νόμιμης σωματικής διάπλασης και της νόμιμης στάσης*, όμως είναι άνισα εξοπλισμένα για να την πραγματώσουν: και πράγματι, οι προοπτικές βίωσης του σώματος με όρους χάρης και συνεχούς θαύματος είναι τόσο μεγαλύτερες όσο περισσότερο η σωματική ικανότητα είναι στο μέτρο της αναγνώρισης· ή, αντίστροφα, η πιθανότητα να νιώσει κανείς το σώμα του να πλέει στη δυσφορία, στην αμηχανία, στη δειλία είναι τόσο ισχυρότερη όσο μεγαλύτερη είναι η δυσαναλογία ανάμεσα στο ιδανικό σώμα και στο πραγματικό σώμα, ανάμεσα στο σώμα των ονείρων και στο *looking-glass self*, όπως λέγεται μερικές φορές, το οποίο του στέλνουν πίσω οι αντιδράσεις των άλλων (οι ίδιοι νόμοι ισχύουν και για τη γλώσσα).

Και μόνο το γεγονός ότι οι πλέον περιζήτητες σωματικές ιδιότητες (λεπτή σιλουέτα, ομορφιά κτλ.) δεν είναι κατανεμημένες εική και ως έτυχε ανάμεσα στις τάξεις (για παράδειγμα, το ποσοστό των γυναικών που φοράνε μέγεθος τυποποιημένο ως ανώτερο από το τροπικό μέγεθος αυξάνει δραστικά όσο κατεβαίνουμε στην κοινωνική ιεραρχία) θα αρκούσε για να αποκλείσει τη δυνατότητα να αντιμετωπίσει κανείς ως *γενολογική αλλοτρίωση*, συστατική του «σώματος για τον άλλον», τη σχέση που οι δρώντες διατηρούν με την κοινωνική παράσταση του σώματός τους, αυτού του «αλλοτριωμένου σώματος» στο οποίο αναφέρεται η ουσιοκρατική ανάλυση, σώματος γενολογικού, όπως και η «αλλοτρίωση» που επισυμβαίνει σε κάθε σώμα όταν γίνεται αντιληπτό και ονομάζεται, άρα αντικειμενοποιείται μέσω του βλέμματος και του λόγου των άλλων (βλ. J.P. Sartre, *L'Etre et le néant*, Gallimard, Παρίσι, 1943, σσ. 404-427 [*Το είναι και το Μηδέν*, εκδ. Παπαζήσης, μτφρ. Κωστή Παπαγιώργη, μόνο α΄ τόμος]). Το «σώμα για τον άλλον» των φαινομενολόγων είναι διπλά κοινωνικό προϊόν: οφείλει τις διακριτικές ιδιότητές του στις κοινωνικές συν-

θήκες της παραγωγής του και το κοινωνικό βλέμμα δεν είναι μια καθολική και αφηρημένη εξουσία αντικειμενοποίησης, όπως το σαρτρικό βλέμμα, αλλά μια κοινωνική εξουσία, που οφείλει πάντα μέρος της αποτελεσματικότητάς της στο γεγονός ότι βρίσκει σ' εκείνον στον οποίο εφαρμόζεται την αναγνώριση των κατηγοριών αντίληψης και αποτίμησης τις οποίες του εφαρμόζει.

Παρ' ότι δεν αποτελεί μονοπώλιο των μικροαστών, η μικροαστική εμπειρία του κοινωνικού κόσμου είναι πρώτα απ' όλα η δειλία, αμηχανία του ανθρώπου που δεν αισθάνεται άνετα στο σώμα του και στη γλώσσα του, ο οποίος, αντί να γίνει ένα μαζί τους, τα παρατηρεί κατά κάποιον τρόπο απ' έξω, με τα μάτια των άλλων, προσέχοντας τη συμπεριφορά του, διορθώνοντας τον εαυτό του, μπαλώνοντας τα λάθη και ο οποίος, με τις απεγνωσμένες απόπειρές του να επανιδιοποιηθεί ένα αλλοτριωμένο «είναι για τον άλλον», δίνει ακριβώς λαβή για ιδιοποίηση, καθώς προδίδεται τόσο από την υπερδιόρθωσή του όσο και από την αδεξιότητά του: η δειλία η οποία πραγματώνει άθελά της το αντικειμενοποιημένο σώμα, που αφήνεται να εγκλειστεί στο πεπρωμένο το οποίο του προτείνουν η συλλογική αντίληψη και εκφώνηση (αρκεί να σκεφτούμε τα παρωνύμια και τα παρατσούκλια), *προδίδεται* από ένα σώμα υποταγμένο στην παράσταση των άλλων ακόμα και στις παθητικές και ασύνειδες αντιδράσεις του (αισθάνεται κανείς να κοκκινίζει). Αντίθετα η άνεση, αυτό το είδος αδιαφορίας απέναντι στο αντικειμενοποιό βλέμμα των άλλων που εξουδετερώνει τις εξουσίες τους, προϋποθέτει τη *σιγουριά* την οποία δίνει η βεβαιότητα ότι μπορείς να αντικειμενοποιήσεις αυτή την αντικειμενοποίηση, να ιδιοποιηθείς αυτή την ιδιοποίηση, ότι είσαι σε θέση να επιβάλεις τα κανονιστικά πρότυπα της αντίληψης του σώματός σου, ότι διαθέτεις με δυο λόγια όλες εκείνες τις εξουσίες οι οποίες, ακόμα και όταν κατοικοεδρεύουν στο σώμα και δανείζονται φαινομενικά τα ειδικά όπλα του, όπως το παρουσιαστικό ή τη γοητεία, στην ουσία δεν μπορούν να αναχθούν περιοριστικά σ' εκείνο. Έτσι θα πρέπει να κατανοηθεί το πόρισμα του πειράματος των Ντανμάγιερ και Θάμιν στο οποίο τα υποκείμενα, όταν κλήθηκαν να εκτιμήσουν από μνήμης το ύψος διαφόρων οικείων προσώπων, έτειναν να υπερεκτιμούν τόσο περισσότερο το ύψος των προσώπων αυτών όσο σημαντικότερη αυθεντία ή κύρος είχαν στα μάτια τους[20]. Όλα μας ωθούν να πιστέψουμε ότι η λογική που οδηγεί κάποιον να αντιληφθεί τους «μεγαλόσχημους» ως ψηλούς και ογκώδεις τυγχάνει καθολικότατης εφαρμογής και ότι η αυθεντία οποιασδήποτε τυ-

[20] W.D. Dannenmaier και F.J. Thumin, «Authority Status as Factor in Perceptual Distorsion of Size», *Journal of Social Psychology*, 63, 1964, σσ. 361-365.

χόν τάξης εμπερικλείει μια *εξουσία σαγήνης* που θα ήταν απλοϊκό να την αναγάγουμε στο φαινόμενο μιας ιδιοτελούς δουλοπρέπειας. Γι' αυτό και η πολιτική αμφισβήτηση προσέφυγε πάντα στη *γελοιογραφία*, παραμόρφωση της σωματικής εικόνας προορισμένη να *διαλύσει τη γοητεία* και να γελοιοποιήσει μία από τις αρχές που διέπουν το φαινόμενο επιβολής αυθεντίας.

Η *γοητεία* και το *χάρισμα* υποδηλώνουν στην πραγματικότητα την εξουσία που ανήκει σε ορισμένους να επιβάλουν ως αντικειμενική και συλλογική παράσταση του δικού τους σώματος και του δικού τους είναι την παράσταση την οποία οι ίδιοι έχουν για τον εαυτό τους, να επιτύχουν από τον άλλον, όπως στον έρωτα ή στην πίστη, να *παραιτηθεί από τη γενολογική του εξουσία αντικειμενοποίησης* προκειμένου να την εκχωρήσει σε εκείνον που επρόκειτο να είναι το αντικείμενό της και ο οποίος αναγορεύεται έτσι σε απόλυτο υποκείμενο, χωρίς εξωτερικές συνιστώσες (εφόσον είναι από μόνος του άλλος), πλήρως δικαιολογημένος να υπάρχει, νομιμοποιημένος. Ο χαρισματικός ηγέτης κατορθώνει να είναι για την ομάδα ό,τι είναι για τον εαυτό του, αντί να είναι για τον εαυτό του, όπως συμβαίνει με τους κυριαρχημένους της συμβολικής πάλης, ό,τι είναι για τον άλλον· «φτιάχνει», όπως λένε, τη γνώμη που τον φτιάχνει· συγκροτείται ως αναπόδραστος, χωρίς εξωτερικές συνιστώσες, απόλυτος, με μια συμβολική της εξουσίας που είναι συστατική της εξουσίας του, εφόσον του επιτρέπει να παραγάγει και να επιβάλει τη δική του αντικειμενοποίηση.

2. Τα σύμπαντα υφολογικών δυνατοτήτων

Έτσι, οι χώροι των τροφικών, ενδυματολογικών, κοσμητικών προτιμήσεων οργανώνονται σύμφωνα με την ίδια θεμελιώδη δομή, τη δομή του κοινωνικού χώρου ο οποίος καθορίζεται από τον όγκο και τη δομή του κεφαλαίου. Για να κατασκευάσουμε πλήρως το χώρο των διαφόρων εκδοχών βιοτικού ύφους στο εσωτερικό των οποίων προσδιορίζεται η παντός είδους πολιτιστική κατανάλωση, θα έπρεπε να καταρτίσουμε, για κάθε τάξη και τμήμα τάξης, δηλαδή για καθένα από τα μορφώματα του κεφαλαίου, το *γενετικό τύπο* της έξης που αναμεταφράζει σε ένα ιδιαίτερο *βιοτικό ύφος* τις χαρακτηριστικές αναγκαιότητες και ευκολίες της συγκεκριμένης τάξης (σχετικά) ομοιογενών συνθηκών ύπαρξης, και κατόπιν να καθορίσουμε πώς οι διαθέσεις της έξης εξειδικεύονται για καθέναν από τους μεγάλους τομείς της πρακτικής, πραγματώνοντας τη μία ή την άλλη από τις *υφολογικές δυνατότητες που προσφέρονται από κάθε πεδίο*, το πεδίο του αθλητισμού και της μουσικής, της διατροφής και της διακόσμησης, της πολιτικής και της γλώσσας κ.ο.κ.

Αν θέταμε τον έναν πάνω στον άλλον αυτούς τους ομόλογους χώρους, θα προέκυπτε μια επακριβής παράσταση του χώρου του βιοτικού ύφους, που θα μας επέτρεπε να χαρακτηρίσουμε το κάθε διακριτικό γνώρισμα (τη χρήση τραγιάσκας ή το παίξιμο του πιάνου) υπό τα δύο πρίσματα όπου προσδιορίζεται αντικειμενικά, δηλαδή αφενός σε σχέση με το σύνολο των συστατικών γνωρισμάτων του συγκεκριμένου τομέα (το σύστημα των κομμώσεων, για παράδειγμα), σύστημα δυνατοτήτων στο εσωτερικό του οποίου προσλαμβάνει τη διακριτική του αξία, και αφετέρου σε σχέση με το σύνολο των συστατικών γνωρισμάτων ενός ιδιαίτερου βιοτικού ύφους (π.χ., του λαϊκού βιοτικού ύφους), στο εσωτερικό του οποίου καθορίζεται η κοινωνική του σημασία. Έτσι, για παράδειγμα, το σύμπαν των αθλητικών πρακτικών και θεαμάτων εμφανίζεται μπροστά σε κάθε νεοεισερχόμενο ως σύνολο καθ' όλα έτοιμων επιλογών, αντικειμενικά θεσπισμένων δυνατοτήτων, παραδόσεων, κανόνων, αξιών, εξοπλισμού, τεχνικών, συμβόλων, που προσδέχονται την κοινωνική σημασία τους από το σύστημα το οποίο συγκροτούν και οφείλουν μέρος των ιδιοτήτων τους, κάθε χρονική περίοδο, στην ιστορία.

Και πράγματι, οι *κατανομικές ιδιότητες*, οι οποίες επέρχονται στις διαφορετικές πρακτικές όταν αυτές προσλαμβάνονται από δρώντες που κατέχουν μια πρακτική γνώση σχετικά με το πώς κατανέμονται ανάμεσα σε δρώντες επίσης κατανεμημένους σε ιεραρχημένες τάξεις ή, αν προτιμάτε, σχετικά με την πιθανότητα των διαφορετικών τάξεων να τις ασκήσουν, οφείλουν πολλά, εξαιτίας των αποτελεσμάτων της υστέρησης, στο παρελθόν των κατανομών αυτών: η «αριστοκρατική» εικόνα αθλημάτων όπως του τένις ή της ιππασίας, χωρίς να μιλήσουμε για το γκολφ, μπορεί να επιβιώσει πέρα από τη —σχετική— μεταβολή των υλικών προϋποθέσεων της προσπέλασής τους, ενώ το παιχνίδι με τις μεταλλικές σφαίρες οφείλει στις απαρχές του και στις λαϊκές και νοτιογαλλικές προσδέσεις του, διπλή κατάρα, το γεγονός ότι έχει κατανομική σημασία παραπλήσια του Ρικάρ ή άλλων *δυνατών* ποτών και όλων των όχι μόνο οικονομικών αλλά και *δυνατών* τροφών που υποτίθεται πως δίνουν δύναμη, καθότι βαριές, λιπαρές και πικάντικες.

Οι κατανομικές ιδιότητες όμως δεν είναι οι μόνες που απονέμονται στα αγαθά μέσω της αντίληψης που σχηματίζει κανείς γι' αυτά. Εξαιτίας του γεγονότος ότι οι δρώντες προσλαμβάνουν τα αντικείμενα διαμέσου των σχημάτων αντίληψης και αποτίμησης της έξης τους, θα ήταν αφελές να υποθέσουμε πως όλοι όσοι επιδίδονται στο ίδιο άθλημα (ή σε οποιαδήποτε άλλη πρακτική) απονέμουν το ίδιο νόημα στην πρακτική τους ή και πως επιδίδονται στην ίδια κυριολεκτικά πρακτική. Θα ήταν εύκολο να αποδείξουμε ότι οι διαφορετικές τάξεις δε συμφωνούν ως προς τα αναμενόμενα οφέλη από την πρακτική του αθλήματος, είτε πρόκειται για ειδικά οφέλη, κα-

θαυτό σωματικά, όπου δεν τίθεται θέμα συζήτησης αν είναι πραγματικά ή φαντασιακά, εφόσον πράγματι προεξοφλούνται, δηλαδή τα αποτελέσματα στο εξωτερικό σώμα, όπως είναι η λεπτή σιλουέτα, η κομψότητα ή οι εμφανείς μύες· είτε για αποτελέσματα στο εσωτερικό σώμα, όπως είναι η υγεία ή η ψυχική ισορροπία, χωρίς να μιλήσουμε για τα εξωγενή οφέλη, τις κοινωνικές σχέσεις, για παράδειγμα, τη σύναψη των οποίων επιτρέπει η πρακτική του αθλήματος, ή τα οικονομικά και κοινωνικά πλεονεκτήματα που σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να εξασφαλίσει. Και, παρ' ότι υπάρχουν περιπτώσεις όπου η κυρίαρχη λειτουργία της πρακτικής προσδιορίζεται χωρίς πολλά πολλά διφορούμενα, στην πράξη δε δικαιούμαστε ποτέ να υποθέσουμε ότι οι διαφορετικές τάξεις προσδοκούν το ίδιο πράγμα από την ίδια πρακτική: έτσι, για παράδειγμα, μπορεί κανείς να ζητάει από τη γυμναστική να φτιάξει είτε ένα σώμα δυνατό και με εμφανή τα εξωτερικά σημεία της δύναμής του —το λαϊκό αίτημα, που ικανοποιείται με το *μπόντι μπίλντιγκ*— είτε ένα υγιές σώμα —το αστικό αίτημα, που βρίσκει ικανοποίηση σε μια γυμναστική επιφορτισμένη κατ' ουσίαν με τη διατήρηση της υγείας— ή ακόμα, με τις «νέες γυμναστικές», ένα «απελευθερωμένο» σώμα — το χαρακτηριστικό αίτημα των γυναικών των νέων τμημάτων της αστικής και της μικροαστικής τάξης[21]. Μόνο μια μεθοδική ανάλυση των παραλλαγών της σημασίας και της λειτουργίας οι οποίες χορηγούνται στις διαφορετικές αθλητικές πρακτικές θα μας επέτρεπε να ξεφύγουμε από τις αφηρημένες και τυπικές «τυπολογίες» που βασίζονται —αυτός είναι ο νόμος του είδους— στην καθολίκευση της εμπειρίας που έχει βιώσει ο ερευνητής και να κατασκευάσουμε τον *πίνακα των κοινωνιολογικά διακριτικών γνωρισμάτων* σε συνάρτηση με τα οποία οι δρώντες καθορίζονται (συνειδητά ή ασύνειδα) στην επιλογή των αθλητικών πρακτικών τους.

Στην πραγματικότητα, σπάνια η κοινωνική ομοιογένεια των αθλούμενων είναι τόσο μεγάλη, ώστε οι ομάδες που προσδιορίζονται από την πρακτική της ίδιας δραστηριότητας να μη λειτουργούν ως πεδία στα οποία διακυβεύεται ο ίδιος αυτός ορισμός της νόμιμης πρακτικής: οι συγκρούσεις αναφορικά με το νόμιμο τρόπο πρακτικής ή με τις περισσότερο ή λιγότερο σπάνιες προϋποθέσεις της πρακτικής (πιστώσεις, όργανα, χώρους κτλ.) σχεδόν πάντα αναμεταφράζουν στην ειδοποιό λογική του πεδίου κάποιες κοινωνικές διαφορές. Γι' αυτό και τα αθλήματα που «εκδημοκρατίζονται» μπορεί να οδηγήσουν στη συνύπαρξη (συνήθως σε ξεχωριστούς χώρους ή χρόνους) κοινωνικά διαφορετικών ομάδων, οι οποίες αντιστοιχούν σε διαφορετικές

---

[21] Βλ. J. Defrance, «Esquisse d'une histoire sociale de la gymnastique (1760-1870)», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 6, Δεκέμβριος 1976, σσ. 22-47.

εποχές του συγκεκριμένου αθλήματος. Έτσι, στην περίπτωση του τένις, τα μέλη των ιδιωτικών λεσχών, παλαιόθεν αθλούμενοι που είναι περισσότερο από ποτέ προσκολλημένοι στην αυστηρότητα της ενδυματολογικής ευπρέπειας (μπλουζάκι Λακόστ, σορτς –ή φόρεμα– λευκό, ειδικά παπούτσια) και σε όλα τα αλληλέγγυά της στοιχεία, αντιτίθενται από κάθε άποψη στους νεόφυτους από τις δημοτικές λέσχες ή τις λέσχες διακοπών, που καθιστούν φανερό ότι το ενδυματολογικό τυπικό δεν αποτελεί επιφανειακό κατηγόρημα της νόμιμης πρακτικής: το τένις που παίζεται με βερμούδα και T-shirt, με αθλητική φόρμα ή και με μαγιό και Αντίντας είναι σαφώς *ένα άλλο* τένις, τόσο στο πώς παίζεται όσο και στις ικανοποιήσεις που προσφέρει. Και δεν μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα μπορέσουμε, επικαλούμενοι το λεγόμενο «τεχνικό» ορισμό, να σπάσουμε τον κύκλο που θέλει το νόημα της πρακτικής να φωτίζει την κατανομή των πρακτικών ανάμεσα στις τάξεις και η κατανομή αυτή να φωτίζει το διαφορικό νόημα της πρακτικής ανάλογα με τις τάξεις: ο τεχνικός ορισμός όχι μόνο δεν ξεφεύγει από τη λογική του πεδίου και των αγώνων του, αλλά και εναπόκειται τις περισσότερες φορές σε εκείνους οι οποίοι, όπως οι καθηγητές σωματικής αγωγής, οφείλουν να εξασφαλίσουν την επιβολή και τη μεθοδική εγχάραξη των σχημάτων αντίληψης και δράσης που οργανώνουν στην πράξη τις πρακτικές και οι οποίοι έχουν την τάση να βασίζουν στη λογική ή στη φύση τη λιγότερο ή περισσότερο επιτυχημένη διάρρηση των πρακτικών αυτών σχημάτων που οι ίδιοι παράγουν.

Αρκεί πάντως να έχουμε συνείδηση του γεγονότος ότι οι παραλλαγές των αθλητικών πρακτικών από τάξη σε τάξη οφείλονται τόσο στις παραλλαγές της αντίληψης και της αποτίμησης των *κερδών* που υποτίθεται πως παρέχουν, άμεσων ή υπό αναβολή, όσο και στις παραλλαγές του *κόστους*, οικονομικού, πολιτιστικού και επίσης, αν μπορούμε να το πούμε έτσι, σωματικού (μεγαλύτερη ή μικρότερη διακινδύνευση, περισσότερη ή λιγότερη σωματική ανάλωση κτλ.), ώστε να κατανοήσουμε στις αδρές γραμμές της την κατανομή των πρακτικών ανάμεσα στις τάξεις και στα τμήματα τάξης. Όλα συμβαίνουν λες και η πιθανότητα ενάσκησης των διαφορετικών αθλημάτων εξαρτάται, μέσα στα όρια που προσδιορίζονται από το οικονομικό (και πολιτισμικό) κεφάλαιο και από τον ελεύθερο χρόνο, από την αντίληψη και την αποτίμηση του ενδογενούς και εξωγενούς κόστους και κέρδους της κάθε πρακτικής σε συνάρτηση με τις διαθέσεις της έξης και, ακριβέστερα, από τη σχέση προς το ιδιόσωμα η οποία αποτελεί διάστασή της[22]. Η *εργαλειακή* σχέση προς το ιδιόσωμα, την οποία οι λαϊκές τάξεις

[22] Η σχέση ανάμεσα στα διαφορετικά αθλήματα και στην ηλικία είναι πιο πολύπλοκη, εφόσον προσδιορίζεται αποκλειστικά, διαμέσου της έντασης της απαιτούμενης σωματι-

εκφράζουν σε όλες όσες πρακτικές έχουν το σώμα ως αντικείμενο ή διακύβευμα, δίαιτα ή φροντίδες ομορφιάς, σχέση με την αρρώστια ή φροντίδες υγείας, εκδηλώνεται επίσης στην επιλογή αθλημάτων τα οποία ζητούν μεγάλη επένδυση προσπάθειας, κόπου ή και πόνου (όπως η πυγμαχία) και απαιτούν μερικές φορές τη *διακύβευση του ίδιου του σώματος* (όπως η μοτοσικλέτα, η πτώση με αλεξίπτωτο, όλες οι μορφές ακροβασίας και, σε έναν ορισμένο βαθμό, όλα τα αθλήματα πάλης).

Σύμφωνα με όλες οι ενδείξεις, το μέλημα της σωματικής αγωγής εμφανίζεται, στη στοιχειώδη μορφή του, δηλαδή ως υγιεινολογική λατρεία της υγείας, που συχνά συνδυάζεται με ασκητική εξύμνηση της λιτότητας και της διαιτητικής αυστηρότητας, στις μεσαίες τάξεις (μεσαία στελέχη, υπαλλήλους ιατρικών υπηρεσιών και κυρίως δασκάλους, και ιδίως στις γυναίκες αυτών των έντονα γυναικοκρατούμενων κατηγοριών) οι οποίες, όπως ξέρουμε, διακατέχονται από ιδιαίτερο άγχος για το φαίνεσθαι, και κατά συνέπεια για το σώμα τους «για τον άλλο», και οι οποίες επιδίδονται ιδιαίτερα εντατικά στη γυμναστική, το κατεξοχήν ασκητικό άθλημα, δεδομένου ότι περιστέλλεται σε ενός είδους προπόνηση (*ἄσκησις*) για την προπόνηση. Αν ξέρουμε ότι, όπως δείχνει η κοινωνική ψυχολογία, αποδέχεται κανείς τόσο καλύτερα τον εαυτό του (αυτός ακριβώς είναι ο ορισμός της *άνεσης*) όσο περισσότερο αποσπάται από τη σκέψη του εαυτού του, όσο περισσότερο έχει την τάση να αποσπά την προσοχή του από τον εαυτό του, όσο ικανότερος είναι να ξεφεύγει από τη μαγική δύναμη που ασκεί ένα σώμα κατειλημμένο από το βλέμμα των άλλων (ας υπενθυμίσουμε το αγχώδες ερωτηματικό βλέμμα που στρέφει στον εαυτό τη ματιά των άλλων, τόσο συχνό σήμερα στις γυναίκες της αστικής τάξης, οι οποίες *αδυνατούν* να γεράσουν), καταλαβαίνουμε γιατί οι γυναίκες της μικροαστικής τάξης είναι διατεθειμένες να θυσιάσουν πολύ χρόνο και πολλές προσπάθειες για να προσπελάσουν το

κής προσπάθειας και διαμέσου της διάθεσης απέναντι σ' αυτή τη δαπάνη, που αποτελεί διάσταση του ταξικού ήθους, στο πλαίσιο της σχέσης ανάμεσα σε ένα άθλημα και σε μια τάξη: η σημαντικότερη ιδιότητα των «λαϊκών» αθλημάτων είναι το γεγονός ότι συσχετίζονται σιωπηρά με τη νεότητα, που πιστώνεται αυθόρμητα και άρρητα με ενός είδους *προσωρινή ελευθερία*, η οποία εκφράζεται, μεταξύ των άλλων, με το ξόδεμα υπερβολικής ποσότητας σωματικής (και σεξουαλικής) ενέργειας, και εγκαταλείπονται πολύ νωρίς (συνήθως τη στιγμή της εισόδου στην ενήλικη ζωή, που σηματοδοτείται με το γάμο) αντίθετα, τα «αστικά» αθλήματα, στα οποία επιδίδεται κανείς κυρίως χάρη στη σωματική συντήρηση που παρέχουν και στο κοινωνικό όφελος που προσποριζουν, έχουν το κοινό γνώρισμα ότι επεκτείνουν πολύ πέρα από τη νεότητα την οριακή ηλικία της ενάσκησής τους, και ίσως τόσο πιο πέρα όσο μεγαλύτερου γοήτρου χαίρουν (όπως το γκολφ)

αίσθημα ότι συνάδουν προς τα κοινωνικά κανονιστικά πρότυπα της εμφάνισης, αίσθημα που αποτελεί τη συνθήκη της λήθης του εαυτού και του σώματος για τον άλλον (Συμπληρωματικές Πηγές, LXI).

Η τακτική άθληση ποικίλλει εντονότατα ανάλογα με την κοινωνική τάξη, περνώντας από 1,7% στους γεωργούς ή 10,1% και 10,6% στους εργάτες και στους υπαλλήλους σε 24% για τα μεσαία στελέχη και 32,3% για τους ελεύθερους επαγγελματίες – παραλλαγές ίδιου εύρους παρατηρούνται σε συνάρτηση με το μορφωτικό επίπεδο, ενώ, όπως και αλλού, η διαφορά ανάμεσα στα φύλα αυξάνει όσο κατεβαίνουμε στην κοινωνική ιεραρχία (βλ. *Collections de l'INSEE*, Σειρά M, αρ. 2, Ιούλιος 1970). Οι αποκλίσεις είναι ακόμα εμφανέστερες στην περίπτωση ενός ατομικού αθλήματος όπως είναι το τένις, ενώ στην περίπτωση του ποδοσφαίρου η ιεραρχία αντιστρέφεται, εφόσον το υψηλότερο ποσοστό πρακτικής συναντάται στους εργάτες, και ακολουθούν οι τεχνίτες και οι έμποροι. Οι διαφορές αυτές, που εξηγούνται εν μέρει από την παρωθητική δράση του σχολείου, απορρέουν επίσης από το γεγονός ότι ο μαρασμός της άθλησης με την ηλικία, πολύ απότομος και σχετικά πρόωρος στις λαϊκές τάξεις όπου συμπίπτει με την έξοδο από το σχολείο ή με το γάμο (για τα τρία τέταρτα των αγροτών και των εργατών ο αθλητισμός έχει λήξει στα είκοσι πέντε τους χρόνια), είναι πολύ βραδύτερος στην κυρίαρχη τάξη, όπου η άθληση επενδύεται ρητά με μια λειτουργία που στοχεύει στην υγεία (όπως δείχνει, για παράδειγμα, το ενδιαφέρον για τη σωματική ανάπτυξη των παιδιών). (Έτσι εξηγείται γιατί, στο συνοπτικό πίνακα, το ποσοστό εκείνων που επιδίδονται τακτικά σε ένα οποιοδήποτε άθλημα τη συγκεκριμένη στιγμή αυξάνει έντονα σε συνάρτηση με τη θέση τους στην κοινωνική ιεραρχία, ενώ το ποσοστό εκείνων που δεν επιδίδονται πλέον, αφού επιδόθηκαν κάποια στιγμή στο παρελθόν, ποικίλλει λίγο, εγγίζοντας μάλιστα το μέγιστο βαθμό του στους τεχνίτες και στους εμπόρους.)

Η συχνή παρακολούθηση αθλητικών θεαμάτων (και προπαντός των πλέον λαϊκών) είναι κυρίως ίδιον των τεχνιτών και των εμπόρων, των εργατών, των μεσαίων στελεχών και των υπαλλήλων (που είναι επίσης ένθερμοι αναγνώστες της *l'Equipe*)· το ίδιο ισχύει και για το ενδιαφέρον για τα τηλεοπτικά ρεπορτάζ (ποδόσφαιρο, ράγκμπι, ποδηλασία, ιπποδρομίες). Αντίθετα, τα μέλη της κυρίαρχης τάξης καταναλώνουν σαφώς λιγότερα αθλητικά θεάματα, τόσο στα γήπεδα όσο και στην τηλεόραση, κάνοντας μία εξαίρεση για το τένις και επίσης για το ράγκμπι ή το σκι.

Όπως τον καιρό που οι αθλητικές πρακτικές επιφυλάσσονταν για ορισμένους, η λατρεία του *fair play*, τρόπου να παίζει κανείς το παιχνίδι εκείνων που έχουν αρκετή αυτοκυριαρχία ώστε να μην παρασύρονται από το παιχνίδι μέχρι του σημείου να λησμονούν ότι πρόκειται για παιχνίδι, οδηγούσε απλώς στην τελείωση την κατ' ουσία διακριτική αλήθεια του αθλητισμού, έτσι και τον καιρό που το γεγονός της άθλησης δεν αρκεί πλέον

	Γεωργοί	Εργάτες	Τεχνίτες, μικρέμποροι	Υπάλληλοι, μεσαία στελέχη	Ανώτερα στελέχη, ελεύθεροι επαγγελματίες	Άντρες	Γυναίκες
Πηγαίνουν πολύ ή αρκετά συχνά σε αθλητικούς αγώνες	20	22	24	18	16	26	10
Παρακολουθούν (στην τηλεόραση ή στο ραδιόφωνο) πολύ ή αρκετά συχνά αθλητικούς αγώνες	50	62	60	60	50	71	47
Θα ήθελαν το παιδί τους να γίνει μεγάλος πρωταθλητής	50	61	55	44	33	52	47
Θεωρούν ότι σήμερα δε δίδεται αρκετή σημασία στην καλή σωματική ανάπτυξη των παιδιών στο πλαίσιο της χρήσης του σχολικού χρόνου	23	48	41	60	71	47	39
Ασκούν σε τακτά διαστήματα ένα άθλημα ή περισσότερα (με την εξαίρεση της κολύμβησης που ασκείται στη διάρκεια των διακοπών)	17	18	24	29	45	25	15
Δεν ασκούν τώρα κανένα άθλημα σε τακτά διαστήματα αλλά το έχουν κάνει στο παρελθόν	26	34	41	34	33	42	21
Δεν άσκησαν ποτέ κάποιο άθλημα σε τακτά διαστήματα	57	48	35	37	22	33	64
Ασκούν σε τακτά διαστήματα							
τένις	–	1,5	2,5	2,5	15,5	2	2,5
ιππασία	1,5	0,5	1	1,5	3,5	1	1
σκι	3,5	1,5	6,5	4,5	8	3	3
κολύμβηση	2,0	2,5	3,5	6,5	10	4	3
γυμναστική	0,5	3	0,5	5	7	1,5	4
στίβο	–	1,5	0,5	2,5	4	2	0,5
ποδόσφαιρο	2,5	6	4,5	4	4	7	0,5

Δεν είναι δυνατόν να εξαγάγουμε από τις διαθέσιμες στατιστικές (βλ. τον κατάλογο των Συμπληρωματικών Πηγών) τίποτε άλλο πέρα από τις γενικότερες τάσεις που πιστοποιούνται παντού, παρ' όλες τις παραλλαγές που οφείλονται στην ασάφεια ως προς τον προσδιορισμό της πρακτικής, τη συχνότητά της, τις ευκαιρίες που έχει να εκτυλιχθεί κτλ. (χωρίς να λογαριάσουμε την υπερεκτίμηση των πραγματικών ποσοστών της πρακτικής, ασφαλώς άνιση ανάλογα με τις τάξεις, που απορρέει από το γεγονός ότι όλες οι έρευνες στηρίζονται στις δηλώσεις των ερωτηθέντων, εφόσον δε θα ήταν δυνατόν να λάβουν χώρα πραγματικές έρευνες σε κοινό που να αποτελείται από ασκούμενους ή από θεατές) Γι' αυτό παρουσιάσαμε σε ένα συνοπτικό πίνακα το ποσοστό, για κάθε τάξη ή κάθε φύλο, των δρώντων που έχουν μια συγκεκριμένη ιδιότητα σύμφωνα με την πιο πρόσφατη έρευνα για τις αθλητικές πρακτικές και τις γνώμες αναφορικά με τον αθλητισμό (Σ Π . ΧΧΧΙΙΙ)

πάντα για να καταδηλώσει τη σπανιότητα των αθλουμένων, όσοι εννοούν να αποδείξουν την υπεροχή τους οφείλουν να καταδηλώνουν την ανιδιοτέλειά τους, παίρνοντας τις αποστάσεις τους από πρακτικές που έχουν γίνει πιο κοινές και άρα έχουν υποβαθμιστεί, επειδή εμφανίζονται ως κομφορμισμός που τον ακολουθούν όλοι σαν τα πρόβατα. Οι προνομιούχοι, προκειμένου να αποφύγουν τις κοινές διασκεδάσεις, αρκεί να αφεθούν να καθοδηγηθούν και πάλι από τη φρίκη τους για το χυδαίο συναγελασμό, η οποία τους οδηγεί αναπόφευκτα να αναζητούν πάντα αλλού, πιο ψηλά, πιο μακριά, σε άλλον καιρό, σε άλλον τόπο, την αποκλειστικότητα ή την πρωτιά των νέων εμπειριών και των παρθένων χώρων, και επίσης από την αίσθηση της νομιμότητας των πρακτικών, η οποία είναι βέβαια συνάρτηση της κατανομικής αξίας τους, αλλά και του βαθμού στον οποίο προσφέρονται για αισθητικοποίηση, είτε στην πρακτική είτε στο λόγο.

Όλα τα γνωρίσματα τα οποία αντιλαμβάνεται και αποτιμά το κυρίαρχο γούστο βρίσκονται συγκεντρωμένα σε αθλήματα όπως το γκολφ, το τένις, το γιότιγκ, η ιππασία (ή το jumping), το σκι (προπαντός στις πλέον διακριτικές μορφές του, όπως το ραντονέ με σκι), η ξιφασκία: καθώς τα διεξάγει κανείς σε χωριστούς και *κλεισμένους από ιδιώτες* (ρεζερβέ) τόπους (ιδιωτικές λέσχες), τη στιγμή της επιλογής του, μόνος ή με *επιλεγμένους* συμπαίκτες (πλήθος γνωρισμάτων που αντίκεινται στις συλλογικές πειθαρχίες, στους αναγκαστικούς ρυθμούς και στις επιβεβλημένες προσπάθειες των συλλογικών αθλημάτων), με αντίτιμο μια σχετικά περιορισμένη, και πάντως ελεύθερα καθορισμένη, σωματική ανάλωση, αλλά και μια σχετικά σημαντική —και τόσο αποδοτικότερη όσο πρωιμότερη είναι— επένδυση σε χρόνο και σε προσπάθειες ειδικής εκμάθησης (κάτι που τα καθιστά σχετικά ανεξάρτητα από τις παραλλαγές του σωματικού κεφαλαίου και από την παρακμή του με την ηλικία), δίνουν έναυσμα αποκλειστικά και μόνο για εντονότατα τελετουργικοποιημένους συναγωνισμούς οι οποίοι διέπονται, πέρα από τους κανονισμούς, από τους άγραφους νόμους του *fairplay*: η αθλητική ανταλλαγή τότε αποκτά χαρακτήρα σφόδρα πολιτισμένης κοινωνικής ανταλλαγής, η οποία αποκλείει κάθε σωματική ή λεκτική βία, κάθε άνομη χρήση του σώματος (φωνές, άτακτες χειρονομίες κτλ.) και προπαντός κάθε είδους άμεση επαφή μεταξύ των αντιπάλων (που συχνά χωρίζονται από την ίδια αυτή οργάνωση του στίβου και από διαφορετικές τελετές έναρξης και λήξης). Ή, πάλι, με το γιότιγκ, το σκι και όλα τα καλιφορνέζικα αθλήματα, υποκαθιστούν με την πάλη εναντίον της φύσης, που έχει εξυμνηθεί σε όλες τις εποχές, τις μάχες μεταξύ των ανθρώπων, άντρα προς άντρα, των λαϊκών αθλημάτων (για να μη μιλήσουμε για τους αγώνες, ασύμβατους με μια υψηλόφρονα ιδέα του προσώπου).

Ευνόητο είναι γιατί τα οικονομικά εμπόδια —όσο σημαντικά κι αν είναι στην περίπτωση του γκολφ, του σκι, του γιότιγκ ή ακόμα της ιππασίας και του τένις— δεν αρκούν για να εξηγήσουν την κατανομή των πρακτικών αυτών μεταξύ των τάξεων: κάποια καλύτερα κρυμμένα εισαγωγικά τέλη, όπως η οικογενειακή παράδοση και η *πρώιμη εκμάθηση* ή ακόμα η ευπρέπεια (με τη διττή έννοια) και οι ισχύουσες τεχνικές κοινωνικότητας, απαγορεύουν τα αθλήματα αυτά στις λαϊκές τάξεις και στα ανερχόμενα άτομα των μεσαίων ή ανώτερων τάξεων, κατατάσσοντάς τα στους ασφαλέστερους δείκτες (μαζί με τα σικ παιχνίδια συναναστροφών, όπως το σκάκι και κυρίως το μπριτζ) της αρχαιότητας στην αστική τάξη.

Το γεγονός ότι οι ίδιες πρακτικές στάθηκε δυνατόν σε διαφορετικές στιγμές, έστω και με αντίτιμο κάποια μεταβολή στο νόημα και στη λειτουργία, να προσελκύσουν αριστοκρατικό ή λαϊκό κοινό ή, την ίδια στιγμή, να περιβληθούν διαφορετικά νοήματα και διαφορετικές μορφές για κάθε διαφορετικό κοινό που προσελκύουν αρκεί για να μας κρούσει τον κώδωνα κινδύνου ως προς τον πειρασμό να ψάξουμε να βρούμε στην ίδια αυτή «φύση» των αθλημάτων την πλήρη εξήγηση της κατανομής τους μεταξύ των τάξεων. Ακόμα και αν η λογική της διάκρισης αρκεί για να αιτιολογήσει στα βασικά της σημεία την αντίθεση ανάμεσα στα λαϊκά αθλήματα και στα αστικά αθλήματα, γεγονός παραμένει ότι δεν μπορούμε να κατανοήσουμε πλήρως τη σχέση ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες και στις διαφορετικές πρακτικές αν δε λάβουμε υπόψη τις αντικειμενικές δυνητικότητες των διαφορετικών θεσμοθετημένων πρακτικών, δηλαδή τις κοινωνικές χρήσεις που ενθαρρύνονται, αποθαρρύνονται ή αποκλείονται από τις πρακτικές αυτές όταν τις θεωρήσουμε στην εσωτερική λογική τους και στη θεσιακή και κατανομική αξία τους. Μπορούμε να θέσουμε ως γενικό κανόνα ότι ένα άθλημα έχει τόσο περισσότερες πιθανότητες να υιοθετηθεί από τα μέλη μιας κοινωνικής τάξης όσο λιγότερο αντίκειται στη σχέση με το σώμα σε ό,τι βαθύτερο και ό,τι βαθύτερα ασυνείδητο έχει, δηλαδή στο *σωματικό σχήμα* ως θεματοφύλακα μιας ολόκληρης θεώρησης του κοινωνικού κόσμου, μιας ολόκληρης φιλοσοφίας του προσώπου και του ιδιοσώματος.

Και όπως μια ιστορία των αθλητικών πρακτικών της κυρίαρχης τάξης θα οδηγούσε πιθανότατα στο βαθύτερο πυρήνα της εξέλιξης των ηθικοπρακτικών διαθέσεων, της αστικής παράστασης του ανθρώπινου ιδεώδους και ιδίως του τρόπου συμφιλίωσης των σωματικών και των πνευματικών αρετών, οι οποίες θεωρείται πως ωθούν προς την κατεύθυνση του γυναικείου, έτσι και η ανάλυση της κατανομής σε μια δεδομένη χρονική στιγμή των αθλητικών πρακτικών ανάμεσα στα τμήματα της κυρίαρχης τάξης θα οδη-

γούσε πιθανότατα σε ορισμένες από τις καλύτερα κρυμμένες αρχές της αντίθεσης ανάμεσα στα τμήματα αυτά, όπως είναι η καταβυθισμένη στα τρίσβαθα του ασυνειδήτου παράσταση της σχέσης ανάμεσα στον κατά φύλα καταμερισμό της εργασίας και στον καταμερισμό της εργασίας κυριαρχίας. Και περισσότερο από ποτέ πιθανότατα σήμερα, όταν η μαλακή και αόρατη αγωγή μέσω της άθλησης και της δίαιτας που αρμόζει στη νέα ηθική της υγείας τείνει ολοένα περισσότερο να αντικαταστήσει τη ρητά ηθικοπρακτική παιδαγωγική του παρελθόντος, εφόσον το ζητούμενο είναι να εξασφαλιστεί η διάπλαση του σώματος και του πνεύματος. Επειδή οι διαφορετικές αρχές καταμερισμού που προσδίδουν στην κυρίαρχη τάξη τη δομή της δεν είναι ποτέ εντελώς ανεξάρτητες, όπως οι αντιθέσεις ανάμεσα στους περισσότερο εφοδιασμένους σε οικονομικό κεφάλαιο και στους καλύτερα εξοπλισμένους σε πολιτισμικό κεφάλαιο, ανάμεσα στους κληρονόμους και στους νεόπλουτους, στους γέρους και στους νέους (ή στους τζούνιορ), οι πρακτικές των διαφορετικών τμημάτων τείνουν να κατανέμονται, από τα κυρίαρχα τμήματα ως τα κυριαρχημένα τμήματα, σύμφωνα με μια σειρά αντιθέσεων που και οι ίδιες μπορούν εν μέρει να αναχθούν οι μεν στις δε: αντίθεση ανάμεσα στα ακριβότερα και στα πλέον σιχ αθλήματα (γκολφ, γιότιγκ, ιππασία, τένις) ή στους ακριβότερους και πλέον σιχ τρόπους ενάσκησης αυτών των αθλημάτων (ιδιωτικές λέσχες) και στα λιγότερο ακριβά αθλήματα (πεζοπορία, ραντονέ, φούτιγκ, ποδηλατικό τουρισμό, αλπινισμό κτλ.)· αντίθεση ανάμεσα στα «αρρενωπά» αθλήματα, που μπορεί να απαιτούν μεγάλη επένδυση ενέργειας (κυνήγι, ψάρεμα με πετονιά, αθλήματα πάλης, σημάδι στο μπαλ-τραπ κτλ.), και στα «εσωστρεφή» αθλήματα, που στρέφονται στην εξερεύνηση και στην έκφραση του εαυτού (γιόγκα, χορός, σωματική έκφραση), ή στα «κυβερνητικά», που απαιτούν μεγάλη πολιτιστική επένδυση για σχετικά περιορισμένη επένδυση ενέργειας[23].

Ξέροντας ότι η ηλικία αποτελεί εν προκειμένω μια μεταβλητή μεγάλης βαρύτητας, δε μας ξαφνιάζει το γεγονός ότι οι διαφορές κοινωνικής ηλικίας, εκείνες που αντιπαραθέτουν, σε ταυτόσημη κοινωνική θέση, τους νεότερους και τους γηραιότερους βιολογικά, αλλά επίσης, σε ταυτόσημη βιολογική ηλικία, τα κυριαρχημένα τμήματα και τα κυρίαρχα τμήματα

[23] Άλλο διακριτικό γνώρισμα, που συμπυκνώνει την αντίθεση ανάμεσα σε δύο σχέσεις με το σώμα και με τη ζωή των διαπροσωπικών σχέσεων: τα δύο τρίτα (59,8%) των καθηγητών λένε ότι δε χορεύουν ποτέ, ενώ οι ελεύθεροι επαγγελματίες επιδίδονται πολύ συχνά στο χορό (μόνο ένα 18%, το χαμηλότερο ποσοστό σε όλο τον πληθυσμό, λένε ότι δε χορεύουν ποτέ) (Συμπληρωματικές Πηγές, IV).

ή τα νέα τμήματα και τα καθιερωμένα τμήματα, αναμεταφράζονται στην αντίθεση ανάμεσα στα παραδοσιακά αθλήματα και σε όλες τις νέες μορφές των κλασικών αθλημάτων (οικολογική ιππασία, σκι ραντονέ, σκι εκτός πίστας κτλ.) ή σε όλα τα νέα αθλήματα, τα οποία συχνά εισάγουν από την Αμερική τα μέλη της νέας μεγαλοαστικής και μικροαστικής τάξης και ιδίως όλοι οι άνθρωποι της μόδας, μοντελίστ, φωτογράφοι, μανεκέν, διαφημιστές, δημοσιογράφοι, που επινοούν και πουλάνε μια νέα μορφή *ελιτισμού του φτωχού*, παραπλήσια εκείνου που χαρακτήριζε τους καθηγητές, αλλά πιο επιδεικτικά απελευθερωμένου από τις συμβάσεις και τους κόσμιους τρόπους.

Στην αντίθεση ανάμεσα στα κλασικά αθλήματα και στα καλιφορνέζικα αθλήματα εκφράζονται, τόσο καθαρά όσο και στα γούστα στο χώρο του θεάτρου ή της λογοτεχνίας, δύο αντίθετες σχέσεις με τον κοινωνικό κόσμο: από τη μια πλευρά, έχουμε το σεβασμό των τύπων και των τύπων σεβασμού, που εκδηλώνεται στο μέλημα της ευπρέπειας και των τελετουργικών και σε όλες τις μη συμπλεγματικές επιδείξεις του πλούτου και της πολυτέλειας· από την άλλη, την ελευθερία ως προς τους τύπους, τη συμβολική ανατροπή των τελετουργικών της αστικής ευταξίας από την επιδεικτική φτώχεια, που κάνει την ανάγκη φιλοτιμία, και την ανυπομονησία απέναντι στους καταναγκασμούς, που σηματοδοτείται πρώτα απ' όλα στο χώρο της ένδυσης ή της κοσμητικής, όπου τα άνετα ρούχα και τα μακριά μαλλιά (όπως σε άλλους τομείς το μινιμπάς και το τροχόσπιτο ή το φολκ και το ροκ) είναι πρόκληση στα αναγκαστικά κατηγορήματα των αστικών τελετουργικών, ρούχα με κλασικό κόψιμο ή πολυτελή αυτοκίνητα, βουλεβάρτο και όπερα. Και η αντίθεση αυτή ανάμεσα σε δύο σχέσεις με τον κοινωνικό κόσμο συνοψίζεται στην εντέλεια στις δύο σχέσεις με το φυσικό κόσμο: από τη μια πλευρά, έχουμε την προτίμηση για τη φυσική, άγρια φύση· από την άλλη, την πολιτισμένη, γεμάτη οδοδείκτες, καλλιεργημένη φύση.

Έτσι, το σύστημα των αθλητικών πρακτικών και θεαμάτων που προσφέρονται σε μια δεδομένη χρονική στιγμή στην επιλογή των δυνητικών «καταναλωτών» είναι θαρρείς προδιατεθειμένο να εκφράσει όλες τις κοινωνιολογικά διακριτικές διαφορές της στιγμής αυτής, αντιθέσεις ανάμεσα στα φύλα, αντιθέσεις ανάμεσα στις τάξεις και στα τμήματα τάξεων: είναι αρκετό για τους δρώντες να εγκαταλειφθούν στις κλίσεις της έξης τους, ώστε να υιοθετήσουν για λογαριασμό τους, χωρίς μάλιστα να το ξέρουν, την εμμενή πρόθεση των αντίστοιχων πρακτικών και να βρουν πλήρως σ' αυτές τον εαυτό τους, ενώ παράλληλα βρίσκουν εκεί και όλους όσοι επίσης βρίσκουν έτσι τον εαυτό τους, τους *ομοίους* τους. Το ίδιο ισχύει σε όλους τους

τομείς της πρακτικής: κάθε καταναλωτής οφείλει να υπολογίζει με μια καθορισμένη κατάσταση της προσφοράς, δηλαδή με τις αντικειμενοποιημένες εκείνες δυνατότητες (αγαθά, υπηρεσίες ή σχήματα δράσης κτλ.) η ιδιοποίηση των οποίων είναι ένα από τα διακυβεύματα της πάλης μεταξύ των τάξεων και οι οποίες, λόγω ακριβώς του πιθανού συσχετισμού τους με τάξεις ή με τμήματα τάξης, είναι αυτόματα ταξινομημένες και ταξινομητικές, ιεραρχημένες και ιεραρχητικές. Η παρατηρούμενη κατάσταση της κατανομής των αγαθών ή των πρακτικών προσδιορίζεται στο πλαίσιο της συνάντησης ανάμεσα στις δυνατότητες που προσφέρονται σε μια δεδομένη στιγμή του χρόνου από τα διαφορετικά πεδία παραγωγής (παρόντα και παρελθόντα) και στις κοινωνικά διαφοροποιημένες διαθέσεις οι οποίες, συνδυασμένες με το κεφάλαιο (που ορίζεται ως προς τον όγκο του και τη δομή του), προϊόν του οποίου είναι λίγο πολύ πλήρως (ανάλογα με την τροχιά) και όπου βρίσκουν τα μέσα για να πραγματωθούν, προσδιορίζουν το ενδιαφέρον για τις δυνατότητες αυτές, δηλαδή τη ροπή και την ικανότητα προς την απόκτησή τους και προς τη μετατροπή τους (μέσω της ιδιοποίησης) σε διακριτικά σημεία.

Έτσι, για παράδειγμα, μια έρευνα για την αγορά παιχνιδιών που επιχειρείται σ' αυτή την προοπτική θα έπρεπε να ορίσει κατά πρώτο λόγο τις ειδικές αρχές δόμησης ενός πεδίου παραγωγής το οποίο, εκεί όπως και αλλού, φαίνεται να οδηγεί στη συνύπαρξη καταστήματα που διαφέρουν ως προς την «ηλικία» (από τα μικρά εργοστάσια που παράγουν ξύλινα παιχνίδια ως τις μεγάλες σύγχρονες επιχειρήσεις), ως προς τον όγκο (αριθμός συναλλαγών, αριθμός απασχολούμενων προσώπων) και κυρίως, ίσως, ως προς το χώρο που παραχωρούν στην «πολιτιστική» επένδυση, δηλαδή ως προς το βαθμό στον οποίο η παραγωγή στηρίζεται σε μια έρευνα όχι μόνο τεχνολογική αλλά και ψυχολογική· κατά δεύτερο λόγο, με αφετηρία μια ανάλυση των συνθηκών στις οποίες διενεργούνται οι αγορές παιχνιδιών, και ιδίως του βαθμού, ασφαλώς μεταβλητού από τάξη σε τάξη, στον οποίο συνδέονται με παραδοσιακές, άρα εποχιακές ευκαιρίες ανταλλαγής δώρων (Χριστούγεννα, Πρωτοχρονιά), θα μπορούσαμε να προσπαθήσουμε να καθορίσουμε τη σημασία και τη λειτουργία τις οποίες οι διαφορετικές τάξεις απονέμουν συνειδητά ή ασύνειδα στα παιχνίδια σε συνάρτηση με τα προσίδια σχήματα αντίληψης και αποτίμησης και, πιο συγκεκριμένα, σε συνάρτηση με τις παιδαγωγικές στρατηγικές τους, που και οι ίδιες αποτελούν συστατικό μέρος του συστήματος των αναπαραγωγικών στρατηγικών τους, εφόσον η ροπή να προσδοθεί στα παιχνίδια παιδαγωγική λειτουργία φαίνεται να είναι τόσο ισχυρότερη όσο απωκλειστικότερα εξαρτάται η αναπαραγωγή της κοινωνικής θέσης από τη μεταβίβαση του πολιτισμικού κεφαλαίου, άρα όσο μεγαλύτερο είναι το βάρος του πολιτισμικού κεφαλαίου στην πατρογονική δομή. Και θα έπρεπε να εξετάσουμε πώς η λογική του

ανταγωνισμού η οποία αντιπαραθέτει τις επιχειρήσεις διαφορετικών τύπων, που είναι διαφορετικά εξοπλισμένες και άρα οδηγούνται στην υπεράσπιση διαφορετικών προϊόντων, διαιτητεύεται κατά κάποιον τρόπο από τις διαφορετικές κατηγορίες πελατών, εφόσον οι χειροτεχνικές επιχειρήσεις μπορούν να βρουν μια δεύτερη σταδιοδρομία όταν τα ξύλινα παιχνίδια συναντήσουν την προτίμηση για την ακατέργαστη ύλη και για τις απλές μορφές των διανοούμενων τμημάτων, τα οποία επίσης έλκονται από παντός τύπου παιχνίδια λογικής που «αφυπνίζουν» ή «αναπτύσσουν» τη νοημοσύνη, ενώ οι επιχειρήσεις με μεγάλη πολιτιστική επένδυση βρίσκουν ένα αυθόρμητο υποστήριγμα στην εντατικοποίηση του ανταγωνισμού για το σχολικό τίτλο και στη γενικευμένη αύξηση των εκπαιδευτικών επενδύσεων, αλλά επίσης σε αυτό το είδος αυθόρμητης διαφήμισης την οποία προσφέρουν στα προϊόντα του γούστου τους όσοι δεν παύουν να δίνουν ως υπόδειγμα το δικό τους βιοτικό ύφος και να αναγορεύουν σε καθολική πρακτική ηθική τις κλίσεις του δικού τους ήθους: οι παραγωγοί πολιτιστικών παιχνιδιών, που έχουν ζωτικό συμφέρον να απαλλάξουν την αγορά του παιχνιδιού από τον εποχιακό χαρακτήρα ο οποίος οφείλεται στη συσχέτισή της με τελετουργικές γιορτές, μπορούν να στηρίζονται στον προσηλυτισμό όλων όσοι είναι πρόθυμοι να πιστέψουν οι ίδιοι και να κάνουν και τους άλλους να πιστέψουν στην παιδαγωγική αποτελεσματικότητα — αναπόδεικτη, για να κυριολεκτούμε— των παιχνιδιών και του παιχνιδιού, ψυχολόγων και ψυχαναλυτών, εκπαιδευτών και υπεύθυνων παιγνιοθηκών, καθώς και όλων όσων το συμφέρον τους είναι με έναν ορισμό της παιδικής ηλικίας ικανό να παραγάγει μια αγορά για τα προϊόντα και τις υπηρεσίες που προορίζονται για το παιδί[24].

Έπεται ότι μόνο αν πολλαπλασιάσουμε τις εμπειρικές αναλύσεις των σχέσεων ανάμεσα σε σχετικά αυτόνομα πεδία παραγωγής μιας ιδιαίτερης τάξης προϊόντων και στο κοινό των καταναλωτών που συγκεντρώνουν και το οποίο λειτουργεί μερικές φορές ως πεδίο (χωρίς να πάψει να καθορίζεται από τη θέση του στο πεδίο των κοινωνικών τάξεων), θα μπορέσουμε να ξεφύγουμε πραγματικά από την αφαίρεση των οικονομικών θεωριών, οι οποίες δε θέλουν να γνωρίζουν τίποτε άλλο πέρα από έναν καταναλωτή συρρικνωμένο στην αγοραστική του δύναμη (που και αυτή συρρικνώνεται

[24] Θα μπορούσαμε επίσης να επικαλεστούμε την ανάλυση των σχέσεων ανάμεσα στις ταξικές έξεις και στο λογοτεχνικό πεδίο ως πεδίο παραγωγής ενός σύμπαντος γλωσσικών δυνατοτήτων (βλ. P. Bourdieu, μαζί με τον L. Boltanski, «Le fétichisme de la langue», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 4, 1975, σσ. 2-33, και P. Bourdieu, «L'économie des échanges linguistiques», *Langue française*, 34, Μάιος 1977, σσ. 17-34).

στο εισόδημά του) και ένα προϊόν χαρακτηρισμένο, με εξίσου αφηρημένο τρόπο, από μια τεχνική λειτουργία δήθεν ταυτόσημη για όλους, και έτσι να θεμελιώσουμε μια αληθινά επιστημονική θεωρία της οικονομίας των πρακτικών[25].

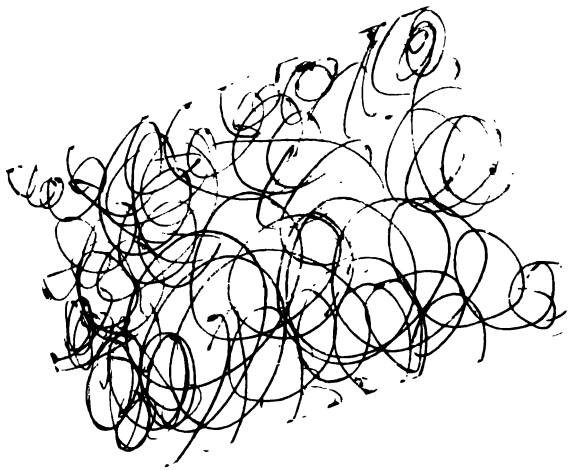

[25] Θα έπρεπε να υποβάλουμε σε ανάλογη κριτική την αφηρημένη έννοια «*αγορά της εργασίας*» και να περιγράψουμε τις σταθερές αλλά και τις παραλλαγές της σχέσης ανάμεσα στον κάτοχο των παραγωγικών μέσων —άρα των πόστων εργασίας— και στον πωλητή της εργασιακής δύναμης ανάλογα με το συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα στα δύο μέρη, ο οποίος εξαρτάται, μεταξύ των άλλων, από τη σπανιότητα του πόστου και από τα υλικά και συμβολικά πλεονεκτήματα που παρέχει, από τη σπανιότητα της προσφερόμενης εργασιακής δύναμης ή από τους τίτλους που την εγγυώνται· ή, με άλλα λόγια, από το βαθμό στον οποίο ο κάτοχος του πόστου μπορεί να αντέξει την ατομική ή συλλογική απόσυρση της εργασιακής δύναμης (άρνηση του πόστου, απεργία κτλ.) και από το βαθμό στον οποίο ο κάτοχος της εργασιακής δύναμης μπορεί να αντέξει την άρνηση του πόστου (για παράδειγμα, ανάλογα με τους τίτλους σπουδών, την ηλικία του, τα οικογενειακά του βάρη, εφόσον οι νεαροί άγαμοι είναι λιγότερο τρωτοί κτλ.).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΩΝ ΠΕΔΙΩΝ

Έτσι, υπάρχουν τόσοι χώροι προτιμήσεων όσα και σύμπαντα υφολογικών δυνατοτήτων. Καθένα από τα σύμπαντα αυτά, ποτά (μεταλλικά νερά, κρασιά και απεριτίφ) ή αυτοκίνητα, εφημερίδες και περιοδικά ή τόποι και τύποι διακοπών, επίπλωση ή διαρρύθμιση σπιτιών και κήπων, χωρίς να μιλήσουμε για τα πολιτικά προγράμματα, παρέχει κάποια λίγα διακριτικά γνωρίσματα τα οποία, λειτουργώντας ως σύστημα διαφορών, διαφορικών αποκλίσεων, επιτρέπουν την έκφραση των θεμελιακότερων κοινωνικών διαφορών σχεδόν εξίσου πλήρως με τα πλέον πολύπλοκα και εκλεπτυσμένα εκφραστικά συστήματα που θα μπορούσαν ποτέ να προσφέρουν οι νόμιμες τέχνες· και βλέπουμε τις σχεδόν ανεξάντλητες δυνατότητες που ανοίγει στην αναζήτηση της διάκρισης το σύμπαν αυτών των συμπάντων.

Αν, από όλα τα σύμπαντα δυνατοτήτων, δεν υπάρχει κανένα που να φαίνεται τόσο προδιατεθειμένο να εκφράσει τις κοινωνικές διαφορές όσο το σύμπαν των αγαθών πολυτελείας και, ανάμεσά τους, των πολιτισμικών αγαθών, ο λόγος είναι ότι η *σχέση διάκρισης βρίσκεται αντικειμενικά εγγεγραμμένη μέσα του* και επανενεργοποιείται, είτε το ξέρουμε είτε όχι, είτε το θέλουμε είτε όχι, σε κάθε καταναλωτικό ενέργημα, διαμέσου των οικονομικών και πολιτισμικών εργαλείων ιδιοποίησης που αυτό απαιτεί. Δεν πρόκειται μόνο για τις καταδηλώσεις της διαφοράς, με τους συγγραφείς και τους καλλιτέχνες να παραβγαίνουν ποιος θα τις επαγγελθεί καλύτερα όσο περισσότερο καταδηλώνεται η αυτονομία του πεδίου πολιτιστικής παραγωγής[1], αλλά για την εμμενή στα πολιτιστικά αντικείμενα πρόθεση. Θα

---

[1] Μερικά παραδείγματα, παρ' όλα αυτά: «Τι είναι τάχα η Ισότητα, αν όχι η άρνηση κάθε ελευθερίας, κάθε ανωτερότητας και της ίδιας της φύσης; Η Ισότητα είναι σκλαβιά. Ορίστε γιατί αγαπώ την Τέχνη» (G. Flaubert, Στη Louise Colet, 15-16 Μαΐου

μπορούσαμε έτσι να επικαλεστούμε ολόκληρο το κοινωνικό φορτίο της νόμιμης γλώσσας και, για παράδειγμα, τα συστήματα ηθικοπρακτικών και αισθητικών αξιών που είναι αποτεθειμένα, έτοιμα να λειτουργήσουν με σχεδόν αυτόματο τρόπο, στα ζεύγη ανταγωνιστικών επιθέτων, ή την ίδια αυτή λογική της λόγιας γλώσσας, η όλη αξία της οποίας έγκειται σε μια *απόκλιση*, δηλαδή στην απόσταση ως προς τους απλούς και κοινούς τρόπους ομιλίας: τα σχήματα λόγου, ως *τροποποιήσεις* της συνηθισμένης χρήσης, είναι κατά κάποιον τρόπο η αντικειμενοποίηση της κοινωνικής σχέσης μέσα στην οποία έχουν παραχθεί και λειτουργούν και είναι παντελώς μάταιο να αναζητήσουμε στο ίδιο αυτό είναι των *ρητορικών τρόπων*, τους οποίους απογράφουν οι πραγματείες ρητορικής, ιδιότητες οι οποίες, όπως όλες οι ιδιότητες διάκρισης, δεν υπάρχουν παρά μόνο εντός και μέσω της σχέσης, εντός και μέσω της διαφοράς. Ένα σχήμα λόγου ή έκφρασης δεν είναι ποτέ τίποτε άλλο πέρα από μια αλλοίωση της χρήσης, άρα ένα διακριτικό σήμα που ενδέχεται να συνίσταται στην απουσία κάθε σήματος, όταν η πρόθεση του δρώντος να διακριθεί από μια πρόθεση διάκρισης την οποία θεωρεί υπερβολική (εκείνην που προσδιορίζει τις φιλόδοξες αξιώσεις) ή απλούστατα «φθαρμένη», «ξεπερασμένη», αντιβαίνει σε αυτές τις *διπλές αρνήσεις* από τις οποίες προκύπτουν πλήθος απατηλών συναντήσεων ανάμεσα στα αντίθετα άκρα του κοινωνικού χώρου: ξέρουμε την αξία που αποδίδουν όλες οι κυρίαρχες αισθητικές στις ποιότητες της λιτότητας, της απλότητας, της οικονομίας μέσων, οι οποίες αντιτίθενται εξίσου στην απλό-

---

1852). «Στο βασίλειο της ισότητας, και πλησιάζει, θα γδάρουν ζωντανό ό,τι δε θα είναι καλυμμένο με κρεατοελιές. Τι τη νοιάζει τη μάζα η Τέχνη, η ποίηση, το ύφος; Δεν τα έχει ανάγκη αυτά. Φτιάξτε της κωμειδύλλια, πραγματείες για την εργασία στις φυλακές, για τις εργατουπόλεις και για τα υλικά συμφέροντα *της στιγμής*, ακόμα ακόμα. Υπάρχει μόνιμη συνωμοσία εναντίον της πρωτοτυπίας» (G. Flaubert, στην ίδια, 20 Ιουνίου 1853). «Μια αλήθεια όμως μου φαίνεται πως βγαίνει απ' όλα αυτά: δεν έχουμε καμία ανάγκη το χυδαίο, το πολυάριθμο στοιχείο των πλειοψηφιών, την επιδοκιμασία, την καθιέρωση – το '89 κατέλυσε τη βασιλεία και την τάξη των ευγενών, το '48 την αστική τάξη και το '51 το λαό. Δεν υπάρχει πια *τίποτα*, μόνο ένας συρφετός αχρείος και ηλίθιος. Όλοι είμαστε στο ίδιο επίπεδο βυθισμένοι σε μια κοινή μετριότητα. Η κοινωνική ισότητα έχει περάσει στο πνεύμα. Κάνουν βιβλία για όλο τον κόσμο, Τέχνη για όλο τον κόσμο, επιστήμη για όλο τον κόσμο, όπως κατασκευάζουν σιδηρόδρομους και δημόσιες θερμαινόμενες αίθουσες. Η ανθρωπότητα έχει το πάθος του ηθικού ξεπεσμού, και το φέρω βαρέως που αποτελώ μέρος της» (στην ίδια, 28-29 Σεπτεμβρίου 1853). Θα έπρεπε επίσης να μνημονεύσουμε τον Μαλλαρμέ, «L'art pour tous» ή «Le mystère dans les lettres» («Η Τέχνη για όλους», «Το μυστήριο στα γράμματα», *Œuvres complètes*, Gallimard, Pléiade, Παρίσι, σσ. 257-260 και 382-387).

τητα και στη φτώχεια του πρώτου βαθμού όσο και στην έμφαση ή στο στόμφο, στην εκζήτηση ή στην προσποίηση των «μισο-ικανών».

Είναι σχεδόν περιττό να αποδείξουμε ότι το αντικείμενο τέχνης είναι η αντικειμενοποίηση μιας σχέσης διάκρισης και ότι ως εκ τούτου είναι ρητά προδιατεθειμένο να αποτελεί, στα πλέον διαφορετικά συμφραζόμενα, φορέα μιας τέτοιας σχέσης. Από την ώρα που η τέχνη αποκτά συνείδηση του εαυτού της, στον Αλμπέρτι, για παράδειγμα, ορίζεται, όπως δείχνει ο Γκόμπριτς, από μια αποποίηση, μια άρνηση, μια παραίτηση, απ' όπου ακριβώς εκπηγάζει η εκλέπτυνση μέσω της οποίας καταδηλώνεται η απόσταση από την απλή απόλαυση των αισθήσεων και από τα επιφανειακά θέλγητρα του χρυσού και των στολιδιών που πλανεύουν το χυδαίο γούστο των Φιλισταίων. «Στην αυστηρά ιεραρχημένη κοινωνία του 16ου και του 17ου αιώνα, η αντίθεση ανάμεσα στο "χυδαίο" και στο "ευγενές" αποβαίνει μία από τις κύριες έγνοιες των κριτικών» που πιστεύουν ότι «ορισμένες φόρμες ή ορισμένοι τρόποι είναι "πραγματικά" χυδαίοι επειδή σαγηνεύουν τους κατώτερους ανθρώπους, ενώ άλλοι είναι ενδογενώς ευγενείς επειδή μονάχα ένα ανεπτυγμένο γούστο μπορεί να τους εκτιμήσει»[2]. Η πρόθεση διάκρισης μέσα στην οποία καταδηλώνεται το προσίδιο συμφέρον των καλλιτεχνών, που παρουσιάζουν διαρκώς περισσότερο την τάση να διεκδικήσουν τον αποκλειστικό έλεγχο της φόρμας, με κίνδυνο να απογοητεύσουν το «κακό γούστο» των χρηματοδοτών τους, κάθε άλλο παρά αντιβαίνει στις λειτουργίες που χορηγούν πραγματικά στα έργα τέχνης όσοι τα παραγγέλνουν ή τα διατηρούν στις συλλογές τους: αυτές τις «πολιτιστικές δημιουργίες τις οποίες θεωρούμε, υπό το καθαρά αισθητικό πρίσμα, ως τις μεταβλητές ενός δεδομένου ύφους, οι άνθρωποι της εποχής τις αισθάνονταν» όπως μας υπενθυμίζει ο Νόρμπερτ Ελίας με αφορμή την κοινωνία του γαλλικού 17ου αιώνα «ως την άκρως διαφοροποιημένη έκφραση ορισμένων κοινωνικών ποιοτήτων»[3].

Με άλλα λόγια, όπως η τέχνη κατά Γέιτς («τέχνη είναι μια κοινωνική πράξη ενός μοναχικού ανθρώπου»), οποιαδήποτε ιδιοποίηση ενός έργου τέχνης που είναι μια πραγματοποιημένη, μια πραγμοποιημένη σχέση διάκρισης είναι και η ίδια μια κοινωνική σχέση και, ενάντια στην αυταπάτη περί πολιτιστικής κοινοκτημοσύνης, μια σχέση διάκρισης. Όσοι κατέχουν τα εργαλεία συμβολικής ιδιοποίησης των πολιτισμικών αγαθών μάς ζητούν

---

[2] E. H. Gombrich, *Meditations on a Hobby Horse*, ό.π., σσ. 17-18.

[3] N. Elias, *La Société de Cour*, Calmann-Levy, Παρίσι, 1974, σ. 38 [N. Elias, *Die höfische Gesellschaft*, Νόυβιτ και Βερολίνο 1969, σ. 92].

απλώς να πιστέψουμε ότι η σπανιότητα επέρχεται στα έργα τέχνης –και γενικότερα στα πολιτισμικά αγαθά– μέσω της οικονομικής τους διάστασης και μόνο. Αρέσκονται να αντιλαμβάνονται τη συμβολική ιδιοποίηση, τη μόνη νόμιμη στα μάτια τους, ως ενός είδους μυστική συμμετοχή σε ένα κοινό αγαθό από το οποίο ο καθένας έχει το μερίδιό του και το οποίο όλοι έχουν ακέραιο, ως μια παράδοξη ιδιοποίηση, που αποκλείει το προνόμιο και το μονοπώλιο, σε αντίθεση με την υλική ιδιοποίηση, η οποία στην πραγματικότητα καταδηλώνει την αποκλειστικότητα, άρα τον αποκλεισμό. «Όταν θαυμάζω έναν πίνακα του Πουσσέν ή όταν διαβάζω ένα διάλογο του Πλάτωνα, αυτό δε συνεπάγεται ότι τους στερώ από τον οποιονδήποτε και ότι θα πρέπει να παραγάγουμε τόσους Πουσσέν και Πλάτωνες όσοι είναι και οι δυνατοί θεατές ή αναγνώστες» (καθηγητής φιλοσοφίας, 30 ετών). Συλλογιζόμαστε την αγάπη για την τέχνη ως εκκοσμικευμένη μορφή της «διανοητικής αγάπης για το Θεό», αγάπης «τόσο ευτυχέστερης», για να πιστέψουμε τον Σπινόζα, «όσο περισσότεροι άνθρωποι την απολαμβάνουν». Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι τα έργα τέχνης που μας έχει κληροδοτήσει το παρελθόν και έχουν αποτεθεί στα μουσεία ή στις ιδιωτικές συλλογές και, ακόμα παραπέρα, ολόκληρο το *αντικειμενοποιημένο πολιτισμικό κεφάλαιο*, προϊόν της ιστορίας συσσωρευμένο σε μορφή βιβλίων, άρθρων, έγγραφων τεκμηρίων, οργάνων κτλ., που συνιστούν το αποτύπωμα ή την πραγματοποίηση εννοιακών συστημάτων και προβληματικών θεωριών ή κριτικών των θεωριών αυτών, εμφανίζονται ως αυτόνομος κόσμος ο οποίος, παρ' ότι προϊόν της ιστορικής δράσης, έχει τους προσίδιους νόμους του, που υπερβαίνουν τις ατομικές βουλήσεις, και παραμένει μη αναγώγιμος σε ό,τι κάθε δρων ή και το σύνολο των δρώντων μπορεί να ιδιοποιηθεί (δηλαδή στο ενσωματωμένο πολιτισμικό κεφάλαιο), κατά τον ίδιο τρόπο που η αντικειμενοποιημένη στα λεξικά και στις γραμματικές γλώσσα παραμένει μη αναγώγιμη στην πραγματικά ιδιοποιημένη γλώσσα, δηλαδή σε ό,τι δικό της έχει ενσωματώσει κάθε δρων ή και το σύνολο των δρώντων. Πάντως, ενάντια στις θεωρίες της αυτονομίας του κόσμου των ιδεών ή της «αντικειμενικής γνώσης χωρίς γιγνώσκον υποκείμενο» και των «διαδικασιών χωρίς υποκείμενο» (όπου συναντώνται ο Αλτουσσέρ και ο Πόππερ), πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι το αντικειμενοποιημένο πολιτισμικό κεφάλαιο δεν υφίσταται και δεν επιβιώνει ως πολιτισμικό κεφάλαιο υλικά και συμβολικά δραστήριο παρά μόνο εντός και μέσω των αγώνων που διεξάγονται στα πεδία πολιτιστικής παραγωγής (καλλιτεχνικό πεδίο, επιστημονικό πεδίο κτλ.) και, ακόμα παραπέρα, στο πεδίο των κοινωνικών τάξεων, στους οποίους οι δρώντες επιστρατεύουν δυνάμεις και επιτυγχάνουν οφέλη αναλογικά προς το βαθμό στον οποίο

ελέγχουν το αντικειμενοποιημένο αυτό κεφάλαιο, άρα στο μέτρο του ενσωματωμένου κεφαλαίου τους[4].

Τα πολιτιστικά έργα, επειδή η ιδιοποίησή τους προϋποθέτει διαθέσεις και ικανότητες που δεν είναι καθολικά διανεμημένες (κι ας φαίνονται έμφυτες), αποτελούν αντικείμενο αποκλειστικής ιδιοποίησης, υλικής ή συμβολικής, και, λειτουργώντας ως (αντικειμενοποιημένο ή ενσωματωμένο) πολιτισμικό κεφάλαιο, εξασφαλίζουν στο δρώντα ένα *κέρδος διάκρισης* αναλογικό προς τη σπανιότητα των εργαλείων των αναγκαίων για την ιδιοποίησή τους, καθώς και ένα *κέρδος νομιμότητας*, κατεξοχήν κέρδος, που συνίσταται στο γεγονός ότι αισθάνεται *δικαιολογημένος που υπάρχει* (όπως υπάρχει), ότι *είναι καθώς πρέπει* (να είναι)[5]. Σε αυτό ακριβώς έγκειται η διαφορά ανάμεσα στη νόμιμη κουλτούρα των κοινωνιών των διαιρεμένων σε τάξεις, προϊόν της κυριαρχίας προδιατεθειμένο να εκφράζει και να νομιμοποιεί την κυριαρχία, και στην κουλτούρα των λίγο ή καθόλου διαφοροποιημένων κοινωνιών, όπου η πρόσβαση στα εργαλεία ιδιοποίησης της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι περίπου ίσα μοιρασμένη, με αποτέλεσμα η κουλτούρα, την οποία κατέχουν περίπου εξίσου καλά όλα τα μέλη της ομάδας, να μην μπορεί να λειτουργήσει ως πολιτισμικό κεφάλαιο, δηλαδή ως εργαλείο κυριαρχίας, ή να μπορεί, αλλά μόνο σε πολύ περιορισμένα όρια και με υψηλότατο βαθμό εξευφημισμού.

Το όποιο συμβολικό κέρδος προμηθεύει η υλική ή συμβολική ιδιοποίηση ενός έργου τέχνης υπολογίζεται με μέτρο τη διακριτική αξία την οποία το έργο αυτό οφείλει στη σπανιότητα της διάθεσης και της ικανότητας που

---

[4] Ο Ντυρκέμ ο οποίος, σε αντίθεση με τον Πόππερ, για παράδειγμα, τις θέσεις του οποίου προλαβαίνει (βλ. K. Popper, *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 1972, ιδίως κεφ. 3), θέτει το πρόβλημα της σχέσης ανάμεσα στον κόσμο της επιστήμης, «αποτέλεσμα της συγκεντρωμένης και συσσωρευμένης ανθρώπινης ύπαρξης», και στην ατομική λογική, το καταλύει αμέσως δίνοντάς του μια απάντηση στη γλώσσα της *συμμετοχής*, θεμέλιο της *ψευδαίσθησης περί πολιτιστικής κοινοκτημοσύνης*: «Οι φιλόσοφοι φαντάστηκαν συχνά, πάνω από τις ανθρώπινες νοήσεις, ένα είδος καθολικής και απρόσωπης νόησης στην οποία οι ανθρώπινες νοήσεις θα συμμετείχαν μέσω μυστικών οδών· ε, λοιπόν, αυτή η νόηση υπάρχει, υπάρχει όχι σ' έναν υπερβατικό κόσμο, αλλά σ' αυτόν εδώ τον κόσμο· υπάρχει στην επιστήμη ή τουλάχιστον εκεί πραγματώνεται προοδευτικά και είναι η ύψιστη πηγή της λογικής ζωής απ' όπου μπορούν ενδεχομένως να αντλήσουν οι λογικές των ατόμων (E. Durkheim, *L'évolution pédagogique en France*, τ. 1, Alcan, Παρίσι, 1938, σσ. 215-216).

[5] Η κατοχή έργων τέχνης, καθώς υποτίθεται πως δεν πιστοποιεί μόνο τα πλούτη του ιδιοκτήτη αλλά και το καλό του γούστο, εμφανίζεται κατά κάποιον τρόπο ως *επάξια* και τείνει να αποτελεί από μόνη της εγγύηση νομιμότητας.

απαιτεί και η οποία κατευθύνει τη μορφή της κατανομής του ανάμεσα στις τάξεις[6]. Αδιόρατα ιεραρχημένα, τα πολιτιστικά έργα είναι προδιατεθειμένα να σηματοδοτούν τα στάδια και τους βαθμούς της μυητικής προόδου η οποία, σύμφωνα με τον Βαλερύ Λαρμπό, ορίζει το πολιτιστικό εγχείρημα και η οποία, παρόμοια με την «προοδευτική πορεία του χριστιανού προς την ουράνια Ιερουσαλήμ», οδηγεί από τον «αγράμματο» στον «εγγράμματο», περνώντας από το «λιγογράμματο» και τον «ημιγραμματισμένο», ή από τον απλό «αναγνώστη» —αφήνοντας κατά μέρος το «βιβλιόφιλο»— στον αληθινό «φιλαναγνώστη»: τα μυστήρια της κουλτούρας έχουν τους κατηχούμενούς τους, τους μυημένους τους, τους κεκαρμένους τους, αυτή τη «διακριτική ελίτ» την οποία διαχωρίζουν από οτιδήποτε κοινό οι ανεπίδεκτες μιμήσεως αποχρώσεις του τρόπου του φέρεσθαι και την οποία συνέχει «κάποια ποιότητα, κάτι που έγκειται στον ίδιο τον άνθρωπο, που αποτελεί μέρος της ευτυχίας του, που μπορεί να του είναι έμμεσα πολύ χρήσιμο, αλλά δε θα του αποφέρει ποτέ ούτε δεκάρα, όπως άλλωστε συμβαίνει και με την ευγένειά του, το θάρρος του ή την καλοσύνη του»[7]. Καταλαβαίνουμε τις ακατάπαυστες αναθεωρήσεις, επανερμηνείες, επανανακαλύψεις στις οποίες οι επαΐοντες όλων των θρησκειών του βιβλίου υποβάλλουν τα κανονικά τους κείμενα: εφόσον τα επίπεδα «ανάγνωσης» παραπέμπουν σε ιεραρχίες αναγνωστών, πρέπει και αρκεί να αλλάξουμε την ιεραρχία των αναγνώσεων, ώστε να ανατρέψουμε την ιεραρχία των αναγνωστών.

Από τα προηγούμενα έπεται ότι η απλή μετατόπιση της δομής της κατανομής ανάμεσα στις τάξεις ενός αγαθού ή μιας πρακτικής (δηλαδή η περίπου ταυτόσημη αύξηση σε κάθε τάξη του ποσοστού όσων κατέχουν αυτό το αγαθό) έχει συνέπεια να ελαττώνει τη σπανιότητα και τη διακριτική αξία του και να απειλεί τη διάκριση των παλαιών κατόχων. Ευνόητο είναι γιατί οι διανοούμενοι και οι καλλιτέχνες, μοιρασμένοι ανάμεσα στο συμφέρον για

---

[6] Η σπανιότητα της ικανότητας την οποία απαιτεί ένα λόγιο έργο είναι τόσο μεγαλύτερη όσο πιο «μοντέρνο» είναι, δηλαδή σε όσο πιο προχωρημένο στάδιο της σχετικά αυτόνομης ιστορίας των πεδίων παραγωγής τοποθετείται, η οποία ιστορία οφείλει το σχεδόν συσσωρευτικό χαρακτήρα της στο γεγονός ότι η υπαγωγή του ατόμου στο πεδίο και στην ιστορία του πεδίου («αφήνω εποχή») συνεπάγεται τον προσδιορισμό του σε σχέση και, τις περισσότερες φορές, σε αντίθεση με την αμέσως προηγούμενη τέχνη (και αυτό, όπως βλέπουμε ιδιαίτερα καθαρά στην περίπτωση της μουσικής, οδηγεί, για παράδειγμα, στη συνεχή επέκταση του πεδίου των αποδεκτών συγχορδιών ή του εύρους των ανεκτών μετατροπιών). Έτσι εξηγείται γιατί η ιστορία των ατομικών γούστων τείνει να αναπαράγει, με κάποιες αποκλίσεις, την ιστορία της αντίστοιχης τέχνης.

[7] Χρωστάω αυτή την παραπομπή στον Jean-Daniel Reynaud.

τον πολιτιστικό προσηλυτισμό, δηλαδή για την *κατάκτηση της αγοράς* μέσω της αυτοδιάδοσης που τους ωθεί στα εκλαϊκευτικά εγχειρήματα, και στο άγχος για την πολιτιστική τους διάκριση, μοναδική αντικειμενική βάση της σπανιότητάς τους, διατηρούν με οτιδήποτε άπτεται του «εκδημοκρατισμού της κουλτούρας» μια σχέση άκρας αμφιθυμίας, η οποία εκδηλώνεται, για παράδειγμα, σε ένα διττό ή, καλύτερα, διχασμένο λόγο γύρω από τις σχέσεις ανάμεσα στους θεσμούς πολιτιστικής διάχυσης και στο κοινό[8].

1. Η αντιστοιχία ανάμεσα στην παραγωγή των αγαθών και στην παραγωγή των γούστων

Στη σφαίρα των πολιτισμικών αγαθών —και πιθανότατα και αλλού—, η προσαρμογή προσφοράς και ζήτησης δεν είναι ούτε το απλό αποτέλεσμα της επιβολής την οποία η παραγωγή υποτίθεται πως ασκεί στην κατανάλωση ούτε το αποτέλεσμα μιας συνειδητής επιδίωξης μέσω της οποίας η παραγωγή υποτίθεται πως προλαβαίνει τις ανάγκες των καταναλωτών, αλλά η έκβαση της αντικειμενικής ενορχήστρωσης δύο σχετικά ανεξάρτητων λογικών, της λογικής των πεδίων παραγωγής και της λογικής του πεδίου κατανάλωσης: εξαιτίας της λίγο πολύ τέλειας ομολογίας ανάμεσα στα ειδικευμένα πεδία παραγωγής όπου εκπονούνται τα προϊόντα και στα πεδία (πεδίο των κοινωνικών τάξεων ή πεδίο της κυρίαρχης τάξης) όπου καθορίζονται τα γούστα, τα προϊόντα που εκπονούνται μέσα στους αγώνες ανταγωνισμού οι οποίοι διεξάγονται σε κάθε πεδίο παραγωγής και από τους οποίους εκπηγάζει η ακατάπαυση μεταβολή των προϊόντων αυτών συναντούν, χωρίς να χρειάζεται να την αναζητήσουν ρητά, τη ζήτηση που εκπονείται μέσα στις αντικειμενικά ή υποκειμενικά ανταγωνιστικές σχέσεις τις οποίες οι διαφορετικές τάξεις και τα τμήματα τάξης διατηρούν με αφορμή τα υλικά ή πολιτισμικά καταναλωτικά αγαθά ή, ακριβέστερα, μέσα στους αγώνες ανταγωνισμού που τις φέρνουν σε αντιπαράθεση με αφορμή τα αγαθά αυτά και από τους οποίους εκπηγάζει η μεταβολή των γούστων. Λόγω αυτής ακριβώς της αντικειμενικής ενορχήστρωσης της προσφοράς και της ζήτησης, τα πλέον διαφορετικά γούστα βρίσκουν τις συνθήκες της πραγμάτωσής τους στο *σύμπαν των δυνατοτήτων* που τους προσφέρεται από κάθε πεδίο παραγωγής, ενώ και τα πεδία παραγωγής βρίσκουν τις

[8] Μια ανάλυση των διαξιφισμών που περιέβαλαν την εμφάνιση του βιβλίου τσέπης, υπόσχεση διάδοσης για το συγγραφέα, απειλή εκλαΐκευσης για τον αναγνώστη, θα έφερνε επίσης στην επιφάνεια αυτή την αμφιθυμία.

συνθήκες της συγκρότησης και της λειτουργίας τους στα διαφορετικά γούστα που εξασφαλίζουν –λιγότερο ή περισσότερο μακροπρόθεσμα– μια αγορά στα διαφορετικά προϊόντα τους[9].

Ακριβώς το πεδίο παραγωγής, που προφανώς δε θα μπορούσε να λειτουργήσει αν δεν μπορούσε να υπολογίζει σε ήδη υπάρχοντα γούστα, λίγο πολύ έντονες τάσεις προς την κατανάλωση λίγο πολύ αυστηρά προσδιορισμένων αγαθών, επιτρέπει στο γούστο να *πραγματωθεί*, προσφέροντάς του ανά πάσα στιγμή το σύμπαν των πολιτισμικών αγαθών ως σύστημα υφολογικών δυνατοτήτων, μεταξύ των οποίων μπορεί να επιλέξει το σύστημα των υφολογικών γνωρισμάτων που συγκροτούν κάποιο βιοτικό ύφος. Και πράγματι, λησμονεί κανείς ότι το σύμπαν των προϊόντων που προσφέρονται από κάθε πεδίο παραγωγής τείνει να περιορίσει στην πράξη το σύμπαν των μορφών της εμπειρίας (αισθητικής, ηθικοπρακτικής, πολιτικής κτλ.) που είναι αντικειμενικά δυνατές σε μια δεδομένη στιγμή του χρόνου[10]. Ανάμεσα στις άλλες συνέπειες, έπεται ότι η *διάκριση* που αναγνωρίζεται σε όλες τις κυρίαρχες τάξεις και σε όλες τις ιδιότητές τους περιβάλλεται διαφορετικές μορφές, ανάλογα με την κατάσταση των όντως διαθέσιμων διακριτικών σημείων της «κλάσης». Και πράγματι, τουλάχιστον στην περίπτωση της παραγωγής πολιτισμικών αγαθών, η σχέση ανάμεσα στην προσφορά και στη ζήτηση περιβάλλεται μια ιδιαίτερη μορφή, εφόσον η προσφορά επιφέρει πάντα αποτελέσματα συμβολικής επιβολής: ένα πολιτιστικό προϊόν, πρωτοποριακός πίνακας, πολιτικό πρόγραμμα ή πολιτικά τοποθετημένη εφημερίδα, είναι ένα συγκροτημένο γούστο, ένα γούστο που έχει αχθεί από την ασαφή μισοΰπαρξη του ημιδιατυπωμένου ή αδιατύπωτου βιωμένου, από την άρρητη και μάλιστα ασύνειδη επιθυμία, στην πλήρη πραγματικότητα του ολοκληρωμένου προϊόντος, μέσω μιας διεργασίας αντικειμενοποίησης η

---

[9] Στάθηκε έτσι δυνατόν να αποδειχθεί ότι η προϋπόθεση για τη συγκρότηση ενός σχετικά αυτόνομου πεδίου καλλιτεχνικής παραγωγής που προτείνει *διαφοροποιημένα από υφολογική άποψη* προϊόντα είναι η ύπαρξη δύο ή περισσότερων ομάδων με προστάτες των τεχνών, που να έχουν διαφορετικές καλλιτεχνικές ανάγκες και ίση εξουσία επιλογής των έργων που συμμορφώνονται προς τις ανάγκες τους (E. B. Henning, «Patronage and Style in the Arts: a Suggestion concerning their Relations», *The Journal of Esthetics and Art Criticism*, τ. 18, τχ. 4, Ιούνιος 1960, σσ. 464-471).

[10] Αυτό το σύστημα ηθικοπρακτικών, αισθητικών, πολιτικών δυνατοτήτων, που όντως προσφέρονται σε μια δεδομένη στιγμή, φαίνεται να αποτελεί ουσιώδη διάσταση εκείνου που συγκροτεί την ιστορικότητα των τρόπων σκέψης και των κοσμοθεωρήσεων, καθώς και τη συγχρονικότητα των ατόμων και των ομάδων που συνδέονται με την ίδια εποχή και με τον ίδιο τόπο.

οποία, στην παρούσα κατάσταση, εναπόκειται σχεδόν πάντα σε επαγγελματίες· συνεπώς, εμπερικλείει τη δύναμη θεμιτοποίησης, νομιμοποίησης και ενίσχυσης την οποία κατέχει πάντα η αντικειμενοποίηση, προπαντός όταν, όπως συμβαίνει εν προκειμένω, η λογική των δομικών ομολογιών την προσδίδει σε μια ομάδα που χαίρει γοήτρου και η οποία πλέον λειτουργεί ως αυθεντία που επιτρέπει και ενισχύει τις διαθέσεις, δίνοντάς τους μια συλλογικά αναγνωρισμένη πραγμάτωση[11]. Το γούστο, από την πλευρά του, σύστημα ταξινόμησης συγκροτημένο από τις οροεξαρτήσεις που σχετίζονται με μια συνθήκη ευρισκόμενη σε μια καθορισμένη θέση στο χώρο των διαφορετικών συνθηκών, διέπει τις σχέσεις με το αντικειμενοποιημένο κεφάλαιο, με αυτό τον κόσμο ιεραρχημένων και ιεραρχητικών αντικειμένων που συμβάλλουν στον προσδιορισμό του, επιτρέποντάς του να πραγματωθεί διαμέσου της εξειδίκευσής του.

Έτσι, τα όντως πραγματωμένα γούστα εξαρτώνται από την κατάσταση του συστήματος των προσφερόμενων αγαθών, εφόσον κάθε μεταβολή του συστήματος των αγαθών συνεπιφέρει μεταβολή των γούστων· αντίστροφα όμως, κάθε μεταβολή των γούστων που απορρέει από κάποιο μετασχηματισμό των υπαρξιακών συνθηκών και των συνακόλουθων διαθέσεων μπορεί από τη φύση της να καθορίσει, λίγο πολύ άμεσα, κάποιο μετασχηματισμό του πεδίου παραγωγής, ευνοώντας, στην πάλη που συγκροτεί το πεδίο αυτό, την επιτυχία των παραγωγών εκείνων οι οποίοι είναι οι πλέον κατάλληλοι για να παραγάγουν τις ανάγκες που αντιστοιχούν στις νέες διαθέσεις. Δεν είναι επομένως αναγκαίο να προστρέξουμε στην υπόθεση ενός ηγεμονικού γούστου που επιβάλλει την προσαρμογή της παραγωγής στις ανάγκες ή στην αντίθετη υπόθεση, που μετατρέπει και το γούστο ακόμα σε προϊόν της παραγωγής, προκειμένου να εξηγήσουμε τη σχεδόν θαυματουργή αντιστοιχία η οποία εγκαθιδρύεται ανά πάσα στιγμή ανάμεσα στα προϊόντα που προσφέρονται από ένα πεδίο παραγωγής και στο πεδίο των γούστων που έχουν παραχθεί κοινωνικά. Οι παραγωγοί οδηγούνται από τη λογική του ανταγωνισμού με τους άλλους παραγωγούς και από τα ειδικά

---

[11] Ξέρουμε το συστηματικό όφελος το οποίο η διαφήμιση για τα προϊόντα πολυτελείας αντλεί από τη συσχέτιση ενός προϊόντος με μια ομάδα. Δεν υπάρχει πεδίο όπου οι θεσμοί να προσδιορίζονται πιο ανοιχτά από την *πελατεία τους* όσο το εμπόριο πολυτελείας, πιθανότατα επειδή στην προκειμένη περίπτωση τα προσφερόμενα προϊόντα έχουν ως σχεδόν αποκλειστική λειτουργία να *ταξινομούν* τους κατόχους τους. Η σύνδεση ανάμεσα στην *αξία* των εμβλημάτων και στην αξία της ομάδας που τα κατέχει καταφαίνεται έτσι πολύ συγκεκριμένα στην αγορά αντικών, όπου η αξία ενός αντικειμένου μπορεί να έγκειται στην κοινωνική ποιότητα των παλαιών ιδιοκτητών του.

συμφέροντα που συνδέονται με τη θέση τους στο πεδίο παραγωγής (άρα από τις έξεις που τους οδήγησαν στη θέση αυτή) να παραγάγουν διακριτικά προϊόντα που *συναντούν* τα διαφορετικά πολιτιστικά ενδιαφέροντα τα οποία οι καταναλωτές οφείλουν στη συνθήκη τους και στην ταξική τους θέση, προσφέροντάς τους έτσι την πραγματική δυνατότητα να ικανοποιηθούν. Με δυο λόγια, η λογική σύμφωνα με την οποία, όπως λένε, «έχει για όλα τα γούστα», το κάθε τμήμα της κυρίαρχης τάξης έχει τους καλλιτέχνες του και τους φιλοσόφους του, τις εφημερίδες του και τους κριτικούς του όπως έχει τον κομμωτή του, το διακοσμητή του ή το μόδιστρό του ή, όπως έλεγε ένας ζωγράφος, «όλος ο κόσμος πουλάει», εννοώντας με αυτό ότι οι πίνακες των πλέον διαφορετικών τεχνοτροπιών στο τέλος βρίσκουν αγοραστή, δεν προκύπτει από μια εμπρόθετη επιδίωξη αλλά από τη συνάντηση ανάμεσα σε δύο συστήματα διαφορών.

Η αρχή της λειτουργικής και δομικής ομολογίας, βάσει της οποίας η λογική του πεδίου παραγωγής και η λογική του πεδίου κατανάλωσης είναι αντικειμενικά ενορχηστρωμένες, έγκειται στο γεγονός ότι όλα τα ειδικευμένα πεδία (πεδίο της υψηλής ραπτικής ή της ζωγραφικής, του θεάτρου ή της λογοτεχνίας κτλ.) τείνουν να οργανώνονται σύμφωνα με την ίδια λογική, δηλαδή σύμφωνα με τον όγκο του κατεχόμενου ειδικού κεφαλαίου (και σύμφωνα με την αρχαιότητα της κατοχής, που συχνά συνδέεται μαζί του) και ότι οι αντιθέσεις που τείνουν να εγκαθιδρύονται σε κάθε περίπτωση ανάμεσα στους πλουσιότερους και στους λιγότερο πλούσιους σε ειδικό κεφάλαιο, ανάμεσα στους κυρίαρχους και στους κυριαρχημένους, στους έχοντες και στους αξιούντες, στους παλαιούς και στους νεοεισερχόμενους, στη διάκριση και στην αξίωση, στην ορθοδοξία και στην αίρεση, στην οπισθοφυλακή και στην πρωτοπορία, στην τάξη και στην κίνηση κτλ. είναι *ομόλογες μεταξύ τους* (εξ ου και παντός είδους αμετάβλητα μεγέθη) και *ομόλογες προς τις αντιθέσεις που οργανώνουν το πεδίο των κοινωνικών τάξεων* (ανάμεσα σε κυρίαρχους και σε κυριαρχημένους) *ή το πεδίο της κυρίαρχης τάξης* (ανάμεσα σε κυρίαρχο τμήμα και σε κυριαρχημένο τμήμα)[12]. Η

[12] Επειδή δεν μπορούμε να υπενθυμίσουμε εδώ όλα τα προαπαιτούμενα της ανάλυσης σε όρους πεδίου (και ιδίως τη σχέση αλληλεξάρτησης που ενώνει ένα *ειδικό κεφάλαιο* με το πεδίο στο οποίο κυκλοφορεί και είναι τελεσφόρο), θα αρκεστούμε να παραπέμψουμε στις προηγούμενες εργασίες όπου χρησιμοποιήθηκαν οι έννοιες αυτές (βλ. ιδίως P. Bourdieu, «Le marché des biens symboliques», *L'année sociologique*, 22, 1971· «Genèse et structure du champ religieux», *Revue française de sociologie*, 12 (3), 1971· «Champ du pouvoir, champ intellectuel et habitus de classe», *Scolies*, 1, 1971· «Le couturier et

σύμπνοια που εγκαθιδρύεται έτσι αντικειμενικά ανάμεσα σε τάξεις προϊόντων και σε τάξεις καταναλωτών πραγματώνεται στις καταναλωτικές πρακτικές αποκλειστικά και μόνο με τη διαμεσολάβηση αυτής της, θα λέγαμε, *αίσθησης της ομολογίας ανάμεσα σε αγαθά και σε ομάδες*, η οποία ορίζει το γούστο: διαλέγω σύμφωνα με τα γούστα μου σημαίνει διενεργώ την *εντόπιση* αγαθών που εναρμονίζονται αντικειμενικά με τη θέση μου και ταιριάζουν μεταξύ τους, επειδή τοποθετούνται σε χοντρικά ισοδύναμες θέσεις των αντίστοιχων χώρων τους, είτε πρόκειται για κινηματογραφικές ταινίες είτε για θεατρικά έργα, κόμικς ή μυθιστορήματα, έπιπλα ή ρούχα, βοηθούμενος σε αυτό από θεσμούς, καταστήματα, θέατρα (της δεξιάς όχθης ή της αριστερής όχθης), κριτικές, εφημερίδες και περιοδικά, που άλλωστε τα επιλέγω σύμφωνα με την ίδια αρχή και τα οποία, καθώς ορίζονται από τη θέση τους σε ένα πεδίο, θα πρέπει και τα ίδια να αποτελούν αντικείμενο διακριτικής εντόπισης. Με την κυρίαρχη τάξη, η σχέση προσφοράς και ζήτησης προσλαμβάνει μορφή προκατεστημένης αρμονίας: ο ανταγωνισμός για τα αγαθά πολυτελείας, αυτά τα εμβλήματα της «κλάσης», διάσταση της πάλης που διεξάγεται στην κυρίαρχη τάξη για την επιβολή της κυρίαρχης αρχής κυριαρχίας, επιβάλλει στρατηγικές οι οποίες, έχοντας το κοινό γνώρισμα ότι είναι αντικειμενικά προσανατολισμένες προς τη μεγιστοποίηση της διακριτικής απόδοσης κάθε αποκλειστικής κατοχής, οφείλουν αναγκαία να εξοπλιστούν με διαφορετικά μέσα για να εκπληρώσουν αυτή την κοινή λειτουργία· το πεδίο παραγωγής από τη μεριά του, προκειμένου να παραγάγει αυτά τα διακριτά και διακριτικά σημεία της «κλάσης», δεν έχει παρά να εγκαταλειφθεί, αν μπορεί κανείς να το πει έτσι, στην προσίδια λογική του, τη λογική της διάκρισης, που το οδηγεί πάντα να οργανωθεί σύμφωνα με μια δομή ανάλογη προς τη δομή των συμβολικών συστημάτων τα οποία παράγει με τη λειτουργία του και όπου κάθε στοιχείο εκπληρώνει μια διακριτική λειτουργία.

---

sa griffe», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 1, Ιανουάριος 1975· «L'invention de la vie d'artiste», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 2, Μάρτιος 1975· «L'ontologie politique de Martin Heidegger», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 5/6, Νοέμβριος 1975 [«Λογοκρισία και τυποθεσία», στο Pierre Bourdieu, *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, 1999, μτφρ. Κική Καψαμπέλη, κεφ. 6, σσ. 197-234]· «Le champ scientifique», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 2/3, Ιούνιος 1976 [«Το επιστημονικό πεδίο», στο «Μικρόκοσμοι», *ό.π.*]· και τέλος, ιδιαίτερα, «La production de la croyance: contribution à une économie des biens symboliques», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 13, Φεβρουάριος 1977).

1.1. *Το αποτέλεσμα των ομολογιών*

Έτσι, η περίπτωση της μόδας, που προμηθεύει φαινομενικά τις καλύτερες δικαιολογίες του σε ένα μοντέλο, όπως του *trickle down effect*, το οποίο μετατρέπει την εμπρόθετη επιδίωξη της διάκρισης σε μοχλό της ενδυματολογικής αλλαγής, είναι ένα σχεδόν τέλειο παράδειγμα συνάντησης μεταξύ δύο χώρων και δύο ιστοριών σχετικά αυτόνομων: οι ακατάπαυστες αλλαγές της μόδας είναι προϊόν της αντικειμενικής ενορχήστρωσης ανάμεσα, αφενός, στη λογική των εσωτερικών αγώνων του πεδίου παραγωγής που οργανώνονται σύμφωνα με την αντίθεση παλαιού και νέου, η οποία συνδέεται και η ίδια, διαμέσου της αντίθεσης ανάμεσα στο ακριβό και στο (σχετικά) φτηνό και ανάμεσα στο κλασικό και στο πρακτικό (ή ανάμεσα στην οπισθοφυλακή και στην πρωτοπορία), με την αντίθεση ανάμεσα στο γηραιότερο και στο νεότερο (μεγάλης βαρύτητας εδώ, όπως και στον αθλητισμό) και, αφετέρου, στη λογική των εσωτερικών αγώνων του πεδίου της κυρίαρχης τάξης, που αντιπαραθέτουν, όπως είδαμε, τα κυρίαρχα τμήματα και τα κυριαρχημένα τμήματα ή, ακριβέστερα, τους έχοντες και τους αξιούντες, δηλαδή, δεδομένης της ισοδυναμίας ανάμεσα στην εξουσία (και πιο συγκεκριμένα στην οικονομική εξουσία) και στην ηλικία, λόγω της οποίας, σε ταυτόσημη βιολογική ηλικία, είναι κανείς τόσο περισσότερο ηλικιωμένος κοινωνικά όσο εγγύτερα βρίσκεται στον πόλο της εξουσίας και από όσο παλαιότερα συμβαίνει αυτό, όσους έχουν τις κοινωνικές ιδιότητες που συσχετίζονται με την ώριμη ηλικία του ολοκληρωμένου ανθρώπου και όσους έχουν τις ιδιότητες που συσχετίζονται με το ανολοκλήρωτο της νιότης. Όπως ακριβώς οι μόδιστροι που καταλαμβάνουν κυρίαρχη θέση στο πεδίο της μόδας δεν έχουν παρά να αφεθούν στις αρνητικές στρατηγικές διακριτικότητας και *understatement* που τους επιβάλλει ο κάπως επιθετικός ανταγωνισμός των μνηστήρων για να βρεθούν απευθείας προσαρμοσμένοι στα αιτήματα της παλιάς αστικής τάξης, την οποία μια ομόλογη σχέση προς τις θορυβώδεις τολμηρότητες της νέας αστικής τάξης ωθεί προς την ίδια απόρριψη της έμφασης, έτσι και οι νεοεισερχόμενοι, νεαροί μόδιστροι ή στιλίστες που επιδιώκουν να επιβάλουν τις ανατρεπτικές αντιλήψεις τους, είναι οι «αντικειμενικοί σύμμαχοι» των νεαρών των κυρίαρχων τμημάτων και των νέων τμημάτων της αστικής τάξης, οι οποίοι βρίσκουν στις συμβολικές επαναστάσεις, παράδειγμα των οποίων είναι οι ενδυματολογικές και κοσμητικές τολμηρότητες, το ονειρεμένο έδαφος για να καταδηλώσουν την αμφιθυμία της σχέσης τους ως «φτωχών συγγενών» με τα εγκόσμια μεγαλεία[13].

---

[13] Βλ. P. Bourdieu και Y. Delsaut, «Le couturier et sa griffe: contribution à une theorie

Η λογική που διέπει τη λειτουργία των πεδίων παραγωγής πολιτισμικών αγαθών και οι στρατηγικές διάκρισης από τις οποίες εκπηγάζει η δυναμική τους έχουν συνέπεια τα προϊόντα της λειτουργίας τους, είτε πρόκειται για δημιουργίες μόδας είτε για μυθιστορήματα, να είναι προδιατεθειμένα να λειτουργήσουν *διαφορικά*, ως εργαλεία διάκρισης, ανάμεσα στα τμήματα πρώτα απ' όλα και κατόπιν ανάμεσα στις τάξεις. Οι παραγωγοί, μπλεγμένοι και έγκλειστοι στους εσωτερικούς αγώνες που τους αντιπαραθέτουν, πεπεισμένοι να μην επενδύσουν στην πρακτική τους παρά μόνο ειδικά συμφέροντα, μπορούν έτσι να βιώνουν το αίσθημα πως είναι πλήρως ανιδιοτελείς και πλήρως ξένοι προς τις κοινωνικές λειτουργίες που επιτελούν, λίγο πολύ μακροπρόθεσμα, για ένα καθορισμένο κοινό, χωρίς ωστόσο να πάψουν να ανταποκρίνονται, και μερικές φορές επακριβέστατα, στις προσδοκίες τις μιας ή της άλλης τάξης ή τμήματος τάξης. Αυτό δε φαίνεται πουθενά τόσο καλά όσο στην περίπτωση του θεάτρου, όπου η σύμπτωση ανάμεσα σε πολλούς σχετικά αυτόνομους χώρους, το χώρο των παραγωγών, συγγραφέων και ηθοποιών, το χώρο των κριτικών (και διαμέσου αυτών το χώρο των εφημερίδων και περιοδικών) και το χώρο του κοινού, δηλαδή το χώρο της κυρίαρχης τάξης, είναι τόσο τέλεια, και ταυτόχρονα τόσο αναγκαία και απρόβλεπτη, ώστε κάθε ηθοποιός μπορεί να βιώνει τη συνάντησή του με το αντικείμενο της προτίμησής του ως το θαύμα ενός πεπρωμένου. Το βουλεβάρτο, που προσφέρει θεάματα δοκιμασμένα (προσαρμογές ξένων κειμένων, επαναλήψεις «κλασικών» του βουλεβάρτου), εμπνευσμένα βάσει σίγουρων συνταγών, παιγμένα από καθιερωμένους ηθοποιούς, και το οποίο συγκινεί ένα κοινό ηλικιωμένο, «αστικό» και προδιατεθειμένο να πληρώσει υψηλές τιμές, αντιτίθεται από κάθε άποψη στο θέατρο αναζήτησης, το οποίο προτείνει, σε σχετικά χαμηλές τιμές, θεάματα σε ρήξη με τις ηθικοπρακτικές και αισθητικές συμβάσεις και προσελκύει ένα νεαρό και «διανοούμενο» κοινό.

---

de la magie», *Actes de la recherche en sciences sociales*, τχ. 1, Ιανουάριος 1975, σσ. 7-36. Όπως ακριβώς η «επανάσταση» του πρετ-α-πορτέ γεννήθηκε από μια συνάντηση ανάμεσα στις διαθέσεις ενός μόδιστρου (του Κουρρέζ), ο οποίος καταλάμβανε μια ιδιαίτερη θέση στο πεδίο της μόδας, και στο «μοντέρνο», «δυναμικό» και «χαλαρό» βιοτικό ύφος της νέας αστικής τάξης, που εισάγει τις παραδοσιακές λειτουργίες της παράστασης στην επαγγελματική ζωή, έτσι και η νέα μόδα του «αληθινού» (αληθινά κινέζικα ρούχα, αληθινές στρατιωτικές στολές υπηρεσίας –αμπέχονα, κανναδένια παντελόνια, μουσαμαδιές–, σακάκια Καναδών κυνηγών, κιμονό των ιαπωνικών πολεμικών τεχνών, άρβυλα για σαφάρι), την οποία οι πλέον «in» μπουτίκ πουλάνε χρυσάφι σε μια πελατεία ανθρώπων της μόδας, μανεκέν, διαφημιστές, δημοσιογράφους κτλ., οφείλει την επιτυχία της στο γεγονός ότι συναντά τα αιτήματα που συνδέονται με τη νέα νεανική αντικουλτούρα.

Αυτή η δομή του χώρου παραγωγής λειτουργεί ταυτόχρονα και στην πραγματικότητα, διαμέσου των μηχανισμών που παράγουν τις αντιθέσεις ανάμεσα στους συγγραφείς ή στους ηθοποιούς και στα θέατρά τους, στους κριτικούς και στις εφημερίδες τους, αλλά και στα μυαλά, ως σύστημα κατηγοριών αντίληψης και αποτίμησης που επιτρέπει σε κάποιον να ταξινομήσει και να κρίνει συγγραφείς και έργα, τεχνοτροπίες και θέματα: έτσι, οι κριτικοί που καταλαμβάνουν αντίθετες θέσεις στο πεδίο πολιτιστικής παραγωγής θα σκεφτούν μεν τα έργα σε συνάρτηση με τις ίδιες αυτές αντιθέσεις από τις οποίες εκπηγάζουν οι αντικειμενικές διαφορές τους, αλλά εγκαθιδρύοντας αντίστροφες ιεραρχίες ανάμεσα στους όρους των αντιθέσεων αυτών.

1.2. *Εκλεκτικές συγγένειες*

Η οριακή αυτή περίπτωση μας αναγκάζει να θέσουμε υπό ερώτηση την κατ' επίφαση άμεση επενέργεια της ζήτησης στην προσφορά ή της προσφοράς στη ζήτηση και μας καλεί να εξετάσουμε με άλλο βλέμμα όλες τις συναντήσεις οι οποίες επισυμβαίνουν ανάμεσα στη λογική της παραγωγής των αγαθών και στη λογική της παραγωγής των γούστων και διαμέσου των οποίων συγκροτείται το σύμπαν των ιδιοποιημένων πραγμάτων, αντικειμένων, προσώπων, γνώσεων, αναμνήσεων κτλ. Το όριο όλων αυτών των περιπτώσεων, όπου ομόλογες δομές και ακολουθίες συμπίπτουν και όπου πραγματοποιείται η εναρμόνιση ανάμεσα σε ένα κοινωνικά ταξινομημένο πρόσωπο και στα επίσης κοινωνικά ταξινομημένα πρόσωπα ή πράγματα που του *ταιριάζουν*, το αντιπροσωπεύουν όλες οι πράξεις κοοπτάτσιας της συμπάθειας, της φιλίας ή του έρωτα, που οδηγούν σε σχέσεις διαρκείας, κοινωνικά επικυρωμένες ή όχι. Η κοινωνική αίσθηση βρίσκει τους σηματοδότες της στο σύστημα σημείων τα οποία, επ' άπειρον πλεονάζοντα τα μεν σε σχέση με τα δε, φέρονται από κάθε σώμα, ρούχα, προφορά, στάση, περπάτημα, τρόποι, και τα οποία, ασύνειδα καταγραμμένα, βρίσκονται στα θεμέλια των «αντιπαθειών» ή των «συμπαθειών»: οι φαινομενικά αμεσότερες «εκλεκτικές συγγένειες» στηρίζονται πάντα κατά ένα μέρος στην ασύνειδη αποκρυπτογράφηση εκφραστικών γνωρισμάτων, καθένα από τα οποία νοηματοδοτείται και αξιοδοτείται αποκλειστικά και μόνο στο εσωτερικό του συστήματος των παραλλαγών του από τάξη σε τάξη (αρκεί να αναλογιστούμε τους τύπους του γέλιου και του χαμόγελου τους οποίους απογράφει η κοινή γλώσσα). Το γούστο είναι εκείνο που ζευγαρώνει και συμπεθεριάζει πράγματα και πρόσωπα που πάνε ωραία μαζί, που ταιριάζουν το ένα με το άλλο.

Δεν υπάρχει πιθανότατα πιο αδιαμφισβήτητη πιστοποίηση αυτής της άμεσης, θα λέγαμε, αίσθησης της κοινωνικής συμβατότητας και ασυμβατότητας από την ενδογαμία σε επίπεδο τάξης ή και τμήματος τάξης, την οποία διασφαλίζει σχεδόν εξίσου αυστηρά το ελεύθερο παιχνίδι της ερωτικής επιλογής όσο και οι ρητές παρεμβάσεις των οικογενειών. Ξέρουμε ότι η δομή των κυκλωμάτων γαμικών ανταλλαγών τείνει να αναπαράγει τη δομή του κοινωνικού χώρου όπως την έχουμε περιγράψει εδώ (βλ. A. Desrosières, «Marché matrimonial et structure des classes sociales», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 20/21, 1978, σσ. 97-107). Είναι πιθανό ότι εξακολουθούμε να υποτιμάμε την ομοιογένεια των ζευγαριών και ότι, αν γνωρίζαμε καλύτερα τις «δευτερεύουσες» ιδιότητες των συζύγων και των οικογενειών τους, το φαινομενικό ποσοστό του τυχαίου θα συρρικνωνόταν κι άλλο. Έτσι, για παράδειγμα, η έρευνα που διεξαγάγαμε το 1964 σχετικά με τις γαμικές στρατηγικές σε έξι φουρνιές (1948-1953) φοιτητών φιλολογίας της École normale supérieure δείχνει ότι, από όσους ήταν παντρεμένοι εκείνη την εποχή (85% του συνόλου), το 59% ήταν παντρεμένοι με εκπαιδευτικό και από αυτούς το 58% με καθηγήτρια *agrégée* (βλ. P. Bourdieu και M. de Saint Martin, «Les catégories de l'entendement professoral», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 3, 1975, σσ. 87 και 90). Αντίστοιχα, από τους διευθυντές της κεντρικής διοίκησης, που καταλαμβάνουν ενδιάμεση θέση ανάμεσα στο δημοσιοϋπαλληλικό κλάδο και στις επιχειρήσεις και από τους οποίους το 22,6% έχουν πατέρα στο δημοσιοϋπαλληλικό κλάδο και το 22% στις επιχειρήσεις, το 16,6% των παντρεμένων είχαν πεθερό δημόσιο υπάλληλο και το 25,2% πεθερό στις επιχειρήσεις (βλ. Ezra N. Suleiman, *Politics, Power and Bureaucracy in France. The Administrative Elite*, Princeton University Press, Πρίνστον, 1974, σ. 69). Αντίστοιχα, τέλος, από τους αποφοίτους του INSEAD, που καταρτίζει μελλοντικά διευθυντικά στελέχη του ιδιωτικού τομέα και από τους οποίους το 28% είναι γιοι εργοδοτών της βιομηχανίας και του εμπορίου και το 19,5% γιοι ανώτερων στελεχών ή μηχανικών, το 23,5% των παντρεμένων είχαν πεθερό εργοδότη και το 21% πεθερό στέλεχος ή μηχανικό, ενώ σπανιότατοι είναι εκείνοι που είχαν πατέρα (2%) ή πεθερό (5%) εκπαιδευτικό (βλ. J. Marceau, *The Social Origins, Educational Experience and Career Paths of a Young Business Elite*, Final Report for SSRC Grant of 1973-1975, Παρίσι, 1975, 117 δακτυλ. σελ.). Και είναι γνωστή η καθοριστική συμβολή της λογικής των γαμικών ανταλλαγών στην αναπαραγωγή της μεγαλοαστικής τάξης (βλ. P. Bourdieu και M. de Saint Martin, «Le patronat», *ό.π.*).

Το γούστο συνταιριάζει· παντρεύει τα χρώματα και επίσης τους ανθρώπους, που φτιάχνουν τα «ταιριαστά ζευγάρια», και πρώτα απ' όλα από την άποψη των γούστων. Όλα τα ενεργήματα κοοπτάτσιας στα οποία θεμελιώνονται οι «πρωτογενείς ομάδες» είναι ενεργήματα γνώσης των άλλων, καθόσον είναι υποκείμενα ενεργημάτων γνώσης ή, σε μια λιγότερο νοησιαρχική γλώσσα, επιχειρήσεις εντόπισης (ιδιαίτερα ορατές στις πρώτες συνα-

ντήσεις) μέσω των οποίων μια έξη σιγουρεύεται για τη συγγένειά της με άλλες έξεις. Καταλαβαίνουμε έτσι την εντυπωσιακή αρμονία των συνηθισμένων ζευγαριών τα οποία, ταιριαστά συχνά ευθύς εξαρχής, ταιριάζουν προοδευτικά μέσω μιας, θα λέγαμε, αμοιβαίας πολιτιστικής επαγωγής[11]. Από αυτή την εντόπιση της έξης μέσω της έξης εκπηγάζουν οι άμεσες συγγένειες που προσανατολίζουν τις κοινωνικές συναντήσεις, αποθαρρύνοντας τις κοινωνικά δυσαρμονικές σχέσεις, ενθαρρύνοντας τις ταιριαστές σχέσεις, χωρίς οι διεργασίες αυτές να χρειαστεί ποτέ να διατυπωθούν με άλλον τρόπο πέρα από την κοινωνικά αθώα γλώσσα της συμπάθειας ή της αντιπάθειας. Η άκρα απιθανότητα της ιδιάζουσας συνάντησης ανάμεσα στα ιδιάζοντα πρόσωπα, που συγκαλύπτει την πιθανότητα των αλληλοαντικαταστατών τυχών, μας οδηγεί να βιώνουμε την αμοιβαία εκλογή ως καλοτυχία, σύμπτωση που μιμείται την τελεολογία («επειδή ήταν εκείνος, επειδή ήμουν εγώ»), επιτείνοντας έτσι την αίσθηση του θαύματος.

Εκείνοι τους οποίους βρίσκουμε του γούστου μας επιστρατεύουν στις πρακτικές τους ένα γούστο που δεν είναι διαφορετικό από το γούστο που ενεργοποιούμε εμείς στην αντίληψη των πρακτικών τους. Δύο πρόσωπα δεν μπορούν να δώσουν το ένα στο άλλο καλύτερη απόδειξη της συγγένειας των γούστων τους από το γεγονός ότι το ένα βρίσκει το άλλο «του γούστου του». Όπως ο ερασιτέχνης της τέχνης αισθάνεται πως αναγορεύεται σε λόγο ύπαρξης του ευρήματός του, το οποίο μοιάζει να έχει υπάρξει από αμνημονεύτων χρόνων μες στην προσμονή του βλέμματος εκείνου που θα το «ανακαλύψει», όσοι αγαπιούνται αισθάνονται ότι «έχουν λόγο να υπάρχουν», σύμφωνα με τη διατύπωση του Σαρτρ, δηλαδή ότι είναι «φτιαγμένοι ο ένας για τον άλλον», ότι αναγορεύονται σε τελικό σκοπό και λόγο ύπαρξης μιας άλλης ύπαρξης που κρέμεται ολόκληρη από τη δική τους ύπαρξη, άρα ότι τους δέχονται, τους αποδέχονται, τους αναγνωρίζουν σε ό,τι πιο τυχαίο έχουν, έναν τρόπο να γελάνε ή να μιλάνε, ότι, με δυο λόγια, νομιμοποιούνται στην αυθαιρεσία ενός τρόπου να είναι και να πράττουν, ενός βιολογικού και κοινωνικού πεπρωμένου. Ο έρωτας είναι επίσης ένας τρόπος να αγαπάς σ' έναν άλλον το δικό σου πεπρωμένο και να αισθάνεσαι ότι σε αγαπούν στο πεπρωμένο σου. Φαίνεται να είναι η κατεξοχήν ευκαιρία μιας, θα λέγαμε, εμπειρίας του *intuitus originarius*, μια προσεγγιστική μορφή του οποίου είναι

---

[11] Πριν αντιπαραθέσει κανείς τις περιπτώσεις δυσαρμονίας και διαζυγίου, θα έπρεπε να αναλογιστεί τι θα πρέπει να είναι οι δυνάμεις συνοχής που έχουν συγκροτηθεί από την αρμονία των έξεων, ώστε να αντισταθμίσουν τις εγγενείς αντιφάσεις του γαμικού εγχειρήματος, όπως το προσδιορίζουν τα έθιμα και ο κοινωνικός νόμος.

η κατοχή των αγαθών πολυτελείας και των έργων τέχνης (που είναι φτιαγμένα *για* τον κάτοχό τους) και το οποίο μετατρέπει το υποκείμενο που αντιλαμβάνεται και ονοματίζει (ξέρουμε τι ρόλο παίζει στην ερωτική σχέση η ονοματοθεσία) στην αιτία και στο σκοπό, με δυο λόγια, στο λόγο ύπαρξης του αντιληπτού όντος.

Το γούστο είναι η κατεξοχήν μορφή του *amor fati*. Η έξη γεννά παραστάσεις και πρακτικές που είναι πάντα περισσότερο προσαρμοσμένες απ' ό,τι φαίνεται στις αντικειμενικές συνθήκες από τις οποίες παράγονται. Αν πούμε μαζί με τον Μαρξ ότι «ο μικροαστός δεν μπορεί να ξεπεράσει τα όρια του εγκεφάλου του» (άλλοι θα είχαν πει τα όρια της νόησής του), είναι σαν να λέμε ότι η σκέψη του έχει τα ίδια όρια με τη συνθήκη του, ότι η συνθήκη του τον περιορίζει κατά κάποιον τρόπο δύο φορές, μία με τα υλικά όρια που επιβάλλει στην πρακτική του και μία με τα όρια που επιβάλλει στη σκέψη του, άρα στην πρακτική του, και τα οποία τον κάνουν να αποδεχθεί, και μάλιστα να αγαπήσει, αυτά τα όρια. Είμαστε έτσι περισσότερο σε θέση να κατανοήσουμε το προσίδιο αποτέλεσμα της *συνειδητοποίησης*: η διάρρηση του δεδομένου προϋποθέτει και παράγει την αναστολή της άμεσης προσχώρησης στο δεδομένο αυτό, η οποία μπορεί να οδηγήσει στην αποσύνδεση της *γνώσης* των πιθανών σχέσεων από την *αναγνώριση* αυτών των σχέσεων, οπότε το *amor fati* μπορεί να αντιστραφεί σε *odium fati*.

2. Οι συμβολικοί αγώνες

Ναι μεν, για να διαφύγουμε την υποκειμενιστική αυταπάτη που περιστέλλει τον κοινωνικό χώρο στο συγκυριακό χώρο των διαδράσεων, δηλαδή σε μια ασυνεχή διαδοχή αφηρημένων *καταστάσεων*[15], πρέπει να κατασκευάσουμε τον κοινωνικό χώρο, όπως και κάναμε, ως *αντικειμενικό χώρο*, δομή

---

[15] Η έννοια της *κατάστασης* (*situation*), που βρίσκεται στο επίκεντρο του διαδρασιαρχικού σφάλματος, μας επιτρέπει να περιστελλουμε στη σημειακή, τοπική, επισφαλή (όπως στις τυχαίες συναντήσεις μεταξύ αγνώστων) και συχνά *τεχνητή* (όπως στα πειράματα κοινωνικής ψυχολογίας) ευταξία, που πραγματοποιείται στους κόλπους των διαδράσεων, την αντικειμενική και σταθερή δομή των σχέσεων ανάμεσα στις επίσημα συγκροτημένες και εγγυημένες θέσεις η οποία οργανώνει κάθε *πραγματική* διάδραση: τα άτομα που βρίσκονται σε διάδραση εισάγουν *όλες τις ιδιότητές τους* στις διαδράσεις τις πλέον περιστασιακές και η σχετική θέση στην κοινωνική δομή (ή σε ένα ειδικευμένο πεδίο) κατευθύνει και τη θέση στη διάδραση (για την αντίθεση ανάμεσα στην «κατάσταση» και στο πεδίο ή στην αγορά, βλέπε P. Bourdieu, «L'économie des échanges linguistiques», *Langue française*, 34, Μάιος 1977, σσ. 17-34).

αντικειμενικών σχέσεων *που καθορίζει τι μορφή μπορούν να προσλάβουν οι διαδράσεις και τι παράσταση μπορούν να έχουν για εκείνες οι τυχόν εμπλεκόμενοι*, ωστόσο γεγονός παραμένει ότι πρέπει να ξεπεράσουμε αυτό τον *προσωρινό* αντικειμενισμό ο οποίος, αντιμετωπίζοντας τα κοινωνικά γεγονότα ως πράγματα, πραγμοποιεί ό,τι περιγράφει: οι κοινωνικές θέσεις που εμφανίζονται στον παρατηρητή ως θέσεις σε συμπαράθεση, *partes extra partes*, σε *στατική τάξη*, θέτοντας το εντελώς θεωρητικό ερώτημα των ορίων ανάμεσα στις ομάδες που τις καταλαμβάνουν, είναι αδιαχώριστα στρατηγικές θέσεις, *θέσεις* προς υπεράσπιση και προς κατάκτηση μέσα σε ένα πεδίο πάλης.

Επομένως, το μοντέλο του χώρου όπως έχει προταθεί εδώ δεν οφείλει μόνο τα όριά του στη φύση των δεδομένων που χρησιμοποιήθηκαν (και ήταν χρησιμοποιήσιμα) και κυρίως στην πρακτική αδυνατότητα να εισαχθούν στην ανάλυση γεγονότα δομής, όπως η εξουσία που ορισμένα άτομα ή ορισμένες ομάδες έχουν πάνω στην οικονομία ή ακόμα τα συνακόλουθά της αναρίθμητα έμμεσα και κρυφά οφέλη. Αν οι περισσότεροι από όσους διεξάγουν εμπειρικές έρευνες έχουν οδηγηθεί συχνά να δεχθούν, άρρητα ή ρητά, μια θεωρία που περιστέλλει τις τάξεις σε απλά ιεραρχημένα αλλά όχι ανταγωνιστικά στρώματα, ο κύριος λόγος είναι ότι η ίδια αυτή λογική της πρακτικής τους τους ωθεί να αγνοήσουν ό,τι είναι αντικειμενικά εγγεγραμμένο σε οποιαδήποτε κατανομή: ισολογισμός σε μια δεδομένη χρονική στιγμή όλων όσα αποκτήθηκαν στους προηγούμενους αγώνες και θα μπορέσουν να επενδυθούν στους μεταγενέστερους αγώνες, η *κατανομή*, με την έννοια της στατιστικής αλλά επίσης της πολιτικής οικονομίας, εκφράζει *μια κατάσταση* του συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα στις τάξεις ή, πιο συγκεκριμένα, της πάλης για την ιδιοποίηση των σπάνιων αγαθών και για την *καθαυτό πολιτική εξουσία πάνω στην κατανομή ή στην ανακατανομή* των κερδών. Με άλλα λόγια, η αντίθεση ανάμεσα στις θεωρίες που περιγράφουν τον κοινωνικό κόσμο στη γλώσσα της διαστρωμάτωσης και σε όσες μιλάνε τη γλώσσα της πάλης των τάξεων αντιστοιχεί σε δύο τρόπους πρόσληψης του κοινωνικού κόσμου, οι οποίοι, παρ' ότι δύσκολα συμφιλιώνονται *στην πρακτική*, καθόλου δεν αλληλοαποκλείονται σε επίπεδο αρχής: αν οι «εμπειριστές» φαίνονται ταγμένοι στον πρώτο, ενώ ο δεύτερος φαίνεται να είναι υπόθεση των «θεωρητικών», τούτο συμβαίνει επειδή η περιγραφική ή εξηγητική έρευνα, που μπορεί να καταστήσει διάδηλες τις τάξεις —ή τα τμήματα τάξης—, μόνο αν τις παρουσιάσει ως *σημειακό* σύνολο κατανομής ιδιοτήτων ανάμεσα σε άτομα, τοποθετείται πάντα, κατά κάποιον τρόπο, *μετά (ή πριν από) τη μάχη* και θέτει αναγκαία σε παρένθεση την πάλη, προϊόν της οποίας είναι η κατανομή αυτή. Όταν ο στατιστικολόγος λησμο-

νεί πως όλες οι ιδιότητες τις οποίες πραγματεύεται, όσες ταξινομεί και μετράει, αλλά επίσης όσες χρησιμοποιεί για να ταξινομήσει και να μετρήσει είναι όπλα και διακυβεύματα της πάλης των τάξεων, τείνει πλέον να απομονώσει την τάξη από τις σχέσεις της με τις άλλες τάξεις, όχι μόνο από τις σχέσεις αντίθεσης που απονέμουν στις ιδιότητες τη διακριτική αξία τους, αλλά και από τις σχέσεις εξουσίας και πάλης για την εξουσία από τις οποίες ακριβώς εκπηγάζουν οι κατανομές. Η έρευνα, παρόμοια προς τη φωτογραφία μιας παρτίδας πόκερ ή ενός αγώνα μπιλιάρδου που θα ακινητοποιούσε σε μια δεδομένη στιγμή τον *ισολογισμό του ενεργητικού*, είτε μάρκες είναι αυτό είτε μπάλες, ακινητοποιεί μία στιγμή μιας πάλης στην οποία οι δρώντες αναδιακυβεύουν ανά πάσα στιγμή, ως όπλο και ως μίζα, το κεφάλαιο που έχουν αποκτήσει στις προηγούμενες φάσεις της πάλης και το οποίο μπορεί να συνεπάγεται μια εξουσία πάνω στην ίδια αυτή πάλη και συνεπώς πάνω στο όποιο κεφάλαιο κατέχουν οι άλλοι. Όταν ακινητοποιήσουμε με μια συγχρονική τομή μια λίγο πολύ σταθερή κατάσταση του πεδίου της πάλης των τάξεων, εξάγουμε τη δομή των ταξικών σχέσεων: η σχετική δύναμη που μπορούν να επιστρατεύσουν σ' αυτή την πάλη τα άτομα ή, με άλλους όρους, η κατανομή των διαφορετικών ειδών κεφαλαίου την υπό θεώρηση στιγμή προσδιορίζει τη δομή του πεδίου αυτού· όμως, με τη σειρά της, η δύναμη που διαθέτουν τα άτομα εξαρτάται από την κατάσταση της πάλης για τον ορισμό του διακυβεύματος της πάλης. Και τούτο γιατί ο ορισμός των νόμιμων εργαλείων και διακυβευμάτων της πάλης εντάσσεται κι αυτός στα διακυβεύματα της πάλης, ενώ η σχετική αποτελεσματικότητα των εργαλείων που επιτρέπουν την κυριαρχία του παιχνιδιού (του κεφαλαίου στα διαφορετικά είδη του) διακυβεύεται και η ίδια, άρα υπόκειται σε παραλλαγές ανάλογα με την πορεία του παιχνιδιού. Έτσι, όπως δεν έχουμε πάψει να υπενθυμίζουμε (έστω και μόνο με τα εισαγωγικά), η έννοια του «σφαιρικού όγκου του κεφαλαίου», την οποία είμαστε αναγκασμένοι να κατασκευάσουμε για να εξηγήσουμε ορισμένες πτυχές των πρακτικών, εξακολουθεί να αποτελεί *θεωρητικό τέχνημα* και θα μπορούσε να έχει παντελώς επικίνδυνες επιπτώσεις αν λησμονούσαμε όλα όσα πρέπει να αφαιρέσουμε προκειμένου να την κατασκευάσουμε, αρχίζοντας από το γεγονός ότι το ποσοστό μετατροπής ενός είδους κεφαλαίου σε κάποιο άλλο είναι ανά πάσα στιγμή διακύβευμα πάλης, άρα εκτεθειμένο σε ακατάπαυστες μεταβολές.

Προσαρμοσμένες σε μια ταξική συνθήκη, ως σύνολο δυνατοτήτων και αδυνατοτήτων, οι διαθέσεις είναι επίσης προσαρμοσμένες σε μια σχεσιακά προσδιορισμένη θέση, σε μια *σειρά* στη δομή των τάξεων, άρα αναφέρονται πάντα, τουλάχιστον αντικειμενικά, στις διαθέσεις που σχετίζονται με άλ-

λες θέσεις. Με άλλα λόγια, οι ταξικές «ηθικές» και «αισθητικές», καθότι «προσαρμοσμένες» σε μια ιδιαίτερη τάξη υπαρξιακών συνθηκών που χαρακτηρίζονται από έναν καθορισμένο βαθμό απόστασης από την ανάγκη, τοποθετούνται αδιαχώριστα οι μεν σε σχέση με τις δε, σύμφωνα με το κριτήριο του βαθμού κοινοτοπίας ή διάκρισης, και όλες οι «επιλογές» τις οποίες παράγουν καταλήγουν έτσι να συνδυάζονται *αυτόματα* με μια διακριτή θέση, άρα να επηρεάζονται από μια διακριτική αξία. *Και μάλιστα αυτό ανεξάρτητα από κάθε πρόθεση διάκρισης*, από κάθε ρητή *επιδίωξη* της διαφοράς· και παρ' ότι οι καθαυτό εμπρόθετες στρατηγικές που κατατείνουν στη διάκριση από την αμέσως κατώτερη —ή υποτιθέμενη ως τέτοια— ομάδα, η οποία αντιμετωπίζεται ως ανάδειξη εξ αντιθέτου, και στην ταύτιση με την ομάδα της αμέσως ανώτερης σειράς —ή υποτιθέμενη ως τέτοια—, η οποία έτσι αναγνωρίζεται ως κάτοχος του νόμιμου βιοτικού ύφους, δεν κάνουν τίποτε άλλο παρά να εξασφαλίζουν πλήρη αποτελεσματικότητα, μέσω του εμπρόθετου αναδιπλασιασμού, στα αυτόματα και ασύνειδα αποτελέσματα της διαλεκτικής του σπάνιου και του κοινού, του καινούριου και του παρωχημένου, που είναι εγγεγραμμένη στην αντικειμενική διαφοροποίηση των συνθηκών και των διαθέσεων. Και πράγματι, κάθε μικροαστική επαγγελία ριγορισμού*, κάθε εγκώμιο του καθαρού, του λιτού και του περιποιημένου, ακόμα και όταν δε διαπνέεται καθόλου από το συνειδητό μέλημα να πάρει τις αποστάσεις της από τη λαϊκή ανεκτικότητα, εμπερικλείει μια σιωπηρή αναφορά στη βρομιά, σε επίπεδο λέξεων ή πραγμάτων, στην ακράτεια ή στην απρονοησία· και η αστική διεκδίκηση της άνεσης ή της διακριτικότητας, της συναισθηματικής αποδέσμευσης και της ανιδιοτέλειας δε χρειάζεται να υπακούει σε μια εμπρόθετη επιδίωξη της διάκρισης για να εμπερικλείει μια άρρητη καταγγελία των —πάντα πάρα πολύ ή πάρα πολύ λίγο εμφανών— «αξιώσεων» της μικροαστικής τάξης, «σφιχτής» ή «επιδεικτικής», «υπεροπτικής» ή «δουλικής», «απαίδευτης» ή «σχολικής»: δεν είναι τυχαίο ότι κάθε ομάδα τείνει να αναγνωρίζει τις προσίδιες αξίες της σε ό,τι συνιστά την αξία της, με την έννοια του Σοσσύρ, δηλαδή στην *ύστατη διαφορά*, που είναι επίσης συχνότατα η ύστατη κατάκτηση, στη δομική και γενετική απόκλιση που την προσδιορίζει ειδικά. Εκεί όπου οι λαϊκές τάξεις, συρρικνωμένες στα αγαθά και στις αρετές «πρώτης ανάγκης», διεκδικούν την καθαριότητα και τη βολικότητα, οι μεσαίες τάξεις, ήδη πιο απελευθερωμένες από τις επείγουσες προτεραιότητες, επιθυμούν εσωτερικό χώρο ζε-

---

* Ριγ(κ)ορισμός (rigorisme): ηθική θεωρία που πρεσβεύει άκρα αυστηρότητα των ηθών. (Σ.τ.Μ.)

στό, οικείο, άνετο ή περιποιημένο ή ένα ρούχο στη μόδα και πρωτότυπο. Αξίες τις οποίες οι προνομιούχες τάξεις εκτοπίζουν σε δεύτερο πλάνο, επειδή τους είναι προ πολλού κεκτημένες και άρα τους φαίνονται αυτονόητες: προσχωρώντας σε προθέσεις κοινωνικά αναγνωρισμένες ως αισθητικές, όπως είναι η αναζήτηση της αρμονίας και της σύνθεσης, δεν μπορούν να ταυτίσουν τη διάκρισή τους με ιδιότητες, πρακτικές ή «αρετές» που δε χρειάζεται πλέον να διεκδικηθούν ή, έχοντας αποβεί κοινές, δε γίνεται πλέον να διεκδικηθούν, εφόσον διατηρούν μεν τη χρηστική αξία τους, αλλά χάνουν τη διακριτική τους αξία.

Όπως δείχνει η σειρά των ιστογραμμάτων τα οποία παρουσιάζουν πως παραλλάσσουν ανάλογα με το τμήμα τάξης τα επίθετα που αποδίδονται στον ιδανικό εσωτερικό χώρο (εξαιρώντας τρία, κλασικός, περιποιημένος και λιτός, το νόημα των οποίων αποδείχθηκε διφορούμενο), η αναλογία των επιλογών που ρίχνουν το βάρος σε καθαυτό αισθητικές ιδιότητες (σύνθετος, όλος φαντασία, αρμονικός) αυξάνει όσο ανεβαίνουμε στην κοινωνική ιεραρχία, ενώ ελαττώνεται το ποσοστό των επιλογών τις οποίες μπορούμε να αποκαλέσουμε «λειτουργιστικές» (καθαρός και νοικοκυρεμένος, πρακτικός και ευκολοσυντήρητος). Η παρατηρούμενη συνεχής παραμόρφωση του ιστογράμματος προσανατολίζεται στην πραγματικότητα προς τρεις όρους χωρίς (σχετικά) κοινό μέτρο σύγκρισης, εφόσον οι μικρέμποροι οδηγούν στους βιομήχανους και στους μεγαλέμπορους, οι δάσκαλοι στους καθηγητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και οι πολιτιστικοί μεσάζοντες στους καλλιτεχνικούς παραγωγούς[16].

Τα γούστα υπακούουν έτσι σε ένα, θα λέγαμε, γενικευμένο νόμο του Ένγκελ: σε κάθε επίπεδο της κατανομής, ό,τι είναι σπάνιο και αποτελεί απρόσιτη πολυτέλεια ή παράλογο καπρίτσιο για τους κατόχους του προηγούμενου ή του κατώτερου επιπέδου γίνεται τετριμμένο και κοινό και εκτοπίζεται στην τάξη του αυτονόητου με την εμφάνιση νέων εκδοχών κατανάλωσης, σπανιότερων και πιο διακριτικών· αυτό, για μία ακόμα φορά, πέρα

[16] Από τη μεριά των επιθετικών προσδιορισμών που δεν έγιναν δεκτοί, η λογική είναι η ίδια· οι λαϊκές τάξεις δεν απορρίπτουν ποτέ τα επίθετα καθαρός και νοικοκυρεμένος, ευκολοσυντήρητος ή πρακτικός. Στο επίπεδο των μεσαίων τάξεων, τα κατεστημένα τμήματα (υπάλληλοι γραφείου, μεσαία διοικητικά στελέχη, τεχνίτες και μικρέμποροι) απορρίπτουν το όλος φαντασία σαφώς περισσότερο από το κλασικός, αντίστροφα από τη νέα μικροαστική τάξη (με εξαίρεση τους τεχνίτες αντικειμένων τέχνης) η οποία, όπως και η πλειονότητα των τμημάτων της κυρίαρχης τάξης (και ιδίως οι καθηγητές και οι ελεύθεροι επαγγελματίες), απορρίπτει το κλασικός συχνότερα από το όλος φαντασία.

από κάθε εμπρόθετη επιδίωξη της διακριτικής και διακεκριμένης σπανιότητας[17].

Επομένως, η επιδίωξη της διάκρισης δε χρειάζεται να εμφανιστεί και να καταδηλωθεί ως τέτοια και η παντός είδους δυσανεξία —στο θόρυβο, στις επαφές κτλ.—, την οποία εγχαράσσει μια αστική διαπαιδαγώγηση, αρκεί τις περισσότερες φορές για να καθορίσει τις αλλαγές χώρου ή αντικειμένου οι οποίες, στην εργασία καθώς και στη σχόλη, προσανατολίζουν προς τα αντικείμενα, τους τόπους, τις πρακτικές που είναι τα σπανιότερα σε μια δεδομένη στιγμή του χρόνου. Εκείνοι που λογίζονται διακεκριμένοι έχουν το προνόμιο να μη χρειάζεται να ανησυχούν για τη διάκρισή τους: μπορούν να εμπιστευθούν γι' αυτό τους αντικειμενικούς μηχανισμούς, οι οποίοι τους εξασφαλίζουν τις διακριτικές ιδιότητες, καθώς και τη δική τους «αίσθηση της διάκρισης», η οποία τους απομακρύνει από καθετί «κοινό». Εκεί όπου η μικροαστική τάξη ή η νεόκοπη αστική τάξη «το παρακάνουν», προδίδοντας έτσι την ανασφάλειά τους, η αστική διάκριση σηματοδοτείται από μια, θα λέγαμε, επίδειξη διακριτικότητας, λιτότητας και *understatement*, μια απορριπτική στάση απέναντι σε οτιδήποτε είναι «επιτηδευμένο», «βγάζει μάτι» ή γίνεται «προς το θεαθήναι», το οποίο και υποβαθμίζεται *από την ίδια αυτή πρόθεση διάκρισης*, μια από τις απεχθέστερες μορφές του «χυδαίου», καθ' όλα αντίθετη προς την κομψότητα και τη διάκριση τις λεγόμενες φυσικές, κομψότητα χωρίς επιδίωξη της κομψότητας, διάκριση χωρίς πρόθεση διάκρισης[18].

Οι αγώνες για την ιδιοποίηση των οικονομικών ή πολιτισμικών αγαθών

---

[17] Το εγγενές λάθος του μοντέλου του «trickle-down effect» έγκειται στο γεγονός ότι περιστέλλει σε μια *εμπρόθετη επιδίωξη* της διαφοράς ό,τι στην πραγματικότητα αποτελεί αντικειμενικό και αυτόματο αποτέλεσμα —που μπορεί ή δεν μπορεί να επιταθεί εμπρόθετα— της διαφοροποίησης των συνθηκών και των διαθέσεων των καταναλωτών και της διαφοροποίησης του πεδίου παραγωγής (βλ. B. Barber και L.S. Lobel, «Fashion in Women's Clothes and the American Social System», *Social Forces*, XXXI, 1952, σσ. 124-131· Ll.A. Fallers, «A Note on the "Trickle Effect"», *Public Opinion Quarterly*, τ. 18, 1954, σσ. 314-321).

[18] Στην ερώτηση πώς θα ντύνονταν για να πάνε να δειπνήσουν «στο αφεντικό του συζύγου τους», 33% των γυναικών των μεσαίων στελεχών ή των υπαλλήλων (καθώς και 32% των γυναικών των εργατών, 29% των γυναικών των αγροτών) λένε ότι θα έβαζαν «ό,τι καλύτερο έχουν», έναντι 19%-μόνο των γυναικών των βιομηχάνων, μεγαλεμπόρων, ανώτερων στελεχών ή ελεύθερων επαγγελματιών, που λένε ότι θα πήγαιναν να αλλάξουν «αλλά χωρίς να βάλουν και τα ωραιότερα ρούχα τους» (81% έναντι 67% για τις γυναίκες μεσαίων στελεχών και υπαλλήλων και 68% για τις γυναίκες εργατών ή αγροτών) (Συμπληρωματικές Πηγές, XLII).

είναι αδιαχώριστα συμβολικοί αγώνες για την ιδιοποίηση των ταξινομημένων και ταξινομητικών αγαθών ή πρακτικών, αυτών των *διακριτικών σημείων*, ή για τη διατήρηση ή την ανατροπή των αρχών ταξινόμησης των διακριτικών αυτών ιδιοτήτων. Κατά συνέπεια, ο χώρος του βιοτικού ύφους, δηλαδή το σύμπαν των ιδιοτήτων μέσω των οποίων διαφοροποιούνται, με ή χωρίς πρόθεση διάκρισης, οι κάτοχοι των διαφορετικών θέσεων στον κοινωνικό χώρο, δεν είναι και αυτός άλλο τίποτα από ένας ισολογισμός σε μια δεδομένη στιγμή των συμβολικών αγώνων στους οποίους διακυβεύεται η επιβολή του νόμιμου βιοτικού ύφους, και οι οποίοι βρίσκουν μια παραδειγματική πραγμάτωση στους αγώνες για το μονοπώλιο των εμβλημάτων της «κλάσης», αγαθών πολυτελείας, αγαθών νόμιμης κουλτούρας ή νόμιμου τρόπου ιδιοποίησης των αγαθών αυτών. Η δυναμική του πεδίου όπου τα πολιτισμικά αγαθά παράγονται, αναπαράγονται και κυκλοφορούν προσποριζόντας οφέλη διάκρισης εκπηγάζει από τις στρατηγικές όπου γεννιέται η σπανιότητά τους και η πίστη στην αξία τους και οι οποίες συμπράττουν στην πραγματοποίηση αυτών των αντικειμενικών αποτελεσμάτων μέσω του ίδιου του ανταγωνισμού που τις αντιπαραθέτει: η «διάκριση» ή, καλύτερα, η «κλάση», νόμιμη, δηλαδή μεταμορφωμένη και παραγνωρίσιμη, εκδήλωση της κοινωνικής τάξης, δεν υπάρχει παρά μόνο μέσω των αγώνων για την αποκλειστική ιδιοποίηση των διακριτικών σημείων που συγκροτούν τη «φυσική διάκριση».

Η κουλτούρα είναι ένα διακύβευμα το οποίο, όπως όλα τα κοινωνικά διακυβεύματα, προϋποθέτει και ταυτόχρονα επιβάλλει να μπει κανείς στο παιχνίδι και να προσηλωθεί στο παιχνίδι· και το ενδιαφέρον για την κουλτούρα, χωρίς το οποίο δεν υπάρχει αγώνας δρόμου, διαγωνισμός, ανταγωνισμός, είναι προϊόν του ίδιου αυτού αγώνα δρόμου και του ανταγωνισμού τους οποίους παράγει. Φετίχ μεταξύ των φετίχ, η αξία της κουλτούρας γεννιέται μέσα στην αρχική επένδυση την οποία συνεπάγεται το γεγονός ακριβώς ότι μπαίνει κανείς στο παιχνίδι, μέσα στη συλλογική πίστη στην αξία του παιχνιδιού, η οποία συγκροτεί το παιχνίδι και την οποία ανασυγκροτεί ακατάπαυστα ο ανταγωνισμός για τα διακυβεύματα. Η αντίθεση ανάμεσα στο «γνήσιο» και στην «απομίμηση», στην «αληθινή» κουλτούρα και στην «εκλαΐκευση», που θεμελιώνει το παιχνίδι θεμελιώνοντας την πίστη στην απόλυτη αξία του διακυβεύματος, κρύβει μια *συμπαιγνία* όχι λιγότερο απαραίτητη για την παραγωγή και την αναπαραγωγή της *illusio*, θεμελιώδους αναγνώρισης του παιχνιδιού και των πολιτιστικών διακυβευμάτων: η διάκριση και η αξίωση, η υψηλή κουλτούρα (haute culture) και η μέση κουλτούρα —όπως αλλού η haute couture και η ραπτική, η haute coiffure και η κομμωτική και ούτω καθεξής— υπάρχουν αποκλειστικά η

Διάγραμμα 9. Οι ποιότητες του εσωτερικού χώρου

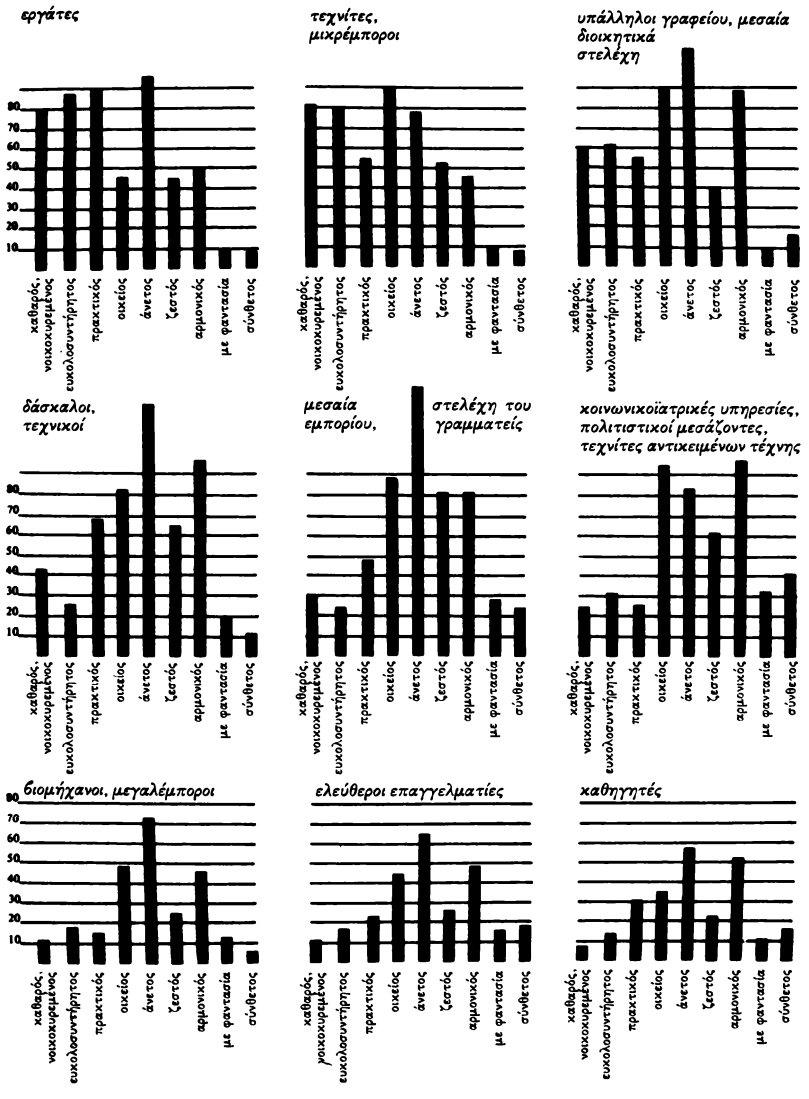

μία μέσω της άλλης και ακριβώς η *σχέση* τους ή, καλύτερα, η αντικειμενική *συνεργασία* των παραγωγικών μηχανισμών τους και των αντίστοιχων πελατών τους γεννάει την αξία της κουλτούρας και την ανάγκη της ιδιοποίησής της. Σε αυτούς ακριβώς τους αγώνες ανάμεσα σε αντικειμενικά συνένοχους αντιπάλους γεννιέται η αξία της κουλτούρας ή, κάτι που καταλήγει στο ίδιο, η πίστη στην αξία της κουλτούρας, *το ενδιαφέρον για την κουλτούρα, το ενδιαφέρον της κουλτούρας* — που δεν είναι αυτονόητα, παρ' ότι ένα από τα αποτελέσματα του παιχνιδιού είναι να μας κάνει να πιστέψουμε στον έμφυτο χαρακτήρα της επιθυμίας και της ηδονής του παιχνιδιού. Βαρβαρότητα είναι να ρωτάς σε τι χρησιμεύει η κουλτούρα· είναι να δέχεσαι την υπόθεση ότι η κουλτούρα ενδέχεται να μη διαθέτει ενδογενές ενδιαφέρον και ότι το ενδιαφέρον για την κουλτούρα δεν είναι ιδιότητα φυσική, άνισα μοιρασμένη άλλωστε, σαν για να διαχωρίζει τους βαρβάρους από τους εκλεκτούς, αλλά απλό κοινωνικό τέχνημα, ιδιαίτερη και ιδιαίτερα επικροτούμενη μορφή *φετιχισμού*· είναι να θέτεις το ερώτημα για το ενδιαφέρον των λεγόμενων ανιδιοτελών δραστηριοτήτων επειδή δεν προσφέρουν κανένα ενδογενές συμφέρον (καμία απτή ευχαρίστηση, για παράδειγμα) και να εισάγεις έτσι το ερώτημα για *το συμφέρον της ανιδιοτέλειας*.

Η ίδια αυτή πάλη παράγει έτσι τα κατάλληλα αποτελέσματα για την απόκρυψη της ίδιας αυτής ύπαρξης της πάλης. Αν μπορούμε αδιακρίτως να εκφράσουμε τη σχέση που οι διαφορετικές κοινωνικές τάξεις διατηρούν με την κουλτούρα είτε στην —προσφιλή στον Αλμπάς— γλώσσα της «απόστασης από την εστία των πολιτιστικών αξιών» είτε στη γλώσσα της σύγκρουσης, ο λόγος είναι ότι οι συμβολικοί αγώνες μεταξύ των τάξεων δεν έχουν καμία πιθανότητα να εμφανιστούν και να οργανωθούν ως τέτοιοι και είναι καταδικασμένοι να παίρνουν τη μορφή αγώνων ανταγωνισμού, συμβάλλοντας στην αναπαραγωγή των *χασμάτων* από τα οποία ακριβώς εκπηγάζει ο αγώνας δρόμου. Δεν είναι τυχαίο ότι, αν εξαιρέσουμε τον Προυντόν που αντλεί από τη μικροαστική του φρίκη για το έκλυτο και ατημέλητο βιοτικό ύφος των καλλιτεχνών, καθώς και από εκείνο που ο Μαρξ αποκαλεί τα «*irae hominis probi*» του την τόλμη να φέρει στην επιφάνεια την κρυμμένη, απωθημένη πλευρά της αντιφατικής ή, καλύτερα, *αμφίθυμης* παράστασης την οποία η μικροαστική τάξη σχηματίζει για την τέχνη, στην ουσία δεν υπάρχει αμφισβήτηση της τέχνης και της κουλτούρας που να οδηγεί σε μια αληθινή αντικειμενοποίηση του πολιτιστικού παιχνιδιού — τόσο ισχυρά επιβάλλεται στα μέλη των κυριαρχημένων τάξεων και στους αντίστοιχους εκπροσώπους λόγου το αίσθημα της πολιτιστικής αναξιότητάς τους[19].

[19] Τίποτα δεν απέχει περισσότερο από μια τέτοια αντικειμενοποίηση όσο η καλλιτεχνική

Οι κυριαρχημένες τάξεις παρεμβαίνουν στους συμβολικούς αγώνες για την ιδιοποίηση των διακριτικών ιδιοτήτων που προσδίδουν στις διαφορετικές εκδοχές βιοτικού ύφους τη φυσιογνωμία τους, και προπαντός στους αγώνες για τον προσδιορισμό τόσο των ιδιοτήτων τις οποίες αξίζει να ιδιοποιηθεί κανείς όσο και του νόμιμου τρόπου ιδιοποίησης, αποκλειστικά και μόνο ως παθητικό σημείο αναφοράς, ως *εκ του αντιθέτου ανάδειξη*. Η φύση ενάντια στην οποία κατασκευάζεται στην προκειμένη περίπτωση η κουλτούρα δεν είναι άλλο τίποτα πέρα από οτιδήποτε είναι «λαός», «λαϊκό», «χυδαίο», «κοινό». Συνεπώς, όποιος θέλει να είναι «φτασμένος» οφείλει να πληρώσει την προσπέλαση όλων όσα ορίζουν τους καθαυτό ανθρώπινους ανθρώπους με μια αληθινή μεταβολή φύσης (ή τώρα θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για *μετάβασιν εἰς ἄλλο γένος* ή ποτέ), «κοινωνική προαγωγή» βιωμένη ως οντολογική προαγωγή ή, αν προτιμάτε, ως διεργασία *εκπολιτισμού* (ο Ουγκό μιλάει κάπου για «εκπολιτιστική δύναμη της τέχνης»), άλμα της φύσης μέσα στην κουλτούρα, της ζωικότητας στην ανθρωπότητα· όμως, επειδή έχει εισαγάγει μέσα του την πάλη των τάξεων, που είναι στην καρδιά της κουλτούρας, είναι καταδικασμένος στην ντροπή, στη φρίκη, και μάλιστα στο μίσος για τον παλιό άνθρωπο, για τη γλώσσα του, το σώμα του, τα γούστα του και για όλα εκείνα με τα οποία ήταν αλληλέγγυος, το *γένος*, την καταγωγή, τον πατέρα, τους ομοίους, μερικές φορές ακόμα και τη μητρική γλώσσα, από τα οποία χωρίζεται εφεξής με σύνορα πιο απόλυτα από όλες τις απαγορεύσεις του κόσμου.

Οι αγώνες όπου διακυβεύονται όλα όσα στον κοινωνικό κόσμο ανήκουν στην τάξη της πίστης, της αξιοπιστίας και της αναξιοπιστίας, της αντίληψης και της αποτίμησης, της γνώσης και της αναγνώρισης, όνομα, φήμη, γόητρο, τιμή, δόξα, κύρος, όλα όσα συνιστούν τη συμβολική εξουσία ως εξουσία αναγνωρισμένη, δεν αφορούν ποτέ άλλους πέρα από τους «διακεκριμένους» κατέχοντες και τους «φιλόδοξους» αξιούντες. Οι φιλόδοξες αξιώσεις, αναγνώριση της διάκρισης που καταδηλώνεται στην προσπάθεια του ατόμου προκειμένου να την ιδιοποιηθεί, έστω και υπό τα ψευδαισθητικά είδη της μπλόφας και της απομίμησης, και προκειμένου να διαφοροποιηθεί

αμφισβήτηση της τέχνης στην οποία επιδίδονται ορισμένοι καλλιτέχνες (βλ. P. Bourdieu, «La production de la croyance», *ό.π.*) ή οι εκδηλώσεις που συγκεντρώνονται κάτω από το όνομα της αντικουλτούρας, οι οποίες απλώς αντιπαραθέτουν τη μια κουλτούρα στην άλλη, μια κυριαρχημένη κουλτούρα στο σχετικά αυτόνομο πεδίο της πολιτιστικής παραγωγής και διάχυσης (που δεν είναι ωστόσο η κουλτούρα των κυριαρχημένων) σε μια κυρίαρχη κουλτούρα, παίζοντας έτσι τον –από αμνημονεύτων χρόνων προβλεπόμενο– ρόλο μιας πολιτιστικής πρωτοπορίας η οποία, ακριβώς με την ύπαρξή της, συντελεί στη λειτουργία του πολιτιστικού παιχνιδιού.

σε σχέση με όποιους δεν τη διαθέτουν, υπαγορεύουν την απόκτηση, που από μόνη της οδηγεί στην κοινοτοπία, των μέχρι πρότινος διακριτικότερων ιδιοτήτων, και συμβάλλουν έτσι στη συνεχή υπόθαλψη της έντασης στην αγορά των συμβολικών αγαθών, αναγκάζοντας όσους κατέχουν τις διακριτικές ιδιότητες που απειλούνται από τη διάδοση και την εκλαΐκευση να αναζητούν επ' άπειρον σε νέες ιδιότητες την καταδήλωση της σπανιότητάς τους. Η ζήτηση που γεννιέται συνεχώς στους κόλπους της διαλεκτικής αυτής είναι εξ ορισμού ανεξάντλητη, εφόσον οι όποιες κυριαρχημένες ανάγκες τη συγκροτούν οφείλουν να επαναπροσδιορίζονται επ' άπειρον σε σχέση με μια διάκριση που ορίζεται πάντα αρνητικά σε σχέση με εκείνες.

Όπως μαρτυρεί η αντιστροφή της σχέσης ανάμεσα στα μερίδια δαπάνης για την τροφή και την ένδυση, και γενικότερα για την υπόσταση και την εμφάνιση, όταν περνάμε από την εργατική τάξη στη μικροαστική τάξη, οι μεσαίες τάξεις συμπλέουν με το συμβολικό. Από την έγνοια τους για το φαίνεσθαι, που μπορεί να βιωθεί με όρους δυστυχίας, μεταμφιεσμένης ενίοτε σε υπεροψία (οι ταμπέλες «έτσι μ' αρέσει», «αυτό μου φτάνει» των μικροαστικών μονοκατοικιών), εκπηγάζει επίσης η *κενοδοξία* τους, μόνιμη διάθεση προς εκείνου του είδους την μπλόφα ή το σφετερισμό κοινωνικής ταυτότητας που επισυμβαίνει όταν θέτει κανείς το φαίνεσθαι πριν από το είναι, όταν ιδιοποιείται τα φαινόμενα για να έχει την πραγματικότητα, το ονομαστικό για να έχει το πραγματικό, όταν προσπαθεί να τροποποιήσει τις θέσεις στις αντικειμενικές ταξινομήσεις τροποποιώντας την παράσταση των σειρών στην ταξινόμηση ή των αρχών ταξινόμησης. Ο μικροαστός είναι εκείνος ο οποίος, καταδικασμένος σε όλες τις αντιφάσεις ανάμεσα σε μια αντικειμενικά κυριαρχημένη συνθήκη και σε μια συμμετοχή στις κυρίαρχες αξίες σε επίπεδο πρόθεσης και βούλησης, κατατρύχεται από το τι εμφάνιση δίνει στον άλλον και τι κρίση εκφέρει ο άλλος για την εμφάνισή του. Ωθούμενος να το παρακάνει από το φόβο του μήπως δεν κάνει αρκετά, προδίδοντας την ανασφάλειά του και το μέλημά του να συμμετέχει μέσα στο μέλημά του να δείξει ή να *δώσει την εντύπωση* πως συμμετέχει, είναι καταδικασμένος να γίνεται αντιληπτός τόσο από τις λαϊκές τάξεις, που δεν έχουν αυτό το μέλημα του «είναι για τον άλλον», όσο και από τα μέλη των προνομιούχων τάξεων, τα οποία, σίγουρα για το είναι τους, μπορούν να αδιαφορούν για το φαίνεσθαι, ως ο άνθρωπος της εμφάνισης και των φαινομένων, που κατατρύχεται από το *βλέμμα* των άλλων και ασχολείται ακατάπαυστα με το να «αναδειχθεί» *στα μάτια των άλλων* (κινήσεις προς το θεαθήναι, που «βγάζουν μάτι»). Καθώς το συμφέρον του είναι με την εμφάνιση, την εμφάνιση που οφείλει να παρουσιάσει για να εκπληρώσει τη λειτουργία του, δηλαδή *για να παίξει το ρόλο του*, να πείσει και να ξεγελάσει, να εμπνεύσει εμπι-

στοσύνη ή σεβασμό και να δώσει το κοινωνικό του πρόσωπο, την «παρουσίασή» του, την παράστασή του, ως εγγύηση των προϊόντων ή των υπηρεσιών που προτείνει (ό,τι συμβαίνει με τους πωλητές, τους εμπορικούς αντιπροσώπους, τις κυρίες επί της υποδοχής κτλ.), αλλά επίσης για να καταδηλώσει τις αξιώσεις του και τις διεκδικήσεις του, για να προωθήσει τα συμφέροντά του και τα σχέδιά του για άνοδο, είναι επιρρεπής σε μια μπερκλεϊκή θεώρηση του κοινωνικού κόσμου, ο οποίος έτσι περιστέλλεται σε θέατρο όπου το είναι δεν είναι ποτέ τίποτε άλλο πέρα από ένα αντιληπτό είναι ή, καλύτερα, από μια (νοητική) παράσταση μιας (θεατρικής) παράστασης[20]. Η διφορούμενη θέση του στην κοινωνική δομή, που μερικές φορές επιτείνεται από την εγγενή αμφισημία όλων των λειτουργιών του ενδιάμεσου μεταξύ των τάξεων, χειραγωγού χειραγωγούμενου, απατεώνα εξαπατημένου, συχνά και η τροχιά του ακόμα, που τον οδηγεί σε θέσεις δεύτερου, δευτερεύοντα ρόλου, μυστικοσύμβουλου, κομπάρσου, βοηθητικού, αντικαταστάτη, πληρεξούσιου ή αναπληρωτή, στερημένου από τα συμβολικά οφέλη που σχετίζονται με την αναγνωρισμένη καταστατική θέση και με την επίσημη ανάθεση εντολής προς εκπροσώπηση, οι οποίες συγκροτούν τη νόμιμη απάτη (και όντας σε τέτοια θέση ώστε να μην υποψιάζεται τα αληθινά της θεμέλια), όλα τον προδιαθέτουν να αντιλαμβάνεται τον κοινωνικό κόσμο σύμφωνα με τις κατηγορίες της εμφάνισης, των φαινομένων και της πραγματικότητας και έχει τόσο περισσότερο την τάση να στρέφει στους επιδέξιους χειρισμούς και στις απάτες την καχύποπτη προσοχή της *μνησικακίας* όσο περισσότερο ο ίδιος χρειάστηκε να την καταπολεμήσει[21].

Όμως ο κατεξοχήν τόπος της συμβολικής πάλης είναι η ίδια η κυρίαρχη τάξη: η πάλη για τον ορισμό της νόμιμης κουλτούρας που αντιπαραθέτει τους διανοούμενους και τους καλλιτέχνες είναι απλώς μία πτυχή των ακατάπαυστων αγώνων στους οποίους τα διαφορετικά τμήματα της κυρίαρχης τάξης έρχονται αντιμέτωπα προκειμένου να επιβάλουν τον ορισμό των νόμιμων διακυβευμάτων και όπλων των κοινωνικών αγώνων ή, αν προτι-

---

[20] Θα προσπαθήσουμε να δείξουμε αλλού ότι ακριβώς με αφετηρία ένα τέτοιο αξίωμα κατασκευάζεται η γκοφμανική θεώρηση του κοινωνικού κόσμου, είδος κοινωνικής περιθωριοκρατίας που περιστέλλει την πραγματικότητα της κοινωνικής ευταξίας στο άθροισμα των όποιων (υποκειμενικών) παραστάσεων σχηματίζουν οι δρώντες για τις (θεατρικές) παραστάσεις που τους δίνουν οι άλλοι δρώντες.

[21] Η σχέση του φιλόδοξου μνηστήρα προς τον εξασφαλισμένο κατέχοντα, εξαιτίας ακριβώς της ουσιώδους αμφιθυμίας της που ωθεί σε εναλλαγές υποταγής και επίθεσης και επίσης εξαιτίας των κινδύνων ταπείνωσης στους οποίους εκθέτει, σε μόνιμη βάση, είναι φορτισμένη με συναισθηματική ένταση και γεννάει μνησικακία.

μάτε, προκειμένου να ορίσουν τη νόμιμη αρχή κυριαρχίας, οικονομικό κεφάλαιο, σχολικό κεφάλαιο ή κοινωνικό κεφάλαιο, κοινωνικές εξουσίες που η ειδική αποτελεσματικότητά τους μπορεί να διπλασιαστεί από την καθαυτό συμβολική αποτελεσματικότητα, δηλαδή από την αυθεντία την οποία δίνει σε κάποιον το γεγονός ότι είναι αναγνωρισμένος, εντεταλμένος από το συλλογικό πιστεύω. Η πάλη η οποία αντιπαραθέτει στα κυρίαρχα τμήματα τα κυριαρχημένα τμήματα (που και τα ίδια συγκροτούνται σε πεδία διαιρεμένα από αγώνες οργανωμένους σύμφωνα με μια δομή ομόλογη προς τη δομή της κυρίαρχης τάξης στο σύνολό της) τείνει, στην ιδεολογική αναμετάφρασή της, την πρωτοβουλία και τον έλεγχο της οποίας έχουν τα κυριαρχημένα τμήματα, να οργανωθεί σύμφωνα με αντιθέσεις σχεδόν επάλληλες προς εκείνες που η κυρίαρχη θεώρηση εγκαθιδρύει ανάμεσα στην κυρίαρχη τάξη και στις κυριαρχημένες τάξεις: από τη μια μεριά η ελευθερία, η ανιδιοτέλεια, η «καθαρότητα» των μετουσιωμένων γούστων, η σωτηρία στο επέκεινα κτλ., από την άλλη η ανάγκη, το συμφέρον, η χαμέρπεια των υλικών ικανοποιήσεων, η σωτηρία στον κόσμο ετούτο. Έπεται ότι όλες οι στρατηγικές τις οποίες διανοούμενοι και καλλιτέχνες παράγουν εναντίον των «αστών» τείνουν αναπόφευκτα, έξω από κάθε ρητή πρόθεση και δυνάμει ακριβώς της δομής του χώρου μέσα στον οποίο γεννιούνται, να έχουν διττό αποτέλεσμα και να κατευθύνονται *αδιακρίτως* εναντίον οποιασδήποτε μορφής υποταγής στα υλικά συμφέροντα, λαϊκά όσο και αστικά: «Ονομάζω αστό όποιον σκέφτεται ταπεινά». Εξαιτίας αυτού ακριβώς του ουσιώδους επικαθορισμού, οι «αστοί» μπορούν τόσο εύκολα να βρουν στην τέχνη που παράγει εναντίον τους ο καλλιτέχνης μια ευκαιρία να πιστοποιήσουν τη διάκρισή τους όταν, επιδιώκοντας να καταστήσουν εμφανές, σε σχέση με τις κυριαρχημένες τάξεις, ότι τοποθετούνται από τη μεριά της «ανιδιοτέλειας», της «ελευθερίας», της «καθαρότητας», της «ψυχής», στρέφουν εναντίον των άλλων τάξεων τα όπλα που έχουν σφυρηλατηθεί εναντίον τους.

Όπως διαπιστώνουμε, δεν είναι τυχαίο ότι η κυρίαρχη τέχνη και η κυρίαρχη τέχνη του ζην ομονοούν στις ίδιες θεμελιώδεις διακρίσεις, οι οποίες εκκινούν όλες από την αντίθεση ανάμεσα στην ακατέργαστη και βάναυση αναγκαιότητα που επιβάλλεται στον κοινό άνθρωπο και στην πολυτέλεια, ως πιστοποίηση της απόστασης από την αναγκαιότητα, ή στην ασκητεία, ως καταναγκασμό που αναλαμβάνεται οικειοθελώς — δύο αντίθετοι τρόποι να αρνηθεί κανείς τη φύση, την ανάγκη, την όρεξη, την επιθυμία· ανάμεσα στην ξέφρενη σπατάλη που θυμίζει σε αρνητικό τις στερήσεις της συνηθισμένης ύπαρξης και στην επιδεικτική ελευθερία της ανώφελης δαπάνης ή στην άσκηση της εκλεκτικής περιστολής δαπανών· ανάμεσα στην εγκατά-

λειψη στις άμεσες και εύκολες ικανοποιήσεις και στην οικονομία μέσων, πιστοποίηση μιας κατοχής των μέσων στο μέτρο των κατεχόμενων μέσων. Η άνεση επικροτείται τόσο καθολικά για το λόγο και μόνο ότι αντιπροσωπεύει την πλέον ορατή καταδήλωση της ελευθερίας σε σχέση με τους καταναγκασμούς που διαφεντεύουν τους συνηθισμένους ανθρώπους, την πλέον αδιαμφισβήτητη πιστοποίηση του κεφαλαίου, ως ικανότητας να ικανοποιήσει κανείς τις απαιτήσεις τις εγγεγραμμένες στη βιολογική και κοινωνική φύση, ή της αυθεντίας, η οποία του επιτρέπει να τις αγνοήσει: έτσι, η άνεση σε γλωσσικά θέματα μπορεί να καταδηλωθεί είτε στους «άθλους», όταν κανείς προχωράει πέρα απ' όσα απαιτούνται από τους καθαρά γραμματικούς ή πραγματολογικούς καταναγκασμούς, κάνοντας, για παράδειγμα, τις προαιρετικές *liaisons* [συζεύξεις του τελικού σίγμα με το αρχικό φωνήεν της επόμενης λέξης] ή υποκαθιστώντας τις κοινές λέξεις και εκφράσεις με σπάνιες λέξεις και σπάνιους *τρόπους*, είτε στην ελευθερία ως προς τις απαιτήσεις της γλώσσας ή της κατάστασης, που καταδηλώνεται σε διάφορες καταστατικές ελευθερίες. Αυτές οι αντίθετες στρατηγικές, οι οποίες επιτρέπουν στο δρώντα να τοποθετηθεί πέρα από τους κανόνες και τις συμβάσεις που επιβάλλονται στους συνηθισμένους ομιλητές, καθόλου δεν αλληλοαποκλείονται: οι δύο μορφές επίδειξης της ελευθερίας, η πλειοδοσία απαιτήσεων και η σκόπιμη παραβίαση, μπορούν να συνυπάρχουν σε διαφορετικές στιγμές ή σε διαφορετικά επίπεδα του λόγου, ενώ η «χαλάρωση» στη λεξιλογική τάξη μπορεί να αντισταθμίζεται, για παράδειγμα, από επιπρόσθετη ένταση στη σύνταξη ή στο λεκτικό ή αντίστροφα (αυτό φαίνεται καθαρά στις *στρατηγικές συγκατάβασης*, όπου ακόμα και η απόκλιση που διατηρείται έτσι ανάμεσα στα γλωσσικά επίπεδα μεταφράζει στη συμβολική τάξη το διπλό παιχνίδι της απόστασης, η οποία καταδηλώνεται στην ίδια αυτή φαινομενική άρνησή της). Παρόμοιες στρατηγικές —που μπορεί να είναι εντελώς ασύνειδες και άρα ακόμα αποτελεσματικότερες— συνιστούν την πλέον απρόσβλητη ανταπάντηση στις στρατηγικές υπερδιόρθωσης των φιλόδοξων μνηστήρων οι οποίοι, καταδικασμένοι πάντα είτε να το παρακάνουν είτε να μην κάνουν αρκετά, αποπέμπονται έτσι σε μια αγχώδη διερώτηση ως προς τον κανόνα και ως προς το νόμιμο τρόπο να συμμορφωθούν σ' αυτόν και, παραλυμένοι από την αναστοχαστική αυτή επιστροφή που συνιστά το άκρο αντίθετο της άνεσης, δεν ξέρουν πού να βάλουν τα χέρια τους και πού τα πόδια τους. Όποιος, όπως λένε, «μπορεί να επιτρέψει στον εαυτό του» να τοποθετηθεί πέρα από τους κανόνες που είναι καλοί ίσα ίσα για τους σχολαστικούρες και τους γραμματικούς —οι οποίοι, όπως είναι ευνόητο, δεν είναι καθόλου πρόθυμοι να εγγράψουν παρόμοια παιχνίδια με τον κανόνα στις δικές τους κωδικοποιήσεις του γλωσσικού παιχνιδιού—, τίθεται

ως κανονοθέτης, δηλαδή ως *taste maker*, διαιτητής της κομψότητας, η παραβίαση της οποίας δεν είναι λάθος αλλά απαρχή ή εξαγγελία ενός νέου τρόπου, ενός νέου τρόπου έκφρασης ή δράσης προορισμένου να επιβληθεί ως μοντέλο, άρα να γίνει τροπικός, κανονικός και να μετατραπεί σε κανονιστικό πρότυπο, προκαλώντας έτσι νέες παραβιάσεις εκ μέρους όσων αρνούνται να συνομολογήσουν στην ταξινόμησή τους μέσα στον τρόπο, στη συγχώνευση και στο χάσιμό τους μέσα στην τάξη που προσδιορίζεται από τη λιγότερο ταξινομητική ιδιότητα, τη λιγότερο εμφανή, την πλέον κοινή, τη λιγότερο διακριτική, τη λιγότερο διακεκριμένη. Αυτό σημαίνει, παρεμπιπτόντως, και ενάντια σε όλες τις αφελώς δαρβινικές πεποιθήσεις, ότι η (κοινωνικολογικά θεμελιωμένη) ψευδαίσθηση της «φυσικής διάκρισης» στηρίζεται βασικά στην εξουσία που έχουν οι κυρίαρχοι να επιβάλλουν, με την ύπαρξή τους την ίδια, έναν ορισμό της υπεροχής ο οποίος, καθώς δεν είναι άλλος από το δικό τους τρόπο ύπαρξης, είναι προορισμένος να εμφανίζεται ως διακριτικός, διαφορετικός, άρα αυθαίρετος (καθότι ένας μεταξύ των άλλων), και ταυτόχρονα εντελώς αναγκαίος, απόλυτος, φυσικός.

Η άνεση με την έννοια της «φυσικής ευκολίας» δεν είναι άλλο τίποτα από την άνεση με την έννοια της «περιουσιακής κατάστασης που εξασφαλίζει εύκολη ζωή»: πρόταση αυτοκαταστροφική, εφόσον δε θα ήταν ανάγκη να υπενθυμίσουμε ότι η άνεση είναι απλώς αυτό που είναι αν στην πραγματικότητα δεν ήταν κάτι άλλο, που αποτελεί επίσης μέρος της αλήθειας της. Σφάλμα του αντικειμενισμού, που παραλείπει να συμπεριλάβει στον πλήρη ορισμό του αντικειμένου την παράσταση αυτού του αντικειμένου την οποία χρειάστηκε να καταστρέψει προκειμένου να κατακτήσει τον «αντικειμενικό» ορισμό· που λησμονεί να υποβάλει σε μια ύστατη αναγωγή την αναγωγή την απαραίτητη για τη σύλληψη της αντικειμενικής αλήθειας των κοινωνικών γεγονότων, αντικειμένων που το είναι τους συνίσταται *επίσης* στο αντιληπτό είναι τους[22]. Πρέπει να επανεισαγάγουμε στον πλήρη ορισμό της άνεσης ό,τι έχει καταστραφεί, υπενθυμίζοντας ότι η άνεση, όπως και η αρετή του Αριστοτέλη, θέλει μια ορισμένη άνεση (ή, αντίστροφα, ότι η αμηχανία γεννιέται από την αμηχανία), και με αυτό εννοούμε

[22] Η περίφημη συνταγή του Ντυρκέμ «πρέπει να πραγματευόμαστε τα κοινωνικά γεγονότα ως πράγματα» εμπεριεκλείει η ίδια την άρνησή της: βλέπουμε αμέσως ότι θα ήταν ανώφελο να εξαγγείλουμε βαρύγδουπα μια τέτοια μεθοδολογική διακήρυξη, αν η συνηθισμένη αντίληψη, που αποτελεί κοινωνικό γεγονός και επίσης συμβάλλει στη διάπλαση του κοινωνικού γεγονότος, πραγματευόταν τα κοινωνικά γεγονότα όπως η επιστήμη θέλει να τα πραγματευόμαστε.

το φαινόμενο επιβολής που πραγματοποιούν, με την ύπαρξή τους την ίδια, όσοι χρειάζεται απλώς να είναι αυτό που είναι ώστε να είναι αυτό που πρέπει να είναι. Αυτή η τέλεια σύμπτωση είναι ο ίδιος ο ορισμός της άνεσης, η οποία με τη σειρά της πιστοποιεί αυτή τη σύμπτωση του είναι και του δέον είναι, καθώς και την εξουσία αυτοκαταδήλωσης την οποία η σύμπτωση αυτή εμπερικλείει.

Η τιμή που προσαρτάται σ' αυτή την ελευθεριότητα και σε όλες τις μορφές απόστασης από τον εαυτό έγκειται στο γεγονός ότι, σε αντίθεση με την αγχώδη ένταση των μνηστήρων, που είναι γαντζωμένοι στα κτήματά τους και μέσα ακριβώς στην υπεροψία τους αναρωτιούνται μονίμως για τον εαυτό τους και για τους άλλους, πιστοποιούν ταυτόχρονα και την κατοχή ισχυρού κεφαλαίου (γλωσσικού ή άλλου) και μια ελευθερία έναντι αυτής της κατοχής, που είναι μια δεύτερης τάξης καταδήλωση της εξουσίας πάνω στην αναγκαιότητα. Οι λεκτικοί άθλοι ή οι ανωφελείς δαπάνες χρόνου ή χρήματος τις οποίες προϋποθέτει η υλική ή συμβολική κατανάλωση του έργου τέχνης ή ακόμα, στο τετράγωνο, οι καταναγκασμοί και οι περιστολές που αναλαμβάνονται οικειοθελώς και συγκροτούν τον «ασκητισμό των πλουσιόπαιδων» (σύμφωνα με τα λόγια του Μαρξ αναφορικά με τον Σενέκα) και την άρνηση του εύκολου που είναι στην αρχή κάθε «καθαρής» αισθητικής, είναι ισάριθμες επαναλήψεις εκείνης της παραλλαγής της διαλεκτικής του κυρίου και του σκλάβου, μέσω της οποίας οι κατέχοντες καταδηλώνουν το γεγονός ότι κατέχουν τα κτήματά τους, διπλασιάζοντας έτσι την απόστασή τους από τους μη κατέχοντες, οι οποίοι, δυσαρεστημένοι που υπείκουν στην αναγκαιότητα σε όλες τις μορφές της, εγείρουν επιπλέον την υποψία ότι διακατέχονται από την επιθυμία κατοχής, άρα ότι τους κατέχουν δυνητικά τα κτήματα τα οποία δεν έχουν ή δεν έχουν ακόμα[23].

[23] Ο αριστοκρατισμός της ανιδιοτέλειας αποτελεί κατά πάσα πιθανότητα το υπόβαθρο για κάμποσες καταδίκες της «καταναλωτικής κοινωνίας», οι οποίες λησμονούν ότι η καταδίκη της κατανάλωσης είναι ιδέα που προέρχεται από καταναλωτές.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Ταξικό γούστο και βιοτικό ύφος

«Η φιλαυτία μας ανέχεται με λιγότερη υπομονή την
καταδίκη του γούστου μας παρά της γνώμης μας».
Λα Ροσφουκό, *Γνωμικά**

---

* Στα ελληνικά έχει εκδοθεί ως La Rochefoucauld, *Αξιώματα*, Αθήνα, 1993, εκδ. Άρκτος, μτφρ. Γ.-Ι. Μπαμπασάκης, σ. 13. (Σ.τ.Μ.)

Προκειμένου η περιγραφή των εκδοχών βιοτικού ύφους να έχει την αξία *εμπειρικής επαλήθευσης* την οποία οφείλει να έχει, πρέπει να επανέλθουμε στην έρευνα και να αντιπαραβάλουμε όσες ενότητες μας αποκαλύπτει η μέθοδος που φαίνεται η καταλληλότερη για να συλλάβει *tota simul* το σύνολο των παρατηρήσεων τις οποίες έχουμε συλλέξει και για να εντοπίσει, έξω από κάθε επιβολή προαπαιτούμενων, τις εμμενείς δομές, δηλαδή η ανάλυση των αντιστοιχιών, με όσες ενότητες μπορούμε να *κατασκευάσουμε* με αφετηρία τις αρχές διαίρεσης σύμφωνα με τις οποίες προσδιορίζονται αντικειμενικά οι μεγάλες τάξεις ομοιογενών όρων και οροεξαρτήσεων, άρα έξεων και, επομένως, πρακτικών. Παρόμοια επιχείρηση αναπαράγει, σε αντίθετη φορά, το μετασχηματισμό που διενεργεί η κοινή αντίληψη όταν, εφαρμόζοντας στις πρακτικές και στις ιδιότητες των δρώντων κοινωνικά συγκροτημένα σχήματα αντίληψης και αποτίμησης, τις συγκροτεί ως διακριτές εκδοχές βιοτικού ύφους, μέσα στις οποίες μαντεύει κοινωνικές συνθήκες[1].

Όπως παρατηρούμε ότι ορισμένα σώματα έχουν διαφορετικό χρώμα από άλλα επειδή ακριβώς, κατά τη διδασκαλία του Αριστοτέλη, κοινό γνώρισμα

---

[1] Αν αρκεστεί κανείς στα δεδομένα που έχουν συλλεγεί με την έρευνα, όπως ο γλωσσολόγος που θα περιοριζόταν στο πεπερασμένο corpus των φράσεων τις οποίες πυροδοτεί ένα πεπερασμένο σύνολο παραγόντων, αντί να πάρει την ελευθερία να αντλήσει ατέρμονα από το άπειρο σύμπαν των όντως πραγματοποιημένων ή γραμματικά δυνατών φράσεων, στερείται τη δυνατότητα να προσεγγίσει κάθε βιοτικό ύφος στον άπειρο πλούτο του. Δυνατότητα άλλωστε εντελώς θεωρητική, εφόσον, αν δε θέλουμε να περιπέσουμε στο θετικιστικό πειρασμό που αναφέρει ο Μπόρχες, ενός χάρτη μεγάλου όσο και η χώρα, θα έπρεπε να αναζητήσουμε, μέσω μιας συγγραφικής εργασίας επίσης εκτενέστατης, αν όχι ατέρμονης, τη γλώσσα την ικανότερη να ανακαλέσει τα γνωρίσματα τα οποία, όπως η διαφορική εξίσωση εμπερικλείει την καμπύλη, συμπυκνώνουν ένα σύμπαν πρακτικών.

των σωμάτων είναι ότι έχουν χρώμα, εφόσον τα διαφορετικά πράγματα διαφοροποιούνται σ' εκείνο μέσω του οποίου μοιάζουν, έτσι και τα διαφορετικά τμήματα της κυρίαρχης τάξης διακρίνονται επακριβέστατα σ' εκείνο μέσω του οποίου συμμετέχουν στην τάξη στο σύνολό της, δηλαδή μέσω του είδους κεφαλαίου απ' όπου εκπηγάζει το προνόμιό τους και μέσω των συνακόλουθων διαφορετικών τρόπων να διαφοροποιούνται από οτιδήποτε κοινό και να καταδηλώνουν τη διάκρισή τους.

Και όπως, σύμφωνα με ένα παράδειγμα δανεισμένο από τον Ράποπορτ, μιλάμε για νέφος ή για δάσος παρ' ότι, και στις δύο περιπτώσεις, η πυκνότητα των δέντρων και των σταγονιδίων είναι συνεχής συνάρτηση και το όριο δεν υπάρχει ως ευδιάκριτη γραμμή, έτσι μπορούμε και να μιλάμε για τμήμα τάξης, παρ' ότι είναι αδύνατον να χαράξουμε, σε οποιονδήποτε τυχόν τόπο, μια τέτοια διαχωριστική γραμμή, ώστε να μη βρίσκουμε κανέναν εκατέρωθεν της γραμμής που να κατέχει όλες τις συχνότερες ιδιότητες της μιας πλευράς και καμία από τις συχνότερες ιδιότητες της άλλης. Και πράγματι, σ' αυτό το σύμπαν συνέχειας, η διεργασία κατασκευής και παρατήρησης κατορθώνει να απομονώσει (σχετικά) ομοιογενή σύνολα ατόμων, που χαρακτηρίζονται από *σύνολα* ιδιοτήτων στατιστικά και κοινωνιολογικά συνδεμένων μεταξύ τους σε ποικίλους βαθμούς ή, αν προτιμάτε, ομάδες που χωρίζονται από *συστήματα διαφορών*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΑΙΣΘΗΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΚΡΙΣΗΣ

Αν αληθεύει ότι, όπως προσπαθήσαμε να αποδείξουμε, η κυρίαρχη τάξη συγκροτεί ένα σχετικά αυτόνομο χώρο, η δομή του οποίου προσδιορίζεται από την κατανομή των διαφορετικών ειδών κεφαλαίου ανάμεσα στα μέλη του, ενώ κάθε τμήμα χαρακτηρίζεται ειδικά από ένα ορισμένο μόρφωμα της κατανομής αυτής στο οποίο αντιστοιχεί, με τη διαμεσολάβηση των έξεων, ένα ορισμένο βιοτικό ύφος· ότι η κατανομή του οικονομικού κεφαλαίου και η κατανομή του πολιτισμικού κεφαλαίου ανάμεσα στα τμήματα εμφανίζουν συμμετρικές και αντίστροφες δομές· ότι, τέλος, η έξη και οι συστηματικές επιλογές τις οποίες παράγει σε όλους τους τομείς της πρακτικής, και διάσταση των οποίων αποτελούν οι επιλογές οι κοινώς αναγνωρισμένες ως αισθητικές, εκπηγάζουν από τις διαφορετικές πατρογονικές δομές, και επίσης από την κοινωνική τροχιά, θα πρέπει να ξανασυναντήσουμε τις δομές αυτές και στο χώρο του βιοτικού ύφους, δηλαδή στα διαφορετικά συστήματα ιδιοτήτων όπου εκφράζονται τα διαφορετικά συστήματα διαθέσεων[1]. Αυτό ακριβώς προσπαθήσαμε να αποδείξουμε, υποβάλλοντας στην ανάλυση των αντιστοιχιών το σύνολο των δεδομένων που έχουμε συλλέξει[2].

---

[1] Οι αναλύσεις των διαφορετικών τμημάτων της κυρίαρχης τάξης που παρουσιάζονται εδώ κρατούν από ένα σύνολο δρομολογημένων ερευνών (ορισμένες από τις οποίες έχουν ήδη αποτελέσει αντικείμενο χωριστών δημοσιεύσεων) μόνο ό,τι είναι απαραίτητο για να εξηγηθούν οι θεμελιώδεις διαφορές σε θέματα βιοτικού ύφους.

[2] Για τη μέθοδο ανάλυσης, βλέπε L. Lebart, A. Morineau και N. Tabard, *Techniques de la description statistique. Méthodes et logiciels pour l'analyse des grands tableaux*, Dunod, Παρίσι, 1977 και, για τα θεωρητικά θεμέλια και τις λογικές συνθήκες χρησιμοποίησης, J. Benzécri, *L'analyse des données. Leçons sur l'analyse factorielle et la reconnaissance des formes et travaux du Laboratoire de statistiques de l'Université de Paris VI*, Dunod, Παρίσι, 1973, 2 τόμοι.

Σ' έναν πρώτο χρόνο και έπειτα από μεθοδική ανάγνωση των πινάκων, υποβάλαμε στην ανάλυση τις απαντήσεις που δόθηκαν από τα μέλη της κυρίαρχης τάξης (πληθυσμός: 467) σε διαφορετικά σύνολα ερωτήσεων (βλ. Παράρτημα 1, το ερωτηματολόγιο), προκειμένου να καθορίσουμε αν οι δομές και οι εξηγητικοί παράγοντες που εντοπίστηκαν παράλλασσαν ανάλογα με τους υπό εξέταση τομείς της πρακτικής: το σύνολο των ερωτήσεων αναφορικά με τις γνώσεις ή τις προτιμήσεις σε θέματα ζωγραφικής και μουσικής και τις τακτικές επισκέψεις στα μουσεία, οι οποίες έχουν το κοινό γνώρισμα ότι μετρούν τη νόμιμη ικανότητα· το σύνολο των ερωτήσεων αναφορικά με τις πιθανότητες να προκύψει μια ωραία, ενδιαφέρουσα, ασήμαντη ή άσχημη φωτογραφία με καθένα από τα είκοσι ένα προτεινόμενα θέματα, οι οποίες μετρούν την αισθητική διάθεση· το σύνολο των ερωτήσεων για τις προτιμήσεις στο τραγούδι, στο ραδιόφωνο, στα διαβάσματα, για τη γνώση των ηθοποιών και των σκηνοθετών και για την πρακτική της φωτογραφίας, όλοι δείκτες της διάθεσης ως προς τη μέση κουλτούρα· το σύνολο των επιλογών όσον αφορά τις ποιότητες των φίλων, τον εσωτερικό χώρο, τα έπιπλα, την κουζίνα, τα ρούχα, διαμέσου των οποίων οι ηθικοπρακτικές διαθέσεις εκφράζονται αμεσότερα κτλ. Σε όλες αυτές τις αναλύσεις, ο πρώτος παράγοντας αντιπαραθέτει τα τμήματα τα πλουσιότερα σε πολιτισμικό κεφάλαιο στα τμήματα τα πλουσιότερα σε οικονομικό κεφάλαιο, ενώ οι εργοδότες του εμπορίου και οι καθηγητές της ανώτατης εκπαίδευσης ή οι καλλιτέχνες τοποθετούνται στα δύο αντίθετα άκρα του άξονα και οι ελεύθεροι επαγγελματίες, τα στελέχη και οι μηχανικοί καταλαμβάνουν ενδιάμεσες θέσεις. Στην περίπτωση της ανάλυσης που εστιάζεται στους δείκτες προτίμησης σε επίπεδο μέσης κουλτούρας, στους εργοδότες του εμπορίου αντιπαρατίθενται σφοδρότερα, σύμφωνα με μια λογική που έχει ήδη παρατηρηθεί στις προτιμήσεις των δασκάλων ως προς το τραγούδι, οι καθηγητές μέσης εκπαίδευσης (και όχι οι καθηγητές ανώτατης εκπαίδευσης ή οι παραγωγοί τέχνης). Στην περίπτωση της ανάλυσης η οποία στρέφεται στους δείκτες ηθικοπρακτικών διαθέσεων, οι παραγωγοί τέχνης, που καταδηλώνουν έτσι την ελευθεριότητά τους και την αδιαφορία τους για την κοσμιότητα, αντιτίθενται στους καθηγητές, στους μηχανικούς και στα στελέχη του δημοσίου και καταλαμβάνουν θέσεις αρκετά κοντινές στις θέσεις των εργοδοτών του εμπορίου (στους οποίους αντιτίθενται σφόδρα από άλλες απόψεις, που στην προκειμένη περίπτωση τις συλλαμβάνει ο δεύτερος παράγοντας).

Αφού έτσι εντοπίσαμε ανά περίπτωση τους πλέον διακριτικούς (pertinents) δείκτες, χρειάστηκε, για να αποφύγουμε την υπερφόρτωση, απόρροια ακριβώς της αφθονίας των πληροφοριών που συλλέξαμε (βλ. Παράρτημα 1, ερωτηματολόγιο), να απαλείψουμε από την τελική ανάλυση, τα πορίσματα της οποίας είναι και τα μόνα που παρουσιάζονται εδώ, τις όχι ιδιαίτερα ταξινομητικές ή κακοδιατυπωμένες ερωτήσεις (όπως την ερώτηση για τα προτιμώμενα ρούχα ή βιβλία), προς όφελος ερωτήσεων (όπως της ερώτησης σχετικά με την κουζίνα) που μετρούν τις ίδιες πάνω κάτω διαθέσεις (αφήσαμε επίσης κατά μέρος το σύνολο των ερωτήσεων για τα φωτογραφήσιμα θέματα, που αναλύθηκαν χωριστά). Κρατήσαμε έτσι τα δεδομένα (τα οποία και υποβάλαμε σε διαζευκτική κωδικοποίηση) αναφορικά με τις

ποιότητες του προτιμώμενου εσωτερικού χώρου (δώδεκα επίθετα), τις ποιότητες του φίλου (δώδεκα επίθετα), τα φαγητά που κατά προτίμηση σερβίρονται στους φίλους (έξι δυνατότητες), τις αγορές επίπλων (έξι δυνατότητες), τους προτιμώμενους τραγουδιστές (δώδεκα τον αριθμό), τα προτιμώμενα έργα κλασικής μουσικής (δεκαπέντε τον αριθμό), τους προτιμώμενους ζωγράφους (δεκαπέντε τον αριθμό), τις τακτικές επισκέψεις στο Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης ή στο Λούβρο, τη γνώση των συνθετών (που κατατάσσεται σε τέσσερα επίπεδα), τις κρίσεις για τη ζωγραφική (πέντε τον αριθμό). Για να δώσουμε στην απόδειξη την πλήρη ισχύ της, αποφασίσαμε να πραγματευθούμε ως εξεικονιστικές μεταβλητές τα κύρια χαρακτηριστικά, ηλικία, επάγγελμα πατρός, πτυχία, εισόδημα, ενώ το τμήμα τάξης στο οποίο ανήκει ο ερωτώμενος, το οποίο και συνιστά τον ισχυρότερο εξηγητικό παράγοντα, δεν παρεμβαίνει ως τέτοιο[3].

Η ανάλυση των αντιστοιχιών μάς επιτρέπει να απομονώσουμε, με διαδοχικές διαιρέσεις, διαφορετικά συνεκτικά σύνολα *προτιμήσεων* που εκπηγάζουν από διακριτά και διακριτικά συστήματα διαθέσεων, προσδιορισμένα τόσο από τη σχέση που διατηρούν μεταξύ τους όσο και από τη σχέση που τα ενώνει με τις κοινωνικές συνθήκες της παραγωγής τους. Οι δείκτες που μετρούν το πολιτισμικό κεφάλαιο (το οποίο, όπως ήδη ξέρουμε, ποικίλλει σχεδόν αντιστρόφως ανάλογα προς τους δείκτες του οικονομικού κεφαλαίου) έχουν τη μεγαλύτερη συμβολή στη συγκρότηση του πρώτου παράγοντα (που συνοψίζει 5,8% της συνολικής αδράνειας, έναντι 3,6% και 3,2% αντίστοιχα για το δεύτερο και τον τρίτο)[4]: έτσι, από τη μια μεριά είναι όσοι έχουν τα ισχνότερα εισοδήματα, αλλά διαθέτουν την ισχυρότερη ικανότητα, οι οποίοι γνωρίζουν το μεγαλύτερο αριθμό μουσικών έργων (6%) και συνθετών (7,7%), λένε ότι προτιμούν τα έργα που απαιτούν την πλέον «καθαρή» αισθητική διάθεση, όπως το *Καλοσυγκερασμένο κλειδοκύμβαλο* (1,8%) ή την *Τέχνη της φούγκας* (1,7%), και την πλέον γενική, την ικανότερη να εφαρμοστεί σε λιγότερους καθιερωμένους τομείς, όπως στο τραγούδι και στον κινηματογράφο ή ακόμα στη μαγειρική και στη διακόσμηση του σπιτιού, ενδιαφέρονται για την αφηρημένη ζωγραφική, συχνάζουν στο Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης και προσδοκούν από τους φίλους τους να έχουν καλλιτεχνικά χαρίσματα (2,4%)· στον αντίθετο πόλο είναι όσοι διαθέτουν

---

[3] Προβήκαμε ακριβώς στις ίδιες ενέργειες για να αναλύσουμε τις απαντήσεις των μεσαίων τάξεων και των λαϊκών τάξεων.

[4] Σε όλη αυτή την παράγραφο, καθώς και στη συνέχεια του κειμένου, οι αριθμοί σε παρένθεση αντιπροσωπεύουν την απόλυτη συμβολή της υπό θεώρηση μεταβλητής στον αντίστοιχο παράγοντα.

τα ισχυρότερα εισοδήματα και κατέχουν την ισχνότερη ικανότητα, οι οποίοι γνωρίζουν περιορισμένο αριθμό μουσικών έργων και συνθετών, προτιμούν ευσυνείδητους φίλους (1,5%) και στρέφουν τις προτιμήσεις τους προς δευτεροκλασάτα έργα αστικής κουλτούρας, ξεπεσμένα ή κλασικά —*Αρλεζιάνα* (3%), *Στον ωραίο γαλάζιο Δούναβη* (2,9%), *Τραβιάτα* (2,1%), *Ουγγρική ραψωδία*, Μπυφέ, Βλαμένκ, Ουτριλλό, Ραφαήλ (2,3%), Βαττό, Ντα Βίντσι—, και προς την οπερέτα —Γκεταρύ (1,8%), Μαριανό— ή το τραγούδι ευρύτατης διάδοσης — Πετούλα Κλαρκ (2,2,%)[5].

Βλέπουμε διαισθητικά ότι η δομή σύμφωνα με την οποία οργανώνονται αυτοί οι δείκτες των διαφορετικών εκδοχών βιοτικού ύφους αντιστοιχεί στη δομή του χώρου του βιοτικού ύφους όπως έχει καταρτιστεί, άρα στη δομή των θέσεων. Και πράγματι, από την πλευρά των ατόμων, η εμφανέστερη αντίθεση εγκαθιδρύεται ανάμεσα στους εργοδότες του εμπορίου και, σε μικρότερο βαθμό, της βιομηχανίας και στους καθηγητές ανώτατης εκπαίδευσης ή στους καλλιτεχνικούς παραγωγούς, σχεδόν αδιαχώριστους σ' αυτό το επίπεδο της ανάλυσης. Τα πλαίσια που αντιστοιχούν στα σύνολα σημείων τα οποία αντιπροσωπεύουν τα μέλη του ίδιου τμήματος κατανέμονται σύμφωνα με την προβλεπόμενη δομή[6]. Η προβολή των καθοριστικών συνισταμένων της θέσης (εισόδημα, πτυχίο, κοινωνική καταγωγή, ηλικία) ως συμπληρωματικών μεταβλητών επιβεβαιώνει ότι η δομή αυτή αντιστοιχεί στη δομή της κατανομής των ειδών του κεφαλαίου, εφόσον το σχολικό κεφάλαιο κατανέμεται στον πρώτο άξονα από την απουσία πτυχίου έως πτυχία ανώτερα από τη licence, ενώ τα εισοδήματα εμφανίζουν αντίστροφη κατανομή (αλλά λιγότερο διασκορπισμένη και μη γραμμική). Οι εργοδότες της βιομηχανίας και του εμπορίου προσεγγίζουν τόσο περισσότερο το άκρο του πρώτου άξονα όσο μικρότερο είναι το βάρος του πολιτισμικού κεφαλαίου στη δομή του κεφαλαίου τους: όσοι τοποθετούνται από τη μεριά των ελεύθερων επαγγελματιών είναι βιομήχανοι ή εργοδότες εμπορίου πολιτισμικών αγαθών (παλαιοπώλες, δισκοπώλες, βιβλιοπώλες κτλ.), όλοι εξοπλισμένοι με πολιτισμικό κεφάλαιο ανώτερο από το μέσο όρο του τμή-

---

[5] Στην ίδια λογική καταλαβαίνουμε γιατί ο πρώτος παράγοντας εξηγεί σε σημαντικό βαθμό τις γνώμες που διατυπώθηκαν σχετικά με προσχηματισμένες κρίσεις του τύπου, από τη μια μεριά, «η αφηρημένη ζωγραφική με ενδιαφέρει όσο και η ζωγραφική των κλασικών σχολών» ή, αντίθετα, «ωραία είναι η ζωγραφική, αλλά δύσκολη», ή την επιλογή τραγουδιστών όπως του Λεό Φερρέ, του Ζορζ Μπρασσένς, του Ζακ Ντουαί.

[6] Παραιτηθήκαμε από την ιδέα να παρουσιάσουμε με ένα πλαίσιο τα στελέχη του δημόσιου τομέα και τα στελέχη του ιδιωτικού τομέα, που είναι πολύ διασκορπισμένα στο σχεδιάγραμμα.

ματος (licence ή μεγάλη σχολή). Από ένα άλλο πρίσμα (το οποίο συλλαμβάνει ο τρίτος παράγοντας), οι εργοδότες του εμπορίου (με εξαίρεση τους πωλητές πολιτισμικών αγαθών) προσεγγίζουν πολύ τη μέση κουλτούρα στις πολιτιστικές προτιμήσεις τους (*Στον ωραίο γαλάζιο Δούναβη*, Γκεταρύ, Πετούλα Κλαρκ), καθώς και στις επιλογές που επιστρατεύουν εντονότερα ηθικοπρακτικές διαθέσεις (καθώς αναφέρουν για τον εσωτερικό χώρο ή τον ιδανικό φίλο ποιότητες που μνημονεύονται συχνά στις λαϊκές και στις μεσαίες τάξεις, όπως ευκολοσυντήρητος και πρακτικός, ευσυνείδητος και μετρημένος)· αντιτίθενται από αυτή την άποψη στους εργοδότες της βιομηχανίας, που είναι στο σύνολό τους πλησιέστεροι στο αστικό γούστο[7]. Όσο για τους καθηγητές ανώτατης εκπαίδευσης, που έχουν πολύ μεγάλη ικανότητα ακόμα και σε λιγότερο καθιερωμένους τομείς, όπως στον κινηματογράφο, καταλαμβάνουν το άλλο άκρο του πρώτου άξονα: οι προτιμήσεις τους αμφιταλαντεύονται μεταξύ μιας ορισμένης τόλμης και ενός φρόνιμου κλασικισμού και αρνούνται τις ευκολίες του γούστου της «δεξιάς όχθης» χωρίς να ριψοκινδυνεύουν στην καλλιτεχνική πρωτοπορία, στρέφοντας την αναζήτησή τους προς τις «επανανακαλύψεις» μάλλον παρά προς τις «ανακαλύψεις», προς τα σπανιότερα έργα του παρελθόντος παρά προς την πρωτοπορία του παρόντος (ζεστός και σύνθετος εσωτερικός χώρος, όλος φαντασία, Μπρακ, Πικάσσο, Μπρέγκελ και μερικές φορές Καντίνσκυ, *Το πουλί της φωτιάς*, *Η τέχνη της φούγκας* και το *Καλοσυγκερασμένο κλειδοκύμβαλο*).

Οι ελεύθεροι επαγγελματίες καταλαμβάνουν ενδιάμεση θέση και διαιρούνται σε δύο υποομάδες, που διαχωρίζονται κυρίως από την άποψη του πολιτισμικού κεφαλαίου: η σημαντικότερη, που τοποθετείται κοντά στον πόλο όπου βρίσκονται οι παραγωγοί τέχνης, περιλαμβάνει κυρίως Παριζιάνους αρχιτέκτονες, δικηγόρους ή γιατρούς (και μόνο μερικούς χειρούργους-οδοντίατρους ή φαρμακοποιούς)· το δεύτερο υποσύνολο, πλησιέστερο στον πόλο των εργοδοτών, απαρτίζεται κατά το μεγαλύτερο μέρος από σχετικά

---

[7] Είναι βέβαιο ότι από την άποψη της κουλτούρας, της γλώσσας και του βιοτικού ύφους τα σύνορα με τις λαϊκές τάξεις είναι πολύ λιγότερο εμφανή –και πάντως τοποθετούνται πολύ ψηλότερα– στον τομέα των ανεξάρτητων επαγγελμάτων (και προπαντός των εμπορικών επαγγελμάτων) παρά στους μισθωτούς, όπου εκδηλώνονται ήδη από το επίπεδο των υπαλλήλων. Όπως και σε θέματα διατροφής, οι μικροεργοδότες, με τον τρόπο της ομιλίας τους, τα γούστα τους (για τα αθλητικά, το μιούζικ χολ κτλ.), τις αξίες τους (π.χ. ανδροπρέπεια), είναι πλησιέστεροι στην εργατική τάξη παρά στους υπαλλήλους οι οποίοι, παρ' ότι αντιτίθενται σφοδρότερα στην εργατική τάξη από όλες αυτές τις απόψεις, την προσεγγίζουν περισσότερο στις πολιτικές τοποθετήσεις τους.

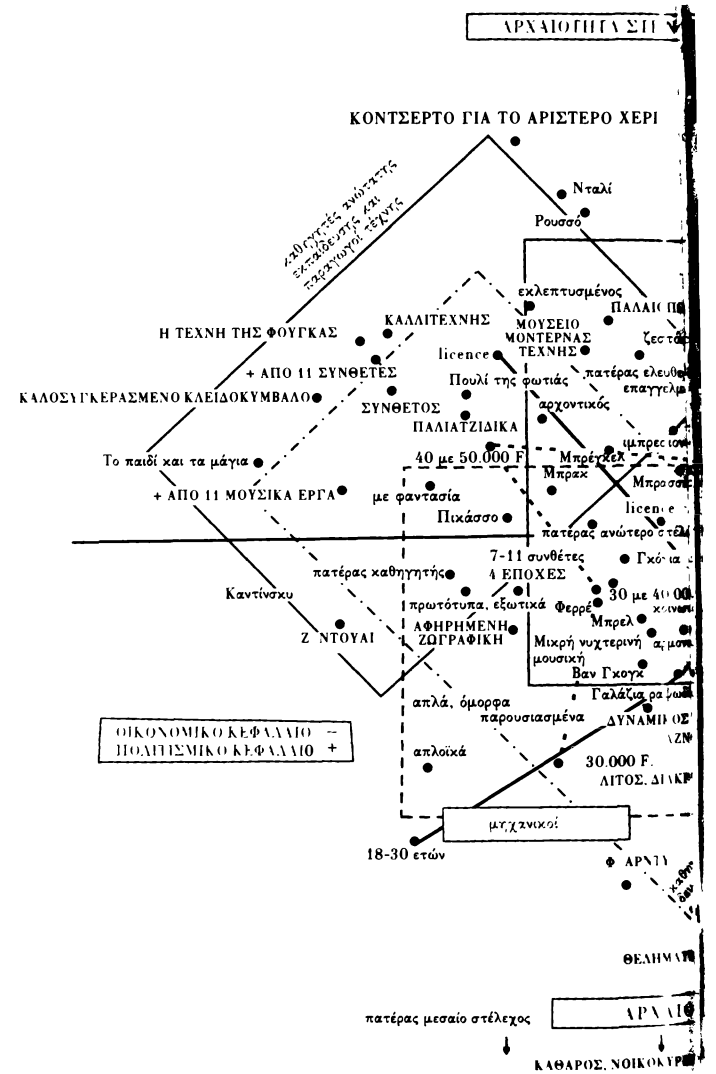

κυρίαρχου γούστου. Ανάλυση των αντιστοιχιών. Σχεδιάγραμμα του 1ου και του 2ου τικεφαλίδες που αντιστοιχούν στις ισχυρότερες απόλυτες συμβολές είναι σε ΠΛΑΓΙΑ

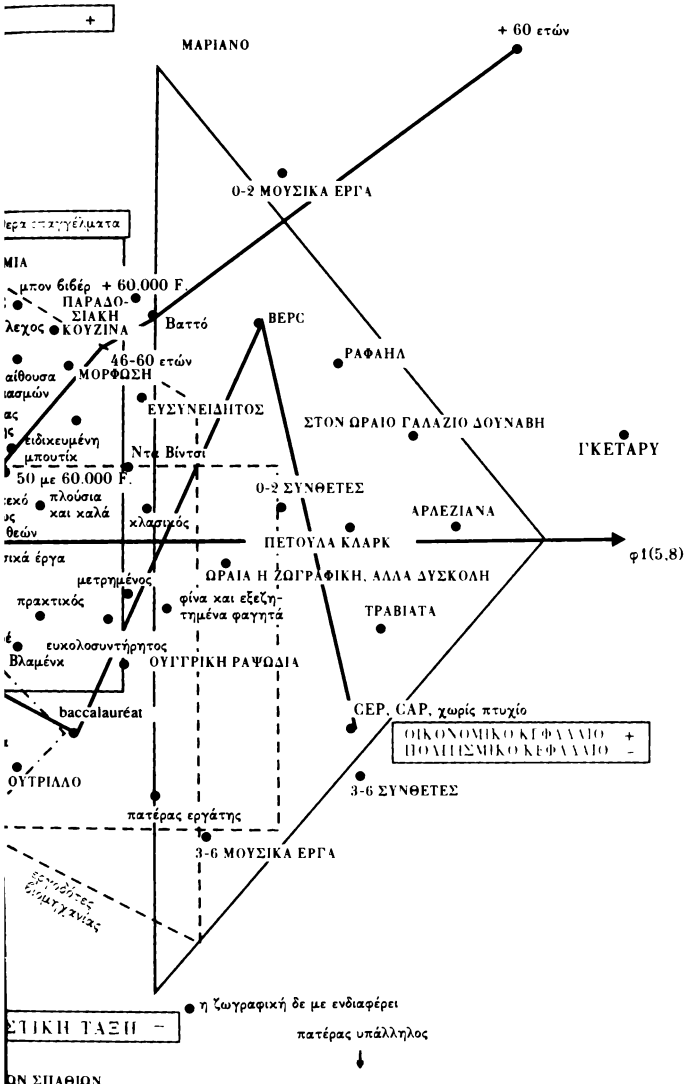

ο χώρος των ιδιοτήτων (διάγρ. 10) και ο χώρος των ατόμων των διαφορετικών τμημάτων
τον 1ο παράγοντα, σε ΚΕΦΑΛΑΙΑ για το 2ο.

ηλικιωμένους επαρχιώτες, οδοντίατρους, φαρμακοποιούς, συμβολαιογράφους κτλ. Οι πρώτοι αναφέρουν, για παράδειγμα, τα σπανιότερα μουσικά έργα, Μπρακ, Καντίνσκυ, το *Κοντσέρτο για το αριστερό χέρι*, επίσης τις πλέον «διανοούμενες» κινηματογραφικές ταινίες (*Ο εξολοθρευτής άγγελος*, *Σαλβατόρε Τζουλιάνο*) και γνωρίζουν πολύ συχνά τους σκηνοθέτες των προτεινόμενων ταινιών, ενώ οι άλλοι δηλώνουν τις πλέον κοινότοπες προτιμήσεις του μέσου γούστου, Βλαμένκ, Ρενουάρ, *Στον ωραίο γαλάζιο Δούναβη*, και βλέπουν τις ταινίες για το πλατύ κοινό (*Ο άνθρωπος χωρίς παρελθόν*) ή τις θεαματικές ιστορικές ταινίες (*Η μεγαλύτερη μέρα του πολέμου*).

Έτσι, δεδομένου ότι οι προτιμήσεις που συνδέονται με το σφαιρικό όγκο του κεφαλαίου εν μέρει εξουδετερώνονται (επειδή η ανάλυση εφαρμόζεται σε μέλη της ίδιας τάξης, που είναι περίπου ίσα από αυτή την άποψη), η θέση κάθε ατόμου στο χώρο που καθορίζεται από τους δύο πρώτους παράγοντες εξαρτάται στην ουσία από τη δομή της κληρονομιάς του, δηλαδή από το σχετικό βάρος του οικονομικού κεφαλαίου και του πολιτισμικού κεφαλαίου τα οποία κατέχει (άξονας 1) και από την κοινωνική του τροχιά (άξονας 2), που κατευθύνει, διαμέσου του συνακόλουθου τρόπου απόκτησης, τη σχέση την οποία διατηρεί με την κληρονομιά αυτή[8]. Την ισχυρότερη απόλυτη συμβολή στο δεύτερο παράγοντα κομίζουν οι δείκτες των διαθέσεων που σχετίζονται με τη μεγαλύτερη ή μικρότερη αρχαιότητα στην αστική τάξη: ενσωματωμένα ίχνη μιας κοινωνικής τροχιάς και ενός τρόπου απόκτησης του πολιτισμικού κεφαλαίου, οι ηθικοπρακτικές και αισθητικές διαθέσεις που εκδηλώνονται κυρίως στη σχέση με τη νόμιμη κουλτούρα και στις αποχρώσεις της καθημερινής τέχνης του ζην χωρίζουν άτομα με τον ίδιο περίπου όγκο πολιτισμικού κεφαλαίου. Ευνόητο είναι ότι, από την πλευρά των ατόμων, αυτός ο δεύτερος παράγοντας αντιπαραθέτει, στο εσωτερικό κάθε τμήματος, όσους έχουν προσπελάσει προ πολλού την αστική τάξη και όσους μόλις το έχουν κατορθώσει, δηλαδή τους νεόπλουτους και εκείνους που έχουν το προνόμιο των προνομίων, την αρχαιότητα στο προνόμιο, εκείνους που έχουν αποκτήσει το πολιτισμικό τους κεφάλαιο με την πρώιμη και τακτική συναναστροφή αντικειμένων, ανθρώπων, τόπων και θεαμάτων σπάνιων και «διακεκριμένων» και εκείνους οι οποίοι, οφείλοντας το κεφάλαιό τους σε μια προσπάθεια απόκτησης στενά εξαρτημένη από το σχολικό σύστημα ή αγόμενη από τις τυχαίες συναντήσεις του αυτοδίδακτου, έχουν μια πιο σοβαρή, πιο αυστηρή, και μάλιστα πιο μαγκωμένη σχέση με την

[8] Αυτό σημαίνει ότι ο πρώτος παράγοντας της παραγοντικής ανάλυσης αντιστοιχεί στη δεύτερη διάσταση του κοινωνικού χώρου, ενώ ο δεύτερος στην τρίτη.

κουλτούρα. Ο δεύτερος αυτός παράγοντας κατανέμει προφανώς τα τμήματα ανάλογα με το ποσοστό των μελών τους που κατάγονται από την αστική τάξη ή από μια άλλη τάξη: από τη μια μεριά οι ελεύθεροι επαγγελματίες και οι καθηγητές ανώτατης εκπαίδευσης (και, σε μικρότερο βαθμό, τα στελέχη του ιδιωτικού τομέα), από την άλλη οι μηχανικοί, τα στελέχη του δημοσίου και οι καθηγητές μέσης εκπαίδευσης, κατηγορίες που αντιπροσωπεύουν προνομιακές οδούς πρόσβασης (με τη διαμεσολάβηση της σχολικής επιτυχίας) στην κυρίαρχη τάξη, ενώ οι εργοδότες μοιράζονται σε περίπου ίσα μέρη μεταξύ των δύο πόλων. Οι πρώτοι, συσπειρωμένοι στις θετικές αξίες του δεύτερου παράγοντα, έχουν το κοινό γνώρισμα ότι απέκτησαν (αρχικά) το κεφάλαιό τους με την εξοικείωση στους κόλπους της οικογένειάς τους και παρουσιάζουν σημεία ενός παλαιού ανήκειν στην αστική τάξη, όπως την κατοχή κληρονομημένων επίπλων (3,1%) και τις επισκέψεις στα παλαιοπωλεία (2,4%), την προτίμηση για τον άνετο εσωτερικό χώρο και την παραδοσιακή κουζίνα (1,5%), τις επισκέψεις στα μουσεία του Λούβρου και της Μοντέρνας Τέχνης (1,8%) ή την προτίμηση για το *Κοντσέρτο για το αριστερό χέρι*, το οποίο, όπως ξέρουμε, συνδυάζεται σχεδόν πάντα με το παίξιμο του πιάνου. Οι άλλοι, που οφείλουν το ουσιώδες μέρος του κεφαλαίου τους στο σχολείο και στην όψιμη εκμάθηση την οποία ευνοεί και συνεπάγεται μια υψηλή σχολική κουλτούρα, αντιτίθενται στους προηγούμενους με την τάση τους προς τους θελητικούς φίλους (2,6%) και το θετικό πνεύμα (3,6%) και όχι πλέον, όπως στον άλλο πόλο, προς φίλους καλλιεργημένους ή με καλλιτεχνικά χαρίσματα, καθώς και με την προτίμησή τους για εσωτερικούς χώρους καθαρούς και νοικοκυρεμένους (3,2%), λιτούς και διακριτικούς (1,6%), και για έργα της μέσης αστικής κουλτούρας, όπως είναι ο *Χορός των σπαθιών* (5,1%), ο Ουτριλλό και ο Βαν Γκογκ ή, σε μια άλλη τάξη, ο Ζακ Μπρελ ή ο Αζναβούρ, ο Μπυφέ και η *Γαλάζια ραψωδία*, πλήθος δεικτών μιας δρομολογημένης ανόδου. Χαρακτηρίζονται από φρόνιμες, άρα σχετικά ομοιογενείς επιλογές: δεν ξεπέφτουν ποτέ μέχρις έργα ύποπτα κοινοτοπίας ή χυδαιότητας, όπως η *Αρλεζιάνα* ή ο *Ωραίος γαλάζιος Δούναβης*, ενώ ριψοκινδυνεύουν σπάνια μέχρις έργα κάπως λιγότερο «κανονικά», όπως το *Παιδί και τα μάγια*, τα οποία συχνά επιλέγουν οι πολιτιστικοί μεσάζοντες και οι παραγωγοί τέχνης.

Η προβολή του επαγγέλματος του πατέρα, της ηλικίας, του πτυχίου, των εισοδημάτων κτλ. ως εξεικονιστικών μεταβλητών φανερώνει ότι η αρχή διαίρεσης είναι σαφώς η κοινωνική τροχιά: η αντίθεση εγκαθιδρύεται ανάμεσα στα μέλη της κυρίαρχης τάξης που είναι πιο ηλικιωμένα και ταυτόχρονα προέρχονται από τα αρχαιότερα και/ή πλουσιότερα σε οικονομικό κεφάλαιο τμήματα (ελεύθερους επαγγελματίες, εργοδότες της βιομηχανίας

και του εμπορίου) και σε όσα μέλη είχαν πατέρα υπάλληλο, μεσαίο στέλεχος ή εργάτη, που είναι σχετικά λιγότερο πλούσια σε οικονομικό κεφάλαιο και νεότερης ηλικίας. Η πολύπλοκη σχέση που εγκαθιδρύεται ανάμεσα στη θέση στο χώρο των τμημάτων, στην αρχαιότητα στην αστική τάξη και στην ηλικία (που συνδέεται εξίσου με τους δύο πρώτους παράγοντες) και η οποία είναι σημαντικότατη για την κατανόηση πολυάριθμων ηθικοπρακτικών ή αισθητικών διαφορών ανάμεσα στα μέλη της κυρίαρχης τάξης – για παράδειγμα, των διαφορών σε επίπεδο αθλητικών πρακτικών ή ένδυσης–, κατανοείται αν ξέρουμε ότι το ποσοστό των «νεόπλουτων» αυξάνει όσο πηγαίνουμε από τα κυρίαρχα τμήματα στα κυριαρχημένα τμήματα (και, a fortiori, το ποσοστό εκείνων που οφείλουν την άνοδό τους σε μια επιχείρηση συσσώρευσης σχολικού κεφαλαίου – ενώ η διασπορά των στελεχών φαίνεται να απορρέει κατά ένα μέρος από το γεγονός ότι έχουν τόσο περισσότερες πιθανότητες να προσπελάσουν τις θέσεις αυτές σε σχετικά προχωρημένη ηλικία όσο χαμηλότερης κοινωνικής καταγωγής είναι)[9].

Ο τρίτος παράγοντας, ο οποίος, από την πλευρά των ατόμων, αντιπαραθέτει στους εργοδότες του εμπορίου και στην πλειονότητα των καθηγητών και κυρίως των καλλιτεχνών –που έχουν ακόμα περισσότερο από τους καθηγητές την τάση να υπογραμμίζουν την αρνητική τους στάση απέναντι στο αστικό γούστο– το πλέον τυπικά αστικό τμήμα (λόγω καταγωγής, τόπου διαμονής και κατάρτισης) των ελεύθερων επαγγελματιών, των βιομηχάνων και των στελεχών, τείνει κυρίως να χαρακτηρίσει το «αστικό γούστο» των κατηγοριών αυτών, αντιπαραθέτοντάς το στα γούστα όλων των άλλων τμημάτων και κυρίως στο «διανοούμενο γούστο», πιο εξοπλισμένο και ταυτόχρονα πιο τολμηρό, αλλά επίσης, δευτερευόντως, σε ένα γούστο που ορίζεται αρνητικά και συγκεντρώνει γνωρίσματα του μέσου γούστου και του λαϊκού γούστου (του γούστου των μεγαλεμπόρων). Γούστο τροπικό ή της μόδας –όπως μαρτυρεί η προσχώρηση στην κρίση υπέρ των ιμπρεσιονιστών (4,2%), που επιβεβαιώνεται με την επιλογή του Βαν Γκογκ (2,1%) ή του Ρενουάρ (2,1%)– και θεμελιωμένο σε μια μέση ικανότητα (γνώση 7 έως 11 έργων, 3,3%, και 7 έως 11 συνθετών, 3,2%), το αστικό ή κοσμικό γούστο είναι βασικά παραδοσιακό γούστο (με την προ-

---

[9] Στις αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν διαδοχικά είτε για το ίδιο σύνολο δεικτών (και ιδίως εκείνο που κρατήσαμε για την τελική σύνθεση) είτε για τα διαφορετικά σύνολα, ο πρώτος παράγοντας αποδείχτηκε σταθερότερος (εφόσον η σημασία του δεν επηρεάστηκε από τη μία ή την άλλη αντιμετάθεση στη σχετική θέση των τμημάτων) από το δεύτερο, δεδομένου ότι η αρχαιότητα στην αστική τάξη μπορεί σε κάποιον τομέα να βρεθεί εκτοπισμένη στην τρίτη σειρά.

Διάγραμμα 12. Παραλλαγές του κυρίαρχου γούστου
Ανάλυση των αντιστοιχιών — Απλοποιημένο σχεδιάγραμμα του 1ου και του 3ου άξονα αδράνειας

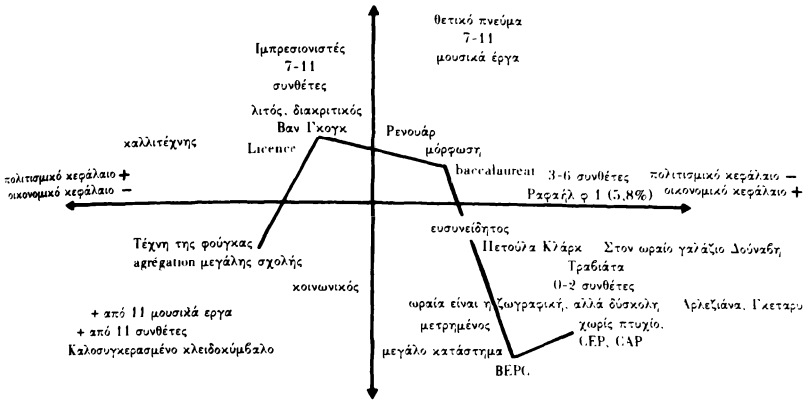

Σ' αυτό το απλοποιημένο σχήμα, παρουσιάσαμε μόνο τις μεταβλητές οι απόλυτες συμβολές των οποίων ήταν ίσες ή ανώτερες από 1,5. Από τις εξεικονιστικές μεταβλητές, παρουσιάσαμε μόνο το πτυχίο.

τίμηση για τη γαλλική παραδοσιακή κουζίνα, 1,3%, για τις αγορές από παλαιοπωλεία, 1,0%, ή για καλοαναθρεμμένους φίλους, 1,5%) και συνιστά ένα είδος ηδονισμού, μετριοπαθούς (με την επιλογή, για παράδειγμα, ενός άνετου αλλά επίσης λιτού και διακριτικού εσωτερικού χώρου, 1,8%, και οικείου, 1,2%) και μετρημένου ακόμα και στις τολμηρότητές του (με την επιλογή του *Πουλιού της φωτιάς* ή της *Γαλάζιας ραψωδίας*, 1,3%, ή με την προτίμηση για φίλους προικισμένους με θετικό πνεύμα, 1,7% — και όχι με καλλιτεχνικά χαρίσματα). Ορίζεται κυρίως σε αντίθεση με ένα σύνολο δεικτών που χαρακτηρίζουν μια πιο «σχολική» κουλτούρα (γνώση 12 συνθετών και άνω, 3%, γνώση 12 έργων ή παραπάνω, 1,9%, προτίμηση για τον Ντα Βίντσι, 1,6% κτλ.) και ταυτόχρονα —σχετικά— πιο τολμηρή (με την επιλογή του Καντίνσκυ, 1,4%, και του Πικάσσο, 1,3%) αλλά επίσης πιο ασκητική (με την προτίμηση για τον Γκόγια ή για το *Καλοσυγκερασμένο κλειδοκύμβαλο*, τις αγορές από τα παλιατζίδικα κτλ.).

1. Τρόποι ιδιοποίησης του έργου τέχνης

Ωστόσο, η στατιστική αυτή ανάλυση δε θα εκπλήρωνε πραγματικά την επαληθευτική λειτουργία της, αν δε μας βοηθούσε να *κατανοήσουμε* τη λογική που διέπει τις όποιες κατανομές εγκαθιδρύει· αν, αφού αποδείξαμε ότι ο όγκος και η δομή του κεφαλαίου, που ορίζονται τόσο συγχρονικά όσο και διαχρονικά, συνιστούν την αρχή της διαίρεσης των πρακτικών και των προτιμήσεων, δεν μπορούσαμε να φέρουμε στο φως την κατανοητή, *κοινωνιο-λογική* σχέση που ενώνει, για παράδειγμα, μια ασύμμετρη πατρογονική δομή όπου δεσπόζει το πολιτισμικό κεφάλαιο και μια καθορισμένη σχέση με το έργο τέχνης και να εξηγήσουμε, δηλαδή να κατανοήσουμε πλήρως, γιατί η ασκητικότερη μορφή της αισθητικής διάθεσης και οι περισσότερο νόμιμες πολιτιστικά και λιγότερο δαπανηρές οικονομικά πρακτικές, όπως, σε επίπεδο πολιτιστικών πρακτικών, οι τακτικές επισκέψεις στα μουσεία, ή, σε αθλητικά θέματα, ο αλπινισμός ή η πεζοπορία, έχουν κάθε πιθανότητα να συναντηθούν με ιδιάζουσα συχνότητα στα τμήματα τα (σχετικά) πλουσιότερα σε πολιτισμικό κεφάλαιο και (σχετικά) φτωχότερα σε οικονομικό κεφάλαιο.

Πρέπει να ακολουθήσουμε, για να τη δοκιμάσουμε, την άμεση διαίσθηση όταν αναγνωρίζει στην προτίμηση των καθηγητών για την αυστηρότητα των καθαρών έργων, Μπαχ ή Μπρακ, Μπρεχτ ή Μόντριαν, την ίδια ασκητική διάθεση που εκφράζεται σε όλες τις πρακτικές τους και όταν οσφραίνεται σ' αυτές τις φαινομενικά αθώες επιλογές το σύμπτωμα μιας απλώς καλύτερα κρυμμένης σχέσης με τη σεξουαλικότητα ή με το χρήμα· ή όταν μαντεύει την όλη θεώρηση του κόσμου και της ύπαρξης που εκφράζεται στην προτίμηση για τις χάρες του βουλεβάρτου ή για τους ιμπρεσιονιστές, για τις γιορτινές και λουλουδάτες γυναίκες του Ρενουάρ, τις ηλιόλουστες παραλίες του Μπουντέν ή τα θεατρικά σκηνικά του Ντυφύ.

Όπως βλέπουμε καθαρά επ' ευκαιρία του θεάτρου ή της ζωγραφικής (αλλά το ίδιο ισχύει και για τις άλλες τέχνες), μέσα από τους ασυνεχείς ή ανομοιογενείς δείκτες στους οποίους πρέπει να προσφύγουμε για τις μετρήσεις μας μας αποκαλύπτονται δύο ανταγωνιστικές σχέσεις με το έργο τέχνης ή, καλύτερα, δύο τρόποι ιδιοποίησης του έργου, όπου εκφράζονται δύο πατρογονικές δομές αντίστροφου τύπου[10]. Όταν κατανοούμε υπερβολικά

---

[10] Παρατηρούμε γενικά ότι οι πολιτιστικές πρακτικές ποικίλλουν τόσο περισσότερο σε συνάρτηση με το εισόδημα, μέσα βέβαια στα όρια του πολιτισμικού κεφαλαίου, όσο υψηλότερο άμεσο κόστος έχουν (όπως το θέατρο ή οι εκθέσεις) ή όσο περισσότερο υπόκεινται στην κατοχή δαπανηρού εξοπλισμού (η ακρόαση δίσκων, για παράδειγμα, το

γρήγορα την εκλεκτική συγγένεια ανάμεσα στα διανοούμενα τμήματα και στο πρωτοποριακό θέατρο, σχετικά φτηνό, ή ανάμεσα στα κυρίαρχα τμήματα και στο βουλεβάρτο, πολύ ακριβότερο (μη βλέποντας σ' αυτήν τίποτα περισσότερο από ένα άμεσο αποτέλεσμα της σχέσης ανάμεσα στο οικονομικό κόστος και στα οικονομικά μέσα), κινδυνεύουμε να λησμονήσουμε ότι διαμέσου της τιμής που δέχεται κανείς να πληρώσει για να προσπελάσει το έργο τέχνης ή, ακριβέστερα, διαμέσου της σχέσης ανάμεσα στο υλικό κόστος και στο αναμενόμενο «πολιτιστικό» κέρδος εκφράζεται ολόκληρη η παράσταση που σχηματίζει κάθε τμήμα για ό,τι συνιστά ειδικά την αξία του έργου τέχνης και για το νόμιμο τρόπο να το ιδιοποιηθεί[11].

Για τους διανοούμενους, ή αναγνωρισμένους μαθητευόμενους, πρακτικές όπως η τακτική παρακολούθηση του θεάτρου, των εκθέσεων ή του κινηματογράφου τέχνης, η συχνότητα των οποίων και η υπαγωγή τους στη σχεδόν επαγγελματική ρουτίνα αρκούν για να τις απογυμνώσουν από κάθε στοιχείο εξωκαθημερινότητας, υπακούουν κατά κάποιον τρόπο στην επιδίωξη του μέγιστου βαθμού «πολιτιστικής απόδοσης» για το μικρότερο οικονομικό κόστος, κάτι που συνεπάγεται την παραίτηση από κάθε επιδεικτική δαπάνη και από οποιεσδήποτε άλλες απολαβές πέρα από όσες προμηθεύει η συμβολική ιδιοποίηση του έργου («πηγαίνεις στο θέατρο για να δεις ένα θέαμα και όχι για να σε δουν», όπως λέει ένας τους). Τη συμβολική απόδοση της πρακτικής τους την αναμένουν από το ίδιο το έργο, από τη

παίξιμο ενός μουσικού οργάνου όπως του πιάνου ή η εντατική ενάσκηση του ερασιτεχνικού κινηματογράφου). Οι τακτικές επισκέψεις στα μουσεία τέχνης (που είναι –σχετικά– πιο ίσα κατανεμημένα στο χώρο απ' ό,τι τα θέατρα ή οι αίθουσες συναυλιών) θα εξαρτιόνταν αποκλειστικά από το πολιτισμικό κεφάλαιο (και αυτό τόσο περισσότερο, προφανώς, όσο χαμηλότερα διατηρείται η τιμή του εισιτηρίου) αν ο τουρισμός, που και ο ίδιος συνδέεται στενά με το οικονομικό κεφάλαιο, δεν εντατικοποιούσε τη συγκεκριμένη πρακτική (κάτι που εξηγεί γιατί τα τμήματα της κυρίαρχης τάξης τα πλουσιότερα σε οικονομικό κεφάλαιο αντιπροσωπεύονται σε υψηλότερο ποσοστό στα μουσεία μεγάλης τουριστικής έλξης παρά στα «κοινά» μουσεία).

[11] Στην ίδια λογική καταλαβαίνουμε γιατί η επιθυμητή τιμή κομίζει την ισχυρότερη απόλυτη συμβολή στον πρώτο παράγοντα, τον οποίο έφερε στο φως η ανάλυση των αντιστοιχιών σε ένα σύνολο χαρακτηριστικών ενός δείγματος παρισινών θεάτρων και του κοινού τους (SEMA, *La situation du théâtre en France*, Παράρτημα, πίνακας 2316). Ή ακόμα γιατί η ροπή να θεωρήσει κανείς φτηνό ή πολύ φτηνό το εισιτήριο του μουσείου αυξάνει πάρα πολύ, σε σχέση με τη συνηθισμένη ιεραρχία, όταν πηγαίνουμε από τα (σχετικά) πλουσιότερα σε πολιτισμικό κεφάλαιο τμήματα στα τμήματα τα πλουσιότερα σε οικονομικό κεφάλαιο, ενώ οι ελεύθεροι επαγγελματίες διακρίνονται μόνο από μια κατανομή σε δύο τρόπους (σωστό-πάμφθηνο).

σπανιότητά του και από το λόγο που θα αρθρώσουν γι' αυτό (είτε μόλις βγουν, «μπροστά σ' ένα ποτηράκι», είτε στις παραδόσεις τους, στα άρθρα ή στα βιβλία τους) και μέσω του οποίου θα πασχίσουν να ιδιοποιηθούν μέρος της διακριτικής του αξίας. Για τα κυρίαρχα τμήματα, αντίθετα, η «βραδιά» στο θέατρο αποβαίνει ευκαιρία δαπάνης και επίδειξης δαπάνης. «Ντύνονται» (κάτι που κοστίζει χρόνο και χρήμα), κλείνουν τις ακριβότερες θέσεις των ακριβότερων θεάτρων, σύμφωνα με τη λογική η οποία, σε άλλους τομείς, τους οδηγεί να αγοράζουν «ό,τι καλύτερο υπάρχει», πηγαίνουν για δείπνο ύστερα από το θέαμα[12]. Διαλέγουν το θεατρό τους όπως διαλέγουν μια «μπουτίκ»[13], σηματοδοτημένη με όλα τα σημεία της «ποιότητας» και ικανή να τους προστατεύσει από τις «κακές εκπλήξεις» και τα «λάθη γούστου»: ένα συγγραφέα που γνωρίζει το επάγγελμά του, ξέροντας τα πάντα για «τα μέσα του κωμικού, το δυναμικό μιας κατάστασης, τη φιλόγελω ή καυστική δύναμη της σωστής λέξης», με δυο λόγια ένα χρυσοχόο ή καλύτερα έναν κοσμηματοπώλη που περνιέται για μάστορας στην «τέχνη της αποσυναρμολόγησης» και παίζει στα δάχτυλα «τα κόλπα της δραματικής τέχνης»[14]· ηθοποιούς γνωστούς για την ικανότητά τους να μπουν στο «χρυσό ρόλο» που τους προσφέρει και να «θέσουν στην υπηρεσία»[15] αυτού του πολυτεχνίτη της δραματικής τέχνης την ενθουσιώδη υπακοή του τέλειου τεχνικού· ένα έργο, τέλος, που εμπεριέχει «ό,τι χρειάζεται για να αρέσει, χωρίς στάλα αυταρέσκειας ή χυδαιότητας», που είναι ό,τι πρέπει για να «ανακουφίσει ένα ισορροπημένο κοινό επαναφέροντάς το στην ισορροπία με μια υγιή ευθυμία», επειδή δε θέτει ποτέ παρά μόνο ερω-

---

[12] Έχει αποδειχθεί ότι η τιμή του εισιτηρίου αντιπροσωπεύει ισχνό μόνο μέρος του κόστους της τακτικής παρακολούθησης του θεάτρου (στο οποίο προστίθενται το κόστος της μεταφοράς, ο δαπανημένος χρόνος, το κόστος του δείπνου, το κόστος του «μπέιμπι σίτιγκ») και ότι το σύνολο των δαπανών αυξάνει με το εισόδημα (βλ. Thomas Moore, «The demand for Broadway theater tickets», *The Review of Economics and Statistics*, 48 (1), Φεβρουάριος 1966, σσ. 79-87). Αυτό σημαίνει ότι το σφαιρικό κόστος της «εξόδου» στο θέατρο αυξάνει ασφαλώς πάρα πολύ, και λόγω της τιμής του εισιτηρίου καθεαυτού αλλά και λόγω των παρεπόμενων εξόδων, όταν πηγαίνουμε από τους διανοούμενους στους ελεύθερους επαγγελματίες και στους εργοδότες της βιομηχανίας και του εμπορίου.

[13] Βλ. P. Martineau, «Social classes and spending behavior», *Journal of Marketing*, 23, Οκτώβριος 1958, σσ. 121-130.

[14] Τις εκφράσεις μέσα σε εισαγωγικά τις δανειστήκαμε από το ιδεοτυπικό άρθρο που ο Ζαν-Ζακ Γκοτιέ αφιερώνει στο εξίσου ιδεοτυπικό θεατρικό έργο της Françoise Dorin, «Le tournant» (εφημερίδα *Le Figaro*, 12 Ιανουαρίου 1973).

[15] Λένε για ένα συγγραφέα ή για το κείμενό του ότι «υπηρετήθηκε καλά» από τους ηθοποιούς.

τήματα τα οποία «όλοι οι άνθρωποι θέτουν στον εαυτό τους» και από τα οποία «μονάχα το χιούμορ και ένας αθεράπευτος οπτιμισμός» μπορούν να μας «λυτρώσουν».

Χωρίς να επαναλάβουμε εδώ την ανάλυση όλων όσα εμπεριέχονται στην αντίθεση ανάμεσα στο αστικό θέατρο και στο πρωτοποριακό θέατρο και για να παραμείνουμε μέσα στα όρια των δεδομένων που μας προσπόρισε απευθείας η έρευνα, μπορούμε να μνημονεύσουμε στα γρήγορα τις αντιθέσεις οι οποίες παρατηρούνται σε θέματα κινηματογράφου, όπου η προτίμηση για «φιλόδοξα» έργα που απαιτούν ισχυρή πολιτιστική επένδυση αντιτίθεται στην προτίμηση για τα θεαματικότερα και τα πλέον ανοιχτά φτιαγμένα για την ψυχαγωγία θεάματα (διαφορές που συχνά συμβαδίζουν με διαφορές στην τιμή των εισιτηρίων και στη γεωγραφική τοποθέτηση των αιθουσών). Ασφαλώς υπάρχουν ταινίες *omnibus*, το χαρακτηριστικό των οποίων είναι ότι πετυχαίνουν ομοφωνία των διαφορετικών τμημάτων της κυρίαρχης τάξης (και των κριτικών τους): στον κατάλογο της έρευνας, *Η δίκη*, «έργο δυνατό και σοβαρό, θαρραλέο από διανοητική άποψη, που δεν πρέπει να το χάσετε» (*Le Monde*, 25-12-1962), *Ο Ρόκο και τα αδέρφια του*, του Βισκόντι, με τον Αλαίν Ντελόν, και προπαντός το *Διαζύγιο αλά ιταλικά*, με τον Μαστρογιάννι, «τίμια εμπορική ταινία» για την *Combat* (2-6-1962), κωμική ταινία, «μ' έναν κυνισμό, μια σκληρότητα και μια τόλμη που εκπλήσσουν» για τον *Monde* (22-5-1962). Πάντως, οι αποκλίσεις ανάμεσα στα δύο άκρα του χώρου είναι πολύ τονισμένες, ενώ οι ελεύθεροι επαγγελματίες καταλαμβάνουν, ως συνήθως, ενδιάμεση θέση. Έτσι, οι εργοδότες της βιομηχανίας και του εμπορίου στρέφουν τις επιλογές τους σε ιστορικές ταινίες, όπως είναι *Η μεγαλύτερη μέρα του πολέμου*, «κολοσσιαία ανασύσταση» που παρουσιάζει «τη θεαματικότερη μάχη» του τελευταίου πολέμου (*Le Monde*, 12-10-1962), σε «υπερπαραγωγές», όπως τις *55 μέρες του Πεκίνου*, «εξαίρετο παράδειγμα ταινιών που συγκεντρώνουν πλήθη κόσμου», «μεγαλοπρεπή θεάματα, τα οποία στερούνται επιμελώς διανοητικισμού και γεμίζουν την αίθουσα επειδή ξέρουν πώς να διεγείρουν στο κοινό την ικανότητά του να θαμπώνεται» (*Le Monde*, 17-5-1963), σε ταινίες «με εμπορική επιτυχία», όπως είναι *Το βίτσιο και η αρετή* του Βαντίμ, μια ταινία «γερά δομημένη, που γυρίστηκε με αναντίρρητη δεξιοτεχνία» και «καθιστά προσιτό σε όλους ένα μετριοπαθή σαδισμό» (*France-Soir*, 2-3-1963) και, τέλος, κωμικές ταινίες και κωμικούς ηθοποιούς, τον Φερναντέλ, τον Ντάρρυ Κάουλ κτλ. Στον αντίθετο πόλο, οι καθηγητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, σχεδόν πάντα ικανοί να αναφέρουν τα ονόματα των σκηνοθετών και των ηθοποιών των ταινιών που έχουν δει, αποκλείουν συστηματικά τις μεγάλες κωμωδίες ή τις μεγάλες εμπορικές επιτυχίες και στρέφουν τις προτιμήσεις τους στις «κλασικές» ταινίες (που σχεδόν όλες επιλέγονται από τις ιστορίες του κινηματογράφου), όπως είναι ο *Εξολοθρευτής άγγελος* του Μπουνιουέλ, την οποία ο κριτικός του *Monde* (4-5-1963) παραλληλίζει με το *Κεκλεισμένων των θυρών* του Σαρτρ, ο *Σαλβατόρε Τζουλιάνο*, «συναρπαστική και ωραιότατη ταινία του Φραντσέσκο Ρόσι, που ξαναζωντάνεψε

με την αυστηρότητα του ιστορικού και το λυρισμό του καλλιτέχνη μια στιγμή της σικελιώτικης ζωής», «σπουδή ηθών» που «θίγει τα προβλήματα του ιταλικού Νότου» (*Le Monde*, 6-3-1963) και, τέλος, το *Εγώ και οι γυναίκες* (*Le soupirant*), κωμική ταινία του Πιερ Εταίξ, για την οποία ο κριτικός προβλέπει ότι «θα έχει μια μέρα τη θέση της στη μεγάλη σειρά που οδηγεί από τον Μακ Σέννετ στον Τατί, περνώντας από τον Μαξ Λιντέρ, τον Τσάπλιν, τον Κίτον και μερικούς άλλους» (*Le Monde*, 16-2-1963). Είναι ενδεικτικό ότι, προκειμένου να αιτιολογηθούν οι προσταγές τις οποίες οι ενημερωμένοι αναγνώστες περιμένουν από τις «σοβαρές» εφημερίδες («να δείτε», «να μη χάσετε» κτλ.), μπορεί τη μια φορά να γίνει επίκληση σε κάτι («δεν πρόκειται επ' ουδενί λόγω για μια ευχάριστη ψυχαγωγία» – *Le Monde*, 25-12-1962–, για τη *Δίκη*) που μια άλλη φορά θα αποτελούσε ανέκκλητη καταδίκη.

Σε αντίθεση προς το «αστικό» θέατρο, την όπερα ή τις εκθέσεις (χωρίς να μιλήσουμε για τις πρεμιέρες ή για τα γκαλά), που δίνουν ευκαιρία ή πρόσχημα για κοινωνικές τελετές οι οποίες επιτρέπουν σε ένα διαλεκτό κοινό να καταδηλώσει και να δοκιμάσει την ένταξή του στον «κόσμο» υπακούοντας στους αφομοιωτικούς και ταυτόχρονα διακριτικούς ρυθμούς του κοσμικού ημερολογίου, το μουσείο τέχνης συγκεντρώνει τον οποιονδήποτε (μέσα στα όρια του διαθέσιμου πολιτισμικού κεφαλαίου) την οποιαδήποτε στιγμή, χωρίς κανέναν καταναγκασμό σε ενδυματολογικό επίπεδο, μην προσφέροντας έτσι καμία από τις κοινωνικές απολαβές που σχετίζονται με τις μεγάλες κοσμικές εκδηλώσεις. Εξάλλου, σε αντίθεση με το θέατρο και, a fortiori, με το μιούζικ χολ και το βαριετέ, δεν προτείνει ποτέ τίποτε άλλο πέρα από τις έντονα αποκαθαρμένες και μετουσιωμένες απολαύσεις τις οποίες διεκδικεί η καθαρή αισθητική και, προσεγγίζοντας ως προς αυτό τη βιβλιοθήκη, απαιτεί συχνά μια αυστηρή και σχεδόν σχολική διάθεση, προσανατολισμένη τόσο προς τη συσσώρευση εμπειριών και γνώσεων ή προς την απόλαυση της αναγνώρισης και της αποκρυπτογράφησης όσο και προς την απλή τέρψη[16].

[16] Οι επισκέπτες από τις μεσαίες τάξεις και οι καθηγητές –και δευτερευόντως οι μηχανικοί– είναι οι περισσότερο επιρρεπείς στο συνδυασμό μουσείου και βιβλιοθήκης («Τι αγαπώ περισσότερο; Τη βιβλιοθήκη: περιέχει έργα αξίας και πρέπει να θέλεις να πας», μηχανικός, 44 ετών, Καμπραί, μουσείο της Λίλλης). Οι ίδιοι επίσης έχουν περισσότερο την τάση να συνδυάζουν την παρατήρηση με πρακτικές καταγραφής (κρατώντας σημειώσεις) και αποθησαυρισμού (αγοράζοντας αντίγραφα). Παρατηρούμε, άλλωστε, ότι οι καθηγητές έχουν περισσότερο την τάση να αρνούνται να αποσυνδέσουν την άμεση εμπειρία του έργου τέχνης από τη λόγια γνώση (έχουν επίσης περισσότερο την τάση να αρνούνται να εκφέρουν κάποια κρίση: «Μου είναι αδιάφορο να ξέρω ποιος το ζωγράφισε και πώς, εκείνο που μετράει για μένα είναι ότι ο πίνακας είναι ευχάριστος στο βλέμμα»).

Διάγραμμα 13. Ταινίες που έχουν δει (κατά φθίνουσα προτίμηση)

Καθηγητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης	Ελεύθεροι επαγγελματίες	Εργοδότες εμπορίου και βιομηχανίας
Διαζύγιο αλά ιταλικά	Διαζύγιο αλά ιταλικά	Η μεγαλύτερη μέρα του πολέμου
Ο εξολοθρευτής άγγελος	Η δίκη	Διαζύγιο αλά ιταλικά
Ο Ρόκο και τ' αδέρφια του	Ο άνθρωπος χωρίς παρελθόν	55 μέρες του Πεκίνου
Σαλβατόρε Τζουλιάνο	Ο Ρόκο και τ' αδέρφια του	Η δίκη
Τραγουδώντας στη βροχή	Ο εξολοθρευτής άγγελος	Το βίτσιο και η αρετή
Εγώ και οι γυναίκες	Ο γατόπαρδος	Ο Ρόκο και τ' αδέρφια του
Η δίκη	Και οι επτά ήταν υπέροχοι	Le glaive et la balance
Ο άνθρωπος χωρίς παρελθόν	Η μεγαλύτερη μέρα του πολέμου	Τραγουδώντας στη βροχή
Le glaive et la balance	Τραγουδώντας στη βροχή	Εγώ και οι γυναίκες
Ο Γατόπαρδος	Εγώ και οι γυναίκες	Ο άνθρωπος χωρίς παρελθόν
Η μεγαλύτερη μέρα του πολέμου	Ballade pour un voyou	Ο Γατόπαρδος
Και οι επτά ήταν υπέροχοι	Le glaive et la balance	Ο εξολοθρευτής άγγελος
Ballade pour un voyou	Σαλβατόρε Τζουλιάνο	L'abominable homme des donanes
L'abominable homme des donanes	Το βίτσιο και η αρετή	Ballade pour un voyou
55 μέρες του Πεκίνου	Vénus impériale	Και οι επτά ήταν υπέροχοι
Le voyage à Biarritz	55 μέρες του Πεκίνου	Le voyage à Biarritz
Le boucanier des îles	Le voyage à Biarritz	Σαλβατόρε Τζουλιάνο
Το βίτσιο και η αρετή	L'abominable homme des donanes	Le boucanier des îles
Vénus impériale	Le boucanier des îles	Vénus impériale

Πρόκειται αποκλειστικά για τις επιλογές των κατοίκων του Παρισιού. Οι επιλογές των ερωτηθέντων στην περιοχή της Λίλλης στους οποίους προτάθηκε διαφορετικός κατάλογος (σε συνάρτηση με ταινίες που παίζονταν τότε) οργανώνονται σύμφωνα με ανάλογη δομή.

Είναι ευνόητο ότι, όταν περνάμε από τις συναυλίες ή τα θεατρικά πρωτοποριακού χαρακτήρα, από τα μουσεία υψηλού επιπέδου και χαμηλής τουριστικής έλξης ή από τις πρωτοποριακές εκθέσεις στις θεαματικές εκθέσεις, στις πολυπληθείς συναυλίες ή στα «κλασικά» θέατρα και, τέλος, στα θέατρα βουλεβάρτου και ποικιλιών, το ποσοστό αντιπροσώπευσης των διαφορετικών τμημάτων που κατανέμονται κατά τάξη φθίνοντος πολιτισμικού κεφαλαίου ή αύξοντος οικονομικού κεφαλαίου —δηλαδή καθηγητές, διοικητικά στελέχη, μηχανικοί, ελεύθεροι επαγγελματίες, εργοδότες της βιομηχανίας και του εμπορίου— τείνει προς τροποποίηση κατά συστηματικό και συνεχή τρόπο, οπότε και η ιεραρχία των τμημάτων που κατανέμονται σύμφωνα με το βάρος τους στο κοινό τείνει προς αντιστροφή[17].

[17] Οι καθηγητές (που αντιπροσωπεύουν το 16,3% της κυρίαρχης τάξης το 1968) συνιστούν αντίστοιχα το 54,4%, 39,5%, 34,1%, 27,7% και 13,5% του συνόλου των μελών της κυρίαρχης τάξης που χρησιμοποιούν τις βιβλιοθήκες (βλ. «La lecture publique en France», *Notes et études documentaires*, 3948, 15 Δεκεμβρίου 1972), τα θέατρα

Καθηγητές και βιομήχανοι ή μεγαλέμποροι καταλαμβάνουν συμμετρικές θέσεις στα διαγράμματα συσχέτισης ανάμεσα στα ποσοστά τακτικής παρουσίας σε δύο κατηγορίες θεαμάτων που εμφανίζουν αντίστροφες ιδιότητες, δηλαδή τη συναυλία και τις καλλιτεχνικές εκθέσεις από τη μια μεριά, τα βαριετέ και τις εκθεσιακές εμποροπανηγύρεις από την άλλη, ενώ οι ελεύθεροι επαγγελματίες και τα ανώτερα στελέχη καταλαμβάνουν και στις δύο περιπτώσεις ενδιάμεση θέση. Οι ελεύθεροι επαγγελματίες, που υποαντιπροσωπεύονται σε ό,τι αφορά τις επισκέψεις στις βιβλιοθήκες ή στα μουσεία, αντιπροσωπεύονται περισσότερο στο κοινό των εκθέσεων παρά στων μουσείων και έχουν σχετικά έντονη παρουσία στα θέατρα (και στα «αστικά» θέατρα ή στα «βαριετέ» μάλλον παρά στα κλασικά ή στα πρωτοποριακά θέατρα).

Το *μουσείο*, λατρευτικός τόπος που παρουσιάζει αντικείμενα αποκλεισμένα από την ιδιωτική ιδιοποίηση και προδιατεθειμένα λόγω της οικονομικής εξουδετέρωσης να αποτελέσουν αντικείμενο της «ουδετεροποίησης» που ορίζει ειδικά την «καθαρή» πρόσληψη, αντιτίθεται στην *γκαλερί*, η οποία, όπως και τα άλλα εμπορικά πολυτελείας («μπουτίκ», παλαιοπωλεία κτλ.), προσφέρει αντικείμενα που μπορεί κανείς να τα χαζέψει αλλά και να τα αγοράσει, όπως αντίστοιχα οι «καθαρές» αισθητικές διαθέσεις των μελών των κυριαρχημένων τμημάτων της κυρίαρχης τάξης, και ιδίως των καθηγητών, που υπεραντιπροσωπεύονται με ισχυρότατο ποσοστό στα μουσεία, αντιτίθενται στις αντίστοιχες των *happy few* των κυρίαρχων τμημάτων, οι οποίοι έχουν τα μέσα να ιδιοποιηθούν υλικά τα έργα τέχνης. Γιατί

της καθιερωμένης πρωτοπορίας, Οντεόν, TEP [Théâtre national de l'Est-Paris – Εθνικό θέατρο του Ανατολικού Παρισιού], TNP [Théâtre National populaire – Εθνικό Λαϊκό Θέατρο], Μονπαρνάς (βλ. SEMA, *Le public des théâtres*, Παρίσι, 1964 – όπου συνομαδώνονται οι ανεπάγγελτοι με τα στελέχη και τους ελεύθερους επαγγελματίες), τα μουσεία (βλ. τη συμπληρωματική μας έρευνα του 1965), τα «κλασικά» θέατρα, Atelier, Comédie Française, και τέλος τα θέατρα βουλεβάρτου (SEMA, *ό.π.*). Η δευτερογενής ανάλυση της έρευνας του INSEE για τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου (Συμπληρωματικές Πηγές, IV) δείχνει ότι οι καθηγητές (ήτοι το 13,7% των μελών της κυρίαρχης τάξης του δείγματος) αντιπροσωπεύουν αντίστοιχα 1) το 40,9%, 2) το 38%, 3) το 27,1%, 4) το 19,4%, 5) το 16,1% και 6) το 6% των μελών της κυρίαρχης τάξης που *λένε* ότι 1) πηγαίνουν στη βιβλιοθήκη τουλάχιστον μία φορά το μήνα, 2) πηγαίνουν στις συναυλίες τουλάχιστον πέντε με έξι φορές το χρόνο, 3) έχουν επισκεφθεί κάποια καλλιτεχνική έκθεση τους τελευταίους έξι μήνες, 4) συχνάζουν σε κάποιο μουσείο, 5) πηγαίνουν στο θέατρο τουλάχιστον πέντε με έξι φορές το χρόνο και 6) παρακολουθούν κάποιο θέαμα ποικιλιών τουλάχιστον μία φορά το χρόνο. Το ποσοστό των βιομηχάνων και των μεγαλεμπόρων ποικίλλει πολύ αντιστρόφως ανάλογα και αντιπροσωπεύουν, για παράδειγμα, το 18,6% των μελών της κυρίαρχης τάξης που έχουν παρακολουθήσει κάποιο θέαμα ποικιλιών.

Ένας μεγαλοαστός «μοναδικός στο είδος του»

Ο Σ., δικηγόρος, 45 ετών, είναι γιος δικηγόρου και ανήκει σε οικογένεια της παρισινής μεγαλοαστικής τάξης· η γυναίκα του, κόρη μηχανικού, έχει σπουδάσει Πολιτικές Επιστήμες και δεν εργάζεται. Τα τέσσερα παιδιά τους κάνουν δευτεροβάθμιες σπουδές στα «καλύτερα» καθολικά ιδιωτικά εκπαιδευτήρια του Παρισιού. Κατοικούν σε ένα πολύ μεγάλο διαμέρισμα πάνω από 300 τετρ. μέτρα στο 16ο διαμέρισμα· πολύ μεγάλο χολ, τεράστιο σαλόνι, τραπεζαρία, γραφείο, υπνοδωμάτια (το επαγγελματικό γραφείο δεν είναι στο διαμέρισμα).

Στο σαλόνι, μοντέρνα στοιχεία (μαξιλάρες, μεγάλος καναπές, πολυθρόνες), παλιά αντικείμενα, «μια μαρμάρινη ελληνική προτομή πραγματικά γνήσια, αρκετά ωραία» (δώρο γάμου), ένα αντικείμενο που ο οικοδεσπότης αποκαλεί «ιδιωτικό δωμό» του («ένα θρησκευτικό κομμάτι που είναι αρκετά ωραίο και κατάφερα να το τσιμπήσω απ' τους γονείς» — ο πατέρας του συλλέγει παντός είδους έργα τέχνης, αγόρασε μεταξύ των άλλων «ένα σωρό μαραφέτια, σμάλτα, δισκοπότηρα, σταυρούς... από έναν τύπο Ρώσο μεταπράτη»), «ένα πράγμα κεραμικό της εποχής των Ταγκ», που το αγόρασε στη Φορμόζα από έναν παλαιοπώλη όπου πήγε μαζί με δέκα ειδικούς, πολλοί πίνακες, ένας Πολ Σερυζιέ («αυτός έχει κάποια γοητεία, κι όμως, άνετα θα τον αντικαθιστούσα μ' ένα μοντέρνο πίνακα»), στην τραπεζαρία μια ολλανδική νεκρή φύση.

«Μοναδικό στο είδος του»

Όταν αγοράζει αντικείμενα, δεν το κάνει «καθόλου για τοποθέτηση». Εκείνο που μετράει γι' αυτόν είναι «πρώτα η ομορφιά του πράγματος, του αντικειμένου και έπειτα όχι να είναι μοναδικό, αλλά να είναι φτιαγμένο χειροτεχνικά»: «μπορείς να το ξανακάνεις, αλλά μπορεί να την πατήσεις. Γι' αυτό και γίνεται μοναδικό στο είδος του, επειδή δεν μπορείς να αντιγράψεις δύο φορές το ίδιο αντικείμενο, το ίδιο θέμα (...). Την ομορφιά ενός προσώπου, την ομορφιά ενός γλυπτού την κάνει το χαμόγελο, το βλέμμα... Δεν μπορείς να το ξανακάνεις δύο φορές. Μπορείς να το ξανακάνεις σε γύψο, αλλά δεν μπορείς να το ξανακάνεις στο ίδιο υλικό, το υλικό μετράει περισσότερο, τέλος πάντων, όσο και η μάζα (...). Θα μου άρεσε πολύ να έχω ένα πανέμορφο μπρούντζινο. Υπάρχουν κάτι μπρούντζινα καταπληκτικά».

«Στάση νεοπλουτίστικη»

Δεν πολυπηγαίνει στις αίθουσες τέχνης, δεν τριγυρνάει «συστηματικά» στους παλαιοπώλες ή στις δημοπρασίες του Ντρουό. Αγοράζει (ένα αντικείμενο, ένα έπιπλο...) επειδή αυτό του «προξενεί ευχαρίστηση εκείνη τη στιγμή». Είναι λίγο συγκαταβατικός για όσους «θέλουν να επενδύσουν και δεν έχουν χρόνο»: «Δεν έχουν χρόνο να ενδιαφερθούν οι ίδιοι. Εκείνο που τους ενδιαφέρει στην ουσία δεν είναι ό,τι τους αρέσει αλλά ό,τι έχει αξία». Φτιάχνουν μάλιστα ομάδες όπου «πληρώνουν εισφορά χ φράγκα το χρόνο· εξουσιοδοτούν άλλα πρόσωπα να κάνουν τις αγορές. Από τη μια μεριά είναι η τοποθέτηση και από την άλλη η πλήρης αναρμοδιότητα, μπορείς να τους κολλήσεις στον τοίχο ένα οποιοδήποτε σκατό, δε θα τους ένοιαζε, στο μέτρο που τους λένε ότι το σκατό αξίζει λεφτά. Είναι μια στάση νεοπλουτίστικη, θες να δείξεις ότι έχεις κάτι... ή και ότι είσαι ικανός να έχεις αυτό το κάτι. Είναι σαν να παίρνεις διακοσμητή, να εξουσιοδοτείς κάποιον».

«Το έψαξες, το έψαξες και τελικά το βρήκες»

«Το αντικείμενο έχει εσωτερική αξία αλλά και συναισθηματική, στο μέτρο που το επιθύμησες πολύ καιρό, έψαξες να το βρεις πολύ καιρό. Αυτό ήθελες και τελικά κατά τύχη το βρήκες... είναι αποκάλυψη (...). Στο μέτρο που το κάνω για την ευχαρίστησή μου, δεν τίθεται πλέον ζήτημα τιμής, είναι όπως για το εκκλησιαστικό όργανο ("ένα φοβερό μηχάνημα, ηλεκτρονικό"), θέλω πολύ να το έχω και το έχω (...). Και πάλι, κανονικά περιορίζεσαι μόνος σου στις δυνατότητες που έχεις· δε θ' αγόραζα τον καθεδρικό της Σαρτρ» («θα μου άρεσε πολύ να έχω μια εκκλησία και να την ανακαινίσω [...], την πέτρα, τη βρίσκω πολύ ωραία, το σχήμα της πέτρας, οι θόλοι, η πέτρα είναι ωραία». Προερχόμενος από καθολική οικογένεια, αλλά χωρίς να πηγαίνει πια στην εκκλησία, κάνει συχνά θρησκευτικές αναφορές – μισοειρωνικές).

«Για την προσωπική μου απόλαυση»

Για το εξοχικό του στη Βουργόνη, πολύ μεγάλο («είναι παρ' όλα αυτά 1.000 τετραγωνικά που θέλουν επίπλωση»), την «ερωμένη», αγόρασε έπιπλα από «ένα γουνέμπορο κουνελιού»: «Έπεσα πάνω σ' έναν

τύπο, σ' ένα παλιατζίδικο, είχε κάτι έπιπλα εντελώς ρουστίκ, όλο ξύλο, πήρα κι άλλα μαραφέτια, κάτι ταριχευμένα ζώα», κυρίως μάλιστα αγόρασε ταριχευμένα αγριογούρουνα, «έγιναν όλοι έξαλλοι, εκτός από μένα (...), γιατί έχει πλάκα. Η ευχαρίστηση έχει πλάκα».

«Με εκνευρίζουν οι άνθρωποι που αγοράζουν πράγματα απλώς για να τα δείξουν, για να πούνε ότι τα έχουν ή για να τα βάλουν στο τάδε μέρος. Σημασία δεν έχει η αξία, είναι η ευχαρίστηση που σου δίνουν (...). Αν αγόρασα αγριογούρουνα, το έκανα για την προσωπική μου απόλαυση ή απλώς επειδή θεώρησα πως είχε πλάκα, είχε χάζι και τους άλλους τους τσάντισε». Σ' αυτό το σπίτι που είναι «φοβερά υγρό για να μπει πιάνο», εκείνος θα βάλει «ένα πιάνο με ουρά (...). Στο καζίνο, έχουν κάτι πιάνα με ουρά που θέλουν να τα ξεφορτωθούν (...). Μπορεί να τους λείπει καμιά νότα».

«Κληρονομιά, αστεία πράγματα»

Τα αντικείμενα που πήρε κληρονομιά και με τα οποία επίπλωσε αυτό το σπίτι μετράνε λίγο για εκείνον. Στη γυναίκα του που του θυμίζει την ύπαρξή τους απαντάει: «Κληρονομιά, αστεία πράγματα, τρία έπιπλα ήταν όλα κι όλα». Κι εκείνη διευκρινίζει: «Όταν παντρεύτηκα, η θεία τάδε τα τίναζε. Κληρονόμησα κάμποσα ασημικά, εντάξει, πρώτη κληρονομιά. Μετά ήταν η κυρία Κ., δεύτερη κληρονομιά, μετά η δεσποινίς Λ., τρίτη κληρονομιά. Κι έτσι έχω κάμποσα πιατικά, παλιά κομμάτια και έπιπλα. Εμείς δεν είχαμε ποτέ τόσο πρόβλημα με τα έπιπλα, γιατί κληρονομήσαμε κάμποσα. Τέταρτη κληρονομιά, τα πεθερικά μου μετακόμισαν σε μικρότερο σπίτι. Κληρονομήσαμε πολυθρόνες...».

Αν τα έπιπλα αυτά δεν του αρέσουν, τα «ξεφορτώνεται»: «να μην πήξουμε». «Πρέπει να έχεις αρκετά μεγάλο διαμέρισμα, δωμάτια που να επιτρέπουν μια ορισμένη εσωτερική σιωπή, να μην είναι παραφορτωμένα, και αντίθετα χρειάζονται άλλα δωμάτια με όλα τα προσωπικά αντικείμενα που δεν είναι ποτέ αντικείμενα της τάξης του ενθύμιου —τότε, στα σκουπίδια—, αλλά αντικείμενα που σου αρέσει να τα έχεις γύρω σου». Σιχαίνεται «τα σουβενίρ από τα ταξίδια» και δε φέρνει ποτέ («εκτός από αυτό το μαραφέτι που σου είπα, το κεραμικό απ' την Κίνα [...]. Αγόρασα μπιχλιμπίδια που τα δώσαμε δεξιά κι αριστερά, αλλά δε φρακάραμε εδώ· [...] στο σπίτι δε φαίνεται ότι έχουμε πάει πουθενά. Το τοπικό ενθύμιο, που το αγοράζεις επιτόπου,

δεν έχει κανένα ενδιαφέρον»). Άλλωστε, όταν ταξιδεύει κανείς, είναι καλύτερα να έχει το μυαλό του ελεύθερο, «καλύτερα να τριγυρνάς με τα χέρια στις τσέπες και να κοιτάζεις γύρω, αλλά χωρίς να έχεις το μάτι σου κολλημένο στη φωτογραφική μηχανή» (στην Άπω Ανατολή «τραβήξαμε φωτογραφίες» υπενθυμίζει η γυναίκα του, αλλά, προσθέτει εκείνος, «τις είδαμε, τις δείξαμε δυο φορές» και τώρα είναι «χωμένες σ' ένα ντουλάπι»).

«Πολλές ώρες στα μουσεία για την ευχαρίστηση του πράγματος, στην Ολλανδία, στην Ιταλία»

Έχει ένα εργαστήριο ζωγραφικής όπου περνάει πολλές ώρες («του αρέσει να πιάνει το πινέλο» υπογραμμίζει η γυναίκα του), αλλά θεωρεί ότι αυτά που φτιάχνει είναι «χωρίς ενδιαφέρον» και προτιμάει να μη μιλήσει σχετικά. Αντίθετα, ομολογεί πρόθυμα ότι έχει περάσει «πολλές ώρες στα μουσεία για την ευχαρίστηση του πράγματος, στην Ολλανδία, στην Ιταλία». «Η ιταλική ζωγραφική (...), ο Λεονάρντο ντα Βίντσι, οι ζωγραφιές της Βενετίας, της Σιέννας, όλοι αυτοί οι πίνακες που βλέπεις στο μουσείο Μποργκέζε στη Ρώμη, ο Μποττιτσέλλι» τον εντυπωσίασαν πολύ, ήταν «διαπαιδαγώγηση» γι' αυτόν. Είναι επίσης «εκ χαρακτήρος πολύ ευαίσθητος στην ολλανδική ζωγραφική, Φρανς Χαλς, Ρέμπραντ· είναι εντελώς διαφορετική ζωγραφική, επειδή είναι πολύ πιο παχύρρευστη, πολύ πιο πυκνή (...)· κάμποσα σχέδια του Ματίς ή του Κοκτό, επίσης». Δεν είναι «αναγκαίο» η ζωγραφική να είναι απεικονιστική για να την εκτιμήσει. Αντίθετα, είναι «εντελώς κλειστός στη ζωγραφική-φάρσα», για παράδειγμα έναν άσπρο πίνακα «σκισμένο σε διάφορα σημεία». Καθώς η γυναίκα του διευκρινίζει ότι εκείνη «δεν το ονομάζει αυτό ζωγραφική», εκείνος λέει: «Τέλος πάντων, δεν είναι ζωγραφική, είναι ένα είδος τέχνης, έκφρασης».

«Αγαπάω κάτι πάει να πει να το έχω μαζί μου»

Για εκείνον «ένας πίνακας είναι κάτι που σου επιτρέπει να ονειροπολείς πολλή ώρα, κάτι που το κοιτάς πάντα με την ίδια ευχαρίστηση. Διαφορετική ευχαρίστηση ίσως, ανάλογα με το πώς είσαι εκείνη τη στιγμή ή ανάλογα με την ψυχική σου κατάσταση». «Το κριτήριο είναι να ξέρω αν θα μου άρεσε να το έχω σπίτι μου (...). Αγαπάω κάτι πάει

να πει να το έχω μαζί μου». Και προσθέτει: «Τα ευχάριστα πράγματα είναι τα πράγματα που δεν είναι αναγκαία. Δε ζω για να αποθησαυρίζω (...). Ζω για να ζω. Και προσπαθώ στο μέτρο του δυνατού να ζω τη στιγμή, δεν είναι πάντα ό,τι πιο βολικό».

«Εξίσου αναγκαίο με μια κουζίνα φωταερίου»

Δε θα μπορούσε να ζήσει χωρίς το στερεοφωνικό του συγκρότημα, που το αγόρασε πριν από δέκα χρόνια και παραπάνω, περίπου οκτώ χιλιάδες φράγκα. («Δεν είναι μία μάρκα, είναι διαφορετικοί συνδυασμοί, πήρα τις πληροφορίες μου και τέρμα, όπως έγινε και με το όργανο, πήρα τις πληροφορίες μου και τέρμα». «Είναι εξίσου αναγκαίο με μια κουζίνα φωταερίου (...)· ο οποιοσδήποτε που να μην κερδίζει τίποτε απολύτως έχει ανάγκη τη μουσική, είναι μια ανάγκη σαν την τροφή». Μεταξύ των δίσκων του «Βιβάλντι, Μπαχ, πολλές καντάτες του Μπαχ, λειτουργίες, ρέκβιεμ, Μοντεβέρντι». Είναι «λίγο κλειστός στη σύγχρονη μουσική (...), όχι επειδή θέλω να είμαι κλειστός, αλλά είναι θέμα συνήθειας του αυτιού»: «Ο Μάλερ, ο Ζολιβέ, ο Μεσσιάν είναι πράγματα εντελώς προσιτά στη νόησή μου» αλλά «σε κάμποσες μουσικές καθαρά σειριακής τάξης, ηλεκτρονικής, υπάρχουν πράγματα αρκετά ωραία, υπάρχουν άλλα που μου φαίνονται κι αυτά φάρσα, όπως στη ζωγραφική».

«Όταν υπάρχει ένα σημαντικό έργο, το ξέρεις»

Δεν πηγαίνει πολύ σε συναυλίες και δεν είναι από εκείνους που «πηγαίνουν να δουν διάφορα επειδή πρέπει να τα δουν», δε διαβάζει τις κριτικές θεαμάτων του *Monde* (της εφημερίδας του) και θα αναφερθεί πιο πρόθυμα στην κριτική ή στην κρίση ενός φίλου: «Όταν υπάρχει ένα σημαντικό έργο, είτε στο θέατρο είτε στον κινηματογράφο ή αλλού, το ξέρεις. Το ξέρεις επειδή είσαι πάντα σε επαφή μ' ένα σωρό κόσμο, γι' αυτό δε διαβάζω κριτικές. Αν έπρεπε να τις διαβάσω, θα 'πρεπε να τις διαβάσω όλες». Πρόσφατα, πήγε να δει το *One man show*, «έναν Ιταλό, ένα μαοϊκό που ήταν ολομόναχος στη σκηνή»: «φύγαμε στη μέση γιατί έπαιζε χάλια, εντελώς χάλια». Μετά το θέατρο, δεν πηγαίνει αναγκαστικά για ένα καλό δείπνο: «Δεν μπορείς να κάνεις εκατό πράγματα συγχρόνως... πρέπει να απολαμβάνεις πλήρως τα πράγματα».

«Έχω μεγάλη ιδέα για τον εαυτό μου»

Δεν επιτρέπει στον εαυτό του καμία ενδυματολογική «εκζήτηση»: «αν οι άνθρωποι θέλουν να με δουν, δεν είναι για τις κάλτσες που φοράω, το μαντίλι μου ή το γαρίφαλο στην μπουτονιέρα ή για τη γραβάτα που έχω. Αν οι άνθρωποι επιθυμούν να με δουν ή να με καλέσουν, με καλούν όπως είμαι. Με άλλα λόγια, έχω μεγάλη ιδέα για τον εαυτό μου» διευκρινίζει, δραττόμενος άλλη μια φορά της ευκαιρίας να σηματοδοτήσει τις αποστάσεις του τόσο σε σχέση με το αστικό γούστο όσο και σε σχέση με τις ερωτήσεις που του θέτει ο κοινωνιολόγος (που ανήκει στην οικογένεια της συζύγου του). Προσθέτει: «Θεωρώ ότι πεντακόσια φράγκα είναι αρκετά για ένα κοστούμι, είναι περιττό να ξοδεύω χίλια φράγκα για ένα κουστούμι, την ώρα που εγώ δε δίνω μία».

«Η μαγειρική είναι πνευματική διάθεση»

Υπεραπασχολημένος, διαθέτοντας λίγο χρόνο το μεσημέρι, «περιμένω λιγάκι το χάπι που θα μου επέτρεπε ν' αποφύγω το φαγητό μες στη μέρα (...). Η μαγειρική είναι διανοητική διάθεση»· για να μπορέσεις να την εκτιμήσεις, πρέπει να είσαι «χαλαρωμένος»: «Το χαβιάρι, μερικά ρωσικά φαγητά είναι φοβερά γευστικά. Για τη μαγειρική δεν είναι μόνο η μαγειρική, είναι και το πλαίσιο. Αν είναι να φας καπνιστό χέλι, πιο ευχάριστο είναι να το φας στην ψαραγορά του Άμστερνταμ παρά σε κανένα χαζοβιόλικο ρεστοράν (...). Το μαγείρεμα, αλλά το πραγματικό μαγείρεμα, δηλαδή όταν θες δύο μέρες για να φτιάξεις μια σάλτσα με κρασί Μαδέρας, όταν είναι να σιγοβράσεις κάτι ώρα πολλή, αυτό μάλιστα, είναι μαγειρική, είναι τέχνη. Όταν όμως μιλάμε για μαγειρική σήμερα, αυτή πια δεν είναι μαγειρική, ανακατεύεις διάφορα εκεί πέρα και τα ψήνεις σε πέντε λεπτά, έχεις εκεί κάτι προμαγειρεμένα που τα ξεπαγώνεις, αυτό δεν είναι μαγειρική. Δεν υπάρχει πια προετοιμασία, δεν είναι πια τέχνη».

«Μια ορισμένη λειτουργία»

Του αρέσει να κάνει «έρευνα εστιατορίων» στον *Guide Michelin* ή στο *Gault et Millau* και θυμάται κρασιά που ήπιε «πριν από τρία χρόνια, ένα άρωμα, ένα Πορτό, ένα ιδιαίτερο Saint-Estèphe μιας

συγκεκριμένης χρονιάς»: «έχω ακριβέστατες αναμνήσεις για κρασιά του 1923-1929... κάτι Μπορντό (...). Έχω ακόμα εδώ καμιά δεκαριά μπουκάλια κρασί του 1923. Κι έπειτα έχω τέσσερις μπουκάλες αλκοόλ του 1870». Ένα καλό μπουκάλι κρασί «δεν πίνεται με τον οποιονδήποτε (...)· χρειάζεται *μια ορισμένη λειτουργία*, λειτουργία για να το φέρεις σε θερμοκρασία δωματίου, λειτουργία για να το πιεις. Είναι μέθεξη» (που πρέπει να τελεστεί) μόνο «με όποια πρόσωπα είναι ικανά να το απολαύσουν με τον ίδιο τρόπο (...). Προτιμώ να το πιω μόνος μου, παρά να το πιω με ανθρώπους που δεν ξέρουν να επωφεληθούν». «Ένα δείπνο με σαμπάνια έχει κάτι το φολκλόρ (...), το κρασί αλλάζει, είναι διαφορετικό, να συγκρίνεις τη σαμπάνια με το κρασί είναι λίγο σαν να συγκρίνεις ένα πίκολο φλάουτο με μια ορχήστρα».

«Θέλω να το απολαμβάνω»

Ανάμεσα στα βιβλία της βιβλιοθήκης του που τα έχει «από μια γιαγιά» ή που τα αγόρασε «σ' ένα μαγαζάκι στην οδό Ντε Προβάνς», υπάρχουν βιβλία δεμένα «τύπου 17ου αιώνα», «για την ομορφιά του πράγματος περισσότερο παρά για το ενδιαφέρον του κειμένου... τα Κηρύγματα του Μποσσυέ, οι Σκέψεις του Πασκάλ... ένα βιβλίο του 17ου που είναι το λεγόμενο πορνό της εποχής, έχει αρκετή πλάκα». Στο Παρίσι, του έχουν απομείνει πια μόνο βιβλία «λίγο φιλοσοφικά, κάτι θρησκευτικά, κάτι από ποίηση επίσης»· τα «τύπου μυθιστόρημα» (περίπου δύο χιλιάδες) είναι στο εξοχικό. Υπάρχουν επίσης βιβλία για την ιστορία της Γερμανίας, για τον πόλεμο της Αλγερίας... Αν αφήσουμε κατά μέρος «τα δεμένα βιβλία, που έχουν κάτι το χαζοβιόλικο», «το βιβλίο για μένα είναι περισσότερο το όργανο ανάγνωσης παρά το βιβλίο για το βιβλίο». Δεν ανήκει σε καμία λέσχη («υπάρχουν άνθρωποι που λατρεύουν να έχουν στολές ή να ανήκουν στην τάδε ομάδα, στην τάδε παρέα, στην τάδε λέσχη, εγώ παραμένω ατομικός και ατομιστής πάση θυσία»). Δεν κυνηγάει πια «γιατί πρέπει να πας μακριά, γιατί είναι αρκετά κουραστικό, γιατί είναι άλλωστε και αρκετά ακριβό»· παίζει λίγο τένις στις διακοπές, κάνει σκι «για το κέφι του». «Δε θα πάω ν' ανεβώ με τα σκι στον ώμο την ώρα που παραδίπλα υπάρχει τελεσκί. Προτιμάω το κατέβασμα από το ανέβασμα, θέλω να το απολαμβάνω».

πράγματι, η όλη σχέση με το έργο τέχνης αίφνης αλλάζει όταν ο πίνακας, το άγαλμα, το κινέζικο βάζο ή το παλιό έπιπλο ανήκουν στο σύμπαν των αντικειμένων που επιδέχονται ιδιοποίηση, εγγραφόμενα έτσι στη σειρά των αγαθών πολυτελείας τα οποία κατέχει κανείς και απολαμβάνει χωρίς να έχει ανάγκη να πιστοποιήσει αλλιώς την τέρψη που παρέχουν και το γούστο που μαρτυρούν και τα οποία, και όταν ακόμα δεν τα κατέχει προσωπικά, αποτελούν κατά κάποιον τρόπο μέρος των καταστατικών κατηγορημάτων της ομάδας στην οποία ανήκει, κοσμώντας το γραφείο όπου εργάζεται ή τα σαλόνια των οικείων που συναναστρέφεται.

Νομίζει κανείς πως διαβάζει τον Μαρξ όταν γράφει: «Ο άνθρωπος τίθεται ευθύς εξαρχής ως ιδιοκτήτης ιδιωτικής περιουσίας, δηλαδή ως αποκλειστικός κάτοχος που καταδηλώνει την προσωπικότητά του, διακρίνεται από τον άλλον και αναφέρεται στον άλλον διαμέσου της αποκλειστικής αυτής κατοχής: τα ιδιόκτητα κτήματα είναι ο προσωπικός του, διακριτικός τρόπος ύπαρξης, άρα η ουσιαστική ζωή του»[18]. Η ιδιοποίηση συμβολικών αντικειμένων με υλικό υπόβαθρο, όπως είναι ο πίνακας ζωγραφικής, υψώνει στο τετράγωνο τη διακριτική αποτελεσματικότητα της ιδιοκτησίας, περιστέλλοντας στην κατώτερη καταστατική θέση του *συμβολικού υποκατάστατου* τον καθαρά συμβολικό τρόπο ιδιοποίησης: όταν ιδιοποιείσαι ένα έργο τέχνης, καταδηλώνεσαι ως ο αποκλειστικός κάτοχος του αντικειμένου και της γνήσιας προτίμησης για το αντικείμενο αυτό, που έτσι μετατρέπεται σε πραγμοποιημένη άρνηση όλων όσοι είναι ανάξιοι να το κατέχουν, επειδή δεν έχουν τα υλικά ή συμβολικά μέσα για να το ιδιοποιηθούν ή, απλώς, μια τόσο ισχυρή επιθυμία να το κατέχουν, ώστε «να του θυσιάσουν τα πάντα»[19].

Η κατανάλωση του έργου τέχνης, σχεδόν υπερβολικά προφανής εξεικόνιση των αναλύσεων αυτών, είναι απλώς μία τέτοια διακριτική πρακτική μεταξύ των άλλων. Αρκεί να σκεφτούμε τη νέα λατρεία της φύσης, την οποία η μόδα του εξοχικού σπιτιού και η απόρριψη του μικροαστικού

---

[18] K. Marx, «Manuscrits parisiens, 1844», στο *Œuvres*, τ. II, *Économie*, NRF, Παρίσι, 1965, σ. 24 [K. Marx, *Pariser Manuskripte 1844*, Ράινμπεκ, 1966, σ. 172].

[19] Βλέπουμε ότι η τάση προς τον *περσοναλισμό* και προς οποιαδήποτε μορφή εξύμνησης της μοναδικότητας του προσώπου είναι εγγεγραμμένη στα τρίσβαθα των διαθέσεων. Εκείνο που ποικίλλει ανάλογα με τα τμήματα, δηλαδή ανάλογα με ποιο είδος κεφαλαίου αποτελεί το κύριο θεμέλιο του ανήκειν στην τάξη, είναι οι συστατικές *ιδιότητες* (έργω και δικαίω) του προσώπου, διανοητική αξία, ηθική και πνευματική αξία κτλ. που εξαίρονται ιδιαίτερα.

τουρισμού επαναφέρει στο συρμό και η οποία διατηρεί βαθιά συγγένεια με το βιοτικό ύφος «παλιάς Γαλλίας» που χαρακτηρίζει το «αρχαιότερο» τμήμα των κυρίαρχων τμημάτων. Ζώα, λουλούδια, κυνήγι, γαστρονομία, περιβάλλον, ιππασία, κήποι, ψάρεμα, οινολογία, ραντονέ, οι μόνιμες στήλες του *Connaissance de la campagne* (Γνώση της εξοχής), που είναι για τη διακεκριμένη γευσιγνωσία της φύσης ό,τι είναι το *Connaissance des arts* (Γνώση των τεχνών) για τη διακεκριμένη γευσιγνωσία της κουλτούρας, αντιπροσωπεύουν ένα εξαντλητικό πρόγραμμα των νόμιμων αντικειμένων και των νόμιμων τρόπων ιδιοποίησης. Η ιδιοποίηση της «φύσης», πουλιών, λουλουδιών, τοπίων, προϋποθέτει μια κουλτούρα, προνόμιο των ανθρώπων με παλιές ρίζες. Η κατοχή ενός πύργου, ενός αρχοντικού ή και μιας αγρέπαυλης είναι απλώς υπόθεση χρημάτων· απαιτείται επιπλέον η ιδιοποίησή τους, η ιδιοποίηση της κάβας και της εμφιάλωσης, που περιγράφεται ως «πράξη βαθιάς κοινωνίας με το κρασί» την οποία οι «πιστοί του κρασιού» οφείλουν να έχουν εκτελέσει «τουλάχιστον μία φορά», η ιδιοποίηση των κυνηγετικών αναμνήσεων, των μυστικών του ψαρέματος και των μεθόδων κηπουρικής, διαφόρων δεξιοτήτων που είναι *παλιές* και ταυτόχρονα θέλουν *πολύ χρόνο για να αποκτηθούν*, όπως είναι η μαγειρική ή η γνώση των κρασιών, η ιδιοποίηση, με μια λέξη, της τέχνης του ζην του αριστοκράτη ή του χωρικού, της αδιαφορίας τους για το χρόνο που περνάει και του ριζώματός τους στα πράγματα που διαρκούν.

Το διακύβευμα είναι προφανώς η «προσωπικότητα», δηλαδή η *ποιότητα* του προσώπου, που καταδηλώνεται στην ικανότητά του να ιδιοποιηθεί ένα ποιοτικό αντικείμενο[20]. Τα αντικείμενα που είναι εξοπλισμένα με την

---

[20] Και πράγματι, πρέπει να έχουμε κατά νου αφενός το γεγονός ότι ο χρόνος, παρά τη δυνατότητα να ιδιοποιηθεί κανείς με εξουσιοδότηση το χρόνο των άλλων ή να εξοικονομήσει χρόνο με όλες τις στρατηγικές εξορθολογισμού, και κυρίως χρησιμοποιώντας την ελευθερία να πηγαίνει αντίθετα στο χρόνο και στον τόπο, κάτι που του επιτρέπει να αποφεύγει τις επιπτώσεις της κοσμοσυρροής, φαίνεται να είναι ένα από τα δυσκολότερα στην περιχάραξή τους ανθρωπολογικά όρια, αφετέρου το γεγονός ότι η εμπορική αξία του χρόνου —που γίνεται λίγο πολύ άμεσα αισθητή ανάλογα με τον τρόπο αμοιβής, είτε κατά πράξη, όπως στους γιατρούς, είτε με μηνιαίο μισθό ή με κέρδη— αυξάνει όσο ανεβαίνουμε στην κοινωνική ιεραρχία, για να κατανοήσουμε την αξία των *πότλατς χρόνου*, όπου ανήκουν όλες οι συμπεριφορές με τις οποίες το άτομο «παραχωρεί» ή «δίνει» χρόνο στους άλλους —σημαντική διάσταση των όσων προσφέρονται στις υπηρεσίες υποδοχής— και, βέβαια, όλες οι δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου, η συμβολική αξία των οποίων εξαρτάται πάντα, κατά ένα μέρος, από την ικανότητα του ατόμου να

υψηλότερη διακριτική δύναμη είναι όσα μαρτυρούν καλύτερα την *ποιότητα της ιδιοποίησης*, άρα την ποιότητα του ιδιοκτήτη, επειδή η ιδιοποίησή τους απαιτεί χρόνο ή ικανότητες οι οποίες, δεδομένου ότι προϋποθέτουν μακρόχρονη επένδυση χρόνου, όπως η ζωγραφική ή μουσική κουλτούρα, δε γίνεται να αποκτηθούν διαστικά ή με εξουσιοδότηση και άρα εμφανίζονται ως οι ασφαλέστερες μαρτυρίες της ενδογενούς ποιότητας του προσώπου. Έτσι εξηγείται η θέση που η επιδίωξη της διάκρισης παραχωρεί σε όλες τις πρακτικές οι οποίες, όπως η καλλιτεχνική κατανάλωση, απαιτούν *καθαρή δαπάνη, για το τίποτα*, και μάλιστα του πολυτιμότερου, απ' ό,τι φαίνεται, και σπανιότερου πράγματος —προπαντός για όσους, έχοντας τη μεγαλύτερη εμπορική αξία, έχουν και λιγότερο να σπαταλήσουν—, δηλαδή του *χρόνου*, χρόνου αφιερωμένου στην κατανάλωση ή χρόνου αφιερωμένου στην απόκτηση της κουλτούρας την οποία προϋποθέτει η πρόσφορη κατανάλωση[21].

Από όλες τις τεχνικές μετατροπής που έχουν στόχο να σχηματίσουν και να συσσωρεύσουν συμβολικό κεφάλαιο, η αγορά έργων τέχνης, αντικειμενοποιημένη μαρτυρία του «προσωπικού γούστου», προσεγγίζει περισσότερο την πλέον άψογη και απαράμιλλη μορφή της συσσώρευσης, δηλαδή την *ενσωμάτωση* των διακριτικών σημείων και των συμβόλων της εξουσίας υπό μορφή φυσικής «διάκρισης», προσωπικής «αυθεντίας» ή «κουλτούρας». Η αποκλειστική ιδιοποίηση ανεκτίμητων έργων έχει κάποιες αναλογίες με την επιδεικτική καταστροφή του πλούτου: η άψογη επίδειξη του πλούτου την οποία επιτρέπει είναι επίσης, αδιαχώριστα, πρόκληση απευθυνόμενη σε όλους όσοι είναι ανίκανοι να αποσυνδέσουν το είναι τους από το έχειν τους, να προσχωρήσουν στην ανιδιοτέλεια, ανώτατη καταδήλωση της υπεροχής του προσώπου. Και όπως μαρτυρεί, για παράδειγμα, το προνόμιο που χορηγείται στη λογοτεχνική και καλλιτεχνική κουλτούρα έναντι της επιστημονικής ή τεχνικής κουλτούρας, το ίδιο ακριβώς κάνουν και οι αποκλειστικοί κάτοχοι εκείνου που ονομάζεται «μεγάλη

κυριαρχήσει στο χρόνο και στο χρήμα, η οποία καταδηλώνεται στο γεγονός ότι «πηγαίνει με το πάσο του», δηλαδή ξοδεύει για το τίποτα ένα χρόνο μιας τάδε αξίας.

[21] Τα διοικητικά στελέχη (στον ευρύ ορισμό του INSEE), προερχόμενα σε σχετικά σημαντικό ποσοστό από τις λαϊκές ή τις μεσαίες τάξεις, συγγενεύουν πολύ, λόγω του ασκητισμού των γούστων τους, με τους καθηγητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, παρ' ότι, ως κάτοχοι μικρότερων πτυχίων, προσανατολίζονται περισσότερο προς πολιτιστικές πρακτικές μικρότερου γοήτρου, όπως είναι η επίσκεψη μνημείων και πύργων.

καλλιέργεια» όταν ρίχνουν στο *πότλατς** των κοινωνικών συναντήσεων το χρόνο τον οποίο, αδιαφορώντας για το άμεσο κέρδος, δαπάνησαν σε ασκήσεις που χαίρουν τόσο περισσότερο γοήτρου όσο πιο ανωφελείς είναι.

Τα κυρίαρχα τμήματα δεν έχουν το μονοπώλιο των χρήσεων του έργου τέχνης τις οποίες κατευθύνει αντικειμενικά —και μερικές φορές υποκειμενικά— η επιδίωξη της αποκλειστικής ιδιοποίησης, που πιστοποιεί τη μοναδική «προσωπικότητα» του ιδιοκτήτη. Όταν όμως οι συνθήκες της υλικής ιδιοποίησης απουσιάζουν, δεν απομένει στην επιδίωξη της αποκλειστικότητας τίποτε άλλο από τη μοναδικότητα του τρόπου ιδιοποίησης: να αγαπάς αλλιώς τα ίδια πράγματα, να αγαπάς με τον ίδιο τρόπο άλλα πράγματα, λιγότερο προορισμένα για το θαυμασμό, πλήθος στρατηγικών ξεπεράσματος, υπέρβασης και μετάθεσης, οι οποίες, πηγή της διαρκούς μεταβολής των γούστων, επιτρέπουν στα κυριαρχημένα τμήματα που έχουν λιγότερα οικονομικά εφόδια, άρα είναι σχεδόν αποκλειστικά ταγμένα στη συμβολική ιδιοποίηση, να εξασφαλίζουν ανά πάσα στιγμή κάποια αποκλειστική κατοχή. Οι διανοούμενοι και οι καλλιτέχνες έχουν ιδιαίτερη αδυναμία στις πιο παρακινδυνευμένες, αλλά και πιο αποδοτικές στρατηγικές διάκρισης — όταν καταδηλώνουν την εξουσία, που τους ανήκει αποκλειστικά, να αναγορεύουν σε έργα τέχνης ασήμαντα αντικείμενα ή, ακόμα χειρότερα, αντικείμενα που αντιμετωπίζονται ήδη ως έργα τέχνης, αλλά με άλλους όρους, από άλλες τάξεις ή τμήματα τάξης (όπως το κιτς): στην προκειμένη περίπτωση, το αντικείμενο της κατανάλωσης δημιουργείται ως τέτοιο από τον τρόπο της κατανάλωσης, ενώ η τέρψη σε δεύτερο επίπεδο μεταμορφώνει τα «χυδαία» αγαθά που παραδίδονται στην κοινή κατανάλωση, γουέστερν, κόμικς, οικογενειακές φωτογραφίες, γκράφιτι, σε διακεκριμένα και διακριτικά έργα κουλτούρας.

2. Οι παραλλαγές του κυρίαρχου γούστου

Η καλύτερη πιστοποίηση του γεγονότος ότι οι αισθητικές επιλογές ανήκουν στο σύνολο των ηθικοπρακτικών επιλογών των συστατικών του βιοτικού ύφους είναι η αντίθεση που καθιερώνεται, στο ίδιο αυτό έδαφος της αισθητικής, ανάμεσα σε δύο κατηγορίες τόσο κοντινές από την άποψη του

---

* Δανεισμός, δωρεά και καταστροφή περιουσιακών αντικειμένων στο πλαίσιο δραστηριοτήτων ιερού χαρακτήρα, σε ινδιάνικα φύλα της Βορείου Αμερικής. Η τελετή *πότλατς* αξίωνε ανταπόδοση. (Σ.τ.Μ.)

πολιτισμικού κεφαλαίου όσο είναι οι ελεύθεροι επαγγελματίες και οι καθηγητές και η οποία, θεμελιωμένη στην αντίθεση ανάμεσα στις ηθικοπρακτικές διαθέσεις που συνακολουθούν διαφορετικές τροχιές, βρίσκει ενισχύσεις και συνθήκες πραγμάτωσης σε επίσης πολύ διαφορετικές οικονομικές συνθήκες. Και πράγματι, αρκεί να έχουμε κατά νου, πέρα από τις διαφορές από την άποψη της δομής του κεφαλαίου, τις διαφορές που έγκεινται στην τροχιά, και ιδίως το γεγονός ότι το ποσοστό των ατόμων τα οποία οφείλουν την άνοδό τους στην κυρίαρχη τάξη σε μια επιχείρηση συσσώρευσης σχολικού κεφαλαίου αυξάνει όταν πηγαίνουμε από τα κυρίαρχα τμήματα στα κυριαρχημένα τμήματα, για να κατανοήσουμε γιατί οι καθηγητές, και δευτερευόντως οι μηχανικοί και τα στελέχη, έχουν τη μεγαλύτερη τάση να προσανατολίζουν τις όποιες ασκητικές διαθέσεις ανέπτυξαν για την προηγούμενη συσσώρευση και μέσω αυτής προς τη συσσώρευση πολιτισμικού κεφαλαίου, και τούτο με μια καλή θέληση τόσο περισσότερο αποκλειστική όσο το ισχνό οικονομικό τους κεφάλαιο δεν τους αφήνει να προεξοφλήσουν πολλά συντρέχοντα κέρδη και απολαύσεις, ενώ οι ελεύθεροι επαγγελματίες κατέχουν τα μέσα προκειμένου να πραγματώσουν τις διαθέσεις για χαλάρωση πολυτελείας, οι οποίες προσαρτώνται σε μια αστική καταγωγή και βρίσκουν ενθάρρυνση στις ίδιες αυτές απαιτήσεις επιτηδευμάτων που προϋποθέτουν σημαντική συσσώρευση συμβολικού κεφαλαίου. Ο *ασκητικός αριστοκρατισμός* των καθηγητών (και των στελεχών του δημόσιου τομέα), οι οποίοι, όπως είδαμε, προσανατολίζονται συστηματικά προς τις λιγότερο δαπανηρές και περισσότερο απέριττες δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου και προς σοβαρές και μάλιστα κάπως αυστηρές πολιτιστικές πρακτικές, συχνάζοντας, για παράδειγμα, στα μουσεία, προπαντός της επαρχίας (παρά στις μεγάλες εκθέσεις, στις γκαλερί και στα μουσεία του εξωτερικού όπως οι ελεύθεροι επαγγελματίες), αντιτίθεται στα *πολυτελή γούστα* των ελεύθερων επαγγελματιών, οι οποίοι κάνουν συλλογή των μεγαλύτερου γοήτρου και δαπανηρότερων (πολιτιστικά ή/και οικονομικά) καταναλωτικών πρακτικών — διαβάζουν μηνιαία εικονογραφημένα περιοδικά, συχνάζουν στις αίθουσες συναυλιών, στους παλαιοπώλες και στις αίθουσες τέχνης, κάνουν διακοπές σε λουτροπόλεις, έχουν στην κατοχή τους πιάνα, βιβλία τέχνης, παλιά έπιπλα, έργα τέχνης, μηχανές λήψης, μαγνητόφωνα, ξένα αυτοκίνητα, παίζουν τένις και γκολφ, κάνουν χειμερινό και θαλάσσιο σκι, ιππασία και κυνήγι. Καθώς δε διαθέτουν ούτε την ικανότητα ούτε τις αναγκαίες διαθέσεις για να επανεπενδύσουν αποτελεσματικά στην οικονομία τα κέρδη που τους προσπορίζει ένα πολιτισμικό κεφάλαιο υψηλής οικονομικής απόδοσης, προσκολλημένοι λόγω της κατάρτισης και του βιοτικού τους ύφους στις «πνευματικές αξίες» (προμηθεύουν μεγάλη αναλογία ερα-

σιτεχνών συγγραφέων)[22], οι ελεύθεροι επαγγελματίες βρίσκουν στην πρακτική των αθλημάτων και των σικ παιχνιδιών, στις δεξιώσεις, στα κοκτέιλ και σε άλλες κοσμικές ανταλλαγές, πέρα από την παιδαγωγική τους δράση και τις όποιες ενδογενείς ικανοποιήσεις παρέχουν, τις διαλεκτές συναναστροφές οι οποίες τους επιτρέπουν να δημιουργήσουν ή να διατηρήσουν σχέσεις και να συσσωρεύσουν το απαραίτητο κεφάλαιο ευυποληψίας για την άσκηση του επαγγέλματός τους[23]. Πρόκειται απλώς για μία από τις περιπτώσεις όπου η πολυτέλεια, αυτή η «κατά συνθήκην σπατάλη», είναι, όπως παρατηρούσε ο Μαρξ, «επαγγελματική αναγκαιότητα και εντάσσεται στα έξοδα παράστασης» ως «επίδειξη πλούτου» που λειτουργεί ως «πιστωτικό μέσο»[24]. Στον αντίθετο πόλο, δεν υπάρχει ούτε μία από τις επιλογές των καθηγητών (για παράδειγμα, η προτίμησή τους για έναν αρμονικό, λιτό και διακριτικό εσωτερικό χώρο ή για φαγητά απλά αλλά ωραία παρουσιασμένα) που να μην μπορεί να κατανοηθεί ως ένας τρόπος να κάνουν την ανάγκη φιλοτιμία, μεγιστοποιώντας το κέρδος που μπορούν να αντλήσουν από το πολιτισμικό τους κεφάλαιο και από τον ελεύθερο χρόνο τους (ελαχιστοποιώντας, παράλληλα, τις δαπάνες τους σε χρήμα). Αν οι

---

[22] Το 14,5% των πολιτικών αρχόντων και το 13,5% των γιατρών που εμφανίζονται στο *Who's who* (έναντι μόνο 9,7% των ανώτερων δημόσιων λειτουργών ή 4,2% των εργοδοτών και διευθυντών επιχειρήσεων) έχουν γράψει τουλάχιστον ένα μη ειδικευμένο έργο (πολιτικό ή λογοτεχνικό).

[23] Οι γενολογικές αυτές τάσεις προσλαμβάνουν διαφορετικές μορφές ανάλογα με το επάγγελμα, την ειδικότητα, τον τόπο διαμονής. Έτσι οι γιατροί, που έχουν ποσοστό αποταμίευσης πολύ ανώτερο από τον εθνικό μέσο όρο (30% έναντι 15% του διαθέσιμου εισοδήματος) αλλά για ένα εισόδημα ασύγκριτα υψηλότερο, ξοδεύουν στο σύνολο ένα πολύ μεγάλο ποσοστό ενός πολύ υψηλού εισοδήματος, ιδίως για τις διακοπές (10% του διαθέσιμου εισοδήματος), το αυτοκίνητο και τα ακίνητα αγαθά: πολύ συχνά (περισσότερο από τα δύο τρίτα) με ιδιόκτητες κατοικίες, διαθέτουν συχνά εξοχικά σπίτια, ακίνητα για εκμετάλλευση, γεωργικές εκμεταλλεύσεις, δάση και γη (ποτέ στην ουσία βιομηχανικές επιχειρήσεις), καθώς και μετοχές. Στους αγροτικούς παθολόγους, όμως, οι αγορές ακινήτων είναι οι συχνότερες, ενώ οι χρηματικές τοποθετήσεις, που αυξάνουν γενικά με την ηλικία, είναι συχνότερες στους χειρούργους και στους ειδικευμένους γιατρούς (βλ. Centre de recherche économique sur l'épargne: *Enquête sur les comportements patrimoniaux des médecins exerçant en pratique libérale*, CREP, Παρίσι, 1971, 3 τ.). Μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι χειρούργοι και άλλοι ειδικευμένοι γιατροί —και ιδίως του Παρισιού— αφιερώνουν ιδιαίτερα σημαντικό μέρος των εισοδημάτων τους σε δαπάνες πολυτελείας, και ιδίως στην απόκτηση αντικειμένων τέχνης.

[24] K. Marx, *Le capital*, βιβλίο I, κεφάλαιο XII, στο *Œuvres*, τ. I, *Économie*, NRF, Παρίσι, 1965, σσ. 1.097-1.098 [K. Marx, *Das Kapital*, τ. 1, Κεφ. 22, στο: *MEW* 23, Βερολίνο, 1969, σ. 620].

πρώτοι δεν έχουν πάντα τα γούστα των μέσων τους, οι δεύτεροι δεν έχουν σχεδόν ποτέ τα μέσα για τα γούστα τους και αυτό το χάσμα ανάμεσα στο οικονομικό κεφάλαιο και στο πολιτισμικό κεφάλαιο τους καταδικάζει σε έναν ασκητικό αισθητισμό (αυστηρότερη παραλλαγή του καλλιτεχνικού βιοτικού ύφους), που «επωφελείται» απ' ό,τι έχει, υποκαθιστώντας το παλιό με το «ρουστίκ», τα περσικά χαλιά με τα ρουμάνικα, την οικογενειακή αγρέπαυλη με την αναπαλαιωμένη σιταποθήκη, τους πίνακες με τις λιθογραφίες (ή τις ρεπροντιξιόν), πλήθος ανομολόγητων υποκατάστατων τα οποία, όπως οι απομιμήσεις χρυσού, δέρματος κτλ. ή ο αφρώδης οίνος των αληθινών φτωχών, είναι το καθένα και ένας φόρος τιμής που η στέρηση αποτίει στην κατοχή[25]. Το χάσμα ανάμεσα στο οικονομικό κεφάλαιο και στο πολιτισμικό κεφάλαιο ή, ακριβέστερα, στο σχολικό κεφάλαιο που συνιστά τη βεβαιωμένη με πιστοποιητικό μορφή του φαίνεται να είναι ένα από τα θεμέλια της ροπής τους να αμφισβητούν μια κοινωνική τάξη η οποία δεν αναγνωρίζει πλήρως την αξία και τα προσόντα τους επειδή αναγνωρίζει άλλες αρχές ταξινόμησης, διαφορετικές από του σχολικού συστήματος που τους έχει αναγνωρίσει. Αυτή η αξιοκρατική (άρα, κατά μία έννοια, αριστοκρατική) εξέγερση επιτείνεται όταν επαυξάνεται με την πιστή αφοσίωση, τις αποποιήσεις και τις αδυνατότητες, ή τις αποποιήσεις του αδύνατου, που συνακολουθούν μια μικροαστική ή λαϊκή κοινωνική καταγωγή και οι οποίες, συνδυασμένες με τα καθαυτό οικονομικά όρια, απαγορεύουν την πλήρη προσπέλαση της αστικής τάξης[26]. Αντίθετα, για όλους όσοι, όπως οι ελεύθεροι επαγγελματίες, ζουν από την πώληση πολιτιστικών υπηρεσιών σε μια

---

[25] Προϊόν ανάλογου χάσματος ανάμεσα στο πολιτισμικό κεφάλαιο και στο οικονομικό κεφάλαιο, η ίδια μορφή διάθεσης συναντάται στα μέλη των νέων τμημάτων των μεσαίων τάξεων.

[26] Ένας από τους υποκειμενικά αποδεκτούς τρόπους να διαφύγει κανείς τους καταναγκασμούς που απορρέουν από το γεγονός ότι το πολιτισμικό κεφάλαιο αποτελεί *κυριαρχημένη αρχή κυριαρχίας* έγκειται στη συμμετοχή του ως στελέχους στους οργανισμούς τους επιφορτισμένους με την έκφραση και την υπεράσπιση των συμφερόντων των κυριαρχημένων τάξεων. Έτσι, η κατανομή των μελών των διαφορετικών τμημάτων της κυρίαρχης τάξης μέσα στο πεδίο εκείνων που αξιώνουν (με άνισες πιθανότητες επιτυχίας) θέσεις πολιτικών εντολοδόχων (και μια ιδέα των οποίων μπορεί να μας δώσει η ανάλυση των κοινωνικών χαρακτηριστικών των υποψηφίων στις βουλευτικές εκλογές) αντιστοιχεί αρκετά αυστηρά στην κατανομή των αντίστοιχων τμημάτων τους μέσα στο σχετικά αυτόνομο πεδίο της κυρίαρχης τάξης, που και το ίδιο είναι οργανωμένο, όπως είδαμε, σύμφωνα με μια δομή ομόλογη προς τη δομή του πεδίου των κοινωνικών τάξεων. Έπεται ότι οι πολιτικοί αγώνες είναι ένας από τους στίβους όπου διαδραματίζεται η πάλη για την επιβολή της νόμιμης (δηλαδή κυρίαρχης και παραγνωρισμένης ως τέτοιας) αρχής κυριαρχίας.

Ένας «εντελώς κλασικός» καθηγητής

Ο Ζαν Λ., φυσικός, καθηγητής που έχει πάρει την agrégation, παλιός μαθητής της École normale supérieure της οδού Ουλμ, 36 ετών, είναι βοηθός σε ένα πανεπιστήμιο του Παρισιού και μένει στα βορειοδυτικά προάστια· ο πατέρας του, agrégation στη γραμματική, ήταν καθηγητής μέσης εκπαίδευσης, ο παππούς του δάσκαλος. Η γυναίκα του, κόρη φαρμακοποιού, είναι οδοντίατρος· είναι καθηγήτρια στην Οδοντιατρική Σχολή και διατηρεί ιατρείο.

«Ένα μοναστηριακό τραπέζι Λουδοβίκου ΙΓ΄, που το βρήκαμε στα παλιατζίδικα»

Προτιμάει το «λιτό» και το «διακριτικό», γι' αυτό και δεν του αρέσουν «οι μαξιλάρες και οι βαριές κουρτίνες» ούτε τα διαμερίσματα «που είναι φτιαγμένα από τους διακοσμητές» και είναι «αρκετά ευαίσθητος στη συνολική αρμονία ενός εσωτερικού χώρου»: «Αν έχεις την τύχη να βρεις ένα πανέμορφο έπιπλο, υπάρχει ένα πανέμορφο έπιπλο σε μια γωνιά, και τέρμα, αυτό είναι όλο· είναι αρκετό για ένα δωμάτιο». «Σπίτι μας, δεν πάει πολύς καιρός, υπήρχαν φτηνά έπιπλα που τα είχαμε αγοράσει όταν παντρευτήκαμε —το όλο στιλ είχε κάτι το μοντέρνο, δεν ήταν κι άσχημα—, έπιπλα επικαλυμμένα με τικ, όχι ακριβά, μόνο που οι καρέκλες παραδίδουν πια το πνεύμα (...). Τώρα, έχουμε βρει ένα δυο παλιά έπιπλα, πραγματικά παλιά (...), ένα μοναστηριακό τραπέζι Λουδοβίκου ΙΓ΄ που δεν είναι κι άσχημο, το βρήκαμε στα παλιατζίδικα, κάποιος μας το είχε υποδείξει, ένα σεντούκι Λουδοβίκου ΙΓ΄ που είναι κι αυτό καλούτσικο» και το αγόρασαν από έναν αντικέρη στην Αμιένη. «Φυσικά, καρέκλες Λουδοβίκου ΙΓ΄ δε θα έχουμε, γιατί είναι φοβερά ακριβές, κι έπειτα δεν είναι και γερές, αν είναι πραγματικά Λουδοβίκου ΙΓ΄· έτσι, θα φτιάξουμε καρέκλες στιλ Λουδοβίκου ΙΓ΄, που όμως δε θα παίζουν τις παλιές». Η επίπλωση και η διακόσμηση του σπιτιού είναι κυρίως δουλειά της γυναίκας του, που δίνει μεγάλη σημασία στην υπόθεση. «Ξέρει κάμποσα πράγματα, εγώ τίποτα, προπαντός τις τιμές (...), το ευχαριστιέμαι, αλλά τελικά, αν ήμουν ολομόναχος, δε θα σκεφτόμουν στ' αλήθεια να περάσω έτσι τον καιρό μου, δε μ' αρέσει τόσο, αλλά της γυναίκας μου πολύ, και τελικά πάντως το εκτιμώ». Της γυναίκας του της αρέσουν πολύ οι παλιές φαγιάντσες: «Ευχαρίστως θα τη

συνοδέψω αν μου πει "έλα, πάμε να δούμε μια φαγιάντσα", θα το ευχαριστηθώ, νιώθω πως είναι περισσότερο ευαίσθητη από μένα σ' αυτά (...). Υπάρχει κάτι που θα μ' άρεσε πολύ ν' αγοράσω, δεν το έχω κάνει ακόμα, αλλά κοιτάζω πότε πότε, είναι τα παλιά επιστημονικά όργανα, έφτιαχναν καταπληκτικά πράγματα τον περασμένο αιώνα ή τρεις τέσσερις αιώνες πριν».

«Προτιμάω να διαβάσω κάτι πιο συνοπτικό»

Στο σπίτι του, μαστορεύει λίγο και «από υποχρέωση»: «Η γυναίκα μου μου λέει πρέπει να φτιάξεις το ένα, πρέπει να φτιάξεις το άλλο, το κάνω με ανώφελη επιμέλεια, περνάω τον καιρό μου, θα μπορούσα να τα κάνω όλα πιο γρήγορα κι ας τα έκανα λιγότερο καλά, αλλά με ευχαριστεί έτσι, να πιάσω το κόλπο, πώς δουλεύει το σύστημα, και μετά να το φτιάξω».

Δεν έχει τηλεόραση, αλλά έχει την ευκαιρία να βλέπει κάπου κάπου. «Στην τηλεόραση το ενδιαφέρον των πραγμάτων συχνά εξανεμίζεται με τα πολλά πολλά· για ένα δεδομένο θέμα, προτιμάω να διαβάσω κάτι πιο συνοπτικό. Βέβαια, για ορισμένα πράγματα τη θεωρώ αναντικατάστατη. Ομολογώ ότι πήγα στη μητέρα μου να δω τα πρώτα βήματα στη Σελήνη, να, για κάτι τέτοια (...). Θυμάμαι πως έχω δει πέντε λεπτά τον Ιβάν Ίλιτς, αυτό θα το θυμάμαι πάντα, χαίρομαι που τον έχω δει αντί απλώς να τον διαβάζω, που είδα τι είδους άνθρωπος ήταν».

«Όλο μου το διάβασμα βασιζόταν στον *Monde*»

Παίρνει την *Tribune socialiste* –«καλούτσικη είναι»–, διαβάζει τον *Nouvel observateur* ευκαιριακά. Η γυναίκα του παίρνει το *L'Express*: «Βλέπουν επιφανειακά τα πράγματα· υπάρχουν πότε πότε συνεντεύξεις που είναι καλές. Όλο μου το διάβασμα βασιζόταν στον *Monde*, όπου είμαι συνδρομητής, τώρα πια δεν τον διαβάζω τακτικά». Διαβάσματα μάλλον αυστηρά, ούτε αστυνομικά ούτε μυθιστορήματα: «Παρ' όλ' αυτά διάβασα τον *Πρώτο κύκλο* του Σολζενίτσυν, η γυναίκα μου μου είπε "αυτό πρέπει να το διαβάσεις"». Διάβασε επίσης πρόσφατα το *Κοινωνία χωρίς σχολεία* του Ιβάν Ίλιτς» («με σημάδεψε»), το *Η τύχη και η αναγκαιότητα* [του Ζακ Μονό], το *Επιθετικό ένστικτο* του Κόνραντ Λόρεντς. Έχει μια ιστορία των πολιτι-

σμών της Unesco σε εφτά οχτώ τόμους: «Είναι φοβερή, δεν είναι αφήγημα, προπαντός δεν είναι αφήγημα, αν υπάρχουν ήρωες και τα τέτοια, δε μ' ενδιαφέρει. Η αρχαιολογία μ' ενδιαφέρει πολύ (...). Έχω ένα *Αρχαιολογικό λεξικό*, το ανοίγω πολύ, το διαβάζω».

.

«Πράγματα εντελώς κλασικά και φρόνιμα»

«Ένας Βερμέερ, μένω δύο ώρες μπροστά του κι είμαι στ' αλήθεια ικανοποιημένος, σ' αυτό (ένα βιβλίο σχεδίων "ενός τύπου που τον λένε Έσερ", που μόλις του χάρισαν), όχι». Του αρέσει πολύ μια ιστορία της τέχνης, που δημοσιεύτηκε σε μια σειρά με διευθυντή τον Φρανκαστέλ: «Είναι πολύ καλή, κυρίως στο κείμενο, δεν υπάρχουν τόσες ρεπροντιξιόν, δεν είναι τίποτα καταπληκτικό, είναι σχετικά πρωτότυπες, αλλά είναι πολύ καλή γιατί αναλύουν καλά (δεν είναι απλώς ανεκδοτολογική) τις ιδέες των ζωγράφων, πώς όλο αυτό μπλέκεται με την κοινωνική, την οικονομική δομή της εποχής». Δε «γυρνάει εξαντλητικά όλα τα μουσεία», αλλά πηγαίνει «ευχαρίστως»: «Μ' αρέσει, αν ένας φίλος μού πει, να, υπάρχει το τάδε ή, αν είδα ή αν διάβασα τίποτα (...), πάω ευχαρίστως, κάθομαι κάμποσο». Έχει πάει πολλές φορές στην Τοσκάνη και του αρέσουν πολύ «όλα όσα μπορείς να δεις εκεί πέρα (...)· μου αρέσει πολύ να τοποθετώ τους ζωγράφους του καιρού εκείνου τους μεν σε σχέση με τους δε, λέω, ο Αντζέλικο ζωγράφιζε ακόμα έτσι την ώρα που ο άλλος έκανε αυτό». Του αρέσουν πολύ «το Κουατροτσέντο, ο Μποττιτσέλλι, ο Πιέρο ντέλλα Φραντσέσκα, πολύ επίσης ο Βερμέερ, ο Βαττό»: «δεν ξέρω γιατί, τι να πω, το θέμα είναι... η εκτέλεση... (...), μου αρέσουν πολύ οι επιφάνειες, έπειτα αυτή η χάρη, ας πούμε, η γοητεία, η μελαγχολία». Παρ' ότι έχει συνείδηση του γεγονότος ότι οι ζωγράφοι δεν μπορούν να κάνουν χωρίς μεθόδους, δεν εκτιμά εκείνες που χρησιμοποιεί ο Ρουσσό: «Υπάρχει στον τρόπο του κάτι αφύσικο, ηθελημένο, εξεζητημένο, περίτεχνο». «Ο Ματίς, επί παραδείγματι, πράγματα εντελώς κλασικά και φρόνιμα, μου αρέσουν πολύ· ο Πικάσσο συχνά μου αρέσει πολύ· μου αρέσει επίσης ο Βιγιόν, το λίγο που τον ξέρω. Για να πω την αλήθεια, δεν πολυξέρω από σύγχρονη ζωγραφική (...). Ένα πράγμα για μένα δεν είναι ζωγραφική, όλος ο σουρεαλισμός. Κατά τη γνώμη μου, είναι καθαρά διανοητική εργασία, Νταλί και Σία, τα απεχθάνομαι αυτά».

«Την τέχνη της φούγκας την προτιμάω στο εκκλησιαστικό όργανο»

Δεν έχει στερεοφωνικό συγκρότημα («θα μου άρεσε να έχω, αλλά δε μου είναι απαραίτητο») αλλά «ένα πικάπ που δεν είναι κακό» (ένα «μονοφωνικό που το αγόρασα 60.000 φράγκα πριν από καμιά πενταετία»). «Τη μουσική, κατά τη γνώμη μου, πρέπει να πας να τη δεις να γίνεται από τους ανθρώπους που την κάνουν, είναι ο καλύτερος τρόπος, αλλιώς, σπίτι σου, αρκεί να 'χεις κάτι που να μην είναι πάρα πολύ κακό και καλές ερμηνείες (...), δεν είμαι πολύ ευαίσθητος στην ερμηνεία, αλλά πάντως μου αρέσει». «Η αίσθηση της οικονομίας μέσων», η προτίμησή του για ό,τι είναι «λιτό», «η επιστημονική κατάρτιση επίσης» τον ωθούν να εκτιμάει την «καθαρή μουσική». «Η τέχνη της φούγκας είναι τυπική, προτιμάω να την παίζει εκκλησιαστικό όργανο παρά ορχήστρα, είναι πραγματικά καθαρή μουσική, δεν είναι θέμα χροιάς». Αντίθετα, δεν του αρέσουν «οι ρομαντικές μουσικές, παραείναι στομφώδεις, παραείναι μεγαλόστομες»: «Μου αρέσει πολύ ο Μπερλιόζ επί παραδείγματι, αλλά η Φανταστική του Συμφωνία παραείναι μεγαλόστομη». Παρ' ότι έχει «ένα σωρό μικροδραστηριότητες παντός είδους», είναι «πιασμένος τέσσερα βράδια την εβδομάδα από μικρές συγκεντρώσεις, μικρές πρόβες» με μια χορωδία στην οποία είναι μέλος εδώ και μία δεκαετία: «επιπλέον, τώρα τελευταία, με μια ομάδα που είναι ερασιτέχνες της όπερας, τραγουδάμε όπερα, παίζουμε πιάνο, τελικά όλα αυτά παίρνουν πολύ χρόνο». «Για μένα, η κορυφή της μουσικής είναι το Così fan tutte, ο Μότσαρτ (...)· έχω λατρεία για τον Πουλένκ εν γένει, μου αρέσει πολύ ο Ντελαλάντ (...), λάτρεψα τον Βότσεκ. Είδα τον Μπουλέζ να διευθύνει Βότσεκ στην Όπερα του Παρισιού, δεν την ήξερα την όπερα αυτή». Πάει τέσσερις πέντε φορές το χρόνο σε συναυλίες: «Αυτή τη βδομάδα, πήγα κι άκουσα τον Φίσερ-Ντίσκαου, για μένα, είναι ο θεός του λιντ». Δεν ακούει σχεδόν καθόλου μπαριετέ ή τραγούδια, δεν έχει αγοράσει ποτέ δίσκους τραγουδοποιών («μου αρέσει ο Μπρασσένς, αλλά δεν τον ακούω»).

«Με λίγα πράγματα, με οικονομικά μέσα»

Δεν είναι «πολύ γνώστης σε θέματα κινηματογράφου»· πηγαίνει συχνά να δει «έτσι γενικώς, χαζά, στο σινεμά που βρίσκεται στο Ντ.,

τα μεγάλα σουξέ της εποχής που δεν είναι φοβερά κακής ποιότητας». Του αρέσει ο Τρυφό, αλλά είναι «αδιαπέραστος στις αμερικανικές τέχνες» («υπάρχει κάτι το παιδικό, κατά τη γνώμη μου, σε πολλά αμερικανικά φιλμ, εκτός από του Γούντυ Άλλεν»). Όχι πάρα πολλές ιστορικές ταινίες, «προφανώς τον Ναπολέοντα του Αμπέλ Γκανς, είναι κάτι που πρέπει να το έχεις δει, ή το Θωρηκτό Ποτέμκιν ή τον Αλέξανδρο Νιέφσκι». «Είμαι πολύ αλλεργικός σε ό,τι είναι φοβερά βαριά επίδειξη· μου αρέσει πολύ κάποιος να με κάνει να νιώσω κάτι πολύ έντονα με λίγα πράγματα, με οικονομικά μέσα».

Ούτε «γαστρονόμος» ούτε «γνώστης», είναι ωστόσο «αρκετά ευαίσθητος» στα φαγητά που του προσφέρουν. «Όταν με καλούν φίλοι, παρατηρώ και σημειώνω, είναι μια ευχαρίστηση που μ' αρέσει πολύ». Προσπαθεί «να έχει εμφανίσιμα κρασιά» σπίτι του («βρήκα ένα μικρέμπορο του Μποζολαί, που έχει κάτι κομμάτια που μου φαίνονται καλά, αγοράζω από αυτόν»).

«Το ρίχνω στο περπάτημα»

«Θα του άρεσε πολύ να παίζει σκάκι» και παίζει μερικές φορές σκραμπλ. Ασχολείται λίγο με τη φωτογραφία: «Καταλήγω να τραβάω δύο φιλμ των τριάντα έξι κάθε χρόνο, κυρίως στις διακοπές (...). Κάτι που κάνω τυπικά όταν πηγαίνω διακοπές στο βουνό, τραβάω τοπία (...). Περνάω ολόκληρες ώρες μ' ένα χάρτη, για να εντοπίσω ακριβώς τι βλέπω». Στις διακοπές «το ρίχνω στο περπάτημα, αλλά τότε, σαν το βλάκα, την πρώτη μέρα κάνω σαράντα χιλιόμετρα ολοταχώς και μετά με πονάνε τα πόδια μου δυο βδομάδες. Όταν κάνω, κάνω σχετικά εντατικά, αλλά δυστυχώς περνάω μεγάλες περιόδους χωρίς να κάνω (...). Εδώ κι ένα χρόνο έχω ένα σκύλο, πρέπει να τον πηγαίνω βόλτα, το κάνω κι αυτό στο άψε σβήσε. (...) Τα Σάββατα τον παίρνω μαζί μου και, πότε τρέχοντας πότε περπατώντας, κάνουμε δέκα χιλιόμετρα ολοταχώς».

πελατεία, η συσσώρευση οικονομικού κεφαλαίου συγχέεται με τη συσσώρευση συμβολικού κεφαλαίου, δηλαδή με την απόκτηση της φήμης του ικανού και την κατάκτηση της εικόνας του αξιοσέβαστου και έντιμου ανθρώπου, οι οποίες μπορούν εύκολα να μετατραπούν σε πολιτικές θέσεις τοπικού ή εθνικού *προύχοντα*: ευνόητο επομένως να είναι και να νιώθουν

αλληλέγγυοι προς την κατεστημένη (ηθική) τάξη, στην οποία άλλωστε συμβάλλουν σημαντικότατα με καθημερινές παρεμβάσεις, όπως, για να αναφέρουμε απλώς την πλέον ορατή μορφή τους, τις δηλώσεις του Συμβουλίου του Ιατρικού Συλλόγου ή τις πολιτικές θεσιληψίες και δράσεις.

Βλέπουμε ότι η αντίθεση που επιχειρείται συνήθως ανάμεσα στο γούστο το «διανοούμενο» ή «της αριστερής όχθης» και στο γούστο το «αστικό» ή «της δεξιάς όχθης» δεν εγκαθιδρύεται μόνο ανάμεσα στην προτίμηση για τα σύγχρονα έργα (εδώ, μέσα στα όρια των καταλόγων της έρευνας, Πικάσσο, Καντίνσκυ, Μπουλέζ) και στην προτίμηση για τα παλαιότερα και πιο καθιερωμένα έργα (ιμπρεσιονιστική ζωγραφική, ιδίως Ρενουάρ και Βατ τό, *Ουγγρική ραψωδία*, *Τέσσερις εποχές*, *Μικρή νυχτερινή μουσική*), ανάμεσα στην προτίμηση για τις σίγουρες αξίες, τόσο στη ζωγραφική και στη μουσική όσο και στον κινηματογράφο ή στο θέατρο, και στην υποστήριξη του νεοτερισμού, αλλά επίσης ανάμεσα σε δύο κοσμοθεωρήσεις, δύο φιλοσοφίες της ύπαρξης, που συμβολίζονται, αν θέλετε, από τον Ρενουάρ και τον Γκόγια (ή τον Μορουά και τον Κάφκα), επίκεντρα δύο αστερισμών επιλογών — το ροζ και το μαύρο, τη ρόδινη ζωή και τη μαύρη ζωή, το βουλεβάρτο και το πρωτοποριακό θέατρο, τον κοινωνικό οπτιμισμό των ανθρώπων χωρίς προβλήματα και τον αντιαστικό πεσιμισμό των ανθρώπων με προβλήματα, τις υλικές και πνευματικές ανέσεις, με τον οικείο και διακριτικό εσωτερικό χώρο και την παραδοσιακή γαλλική κουζίνα, με την αισθητική και πνευματική αναζήτηση, με την προτίμηση για φαγητά εξωτικά ή —αντιστροφή— εντελώς απλά, για εσωτερικούς χώρους σύνθετους ή —αντιστροφή— ευκολοσυντήρητους, για έπιπλα αγορασμένα στα παλιατζίδικα και για πρωτοποριακά θεάματα[27].

Ενώ τα «διανοούμενα» τμήματα ζητούν περισσότερο από τον καλλιτέχνη μια *συμβολική αμφισβήτηση* της κοινωνικής πραγματικότητας και της ορθόδοξης παράστασης που δίνει γι' αυτήν η «αστική» τέχνη, ο «αστός» προσδοκά από τους καλλιτέχνες του, τους συγγραφείς του, τους κριτικούς του, καθώς και από τους μόδιστρούς του, τους κοσμηματοποιούς του ή τους διακοσμητές του, εμβλήματα διάκρισης που να είναι συγχρόνως εργαλεία *απάρνησης της κοινωνικής πραγματικότητας*[28].

---

[27] Οι εργοδότες και οι ελεύθεροι επαγγελματίες απορρίπτουν ως άσχημη, εντονότερα από όλα τα άλλα τμήματα, τη φωτογραφία του τραυματία.

[28] Στην πραγματικότητα, μια τάξη (ή ένα τμήμα τάξης) δεν προσδιορίζεται τόσο από τη σφαιρική κρίση που εκφέρει για τους διανοούμενους ή τους καλλιτέχνες εν γένει (αν και ο αντιδιανοουμενισμός είναι καθοριστικό χαρακτηριστικό ορισμένων τμημάτων της

Το «αστικό» θέατρο, μόλις αποπραγματωμένη παράσταση μιας από τις μορφές της αστικής ύπαρξης, με τα ωραία σκηνικά του, τις όμορφες γυναίκες του, τις εύκολες περιπέτειές του, τις ελαφριές κουβέντες του, την καθησυχαστική φιλοσοφία του (οποιοσδήποτε άλλος συνδυασμός ουσιαστικών και επιθέτων εξίσου αποδεκτός), φαίνεται να είναι η κατεξοχήν μορφή της τέχνης την οποία αναγνωρίζει ο «αστός», επειδή αναγνωρίζει εκεί τον εαυτό του. Η αστική τάξη περιμένει από την τέχνη (χωρίς να μιλήσουμε για το τι αποκαλεί λογοτεχνία ή φιλοσοφία) ενίσχυση της αυτοπεποίθησής της και, λόγω τόσο αυτάρκειας όσο και ανεπάρκειας, δεν μπορεί ποτέ να αναγνωρίσει στ' αλήθεια τις τολμηρότητες της πρωτοπορίας, ακόμα και στους περισσότερο ουδετεροποιημένους τομείς, όπως στη μουσική: και οι λιγοστοί φωτισμένοι ερασιτέχνες που κατάλαβαν ότι δεν τους στοίχιζε τίποτα να δηλώσουν «στην τέχνη, πάντα αριστερά», όπως η κυρία Ντε Καμπρεμέρ, δεν πρέπει να μας κάνει να λησμονούμε όλους όσοι, θαυμαστές σήμερα του Φλομπέρ ή του Μάλερ, αισθάνονται την ίδια ανυπομονησία για την αταξία, έστω και συμβολική, και την ίδια φρίκη για την «κίνηση», έστω

μικροαστικής τάξης και της αστικής τάξης), όσο από το ποιους καλλιτέχνες και συγγραφείς επιλέγει από την κλίμακα την οποία της προσφέρει το πεδίο παραγωγής. Έτσι, ο αντιδιανοουμενισμός του κυρίαρχου τμήματος της κυρίαρχης τάξης μπορεί να εκφραστεί στην επιλογή διανοουμένων αφιερωμένων στον αντιδιανοουμενισμό εξαιτίας της θέσης τους στο πεδίο των διανοουμένων: και πράγματι, όσο περισσότερο απομακρυνόμαστε από τα «καθαρότερα» είδη, δηλαδή τα πληρέστερα αποκαθαρμένα από οποιαδήποτε αναφορά στον κοινωνικό κόσμο και στην πολιτική (αν τα πάρουμε με τη σειρά, μουσική, ποίηση, φιλοσοφία, ζωγραφική), τόσο περισσότερο οι παραγωγοί τους οποίους αναγνωρίζουν τα κυρίαρχα τμήματα, δραματουργοί και κριτικοί θεάτρου ή φιλόσοφοι και πολιτικοί δοκιμιογράφοι, απέχουν από εκείνους τους οποίους αναγνωρίζουν οι ίδιοι οι παραγωγοί. Το καλλιτεχνικό βιοτικό ύφος, και ιδίως ό,τι εντός του αμφισβητεί τη συνηθισμένη σχέση ανάμεσα στην ηλικία (ή στην κοινωνική καταστατική θέση) και σε διάφορα συμβολικά κατηγορήματα, όπως τα ρούχα, ή σε διάφορες συμπεριφορές, όπως τη σεξουαλική ή την πολιτική συμπεριφορά, εμπερικλείει, όπως άλλωστε μας υπενθυμίζει η αντίδραση που προκαλεί στους παρακμάζοντες μικροαστούς, μια καταγγελία των πρακτικών αξιωμάτων στα οποία θεμελιώνεται η αστική τέχνη του ζην. Όμοια μ' εκείνες τις γριές των αυστραλέζικων μύθων, οι οποίες ανατρέπουν τη δομή των καθιερωμένων σχέσεων ανάμεσα στις γενιές διατηρώντας με μαγικά μέσα το απαλό και λείο δέρμα των είκοσι χρόνων τους, οι καλλιτέχνες και οι διανοούμενοι, στο στιλ του Σαρτρ που αρνήθηκε ένα βραβείο Νόμπελ ή συναναστρεφόταν τους νεαρούς αριστεριστές σε μια ηλικία όπου άλλοι κυνηγάνε τιμές και πλέον μόνο τους ισχυρούς κάνουν παρέα, μπορούν μερικές φορές να θέσουν υπό ερώτηση ένα από τα πιο βαθιά θαμμένα θεμέλια της κοινωνικής τάξης, το *obsequium* για το οποίο μιλούσε ο Σπινόζα, διάθεση εκείνων που «σέβονται τον εαυτό τους» και νιώθουν ότι δικαιούνται να απαιτούν σεβασμό.

και καλλιτεχνικά μετουσιωμένη, όσο και οι ομόλογοί τους του παρελθόντος.

Θα έπρεπε να λάβουμε υπόψη την όλη λογική του πεδίου καλλιτεχνικής παραγωγής και της σχέσης την οποία διατηρεί με το πεδίο της κυρίαρχης τάξης, προκειμένου να κατανοήσουμε γιατί η πρωτοποριακή καλλιτεχνική παραγωγή είναι καταδικασμένη να απογοητεύει, άνισα και πάντα βραχυπρόθεσμα, τις αστικές προσδοκίες[29]. Και πράγματι, δεν είναι τυχαίο ότι η ανάλυση χρειάζεται να διέλθει από μια σειρά αντιθέσεων ώσπου να συναντήσει το γούστο της καλλιτεχνικής πρωτοπορίας. Είναι γεγονός ότι όλα διαδραματίζονται λες και το γούστο της πρωτοπορίας των παραγωγών, παρ' ότι ενσαρκώνει την καλλιτεχνική νομιμότητα, ορίζεται με σχεδόν αρνητικό τρόπο ως το άθροισμα των αρνήσεων απέναντι σε όλα τα γούστα τα κοινωνικά αναγνωρισμένα: της άρνησης του *μέσου γούστου* των μεγαλεμπόρων και των νεόπλουτων εργοδοτών, του προσφιλούς στον Φλομπέρ «μπακάλη», που αποτελεί μία από τις ενσαρκώσεις του «αστού» όπως τον σκέφτονται οι καλλιτέχνες και κυρίως ίσως, σήμερα, της μικροαστικής τάξης, οι πολιτιστικές αξιώσεις της οποίας τη στρέφουν προς τα αγαθά της μέσης κουλτούρας ή προς τα πλέον προσιτά από τα αγαθά της νόμιμης κουλτούρας (όπως είναι η οπερέτα και το πιο εύκολο βουλεβάρτο), τα οποία και υποβαθμίζονται αμέσως εξαιτίας της ιδιοποίησης αυτής· άρνησης του *αστικού γούστου*, δηλαδή του γούστου πολυτελείας, τυπικού της «δεξιάς όχθης» που βρίσκει συνενόχους σε ένα τμήμα των καλλιτεχνών· άρνησης, τέλος, του *δοκησίσοφου γούστου*[30] των καθηγητών, το οποίο, παρ' ότι αντιτίθεται στο προηγούμενο, στα μάτια των καλλιτεχνών συνιστά απλώς παραλλαγή του αστικού γούστου, που περιφρονείται για το βαρύ, δικολαβικό, παθητικό και στείρο διδακτισμό του, για το περισπούδαστο ύφος του και κυρίως, ίσως, για τη φρόνηση και την *οπισθοδρομικότητά* του. Έτσι, η λογική της διπλής αποποίησης μπορεί να οδηγήσει τους καλλιτέχνες να υιοθετήσουν, σαν από πρόκληση, ορισμένες από τις χαρακτηριστικές προτιμήσεις του λαϊκού γούστου: τους βλέπουμε, για παράδειγμα, να εναρμονίζονται με τις λαϊκές

---

[29] Για το ουσιώδες χάσμα ανάμεσα στην παραγωγή και στην κατανάλωση, το οποίο καταδικάζει τους πλέον προωθημένους παραγωγούς σε μετά θάνατον αγορές και οφέλη, βλέπε P. Bourdieu, «Le marché des biens symboliques», *L'année sociologique*, τ. 22, 1973, σσ. 49-126· «La production de la croyance: contribution à une économie des biens symboliques», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 13, 1977, σσ. 3-43.

[30] Προκειμένου για το χαρακτηρισμό του βιοτικού ύφους, υπάρχει πάντα η επιλογή ανάμεσα σε μια ουδέτερη ορολογία (ασκητικό γούστο), που όμως δε λέει πολλά, και στις αυτόχθονες «ετικέτες» (δοκησίσοφο γούστο, αστικό γούστο), που κινδυνεύουν να μας ξαναρίξουν στο στίβο της συμβολικής πάλης όπου έχουν σφυρηλατηθεί.

τάξεις και τα κατώτερα τμήματα των μεσαίων τάξεων, από τις οποίες κατά τα άλλα τους χωρίζουν τα πάντα, για την επιλογή ενός ευκολοσυντήρητου και πρακτικού εσωτερικού χώρου, στον αντίποδα των «αστικών ανέσεων»· αντίστοιχα μπορούν να αποκαταστήσουν, αλλά σε δεύτερο επίπεδο, τις πλέον χλευασμένες μορφές του λαϊκού γούστου, το *κιτς* ή τις κακόγουστες χρωμολιθογραφίες. Το καλλιτεχνικό βιοτικό ύφος, που ορίζεται από αυτή την απόσταση έναντι όλων των άλλων εκδοχών βιοτικού ύφους και των πρόσκαιρων προσκολλήσεών τους, προϋποθέτει ένα ιδιαίτερο είδος κληρονομιάς, όπου ο ελεύθερος χρόνος παίζει ρόλο ανεξάρτητου παράγοντα, ο οποίος μπορεί εν μέρει να υποκαταστήσει το οικονομικό κεφάλαιο[31]. Ο ελεύθερος χρόνος όμως και η διάθεση προς την υπεράσπισή του μέσω της παραίτησης από ό,τι αποκτήματα θα επέτρεπε προϋποθέτουν και το (κληρονομημένο) κεφάλαιο που είναι αναγκαίο για να καταστεί δυνατή (δηλαδή βιώσιμη) η παραίτηση και τη —λίαν αριστοκρατική— διάθεση προς μια τέτοια παραίτηση.

3. Το σημάδι του χρόνου

Δεν υπάρχει πιθανότατα τάξη όπου η αντίθεση ανάμεσα στους νέους και στους γέρους, στους αξιούντες και στους κατέχοντες, αλλά επίσης η αντίθεση ανάμεσα στους παλαιότερους μέσα στην τάξη και στους νεοφερμένους, που δεν είναι πάντα επάλληλη προς την προηγούμενη (εφόσον, σε ορι-

---

[31] Συμβαίνει συχνά οι καλλιτέχνες, με μια σχεδόν πλήρη αντιστροφή της συνηθισμένης κοσμοθεώρησης, να αντιμετωπίζουν τα χρήματα (που κερδίζουν συχνά από δουλειές ξένες προς το επάγγελμά τους) ως μέσο εξαγοράς του χρόνου για να δουλεύουν και να διάγουν τη «ζωή του καλλιτέχνη», που αποτελεί συστατικό μέρος της ειδικής δραστηριότητάς τους (ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις όσον αφορά τη χρήση του χρόνου από τους καλλιτέχνες ανευρίσκονται στο B. Rosenberg και N. Fliegel, *The Vanguard Artist*, The Quadrangle Books, Σικάγο, 1965, ιδίως σ. 312). Έτσι οι καλλιτέχνες (και οι διανοούμενοι) ανταλλάσσουν το χρήμα, εκείνο που θα μπορούσαν να κερδίσουν, με το χρόνο, εκείνον που πρέπει να ξοδέψουν αλόγιστα για να παραγάγουν αντικείμενα συχνά στερημένα (βραχυπρόθεσμα) αγοράς και για να «ανακαλύψουν» αντικείμενα και τόπους η σπανιότητα και η τιμή των οποίων διαμορφώνεται και με τη δική τους συμβολή, αντίκες, μικρά εστιατόρια, νέα θεάματα κτλ., ενώ ιδιοποιούνται με σχεδόν αποκλειστικό τρόπο τα αγαθά ή τις υπηρεσίες συλλογικής χρήσης, μουσεία, γκαλερί ζωγραφικής ή πολιτιστικό ραδιόφωνο. Οι παραλλαγές του ελεύθερου χρόνου και της σχέσης με το χρόνο, με την άνιση ροπή προς την κατανάλωσή του, συγκαταλέγονται στους παράγοντες λόγω των οποίων οι καταναλωτικές δαπάνες εκφράζουν πολύ άνισα τους πόρους των διαφορετικών τάξεων.

σμένους τουλάχιστον τομείς, οι παλαιότεροι είναι και οι πρωιμότεροι), να είναι τόσο καθοριστικές όσο στους κόλπους της κυρίαρχης τάξης, η οποία δεν μπορεί να εξασφαλίσει τη διαιώνισή της αν δεν είναι ικανή να ξεπεράσει τις κρίσεις που είναι εν δυνάμει εγγεγραμμένες στον ανταγωνισμό των τμημάτων για την επιβολή της κυρίαρχης αρχής κυριαρχίας και στην πάλη διαδοχής που διεξάγεται σε κάθε τμήμα. Οι διαφορές μεταξύ των γενεών (και η δυνητικότητα των συγκρούσεων μεταξύ των γενεών) είναι τόσο μεγαλύτερες όσο σημαντικότερες είναι οι αλλαγές που έχουν επέλθει στον ορισμό των πόστων ή στους θεσμοθετημένους τρόπους της προσπέλασής τους, δηλαδή στους *τρόπους γενεάς* των ατόμων που επιφορτίζονται με την κατάληψή τους[32]. Κατά συνέπεια, οι διαφορές που έγκεινται στην ποικιλότητα των τρόπων προσπέλασης του πόστου σε μια δεδομένη στιγμή του χρόνου (και οι οποίες είναι ιδιαίτερα ορατές σε πληθυσμούς πολύ διασκορπισμένους από αυτή την άποψη, όπως στα στελέχη και στους μηχανικούς) επαυξάνονται από την ποικιλότητα την οποία εισάγουν οι παραλλαγές του ορισμού του πόστου και των συνθηκών προσπέλασης του πόστου στο πέρασμα του χρόνου, και ιδίως οι παραλλαγές του σχετικού βάρους των διαφορετικών τρόπων πρόσβασης οι οποίες συνδέονται με τους μετασχηματισμούς του εκπαιδευτικού συστήματος και των σχέσεων ανάμεσα στο σύστημα αυτό και στον παραγωγικό μηχανισμό[33]. Οι παραλλαγές αυτές, οι

---

[32] Οι διαφορές που προκύπτουν από την εμφάνιση νέων επαγγελμάτων και από το μαρασμό ή τον επαναπροσδιορισμό των παλαιών επαγγελμάτων διαφεύγουν αναπόφευκτα από τα συστήματα ταξινόμησης που χρησιμοποιεί η επίσημη στατιστική και τα οποία αντιστοιχούν αναγκαία σε μια ξεπερασμένη κατάσταση της πάλης των ταξινομήσεων.

[33] Η αντίθεση ανάμεσα στους μεγαλύτερους στην ηλικία, που αξιοδοτούν τις ασκητικότερες ηθικοπρακτικές διαθέσεις, και στους νεότερους, που αυτοαναγνωρίζονται στις πλέον τυπικές αξίες του μοντέρνου στελέχους, είναι ιδιαίτερα εμφανής στα στελέχη και στους μηχανικούς — και δευτερευόντως στους καθηγητές και στους ελεύθερους επαγγελματίες: για παράδειγμα, στο σύνολο της τάξης, οι άνω των 45 ετών επιλέγουν τον ευσυνείδητο φίλο σε ποσοστό 51,5% έναντι 24,5% στους νεότερους, που αναφέρουν δυναμικό φίλο σε ποσοστό 39% έναντι 19,5% στους μεγαλύτερους· στα στελέχη και στους μηχανικούς, 42,5% των νέων αναφέρουν δυναμικό έναντι 8% των πιο ηλικιωμένων, ενώ 15% αναφέρουν ευσυνείδητο έναντι 54% των πιο ηλικιωμένων (ίδιου τύπου παραλλαγές, πάντα πιο τονισμένες στα στελέχη και στους μηχανικούς, καταγράφονται και στην περίπτωση των επιθέτων θελητικός, που παραλλάσσει όπως το δυναμικός, και καλοαναθρεμμένος, που παραλλάσσει όπως το ευσυνείδητος). Μια εξέλιξη της ίδιας κατεύθυνσης (που φαίνεται να συνακολουθεί μια γενική αύξηση του πολιτισμικού κεφαλαίου) παρατηρείται στο γούστο σε θέματα νόμιμης κουλτούρας: έτσι, τα στελέχη και οι μηχα-

οποίες συνδέονται με την ιστορία και είναι μεν ιδιαίτερα σημαντικές στην περίπτωση των τμημάτων των πλέον άμεσα συνδεμένων με την οικονομία, όπως είναι οι μηχανικοί και τα στελέχη, ωστόσο έχουν επηρεάσει με πιο ύπουλο τρόπο το σύνολο της κυρίαρχης τάξης, έχουν κάθε πιθανότητα να περάσουν απαρατήρητες, αφενός επειδή μας αποκαλύπτονται πάντα σε συνδυασμό με την ηλικία, οπότε ενδέχεται να εκληφθούν ως αποτέλεσμα της βιολογικής ή και της κοινωνικής ηλικίας και όχι της γενιάς, αφετέρου επειδή αναμεταφράζονται σε τροχιές, δηλαδή σε ατομικές ιστορίες, που είναι η καθεμία και μία απάντηση σε μια καθορισμένη κατάσταση των όποιων ευκαιριών προσφέρονται αντικειμενικά από τη συλλογική ιστορία στο σύνολο μιας γενιάς. Σε αντίθεση με τους ελεύθερους επαγγελματίες (ή τουλάχιστον τους γιατρούς), οι οποίοι, επειδή έχουν μπορέσει να διατηρήσουν τον παραδοσιακό ορισμό του πόστου και των όποιων ικανοτήτων απαιτεί, υπερασπιζόμενοι, μεταξύ των άλλων, τις πλέον μαλθουσιανές συνθήκες προσπέλασης του πόστου, διαφεύγουν κατά κάποιον τρόπο από την ιστορία και από τις διαιρέσεις μεταξύ των γενεών, κατηγορίες όπως τα στελέχη ή οι μηχανικοί συγκεντρώνουν άτομα που διαχωρίζονται και από την άποψη της τροχιάς και από την άποψη της γενιάς, η οποία νοείται ως το σύνολο των προϊόντων ενός ίδιου τρόπου γενιάς που σχετίζεται με μια παρόμοια κατάσταση των αντικειμενικών ευκαιριών. Και πράγματι, εξαιτίας της δυαδικότητας των τρόπων πρόσβασης, βάσει του τίτλου και σύμφωνα με τη σειρά, και των συνακόλουθων διαιρέσεων που παρεμπόδιζαν μια οργανωμένη υπεράσπιση των τρόπων πρόσβασης και των συνακόλουθων προνομίων, οι κατηγορίες αυτές επηρεάστηκαν πολύ πιο άμεσα από τα αποτελέσματα της επέκτασης της σχολικής φοίτησης, η οποία, αυξάνοντας τον αριθμό των τίτλων που δίνουν δικαίωμα στο πόστο, μετέβαλε τόσο την έμπρακτη σχέση τίτλου-πόστου όσο και τη μορφή του ανταγωνισμού για το πόστο ανάμεσα σε κατόχους και σε μη κατόχους τίτλων[34]. Εκτός από αυτό, οι μετασχη-

---

νικοί κάτω των 45 ετών αναφέρουν συχνότερα τη *Γαλάζια ραψωδία* (32% έναντι 17,5%) ή τις *Τέσσερις εποχές* (47% έναντι 24%), λιγότερο συχνά την *Αρλεζιάνα* (14,5% έναντι 28%), την *Ουγγρική ραψωδία* (32% έναντι 58,5%), τον *Ωραίο γαλάζιο Δούναβη* (13% έναντι 30,5%).

[34] Από αυτή την άποψη, οι καθηγητές καταλαμβάνουν ενδιάμεση θέση ανάμεσα στους ελεύθερους επαγγελματίες και στους μηχανικούς ή στα στελέχη. Επειδή δεν μπορούν να ελέγξουν τις συνθήκες πρόσβασης, έχουν προσπαθήσει να ελέγξουν, τουλάχιστον σε επίπεδο ανώτατης εκπαίδευσης, τις συνθήκες προαγωγής (βλ. P. Bourdieu, L. Boltanski και P. Maldidier, «La défense du corps», *Information sur les sciences sociales*, X, 4, 1971).

ματισμοί της οικονομίας αναμεταφράστηκαν σ' ένα μετασχηματισμό των αριθμητικών και ιεραρχικών σχέσεων ανάμεσα στις διαφορετικές λειτουργίες στελέχωσης και διεύθυνσης, καθορίζοντας ταυτόχρονα μια ανατροπή του συστήματος των ευκαιριών οι οποίες προσφέρονται στα προϊόντα διαφορετικών τύπων κατάρτισης, αυτοδίδακτους που βγήκαν από τη γραμμή, μηχανικούς που βγήκαν από τις μικρές σχολές, μηχανικούς των επιστημονικών μεγάλων σχολών (Πολυτεχνείου, Μεταλλειολόγων κτλ.), σπουδαστές των Ινστιτούτων Πολιτικών Επιστημών ή της Ανώτατης Σχολής Εμπορικών Σπουδών (HEC).

Επιπλέον, η εμφάνιση μεγάλου αριθμού *νέων θέσεων*, οι οποίες υπόσχονται κέρδη τουλάχιστον ισοδύναμα με τα κέρδη των καθιερωμένων θέσεων, όπου τερματίζουν αυστηρά προβλέψιμες σταδιοδρομίες, χωρίς όμως να προσφέρουν τις ίδιες εγγυήσεις ασφάλειας, τείνει να ανατρέψει το σύστημα των διαφορικών ευκαιριών κέρδους: τουλάχιστον στη φάση όπου εμφανίζουν τους περισσότερους κινδύνους και προσφέρουν τα μεγαλύτερα κέρδη, οι θέσεις αυτές, τοποθετημένες σε κρίσιμα σημεία της κοινωνικής δομής, προσελκύουν κατά προτεραιότητα όσους οφείλουν στην κοινωνική καταγωγή τους την κλίση προς τις ριψοκίνδυνες τοποθετήσεις, τις αναγκαίες σχέσεις για να τις πραγματοποιήσουν και τις απαραίτητες πληροφορίες για να τις επιτύχουν.

Παρ' ότι τα στελέχη και οι μηχανικοί κατέχουν το μονοπώλιο των εργαλείων συμβολικής ιδιοποίησης του αντικειμενοποιημένου πολιτισμικού κεφαλαίου υπό μορφή οργάνων, μηχανημάτων κτλ., που είναι απαραίτητα προκειμένου το οικονομικό κεφάλαιο να ασκήσει την εξουσία του στο πολιτισμικό κεφάλαιο, και παρ' ότι οφείλουν στο μονοπώλιο αυτό μια πραγματική διοικητική εξουσία και σχετικά προνόμια στους κόλπους της επιχείρησης, τα κέρδη τα οποία παράγει το πολιτισμικό τους κεφάλαιο τα ιδιοποιούνται τουλάχιστον εν μέρει όσοι κατέχουν την *εξουσία πάνω σ' αυτό το κεφάλαιο*, δηλαδή όσοι κατέχουν το αναγκαίο οικονομικό κεφάλαιο ώστε να εξασφαλίσουν τη συγκέντρωση και την ενεργοποίηση του πολιτισμικού κεφαλαίου. Έπεται ότι τα στελέχη και οι μηχανικοί καταλαμβάνουν μέσα στην κυρίαρχη τάξη μια θέση ξεκρέμαστη, που τους οδηγεί σε μια πολύ αμφίθυμη προσχώρηση στην επιχείρηση και στην «κοινωνική ευταξία»: όταν προβαίνουν σε διεκδικήσεις ή εξεγέρσεις, υπακούουν τόσο στην αξιοκρατική αγανάκτηση, επειδή αντιμετωπίζονται σαν τους συνηθισμένους εργαζόμενους, ή στο μέλημα να διατηρήσουν τη νόμιμη απόσταση από εκείνους, την οποία έχουν καθιερώσει οι σχολικές ετυμηγορίες, όσο και στο αίσθημα μιας αληθινής αλληλεγγύης συνθήκης· και αντίστροφα, η αγχώδης επιδίωξη της ένταξης στην τάξη, είτε για τους ίδιους είτε για τα παιδιά

τους, παραχωρεί πάντα ένα —μεταβλητό ανάλογα με τη συγκυριακή κατάσταση των συμφερόντων τους— μέρος σε μια αμφίθυμη μνησικακία για τα διακυβεύματα τα οποία οι ίδιοι δεν μπορούν ούτε να ιδιοποιηθούν πλήρως ούτε, ακόμα περισσότερο, να αγνοήσουν και να αρνηθούν πλήρως. Όλες αυτές οι χαρακτηριστικές διαθέσεις της κατηγορίας στο σύνολό της φαίνεται να φτάνουν στην υψηλότερη έντασή τους σε όσους, επειδή δεν κατέχουν σχολικό κεφάλαιο ή το σχολικό κεφάλαιο το πολυτιμότερο τη συγκεκριμένη στιγμή (π.χ., τίτλο μεγάλης σχολής μάλλον παρά μικρής, νομικοοικονομική κουλτούρα μάλλον παρά παραδοσιακή λογοτεχνική ή επιστημονική κουλτούρα) ή το αναγκαίο σχολικό κεφάλαιο για να το βάλουν να καρποφορήσει στις αγορές που προσφέρουν τα υψηλότερα ποσοστά κέρδους, εκτοπίζονται σε θέσεις *τεχνικών*, δηλαδή εκτελεστικών οργάνων στην ουσία στερημένων οικονομικού, πολιτικού ή πολιτισμικού κεφαλαίου: εισάγοντας στις κατώτερες θέσεις της κυρίαρχης τάξης τις μικροαστικές διαθέσεις που τους έδωσαν τη δυνατότητα να προσπελάσουν τις θέσεις αυτές, αντιτίθενται σχεδόν από κάθε άποψη στα νεαρά στελέχη που προέρχονται από τις μεγάλες σχολές και επίσης, συχνότατα, από τις μεγάλες οικογένειες, τα οποία καταλαμβάνουν σημαντικό μέρος των νέων θέσεων που προσφέρονται από τον ιδιωτικό τομέα[35]. Η διασπορά του τμήματος, απλή κατηγορία της γραφειοκρατικής στατιστικής, αλλά επίσης κίνηση συντεχνιακής άμυνας που καταδηλώνεται στην *παράσταση* την οποία δίνει και σχηματίζει για τον εαυτό του, εκφράζει την αντικειμενική αμφισημία της θέσης των «στελεχών», καταδικασμένων καθώς είναι να παραπαίουν ανάμεσα στη συνεργασία και στην απόσταση, άρα να αποτελούν το διακύβευμα *στρατηγικών προσάρτησης* που τους επιτρέπουν να παζαρέψουν την αλληλεγγύη τους· έγκειται επίσης στο γεγονός ότι η λέξη «στέλεχος» είναι ένας από εκείνους

---

[35] Και το ίδιο ισχύει στον άλλο τομέα του πεδίου, με πολυάριθμους εργοδότες, μεσαίους ή μεγάλους, «φτασμένους με τον ιδρώτα του προσώπου τους», η έξη των οποίων, σαν τη βάρκα που συνεχίζει να κινείται από κεκτημένη ταχύτητα για την οποία μιλούσε ο Χιουμ, τείνει να παρατείνει τις αρετές του ασκητισμού και της αποταμίευσης, τα γούστα και τα ενδιαφέροντα της αφετηρίας: με άλλα λόγια, οι εργοδότες δε διακρίνονται μόνο ανάλογα με το μέγεθος και την καταστατική θέση των επιχειρήσεων που διευθύνουν και, αδιαχώριστα, ανάλογα με τους τίτλους ιδιοκτησίας ή μεγάλης σχολής που διαθέτουν, αλλά επίσης, παρ' ότι σε μικρότερο βαθμό, ανάλογα με την τροχιά που τους οδήγησε στη θέση τους. (Οι αναλύσεις αυτές επαληθεύτηκαν και συγκεκριμενοποιήθηκαν έκτοτε από την ανάλυση των ιδιοτήτων των εργοδοτών στις διακόσιες μεγαλύτερες γαλλικές επιχειρήσεις – 6λ. P. Bourdieu και M. de Saint Martin, «Le patronat», *Actes de la recherche*, 20-21, Μάρτιος-Απρίλιος 1978, σσ. 3-82.)

τους *τίτλους* οι οποίοι, καθόσον συνιστούν αμοιβή συνδεμένη με την κατοχή μιας θέσης, είναι ένα από τα προνομιακά όργανα των παιχνιδιών του ονομαστικού και του πραγματικού.

Αν και η αντίθεση ανάμεσα στις καθιερωμένες θέσεις και στις νέες θέσεις, με το αντίστοιχο βιοτικό ύφος, δε συμπίπτει επακριβώς με την αντίθεση ανάμεσα στο δημόσιο τομέα και στον ιδιωτικό τομέα, το χαρακτηριστικό βιοτικό ύφος της «νέας αστικής τάξης» συναντάται κυρίως στα στελέχη του ιδιωτικού τομέα. Και πράγματι, παρ' ότι η έρευνα δε συλλαμβάνει με επάρκεια τα διακριτικά γνωρίσματα της νέας αστικής τάξης[36], καταγράφει ένα σύνολο μικρών αλλά συστηματικών αντιθέσεων ανάμεσα στα στελέχη του δημοσίου, που ως επί το πλείστον προέρχονται από τις λαϊκές και τις μεσαίες τάξεις και είναι πλησιέστερα στους μηχανικούς, και στα στελέχη του ιδιωτικού τομέα, νεαρότερα, υψηλότερης κοινωνικής καταγωγής στο σύνολό τους, που συχνά έχουν περάσει από την Ανώτατη Σχολή Εμπορικών Σπουδών και τις Πολιτικές Επιστήμες και είναι πλησιέστερα στους ελεύθερους επαγγελματίες. Τα στελέχη του ιδιωτικού τομέα συχνάζουν λίγο περισσότερο στους παλαιοπώλες, επιλέγουν Νταλί και Καντίνσκυ σε αντίθεση με τον Βλαμένκ, τον Ρενουάρ και τον Βαν Γκογκ, που έχουν την προτίμηση των στελεχών του δημοσίου, την *Τέχνη της φούγκας* και το *Κοντσέρτο για το αριστερό χέρι* μάλλον παρά την *Αρλεζιάνα*, την *Τραβιάτα*, το *Λυκόφως των θεών*, τη *Μικρή νυχτερινή μουσική* και τη *Σεχραζάντ* ή ακόμα τον Αζναβούρ, τη Φρανσουάζ Αρντύ και τον Μπρασσένς παρά τον Μπεκό, την Πιαφ και τον Ζακ Μπρελ, τα φιλοσοφικά δοκίμια και την ποίηση παρά τις ταξιδιωτικές αφηγήσεις, τα ιστορικά αφηγήματα και τα κλασικά έργα· περιγράφουν τον ιδανικό φίλο ως άνθρωπο με καλλιτεχνικά χαρίσματα και αρχοντικό αντί για ευσυνείδητο, *μπον βιβέρ* και μετρημένο, τον εσωτερικό χώρο των ονείρων τους ως σύνθετο, όλο φαντασία και ζεστό αντί για λιτό, αρμονικό και διακριτικό. Με δυο λόγια, διαφέροντας λίγο από την άποψη της αυστηρής πολιτιστικής ικανότητας (γνώση των συνθετών), τα στελέχη του ιδιωτικού τομέα και τα στελέχη του δημόσιου τομέα αντιτίθενται σαφώς σε όλους τους τομείς που εμπίπτουν στην τάξη του ήθους.

Οι διαφορές αυτές θα ήταν πολύ πιο τονισμένες, αν καθεμία από τις δύο κατηγορίες δεν περιελάμβανε ένα τμήμα ατόμων που εμφανίζουν τις κυρίαρχες ιδιότητες

---

[36] Η έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 1963, εν μέρει επειδή διαπνεόταν από την πρόθεση να συλλάβει τις βαθύτερες —και σχετικά ανεξάρτητες από το χρόνο— διαθέσεις, δεν ήταν το καλύτερο εργαλείο για να συλλάβει τις παραλλαγές των πρακτικών και των συστημάτων προτιμήσεων οι οποίες συνδέονται με τις ιστορικές συνθήκες. Γι' αυτό χρειάστηκε να προστρέξουμε στη δευτερογενή ανάλυση μιας έρευνας αγοράς για την «κατανάλωση των στελεχών» (Συμπληρωματικές Πηγές, V), η οποία, επειδή κατευθυνόταν από το μέλημα να προλάβει τη ζήτηση αγαθών πολυτελείας, ήταν ό,τι έπρεπε για τις πλέον διακριτικές καταναλωτικές πρακτικές των νέων εκδοχών βιοτικού ύφους.

της αντίθετης κατηγορίας: αστικής καταγωγής απόφοιτοι των μεγάλων σχολών οι οποίοι, περαστικοί από τα ανώτερα δημόσια λειτουργήματα, προσεγγίζουν πολύ τους μηχανικούς του Πολυτεχνείου ή τους ελεύθερους επαγγελματίες, χωρίς τίτλους στελέχη του ιδιωτικού τομέα προερχόμενα από τις μεσαίες ή τις λαϊκές τάξεις, που προσεγγίζουν πολύ τα στελέχη του δημόσιου τομέα και τους συνηθισμένους μηχανικούς.

Η νέα αστική τάξη όμως χαρακτηρίζεται κυρίως σε αντίθεση με την παλιά αστική τάξη των επιχειρηματιών. Τα στελέχη του ιδιωτικού τομέα, έχοντας φτάσει σε νεαρότερη ηλικία σε θέσεις εξουσίας, τις περισσότερες φορές χωρίς να διαθέτουν πανεπιστημιακούς τίτλους, ανήκοντας τις περισσότερες φορές σε σημαντικότερες και πιο σύγχρονες επιχειρήσεις, διακρίνονται από τους εργοδότες της βιομηχανίας και του εμπορίου, παραδοσιακή αστική τάξη, με τις διακοπές τους στις λουτροπόλεις, τις δεξιώσεις τους και τις κοσμικές υποχρεώσεις τους, μέσω ενός βιοτικού ύφους πιο «νεοτεριστικού» και πιο «νεανικού», πιο συμμορφωμένου εν πάση περιπτώσει προς το νέο κυρίαρχο ορισμό του ιθύνοντα (παρ' ότι η ίδια αντίθεση συναντάται και στους εργοδότες): έτσι, διαβάζουν σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους άλλους την οικονομική εφημερίδα *Les Echos* (δείκτης διείσδυσης 126 έναντι 91 για τους εργοδότες της βιομηχανίας) και εβδομαδιαία περιοδικά αφιερωμένα στην οικονομία και στα οικονομικά (ήτοι δείκτης διείσδυσης 224 έναντι 190 για τους εργοδότες της βιομηχανίας)· φαίνονται λιγότερο επιρρεπείς στην επένδυση του κεφαλαίου τους σε ακίνητη περιουσία· επιδίδονται συχνότερα στα αθλήματα που είναι ταυτόχρονα σικ, ενεργητικά και συχνά «κυβερνητικά», όπως η ιστιοπλοΐα, το χειμερινό και θαλάσσιο σκι, το τένις και δευτερευόντως η ιππασία και το γκολφ, και σε παιχνίδια συναναστροφών ταυτόχρονα «πνευματικά» και σικ — μπριτζ και προπαντός σκάκι. Και κυρίως, ταυτίζονται πληρέστερα με το ρόλο του σύγχρονου στελέχους που είναι στραμμένο προς το εξωτερικό (παρουσιάζουν μαζί με τα στελέχη του δημοσίου και τους μηχανικούς το υψηλότερο ποσοστό ταξιδιών στο εξωτερικό) και ανοιχτό στις μοντέρνες ιδέες (όπως μαρτυρεί η σημαντικότατη συμμετοχή τους σε επαγγελματικά συνέδρια ή σεμινάρια). Έναν τελευταίο δείκτη αυτής της αντίθεσης, φαινομενικά ελάσσονα αλλά πολύ δηλωτικό, μπορούμε να τον δούμε στο γεγονός ότι τα στελέχη του ιδιωτικού τομέα έχουν σε σαφώς μεγαλύτερο ποσοστό (αναλογικά) ουίσκι στο σπίτι τους, ενώ οι εργοδότες της βιομηχανίας και του εμπορίου παραμένουν οι περισσότερο προσκολλημένοι στη σαμπάνια, κατεξοχήν παραδοσιακό ποτό. Αυτός ο συνδυασμός πολυτελών και ταυτόχρονα πνευματικών ιδιοτήτων, που μοιάζουν ασύμβατες επειδή συσχετίζονται συνήθως με διαμετρικά αντίθετες θέσεις στην κυρίαρχη τάξη, αντιπαραθέτει τη

νέα επιχειρηματική αστική τάξη τόσο στους καθηγητές όσο και στους παραδοσιακούς εργοδότες, τα ακριβά αυτοκίνητα των οποίων, οι διακοπές τους σε ξενοδοχεία, τα γιοτ, το γκολφ ανακαλούν ηθικοπρακτικές διαθέσεις που θεωρούνται πλέον κάπως «παλιομοδίτικες». Επίσης όμως αντιπαρατίθεται στους ελεύθερους επαγγελματίες και στον κάπως διαφορετικό συνδυασμό πολυτέλειας και κουλτούρας που τους χαρακτηρίζει, με τη μεγάλη της ένταξη στην οικονομική ζωή την οποία πιστοποιεί η ανάγνωση οικονομικών εφημερίδων (*Les Echos*) και περιοδικών (*L'Expansion, Entreprise*), με μια επαγγελματική δραστηριότητα που συνεπάγεται ένα βιοτικό ύφος νεοτεριστικό και κοσμοπολίτικο, με τα μακρινά (αεροπορικά) και συχνά επαγγελματικά της ταξίδια, τα επαγγελματικά της γεύματα και κοκτέιλ, τα συνέδρια και τα σεμινάριά της.

Η νέα αστική τάξη είναι η πρωτεργάτις της ηθικοπρακτικής μετατροπής που απαιτείται από τη νέα οικονομία από την οποία αντλεί την ισχύ της και τα κέρδη της, και η λειτουργία της οποίας εξαρτάται τόσο από την παραγωγή των αναγκών και των καταναλωτών όσο και από την παραγωγή των ίδιων των προϊόντων. Η νέα λογική της οικονομίας υποκαθιστά την ασκητική ηθική της παραγωγής και της συσσώρευσης, που θεμελιώνεται στην αποχή και στη λιτότητα, στην αποταμίευση και στον υπολογισμό, με μια ηδονιστική ηθική της κατανάλωσης θεμελιωμένη στην πίστωση, στη δαπάνη, στην απόλαυση. Η οικονομία αυτή θέλει έναν κοινωνικό κόσμο που κρίνει τους ανθρώπους από τις καταναλωτικές τους ικανότητες, από το *standing* τους, από το βιοτικό τους ύφος τόσο όσο και από τις παραγωγικές τους ικανότητες. Βρίσκει τους ένθερμους εκπροσώπους της στη νέα μικροαστική τάξη που απαρτίζεται από πωλητές συμβολικών αγαθών και υπηρεσιών, εργοδότες και στελέχη των τουριστικών επιχειρήσεων και της δημοσιογραφίας, του τύπου και του κινηματογράφου, της μόδας και της διαφήμισης, της διακόσμησης και της κτηματαγοράς: με τις ύπουλα επιτακτικές συμβουλές τους και με το παράδειγμα μιας τέχνης του ζην την οποία βιώνουν ως παραδειγματική, οι νέοι *taste makers* προτείνουν μια ηθική που περιστέλλεται σε μια τέχνη του καταναλώνειν, του δαπανάν και του απολαμβάνειν. Με ανακλήσεις στην τάξη οι οποίες εμφανίζονται ως συμβουλές ή προειδοποιήσεις, συντηρούν, κυρίως στις γυναίκες, προνομιακά υποκείμενα και αντικείμενα των καταναλωτικών πράξεων, το φόβο πως δεν είναι στο ύψος των αναρίθμητων καταναλωτικών καθηκόντων που εμπεριέχονται στο «απελευθερωμένο» βιοτικό ύφος και το αίσθημα ότι δεν κατέχουν τις απαραίτητες διαθέσεις για να τα εκπληρώσουν – καινοφανής μορφή του αισθήματος της ηθικής αναξιότητας.

Η νέα αστική τάξη, που συντίθεται από όσα μέλη των κυρίαρχων τμη-

μάτων έχουν διενεργήσει την αναγκαία αναμετατροπή προκειμένου να προσαρμοστούν στο νέο τρόπο ιδιοποίησης του κέρδους τον οποίο συνεπάγεται ο μετασχηματισμός της δομής του πεδίου των επιχειρήσεων, είναι στην πρωτοπορία του μετασχηματισμού των ηθικοπρακτικών διαθέσεων και της κοσμοθεώρησης ο οποίος επιτελείται στους κόλπους της αστικής τάξης, που είναι και η ίδια στην πρωτοπορία (όπως δείχνει ο πίνακας 17) ενός γενικού μετασχηματισμού του βιοτικού ύφους, ιδιαίτερα έκδηλου στο επίπεδο του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στα φύλα και του τρόπου επιβολής της κυριαρχίας. Εκείνη επινοεί ή εισάγει (από τις Ηνωμένες Πολιτείες) το νέο τρόπο κυριαρχίας, που βασίζεται στο *μαλακό τρόπο*, στο σχολείο όπως και στην εκκλησία ή στην επιχείρηση, και σε αυτό το «άνετο» βιοτικό ύφος που σηματοδοτείται πρώτα απ' όλα από έναν εξευφημισμό όλων των εκδηλώσεων της κοινωνικής απόστασης —ιδίως των ενδυματολογικών— και από μια μελετημένη εγκατάλειψη της κατάλληλης για να την εξασφαλίσει αριστοκρατικής ακαμψίας. Μόνο οι αφελείς μπορούν να αγνοούν, ύστερα από τόσες ιστορικές μελέτες για τη συμβολική της εξουσίας, ότι οι ενδυματολογικοί και κοσμητικοί τρόποι αποτελούν κεφαλαιώδες στοιχείο του τρόπου κυριαρχίας. Και η όλη αντίθεση ανάμεσα στους «παλιούς καιρούς» και στους «νέους καιρούς», ανάμεσα στην ακεραιοκρατική εργοδοσία και στη νεοτεριστική εργοδοσία, ενημερωμένη για τις τελευταίες τεχνικές του *management*, των δημόσιων σχέσεων και της δυναμικής της ομάδας, διαβάζεται στην αντίθεση ανάμεσα στον κοιλαρά και επιτηδευμένο εργοδότη και στο μαυρισμένο, λεπτό και «άνετο» στέλεχος — στην περιβολή καθώς και στους τρόπους, στα κοκτέιλ καθώς και στις σχέσεις με εκείνους τους οποίους αποκαλεί «κοινωνικούς εταίρους».

Η αστική διάκριση ορίζεται πάντα, τόσο στο πώς μιλάει κανείς όσο και στο πώς κουμαντάρει το σώμα του, από τη *χαλάρωση μέσα στην ένταση*, την άνεση στη συμπεριφορά και την αυτοσυγκράτηση — σπάνιος, και σε υψηλό βαθμό απίθανος, συνδυασμός ανταγωνιστικών ιδιοτήτων. Και όλα συμβαίνουν λες και το διακύβευμα της πάλης που αντιπαραθέτει την παλιά αστική τάξη στη νέα είναι το προνόμιο το οποίο χορηγείται στο ένα ή στο άλλο από τα αντίθετα τα οποία η διάκριση οφείλει να συμφιλιώσει: ενώ οι τζούνιορ της κυρίαρχης τάξης και της νέας αστικής τάξης καταγγέλλουν τη σφιγμένη αυστηρότητα της παλιάς, κορδωμένης αστικής τάξης και κηρύσσουν το «ξεσφίξιμο» και το «χαλαρό» βιοτικό ύφος, η παλιά αστική τάξη καταδικάζει το «λάσκο» βιοτικό ύφος της νέας αστικής τάξης και ζητάει, σε επίπεδο γλώσσας ή ηθών, περισσότερη ευπρέπεια και αυτοσυγκράτηση.

Το βιοτικό ύφος της νέας ηθικοπρακτικής πρωτοπορίας εκφράζει αμε-

Ένα αγόρι μπορεί να βγει μόνο του πριν από τα 18 του χρόνια (1959)	39	29	42	40	*62*
Ένα κορίτσι μπορεί να βγει μόνο του πριν από τα 18 του χρόνια (1959)	12	5	14	14	*26*
Πρέπει να αφήνουμε τα δεκαοκτάχρονα αγόρια να βλέπουν όποιες ταινίες θέλουν (1971)	56	62	69	*70*	69
Πρέπει να αφήνουμε τα δεκαοκτάχρονα κορίτσια να βλέπουν όποιες ταινίες θέλουν (1971)	55	58	63	*66*	66
Τα μεικτά σχολεία είναι καλό πράγμα για τη διαπαιδαγώγηση των αγοριών (1971)	59	64	75	81	*87*
Τα μεικτά σχολεία είναι καλό πράγμα για τη διαπαιδαγώγηση των κοριτσιών (1971)	55	64	74	78	*86*
Η πώληση αντισυλληπτικών στις ανύπαντρες ανήλικες να γίνεται χωρίς την άδεια των γονέων (1967)	8	18	13	20	*32*
Η έκτρωση δεν είναι εγκληματική πράξη (1971)	24	*	44	*56*	47

Ενα αγόρι (δεν) μπορεί να βγει μόνο του από τα 18 και πάνω (1959)	58	*71*	56	58	38
Ενα κορίτσι (δεν) μπορεί να βγει μόνο του από τα 18 και πάνω (1959)	83	*88*	82	82	70
Δεν πρέπει να αφήνουμε τα δεκαοκτάχρονα αγόρια να βλέπουν όποιες ταινίες θέλουν (1971)	*38*	33	25	26	26
Δεν πρέπει να αφήνουμε τα δεκαοκτάχρονα κορίτσια να βλέπουν όποιες ταινίες θέλουν (1971)	*38*	*38*	31	30	28
Τα μεικτά σχολεία είναι κακό πράγμα για τη διαπαιδαγώγηση των αγοριών (1971)	21	22	18	13	8
Τα μεικτά σχολεία είναι κακό πράγμα για τη διαπαιδαγώγηση των κοριτσιών (1971)	*24*	*24*	20	15	9
Η πώληση αντισυλληπτικών στις ανύπαντρες ανήλικες να (μη) γίνεται (παρά μόνο) με την άδεια των γονέων (1967)	74	70	*78*	76	62
Η έκτρωση είναι εγκληματική πράξη (1971)	*59*	*	43	36	43
Φαίνεται προτιμότερο να λέμε στα παιδιά τι έχουν να κάνουν και να αποφεύγουμε να δείχνουμε αδυναμία μαζί τους (1972)	36	34	*40*	29	25
Οι νέοι ξοδεύουν πάρα πολλά χρήματα (1972)	*50*	47	45	37	37

σότατα τη δομή της κληρονομιάς από την οποία εκπηγάζει η εξουσία της και οι συνθήκες της ύπαρξής της. Στελέχη μεγάλων εθνικών επιχειρήσεων, δημόσιων ή ιδιωτικών (διάκριση αρκετά τεχνητή σε αυτό το επίπεδο) ή εργοδότες μεγάλων σύγχρονων επιχειρήσεων, συχνά πολυεθνικών, δεν προσδένονται σε έναν τόπο όπως οι μικροεργοδότες των τοπικών επιχειρήσεων, τοπικοί προύχοντες, το κύρος των οποίων είναι αδιαχώριστο από ένα σύμπαν πραγματικών διαδράσεων και από μια ολόκληρη εργασία παράστασης. Καθώς αναφέρονται ακατάπαυστα σε ένα «κέντρο», στις κεντρικές διευθύνσεις από τις οποίες περιμένουν τις κατευθυντήριες γραμμές ή την προαγωγή, αρύονται κατά ένα σημαντικό μέρος το κύρος και την εξουσία τους από τίτλους σπουδών επίσης εθνικούς ή διεθνείς και είναι πιο απελευθερωμένοι από τα προνόμια και το κύρος τοπικής εμβέλειας, που υποτιμώνται διαρκώς και περισσότερο όσο προοδεύει η οικονομική και συμβολική ενοποίηση των αγορών η οποία τα επανατοποθετεί στην εθνική ή διεθνή ιεραρχία. Αυτά τα «δυναμικά στελέχη», πεπεισμένα ότι οφείλουν τη θέση τους αποκλειστικά και μόνο στους τίτλους σπουδών και στην τεχνική και «ανθρώπινη» («δυναμισμός», «μαχητικότητα» κτλ.) ικανότητα που θεωρητικά εγγυώνται, διαποτισμένα από την πολιτικοοικονομική κουλτούρα που διδάσκεται στα ινστιτούτα πολιτικών επιστημών ή στις Business-schools και από την αλληλέγγυά της νεοτεριστική θεώρηση του οικονομικού και κοινωνικού κόσμου, στην παραγωγή της οποίας συμβάλλουν και τα ίδια με τα συνέδρια, τις επιτροπές ή τα σεμινάριά τους, έχουν εγκαταλείψει τη σαμπάνια των εργοδοτών τύπου «Παλιά Γαλλία» (και όλη τη θεώρηση του κόσμου, και της Γαλλίας, και της Γαλλίας μέσα στον κόσμο που συμβάδιζε μαζί της) για το ουίσκι των *managers*, τη λατρεία της «φιλολογίας», που εκχωρείται στις συζύγους, για την προτίμηση προς την οικονομική πληροφόρηση, που καλλιεργείται στα αγγλικά. Άρνηση και μέλλον των αλλοτινών εργοδοτών, κληρονόμοι των οποίων συχνά είναι και από τους οποίους τους χωρίζει κατά βάθος ο χρόνος και μόνο, άρα συχνά η ηλικία –γι' αυτό μπορεί να νομιστεί ότι πρόκειται για ένα αποτέλεσμα γενιάς με την κοινή έννοια του όρου–, είναι εκείνοι που ξεπερνούν για να συντηρήσουν καλύτερα.

Όταν ένα διαρκώς σημαντικότερο μέρος του ιθύνοντος τμήματος αρύεται, αν όχι την εξουσία του, τουλάχιστον τη νομιμότητα της εξουσίας του όχι πλέον απευθείας από το οικονομικό κεφάλαιο αλλά από το σχολικό κεφάλαιο που απέκτησε στο πλαίσιο ενός τυπικά ανόθευτου και τέλειου σχολικού ανταγωνισμού, τότε δεν τείνει να μετασχηματιστεί βαθιά μόνο η εσωτερική δομή των κυρίαρχων τμημάτων, αλλά και η δομή των σχέσεων ανάμεσα στα κυρίαρχα τμήματα και στα κυριαρχημένα τμήματα. Οι νέοι

ιθύνοντες της οικονομίας αντλούν από τη νέα κουλτούρα με την οποία είναι προικισμένοι —εξορθολογισμό της κοσμοθεώρησής τους που τείνει να επιβληθεί ολοένα ευρύτερα με την ανάπτυξη ενός τομέα της οικονομικής επιστήμης εφαρμοσμένου στη διοίκηση των επιχειρήσεων— το αίσθημα ότι κατέχουν μια εξουσία πνευματικών δικαιωμάτων πάνω στη διαγωγή της κοινωνίας[37]. Και έτσι η αντίθεση ανάμεσα στην «ανιδιοτελή παιδεία» του διανοούμενου και στην «απαιδευσία» του «αστού», έγκλειστου στα συνηθισμένα ενδιαφέροντα της πρακτικής του, παραχωρεί τη θέση της, και όχι μόνο στους νέους αστούς, στην αντίθεση ανάμεσα στην ανωφελή, εξωπραγματική, μη ρεαλιστική καλλιέργεια του διανοούμενου και στην οικονομική ή πολυτεχνική καλλιέργεια των «σύγχρονων στελεχών», που θέλει να είναι στραμμένη προς τη δράση, χωρίς όμως να ανάγεται περιοριστικά στην αναξιότητα μιας απλής «πρακτικής».

Οι διανοούμενοι παλαιού τύπου οφείλουν ίσως τη συντήρηση της φαινομενικής κατοχής του μονοπώλιου όσον αφορά τις νόμιμες πολιτιστικές πρακτικές ή, τουλάχιστον, την επιβολή του ορισμού αυτών των πρακτικών αποκλειστικά και μόνο στην αδράνεια των θεσμών πολιτιστικής παραγωγής και διάχυσης (και ιδίως του εκπαιδευτικού συστήματος), στην υστέρηση των έξεων, που βρίσκουν μόνιμη ενίσχυση στο γεγονός ότι η λογοτεχνική και καλλιτεχνική κουλτούρα παραμένει η κατεξοχήν μορφή της «ανιδιοτελούς» κουλτούρας και άρα το νομιμότερο διακριτικό σήμα σε σχέση με τις άλλες τάξεις, και επίσης πιθανότατα στον καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στα φύλα, που εγκλείει τις γυναίκες στο προνόμιο της καλαισθητικής κρίσης και στις λειτουργίες συντήρησης του πολιτισμικού κεφαλαίου στην παραδοσιακή του μορφή, επιφυλάσσοντας για τους άντρες τη νέα κουλτούρα, στραμμένη προς τη δράση, την οικονομία και την εξουσία. Και έτσι επιβεβαιώνεται, αν υποθέσομε πως ήταν ανάγκη, η τάση των ιθυνόντων τμημάτων να σκέφτονται την αντίθεση ανάμεσα στον «άνθρωπο της δράσης» και στο «διανοούμενο» ως παραλλαγή της αντίθεσης μεταξύ αρσενικού και θηλυκού[38].

---

[37] Σχετικά με την κοσμοθεώρηση αυτή, βλέπε P. Bourdieu και L. Boltanski, «La production de l'idéologie dominante», *Actes de la recherche*, II (2-3), Ιούνιος 1976, σσ. 3-8.

[38] Η κατανομή του κοινού των περιοδικών ανάλογα με το φύλο δείχνει ολοφάνερα αυτό τον καταμερισμό ενδιαφερόντων (παρ' ότι, όπως ξέρουμε από αλλού, είναι λιγότερο εμφανής στην κυρίαρχη τάξη παρά σε οποιαδήποτε άλλη τάξη): το ποσοστό των γυναικών, ισχνότατο στο κοινό των περιοδικών για την τεχνική, το αυτοκίνητο, την οικονομία ή την επιστήμη, ισχνό όσο είναι παρούσα η πολιτική (δηλαδή στις εφημερίδες και

3.1. *Κοσμικά μεγαλεία και πνευματικά μεγαλεία*

Τα διαφορετικά είδη κεφαλαίου, η κατοχή των οποίων ορίζει το ταξικό ανήκειν, ενώ η κατανομή τους καθορίζει και τη θέση στο συσχετισμό δυνάμεων που συγκροτεί το *πεδίο της εξουσίας* και παράλληλα τις όποιες στρατηγικές μπορούν να υιοθετηθούν στην πάλη αυτή, «γέννηση», «περιουσία» και «ταλέντα» σε μια άλλη εποχή, οικονομικό κεφάλαιο και σχολικό κεφάλαιο σήμερα, είναι εργαλεία εξουσίας και συγχρόνως διακυβεύματα της πάλης για την εξουσία, με άνιση ισχύ στην πράξη και άνισα αναγνωρισμένα, ανάλογα με τις στιγμές και φυσικά ανάλογα με τα τμήματα, ως νόμιμες αρχές αυθεντίας ή νόμιμα σημεία διάκρισης: ο προσδιορισμός της ιεραρχίας ανάμεσα στα τμήματα ή, κάτι που καταλήγει στο ίδιο, ο προσδιορισμός των νόμιμων αρχών ιεράρχησης, δηλαδή των νόμιμων εργαλείων και διακυβευμάτων της πάλης, είναι και ο ίδιος διακύβευμα της πάλης μεταξύ των τμημάτων[39].

Επειδή όσοι συμμετέχουν σε ένα παιχνίδι μένουν σύμφωνοι ως προς τα διακυβεύματα, τουλάχιστον αρκετά ώστε να μαλώνουν γι' αυτά, μπορεί κανείς κατά βούληση να τονίσει τις συνενοχές που τους ενώνουν στην έχθρα ή τις έχθρες που τους χωρίζουν στη συνενοχή. Αρκεί να επικαλεστούμε, για παράδειγμα, τις ιδιαίτερα αμφίθυμες σχέσεις ανάμεσα στους καλλιτέχνες και στους εργοδότες των τεχνών, οι οποίοι, τουλάχιστον το 19ο αιώνα, είναι συχνά σκέτα εργοδότες. Εργοδότες οι οποίοι απαντούν με ένα, θα

στα περιοδικά με πολιτική τοποθέτηση), παραβγαίνει το ποσοστό των αντρών μόνο με τα όργανα του τύπου που είναι αφιερωμένα στη λογοτεχνία ή στο σπίτι, στην τηλεόραση ή στις τέχνες. Δεδομένου, από την άλλη μεριά, ότι το ποσοστό γυναικοκρατίας —το οποίο, όταν πρόκειται για όργανα προσανατολισμένα βασικά προς την πολιτική, παραμένει αρκετά ισχνό— αυξάνει όταν πηγαίνουμε από την *Aurore* στη *France-Soir*, στον *Monde*, στον *Figaro*, στο *l'Express*, στον *Nouvel Observateur*, δηλαδή όσο ελαττώνεται η αναλογία των κυρίαρχων τμημάτων της κυρίαρχης τάξης ενώ αυξάνει η αναλογία των κυριαρχημένων τμημάτων, έχουμε κάθε δικαίωμα να υποθέσουμε ότι η συχνότητα της προσχώρησης στην παραδοσιακή παράσταση του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στα φύλα ποικίλλει σύμφωνα με την ίδια λογική μεταξύ των διαφορετικών τμημάτων, ενώ τα πλέον «γυναικεία» τμήματα είναι και τα λιγότερο επιρρεπή στην αποδοχή εκείνου του προσδιορισμού των καθηκόντων, σύμφωνα με τον οποίο οι γυναίκες αποκλείονται ή αυτοαποκλείονται από την πολιτική.

[39] Τα κυρίαρχα τμήματα είναι αυτό που είναι εάν και μόνο εάν η αρχή οικονομικής ιεράρχησης επιβάλλεται πραγματικά ως κυρίαρχη, κάτι που όντως συμβαίνει, τουλάχιστον μακροπρόθεσμα, ακόμα και στο σχετικά αυτόνομο πεδίο της πολιτιστικής παραγωγής, όπου η απόκλιση ανάμεσα στην ειδική αξία και στην εμπορική αξία τείνει να καταργηθεί με τον καιρό.

λέγαμε, πατερναλιστικό πατρονάρισμα στις συμβολικές προκλήσεις των καλλιτεχνών, στο όνομα μιας αρκετά ρεαλιστικής —στην πραγματικότητα— εικόνας του τι είναι οι παραγωγοί πολιτιστικών αγαθών, δηλαδή γιοι αστών που έχουν ξεκόψει ή φτωχοί συγγενείς που έχουν αποβληθεί σ' αυτές τις υποκατάστατες τροχιές· μπορούν μάλιστα να βρουν το πρόσχημα της εκμετάλλευσης στην οποία τους υποβάλλουν μέσα στο διατυμπανισμένο μέλημά τους να τους προστατεύσουν από τις συνέπειες του «ιδεαλισμού» τους και της έλλειψης «πρακτικού» πνεύματος[40]. Από τη μεριά τους οι διανοούμενοι, και προπαντός οι καλλιτέχνες, ενδέχεται να βρουν στη δομική ομολογία ανάμεσα στη σχέση των κυριαρχημένων προς τους κυρίαρχους και στη σχέση των κυριαρχημένων τμημάτων προς τα κυρίαρχα τμήματα την αρχή μιας διωμένης και μερικές φορές πραγματικής αλληλεγγύης με τις κυριαρχημένες τάξεις, παίζοντας παράλληλα με τις συμβολικές ατέλειες που οι «αστοί» είναι κατά κάποιον τρόπο υποχρεωμένοι να τους αναγνωρίσουν, έστω και μόνο επειδή είναι υποχρεωμένοι να αναγνωρίσουν την κατεξοχήν καταδήλωση του πνευματικού τους ζητήματος τιμής στην αποποίηση του λαϊκού υλισμού την οποία εμπερικλείει η καλλιτεχνική αποποίηση του «αστικού» υλισμού. Και πράγματι, όσοι καταλαμβάνουν την κοσμικά κυρίαρχη θέση στους κόλπους της κυρίαρχης τάξης είναι τοποθετημένοι σε μια αντιφατική κατάσταση, η οποία τους ωθεί να διατηρούν *αμφίθυμη* σχέση με τα πολιτιστικά αγαθά και όσους τα παράγουν: έχοντας αποπεμφθεί από τους διανοούμενους και τους καλλιτέχνες στη μεριά του φιλισταϊκού υλισμού και του ανδροπρεπούς αντιδιανοητικισμού, οφείλουν, όταν σκέφτονται τον εαυτό τους σε σχέση με τις κυριαρχημένες τάξεις, να επικαλούνται όλα όσα επικαλούνται εναντίον τους οι διανοούμενοι και οι καλλιτέχνες. Και αυτό χωρίς να μπορούν να ικανοποιηθούν πλήρως με τη λύση που τους προσφέρουν οι διανοούμενοί «τους» και οι καλλιτέχνες «τους» (δηλαδή οι διανοούμενοι και οι καλλιτέχνες που καταλαμβάνουν στο πολιτιστικό πεδίο παραγωγής μια θέση κοσμικά και *προσωρινά* κυρίαρχη, ομόλογη προς τη δική τους θέση στην κυρίαρχη τάξη): μήπως η ίδια αυτή σχέση με την κοσμική εξουσία και τα συνακόλουθα κέρδη η οποία ορίζει τον «αστό» διανοούμενο ή καλλιτέχνη δε ρίχνει τη σκιά της υποψίας στην «ανιδιοτέλεια» η οποία, ακόμα και στα μάτια των κυρίαρχων, είναι προσίδιο χαρακτηριστικό των διανοούμενων και των καλλιτεχνών;

---

[40] Βλ. A. Boime, «Entrepreneurial Patronage in Nineteenth Century France», στο E. Carter II, R. Forster και J. Moody (επιμ.), *Entreprises and Entrepreneurs, Nineteenth and Twentieth Century France*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη και Λονδίνο, 1976, σσ. 137-208.

Οι διανοούμενοι και οι καλλιτέχνες τοποθετούνται με τέτοιον τρόπο στον κοινωνικό χώρο, ώστε συμπλέουν με την ανιδιοτέλεια και με όλες τις καθολικές και καθολικά αναγνωρισμένες ως υψηλότερες αξίες (και αυτό τόσο περισσότερο όσο εγγύτερα βρίσκονται στον κυριαρχημένο πόλο του πεδίου πολιτιστικής παραγωγής). Οι ιδεολογικές στρατηγικές στις οποίες προσφεύγουν για να περιβάλουν με ανυποληψία τις πρακτικές του αντίθετου τμήματος στο χώρο της κυρίαρχης τάξης (και μια καλή ιδέα των οποίων μας δίνουν τα λόγια των κριτικών της «αριστερής όχθης» για το θέατρο της «δεξιάς όχθης») οφείλουν τη σχεδόν αυτόματη τελειότητά τους στο γεγονός ότι, δεδομένης της χιαστί δομής της κατανομής των διαφορετικών ειδών του κεφαλαίου που θέλει οι πρώτοι σε μια σφαίρα να έχουν τις μεγαλύτερες πιθανότητες να είναι οι έσχατοι στην άλλη, τους αρκεί να κάνουν την ανάγκη φιλοτιμία για να ρίξουν στην επικράτεια της αυθαιρεσίας οποιαδήποτε «φιλοτιμία» αντιστοιχεί σε άλλες ανάγκες. Η προσδοκία μιας ανατροπής στο εκείθεν των κοσμικών ιεραρχιών, η οποία γεννιέται μέσα στη βιωμένη ως σκανδαλώδη εμπειρία της δυσαρμονίας ανάμεσα στην ιεραρχία των «κοσμικών» μεγαλείων και στην ιεραρχία των «πνευματικών» μεγαλείων, επιβάλλεται ως πρακτική προφάνεια στους πολιτιστικούς παραγωγούς, και ιδίως σε όσους καταλαμβάνουν στο πεδίο της πολιτιστικής παραγωγής μια θέση ομόλογη προς εκείνην την οποία καταλαμβάνουν στο πεδίο της κυρίαρχης τάξης οι πολιτιστικοί παραγωγοί στο σύνολό τους: λόγω του ότι αντιτίθενται σε όποιους παραγωγούς, προσφέροντας προϊόντα άμεσα προσαρμοσμένα στο κυρίαρχο γούστο, είναι οι πλέον αναγνωρισμένοι κοσμικά, όπως αντιτίθενται στα κυρίαρχα τμήματα οι πολιτιστικοί παραγωγοί στο σύνολό τους, οι συγγραφείς και οι καλλιτέχνες που είναι κοσμικά και *προσωρινά* κυριαρχημένοι, επειδή τα προϊόντα τους χρειάζεται να παραγάγουν τη δική τους ιδιαίτερη αγορά, είναι οι προδιαγεγραμμένοι φορείς των εσχατολογικών προσδοκιών οι οποίες, καθόσον στηρίζουν την «ασκητική τους στάση μέσα στον αιώνα» και το αίσθημά τους περί «αποστολής», συνιστούν το αληθινό όπιο των διανοουμένων. Η αναλογία με τη θρησκεία δεν είναι τεχνητή: και στις δύο περιπτώσεις, η πλέον αδιαφιλονίκητη υπερβατικότητα σε σχέση με τα αυστηρώς κοσμικά συμφέροντα ανακύπτει από την εμμένεια των συμφεροντολογικών αγώνων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΚΑΛΗ ΘΕΛΗΣΗ

Τα μέλη των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων δε διακρίνονται τόσο από το βαθμό στον οποίο *αναγνωρίζουν* την κουλτούρα όσο από το βαθμό στον οποίο τη *γνωρίζουν*: οι δηλώσεις αδιαφορίας αποτελούν εξαίρεση και ακόμα περισσότερο οι εχθρικές απορρίψεις – τουλάχιστον στην κατάσταση επιβολής της νομιμότητας την οποία δημιουργεί η σχέση μιας πολιτιστικής έρευνας που θυμίζει εξετάσεις. Μία από τις ασφαλέστερες μαρτυρίες της αναγνώρισης της νομιμότητας έγκειται στη ροπή των πλέον στερημένων να αποκρύψουν την άγνοια ή την αδιαφορία τους και να αποτίσουν φόρο τιμής στην πολιτιστική νομιμότητα, θεματοφύλακας της οποίας είναι στα μάτια τους ο ερευνητής, επιλέγοντας από την κληρονομιά τους ό,τι τους φαίνεται πως συνάδει περισσότερο προς το νόμιμο ορισμό, έργα της λεγόμενης «ελαφράς» μουσικής, διενέζικα βαλς, το *Μπολερό* του Ραβέλ ή το τάδε ή το δείνα μεγάλο όνομα, το οποίο και εκστομούν λίγο πολύ δειλά[1].

Τελικά όμως η αναγνώριση των νόμιμων έργων και πρακτικών, τουλάχιστον στη σχέση με τον ερευνητή, ο οποίος περιβάλλεται, λόγω της ασυμμετρίας ανάμεσα στην κατάσταση έρευνας και στην κοινωνική του θέση, με μια αυθεντία που ευνοεί την επιβολή της νομιμότητας, εκφράζεται πάντα: μπορεί να εμφανιστεί ως απλή ομολογία πίστης –«μου αρέσει πολύ»–, ως δήλωση καλής θέλησης –«θα μου άρεσε να ξέρω»– ή ως ομολογία αδιαφορίας –«δε με ενδιαφέρει»–, που στην πραγματικότητα καταλογίζει την έλλειψη ενδιαφέροντος στο υποκείμενο μάλλον παρά στο αντικείμενο. Μόνο ο Πικάσσο ή, καλύτερα, «Ο» Πικάσσο, γενολογική έννοια που περιλαμβάνει όλες τις μορφές σύγχρονης τέχνης, και ιδίως ό,τι από αυτήν είναι γνω-

---

[1] Αρκεί να συσχετίσουμε τις γνώμες για τη μουσική με τη γνώση των έργων, για να δούμε ότι ικανό μέρος (τα δύο τρίτα) εκείνων που επιλέγουν την «ευγενέστερη» απάντηση («μου αρέσει κάθε ποιοτική μουσική») έχουν ισχνή γνώση των μουσικών έργων.

στό, δηλαδή ένα ορισμένο στιλ διακόσμησης, αποτελεί αντικείμενο ρητής καταγγελίας: λες και η αδύνατη αποποίηση της κυρίαρχης κουλτούρας αδυνατεί να ομολογηθεί αν δεν περιβληθεί το μανδύα μιας αμφισβήτησης εντοπισμένης σε ό,τι φαίνεται να αποτελεί το πλέον ανυπεράσπιστο σημείο της. Η επιβολή της νομιμότητας ασκεί τέτοια επενέργεια στην κατάσταση έρευνας ώστε, αν δεν προσέξει κανείς, ενδέχεται να *παραγάγει* ομολογίες πίστης που δεν αντιστοιχούν σε καμία πραγματική πρακτική, κάτι που συνέβη με πολυάριθμες έρευνες για την κουλτούρα. Έτσι, σε κάποια έρευνα για το κοινό του θεάτρου, 74% των ερωτηθέντων επιπέδου πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης επικροτούν προσχηματισμένες κρίσεις του τύπου «το θέατρο ανυψώνει το πνεύμα» και χάνονται σε φιλοφρονητικούς λόγους για τις «θετικές», «μορφωτικές», «πνευματικές» αρετές του θεάτρου, σε αντίθεση με τον κινηματογράφο, απλή ψυχαγωγική ξεκούραση, εύκολη και επίπλαστη, έως χυδαία. Οι δηλώσεις αυτές, όσο πλασματικές κι αν είναι, εμπεριέχουν κάποια πραγματικότητα και δεν είναι αδιάφορο το γεγονός ότι ακριβώς οι πιο στερημένοι πολιτισμικά, οι πιο ηλικιωμένοι, οι πιο απομακρυσμένοι από το Παρίσι, με δυο λόγια όσοι έχουν τις μικρότερες πιθανότητες να πάνε όντως στο θέατρο αναγνωρίζουν συνηθέστερα ότι «το θέατρο *ανυψώνει* το πνεύμα».

1. Γνώση και αναγνώριση

Ολόκληρη η σχέση της μικροαστικής τάξης με την κουλτούρα μπορεί κατά κάποιον τρόπο να συναχθεί από το εμφανέστατο χάσμα ανάμεσα στη γνώση και στην αναγνώριση — αρχή της *πολιτισμικής καλής θέλησης* που προσλαμβάνει διαφορετικές μορφές ανάλογα με το βαθμό εξοικείωσης με τη νόμιμη κουλτούρα, δηλαδή ανάλογα με την κοινωνική καταγωγή και το συνακόλουθο τρόπο απόκτησης της κουλτούρας: η ανερχόμενη μικροαστική τάξη επενδύει την παροπλισμένη καλή της θέληση στις ελάσσονες μορφές των νόμιμων πολιτιστικών πρακτικών και αγαθών, επίσκεψη μνημείων και πύργων (σε αντίθεση με τα μουσεία και τις συλλογές τέχνης), ανάγνωση εκλαϊκευμένων επιστημονικών ή ιστορικών περιοδικών, πρακτική της φωτογραφίας, απόκτηση κάποιας παιδείας σε θέματα κινηματογράφου ή τζαζ, ενώ παράλληλα επιδεικνύει θαυμαστή ενεργητικότητα και ευμηχανία για να ζήσει, κατά το κοινώς λεγόμενο, «πάνω από τα μέσα της», χρησιμοποιώντας διάφορα τεχνάσματα, όπως, για παράδειγμα, σε επίπεδο κατοικίας τις «γωνιές» («γωνιά-κουζίνας», «γωνιά-φαγητού», «γωνιά-ύπνου» των γυναικείων περιοδικών), που προορισμός τους είναι να πολλαπλασιάσουν τα δωμάτια, ή «κόλπα» που τα μεγαλώνουν, «αποθηκευτικό χώρο», «κινητό μεσότοιχο», «καναπέ-κρεβάτι», χωρίς να μιλήσουμε για όλες τις μορφές απομίμησης και για όλα εκείνα τα πράγματα που είναι ικανά να παρουσιάζονται ως κάτι άλλο από

αυτό που είναι — πλήθος τρόπων που έχει το μικρό να «δείχνει μεγάλο».

Η πολιτισμική καλή θέληση εκφράζεται μεταξύ των άλλων με μια ιδιαίτερα συχνή επιλογή των πλέον ανεπιφύλακτων μαρτυριών πολιτισμικής ευπείθειας (επιλογή φίλων «που έχουν μόρφωση», προτίμηση για τα «εκπαιδευτικά» ή «μορφωτικά» θεάματα), οι οποίες συχνά συνοδεύονται από ένα αίσθημα αναξιότητας («ωραία είναι η ζωγραφική, αλλά δύσκολη» κτλ.) που είναι στο μέτρο του αποδιδόμενου σεβασμού. Ο μικροαστός είναι *ευλαβικός σεβασμός* προς την κουλτούρα: ο νους μας πηγαίνει σ' εκείνο τον ήρωα της Τζούνα Μπαρνς[2], τον Φέλιξ, ο οποίος, όπως σημειώνει ο Τζόζεφ Φρανκ, έχει με τον Λεοπόλδο Μπλουμ, αυτό τον άλλο περιπλανώμενο Ιουδαίο της σύγχρονης λογοτεχνίας*, το κοινό γνώρισμα ότι προσπαθεί «μάταια να ενταχθεί σε μια κουλτούρα προς την οποία είναι στην ουσία ξένος»[3] και ο οποίος, εβραίος και μικροαστός, όριο του μικροαστού, διπλά αποκλεισμένος και διπλά αγχωμένος για τη συμπερίληψή του με την άρση του αποκλεισμού, υποκλίνεται στα κουτουρού μπροστά σε οτιδήποτε μπορεί να μοιάζει με κουλτούρα και αφιερώνει απερίσκεπτη λατρεία στις αριστοκρατικές παραδόσεις του παρελθόντος. Αυτή η γνήσια αλλά κενή καλή θέληση, η οποία, στερημένη από τα σημεία αναφοράς ή τις αρχές που χρειάζονται απαραίτητα για την εφαρμογή της, δεν ξέρει σε τι αντικείμενο να αφοσιωθεί, καθιστά το μικροαστό το δεδηλωμένο θύμα της *πολιτιστικής αλλοδοξίας*, δηλαδή όλων των σφαλμάτων ταυτοποίησης και όλων των μορφών ψευδοαναγνώρισης όπου προδίδεται το χάσμα ανάμεσα στη γνώση και στην αναγνώριση. Η αλλοδοξία, ετεροδοξία διωμένη μέσα στην ψευδαίσθηση της ορθοδοξίας την οποία δημιουργεί αυτός ο αδιαφοροποίητος ευλαβικός σεβασμός, αναμειγνύοντας απληστία και άγχος, τον οδηγεί να εκλάβει την οπερέτα για «μεγάλη μουσική», την εκλαΐκευση για επιστήμη, την απομίμηση για γνησιότητα και να αντλήσει από αυτή την ανήσυχη και ταυτόχρονα υπερβολικά σίγουρη ψευδοταυτοποίηση μια ικανοποίηση που εξακολουθεί να οφείλει κάτι στο αίσθημα της διάκρισης[4].

---

[2] Djuna Barnes, *L'arbre de la nuit (Nightwood)*, Ed. du Seuil, Παρίσι, 1957, σσ. 27-29 [*Το δάσος της νύχτας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1992, μτφρ. Παν. Ι. Χατζηδάκης].

* Ο κεντρικός ήρωας του *Οδυσσέα* του Τζέιμς Τζόυς. (Σ.τ.Μ.)

[3] J. Frank, *The Widening Gyre*, Indiana University Press, Μπλούμιγκτον-Λονδίνο, 1963, σ. 36.

[4] Η διαφήμιση για τα αγαθά της μέσης κουλτούρας, όπως άλλωστε και το ίδιο το περιεχόμενο των αγαθών αυτών (με τις κραυγαλέες αναφορές στα νόμιμα έργα, για παράδειγμα), αποτελεί διαρκή εξώθηση στην πολιτιστική αλλοδοξία: προβάλλει το γεγονός

Η μέση κουλτούρα οφείλει μέρος της γοητείας της, στα μάτια των μελών των μεσαίων τάξεων που είναι οι προνομιακοί αποδέκτες της, στις αναφορές στη νόμιμη κουλτούρα τις οποίες εμπεριέχει και οι οποίες ενθαρρύνουν και επιτρέπουν τη σύγχυση μαζί της: προσιτές σε όλους παρουσιάσεις των πρωτοποριακών αναζητήσεων ή προσιτά σε όλους έργα που παρουσιάζονται ως πρωτοποριακές αναζητήσεις, κινηματογραφικές «προσαρμογές» των κλασικών του θεάτρου ή της λογοτεχνίας, λόγιου ύφους «ενορχηστρώσεις» λαϊκών σκοπών ή «λαϊκές» «προσαρμογές» λόγιας μουσικής, φωνητικές ερμηνείες κλασικών έργων σε ύφος που ανακαλεί το προσκοπικό τραγούδι και το χορό των αγγέλων, με δυο λόγια όλα όσα συνθέτουν τα εβδομαδιαία περιοδικά ή τα λεγόμενα «ποιοτικά» θεάματα ποικιλιών, τα οποία οργανώνονται εξ ολοκλήρου με απώτερο στόχο να προσφέρουν σε όλους το αίσθημα ότι είναι στο ύψος των νόμιμων καταναλωτικών πρακτικών συνενώνοντας δύο ιδιότητες που συνήθως αλληλοαποκλείονται, τη δυνατότητα άμεσης πρόσβασης στο προσφερόμενο προϊόν και τα εξωτερικά σημεία της πολιτιστικής νομιμότητας.

Σε αντίθεση με τη νόμιμη εκλαΐκευση, δηλαδή τη σχολική, η οποία, διακηρύσσοντας ανοιχτά τους παιδαγωγικούς σκοπούς της, μπορεί να αφήσει να διαφανούν όλα όσα επιβάλλει η προσπάθεια για το χαμήλωμα του επιπέδου της εκπομπής, η κοινή εκλαΐκευση δεν μπορεί, εξ ορισμού, να παρουσιαστεί ως αυτό που είναι και, αν δεν μπορούσε να υπολογίζει στη συνενοχή των καταναλωτών, η απάτη την οποία προϋποθέτει θα ήταν κατ' ανάγκη καταδικασμένη σε αποτυχία. Συνενοχή που της δίνεται εκ των προτέρων, εφόσον, στην κουλτούρα όπως και αλλού, η κατανάλωση της «απομίμησης» είναι μια, θα λέγαμε, ασύνειδη μπλόφα που εξαπατά κυρίως τον μπλοφαδόρο, τον πρώτο ενδιαφερόμενο να εκλάβει το αντίγραφο για πρωτότυπο και το ψεύτικο για γνήσιο, όπως ακριβώς κάνουν οι αγοραστές «ιμιτασιόν», εκπτώσεων ή ευκαιριών, που θέλουν να πείσουν τον εαυτό τους ότι «δεν είναι τόσο ακριβό και κάνει το ίδιο εφέ»[5].

ότι τα προτεινόμενα προϊόντα και είναι προσιτά από οικονομική και πολιτιστική άποψη, αλλά και διακρίνονται από υψηλό βαθμό νομιμότητας, επικαλούμενη διάφορες πολιτιστικές αυθεντίες (όπως τους ακαδημαϊκούς ή τις επιτροπές των διαγωνισμών), η αυθεντία των οποίων είναι αφ' εαυτής αποτέλεσμα αλλοδοξίας εφόσον, όπως είδαμε, η όποια αναγνώριση απολαμβάνει τείνει να ποικίλλει αντιστρόφως ανάλογα προς την ικανότητα.

[5] Παρόμοιοι αμυντικοί μηχανισμοί, μέσω των οποίων οι καταναλωτές γίνονται συνένοχοι των πωλητών, παρατηρούνται και σε άλλους τομείς: έτσι, κάποιος ειδικός στη μελέτη της αγοράς υποδεικνύει ότι μία από τις σημαντικότερες λειτουργίες της διαφήμισης θα μπορούσε να είναι να παράσχει στους αγοραστές επιχειρήματα για να καθησυχάσουν τον

Παρ' ότι τοποθετημένοι σε πολύ απομακρυσμένα σημεία του χώρου των μεσαίων τάξεων, παραγωγοί και καταναλωτές μέσης κουλτούρας μοιράζονται την ίδια θεμελιώδη σχέση με τη νόμιμη κουλτούρα και με τους αποκλειστικούς θεματοφύλακές της, με συνέπεια τα συμφέροντά τους να συντονίζονται σαν από μια προκατεστημένη αρμονία. Οι νέοι πολιτιστικοί μεσάζοντες (με τυπικότερους εκπροσώπους τους υπεύθυνους πολιτιστικών εκπομπών του ραδιοφώνου ή της τηλεόρασης ή τους κριτικούς εφημερίδων και περιοδικών «ποιότητας» και όλους τους δημοσιογράφους-συγγραφείς ή συγγραφείς-δημοσιογράφους), αντιμέτωποι με το διπλό ανταγωνισμό των παραγωγών, *auctores*, και των νόμιμων αναπαραγωγών, *lectores*, εναντίον των οποίων δε θα είχαν καμία πιθανότητα αν δεν είχαν πάνω τους την ειδική εξουσία που χορηγεί ο έλεγχος των οργάνων μεγάλης διάχυσης, έχουν επινοήσει μια ολόκληρη σειρά ενδιάμεσων ειδών ανάμεσα στη νόμιμη κουλτούρα και στις παραγωγές μεγάλης διάχυσης («σχόλια επικαιρότητας», «δοκίμια», «μαρτυρίες» κτλ.): απονέμοντας στον εαυτό τους τον ανέφικτο, και ως εκ τούτου απόρθητο, ρόλο να διαδώσουν ευρέως τη νόμιμη κουλτούρα —κάτι που τους προσεγγίζει στους *lectores*—, χωρίς να διαθέτουν την καταστατική αυθεντία και συχνά την ειδική ικανότητα των νόμιμων εκλαϊκευτών, οφείλουν να «μαϊμουδίζουν» όπως λέει ο Καντ «την ιδιοφυΐα» και να αναζητούν το υποκατάστατο της χαρισματικής *auctoritas* του *auctor*, και της υπεροπτικής ελευθερίας μέσω της οποίας αυτή καταδηλώνεται, σε μια αισθητίστικη ελευθεριότητα (ορατή, για παράδειγμα, στην άνεση και στην ευκολία του ύφους τους) και σε μια διατυμπανισμένη άρνηση του άχαρου διδακτισμού και της θλιμμένης, απρόσωπης και βαρετής δοκισησοφίας, που συνιστούν το τίμημα ή το εξωτερικό σημείο της καταστατικής ικανότητας, και τούτο βιώνοντας παράλληλα μέσα στη δυσφορία την εγγενή αντίφαση του ρόλου του «αξιοδότη» που στερείται ενδογενούς αξίας. Οι μερικού χαρακτήρα επαναστάσεις τους κατά των ιεραρχιών, τις οποίες η κατώτερη θέση τους στο πεδίο πολιτιστικής παραγωγής και η αμφίθυμη σχέση τους με τις πνευματικές ή επιστημονικές αυθεντίες τούς παρακινούν να διενερ-

---

εαυτό τους μετά την αγορά (J. F. Engel, «The Influence of Needs and Attitudes on the Perception of Persuasion», στο S.A. Greyser (επιμ.), *Toward Scientific Marketing*, American Marketing Association, Σικάγο, 1964, σσ. 18-29). Αυτοί οι ιδεολογικοί μηχανισμοί αντασφάλειας εξηγούν το χάσμα ανάμεσα στην αξιολόγηση των δρώντων για τις πολιτιστικές πρακτικές τους και στην αντικειμενική αλήθεια των πρακτικών αυτών: σε όλα τα επίπεδα της ιεραρχίας των βαθμών καθιέρωσης, όλα συμβαίνουν σαν να έκλινε κανείς πάντα να χορηγήσει περισσότερη αξία στις πρακτικές του απ' όση τους χορηγεί αντικειμενικά η δομή του πεδίου.

γήσουν, όπως όταν αγιοποιούν τις υπό νομιμοποίηση τέχνες ή τις ελάσσονες και περιθωριακές μορφές της νόμιμης τέχνης, συνδυάζονται με τα αποτελέσματα της αλλοδοξίας, στα οποία τους εκθέτει η απόστασή τους από την εστία των πολιτιστικών αξιών, και παράγουν, με τη μείξη των «ειδών», των «τεχνοτροπιών» και των «επιπέδων», αυτές τις, θα λέγαμε, αντικειμενοποιημένες εικόνες της μικροαστικής κουλτούρας, συνδυάζοντας διάφορα «εύκολα» ή «ξεπερασμένα» νόμιμα προϊόντα, παλιομοδίτικα, υποβιβασμένα, άρα υποτιμημένα, και τα ευγενέστερα προϊόντα του πεδίου μεγάλης παραγωγής, συλλογές «ποιητικών» τραγουδιών, «διανοούμενα» εβδομαδιαία περιοδικά μεγάλου τιράζ, όπου συνενώνονται οι εκλαϊκευτές που παίζουν τις αυθεντίες και οι αυθεντίες που διαδίδονται ευρέως, τηλεοπτικές εκπομπές όπου συνενώνονται η τζαζ και η συμφωνική μουσική, το μιούζικ χολ και η μουσική δωματίου, το κουαρτέτο εγχόρδων και η τσιγγάνικη ορχήστρα, ο βιολονίστας και ο βιολιτζής, το μπελκάντο και η καντάτα, η αοιδός και ο σατιρικός τραγουδιστής, το «Pas de deux» της *Λίμνης των κύκνων* και το «Ντουέτο με γάτες» του Ροσσίνι. Τίποτα λιγότερο ανατρεπτικό από αυτές τις ηττημένες παραβιάσεις που διαπνέονται από το μέλημα της αποκατάστασης και του εξευγενισμού, όταν δεν εκφράζουν απλώς μια σε λάθος βάση αναγνώριση, αναρχική και άλλο τόσο παθιασμένη, των ιεραρχιών. Έτσι ακριβώς το καταλαβαίνουν και οι μικροαστοί θεατές, που ξέρουν να αναγνωρίζουν τις «εγγυήσεις ποιότητας» τις οποίες οι *taste-makers* τους, αμφισβητίες υπερβολικά ανασφαλείς για να προχωρήσουν μέχρι τέλους την αμφισβήτησή τους, τους προσφέρουν υπό τη μορφή όλων των εγγυητών των εξοπλισμένων με όλα τα θεσμικά σημεία της πολιτιστικής αυθεντίας με τα οποία περιστοιχίζουν τον εαυτό τους — ακαδημαϊκοί των εκλαϊκευμένων περιοδικών ιστορίας, καθηγητές στη Σορβόννη των τηλεοπτικών διαξιφισμών, Μενουχίν των «ποιοτικών» θεαμάτων ποικιλιών. Η μέση κουλτούρα, ας μη γελιόμαστε, σκέφτεται τον εαυτό της σε αντίθεση με τη χυδαιότητα.

Οι μικροαστοί, όχι πολύ σίγουροι για τις ταξινομήσεις τους και μοιρασμένοι ανάμεσα στα γούστα τους εκ κλίσεως και στα γούστα τους εκ θελήσεως, είναι καταδικασμένοι σε ανομοιογενείς επιλογές (η νέα μικροαστική τάξη, καθώς διακατέχεται από το μέλημα να αποκαταστήσει το φολκλόρ και τις εξωτικές μουσικές καθιστά υπαρξιακή υπόθεση) — και αυτό τόσο στις προτιμήσεις τους στη μουσική ή στη ζωγραφική όσο και στις καθημερινές επιλογές τους[11]. Σε ό,τι αφορά το ραδιόφωνο, επιδεικνύουν συγ-

[11] Ο Φέλιξ στο *Δάσος της νύχτας* εκδηλώνει επίσης αυτή την προτίμηση για το ετερό-

χρόνως προτίμηση για τις εκπομπές ποικίλης ύλης και ενδιαφέρον για τις πολιτιστικές εκπομπές, δύο τάξεις αγαθών οι οποίες, στα δύο άκρα του κοινωνικού χώρου, αλληλοαποκλείονται. Είναι πράγματι γεγονός ότι οι εργάτες στρέφονται σχεδόν αποκλειστικά προς ετερόδοξες καταναλωτικές πρακτικές, ενώ τα τμήματα της κυρίαρχης τάξης τα πλησιέστερα στον πόλο των διανοουμένων —ανώτερα στελέχη και ελεύθεροι επαγγελματίες— εκφράζουν προτιμήσεις που ιεραρχούνται σύμφωνα με την καθιερωμένη ιεραρχία της νομιμότητας (αν λάβουμε υπόψη τις άνισα υποβαθμιστικές επιπτώσεις της ραδιοφωνικής αναμετάδοσης). Και διακρίνονται καθαρά από τις άλλες κατηγορίες λόγω της θέσης που παραχωρούν στις ελάσσονες μορφές της νόμιμης κουλτούρας, όπως στην οπερέτα ή σε διάφορα υποκατάστατα των νόμιμων καταναλωτικών ειδών — το ραδιοφωνικό θέατρο, τις επιστημονικές εκπομπές ή την ποίηση. Είναι εξάλλου γνωστό ότι ανάμεσα σε αυτούς ακριβώς στρατολογούνται οι περισσότεροι από τους ένθερμους φωτογράφους ή τους ειδικούς της τζαζ και του κινηματογράφου και ότι γνωρίζουν πολύ καλύτερα (σχετικά) τους σκηνοθέτες του κινηματογράφου παρά τους συνθέτες. Αντίστοιχα και στην τάξη των πλέον νόμιμων τεχνών, οι επιλογές τους προσανατολίζονται με ιδιάζουσα συχνότητα προς τα «μέσα» ή «υποβιβασμένα» έργα, Μπυφέ ή Βλαμένκ στη ζωγραφική, *Σεχραζάντ*, *Γαλάζια ραψωδία*, *Τραβιάτα*, *Αρλεζιάνα* ή *Χορό των σπαθιών* στη μουσική. Παρ' ότι είναι εύκολο να βρούμε στα αντικείμενα αυτά τις ιδιότητες οι οποίες, τουλάχιστον σε μια δεδομένη στιγμή του χρόνου, τα προδιαθέτουν για τη μεταχείριση στην οποία τα υποβάλλουν οι νέοι πολιτιστικοί μεσάζοντες και το μικροαστικό κοινό τους, όταν δεν έχουν παραχθεί —ρητά— ενόψει αυτής της χρήσης, γεγονός παραμένει ότι θα πρέπει να αποφύγουμε να τοποθετήσουμε στα πράγματα που εισέρχονται σε μια δεδομένη στιγμή του χρόνου στη μέση κουλτούρα τις ιδιότητες που τους έχουν απονεμηθεί από μια ιδιαίτερη μορφή κατανάλωσης: όπως μαρτυρεί το γεγονός ότι το ίδιο αντικείμενο που σήμερα είναι τυπικά «μέσο» μπόρεσε και εισήλθε χθες στον αστερισμό των πλέον «εκλεπτυσμένων» γούστων και θα μπορέσει και πάλι αύριο, ή από σήμερα κιόλας, με ένα από εκείνα τα αισθητίστικα πρα-

---

κλητο: «Ενήμερος για νόμους και διατάγματα, λαϊκές διηγήσεις και αιρέσεις, δοκιμαστής σπάνιων κρασιών και φυλλομέτρης ακόμη σπανιότερων βιβλίων και απλοϊκών αφηγήσεων —αφηγήσεων για ανθρώπους που άγιασαν και ζώα που στοίχειωσαν—, είχε αποστηθίσει κάθε είδους σχέδιο οχυρώσεων και γεφυριών, είχε σταθεί σε κάθε κοιμητήρι, σε κάθε δρόμο, είχε εγκύψει σε πάμπολλες εκκλησίες και κάστρα, με το μυαλό του να δονείται θολά και ευλαβικά στη σκέψη της Μαντάμ ντε Σεβινιέ, του Γκαίτε, του Λογιόλα και του Μπραντόμ» [μτφρ. Παν. Ι. Χατζηδάκης, *ό.π.*, σσ. 28-29].

ξικοπήματα που είναι ικανά να αποκαταστήσουν τα πλέον ανυπόληπτα αντικείμενα, δεν υπάρχει μέση κουλτούρα, όπως άλλωστε δεν υπάρχει και μέση γλώσσα. Τη μέση κουλτούρα τη φτιάχνει η μικροαστική σχέση με την κουλτούρα, σφάλμα αντικειμένου, περιφρόνηση, άτοπη πίστη, αλλοδοξία. Και θα πρέπει ακόμα να αποφύγουμε να αντιμετωπίσουμε με υποστασιοκρατικό τρόπο αυτή την υποκειμενικά και αντικειμενικά *άτυχη* σχέση, παρ' ότι προδίδεται πάντα, στα μάτια των κυρίαρχων, από τις πλέον αδιαμφισβήτητες, τις πλέον αντικειμενικές ενδείξεις ενός τρόπου και ενός τύπου απόκτησης (όπως είναι σήμερα η τυπικά «δισκόφιλη» όψη ορισμένων συστημάτων μουσικών προτιμήσεων): τη μικροαστική σχέση με την κουλτούρα και την ικανότητά της να μετατρέπει σε μέση κουλτούρα οτιδήποτε αγγίζει, όπως το νόμιμο βλέμμα «σώζει», όπως λένε, οτιδήποτε φωτίζει, δεν τη φτιάχνει η «φύση» της, αν μπορούμε να το πούμε έτσι, αλλά αυτή η ίδια η θέση του μικροαστού στον κοινωνικό χώρο, η κοινωνική φύση του μικροαστού, η οποία υπενθυμίζει αδιάκοπα την παρουσία της, και πρώτα απ' όλα στον ίδιο το μικροαστό, καθορίζοντας τη σχέση του με τη νόμιμη κουλτούρα και τον άπληστο και ταυτόχρονα αγχώδη, αφελή και σοβαρό τρόπο του να κρεμαστεί από πάνω της· τη φτιάχνει, απλούστατα, το γεγονός ότι η νόμιμη κουλτούρα *δεν είναι φτιαγμένη γι' αυτόν*, όταν δεν είναι φτιαγμένη εναντίον του, επομένως εκείνος δεν είναι φτιαγμένος γι' αυτήν, και ότι παύει να είναι αυτό που είναι μόλις εκείνος την ιδιοποιείται, όπως θα συμβεί με τις μελωδίες του Φορέ ή του Ντυπάρκ, αν αύριο, με την ανάπτυξη των Ωδείων των προαστίων και της επαρχίας, κατέληγαν να τραγουδιούνται, καλά ή κακά, στα μικροαστικά livings.

2. Το σχολείο και ο αυτοδίδακτος

Θα ήταν μάταιη οποιαδήποτε προσπάθεια να κατανοήσουμε τη σχέση με την κουλτούρα που χαρακτηρίζει τα τμήματα της μικροαστικής τάξης η θέση των οποίων στηρίζεται στην κατοχή ενός μικρού πολιτισμικού κεφαλαίου συσσωρευμένου, τουλάχιστον εν μέρει, μέσω μιας επιχείρησης αυτοδιδασκαλίας, αν δεν τη συσχετίσουμε με την επενέργεια την οποία ασκεί, με την ύπαρξή του και μόνο, ένα εκπαιδευτικό σύστημα που προσφέρει, με πολύ άνισο τρόπο, τη δυνατότητα μιας εκμάθησης κατά προοδευτικά στάδια θεσμικά οργανωμένα σύμφωνα με ένα σύνολο σπουδών και τυποποιημένα προγράμματα. Λόγω της αντιστοιχίας ανάμεσα σε γνώσεις ιεραρχημένες (λιγότερο ή περισσότερο αυθαίρετα, ανάλογα με τους τομείς και τους κλάδους) και σε τίτλους επίσης ιεραρχημένους, η κατοχή, για παράδειγμα, του υψηλότερου τίτλου σπουδών υποτίθεται πως εγγυάται, κατά συνεπα-

γωγή, την κατοχή όλων των γνώσεων τις οποίες εγγυώνται οι τίτλοι κατώτερης σειράς ή, ακόμα, ότι δύο άτομα που εκπληρώνουν την ίδια λειτουργία και είναι προικισμένα με τις ίδιες χρήσιμες ικανότητες, δηλαδή ικανότητες άμεσα αναγκαίες για την άσκηση της λειτουργίας τους, αλλά εφοδιασμένα με διαφορετικούς τίτλους, θα έχουν κάθε πιθανότητα να διαχωρίζονται από μια διαφορά καταστατικής θέσης (και φυσικά μεταχείρισης): αυτό στο όνομα της ιδέας ότι μόνο η ικανότητα που πιστοποιείται από τους υψηλότερους τίτλους μπορεί να εγγυηθεί την πρόσβαση στις γνώσεις (τις «βάσεις») οι οποίες αποτελούν το θεμέλιο λίθο όλων των λεγόμενων πρακτικών ή εφαρμοσμένων γνώσεων. Επομένως, δε σημαίνει ότι καλλιεργεί κανείς το παράδοξο όταν θεωρεί την αυτοδίδακτη σχέση με την κουλτούρα αλλά και τον ίδιο τον αυτοδίδακτο *προϊόντα του εκπαιδευτικού συστήματος*, του μόνου δικαιοδοτημένου να μεταβιβάζει εκείνο το ιεραρχημένο σώμα δεξιοτήτων και γνώσεων που συγκροτεί τη νόμιμη κουλτούρα και να καθιερώνει, με τις εξετάσεις και τους τίτλους, την πρόσβαση σε ένα καθορισμένο επίπεδο μύησης[7]. Ο αυτοδίδακτος, επειδή δεν έχει αποκτήσει την κουλτούρα του σύμφωνα με τη νόμιμη τάξη που εγκαθιδρύεται από το σχολικό θεσμό, είναι καταδικασμένος να προδίδει ακατάπαυστα, μέσα ακριβώς στο άγχος του για την καλή ταξινόμηση, την αυθαιρεσία των ταξινομήσεών του και συνεπώς των γνώσεών του, που είναι σαν σκόρπιες χάντρες, συσσωρευμένες στην πορεία μιας ιδιόρρυθμης εκμάθησης, η οποία αγνοεί τα θεσμοθετημένα και τυποποιημένα στάδια και εμπόδια, τα προγράμματα και τις βαθμίδες που καθιστούν τη σχολική κουλτούρα ένα *ιεραρχημένο και ιεραρχητικό* σύνολο αλληλοεπαγώγιμων γνώσεων[8]. Οι ελλείψεις, τα κενά, οι αυθαίρετες ταξινομήσεις της κουλτούρας του υπάρχουν αποκλειστικά και μόνο σε σχέση με μια σχολική κουλ-

---

[7] Δεν είναι τυχαίο ότι οι έρευνες για τις πρακτικές και τις γνώμες σε θέματα κουλτούρας έχουν την τάση να παίρνουν μορφή εξετάσεων, στις οποίες οι ερωτώμενοι, που μετριούνται και αισθάνονται πάντα ότι μετριούνται με γνώμονα ένα *κανονιστικό πρότυπο*, επιτυγχάνουν αποτελέσματα ιεραρχημένα σύμφωνα προς το επίπεδό τους από άποψη σχολικής καθιέρωσης και εκφράζουν προτιμήσεις οι οποίες, ως προς το περιεχόμενο αλλά και ως προς την τροπικότητά τους, αντιστοιχούν πάντα αρκετά στενά στους τίτλους τους.

[8] Η παράσταση που σχηματίζουν για τον αυτοδίδακτο τα προϊόντα του Σχολείου είναι ένα καλό παράδειγμα των μερικών και ιδιοτελών αληθειών τις οποίες παράγει η μεροληπτική διαύγεια της κοινής αντίληψης και των (ασύνειδων) στρατηγικών, μέσω των οποίων κάθε τέχνη του ζην ενισχύεται ακατάπαυστα στην πεποίθηση της υπεροχής της ερχόμενη αντιμέτωπη με άλλες τέχνες του ζην, για να τις υποβαθμίσει.

τούρα, που είναι σε θέση να επιτύχει την παραγνώριση της αυθαιρεσίας των ταξινομήσεών της και την αναγνώρισή της ακόμα και στα κενά της. Η ανομοιογενής όψη των προτιμήσεων, η σύγχυση των ειδών και των επιπέδων, οπερέτας και όπερας, εκλαΐκευσης και επιστήμης, ο απρόβλεπτος χαρακτήρας της άγνοιας και της γνώσης, τις οποίες συνδέει απλώς η ακολουθία των βιογραφικών συμπτώσεων, όλα παραπέμπουν στις ιδιαιτερότητες ενός αιρετικού *τρόπου απόκτησης*. Έτσι ο μικροαστός, επειδή δε διαθέτει εκείνου του είδους την αίσθηση της τοποθέτησης η οποία, εξοπλισμένη με συχνά εντελώς εξωτερικούς δείκτες, όπως το όνομα του εκδότη, του σκηνοθέτη ή της θεατρικής ή συναυλιακής αίθουσας, επιτρέπει σε κάποιον να εντοπίσει τις πολιτιστικές καταναλωτικές πρακτικές «πρώτης διαλογής», όπως εξασφαλίζεται για την ποιότητα των προϊόντων εμπιστευόμενος ορισμένες «ετικέτες» ή ορισμένα καταστήματα, που συνιστούν «εγγυήσεις ποιότητας», πάντα εκτεθειμένος στον κίνδυνο να ξέρει υπερβολικά πολλά ή υπερβολικά λίγα, όπως εκείνοι οι ήρωες των τηλεοπτικών παιχνιδιών που η σε λάθος βάση πολυμάθειά τους τους καθιστά γελοίους στα «καλλιεργημένα πνεύματα», είναι καταδικασμένος να αποθησαυρίζει ατέρμονα παράταιρες και συχνά υποβιβασμένες γνώσεις, που είναι για τις νόμιμες γνώσεις ό,τι είναι για τη συλλογή πινάκων ή αντικειμένων πολυτελείας των μεγαλοαστών η συλλογή ολιγοδάπανων μικροαντικειμένων (γραμματοσήμων, τεχνικών αντικειμένων σε μινιατούρα κτλ.), στα οποία αφιερώνει το χρόνο του και την ταξινομική σχολαστικότητά του — μια κουλτούρα σε μικρό μέγεθος.

Κυρίως όμως ο αυτοδίδακτος, θύμα της έλλειψης των αποτελεσμάτων του τίτλου σπουδών, αγνοεί το δικαίωμα στην άγνοια το οποίο χορηγούν τα εύσημα της γνώσης, και μάλλον θα ήταν μάταιο να αναζητήσουμε κάπου αλλού έξω από τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος καταδηλώνεται ή προδίδεται εκείνο που συνοψίζει τη διαφορά ανάμεσα στον εξαναγκασμένο εκλεκτισμό αυτής της κουλτούρας, που έχει αποκτηθεί με τυχαίες συναντήσεις και αναγνώσεις, και στον εκλεκτικό εκλεκτισμό των αισθητιστών, που αρέσκονται να αναζητούν στη μείξη των ειδών και στην ανατροπή των ιεραρχιών μια ευκαιρία να καταστήσουν φανερή την παντοδυναμία της αισθητικής τους διάθεσης.

Φαίνεται να εγγίζουμε εδώ την αρχή της αντίθεσης που εγκαθιδρύεται ανάμεσα σε όλες τις ανερχόμενες τάξεις, αστική τάξη άλλοτε, μικροαστική τάξη σήμερα, και στις κατεστημένες τάξεις, αριστοκρατία ή αστική τάξη: από τη μια πλευρά, η απόκτηση, η συσσώρευση, η αποθησαύριση, με δυο λόγια μια όρεξη κατοχής αδιαχώριστη από ένα μόνιμο άγχος για τις ιδιοκτησίες και ιδίως για τη γυναίκα, αντικείμενο ζηλότυπης τυραννίας του

ιδιοκτήτη, που είναι το αποτέλεσμα της ανασφάλειας· από την άλλη πλευρά, όχι μόνο η επίδειξη, η δαπάνη και η γενναιοδωρία που εντάσσονται στις συνθήκες της αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου, αλλά επίσης η ασφάλεια που εκδηλώνεται ιδίως στην αριστοκρατική γαλαντομία και στον κομψό φιλελευθερισμό, απαγορεύοντας τη ζήλια η οποία αντιμετωπίζει το αγαπώμενο αντικείμενο σαν κτήμα[9]. Λες και το κύριο προνόμιο που απονέμεται σε όσους κατέχουν ιδιότητες εκ γενετής είναι να αγνοούν την *ανασφάλεια* που κατατρύχει τους ανθρώπους του επίκτητου, τον Αρπαγκόν όσο και τον Αρνόλφο*, οι οποίοι ξέρουν ίσως τόσο καλά ότι «η ιδιοκτησία είναι κλεψιά», ώστε δεν τους είναι δυνατό να μη φοβούνται την κλοπή των κτημάτων τους.

Οι μικροαστοί δεν ξέρουν να παίζουν σαν παιχνίδι το παιχνίδι της κουλτούρας: παίρνουν τόσο στα σοβαρά την κουλτούρα, ώστε αδυνατούν να επιτρέψουν στον εαυτό τους την μπλόφα ή την απάτη ή, απλώς, την απόσταση και την άνεση που μαρτυρούν την αληθινή εξοικείωση· τόσο στα σοβαρά, ώστε αδυνατούν να ξεφύγουν από το μόνιμο άγχος της άγνοιας ή της γκάφας και να ξεγλιστρήσουν από τις δοκιμασίες, αντιτάσσοντάς τους είτε την αδιαφορία όσων δε λαμβάνουν μέρος στον αγώνα δρόμου είτε την απελευθερωμένη συναισθηματική αποδέσμευση όσων αισθάνονται πως τους επιτρέπεται να ομολογούν ή και να διεκδικούν τα κενά τους. Ταυτίζοντας την κουλτούρα με τις *γνώσεις*, θεωρούν ότι καλλιεργημένος είναι όποιος κατέχει τεράστιο *θησαυρό* γνώσεων και αδυνατούν να τον πιστέψουν όταν επαγγέλλεται, με ένα από εκείνα τα ευφυολογήματα τα επιτρεπτά στον καρδινάλιο, ο οποίος μπορεί να πάρει με το δόγμα ελευθερίες απαγορευμένες στον απλό εφημέριο της υπαίθρου, ότι η κουλτούρα, όταν επαναχθεί στην απλούστερη και ανώτατη έκφρασή της, περιστέλλεται σε μια *σχέση με την κουλτούρα* («κουλτούρα είναι ό,τι μένει όταν έχεις ξεχάσει τα πάντα»). Μετατρέποντας την κουλτούρα σε ζήτημα ζωής και θανάτου, σωστού και λάθους, αδυνατούν να υποψιαστούν την ανεύθυνη σιγουριά, την αυθάδη άνεση ή και την κρυφή ανεντιμότητα, τις οποίες προϋποθέτει και η παραμικρή σελίδα ενός εμπνευσμένου δοκιμίου για τη φιλοσοφία, την τέχνη ή τη λογοτεχνία. Άνθρωποι του επίκτητου, αδυνατούν να διατηρήσουν με την κουλτούρα τη σχέση οικειότητας που επιτρέπει τις ελευθερίες και τις τολμηρότητες όσων συνδέονται μαζί της εκ γενετής, δηλαδή εκ φύσεως και ουσίας.

---

[9] Βλ. P. Bénichou, *Le sacre de l'écrivain*, Jose Corti, Παρίσι, 1973, σσ. 177-178.

* Ήρωες των κωμωδιών του Μολιέρου *Ο φιλάργυρος* και *Σχολείο γυναικών* αντίστοιχα. (Σ.τ.Μ.)

3. Κλίση, τάση και ένταση

Οι διαθέσεις που εκδηλώνονται στη σχέση με την κουλτούρα, όπως το μέλημα της συμμόρφωσης το οποίο καθορίζει μια αγχώδη αναζήτηση των αυθεντιών και των μοντέλων συμπεριφοράς και ωθεί στην επιλογή των σίγουρων και επικυρωμένων προϊόντων (όπως είναι οι κλασικοί και τα λογοτεχνικά βραβεία), ή στη σχέση με τη γλώσσα, με την τάση προς την υπερδιόρθωση, είδος ριγορισμού που οδηγεί τους μικροαστούς να το παρακάνουν από το φόβο μήπως δεν κάνουν αρκετά και να κυνηγάνε, σε εαυτούς και αλλήλους, τα γλωσσικά λάθη —όπως αλλού τα λάθη συμπεριφοράς και την ψευτοηθική—, δεν είναι άλλες από τις διαθέσεις που εκδηλώνονται στη σχέση με την ηθική, με τη σχεδόν ακόρεστη δίψα για τεχνικές ή κανόνες συμπεριφοράς, η οποία τους οδηγεί να υποβάλλουν όλη τους την ύπαρξη σε αυστηρή πειθαρχία και να κατευθύνονται στα πάντα από αρχές και συνταγές, ή στη σχέση με την πολιτική, με το γεμάτο σεβασμό κομφορμισμό ή το συνετό ρεφορμισμό που συνιστά την απόγνωση του αισθητιστή επαναστατισμού. Τι στ' αλήθεια είναι οι στρατηγικές πολιτιστικής συσσώρευσης των ανερχόμενων μικροαστών ή οι σχολικές στρατηγικές τους δε φαίνεται ποτέ τόσο καλά όσο όταν τις παραπέμψουμε στο σύνολο των στρατηγικών όπου εκφράζεται με πάσα σαφήνεια η ανάγκη από την οποία εκπηγάζουν οι χαρακτηριστικές διαθέσεις της μικροαστικής έξης, ασκητισμός, ριγορισμός, νομικισμός, ροπή προς τη συσσώρευση σε όλες τις μορφές της. Έτσι, οι στρατηγικές γονιμότητας των ανερχόμενων μικροαστών είναι στρατηγικές ανθρώπων που δεν μπορούν να επιτύχουν την αρχική τους συσσώρευση σε οικονομικό και πολιτισμικό κεφάλαιο αν δεν υποβληθούν σε κάποια *περιστολή* της κατανάλωσής τους, η οποία έχει προορισμό να συγκεντρώσει όλους τους πόρους σε ένα μικρό αριθμό κατιόντων, επιφορτισμένων με το έργο να παρατείνουν την ανιούσα τροχιά της ομάδας.

Είναι γνωστό ότι η γονιμότητα, υψηλή για τα χαμηλά εισοδήματα, περνάει από ένα ελάχιστο όριο, που αντιστοιχεί *grosso modo* στα μεσαία εισοδήματα, και αυξάνει ξανά στα υψηλά εισοδήματα. Ο λόγος που συμβαίνει αυτό είναι ότι το σχετικό κόστος του παιδιού, ισχνό για τις οικογένειες με τα χαμηλότερα εισοδήματα, οι οποίες, μην μπορώντας να αντιμετωπίσουν για τα παιδιά τους άλλο μέλλον πέρα από το δικό τους παρόν, κάνουν εξαιρετικά περιορισμένες εκπαιδευτικές επενδύσεις, ισχνό επίσης για τις οικογένειες με υψηλά εισοδήματα, εφόσον τα εισοδήματα αυξάνουν παράλληλα με τις επενδύσεις, περνάει από ένα μέγιστο όριο που αντιστοιχεί στα μεσαία εισοδήματα, δηλαδή στις μεσαίες τάξεις, τις οποίες η φιλοδοξία της κοινωνικής ανόδου υποχρεώνει σε εκπαιδευτικές επενδύσεις σχετικά δυσανάλογες προς τους πόρους τους. Αυτό το σχετικό κόστος προσδιορίζεται από τη σχέση ανάμεσα

στους πόρους που διαθέτει η οικογένεια και στις νομισματικές ή μη νομισματικές επενδύσεις τις οποίες οφείλει να παραχωρήσει προκειμένου να αναπαραγάγει διαμέσου των κατιόντων της τη —δυναμικά προσδιορισμένη— θέση της στην κοινωνική δομή, δηλαδή προκειμένου να εκπληρώσει το μέλλον για το οποίο είναι ταγμένη, δίνοντας στα τέκνα της τα μέσα ώστε να πραγματοποιήσουν τις απτές φιλοδοξίες που διαμορφώνει γι' αυτά. Έτσι εξηγείται η μορφή της σχέσης που παρατηρείται ανάμεσα στις στρατηγικές γονιμότητας των διαφορετικών τάξεων ή τμημάτων τάξης και στις προοπτικές κοινωνικής ανόδου που προσφέρονται αντικειμενικά στα μέλη τους (πίνακας 18). Οι λαϊκές τάξεις, για τις οποίες οι προοπτικές να προσπελάσουν την κυρίαρχη τάξη μέσα σε δύο γενιές είναι περίπου μηδενικές, έχουν υψηλότατα ποσοστά γονιμότητας, που μειώνονται ελαφρά όταν αυξάνουν οι προοπτικές διαγενεϊκής ανόδου. Μόλις οι πιθανότητες πρόσβασης στην κυρίαρχη τάξη (ή, κάτι που καταλήγει στο ίδιο, σε όποια όργανα είναι ικανά να την εξασφαλίσουν, όπως το σύστημα των θεσμών ανώτατης εκπαίδευσης) φτάνουν σε ένα ορισμένο όριο, με τους εργοδηγούς και τους υπαλλήλους γραφείου, τα ποσοστά γονιμότητας σημειώνουν αισθητή πτώση (εφόσον το ποσοστό γονιμότητας των υπαλλήλων γραφείου του δημόσιου τομέα, όπου οι χειρώνακτες εργαζόμενοι αντιπροσωπεύουν το μεγαλύτερο μέρος, είναι 2,04 έναντι μόλις 1,83 για τους υπαλλήλους γραφείου του ιδιωτικού τομέα, που είναι σχεδόν όλοι μη χειρώνακτες μισθωτοί). Στις κατά κυριολεξία μεσαίες τάξεις, όπου οι προοπτικές ανόδου είναι ασύγκριτα υψηλότερες (και πολύ πιο διασκορπισμένες από τα εισοδήματα), τα ποσοστά γονιμότητας διατηρούνται σε ένα ελάχιστο όριο (που κυμαίνεται μεταξύ 1,67 και 1,71)· με την κυρίαρχη τάξη, το ποσοστό γονιμότητας ανεβαίνει και πάλι πολύ, μαρτυρώντας ότι η βιολογική αναπαραγωγή δεν εκπληρώνει την ίδια λειτουργία στο σύστημα των αναπαραγωγικών στρατηγικών αυτών των κατηγοριών, οι οποίες χρειάζεται απλώς να *διατηρήσουν* τη θέση τους.

Οι μικροαστοί έχουν την παράδοξη ιδιότητα να καθορίζονται αποκλειστικά σε συνάρτηση με αντικειμενικές προοπτικές τις οποίες δε θα είχαν, αν δεν είχαν την αξίωση να τις έχουν και αν δεν πρόσθεταν έτσι ένα πλεόνασμα «ηθικών» πόρων στους πόρους τους σε οικονομικό και πολιτισμικό κεφάλαιο. Καθώς έχουν κατορθώσει να αποσπαστούν από το προλεταριάτο, το παρελθόν τους, και φιλοδοξούν να προσπελάσουν την αστική τάξη, το μέλλον τους, οφείλουν, προκειμένου να φέρουν σε πέρας την αναγκαία γι' αυτή την άνοδο συσσώρευση, να πάρουν από κάπου τους απαραίτητους πόρους για να αναπληρώσουν την απουσία κεφαλαίου. Αυτή η πρόσθετη δύναμη, τάση εγγεγραμμένη στην κλίση της περασμένης τροχιάς η οποία είναι η συνθήκη της πραγματοποίησης του μέλλοντος που εμπεριέχεται σ' αυτή την τροχιά, δεν μπορεί να ασκηθεί παρά μόνο *αρνητικά*, ως δύναμη περιορισμού και περιστολής, κι έτσι τα αποτελέσματά της μπορούν να μετρηθούν μόνο υπό μορφή «αρνητικών μεγεθών», όπως θα έλεγε ο Καντ,

Πίνακας 18. Ποσοστό γονιμότητας και πιθανότητες πρόσβασης στην κυρίαρχη τάξη των διαφορετικών τάξεων και τμημάτων τάξεων

	Πιθανότητες πρόσβασης στην κυρίαρχη τάξη*	Ποσοστό γονιμότητας**
Μισθωτοί αγρότες	1,8	3,00
Χειρώνακτες	2,3	2,77
Γεωργοί	2,9	2,83
Ειδικευμένοι εργάτες	3,7	2,42
Εξειδικευμένοι πτυχιούχοι εργάτες	4,3	2,10
Εργοδηγοί	9,6	1,94
Τεχνίτες	10,6	***
Υπάλληλοι γραφείου	10,9	1,97
Εμποροϋπάλληλοι	12,0	1,68
Μικρέμποροι	15,6	***
Μεσαία στελέχη	19,2	1,71
Τεχνικοί	20,4	1,67
Δάσκαλοι	32,5	1,68
Βιομήχανοι	35,0	2,09
Μεγαλέμποροι	35,6	
Μηχανικοί	38,7	
Ανώτερα στελέχη	42,0	2,00
Καθηγητές	52,7	
Ελεύθεροι επαγγελματίες	54,5	2,06

* INSEE, έρευνα για την επαγγελματική κατάρτιση και ειδίκευση, 1970. Πιθανότητες πρόσβασης στην κυρίαρχη τάξη για τους άντρες ανάλογα με το επάγγελμα του πατέρα.

** Μέσος αριθμός παιδιών ανά πλήρη οικογένεια, στο G. Galot, J.C. Deville, «Nuptialité et fécondité selon le milieu socio-culturel», *Economie et statistique*, 27, Οκτώβριος 1971, σ. 28.

*** Η μελέτη των G. Galot και J.C. Deville δίνει μαζί το ποσοστό γονιμότητας για τους τεχνίτες και τους εμπόρους (ήτοι 1,92). Όμως μπορούμε να αποδείξουμε από αλλού ότι το ποσοστό γονιμότητας των τεχνιτών είναι σαφώς ανώτερο από τών εμπόρων: στην κατανομή κατά κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες του αριθμού παιδιών κάτω από τα 16 ανά νοικοκυριό (σύμφωνα με την απογραφή του 1968), η οποία εμφανίζει σφαιρικά την ίδια δομή με την κατανομή των ποσοστών γονιμότητας που παρουσιάζεται εδώ, οι τεχνίτες είναι πολύ πλησιέστεροι στους εργάτες παρά στους εμπόρους· ο μέσος αριθμός παιδιών κάτω των 16 ετών ανά νοικοκυριό είναι 1,35 για τους εργάτες, 1,01 για τους τεχνίτες, 0,88 για τους υπαλλήλους και 0,78 για τους εμπόρους.

είτε πρόκειται για «οικονομίες», ως αποποιημένες δαπάνες, είτε για έλεγχο των γεννήσεων, ως περιστολή της φυσικής γονιμότητας. Αν οι ανερχόμενοι μικροαστοί μπορούν και δρουν σαν να ήταν οι προοπτικές τους ανώτερες απ' ό,τι είναι (ή τουλάχιστον απ' ό,τι θα ήταν στην πραγματικότητα, αν δεν τις *νόμιζαν* ανώτερες), με αποτέλεσμα να τις αυξάνουν πραγματικά,

τούτο συμβαίνει επειδή οι διαθέσεις τους τείνουν να αναπαράγουν όχι τη θέση από την οποία παράγονται, όπως αυτή συλλαμβάνεται σε μια δεδομένη στιγμή του χρόνου, αλλά την *κλίση* της ατομικής και συλλογικής τροχιάς στο υπό θεώρηση σημείο. Η μικροαστική έξη είναι η *κλίση* της κοινωνικής τροχιάς, ατομικής ή συλλογικής, που έχει γίνει *τάση* μέσω της οποίας η ανοδική αυτή τροχιά τείνει να παραταθεί και να ολοκληρωθεί: σαν ενός είδους *nisus perseverandi*, όπως έλεγε ο Λάιμπνιτς, όπου η περασμένη τροχιά διατηρείται με τη μορφή μιας έντασης προς το μέλλον που την παρατείνει, οριοθετεί τις «λογικές» φιλοδοξίες και, συνεπώς, την τιμή που πρέπει κανείς να πληρώσει για να πραγματοποιήσει τη ρεαλιστική αυτή αξίωση. Η ανερχόμενη μικροαστική τάξη ξαναφτιάχνει επ' άπειρον την ιστορία των απαρχών του καπιταλισμού: ενόψει αυτού, δεν μπορεί να υπολογίζει παρά μόνο στον ασκητισμό της, όπως οι πουριτανοί. Στις κοινωνικές ανταλλαγές όπου άλλοι μπορούν να προτείνουν πραγματικές εγγυήσεις, χρήμα, κουλτούρα ή σχέσεις, εκείνη μόνο ηθικές εγγυήσεις μπορεί να προσφέρει· φτωχή (σχετικά) σε οικονομικό, πολιτισμικό και κοινωνικό κεφάλαιο, δεν μπορεί να «δικαιολογήσει τις αξιώσεις της», όπως λένε, και επομένως να δώσει στον εαυτό της πιθανότητες να τις πραγματοποιήσει, αν δεν πληρώσει σε θυσίες, σε στερήσεις, σε παραιτήσεις, σε καλή θέληση, σε αναγνώριση, με δυο λόγια, σε αρετή.

Μπορεί τα τμήματα τα πλουσιότερα σε οικονομικό κεφάλαιο, δηλαδή οι μικροί και οι μεσαίοι έμποροι, οι τεχνίτες ή οι γαιοκτήμονες, να προσανατολίζονται περισσότερο (τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα) προς την αποταμίευση, ενώ τα τμήματα τα πλουσιότερα σε πολιτισμικό κεφάλαιο (τα μεσαία στελέχη και οι υπάλληλοι) προσφεύγουν κυρίως στο σχολείο, ωστόσο έχουν το κοινό γνώρισμα ότι και τα μεν και τα δε επενδύουν στις οικονομικές και σχολικές στρατηγικές τους κάποιες ασκητικές διαθέσεις που τα καθιστούν την ιδανική πελατεία της τράπεζας και του σχολείου αντίστοιχα: πολιτισμική καλή θέληση και πνεύμα οικονομίας, σοβαρότητα και πάθος για εργασία — πλήθος εγγυήσεων τις οποίες ο μικροαστός προσφέρει σ' αυτούς τους θεσμούς, ενώ παράλληλα παραδίδεται εξ ολοκλήρου στο έλεός τους (σε αντίθεση με τον κάτοχο *αληθινού* κεφαλαίου, οικονομικού ή πολιτισμικού), εφόσον μέσω αυτών και μόνο μπορεί να αποκτήσει τα οφέλη μιας βασικά αρνητικής κληρονομιάς. Αξιώσεις που οδηγούν σε τάσεις και εντάσεις· συνιστώντας ανοδική κλίση μετασχηματισμένη σε τάση προς τη διαιώνιση της περασμένης ανόδου, προϊόν της οποίας είναι, έχουν αντιστάθμισμα το πνεύμα οικονομίας και όλη τη μικρότητα που συνάπτεται με τις μικροαστικές αρετές. Και ναι μεν οι τάσεις και οι αξιώσεις εξαναγκάζουν το μικροαστό να εισέλθει στον *ανταγωνισμό* των ανταγωνιστικών αξιώσεων και

τον ωθούν να ζει πάντα *πάνω από τα μέσα του*, με τίμημα μια μόνιμη *ένταση*, πάντα έτοιμη να εκραγεί σε επιθετικότητα, ωστόσο εκείνες του δίνουν και την αναγκαία δύναμη για να πάρει από το ενεργητικό του, με διάφορες μορφές αυτοεκμετάλλευσης, ιδίως με τον ασκητισμό και το μαλθουσιανισμό, τα απαραίτητα για την άνοδο οικονομικά και πολιτιστικά μέσα.

Τις πλέον σημαντικές, αν όχι τις πλέον έκδηλες θυσίες ο μικροαστός τις πραγματοποιεί στην τάξη της κοινωνικότητας και των συνακόλουθων ικανοποιήσεων. Βέβαιος ότι οφείλει τη θέση του αποκλειστικά και μόνο στην αξία του, είναι πεπεισμένος ότι αποκλειστικά και μόνο στον εαυτό του πρέπει να υπολογίζει για να σωθεί: καθένας για τον εαυτό του, καθένας σπίτι του. Το μέλημά του να επικεντρώσει τις προσπάθειες και να περιορίσει τα έξοδα τον οδηγεί να διαρρήξει τους δεσμούς, ακόμα και τους οικογενειακούς, που παρεμποδίζουν την ατομική του άνοδο. Η φτώχεια έχει τους φαύλους κύκλους της, ενώ το καθήκον αλληλεγγύης που αλυσοδένει, μαζί με άλλους παράγοντες, τους (σχετικά) λιγότερο στερημένους στους περισσότερο στερημένους κάνει τη μιζέρια να επαναλαμβάνεται αιωνίως. Η «απογείωση» προϋποθέτει πάντα κάποια *ρήξη*, όπου η απάρνηση των παλιών συντρόφων στην κακοτυχία αντιπροσωπεύει μία μόνο πτυχή. Από τον αυτόμολο απαιτείται ανατροπή του πίνακα αξιών, μεταστροφή της όλης στάσης του. Έτσι, η υποκατάσταση της πολυάριθμης οικογένειας με την περιορισμένη οικογένεια ή με το ένα και μοναδικό παιδί –κάτι που δεν εξηγείται πλήρως από τις αρνητικές αιτίες, όπως είναι η ανεπαρκής γνώση των αντισυλληπτικών τεχνικών– σημαίνει παραίτηση από τη λαϊκή αντίληψη των οικογενειακών σχέσεων και των λειτουργιών της οικιακής μονάδας, σημαίνει εγκατάλειψη όχι απλώς των ικανοποιήσεων της μεγάλης οικογένειας, αλλά και ενός ολόκληρου κόσμου παραδοσιακής κοινωνικότητας, με τις ανταλλαγές του, τις γιορτές του, τις συγκρούσεις του, τις ασφάλειες που παρέχουν οι πολυάριθμοι κατιόντες, μοναδική σχεδόν σίγουρη προστασία, προπαντός για τις μητέρες, ενάντια στην αβεβαιότητα των γερατειών, μέσα σε ένα σύμπαν στοιχειωμένο από την οικιακή αστάθεια και την κοινωνικοοικονομική ανασφάλεια. Οι οικογενειακές ή φιλικές σχέσεις δεν μπορούν πλέον να είναι για το μικροαστό εξασφάλιση ενάντια στη δυστυχία και στη συμφορά, ενάντια στη μοναξιά και στη μιζέρια, δίκτυο υποστήριξης και προστασίας που θα του δώσει στην ανάγκη ένα χεράκι, ένα δάνειο ή μια θέση· δεν είναι ακόμα ό,τι αλλού αποκαλείται «σχέσεις», δηλαδή ένα κοινωνικό κεφάλαιο απαραίτητο για να επιτύχει την καλύτερη απόδοση του οικονομικού και πολιτισμικού του κεφαλαίου. Είναι απλώς τροχοπέδη, που πρέπει να τη σπάσει πάση θυσία, επειδή η ευγνωμοσύνη, η αλληλοβοήθεια, η αλληλεγγύη και οι όποιες υλικές και συμβολικές ικα-

νοποιήσεις παρέχει, βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα, ανήκουν στις απαγορευμένες πολυτέλειες.

Ο μικροαστός, περιορίζοντας την οικογένειά του σε μικρό αριθμό παιδιών, όταν δεν κάνει ένα και μοναδικό, στα οποία επικεντρώνονται όλες του οι ελπίδες και οι προσπάθειες, δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να υπακούει στο σύστημα καταναγκασμών που εμπεριέχεται στη φιλοδοξία του: επειδή αδυνατεί να αυξήσει τα εισοδήματά του, πρέπει να περιστείλει τις δαπάνες, δηλαδή τον αριθμό των καταναλωτών. Έτσι όμως συμμορφώνεται επιπροσθέτως προς την κυρίαρχη παράσταση της νόμιμης, δηλαδή της υποταγμένης στις επιταγές της κοινωνικής αναπαραγωγής, γονιμότητας: ο έλεγχος των γεννήσεων είναι μια μορφή (πιθανότατα η στοιχειώδης μορφή) *numerus clausus*. Ο μικροαστός είναι ένας προλετάριος που μικραίνει για να γίνει αστός.

Αν αληθεύει ότι στην πραγματικότητα και όχι στο μυαλό του κοινωνιολόγου ο μικροαστός είναι αστός σε μικρό μέγεθος, βλέπουμε πόσα θα χάναμε αν, στο όνομα ενός αντικειμενιστικού ορισμού της αντικειμενικότητας, εγκαταλείπαμε την έννοια του *μικροαστού*. Εδώ όπως και αλλού, οι αυτόχθονες έννοιες συγκεντρώνουν σε ιδιαίτερα σημαίνουσα μορφή το μέγιστο των κοινωνιολογικά διακριτικών ιδιοτήτων. Εξάλλου, η αντικειμενοποιός περιοριστική αναγωγή, όσο βάναυση κι αν είναι, δεν έχει καμία σχέση με την ταξική περιφρόνηση που εκδηλώνεται σε πλήθος κειμένων αφιερωμένων στους μικροαστούς —παραδοσιακό καρπαζοεισπράχτορα της αισθητίζουσας προφητείας και προτιμώμενο στόχο του πολιτικού αναθέματος (αρκεί να σκεφτούμε τον Μαρξ όταν μιλάει για τον Προυντόν...)—, καθόσον συσχετίζει τις ιδιότητες της έξης, που συνήθως ανιχνεύονται από τον ταξικό ρατσισμό, όπως την «αξίωση» ή τη «στενοκεφαλιά», με τις αντικειμενικές συνθήκες από τις οποίες παράγονται. Όποιοι έχουν τη δυνατότητα να παρουσιάσουν λιγότερο στρυφνές αρετές και να εμφανίσουν ένα λιγότερο «άχαρο» πρόσωπο, λησμονούν ότι οι ιδιότητες τις οποίες καταδικάζουν είναι το αναπόφευκτο αντιστάθμισμα των μηχανισμών που εξασφαλίζουν την ατομική άνοδο, δηλαδή την επιλεκτική δειγματοληψία των σύμμορφων ατόμων, και φέρονται λες και τα «βίτσια» ή οι «αρετές» των μικροαστών (οι οποίοι —χρειάζεται άραγε να το υπενθυμίσουμε;— ορίζονται ως τέτοιοι αποκλειστικά σε σχέση με την κυρίαρχη ηθική) πρέπει, ειδικά στην περίπτωσή τους, να καταλογιστούν στους δρώντες και όχι στις δομές, με την πρόφαση ότι οι δομές τούς έχουν αφήσει την ελευθερία να «επιλέξουν» την αλλοτρίωσή τους.

4. Οι παραλλαγές του μικροαστικού γούστου

Έτσι, αν τοποθετηθούμε σε ένα αρκετά υψηλό επίπεδο στατιστικής συγκέντρωσης, μπορούμε να αντιπαραθέσουμε σε ένα αστικό ήθος της άνεσης —

σίγουρη σχέση με τον κόσμο και με το εγώ, που έτσι βιώνονται ως *αναγκαία*, δηλαδή ως πραγματοποιημένη σύμπτωση του είναι και του δέον είναι, η οποία θεμελιώνει και επιτρέπει όλες τις ενδόμυχες ή έκδηλες μορφές της *certirudo sui*, χαλαρότητα, χάρη, ευκολία, κομψότητα, ελευθερία, με μια λέξη *φυσικότητα*– ένα μικροαστικό ήθος της περιστολής ένεκα αξιώσεων, ριγοριστική βουλησιαρχία των κλητών αλλά όχι ακόμα εκλεκτών, οι οποίοι θεμελιώνουν στη μόνιμη επίκληση του καθήκοντος την αξίωσή τους να είναι κάποια μέρα το πραγματοποιημένο δέον είναι. Πάντως, αρκεί να εκλεπτύνουμε την ανάλυση, για να αντιληφθούμε ότι αυτό το σύστημα διαθέσεων περιβάλλεται με τόσες τροπικότητες όσοι είναι και οι δρόμοι για να φτάσει κανείς σε μια μεσαία θέση της κοινωνικής δομής, να κρατηθεί εκεί ή να την περάσει και να πάει παραπέρα, και ότι η θέση μπορεί και η ίδια να είναι σταθερή, σε άνοδο ή σε παρακμή.

Υποβάλαμε στην ανάλυση των αντιστοιχιών τα δεδομένα που συλλέξαμε για τις μεσαίες τάξεις (πληθ. = 583 άτομα), προβαίνοντας στις ίδιες διαδοχικές πράξεις και κρατώντας τις ίδιες ενεργητικές και εξεικονιστικές μεταβλητές όπως και για την κυρίαρχη τάξη. Ο πρώτος παράγοντας έχει σημαντικότερο σχετικό βάρος απ' ό,τι στην ανάλυση της κυρίαρχης τάξης (7% έναντι 3,4% για το δεύτερο και 3% για τον τρίτο) – πιθανότατα επειδή εισέρχονται στη σύνθεση όχι μόνο η δομή του κεφαλαίου αλλά επίσης ο σφαιρικός όγκος του κεφαλαίου, η επενέργεια του οποίου δεν εξουδετερώνεται πλήρως, λόγω της δυσχέρειας και της σχετικής αυθαιρεσίας που υπάρχει στον προσδιορισμό των ορίων της τάξης τόσο από τη μεριά του πολιτιστικού πόλου, όπου οι πολιτιστικοί μεσάζοντες, εγγύτατα στους καθηγητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, θα μπορούσαν να έχουν αποκλειστεί, όσο και από τη μεριά του οικονομικού πόλου, όπου δεν είναι ποτέ εύκολο, με τα διαθέσιμα πληροφοριακά στοιχεία, να διενεργηθεί η τομή ανάμεσα στους μεγαλέμπορους και στους μικρέμπορους ή στους τεχνίτες. (Εξαιτίας αυτού, το σχεδιάγραμμα εμφανίζεται ως συστηματική παραμόρφωση του κοινωνικού χώρου, όπως παραστάθηκε στο ανωτέρω θεωρητικό σχήμα, όπου ο όγκος και η δομή του κεφαλαίου αντιστοιχούν σε *δύο διαφορετικές διαστάσεις*, ενώ εδώ ο πρώτος παράγοντας αντιστοιχεί στη δεύτερη διάσταση αλλά εν μέρει και στην πρώτη, και ο δεύτερος αντιστοιχεί στην τρίτη.) Ο πρώτος αυτός παράγοντας φέρνει στο φως μια δομή αντιθέσεων παραπλήσια της δομής την οποία, στην ανάλυση της κυρίαρχης τάξης, αποκάλυπτε επίσης ο πρώτος παράγοντας. Τη μεγαλύτερη συμβολή για τη συγκρότηση του πρώτου παράγοντα την έχουν οι δείκτες της ικανότητας σε θέματα νόμιμης κουλτούρας και κυρίως ίσως οι δείκτες της πολιτιστικής φιλοδοξίας (ή αξίωσης): από τη μια πλευρά, η ικανότητα ταυτοποίησης τουλάχιστον δώδεκα συνθετών (2,0%), η γνώση τουλάχιστον δώδεκα μουσικών έργων (2,4%), οι επισκέψεις στο Λούβρο ή στο Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης (2,7%), η επιλογή έργων κλασικής μουσικής τυπικών της «δισκόφιλης» διάθεσης, όπως είναι οι *Τέσσερις εποχές* (2,4%), η *Τέχνη της φού-*

γκας (1,6%) και το *Καλοσυγκερασμένο κλειδοκύμβαλο* (1,6%), «διανοούμενων» τραγουδιστών, όπως του Ζακ Ντουαί (1,8%) και του Λεό Φερρέ, ζωγράφων που είναι το ισοδύναμο του Μπαχ ή του Βιβάλντι στο χώρο των εικονογραφικών γούστων, όπως του Μπρέγκελ (1,8%), φιλόδοξων κρίσεων σχετικά με τη ζωγραφική του τύπου «η αφηρημένη ζωγραφική με ενδιαφέρει εξίσου με τη ζωγραφική των κλασικών σχολών» (2,4%) και, τέλος, φίλων «καλλιτεχνών» (2,0%) και εσωτερικού χώρου σύνθετου και γεμάτου φαντασία· από την άλλη, η μικρή (από 0 έως 6) γνώση των συνθετών (2,9%) και των έργων (2,7%), η επιλογή έργων τα οποία λόγω του φαινομένου της αλλοδοξίας μπορούν να γίνουν αντιληπτά ως νόμιμα, όπως είναι ο *Ωραίος γαλάζιος Δούναβης* (2,8%) ή η *Αρλεζιάνα* (1,5%), τραγουδιστών συνδεμένων με την οπερέτα, όπως του Γκεταρύ (1,6%) και, τέλος, οι πλέον «κοινές» προτιμήσεις (καθαρός και νοικοκυρεμένος εσωτερικός χώρος, ευκολοσυντήρητος). (Από τη μεριά των σχετικών συμβολών, παρατηρείται ότι τα επίθετα που επιλέγονται για να χαρακτηρίσουν τον εσωτερικό χώρο εξηγούνται περισσότερο από τον πρώτο παράγοντα παρά από τους επόμενους —κυρίως δε οι χαρακτηρισμοί αρμονικός, σύνθετος και γεμάτος φαντασία, που σχετίζονται, όπως είδαμε, με τον πολιτιστικό πόλο, οι καθαρός και νοικοκυρεμένος και ευκολοσυντήρητος, που σχετίζονται με τον οικονομικό πόλο— όπως άλλωστε και η επιλογή ζωγράφων όπως του Ρενουάρ και του Καντίνσκυ.)

Με την προβολή των εξεικονιστικών μεταβλητών καθίσταται εμφανές ότι, όπως και για την κυρίαρχη τάξη, τα πτυχία κατανέμονται με γραμμικό τρόπο στον πρώτο άξονα (κάτι που δε συμβαίνει με το εισόδημα). Από τη μεριά των ατόμων, ο πρώτος παράγοντας αντιπαραθέτει τους τεχνίτες και τους μικρέμπορους στα μέλη της νέας μικροαστικής τάξης τα πλουσιότερα σε πολιτισμικό κεφάλαιο (πολιτιστικούς μεσάζοντες, κοινωνικοϊατρικές υπηρεσίες) και, δευτερευόντως, στους δασκάλους, στους τεχνικούς και στα μεσαία στελέχη, που καταλαμβάνουν ενδιάμεσες θέσεις.

Ο δεύτερος παράγοντας χαρακτηρίζει συστηματικά τις πιο παραδοσιακές ή συντηρητικές ηθικοπρακτικές ή αισθητικές διαθέσεις, την προσκόλληση στις παλιές και καθιερωμένες αξίες, στη ζωγραφική, με τον Ραφαήλ (2,6%), τον Ντα Βίντσι (2,3%) ή τον Βατό (1,6%), καθώς και στην κλασική μουσική, με την *Τραβιάτα* (2,4%), ή στο τραγούδι, με τον Μαριανό (1,9%), αλλά επίσης στην τέχνη του ζην, με την προτίμηση για τη γαλλική παραδοσιακή κουζίνα (2,3%), τον περιποιημένο (2,3%) και αρμονικό (1,6%) εσωτερικό χώρο. Και τούτο αντιπαραθέτοντάς τες σε αντιθέσεις που δε φαίνεται να έχουν άλλο κοινό γνώρισμα πέρα από την άγνοια ή την άρνηση των κατεστημένων αξιών — με την προτίμηση για τον Χαλλυντέι (4,4%), τον Αζναβούρ (3,3%), τον Μπυφέ (2,3%), το ζεστό εσωτερικό χώρο (1,6%) και το διασκεδαστικό φίλο (2,9%). (Ανάμεσα στους δείκτες που εξηγούνται περισσότερο από το δεύτερο παράγοντα, βρίσκουμε την ίδια αντίθεση, με την επιλογή ενός φίλου ευσυνείδητου και προικισμένου με θετικό πνεύμα από τη μια πλευρά και, από την άλλη, την επιλογή ενός θελληματικού φίλου, την αγορά των επίπλων από τα μεγάλα καταστήματα, την

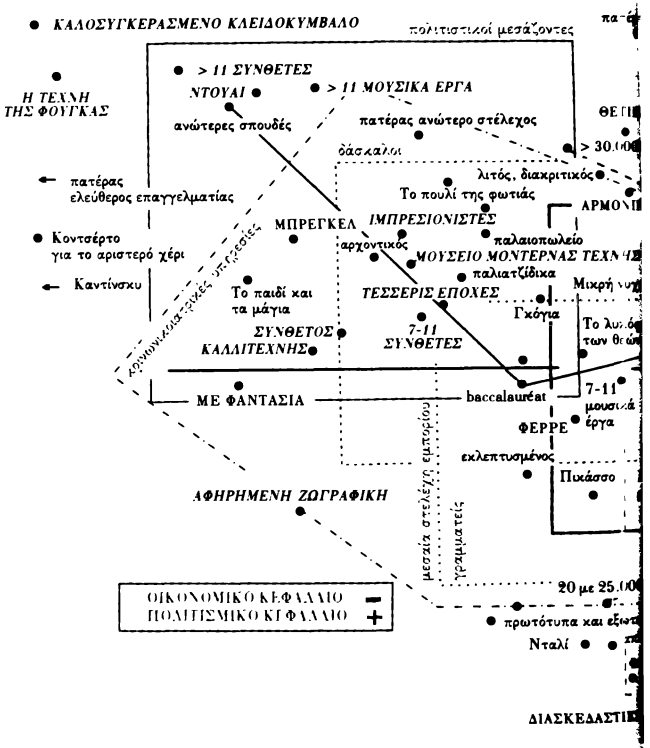

Διάγραμμα 14

Διάγραμμα 15

Παραλλαγές του μικροαστικού γούστου. Ανάλυση των αντιστοιχιών. Σχεδιάγραμμα των διαφορετικών τμημάτων — παραλείποντας τους υπαλλήλους γραφείου, που

Οι επικεφαλίδες που αντιστοιχούν στις ισχυρότερες απόλυτες συμβολές γράφονται με *ΠΛΑΓΙ*

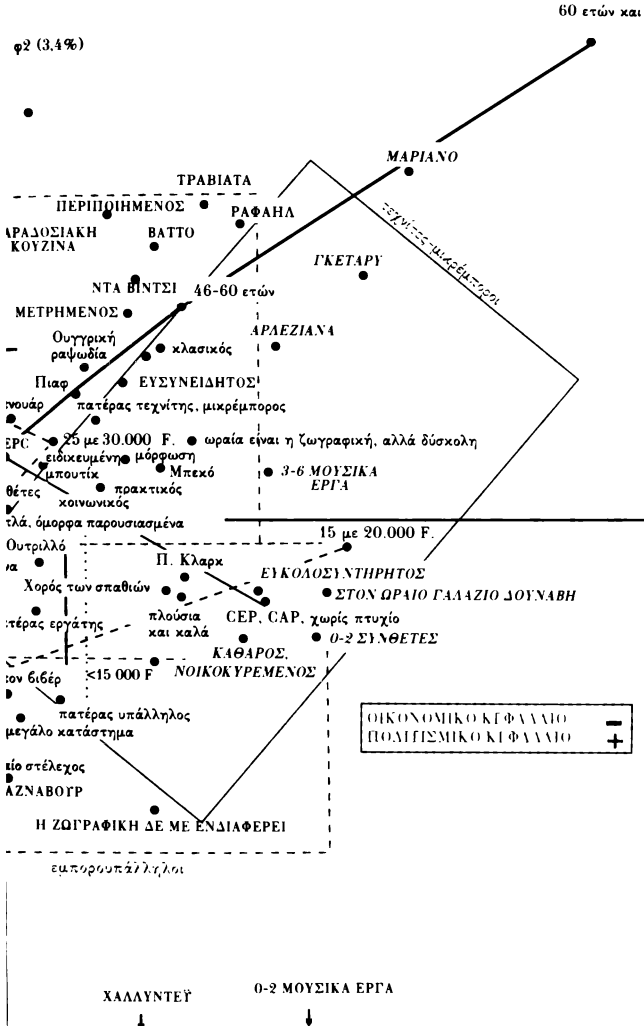

ου άξονα αδράνειας: ο χώρος των ιδιοτήτων (διάγρ. 14) και ο χώρος των ατ
άλη διασπορά (διάγρ. 15).
τον πρώτο παράγοντα, με ΚΕΦΑΛΑΙΑ για το δεύτερο.

επιλογή της Φρανσουάζ Αρντύ ή την κρίση ότι «η ζωγραφική δε με ενδιαφέρει».)

Με την προβολή των «αντικειμενικών» χαρακτηριστικών σε εξεικονιστικές μεταβλητές καθίσταται εμφανές ότι, όπως στην περίπτωση του κυρίαρχου γούστου, ο δεύτερος παράγοντας εκφράζει αδιαχώριστα και μια αντίθεση ανάλογα με την ηλικία (οι πιο ηλικιωμένοι βρίσκονται στην κορυφή του δεύτερου άξονα και από τη μεριά του οικονομικού πόλου, ενώ οι νεότεροι στη βάση αυτού του άξονα και από τη μεριά του πολιτιστικού πόλου) και μια αντίθεση ανάλογα με την κοινωνική καταγωγή, εφόσον τα παιδιά εργοδοτών, μικρών ή μεγάλων, και ανώτερων στελεχών ή ελεύθερων επαγγελματιών τοποθετούνται από τη μεριά των θετικών αξιών του άξονα, ενώ τα παιδιά εργατών, υπαλλήλων ή μεσαίων στελεχών κατατάσσονται από τη μεριά των αρνητικών αξιών. Με άλλα λόγια, ο δεύτερος παράγοντας αντιπαραθέτει, στο εσωτερικό κάθε τμήματος, όσους είναι μάλλον σε παρακμή και όσους είναι μάλλον σε άνοδο, ενώ η σφαιρική κατανομή των διαφορετικών τμημάτων αντιστοιχεί χοντρικά στο ποσοστό των δύο κατηγοριών στο κάθε τμήμα, με την αντίθεση ανάμεσα στους πολιτιστικούς μεσάζοντες και στα μεσαία διοικητικά στελέχη, που κλίνουν προς τις θετικές αξίες, και στους εμποροϋπαλλήλους ή στις γραμματείς, από τη μεριά των αρνητικών αξιών.

Ο τρίτος παράγοντας, τέλος, όπως στην περίπτωση της κυρίαρχης τάξης, όπου αντιπαρέθετε τα ελεύθερα επαγγέλματα, που πραγματώνουν στην πληρότητά του το αστικό γούστο, στα δύο τμήματα που αντιπροσωπεύουν τα άκρα του κυρίαρχου πολιτιστικού χώρου, καθηγητές και διανοούμενους από τη μια μεριά, μεγαλέμπορους και βιομήχανους από την άλλη, τώρα αντιπαραθέτει όσους κατέχουν περισσότερο και πληρέστερα τα τροπικά χαρακτηριστικά της τάξης στο σύνολό της, όσα την αντιπαραθέτουν καλύτερα στις άλλες τάξεις, με δυο λόγια, τα πλέον τυπικώς *μέσα*, σε όσους έχουν λιγότερο πολιτισμικό κεφάλαιο, δηλαδή στους τεχνίτες και στους εμπόρους, και σε όσους έχουν το περισσότερο, δηλαδή στους πολιτιστικούς μεσάζοντες και στους δασκάλους. Οι δείκτες μιας μέσης πολιτιστικής ικανότητας, όπως μια μέση γνώση (από 7 έως 11) των έργων (4,0%) και μια μέση γνώση (από 3 έως 6) των συνθετών (2,9%) ή η προτίμηση για τα πλέον τυπικώς μέσα πολιτισμικά αγαθά, Μπρελ (2,9%), Μπυφέ (1,7%), Βαν Γκογκ (1,9%), Ντα Βίντσι (2,2%), *Μικρή νυχτερινή μουσική* (1,9%), αντιπαρατίθενται αφενός στους δείκτες μιας ισχυρότατης γνώσης (12 και άνω) των έργων (2,2%) και των συνθετών (4,0%) και μιας προτίμησης για τα νομιμότερα έργα, όπως την *Τέχνη της φούγκας* (2,2%), και αφετέρου στους δείκτες μιας ισχνότατης γνώσης (από 0 έως 2) των έργων (3,3%) και των συνθετών (1,8%) και μιας προτίμησης για τα λιγότερο νόμιμα έργα, τον Γκεταρύ (2,4%) ή τον Χαλλυντέυ (1,9%) (οι δείκτες που εξηγούνται σε σημαντικό βαθμό από αυτό τον παράγοντα είναι όλοι ισάριθμοι των δεικτών τους οποίους έχουμε ήδη αναφέρει και οι οποίοι κομίζουν υψηλές απόλυτες συμβολές).

Με την προβολή των εξεικονιστικών μεταβλητών καθίσταται εμφανής, όπως ήταν αναμενόμενο, μια αντίθεση ανάμεσα σε όσους κατέχουν μεσαία πτυχία (BEPC

Διάγραμμα 16. Παραλλαγές του μικροαστικού γούστου – Ανάλυση των αντιστοιχιών – Απλοποιημένο σχεδιάγραμμα του 1ου και του 3ου άξονα αδράνειας

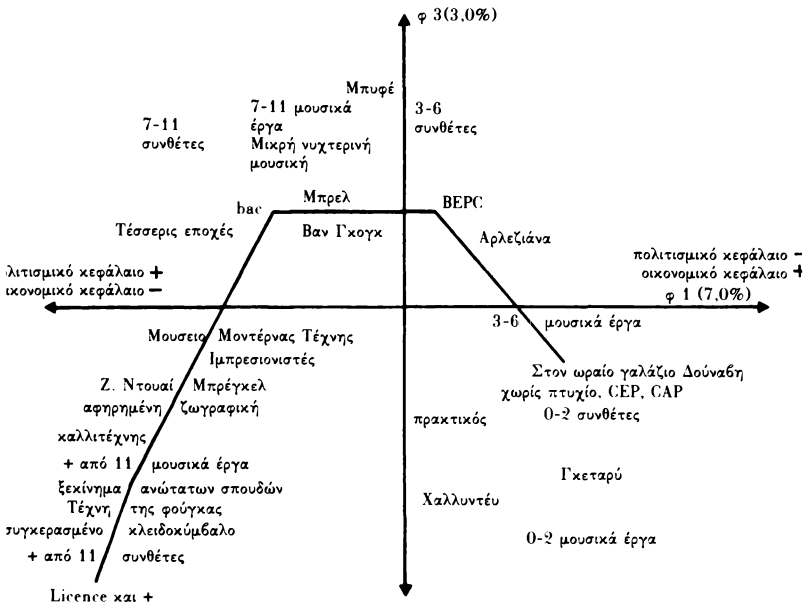

Σ' αυτό το απλοποιημένο σχήμα, παρουσιάζονται μόνο οι μεταβλητές των οποίων οι απόλυτες συμβολές ήταν ίσες ή ανώτερες από 1,5. Από τις εξεικονιστικές μεταβλητές παρουσιάζουμε μόνο το πτυχίο.

ή απολυτήριο λυκείου) και σε όσους είναι εφοδιασμένοι είτε με κατώτερα (CEP* ή CAP) είτε με ανώτερα πτυχία (ξεκίνημα ανωτάτων σπουδών ή πτυχίο ανώτατης σχολής), η οποία επαυξάνεται από μια αντίθεση ανάμεσα σε όσους προέρχονται

* CEP (Certificat d'Education Professionelle): Αποδεικτικό μονοετούς επαγγελματικής εκπαίδευσης για αδύναμους μαθητές. (Σ.τ.Μ.)

περισσότερο από τις μεσαίες τάξεις και σε όσους προέρχονται περισσότερο από τις λαϊκές ή τις ανώτερες τάξεις. Η «μέση κουλτούρα» είναι επομένως περισσότερο ίδιον των δασκάλων, των τεχνικών, των μελών των κοινωνικοϊατρικών υπηρεσιών και των μεσαίων διοικητικών στελεχών.

Για να εξηγήσουμε το σύνολο των δεδομένων, η συστηματικότητα του οποίου αναδείχθηκε χάρη ακριβώς στην ανάλυση των αντιστοιχιών, δεν αρκεί να παρατηρήσουμε ότι οι επιλογές των μελών της μικροαστικής τάξης, παρ' ότι φαινομενικά πολύ διαφορετικές (εφόσον στρέφονται σε σφαιρικά λιγότερο νόμιμα αντικείμενα), οργανώνονται σύμφωνα με μια δομή παραπλήσια με τη δομή που οργανώνει τα γούστα των μελών της κυρίαρχης τάξης, δεδομένου ότι οι τεχνίτες και οι μικρέμποροι, η θέση των οποίων στηρίζεται στην κατοχή ενός ορισμένου οικονομικού κεφαλαίου, αντιτίθενται στους δασκάλους και στους πολιτιστικούς μεσάζοντες σύμφωνα με αρχές εντελώς ανάλογες προς όσες διακρίνουν τους εργοδότες της βιομηχανίας ή του εμπορίου από τους καθηγητές και τους καλλιτεχνικούς παραγωγούς. Δεν μπορούμε να αντιμετωπίσουμε πραγματικά το πρόβλημα που θέτει η σχέση την οποία έφερε στην επιφάνεια ο δεύτερος παράγοντας, δηλαδή η σύνδεση ανάμεσα σε σύνολα αισθητικών και ηθικοπρακτικών διαθέσεων οι οποίες μπορούν να οριστούν χοντρικά ως «συντηρητικές» ή «νεοτεριστικές» και στην κοινωνική καταγωγή και στην ηλικία, που και αυτές συνδέονται μέσω μιας πολύπλοκης σχέσης με τη θέση στην οριζόντια διάσταση του χώρου, αν δεν εξετάσουμε συστηματικά τη σχέση που εγκαθιδρύεται ανάμεσα σε θέσεις (ή σε πόστα) τοποθετημένες στον κοινωνικό χωροχρόνο και σε δρώντες τοποθετημένους επίσης στο χώρο αυτό.

Έτσι, οι μεσαίες θέσεις του κοινωνικού πεδίου μπορούν να οριστούν συγχρονικά, ως θέσεις οι οποίες βρίσκονται σε μια ενδιάμεση περιοχή, που χαρακτηρίζεται από τη σχετική απροσδιοριστία της (πρώτη διάσταση, κάθετη, του κοινωνικού χώρου), του ενός ή του άλλου (οικονομικού ή πολιτιστικού) από τα υποπεδία (δεύτερη διάσταση, οριζόντια) του πεδίου των κοινωνικών τάξεων, αλλά και διαχρονικά, ως θέσεις οι οποίες έχουν μια ιστορία (που μπορεί να είναι η συλλογική ιστορία των διαδοχικών κατόχων της θέσης) σχετικά ανεξάρτητη από την ιστορία των ατόμων που κατέχουν τη θέση σε μια δεδομένη στιγμή ή, αν προτιμάτε, μια παρελθούσα και μέλλουσα τροχιά, ένα παρελθόν και ένα μέλλον. Το μέλλον αυτό, δηλαδή το συλλογικό μέλλον το οποίο η θέση υπόσχεται στους κατόχους της, μπορεί να είναι είτε σχεδόν *απροσδιόριστο*, ανοιχτό, είτε σχετικά *προκαθορισμένο*, και ως *ευνοϊκότερο ή δυσμενέστερο*, δηλαδή ως υποσχόμενο με σχετική βεβαιότητα είτε στασιμότητα είτε άνοδο ή πτώση, λίγο πολύ εμφανείς.

Ανάμεσα στις ιδιότητες που είναι κοινές σε όλους τους κατόχους αυτών των μεσαίων ή ουδέτερων θέσεων, οι χαρακτηριστικότερες φαίνεται να είναι όσες οφείλονται στη δομική αυτή απροσδιοριστία: οι μικροαστοί, τοποθετημένοι σε ίση απόσταση από τους δύο ακραίους πόλους του πεδίου των κοινωνικών τάξεων, σε ένα μεσαίο σημείο ή, καλύτερα, σε έναν ουδέτερο τόπο όπου οι δυνάμεις έλξης και άπωσης εξισορροπούνται, βρίσκονται ακατάπαυστα αντιμέτωποι με ηθικοπρακτικά, αισθητικά ή πολιτικά διαζεύγματα, άρα αναγκασμένοι να άγουν στην τάξη της συνείδησης και των στρατηγικών επιλογών τις πλέον συνηθισμένες ενέργειες της ύπαρξης. Καταδικασμένοι, προκειμένου να επιβιώσουν στο σύμπαν των βλέψεών τους, να «ζουν πάνω από τα μέσα τους», άρα να είναι ακατάπαυστα προσεκτικοί και ευαίσθητοι, υπερευαίσθητοι και στα παραμικρότερα σημεία της υποδοχής την οποία επιφυλάσσουν οι άλλοι στην παράσταση που δίνουν, είναι ακατάπαυστα εκτεθειμένοι σε ανακλήσεις στην τάξη, απορρίψεις ή κακές υποδοχές, που έχουν προορισμό να υποστείλουν τις αξιώσεις τους και να τους «ξαναβάλουν στη θέση τους», άρα είναι μονίμως σε εγρήγορση και έτοιμοι να μεταστρέψουν την ευπείθεια σε επιθετικότητα.

Έτσι, από τη μεριά των σχετικά προκαθορισμένων θέσεων, μπορούμε να διακρίνουμε θέσεις *παρακμάζουσες*, όπως τις θέσεις του τεχνίτη ή του μικρέμπορου που γνώρισαν σημαντική αριθμητική μείωση, συνακόλουθη της γοργής οικονομικής και κοινωνικής παρακμής, και θέσεις *σταθερές ή ανοδικές*, όπως τις θέσεις του υπαλλήλου γραφείου, του μεσαίου διοικητικού στελέχους ή του εμποροϋπαλλήλου, που έχουν υποστεί μέτρια αύξηση, συνοδευόμενη από λίγες μεταβολές στα συναφή οικονομικά και κοινωνικά πλεονεκτήματα[10]. Από την άλλη πλευρά, στον τόπο μεγαλύτερης απροσδιοριστίας μιας περιοχής απροσδιοριστίας, δηλαδή κυρίως από τη μεριά του πολιτιστικού πόλου[11] της μεσαίας τάξης, βρίσκονται θέσεις ακόμα ελλιπώς προσδιορισμένες, τόσο για το παρόν που προτείνουν όσο και για το μέλλον που υπόσχονται, μέλλον πολύ αβέβαιο και γι' αυτό πολύ *ανοιχτό*, δηλαδή παρακινδυνευμένο και ταυτόχρονα διασκορπισμένο (σε αντίθεση με το *εξασφαλισμένο* αλλά *κλειστό* μέλλον των ιδιαίτερα προκαθορι-

[10] Ανάμεσα στις ιδιότητες των ιδιαίτερα προκαθορισμένων θέσεων του δημοσιοϋπαλληλικού κλάδου (όπως είναι τα μεσαία διοικητικά στελέχη), η πλέον σημαίνουσα από τη σκοπιά που εξετάζουμε εδώ είναι αναμφίβολα το γεγονός ότι προσφέρουν, με την καταστατικά εγγυημένη *σταδιοδρομία*, την ασφάλεια μιας σχετικά προβλέψιμης ατομικής τροχιάς.

[11] Κάτι κατανοητό, εφόσον η εμφάνιση των συγκεκριμένων θέσεων είναι κατά μεγάλο μέρος αποτέλεσμα των μετασχηματισμών του σχολικού συστήματος.

σμένων θέσεων): αυτές οι νέες ή ανανεωμένες θέσεις προέκυψαν από τους πρόσφατους μετασχηματισμούς της οικονομίας (και ιδίως από την αύξηση του μέρους που αναλογεί, ακόμα και στην παραγωγή των αγαθών, στη συμβολική εργασία παραγωγής της ανάγκης – συσκευασία, *design*, προώθηση, δημόσιες σχέσεις, *marketing*, διαφήμιση κτλ.) ή κατά κάποιον τρόπο «επινοήθηκαν» και επιβλήθηκαν από τους κατόχους τους οι οποίοι, για να μπορέσουν να πουλήσουν τις συμβολικές υπηρεσίες που είχαν να προσφέρουν, έπρεπε να παραγάγουν την ανάγκη τους στους δυνητικούς καταναλωτές μέσω μιας *συμβολικής δράσης* (που συνήθως υποδηλώνεται με ευφημισμούς όπως «κοινωνική εργασία», «πολιτιστική δημιουργική απασχόληση» κτλ.) που επιδιώκει να επιβάλει κανονιστικά πρότυπα και ανάγκες, ιδίως στη σφαίρα του βιοτικού ύφους και της υλικής ή πολιτιστικής κατανάλωσης.

Όλα συμβαίνουν λες και οι συγχρονικές και διαχρονικές ιδιότητες των θέσεων συνδέονται μέσω μιας αρκετά στενής στατιστικής σχέσης με τις συγχρονικές και διαχρονικές ιδιότητες που προσαρτώνται στα άτομα, δηλαδή με τον όγκο και με τη δομή του κεφαλαίου που κατευθύνουν τη θέση τους σε μια δεδομένη στιγμή, καθώς και με την εξέλιξη στο χρόνο των δύο αυτών ιδιοτήτων οι οποίες προσδιορίζουν τις περασμένες και δυνητικές τροχιές στον κοινωνικό χώρο, ούτως ώστε να μπορούμε, όπως κάναμε συχνά μέχρις εδώ, να χαρακτηρίσουμε αδιακρίτως τις θέσεις από τις ιδιότητες των κατόχων τους ή το αντίστροφο. Αυτό μπορεί να αποδειχθεί, όπως δεν έχουμε πάψει να κάνουμε, για τις συγχρονικές ιδιότητες, εφόσον ο όγκος και η δομή του κεφαλαίου συνδέονται τόσο εμφανώς με τη θέση, ώστε θα μπορούσε κανείς σε ορισμένες περιπτώσεις να παραλείψει να εξετάσει τη σχέση ανάμεσα στους κατόχους και στη θέση, καθώς και τους μηχανισμούς διαμέσου των οποίων η σχέση αυτή πραγματοποιείται· πλην όμως, οι μεσαίες τάξεις δίνουν μια ιδιαίτερα ευνοϊκή ευκαιρία να αποδείξουμε κάτι τέτοιο και στην περίπτωση των διαχρονικών ιδιοτήτων. Επανερχόμαστε έτσι στο σημείο αφετηρίας της παρούσας ανάλυσης, δηλαδή στη σχέση που εγκαθιδρύεται από την παρατήρηση ανάμεσα στις μεγάλες τάξεις θέσεων, οι οποίες προσδιορίζονται στις διαχρονικές ιδιότητές τους, και σε διάφορες ατομικές ιδιότητες εμφανώς συνδεμένες με το χρόνο, όπως την ηλικία, διαμέσου της οποίας εκφράζεται η σχέση με το παρελθόν (παρελθόν του οικονομικού συστήματος, στον οικονομικό πόλο, παρελθόν του εκπαιδευτικού συστήματος, στον πολιτιστικό πόλο) και με το μέλλον, ή όπως την κοινωνική καταγωγή, (ατελή) δείκτη της εξέλιξης του όγκου και της δομής της κληρονομιάς, καθώς και μιας ολόκληρης σχέσης όχι μόνο με το παρελθόν και με το μέλλον αλλά και με τις

άλλες κοινωνικές τάξεις, ως τόπους απ' όπου έρχεται κανείς ή όπου πηγαίνει[12].

5. Η παρακμάζουσα μικροαστική τάξη

Οι θέσεις που η αριθμητική παρακμή τους εκφράζει την οικονομική παρακμή καταλαμβάνονται από άτομα τα οποία, τόσο στις αντικειμενικές ιδιότητές τους όσο και στις πρακτικές και στις γνώμες τους, εμφανίζονται να συνδέονται με ένα παρωχημένο παρελθόν. Τοποθετημένοι στο άκρο του πρώτου άξονα, οι τεχνίτες και οι μικρέμποροι, σχετικά ηλικιωμένοι στο σύνολο και όχι ιδιαίτερα εφοδιασμένοι σε σχολικό κεφάλαιο (έχουν το πολύ πολύ το CEP ή το CAP), εκδηλώνουν σε όλες τις προτιμήσεις τους *οπισθοδρομικές διαθέσεις*, από τις οποίες φαίνεται να εκπηγάζουν οι *κατασταλτικές* τάσεις τους, ιδιαίτερα ορατές στις αντιδράσεις τους σε όλα τα σημεία της ρήξης με την παλαιά τάξη, αρχίζοντας βέβαια από τη διαγωγή των νέων. Έτσι, ως αντίδραση σε όλες τις τάσεις προς το μοντερνισμό ή προς την άνεση που τους φαίνεται η καθεμία και μια εγκατάλειψη στη χαλαρότητα, κάνουν, σε οτιδήποτε άπτεται της τέχνης του καθημερινού ζην, επιλογές που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν οπισθοδρομικές, εφόσον προσεγγίζουν πολύ τις επιλογές των εργατών, χωρίς ωστόσο να επιβάλλονται στον ίδιο βαθμό από την ανάγκη (λένε, για παράδειγμα, ότι προτιμούν έναν εσωτερικό χώρο καθαρό και νοικοκυρεμένο, ευκολοσυντήρητο ή πρακτικό). Αντίστοιχα και στη σφαίρα της μουσικής ή του τραγουδιού, στρέφονται συστηματικά προς τα υποβιβασμένα έργα της αστικής κουλτούρας (όπως την *Αρλεζιάνα* ή τον *Ωραίο γαλάζιο Δούναβη*) και κυρίως προς τους πιο παλιο-

---

[12] Ο δεσμός αυτός ανάμεσα στο μέλλον και στην κοινωνική άνοδο ή ανάμεσα στο παρελθόν και στην παρακμή είναι βαθύτατα σηματοδοτημένος στην κυρίαρχη κοσμοθεώρηση (όπου λένε για ένα άτομο ότι «έχει μέλλον» ή για μια θέση ότι είναι «με μέλλον», για να δείξουν ότι προορίζονται για κοινωνική άνοδο, δηλαδή για εξαστισμό). Βρίσκει μια βάση και ακατάπαυστη ενίσχυση σε όλους τους κοινωνικούς μηχανισμούς ανταγωνισμού (όπου η μόδα συνιστά προφανώς την πλέον παραδειγματική μορφή), στο πλαίσιο των οποίων οι διαφορές μεταξύ των τάξεων αναμεταφράζονται σε *χρονικές αποκλίσεις* σε έναν αγώνα δρόμου προσανατολισμένο προς τον ίδιο στόχο. Λειτουργεί στο πολιτικό ή και στο επιστημονικό ασυνείδητο διαμέσου όλων των κανονιστικών χρήσεων του εξελιξιαρχικού σχήματος, το οποίο ταυτίζει το λαό με το ξεπερασμένο παρελθόν ή το οποίο, πιο επιτήδεια, καθιστά την επαναστατική θεώρηση, ανατροπή της κυρίαρχης θεώρησης που οδηγεί στην ταύτιση του λαού με το μέλλον, την κατεξοχήν μορφή του αρχαϊσμού (αυτό το σχήμα σκέψης είναι ιδιαίτερα τελεσιουργό σε όσα σύμπαντα στηρίζονται στην αντίθεση νέου και παλιού, όπως στο πεδίο των διανοουμένων).

μοδίτικους και ταυτόχρονα τους πιο παραδοσιακούς τραγουδιστές (όπως τον Γκεταρύ και τον Μαριανό).

Σύμφωνα με μια λογική που ισχύει και για τις άλλες θέσεις, οι χαρακτηριστικές προτιμήσεις του τμήματος στο σύνολό του παρατηρούνται στον υψηλότερο βαθμό πυκνότητας και έντασης ακριβώς στην υποκατηγορία που είναι περισσότερο προσαρμοσμένη, ως προς τις διαχρονικές ιδιότητες της ηλικίας και της τροχιάς, στις διαχρονικές ιδιότητες της θέσης, δηλαδή που είναι επακριβέστερα προσανατολισμένη στην κατεύθυνση της συλλογικής ιστορίας, άρα και η πλέον διατεθειμένη να εκφράσει την αντικειμενική αλήθεια της και να εξαγγείλει το μέλλον της: έτσι, το (τοποθετημένο ψηλά στο δεύτερο άξονα) σύνολο των μικροβιοτεχνών ή μικρεμπόρων, που και οι ίδιοι προέρχονται κατά το μεγαλύτερο μέρος τους από μικροβιοτέχνες και μικρέμπορους και είναι καταδικασμένοι, επειδή δε διαθέτουν το αναγκαίο οικονομικό και προπαντός πολιτισμικό κεφάλαιο για να επιχειρήσουν κάποια αναμετατροπή, να διατηρηθούν πάση θυσία στην κεφαλή μικρών επιχειρήσεων ιδιαίτερα απειλούμενων (όπως είναι τα εμπορικά ειδών διατροφής, η παραδοσιακή βιοτεχνία κτλ.) και προορισμένων να εξαφανιστούν μαζί τους (είναι ακόμα πιο ηλικιωμένοι από τους άλλους), διακρίνεται με συστηματικά οπισθοδρομικές επιλογές από το υπόλοιπο τμήμα, όπου συγκαταλέγονται σε ικανό ποσοστό σύγχρονοι τεχνίτες (ηλεκτρολόγοι, μηχανικοί κτλ.), κάτοχοι του BEPC ή και του bac, οι οποίοι, προπαντός όταν είναι νέοι και Παριζιάνοι, προσεγγίζουν πολύ τους τεχνικούς στις ηθικοπρακτικές και αισθητικές επιλογές τους — και πιθανότατα στις πολιτικές. Οι παρακμάζοντες μικροαστοί, πεπεισμένοι ότι οφείλουν τη θέση τους, που απειλείται από όλες τις ταπεινώσεις του καιρού, σε μια ζωή «απλή», «σοβαρή» και «τίμια», εκφράζουν σε όλους τους τομείς τις αυστηρότερες και επίσης τις παραδοσιακότερες προτιμήσεις (στρέφοντας την επιλογή τους προς τον περιποιημένο και κλασικό εσωτερικό χώρο, τον ευσυνείδητο και μετρημένο φίλο, τα φαγητά της γαλλικής παράδοσης, τους πλέον αναγνωρισμένου κύρους ζωγράφους, Ραφαήλ, Ντα Βίντσι, Βαττό και, όπως είδαμε, τους παλαιόθεν καθιερωμένους τραγουδιστές, Εντίθ Πιαφ, Μαριανό, Γκεταρύ). Οι αρνήσεις τους, όπου εκφράζεται η μνησικακία κατά της νέας ηθικής, της προκλητικής αξίωσής της, της ανεκτικότητάς της σε θέματα οικονομίας (με την προσφυγή στην πίστωση), αγωγής ή σεξουαλικότητας, δεν είναι λιγότερο σημαίνουσες: απορρίπτοντας τις χαρακτηριστικότερες συνιστώσες του προσφιλούς βιοτικού ύφους των εργατών (όπως την ποιότητα του *μπον βιβέρ*), αποκλείουν συστηματικά όλες τις αρετές όπου αυτοαναγνωρίζονται τα μέλη των νέων επαγγελμάτων (με καλλιτεχνικά χαρίσματα, διασκεδαστικός, αρχοντικός, εκλεπτυσμένος) και τα «νεοτεριστικά»

γούστα που εκείνα αρέσκονται να επιδεικνύουν (δεν αναφέρουν *ποτέ* τον Πικάσσο, ο οποίος, ως γνωστόν, είναι ένας από τους στόχους της μικροαστικής μνησικακίας εναντίον των καλλιτεχνών, αλλά ούτε τη Φρανσουάζ Αρντύ ή τον Τζόνυ Χαλλυντέυ, αυτούς τους παραδειγματικούς εκπροσώπους του νέου βιοτικού ύφους της νεολαίας). Διάσταση ενός ήθους «ευσυνειδησίας» που τους κάνει να αναγνωρίζουν στα πάντα τις αξίες της εργασίας και της τάξης, της αυστηρότητας και της σχολαστικότητας, η αισθητική τους, αισθητική του «περιποιημένου», δε συγχέεται με την προτίμηση για το «λιτό», συχνή στους εργάτες ή στους ανερχόμενους μικροαστούς, που καθοδηγούνται από το μέλημα να περάσουν απαρατήρητοι (και επίσης, αλλά με εντελώς διαφορετική έννοια, στην παλιά αστική τάξη, που καταδηλώνει με μια διακριτική πολυτέλεια την αρνητική στάση της απέναντι στις «επιτηδευμένες» ή «χυδαίες» τολμηρότητες της νέας μικροαστικής και μεγαλοαστικής τάξης)· όμως αντιτίθεται κυρίως στο «απελευθερωμένο» γούστο της νέας μικροαστικής τάξης και στις κραυγαλέες «λόξες» της, τύπου πρωτοποριακής μπουτίκ και «unisex» κομμωτηρίου.

6. Η εκτελεστική μικροαστική τάξη

Τα μέλη της εκτελεστικής μικροαστικής τάξης, τοποθετημένα σε κεντρική θέση από τη σκοπιά της δομής του κεφαλαίου, εμφανίζουν στον υψηλότερο βαθμό τα γνωρίσματα που τα καθιστούν την πλέον ολοκληρωμένη πραγμάτωση της μικροαστικής τάξης, εκείνα τα οποία αναφέραμε στην αρχή, όπως τη λατρεία για την αυτοδίδακτη προσπάθεια και την προτίμηση για όλες τις δραστηριότητες που έχουν το κοινό γνώρισμα ότι απαιτούν κυρίως χρόνο και πολιτισμική καλή θέληση (συλλογές, για παράδειγμα)[13]. Όταν πρόκειται για έναν τέτοιο ενδιάμεσο πληθυσμό, είναι το ίδιο και το αυτό να δείξουμε σε τι διακρίνεται από τα γειτονικά τμήματα και πώς κατανέμονται τα μέλη του, υπό το πρίσμα των διαχρονικών ιδιοτήτων, από τους πιο ηλικιωμένους και ιδίως όσους, αστικής ή μικροαστικής καταγωγής, προσεγγίζουν πολύ στις ηθικοπρακτικές και αισθητικές επιλογές τους το πλέον οπισθοδρομικό τμήμα της παρακμάζουσας μικροαστικής τάξης,

---

[13] 19,5% του συνόλου των μεσαίων στελεχών (διοικητικά στελέχη, τεχνικοί, δάσκαλοι) και 20,3% των υπαλλήλων γραφείου είναι γραμμένοι σε κάποια βιβλιοθήκη (έναντι 3,7% των εμποροϋπαλλήλων και 2,2% των μικροεργοδοτών)· 18,5% και 12,9% κάνουν συλλογή γραμματοσήμων (έναντι 3,7% και 2,8%)· 14,2% και 10,3% είναι συνδρομητές σε μαθήματα δι' αλληλογραφίας ή έχουν γραφτεί σε διάφορα μαθήματα (έναντι 0 και 2%) (Συμπληρωματικές Πηγές, IV).

ως τους πιο νέους οι οποίοι, προπαντός αν έχουν υψηλούς τίτλους σπουδών, συγγενεύουν προς τα ανερχόμενα μέλη της νέας μικροαστικής τάξης. Όλα συμβαίνουν λες και η θεμελιώδης διάθεση που χαρακτηρίζει το τμήμα στο σύνολό του μεταβάλλεται συστηματικά σε συνάρτηση με την ηλικία και την κοινωνική καταγωγή, κυμαινόμενη από τον οπτιμιστικό προοδευτισμό στους ανερχόμενους νέους έως τον πεσιμιστικό και οπισθοδρομικό συντηρητισμό στους πιο ηλικιωμένους.

Ακριβώς στα νεότερα από τα επαγγέλματα που προτείνουν το πιο εξασφαλισμένο μέλλον, όπως στα μεσαία στελέχη και στους υπαλλήλους γραφείου, και ιδίως σε όσους προέρχονται από τις λαϊκές τάξεις και διαθέτουν μεσαίους τίτλους σπουδών (BEPC ή bac), συναντώνται στην πιο ολοκληρωμένη μορφή οι ασκητικές διαθέσεις και η αφοσίωση στην κουλτούρα, που συνδυάζονται με τη φιλοδοξία να παραταθεί μέσω της πολιτισμικής συσσώρευσης μια άνοδος την οποία έχει καταστήσει δυνατή μια μικρή αρχική συσσώρευση πολιτισμικού κεφαλαίου. Προορισμένοι σε προοδευτική πρόοδο μέσω μιας εκπαιδευτικής προσπάθειας, είναι φυσικό να στρέφονται προς μια προοδευτική κοσμοθεώρηση βασισμένη στην πίστη στα φώτα της μόρφωσης και της νόησης, σε έναν εγκρατή ρεφορμισμό που έχει, υποτίθεται, στόχο να δώσει στον καθέναν ό,τι του αναλογεί σύμφωνα με τα σχολικά του προσόντα. Πέρα από το ότι οφείλουν στην εκπαίδευση όλα όσα έχουν και ότι αναμένουν από εκείνην όλα όσα ποθούν να έχουν, βρίσκονται συχνά σε σχέση *εκτέλεσης* προς *σύλληψη* με τα ανώτερα στελέχη, συντάκτες των οδηγιών που αυτοί εφαρμόζουν, εκπονητές των σχεδίων που θέτουν επί το έργον και των εγχειριδίων που χρησιμοποιούν, και ως εκ τούτου έχουν την τάση να ταυτίζουν τις ιεραρχίες με διαφορές ικανότητας ή, απλούστερα, με τίτλους σπουδών· πόσο μάλλον όταν, συχνότατα, όσοι βγαίνουν από τη σειρά προσκρούουν στα όρια (την άγνοια της άλγεβρας, για παράδειγμα) τα οποία τα σχολικά φράγματα που τους αντιτάσσονται υψώνουν αυθαίρετα μπροστά τους, έξω από κάθε τεχνική αναγκαιότητα πραγματικά εγγεγραμμένη στην άσκηση της λειτουργίας. Ευνόητο είναι ότι διακρίνονται από την παρακμάζουσα μικροαστική τάξη στο ότι συνδυάζουν με ορισμένα γνωρίσματα του λαϊκού ήθους —όπως την προτίμηση για τα απλά γεύματα και για φίλους *μπον βιβέρ* ή αστείους— διάφορα γνωρίσματα που τους χαρακτηρίζουν ειδικά, κι ας πρόκειται για τα σημάδια της προσκόλλησης σε ασκητικές αξίες —όπως είναι η επιλογή ενός φίλου ευσυνείδητου ή που να έχει μόρφωση ή η προτίμηση για ένα λιτό και καθωσπρέπει ρούχο—, χωρίς να μιλήσουμε για όλες τις ενδείξεις μιας πολιτισμικής καλής θέλησης έντονης όσο και παροπλισμένης: καταδικασμένοι σε δουλειές που απαιτούν πάνω απ' όλα ακρίβεια, αυστηρότητα, σοβαρότητα, με δυο λόγια, καλή θέληση και

αφοσίωση, και πλουσιότεροι σε πολιτισμική καλή θέληση παρά σε πολιτισμικό κεφάλαιο, στρέφουν τις «προτιμήσεις» τους[14] προς τυπικώς «μέσα» έργα, *Χορό των σπαθιών* ή Ουτριλλό, αγοράζουν τα έπιπλά τους από τα πολυκαταστήματα, αγαπούν τους καθαρούς και νοικοκυρεμένους, ευκολοσυντήρητους εσωτερικούς χώρους, επιλέγουν Αζναβούρ, Πετούλα Κλαρκ ή Τζόνυ Χαλλυντέυ και ενδιαφέρονται πολύ για τη φωτογραφία και τον κινηματογράφο.

Αυτή η ατόφια και κενή πολιτισμική καλή θέληση, που προσδιορίζεται εξ ολοκλήρου από τις επιταγές της ανόδου, έχει το ισοδύναμό της στο επίπεδο της ηθικής: σε αντίθεση με τον κατασταλτικό ριγορισμό των τμημάτων σε παρακμή, ο οποίος, με αφετηρία τη μνησικακία που συνδέεται με την κοινωνική οπισθοδρόμηση, φαίνεται να μην έχει άλλο σκοπό πέρα από το να παράσχει σε όσους δεν έχουν παρά μονάχα παρελθόν την ικανοποίηση να καταδικάζουν όσους έχουν μέλλον, δηλαδή κατά πρώτο λόγο τους νέους, ο ασκητικός ριγορισμός των ανερχόμενων τμημάτων, που συνδυάζεται συχνά με ένα φρόνιμο προοδευτισμό στην πολιτική, είναι πάνω απ' όλα η αφετηρία μιας *πειθαρχίας* την οποία επιβάλλουν στον εαυτό τους και στους δικούς τους και η οποία υποτάσσεται πλήρως στην κοινωνική άνοδο: η απόδειξη μπορεί να εντοπιστεί στο γεγονός ότι οι ανερχόμενοι μικροαστοί αποδεικνύονται μεν συνήθως πολύ περισσότερο ριγοριστές από τις άλλες τάξεις (ιδίως σε ό,τι αφορά τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών, την εργασία τους, τις εξόδους τους, τα διαβάσματά τους, τη σεξουαλικότητά τους κτλ.), ωστόσο μπορούν, χωρίς αντίφαση, να αποδειχθούν πολύ λιγότερο αυστηροί από την κυρίαρχη ηθική και από τα τμήματα της κυρίαρχης τάξης τα πλέον προσκολλημένα στην ηθική αυτή, την οποία καθιστούν «υπόθεση αρχών», οσάκις οι συγκεκριμένες πρακτικές, όπως η έκτρωση ή η πρόσβαση των ανηλίκων στα αντισυλληπτικά, μπορούν να τεθούν στην υπηρεσία της ανόδου. Και στην ίδια λογική μπορούμε να κατανοήσουμε γιατί οι ανερχόμενοι μικροαστοί, όσο μεγαλώνουν σε ηλικία και χάνει τη μαγεία του το

[14] Σε θέματα νόμιμης κουλτούρας, δικαιούται κανείς να μιλάει για «προτίμηση» μόνο από ένα συγκεκριμένο επίπεδο ικανότητας και πάνω (που αντιστοιχεί περίπου σε κάποιο πτυχίο στο τέλος των δευτεροβάθμιων σπουδών). Κάτι που φαίνεται καθαρά στο γεγονός ότι, κάτω από αυτό το επίπεδο, τα υποκείμενα αντιμετωπίζουν τις ερωτήσεις προτιμήσεων ως ερωτήσεις γνώσεων, λέγοντας πως προτιμούν τους ζωγράφους που γνωρίζουν, καθώς και στο γεγονός ότι η αναλογία των υποκειμένων που γνωρίζουν έναν αριθμό συνθετών μεγαλύτερο ή ίσο προς τον αριθμό των έργων που λένε πως γνωρίζουν αυξάνει όσο ανεβαίνει το μορφωτικό επίπεδο, ενώ τα πλέον καλλιεργημένα υποκείμενα αρνούνται να αναγνωρίσουν αξία σε ορισμένα από τα έργα που γνωρίζουν.

μέλλον που δικαιολογούσε τις προσπάθειες και τις θυσίες τους, έχουν την τάση να διολισθαίνουν από τον οπτιμιστικό ασκητισμό σε έναν κατασταλτικό πεσιμισμό.

Η όλη ύπαρξη του ανερχόμενου μικροαστού αποτελεί προπομπό ενός μέλλοντος το οποίο, τις περισσότερες φορές, δε θα μπορέσει να το ζήσει παρά μόνο κατά πληρεξουσιότητα, με τη διαμεσολάβηση των παιδιών του, στα οποία «μεταφέρει», όπως λένε, «τις φιλοδοξίες του». Είδος φαντασιακής προβολής της περασμένης τροχιάς του, το μέλλον «που ονειρεύεται για το γιο του», και στο οποίο αυτοπροβάλλεται απεγνωσμένα, κατατρώει το παρόν του. Επειδή είναι καταδικασμένος στις στρατηγικές που εκτείνονται σε πολλές γενιές και επιβάλλονται οσάκις η προθεσμία για την πρόσβαση στο ποθούμενο αγαθό ξεπερνά τα όρια μιας ανθρώπινης ζωής, είναι άνθρωπος της αναβεβλημένης ηδονής και του αναβεβλημένου παρόντος, που θα τα έχει και τα δύο αργότερα, «όταν θα έχει χρόνο», «όταν θα έχει σταματήσει να πληρώνει», «όταν θα έχει τελειώσει τις σπουδές», «όταν θα μεγαλώσουν λίγο τα παιδιά» ή «όταν θα βγει στη σύνταξη». Δηλαδή, συχνότατα, όταν θα είναι πολύ αργά, όταν, έχοντας δώσει τη ζωή του με πίστωση, δε θα είναι πια ο καιρός να πάρει πίσω τα λεφτά του και θα χρειαστεί, όπως λένε, να «χαμηλώσει τις αξιώσεις του» ή καλύτερα να «τα *παρατήσει*». Δεν υπάρχει επανόρθωση για το χαμένο παρόν. Προπαντός όταν στο τέλος εκδηλώνεται (με τη ρήξη της σχέσης ταύτισης με τα παιδιά, για παράδειγμα) η δυσαναλογία ανάμεσα στις ικανοποιήσεις και στις θυσίες, η οποία αποστερεί αναδρομικά από το νόημά του ένα παρελθόν εξ ολοκλήρου προσδιορισμένο από την τάνυσή του προς το μέλλον. Σ' αυτούς τους τσιγκούνηδες που έδωσαν αλόγιστα τα πάντα, σ' αυτούς τους φειδωλούς στον εαυτό τους οι οποίοι, μ' ένα αποκορύφωμα εγωιστικής γενναιοδωρίας ή γενναιόδωρου εγωισμού, θυσιάστηκαν ολοκληρωτικά στο *alter ego* που προσδοκούσαν να είναι, είτε σε πρώτο πρόσωπο, ανερχόμενοι στην κοινωνική ιεραρχία, είτε με τη διαμεσολάβηση ενός υποκατάστατου φτιαγμένου κατ' εικόνα τους, του γιου για τον οποίο «έκαναν τα πάντα» και ο οποίος «τους οφείλει τα πάντα», δεν απομένει παρά η μνησικακία, που τους κατέτρεχε πάντα σε δυνητική κατάσταση, ως φόβος μήπως τους πιάσει κορόιδο ένας κοινωνικός κόσμος που τους ζητάει τόσα.

Έχοντας φτάσει, ύστερα από μακρόχρονη και αργή προσπάθεια, στην κορυφή της κούρσας τους, στη στιγμή του ισολογισμού, οι πλέον ηλικιωμένοι από τα μεσαία στελέχη και τους υπαλλήλους, που άλλωστε αισθάνονται να απειλούνται όχι μόνο στις αξίες τους αλλά και στην αντίληψη του επαγγέλματος από τον ερχομό γενεών με περισσότερα χρόνια σχολικής φοίτησης και φορέων ενός νέου ήθους, κλίνουν, όπως δείχνει η ανάλυση των

αντιστοιχιών που τους τοποθετεί πολύ κοντά στους παραδοσιακούς μικροβιοτέχνες και μικρέμπορους, προς συντηρητικές διαθέσεις τόσο σε επίπεδο αισθητικής και πρακτικής ηθικής όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Για να πάρουν τη ρεβάνς, τους αρκεί να τοποθετηθούν στο προτιμώμενο πεδίο τους, στην ηθική, να κάνουν την ανάγκη τους φιλοτιμία, να αναγορεύσουν σε καθολική ηθική την ιδιαίτερη ηθική τους, που συνάδει τόσο τέλεια προς την κοινή ιδέα της ηθικής. Και τούτο επειδή δεν έχουν μόνο την ηθική του συμφέροντός τους, όπως όλος ο κόσμος· έχουν συμφέρον στην ηθική: γι' αυτούς που καταγγέλλουν τα προνόμια, η ηθικότητα είναι ο μοναδικός τίτλος που δίνει δικαίωμα σε όλα τα προνόμια. Η μνησικακία οδηγεί συχνά σε ριζικά διφορούμενες πολιτικές θεσιληψίες, όπου η λεκτική πίστη στις περασμένες πεποιθήσεις χρησιμεύει για να συγκαλύψει την παρούσα απομάγευση, όταν δεν προμηθεύει απλώς στην ηθική αγανάκτηση τα μέσα για να εκφραστεί ως υποκειμενικά και αντικειμενικά ανεπίληπτη· και ο ουμανιστικός και ολίγον δακρύβρεχτος αναρχισμός, που ενδέχεται να παραταθεί πέρα από την εφηβεία σε κάτι μαλλιάδες γέρους μποέμ, μεταστρέφεται πανεύκολα με την ηλικία σ' ένα φασίζοντα μηδενισμό, περιχαρακωμένο στην αναμάσηση και στο μηρυκασμό σκανδάλων και συνωμοσιών.

Περιγράφοντας έτσι μία μορφή, μεταξύ των άλλων, της εξέλιξης των πολιτικών διαθέσεων, την εξέλιξη που οδηγεί τους υπαλλήλους και τα μεσαία στελέχη να υιοθετούν, όσο μεγαλώνουν, θέσεις πλησιέστερες στις θέσεις των μικρεμπόρων και κυρίως των μικροβιοτεχνών σε παρακμή παρά στις θέσεις των νεότερων μελών της δικής τους τάξης, θα θέλαμε να εισηγηθούμε, ενάντια στην τυπικά συντηρητική τάση να εγκαθιδρύεται μια διιστορική σχέση ανάμεσα στη βιολογική γήρανση (που σχετίζεται άρρητα με μια πρόοδο σε σοφία και λογική) και στην εξέλιξη προς το συντηρητισμό, ότι οι αλλαγές στην πολιτική διάθεση και θέση διατηρούν εμφανή σχέση με την ηλικία μόνο με τη διαμεσολάβηση των όποιων αλλαγών στην κοινωνική θέση επιτελούνται μέσα στο χρόνο και ότι υπάρχουν τόσες μορφές εξέλιξης της πολιτικής γνώμης όσες και μορφές κοινωνικής γήρανσης, δηλαδή κοινωνικές τροχιές. Η συντηρητική ιδεολογία, η οποία αντιμετωπίζει τη σχέση ανάμεσα στην εξέλιξη προς το συντηρητισμό και στη γήρανση ως ανθρωπολογικό νόμο και βρίσκει σ' αυτή τη σχέση την καλύτερη δικαιολόγηση της πεσιμιστικής και απομαγευμένης παράστασης που σχηματίζει για τις επαναστατικές ιδεολογίες και τους επαναστάτες ιδεολόγους, υποστηρίζεται από όλα τα φαινόμενα: δεδομένου ότι, για να απλουστεύσουμε, οι αναρίθμητες μορφές κοινωνικής γήρανσης που προσφέρονται σε μικροαστούς ή αστούς εφήβους (τους μόνους που λαμβάνει υπόψη η ιδεολογία) μπορούν να κατανεμηθούν σε δύο μεγάλες τάξεις, οι οποίες αντιστοιχούν *grosso modo* στην κοινωνική επιτυχία ή στην αποτυχία, και δεδομένου επίσης ότι οι δύο αυτές τάξεις τροχιάς οδηγούν από διαφορετικούς δρόμους σε συντηρητικές

διαθέσεις (πολύ διαφορετικές, βέβαια, στην *τροπικότητα* τους), βλέπουμε ότι αρκεί να αγνοήσουμε τις ποικιλίες της ιδεολογίας και τις κοινωνικές αρχές παραλλαγής της σχέσης ανάμεσα στην *ιδεολογική γήρανση* και στην *κοινωνική γήρανση*, ώστε να μετατρέψουμε μια κοινωνιολογικά κατανοητή στατιστική σχέση σε φυσικό νόμο.

Τοποθετημένοι στον αντίποδα των προηγουμένων από την άποψη της ηλικίας και της τροχιάς, οι πλέον μορφωμένοι από τη νεότερη γενιά των μεσαίων στελεχών και των τεχνικών[15] και προπαντός των δασκάλων προσεγγίζουν τη νέα μικροαστική τάξη κυρίως λόγω της ικανότητας και των προτιμήσεών τους στη σφαίρα της νόμιμης κουλτούρας (αναφέρουν στα ίδια ποσοστά την *Τέχνη της φούγκας*, τις *Τέσσερις εποχές*, τη *Μικρή νυχτερινή μουσική*, το *Καλοσυγκερασμένο κλειδοκύμβαλο*, αλλά συχνότερα το *Χορό των σπαθιών*, την *Ουγγρική ραψωδία*, τη *Γαλάζια ραψωδία* και λιγότερο συχνά το *Παιδί και τα μάγια*)· εξακολουθούν πάντως να είναι μακριά της, και τόσο πιο μακριά όσο λιγότερο χρόνο έχουν εκτεθεί στο νέο τρόπο σχολικής γενιάς σε ό,τι εγγίζει αμεσότερα την τέχνη του καθημερινού ζην: έτσι, όταν πρόκειται για τον ιδανικό φίλο, τον οποίο η νέα μικροαστική τάξη περιγράφει περισσότερο ως δυναμικό, εκλεπτυσμένο, αρχοντικό και καλλιτέχνη, έχουν περισσότερο την τάση να τον χαρακτηρίσουν *μπον βιβέρ*, ευσυνείδητο και κοινωνικό, και μνημονεύουν την ιδιότητα του καλλιτέχνη μόνο και μόνο επειδή φαίνεται να συνιστά τη μοναδική διάσταση των αστικών αξιών την οποία οι ασκητικοί μικροαστοί μπορούν να κρίνουν αποδεκτή, εξαιτίας της αξίας που χορηγούν στη νόμιμη κουλτούρα[16].

---

[15] Στον αστερισμό των επιλογών των τεχνικών (οι οποίοι, αν ληφθούν στο σύνολό τους, καταλαμβάνουν τις θέσεις τις πλησιέστερες στο κέντρο βάρους) το διακριτικό γνώρισμα έγκειται στο γεγονός ότι διαβάζουν σαφώς περισσότερα επιστημονικά ή τεχνικά συγγράμματα και ασχολούνται περισσότερο με τη φωτογραφία και τον κινηματογράφο.

[16] Το επάγγελμα του δασκάλου συμμετέχει σ' ένα ορισμένο μέτρο στα χαρακτηριστικά των νέων επαγγελμάτων εξαιτίας των αλλαγών (από τις οποίες η εμφανέστερη είναι η προϊούσα γυναικοκρατία, που πιθανότατα συνακολουθεί μια ανύψωση της κοινωνικής καταγωγής) τις οποίες γνώρισαν η σχολική και κοινωνική στρατολόγηση και η διαμόρφωση του διδακτικού σώματος και οι οποίες έχουν συνέπεια να συνυπάρχουν στην ίδια θέση δρώντες που διαφέρουν ως προς την κοινωνική τροχιά τους και όλες τις συνακόλουθες ιδιότητες (για παράδειγμα, άντρες κοινωνικά ανερχόμενοι και γυναίκες που ανήκουν στις ανώτερες τάξεις ένεκα καταγωγής ή γάμου).

7. Η νέα μικροαστική τάξη

Όπως βλέπουμε καθαρά σ' αυτή την περίπτωση, οι ηλικιακές διαφορές σηματοδοτούν —και ολοένα περισσότερο όσο πλησιάζουμε στον πολιτιστικό πόλο— διαφορές στον τρόπο σχολικής γενιάς, άρα διαφορές γενιάς που προσδιορίζονται εντός και μέσω της σχέσης με το εκπαιδευτικό σύστημα: οι κάτοχοι ισχυρότερων πτυχίων στη νέα γενιά των μεσαίων στελεχών ή των υπαλλήλων (που προέρχονται στην πλειονότητά τους από τις λαϊκές ή τις μεσαίες τάξεις) μοιράζονται με όσους ανήκουν στα νέα επαγγέλματα —και προπαντός, όπως θα δούμε, με όποιους δεν προέρχονται από την αστική τάξη— μια σχέση με την κουλτούρα και, τουλάχιστον εν μέρει, με τον κοινωνικό κόσμο θεμελιωμένη σε μια *τροχιά που έχει διακοπεί* και στην προσπάθεια για την παράταση ή την αποκατάσταση της τροχιάς αυτής. Έτσι, όπως είδαμε, τα νέα επαγγέλματα είναι ο προτιμώμενος τόπος όλων όσοι δεν έχουν αποκτήσει από το εκπαιδευτικό σύστημα τους τίτλους που τους επιτρέπουν να διεκδικήσουν με επιτυχία τις κατεστημένες θέσεις τις οποίες τους υποσχόταν η καταγωγική κοινωνική τους θέση, καθώς και όλων όσοι δεν έχουν αποκτήσει από τους τίτλους τους ό,τι ένιωθαν πως δικαιούνταν να αναμένουν εν αναφορά προς μια προηγούμενη κατάσταση της σχέσης ανάμεσα στους τίτλους και στις θέσεις.

Και πάλι η πλήρης περιγραφή των θέσεων εμπεριέχει την (άρρητα κανονιστική) περιγραφή εκείνων που είναι προδιατεθειμένοι να τις καταλάβουν με επιτυχία, δηλαδή, ακριβέστερα, την περιγραφή των μεσολαβήσεων διαμέσου των οποίων οι διαθέσεις που συνδέονται με διάφορες τροχιές προσαρμόζονται στις θέσεις, με δυο λόγια, την περιγραφή όλων όσα κρύβονται συνήθως κάτω από τη λέξη «κλίση». Βλέπουμε αμέσως ότι, εξαιτίας ακριβώς της παρούσας και δυνητικής απροσδιοριστίας τους, θέσεις που δεν προσφέρουν καμία εγγύηση, αλλά με τη σειρά τους δε ζητούν και καμία εγγύηση, που δεν απαιτούν εισαγωγικά τέλη, προπαντός αυστηρώς σχολικά, αλλά επιτρέπουν την αναμονή των υψηλότερων κερδών για ένα πολιτισμικό κεφάλαιο άνευ πιστοποιητικών, που δεν εγγυώνται κανένα εξασφαλισμένο μέλλον (του τύπου του μέλλοντος που προσφέρουν τα κατεστημένα επαγγέλματα), αλλά δεν αποκλείουν και κανένα, ούτε καν το πλέον φιλόδοξο, είναι εκ των προτέρων προσαρμοσμένες στις τυπικές διαθέσεις είτε ατόμων σε παρακμή, εφοδιασμένων με ισχυρό πολιτισμικό κεφάλαιο ατελώς μετασχηματισμένο σε σχολικό κεφάλαιο, είτε ατόμων σε άνοδο, που δεν έχουν αποκτήσει όλο το σχολικό κεφάλαιο το οποίο, εν απουσία κοινωνικού κεφαλαίου, είναι αναγκαίο για να ξεφύγουν από τις πλέον περιορισμένες μεταξύ των μεσαίων θέσεων. Πρώτον, η ροπή ή η ανοχή στον (μέσο) κίνδυνο που απορρέει από την απροσδιοριστία των πό-

στων φαίνεται να ποικίλλει, σε κατά τα άλλα όμοιες συνθήκες, όπως και το κληρονομημένο κεφάλαιο, εν μέρει λόγω της επενέργειας των ίδιων των διαθέσεων, που είναι τόσο πιο εξασφαλισμένες όσο περισσότερες ασφάλειες έχει κανείς, εν μέρει εξαιτίας της πραγματικής απόστασης από την ανάγκη, απόσταση την οποία παρέχει η κατοχή των οικονομικών μέσων για τη διατήρηση σε θέσεις όχι ιδιαίτερα αποδοτικές προσωρινά[17]. Ενώ το ρίσκο το οποίο εμπερικλείουν οι πλέον παρακινδυνευμένες θέσεις μειώνεται, και αντικειμενικά και υποκειμενικά, όσο αυξάνει το κληρονομημένο κεφάλαιο, οι πιθανότητες κέρδους αυξάνουν όταν αυξάνει το κεφάλαιο σε όλες τις μορφές του, όχι μόνο το οικονομικό κεφάλαιο, που επιτρέπει στο άτομο να περιμένει το μέλλον των θέσεων με μέλλον, ή το πολιτισμικό κεφάλαιο, που του επιτρέπει να *φτιάξει* αυτό το μέλλον με τα απαραίτητα για την παραγωγή και την επιβολή νέων προϊόντων συμβολικά πραξικοπήματα, αλλά κυρίως ίσως το κοινωνικό κεφάλαιο, το οποίο, σε αυτούς τους όχι ιδιαίτερα θεσμοθετημένους τομείς, όπου η επάνδρωση γίνεται με κοοπτάτσια, του επιτρέπει να εισέλθει στον αγώνα δρόμου και να σημειώσει πρόοδο. Εξάλλου, οι θέσεις αυτές, που είναι τόσο λιγότερο παρακινδυνευμένες, τελικά, και τόσο περισσότερο αποδοτικές, τουλάχιστον μακροπρόθεσμα, όσο περισσότερο κεφάλαιο τους εισάγεται, παρουσιάζουν, για τα πρόσωπα που απειλούνται με υποβιβασμό και τα οποία, μη θέλοντας να ξεπέσουν, γυρεύουν ένα *αξιοπρεπές καταφύγιο*, ένα άλλο θέλγητρο, πιθανότατα το σημαντικότερο βραχυπρόθεσμα και στο πλαίσιο του συγκεριμένου ορισμού της «κλίσης»: αρκεί να αναλογιστούμε την αντίθεση ανάμεσα στον εκπαιδευτή ή στον υπεύθυνο πολιτιστικής δημιουργικής απασχόλησης και στο δάσκαλο, ανάμεσα στο δημοσιογράφο ή στον παραγωγό της τηλεόρασης και στον καθηγητή δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ανάμεσα στον τεχνικό του ινστιτούτου δημοσκοπήσεων ή ερευνών αγοράς και στον τραπεζικό ή ταχυδρομικό υπάλληλο, για να αντιληφθούμε ότι, αντίθετα προς τις εδραιωμένες θέσεις που είναι καθαρά τοποθετημένες σε κάποια ιεραρχία και επιβάλλουν χωρίς αμφισημία την εικόνα ενός επαγγέλματος σαφώς προσδιορισμένου ως προς το παρόν και το μέλλον του, τα νέα ή ανανεωμένα επαγγέλματα επιτρέπουν ή ευνοούν τις στρατηγικές συμβολικής αποκατάστασης που εξεικονίζονται από τη χρήση ευγενών διπλότυπων λέξεων.

---

[17] Ο νόμος αυτός έχει ισχυρότατη συμβολή στον καθορισμό της επιλογής μιας καλλιτεχνικής σταδιοδρομίας εις βάρος λιγότερο παρακινδυνευμένων σταδιοδρομιών (ή το αντίστροφο) και, ανάμεσα στις καλλιτεχνικές σταδιοδρομίες, της επιλογής εκείνων που τη συγκεκριμένη στιγμή είναι οι πλέον παρακινδυνευμένες (στο είδος, στον τρόπο κτλ.).

περισσότερο ή λιγότερο ανοιχτά ευφημιστικών, όπως «συνεργάτιδα» αντί για γραμματέα ή «ψυχοθεραπευτικός» νοσοκόμος αντί για ψυχιατρικός νοσοκόμος.

Η νέα μικροαστική τάξη εκπληρώνεται στα επαγγέλματα παρουσίασης και παράστασης (εμπορικοί αντιπρόσωποι και ασχολούμενοι με τη διαφήμιση, ειδικοί των δημοσίων σχέσεων, της μόδας και της διακόσμησης κτλ.) και σε όλους τους θεσμούς τους αφιερωμένους στην πώληση συμβολικών αγαθών και υπηρεσιών, είτε πρόκειται για επαγγέλματα κοινωνικοϊατρικής αρωγής (σύμβουλοι γάμου, σεξολόγοι, διαιτολόγοι, σύμβουλοι επαγγελματικού προσανατολισμού, παιδοκόμοι κτλ.) ή πολιτιστικής παραγωγής και ψυχαγωγίας (υπεύθυνοι πολιτιστικής δημιουργικής απασχόλησης, εκπαιδευτές, παραγωγοί και παρουσιαστές ραδιοφώνου και τηλεόρασης, δημοσιογράφοι περιοδικών κτλ.), που γνώρισαν μεγάλη αύξηση τα τελευταία χρόνια, είτε και για ήδη εδραιωμένα επαγγέλματα, όπως του τεχνίτη αντικειμένων τέχνης ή της νοσοκόμας: έτσι, δίπλα στους μαστόρους παλαιού τύπου, ταπετσιέρηδες, σιδεράδες, εβενουργούς, κορνιζοποιούς, χρυσοχόους-αργυροχόους, κοσμηματοπώλες, επιχρυσωτές ή χαράκτες, που προέρχονταν από τις τεχνικές σχολές και βρίσκονταν πολύ κοντά στους μικροβιοτέχνες και τις αξίες τους, εμφανίστηκαν εδώ και μια δεκαπενταετία άνθρωποι που φτιάχνουν κοσμήματα, σταμπωτά υφάσματα, κεραμικά, υφαντά ρούχα, οι οποίοι, εξοπλισμένοι με υψηλότερη γενική μόρφωση, πιο συχνά Παριζιάνοι και αστικής καταγωγής, συγγενεύουν λόγω του βιοτικού τους ύφους με τους πολιτιστικούς μεσάζοντες· αντίστοιχα πάλι, ανάμεσα στις γραμματείς ή στις νοσοκόμες υπάρχουν μερικές οι οποίες, προερχόμενες από τις λαϊκές ή τις μεσαίες τάξεις, βρίσκονται πολύ κοντά στα διοικητικά στελέχη, ενώ άλλες, νεότερες, συχνά Παριζιάνες και αστικής καταγωγής, εμφανίζουν όλα τα γνωρίσματα των νέων επαγγελμάτων. Γενικά, η απροσδιοριστία των νέων ή ανανεωμένων επαγγελμάτων έχει αποτέλεσμα η ετερογένεια της τροχιάς των δρώντων να είναι ιδιαίτερα εμφανής και να διακρίνονται σχεδόν πάντα δύο ομάδες οι οποίες, διαχωρισμένες από τη σκοπιά της κοινωνικής καταγωγής και όλων των συνακόλουθων διαθέσεων, έρχονται αντιμέτωπες λίγο πολύ ανοιχτά για τον προσδιορισμό του πόστου και των αναγκαίων για την κατοχή του ικανοτήτων ή ιδιοτήτων.

Οι αντιθέσεις που ανακύπτουν στο εσωτερικό της νέας μικροαστικής τάξης λόγω αυτής της δυαδικότητας της προέλευσης εκφράζονται ολοφάνερα στη σχέση ανάμεσα στις προτιμήσεις και στις αρνήσεις ηθικοπρακτικού τύπου: αντίθετα προς την παρακμάζουσα μικροαστική τάξη, η οποία, όπως είδαμε, απορρίπτει συλλή-

δδην όποιες αξίες αντίκεινται ευθέως στις δικές της, δηλαδή τις ίδιες εκείνες αρετές τις οποίες αναζητά η νέα μικροαστική τάξη (αστείος, εκλεπτυσμένος, αρχοντικός, με καλλιτεχνικά χαρίσματα, όλος φαντασία), τα μέλη των κοινωνικοϊατρικών υπηρεσιών κάνουν αντιφατικές επιλογές που φαίνεται να εκφράζουν τους ανταγωνισμούς (μεταβλητούς ανάλογα με την καταγωγή) ανάμεσα στις αξίες του κοινωνικού κύκλου εκκίνησης και στις αξίες του κύκλου άφιξης, οπότε ορισμένοι απορρίπτουν τις ποιότητες στις οποίες η πλειονότητα των άλλων δίνει τα πρωτεία (εκλεπτυσμένος, αρχοντικός, αστείος), ενώ άλλοι αρνούνται τις ποιότητες με τη μεγαλύτερη πέραση στην κατεστημένη μικροαστική τάξη (μετρημένος, κλασικός). Αυτή η αβεβαιότητα, αυτή η έλλειψη συνοχής συναντώνται πιθανότατα σε καθένα από τα μέλη των νέων επαγγελμάτων που καλούνται να επινοήσουν μια νέα τέχνη του ζην, κυρίως σε θέματα οικιακής ζωής, και να επαναπροσδιορίσουν τις κοινωνικές συντεταγμένες τους. Και αυτό γιατί η απροσδιοριστία της θέσης μπορεί μεν να ευνοεί τις στρατηγικές της μπλόφας ή του εξευφημισμού, αλλά έχει επίσης τίμημα την αβεβαιότητα του κατόχου της όσον αφορά την κοινωνική του ταυτότητα, όπως βλέπουμε στη μαρτυρία κάποιας τριανταπεντάχρονης κόρης βιομηχάνου, ιδιοκτήτριας μιας «μπουτίκ» ντιζάιν, σύγχρονων αντικειμένων και δώρων στο Παρίσι, η οποία, έχοντας περάσει από μια σχολή διακόσμησης, δε διαθέτει κανένα πτυχίο και ασκεί το εμπόριο της τέχνης λίγο σαν καλλιτεχνικό επάγγελμα: «Όταν με ρωτάνε τι κάνω και λέω "είμαι έμπορος", έχω πάντα την εντύπωση ότι κάποιος άλλος απαντάει στη θέση μου, γιατί εγώ δε θεωρώ τον εαυτό μου έμπορο. Τελικά όμως, με το ζόρι, πρέπει να είμαι, τι να πω (...). Κι όμως νιώθω πάρα πολύ μακριά από αυτά που απασχολούν τον κρεοπώλη μου και νιώθω πολύ πιο κοντά μ' ένα διακοσμητή εσωτερικού χώρου ή με κάποιον που κάνει διαφήμιση σε μια εταιρεία. Είναι πολύ δύσκολο να το εκφράσω. Εγώ έχω την εντύπωση πως είμαι έτσι, λίγο στο περιθώριο, λίγο με το ένα πόδι εδώ και το άλλο εκεί, τι να πω. Για μένα, είναι τόσο παιχνίδι το εμπόριο! Είναι πάντα κάτι σαν στοίχημα, αγοράζεις, πουλάς».

Τα μέλη της νέας μικροαστικής τάξης που προέρχονται από τις ανώτερες τάξεις, τα οποία, ελλείψει (τις περισσότερες φορές) σχολικού κεφαλαίου, χρειάστηκε να προβούν σε αναμετατροπή προς τα νέα επαγγέλματα, όπως του πολιτιστικού μεσάζοντα ή του τεχνίτη αντικειμένων τέχνης, και τα οποία, έχοντας πίσω τους λιγότερο μακρόχρονες σπουδές από το μέσο όρο της καταγωγικής τάξης τους αλλά περισσότερο μακρόχρονες από τις αντίστοιχες των μεσαίων τάξεων, διαθέτουν σημαντικότατο πολιτισμικό κεφάλαιο εξοικείωσης και σημαντικότατο επίσης κοινωνικό κεφάλαιο σχέσεων, εκδηλώνουν την υψηλότερη ικανότητα στο εσωτερικό των μεσαίων τάξεων και ρέπουν προς ένα σύστημα επιλογών παραπλήσιο με της αστικής τάξης: *Τέχνη της φούγκας*, *Κοντσέρτο για το αριστερό χέρι*, *Πουλί της φωτιάς*, *Τέσσερις εποχές*, Γκόγια, Μπρακ, Μπρέγκελ, Ζακ

Κοινωνικοϊατρικές υπηρεσίες	Μεσαία στελέχη του εμπορίου και γραμματείς	Υπάλληλοι γραφείου	Τεχνίτες και μικρέμποροι
Διαζύγιο αλά ιταλικά	Διαζύγιο αλά ιταλικά	Ο Ρόκο και τ' αδέρφια του	Η μεγαλύτερη μέρα του πολέμου
Η δίκη	Η μεγαλύτερη μέρα του πολέμου	Διαζύγιο αλά ιταλικά	Το βίτσιο και η αρετή
Ο άνθρωπος χωρίς παρελθόν	Ο άνθρωπος χωρίς παρελθόν	Το βίτσιο και η αρετή	Διαζύγιο αλά ιταλικά
Εγώ και οι γυναίκες	Ο Ρόκο και τ' αδέρφια του	Και οι επτά ήταν υπέροχοι	Ο άνθρωπος χωρίς παρελθόν
Σαλβατόρε Τζουλιάνο	Εγώ και οι γυναίκες	Η μεγαλύτερη μέρα του πολέμου	Ο Ρόκο και τ' αδέρφια του
Τραγουδώντας στη βροχή	Και οι επτά ήταν υπέροχοι	Vénus impériale	Le glaive et la balance
Ο Ρόκο και τ' αδέρφια του	Η δίκη	La voyage à Biarritz	Εγώ και οι γυναίκες
Ο εξολοθρευτής άγγελος	Σαλβατόρε Τζουλιάνο	Η δίκη	Και οι επτά ήταν υπέροχοι
Η μεγαλύτερη μέρα του πολέμου	Το βίτσιο και η αρετή	Εγώ και οι γυναίκες	Vénus impériale
Le glaive et la balance	Τραγουδώντας στη βροχή	Le glaive et la balance	Τραγουδώντας στη βροχή
Ballade pour un voyou	Ο άνθρωπος χωρίς παρελθόν	Ballade pour un voyou	Ο άνθρωπος χωρίς παρελθόν
La voyage à Biarritz	Ballade pour un voyou	Ο άνθρωπος χωρίς παρελθόν	Η δίκη
Ο Γατόπαρδος	Le glaive et la balance	Le boucanier des îles	Ballade pour un voyou
Το βίτσιο και η αρετή	La voyage à Biarritz	Τραγουδώντας στη βροχή	Ο εξολοθρευτής άγγελος
Vénus impériale	Le boucanier des îles	Ο άνθρωπος χωρίς παρελθόν	55 μέρες του Πεκίνου
Ο άνθρωπος χωρίς παρελθόν	Ο Γατόπαρδος	55 μέρες του Πεκίνου	La voyage à Biarritz
55 μέρες του Πεκίνου	Ο εξολοθρευτής άγγελος	Σαλβατόρε Τζουλιάνο	Le boucanier des îles
Και οι επτά ήταν υπέροχοι	55 μέρες του Πεκίνου	Ο Γατόπαρδος	Σαλβατόρε Τζουλιάνο
Le boucanier des îles	Vénus impériale	Ο εξολοθρευτής άγγελος	Ο Γατόπαρδος

Ντουαί, Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης, παλαιοπωλεία και παλιατζίδικα, αρμονικός, διακριτικός και σύνθετος εσωτερικός χώρος, φίλοι εκλεπτυσμένοι, με καλλιτεχνικά χαρίσματα και αρχοντικοί, «διανοούμενες» κινηματογραφικές ταινίες, *Σαλβατόρε Τζουλιάνο*, *Ο εξολοθρευτής άγγελος*, *Η δίκη* ή, από τις κωμωδίες, *Εγώ και οι γυναίκες*. Η διφορούμενη σχέση που διατηρούν με το σχολικό σύστημα, και η οποία τους οδηγεί να αισθάνονται συνένοχοι με κάθε είδους *συμβολική* αμφισβήτηση, τους παρακινεί να καλοδέχονται όλες τις μορφές κουλτούρας που τοποθετούνται, τουλάχιστον προσωρινά, στο (κάτω) περιθώριο της νόμιμης κουλτούρας, τζαζ, κινηματογράφο, κόμικς, επιστημονική φαντασία, και να βρίσκουν, για παράδειγμα, στις μόδες και στα μοντέλα εξ Αμερικής, *jazz*, *jeans*, *rock* ή *underground*, τα οποία μονοπωλούν την ευκαιρία μιας αντεκδίκησης προς τη νόμιμη κουλτούρα· όμως εισάγουν συχνά στις περιοχές αυτές που έχουν εγκαταλειφθεί από τον εκπαιδευτικό θεσμό μια λόγια —ή και πολυμαθή— διάθεση, την οποία το Σχολείο δε θα απαρνιόταν και η οποία διαπνέεται από μια προφανή πρόθεση *αποκατάστασης*, ανάλογη στην τάξη της προς τις στρατηγικές αναστήλωσης που είναι συστατικές του επαγγελματικού τους προτάγματος.

Το γεγονός ότι οι νέες θέσεις καταλαμβάνονται σε σημαντικό ποσοστό από γυναίκες φαίνεται να συντελεί στην πλήρη πραγματοποίηση των όποιων δυνητικοτήτων εμπερικλείουν και οι οποίες καταδηλώνονται ακριβώς σ' αυτή τη στρατολόγηση. Βλέπουμε ότι θα ήταν αφελές να αναζητήσουμε στη *sex-ratio* της κατηγορίας, που αποτελεί και η ίδια ιδιότητα της κατηγορίας, την εξήγηση της μιας ή της άλλης από τις ιδιότητες της κατηγορίας. Οι κοινωνικά εγχαραγμένες διαθέσεις (και ιδίως η τάση προς τα πράγματα του γούστου), οι οποίες κατευθύνουν ιδιαίτερα τις γυναίκες των τμημάτων αυτών προς τα ευγενέστερα στα μάτια τους επίθετα (αρχοντικός, εκλεπτυσμένος κτλ.), είναι επίσης στη ρίζα τόσο της «κλίσης» που τις παρασύρει προς τα νέα επαγγέλματα όσο και των εντελώς λειτουργικών δεξιοτήτων τις οποίες εκδηλώνουν στην άσκησή τους, αρχίζοντας από τις αισθητικές διαθέσεις που απαιτούνται στην παραγωγή ή στην πώληση των αγαθών ή των υπηρεσιών αλλά και στην αυτοπαρουσίαση, η οποία σε αρκετές περιπτώσεις είναι μία από τις καθοριστικότερες συνθήκες της επιτυχίας των επιχειρήσεων συμβολικής επιβολής που εμπεριέχονται στην άσκηση του επαγγέλματος.

Η αλήθεια του όλου συστήματος των προτιμήσεων αυτών των υποβιβασμένων μικροαστών που προσβλέπουν στον εκ νέου αναβιβασμό τους εμπερικλείεται στη συχνότητα με την οποία στρέφονται προς τα επίθετα που διακηρύσσουν απερίφραστα την έλξη τους για τις πλέον αφελώς αριστο-

Πίνακας 19. Κατεστημένη μικροαστική τάξη και νέα μικροαστική τάξη στο Παρίσι και στην επαρχία

		0-2 συνθέτες	3-6 συνθέτες	Η ζωγραφική δε με ενδιαφέρει	Ωραία είναι η ζωγραφική, αλλά δύσκολη	Ζακ Μπρελ	Αζναβούρ	Ζιλμπέρ Μπεκό	Γαλάζια ραψωδία	Χορός των σπαθιών	Φίλος με θετικό πνεύμα
Κατεστημένη μικροαστική τάξη*	Παρίσι	37,3	34,9	9,3	66,7	53,6	37,7	31,3	21,1	24,5	13,4
	Επαρχία	58,5	23,1	19,8	61,4	35,8	42,5	28,3	28,8	20,3	16,6
Νέα μικροαστική τάξη*	Παρίσι	10,4	17,9	3,0	20,9	34,3	23,9	13,4	17,7	9,7	12,1
	Επαρχία	32,7	26,9	5,7	42,3	50,0	36,5	32,7	35,6	15,6	30,8
		Γνωρίζει 7-11 συνθέτες	Γνωρίζει 12 συνθέτες και +	Του αρέσουν πολύ οι ιμπρεσιονιστές	Του αρέσει η αφηρημένη ζωγραφική	Λεό Φερρέ	Ζακ Ντουαί	Το πουλί της φωτιάς	Η τέχνη της φούγκας	Καλοσυγκερασμένο κλειδοκύμβαλο	Φίλος με καλλιτεχνικ χαρίσματα
Κατεστημένη μικροαστική τάξη	Παρίσι	21,4	6,3	16,3	7,7	32,5	8,7	12,2	5,1	4,2	10,5
	Επαρχία	14,2	4,2	8,2	10,6	28,8	4,7	4,0	2,8	2,8	8,1
Νέα μικροαστική τάξη	Παρίσι	43,3	28,4	37,3	38,8	47,8	23,9	21,0	22,6	17,7	39,4
	Επαρχία	34,6	5,8	25,0	26,9	36,5	13,5	8,9	2,2	4,4	15,4

* Στην κατεστημένη μικροαστική τάξη, συγκεντρώσαμε τους τεχνίτες και τους μικρέμπορους, τους υπαλλήλους, τα μεσαία διοικητικά στελέχη, τους δασκάλους και τους τεχνικούς.

** Στη νέα μικροαστική τάξη, συγκεντρώσαμε τις κοινωνικοϊατρικές υπηρεσίες, τους πολιτιστικούς μεσάζοντες, τους τεχνίτες και εμπόρους τέχνης, τους γραμματείς και τα μεσαία στελέχη του εμπορίου.

κρατικές ποιότητες (αρχοντικός, διακεκριμένος —«ντιστενγκέ»—, εκλεπτυσμένος, περιζήτητος)[18].

Εντελώς διαφορετική στα μέσα της και στην τροπικότητά της από την αγχώδη αξίωση της ανερχόμενης μικροαστικής τάξης, η *πάνοπλη αξίωση* την οποία παρέχει η εξοικείωση με την κουλτούρα που συνδέεται με μια υψηλή κοινωνική καταγωγή λειτουργεί ως ενός είδους κοινωνική «όσφρηση», που επιτρέπει σε κάποιον να προσανατολιστεί σε δύσκολες καταστάσεις, όπου οι συνηθισμένοι σηματοδότες λείπουν: έτσι, παρ' ότι τα μέλη της νέας μικροαστικής τάξης έχουν εξίσου μικρή τάση με τους άλλους να δεχτούν (προπαντός στην πράξη) ότι η φωτογραφική κατεργασία μπορεί να μεταμορφώσει ένα θέμα όπως την έγκυο, το νεκροταφείο σιδερικών, τον πάγκο του χασάπη, τον τραυματία ή το αυτοκινητικό ατύχημα, είναι περισσότερο ικανά να εντοπίσουν τα «χαζοχαρούμενα» θέματα του λαϊκού γούστου ή του μικροαστικού αισθητισμού, ηλιοβασίλεμα, τοπίο, κοριτσάκι που παίζει με τη γάτα, φολκλορικό χορό (για τα οποία λένε πολύ σπανιότερα ότι μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο ωραίας φωτογραφίας). Γενικά, η πολιτιστική «μπλόφα» που οπλίζεται με αυτή την όσφρηση —και την οποία μετράει καλά η απόκλιση ανάμεσα στην τάση να μνημονευθούν οι σπανιότεροι ζωγράφοι και μουσικοί, τα σπανιότερα έργα (*Το παιδί και τα μάγια*, *Το πουλί της φωτιάς*, Καντίνσκυ, Νταλί, Μπρακ) και στη συχνότητα της επίσκεψης των μουσείων και ιδίως του Μουσείου Μοντέρνας Τέχνης— ποικίλλει όπως το ποσοστό των κληρονόμων και των νεόπλουτων σε κάθε κατηγορία: ιδιαίτερα συχνή στους πολιτιστικούς μεσάζοντες και στα εμπορικά στελέχη, είναι αντίθετα σπανιότατη στην ανερχόμενη μικροαστική τάξη (καθώς και στα στελέχη του δημοσίου και στους καθηγητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης) και περιστέλλεται σε μια ανούσια πρόθεση διάκρισης στο ανερχόμενο τμήμα των νέων επαγγελμάτων (που τοποθετείται από τη μεριά των αρνητικών αξιών του δεύτερου άξονα)[19].

---

[18] Αυτή η επιδίωξη της συμμόρφωσης προς το ιδεώδες της διάκρισης αποκαλύπτεται στη συνδυασμένη επιλογή απλών γευμάτων και γευμάτων πρωτότυπων και εξωτικών —«τα μικρά κινέζικα εστιατόρια»— ή ακόμα σε προτιμήσεις όπως Φρανσουάζ Αρντύ, Μπυφέ, Βαν Γκογκ, που ενδέχεται να συναντηθούν με τον Καντίνσκυ των καθηγητών ή με το *Κοντσέρτο για το αριστερό χέρι* των ελεύθερων επαγγελματιών.

[19] 39,5% των μελών της νέας μικροαστικής τάξης που προέρχονται από τις ανώτερες τάξεις λένε ότι γνωρίζουν τουλάχιστον 12 από τα μουσικά έργα που τους προτάθηκαν, ενώ μόνο 25% μπορούν να αναφέρουν τουλάχιστον 12 από τους συνθέτες των ίδιων αυτών έργων. Παρόμοια απόκλιση δεν παρατηρείται πλέον στη νέα μικροαστική τάξη που προέρχεται από τις λαϊκές και τις μεσαίες τάξεις: 15% λένε ότι γνωρίζουν τουλάχιστον

Οι διαθέσεις που έχουν φορέα τη νέα μικροαστική τάξη μόνο στο Παρίσι βρίσκουν τις πλήρεις συνθήκες για να πραγματοποιηθούν[20]. Η πολιτιστική αξίωση φαίνεται να συνιστά —μαζί με τη μόρφωση, την αποτελεσματικότητα της οποίας ενισχύει— έναν από τους παράγοντες που ευνοούν την ιδιοποίηση των όποιων πλεονεκτημάτων συνδέονται με την εγγύτητα στην εστία των πολιτιστικών αξιών, όπως είναι μια εντονότερη πολιτιστική προσφορά, το συναίσθημα του ανήκειν και οι παροτρύνσεις τις οποίες δίνει η συναναστροφή ομάδων πιο ευνοημένων πολιτιστικά[21].

Με την αντίθεση ανάμεσα στους κατοίκους του Παρισιού και στους κατοίκους της επαρχίας, η (εμφανέστατη σε επίπεδο πολιτιστικής ικανότητας) αντίθεση ανάμεσα στους κατόχους των νέων θέσεων που προέρχονται από την κυρίαρχη τάξη και σε όσους προέρχονται από τις άλλες τάξεις μάς υπενθυμίζει με την παρουσία της τις συνθήκες της επιτυχίας της κοινωνικής μπλόφας που εισέρχεται πάντα εν μέρει στον ορισμό των νέων επαγγελμάτων. Κρατώντας από το νέο βιοτικό ύφος μόνο όποιες πτυχές είναι περισσότερο ορατές και χαίρουν λιγότερου γοήτρου, τα ανερχόμενα άτομα που αναζητούν σε περιθωριακές και λιγότερο στενά προσδιορισμένες θέσεις έναν τρόπο να ξεφύγουν από πεπρωμένα όχι πολύ συμβατά με τις υποσχέσεις που εμπερικλείονταν στη σχολική τους σταδιοδρομία, χωρίς να διαθέτουν τα εφόδια, πολιτιστικές ικανότητες, ηθικοπρακτικές διαθέσεις και προπαντός κοινωνικό κεφάλαιο και αίσθηση της τοποθέτησης, από τα οποία τα άτομα που προέρχονται από την κυρίαρχη τάξη αναμένουν την αποκατάστασή τους στην παλιά τους θέση, έχουν κάθε πιθανότητα να αποβληθούν από τις θέσεις όπου έτυχε και οδηγήθηκαν λόγω ενός φαινομένου αλλοδοξίας πυροδοτημένου από το σχολικό σύστημα, στο μέτρο που οι θέσεις

---

12 έργα, 15% επίσης αναφέρουν το όνομα τουλάχιστον 12 συνθετών. Η ίδια πάλι λογική κάνει τους πρώτους να δηλώνουν πολύ συχνότερα (85%) από τους δεύτερους (58%) ότι τους ενδιαφέρει κάθε ποιοτική μουσική.

[20] Και αυτό παρ' ότι οι κάτοικοι της επαρχίας μπορούν να ζητήσουν από τα περιοδικά (αυτή φαίνεται να είναι η κύρια λειτουργία του *Nouvel Observateur*) να τους προμηθεύσουν το υποκατάστατο εκείνου το οποίο προσπορίζει η διαμονή στο Παρίσι, δηλαδή εκείνη την αίσθηση ότι «είσαι μέσα», ότι συμμετέχεις, που είναι η αληθινή πηγή της όσφρησης ή του θράσους σε πολιτιστικά θέματα.

[21] Επειδή επωφελείται κανείς τόσο περισσότερο από τις ευκαιρίες που προσφέρει ένας πολιτιστικός περίγυρος όσο σημαντικότερο κεφάλαιο κατέχει και επειδή οι κομφορμιστικής χροιάς παραινέσεις που η ομάδα ασκεί στα μέλη της είναι τόσο εντονότερες όσο μεγαλύτερο είναι το πολιτισμικό της κεφάλαιο, οι αποκλίσεις ανάμεσα στους κατοίκους του Παρισιού και στους κατοίκους της επαρχίας είναι τόσο μεγαλύτερες όσο υψηλότερο είναι το μορφωτικό επίπεδο.

αυτές θα φτάσουν στο σημείο να αναβαθμιστούν (μεταξύ των άλλων, εξαιτίας της εξάλειψής τους) λόγω της δράσης των μοναδικών νόμιμων κατόχων τους.

8. Από το καθήκον στο καθήκον ηδονής

Βλέπουμε πώς οι κληρονομημένες διαθέσεις προδιαθέτουν στην κατάληψη των θέσεων προς τις οποίες προσανατολίζουν. Με αυτούς τους εμπόρους αναγκών, πωλητές συμβολικών αγαθών και υπηρεσιών οι οποίοι πουλιούνται πάντα και οι ίδιοι ως μοντέλα και ως εγγυητές της αξίας των προϊόντων τους, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν κάτι τόσο καλά μόνο και μόνο επειδή το παρουσιάζουν καλά και επειδή πιστεύουν στην αξία εκείνου που παρουσιάζουν και αντιπροσωπεύουν, η αδέκαστη και αξιόπιστη συμβολική αυθεντία του πωλητή παίρνει τη μορφή μιας διαιότερης και ταυτόχρονα μαλακότερης επιβολής, εφόσον ο πωλητής εξαπατά τον πελάτη μόνο τόσο όσο αυτοεξαπατάται, όσο πιστεύει ειλικρινά στην αξία εκείνου που ο ίδιος πουλάει. Επειδή ακριβώς η νέα βιομηχανία της απομίμησης, ικανή να πληρώνει με λέξεις και να δίνει τις λέξεις αντί για τα πράγματα σε όσους, επειδή δεν μπορούν να πληρώσουν για να αγοράσουν τα πράγματα, δέχονται να πληρώνονται και να ικανοποιούνται με λέξεις, βρίσκει στη νέα μικροαστική τάξη την προνομιακή πελατεία της, γι' αυτό κι εκείνη είναι προδιατεθειμένη να συνεργαστεί με τη μέγιστη πεποίθηση στην επιβολή του βιοτικού ύφους το οποίο προτείνει η νέα αστική τάξη, πιθανή κατάληξη της τροχιάς της και πραγματικός στόχος των βλέψεών της[22]. Με δυο λόγια, αυτή η μικροαστική τάξη των καταναλωτών, η οποία προτίθεται να ιδιοποιηθεί με πίστωση, δηλαδή πρόωρα, πριν από την ώρα της, τα συστατικά κατηγορήματα του νόμιμου βιοτικού ύφους, «οικίες» με παλαιικά ονόματα και στούντιο στο Μερλέν-Πλαζ, αυτοκίνητα ψεύτικης πολυτέλειας και ψεύτικες διακοπές πολυτελείας, είναι η ενδεδειγμένη για να παίξει ρόλο ιμάντα προπόνησης και για να αναγκάσει να εισέλθουν στην κούρσα της κατανάλωσης και του ανταγωνισμού εκείνοι από τους οποίους επιδιώκει πάση θυσία να διακριθεί και από τους οποίους διακρίνεται, μεταξύ των άλλων, στο ότι

---

[22] Το μυθιστόρημα του Ζορζ Περέκ *Les choses* (Julliard, Παρίσι, 1965 [Georges Perec, *Τα πράγματα*, εκδ. Χατζηνικολή, Αθήνα, 1987, μτφρ. Δέσποινα Ψάλλη]) ανακαλεί άριστα με τα δικά του μέσα τη σχέση φενακισμένων φενακιστών την οποία αυτοί οι επαγγελματίες του λόγου για τα πράγματα οι σαγηνευμένοι από τα πράγματα (οι ήρωες είναι ψυχοκοινωνιολόγοι σε γραφείο διαφημιστικών μελετών) διατηρούν με πράγματα που όλη τους η αξία έγκειται ακριβώς στο λόγο, αντικείμενο του οποίου αποτελούν.

αισθάνεται νομιμοποιημένη να τους διδάξει το νόμιμο βιοτικό ύφος μέσω μιας συμβολικής δράσης, το αποτέλεσμα της οποίας δεν είναι μόνο ότι παράγει την ανάγκη του δικού της προϊόντος, άρα, μακροπρόθεσμα, ότι αυτονομιμοποιείται και νομιμοποιεί όσους την ασκούν, αλλά επίσης ότι νομιμοποιεί την τέχνη του ζην που προτείνει ως μοντέλο, δηλαδή την τέχνη του ζην της κυρίαρχης τάξης ή, ακριβέστερα, των τμημάτων που αποτελούν την ηθικοπρακτική πρωτοπορία της.

Μπορεί κανείς να αντιτάξει σ' αυτές τις αναλύσεις την εικόνα που σχηματίζουν για τον εαυτό τους και για τη δράση τους όλοι όσοι, στους κόλπους των βιομηχανικών επιχειρήσεων ή των μεγάλων γραφειοκρατιών της πολιτιστικής παραγωγής, ραδιόφωνο, τηλεόραση, ινστιτούτα δημοσκοπήσεων, γραφεία μελετών, μεγάλες ημερήσιες εφημερίδες ή εβδομαδιαία περιοδικά, και κυρίως στα επαγγέλματα «κοινωνικής εργασίας» και «πολιτιστικής δημιουργικής απασχόλησης», εντέλλονται για τις δράσεις μαλακής χειραγώγησης για τις οποίες τους προορίζει ο νέος καταμερισμός της εργασίας. Καταλαμβάνοντας κυριαρχημένη θέση στην ιεραρχία των θεσμών πολιτιστικής παραγωγής και κυκλοφορίας και διώνοντας μια εμπειρία ημιαλλοτρίωσης που τους προμηθεύει μερικές φορές τις βάσεις μιας νοερής αλληλεγγύης με τις κυριαρχημένες τάξεις, οι νέοι πολιτιστικοί μεσάζοντες, ξεκρέμαστοι στην κοινωνική δομή, όπως σε άλλες εποχές ο κατώτερος κλήρος, οδηγούνται να αυτοαναγνωριστούν στους λόγους που έχουν στόχο να θέσουν υπό ερώτηση την *πολιτιστική τάξη* και τις ιεραρχίες τις οποίες η πολιτιστική «ιεραρχία» έχει στόχο να διατηρήσει, και να ξαναβρούν τα τοπικά όλων των *αιρέσεων* — καταγγελία της (τεχνοκρατικής) αξίωσης στο μονοπώλιο της ικανότητας, εχθρότητα προς τις ιεραρχίες και την ιεραρχία, ιδεολογία της καθολικής δημιουργικότητας. Στην πραγματικότητα όμως, τα επαγγέλματα αυτά προορίζουν αναπόφευκτα τους κατόχους τους στην ουσιώδη αμφισημία η οποία απορρέει από το χάσμα, τη δυσαρμονία ή την αντινομία ανάμεσα στις (συμβολικά) ανατρεπτικές διαθέσεις που συνδέονται με τη θέση στον καταμερισμό της εργασίας και στις λειτουργίες χειραγώγησης ή συντήρησης που προσαρτώνται στη θέση, ανάμεσα στην υποκειμενική παράσταση του επαγγελματικού προτάγματος και στην αντικειμενική λειτουργία του επαγγέλματος — ενώ και η πραγματοποίηση της λειτουργίας μπορεί να προϋποθέτει αυτό το χάσμα, πηγή συγκάλυψης και παραγνώρισης, όπως συνέβη μ' εκείνους τους επαναστάτες του Μάη του '68 που έγιναν ψυχολόγοι επιχείρησης και αναγκάστηκαν, για να αποδεχθούν την αμφίσημη θέση τους και να αποδεχθούν τον εαυτό τους αποδεχόμενοι την αμφισημία της θέσης αυτής, να επινοήσουν τους λόγους και τις επιδέξια αμφίσημης χροιάς πρακτικές που λες και ήταν εγγεγραμμένες εκ των προτέρων στον ίδιο αυτό ορισμό της θέσης (βλ. M. Villette, «La carrière d'un "cadre de gauche" après 1968», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 29, 1979, σσ. 64-74). Αναγκασμένοι να βιώνουν καθημερινά το χάσμα ανάμεσα στις μεσσιανικές προβλέψεις τους και στην πραγματικότητα της πρακτικής τους, υποχρεωμένοι να

καλλιεργούν την αβεβαιότητα της κοινωνικής τους ταυτότητας προκειμένου να μπορέσουν να την αποδεχθούν, και καταδικασμένοι ως εκ τούτου σε μια επερώτηση για τον κόσμο που συγκαλύπτει μια αγχώδη επερώτηση για τον εαυτό τους, αυτοί οι διανοούμενοι υπηρεσίας είναι προδιατεθειμένοι να δοκιμάσουν με ιδιαίτερη ένταση την υπαρξιακή ψυχική διάθεση μιας ολόκληρης γενιάς διανοουμένων η οποία, κουρασμένη να ελπίζει ανέλπιδα σε μια συλλογική ελπίδα, αναζητά στην αναδίπλωση στον εαυτό των ναρκισσιστών μυστικιστών το υποκατάστατο της ελπίδας να αλλάξει τον κοινωνικό κόσμο ή και απλώς να τον κατανοήσει.

Έτσι, η νέα ή ανανεωμένη αστική τάξη, στην πάλη που διεξάγει στους κόλπους των κυρίαρχων τμημάτων της κυρίαρχης τάξης για να υποκαταστήσει το στοιχειώδη συντηρητισμό, που θεμελιώνεται σε μια ανοιχτά αυταρχική παράσταση των ιεραρχικών σχέσεων ανάμεσα στις τάξεις, στις γενιές ή στα φύλα, με έναν ανασχηματισμένο συντηρητισμό, σύμφωνο προς τα καλώς εννοούμενα συμφέροντα όσων έχουν βρει σε μια ορθολογική χρήση του εκπαιδευτικού συστήματος το μέσο να επιτύχουν την αναμετατροπή την οποία επιβάλλει η νέα λογική της οικονομίας, βρίσκει το φυσικό της σύμμαχο, τόσο στο οικονομικό επίπεδο όσο και στο πολιτικό επίπεδο, στη νέα μικροαστική τάξη, η οποία αναγνωρίζει σ' εκείνην την πραγμάτωση του ανθρώπινου ιδανικού της (του «δυναμικού» στελέχους) και η οποία, έχοντας εγκαταλείψει τον κάπως κατηφή ασκητισμό της ανερχόμενης μικροαστικής τάξης, συνεργάζεται με ενθουσιασμό στην επιχείρηση επιβολής των νέων ηθικοπρακτικών κανονιστικών προτύπων (ιδίως σε ό,τι αφορά την κατανάλωση) και των αντίστοιχων αναγκών.

Αναμένοντας την επαγγελματική και προσωπική σωτηρία της από την επιβολή των νέων διδασκαλιών ηθικοπρακτικής σωτηρίας, η νέα μικροαστική τάξη είναι προδιατεθειμένη να παίξει ρόλο πρωτοπορίας στους αγώνες όπου διακυβεύεται οτιδήποτε εγγίζει την τέχνη του ζην και, πιο συγκεκριμένα, την οικιακή ζωή και την κατανάλωση, τις σχέσεις μεταξύ των φύλων και μεταξύ των γενεών, την αναπαραγωγή της οικογένειας και των αξιών της. Αντιτίθεται σχεδόν από κάθε άποψη στην κατασταλτική ηθική της παρακμάζουσας μικροαστικής τάξης, ο θρησκευτικός ή πολιτικός συντηρητισμός της οποίας έχει συχνά πυρήνα του την ηθική αγανάκτηση για την ηθική αταξία και ιδίως για την αταξία των σεξουαλικών ηθών – όπως μαρτυρεί το θέμα της «πορνοκρατίας» και ο αντιφεμινισμός που στοιχειώνουν μια ολόκληρη δεξιά σκέψη, μάλλον μικροαστική, από τον Προυντόν ως τον Παρέτο. Εξίσου όμως αντιτίθεται, με την αριστοκρατική αξίωση των θεμελιακών επιλογών της και με την ανατρεπτική της παράσταση για τις σχέσεις μεταξύ των φύλων, και στον ασκητισμό της ανερχόμενης μικροαστικής τάξης, ο αυστηρός οπτιμισμός της οποίας, ριγοριστικός αλλά

όχι χωρίς κάτι το ηρωικό, αντιτίθεται στον κατασταλτικό πεσιμισμό της παρακμάζουσας μικροαστικής τάξης[23].

Έτσι, στην ηθική του καθήκοντος η οποία, θεμελιωμένη στην αντίθεση ανάμεσα στην ηδονή και στο αγαθό, οδηγεί στη γενικευμένη υποψία προς την τέρψη και το ευχάριστο, στο φόβο της ηδονής και σε μια σχέση με το σώμα καμωμένη από «επιφυλακτικότητα», «αιδώ» και «αυτοσυγκράτηση», και η οποία συνοδεύει με ενοχή κάθε ικανοποίηση των απαγορευμένων ενορμήσεων, η νέα ηθικοπρακτική πρωτοπορία αντιπαραθέτει μια ηθική του *καθήκοντος ηδονής*[24] που οδηγεί το άτομο να βιώνει ως αποτυχία, ικανή να απειλήσει την αυτοεκτίμησή του, κάθε αδυναμία να «διασκεδάσει», *to have fun*[25] ή, όπως αρέσκονται να λένε σήμερα με ένα μικρό ρίγος, να «απολαύσει», εφόσον η ηδονή όχι απλώς επιτρέπεται αλλά και απαιτείται στο όνομα λόγων που θέλουν να είναι επιστημονικοί μάλλον παρά ηθικοπρακτικοί[26]:

---

[23] Ανάμεσα στις καθορίζουσες που ωθούν τα μέλη των νέων επαγγελμάτων σε μια ανατρεπτική παράσταση των σχέσεων των δύο φύλων, πρέπει να λογαριάσουμε, μεταξύ πολλών άλλων, αφενός το γεγονός ότι ακριβώς στους κόλπους της μεσαίας τάξης —και ασφαλώς των νέων τμημάτων της— είναι συχνότερες οι δυσαρμονίες υπέρ της γυναίκας ανάμεσα στους τίτλους σπουδών ή στις επαγγελματικές καταστατικές θέσεις των δύο συζύγων και αφετέρου το γεγονός ότι οι δυσαρμονίες υπέρ του άντρα ανάμεσα στις επαγγελματικές καταστατικές συνθήκες με ισοδύναμο τίτλο σπουδών φαίνεται να βιώνονται με τη μεγαλύτερη ανυπομονησία.

[24] Προδιατυπώνοντας την οπτική γωνία της παλιάς ηθικής σχετικά με ό,τι συνιστά για εκείνην κάτι, θα λέγαμε, αδιανόητο, ο Καντ γράφει: «Η υποχρέωση στην απόλαυση είναι προφανής παραλογισμός. Και το ίδιο θα πρέπει να ισχύει για κάθε υποτιθέμενη υποχρέωση για πράξεις που έχουν μοναδικό σκοπό τους την απόλαυση, όσο πνευματική (ή εξωραϊσμένη) κι αν τη διανοηθούμε, κι ας είναι μια, αποκαλούμενη ουράνια, μυστικιστική απόλαυση» (E. Kant, *Critique du Jugement*, μτφρ. Gibelin, Vrin, Παρίσι, 1928, σ. 46, σημ. 1 [«Kritik der Urteilskraft», *ό.π.*, σ. 285, σημ.]).

[25] M. Wolfenstein, «The Emergence of Fun Morality», στο E. Larrabee και R. Meyersohn (επιμ.), *Mass Leisure*, I 11,The Free Press, Γκλενκόου, 1958, σσ. 86-97.

[26] Χρειάζεται άραγε να πούμε όλους τους κινδύνους λάθους που διατρέχει κανείς όταν επιχειρεί, όπως εδώ, να αντικειμενοποιήσει μια κοινωνική ηθική — και προπαντός τη στιγμή ακριβώς όπου αυτή επιβάλλεται με την επιθετικότητα της εκκίνησης, ενώ και η διαύγεια του πνεύματος μπορεί να μην είναι τίποτε άλλο από το αποτέλεσμα της προσχώρησης σε ένα αντίπαλο ήθος; Είναι αυτονόητο ότι κάθε λέξη που χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει τις δύο ανταγωνιστικές ηθικές μπορεί, για τους υπέρμαχους της αντίθετης ηθικής, να λειτουργήσει ως βρισιά και άρα είναι μάταιο να αναζητάμε τέλεια «ουδετερότητα» τόνου (η ψυχολογική βουλγκάτα θα ταυτίσει, για παράδειγμα, το «ασκητικός» και το «μαζοχιστικός»). Με δυο λόγια, θα έπρεπε ανά περίπτωση να αποκαταστήσουμε τη διωμένη ανάποδη πλευρά της κοινωνιολογικής αντικειμενοποίησης (για παράδειγμα, την ηρωική διάσταση του ασκητικού εναρετισμού, που αντλεί ηδονή

ο φόβος μήπως δεν έχεις αρκετή ηδονή, λογική ακολουθία του μελήματος να ξεπεράσεις το φόβο της ηδονής, συνδυάζεται με την αναζήτηση της έκφρασης του εαυτού και του σώματος («η σωματική έκφραση») και της επικοινωνίας με τους άλλους («to relate», η «ανταλλαγή»), ή και της απορρόφησης μέσα στους άλλους (που λογαριάζονται όχι ως *ομάδα* αλλά ως υποκειμενικότητες σε αυτοαναζήτηση), για να υποκαταστήσει μια προσωπική πρακτική ηθική με μια λατρεία της *προσωπικής υγείας* και με μια *ψυχολογική θεραπευτική αγωγή*. Τέλεια αντίθεση της «πολιτικοποίησης» που αποπροσωποποιεί τις προσωπικές εμπειρίες κάνοντάς τες να φαίνονται ως επιμέρους περιπτώσεις γενολογικών εμπειριών, κοινών σε μια τάξη, η «ηθικοποίηση» και η «ψυχολογικοποίηση» προσωποποιούν τις εμπειρίες, εναρμονιζόμενες έτσι στην εντέλεια με τις λίγο πολύ εκκοσμικευμένες μορφές της αναζήτησης της θρησκευτικής σωτηρίας[27]. Η νεοτεριστική ηθική, όπως δείχνει η χρήση της ψυχαναλυτικής «ζαργκόν» από πλευράς της, είναι μια ψυχολογική βουλγκάτα που ηθικοποιεί υπό το πρόσχημα της

από την προσπάθεια και από την εξύμνηση του ξεπεράσματος του εαυτού, ή τη γενναιόδωρη αθωότητα της ελευθεριακής λατρείας, που θεμελιώνεται σε μια οξεία αίσθηση του παραλόγου των κοινωνικών καταναγκασμών και διακυβευμάτων) και, όπως δεν έχουμε πάψει να κάνουμε εδώ, να συσχετίσουμε τις διαθέσεις που περιγράφουμε με τις κοινωνικές συνθήκες της παραγωγής τους, ξέροντας πάντα να βλέπουμε, για παράδειγμα, στις κατασταλτικές διαθέσεις το προϊόν της καταστολής (ή της κοινωνικής οπισθοδρόμησης).

[27] Αν ωθούσαμε πολύ μακριά την αντίθεση ανάμεσα στην πολιτικοποίηση και στην ψυχολογικοποίηση, θα κινδυνεύαμε να λησμονήσουμε πως η συμμετοχή στη στρατευμένη κοινότητα μπορεί επίσης να προσφέρει λύση σε υπαρξιακές δυσκολίες –ακόμα και αν δεν αποτελούν την αποκλειστική αιτία της κομματικής ένταξης–, παρέχοντας όλες τις ασφάλειες και όλες τις καθησυχάσεις που προμηθεύει η απορρόφηση σε μια ομάδα απαρτιωμένη, χωριστή, κλεισμένη στον εαυτό της, εξοπλισμένη με τους νόμους της, τη διακριτική γλώσσα και το διακριτικό τελετουργικό της, που ζητάει και αναγνωρίζει την αφοσίωση και τη θυσία (βλ. D. Mothé, *Le métier de militant*, Ed. du Seuil, Παρίσι, 1973). Αν όμως περιστέλλαμε τη λογική της συμμετοχής στο κόμμα στη λογική μιας ομαδικής ψυχοθεραπείας, θα κινδυνεύαμε να λησμονήσουμε πως οι *ψυχολογικές συναλλαγές*, και ιδίως η ανταλλαγή αφοσίωσης και αναγνώρισης («η εμπιστοσύνη των συντρόφων»), δεν είναι τίποτε άλλο από τη *βιωμένη* μορφή (κάτι που δε σημαίνει ότι είναι αμελητέες) πολύ βαθύτερων συναλλαγών *ανάμεσα στον «ολικό θεσμό»* –ο οποίος, ζητώντας ολική εξάρτηση, δίνει τόσο περισσότερα στο άτομο όσο ολικότερα αυτό του δίνει ό,τι έχει και ό,τι είναι έξω από εκείνον– *και στα μέλη του*, που δίνουν τόσο περισσότερα (και δίνονται τόσο περισσότερο) στο θεσμό (και θα λάβουν σε ανταπόδοση τόσο περισσότερα από το θεσμό) όσο περισσότερα αναμένουν από εκείνον, επειδή έχουν λιγότερα και είναι λιγότερα έξω από εκείνον.

ψυχανάλυσης· και, όπως μαρτυρεί η θέση που χορηγεί στην «ουτοπία της πλήρους οργασμικής αμοιβαιότητας» για την οποία μιλάει ο Έρικσον, μεταβάλλει, σύμφωνα με το παλιό θετικιστικό όνειρο, έναν ψευδοθετικό ορισμό του φυσιολογικού σε επιταγή της φυσιολογικότητας και θεμελιώνει το *καθήκον οργασμού* της θεωρητικής ηθικής στις διαπιστώσεις μιας ψευδοεπιστήμης των ηθών αλά Κίνσυ, εισάγοντας έτσι την τρομερή ορθολογική λογιστική του «χέρι με χέρι» στο χώρο των σεξουαλικών ανταλλαγών, τις οποίες η πλειονότητα των κοινωνιών μετατρέπει σε ένα από τα έσχατα καταφύγια της συλλογικής παραγνώρισης[28]. Επικαλούμενη μια ψευδοεπιστήμη της σεξουαλικότητας για να *φυσικοποιήσει* έναν τρόπο θεώρησης και βίωσης της σεξουαλικότητας, ο οποίος, πολύ πρόσφατη ιστορική επινόηση[29], στηρίζεται σε πολύ άνισα μοιρασμένες κοινωνικές συνθήκες δυνατότητας, καταδικάζει στην παθολογία της «*σεξουαλικής μιζέριας*», δηλαδή στις καλές φροντίδες του ψυχαναλυτή ή του σεξολόγου, των μόνων που είναι σε θέση να ορίσουν τη νόμιμη σεξουαλική ικανότητα, όλους όσους η παλιά ηθική θα τους είχε καταδικάσει στη βαρβαρότητα της «φυσικής» σεξουαλικότητας και οι οποίοι, έχοντας καθυστερήσει στη «σεξουαλική επανάσταση», είναι για μία ακόμα φορά θύματα της καθολίκευσης ενός ορισμού της ικανότητας που δε συνοδεύεται από την καθολίκευση των συνθηκών απόκτησης αυτής της ικανότητας.

Και οι ίδιες αντιθέσεις επανευρίσκονται στη σφαίρα της παιδοκομίας και της παιδαγωγικής. Η πουριτανική αντίληψη της παιδικής φύσης ως τόπου επικίνδυνων και άλλο τόσο ισχυρών ενορμήσεων (βασικά αυτοερωτικών) σε οδηγεί να αντιληφθείς τη διαπαιδαγώγηση ως εκγύμναση ζώου και την παιδαγωγική ως σύνολο τεχνικών που σου επιτρέπουν να εξουσιάσεις το παιδί και ταυτόχρονα να δαμάσεις τα κακά ένστικτα που έχει μέσα του· παραχωρεί στους ενήλικες την εξουσία να προσδιορίζουν *ανάγκες*, δηλαδή νόμιμες επιθυμίες, να ξεχωρίζουν, για παράδειγμα, νόμιμες κραυγές (πείνας ή πόνου) και μη νόμιμες κραυγές ή ακόμα «καλές» και «κακές» συνήθειες. Αντίθετα, η θεραπευτική πρακτική ηθική, που τροφοδοτείται από «ελευθεριακούς» κοινούς τόπους («σχέση με τον πατέρα», «φόβος του μεγαλώματος» κτλ.), πιστώνει το παιδί με μια *καλή* φύση που πρέπει να γίνει απο-

---

[28] Βλ. P. Bourdieu, *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Droz, Παρίσι-Γενεύη, 1972, σσ. 194-195.

[29] Βλ. N. Elias, *La civilisation des mœurs*, Calmann-Lévy, Παρίσι, 1973 [Νόρμπερτ Ελίας, *Η εξέλιξη του Πολιτισμού*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 1997, μτφρ. Έμη Βαϊκούση], και *La dynamique de l'occident*, Calmann-Lévy, Παρίσι, 1975.

δεκτή ως τέτοια, με τις *νόμιμες ανάγκες της για ηδονή* (ανάγκη προσοχής, στοργής και μητρικών φροντίδων)· η διαπαιδαγώγηση, που είναι επίσης πηγή *νόμιμων ηδονών* (με συνέπεια η τεκνοποίηση, η οποία παρέχει αυτό το καταναλωτικό αντικείμενο που φέρνει χαρά, νιάτα και *ένωση* στους *δύο* γονείς, να είναι επίσης ψυχοθεραπευτικό καθήκον), αντιμετωπίζει το παιδί ως ενός είδους μαθητευόμενο, που πρέπει να ανακαλύψει με την εξερεύνηση τόσο το σώμα του όσο και τον κόσμο και, συγχέοντας τα όρια ανάμεσα στο παιχνίδι και στην εργασία, ανάμεσα στο καθήκον και στην ηδονή, ορίζει το παιχνίδι ως κινητική ή πνευματική εκμάθηση και άρα ως *αναγκαία ηδονή*, υποκειμενικά ευχάριστη και αντικειμενικά απαραίτητη, δημιουργώντας έτσι, για τα παιδιά αλλά και για τους γονείς, ένα καθήκον ηδονής. Εξορθολογιστικός μυστικισμός της εποχής της επιστήμης, η ελεύθερα ερμηνευόμενη ψυχανάλυση προσφέρει το νομιμοποιητικό λόγο που δίνει επίφαση ορθολογικού θεμελίου στα αυθαίρετα και ταυτόχρονα αναγκαία προαπαιτούμενα ενός ήθους. Και η διολίσθηση της πρακτικής ηθικής στην ψυχοθεραπεία παράγει την ανάγκη του θεραπευτή, προϊόν του οποίου είναι: γιατί δε χωράει αμφιβολία ότι η αναζήτηση της ψυχολογικής υγείας μέσω της προσφυγής σε *επαγγελματίες της ορθολογικής θεραπείας των ψυχών* (ψυχαναλυτή, ψυχοθεραπευτή, σύμβουλο γάμου κτλ.) διατηρεί μια διαλεκτική σχέση με την ανάπτυξη ενός σώματος επαγγελματιών ικανών να παραγάγουν την ανάγκη του προϊόντος τους, δηλαδή μια *αγορά* για τα αγαθά και τις υπηρεσίες που οι ίδιοι έχουν προπαρασκευαστεί να προσφέρουν.

Έτσι, η παραδειγματική ιστορία όλων όσοι, επαγγελλόμενοι τον προσηλυτισμό, κατέληξαν να κάνουν τον προσηλυτισμό επάγγελμα, και κυρίως όλων εκείνων των συλλόγων οι οποίοι, στη σφαίρα της κοινωνικής αρωγής, της μετεκπαίδευσης, της πολιτιστικής δημιουργικής απασχόλησης ή της συμβουλευτικής σε θέματα παιδαγωγικής ή σεξουαλικότητας, πέρασαν μέσα σε μία γενιά από τις ενθουσιώδεις αβεβαιότητες του ιεραποστολικού εθελοντισμού στην ασφάλεια που προσφέρει το ημι-δημοσιοϋπαλληλίκι, ξετυλίγει μέσα στο χρόνο τη διπλή αλήθεια όλων των επαγγελμάτων που είναι γραφειοκρατικοποιημένες μορφές της «παραδειγματικής προφητείας» και στα οποία το ζητούμενο είναι να *δώσεις (ή να πουλήσεις) ως παράδειγμα* τη δική σου τέχνη του ζην.

Αν ο ηθικοπρακτικός προσηλυτισμός αυτών των ηθικοπρακτικών προφητών των γραφειοκρατικών κοινωνιών βρίσκεται εντελώς φυσικά στον αντίποδα της ασκητικής ηθικής της κατεστημένης μικροαστικής τάξης, τούτο συμβαίνει επειδή, όπως και η επιλογή που τους προσδιορίζει, να φτιάξουν το επάγγελμά τους μάλλον παρά να ασπαστούν έτοιμα επαγγέλματα, το βιοτικό τους ύφος και οι ηθικοπρακτικές και πολιτικές θεσιληψίες

τους εκπηγάζουν από την απόρριψη οτιδήποτε τελειωμένου, ορισμένου, οριστικού, με μια λέξη, μικροαστικού υπάρχει μέσα τους, δηλαδή από την άρνηση να *καταταγούν* σε έναν καθορισμένο τόπο του κοινωνικού χώρου, *πρακτικός ουτοπισμός* που ήταν μέχρι πρότινος προνόμιο των διανοουμένων και ο οποίος τους προδιαθέτει να καλοδεχτούν παντός τύπου ουτοπία. Ταξινομημένοι, απότακτοι, σε διεργασία ανάταξης, διατείνονται πως είναι μάλλον αταξινόμητοι, «αποκλεισμένοι», «περιθωριακοί» παρά ταξινομημένοι, προσδιορισμένοι σε μια τάξη, σε μια καθορισμένη θέση του κοινωνικού χώρου· και αυτό, παρά το ότι όλες οι πρακτικές τους, πολιτιστικές, αθλητικές, εκπαιδευτικές, σεξουαλικές, μιλούν για ταξινόμηση, αλλά με όρους *αποποίησης*.

Οι νέοι αυτοί διανοούμενοι, καθοδηγούμενοι από την αντιθεσμική ψυχική τους διάθεση και από το μέλημα να ξεφύγουν από όλα όσα ενδέχεται να υπενθυμίζουν τους ανταγωνισμούς, τις ιεραρχίες και τις ταξινομήσεις, και πάνω απ' όλα τις σχολικές ταξινομήσεις, γνώσεις ιεραρχημένες και ιεραρχητικές, θεωρητικές αφαιρέσεις ή τεχνικές ικανότητες, επινοούν μια τέχνη του ζην που τους εξασφαλίζει με το μικρότερο κόστος τις απολαβές και το γόητρο του διανοούμενου, υιοθετώντας, στο όνομα της εξάλειψης των «συμπλεγμάτων» και της μάχης κατά των «ταμπού», τις εξωτερικότερες πτυχές του διανοούμενου βιοτικού ύφους, άρα όσες είναι και ευκολότερο να τις δανειστούν, ελεύθερους και απελευθερωμένους τρόπους, κοσμητικές ή ενδυματολογικές τολμηρότητες, χειραφετημένες πόζες και στάσεις, και εφαρμόζοντας συστηματικά την καλλιεργημένη διάθεση στη σφαίρα της υπό νομιμοποίηση κουλτούρας (όπου εμπίπτει ο κινηματογράφος, τα κόμικς, η αντεργκράουντ κουλτούρα κτλ.) ή στο έδαφος της καθημερινότητας («η τέχνη στο δρόμο»), του προσωπικού (σεξουαλικότητα, κοσμητική, παιδαγωγική, δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου κτλ.), του υπαρξιακού (σχέση με τη φύση, με τον έρωτα, με το θάνατο κτλ.). Ονειρεμένο κοινό για μια νέα διανοούμενη εκλαΐκευση, που είναι εκλαΐκευση του διανοούμενου βιοτικού ύφους, αυτοαναγνωρίζονται αμέσως στη νέα *αυθορμησιαρχική* βουλγκάτα όπου συγκατοικούν ο Φρόυντ και ο Φρενέ*, ο Ρότζερς και ο Ράιχ, ο Φουριέ και ο Μπακούνιν. Είναι σχεδόν περιττό να πούμε τι το «καλλιεργημένο», και μάλιστα σχολικό, μπορεί να έχει αυτή η ρομαντική φυγή έξω από τον κοινωνικό κόσμο η οποία, επειδή εξυμνεί το σώμα και τη φύση,

---

* Freinet, Celestin (1896-1966): Γάλλος παιδαγωγός, εμπνευστής εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων, ενάντιος στον αυταρχισμό, εισηγητής του συνδυασμού θεωρίας και πράξης στο πλαίσιο του σχολείου. (Σ.τ.Μ.)

σκέφτεται καμιά φορά τον εαυτό της ως επιστροφή στο «άγριο» και στο «φυσικό»: έχοντας με τη νόμιμη κουλτούρα το κοινό γνώρισμα ότι αφήνει σε άρρητη κατάσταση τις αρχές της (κάτι κατανοητό, εφόσον πρόκειται για τις διαθέσεις ενός ήθους), η αντικουλτούρα δεν παύει να είναι σε θέση να εκπληρώσει τις λειτουργίες διάκρισης, καθιστώντας *σχεδόν σε όλους* προσιτά τα διακριτικά παιχνίδια, τις διακεκριμένες πόζες και άλλα εξωτερικά σημεία του εσωτερικού πλούτου, που μέχρι πρότινος επιφυλάσσονταν αποκλειστικά για τους διανοούμενους.

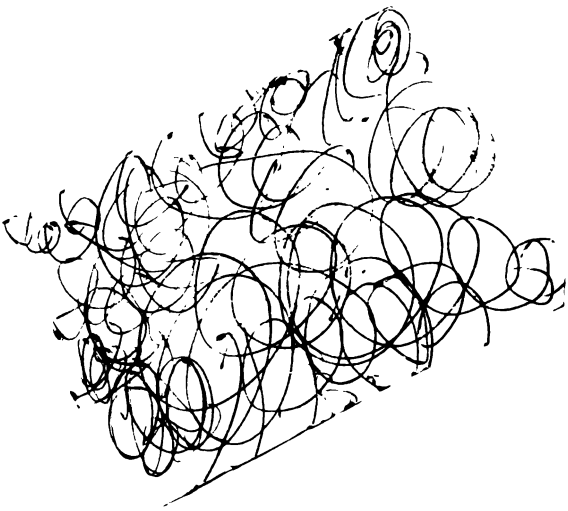

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΟΥ ΑΝΑΓΚΑΙΟΥ

Η θεμελιακή πρόταση η οποία ορίζει την έξη ως ανάγκη που έχει γίνει φιλοτιμία δεν επαληθεύεται ποτέ με τόση προφάνεια όσο στην περίπτωση των λαϊκών τάξεων, εφόσον γι' αυτές η ανάγκη καλύπτει όλα όσα εννοούνται συνήθως με τη λέξη, δηλαδή την αναπόδραστη στέρηση των αναγκαίων αγαθών. Η ανάγκη επιβάλλει ένα γούστο ανάγκης, το οποίο συνεπάγεται κάποιου τύπου προσαρμογή στην ανάγκη και επομένως αποδοχή του αναγκαίου, παραίτηση στο αναπόφευκτο, βαθιά διάθεση που δεν είναι καθόλου ασύμβατη με μια επαναστατική πρόθεση, ακόμα και αν της προσδίδει πάντα μια τροπικότητα διαφορετική από την τροπικότητα των πνευματικών ή καλλιτεχνικών εξεγέρσεων. Η κοινωνική τάξη δεν ορίζεται μόνο από μια θέση στις παραγωγικές σχέσεις, αλλά και από την ταξική έξη που «κανονικά» (δηλαδή με ισχυρή στατιστική πιθανότητα) συνδυάζεται με τη θέση αυτή[1]. Οι *Ναρόντνικοι** όλων των εποχών και όλων των χωρών, προβάλλοντας τον εαυτό τους στο αντικείμενό τους μέχρι του σημείου να εμφανίζουν τη σχέση τους με την εργατική συνθήκη ως την εργατική σχέση με τη συνθήκη αυτή, φερόμενοι σαν να αρκούσε να καταλάβεις για μία στιγμή, ως παρατηρητής ή και ως δρων πρόσωπο, τη θέση του εργάτη στις παρα-

---

[1] Δεν είναι τυχαίο ότι η λήθη της έξης και των αποτελεσμάτων της είναι κοινή σε όλες τις αστικές θεωρήσεις του λαού, στο συντηρητικό πεσιμισμό, ο οποίος *φυσικοποιεί* τις ιδιότητες που έχουν παραχθεί από τις κοινωνικές συνθήκες, και στον οπτιμισμό του ιδεαλιστικού επαναστατισμού, ο οποίος αγνοεί ότι η εργατική τάξη έχει διαπλαστεί από την ανάγκη, ακόμα και στη μορφή της εξέγερσής της ενάντια στην ανάγκη.

* Ναρόντνικοι (λαϊκοί, στα ρωσικά, από τη λέξη *ναρόντ*, λαός): Λαϊκιστικό σοσιαλιστικό κίνημα της Ρωσίας κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Στο πλαίσιό του, νεαροί διανοούμενοι ντυμένοι σαν χωρικοί περιέτρεχαν την ύπαιθρο παρακινώντας τους χωρικούς σε εξέγερση. (Σ.τ.Μ.)

γωγικές σχέσεις ώστε να κατανοήσεις τι εστί η εργατική εμπειρία αυτής της θέσης, παρέχουν μια παράσταση της εργατικής συνθήκης *στατιστικά απίθανη*, καθόσον δεν είναι προϊόν της σχέσης με την εργατική συνθήκη που είθισται να συνδυάζεται μαζί της, λόγω ακριβώς των οροεξαρτήσεων τις οποίες η συνθήκη αυτή ασκεί. Ο λαϊκισμός δεν είναι ποτέ τίποτε άλλο από την αντιστροφή ενός εθνοκεντρισμού, και αν οι περιγραφές της εργατικής τάξης και της τάξης των χωρικών παραπαίουν σχεδόν πάντα ανάμεσα στο μιζεραμπιλισμό και στη χιλιαστική εξύμνηση, τούτο συμβαίνει επειδή παραβλέπουν τη σχέση με την ταξική συνθήκη η οποία αποτελεί μέρος ενός πλήρους ορισμού της συνθήκης αυτής και επειδή είναι λιγότερο εύκολο να διατυπώσεις (κάτι που δεν προϋποθέτει κατ' ανάγκη ότι είσαι και σε θέση να *νιώσεις*) τη *σωστή* σχέση με τη συνθήκη που περιγράφεις, παρά να προβάλεις στην περιγραφή τη δική σου σχέση με τη συνθήκη αυτή — έστω και μόνο επειδή αυτή η ψευδής ταύτιση και η αγανάκτηση την οποία προκαλεί περιβάλλονται με το μανδύα της νομιμότητας.

1. Το γούστο ανάγκης και η αρχή της συμμόρφωσης

Το προσίδιο αποτέλεσμα του γούστου ανάγκης, το οποίο δεν παύει να δρα, αλλά συγκαλυμμένα —επειδή η δράση του συγχέεται με την αντίστοιχη της ανάγκης—, δε φαίνεται ποτέ τόσο καθαρά όσο στην περίπτωση όπου, δρώντας κατά κάποιον τρόπο άκαιρα, επιβιώνει και μετά την εξάλειψη των συνθηκών από τις οποίες έχει παραχθεί: μάρτυρες αυτοί οι τεχνίτες ή οι μικροεργολάβοι οι οποίοι, όπως λένε και οι ίδιοι, «δεν ξέρουν να ξοδέψουν τα χρήματα που κερδίζουν» ή οι μικροϋπάλληλοι οι οποίοι, έχοντας αργοπορημένα απαγκιστρωθεί από τη συνθήκη του χωρικού ή του εργάτη, βρίσκουν μια ικανοποίηση ισοδύναμη με την ικανοποίηση που θα τους είχε ενδεχομένως παράσχει ένα αγαθό ή μια υπηρεσία στο γεγονός ότι λογαριάζουν με απόλαυση «πόσα κέρδισαν», αποφεύγοντας να προσφύγουν σ' αυτά (στερούμενοι ή «κάνοντας μόνοι τους» τη δουλειά), αλλά οι οποίοι, ακριβώς γι' αυτό, δεν μπορούν, εάν συντρέχει περίπτωση, να προσφύγουν σ' αυτά χωρίς να νιώσουν το οδυνηρό αίσθημα της σπατάλης. Δεν αρκεί να έχεις ένα εκατομμύριο για να είσαι σε θέση να διάγεις ζωή εκατομμυριούχου: και των νεόπλουτων τους παίρνει γενικά πολύ χρόνο, μερικές φορές και μια ολόκληρη ζωή, να μάθουν πως ό,τι θεωρούν ένοχη σπατάλη εντάσσεται, στη νέα τους συνθήκη, στις δαπάνες πρώτης ανάγκης[2]. Λησμονεί κανείς, για

[2] Ο Νόρμπερτ Ελίας αναφέρει (στηριζόμενος στον Ταιν) μια χειρονομία του δούκα του Ρισελιέ που καταδεικνύει ότι *η τέχνη να ξοδεύεις αλόγιστα*, η οποία το 17ο αιώνα ση-

παράδειγμα, ότι για να *εκτιμήσει* «στη σωστή τους αξία» τις παντελώς συμβολικές υπηρεσίες οι οποίες σε πολλούς τομείς (ξενοδοχεία, κομμωτήρια κτλ.) συνιστούν την ουσία της διαφοράς ανάμεσα στο συνηθισμένο κατάστημα και στο κατάστημα πολυτελείας, πρέπει να αισθάνεται νόμιμος αποδέκτης αυτών των περιποιήσεων και των γραφειοκρατικά προσωποποιημένων φροντίδων και να έχει απέναντι σε όσους πληρώνονται για να του τις προσφέρουν το μείγμα απόστασης (όπου εντάσσεται και η χορήγηση «γενναιόδωρων» φιλοδωρημάτων) και ελευθερίας που οι αστοί έχουν με τους υπηρέτες τους. Για όποιον θα αμφέβαλλε ότι το να «ξέρεις να σε υπηρετούν», όπως λέει ο αστικός λόγος, είναι μία από τις συνιστώσες της αστικής τέχνης του ζην, αρκεί να θυμίσουμε εκείνους τους εργάτες ή τους μικροϋπαλλήλους οι οποίοι, μπαίνοντας με αφορμή κάποιο σπουδαίο γεγονός σε ένα σικ εστιατόριο, επιδιώκουν να κερδίσουν το μετρ ντ' οτέλ ή τα γκαρσόνια —που «βλέπουν αμέσως με ποιους έχουν να κάνουν»— σαν για να καταλύσουν συμβολικά την υπηρετική σχέση και να εξορκίσουν τη δυσφορία που τους προξενεί. Ο εργάτης που βλέπει στη βιτρίνα ένα ρολόι δύο εκατομμυρίων φράγκων ή που ακούει ότι ένας χειρούργος ξόδεψε τρία εκατομμύρια φράγκα για τους αρραβώνες του γιου του δε ζηλεύει το ρολόι ή τους αρραβώνες αλλά τα δύο εκατομμύρια, με τα οποία θα έκανε κάτι εντελώς άλλο, αδυνατώντας να συλλάβει εκείνο το σύστημα αναγκών όπου δε θα υπήρχε τίποτα καλύτερο να αγοράσεις με τα δύο εκατομμύρια από ένα ρολόι αυτής της τιμής[3]. Όταν «τόσα πράγματα προηγούνται» όπως

ματοδοτούσε την απόσταση ανάμεσα στον αριστοκράτη και στον αστό της αποταμίευσης και του κέρδους, όπως σήμερα σηματοδοτεί την απόσταση ανάμεσα στον αστό και στο μικροαστό, μπορεί, στην οριακή περίπτωση μιας τάξης που και η ύπαρξή της ακόμα εξαρτάται από την *αναπαραγωγή του κοινωνικού της κεφαλαίου*, να αποτελέσει αντικείμενο ρητής εκπαίδευσης: «Ο δούκας παραδίδει στο γιο του ένα πουγκί, προκειμένου ο νεαρός να μάθει να ξοδεύει τα χρήματα σαν άρχοντας· όταν εκείνος επιστρέφει το πορτοφόλι γεμάτο στον πατέρα του, αυτός το αρπάζει και, μπροστά στα μάτια του γιου του, το πετάει από το παράθυρο» (N. Elias, *La société de Cour*, Calmann-Lévy, Παρίσι, 1974, σ. 48 [*Die höfische Gesellschaft*, Νόυβιτ-Βερολίνο, 1969, σσ. 102-103]).

[3] Οι δύο αυτές εμπειρίες είναι πολύ *απίθανες* (παρ' ότι και οι δύο είναι δανεισμένες από την εμπειρία) για χίλιες δυο αιτίες — και ιδίως λόγω του χωρικού και κοινωνικού διαχωρισμού των βιοτικών συμπάντων. Γιατί είναι γεγονός ότι, όπως σημειώνει ο Μαρξ, όχι χωρίς κάποια βιαιότητα, «εκείνο που προσφέρεται στα μάτια του [του εργάτη], σε ποιότητα και σε ποσότητα, δεν εξαρτάται μόνο από την παρούσα κατάσταση του κόσμου, όπου δεν είναι για τίποτα ικανός, αλλά επίσης από το πορτοφόλι του και από την κοινωνική του θέση, τα οποία του προσπόρισε ο καταμερισμός της εργασίας και τα οποία του απαγορεύουν ίσως ουκ ολίγα πράγματα, όσο αετονύχης κι αν είναι» (K. Marx,

λένε «θα πρέπει να είσαι τρελός», πραγματικά, για να σκεφτείς ένα ρολόι δύο εκατομμυρίων. Όμως ποτέ στ' αλήθεια δεν μπαίνει κανείς «στη θέση» εκείνων που βρίσκονται στην άλλη άκρη του κοινωνικού κόσμου. Η τρέλα των μεν είναι η πρώτη ανάγκη των δε. Και όχι μόνο επειδή η περιθωριακή αξία των δύο αυτών εκατομμυρίων ποικίλλει ανάλογα με το πόσα εκατομμύρια έχεις: κάμποσες δαπάνες που τις λένε επιδεικτικές δεν έχουν κανένα στοιχείο σπατάλης και, εκτός του ότι είναι υποχρεωτικά στοιχεία ενός ορισμένου τρόπου ζωής, αποτελούν τις περισσότερες φορές —όπως η δεξίωση αρραβώνων— έξοχη τοποθέτηση, που επιτρέπει τη συσσώρευση κοινωνικού κεφαλαίου.

Ό,τι η στατιστική καταγράφει ως *συστήματα ανάγκης* δεν είναι τίποτε άλλο από τη συνοχή των επιλογών μιας έξης. Και η ανικανότητα κάποιου να «ξοδέψει παραπάνω» ή αλλιώς, δηλαδή να προσχωρήσει στο σύστημα αναγκών που εμπεριέχεται σε ένα ανώτερο επίπεδο πόρων, είναι η καλύτερη πιστοποίηση του γεγονότος ότι δεν είναι δυνατόν η ροπή προς κατανάλωση να αναχθεί περιοριστικά στις ικανότητες ιδιοποίησης ή η έξη στις στιγμιαία προσδιορισμένες οικονομικές συνθήκες (όπως, για παράδειγμα, τις συλλαμβάνει κανείς σε ένα καθορισμένο επίπεδο εισοδημάτων). Αν όλα μας οδηγούν να πιστέψουμε ότι υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ εισοδημάτων και κατανάλωσης, τούτο συμβαίνει επειδή το γούστο είναι σχεδόν πάντα προϊόν οικονομικών συνθηκών ταυτόσημων με εκείνες στις οποίες λειτουργεί, και συνεπώς ενδέχεται να αποδοθεί στο εισόδημα μια αιτιακή αποτελεσματικότητα, την οποία δε διαθέτει παρά μόνο σε *συνδυασμό* με την έξη που το ίδιο έχει παραγάγει. Και πράγματι, *η προσίδια αποτελεσματικότητα της έξης* φαίνεται καθαρά όταν τα ίδια εισοδήματα συνδυάζονται με πολύ διαφορετικές καταναλωτικές συνήθειες, που κατανοούνται μόνο αν υποθέσουμε την παρέμβαση διαφορετικών αρχών επιλογής.

L'idéologie allemande, Ed. sociales, Παρίσι, 1968, σ. 326 [«Die deutsche Ideologie», στο *MEW* 3, Βερολίνο (DDR) 1959, σσ. 276-277]). Πλην εξαιρέσεων, τα μέλη των λαϊκών τάξεων «δεν έχουν ιδέα» για το τι μπορεί να είναι το σύστημα αναγκών των προνομιούχων τάξεων ούτε άλλωστε για τους πόρους τους, για τους οποίους έχουν επίσης μια γνώση πολύ αφηρημένη και χωρίς καμία αντιστοιχία με την πραγματικότητα (έτσι, για παράδειγμα, όταν ερωτήθηκαν για τη «μέση τιμή ενός καλού γεύματος στη συνοικία των Ηλυσίων Πεδίων», 13% των εργατών λένε ότι δεν ξέρουν, 35% την τοποθετούν μεταξύ 15 και 24 φράγκων, 22% μεταξύ 25 και 29, 13% μεταξύ 30 και 39 και 13% πάνω από τα 50 φράγκα — έναντι αντίστοιχα 2%, 11, 20, 33 και 14% για τα στελέχη, τους διομήχανους και τους ελεύθερους επαγγελματίες, ενώ τα μεσαία στελέχη προτείνουν ενδιάμεσες αξιολογήσεις).

Έτσι, για ένα πολύ υψηλότερο μέσο εισόδημα ανά νοικοκυριό (34.581 F. έναντι 25.716 F.), οι εργοδηγοί αφιερώνουν στη διατροφή μερίδιο των δαπανών τους παραπλήσιο με των εξειδικευμένων πτυχιούχων εργατών (35,4% έναντι 38,3% για τους εξειδικευμένους πτυχιούχους εργάτες και 30% για τα μεσαία στελέχη), παρ' ότι το σφαιρικό ποσό των σχετικών δαπανών τους ισούται προς το αντίστοιχο των ανώτερων στελεχών (12.503 F. έναντι 12.904 F.). Και αυτό γιατί, όπως όλα δείχνουν, παραμένουν προσηλωμένοι στις λαϊκές αξίες της «καλοφαγίας» και προπαντός στο λαϊκό τρόπο πραγμάτωσης αυτών των αξιών: πρώτον, τα χαρακτηριστικότερα καταναλωτικά είδη της λαϊκής διατροφής, άμυλα, χοιρινό, πατάτες, πουλερικά, όχι μόνο δε μειώνονται, αλλά και αυξάνουν· δεύτερον, τα πολυέξοδα καταναλωτικά είδη, τα οποία οι εργάτες υποχρεώνονται να περιορίσουν παρ' ότι συμβολίζουν στα μάτια τους την «καλοφαγία», αλλαντικά, κρασιά, καφές και κυρίως ζάχαρη (που μειώνεται σημαντικά στις ανώτερες τάξεις), αυξάνουν σημαντικά, όπως και το βούτυρο (444 F. έναντι 365 F., ενώ το λάδι μειώνεται)· τρίτον, τα δαπανηρά καταναλωτικά είδη, που όμως χαρακτηρίζουν το αστικό διοτικό ύφος, αυξάνουν πιο ανεπαίσθητα ή και καθόλου: στην περίπτωση αυτή ανήκουν το μοσχάρι, το αρνί, το πρόβειο κρέας, το ψάρι, τα οστρακοειδή, τα εσπεριδοειδή κτλ.· αντίστοιχα και τα φρέσκα λαχανικά αυξάνουν με πολύ ταχύτερο ρυθμό από τα φρέσκα φρούτα, αλλά και τα μεν και τα δε πολύ λιγότερο από τα αλλαντικά[4].

Άλλο παράδειγμα: όταν περνάμε από την κλίμακα εισοδημάτων μεταξύ 30.001 και 50.000 F. στην ανώτερη κλίμακα, οι διατροφικές αγορές των ανώτερων στελεχών και των εργατών δεν τροποποιούνται καθόλου σύμφωνα με την ίδια λογική· αν η διατροφική κατανάλωση αυξάνει και στις δύο περιπτώσεις (αυξάνει σχετικά περισσότερο στα ανώτερα στελέχη), τα είδη που αυξάνονται είναι με τη σειρά, στα μεν ανώτερα στελέχη (όπου συμπεριλαμβάνονται οι καθηγητές και οι μηχανικοί), απεριτίφ, γεύματα στο εστιατόριο, μη αλκοολούχα ποτά, πρόβειο κρέας, γλυκά, βοδινό, φρέσκα φρούτα, ψάρια και οστρακοειδή, τυρί, στους δε εργάτες, χοιρινό, απεριτίφ, κουνέλι, φρέσκα φρούτα, ξερά λαχανικά, ψωμί, φρέσκα λαχανικά[5].

Η ρίζα των σημαντικότερων διαφορών στην τάξη του διοτικού ύφους και ακόμα περισσότερο του «στιλιζαρίσματος της ζωής» έγκειται στις παραλλαγές της αντικειμενικής και υποκειμενικής απόστασης από τον κόσμο,

---

[4] Δεδομένου ότι το μερίδιο του εισοδήματος που αφιερώνεται στη διατροφή αυξάνει σημαντικά σε απόλυτη αξία, το μερίδιο των άλλων δαπανών αυξάνει σχετικά λιγότερο και η δομή των δαπανών παραμένει περίπου η ίδια με των εξειδικευμένων πτυχιούχων εργατών. Παρ' όλα αυτά, ορισμένα κονδύλια αυξάνουν με σημαίνοντα τρόπο (οικιακές ηλεκτρικές συσκευές, έξοδα συντήρησης-επισκευών, κόμμωση-ομορφιά, τηλέφωνο, βιβλία-εφημερίδες-θεάματα, δαπάνες σχολικής μόρφωσης, δαπάνες διακοπών) (Σ.Π., III).

[5] C. Roy, «Les conditions de vie des ménages, exploitation triennale 1965-66-67», *Les collections de l'INSEE*, Δεκέμβριος 1973, M 30.

τους υλικούς καταναγκασμούς του και τις πρόσκαιρες επείγουσες ανάγκες του. Η απόμακρη, αδιάφορη ή άνετη διάθεση απέναντι στον κόσμο και στους άλλους, διάθεση η οποία μόλις και μετά βίας μπορεί να χαρακτηριστεί υποκειμενική, εφόσον είναι εσωτερικευμένη αντικειμενικότητα, δεν μπορεί να συγκροτηθεί, όπως άλλωστε και η αισθητική διάθεση που αποτελεί διάστασή της, παρά μόνο σε συνθήκες ύπαρξης σχετικά απαλλαγμένες από τις επείγουσες ανάγκες. Η υποταγή στην ανάγκη, η οποία, όπως είδαμε, ωθεί τις λαϊκές τάξεις σε μια πραγματιστική και λειτουργιστική «αισθητική» που απορρίπτει το ανώφελο και τη ματαιολογία των μορφικών ασκήσεων και κάθε είδους τέχνης για την τέχνη, είναι επίσης στη ρίζα όλων των επιλογών της καθημερινής ύπαρξης και μιας τέχνης του ζην που τους επιβάλλει να αποκλείουν σαν «τρέλες» τις καθαυτό αισθητικές προθέσεις[6].

Έτσι, οι εργάτες λένε συχνότερα από κάθε άλλη τάξη ότι τους αρέσουν οι καθαροί και νοικοκυρεμένοι εσωτερικοί χώροι, οι ευκολοσυντήρητοι, ή τα ρούχα καλής ποιότητας, στα οποία η οικονομική ανάγκη ούτως ή άλλως τους τάσσει. Η διπλά συνετή επιλογή ενός ρούχου «απλού» («για όλες τις ώρες» όπως λένε, που «πάει με όλα» κτλ.), δηλαδή όσο το δυνατόν λιγότερο σηματοδοτημένου και παρακινδυνευμένου («ανεπιτήδευτου» όπως λένε επίσης, «πρακτικού» κτλ.) και ταυτόχρονα «συμφερτικού», που να είναι δηλαδή και φτηνό και να κρατάει πολύ και να προσφέρεται για «τη μεγαλύτερη χρήση» με τη μικρότερη τιμή, φαίνεται να τους επιβάλλεται ως η πλέον *λογική* στρατηγική, λαμβάνοντας υπόψη αφενός το οικονομικό κεφάλαιο και το πολιτισμικό κεφάλαιο (χωρίς να μιλήσουμε για το χρόνο) που μπορούν να επενδύσουν στην αγορά ενός ρούχου και αφετέρου τα συμβολικά οφέλη που μπορούν να αναμένουν από μια τέτοια επένδυση (τουλάχιστον στην εργασία — σε αντίθεση, για παράδειγμα, με τους υπαλλήλους).

Πάντα συχνότερο στις γυναίκες που δεν εργάζονται έξω από το σπίτι (59% έναντι 47%) και δε διαβάζουν ποτέ γυναικείο τύπο, το ποσοστό των γυναικών που λένε ότι έχουν «μάλλον την τάση να μη λαμβάνουν υπόψη τη μόδα» είναι σαφώς μεγαλύτερο στους τεχνίτες ή στους εμπόρους, στους αγρότες και στους εργάτες (62, 61 και 55%) παρά στα μεσαία και στα ανώτερα στελέχη, στους ελεύθερους επαγγελματίες, στους μεγαλέμπορους ή στους βιομήχανους (43%). Αντίστοιχα και το

---

[6] Ο ίδιος πιθανότατα «ρεαλισμός» τις οδηγεί να αποκλείσουν από την πολιτική ή συνδικαλιστική δράση οτιδήποτε θα μπορούσε να της δώσει καθαρά συμβολικό ύφος ως προς τα χρησιμοποιούμενα μέσα (με όλα όσα δίνουν στις τυπικά φοιτητικές διαδηλώσεις τη σφραγίδα τους) και κυρίως ως προς τους επιδιωκόμενους στόχους.

μέλημα να «ακολουθούν τη μόδα» είναι σαφώς εντονότερο στις γυναίκες των μεσαίων στελεχών ή των υπαλλήλων, ενώ η επιλογή για «ό,τι πρακτικότερο ή οικονομικότερο υπάρχει» (επιλογή η συχνότητα της οποίας αυξάνει σαφώς με την ηλικία και η οποία είναι πολύ κοινότερη στις μη εργαζόμενες γυναίκες παρά στις άλλες) είναι μάλλον ίδιον των γυναικών των αγροτών, των τεχνιτών ή των εμπόρων και των εργατών (όπου οι δύο τελευταίες κατηγορίες ρέπουν περισσότερο προς τη δήλωση ότι καθοδηγούνται πάνω απ' όλα από το μέλημα να «αρέσουν στο σύζυγο»). Τέλος, η επιλογή ενός «κλασικού» ρούχου (παρά «ραφινάτου», «όχι κομφορμιστικού» ή «σπορ»), η οποία, όπως η επιλογή του «πρακτικότερου και οικονομικότερου» ρούχου, αυξάνει σαφώς με την ηλικία και ποικίλλει αντιστρόφως ανάλογα προς την ανάγνωση του *Elle*, ένδειξη κάποιας επένδυσης στην ενδυματολογική αναζήτηση, συναντάται κυρίως στις γυναίκες των αγροτών (67%) και των εργατών (59%), ενώ οι γυναίκες της αστικής τάξης, που ρέπουν λιγότερο προς την επιλογή αυτή (39%), διαλέγουν σε μεγαλύτερο ποσοστό απ' όλες τις άλλες ένα «σπορ» ή «ραφινάτο» ρούχο (Συμπληρωματικές Πηγές, XLII).

Έτσι, οι λαϊκές πρακτικές, παρ' ότι μπορεί να δώσουν την εντύπωση ότι συνάγονται ευθέως από τις αντικειμενικές συνθήκες, εφόσον εξασφαλίζουν οικονομία χρήματος, χρόνου και προσπαθειών που εν πάση περιπτώσει δεν είναι ιδιαίτερα αποδοτικές, εκπηγάζουν από την *επιλογή του αναγκαίου* («δεν είναι για μας αυτά»), με την έννοια τόσο του τεχνικά αναγκαίου, «πρακτικού» (ή, σε μια άλλη γλώσσα, λειτουργικού), δηλαδή αναγκαίου για να είναι κανείς «καθωσπρέπει και τίποτ' άλλο», όσο και του επιβαλλόμενου από μια κοινωνικοοικονομική αναγκαιότητα που καταδικάζει τους «απλούς» και «μετριοπαθείς» ανθρώπους σε «απλά» και «μετριοπαθή» γούστα. Η προσαρμογή στις αντικειμενικές προοπτικές, που είναι εγγεγραμμένη στις συστατικές διαθέσεις της έξης, είναι στη ρίζα όλων των ρεαλιστικών επιλογών οι οποίες, θεμελιωμένες στην *παραίτηση από ούτως ή άλλως απρόσιτα συμβολικά οφέλη*, περιστέλλουν τις πρακτικές ή τα αντικείμενα στην τεχνική τους λειτουργία, «νοικοκυρεμένο» κόψιμο μαλλιών, «τελείως απλό φορεματάκι», «γερά» έπιπλα κτλ. Έτσι, τίποτα δεν είναι πιο ξένο στις γυναίκες των λαϊκών τάξεων από την τυπικά αστική ιδέα να μετατρέψουν κάθε αντικείμενο του εσωτερικού τους χώρου σε ευκαιρία αισθητικής επιλογής, να επεκτείνουν ως το λουτρό ή την κουζίνα, τόπους αυστηρά προσδιορισμένους από τη λειτουργία τους, την πρόθεση αρμονίας ή ομορφιάς ή ακόμα να παρεμβάλουν καθαυτό αισθητικά κριτήρια στην επιλογή μιας κατσαρόλας ή μιας ντουλάπας. Τα γιορτινά γεύματα ή ρούχα αντιτίθενται στα καθημερινά ρούχα και γεύματα μέσω μιας αυθαίρετης, συμβατικής τομής —«δε θα κάνουμε τσιγκουνιές», «πρέπει να γίνουν όλα ωραία»—, όπως οι τόποι που ορίζονται κοι-

νωνικά για να είναι «διακοσμημένοι», σαλόνι, τραπεζαρία ή «λίβιγκ», αντιτίθενται στους καθημερινούς τόπους, δηλαδή σύμφωνα με μια αντίθεση που σχεδόν συμπίπτει με την αντίθεση «διακοσμητικού» και «πρακτικού», και διακοσμούνται σύμφωνα με τις καθιερωμένες συμβάσεις, μπιμπελό πάνω στο τζάκι, πίνακας με εσωτερικό δάσους πάνω από τον μπουφέ, ανθοδέσμη πάνω στο τραπέζι, χωρίς καμία από τις εξαναγκασμένες αυτές επιλογές να προϋποθέτει αναρώτηση ή διερεύνηση. Αυτή η συμβασιοκρατία, η οποία διέπει και τη λαϊκή φωτογραφία, που αγωνίζεται να αποτυπώσει σύμφωνα με τις συμβάσεις συμβατικές πόζες[7], βρίσκεται στον αντίποδα του αστικού φορμαλισμού και όλων των μορφών τέχνης για την τέχνη, τις οποίες εκθειάζουν τα εγχειρίδια του σαβουάρ βιβρ και τα γυναικεία περιοδικά, τέχνη του πώς να υποδέχεσαι, πώς να στρώνεις το τραπέζι, πώς να είσαι μαμά. Πέρα από το ότι εξασφαλίζει μια μορφή ελάχιστης ασφάλειας σε ένα σύμπαν όπου δε διαθέτει κανείς σχεδόν καμία *(εξ)ασφάλιση*, η «επιλογή» να «κάνεις ό,τι πρέπει» ή ό,τι «γίνεται» (οι πωλητές οικιακών αγαθών ξέρουν τι εξουσία ασκεί αυτό το «έτσι γίνεται» στη λαϊκή ανασφάλεια) εγγράφεται με φυσικότητα σε μια οικονομία των πρακτικών βασισμένη στην αναζήτηση του «πρακτικού» και στην απορριπτική στάση απέναντι στα «καμώματα» και στις «τσιριμόνιες»[8]. Ακόμα και οι επιλογές οι οποίες, από τη σκοπιά των κυρίαρχων κανονιστικών προτύπων, εμφανίζονται ως οι περισσότερο «ανορθολογικές» εκπηγάζουν από το γούστο ανάγκης — μαζί, βέβαια, με τα αρνητικότατα αποτελέσματα που επιφέρει η έλλειψη πληροφόρησης και ειδικής ικανότητας, η οποία απορρέει από το ελλειμματικό πολιτισμικό κεφάλαιο: για παράδειγμα, η προτίμηση για τα φαντεζί ψιλολοΐδια και τα φανταχτερά μικροπράγματα, που πήζει «σαλόνια» και «χολ» με πανηγυριώτικα ψιλοπράγματα και μπιμπελό, διαπνέεται από μια πρόθεση άγνωστη στους οικονομολόγους και στους συνήθεις αισθητιστές, και συγκεκριμένα την πρόθεση να επιτύχεις με το μικρότερο κόστος τη μέγιστη εντύπωση, το μέγιστο «εφέ» («αυτό θα κάνει πολύ εφέ»), διατύπωση η οποία για το αστικό γούστο είναι ο ορισμός της χυδαιότητας (εφόσον μία από τις προθέσεις της διάκρισης είναι να υποδηλώσει με όσο το δυνατόν λιγότερα εφέ τη μεγαλύτερη δαπάνη χρόνου, χρήματος και ευμηχανίας). Τι άλλο είναι τα ψευτοπράγματα και η σκαρταδούρα, αν όχι εκείνο που κάνει πολύ εφέ με λίγη αξία, δηλαδή οι «τρέλες»

---

[7] Βλ. P. Bourdieu, *Un art moyen*, Ed. de Minuit, Παρίσι, 1965, σσ. 54-64.

[8] Βλ. Y. Delsaut, «L'économie du langage populaire», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 1975, 4, σσ. 33-40.

που παραχωρεί κανείς στον εαυτό του μόνο αν μπορεί να τον πείσει ότι «τις πήρε για ένα τίποτα»;

Και αν χρειαζόταν ακόμα να αποδείξουμε ότι η υποταγή στην ανάγκη είναι στη ρίζα του γούστου ανάγκης, θα αρκούσε να επικαλεστούμε πόση σπατάλη χρόνου και ενέργειας συνεπιφέρει η άρνηση του ατόμου να υπαγάγει την καθημερινή διαχείριση των οικιακών υποθέσεων στους καταναγκασμούς του ορθολογικού υπολογισμού και διαφόρων τυπικών αρχών ζωής («το κάθε πράγμα έχει τη θέση του», «κάθε πράγμα στον καιρό του» κτλ.), άρνηση που μόνο φαινομενικά αντιτίθεται στην άρνηση να αφιερώσει το χρόνο του και τις φροντίδες του στην υγεία του («ακούω το σώμα μου») ή στην ομορφιά του («φτιάχνομαι»): και πράγματι, σε αυτά τα δύο γνωρίσματα του βιοτικού τους ύφους, οι –διπλά κυριαρχημένες– γυναίκες των λαϊκών τάξεων μαρτυρούν ότι δεν αναγνωρίζουν αρκετή αξία στον κόπο τους ή στο χρόνο τους, τα μόνα πράγματα που θα μπορούσαν να ξοδέψουν (και *να δώσουν*) χωρίς να τα λογαριάζουν, ώστε να φροντίσουν να τους κάνουν οικονομία ή να τα εξοικονομήσουν ή, αν θέλετε, ότι *δεν εκτιμούν αρκετά τον εαυτό τους* (έχουν άλλωστε μικρή αξία στην αγορά εργασίας, σε αντίθεση με την εξειδικευμένη εργασιακή δύναμη και το καλλιεργημένο σώμα των γυναικών της αστικής τάξης) ώστε να του χορηγήσουν φροντίδες και προσοχή που συνοδεύονται από κάποια *αυταρέσκεια* και να παραχωρήσουν στο σώμα τους την αδιάκοπη προσοχή, τις συνεχείς φροντίδες και έγνοιες που είναι αναγκαίες για να εξασφαλίσουν ή να διατηρήσουν την υγεία του, την κομψότητά του, την ομορφιά του[9].

Ένα ολόκληρο σύνολο ενδείξεων συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι οι γυναίκες των λαϊκών τάξεων χορηγούν λιγότερη *αξία* και λιγότερο *ενδιαφέρον* στο σώμα τους από τις γυναίκες των άλλων τάξεων: για παράδειγμα, το 40,2% των συζύγων των αγροτών και το 36,0% των συζύγων των εργατών εκτιμούν τον εαυτό τους κάτω από το μέσο όρο από την άποψη της ομορφιάς, έναντι 24,2% των γυναικών της κυρίαρχης τάξης και 33,2% των γυναικών των μεσαίων τάξεων· το 13,0% και το 14,0% αντίστοιχα έναντι 10,1% και 7,6% λένε ότι φαίνονται μεγαλύτερες απ' ό,τι είναι· και οι γυναίκες των λαϊκών τάξεων απονέμουν στον εαυτό τους σχεδόν πάντα χαμηλότερους βαθμούς (εκτός για το δέρμα, τη μύτη και τα χέρια) από τις γυναίκες των άλλων τάξεων. Άλλωστε, αποδίδουν λιγότερη αξία στην ομορφιά και αφιερώνουν συστηματικά λιγότερο χρόνο, χρήμα και ενδιαφέρον σε όλες τις σωματικές φροντίδες (Συμπληρωματικές Πηγές, XLIV).

---

[9] Εδώ θα μπορούσε να εντοπιστεί η ρίζα της εικόνας που οι γυναίκες των λαϊκών τάξεων σχηματίζουν για τις φεμινιστικές διεκδικήσεις.

Οι ανακλήσεις στην τάξη («για ποιον περνάει τον εαυτό της;», «αυτά δεν είναι για ανθρώπους σαν κι εμάς»), όπου διατυπώνεται η *αρχή της συμμόρφωσης*, μοναδικό ρητό κανονιστικό πρότυπο του λαϊκού γούστου, και οι οποίες έχουν στόχο να ενθαρρύνουν τις «λογικές» επιλογές που ούτως ή άλλως επιβάλλονται από τις αντικειμενικές συνθήκες, εμπερικλείουν επιπλέον μια προειδοποίηση για επιφυλακή ενάντια στη φιλοδοξία της διάκρισης μέσω της ταύτισης με άλλες ομάδες, δηλαδή ένα κάλεσμα στην αλληλεγγύη συνθήκης. Και η απόκλιση ανάμεσα στις πολιτιστικές πρακτικές και στις προτιμήσεις των διαφορετικών ομάδων έγκειται κατά ένα σημαντικότατο μέρος στο γεγονός ότι οι ευκαιρίες να βρει κανείς στον περίγυρό του την «αγορά» όπου μπορούν να έχουν κάποια αξία οι πολιτιστικές εμπειρίες και οι όποιοι λόγοι ορμώνται από αυτές ποικίλλουν περίπου όπως και οι προοπτικές να έχει αυτές τις εμπειρίες και φαίνεται να συμβάλλουν εν μέρει στον καθορισμό τους: το ισχνό ενδιαφέρον που τα μέλη των λαϊκών τάξεων εκδηλώνουν για τα έργα της νόμιμης κουλτούρας στα οποία θα μπορούσαν να έχουν πρόσβαση —κυρίως μέσω της τηλεόρασης— δεν απορρέει μόνο από έλλειψη ικανότητας και εξοικείωσης· όπως από την αστική συζήτηση εξοβελίζονται τα περίφημα χυδαία θέματα, η τηλεόραση, για παράδειγμα (Συμπληρωματικές Πηγές, VI), έτσι και τα κατεξοχήν θέματα της αστικής συζήτησης, εκθέσεις, θέατρο, συναυλίες ή και κινηματογράφος, αποκλείονται, έργω και δικαίω, από τη λαϊκή συζήτηση, όπου δε θα μπορούσαν να εκφράζουν τίποτε άλλο πέρα από την αξίωση της διάκρισης. Η ανάκληση στην πλέον ανελέητη τάξη, που θα αρκούσε πιθανότατα για να εξηγήσει τον εκπληκτικό *ρεαλισμό* των λαϊκών τάξεων, φαίνεται να συγκροτείται από το φαινόμενο περίκλεισης που απορρέει από την ομοιογένεια του άμεσα βιωμένου κοινωνικού σύμπαντος: δεν υπάρχει άλλη δυνατή γλώσσα, άλλο βιοτικό ύφος, άλλες σχέσεις συγγένειας. Το σύμπαν των δυνατοτήτων είναι κλειστό. Οι προσδοκίες των άλλων είναι η καθεμιά και μία ενίσχυση των διαθέσεων που επιβάλλονται από τις αντικειμενικές συνθήκες.

Το γεγονός ότι οι πρακτικές και τα λόγια αποκτούν διαρκώς μεγαλύτερη τελετουργική διάσταση, που μπορεί να φτάσει ως τη στερεοτυπία, προκύπτει εν μέρει από την αυστηρότατη εφαρμογή της αρχής της συμμόρφωσης: ένας άντρας ώριμης ηλικίας που πηγαίνει επίσκεψη οφείλει να δεχτεί να πιει κάτι, όπως αντίστοιχα μια γυναίκα ώριμης ηλικίας που τυχαίνει να ντυθεί με πολύ κοντό φόρεμα για την ηλικία της τιμωρείται αυστηρά ή και σκληρά (με γιουχαΐσματα, καλαμπούρια πίσω από την πλάτη της κτλ.). Ενώ μεγάλες διαφορές από τάξη σε τάξη γίνονται άριστα ανεκτές («είναι ιδιόρρυθμος», «δεν είναι σαν κι εμάς»), επειδή εμφανίζονται ως θεμελιωμένες σε διαφορές φύσης (για τη γυναίκα του γιατρού θα ειπωθεί ότι «είναι

φτιαγμένη για να φοράει τουαλέτα»), δε συγχωρείται η παραμικρή απόκλιση, το παραμικρό παραστράτημα στα μέλη της τάξης (ή σε όσους προέρχονται από αυτήν), επειδή η διαφορά στην προκειμένη περίπτωση δεν μπορεί παρά να εκπηγάζει από τη θέληση της διάκρισης, δηλαδή την άρνηση ή την απάρνηση της ομάδας (γι' αυτό και αντιμετωπίζεται με ευνοϊκή προκατάληψη ο γιος του αστού που σπάει τους δεσμούς με την οικογένειά του, ενώ καταδικάζεται ο γιος του εργάτη που κάνει το ίδιο).

Αν κάθε είδους «αξίωση» σε θέματα κουλτούρας, γλώσσας ή ένδυσης απαγορεύεται ιδιαίτερα στους άντρες, τούτο δε συμβαίνει μόνο επειδή η αισθητική αναζήτηση, προπαντός σε θέματα κοσμητικής και ένδυσης, επιφυλάσσεται στις γυναίκες μέσα από μια παράσταση της σεξουαλικής ηθικής και του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στα φύλα αυστηρότερη από κάθε άλλης τάξης[10] ή επειδή συνδέεται περισσότερο ή λιγότερο συγκεχυμένα με διαθέσεις και τρόπους που θεωρείται πως χαρακτηρίζουν τους αστούς («τσιριμόνιες», «καμώματα» κτλ.) ή όσους είναι πρόθυμοι να υποβληθούν στις απαιτήσεις τους για να επιτύχουν την αποδοχή τους, και το όριο των οποίων αντιπροσωπεύουν οι «λακέδες» ή οι «πούστηδες» της συνηθισμένης βρισιάς· συμβαίνει επίσης επειδή η υποταγή σε απαιτήσεις που γίνονται αντιληπτές ως θηλυκές και ταυτόχρονα αστικές εμφανίζεται κατά κάποιον τρόπο ως ένδειξη διπλής απάρνησης του ανδρισμού, διπλής υποταγής, την οποία η καθημερινή γλώσσα, που σκέφτεται αβίαστα κάθε

[10] Ένα ολόκληρο σύνολο ενδείξεων τείνουν στη διαπίστωση ότι οι λαϊκές τάξεις παραμένουν προσκολλημένες σε μια πιο ριγοριστική ηθική για οτιδήποτε άπτεται της σεξουαλικότητας και του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στα φύλα. Έτσι, σε ενδυματολογικά θέματα, οι λαϊκές τάξεις οι οποίες, ασφαλώς για λειτουργικούς λόγους, δέχονται ευχαρίστως το παντελόνι για την εργασία, το απορρίπτουν για το σπίτι και για την έξοδο πολύ συχνότερα από τις άλλες τάξεις· αντίστοιχα αποδοκιμάζουν πάντα σφοδρότατα τις μίνι ζιπ — και προπαντός για την εργασία και τις εξόδους (*Sondages*, αρ. 1, 1968, σ. 79). Οι εργάτες και κυρίως οι γεωργοί έχουν λιγότερο από τα μεσαία στελέχη (57%) και τα ανώτερα στελέχη (59%) την τάση να πουν ότι δεν προσδίδουν καμία σημασία στην παρθενία (34 και 53,2%)· το ποσοστό εκείνων που κρίνουν αρκετά ή πολύ σημαντική τη θέση του σωματικού έρωτα στη ζωή αυξάνει ελαφρώς όταν ανερχόμαστε στην κοινωνική ιεραρχία· αντίστροφα, το ποσοστό εκείνων που λένε ότι έχουν αγαπήσει ένα μόνο πρόσωπο στη ζωή τους μειώνεται όσο ανερχόμαστε, όπως και το ποσοστό εκείνων που λένε ότι δεν μπορούν να αγαπούν δύο πρόσωπα ταυτόχρονα ή ότι η αγάπη φέρνει πάνω απ' όλα τρυφερότητα (περισσότερο, για παράδειγμα, από τη σωματική ηδονή) ή ότι ο ερωτισμός και η απιστία σκοτώνουν την αγάπη (Συμπληρωματικές Πηγές, XLVI).

κυριαρχία στη λογική και στο λεξιλόγιο της σεξουαλικής κυριαρχίας, είναι προδιατεθειμένη να εκφράσει[11].

Προτού επικαλεστούμε τις επιπτώσεις της πολιτισμικής αδράνειας ή της «πολιτισμικής καθυστέρησης», εφαρμόζοντας ένα εξελιξιαρχικό σχήμα που επιτρέπει στους κυρίαρχους να αντιλαμβάνονται το δικό τους τρόπο ύπαρξης ή πράξης ως το πραγματοποιημένο δέον είναι, θα έπρεπε να διερωτηθούμε μήπως η λαϊκή αξιοδότηση της *σωματικής δύναμης* ως θεμελιακής διάστασης του ανδρισμού[12] και όλων όσα τον παράγουν και τον στηρίζουν, όπως είναι τα «δυνατά» τρόφιμα και ποτά, τόσο στην υπόσταση όσο και στη γεύση, ή οι εργασίες και οι ασκήσεις που απαιτούν δύναμη, διατηρεί ευκολονόητη σχέση με το γεγονός ότι η τάξη των χωρικών και η εργατική τάξη έχουν το κοινό γνώρισμα ότι εξαρτώνται από μια εργασιακή δύναμη την οποία οι νόμοι της πολιτιστικής αναπαραγωγής και της αγοράς της εργασίας περιστέλλουν, περισσότερο απ' ό,τι για οποιαδήποτε άλλη τάξη, στη μυϊκή δύναμη[13]· χωρίς να λησμονούμε ότι μια τάξη που δεν είναι πλούσια παρά μόνο στην εργασιακή της δύναμη, όπως η εργατική τάξη, δεν μπορεί να αντιτάξει στις άλλες τάξεις τίποτε άλλο πέρα από την απόσυρση της δύναμης αυτής, πέρα από τη δύναμη μάχης που εξαρτάται από τη

---

[11] Το γεγονός ότι το ποσοστό των γνωστών, και αναγνωρισμένων ως τέτοιων, ομοφυλόφιλων αυξάνει πάρα πολύ όσο ανερχόμαστε στην κοινωνική ιεραρχία (και επίσης όσο αυξάνει το μέγεθος της οικιστικής περιοχής) φαίνεται να μπορεί εν μέρει να αποδοθεί στη μεγαλύτερη ανοχή απέναντι στις παραβιάσεις του κανονιστικού προτύπου του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στα φύλα: το ποσοστό των ερωτηθέντων που λένε ότι «γνωρίζουν ομοφυλόφιλους στον περίγυρό τους» περνάει από 10% στους αγρότες σε 16% στους εργάτες, 22% στους μικρέμπορους και στους τεχνίτες, 25% στα μεσαία στελέχη και στους υπαλλήλους και 37% στους βιομήχανους, στα ανώτερα στελέχη, στους ελεύθερους επαγγελματίες και στους μεγαλέμπορους — περνάει από 10% στις πόλεις με λιγότερους από 2.000 κατοίκους σε 38% στη μείζονα περιοχή του Παρισιού (Συμπληρωματικές Πηγές, XLVII).

[12] Η αναφορά στον καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στα φύλα, όπου συνυποδηλώνεται η παράσταση της προσωπικής ή συλλογικής ταυτότητας (όπως, για παράδειγμα, στην περίπτωση όπου ένας εργάτης, που είχε να ταξινομήσει επαγγέλματα, έβαλε στην ίδια τάξη όλα τα μη χειρωνακτικά επαγγέλματα λέγοντας: «όλοι πούστηδες!»), δεν ανακαλεί τόσο την καθαυτό φυλετική διάσταση της πρακτικής όσο τις αρετές και τις ικανότητες που συσχετίζονται καταστατικά με τα δύο φύλα, δηλαδή το σθένος ή τη μαλθακότητα, το θάρρος ή τη δειλία μάλλον παρά τη σωματική δύναμη ή αδυναμία, την ενεργητικότητα ή την παθητικότητα.

[13] Γεγονός το οποίο υπενθυμίζει συγκεκριμένα η ταχεία υποτίμηση της εργασιακής δύναμης που συνοδεύει τη γήρανση.

σωματική δύναμη και την παλικαριά των μελών της και επίσης από τον αριθμό τους, δηλαδή από τη συνείδηση και την αλληλεγγύη τους ή, αν προτιμάτε, από τη συνείδηση της αλληλεγγύης τους.

Με άλλα λόγια, θα είχαμε άδικο να αγνοήσουμε τα καθαυτό πολιτικά αποτελέσματα που επιφέρει η δράση ηθικοποίησης (ή απο-ηθικοποίησης) μέσα από όλους τους αγωγούς της νέας θεραπευτικής ηθικής (γυναικεία περιοδικά, εβδομαδιαία περιοδικά, ραδιοφωνικές εκπομπές κτλ.). Όπως δείχνει η οριακή περίπτωση των χωρικών, τους οποίους η επιβολή του κυρίαρχου βιοτικού ύφους και της νόμιμης παράστασης του σώματος έπληξε όχι μόνο στις ειδικές αναπαραγωγικές συνθήκες τους (με την αγαμία όσων εκμεταλλεύονται γεωργικές καλλιέργειες) αλλά ακόμα και στην ύπαρξή τους ως τάξης ικανής να ορίσει η ίδια τις αρχές της ταυτότητάς της, οποιαδήποτε αμφισβήτηση της προσχώρησης των μελών της εργατικής τάξης στις αξίες του ανδρισμού, οι οποίες συνιστούν μία από τις πλέον αυτόνομες μορφές της αυτοκαταδήλωσής τους ως τάξης, φαίνεται να απειλεί ακριβώς ένα από τα έσχατα καταφύγια της αυτονομίας των κυριαρχημένων τάξεων, της ικανότητάς τους να παράγουν οι ίδιες την παράστασή τους για τον ολοκληρωμένο άνθρωπο και τον κοινωνικό κόσμο. Και είναι γεγονός ότι οι θεμελιακότερες αρχές της ταξικής ταυτότητας και ενότητας, εκείνες που ενοικούν στο *ασυνείδητο*, θα πλήττονταν εάν, σε ό,τι αφορά τη σχέση με το σώμα, σημείο αποφασιστικό, η κυριαρχημένη τάξη συνέβαινε να προσλαμβάνει τον εαυτό της ως τάξη αποκλειστικά και μόνο μέσα από το βλέμμα των κυρίαρχων, δηλαδή σε σχέση με τον κυρίαρχο ορισμό του σώματος και των χρήσεών του. Παρ' όλα αυτά, στο συγκεκριμένο τομέα όπως και σε πλήθος άλλων, εξίσου σημαντικών, που δε συγκροτούνται πολιτικά, στην πραγματικότητα αποκλείεται οποιαδήποτε συλλογική αντίδραση στο φαινόμενο επιβολής, η οποία θα οδηγούσε είτε στην αναγόρευση σε αξία των ιδιοτήτων που αξιολογούνται αρνητικά από την κυρίαρχη ταξινομία (σύμφωνα με τη στρατηγική του *black is beautiful*) είτε στη δημιουργία νέων, θετικά αξιολογημένων ιδιοτήτων. Άρα, το μόνο που απομένει στους κυριαρχημένους είναι το διάζευγμα είτε πίστη στον εαυτό και στην ομάδα (η οποία κινδυνεύει πάντα να περιέλθει στο σημείο να ντρέπεται για τον εαυτό της) είτε ατομική προσπάθεια για να αφομοιώσουν το κυρίαρχο ιδεώδες, που είναι στον αντίποδα της φιλοδοξίας να ξαναπάρουν συλλογικά στα χέρια τους την κοινωνική τους ταυτότητα (ό,τι επιδιώκει η συλλογική εξέγερση των Αμερικανίδων φεμινιστριών, για παράδειγμα, όταν εκθειάζει το *natural look*).

2. Τα αποτελέσματα της κυριαρχίας

Η προσαρμογή σε μια κυριαρχημένη θέση συνεπάγεται κάποια μορφή αποδοχής της κυριαρχίας. Τα αποτελέσματα και αυτής ακόμα της πολιτικής κινητοποίησης δύσκολα αντισταθμίζουν πλήρως τα αποτελέσματα της αναπόφευκτης εξάρτησης της αυτοεκτίμησης από την επαγγελματική καταστατική θέση και το μισθό, αυτά τα σημεία της κοινωνικής αξίας που νομιμοποιούνται εκ των προτέρων από τις κυρώσεις της σχολικής αγοράς. Θα ήταν εύκολο να απαριθμήσουμε τα γνωρίσματα του βιοτικού ύφους των κυριαρχημένων τάξεων που εμπερικλείουν, διαμέσου του αισθήματος της ανικανότητας, της αποτυχίας ή της πολιτιστικής αναξιότητας, μια μορφή αναγνώρισης των κυρίαρχων αξιών. Ο Γκράμσι έλεγε κάπου ότι ο εργάτης έχει την τάση να μεταφέρει σε όλους τους τομείς τις διαθέσεις του ως εκτελεστικού οργάνου. Το βιοτικό ύφος των λαϊκών τάξεων χαρακτηρίζεται εξίσου από το γεγονός ότι απουσιάζει οποιαδήποτε κατανάλωση πολυτελείας, είτε αυτή είναι ουίσκι είτε πίνακες ζωγραφικής, σαμπάνια ή συναυλίες, κρουαζιέρες ή καλλιτεχνικές εκθέσεις, χαβιάρι ή αντίκες, όσο και από το γεγονός ότι υπάρχουν *χαμηλής τιμής υποκατάστατα* κάμποσων τέτοιων σπάνιων αγαθών, αφρώδεις οίνοι εν είδει σαμπάνιας, δερματίνη αντί για δέρμα, χρωμολιθογραφίες αντί για πίνακες ζωγραφικής — ενδείξεις μιας αποστέρησης της κατοχής στο τετράγωνο, η οποία αφήνεται και της επιβάλλεται ο ορισμός των αγαθών των άξιων κατοχής.

Με τα πολιτιστικά προϊόντα ευρείας διάδοσης, μουσικές που οι απλές και επαναληπτικές δομές τους ζητούν παθητική και αφηρημένη συμμετοχή, προκατασκευασμένες διασκεδάσεις τις οποίες οι νέοι μηχανικοί της πολιτιστικής παραγωγής σε μεγάλη σειρά εκπονούν με προορισμό τους τηλεθεατές, και κυρίως αθλητικά θεάματα που εγκαθιδρύουν μια αναγνωρισμένη τομή ανάμεσα στους αμύητους και στους επαγγελματίες, δεξιοτέχνες μιας εσωτεριστικής τεχνικής ή «υπεράνθρωπους» με ικανότητες πάνω από τα κοινά μέτρα, η αποστέρηση από την κατοχή κι αυτής ακόμα της πρόθεσης του ατόμου να θέτει τους προσωπικούς του στόχους επιτείνεται από μια πιο ύπουλη μορφή αναγνώρισης της αποστέρησης της κατοχής. Η κριτική της μαζικής πολιτιστικής παραγωγής, την οποία καιρό τώρα συνόψισε ο Αντόρνο, εγκαθιδρύοντας μια *άμεση και απλοϊκή αναλογία* ανάμεσα στη μορφή και στις χρήσεις της μουσικής ευρείας διάδοσης και στον κόσμο της αλλοτριωμένης εργασίας και η οποία φαίνεται να οφείλει κατ' ουσίαν την αξιοπιστία της, όπως και ορισμένες κριτικές του αθλητισμού, στο γεγονός ότι επιτρέπει να εκφραστεί μέσα στη λαϊκίστικη τελειότητα μια νοσταλγία και μια αποστροφή ερασιτεχνών, έχει στην πραγ-

ματικότητα συγκαλύψει το ουσιώδες[14]: οι κοινοί άνθρωποι δεν περιστέλλονται μόνο στον τομέα της μουσικής ή του αθλητισμού στο ρόλο του *fan*, παρωδιακό όριο του *στρατευμένου*, καταδικασμένου σε μια παθιασμένη — μερικές φορές ως το σοβινισμό— πλην όμως παθητική και πλασματική συμμετοχή, η οποία δεν είναι τίποτε άλλο από το ψευδαισθητικό αντιστάθμισμα της αποστέρησης της κατοχής προς όφελος των «ειδικών». Η σχέση με τα «μαζικά» (και, *a fortiori*, «ελιτίστικα») πολιτιστικά προϊόντα αναπαράγει, επανενεργοποιεί και ενισχύει όχι τη μονοτονία της αλυσίδας ή του γραφείου, αλλά την *κοινωνική σχέση* που είναι στα θεμέλια της εργατικής εμπειρίας του κόσμου και λόγω της οποίας η εργασία και το προϊόν της εργασίας, *opus proprium*, εμφανίζονται στον εργαζόμενο ως *opus alienum*. Και η αποστέρηση της κατοχής δεν είναι ποτέ τόσο ολοκληρωτικά παραγνωρισμένη, άρα σιωπηρά αναγνωρισμένη, όσο όταν, με τις προόδους του αυτοματισμού, η οικονομική αποστέρηση επιτείνεται από την πολιτισμική αποστέρηση, η οποία παρέχει στην οικονομική αποστέρηση την καλύτερη φαινομενική δικαιολόγησή της. Οι κοινοί εργαζόμενοι, επειδή δε διαθέτουν το ενσωματωμένο πολιτισμικό κεφάλαιο που είναι η συνθήκη της σύμμορφης (σύμφωνης προς το νόμιμο ορισμό) ιδιοποίησης του αντικειμενοποιημένου στα τεχνικά αντικείμενα πολιτισμικού κεφαλαίου, κυριαρχούνται από τα μηχανήματα και από τα εργαλεία, που τα υπηρετούν μάλλον παρά εξυπηρετούνται από αυτά, και από όσους κατέχουν τα νόμιμα, δηλαδή τα *θεωρητικά*, μέσα για να τα έχουν υπό την κυριαρχία τους. Στο εργοστάσιο όπως και στο σχολείο, το οποίο διδάσκει το σεβασμό προς τις ανωφελείς και ανιδιοτελείς γνώσεις και εγκαθιδρύει μεταξύ *αλληλέγγυα ιεραρχημένων* ατόμων και δραστηριοτήτων σχέσεις επενδεδυμένες με τη «φυσική» αυθεντία της επιστημονικής και παιδαγω-

---

[14] Βλ. T.W. Adorno, «On Popular Music», *Studies in Philosophy and Social Sciences*, 9, 1941 [στα ελληνικά έχει εκδοθεί ως «Για τη δημοφιλή μουσική», μτφρ. Φώτης Τερζάκης, στο Theodor W. Adorno, *Η κοινωνιολογία της μουσικής*, Αθήνα 1997, εκδ. Νεφέλη, σσ. 165-191]. Θα ήταν εύκολο να δείξουμε, για παράδειγμα, ότι και η νομιμότερη μουσική υπόκειται, με το δίσκο και το ραδιόφωνο, σε χρήσεις όχι λιγότερο παθητικές και διαλείπουσες από τις «λαϊκές», για το πλατύ κοινό μουσικές (musiques «populaires»), χωρίς ωστόσο να μειώνεται η υπόληψή της και χωρίς να της καταλογίζονται οι αλλοτριωτικές επιπτώσεις που αποδίδονται στη λαϊκή μουσική. Όσο για τον επαναληπτικό χαρακτήρα της μορφής, εγγίζει το μέγιστο βαθμό του με το γρηγοριανό μέλος (το οποίο ωστόσο χαίρει μεγάλης αξίας) ή σε πολυάριθμες μεσαιωνικές μουσικές που καλλιεργούνται σήμερα και σε πλήθος ψυχαγωγικών μουσικών του 17ου και του 18ου αιώνα, οι οποίες άλλωστε επινοήθηκαν αρχικά για να καταναλωθούν επίσης «ως ηχητική υπόκρουση».

γικής λογικής, συναντούν τη νόμιμη κουλτούρα ως *αρχή*, η οποία είναι θέμα τάξης και δε χρειάζεται να αποδείξει την πρακτική της χρησιμότητα για να είναι δικαιολογημένη. Η εμπειρία την οποία οι πλέον στερημένοι πολιτισμικού κεφαλαίου ενδέχεται να αποκομίσουν από τα έργα της νόμιμης κουλτούρας (ή και από αρκετά προκατασκευασμένα θεάματα που τους προσφέρει η βιομηχανία της *show business*) είναι απλώς μία από τις μορφές μιας θεμελιακότερης και συνηθέστερης εμπειρίας, της εμπειρίας της τομής (που τείνει να αναπαραχθεί ακόμα και στο χώρο της πολιτικής) ανάμεσα στην πρακτική τεχνογνωσία, μερική και σιωπηρή, και στις θεωρητικές γνώσεις, συστηματικές και ρητές, ανάμεσα στην επιστήμη και στην τεχνική, στη θεωρία και στην πρακτική, στη «σύλληψη» και στην «εκτέλεση», στο «διανοούμενο» ή στο «δημιουργό», που δίνει το όνομά του σε ένα «πρωτότυπο» και «προσωπικό» έργο, παίρνοντας έτσι την κυριότητά του, και στο «χειρώνακτα», απλό υπηρέτη μιας πρόθεσης που τον ξεπερνάει, εκτελεστικό όργανο αποστερημένο από τη σκέψη της πρακτικής του.

Το εκπαιδευτικό σύστημα, θεσμοθετημένος τελεστής ταξινομήσεων που αποτελεί και το ίδιο ένα αντικειμενοποιημένο σύστημα ταξινόμησης, το οποίο αναπαράγει σε μετασχηματισμένη μορφή τις ιεραρχίες του κοινωνικού κόσμου, με τους διαχωρισμούς του σύμφωνα με «επίπεδα» που αντιστοιχούν σε κοινωνικά στρώματα και τις διαιρέσεις του σε ειδικότητες και κλάδους που αντικατοπτρίζουν επ' άπειρον κοινωνικές διαιρέσεις, όπως την αντίθεση μεταξύ θεωρίας και πρακτικής, σύλληψης και εκτέλεσης, μετασχηματίζει, φαινομενικά με κάθε ουδετερότητα, κοινωνικές ταξινομήσεις σε σχολικές ταξινομήσεις και καθιερώνει ιεραρχίες που δε βιώνονται ως καθαρά τεχνικές, άρα μερικές και μονόπλευρες, αλλά ως ιεραρχίες ολοκληρωτικές, θεμελιωμένες στη φύση, οδηγώντας έτσι στην ταύτιση κοινωνικής αξίας και «προσωπικής» αξίας, σχολικής αξιοσύνης και ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η «κουλτούρα» την οποία υποτίθεται πως εγγυάται ο τίτλος σπουδών είναι μία από τις θεμελιακές συνιστώσες εκείνου που φτιάχνει τον ολοκληρωμένο άνθρωπο στον κυρίαρχο ορισμό του, οπότε πλέον η στέρηση γίνεται αντιληπτή ως ουσιώδης ακρωτηριασμός, που πλήττει το πρόσωπο στην ταυτότητά του και στην ανθρώπινη αξιοπρέπειά του, καταδικάζοντάς το στη σιωπή σε όλες τις επίσημες περιστάσεις, όπου πρέπει να «εμφανιστεί δημόσια», να δειχτεί μπροστά στους άλλους, με το σώμα του, τους τρόπους του, τη γλώσσα του.

Οι πλέον ορατές αρχές των *επίσημων* (δηλαδή των επίσημα καταγραμμένων σε καταστατικές θέσεις και μισθούς) διαφορών που παρατηρούνται στους κόλπους της εργατικής τάξης είναι η αρχαιότητα και η (τεχνική ή

Πίνακας 20. Παραλλαγές στη συνείδηση των κοινωνικών παραγόντων της σχολικής και κοινωνικής επιτυχίας

	Η εξακολούθηση των σπουδών εξαρτάται από:			Η επιτυχία στη ζωή εξαρτάται από:				
	ΔΑ	ευφυΐα	κοινωνικό κύκλο	ΔΑ	επαγγελματική συνείδηση	κοινωνικό κύκλο	ευφυΐα	μόρφωση
Αγρότες	6	65	29	–	51	13	21	15
Εργάτες	3	55	42	2	48	11	19	20
Τεχνίτες, έμποροι	1	74	25	–	45	9	35	11
Μεσαία στελέχη	4	45	51	2	34	18	28	18
Ανώτερα στελέχη	4	52	44	5	34	18	35	8

Πηγή: SOFRES, Ιανουάριος 1971.

Πίνακας 21. Παραλλαγές στην παράσταση των μέσων για τη μείωση της ανισότητας

Ο καλύτερος τρόπος για να μειωθεί η ανισότητα των ευκαιριών μεταξύ των Γάλλων νέων είναι:	Εργάτες	Αγρότες	Εργοδότες	Υπάλληλοι, μεσαία στελέχη	Ανώτερα στελέχη, ελεύθεροι επαγγελματίες
Να μεταρρυθμιστεί βαθιά ο θεσμός της κληρονομίας	–	3	–	1	*6*
Να εκδημοκρατιστεί πλήρως η παιδεία	10,5	16,5	–	25	*29,5*
Να αυξηθούν τα κοινωνικά πλεονεκτήματα για τους λιγότερο ευνοημένους	38	50,5	*71*	49	23,5
Να κρατικοποιηθούν οι ιδιωτικές επιχειρήσεις	–	*4*	–	3,5	–
Να επιταθεί η ευημερία της εθνικής οικονομίας	24	20	8	18	*38*
Δεν έχω γνώμη	*27,5*	6	21	3,5	3

Η συνείδηση των αποτελεσμάτων του κοινωνικού κύκλου είναι ιδιαίτερα ισχνή στους τεχνίτες και στους εμπόρους, στους αγρότες και στους εργάτες, ενώ στα ανώτερα στελέχη η αναγνώριση των αποτελεσμάτων αυτών δεν αποκλείει την αποδοχή των αρετών της ευφυΐας.

Πηγή: SOFRES, 1970.

γενική) μόρφωση, για τις οποίες μπορεί κανείς να διερωτηθεί υπό ποία ιδιότητα αξιοδοτούνται, προπαντός στους εργοδηγούς — ως εγγύηση ικανότητας ή ως πιστοποίηση «ηθικότητας», δηλαδή συμμόρφωσης, και μάλιστα ευπείθειας. Το ποσοστό των ατόμων που δε διαθέτουν κανένα πτυχίο (ή που γεννήθηκαν από πατέρα επίσης χωρίς κανένα πτυχίο) μειώνεται σημαντικά όταν πηγαίνουμε από τους χειρώνακτες στους εργοδηγούς, περνώντας από τους ειδικευμένους εργάτες και τους εξειδικευμένους πτυχιούχους εργάτες. Διαφορετικοί δείκτες μιας ασκητικής διάθεσης που συνδέεται συχνά με τη φιλοδοξία κινητικότητας, όπως το ποσοστό γονιμότητας ή η πρακτική της γυμναστικής και της κολύμβησης, ποικίλλουν στην ίδια κατεύθυνση, καθώς και διάφορες ενδείξεις πολιτισμικής καλής θέλησης, όπως η επίσκεψη πύργων και μνημείων, η τακτική παρακολούθηση του θεάτρου ή των συναυλιών, η κατοχή δίσκων ή η εγγραφή σε κάποια βιβλιοθήκη. Ωστόσο, δε θα έπρεπε να συμπεράνουμε ότι οι εργαζόμενοι που τοποθετούνται στην κορυφή της εργατικής ιεραρχίας συγχέονται με τα κατώτερα στρώματα της μικροαστικής τάξης. Διακρίνονται από εκείνα με άπειρους τρόπους και πρώτα απ' όλα από το γεγονός ότι συμπεριφέρονται σαν χειρώνακτες εργάτες ακόμα και στη χρήση του ελεύθερου χρόνου (53,9% των εργοδηγών, 50,8% των εξειδικευμένων πτυχιούχων εργατών μαστορεύουν τουλάχιστον μία φορά την εβδομάδα). Και η αλληλεγγύη τους με το λαϊκό βιοτικό ύφος εκδηλώνεται σε όλους τους τομείς, στις καταναλωτικές τους συνήθειες, στα διαβάσματά τους, στις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου και ιδίως σε οτιδήποτε άπτεται του εκσυμβολισμού της κοινωνικής θέσης, όπως στην ένδυση, όπου, παρ' ότι εμφανίζονται κάπως λιγότερο οικονόμοι από τους ειδικευμένους εργάτες και τους χειρώνακτες, δεν εκδηλώνουν το μέλημα της περιβολής που χαρακτηρίζει τα μη χειρωνακτικά επαγγέλματα, αρχίζοντας από τους υπαλλήλους. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, εν ολίγοις, ανάμεσα στους εξειδικευμένους πτυχιούχους εργάτες και τους εργοδηγούς, που εξακολουθούν να υπάγονται στην αρχή της συμμόρφωσης, και στους υπαλλήλους, οι οποίοι, τουλάχιστον νοερά, έχουν ήδη εισέλθει στον αγώνα δρόμου, διέρχονται αληθινά σύνορα τόσο στην τάξη του βιοτικού ύφους όσο και στη σφαίρα των πολιτικών θεσιληψιών[15].

---

[15] Θα ήταν ενδιαφέρον να καθορίσουμε μέσω μιας καθαυτό γλωσσολογικής ανάλυσης πώς ορίζονται αυτά τα σύνορα στον τομέα της γλώσσας. Αν δεχτούμε την ετυμηγορία του «κοινωνικού αισθητηρίου» των ερευνητών, καλό μέτρο όχι της γλωσσολογικής καταστατικής θέσης της γλώσσας που χρησιμοποιούν οι ερωτηθέντες αλλά της ενδεχόμενης κοινωνικής εικόνας που σχηματίζουν γι' αυτήν διάφοροι καλλιεργημένοι συνομιλητές (εφόσον οι ταξινομίες της σχολικής χρήσης χρησιμοποιούνται και για να ταξι-

Οι εξειδικευμένοι πτυχιούχοι εργάτες και οι εργοδηγοί δείχνουν να νοιάζονται πολύ λιγότερο από τους υπαλλήλους να πάρουν τις αποστάσεις τους από τις πλέον τυπικά λαϊκές διασκεδάσεις και ψυχαγωγικές δραστηριότητες, όπως είναι τα πανηγύρια ή τα αθλητικά θεάματα: το 60,4% (και το 58,2% των ειδικευμένων εργατών και των χειρωνακτών) λένε ότι έχουν πάει τουλάχιστον μία φορά σε πανηγύρι στη διάρκεια της τελευταίας χρονιάς, έναντι 49,5% των υπαλλήλων (και 49,6% των μεσαίων στελεχών)· και είναι γνωστό ότι οι εργάτες στο σύνολό τους παρακολουθούν λίγο συχνότερα αθλητικές εκπομπές ή θεάματα τύπου τσίρκου, ενώ τα μεσαία στελέχη και οι υπάλληλοι παρακολουθούν πολύ περισσότερο τις επιστημονικές, ιστορικές ή λογοτεχνικές εκπομπές (Συμπληρωματικές Πηγές, VII). Για ένα σχεδόν ισοδύναμο εισόδημα, οι εργάτες, που ξοδεύουν περισσότερα για τη διατροφή, αφιερώνουν λιγότερο σημαντικό μέρος του προϋπολογισμού τους στις φροντίδες του προσώπου (ντύσιμο, υγιεινή, κομμώσεις, φαρμακείο) (Συμπληρωματικές Πηγές, III)· στους άντρες, οι δαπάνες για το ρούχο αντιπροσωπεύουν το 85,6% της αντίστοιχης δαπάνης των υπαλλήλων και το 83,7% στις γυναίκες. Αγοράζουν φτηνότερα τα ίδια ρούχα (83%, για παράδειγμα, της αντίστοιχης δαπάνης των υπαλλήλων για τα παλτά, 68,7% για τα σακάκια, 83,5% για τα παπούτσια, διαφορά που είναι πολύ εντονότερη στις γυναίκες) και προπαντός διαφορετικά ρούχα: από τη μια πλευρά, έχουμε τα σακάκια από δέρμα ή απομίμηση δέρματος και τα μπουφάν για τις διαδρομές με μηχανάκι τα κρύα πρωινά, από την άλλη τα παλτά, που καταστάσσουν στη μεριά της μικροαστικής σεβασμιότητας· από τη μια τα κομπινεζόν, τις μπλούζες εργασίας και τις μπλε φόρμες, από την άλλη τις μπλούζες και τις ποδιές, τις ζακέτες, τα σακάκια και τα μπλέιζερ. Οι εξειδικευμένοι πτυχιούχοι εργάτες, η μόνη απομονωμένη κατηγορία στις διαθέσιμες στατιστικές, διακρίνονται σχεδόν εξίσου από τους υπαλλήλους, παρ' ότι έχουν τα ίδια εισοδήματα, όσο και από το σύνολο των εργατών (εκτός μόνο σε ένα σημείο, τις δαπάνες για ταινίες και δίσκους).

Παρ' όλα αυτά, δε θα πρέπει να αναζητηθεί στη σφαίρα της κουλτούρας η απόσταση ή η αποστασιοποίηση (εκτός αν είναι εντελώς αρνητική, λόγω έλλειψης) ως προς την κυρίαρχη τάξη και τις αξίες της: υπάρχουν, βέβαια, όλα όσα εμπίπτουν στην τάξη της τέχνης του ζην, μια σοφία αποκτημένη με τις δοκιμασίες, την ανάγκη, τα βάσανα, τον εξευτελισμό, και αποτεθει-

---

νομηθούν οι γλώσσες και οι προφορές), φαίνεται ότι η διαφορά αυτή είναι στην πραγματικότητα πολύ τονισμένη ανάμεσα στους εργάτες (και επίσης στους τεχνίτες και στους μικρέμπορους) και στους υπαλλήλους· από τους πρώτους, μόνο το 42% μιλάει μια γλώσσα που κρίνεται «σωστή», έναντι 77% των υπαλλήλων (όπου θα πρέπει επίσης να προστεθεί ένα 4% «επιμελημένης» γλώσσας, που απουσιάζει εξ ολοκλήρου στους εργάτες)· αντίστοιχα, το ποσοστό όσων δεν έχουν «κανενός είδους ιδιοπροφορά» περνάει από το 12,5% στο 28%.

μένη σε μια κληρονομημένη γλώσσα, πυκνή ακόμα και στα στερεότυπά της, μια αίσθηση της ευφροσύνης και της γιορτής, της έκφρασης του εαυτού και της πρακτικής αλληλεγγύης (αίσθηση που ανακαλείται με τον προσδιορισμό *μπον βιβέρ* όπου οι λαϊκές τάξεις αναγνωρίζουν τον εαυτό τους), με δυο λόγια όλα όσα γεννιούνται μέσα στο ρεαλιστικό (και όχι καρτερικό) ηδονισμό και στο σκεπτικιστικό (αλλά όχι κυνικό) υλισμό που συνιστούν μια μορφή προσαρμογής στις συνθήκες ύπαρξης και παράλληλα μια άμυνα ενάντια στις συνθήκες αυτές[16], υπάρχει η αποτελεσματικότητα και η ζωντάνια μιας μιλιάς, η οποία, απελευθερωμένη από τις λογοκρισίες και τους καταναγκασμούς που βαραίνουν τις σχεδόν γραπτές και άρα αυτόνομες σε σχέση με τα πρακτικά συμφραζόμενα γλώσσες, βρίσκει στην κοινή αναφορά σε καταστάσεις, σε εμπειρίες και σε παραδόσεις που τις μοιράζονται όλοι την αρχή της ελλειπτικότητάς της, των συντμήσεων και των μεταφορών της· υπάρχουν επίσης όλα όσα εμπίπτουν στη δικαιοδοσία της πολιτικής, της παράδοσης των συνδικαλιστικών αγώνων, όπου θα μπορούσε να έγκειται η μοναδική αληθινή αρχή μιας αντικουλτούρας, αλλά όπου, όπως θα δούμε, η πολιτιστική κυριαρχία δεν παύει να ασκεί την επενέργειά της.

Αν δεν υπάρχει λαϊκή τέχνη με την έννοια της τέχνης της εργατικής τάξης των πόλεων, τούτο συμβαίνει ίσως επειδή η τάξη αυτή δε γνωρίζει άλλες ιεραρχίες πέρα από όσες, αρνητικές, προσδιορίζονται με μέτρο την απόσταση από την απόλυτη μιζέρια και την απόλυτη ανασφάλεια του υποπρολεταριάτου και εξακολουθεί να καθορίζεται βασικά από τη σχέση του μη κατέχοντος προς τον κατέχοντα, η οποία, στην κουλτούρα όπως και σε άλλους τομείς, την ενώνει με την αστική τάξη[17]. Ό,τι εννοείται κοινώς με τον όρο λαϊκή τέχνη, δηλαδή η τέχνη των αγροτικών τάξεων

---

[16] Οι εργάτες, που επιλέγουν σε μεγαλύτερο ποσοστό από όλους τους άλλους το χαρακτηρισμό *μπον βιβέρ* για να περιγράψουν τον ιδεώδη φίλο, λένε επίσης σε μεγαλύτερο —και με απόσταση— ποσοστό ότι έχουν την τάση να κρίνουν ευνοϊκά ένα πρόσωπο που του αρέσει να τρώει καλά και να πίνει γερά (ήτοι 63% έναντι 56% στους αγρότες, 54% στα μεσαία στελέχη και στους υπαλλήλους, 50% στους εμπόρους και στους τεχνίτες και 48% στους εργοδότες, στα στελέχη και στους ελεύθερους επαγγελματίες).

[17] Η «σταδιοδρομία» που προσφέρεται στους εργάτες φαίνεται να διώνεται πρώτα απ' όλα ως το *ανάποδο της αρνητικής καριέρας* η οποία οδηγεί στο υποπρολεταριάτο· στις «προαγωγές» μετράνε, μαζί με τα οικονομικά πλεονεκτήματα, οι επιπλέον εγγυήσεις ενάντια στην —πάντα παρούσα— απειλή να περιπέσουν ξανά στην ανασφάλεια και στη μιζέρια. Η *δυνητικότητα της αρνητικής σταδιοδρομίας* είναι το ίδιο σημαντική για να εξηγήσουμε τις διαθέσεις των εξειδικευμένων πτυχιούχων εργατών όσο είναι η δυνητικότητα της προαγωγής για να κατανοήσουμε τις διαθέσεις των υπαλλήλων και των μεσαίων στελεχών.

των καπιταλιστικών και προκαπιταλιστικών κοινωνιών, είναι προϊόν μιας πρόθεσης στιλιζαρίσματος που συνακολουθεί την ύπαρξη κάποιας ιεραρχίας: οι σχετικά αυτόνομες απομονωμένες ομάδες τοπικής βάσης έχουν επίσης την ιεραρχία τους ως προς την πολυτέλεια και την ανάγκη, τις οποίες επιτείνουν τα συμβολικά σήματα, ρούχα, έπιπλα, κοσμήματα, εκφράζοντάς τες. Και πάλι εδώ, η τέχνη σηματοδοτεί διαφορές τις οποίες προϋποθέτει. Δεν είναι τυχαίο ότι ο μοναδικός τομέας της πρακτικής των λαϊκών τάξεων όπου το ύφος (στιλ) εν εαυτώ προσχωρεί στο στιλιζάρισμα είναι ο τομέας της γλώσσας, με την *αργκό*, γλώσσα αρχηγών, «νονών», που εμπεριέχει την καταδήλωση μιας αντινομιμότητας, μέσω της πρόθεσης, για παράδειγμα, να γελοιοποιήσει και να αποϊεροποιήσει τις «αξίες» της κυρίαρχης ηθικής και της κυρίαρχης αισθητικής.

Λησμονεί κανείς ότι, εξαιτίας της όλης ειδικής λογικής της πολιτιστικής κυριαρχίας, η πλέον ολοσχερής αναγνώριση της πολιτιστικής νομιμότητας μπορεί να συνυπάρχει, και συνυπάρχει συχνά, με τη ριζικότερη αμφισβήτηση της πολιτικής νομιμότητας. Ακόμα περισσότερο, η πολιτική συνειδητοποίηση είναι συχνά αλληλέγγυα με μια αληθινή επιχείρηση αποκατάστασης και αναστήλωσης της αυτοεκτίμησης, η οποία, περνώντας από μια επανακατάφαση της πολιτιστικής αξιοπρέπειας βιωμένη ως απελευθερωτική (κάτι που είναι πάντα επίσης), συνεπάγεται κάποια μορφή υποταγής στις κυρίαρχες αξίες και σε ορισμένες από τις αρχές όπου η κυρίαρχη τάξη θεμελιώνει την κυριαρχία της, όπως είναι η αναγνώριση των ιεραρχιών που συνδέονται με τους τίτλους σπουδών ή με τις ικανότητες τις οποίες το Σχολείο υποτίθεται πως εγγυάται.

Έτσι, όλα ωθούν στη σκέψη ότι το συνειδητότερο τμήμα της εργατικής τάξης παραμένει βαθύτατα υποταγμένο, σε επίπεδο κουλτούρας και γλώσσας, στα κυρίαρχα κανονιστικά πρότυπα και στις κυρίαρχες αξίες· άρα βαθιά ευαίσθητο στα αποτελέσματα της επιβολής αυθεντίας την οποία μπορεί να ασκήσει, ακόμα και στην πολιτική, κάθε κάτοχος μιας πολιτιστικής αυθεντίας πάνω σε εκείνους στους οποίους το εκπαιδευτικό σύστημα —και σε τούτο έγκειται ένα από τα κοινωνικά αποτελέσματα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης— έχει εγχαράξει μια αναγνώριση δίχως γνώση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ο ριζικότερος τρόπος να θέσει κανείς το πρόβλημα της πολιτικής είναι ασφαλώς η μεταφορά σ' αυτόν το χώρο του ζητήματος που διατυπώνουν ο Μαρξ και ο Ένγκελς όταν, με αφετηρία μια ανάλυση για τη συγκέντρωση της ικανότητας καλλιτεχνικής παραγωγής στα χέρια μερικών ατόμων και τη συνακόλουθη (ή και επακόλουθη) αποστέρηση των μαζών, φαντάζονται μια (κομουνιστική) κοινωνία όπου «δεν υπάρχουν πια ζωγράφοι, αλλά το πολύ πολύ άνθρωποι οι οποίοι, μεταξύ των άλλων, κάνουν και ζωγραφική»[1] και όπου, χάρη στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, η γενική περιστολή του χρόνου εργασίας (συνακόλουθη μιας σφαιρικής μείωσης και μιας ίσης κατανομής) αφήνει «σε όλους αρκετό ελεύθερο χρόνο, ώστε να λαμβάνουν μέρος στις γενικές υποθέσεις της κοινωνίας, *θεωρητικές όσο και πρακτικές*»[2]. «Δεν υπάρχουν πολιτικοί αλλά το πολύ πολύ άνθρωποι οι οποίοι, μεταξύ των άλλων, κάνουν πολιτική»: η ουτοπία, στο συγκεκριμένο τομέα όπως και σε άλλους, βρίσκει την επιστημονική (και πιθανότατα την πολιτική) αιτιολόγησή της στην κατάργηση των προφανειών την οποία διενεργεί και η οποία εξαναγκάζει να έρθουν στην επιφάνεια τα προαπαιτούμενα της συνηθισμένης τάξης. Και πράγματι, η λαϊκίστικη φιλοφρονητικότητα που παραχωρεί στο λαό την έμφυτη γνώση της πολιτικής, παρά το ότι η φαινομενική γενναιοδωρία της την καθιστά εκ διαμέτρου αντίθετη προς τις ελιτίστικες καταγγελίες της καθολικής ψηφοφορίας στο βωμό των οποίων θυσίαζαν πρόθυμα οι διανοούμενοι και οι καλλιτέχνες μιας άλλης εποχής, δε συμβάλλει λιγότερο ώστε να *καθαγιαστεί*, συγκαλύπτοντάς την αντί να

---

[1] K. Marx και F. Engels, *L'idéologie allemande*, Éditions sociales, Παρίσι, 1968, σσ. 433-434 [«Die deutsche Ideologie», *ό.π.*, σ. 379].

[2] F. Engels, *Anti-Dühring*, Éditions sociales, Παρίσι 1950, σ. 214 [«Anti-Dühring», στο *MEW*, τ. 20, σ. 169].

τη διατυπώνει (ή να την καταγγέλλει), η «συγκέντρωση σε μερικά άτομα» της ικανότητας παραγωγής του λόγου για τον κοινωνικό κόσμο και επομένως της ικανότητας *συνειδητής* επενέργειας στον κόσμο αυτό. Το ουτοπικό παράδοξο καταλύει τη δόξα: καθώς φαντάζεται έναν κοινωνικό κόσμο όπου «κάθε άνθρωπος στον οποίο υπνώττει ένας Ραφαήλ» της ζωγραφικής ή της πολιτικής θα μπορούσε να ολοκληρωθεί, μας υποχρεώνει να αντιληφθούμε ότι η συγκέντρωση των (ενσωματωμένων ή αντικειμενοποιημένων) εργαλείων παραγωγής είναι μόλις μικρότερη στη σφαίρα της πολιτικής απ' ό,τι στη σφαίρα της τέχνης και μας εμποδίζει να λησμονήσουμε όλους τους Ραφαήλ τους οποίους κρατούν σε κατάσταση ύπνου, καλύτερα από όλους τους «κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς», οι υπεύθυνοι γι' αυτό το μονοπώλιο μηχανισμοί.

Ακόμα και αν στον εξιδανικευμένο λαό προσφερόταν απλώς μια εντελώς *πρακτική γνώση* αν όχι του κοινωνικού κόσμου ως τέτοιου, τουλάχιστον της θέσης του και των συμφερόντων του μέσα στον κόσμο αυτό, και πάλι θα έπρεπε να εξετάσουμε αν και πώς αυτή η *πολιτική αίσθηση* μπορεί να εκφραστεί σε ένα λόγο που να συνάδει προς την αλήθεια την οποία εμπεριχλείει σε επίπεδο πρακτικής, αποβαίνοντας έτσι αρχή μιας *συνειδητής*[3] και, μέσω της δύναμης κινητοποίησης που εμπεριχλείεται στη διάρρηση, πραγματικά *συλλογικής* δράσης· ή, για να παραμείνουμε πλησιέστερα στην αλήθεια, αν συνιστά όντως αυτού του είδους την αλάθητη όσφρηση στην οποία την αναγορεύουν μερικές φορές και η οποία θεωρείται πως επιτρέπει, αν μη τι άλλο, τον εντοπισμό των πλέον κατάλληλων προϊόντων στην *αγορά* των λόγων που παράγονται και προσφέρονται από όσους κατέχουν τα εργαλεία παραγωγής των νόμιμων προβλημάτων και γνωμών[4].

Η πολιτική επιστήμη έχει μεν προ πολλού καταγράψει το γεγονός ότι σημαντικό μέρος των ερωτηθέντων «απείχαν» από την απάντηση όταν η ερώτηση αφορούσε την πολιτική και ότι αυτά τα «δεν απαντώ» παράλλασσαν με σημαίνοντα τρόπο σε συνάρτηση με το φύλο, την ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, το επάγγελμα, τον τόπο διαμονής και τις πολιτικές τάσεις, όμως δεν εξήγαγε κανένα συμπέρασμα και περιορίστηκε απλώς να οικτείρει

---

[3] Αν δεχτούμε την εξίσωση που προτείνει ο Μαρξ στη *Γερμανική ιδεολογία* (*L'idéologie allemande*, *ό.π.*, σ. 59 [*ό.π.*, σ. 30]), «η γλώσσα είναι η πραγματική, πρακτική συνείδηση».

[4] Για την ιστορική γένεση της φιλοσοφίας του *invisible hand* και για τη λειτουργία της στην οικονομική και πολιτική σκέψη, μπορεί κανείς να διαβάσει Albert Hirschman, *The Passions and the Interests, Political Arguments for Capitalism before its Triumph*, Princeton University Press, Πρίνστον Ν.Τζ., 1977.

την ένοχη αυτή «αποχή». Θα αρκούσε να παρατηρήσουμε ότι αυτός ο «βάλτος»* στρατολογείται κατά μεγάλο μέρος στους κόλπους εκείνου που άλλοι αποκαλούν «λαό» ή «μάζες», ώστε να μας δημιουργηθούν υποψίες σχετικά με το ποια αποστολή εκπληρώνει στη λειτουργία της «φιλελεύθερης δημοκρατίας» και ποια συμβολή κομίζει στη διατήρηση της κατεστημένης τάξης. Η αποχή δεν αποτελεί ίσως τόσο ελαττωματικότητα του συστήματος όσο μία από τις συνθήκες της λειτουργίας του ως *παραγνωρισμένου, άρα αναγνωρισμένου, τιμοκρατικού συστήματος*.

Η ίδια αυτή έννοια της «προσωπικής γνώμης» θα πρέπει να τεθεί υπό ερώτηση: η δημοσκόπηση, καλώντας όλα τα ερωτώμενα πρόσωπα αδιακρίτως να παραγάγουν μια «προσωπική γνώμη» —πρόθεση την οποία υπενθυμίζουν όλα εκείνα τα «κατ' εσάς», «κατά τη γνώμη σας», «κι εσείς τι σκέφτεστε γι' αυτό;» των ερωτηματολογίων— ή να επιλέξουν με δικά τους μέσα, χωρίς άλλη βοήθεια, από πολλές προπαρασκευασμένες γνώμες, δέχεται άρρητα μια πολιτική φιλοσοφία η οποία μετατρέπει την πολιτική επιλογή σε καθαυτό πολιτική *κρίση*, εφαρμόζοντας πολιτικές αρχές για να απαντήσει σε ένα πρόβλημα που το συλλαμβάνει ως πολιτικό, και η οποία αναγνωρίζει σε όλους όχι μόνο το δικαίωμα αλλά και την εξουσία να παραγάγουν μια τέτοια κρίση. Μια κοινωνική ιστορία της έννοιας της «προσωπικής γνώμης» θα έδειχνε ασφαλώς ότι αυτή η επινόηση του 18ου αιώνα έχει τις ρίζες της στην ορθολογική εκείνη πίστη, σύμφωνα με την οποία η ικανότητα να «κρίνεις σωστά», όπως έλεγε ο Ντεκάρτ, δηλαδή να διακρίνεις το καλό από το κακό, το αληθές από το ψευδές μέσω ενός εσωτερικού, αυθόρμητου και άμεσου αισθήματος, αποτελεί καθολική δεξιότητα καθολικής εφαρμογής (όπως, σύμφωνα με τον Καντ, η ικανότητα της αισθητικής κρίσης) — ακόμα και αν πρέπει να παραδεχθούμε ότι, προπαντός από το 19ο αιώνα και εξής, η καθολική μόρφωση είναι απαραίτητη προκειμένου η δεξιότητα αυτή να αναπτυχθεί πλήρως και να θεμελιωθεί πραγματικά η καθολική κρίση, η καθολική ψηφοφορία. Η ιδέα της «προσωπικής γνώμης» οφείλει ίσως εν μέρει την προφάνειά της στο γεγονός ότι, κατασκευασμένη ενάντια στην αξίωση της Εκκλησίας να *μονοπωλήσει* τη νόμιμη παραγωγή των κρίσεων, των εργαλείων παραγωγής των κρίσεων και των παραγωγών των κρίσεων, και αδιαχώριστη από την ιδέα της *ανοχής*, δηλαδή από την αμφισβήτηση οποιασδήποτε *αυθεντίας* στο όνομα της πεποίθησης ότι σε παρόμοια θέματα όλες οι γνώμες, ανεξαρτήτως του παραγω-

* Le marais: Έτσι χαρακτηρίζεται από τις γαλλικές εταιρείες δημοσκοπήσεων το τμήμα του πληθυσμού που απέχει από την απάντηση. (Σ.τ.Μ.)

γού τους, είναι ισοδύναμες, εκφράζει ευθύς εξαρχής τα συμφέροντα των διανοούμενων, μικρών ανεξάρτητων παραγωγών γνώμης, ο ρόλος των οποίων αναπτύσσεται παράλληλα με τη συγκρότηση ενός ειδικευμένου πεδίου παραγωγής και μιας αγοράς για τα πολιτιστικά προϊόντα, και στη συνέχεια ενός υποπεδίου ειδικευμένου στην παραγωγή των πολιτικών γνωμών (με τον τύπο, τα κόμματα και όλα τα αντιπροσωπευτικά σώματα).

Το γεγονός της παραγωγής μιας απάντησης σε ένα ερωτηματολόγιο αναφορικά με την πολιτική, όπως και το γεγονός της ψηφοφορίας ή, σε ένα άλλο επίπεδο συμμετοχής, της ανάγνωσης κάποιας πολιτικά τοποθετημένης εφημερίδας ή της εγγραφής σε ένα κόμμα συνιστά ιδιαίτερη περίπτωση συνάντησης ανάμεσα σε μια προσφορά και σε μια ζήτηση: από τη μια πλευρά, υπάρχει *το πεδίο ιδεολογικής παραγωγής*, σύμπαν σχετικά αυτόνομο, όπου εκπονούνται, μέσα στον ανταγωνισμό και στη σύγκρουση, τα εργαλεία σκέψης του κοινωνικού κόσμου που είναι αντικειμενικά διαθέσιμα σε μια δεδομένη στιγμή του χρόνου και όπου ταυτόχρονα προσδιορίζεται *το πεδίο του πολιτικά διανοητού* ή, αν θέλετε, η *νόμιμη προβληματική*[5]· από την άλλη πλευρά, υπάρχουν κοινωνικοί δρώντες που καταλαμβάνουν διαφορετικές θέσεις στο πεδίο των ταξικών σχέσεων και προσδιορίζονται από μια μεγαλύτερη ή μικρότερη *ειδική πολιτική ικανότητα*, δηλαδή από μια μεγαλύτερη ή μικρότερη δεξιότητα προς την αναγνώριση του πολιτικού ζητήματος ως πολιτικού και την πραγμάτευσή του ως τέτοιου, απαντώντας σ' αυτό πολιτικά, δηλαδή ορμώμενοι από καθαυτό πολιτικές (και όχι ηθικοπρακτικές, για παράδειγμα) αρχές, δεξιότητα που είναι αδιαχώριστη από ένα λίγο πολύ έντονο αίσθημα ότι είναι *ικανοί* με την πλήρη έννοια της λέξης, δηλαδή κοινωνικά αναγνωρισμένοι ως νομικά ικανοί να ασχοληθούν με τις πολιτικές υποθέσεις, να δώσουν σχετικά τη γνώμη τους ή και να τροποποιήσουν την πορεία τους: και πράγματι, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ικανότητα με την έννοια της τεχνικής δεξιότητας (πολιτική κουλτούρα) ποικίλλει όπως και η ικανότητα με την έννοια της κοινωνικά αναγνωρισμένης δεξιότητας, του καταστατικού κατηγορήματος και της καταστατικής πρόσδοσης κατηγορημάτων — το αντίστροφο της οποίας είναι αδυναμία και ταυτόχρονα αποκλεισμός, αντικειμενικός («δεν είναι δουλειά μου») και υποκειμενικός («δε μ' ενδιαφέρει»)[6].

---

[5] Όπως και αλλού, το πεδίο καλλιτεχνικής παραγωγής οριοθετεί ανά πάσα στιγμή το πεδίο των δυνατών καλλιτεχνικών θέσεων.

[6] Αυτή η πολύ γενική σχέση παρατηρείται, ως γνωστόν, στον τομέα της καλλιτεχνικής ικανότητας, όπου ο υποκειμενικός αποκλεισμός («αυτό δε μ' ενδιαφέρει» ή «δεν είναι για μας αυτά») είναι απλώς το αποτέλεσμα ενός αντικειμενικού αποκλεισμού.

1. Εκφορά γνώμης και λογοκρισία

Όταν κανείς παίρνει στα σοβαρά την αποχή από την απάντηση και τις παραλλαγές της, τη σημαντικότερη πληροφορία την οποία προμηθεύουν οι δημοσκοπήσεις, σημαίνει ότι αντιλαμβάνεται πως η πιθανότητα που προσαρτάται σε μια καθορισμένη κατηγορία να έχει την τάδε ή τη δείνα γνώμη (και που μας δίνεται διαμέσου της *συχνότητας* με την οποία τα μέλη της κατηγορίας αυτής διαλέγουν τη μία ή την άλλη από τις προτεινόμενες επιλογές) είναι απλώς και μόνο μια *πιθανότητα υπό όρους*, πιθανότητα να παραχθεί ένα ενδεχόμενο υπό τον όρο να έχει πραγματοποιηθεί ένα άλλο ενδεχόμενο, στην προκειμένη περίπτωση η παραγωγή μιας γνώμης μάλλον παρά η καθαρή και ξάστερη απουσία απάντησης. Δεν μπορούμε να ερμηνεύσουμε πρόσφορα τις γνώμες που καταγράφηκαν, δηλαδή που έφτασαν στο επίπεδο της διάρρησης, αν δεν έχουμε κατά νου ότι εξαρτώνται ως προς την ύπαρξη και τη σημασία τους από την (*απόλυτη*) πιθανότητα παραγωγής μιας γνώμης που ποικίλλει (με τρόπο τουλάχιστον εξίσου σημαίνοντα όσο και η υπό όρους πιθανότητα παραγωγής της τάδε ή της δείνα επιμέρους γνώμης) ανάλογα με τις ιδιότητες όποιων απαντούν και επίσης ανάλογα με τις ιδιότητες της ερώτησης ή, ακριβέστερα, ανάλογα με τη σχέση ανάμεσα στις ιδιότητες της ερώτησης και στις ιδιότητες όποιων απαντούν: μεγαλύτερη για έναν άντρα παρά για μια γυναίκα, είναι τόσο ισχυρότερη όσο νεότερος είναι ο ερωτώμενος, σε όσο περισσότερο πυκνοκατοικημένη πόλη κατοικεί (και προπαντός στο Παρίσι), όσο σημαντικότερο σχολικό (που μετριέται με το πτυχίο) και οικονομικό (που μετριέται με τα εισοδήματα) κεφάλαιο διαθέτει και όσο υψηλότερη κοινωνική θέση κατέχει· οι παραλλαγές που συνδέονται με τις μεταβλητές αυτές είναι τόσο εμφανέστερες όσο περισσότερο απομακρυσμένα από την εμπειρία είναι τα τιθέμενα προβλήματα, όσο περισσότερο αφηρημένα και αποκομμένα από τη συνηθισμένη πραγματικότητα ως προς το περιεχόμενο και την έκφρασή τους (και επίσης, αλλά δευτερευόντως, όσο πιο πρόσφατα έχουν εμφανιστεί στο πεδίο της ιδεολογικής παραγωγής) και όσο πιο επίμονα ζητούν μια απάντηση βασισμένη σε καθαυτό πολιτικές αρχές (κάτι που αποτυπώνεται στη σύνταξη, ακόμα και στο λεξιλόγιο της ερώτησης).

Όλα συμβαίνουν λες και οι «νομιμότεροι» δρώντες, δηλαδή οι ικανότεροι με τη διττή έννοια, είναι και αισθάνονται τόσο περισσότερο νομιμοποιημένοι, δηλαδή και καλούμενοι να γνωμοδοτήσουν αλλά και επιρρεπείς σ' αυτό, όσο «νομιμότερο» είναι το πρόβλημα που τους τίθεται. Παρατηρούμε έτσι ότι όποιοι αδυνατούν να απαντήσουν στην ερώτηση για το πού ανήκουν πολιτικά ή για την πολιτική τους προτίμηση (υποδεικνύοντας το κόμμα στο οποίο αισθάνονται εγγύτερα) έχουν περισσότερο και την τάση να αφήσουν

αναπάντητες και τις άλλες ερωτήσεις· και αυτό όσο σαφέστερα τοποθετείται η ερώτηση στην κλίμακα της επαγγελματικής πολιτικής: οι ερωτηθέντες που ταξινομούνται από τη SOFRES στο «βάλτο» δεν απαντούν πολύ λιγότερο συχνά (81%) από όσους δηλώνουν κοντά στην ακροαριστερά (91%), στην αριστερά (90%), στο κέντρο (86%), στη δεξιά (93%) ή στην ακροδεξιά (92%) όταν τους ρωτάνε αν η Γαλλία θα έπρεπε να βοηθάει τις «φτωχές χώρες»· αντίθετα, όταν τους ρωτάνε αν θα έπρεπε να ενδιαφέρεται για τις χώρες με «δημοκρατικό καθεστώς», οι πρώτοι απαντούν σαφώς λιγότερο συχνά (51%) απ' όσους δηλώνουν κοντά στην ακροαριστερά (76%), στην αριστερά (67%), στο κέντρο (75%), στη δεξιά (70%) ή στην ακροδεξιά (74%)[7].

Γεγονός παραμένει ότι μπορούμε να σχηματίσουμε μια αρκετά ακριβή ιδέα για το προσίδιο αποτέλεσμα της σχέσης ανάμεσα στο αντικείμενο και στη μορφή της ερώτησης και στην ικανότητα (με τη διττή έννοια) εκείνου που απαντάει εξετάζοντας πώς ποικίλλουν στην ίδια έρευνα (την οποία διεξήγαγε το Φεβρουάριο του 1971 η SOFRES με θέμα «Γαλλία, Αλγερία και Τρίτος κόσμος»), δηλαδή σε μια περίπτωση όπου οι συνθήκες μπορούν κατά τα άλλα να θεωρηθούν όμοιες, οι αποκλίσεις ανάμεσα στα ποσοστά της αποχής από την απάντηση — για τους άντρες και τις γυναίκες, για παράδειγμα. Διαπιστώνουμε πρώτα απ' όλα ότι οι γυναίκες, που απαντούν σχεδόν εξίσου συχνά με τους άντρες όταν ερωτώνται αν «η Γαλλία κάνει αρκετή ή ανεπαρκή προσπάθεια για να επιτρέψει στους ξένους εργαζόμενους να στεγαστούν» (85% και στις δύο περιπτώσεις), «για να τους δώσει κάποια κατάρτιση» (70% έναντι 75%), «για να τους υποδεχθεί φιλόξενα» (80% έναντι 83%), «για να τους δώσει ικανοποιητικούς μισθούς» (77% έναντι 83%), πληθώρα προβλημάτων που προσφέρονται για ηθικοπρακτική ανάγνωση και τα οποία, σύμφωνα με την παραδοσιακή ηθική, είναι της γυναικείας αρμοδιότητας, δείχνουν πολύ μικρότερη τάση από τους άντρες να απαντήσουν όταν έρχονται αντιμέτωπες με ένα αμιγέστερα πολιτικό πρόβλημα: έτσι, μόνο το 75% (έναντι 92% των αντρών) απαντούν στην ερώτηση για το αν θα πρέπει «να εξακολουθήσει η *πολιτική* συνεργασίας με την Αλγερία», πρόβλημα, η ερώτηση το λέει, καθαρής πολιτικής, εφόσον οι εξωτερικές υποθέσεις απέχουν από τη συγκεκριμένη εμπειρία περισσότερο απ' ό,τι η εσωτερική πολιτική, προπαντός όταν προσεγγίζονται, όπως εδώ, έξω από κάθε ηθικοπρακτική αναφορά («σε ό,τι αφορά τις γαλλοαλγερινές σχέσεις, θεωρείτε ευκταίο η Γαλλία να εξακολουθήσει την *πολιτική*

[7] SOFRES, *La France, l'Algérie et le Tiers Monde*, Φεβρουάριος 1971.

συνεργασίας με την Αλγερία;»). Και πράγματι, αρκεί το αφηρημένο ζήτημα της συνεργασίας να επανατοποθετηθεί στο χώρο της πρακτικής ηθικής, και μάλιστα της φιλευσπλαχνίας την οποία ο παραδοσιακός καταμερισμός της εργασίας ανάμεσα στα φύλα αναθέτει στις γυναίκες, εξπέρ στην καρδιά και στην ευαισθησία («από τις διαφορετικές ομάδες υπανάπτυκτων χωρών, η Γαλλία θα έπρεπε κατά τη γνώμη σας να ενδιαφερθεί ιδιαίτερα για τις *φτωχότερες* χώρες;»), ώστε οι γυναίκες να απαντήσουν στην ίδια αναλογία με τους άντρες (ήτοι στο 88% των περιπτώσεων). Φτάνει όμως να επανεισαγάγουμε μια ειδικότερα πολιτική ή πολιτικολογική ερώτηση —και ένα αφηρημένο λεξιλόγιο που ανακαλεί διαφορετική πραγματικότητα για κάθε διαφορετική ομάδα—, ρωτώντας αν η Γαλλία θα έπρεπε να ενδιαφερθεί «για τις χώρες με *δημοκρατικό καθεστώς*», και το ποσοστό των γυναικών που απαντούν μειώνεται και πάλι πάρα πολύ, πέφτοντας στο 59% έναντι 74% για τους άντρες.

Έχουμε εν προκειμένω μια παραδειγματική εκδήλωση των αποτελεσμάτων του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στα φύλα: οι άντρες αισθάνονται τόσο εντονότερα ότι *καλούνται* να διατυπώσουν μια γνώμη —και όχι μόνο ότι εξουσιοδοτούνται να το κάνουν— όσο πιο απαλλαγμένες από τη γνωμοδότηση αισθάνονται οι γυναίκες και πιο *ελεύθερες* να *εκχωρήσουν* αυτό το καθήκον και να επιλέξουν διά πληρεξουσίου: εξεικόνιση του φορτίου —ενίοτε ασήκωτου, όπως βλέπουμε καθαρά στις καταστάσεις της έρευνας για την κουλτούρα— που συνεπάγεται για τους άντρες, καθώς κυριαρχούνται από την κυριαρχία τους, η καθιερωμένη παράσταση του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στα φύλα, που είναι *τόσο περισσότερο αναγνωρισμένη και αναγκαστική όσο χαμηλότερα τοποθετούνται στην ιεραρχία του οικονομικού και κυρίως του πολιτισμικού κεφαλαίου.*

Γενικότερα, όσο περισσότερο η ερώτηση στρέφεται σε ζητήματα που εγγίζουν την καθημερινή ύπαρξη ή την ιδιωτική ζωή και εμπίπτουν στη δικαιοδοσία της οικιακής ηθικής, όπως οτιδήποτε αφορά τη στέγη, τη διατροφή, τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών, τη σεξουαλικότητα κτλ., τόσο μικραίνει το χάσμα που χωρίζει άντρες και γυναίκες, λιγότερο μορφωμένους και περισσότερο μορφωμένους, φτάνοντας μερικές φορές μέχρι του σημείου να εκμηδενιστεί: έτσι, για παράδειγμα, σε μια ερώτηση για τη διαπαιδαγώγηση των κοριτσιών[8], οι γυναίκες απαντούν μόλις λιγότερο από τους άντρες

[8] Ακόμα και όταν το χάσμα που διαπιστώνεται υπέρ των αντρών φαίνεται να έγκειται στο γεγονός ότι πρόκειται για μια ερώτηση που ζητάει ρητά την ενεργοποίηση μιας αρχής: «Νομίζετε ότι *πρέπει* να αφήνουμε τα δεκαοκτάχρονα κορίτσια να βλέπουν όποιες ταινίες θέλουν;» (IFOP, Μάρτιος 1971).

Πίνακας 22. Παραλλαγές στο ποσοστό αποχής από την απάντηση ανάλογα με το φύλο[a]

Υπάρχουν σήμερα στη Γαλλία πολυάριθμοι ξένοι εργάτες· συχνά απασχολούνται στις κοπιαστικές δουλειές. Νομίζετε ότι η Γαλλία κάνει αρκετή ή ανεπαρκή προσπάθεια για να...

	αρκετή	ανεπαρκή	δεν απαντώ
τους επιτρέψει να στεγαστούν			
άντρες	30	54	16
γυναίκες	27	57	16
να τους δώσει κατάρτιση			
άντρες	34	41	25
γυναίκες	31	39	30
να τους υποδεχτεί φιλόξενα			
άντρες	47	36	17
γυναίκες	40	40	20
να τους δώσει κατάλληλους μισθούς			
άντρες	44	39	17
γυναίκες	37	40	23

Σε ό,τι αφορά τις γαλλοαλγερινές σχέσεις, εκτιμάτε ότι θα ήταν ευκταίο η Γαλλία να εξακολουθήσει μια πολιτική συνεργασίας με την Αλγερία;

	ναι	όχι	ΔΑ
άντρες	56	36	8
γυναίκες	47	28	25

Ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες υπανάπτυκτων χωρών, η Γαλλία θα έπρεπε, κατά τη γνώμη σας, να ενδιαφερθεί ιδιαίτερα για...

	ναι	όχι	ΔΑ
τις φτωχότερες χώρες			
άντρες	70	18	12
γυναίκες	74	14	12
τις παλιές αποικίες της			
άντρες	50	37	13
γυναίκες	41	39	20
τις χώρες που η εξωτερική τους πολιτική συγγενεύει με της Γαλλίας			
άντρες	56	24	20
γυναίκες	48	20	32
τις χώρες που έχουν δημοκρατικό καθεστώς			
άντρες	40	34	26
γυναίκες	25	34	41

[a]Δε διαθέτουμε κατανομές κατά μορφωτικό επίπεδο.

Πηγή: SOFRES, *La France, l'Algérie et le Tiers Monde*, Φεβρουάριος 1971.

(93,9% έναντι 96%) και οι λιγότερο μορφωμένοι λίγο περισσότερο από τους πιο μορφωμένους (94,5% για το επίπεδο πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και 92,8% για την ανώτατη)· όταν ερωτώνται για τη μαγειρική, τομέα κοινωνικά παραχωρημένο στη γυναίκα, οι γυναίκες απαντούν ακόμα και συχνότερα στο σύνολο από τους άντρες (98%, για παράδειγμα, έναντι 94% σε μια ερώτηση για τα προτιμώμενα φαγητά) — αν εξαιρέσουμε τις ερωτήσεις για τα κρασιά, η γνώση των οποίων αποτελεί αρσενικό κατηγόρημα, και κάποια ερώτηση όπου τα προβλήματα της κουζίνας μεταφέρονται στο χώρο της καθολικότητας («θα λέγατε ότι οι Γάλλοι, *γενικά*, τρώνε υπερβολικά, κανονικά, όχι αρκετά;»: άντρες 98%, γυναίκες 96%)[9].

Ευνόητο είναι, στην ίδια λογική, γιατί οι εργάτες, που συνήθως παρουσιάζουν ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό αποχής από την απάντηση, ενδέχεται να αποδειχθούν οι προθυμότεροι να απαντήσουν σε ερωτήσεις για το ρόλο της κυβέρνησης στις συγκρούσεις μεταξύ εργοδοσίας και εργαζομένων (το ποσοστό σε «δεν απαντώ» περνάει από 13% στους εργάτες σε 18% στα στελέχη και στους ελεύθερους επαγγελματίες, 19% στους υπαλλήλους και στα μεσαία στελέχη, 25% στους τεχνίτες και στους εμπόρους και 31% στους αγρότες)[10] ή για το ποια κόμματα και συνδικάτα υπερασπίζονται καλύτερα τα συμφέροντα των μισθωτών (36,4% στους εργάτες, 37,6% στους εργοδότες, 38,9% στους υπαλλήλους και στα μεσαία στελέχη, 40,1% στα ανώτερα στελέχη και στους ελεύθερους επαγγελματίες, 49% στους αγρότες)[11]. Αντίθετα, όσο αμιγέστερα πολιτική ή πολιτικολογική είναι η ερώτηση, δηλαδή συγκροτημένη ως τέτοια χωρίς άμεση αναφορά στην εμπειρία και στα προσίδια συμφέροντα της υπό θεώρηση ομάδας, ως προς το αντικείμενό της αλλά και ως προς τη γλώσσα της, τόσο αυξάνει το χάσμα μεταξύ αντρών και γυναικών ή μεταξύ περισσότερο μορφωμένων και λιγότερο μορφωμένων: έτσι, σε κάποια οριακή ερώτηση του IFOP για τη σχέση ανάμεσα «στη σύγκρουση» της Μέσης Ανατολής και στον «πόλεμο» του Βιετνάμ[12], το ποσοστό της αποχής από την απάντηση φτάνει το 40% στις

---

[9] SOFRES, *Les habitudes de table des Français*, Δεκέμβριος 1971 (Σ.Π., XXXIV).

[10] «Εκτιμάτε ότι, στις συγκρούσεις μεταξύ εργοδοσίας και εργαζομένων, η κυβέρνηση υποστηρίζει τις διεκδικήσεις των εργαζομένων, υποστηρίζει τα συμφέροντα της εργοδοσίας, είναι ουδέτερη;» (SOFRES, Οκτώβριος 1970).

[11] «Από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις και τα πολιτικά κόμματα που ακολουθούν ποια ή ποιο, κατά τη γνώμη σας, υπερασπίζεται καλύτερα τα συμφέροντα των μισθωτών την παρούσα στιγμή; UDR, Κεντρώοι, PC, CFDT, CGT, PS, CGT-FO;» (IFOP, 2 Φεβρουαρίου 1970).

[12] «Κατά τη γνώμη σας, υπάρχει ή όχι σύνδεση ανάμεσα στη σύγκρουση της Μέσης Ανατολής και στον πόλεμο του Βιετνάμ;» (IFOP, 9 Οκτωβρίου 1967).

γυναίκες έναντι 21,8% στους άντρες και το 40,6% για τους ερωτηθέντες πρωτοβάθμιου επιπέδου έναντι 8,5% για τους ερωτηθέντες ανώτατου επιπέδου· ή, σε μια άλλη ερώτηση σχετικά με το ενδιαφέρον των συμφωνιών της Μόσχας για τους Τσέχους, τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 44,6% έναντι 21,1% και 39,4% έναντι 11%. Είδος πειραματικής πραγμάτωσης της εκλογικής δημοκρατίας, η σφυγμομέτρηση δείχνει ότι η αντινομία ανάμεσα στη δημοκρατική αυθορμησιαρχία, που χορηγεί σε όλους, χωρίς διάκριση φύλου ή τάξης, το δικαίωμα και το καθήκον της γνώμης, και στον τεχνοκρατικό αριστοκρατισμό, που τα επιφυλάσσει και τα δύο μόνο για τους «εμπειρογνώμονες», επίλεκτους ένεκα «νοημοσύνης» και «ικανότητας», λύνεται πρακτικά στους μηχανισμούς που οδηγούν στον «ελεύθερο» αυτοαποκλεισμό τους από το δημοκρατικό παιχνίδι όλους εκείνους τους οποίους η τεχνοκρατική επιλογή θα απέκλειε ούτως ή άλλως.

2. Καταστατική ικανότητα και ανικανότητα

Οι πιθανότητες απάντησης προσδιορίζονται επομένως, σε κάθε περίπτωση, στο πλαίσιο της σχέσης ανάμεσα σε μια ερώτηση (ή, γενικότερα, σε μια κατάσταση) και σε ένα δρώντα (ή σε μια τάξη δρώντων) προσδιορισμένο

Πίνακας 23. Παραλλαγές στο ποσοστό αποχής από την απάντηση ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο

	Πρωτοβάμιο	Δευτεροβάθμιο	Ανώτερο
Εκπαιδευτικός, είναι καλό επάγγελμα	10,5	9,8	11,4
Οι εκπαιδευτικοί είναι αξιέπαινοι που κάνουν το επάγγελμά τους στις παρούσες συνθήκες	11,2	8,3	4,1
Πολλοί εκπαιδευτικοί σήμερα δεν κάνουν ευσυνείδητα τη δουλειά τους	35,5	26,7	17,7
Οι εκπαιδευτικοί δεν είναι αρκετά αυστηροί με τους νέους	21,6	16,9	8,3
Οι εκπαιδευτικοί στη Γαλλία έχουν πάρα πολλές διακοπές	12,0	7,2	3,1
Οι εκπαιδευτικοί δεν πληρώνονται αρκετά	46,4	24,9	19,2
Οι εκπαιδευτικοί το παρακάνουν με την πολιτική	32,3	17,6	12,4
Οι εκπαιδευτικοί δεν προετοιμάζονται καλά για το επάγγελμά τους	47,9	14,5	12,5

Πηγή: IFOP, Μάρτιος 1970.

από μια καθορισμένη ικανότητα – δεξιότητα που είναι και η ίδια στο μέτρο των πιθανοτήτων να ασκηθεί η δεξιότητα αυτή. Θα καταλαβαίναμε καλύτερα το «ενδιαφέρον» ή την «αδιαφορία για τα πολιτικά», αν μπορούσαμε να δούμε ότι η ροπή του δρώντος να κάνει χρήση κάποιας πολιτικής «εξουσίας» (της εξουσίας να ψηφίζει, να «μιλάει πολιτικά» ή να «κάνει πολιτική») είναι στο μέτρο της πραγματικότητας της εξουσίας αυτής ή, αν προτιμάτε, ότι η αδιαφορία είναι απλώς εκδήλωση της αδυναμίας[13].

Τα ποσοστά αποχής από την απάντηση είναι, στο σύνολο, υψηλότερα απ' ό,τι στην τάξη της συνηθισμένης εμπειρίας στην οποία εξακολουθεί να εμπίπτει η πρώτη ερώτηση, πράγμα ευνόητο εφόσον η ερώτηση αναφέρεται στο εκπαιδευτικό σύστημα, θεσμό που όσο λιγότερους τίτλους σπουδών έχει κανείς τόσο πιο ανεξέλεγκτος του φαίνεται. Σε αυτή την ενδιάμεση περιοχή μεταξύ οικιακού και πολιτικού, βλέπουμε τα ποσοστά της αποχής από την απάντηση να αυξάνουν όσο η ερώτηση απομακρύνεται από την τάξη της ηθικής (τάξη την οποία υπενθυμίζουν, στις ερωτήσεις, λέξεις με ηθικοπρακτικές συνυποδηλώσεις: αξιέπαινοι, ευσυνείδητα, αυστηροί) και πηγαίνει προς την πολιτική. Η σύγκριση των κατανομών των δύο τελευταίων ερωτήσεων (και ιδίως το γεγονός ότι το χάσμα ανάμεσα στα ποσοστά μη απαντήσεων σε άντρες και γυναίκες είναι μεγαλύτερο για την προτελευταία –18,5% έναντι 32%– παρά για την τελευταία, 32,5% έναντι 42%) δείχνει ότι, στην προκειμένη περίπτωση, η ροπή προς απάντηση ή αποχή ή, αν προτιμάτε, η κοινωνική ικανότητα μπορεί να έχει δύο αρχές που μπορεί να υπάρχουν σωρευτικά ή όχι, την καταστατική ικανότητα προς κρίση του εκπαιδευτικού συστήματος, την οποία απονέμει ο τίτλος σπουδών, και την καταστατική ικανότητα προς κρίση της πολιτικής, η οποία εξαρτάται *και* από το φύλο.

Η υπόθεση αυτή είναι και η μόνη που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε ένα γεγονός κοινώς αποδεκτό ως αυτονόητο, ότι το δηλωμένο ενδιαφέρον για την πολιτική, όπως και η ροπή προς απάντηση, είναι εντονότερο στους άντρες παρά στις γυναίκες και ότι αυξάνει μαζί με την ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, τη θέση στην κοινωνική ιεραρχία και το μέγεθος της οικιστικής περιοχής του τόπου διαμονής: σύμφωνα με μια έρευνα του IFOP (*Sondages*, 1-2, 1969), το ποσοστό εκείνων που λένε ότι ενδιαφέρονται πολύ για την πολιτική περνάει από 2% στους ανθρώπους πρωτοβάθμιου επιπέδου σε 13% για το δευτεροβάθμιο επίπεδο και 34% για το ανώτατο επίπεδο· σύμφωνα με τους Emeric Deutsch, Denis Lindon και Pierre Weill

---

[13] Η στενή σχέση αδιαφορίας και αδυναμίας εντοπίστηκε από διάφορους παρατηρητές, όπως: D. Riesman και N. Glazer, «Criteria for Political Apathy», στο A.W. Gouldner (επιμ.), *Studies in Leadership*, Russel and Russel, Νέα Υόρκη, 1965, σσ. 505-559· E. Kris και N. Leites, «Trends in twentieth Century Propaganda», στο G. Roheim (επιμ.), *Psychoanalysis and the Social Sciences*, IUP, Νέα Υόρκη, 1947 (ιδίως σ. 400).

(*Les familles politiques aujourd'hui en France*, Ed. de Minuit, Παρίσι 1966, σσ. 104-105), τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 6, 14 και 32% (όπου το ποσοστό για τους άντρες είναι 11%, ενώ για τις γυναίκες 5%).

Θα ήταν επομένως αφελές να αντιμετωπίσουμε τη στενότατη σχέση που εγκαθιδρύεται ανάμεσα στο σχολικό κεφάλαιο και στη ροπή προς απάντηση στα πλέον αμιγώς πολιτικά ζητήματα ως απλό και άμεσο αποτέλεσμα της άνισης κατανομής της ειδικά πολιτικής ικανότητας, η οποία προσδιορίζεται, με τη στενή έννοια, από την κατοχή των λόγιων και πρακτικών γνώσεων που απαιτούνται για την παραγωγή των καθαυτό πολιτικών δράσεων και κρίσεων, και κυρίως ίσως από τον άριστο χειρισμό της καθαυτό πολιτικής γλώσσας, ικανότητες για τις οποίες είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι ποικίλλουν όπως το σχολικό κεφάλαιο.

Όταν οι ερωτηθέντες καλούνται να συνομαδώσουν κατά το δοκούν ένα σύνολο πολιτικών κινημάτων, ομάδων ή κομμάτων, φτιάχνουν, γενικά, τόσο περισσότερες τάξεις όσο υψηλότερη κοινωνική θέση καταλαμβάνουν ή όσο σημαντικότερο σχολικό κεφάλαιο διαθέτουν: οι περισσότεροι από όσους έχουν επίπεδο σπουδών κατώτερο του απολυτηρίου λυκείου (bac) φτιάχνουν το μέγιστο τέσσερις ομάδες, ενώ οι κάτοχοι υψηλότερων πτυχίων φτιάχνουν πέντε και παραπάνω· το ένα τέταρτο από όσους έχουν πτυχίο ανώτερο του πρώτου πανεπιστημιακού πτυχίου (licence) συγκροτούν τουλάχιστον εννέα ομάδες (επίδοση που μόνο κατ' εξαίρεση παρατηρείται στους κατόχους του CEP ή του CAP και ουδέποτε στους μη πτυχιούχους). Η δεξιότητα προς διενέργεια εκλεπτυσμένων ταξινομήσεων, η ροπή προς διατύπωση σχολίων για τις ταξινομήσεις που διενεργούνται και κυρίως προς την απονομή ονομάτων ή χαρακτηρισμών στις τάξεις που συγκροτούνται ποικίλλουν ακόμα εντονότερα ανάλογα με την κοινωνική θέση, το σχολικό κεφάλαιο και την *κοινωνική καταγωγή*.

Παρόμοια ανάγνωση, που θα είχε με το μέρος της όλα τα φαινόμενα, δε θα έκανε τίποτε περισσότερο παρά να καταγράψει δύο αντιστικτικές και συμπληρωματικές παραστάσεις του καταμερισμού της πολιτικής εργασίας, την τεχνοκρατική παράσταση, που αναγορεύει την καθαρά τεχνική ικανότητα, όπως η ίδια την ορίζει, στη συνθήκη της πρόσβασης στις «πολιτικές ευθύνες» ή στις «υπεύθυνες» πολιτικές επιλογές, και τη συμπληρωματική παράσταση, θεμελιωμένη στο αίσθημα της ανικανότητας και της αδυναμίας, η οποία καταδικάζει όσους έχουν τα λιγότερα οικονομικά και πολιτισμικά εφόδια να προσφεύγουν σε «εμπειρογνώμονες» ή να πιστεύουν στην κρυπτοκρατία, αυτό τον άλλο τρόπο υπερεκτίμησης των άλλων τάξεων. Όπως συμβαίνει και με οποιαδήποτε καταγραφή του δεδομένου έτσι όπως

δίδεται, το αποτέλεσμα μιας τέτοιας διαπίστωσης της φαινομενικής όψης των πραγμάτων θα ήταν να μας εμποδίσει να κάνουμε μια έρευνα για τα αντικειμενικά θεμέλια των παραστάσεων αυτών και, πιο συγκεκριμένα, να αναζητήσουμε στην πραγματικότητα του καταμερισμού της πολιτικής εργασίας την αλήθεια των παραστάσεων αυτού του καταμερισμού της εργασίας. Στην ουσία, στο συγκεκριμένο τομέα όπως και σε άλλους, η σχέση ανάμεσα στην πραγματικότητα και στις παραστάσεις εγκαθιδρύεται ακριβώς με τη διαμεσολάβηση των διαθέσεων που αποτελούν την ενσωματωμένη μορφή των προοπτικών οι οποίες συνδυάζονται με μια καθορισμένη θέση στον καταμερισμό της εργασίας. Η «τεχνική» ικανότητα εξαρτάται βασικά από την κοινωνική ικανότητα του δρώντος και από το συνακόλουθο αίσθημα ότι καταστατικά δικαιούται και καλείται να ασκεί αυτή την ειδική ικανότητα, άρα να την κατέχει, και τούτο με τη διαμεσολάβηση της ροπής προς την απόκτησή της, που είναι συνάρτηση της κοινωνικά αναγνωρισμένης ικανότητας και αναγκαιότητας προς την απόκτησή της. Με άλλα λόγια, προκειμένου να κατανοήσουμε τη σχέση ανάμεσα στο σχολικό κεφάλαιο και στη ροπή προς απάντηση στις πολιτικές ερωτήσεις, δεν αρκεί να λάβουμε υπόψη την ικανότητα κατανόησης, αναπαραγωγής ή και παραγωγής του πολιτικού λόγου, την οποία εγγυάται ο τίτλος σπουδών· πρέπει να εισαγάγουμε επίσης το (κοινωνικά εγκεκριμένο και ενθαρρημένο) αίσθημα του δρώντος ότι δικαιούται να ασχολείται με την πολιτική, ότι είναι εξουσιοδοτημένος να μιλάει πολιτικά, να έχει αυθεντία για να μιλάει με πολιτικό τρόπο για τα πολιτικά πράγματα, ενεργοποιώντας μια ειδική πολιτική παιδεία, δηλαδή ρητά πολιτικές αρχές ταξινόμησης και ανάλυσης, αντί να απαντάει ανάλογα με την περίπτωση, βάσει ηθικοπρακτικών αρχών. Το αποτέλεσμα του τίτλου σπουδών δεν είναι στην αρχή του τόσο διαφορετικό όσο φαίνεται από το αποτέλεσμα της καταστατικής θέσης ένεκα φύλου: το διακύβευμα, και στις δύο περιπτώσεις, είναι τόσο ένα καταστατικό δικαίωμα στην πολιτική όσο και μια απλή πολιτική κουλτούρα, συνθήκη άσκησης του δικαιώματος αυτού με το οποίο προικίζονται όσοι αισθάνονται πως δικαιούνται να το ασκούν. Η τεχνική ικανότητα είναι για την κοινωνική ικανότητα ό,τι είναι η δεξιότητα ομιλίας για το δικαίωμα στην ομιλία, συνθήκη άσκησης και ταυτόχρονα αποτέλεσμα. Το αποτέλεσμα σημαδέματος το οποίο επιφέρει η επιβολή ιδιοτήτων όπως είναι η σχολική καταστατική θέση ή η ταυτότητα φύλου επιβάλλεται όχι μόνο στο σημαδεμένο άτομο, που έτσι καλείται να είναι στο ύψος του κοινωνικού του ορισμού, αλλά και στους άλλους, που περιμένουν από εκείνο να πραγματώσει την ουσία του (και η ψυχοκοινωνιολογική μετάφραση της σχέσης αυτής είναι ιδιαίτερα ορατή στις σχέσεις στο εσωτερικό του ζευγαριού). Γι'

αυτό και η ικανότητα με την έννοια της ειδικής κουλτούρας βρίσκεται ως προς την ικανότητα με την έννοια της καταστατικής ιδιότητας σε μια σχέση ανάλογη με τη σχέση της ύπαρξης προς την ουσία: μόνο εκείνοι στους οποίους ανήκει να την κατέχουν μπορούν πραγματικά να την αποκτήσουν και μόνο εκείνοι που δικαιούνται να την κατέχουν αισθάνονται πως έχουν υποχρέωση να την αποκτήσουν.

Έτσι, οι παραλλαγές της αποχής από την απάντηση ανάλογα με το φύλο, το σχολικό κεφάλαιο ή την κοινωνική τάξη, δηλαδή χοντρικά ανάλογα με τις πιθανότητες κατοχής της εξουσίας σε ένα οποιοδήποτε πεδίο, μαρτυρούν με την παρουσία τους ότι η πολιτική ικανότητα, με την έννοια της κοινωνικά αναγνωρισμένης ικανότητας, είναι μία από εκείνες τις δεξιότητες που τις κατέχει κανείς στο μέτρο και μόνο που δικαιούται ή υποχρεούται να τις κατέχει· και οι παραλλαγές που παρατηρούνται επίσης, σε κατά τα άλλα όμοιες συνθήκες, ανάλογα με τον κορεσμό της ερώτησης σε ενδείξεις συμμόρφωσης προς τα κανονιστικά πρότυπα του αποπολιτικοποιημένου πολιτικού λόγου (υφολογική ουδετερότητα, ευφημισμοί κτλ.) πιστοποιούν με την παρουσία τους τη συμβολή την οποία οι δοξόσοφοι, φαινομενικοί λόγιοι και λόγιοι των φαινομένων, κομίζουν στην επιβολή των ορίων ικανότητας όταν, επιβάλλοντας στο ερωτηματολόγιο και στην ανάλυση τα φαινόμενα με τη συμβολή των οποίων τοποθετούνται στο απυρόβλητο, ενισχύουν στους «ανίκανους» το αίσθημα της αναξιότητάς τους.

3. Το δικαίωμα στο λόγο

Η ροπή του δρώντος να πάρει το λόγο, ακόμα και με τον πλέον υποτυπώδη τρόπο, όταν δηλαδή παράγει ένα ναι ή ένα όχι ή όταν επιθέτει ένα σταυρό μπροστά σε μια προκατασκευασμένη απάντηση, είναι αυστηρά αναλογική προς το αίσθημα ότι έχει δικαίωμα στο λόγο. Και τίποτα δεν το δείχνει αυτό καλύτερα από τη σύνθεση του λεγόμενου αυθόρμητου δείγματος των προσώπων τα οποία, απαντώντας σε μια «εθνική γνωμοδότηση» αναφορικά με το εκπαιδευτικό σύστημα, η οποία πραγματοποιήθηκε, με τη συνδρομή του τύπου, μετά το 1968[11], καταδηλώθηκαν ως *άμεσα ενδιαφερόμενα*, δικαιο-

[11] Η έρευνα αυτή πραγματοποιήθηκε με τη δημοσίευση ενός ερωτηματολογίου, κατόπιν παραγγελίας της Εταιρείας μελέτης για την εξάπλωση της επιστημονικής έρευνας, σε πολύ μεγάλο αριθμό εφημερίδων και εβδομαδιαίων περιοδικών μεταξύ 1ης και 15ης Αυγούστου 1969 (το γεγονός ότι η εφημερίδα *l'Humanité* και το περιοδικό *Le Parisien libéré* δε δημοσίευσαν το ερωτηματολόγιο επιτείνει αναμφίβολα, μαζί με άλλους παρά-

δοτημένα να εκφράσουν μια *γνώμη* που να είναι *έγκυρη* και να *αποτελεί αυθεντία*, να εκφέρουν τον επιτελεστικό λόγο μιας νόμιμης ομάδας πίεσης[15]: η *κινητοποιημένη γνώμη* —στη λογική των αιτημάτων— με αφορμή την εκπαίδευση συμπίπτει πάνω κάτω με τον πληθυσμό των χρηστών της ανώτατης εκπαίδευσης. Η πιθανότητα για ένα μεμονωμένο δρώντα να προσπελάσει, έξω από οποιαδήποτε εκπροσώπηση, μια ρητή και συνεκτική γνώμη για το εκπαιδευτικό σύστημα εξαρτάται από το βαθμό στον οποίο εξαρτάται από εκείνο για την αναπαραγωγή του και στον οποίο είναι *ενδιαφερόμενος*, αντικειμενικά και υποκειμενικά, για τη λειτουργία του.

Σαν να είχε κανείς τόσο μεγαλύτερη ροπή να βαρύνει στη μοίρα του θεσμού όσο μεγαλύτερο βάρος έχει ο ίδιος, απαντάει τόσο περισσότερο σε μια γνωμοδότηση για το εκπαιδευτικό σύστημα όσο περισσότερο νομιμοποιημένος αισθάνεται να μιλήσει γι' αυτό και όσο αμεσότερα ενδιαφέρεται για τη λειτουργία του. Έτσι, για μια κα-

---

γοντες, την υποαντιπροσώπευση των λαϊκών τάξεων). Το ερωτηματολόγιο, που περιελάμβανε 29 ερωτήσεις για την εκτύλιξη της σχολικής χρονιάς, την κατάσταση της εκπαίδευσης, τις μεταβολές περιεχομένου, διδακτικών μεθόδων και πανεπιστημιακής οργάνωσης, την κατάρτιση, την επιλογή και την αμοιβή των διδασκόντων, τις σχέσεις ανάμεσα στους διδάσκοντες, στους γονείς των μαθητών και στους μαθητές ή στους φοιτητές, τις εξουσίες των διαφορετικών κατηγοριών δρώντων, τις λειτουργίες που εναποτίθενται στο σχολείο (προετοιμασία του επαγγέλματος, εγχάραξη ηθικής διάπλασης κτλ.), την πολιτική στα εκπαιδευτικά ιδρύματα, την παράταση της υποχρεωτικής φοίτησης, την επιχορήγηση στην ιδιωτική εκπαίδευση κτλ., ακολουθήθηκε από ένα κείμενο, μεγαλύτερο ή μικρότερο ανάλογα με τα διαφορετικά όργανα του τύπου, το οποίο παρουσίαζε την έρευνα ως «αληθινή εθνική αναμέτρηση» για ένα «κεφαλαιώδες ζήτημα», οργανωμένη «χάρη στην ευμενή βοήθεια του τύπου» από την Εταιρεία μελέτης για την εξάπλωση της επιστημονικής έρευνας, «ανεξάρτητης κίνησης μη κερδοσκοπικής».

[15] Ο πληθυσμός αυτός, όπου οι διαφορετικές ομάδες αντιπροσωπεύονται κατ' αναλογία της αξίωσής τους να επενεργήσουν στο εκπαιδευτικό σύστημα, είναι εντελώς αντιπροσωπευτικός της αυτονομιμοποιημένης ομάδας πίεσης που δεν έχει πάψει να βαραίνει, σε όλα τα επίπεδα του συστήματος, στους προσανατολισμούς του συστήματος· με συνέπεια οι αγωνιστικές ιδέες τις οποίες εκφράζει να επιτρέπουν την πρόβλεψη όλου του μεταγενέστερου γίγνεσθαι: για παράδειγμα, η «μεγάλη πλειοψηφία» —γλώσσα κατάλληλη στην προκειμένη περίπτωση— των απαντώντων εύχονταν την επιβίωση των εισαγωγικών διαγωνισμών, την εισαγωγή της επιλογής, τη διατήρηση των μεγάλων σχολών, την ενίσχυση της εκπαίδευσης που στρέφεται προς τη γενική κουλτούρα (για τους ίδιους) και προς την παρασκευή του επαγγέλματος (για τους άλλους) κτλ. Σε όλα τα σημεία όπου μπορέσαμε να κάνουμε τη σύγκριση (δηλαδή για όλες τις ερωτήσεις που αναφέρθηκαν, εκτός από όσες αφορούσαν τις μεγάλες σχολές και τους εισαγωγικούς διαγωνισμούς, οι οποίες ουδέποτε έχουν τεθεί από ένα ινστιτούτο δημοσκοπήσεων), οι τάσεις είναι ισχυρότερες στο αυθόρμητο δείγμα παρά στο αντιπροσωπευτικό δείγμα.

θορισμένη κοινωνική τάξη, η πιθανότητα να απαντήσει –σαφώς μεγαλύτερη για τους άντρες παρά για τις γυναίκες (οι οποίες εξάλλου τείνουν να εκφράζονται ως «γονέας μαθητού» μάλλον παρά ως εξουσιοδοτημένοι εκπρόσωποι των συμφερόντων μιας ομάδας ή του γενικού συμφέροντος) και για τους κατοίκους Παρισιού παρά για τους κατοίκους επαρχίας– είναι πολύ κοντά στις αντικειμενικές της πιθανότητες να εισαγάγει τα παιδιά της στις Μεγάλες Σχολές (δηλαδή σχεδόν μηδενική για τους χωρικούς και τους εργάτες –ήτοι της τάξης του 0,09 και 0,05 για 10.000–, της τάξης του 0,7 για 10.000 στους τεχνίτες και στους εμπόρους, 0,9 στους υπαλλήλους, 3 στα μεσαία στελέχη, 19 στους δασκάλους, 5 στους βιομήχανους και στους μεγαλέμπορους, 11 στα ανώτερα στελέχη, 22 στους μηχανικούς, 26 στους ελεύθερους επαγγελματίες, 110 στους εκπαιδευτικούς –μέσης και ανώτατης εκπαίδευσης–, αριθμοί που έχουν εξαχθεί από το συσχετισμό του αρσενικού πληθυσμού κάθε τάξης απαντώντων με το αντίστοιχο τμήμα του ενεργού πληθυσμού). Για τους μαθητές και τους φοιτητές, που απαντούν τόσο συχνότερα σε όσο υψηλότερο επίπεδο των σπουδών τους βρίσκονται και σε όσο υψηλότερο θεσμό είναι εγγεγραμμένοι (λύκειο μάλλον παρά CES ή CET*, μεγάλη σχολή παρά πανεπιστήμιο) ή που διαμένουν στο Παρίσι μάλλον παρά στην επαρχία, η πιθανότητα συμμετοχής συνδέεται στενά με την κοινωνική καταγωγή (είναι 2 με 3 φορές υψηλότερη για ένα γιο βιομηχάνου, ανώτερου στελέχους ή ελεύθερου επαγγελματία απ' ό,τι για ένα γιο εργάτη όταν πρόκειται για φοιτητές και 6 φορές μεγαλύτερη όταν πρόκειται για μαθητές).

Οι αντιπρόσωποι κάθε κατηγορίας είναι τόσο λιγότερο αντιπροσωπευτικοί της ομάδας στο σύνολό της όσο λιγότερο αντιπροσωπεύεται η κατηγορία στην οποία ανήκουν και η αιτία του φαινομένου είναι σχεδόν πάντα η σχέση με το εκπαιδευτικό σύστημα (έτσι, 90,7% των βιομηχάνων και των μεγαλεμπόρων έχουν πτυχίο ίσο με το bac ή ανώτερο, έναντι 11,3% μόνο στον ενεργό πληθυσμό και, αντίστοιχα, 28,7% των τεχνιτών και των μικρεμπόρων, έναντι 2,8% μόνο στον ενεργό πληθυσμό)· παρατηρούμε επίσης ότι όσο πιο απομακρυσμένο από το εκπαιδευτικό σύστημα είναι ένα τμήμα τάξης, τόσο περισσότερο αυτοί που απάντησαν στρατολογούνται στο μέρος του τμήματος το πλέον ενδιαφερόμενο για το εκπαιδευτικό σύστημα, εκείνο που είναι σε ηλικία να έχει τη στιγμή της έρευνας παιδιά στη μέση ή στην ανώτατη εκπαίδευση: έτσι, το 49,7% των καθηγητών του αυθόρμητου δείγματος είναι μεταξύ 35 και 54 ετών, έναντι 38,9% στον ενεργό πληθυσμό· το 69,7% των ελεύθερων επαγγελματιών είναι μεταξύ 35 και 54 ετών στο αυθόρμητο δείγμα, έναντι 53,5% στον ενεργό πληθυσμό· το 77,1% των βιομηχάνων και των μεγαλεμπόρων, έναντι 50,7% μόνο στον ενεργό πληθυσμό.

---

* CES (Collège d'enseignement secondaire): Κολέγιο μέσης εκπαίδευσης (γυμνάσιο)· CET (Collège d'enseignement technique): Κολέγιο τεχνικής εκπαίδευσης (τεχνικό γυμνάσιο). (Σ.τ.Μ.)

Ωστόσο, το ουσιαστικό δίδαγμα της ανάλυσης αυτής είναι ότι, όταν κανείς επιβάλλει σε όλους, ομοιόμορφα, προβλήματα που τίθενται μόνο σε μερικούς, με μια διαδικασία τόσο ανεπίληπτη όσο η διανομή ερωτηματολογίου με προδιαμορφωμένες απαντήσεις σε αντιπροσωπευτικό πληθυσμιακό δείγμα, έχει κάθε πιθανότητα να παραγάγει απ' αρχής μέχρι τέλους ένα απλό τέχνημα, δίνοντας υπόσταση σε γνώμες που δεν υπήρχαν πριν από την έρευνα και δε θα είχαν εκφραστεί με άλλον τρόπο ή οι οποίες, αν είχαν εκφραστεί αλλιώς, δηλαδή με τη διαμεσολάβηση εξουσιοδοτημένων εκπροσώπων λόγου, θα ήταν εντελώς διαφορετικές· γνώμες οι οποίες, εν πάση περιπτώσει, είχαν λίγες πιθανότητες να διατυπωθούν *αυθόρμητα*, να *καταστούν διάδηλες* — όπου η διαδήλωση είναι ένας από τους τρόπους να ισχυροποιήσει κανείς τις γνώμες *καθιστώντας διάδηλη την ομάδα την οποία κινητοποιούν*. Η πολιτική γνώμη δεν είναι μια σκέτη, καθαρά πληροφοριακή κρίση, ικανή να επιβληθεί μέσω της ενδογενούς δύναμης της αλήθειας της, αλλά μια *αγωνιστική ιδέα*, που περικλείει τόσο μεγαλύτερες αξιώσεις να πραγματωθεί, περνώντας στα έργα, όσο πιο ισχυρή και πολυάριθμη είναι η ομάδα την οποία κινητοποιεί μέσω της καθαυτό συμβολικής αποτελεσματικότητάς της: με άλλα λόγια, η πολιτική γνώμη, επειδή εμπερικλείει κατ' ανάγκη μια εξουσία κινητοποίησης και μια αξίωση στην ύπαρξη, προσδιορίζεται στον ίδιο βαθμό από το πληροφοριακό της περιεχόμενο όσο και από τη δύναμη από την οποία αντλεί την ύπαρξή της ως καθαυτό πολιτική δύναμη, παρ' ότι η ίδια, εν μέρει, φέρνει στην ύπαρξη τη δύναμη αυτή, κινητοποιώντας την ομάδα που την κατέχει σε δυνητική κατάσταση.

Στην έγκυρη ομιλία της καταστατικής ικανότητας, ομιλία ισχυρή, που συμβάλλει ώστε να γίνει ό,τι λέει, απαντά η σιωπή της όχι λιγότερο καταστατικής ανικανότητας, η οποία, διωμένη ως τεχνική ανικανότητα, καταδικάζει στην ανάθεση εντολής προς εκπροσώπηση, αυτή την *παραγνωρισμένη και αναγνωρισμένη αποστέρηση της κατοχής* των λιγότερο ικανών υπέρ των περισσότερο ικανών, των γυναικών υπέρ των αντρών, των λιγότερο μορφωμένων υπέρ των περισσότερο μορφωμένων, εκείνων «που δεν ξέρουν να μιλάνε» υπέρ όσων «μιλάνε καλά». Αν η ροπή του δρώντος να εκχωρήσει την ευθύνη των πολιτικών υποθέσεων σε άλλους, αναγνωρισμένους για την τεχνική τους ικανότητα, ποικίλλει αντιστρόφως ανάλογα προς το σχολικό κεφάλαιο που διαθέτει, τούτο συμβαίνει επειδή ο τίτλος σπουδών (και η κουλτούρα την οποία υποτίθεται πως εγγυάται) λογίζεται σιωπηρά —από τους κατόχους του αλλά και από τους υπόλοιπους— ως νόμιμος τίτλος προς άσκηση εξουσίας. Από τη μια πλευρά είναι όσοι παραδέχονται ότι η πολιτική δεν είναι δουλειά τους και παραιτούνται από τα τυπικά δικαιώματα που τους αναγνωρίζονται, επειδή δε διαθέτουν τα πραγματικά

μέσα για να τα ασκήσουν· από την άλλη πλευρά είναι όσοι αισθάνονται πως δικαιούνται να εγείρουν αξιώσεις στην «προσωπική γνώμη» ή και στην έγκυρη, δραστήρια γνώμη, που είναι μονοπώλιο των ικανών: δύο αντίθετες αλλά συμπληρωματικές παραστάσεις του καταμερισμού της πολιτικής εργασίας, οι οποίες αναπαράγουν στις διαθέσεις, στις πρακτικές και στους λόγους τον αντικειμενικό καταμερισμό των πολιτικών «εξουσιών» ανάμεσα στις τάξεις και στα φύλα, συμβάλλοντας ως εκ τούτου στην αναπαραγωγή του καταμερισμού αυτού[16]. Κι έτσι σήμερα, με μια από εκείνες τις παράδοξες μεταστροφές που είναι συνήθεις σε τέτοια θέματα, η μόρφωση, από την οποία οι μεταρρυθμιστές του 19ου αιώνα περίμεναν πάνω απ' όλα ότι θα εξασφάλιζε τις συνθήκες για την καλή λειτουργία της καθολικής ψηφοφορίας παράγοντας πολίτες ικανούς να ψηφίσουν («ο δικαστής» έλεγε ο Ζυλ Σιμόν «πρέπει να ξέρει τι κάνει, πρέπει να διαφωτίζεται και ο ίδιος»), τείνει να λειτουργεί ως αρχή διαλογής, ακόμα αποτελεσματικότερη στο βαθμό που δεν επιβάλλεται επίσημα ή έστω σιωπηρά, η οποία θεμελιώνει και νομιμοποιεί την άνιση συμμετοχή στην εκλογική δημοκρατία και, κατ' επέκταση, *όλο τον καταμερισμό της πολιτικής εργασίας*.

4. Η προσωπική γνώμη

Ο Νίτσε χλευάζει κάπου τη σχολική λατρεία του «προσωπικού τρόπου έκφρασης» και δε θα ήταν μικρή επιχείρηση να περιγράψει κανείς πλήρως το σύνολο των θεσμικών –και ιδίως διανοητικών και σχολικών– μηχανισμών που ενθαρρύνουν, μαζί με άλλους παράγοντες, *τη λατρεία και την καλλιέργεια του «προσώπου»*, αυτού του συνόλου *προσωπικών ιδιοτήτων*, ιδιοτήτων αποκλειστικών, μοναδικών, πρωτότυπων, όπως είναι οι «προσωπικές ιδέες», το «προσωπικό στιλ» και πάνω απ' όλα η «προσωπική γνώμη». Θα μπορούσαμε να δείξουμε ότι η αντίθεση ανάμεσα στο σπάνιο, διακεκριμένο, εκλεκτό, μοναδικό, αποκλειστικό, διαφορετικό, αναντικατάστατο, ασύγκριτο, πρωτότυπο και στο κοινό, χυδαίο, κοινότοπο, τυχάρπαστο, κα-

[16] Κάθε απόπειρα να παρακινηθούν τα μέλη των λαϊκών τάξεων ώστε να εκφράσουν την παράστασή τους για τον κοινωνικό κόσμο (για παράδειγμα, την εικόνα τους για τη διαίρεση σε τάξεις) προσκρούει στη δυσκολία την οποία εγείρει αυτό το αίσθημα αδυναμίας μαζί και αναξιότητας («Δεν καταλαβαίνω γιατί άνθρωποι σαν κι εσάς έρχονται να ζητήσουν τη γνώμη τους σε κάτι τύπους σαν κι εμένα. Όλ' αυτά εσείς τα ξέρετε καλύτερα από μένα»). Από μια άλλη πλευρά, στη φρίκη που προξενεί σε ορισμένους η κοινωνιολογία, εισέρχεται εν πολλοίς το γεγονός ότι ρωτάει τον πρώτο (ή τον τελευταίο) τυχόντα, αντί να δώσει το λόγο μόνο στους εξουσιοδοτημένους εκπροσώπους λόγου.

θημερινό, μέσο, συνηθισμένο, τετριμμένο, μαζί με όλες τις συγγενείς αντιθέσεις ανάμεσα στο λαμπρό και στο ξεθωριασμένο, στο φίνο και στο χονδροειδές, στο εκλεπτυσμένο και στο ακατέργαστο, στο υψηλό (ή στο εξέχον) και στο χαμερπές είναι μία από τις θεμελιώδεις διαστάσεις (η άλλη οργανώνεται γύρω από την αντίθεση ανάμεσα στο άνετο και στο φτωχό) του λεξιλογίου της αστικής ηθικής και αισθητικής. Όποιοι, επιδιώκοντας να συλλάβουν τη συμβολή την οποία μπορεί να κομίσει το εκπαιδευτικό σύστημα στην εγχάραξη μιας θεώρησης του κοινωνικού κόσμου, ψάχνουν, όπως πλήθος μελετών για το περιεχόμενο των εγχειριδίων ιστορίας, από τη μεριά των αμεσότερων και ορατότερων ιδεολογικών παρεμβάσεων ή ακόμα, όπως κάποια γερμανική έρευνα για τα θεμελιώδη στοιχεία της εικόνας της ιστορίας (*Geschichtsbild*), από τη μεριά της ελιτίστικης φιλοσοφίας της ιστορίας που ενεργοποιείται στη διδασκαλία αυτού του κλάδου, αφήνουν ασφαλώς να τους διαφύγει το ουσιώδες: στην πραγματικότητα, ο εκπαιδευτικός θεσμός στο σύνολό του, από την αυστηρά ατομικιστική οργάνωση της εργασίας που επιβάλλει ως τα ταξινομικά σχήματα που ενεργοποιεί στις ταξινομικές του ενέργειες και τα οποία πριμοδοτούν πάντα την πρωτοτυπία εις βάρος της κοινοτοπίας, περνώντας από τα ίδια τα περιεχόμενα που διδάσκει και από το πώς τα διδάσκει, τείνει να ενισχύσει την τάση προς τον ατομικισμό ή προς τον εγωτισμό, την οποία τα παιδιά της μικροαστικής ή της μεγαλοαστικής τάξης κομίζουν στο σύστημα. Η λογοτεχνία όπου, όπως έλεγε ο Ζιντ στο *Ημερολόγιό* του, «μόνο ό,τι είναι προσωπικό αξίζει», καθώς και η εξύμνηση που της επιδαψιλεύεται στο λογοτεχνικό πεδίο και στο εκπαιδευτικό σύστημα βρίσκονται προφανώς στο επίκεντρο αυτής της λατρείας του εγώ την οποία η φιλοσοφία, συχνά περισταλμένη σε μια επηρμένη καταδήλωση της διάκρισης του σκεπτόμενου, σιγοντάρει επίσης. Και όλα προοιωνίζονται ότι η ψυχανάλυση, η οποία, παρ' ότι περιγράφει γενολογικούς μηχανισμούς, επιτρέπει και ενθαρρύνει την εμβύθιση στη μοναδικότητα των πρωταρχικών εμπειριών (σε αντίθεση με την κοινωνιολογία που δε θα προκαλούσε τόσες αντιστάσεις αν δεν περιστελλόταν στο γενολογικό, στο κοινό), θα ενταχθεί στη νεοτεριστική παραλλαγή αυτής της λατρείας.

Προκειμένου να εξηγήσουμε πλήρως τη μικροαστική αξίωση για «προσωπική γνώμη», θα έπρεπε να λάβουμε υπόψη όχι μόνο την ενίσχυσή της από το σχολικό σύστημα ή τους θεσμούς διάχυσης, αλλά επίσης τα ειδικά χαρακτηριστικά των κοινωνικών συνθηκών παραγωγής της έξης, διάσταση της οποίας αποτελεί η αξίωση αυτή. Και πράγματι, βλέπουμε ότι η διεκδίκηση του δικαιώματος στην «προσωπική γνώμη» και η δυσπιστία απέναντι σε όλες τις μορφές εκπροσώπησης, προπαντός στην πολιτική, εγγράφονται λογικά στο σύστημα των διαθέσεων οι οποίες προσιδιάζουν σε άτομα

που όλο τους το παρελθόν και όλο τους το πρόταγμα στηρίζονται στο στοίχημα της ατομικής σωτηρίας, η οποία θεμελιώνεται στα *προσωπικά* «χαρίσματα» και «προσόντα», στη ρήξη με κάθε επαχθή αλληλεγγύη ή και στην απάρνηση των φορτικών υποχρεώσεων, στην επιλογή να πριμοδοτήσουν συστηματικά, στην κατοικία καθώς και στην εργασία, στις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου καθώς και στις σκέψεις, το ιδιωτικό, το μύχιο (το «σπιτάκι μου») ενάντια στο δημόσιο, στο συλλογικό, στο κοινό, στο τυχάρπαστο, στο δάνειο[17]. Οι αφελώς «εγωιστικές» διαθέσεις των μικροαστών, όμως, δεν έχουν τίποτα κοινό με το λεπτό εγωτισμό εκείνων που έχουν τα μέσα να καταδηλώσουν τη μοναδικότητα του προσώπου τους σε όλες τις πρακτικές τους και πρώτα απ' όλα στο επάγγελμά τους, *ελευθέρια δραστηριότητα*, ελεύθερα επιλεγμένη και ελεύθερα διεξαγόμενη, όπου καταδηλώνεται, θαρρείς μέσω της αρετής της και μόνο, μια «προσωπικότητα» μη αναγώγιμη στον ανώνυμο, απρόσωπο, εναλλάξιμο ρόλο με τον οποίο οι μικροαστοί οφείλουν ακόμα να ταυτίζονται («ο κανονισμός είναι κανονισμός») για να υπάρξουν ή, τουλάχιστον, για να τους αναγνωριστεί η κοινωνική τους ύπαρξη, κυρίως στις συγκρούσεις τους με τους αστούς[18]. Και η δύσπιστη φρόνηση που αναχαιτίζει την εντολή προς εκπροσώπηση ή τη στράτευση δεν έχει τίποτα κοινό με τη βεβαιότητα ότι είσαι ο καλύτερος εκπρόσωπος απαράμιλλων σκέψεων και γνωμών.

Μπορούμε να δούμε στο γεγονός πως τα ανώτερα στελέχη λένε σε μεγαλύτερο ποσοστό ότι σε θέματα πολιτικής πληροφόρησης εμπιστεύονται κυρίως τις καθημερινές εφημερίδες (στο 27% και στο 24% των περιπτώσεων για τα μεσαία στελέχη και τους δημόσιους υπάλληλους αντίστοιχα, έναντι 14% των αγροτών, 11% των εργατών, 8% των τεχνιτών και των μικρεμπόρων) ή τις εβδομαδιαίες (19%, έναντι 7% των μεσαίων στελεχών και των δημόσιων υπαλλήλων, 6% των εργα-

---

[17] Δεν είναι σπάνιο οι απαιτήσεις της ατομικής σωτηρίας —βραδινά μαθήματα ή υπακοή προς τους ανωτέρους— να έρθουν σε σύγκρουση με τις απαιτήσεις της συλλογικής σωτηρίας —συμμετοχή στις συνδικαλιστικές δραστηριότητες κτλ.— για πρακτικούς λόγους και επίσης επειδή διαπνέονται από δύο εντελώς αντίθετες θεωρήσεις του κοινωνικού κόσμου. Τα εγχειρήματα μετεκπαίδευσης ή εσωτερικής προαγωγής (εσωτερικοί διαγωνισμοί κτλ.) δε θα επικυρώνονταν τόσο θετικά αν δεν εγγυώνταν, όσο και η τεχνική τελειοποίηση, την προσχώρηση στο θεσμό και στην κοινωνική τάξη.

[18] Θα έπρεπε να επικαλεστούμε εδώ όλη τη φιλολογία που παράγεται από τους υπερασπιστές του «ιατρικού σώματος» προκειμένου να υπερασπιστούν τη μοναδικότητα της ιατρικής πράξης, που εκτελείται ελεύθερα από έναν ελεύθερο (και μοναχικό) άνθρωπο, ή τις αγανακτισμένες διαμαρτυρίες που έχει προξενήσει στους υπερασπιστές της πανεπιστημιακής τάξης η διεκδίκηση της αναγνώρισης των συλλογικών εργασιών.

τών, 5% των τεχνιτών και μικρεμπόρων και 4% των αγροτών) μια εκδήλωση του μελήματος (που αυξάνει με το μορφωτικό επίπεδο) να *διαμορφώσουν γνώμη*, κατά το κοινώς λεγόμενο, προστρέχοντας στο ειδικότερο και νομιμότερο εργαλείο, την εφημερίδα τη λεγόμενη «γνώμης», την πολιτικά τοποθετημένη, που μπορεί κανείς να την επιλέξει σε συνάρτηση με τη γνώμη του, σε αντίθεση με την τηλεόραση ή το ραδιόφωνο, «μέσα μαζικής επικοινωνίας», που προσφέρουν προϊόντα γενικής χρήσεως (SOFRES, *Télévision et politique*, Μάιος 1976). Και μπαίνει κανείς στον πειρασμό να αναγνωρίσει μια αντίθεση ίδιας δομής στο γεγονός ότι τα ανώτερα στελέχη, προκειμένου να καρποφορήσουν οι διεκδικήσεις τους, επικαλούνται με ιδιάζουσα συχνότητα το *διάβημα* σε μια δημόσια υπηρεσία, ενώ οι εργάτες και οι δημόσιοι υπάλληλοι στηρίζονται στην *απεργία* συχνότερα από οποιαδήποτε άλλη κατηγορία και οι τεχνίτες, οι μικρέμποροι και τα μεσαία στελέχη επικαλούνται κυρίως τη *διαδήλωση*, αιφνίδια κινητοποίηση η οποία δεν υπάρχει πριν από την ευκαιρία που την προκάλεσε και δεν επιβιώνει ύστερα από αυτήν.

Είναι όμως αρκετό να υπενθυμίσουμε, έστω και συνοπτικά, τις κοινωνικές συνθήκες για τη συγκρότηση της διεκδίκησης της «προσωπικής γνώμης» και για την πραγματοποίηση της φιλοδοξίας αυτής, ώστε να καταστήσουμε φανερό ότι, σε αντιπαράθεση με την αφελή πίστη στην τυπική ισότητα ενώπιον της πολιτικής, η λαϊκή θεώρηση είναι ρεαλιστική, καθώς βλέπει μοναδική επιλογή, για όσους έχουν τα λιγότερα εφόδια, είτε απλούστατα την παραίτηση, καρτερική αναγνώριση της καταστατικής ανικανότητας, είτε την ολοκληρωτική ανάθεση εντολής προς εκπροσώπηση, ανεπιφύλακτη εναπόθεση του εαυτού την οποία δηλώνει θαυμάσια η θεολογική έννοια της *fides implicita*, σιωπηρή εμπιστοσύνη, σιωπηλή εναπόθεση του εαυτού, που επιλέγει το λόγο της επιλέγοντας τους δικούς της εκπροσώπους λόγου.

5. Τρόποι παραγωγής της γνώμης

Στην πραγματικότητα, όλες οι απαντήσεις δεν είναι γνώμες και οι πιθανότητες οι απαντήσεις μιας καθορισμένης ομάδας να μην είναι τίποτε άλλο από συγκαλυμμένη αποχή από την απάντηση, φιλοφρονητικές παραχωρήσεις στην προβληματική που της έχει επιβληθεί ή ηθικοπρακτικοί λόγοι που γίνονται αφελώς δεκτοί ως «προσωπικές γνώμες» φαίνεται να ποικίλλουν όπως και οι πιθανότητες αποχής από την απάντηση οι οποίες τις χαρακτηρίζουν. Και πράγματι, η ροπή και η ικανότητα κάποιου να φέρει τα ενδιαφέροντα και τις εμπειρίες του στην τάξη του πολιτικού λόγου, να αναζητήσει τη συνοχή των γνωμών του και να συσσωματώσει το σύνολο των θεσιληψιών του γύρω από ρητές και ρητά πολιτικές αρχές εξαρτώνται πολύ

στενά από το σχολικό του κεφάλαιο και, δευτερευόντως, από τη δομή του σφαιρικού του κεφαλαίου, που αυξάνει όπως το σχετικό βάρος του πολιτισμικού κεφαλαίου σε σχέση με το οικονομικό κεφάλαιο[19].

Δεν αρκεί να αναγνωρίσουμε τις ανισότητες καταστατικής ικανότητας, οι οποίες μας υποχρεώνουν να υπενθυμίσουμε τις κοινωνικές συνθήκες δυνατότητας της πολιτικής κρίσης· συγκαλύπτουμε πλήρως το θεμελιακότερο πολιτικό πρόβλημα, δηλαδή το ζήτημα των *τρόπων παραγωγής* της απάντησης σε μια πολιτική ερώτηση, όταν αποδεχόμαστε το νοησιαρχικό αξίωμα ότι κάθε απάντηση σε μια πολιτική ερώτηση παράγεται από ένα ενέργημα κρίσης και ένα ενέργημα καθαυτό πολιτικής κρίσης[20]. Στην πραγματικότητα, μια απάντηση σε μια ερώτηση την οποία, αγόμενοι από την εφαρμογή του κυρίαρχου ορισμού της πολιτικής, ταξινομούμε ως πολιτική (για παράδειγμα, μια ερώτηση για τις φοιτητικές διαδηλώσεις ή για την έκτρωση) μπορεί να παραχθεί σύμφωνα με τρεις πολύ διαφορετικούς τρόπους παραγωγής. Η αρχή παραγωγής της απάντησης μπορεί να είναι το *ταξικό ήθος*, γενεσιουργός φόρμουλα μη συγκροτημένη ως τέτοια, η οποία επιτρέπει να γεννηθούν σχετικά με όλα τα προβλήματα της καθημερινής ύπαρξης απαντήσεις αντικειμενικά συνεκτικές μεταξύ τους και συμβατές με τα πρακτικά αξιώματα μιας πρακτικής σχέσης με τον κόσμο· μπορεί επίσης να είναι μια *συστηματική πολιτική «συνολική αντίληψη»* (με την έννοια με την οποία μιλάμε για καλλιτεχνική συνολική αντίληψη), δηλαδή ένα σύστημα ρητών και ειδικά πολιτικών αρχών, υπαγόμενων στο λογικό έλεγχο και στην αναστοχαστική πρόσληψη, με δυο λόγια ένα είδος πολιτικής αξιωματικής (στη συνηθισμένη γλώσσα, μια «γραμμή» ή ένα «πρό-

---

[19] Η πρόταση αυτή, που έχει το ισοδύναμό της, όπως είδαμε, στην τάξη της αισθητικής, αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση της γενικότερης πρότασης σύμφωνα με την οποία η ροπή και η ικανότητα κάποιου να εξαρτήσει τις λεκτικές ή πρακτικές θεσιληψίες του από *ρητές αρχές*, υποκείμενες ως τέτοιες σε *εμπρόθετη συστηματοποίηση* (αρχές μιας ηθικής, μιας αισθητικής ή μιας πολιτικής σκέψης μάλλον παρά αρχές ενός ήθους), αυξάνουν όπως το σχολικό του κεφάλαιο· και η σχέση αυτή εγκαθιδρύεται τουλάχιστον εξίσου με τη διαμεσολάβηση των αναγκαίων συνθηκών ύπαρξης για την απόκτηση του σχολικού κεφαλαίου όσο και μέσω του αποτελέσματος των ειδικών ικανοτήτων τις οποίες αυτό εξασφαλίζει.

[20] Για να αποδείξουμε την αναλογία ανάμεσα στη δημοσκόπηση και στην ψήφο, θα έπρεπε να αναλύσουμε, πέρα από την πολιτική φιλοσοφία που είναι εγγεγραμμένη στην ίδια την έρευνα, τη φιλοσοφία που εμπεριέχεται στις αναλυτικές μεθόδους (και ιδίως στην καθαρά *αθροιστική* λογική της στατιστικής). Θα βλέπαμε έτσι ότι η δημοσκόπηση δεν είναι ποτέ τόσο κοντά στην αλήθεια της όσο όταν, αποσκοπώντας στην πρόβλεψη των αποτελεσμάτων μιας εκλογικής αναμέτρησης, προβαίνει σε εικονική ψηφοφορία.

γραμμα») η οποία επιτρέπει να γεννηθεί ή να προβλεφθεί η απειρία των πολιτικών κρίσεων και πράξεων των εγγεγραμμένων στον αλγόριθμο και μόνο αυτών· τέλος, μπορεί να είναι προϊόν μιας *επιλογής σε δύο βαθμούς*, δηλαδή της εντόπισης, που διενεργείται με όρους γνώσης, των απαντήσεων που συνάδουν προς τη «γραμμή» η οποία ορίζεται από ένα *πολιτικό κόμμα*, με την έννοια αυτή τη φορά της οργάνωσης που προμηθεύει μια πολιτική «γραμμή» σχετικά με ένα σύνολο προβλημάτων τα οποία συγκροτούνται και με τη συμβολή της ως πολιτικά, ενώ η προσχώρηση που εμπεριέχεται σ' αυτή τη σιωπηρή ή ρητή *ανάθεση εντολής προς εκπροσώπηση* μπορεί να έχει και η ίδια ως αρχή, όπως θα δούμε, την πρακτική αναγνώριση που διενεργείται από το ήθος ή τη ρητή επιλογή σε συνάρτηση με μια «συνολική αντίληψη»[21].

Όλα αντιπαραθέτουν την *εμπρόθετη συνοχή* των πρακτικών και των λόγων που γεννώνται βάσει μιας ρητής και ρητά «πολιτικής» αρχής και την *αντικειμενική συστηματικότητα* των πρακτικών που παράγονται βάσει μιας άρρητης αρχής, άρα εντεύθεν του «πολιτικού» λόγου, δηλαδή βάσει αντικειμενικά συστηματικών σχημάτων σκέψης και δράσης, που έχουν αποκτηθεί απλώς με την εξοικείωση, έξω από κάθε ρητή εγχάραξη, και ενεργοποιούνται κατά τον προαναστοχαστικό τρόπο. Οι δύο αυτές μορφές *πολιτικής διάθεσης*, χωρίς να είναι μηχανικά προσκολλημένες στην ταξική κατάσταση, συνδέονται μαζί της στενά, κυρίως μέσω των υλικών συνθηκών ύπαρξης, η ζωτική επείγουσα προτεραιότητα των οποίων επιβάλλεται με άνιση δριμύτητα, άρα και με άνιση ευκολία να «ουδετεροποιεί» συμβολικά, καθώς και μέσω της σχολικής κατάρτισης που είναι ικανή να παράσχει τα εργαλεία για το συμβολικό έλεγχο της πρακτικής, δηλαδή για τη ρηματοποίηση και την εννοιολόγηση της *πολιτικής εμπειρίας*. Η λαϊκίστικη τάση να προσφερθεί στις λαϊκές τάξεις μια «πολιτική» (όπως αλλού μια «αισθητική»), προικισμένη αυθόρμητα και ως εκ φύσεως με τις ιδιότητες που περιλαμβάνονται στον κυρίαρχο ορισμό της πολιτικής, αγνοεί ότι ο πρακτικός έλεγχος που εκφράζεται στις καθημερινές επιλογές (οι οποίες επιδέχονται ή δεν επιδέχονται να συγκροτηθούν ως πολιτικές εν αναφορά προς τον κυ-

---

[21] Αρκεί να επισημάνουμε ότι είναι πολύ συνηθισμένο η επιλογή σε δύο βαθμούς να παρατηρείται στον τομέα του γούστου όπου, όπως έχουμε συχνά δείξει, οι καταναλωτές επιλέγουν μια μονάδα παραγωγής ή διάχυσης (ένα περιοδικό, ένα θέατρο, ένα ραδιοφωνικό σταθμό κτλ.) και, διαμέσου της επιλογής αυτής, τα όποια επιλεγμένα προϊόντα εκείνη προσφέρει, όταν δεν εκχωρούν απλούστατα την επιλογή σε αισθητικούς εντολοδόχους, διακοσμητές, αρχιτέκτονες και άλλους πωλητές αισθητικών υπηρεσιών, που παίζουν στα θέματα αυτά ρόλο παραπλήσιο με το ρόλο του κόμματος.

ρίαρχο ορισμό της πολιτικής) θεμελιώνεται όχι στις ρητές αρχές μιας συνείδησης συνεχώς γρηγορούσας και καθολικά ικανής αλλά στα άρρητα σχήματα σκέψης και δράσης της ταξικής έξης. Δηλαδή, αν έπρεπε να περιοριστούμε στις απλουστευτικές ή απλοϊκές φόρμουλες της πολιτικής συζήτησης, στο ταξικό ασυνείδητο μάλλον παρά στην ταξική συνείδηση.

Έτσι, όλες οι κατηγορίες, εκτός από τα ανώτερα στελέχη, όταν τις φέρνει κανείς αντιμέτωπες με ένα ζήτημα οικιακής ηθικής, το ζήτημα της σεξουαλικής αγωγής, που τείνει να αναγορευθεί σε πολιτικό ζήτημα διαμέσου της σχολικής θεσμοθέτησης, παράγουν απαντήσεις οι οποίες, καθώς κατευθύνονται από το ταξικό ήθος, είναι σχεδόν ανεξάρτητες από τις δηλωμένες πολιτικές γνώμες: οι γεωργοί, για παράδειγμα, κρίνουν σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους άλλους είτε ότι δεν πρέπει να μιλάμε για σεξουαλικότητα στα παιδιά, είτε ότι δεν πρέπει να τους δίνεται σεξουαλική αγωγή πριν από τα δεκαπέντε τους χρόνια, ενώ οι υπάλληλοι και τα μεσαία στελέχη, που η πολιτισμική καλή τους θέληση τους οδηγεί να αναγνωρίσουν, στο συγκεριμένο τομέα όπως και αλλού, το κυρίαρχο κανονιστικό πρότυπο (που υπενθυμίζει την παρουσία του διαμέσου της ίδιας της ερώτησης), λένε σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους άλλους ότι πρέπει η σεξουαλική αγωγή να δίνεται πριν από τα έντεκα· στον αντίθετο πόλο, και για τις δύο κατηγορίες, οι παραλλαγές ανάλογα με το πολιτικό ανήκειν εξακολουθούν να μην είναι ιδιαίτερα τονισμένες. Απεναντίας, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, οι απαντήσεις των ανώτερων στελεχών και των ελεύθερων επαγγελματιών εκφράζουν αδιαχώριστα και ένα ταξικό ήθος, που ωθεί προς μια κάποια παιδαγωγική χαλαρότητα, και ρητά πολιτικές αρχές: το 80% όσων δηλώνουν μάλλον της αριστεράς θεωρούν ότι πρέπει να δίνεται σεξουαλική αγωγή πριν από τα έντεκα χρόνια, έναντι 50% όσων δηλώνουν κοντά στο κέντρο και 33% όσων δηλώνουν της δεξιάς. Όπου βλέπουμε ότι, όπως έχουμε δείξει για την «καθαρή» αισθητική διάθεση, που οδηγεί κάποιον να μετατρέψει κάθε αισθητική επιλογή σε εκδήλωση μιας αισθητικής «συνολικής αντίληψης», η ροπή κάποιου να διενεργήσει τις καθημερινές επιλογές ορμώμενος από καθαρά πολιτικές αρχές, δηλαδή στη λογική της πολιτικής «συνολικής αντίληψης» και όχι της ηθικοπρακτικής διαίσθησης, αποτελεί και η ίδια διάσταση ενός ήθους που εκφράζεται επίσης στη σχέση με τη γλώσσα, με το σώμα, με τους άλλους και εν γένει με τον κόσμο.

Στην πραγματικότητα, οι δύο τελευταίοι τρόποι παραγωγής της γνώμης διακρίνονται από τον πρώτο στο εξής, ότι οι καθαυτό πολιτικές αρχές παραγωγής της πολιτικής κρίσης άγονται στο ρητό επίπεδο και συγκροτούνται ως τέτοιες είτε μέσω του θεσμού στον οποίο επαφίεται κανείς για την παραγωγή και τη διαχείριση των αρχών αυτών είτε μέσω του μεμονωμένου πολιτικού δρώντος ο οποίος, ως ιδιοκτήτης δικών του εργαλείων παραγωγής των πολιτικών ερωταπαντήσεων, μπορεί να κομίσει συστηματικές και συστηματικά πολιτικές απαντήσεις σε προβλήματα φαινομενικά

τόσο διαφορετικά όσο ο αγώνας των εργαζομένων στο εργοστάσιο του Λιπ, η σεξουαλική αγωγή ή η μόλυνση. Στις δύο αυτές περιπτώσεις, η σχέση ανάμεσα στην κοινωνική τάξη και στην πολιτική γνώμη δεν εγκαθιδρύεται πλέον άμεσα, διαμέσου του ταξικού ασυνειδήτου και μόνο: προκειμένου να κατανοήσουμε σωστά τις πολιτικές γνώμες και να τις εξηγήσουμε πλήρως, θα πρέπει να εισαγάγουμε μια καθαυτό πολιτική βαθμίδα ισχύος, είτε την πολιτική «γραμμή» ή το «πρόγραμμα» του πολιτικού κόμματος που έτσι επενδύεται, ντε φάκτο, με το μονοπώλιο ως προς την παραγωγή των αρχών παραγωγής των πολιτικών γνωμών, είτε την πολιτική αξιωματική η οποία επιτρέπει την παραγωγή μιας καθαυτό πολιτικής γνώμης σε όλα τα ζητήματα, είτε συγκροτούνται πολιτικά είτε όχι[22]. Γεγονός παραμένει ότι, για όσα προβλήματα δεν είναι συγκροτημένα ως «συνολική αντίληψη» ή συγκροτημένα από το κόμμα, οι δρώντες παραπέμπονται στο ήθος (μέσω του οποίου εκφράζονται οι ιδιαίτερες κοινωνικές συνθήκες παραγωγής που παράγουν αυτό το ήθος). Τούτο συμβαίνει με τους συνηθισμένους δρώντες αλλά και με τους επαγγελματίες παραγωγούς, διανοούμενους, κοινωνιολόγους, δημοσιογράφους ή πολιτικούς: στην παραγωγή του (επιστημονικού ή άλλου) λόγου για τον κοινωνικό κόσμο, καθώς και στον προσδιορισμό μιας γραμμής πολιτικής δράσης επ' αυτού του κόσμου, το ταξικό ήθος επιφορτίζεται με το έργο να αναπληρώσει τις ανεπάρκειες της αξιωματικής και της μεθόδου (ή τον ανεπαρκή έλεγχο αυτών των εργαλείων σκέψης και δράσης). Η «εργατοκρατία» των επαναστατικών κομμάτων βρίσκει πιθανότατα τις ρίζες της σ' αυτή τη διαίσθηση της δυαδικότητας των αρχών παραγωγής πολιτικών γνωμών και δράσεων και σε έναν ορισμένο σκεπτικισμό, γερά θεμελιωμένο, που αφορά τη δυνατότητα απάντησης σε όλα τα *πρακτικά* ερωτήματα και σε όλες τις *πρακτικές* προκλήσεις της καθημερινής ύπαρξης βάσει των αρχών της πολιτικής αξιωματικής και μόνο. Δεν υπάρχει μεγαλύτερη αντίθεση, πάντως, από την αντίθεση ανάμεσα στη συνειδητή και σχεδόν βεβιασμένη συστηματικότητα της πολιτικής «συνολικής αντίληψης» και στην «εν εαυτή» συστηματικότητα των πρακτικών και των κρίσεων που γεννώνται βάσει των ασυνείδητων αρχών του ήθους·

---

[22] Με άλλα λόγια, η δηλωμένη πολιτική αφοσίωση ή ένταξη δεν είναι ένας παράγοντας σαν τους άλλους, τα αποτελέσματα του οποίου θα μπορούσαμε να τα μελετήσουμε όπως μελετάμε τα αποτελέσματα του φύλου, της ηλικίας ή του επαγγέλματος: οι καθαυτό πολιτικές αρχές λειτουργούν ως παράγοντες σχετικά αυτόνομοι ως προς τις οικονομικές και κοινωνικές καθορίζουσες οι οποίες (παρ' ότι η προσχώρηση στις αρχές αυτές δεν είναι ανεξάρτητη από τις καθορίζουσες αυτές) επιτρέπουν την παραγωγή γνωμών ή πρακτικών που αντίκεινται στο άμεσο προσωπικό συμφέρον.

ή ακόμα ανάμεσα στην ελάχιστη και ταυτόχρονα θεμελιώδη συνείδηση που είναι αναγκαία για να εκχωρήσει κανείς σε ένα κόμμα την παραγωγή των αρχών παραγωγής των πολιτικών γνωμών και στη συστηματική συνείδηση που του επιτρέπει να συγκροτήσει όλες τις καταστάσεις ως πολιτικές και να τους δώσει μια πολιτική λύση που έχει γεννηθεί βάσει καθαυτό πολιτικών αρχών. Αν η πολιτική συνείδηση χωρίς τις διαθέσεις είναι εξωπραγματική και αβέβαιη, οι διαθέσεις χωρίς τη συνείδηση είναι αδιαφανείς σ' αυτές τις ίδιες και επομένως τρωτές στη μεταστροφή που διενεργείται υπέρ των ψευδών αναγνωρίσεων[23].

Όσοι ανήκουν σε διανοητικά επαγγέλματα (διδάσκοντες, ερευνητές, καλλιτέχνες) δηλώνουν συχνότερα από όλους τους άλλους «οπαδοί επαναστατικών δράσεων», εχθρικοί προς τον «αυταρχισμό» και υπέρ της «διεθνούς ταξικής αλληλεγγύης»· θεωρούν συχνότερα ότι «η κρίση του Μάη του '68 υπήρξε επωφελής για το γενικό συμφέρον του πληθυσμού» και δηλώνουν εξίσου συχνά με τους εργάτες ότι «οι απεργιακές κινητοποιήσεις είναι δικαιολογημένες», ότι «το Λαϊκό Μέτωπο ήταν μια καλή εμπειρία», ότι προτιμούν το «σοσιαλισμό» από το «φιλελευθερισμό», ότι «τα πράγματα θα πήγαιναν καλύτερα αν κρατικοποιούνταν όλες οι σημαντικές βιομηχανίες». Οι απαντήσεις τους όμως προδίδουν μερικές φορές ένα ήθος σε ασυμφωνία με το λόγο τους: λένε συχνότερα από τους εργάτες ότι «η εμπιστοσύνη τους στα συνδικάτα» μειώθηκε από το Μάη του '68 και μετά ή ότι το σημαντικότερο χαρακτηριστικό ενός ατόμου είναι η προσωπικότητά του (οι εργάτες αναφέρουν συχνότερα την τάξη) ή ακόμα ότι «η οικονομική πρόοδος απέφερε όφελος στην πλειονότητα» (ενώ οι εργάτες θεωρούν περισσότερο ότι απέφερε σε μια μειονότητα). (Η ανάλυση αυτή στηρίζεται στα πορίσματα —όπως παρουσιάστηκαν από τον Ματτέι Ντογκάν στο Στρογγυλό Τραπέζι της Γαλλικής Εταιρείας Πολιτικών Επιστημών με θέμα «Οι εργάτες και η πολιτική στη Δυτική Ευρώπη»— μιας έρευνας που διεξήχθη μετά το 1968 σε ένα δείγμα 3.288 αντρών, από τους οποίους 176 εκπρόσωποι των διανοητικών επαγγελμάτων.) Δεν αποκλείεται η τάση των διανοουμένων προς την πολιτική υπερ-συνοχή, η οποία τους οδηγεί να εφαρμόζουν σε όλα τα προβλήματα τη διάθεση εκείνη που μπορεί να τα συγκροτήσει ως πολιτικά και να αναζητούν την τέλεια συνοχή όλων των θεσιληψιών σε όλες τις διαστάσεις της ζωής, να τους έχει επιβληθεί από τη θεμελιώδη δυσαρμονία που εγκαθιδρύεται εντός τους αντίθετα με ό,τι παρατηρείται στα μέλη των κυρίαρχων τμημάτων ανάμεσα στο ήθος και στο λόγο, προπαντός όταν κατάγονται από τα κυριαρχημένα τμήματα της κυρίαρχης τάξης.

---

[23] Μεταξύ όλων των διανοουμένων, ο Σαρτρ φαίνεται να συναισθάνθηκε με τον «αυθεντικότερο» τρόπο την αντίθεση ανάμεσα στην αφηρημένη εξωπραγματικότητα της «στράτευσης», που διώνεται πάντα ως αυθαίρετη καθόσον είναι προϊόν ελεύθερης επιλογής, και στην αδιαφάνεια μιας επιλογής που επιβάλλεται από τις συνθήκες ύπαρξης.

Οι διαθέσεις από τις οποίες εκπορεύεται η παραγωγή των γνωμών παραδίδονται ή προδίδονται κυρίως στον *τρόπο* με τον οποίο εκφράζονται οι γνώμες, δηλαδή σε όλα αυτά τα τίποτα που χάνονται σχεδόν αναπόφευκτα στη συνηθισμένη καταγραφή των απαντήσεων (η οποία είθισται να απλουστεύεται στο μέγιστο, για να ευνοηθεί η ταχύτητα και η τυποποίηση των ερευνητικών πράξεων). Το επακόλουθο είναι να τοποθετεί κανείς στην ίδια τάξη απαντήσεις οι οποίες, παρ' ότι ταυτόσημες αν ληφθούν στην ονομαστική τους αξία, ενδέχεται να εκφράζουν πολύ διαφορετικές διαθέσεις, οιωνούς δράσεων όχι απλώς πολύ διαφορετικών, αλλά και αντίθετων. Η κοινή διαίσθηση που ανιχνεύει σε αστάθμητους παράγοντες της στάσης του σώματος και των τρόπων, σε αποχρώσεις της επιχειρηματολογίας και της σωματικής *έξεως* τους διαφορετικούς τρόπους να είσαι «δεξιός» ή «αριστερός», «επαναστάτης» ή «συντηρητικός», απαρχή όλων των διπλών σημασιών και όλων των διπλών παιχνιδιών, υπενθυμίζει ότι η ίδια έξη ενδέχεται να οδηγεί στη σύζευξη φαινομενικά διαφορετικών γνωμών, ενώ διαφορετικές έξεις ενδέχεται να εκφράζονται σε γνώμες επιφανειακά (δηλαδή εκλογικά) παρόμοιες και ωστόσο διαχωρισμένες λόγω της τροπικότητάς τους. Έτσι, όταν σε έναν πληθυσμό φοιτητών ο Λίπσετ συμπεραίνει την απουσία κάθε σχέσης ανάμεσα στο επάγγελμα των γονέων και στην πολιτική θέση των παιδιών, χρεώνοντας όλες τις παρατηρούμενες διαφορές σε παράγοντες όπως τον τύπο πανεπιστημίου και σχολής, τούτο δε σημαίνει μόνο ότι ξεχνά πως, όπως έχουμε δείξει αλλού, οι διαφορές πανεπιστημιακής θέσης σε μια δεδομένη στιγμή συνιστούν τη σχολική αναμετάφραση διαφορών κοινωνικής καταγωγής για ένα καθορισμένο επίπεδο σχολικής επιτυχίας· προφανώς σημαίνει επίσης, και κυρίως, ότι, επειδή δε δόθηκαν μέσω του κατάλληλου ερωτηματολογίου οι δείκτες της τροπικότητας της πολιτικής πρακτικής και των πολιτικών κρίσεων, καταδικάστηκε να ταυτίζει θεσιληψίες οι οποίες, ακόμα κι αν είναι ταυτόσημες στο πολιτικό περιεχόμενό τους, ενδέχεται να εκφράζουν αντίθετες διαθέσεις και οι οποίες, όπως μαρτυρεί η μετέπειτα εξέλιξη, με τις μεταστροφές της, δεν προλέγουν τόσο καλά τις πρακτικές, βραχυπρόθεσμα και προπαντός μακροπρόθεσμα, όσο διάφορες φαινομενικά ασήμαντες λεπτομέρειες του φερσίματος ή του λεκτικού όπου εκφράζεται η τροπικότητα της «στράτευσης»· χωρίς μάλιστα να μιλήσουμε για τις λεγόμενες *εύγλωττες* σιωπές, που μπορεί να είναι επιδοκιμαστικές, ερωτηματικές, συναινετικές, εχθρικές, περιφρονητικές, καρτερικές κτλ.[24]

Ακριβώς την αντίθεση ανάμεσα στην πρώτη και στη δεύτερη αρχή, δηλαδή ανάμεσα στην παραγωγή σε πρώτο πρόσωπο και στην παραγωγή με

---

[24] Βλ. S. M. Lipset, «Students and Politics in Comparative Perspective», *Daedalus*, χειμώνας 1968, σσ. 1-20· για μια κριτική βασισμένη στην ανάλυση μιας έρευνας μεταξύ Γάλλων φοιτητών, βλέπε επίσης Y. Delsaut, «Les opinions politiques dans le système des attitudes: les étudiants en lettres et la politique», *Revue française de sociologie*, XI, 1, Ιανουάριος-Μάρτιος 1970, σσ. 3-33.

εξουσιοδότηση, επικαλούνται πάντα οι υπέρμαχοι της κατεστημένης τάξης όταν, σε περίπτωση απεργίας για παράδειγμα, αντιπαραθέτουν τη «δημοκρατική» λογική της ψήφου και της σφυγμομέτρησης στη «συγκεντρωτική» λογική της έκφρασης μέσω του συνδικάτου, προκειμένου να επιχειρήσουν έτσι να κόψουν την οργανική σχέση της κατ' εντολήν εκπροσώπησης και να περιστείλουν το άτομο στις δικές του δυνάμεις και μόνο, παραπέμποντάς το στο παραβάν, στο απομονωτήριο, στην απομόνωση. Και η δημοσκόπηση δεν κάνει τίποτε άλλο από το να εγκαθιδρύει έναν τρόπο παραγωγής των γνωμών ικανό να εξαναγκάσει τους πλέον στερημένους να παραγάγουν γνώμες αντίθετες από όποιες τους προσφέρουν (με τη διπλή έννοια) οι εξουσιοδοτημένοι εκπρόσωποί τους, θέτοντας έτσι υπό ερώτηση την εγκυρότητα του συμβολαίου εξουσιοδότησης[25]. Στην αντίθεση άλλωστε ανάμεσα σ' αυτούς τους δύο τρόπους παραγωγής της γνώμης αναφέρεται κανείς όταν, αναφορικά με πολιτικές πελατείες λίγο πολύ πλήρως ταγμένες στον έναν ή στον άλλον, την πελατεία των μαζικών κομμάτων από τη μια πλευρά και από την άλλη την πελατεία των «πρωτοποριακών» μικρών κομμάτων ή ομάδων, που σχεδόν η πλειονότητα των οπαδών τους είναι σε θέση να βιώνουν την πολιτική με όρους «συνολικής αντίληψης», αντιπαραθέτει δύο αντιλήψεις των σχέσεων ανάμεσα στο κόμμα και στις μάζες: την αντίληψη η οποία, τις περισσότερες φορές στο όνομα του «ρεαλισμού», ζητάει υψηλό βαθμό εξουσιοδότησης προς όφελος της κεντρικής διεύθυνσης και την αντίληψη η οποία προτρέπει στην αυτοδιαχείριση της πολιτικής γνώμης μέσω μιας ασύνειδης καθολίκευσης της σχέσης με την πολιτική που χαρακτηρίζει σε μικρούς ιδιοκτήτες εργαλείων παραγωγής των πολιτικών γνωμών, οι οποίοι δεν έχουν κανένα λόγο να εκχωρήσουν σε άλλους την εξουσία να παράγουν γνώμες αντί γι' αυτούς. Η εικόνα που σχηματίζει κανείς συνήθως για τη σχέση ανάμεσα στο μηχανισμό των κομμάτων και στην πελατεία τους —κυρίως η ιδεολογία της ατελούς παράστασης, σύμφωνα με την οποία «η πολιτική ελίτ δεν ανταποκρίνεται στη ζήτηση της κοινωνικής της βάσης» ή «δημιουργεί την πολιτική ζήτηση που της επιτρέπει να παραμείνει στην εξουσία»— αγνοεί τις *εντελώς διαφο-*

---

[25] Άρα δεν είναι τυχαίο ότι το πληρεξούσιο, (ή η *μέριμνα*), που είναι η συνθήκη της πρόσβασης στην πολιτική γνώμη για όσους έχουν αποστερηθεί την κατοχή των εργαλείων παραγωγής της «προσωπικής γνώμης», είναι ένας από τους λίγο πολύ σοφά συγκαλυμμένους στόχους της συντηρητικής ή «επαναστατικοσυντηρητικής» σκέψης (βλ. P. Bourdieu, «L'ontologie politique de Martin Heidegger», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 5-6, Νοέμβριος 1975, σσ. 109-156 [«Λογοκρισία και τυποθεσία», στο P. Bourdieu, «Γλώσσα και συμβολική εξουσία», *ό.π.*]).

ρετικές μορφές που η σχέση αυτή μπορεί να πάρει στην πραγματικότητα, ανάλογα με τα κόμματα και ανάλογα με τις πελατειακές κατηγορίες στο εσωτερικό του ίδιου κόμματος.

Οι παραλλαγές αυτές της σχέσης ανάμεσα στους εκπροσώπους και στους εντολοδότες τους εξαρτώνται, μεταξύ των άλλων, από τους τρόπους στρατολόγησης, κατάρτισης και προώθησης των πολιτικών ιθυνόντων (όπου έχουμε αφενός, για παράδειγμα, το κομουνιστικό κόμμα, που οφείλει να δημιουργήσει κατά κάποιον τρόπο ex nihilo τους πολιτικούς άντρες, μέσω μιας δράσης ολικής κατάρτισης την οποία αναλαμβάνει σχεδόν ολικά το κόμμα, και αφετέρου τα συντηρητικά κόμματα, που μπορούν να αρκεστούν να ενσωματώσουν σημαίνοντα πρόσωπα ήδη προικισμένα με μια γενική κατάρτιση και τα οποία άλλωστε καταλαμβάνουν μια κατεστημένη θέση)· από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της βάσης (και ιδίως από το επίπεδό της σε γενική παιδεία και από τους τρόπους πολιτικής σκέψης που τείνει να μεταχειρίζεται)· από τους τρόπους επεξεργασίας του πολιτικού λόγου ή, κάτι που καταλήγει στο ίδιο, από τους τρόπους οργάνωσης των ομάδων μέσα στις οποίες ο λόγος αυτός εκπονείται ή διαδίδεται κτλ.

Όλες οι πολιτικές κρίσεις, συμπεριλαμβανομένων και όσων υποτίθεται πως είναι οι πλέον φωτισμένες, διαθέτουν ένα αναπόφευκτο ποσοστό σε *fides implicita*, που οφείλεται στην ίδια τη λογική της πολιτικής επιλογής ως επιλογής *εκπροσώπων λόγου* και *πληρεξουσίων*, ως επιλογής ιδεών, γνωμών, προταγμάτων, προγραμμάτων, πλάνων, *ενσαρκωμένων σε «προσωπικότητες»* και εξαρτώμενων ως προς την πραγματικότητα και την αξιοπιστία τους από τις «προσωπικότητες» αυτές. Η αβεβαιότητα για το ίδιο το αντικείμενο της κρίσης, άνθρωπο ή ιδέες, είναι εγγεγραμμένη σε αυτή την ίδια τη λογική της πολιτικής λόγω της οποίας, σε οποιοδήποτε τυχόν καθεστώς, η φροντίδα της διαμόρφωσης και της επιβολής πολιτικών προβλημάτων ή λύσεων ανατίθεται αναγκαία σε ανθρώπους, ούτως ώστε οι πληρεξούσιοι αυτοί να μπορούν πάντα να επιλέγονται είτε για το (αντικειμενοποιημένο) *πρόγραμμά* τους, με την έννοια καταλόγου ήδη σχηματισμένων κρίσεων και ήδη εξαγγελμένων και δημοσιοποιημένων (στη λογική του *όρκου*) μέτρων προς λήψη, είτε για την «προσωπικότητά» τους, δηλαδή για την έξη τους ως *ενσωματωμένο πρόγραμμα* (με την έννοια της πληροφορικής), ως αρχή γενεσιουργό ενός συνόλου κρίσεων και δράσεων (τα «πολιτικά μέτρα») οι οποίες, τη στιγμή της «επιλογής», δεν είναι ρητά διατυπωμένες ούτε από τον υποψήφιο ούτε από τον εκλογέα και τις οποίες επομένως θα πρέπει κανείς να *προαισθανθεί* διαμέσου των λεπτών ενδείξεων των διαθέσεων που παραδίδονται μόνο διαμέσου της σωματικής έξεως, του λεκτικού, της στάσης, των τρόπων. Δεν υπάρχει πολιτική «επιλογή»

που να μη λαμβάνει υπόψη, αδιαχώριστα, και την προσωπικότητα του εγγυητή και το τι αυτός εγγυάται. Ο εντεταλμένος εκπρόσωπος είναι εκείνος που εκφράζει τις ήδη εκφρασμένες γνώμες των εντολέων του («είναι δεμένος», όπως λένε, με ένα πρόγραμμα, είδος συμβολαίου ρητής εξουσιοδότησης) και ταυτόχρονα εκείνος ο οποίος, δρώντας περισσότερο σύμφωνα με το ενσωματωμένο πρόγραμμα παρά με το αντικειμενοποιημένο πρόγραμμα —ή σύμφωνα με τα ειδικά συμφέροντα που σχετίζονται με τη θέση του στο πεδίο ιδεολογικής παραγωγής—, εκφράζει τις ακόμα αδιατύπωτες, άρρητες και δυνητικές γνώμες και ο οποίος, ως εκ τούτου, τις φέρνει στην ύπαρξη· μπορεί μάλιστα να χρησιμοποιήσει το μονοπώλιο της ομιλίας που του δίνει η καταστατική του θέση ως αναγνωρισμένου εκπροσώπου λόγου για να προσφέρει στους εντολοδότες του, μέσω ενός *μη εξακριβώσιμου σφετερισμού*, προσδοκίες, προθέσεις, απαιτήσεις στις οποίες δεν αναγνωρίζουν τον εαυτό τους (και οι οποίες ενδέχεται να είναι, ανάλογα με την περίπτωση, μιας πρωτοπορίας ή μιας οπισθοφυλακής της ομάδας στο σύνολό της). Με δυο λόγια, φαίνεται ότι επειδή ο εντελλόμενος εκπρόσωπος είναι ο εγγυητής του προγράμματος όχι μόνο ως *opus operatum*, ως σύνολο ήδη διατυπωμένων προτάσεων, αλλά και ως *modus operandi*, ως σύνολο αρχών οι οποίες γεννούν προτάσεις που ακόμα δεν έχουν συγκροτηθεί («η γραμμή»), γι' αυτό, για να υιοθετήσουμε μια φράση του Ντυρκέμ, στο συμβόλαιο πολιτικής εξουσιοδότησης ποτέ δεν απορρέουν όλα από τη σύμβαση.

Έτσι, οι οπαδοί μιας αλλαγής, αναγκασμένοι καθώς είναι να παράγουν ολοφάνερα, σε μορφή αντικειμενοποιημένου προγράμματος, τις αιρετικές προθέσεις τους, σε ρήξη με τη δόξα, συνηθισμένη προσχώρηση στη συνηθισμένη τάξη η οποία, ως αυτονόητη, εξυπακούεται, είναι περισσότερο εκτεθειμένοι στην αντίφαση ανάμεσα στο πρόγραμμα που εκφωνεί ο εκπρόσωπος λόγου και στο άρρητο πρόγραμμα που προδίδει η έξη του, και αυτό πόσο μάλλον όταν, εξαιτίας των κρυμμένων συνθηκών της πρόσβασης στην πολιτική ικανότητα (και ιδίως στη μόρφωση), οι κάτοχοι του μονοπώλιου της παραγωγής ή και της αναπαραγωγής του ρητού προγράμματος αποτελούν προϊόν κοινωνικών συνθηκών παραγωγής (αντιληπτών στα ορατά σημεία της έξης τους), οι οποίες έχουν κάθε πιθανότητα να είναι διαφορετικές από τις συνθήκες στις οποίες έχουν παραχθεί οι εντολοδότες τους. Αντίθετα, όσοι δεν έχουν άλλη πρόθεση παρά να παρατείνουν την κατεστημένη τάξη μπορούν να κάνουν οικονομία αυτής της εργασίας διάρρηξης και να αρκεστούν να παρουσιάζουν, με τη μορφή του προσώπου τους, της διάκρισής του, της κομψότητάς του, της κουλτούρας του και επίσης των *ιδιοτήτων* του (τίτλοι ευγενείας, τίτλοι σπουδών κτλ.), τις εγγυήσεις ενός ενσωματωμένου προγράμματος συντήρησης· έχουν αυθόρμητα, με φυσικότητα, τη

Διάγραμμα 18. Γνώμες για την ελευθερία που παραχωρείται στα κορίτσια των 18 ετών ανάλογα με την πολιτική επιλογή

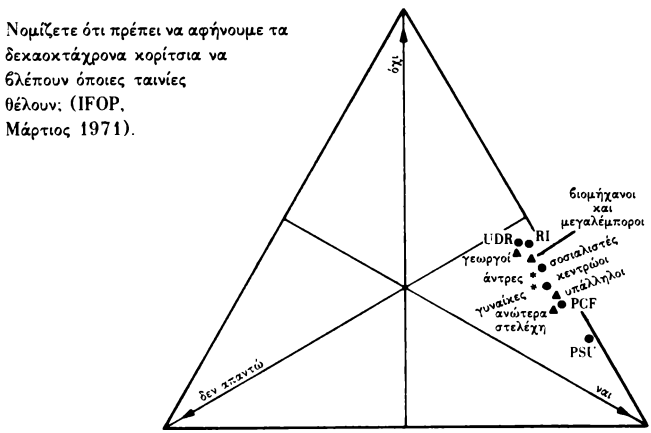

Όπως φαίνεται και στην περίπτωση που εξεικονίζεται με αυτό το τρίγωνο, οι ψηφοφόροι του PSU [Parti socialiste unifié: Ενοποιημένο Σοσιαλιστικό Κόμμα, με κομουνιστές, σοσιαλιστές και σοσιαλδημοκράτες] καταλαμβάνουν εντελώς αξιοσημείωτη θέση οσάκις το ζητούμενο είναι η καταδήλωση πολιτικών αρχών σε χώρους που προσφέρονται σε ηθικοπρακτική αντίληψη. Έτσι, για παράδειγμα, 53% ανάμεσά τους αποδοκιμάζουν την κρίση σύμφωνα με την οποία «οι εκπαιδευτικοί δεν είναι αρκετά αυστηροί με τους νέους», έναντι μόνο 33% στο PC [Parti communiste: Κομουνιστικό Κόμμα], 28% στους Σοσιαλιστές, 22,5% στους οπαδούς του UDR [Union des démocrates pour la Republique: Ένωση δημοκρατικών πολιτών, γκολλιστές], 20% στους RI [Republicains Independants: Ανεξάρτητοι δημοκράτες, με ιδρυτή τον Ζισκάρ ντ'Εσταίν]. Αντίστοιχα είναι και οι περισσότερο επιρρεπείς στην αποδοκιμασία κρίσεων όπως «οι εκπαιδευτικοί στη Γαλλία έχουν πάρα πολλές διακοπές» ή «οι εκπαιδευτικοί το παρακάνουν με την πολιτική» (IFOP, Μάρτιος 1970).

σωματική έξιν, το λεκτικό, την προφορά που ταιριάζει στα λόγια τους και η συμφωνία ανάμεσα στην ομιλία και στην προσωπικότητα που την εκφέρει είναι άμεση, τέλεια, φυσική.

6. Αποστέρηση της κατοχής και παραποίηση

Αυτή η ουσιώδης αμφισημία της πολιτικής επιλογής είναι απλώς ένας από τους λόγους για τους οποίους δεν υπάρχει δρων, κι ας πρόκειται για τους δεξιοτέχνες της πολιτικής συνείδησης, που να μην προσφεύγει, στην πρακτική, και τόσο περισσότερο όσο *λιγότερο πολιτικά συγκροτημένη είναι η κατάσταση στην οποία έχει να ανταποκριθεί*, σε διαφορετικούς τρόπους

παραγωγής. Οι δύο καθαυτό πολιτικοί τρόποι παραγωγής, η πληρεξουσιότητα και η αυτόνομη παραγωγή, είναι τόσο συχνότεροι, σε κατά τα άλλα όμοιες συνθήκες, όσο σαφέστερα αναγνωρισμένο ως πολιτικό είναι το τιθέμενο πρόβλημα. Είναι επίσης τόσο συχνότεροι, αναφορικά με προβλήματα πολιτικά συγκροτημένα, όσο υψηλότερη είναι η πολιτική συνείδηση: με άλλα λόγια, εξαρτώνται από το σύνολο των παραγόντων (φύλο, μορφωτικό επίπεδο, κοινωνική τάξη κτλ.) που υπαγορεύουν τη ροπή των ερωτηθέντων να απαντήσουν στις ειδικότερα πολιτικές ερωτήσεις (σε αντίθεση με τη ροπή τους να απέχουν).

Σύμφωνα με την έρευνά μας, το ποσοστό εκείνων που *αναγνωρίζουν* ως πολιτικά όλα ή σχεδόν όλα τα προβλήματα που τους προτάθηκαν, ισχνότατο στους μη πτυχιούχους, αυξάνει σταθερά με το μορφωτικό επίπεδο και φτάνει τα δύο τρίτα στους κατόχους του bac και της licence. (Προφανώς, επειδή επρόκειτο για «προβλήματα», οι αποκλίσεις ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο είναι εδώ μεγαλύτερες απ' ό,τι στην περίπτωση της ικανότητας να ταυτοποιηθούν ως πολιτικές διάφορες δράσεις.) Όπως ήταν αναμενόμενο, οι αποκλίσεις που χωρίζουν τους διαφορετικούς δρώντες ανάλογα με το σχολικό κεφάλαιο μεγαλώνουν όταν πρόκειται για «προβλήματα» που *πρωτοεμφανίστηκαν πριν από σχετικά λίγο καιρό* στους πολιτικούς διαξιφισμούς, όπως είναι η γυναικεία απελευθέρωση, η προστασία της φύσης ή η σεξουαλική αγωγή, ή προβλήματα που μετά βίας τίθενται έξω από το πεδίο ιδεολογικής παραγωγής, όπως η κατάργηση των λατινικών στη μέση εκπαίδευση. Επίσης όμως παρατηρούμε μη αμελητέες παραλλαγές της ικανότητας να εντοπιστούν ως πολιτικά διάφορα προβλήματα όπως η ανεργία, η συμμετοχή στην επιχείρηση, η αύξηση των μισθών στις επιχειρήσεις ή η τιμή του κρέατος.

Αυτό σημαίνει ότι η σχέση ανάμεσα στην κοινωνική τάξη και στις πολιτικές γνώμες παραλλάσσει ανάλογα με την κοινωνική τάξη, δηλαδή ανάλογα με τον τρόπο παραγωγής της γνώμης τον συχνότερο σ' αυτή την τάξη: η πιθανότητα να παραχθεί μια καθαυτό πολιτική απάντηση σε μια πολιτικά συγκροτημένη ερώτηση αυξάνει όσο ανερχόμαστε στην κοινωνική ιεραρχία (και στην ιεραρχία των εισοδημάτων και των τίτλων σπουδών).

Εξάλλου, από το χάσμα ανάμεσα στην ικανότητα να παραχθεί μια ελάχιστη απάντηση, επιδοκιμασία ή απόρριψη, και στην ικανότητα να παραχθεί η αντίστοιχη ερώτηση ή, τουλάχιστον, να ανασυσταθεί μέσα στην τιθέμενη ερώτηση η καθαυτό πολιτική σημασία την οποία περιβάλλεται για όποιους την παράγουν και τη θέτουν (δηλαδή στο πεδίο παραγωγής των καθαυτό πολιτικών προβληματικών) εκπηγάζει ένα *φαινόμενο επιβολής προβληματικής*, που μεταφράζεται σε μια *παραποίηση του νοήματος της*

Πίνακας 24. Το φαινόμενο επιβολής

Σε όλες τις χώρες, οι επιχειρήσεις ασκούν μια κάποια επιρροή στην πολιτική ζωή. Κατά τη γνώμη σας, η επιρροή αυτή είναι, στη Γαλλία, υπερβολικά μεγάλη, ακριβώς όση πρέπει, όχι αρκετά μεγάλη;

	Υπερβολική	Όση πρέπει	Όχι αρκετή	Χωρίς γνώμη
Αγρότες	28	13	3	*56*
Εργάτες, προσωπικό υπηρεσίας	34	19	*14*	33
Μικρέμποροι, τεχνίτες	39	23	7	31
Μεσαία στελέχη, υπάλληλοι	44	25	11	20
Ανώτερα στελέχη, ελεύθεροι επαγγελματίες				
Βιομήχανοι, μεγαλέμποροι	*55*	21	8	16

Βλέπουμε ότι το ποσοστό εκείνων που θεωρούν υπερβολική την επιρροή των «επιχειρήσεων» αυξάνει όσο ανεβαίνουμε στην κοινωνική ιεραρχία (και εύλογα υποθέτουμε, παρ' ότι δε διαθέτουμε δεδομένα, στην ιεραρχία του μορφωτικού επιπέδου), δηλαδή *αντιστρόφως ανάλογα*, και επακριβέστατα, προς το ποσοστό εκείνων που απέχουν από την απάντηση. Βλέπουμε έτσι μόνο 34% των εργατών να «κρίνουν» υπερβολικά σημαντική την επιρροή των «επιχειρήσεων», ενώ 52% καταφεύγουν στην αποχή ή στην ουδέτερη θέση, και ένα μη αμελητέο ποσοστό (14%) φτάνει μέχρι του σημείου να «κρίνει» αυτή την επιρροή υπερβολικά ισχνή.

Πηγή: SOFRES, *La politique et l'argent*, Νοέμβριος 1971.

προτεινόμενης απάντησης: και πράγματι, οι ερωτώμενοι δεν κατέχουν το νόημα της απάντησής τους, οσάκις επιλέγουν μία από τις προτεινόμενες απαντήσεις σε μια ερώτηση την οποία δεν έχουν πραγματικά τα μέσα να θέσουν, επιτρέποντας έτσι να αντιμετωπιστεί ως προσωπική τους γνώμη μια γνώμη η οποία, ακόμα κι αν κατά τύχη τους εκφράζει, τους είναι παντελώς ξένη, ή οσάκις απαντούν όχι στην τιθέμενη ερώτηση αλλά σ' εκείνην που όφειλαν οι ίδιοι να παραγάγουν για να προσπαθήσουν να ιδιοποιηθούν το αρχικό ερώτημα (και είναι γεγονός ότι η εργασία επανιδιοποίησης, η οποία εκδηλώνεται σχεδόν πάντα με την αναμετάφραση σε μια άλλη γλώσσα, «εξορθολογισμός των επιλογών του προϋπολογισμού» που γίνεται «αποφεύγω τις σπατάλες», αγνοείται σχεδόν πάντα από τους πολιτικολόγους, είτε ήδη από το επίπεδο της παρατήρησης είτε τη στιγμή της κωδικοποίησης).

Απ' ό,τι φαίνεται, έχει πλέον αποδειχθεί ότι, *στην κατάσταση έρευνας*, οι λιγότερο ικανοί δρώντες είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου στο έλεος των αποτελεσμάτων επιβολής που απορρέουν όλα, σε τελευταία ανάλυση, από το γεγονός ότι οφείλουν να επιλέξουν ανάμεσα σε απαντήσεις οι οποίες δε νοη-

ματοδοτούνται αν δεν παραπεμφθούν σε μια *πολιτική προβληματική*. Η προβληματική αυτή, τώρα, δεν είναι τίποτε άλλο από το πεδίο της ιδεολογικής παραγωγής ως τέτοιο, δηλαδή το σύμπαν των αντικειμενικών σχέσεων —που αναμεταφράζονται αυτομάτως σε *θεσιληψίες*, το περιεχόμενο των οποίων προσδιορίζεται από τον τόπο απ' όπου εκπέμπονται— ανάμεσα στις θέσεις τις οποίες κατέχουν και υπερασπίζονται στο πεδίο αυτό οι δρώντες και οι θεσμοί που ανταγωνίζονται για το μονοπώλιο της παραγωγής και της επιβολής της νόμιμης παράστασης του κοινωνικού κόσμου και της νόμιμης δράσης επ' αυτού του κόσμου. Δεν υπάρχει κανένας άλλος τρόπος να ιδιοποιηθούν πλήρως την προβληματική αυτή από το να συμμετάσχουν πραγματικά *στην παραγωγή της*, να καταλάβουν μια υπολογίσιμη θέση, δηλαδή μια θέση την οποία οι άλλοι οφείλουν να υπολογίζουν ή, καλύτερα, μια θέση που και μόνο η ύπαρξή της τροποποιεί τις άλλες θέσεις, αναγκάζοντας τους κατόχους τους να ξανασκεφτούν τις θεσιληψίες τους (αρκεί να σκεφτούμε τα δομικά επακόλουθα της εμφάνισης του αριστερισμού ως αγωνιστικής ιδέας στο πεδίο της ιδεολογικής παραγωγής). Τα πολιτικά «προβλήματα» (όπως όλα τα φιλοσοφικά, θρησκευτικά και άλλα προβλήματα) υπάρχουν πάντα εντός και μέσω της σχέσης ανάμεσα σε δύο ή περισσότερες ανταγωνιστικές ομάδες. Με άλλα λόγια, οι *αμύητοι*, επειδή δεν μπορούν να συμμετάσχουν ενεργά στο καθαυτό πολιτικό παιχνίδι που επιφυλάσσεται de facto για τους *επαγγελματίες πλήρους απασχόλησης* (πολιτικούς άντρες, επαγγελματικά στελέχη των κομματικών μηχανισμών —κατάλληλη λέξη για την περίπτωση—, πολιτικούς δημοσιογράφους, επαγγελματίες ιδεολόγους), δε θα είχαν πιθανότητες να αναγνωρίσουν στο σύμπαν των έτοιμων γνωμών ποιες τους ταιριάζουν, ποιες τους «πηγαίνουν», αν τα προσφερόμενα προϊόντα δεν έφεραν πάντα *το σήμα εργοστασίου*, τη φίρμα, την ετικέτα που αποτελεί οδόσημο και ταυτόχρονα εγγύηση. Ανακοινώνοντας ξεκάθαρα τη θέση στο πεδίο της ιδεολογικής παραγωγής η οποία εκφράζεται στην πράξη σε κάθε έγκυρη θεσιληψία, η ετικέτα, αυτή η *πολιτική αναφορά* σε μια αυθεντία (σε μια παπική εγκύκλιο, σε μια απόφαση της κεντρικής επιτροπής ενός κόμματος, σε ένα συγγραφέα αναγνωρισμένου κύρους κτλ.) επιτρέπει στον αμύητο να «βρει την άκρη», να βρει *τη θέση που είναι να πάρει*, είτε στη βάση της εντολής προς εκπροσώπηση την οποία χορηγεί ρητά ή σιωπηρά στους κατόχους μιας καθορισμένης θέσης στο πεδίο ιδεολογικής παραγωγής είτε χάρη στην πρακτική γνώση των ομολογιών ανάμεσα στο πολιτικό πεδίο (δηλαδή το πεδίο όπου διεξάγονται οι ταξικοί αγώνες, συνηθισμένοι ή έκτακτοι, υποβόσκοντες ή ανοιχτοί, ατομικοί ή συλλογικοί, αυθόρμητοι ή οργανωμένοι κτλ.), στο οποίο ξέρει πρακτικά να τοποθετηθεί και να

προσανατολιστεί, και στο πεδίο της ιδεολογικής παραγωγής, που αναπαράγει τη δομή του άλλου σύμφωνα με την προσίδια λογική του[26].

Η παραποίηση επέρχεται με σχεδόν αναπόφευκτο τρόπο οσάκις η ερώτηση καλεί δύο διαφορετικές αναγνώσεις και δεν μπορεί να προκαλέσει την απάντηση των αμύητων, αν δεν επαναφερθεί από το καθαυτό πολιτικό επίπεδο, όπου την τοποθετούν οι επαγγελματίες που την παράγουν και οι οποίοι θα σχολιάσουν ή θα αναλύσουν τα πορίσματα, στο επίπεδο της συνηθισμένης ύπαρξης, στην οποία εφαρμόζονται κατευθείαν τα ασύνειδα σχήματα του ήθους. Αυτό συμβαίνει, βέβαια, όταν η τάδε ή η δείνα ερώτηση έχει μεν ήδη συγκροτηθεί πολιτικά από την τάδε ή τη δείνα πολιτική ομάδα, άρα για το σύνολο του πεδίου της ιδεολογικής παραγωγής, αλλά όχι για εκείνους οι οποίοι, απομακρυσμένοι από τη λογική της παραγωγής της προβληματικής εξαιτίας της καταστατικής τους ανικανότητας, δεν μπορούν να την προσλάβουν παρά μόνο ως ερώτηση της «πρακτικής» εμπειρίας που ζητάει πρακτική, δηλαδή ηθικοπρακτική, απάντηση. Και έτσι οι λιγότερο εφοδιασμένοι με ειδική πολιτική ικανότητα έχουν κάθε πιθανότητα να καταταγούν στο στρατόπεδο των υπέρμαχων της ηθικής τάξης και της κοινωνικής τάξης, και μάλιστα να αποδειχθούν σ' αυτό τον τομέα συντηρητικότεροι από τους συνειδητούς συντηρητικούς της κοινωνικής τάξης, οσάκις ωθούνται να προσλάβουν σύμφωνα με τις κατηγορίες του ταξικού ήθους προβλήματα ήδη πολιτικά συγκροτημένα στο επίπεδο του πεδίου ιδεολογικής παραγωγής. Γιατί είναι γνωστό ότι, όσο παραμένουμε στην τάξη της οικιακής ηθικής, η ροπή προς το φιλελευθερισμό ή προς την ανεκτικότητα τείνει να αυξηθεί παράλληλα με την άνοδο στην κοινωνική ιεραρχία (κάτι που φαίνεται να επιτρέπει τις πασίγνωστες θέσεις περί «αυταρχισμού» των λαϊκών τάξεων) και αυτό, πιθανότατα, μέσω της ανύψωσης του μορφωτικού επιπέδου. Όμως η σχέση αυτή τείνει να αντιστραφεί μόλις η κοινωνική τάξη, και όχι απλώς και μόνο η ηθική τάξη, αμφισβητηθεί.

Ο Λίπσετ βασίζει όλη τη θεωρία του για την κοινωνιοδικία της αμερικανικής δημοκρατίας σε μια παρόμοια διαπίστωση: «περισσότερο στα αριστερά» (*liberal and leftist*) σε θέματα οικονομίας, τα μέλη των λαϊκών τάξεων αποδεικνύονται πιο

---

[26] Και πάλι εδώ η αναλογία με την αγορά των έργων τέχνης επιβάλλεται: τι θα ήταν το «γούστο» ως ενσωματωμένο σύστημα ταξινόμησης, αν έχανε ξαφνικά όλα τα σημεία αναφοράς, όλες τις αντικειμενοποιημένες ταξινομήσεις και ιδίως όλες τις ενδείξεις της θέσης στο πεδίο παραγωγής, όπως τα μέρη έκθεσης ή διαφήμισης κτλ., που επιτρέπουν τον εντοπισμό εκείνου το οποίο ο Φλομπέρ αποκαλούσε «σικ γνώμη»;

«αυταρχικά» «όταν ο φιλελευθερισμός ορίζεται σε μη οικονομικούς όρους» (δηλαδή όταν τίθεται θέμα πολιτικών ελευθεριών κτλ.) και, ανίκανα να προσπελάσουν την (ιδιοτελή) «ανιδιοτέλεια» που ορίζει κάθε αληθινή κουλτούρα, στην πολιτική όπως και αλλού, αγνοούν το «φιλελευθερισμό» τον οποίο η νέα αστική τάξη, τόσο αποφασιστικά μη καταπιεστική τουλάχιστον για την ίδια και για τα παιδιά της, καθιστά αφετηρία της δικής της τέχνης του ζην[27]. Επειδή ακριβώς για τις λαϊκές τάξεις ο αυταρχισμός είναι φύση, μπορούν και προσχωρούν εν επιγνώσει σε αυταρχικές ιδεολογίες· επειδή ακριβώς η έλλειψη ανοχής τις ωθεί σε μια απλοϊκή και μανιχαϊστική θεώρηση της πολιτικής, αναμένουν τη μεταβολή της συνθήκης τους αποκλειστικά από γοργούς και βίαιους μετασχηματισμούς. Ο «εξελιξιαρχικός χιλιασμός», που είναι το φυσικό επιστέγασμα αυτής της πολιτικής θεολογίας, μετατρέπει την άνοδο του βιοτικού και μορφωτικού επιπέδου των λαϊκών τάξεων σε κινητήρια δύναμη μιας παγκόσμιας κίνησης προς την αμερικανική δημοκρατία, δηλαδή προς την κατάργηση του αυταρχισμού και των όποιων τάξεων είναι φορείς του. Θα ήταν σχεδόν περιττό να υπενθυμίσουμε ότι, αν όσοι ανήκουν στην κυρίαρχη τάξη είναι στο σύνολο πιο «νεοτεριστές» στη σφαίρα της οικιακής ηθικής, ενώ είναι πιο «συντηρητικοί» στη σφαίρα την ευρύτερα αναγνωρισμένη ως «πολιτική», δηλαδή για όλα όσα εγγίζουν τη διατήρηση της πολιτικοοικονομικής τάξης και τις σχέσεις μεταξύ των τάξεων (όπως μαρτυρούν οι απαντήσεις τους στις ερωτήσεις για την απεργία, το συνδικαλισμό κτλ.), τούτο προφανώς συμβαίνει επειδή η ροπή τους να πάρουν «νεοτεριστικές» ή «επαναστατικές» θέσεις ποικίλλει αντιστρόφως ανάλογα προς το βαθμό στον οποίο οι υπό θεώρηση μετασχηματισμοί εγγίζουν την πηγή του προνομίου τους. Και έτσι, για να πάρουμε ένα πολύ επιμέρους παράδειγμα, σε ό,τι αφορά τους ξένους εργαζόμενους τα ανώτερα στελέχη ενδέχεται να φανούν πιο «φιλελεύθερα» από τους εργάτες, που θίγονται αμεσότερα από τον ανταγωνισμό: λένε πολύ συχνότερα από εκείνους ότι «η Γαλλία κάνει ανεπαρκή προσπάθεια για να επιτρέψει στους ξένους εργαζόμενους να στεγαστούν» (67% έναντι 48%), «για να τους δώσει κατάρτιση» (52% έναντι 36%) ή «για να τους υποδεχθεί φιλόξενα» (45% έναντι 33%). Ο «φιλελευθερισμός» τους όμως αμβλύνεται όταν αντιμετωπίζουν μέτρα ικανά να έχουν συνέπειες για τους ίδιους: 41% των ανώτερων στελεχών και των ελεύθερων επαγγελματιών εκτιμούν ότι «η Γαλλία κάνει ανεπαρκή προσπάθεια για να δώσει τους σωστούς μισθούς» στους ξένους εργαζόμενους, έναντι 43% των εργατών και 51% των υπαλλήλων και των μεσαίων στελεχών· 48% κρίνουν ότι «η Γαλλία θα έπρεπε να μειώσει ή να καταργήσει τη βοήθειά της στις υπανάπτυκτες χώρες», έναντι 31% των εργατών και 35% των υπαλλήλων και μεσαίων στελεχών (SOFRES, *La France, l'Algérie et le Tiers-Monde*, Φεβρουάριος 1971).

---

[27] Για μια κλασική έκθεση των θέσεων αυτών, βλέπε S.M. Lipset, «Democracy and Working Class Authoritarianism, *American Sociological Review*, XXIV, 4, Αύγουστος 1959, σσ. 482-501.

7. Ηθική τάξη και πολιτική τάξη

Η δυαδικότητα των αρχών παραγωγής του λόγου προδίδεται ακατάπαυστα, στον ίδιο αυτό λόγο των στρατευμένων ή των πλέον πολιτικοποιημένων εργατών, διαμέσου των αλλαγών τόνου και ύφους που παρατηρούνται από τον έναν τομέα στον άλλον ή και διαμέσου της διαρκούς έντασης, στους κόλπους του ίδιου λόγου, ανάμεσα στους δύο τρόπους έκφρασης: από τη μια πλευρά, είναι οι έτοιμες φόρμουλες, μικροί και μονοκόμματοι συμπαγείς όγκοι προκατασκευασμένης σκέψης και ομιλίας που δίνουν στα λόγια χροιά εννοιακής καθολικότητας αλλά επίσης ύφος μαθημένου μαθήματος και εκείνο το είδος εξωπραγματικότητας που είναι τόσο χαρακτηριστική των θεωρητικών αναπτύξεων (ένας σιδηροδρομικός υπάλληλος μπορεί να μιλήσει για «λιγότερο ευνοημένα στρώματα», όπως ένας έφηβος μπορεί να πραγματευθεί το θέμα «της σημερινής νεολαίας»), καθώς και οι λέξεις του λογιότερου πολιτικού λεξιλογίου («εντολοδότες», «επαναξιολόγηση των μισθών» κτλ.), που με την παρουσία τους σηματοδοτούν, μερικές φορές με αντίτιμο τη σύγχυσή τους («είναι αντίθετο προς το συμφέρον των δαπανών για μισθοδοσία» [αντί για των «μισθοσυντήρητων μαζών», *masse salariale* αντί για *masse salariée*]), ότι είναι κανείς ικανός να αντεπεξέλθει σε μια σχεδόν σχολική δοκιμασία και να υπερασπιστεί ένα καταστατικό κατηγόρημα του ανθρώπου και ταυτόχρονα ένα ζήτημα ταξικής τιμής, με δυο λόγια, ότι δεν αφήνεται να παραμυθιαστεί, ότι «έχει άμυνες» και ότι «ας κοπιάσουν, με το ψηστήρι τους, όλοι αυτοί οι πολιτικοί»· από την άλλη πλευρά, χωρισμένες από απότομες διακοπές στον τόνο, είναι οι πλέον συγκεκριμένες αναφορές στην άμεση εμπειρία στην αξεπέραστη μοναδικότητά της, που προσδίδει στο λόγο πραγματικότητα, πληρότητα, αυθεντικότητα, ενώ ταυτόχρονα τείνει να του απαγορεύσει την καθολίκευση, συνθήκη της κινητοποίησης.

Η δράση κατάρτισης μέσω της οποίας οι πολιτικές ή συνδικαλιστικές οργανώσεις αγωνίζονται να εγχαράξουν σε όσους έχουν τα λιγότερα πολιτικά εφόδια τη θέληση να έχουν μια γνώμη και να τους παράσχουν τα μέσα ώστε να την παραγάγουν, πιθανότατα εν μέρει επειδή προσκρούει διαρκώς σε αυτό το *φαινόμενο διασυνδέσεων* και στην τάση προς τον αυτοαποκλεισμό που επιβάλλεται από την αποστέρηση της κατοχής και από το αίσθημα της αδυναμίας, αναγκάζεται και η ίδια να παραπαίει διαρκώς ανάμεσα στο φορμαλισμό των γενικών στερεότυπων εκφράσεων σχετικά με τον κοινωνικοοικονομικό κόσμο και στις ευθείες αναφορές στην άμεση εμπειρία — χωρίς να μπορεί ποτέ να προβεί σ' εκείνη την αδύνατη για τον παραγωγό και μάλλον εξίσου για το δέκτη ανάλυση, που όντως θα συσχέτιζε την επιμέρους περίπτωση με τα έσχατα θεμέλιά της στην πολιτική οικονομία:

αν η προσοχή προς τη συγκεκριμένη κατάσταση είναι απαραίτητη για λόγους αξιοπιστίας, εξίσου επιβάλλεται και το ξεπέρασμα της ιδιαίτερης, επιμέρους περίπτωσης που περιχαρακώνει στην ιδιαιτερότητα, άρα απομονώνει, εφόσον αυτό ακριβώς το ξεπέρασμα είναι η συνθήκη της συλλογικής κινητοποίησης γύρω από *κοινά προβλήματα*. Αυτή η διαλεκτική του καθολικού και του επιμέρους είναι στην καρδιά της πολιτικής και κυρίως της επιχείρησης *πολιτικοποίησης*, με την αναγκαιότητα για τους μεν, το συμφέρον των οποίων είναι με την κατεστημένη τάξη, να καθολικεύσουν τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους, και για τους άλλους να προσλάβουν στην καθολικότητά της την ιδιαιτερότητα της συνθήκης τους. Τώρα, στην πολιτική πρακτική, την ποικιλότητα της οποίας ανασυστήνουν οι δημοσκοπήσεις με την ποικιλία των τομέων της ύπαρξης που θίγουν, περνάμε ανεπαίσθητα από τις επιμέρους και ιδιωτικές ερωτήσεις, κυρίως όλες όσες αφορούν την οικιακή ηθική (για παράδειγμα, τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών, τη σεξουαλικότητα, την εξουσία στην οικογένεια, τον καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στα φύλα κτλ.) και οι οποίες ενδέχεται να αποτελούν ήδη διακυβεύματα πολιτικών αγώνων για ορισμένες πρωτοπορίες, σε ερωτήσεις οι οποίες, παρ' ότι εξακολουθούν να αφορούν τη διαπαιδαγώγηση ή τη σεξουαλικότητα, τοποθετούνται σε ένα επίπεδο πιο γενικό και πιο αφηρημένο, δεδομένου ότι εμπλέκουν το σχολικό θεσμό, αλλά και πιο απομακρυσμένο από την πρακτική εμπειρία, όπως οι ερωτήσεις για τις παιδαγωγικές μεθόδους, τη στρατολόγηση, την κατάρτιση ή την αμοιβή των καθηγητών, την εισαγωγή της σεξουαλικής αγωγής ή της πολιτικής στα λύκεια, τις φοιτητικές διαδηλώσεις κτλ., ή τέλος σε ερωτήσεις που έχουν συγκροτηθεί ως πολιτικές από την παράδοση των συνδικαλιστικών ή πολιτικών αγώνων, όπως όλες όσες αναφέρονται στις απεργίες, στις σχέσεις εργοδοτών και εργαζομένων, στο ρόλο των συνδικάτων κτλ. Το φαινόμενο παραποίησης επέρχεται στο μέγιστο βαθμό όταν, σε διφορούμενες πολιτικές καταστάσεις, όπως είναι όλες οι κρίσιμες καταστάσεις που θέτουν υπό ερώτηση τα καθιερωμένα σημεία αναφοράς και σχήματα σκέψης (στη συγκεκριμένη περίπτωση, ακριβώς μετά το Μάη του '68), οι πλέον στερημένοι πολιτικά —που είναι επίσης κατά σημαντικό μέρος οι πλέον στερημένοι οικονομικά και πολιτισμικά— εφαρμόζουν σε πολιτικά προβλήματα ανεπαρκώς προσδιορισμένα ακόμα γι' αυτούς, όπως, για παράδειγμα, όσα θέτουν οι φοιτητικές διαδηλώσεις, τα σχήματα αντίληψης και αποτίμησης (στην προκειμένη περίπτωση, την ηθικοπρακτική αποστροφή τους για τους «γιους του μπαμπά τους» και για τις τρέλες της μποέμικης ζωής) βάσει των οποίων συνάγεται ο «αυταρχισμός» τους, ενισχύοντας έτσι τους συνήθεις υπέρμαχους της κατεστημένης τάξης.

Πίνακας 25. Πολιτική τάξη και ηθική τάξη

	Αγρότες	Τεχνίτες, μικρέμποροι	Εργάτες	Υπάλληλοι, μεσαία στελέχη	Ανώτερα στελέχη, ελεύθεροι επαγγελματίες
Η πολιτική τάξη					
Οι απεργίες κάνουν περισσότερο κακό παρά καλό στους εργαζόμενους (SOFRES, 1970)	*58*	57	35	33	42
Όταν γίνεται απεργία σε μια επιχείρηση, όσοι θέλουν να συνεχίσουν να δουλεύουν πρέπει να μπορούν να το κάνουν (SOFRES, 1970)	74	62	41	61	*82*
Οι εργοδότες και οι εργαζόμενοι έχουν τα ίδια συμφέροντα, πρέπει να δουλεύουν μαζί και να συνεννοούνται για το συμφέρον όλων (SOFRES, 1970)	72	*87*	53	60	80
Είναι ευνοϊκοί προς έναν κάποιο περιορισμό του δικαιώματος της απεργίας στο δημόσιο τομέα (SOFRES, 1970)	*60*	54	51	50	57
Θεωρούν ευκταίο ο ρόλος των συνδικάτων των μισθωτών στη Γαλλία να είναι λιγότερο σημαντικός απ' όσο είναι τώρα (IFOP, 1971)	16	*26*	7	14	20
Αποδοκιμάζουν το ρόλο που παίζουν στη Γαλλία					

Ένα κορίτσι μπορεί να βγαίνει μόνο του από τα 18 του χρόνια και πάνω (IFOP, 1959)	83	*88,5*	81,5	82	69,5
Δεν πρέπει να αφήνουμε τα δεκαοκτάχρονα κορίτσια να βλέπουν όποιες ταινίες θέλουν (IFOP, 1971)	*38,5*	*38,5*	31,5	29,5	28
Τα μεικτά σχολεία είναι κακό πράγμα για τη διαπαιδαγώγηση των κοριτσιών (IFOP, 1971)	*24*	*24*	20	14,5	8,5
Αποδοκιμάζουν τη δημιουργία μαθήματος σεξουαλικής αγωγής στα σχολεία (IFOP, 1966)	*33*	29	19	19	19
Η πώληση αντισυλληπτικού χαπιού στις ανύπαντρες ανήλικες να μη γίνεται χωρίς τη συγκατάθεση των γονέων (IFOP, 1967)	74	70	78	76	62
Φαίνεται προτιμότερο να λέμε στα παιδιά τι πρέπει να κάνουν και να αποφεύγουμε να δειχνόμαστε αδύναμοι μαζί τους (IFOP, 1972)	36	34	*40*	29	25

Η SOFRES συνομαδώνει τους διομήχανους και τους μεγαλέμπορους μαζί με τα ανώτερα στελέχη και τους ελεύθερους επαγγελματίες· η IFOP τους συνομαδώνει με τους τεχνίτες και τους μικρέμπορους. Δώσαμε εδώ τα ποσοστά των μελών κάθε κατηγορίας (π.χ. αγρότες) που επιδοκίμασαν καθεμία από τις προτεινόμενες κρίσεις (τα ποσοστά αποχής από την απάντηση είναι εν γένει μικρότερα στο σύνολο των τάξεων για όλες τις ερωτήσεις που άπτονται της ηθικής τάξης –με εξαίρεση τις ερωτήσεις για την πώληση αντισυλληπτικών στις ανήλικες και για την εισαγωγή του μαθήματος σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης– παρά για όσες αφορούν την πολιτική τάξη). Με έντονους χαρακτήρες σημειώνουμε τις ισχυρότερες τάσεις σε κάθε σειρά.

Αν οι ερωτήσεις για τις φασαρίες στα λύκεια και τις διαδηλώσεις στις πανεπιστημιακές σχολές ή για την πολιτική στα εκπαιδευτικά ιδρύματα έχουν την προδιάθεση να λειτουργήσουν ως παγίδες, τούτο συμβαίνει επειδή στην πραγματικότητα δε νοηματοδοτούνται παρά μόνο στα αληθινά συμφραζόμενά τους, την *κυρίαρχη προβληματική* ως σύνολο προβλημάτων που δημιουργούνται με αφετηρία το θεμελιακό ερώτημα της διατήρησης της κατεστημένης τάξης. Όπως δείχνει η απογραφή των ερωτήσεων που τέθηκαν από τα ινστιτούτα δημοσκοπήσεων, η προβληματική αυτή συγκεντρώνει τις ερωτήσεις που τίθενται σε όσους και μόνο σε όσους οφείλουν να λάβουν υπόψη, στον καθορισμό της πολιτικής τους, την κατανομή των γνωμών με αφορμή την πολιτική αυτή. Καθώς δε γνωρίζει άλλα προβλήματα πέρα από όσα θέτουν στον εαυτό τους οι κυρίαρχοι με αφορμή τις ομάδες που τους «θέτουν προβλήματα», αγνοεί τα προβλήματα τα οποία θέτουν στον εαυτό τους οι ομάδες αυτές (ή που τίθενται σ' αυτές).

Οι πλέον στερημένοι, καθόσον δεν ξέρουν, κυριολεκτικά μιλώντας, σε ποια ερώτηση απαντούν, καθόσον δε διαθέτουν τα συμφέροντα και τις διαθέσεις που θα τους επέτρεπαν να *επανενεργοποιήσουν* όντως την τιθέμενη ερώτηση, αναγνωρίζοντάς την ως επιμέρους μορφή του ερωτήματος της διατήρησης ή της ανατροπής της κατεστημένης τάξης, δεν απαντούν στην ερώτηση που τους έχει πραγματικά τεθεί, αλλά σε μια ερώτηση την οποία παράγουν με τα δικά τους μέσα, δηλαδή με αφετηρία πρακτικές αρχές του ταξικού τους ήθους. Όταν οι τιθέμενες ερωτήσεις τοποθετούνται στην ενδιάμεση περιοχή μεταξύ ηθικής και πολιτικής, τότε ακριβώς η μόλυνση της πολιτικής από την ηθική και η διολίσθηση της ηθικής αγανάκτησης στον πολιτικό συντηρητισμό φαίνονται καλύτερα, ιδίως σε όσους η θέση τους στον κοινωνικό χώρο τούς προδιαθέτει για μια ηθική αντίληψη του κοινωνικού κόσμου, όπως στη μικροαστική τάξη και ιδίως στα παρακμάζοντα άτομα ή τμήματα της τάξης αυτής. Είναι προφανές ότι από τη μνησικακία εκπηγάζουν οι αντιδραστικές ή επαναστατικοσυντηρητικές θεσιληψίες των μικροαστών που βρίσκονται σε παρακμή και οι οποίοι, καθώς διακατέχονται από το μέλημα να διατηρήσουν την τάξη παντού, στην οικιακή ηθική όπως και στην κοινωνία, επενδύουν στην ηθική αγανάκτηση ενάντια στην έκπτωση των ηθών ολόκληρη την εξέγερσή τους ενάντια στην έκπτωση της κοινωνικής τους θέσης, πλην όμως η μνησικακία κατατρύχει επίσης συχνότατα τον ιακωβίνικο ριγορισμό και την αξιοκρατική εξέγερση των ανερχόμενων μικροαστών, πεπεισμένων καθώς είναι ότι δικαιούνται να ζητήσουν το λογαριασμό από μια κοινωνική τάξη που δεν αντάμειψε αρκετά τα προτερήματά τους: απλή ανάποδη όψη της φιλόδοξης αξίωσης, διάθεση χαρακτηριστική των ομάδων των καταδικασμένων να καταλάβουν υποκειμενικά μια θέση που δεν τους αναγνωρίζεται αντικειμενικά, είναι ίδιον όλων όσοι

καταδικάζουν την κατεστημένη τάξη μόνο στο μέτρο όπου δεν τους χορηγεί την αναγνώριση που της χορηγούν, ακριβώς με την εξέγερσή τους, και όπου δεν ξέρει να αναγνωρίσει σ' εκείνους τις αξίες τις οποίες αναγνωρίζει επίσημα. Από αυτό προέρχεται και το γεγονός ότι ο φωτισμένος συντηρητισμός, πάντα έτοιμος να δεχτεί ή και να αναλάβει αλλαγές σε όλους τους τομείς που δεν εγγίζουν τα θεμέλια της κοινωνικής τάξης[28], βλέπει να του προσφέρεται, από δεξιά κι από αριστερά, ό,τι χρειάζεται για να δώσει, ως εκ της αντιθέσεως, την εντύπωση της πρωτοπορίας.

8. Ταξική έξη και πολιτικές γνώμες

Θα ήταν μάταιο, στο συγκεκριμένο τομέα όπως και αλλού, να αναζητήσουμε την εξηγητική αρχή των απαντήσεων σε έναν παράγοντα ή σε ένα καθαρά αθροιστικό σύνολο παραγόντων: και τούτο γιατί η έξη συσσωματώνει στην αρχικά συνθετική ενότητα μιας γενεσιουργού αρχής το σύνολο των αποτελεσμάτων των καθορισμών που επιβάλλονται από τις υλικές συνθήκες ύπαρξης (και η αποτελεσματικότητα των οποίων, όσο προχωράμε στο χρόνο, υπάγεται ολοένα περισσότερο στο αποτέλεσμα της δράσης κατάρτισης ή πληροφόρησης την οποία η έξη έχει υποστεί προηγουμένως). Η έξη είναι η *ενσωματωμένη τάξη* (που συμπεριλαμβάνει κοινωνικά σφυρηλατημένες βιολογικές ιδιότητες, όπως το φύλο ή την ηλικία) και, σε όλες τις περιπτώσεις ενδο- ή διαγενεϊκής μετατόπισης, διακρίνεται (ως προς τα αποτελέσματά της) από την *αντικειμενοποιημένη* σε μια δεδομένη στιγμή του χρόνου (με μορφή υπαρχόντων, ιδιοτήτων, τίτλων κτλ.) *τάξη*, επειδή διαιωνίζει μια διαφορετική κατάσταση των υλικών συνθηκών ύπαρξης, εκείνες από τις οποίες παράγεται και οι οποίες στην προκειμένη περίπτωση διαφέρουν λίγο πολύ από τις συνθήκες της πραγμάτωσής της. Οι καθορισμοί που ασκούνται στους δρώντες σε όλη τη διάρκεια της ύπαρξης συγκροτούν ένα σύστημα, στο εσωτερικό του οποίου δεσπόζουσα βαρύτητα

---

[28] Αυτός ο ηθικοπρακτικός φιλελευθερισμός θεμελιώνεται στους μετασχηματισμούς του τρόπου αναπαραγωγής της κυρίαρχης τάξης που καταγράφονται στις πρόσφατες μεταβολές του οικογενειακού δικαίου και έχουν αποτέλεσμα να καθιστούν άχρηστες ή και δυσλειτουργικές τις «αρετές» της παλιάς αστικής τάξης (εκείνες ακριβώς τις οποίες οι ακεραιοκράτες, καταδικασμένοι στην κοινωνική παρακμή λόγω της ανικανότητάς τους προς μετατροπές, πασχίζουν να διαιωνίσουν, λες και θεωρούν την αντιστροφή του πίνακα των αστικών αξιών ως την αιτία της παρακμής στην οποία μετέχει η κατάπτωσή τους, και λες και αναμένουν την κοινωνική σωτηρία τους από μια ηθικοπρακτική ανάπλαση).

έχουν παράγοντες όπως το κατεχόμενο κεφάλαιο, που ορίζεται στο σφαιρικό όγκο του και επίσης στη δομή του, και η συνακόλουθη θέση στις παραγωγικές σχέσεις (που ανιχνεύεται διαμέσου του επαγγέλματος, με όλους τους συναφείς καθορισμούς, όπως είναι η επίδραση των εργασιακών συνθηκών, του επαγγελματικού κύκλου κτλ.).

Αυτό σημαίνει ότι, όπως είδαμε, η προσίδια αποτελεσματικότητα ενός παράγοντα που λαμβάνεται μεμονωμένα δε μετριέται ποτέ αληθινά με τη συσχέτιση ανάμεσα στον παράγοντα αυτό και στην υπό θεώρηση γνώμη ή πρακτική, εφόσον ο ίδιος παράγοντας μπορεί να συνδέεται με διαφορετικά και μερικές φορές αντεστραμμένα αποτελέσματα, ανάλογα με το σύστημα παραγόντων στο οποίο βρίσκεται ενταγμένος: έτσι, ο τίτλος του πτυχιούχου του bac μπορεί να είναι απαρχή εξέγερσης, όταν τον κατέχει ο γιος ενός μεσαίου στελέχους ή ενός εξειδικευμένου πτυχιούχου εργάτη που έχει περιπέσει ξανά στη σειρά του ειδικευμένου εργάτη (εφόσον η τακτική αύξηση του αριθμού των πτυχιούχων του bac μεταξύ των ειδικευμένων εργατών δεν μπορεί ασφαλώς να είναι άσχετη προς την ανάπτυξη του αριστερισμού στους κόλπους της εργατικής τάξης) ή απαρχή ένταξης, όταν ανήκει σε ένα μεσαίο στέλεχος, γιο εργάτη ή χωρικού. Θα μπορούσαμε να δείξουμε αντίστοιχα ότι η αξία ενός τίτλου σπουδών και η συνακόλουθη σχέση με τον κοινωνικό κόσμο ποικίλλουν σημαντικά ανάλογα με την ηλικία του κομιστή του (στο μέτρο όπου οι πιθανότητες κατοχής του τίτλου αυτού είναι πολύ άνισες για τις διαφορετικές γενιές), ανάλογα με την κοινωνική του καταγωγή (στο μέτρο όπου το κληρονομημένο κοινωνικό κεφάλαιο, όνομα, οικογενειακές σχέσεις κτλ. ορίζει την *πραγματική απόδοση* που μπορεί να έχει) και ασφαλώς επίσης ανάλογα με τη γεωγραφική καταγωγή του (μέσω ενσωματωμένων ιδιοτήτων, όπως της ιδιοπροφοράς, και επίσης μέσω χαρακτηριστικών της αγοράς της εργασίας) και το φύλο του.

Ευνόητο είναι γιατί, με τη διαμεσολάβηση της έξης, που προσδιορίζει τη σχέση με τη συγχρονικά κατεχόμενη θέση και άρα τις πρακτικές ή ρητές θεσιληψίες αναφορικά με τον κοινωνικό κόσμο, η κατανομή των πολιτικών γνωμών μεταξύ δεξιάς και αριστεράς αντιστοιχεί αρκετά στενά στην κατανομή των τάξεων και των τμημάτων τάξης στο χώρο ο οποίος ορίζεται στην πρώτη του διάσταση από τον όγκο του σφαιρικού κεφαλαίου και στη δεύτερη από τη δομή του κεφαλαίου αυτού: η ροπή προς ψήφο υπέρ της δεξιάς αυξάνει όσο αυξάνει ο σφαιρικός όγκος του κατεχόμενου κεφαλαίου και επίσης όσο αυξάνει το σχετικό βάρος του οικονομικού κεφαλαίου στη δομή του κεφαλαίου, ενώ η ροπή προς ψήφο υπέρ της αριστεράς αυξάνει και στις δύο περιπτώσεις κατά αντίθετη φορά. Η ομολογία ανάμεσα στις αντιθέσεις που εγκαθιδρύονται από αυτές τις δύο απόψεις, τη θεμελιώδη αντίθεση ανάμεσα στους κυρίαρχους και στους κυριαρχημένους και τη δευτερεύουσα

αντίθεση ανάμεσα στα κυρίαρχα τμήματα και στα κυριαρχημένα τμήματα της κυρίαρχης τάξης, τείνει να ευνοεί τις συναντήσεις και τις συμμαχίες ανάμεσα στους κατόχους ομόλογων θέσεων σε διαφορετικούς χώρους: η πλέον ορατή από αυτές τις παράδοξες συμπτώσεις εγκαθιδρύεται ανάμεσα στα κυριαρχημένα τμήματα της κυρίαρχης τάξης, διανοούμενους, καλλιτέχνες ή καθηγητές, και στις κυριαρχημένες τάξεις, που έχουν το κοινό γνώρισμα ότι εκφράζουν την (αντικειμενικά πολύ διαφορετική) σχέση τους με τους (κοινούς) κυρίαρχους σε μια ιδιαίτερη ροπή να ψηφίζουν αριστερά.

Αν, με βάση την εγκαθιδρυμένη από τους Μισελά και Σιμόν[29] κατανομή της πρόθεσης ψήφου ανάλογα με την κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία, χαρακτηρίσουμε κάθε τμήμα τάξης από την αλγεβρική απόκλιση ανάμεσα στα ποσοστά της πρόθεσης ψήφου για την αριστερά και της πρόθεσης ψήφου για το κέντρο ή τους γκολλιστές (αφήνοντας κατά μέρος την αποχή από την απάντηση που ποικίλλει σχετικά λίγο), βλέπουμε ότι *όλα συμβαίνουν λες και τα αποτελέσματα του όγκου και τα αποτελέσματα της δομής του κεφαλαίου σωρεύονται*, κατά τρόπον ώστε ο πολιτικός χώρος να εμφανίζεται ως συστηματική παραμόρφωση του κοινωνικού χώρου, όπου οι δάσκαλοι (- 43) έρχονται από τη μια πλευρά να τοποθετηθούν δίπλα στους ανθρακωρύχους (- 44), οι καθηγητές (- 21) στο ύψος των εξειδικευμένων πτυχιούχων εργατών (- 19), οι καλλιτέχνες (- 15) στο ύψος των χειρωνακτών (-15) και οι υπάλληλοι γραφείου (- 9) δίπλα στους ειδικευμένους εργάτες (- 10), ενώ οι βιομήχανοι (+ 61), ακολουθούμενοι από τους ελεύθερους επαγγελματίες (+ 47), τα ανώτερα διοικητικά στελέχη (+ 34) και πολύ κοντά τους τους εμπόρους (+ 32), καταλαμβάνουν το άλλο άκρο του πολιτικού χώρου και οι τεχνικοί (+ 2) και οι εργοδηγοί (+ 1) τοποθετούνται στα σύνορα μεταξύ δεξιάς και αριστεράς. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, μια δευτερεύουσα αντίθεση εγκαθιδρύεται ανάμεσα στα τμήματα που στρέφονται σε υψηλό ποσοστό προς τις πλέον ταξινομητικές επιλογές των αντίστοιχων περιοχών τους στον πολιτικό χώρο: έτσι, οι βιομήχανοι και οι ελεύθεροι επαγγελματίες, από τη μια πλευρά, που παρουσιάζουν υψηλό ποσοστό ψήφων υπέρ του Κέντρου, και οι χειρώνακτες, οι ειδικευμένοι εργάτες και οι εξειδικευμένοι πτυχιούχοι εργάτες, από την άλλη, που ψηφίζουν σε υψηλό ποσοστό υπέρ του κομουνιστικού κόμματος, φαίνεται να αντιτίθενται στα τμήματα που σωρεύουν μεγάλο ποσοστό αποχής και σχετικά λιγότερο ταξινομητικές επιλογές (μη κομουνιστική Αριστερά ή Αριστερά των γκολλιστών), δηλαδή τους καλλιτέχνες, τους καθηγητές, τους δασκάλους και τους εργοδηγούς, οι οποίοι

[29] Βλ. G. Michelat και M. Simon, «Catégories socio-professionnelles en milieu ouvrier et comportement politique», *Revue française de science politique*, XXV, 2, Απρίλιος 1975, σσ. 291-316 (ιδίως σσ. 296-297).

εκφράζουν ίσως με αυτή τη στάση τις αμφισημίες και τις αντιφάσεις που συνδέονται με την ξεκρέμαστη θέση τους στον κοινωνικό χώρο.

Εξυπακούεται ότι δεν μπορούμε να εξηγήσουμε πλήρως τις πολιτικές πρακτικές ή γνώμες, όχι περισσότερο από τις άλλες πρακτικές, αν αφαιρέσουμε όλα όσα συλλαμβάνουμε διαμέσου των συνηθισμένων δεικτών της κοινωνικής καταγωγής και όπου πρέπει να διακρίνουμε, αν μη τι άλλο, το *αποτέλεσμα της τροχιάς* που οδηγεί από την αρχική θέση στην παρούσα θέση, το αποτέλεσμα των κοινωνικών οροεξαρτήσεων που είναι εγγεγραμμένες σε μια ιδιαίτερη συνθήκη και, ιδιαίτερα σημαντικό για να κατανοήσουμε τις πολιτικές θεσιληψίες ως ρητές θεσιληψίες αναφορικά με τον κοινωνικό κόσμο, το *αποτέλεσμα της εγχάραξης* με την κυριολεκτική έννοια, εφόσον η πολιτική αγωγή, όπως και η θρησκευτική αγωγή που αποτελεί ευφημισμένη μορφή της, λαμβάνεται πάντα κατά ένα μέρος ήδη από την παιδική ηλικία και μέσα στην οικογένεια.

9. Το προσίδιο αποτέλεσμα της τροχιάς

Έτσι, για να καταστήσουμε φανερό ότι οι πολιτικές επιλογές είναι πολύ λιγότερο ανεξάρτητες απ' ό,τι λέγεται συνήθως από την κοινωνική τάξη, η οποία προσδιορίζεται και η ίδια *συγχρονικά* από την κατοχή ενός κεφαλαίου καθορισμένου όγκου και δομής, αρκεί να κατασκευάσουμε κατάλληλα τις κατηγορίες.

Γεγονός παραμένει ότι δεν μπορούμε να κατανοήσουμε πραγματικά τις —ενίοτε τεράστιες— διαφορές που χωρίζουν κατηγορίες παρ' όλα αυτά κοντινές στον αντικειμενικό χώρο, όπως τους τεχνίτες ή τους αγρότες και τους εργοδότες ή τους τεχνικούς, αν δε λάβουμε υπόψη, πέρα από τον όγκο και τη δομή του κεφαλαίου, την εξέλιξη των ιδιοτήτων αυτών στο χρόνο, δηλαδή την *κοινωνική τροχιά* τόσο της ομάδας στο σύνολό της όσο και του υπό θεώρηση ατόμου και της γενεαλογικής του σειράς, απ' όπου εκπηγάζει η *υποκειμενική παράσταση* της θέσης την οποία καταλαμβάνει αντικειμενικά. Και τούτο γιατί ένα από τα καθοριστικότερα χαρακτηριστικά των πολιτικών επιλογών έγκειται στο γεγονός ότι εισάγουν, περισσότερο από κάθε άλλη επιλογή, περισσότερο κυρίως από τις σκοτεινές και βαθιές επιλογές της έξης, τη λίγο πολύ ρητή και συστηματική παράσταση που σχηματίζει το άτομο για τον κοινωνικό κόσμο, για τη θέση που καταλαμβάνει σ' αυτόν και *που «θα έπρεπε» να καταλαμβάνει*· και ο πολιτικός λόγος, όταν υφίσταται ως τέτοιος, συχνά δεν είναι τίποτε άλλο από τη λίγο πολύ ευφημισμένη και καθολικευμένη —και πάντα παραγνωρίσιμη στα μάτια ακόμα και εκείνων που τον εκφέρουν— έκφραση της παράστασης

αυτής. Με άλλα λόγια, ανάμεσα στην πραγματικά κατεχόμενη θέση και στις θεσιληψίες περεμβάλλεται μια παράσταση της θέσης η οποία, παρ' ότι καθορίζεται από τη θέση (υπό τον όρο να την προσδιορίσει κανείς πλήρως, δηλαδή και διαχρονικά), ενδέχεται να είναι σε ασυμφωνία με τις θεσιληψίες τις οποίες η θέση φαίνεται να συνεπάγεται για έναν εξωτερικό παρατηρητή (αυτό ακριβώς αποκαλείται μερικές φορές «ψευδής συνείδηση»). Η κλίση της ατομικής και κυρίως της συλλογικής τροχιάς υπαγορεύει, μέσω των *χρονικών διαθέσεων*, την αντίληψη της κατεχόμενης θέσης στον κοινωνικό κόσμο και τη μαγεμένη ή απομαγεμένη σχέση με αυτή τη θέση που φαίνεται να είναι ένας από τους κύριους μεσολαβητές διαμέσου των οποίων εγκαθιδρύεται η σχέση μεταξύ της θέσης και των πολιτικών θεσιληψιών: και τούτο γιατί ο βαθμός στον οποίο τα άτομα (και οι ομάδες) στρέφονται προς το μέλλον, την καινοτομία, την κίνηση, το νεοτερισμό, την πρόοδο —διαθέσεις που εκδηλώνονται κυρίως στο φιλελευθερισμό απέναντι στους «νέους», για τους οποίους και μέσω των οποίων όλα αυτά μπορούν να επέλθουν— και γενικότερα κλίνουν προς τον κοινωνικό και πολιτικό οπτιμισμό ή, αντίθετα, προσανατολίζονται προς το παρελθόν, οδηγούμενα στην κοινωνική μνησικακία και στο συντηρητισμό, εξαρτάται από τη *συλλογική τροχιά* τους, παρελθούσα και δυνητική, δηλαδή από το βαθμό στον οποίο κατόρθωσαν να αναπαραγάγουν τις ιδιότητες των ανιόντων τους και στον οποίο είναι (ή αισθάνονται) σε θέση να αναπαραγάγουν τις ιδιότητές τους στους κατιόντες τους.

Μια τάξη —ή ένα τμήμα τάξης— είναι σε παρακμή, άρα στραμμένη στο παρελθόν, όταν δεν είναι πια σε θέση να αναπαραχθεί μαζί με όλες τις ιδιότητές της σε επίπεδο συνθήκης και θέσης και όταν τα νεαρότερα μέλη της, προκειμένου να αναπαραγάγουν το σφαιρικό κεφάλαιό τους και να διατηρήσουν τη θέση τους στον κοινωνικό χώρο (τη θέση της καταγωγικής τους οικογένειας ή την τωρινή θέση τους), οφείλουν σε σημαντικό ποσοστό να προβούν τουλάχιστον σε κάποια αναμετατροπή του κεφαλαίου τους, συνοδευόμενη από κάποια αλλαγή θέσης, σηματοδοτημένη από οριζόντια μετατόπιση στον κοινωνικό χώρο: όταν, με άλλα λόγια, η αναπαραγωγή της ταξικής τους θέσης αποβαίνει αδύνατη (απόταξη) ή επιτελείται μόνο αν αλλάξουν τμήμα τάξης (αναμετατροπή). Σ' αυτή την περίπτωση, ο μετασχηματισμός του τρόπου κοινωνικής γένεσης των δρώντων καθορίζει την εμφάνιση διαφορετικών *γενεών*, οι συγκρούσεις των οποίων δεν περιστέλλονται σε ό,τι εγγράφεται γενικά στις συγκρούσεις γενεών, εφόσον εκπηγάζουν από την αντίθεση ανάμεσα στις αξίες και στις εκδοχές βιοτικού ύφους που σχετίζονται με το αν στην κληρονομιά υπερισχύει το οικονομικό κεφάλαιο ή το πολιτισμικό κεφάλαιο.

Η δομική ιστορία ενός πεδίου (είτε πρόκειται για το πεδίο των κοινωνικών τάξεων είτε για οποιοδήποτε άλλο πεδίο) περιοδολογεί τη βιογραφία των δρώντων που τυχαίνει να εμπλέκονται (οπότε η ατομική ιστορία κάθε δρώντος εμπεριέχει την ιστορία της ομάδας στην οποία ανήκει)· συνεπώς, δεν μπορούμε να περιτμήσουμε *γενιές* σε έναν πληθυσμό (αλλά μπορούμε απλές, αυθαίρετες ηλικιακές τάξεις) αν δε βασιστούμε στη γνώση της ιδιαίτερης ιστορίας του υπό θεώρηση πεδίου: γιατί είναι γεγονός ότι μόνο οι δομικές αλλαγές που επηρεάζουν το πεδίο αυτό διαθέτουν την εξουσία να καθορίσουν την παραγωγή διαφορετικών γενεών, μεταβάλλοντας τους *τρόπους γένεσης* και καθορίζοντας την οργάνωση των ατομικών βιογραφιών και την ένταξη των βιογραφιών αυτών σε τάξεις βιογραφιών ενορχηστρωμένων και ρυθμισμένων στο ίδιο τέμπο. Τα μεγάλα ιστορικά γεγονότα (επαναστάσεις ή καθεστωτικές αλλαγές) που χρησιμοποιούνται ως επί το πλείστον ως οδόσημα στην περιοδολόγηση των πεδίων πολιτιστικής παραγωγής, παρ' ότι έχουν αποτέλεσμα να *συγχρονίζουν* για μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό διάστημα τα διαφορετικά πεδία και να συγχέουν, στιγμιαία, τη σχετικά αυτόνομη ιστορία του κάθε πεδίου σε μια κοινή ιστορία, εισάγουν συχνά τεχνητές τομές και αποθαρρύνουν την έρευνα των προσίδιων ασυνεχειών κάθε πεδίου.

Έτσι, ο φιλελεύθερος συντηρητισμός των τμημάτων της κυρίαρχης τάξης, η αναπαραγωγή των οποίων είναι εξασφαλισμένη μέχρι του σημείου να αποβαίνει αυτονόητη, αντιτίθεται στις αντιδραστικές διαθέσεις των τμημάτων τα οποία, απειλούμενα στο συλλογικό μέλλον τους, μπορούν να διατηρήσουν την αξία τους μόνο αν αποταθούν και ανατρέξουν στο παρελθόν, αν αναφερθούν σε συστήματα αξιών, δηλαδή σε μια λογική του καθορισμού της αξίας, που αντιστοιχούν σε μια ξεπερασμένη κατάσταση της δομής του πεδίου των κοινωνικών τάξεων.

Μπορεί να είναι βέβαιο ότι άτομα που καταλαμβάνουν παρόμοιες θέσεις ενδέχεται να έχουν διαφορετικές γνώμες, ανάλογα με την κοινωνική τους προέλευση και την τροχιά τους, ωστόσο, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, τα αποτελέσματα της *ατομικής τροχιάς*, ιδιαίτερα ορατά στην περίπτωση των ομάδων που καταλαμβάνουν ανεπαρκώς προσδιορισμένες θέσεις στον κοινωνικό χώρο και άρα υπόκεινται αναπόφευκτα σε μεγάλη διασπορά από κάθε άποψη, επέρχονται στο όριο των προσίδιων αποτελεσμάτων της τάξης· οπότε οι ηθικοπρακτικές και πολιτικές διαθέσεις των μελών της ίδιας τάξης εμφανίζονται ως άλλες τόσες μετασχηματισμένες μορφές της διάθεσης που χαρακτηρίζει κατά βάση το σύνολο της τάξης[30]. Έτσι, το *obsequium*, αυτή

[30] Δε θα μπορούσαμε να αποκλείσουμε όλες τις κατ' ουσίαν συγκεχυμένες θεσιληψίες, το παράδειγμα των οποίων είναι το κίνημα των «συντηρητικών επαναστατών» της

η βαθιά αναγνώριση της κατεστημένης τάξης που θέτει στη μικροαστική εξέγερση τα όριά της, είναι επίσης στη ρίζα των κοινωνικών αρετών της νέας μικροαστικής τάξης: όταν πρόκειται για την πώληση των αγαθών ή των υπηρεσιών —των πολιτισμικών αγαθών, για παράδειγμα, ή υλικών αγαθών όπως είναι τα «αγαθά των ανέσεων», οικιακές μηχανές, κινητά ή ακίνητα, ρούχα ή εξοπλισμός αναψυχής— που αποτελούν τη λιγότερο ή περισσότερο επιτυχημένη υλοποίηση του κυρίαρχου βιοτικού ύφους και η απόκτηση των οποίων συνεπάγεται κάποια μορφή αναγνώρισης των κυρίαρχων αξιών σε θέματα πρακτικής ηθικής ή αισθητικής, τίποτα δεν αρμόζει καλύτερα από τη διάθεση του ατόμου να πωλήσει τις δικές του αρετές, τις δικές του βεβαιότητες, τις δικές του αξίες, με μια λέξη τη βεβαιότητα της δικής του αξίας, στο πλαίσιο ενός, θα λέγαμε, *ηθικοπρακτικού σνομπισμού*, παραδειγματικής καταδήλωσης της ενικότητας που εμπεριέχει την καταδίκη όλων των άλλων τρόπων του είναι ή του πράττειν. Αυτή η διάθεση επιβάλλεται ιδιαίτερα, εφόσον συνεπάγεται το συνδυασμό της καλής θέλησης που είναι η προϋπόθεση του εγχειρήματος και της ήσυχης συνείδησης που είναι η ανταμοιβή του, όταν το ζητούμενο είναι να προσηλυτίσεις τις λαϊκές τάξεις, να τις εξωθήσεις να μπουν στον αγώνα δρόμου, επιβάλλοντάς τους την τελευταία λέξη της αστικής ευπρέπειας, την τελευταία μόδα ή την τελευταία ηθική, και να επιστρατεύσεις στην καταστολή των «κατασταλτικών» διαθέσεών τους την ίδια αγανακτισμένη πεποίθηση που άλλοι σε άλλους καιρούς επένδυαν στην καταστολή της ακατάσχετης ηθικής χαλαρότητάς τους και της έλλειψης εγκράτειας.

Στον πολιτικό στίβο, η ηθικοπρακτική υποταγή στην κυρίαρχη τάξη και στις όποιες «αξίες» ενσαρκώνει προδίδεται σε μια αμφισβήτηση της κατεστημένης τάξης, η οποία, ορμώμενη από το αίσθημα του δρώντος ότι δεν καταλαμβάνει τη σωστή του θέση σ' αυτή την τάξη, υπακούει στα κανονιστικά πρότυπα της ευπρέπειας που επιβάλλονται από την τάξη προς την οποία προσβλέπει μέσα στην ίδια την αμφισβήτηση αυτής της τάξης: κι έτσι οι μικροαστοί, προστρέχοντας στην αγαπημένη στρατηγική τους, στρέφοντας δηλαδή ενάντια στην κυρίαρχη τάξη τις ίδιες εκείνες αρχές που αυτή διακηρύσσει, πιστοποιούν την αναγνώριση την οποία χορηγούν στις εν λόγω αρχές, άρα την αναγνώριση που θα έπρεπε να τους προσπορίζει στο όνομα

προναζιστικής Γερμανίας, και οι οποίες αναπαράγουν ασφαλώς, μέσα στην απροσδιοριστία τους, τις εγγενείς αντιφάσεις της εξέγερσης ενάντια στην απόταξη (είδος αντίφασης στους όρους) ή της δυσαρμονίας ανάμεσα στην ατομική τροχιά και στη συλλογική τροχιά.

των αρχών αυτών ο ακάματος αγώνας τους ενάντια στο σκάνδαλο και, πάνω απ' όλα, στην *υποκρισία*, μήτρα παντός σκανδάλου, που εμποδίζει την ενεργοποίηση των αρχών. Η επιθυμία να αναγνωριστείς κοινωνικά και η προκαταβολική ταύτιση με την κυρίαρχη τάξη προδίδονται στη φύση διεκδικήσεων που στρέφονται κατά προτεραιότητα προς τις συμβολικές πτυχές της ύπαρξης, όχι μόνο επειδή οι προσβολές στην αξιοπρέπεια και στο σεβασμό του «προσώπου» γίνονται τόσο περισσότερο και τόσο οδυνηρότερα αισθητές όσο πιο απαλλαγμένος είναι κανείς από τις πλέον βάναυσες μορφές της εκμετάλλευσης και της καταπίεσης, αλλά επίσης επειδή το ίδιο το μέλημα της αξιοπρέπειας ωθεί στις διεκδικήσεις τις καταλληλότερες για να πιστοποιήσουν, τόσο με τη μορφή όσο και με το περιεχόμενό τους, την αξιοπρέπεια εκείνου που τις διατυπώνει. Και έτσι ο φόβος των μικροαστών μήπως χάσουν ό,τι απέκτησαν προσπαθώντας να επιτύχουν όλα όσα τους ήταν ταμένα (ιδίως διαμέσου του σχολείου και του τίτλου σπουδών) δε φαίνεται να εξηγεί πλήρως τη μορφή που προσλαμβάνουν οι διεκδικητικές στρατηγικές: αντί για τα συνηθισμένα μέσα της εργατικής πάλης, την απεργία ή τη διαδήλωση, που τα αντιμετωπίζουν απλώς ως έσχατη καταφυγή, την οποία κάποια υπέρμετρη αδικία θα αποσπάσει από τη μετριοπάθειά τους («αν είναι ανάγκη, θα κατεβούμε στο δρόμο»), οι μικροαστοί προτιμούν τα συμβολικά όπλα και πρώτα απ' όλα την παιδαγωγική, που εγκαθιδρύει μια σχέση ηθικής κυριαρχίας, ή την «ενημέρωση», την οποία εμπιστεύονται σε εξωφρενικό βαθμό, καθώς και το *σύλλογο*, αυτή την ιδιαίτερη μορφή συλλογικής δράσης, αυστηρά σειριακή συνομάδωση ατόμων συναθροισμένων μόνο λόγω της ίδιας «υπόθεσης», λόγω της ίδιας θέλησης να ασκήσουν μια, θα λέγαμε, ηθικοπρακτική «όχληση»: ο εθελοντισμός, επιδεικτική δαπάνη *καλής θέλησης*, καθαρή και καθαρά ανιδιοτελής ηθικοπρακτική δράση που δεν αναγνωρίζει κανέναν άλλο σκοπό πέρα από την ίδια, χορηγεί, μεταξύ των άλλων δικαιωμάτων, το δικαίωμα να αγανακτείς, στο όνομα της ανεπίληπτης συμπεριφοράς εκείνων που ξόδεψαν τον εαυτό τους, που έκαναν όλο τους το καθήκον, και προπαντός δημιουργεί *ένα τετελεσμένο γεγονός που ζητάει αναγνώριση*[11]. Και πράγματι, η αυστηρά «ανιδιοτελής», «καθαρή», «αξιοπρεπής» δράση, απελευθερωμένη από όλους τους «συμβιβασμούς» της «πολιτικής», είναι η συνθήκη της επιτυχίας της επιχείρησης *θεσμοθέτησης*, που συνιστά την πλέον ολοκληρωμέ-

[11] Η στρατηγική αυτή είναι κοινότατη στις διαπροσωπικές σχέσεις και ιδίως στην οικονομία των οικιακών ανταλλαγών, όπου το ανεπίληπτο που αποκτάει κανείς από τις υπηρεσίες τις οποίες προσφέρει του επιτρέπει να εγκαθιδρυθεί ως ζωντανή κατηγόρια.

νη μορφή κοινωνικής αναγνώρισης, την οποία επιδιώκουν λίγο πολύ κρυφά όλοι οι *σύλλογοι*, κατεξοχήν μικροαστικές κινήσεις οι οποίες, σε αντίθεση με τα κόμματα, προσπορίζουν ως οφέλη την αξιοπρέπεια και το αξιοσέβαστο των επιχειρήσεων «γενικού συμφέροντος», ενώ παράλληλα υπόσχονται να ικανοποιήσουν, με εντελώς άμεσο τρόπο, τα επιμέρους συμφέροντα.

Όμως, αν η θέση που καταλαμβάνει κανείς στιγμιαία στον κοινωνικό χώρο δε συνδέεται με τις πολιτικές θεσιληψίες με τόσο απλές και τόσο άμεσες σχέσεις όσο οι σχέσεις που παρατηρούνται σε άλλους τομείς, τούτο δε συμβαίνει μόνο επειδή η ατομική και συλλογική τροχιά προσανατολίζει την αντίληψη του κοινωνικού κόσμου και προπαντός του μέλλοντος του κόσμου αυτού με τη διαμεσολάβηση των εμπειριών που σχετίζονται με την άνοδο ή με την παρακμή[32] συμβαίνει επίσης, και κυρίως, επειδή οι πιθανότητες η πολιτική «επιλογή» να μην είναι τίποτε άλλο από μια *πολιτικά τυφλή* απάντηση του ταξικού ήθους αυξάνουν όσο προχωράμε προς τις μεγαλύτερες ηλικίες, προς τις μικρότερες οικιστικές μονάδες ή όσο κατεβαίνουμε στην ιεραρχία του μορφωτικού επιπέδου ή της κοινωνικής θέσης και είναι σαφώς ισχυρότερες στις γυναίκες παρά στους άντρες.

Αν και η μόλυνση της πολιτικής από την ηθική είναι λιγότερο εμφανής στους εργάτες, πιο «πολιτικοποιημένους», παρά στους αγρότες και στους μικροεργοδότες, δεν παραλείπει τα μέλη των λαϊκών τάξεων: και πράγματι, όσοι από αυτούς, λόγω φύλου —γυναίκες—, ηλικίας —γέροι—, τόπου διαμονής —κάτοικοι της υπαίθρου— και επομένως εργασιακού περιβάλλοντος —εργαζόμενοι μικρών επιχειρήσεων—, είναι περισσότερο εκτεθειμένοι στην απειλή να παρακμάσουν κοινωνικά, να περιπέσουν για πρώτη φορά ή εκ νέου στο υποπρολεταριάτο, και παράλληλα λιγότερο καταρτισμένοι και οργανωμένοι πολιτικά, άρα και λιγότερο με την τάση να προσλαμβάνουν τα προβλήματα και τις καταστάσεις διαμέσου των πολιτικών κατηγοριών αντίληψης και αποτίμησης και λιγότερο προετοιμασμένοι για κάτι τέτοιο, ρέπουν απρόσκοπτα προς τον πεσιμισμό, και μάλιστα προς τη μνησικακία, που τους ωθεί στη γενικευμένη απόρριψη της «πολιτικής» και των «πο-

---

[32] Προκειμένου να κατανοήσουμε τις πολιτικές πρακτικές και γνώμες των ηλικιωμένων ανθρώπων, πρέπει να λάβουμε υπόψη όχι μόνο *το αποτέλεσμα της απόσυρσης* το οποίο, με την αποχώρηση από το επαγγελματικό περιβάλλον (σύνταξη) και την εξασθένηση των κοινωνικών σχέσεων, τείνει να περιστείλει τη συλλογική πίεση και υποστήριξη, αλλά επίσης και κυρίως *το αποτέλεσμα της κοινωνικής παρακμής*, που ασκείται τόσο ισχυρότερα και προπαντός τόσο βαναυσότερα όσο μειονεκτικότερη είναι η τάξη όπου ανήκει κανείς και που μπορεί πιθανότατα να κατανοηθεί κατ' αναλογία προς την επενέργεια την οποία έχουν στα άτομα ή στις ομάδες οι παρακμάζουσες κοινωνικές τροχιές.

λιτικάντηδων», όποιοι κι αν είναι, και ως εκ τούτου στην αποχή ή στο συντηρητισμό[33].

---

[33] Προκειμένου να κατανοήσουμε τις διαθέσεις οι οποίες, ανάλογα με το βαθμό πολιτικοποίησης, μπορεί να εκφράζονται στις «προοδευτικές» ή «συντηρητικές» πολιτικές θεσιληψίες, θα έπρεπε να αναλύσουμε τη βαθιά *ανασφάλεια* την οποία γενναίει η εμπειρία μιας ολόκληρης ζωής βιωμένης υπό την απειλή του ατυχήματος, της ασθένειας, της απόλυσης και της αρνητικής σταδιοδρομίας που οδηγεί στο υποπρολεταριάτο, καθώς και τη συνακόλουθη προσήλωση στα κεκτημένα πλεονεκτήματα και στις υπεύθυνες για την απόκτησή τους ατομικές ή συλλογικές στρατηγικές, η οποία δεν έχει τίποτα κοινό με την προσήλωση στην κατεστημένη τάξη. Θα έπρεπε να εξετάσουμε πώς οι εργασιακές συνθήκες και, ακριβέστερα, οι *πειθαρχίες* —ιδίως οι χρονικές— που επιβάλλονται από την επιχείρηση τείνουν από μόνες τους, ακόμα και έξω από κάθε ιδεολογική εγχάραξη, να ενισχύουν διαρκώς όσες διαθέσεις εγχαράσσονται από μια πρώτη αγωγή που αναπαράγει κατ' ανάγκη και ταυτόχρονα οικειοθελώς τις αναγκαιότητες, τις διάρκειες και τις ακαμψίες της ύπαρξης για την οποία προετοιμάζει. (Και πράγματι, εξυπακούεται ότι η «πολιτική αγωγή» δεν περιστέλλεται, όπως θέλουν σχεδόν πάντα όσοι ενδιαφέρονται για το θέμα, στη συνειδητή μεταβίβαση των παραστάσεων που συνδέονται αμεσότερα με τη σφαίρα της «πολιτικής» με τη συνηθισμένη έννοια του όρου: θα ήταν τουλάχιστον εξίσου παράλογο να περιστείλουμε τις συνθήκες της παραγωγής των διαθέσεων από τις οποίες εκπηγάζουν οι πολιτικές κρίσεις και πρακτικές στην καθαυτό πολιτική κοινωνικοποίηση —ή, χειρότερα, στη θεσμοθετημένη έκφανσή της, την αγωγή του πολίτη— όσο και να περιστείλουμε τις κοινωνικές συνθήκες παραγωγής του γούστου —που συνιστά επίσης πολιτική διάθεση— στην καθαυτό καλλιτεχνική κατάρτιση.) Θα έπρεπε να αναλύσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια το σύμπαν των πρακτικών μεσολαβήσεων διαμέσου των οποίων η προσήλωση σε έναν *οργανωμένο κόσμο* και, πρώτα απ' όλα, σε έναν οργανωμένο οικιακό κόσμο, δηλαδή *υποταγμένο στην τάξη που επιβάλλεται από το σύμπαν της εργασίας*, επιβάλλεται στους βιομηχανικούς εργάτες, πώς η τάξη του εργοστασίου —χρονική τάξη, ηθική τάξη, κοινωνική τάξη— εκτείνεται ακόμα και στη σφαίρα της λεγόμενης «ιδιωτικής» ζωής, στα σχήματα σκέψης και έκφρασης που επιτρέπουν στο άτομο να τη σκεφτεί και να την εκφράσει και τα οποία εφαρμόζονται συχνά, όπως είδαμε, πέρα από τη σφαίρα αυτή. Θα έπρεπε να αναρωτηθούμε μήπως αυτή η νησίδα ασφάλειας, αυτονομίας, σταθερότητας την οποία αντιπροσωπεύει η οικογένεια είναι ταυτόχρονα και ο τόπος της έσχατης άμυνας, με την ανάμνηση, για παράδειγμα, των περασμένων αγώνων και με όλα όσα συνιστούν το *ταξικό ζήτημα τιμής* (και όπου εντάσσεται, για παράδειγμα, μια ορισμένη λατρεία του ανδρισμού, πηγή μιας ολόκληρης «συντηρητικής» θεώρησης του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στα φύλα), αλλά και το σημείο της μικρότερης αντίστασης (που συμβολίζεται και ταυτόχρονα ενσαρκώνεται από τη γυναίκα, καταστατικά «αποπολιτικοποιημένη» και ταγμένη στην κατανάλωση) απ' όπου εισάγονται, ακόμα και ως τα μύχια των πρακτικών και ως τα τρίσβαθα του ασυνειδήτου, οι δυνάμεις κυριαρχίας.

10. Η πολιτική γλώσσα

Μεταξύ ήθους και Λόγου, πρακτικής γνώσης και λεκτικής γνώσης, η ασυνέχεια είναι ριζική[34]. Δεν υπάρχει αναγκαία σύνδεση ανάμεσα στην πρακτική γνώση, που μπορεί να προσανατολίζει την καθημερινή πρακτική σε ό,τι αφορά τα πολιτικά (από αντικειμενική άποψη) στοιχεία της χωρίς ποτέ να φτάνει στο επίπεδο της διάρρησης, και ακόμα λιγότερο της συστηματικής εννοιολόγησης, και στη συμβολική γνώση της εμπειρίας, που εκφράζεται στο λόγο τον κοινωνικά αναγνωρισμένο ως πολιτικό και η οποία προϋποθέτει να τεθεί μέσα σε παρένθεση οποιαδήποτε άμεση και αποκλειστική αναφορά στην κατάσταση ως προς τη συγκεκριμένη μοναδικότητά της· επειδή έτσι έχουν τα πράγματα και επειδή η σχέση της εμπειρίας με την έκφραση, δηλαδή με τη συνείδηση, είναι σχετικά απροσδιόριστη, οι ίδιες εμπειρίες ενδέχεται να αυτοαναγνωρίζονται σε πολύ διαφορετικούς λόγους. Ασφαλώς η διαθεσιμότητα αυτή δεν είναι άπειρη και θα ήταν λάθος να προσδώσουμε στην πολιτική γλώσσα την εξουσία να φέρνει αυθαίρετα στην ύπαρξη ό,τι η ίδια δηλώνει: η δράση χειραγώγησης τείνει να εντοπιστεί μέσα σε ορισμένα όρια, επειδή μπορεί κανείς να είναι σε θέση να αντισταθεί στην επιχειρηματολογία χωρίς να είναι ικανός να επιχειρηματολογήσει για την αντίσταση και ακόμα λιγότερο να διατυπώσει ρητά τις αρχές της· επειδή επίσης η λαϊκή γλώσσα διαθέτει τους δικούς της πόρους που δεν είναι ίδιοι με της ανάλυσης, αλλά οι οποίοι βρίσκουν καμιά φορά το ισοδύναμό τους σε μια παραβολή ή σε μια εικόνα (όπως εκείνη που κατευθύνεται εναντίον της συμμετοχής των εργαζομένων στα κέρδη της επιχείρησης: «Μου χαρίζεις το ρολόι σου και σου δίνω την ώρα»). Γεγονός παραμένει ότι η ταξική έξη, ακόμα και όταν πρόκειται για την αυτοαναγνώρισή της σε ένα λόγο ή σε έναν εκπρόσωπο λόγου, δεν είναι αλάθητη: αν είναι συχνό τα μέλη των κυριαρχημένων τάξεων να εκφέρουν ένα λόγο που αντιφάσκει προς τον εαυτό του, προς την κατεύθυνση της πρακτικής τους και προς την αντικειμενική τους συνθήκη, τούτο συμβαίνει επειδή οφείλουν να μιλάνε πολιτικά χωρίς να έχουν την κυριότητα των εργαλείων παραγωγής του λόγου τους, χωρίς να κατέχουν, όπως λένε, την πολιτική τους γλώσσα.

Ακριβώς στο μεταβατικό σημείο μεταξύ εμπειρίας και έκφρασης τοποθετείται η παρέμβαση των επαγγελματιών παραγωγών του λόγου· εκεί εγκαθιδρύονται οι σχέσεις ανάμεσα στους επαγγελματίες και στους αμύητους, στα σημαίνοντα και στα σημαινόμενα: οι κυριαρχημένοι που το συμ-

---

[34] Σχετικά με αυτό το σημείο, βλ. P. Bourdieu, *Le sens pratique*, Ed. de Minuit, Παρίσι, 1979.

φέρον τους είναι με τη συνείδηση, δηλαδή με τη γλώσσα, είναι στο έλεος των λόγων που τους προτείνονται, κινδυνεύοντας να βγουν από τη δόξα απλώς και μόνο για να περιπέσουν στην αλλοδοξία, σε όλες τις ψευδοαναγνωρίσεις τις οποίες ευνοεί ο κυρίαρχος λόγος· στο έλεος, στην καλύτερη περίπτωση, του δικού τους εκπροσώπου λόγου, στη δικαιοδοσία του οποίου είναι να τους προμηθεύσει τα εργαλεία για να επανιδιοποιηθούν την προσωπική εμπειρία τους. Η ουσιώδης απροσδιοριστία της σχέσης ανάμεσα στην εμπειρία και στην έκφραση επιτείνεται από τα αποτελέσματα της επιβολής της νομιμότητας και της λογοκρισίας τα οποία επιφέρει η κυρίαρχη χρήση της γλώσσας, που αναγνωρίζεται σιωπηρά, ακόμα και από τους εκπροσώπους λόγου των κυριαρχημένων, ως ο νόμιμος τρόπος έκφρασης της πολιτικής γνώμης. Η κυρίαρχη γλώσσα καταλύει, περιβάλλοντάς τον με ανυποληψία, τον αυθόρμητο πολιτικό λόγο των κυριαρχημένων: δεν τους αφήνει τίποτε άλλο πέρα από τη σιωπή ή τη *δάνεια γλώσσα*, η λογική της οποίας δεν είναι πλέον η λογική της λαϊκής χρήσης, χωρίς όμως και να είναι η λογική της λόγιας χρήσης, γλώσσα ξεχαρβαλωμένη, όπου τα «μεγάλα λόγια» απλώς σηματοδοτούν με την παρουσία τους την αξιοπρέπεια της εκφραστικής πρόθεσης, και η οποία, μην μπορώντας να μεταδώσει τίποτα το αληθινό, το πραγματικό, το «βιωμένο», αποστερεί όποιον τη μιλάει από την κατοχή της ίδιας αυτής εμπειρίας την οποία υποτίθεται πως εκφράζει. Επιβάλλει εξάλλου την προσφυγή σε εκπροσώπους λόγου, καταδικασμένους και τους ίδιους στην κυρίαρχη γλώσσα —κάτι που αρκεί για να εισαγάγει μια απόσταση από τους εντολοδότες και, ακόμα σοβαρότερο, από τα προβλήματά τους και από την εμπειρία των προβλημάτων αυτών— ή τουλάχιστον σε μια γλώσσα που έχει γίνει ρουτίνα και δημιουργεί ρουτίνα, η οποία, πέρα από τις λειτουργίες της ως βοήθημα της μνήμης και προστατευτικό δίχτυ, συνιστά το μοναδικό αμυντικό σύστημα όσων δεν μπορούν ούτε να παίξουν το παιχνίδι αλλά ούτε και να το «χαλάσουν», γλώσσα που γυρίζει στο κενό, σαν κάποιο αυτόματο μηχάνημα που παράγει ολόκληρες αρμαθιές συνθήματα και φόρμουλες αναγνωρισμένου κύρους, και η οποία αποστερεί για δεύτερη φορά τους εντολοδότες από την κατοχή της εμπειρίας τους.

Διαμέσου της γλώσσας και της σχέσης με τη γλώσσα, που είναι αλληλέγγυες ενός ολόκληρου βιοτικού ύφους και επιβάλλονται σε οποιονδήποτε θέλει να συμμετάσχει στην «πολιτική ζωή», επιβάλλεται μια ολόκληρη σχέση με τον κόσμο, σχέση απάρνησης η οποία, κατά τον τρόπο της τέχνης, θέτει σε απόσταση, ουδετεροποιεί, επιτρέποντας στο άτομο να μιλήσει χωρίς να σκέφτεται τι λέει. Αυτή η ενδογενώς ευφημισμένη και ευφημιστική γλώσσα, που επιβάλλεται περιβαλλόμενη το μανδύα της καθολικό-

τητας, αποπραγματώνει οτιδήποτε ονομάζει (κι έτσι κάποιος υπουργός Εργασίας μπορεί να μιλάει, εν τω μέσω της απεργιακής κρίσης, για «μια ορισμένη διάβρωση της πλήρους απασχόλησης»), επιβάλλοντας ολοκληρωτική και ταυτόχρονα ολοκληρωτικά αόρατη λογοκρισία στην έκφραση των προσίδιων συμφερόντων των κυριαρχημένων, που καταδικάζονται στον εξευφημισμό του επίσημου λόγου ή στην αναξιότητα της «τσατίλας και της γκρίνιας». Ερωτήσεις οι οποίες, στην καλύτερη περίπτωση, δεν απαιτούν φαινομενικά τίποτε άλλο πέρα από ένα «ναι» ή ένα «όχι» απευθύνονται στην πραγματικότητα, μέσω ενός σιωπηρού προνομίου, σε άτομα και σε ομάδες που προσδιορίζονται λιγότερο από μια ιδιαίτερη κατηγορία πολιτικής γνώμης παρά από την ικανότητα να διατηρούν με τη γλώσσα και με ό,τι η γλώσσα εκφράζει την ουδετεροποιημένη και σχεδόν θεωρητική σχέση που είναι η συνθήκη της παραγωγής και της δεξίωσης λόγων «γενικού ενδιαφέροντος» σχετικά με τις ερωτήσεις «γενικού ενδιαφέροντος», δηλαδή από την ικανότητα όχι μόνο να αποκωδικοποιούν και να χειρίζονται τους «ειδικούς» όρους της πολιτικής γλώσσας, αλλά επίσης να τοποθετούνται στο επίπεδο της ημιαφαίρεσης όπου τοποθετείται συνήθως ο πολιτικός λόγος, τόσο λόγω της σύνταξης των εκφωνημάτων του όσο και λόγω των άρρητων αναφορών τις οποίες εμπεριέχει· ή, ακριβέστερα, να *αναγνωρίζουν*, με τη διπλή έννοια, την «πολιτική» ερώτηση, να την εντοπίζουν ως τέτοια και να αισθάνονται υποχρεωμένοι να απαντήσουν και να απαντήσουν «πολιτικά», δηλαδή σύμφωνα με τα κανονιστικά πρότυπα της *πολιτικής ευγένειας*. Με δυο λόγια, η πολιτικολογική ερώτηση ζητάει τη διάθεση προς θεωρητικές αναπτύξεις, η οποία επιτρέπει σε κάποιον να χειρίζεται τη γλώσσα χωρίς να αναφέρεται σε καμία πρακτική κατάσταση, λίγο όπως θα γινόταν με ένα τεστ ή με μια ανάπτυξη ιδεών, να του χορηγεί την παιγνιώδη σοβαρότητα που χορηγείται στις σχολικές ασκήσεις ή στα παιχνίδια συναναστροφής.

Ο νους μας πηγαίνει σε μια παρατήρηση του Πιερ Γκρεκό, που επισημαίνει ότι η ερώτηση «οι φίλοι των φίλων σας είναι και δικοί σας φίλοι;» ζητάει απαντήσεις οι οποίες, ακόμα κι αν είναι ταυτόσημες, ενδέχεται να διαφέρουν ριζικά στην αφετηρία τους, ανάλογα με το αν παράγονται από έναν απλό λογικό υπολογισμό που θεμελιώνεται αποκλειστικά στη συντακτική επαναγραφή του ίδιου του εκφερόμενου ή από τη νοερή αναφορά στο συγκεκριμένο σύμπαν των φίλων. Όπως όλος ο λόγος του δοξόσοφου, που δε διδάσκει ποτέ τίποτε περισσότερο πέρα από τη δυσκολία του άλλου να λάβει μέρος, το ερώτημα που προτείνει παράγει την *απόσταση*: απομακρύνει το δέκτη, υπενθυμίζοντάς του, μέσω της πολυπλοκότητας της διατύπωσης, την πολυπλοκότητα και το βάθος των ερωτήσεων· απομακρύνει το

πραγματικό, επιβάλλοντας αυτό το είδος κενής προθετικότητας την οποία απαιτούν τα υποχρεωτικά θέματα του σχολικού λόγου.

Ο εξωπραγματικός χαρακτήρας των αμιγέστερα πολιτικών ερωτήσεων έγκειται επίσης και κυρίως στο γεγονός ότι νοηματοδοτούνται πλήρως μόνο σε σχέση με ένα σημασιολογικό πεδίο, που δεν είναι άλλο από το πεδίο των θεσιληψιών οι οποίες αντιστοιχούν στις διαφορετικές θέσεις μέσα στο πεδίο ιδεολογικής παραγωγής. Για να έχει κανείς πλήρη κυριαρχία στο νόημα που εμπεριέχεται αντικειμενικά ακόμα και στην πλέον συνοπτική απάντηση (το ναι ή το όχι ενός δημοψηφίσματος) σε μια ερώτηση όπως «είστε ευνοϊκός ή ενάντιος σε μια περιφερειακή αναμόρφωση με στόχο τη δημιουργία περιφερειών εξοπλισμένων με εκτεταμένες εξουσίες», θα έπρεπε να μπορεί να κινητοποιήσει αυτή την εντελώς ειδική ικανότητα την οποία κατέχουν οι πολιτικοί σχολιαστές και αναλυτές και η οποία τους επιτρέπει να ελέγχουν το σύστημα των δυνατοτήτων, να απογράφουν το σύνολο των καίριων θεσιληψιών σχετικά με την ερώτηση, να ορίζουν το νόημα που αυτές προσλαμβάνουν στην εσωτερική και εξωτερική στρατηγική των ενδιαφερόμενων πολιτικών ομάδων και να ανιχνεύουν τα διακυβεύματα που κάθε ομάδα θέτει. Με δυο λόγια, οι αμιγέστερα πολιτικές ερωτήσεις, εκείνες που απαιτούν επιτακτικότερα την ειδική πολιτική ικανότητα, είναι όποιες τίθενται στους επαγγελματίες τους οποίους φέρνουν σε αντιπαράθεση (όπως τα προβλήματα συνταγματικού δικαίου ή, σε μια εντελώς άλλη τάξη, το ζήτημα της δικτατορίας του προλεταριάτου) ή όποιες, παρ' ότι θίγουν αμεσότατα τις πλέον συγκεκριμένες συνθήκες ύπαρξης των αποδεκτών τους, παρουσιάζονται με τη μορφή την οποία πρέπει να προσλάβουν προκειμένου να γίνουν αναγνωρισμένα διακυβεύματα στους αγώνες που διεξάγονται στο πεδίο της ιδεολογικής παραγωγής.

Τίποτα δεν είναι πιο αποκαλυπτικό για την αλήθεια αυτής της ιδιοτελούς υποβολής ερωτήσεων από την έμμονη ιδέα της «οικονομικής πληροφόρησης των πολιτών», η οποία κατατρύχει τους ιθύνοντες και όπου εκφράζεται το όνειρό τους για τους κυριαρχημένους που θα είχαν ακριβώς όση οικονομική ικανότητα χρειάζεται για να *αναγνωρίσουν* την οικονομική ικανότητα των κυρίαρχων. Η πληροφόρηση την οποία οι κυρίαρχοι δίνουν πρόθυμα και σε αφθονία είναι εκείνη που επιδιώκει να περιβάλει με ανυποληψία (όπως κάνει ο γιατρός για τις γνώσεις των ασθενών του) την πληροφόρηση που κατέχουν σε πρακτική κατάσταση οι κυριαρχημένοι, στη βάση της καθημερινής τους εμπειρίας (για παράδειγμα, τη γνώση που έχουν για την άνοδο του κόστους ζωής, για την ανισότητα των φόρων κτλ.). Εξ ου και ένας πολιτικός λόγος ο οποίος όχι μόνο δεν εξηγεί, αλλά ζητάει *να τον εξηγήσουν*, ο οποίος όχι μόνο δεν παρέχει τα μέσα για να συσχετίσει κανείς την επιμέρους και πρακτική πληροφορία και τη γενική πληροφορία, αλλά και αρκείται να κάνει μάθημα, επιβάλλοντας

στις ενικές εμπειρίες τα γενικά πλαίσια στα οποία θα πρέπει να μπουν. Οι δημοσκοπήσεις αναπαράγουν συχνά τη λογική αυτών των ερευνών για την «οικονομική πληροφόρηση των Γάλλων», που επιδιώκουν να μετρήσουν τη γνώση και την αναγνώριση των ερωτώμενων σχετικά με την κυβερνητική οικονομία και την οικονομική πληροφόρηση, απλό εκφερόμενο που δικαιολογεί μια οικονομική πολιτική, και οι οποίες, με έναν ηγεμονικό εθνοκεντρισμό, περιστέλλουν την πρακτική οικονομία και πολιτική των δρώντων σε ένα αδέξιο εκφερόμενο της κυβερνητικής οικονομίας και πολιτικολογίας (ιδίως μέσω πράξεων κωδικοποίησης a priori ή a posteriori ικανών να εξαφανίσουν το ουσιώδες, δηλαδή τον τρόπο έκφρασης).

Όλα συμπράττουν στην ενίσχυση της βαθιάς δυσπιστίας, που δεν αποκλείει μια εξίσου βαθιά μορφή αναγνώρισης, την οποία νιώθουν οι κυριαρχημένοι έναντι της πολιτικής γλώσσας, σφαιρικά τοποθετημένης, όπως και ό,τι είναι συμβολικό, από τη μεριά των κυρίαρχων, που είναι μάστορες στην τέχνη του να τηρούν τους τύπους και να αρκούνται στα λόγια. Αυτή η υποψία για την πολιτική σκηνή και την πολιτική σκηνοθεσία, για όλο αυτό το «θέατρο» τους κανόνες του οποίου δεν καλογνωρίζει και μπροστά στο οποίο το κοινό γούστο αισθάνεται αφοπλισμένο, είναι συχνά στη ρίζα της αποπολιτικοποίησης και της γενικευμένης δυσπιστίας απέναντι σε κάθε είδους λόγο και εκπρόσωπο λόγου. Και συχνά δε μένει στο άτομο τίποτε άλλο, για να ξεφύγει από την αμφιθυμία ή την αναποφασιστικότητα ενώπιον του λόγου, από το να εμπιστευθεί ό,τι το ίδιο ξέρει να εκτιμήσει, το σώμα μάλλον παρά τα λόγια, την ουσία μάλλον παρά τη μορφή, την «καλή φάτσα» μάλλον παρά τα «ωραία λόγια».

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΕΙΣ

Αν πρέπει να διαλέξω το μη χείρον, δε διαλέγω τίποτα
Karl Kraus

Το γούστο είναι μια επίκτητη διάθεση προς τη «διαφοροποίηση» και την «εκτίμηση»[1] όπως λέει ο Καντ ή, αν προτιμάτε, προς την εγκαθίδρυση ή τη σηματοδότηση διαφορών μέσω μιας επιχείρησης *διάκρισης* που δεν είναι (ή δεν είναι αναγκαία) *ευδιάκριτη* (ευκρινής) γνώση, με την έννοια του Λάιμπνιτς, εφόσον εξασφαλίζει την αναγνώριση (με τη συνηθισμένη έννοια) του αντικειμένου χωρίς να συνεπάγεται τη γνώση των διακριτικών γνωρισμάτων που το προσδιορίζουν ειδικά[2]. Τα σχήματα της έξης, πρωταρχικές μορφές ταξινόμησης, οφείλουν την προσίδια αποτελεσματικότητά τους στο γεγονός ότι λειτουργούν εντεύθεν της συνείδησης και του λόγου, άρα έξω από την εμβέλεια της εξέτασης και του εκούσιου ελέγχου: προσανατολίζοντας πρακτικά τις πρακτικές, ενθέτουν ό,τι αδίκως θα αποκαλούσε κανείς *αξίες* στις πλέον αυτόματες χειρονομίες ή στις φαινομενικά πλέον ασήμα-

---

[1] E. Kant, *Anthropologie du point de vue pragmatique*, μτφρ. M. Φουκό, Vrin, Παρίσι, 1964, σ. 100 [I. Kant, «Anthropologie in pragmatischer Absicht», *Werkausgabe, Bd. XII*, σ. 563].

[2] G.W. Leibniz, «Meditationes de cognitione, veritate et ideis», στο *Opuscula philosophica selecta*, Boivin, Παρίσι, 1939, σσ. 1-2 (βλ. επίσης *Discours de metaphysique*, § 24 [G.W. Leibniz, *Μεταφυσική Πραγματεία*, Θεσσαλονίκη, 1992, εισαγ.-μτφρ.-σχόλ. Παύλου Καϊμάκη, εκδ. Βάνιας]). Είναι αξιοσημείωτο ότι, για να εξεικονίσει την ιδέα της *σαφούς αλλά συγκεχυμένης* γνώσης, ο Λάιμπνιτς ανακαλεί, πέρα από το παράδειγμα των χρωμάτων, των γεύσεων και των οσμών που ξέρουμε να διακρίνουμε «μέσω της απλής μαρτυρίας των αισθήσεων και όχι μέσω εκφωνήσιμων σημάτων», το παράδειγμα των ζωγράφων και των καλλιτεχνών οι οποίοι, ικανοί να αναγνωρίσουν ένα καλοφτιαγμένο ή κακοφτιαγμένο έργο, δεν μπορούν να αιτιολογήσουν αλλιώς την κρίση τους παρά επικαλούμενοι το γεγονός ότι υπάρχει ή απουσιάζει «ένα κατιτίς».

ντες τεχνικές του σώματος, όπως είναι το πώς χειρονομεί κανείς ή πώς περπατά, πώς κάθεται ή σκουπίζει τη μύτη του, πώς έχει το στόμα του όταν τρώει ή όταν μιλάει, και επιστρατεύουν τις θεμελιακότερες αρχές της κατασκευής και της αξιολόγησης του κοινωνικού κόσμου, όσες εκφράζουν αμεσότερα τον καταμερισμό της εργασίας (ανάμεσα στις τάξεις, στις ηλικιακές τάξεις και στα φύλα) ή τον καταμερισμό της εργασίας κυριαρχίας, σε διαιρέσεις των σωμάτων και των σχέσεων με το σώμα, οι οποίες δανείζονται κάμποσα γνωρίσματα, σαν για να του δώσουν την επίφαση της φυσικότητας, από τον καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στα φύλα και από τον καταμερισμό της σεξουαλικής εργασίας. Πρακτική γνώση των κατανομών η οποία επιτρέπει σε κάποιον να αισθανθεί ή να προαισθανθεί αν κάτι έχει πιθανότητες να συμβεί ή να μη συμβεί και αδιαχώριστα να ταιριάξει ή να μην ταιριάξει σε ένα άτομο που καταλαμβάνει την τάδε ή τη δείνα θέση στον κοινωνικό χώρο, το γούστο, λειτουργώντας ως ενός είδους αίσθηση κοινωνικού προσανατολισμού (*sense of one's place*), προσανατολίζει όσους κατέχουν μια καθορισμένη θέση στον κοινωνικό χώρο προς τις κοινωνικές θέσεις που είναι προσαρμοσμένες στις ιδιότητές τους, προς τις πρακτικές ή τα αγαθά που ταιριάζουν στους κατόχους της θέσης αυτής, που τους «πηγαίνουν»· συνεπάγεται άλλωστε μια πρακτική πρόληψη σχετικά με ποιο θα είναι πιθανόν το νόημα και ποια η κοινωνική αξία της πρακτικής ή του αγαθού που έχει επιλεγεί, δεδομένης της κατανομής τους στον κοινωνικό χώρο και της πρακτικής γνώσης που έχουν οι άλλοι δρώντες για την αντιστοιχία ανάμεσα στα αγαθά και στις ομάδες.

Έτσι, οι κοινωνικοί δρώντες τους οποίους ταξινομεί ο κοινωνιολόγος είναι παραγωγοί όχι μόνο πράξεων ταξινομήσιμων αλλά επίσης πράξεων ταξινόμησης, που είναι και οι ίδιες ταξινομημένες. Η γνώση του κοινωνικού κόσμου οφείλει να λάβει υπόψη μια προϋπάρχουσα πρακτική γνώση του κόσμου αυτού, την οποία δεν πρέπει να παραλείψει να συμπεριλάβει στο αντικείμενό της παρ' ότι, σ' έναν πρώτο καιρό, οφείλει να συγκροτηθεί ενάντια στις μερικές και ιδιοτελείς παραστάσεις τις οποίες η πρακτική αυτή γνώση παρέχει. Όταν μιλάμε για έξη, σημαίνει ότι συμπεριλαμβάνουμε στο αντικείμενο τη γνώση την οποία οι δρώντες, που αποτελούν μέρος του αντικειμένου, έχουν για το αντικείμενο, καθώς και τη συμβολή την οποία η γνώση αυτή κομίζει στην πραγματικότητα του αντικειμένου. Όμως δε σημαίνει μόνο ότι επαναθέτουμε, αν μπορούμε να το πούμε έτσι, μέσα στο πραγματικό που θέλουμε να σκεφτούμε μια σκέψη περί το πραγματικό που συμβάλλει στην πραγματικότητά του (ακόμα και στην όποια αποτελεσματικότητα έχει). Σημαίνει ότι απονέμουμε στη γνώση αυτή μια καθαυτό συγκροτητική εξουσία, ό,τι ακριβώς άλλοι της αρνούνται όταν, στο όνομα μιας αντι-

κειμενιστικής αντίληψης της αντικειμενικότητας, μετατρέπουν την κοινή γνώση ή τη λόγια γνώση σε απλή αντανάκλαση του πραγματικού.

Όσοι πιστεύουν ότι παράγουν μια υλιστική θεωρία της γνώσης όταν μετατρέπουν τη γνώση σε παθητική εγγραφή, εγκαταλείποντας έτσι στον ιδεαλισμό την «ενεργητική έκφανση» της γνώσης, κάτι που οικτείρει ήδη ο Μαρξ στις *Θέσεις για τον Φόυερμπαχ*, λησμονούν ότι κάθε γνώση, και ιδίως κάθε γνώση του κοινωνικού κόσμου, είναι ένα κατασκευαστικό ενέργημα που ενεργοποιεί σχήματα σκέψης και έκφρασης, και ότι ανάμεσα στις υπαρξιακές συνθήκες και στις πρακτικές ή στις παραστάσεις παρεμβάλλεται η δομούσα δραστηριότητα των δρώντων, οι οποίοι όχι μόνο δεν αντιδρούν μηχανικά σε μηχανικούς ερεθισμούς, αλλά ανταποκρίνονται στα καλέσματα ή στις απειλές ενός κόσμου, το νόημα του οποίου έχει παραχθεί και με τη δική τους συμβολή. Οπωσδήποτε πάντως, η αρχή αυτής της δομούσας δραστηριότητας δεν είναι, όπως διατείνεται ο νοησιαρχικός και αντιγενετικός ιδεαλισμός, ένα σύστημα καθολικών μορφών και κατηγοριών αλλά ένα σύστημα *ενσωματωμένων σχημάτων*, τα οποία, έχοντας συγκροτηθεί στην πορεία της συλλογικής ιστορίας, *αποκτήθηκαν* στην πορεία της ατομικής ιστορίας και λειτουργούν *στις πρακτικές καταστάσεις και για την πρακτική* (και όχι με στόχο την καθαρή, θεωρητική γνώση).

1. Ενσωματωμένες κοινωνικές δομές

Αυτό σημαίνει κατά πρώτο λόγο ότι η κοινωνική επιστήμη, προβαίνοντας στην κατασκευή του κοινωνικού κόσμου, συνυπολογίζει το γεγονός ότι οι δρώντες είναι και οι ίδιοι, στη συνήθη πρακτική τους, υποκείμενα ενεργημάτων κατασκευής του κοινωνικού κόσμου· αλλά και ότι τάσσει αντικείμενό της, μεταξύ των άλλων, να περιγράψει την *κοινωνική γένεση* των κατασκευαστικών αρχών και ότι αναζητά στον κοινωνικό κόσμο, όπως μπορεί να τον προσλάβει, το θεμέλιο των αρχών αυτών[3]. Εγκαταλείποντας την αντιγενετική προκατάληψη που πολύ συχνά συμβαδίζει με την αναγνώριση της ενεργητικής έκφανσης της γνώσης, αναζητά στις αντικειμενικές κατανομές των ιδιοτήτων, ιδίως των υλικών (τις οποίες φέρνουν στο φως απογραφές και καταγραφές που προϋποθέτουν όλες διαλογή και ταξινόμηση), το θεμέλιο των ταξινομικών συστημάτων τα οποία οι δρώντες εφαρμόζουν

[3] Στη δικαιοδοσία μιας *γενετικής κοινωνιολογίας* θα ήταν να δείξει πώς συγκροτείται αυτή η αίσθηση σχετικά με τις δυνατότητες και τις αδυνατότητες, τις εγγύτητες και τις αποστάσεις.

στα πάντα, αρχίζοντας από τις ίδιες αυτές κατανομές. Αντίθετα προς την προοπτική που αποκαλείται μερικές φορές «γνωστική» και η οποία, τόσο στην εθνολογική μορφή της (δομική ανθρωπολογία, εθνοεπιστήμη, εθνοσημασιολογία, εθνοβοτανική κτλ.) όσο και στην κοινωνιολογική μορφή της (διαδρασιαρχία, εθνομεθοδολογία), αγνοεί το ερώτημα της *γένεσης* των νοητικών δομών και των ταξινομήσεων, εκείνη διερευνά τη σχέση ανάμεσα στις αρχές διαίρεσης και στις κοινωνικές διαιρέσεις (μεταξύ γενεών, φύλων κτλ.) στις οποίες αυτές θεμελιώνονται, καθώς και τις παραλλαγές στη χρήση των αρχών αυτών ανάλογα με την κατεχόμενη θέση στις κατανομές (πλήθος ζητημάτων που απαιτούν προσφυγή στη στατιστική).

Οι γνωστικές δομές τις οποίες ενεργοποιούν οι κοινωνικοί δρώντες προκειμένου να γνωρίσουν πρακτικά τον κοινωνικό κόσμο είναι ενσωματωμένες κοινωνικές δομές. Η πρακτική γνώση του κοινωνικού κόσμου την οποία προϋποθέτει η «λογική» συμπεριφορά μέσα στον κόσμο αυτόν ενεργοποιεί ταξινομικά σχήματα (ή, αν προτιμάτε, «μορφές ταξινόμησης», «νοητικές δομές», «συμβολικές μορφές», πλήθος εκφράσεων οι οποίες, αν αγνοηθούν οι συνυποδηλώσεις τους, είναι σχεδόν εναλλάξιμες), ιστορικά σχήματα αντίληψης και αποτίμησης που είναι προϊόν της αντικειμενικής διαίρεσης σε τάξεις (ηλικιακές τάξεις, τάξεις φύλου, κοινωνικές τάξεις) και λειτουργούν εντεύθεν της συνείδησης και του λόγου. Αυτές οι αρχές διαίρεσης, δεδομένου ότι παράγονται από την ενσωμάτωση των θεμελιακών δομών μιας κοινωνίας, είναι κοινές στο σύνολο των δρώντων της κοινωνίας αυτής και καθιστούν δυνατή την παραγωγή ενός κοινού και νουνεχούς κόσμου, ενός κόσμου του κοινού νου.

Είναι πράγματι γεγονός ότι όλοι οι δρώντες ενός καθορισμένου κοινωνικού μορφώματος μοιράζονται από κοινού ένα σύνολο θεμελιακών σχημάτων αντίληψης, μια αρχική αντικειμενοποίηση των οποίων ανευρίσκεται στα ζεύγη ανταγωνιστικών επιθέτων που χρησιμοποιούνται κοινώς για την ταξινόμηση και το χαρακτηρισμό των προσώπων ή των αντικειμένων στους πλέον διαφορετικούς τομείς της πρακτικής. Μήτρα όλων των *κοινών τόπων* που επιβάλλονται τόσο εύκολα μόνο και μόνο επειδή έχουν την υποστήριξη ολόκληρης της κοινωνικής τάξης, το δίκτυο των αντιθέσεων ανάμεσα στο ψηλό (ή έξοχο, εξυψωμένο, καθαρό) και στο χαμηλό (ή χυδαίο, επίπεδο, ταπεινό), στο πνευματικό και στο υλικό, στο φίνο (ή εκλεπτυσμένο, κομψό) και στο χονδροειδές (ή χοντρό, λιπαρό, ακατέργαστο, βάρβαρο, άξεστο), στο ανάλαφρο (ή λεπτό, ζωηρό, επιδέξιο) και στο βαρύ (ή αργό, παχύ, βραδύ, κοπιώδες, αδέξιο), στο ελεύθερο και στο αναγκαστικό, στο ευρύ και στο στενό ή, σε μια άλλη διάσταση, ανάμεσα στο μοναδικό (ή σπάνιο, διαφορετικό, διακεκριμένο, αποκλειστικό, εξαιρετικό, μοναδικό, ανή-

κουστο) και στο κοινό (ή συνηθισμένο, κοινότοπο, τρέχον, τετριμμένο, τυχάρπαστο), στο λαμπρό (ή ευφυές) και στο θαμπό (ή σκοτεινό, σβησμένο, μέτριο) εκπηγάζει από την αντίθεση ανάμεσα στην «ελίτ» των κυρίαρχων και στη «μάζα» των κυριαρχημένων, πλήθος τυχαίο και άτακτο, εναλλάξιμο και αναρίθμητο, αδύναμο και παροπλισμένο, χωρίς άλλη ύπαρξη πέρα από στατιστική. Αρκεί να αφήσουμε αυτές τις μυθικές ρίζες να λειτουργήσουν, ώστε να γεννήσουν κατά βούληση το ένα ή το άλλο από τα θέματα της αιώνιας κοινωνιοδικίας, που επαναλαμβάνονται ακούραστα και σε ελάχιστα ανανεωμένες μορφές, όπως, για παράδειγμα, οι αποκαλυπτικού χαρακτήρα καταγγελίες όλων των μορφών «ισοπέδωσης», «ξεπεσμού στην κοινοτοπία» ή «μαζοποίησης», οι οποίες, ταυτίζοντας την παρακμή των κοινωνιών με την κατάπτωση των αστικών οίκων, δηλαδή με την πτώση στην ομοιογένεια, στο αδιαφοροποίητο, προδίδουν μια καταδιωκτική ιδεοληψία με τον *αριθμό*, με τη μάζα χωρίς διαφορές και χωρίς μέλημα για διαφορές ή με τον όχλο, πάντα έτοιμο να κατακλύσει τους χώρους τους οποίους η αστική επιταγή αποκλεισμού επιφυλάσσει ειδικά για τους αστούς[4].

Ακόμα και οι φαινομενικά τυπικότερες αντιθέσεις αυτής της κοινωνικής μυθολογίας εξακολουθούν να οφείλουν την ιδεολογική αποτελεσματικότητά τους στο γεγονός ότι παραπέμπουν λιγότερο ή περισσότερο διακριτικά στις θεμελιακότερες αντιθέσεις της κοινωνικής τάξης: στην αντίθεση η οποία, εγγεγραμμένη στον καταμερισμό της εργασίας, εγκαθιδρύεται μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχημένων και στην αντίθεση η οποία, θεμελιωμένη στον καταμερισμό της εργασίας κυριαρχίας, αντιπαραθέτει, στους κόλπους της κυρίαρχης τάξης, δύο αρχές κυριαρχίας, δύο εξουσίες, κυρίαρχη και κυριαρχημένη, κοσμική και πνευματική, υλική και διανοητική κτλ. Με άλλα λόγια, το σχήμα του κοινωνικού χώρου που προτάθηκε παραπάνω μπορεί επίσης να διαβαστεί ως ένας επακριβής πίνακας των ιστορικά συγκροτημένων και κεκτημένων κατηγοριών οι οποίες οργανώνουν τη σκέψη του κοινωνικού κόσμου για το σύνολο των υποκειμένων που ανήκουν σ' αυτό τον κόσμο και έχουν σφυρηλατηθεί από αυτόν. Λόγω του ότι τα ίδια ταξινομικά σχήματα (και οι αντιθέσεις μέσα στις οποίες εκφράζονται) μπορούν, όταν εξειδικευ-

---

[4] Όπως η αντίθεση ανάμεσα στο ένα και στο πλήθος είναι στο επίκεντρο της κυρίαρχης φιλοσοφίας της ιστορίας, η αντίθεση, που είναι η μετασχηματισμένη μορφή της, ανάμεσα στο λαμπρό, στο ορατό («σε θέα»), στο διακριτό, στο διακεκριμένο, στο «γνωστό» (δηλαδή φημισμένο, διάσημο) και στο σκοτεινό («τα μικρά, τα αφανή, τα παρακατιανά»), στις «σκοτεινές» κηλίδες, στο θαμπό, στην γκριζάδα της αδιαφοροποίητης, συγκεχυμένης μάζας, χωρίς όνομα και χωρίς φήμη (ο «ένδοξος άγνωστος»), είναι μία από τις θεμελιακές κατηγορίες της κυρίαρχης αντίληψης του κοινωνικού κόσμου.

θούν, να λειτουργήσουν σε πεδία οργανωμένα γύρω από εκ διαμέτρου αντίθετες θέσεις, είτε πρόκειται για το πεδίο της κυρίαρχης τάξης, που οργανώνεται γύρω από μια αντίθεση ομόλογη προς τη συστατική αντίθεση του πεδίου των κοινωνικών τάξεων, είτε για το πεδίο πολιτιστικής παραγωγής, που και το ίδιο οργανώνεται γύρω από αντιθέσεις οι οποίες, αναπαράγοντας τη δομή της κυρίαρχης τάξης, είναι ομόλογες προς την προηγούμενη (όπως η αντίθεση ανάμεσα στο αστικό θέατρο και στο πρωτοποριακό θέατρο), η θεμελιακή αντίθεση δεν παύει να είναι το υπόβαθρο αντιθέσεων δεύτερης, τρίτης ή νιοστής τάξης (εκείνων που θεμελιώνουν τις «καθαρότερες» ηθικοπρακτικές ή αισθητικές κρίσεις, με τα χαμερπή ή υψηλά αισθήματά τους, τα εύκολα ή δύσκολα κάλλη τους, το ελαφρό ή βαρύ ύφος τους κτλ.), ενώ παράλληλα εξευφημίζεται μέχρι του σημείου να αποβαίνει μη αναγνωρίσιμη: έτσι, η αντίθεση ανάμεσα στο βαρύ και στο ελαφρύ, η οποία σε πάμπολλες χρήσεις της, ιδίως σχολικές, θα χρησιμεύσει για να διακρίνει τα λαϊκά ή μικροαστικά γούστα από τα αστικά γούστα, μπορεί να χρησιμοποιηθεί από τη θεατρική κριτική που απευθύνεται στο κυρίαρχο τμήμα της κυρίαρχης τάξης για να σκεφτεί τη σχέση ανάμεσα στο «διανοούμενο» θέατρο, που καταδικάζεται μέσα στη «φιλόπονη» αξίωσή του και στο «βαρύ» διδακτισμό του, και στο «αστικό» θέατρο, που επαινείται για το τακτ του και την τέχνη να εξετάζει ακροθιγώς, ενώ η «διανοούμενη» κριτική θα σκεφτεί την ίδια σχέση, απλώς αντιστρέφοντας το πλην σε συν, μέσα από μια ελάχιστα τροποποιημένη μορφή αυτής της αντίθεσης — οπότε η ελαφρότητα, που ταυτίζεται με την επιπολαιότητα, αντιτίθεται στο βάθος.

Θα μπορούσαμε αντίστοιχα να δείξουμε ότι η αντίθεση δεξιάς και αριστεράς, η οποία, στη θεμελιακή μορφή της, αφορά τη σχέση ανάμεσα στους κυρίαρχους και στους κυριαρχημένους, μπορεί επίσης, χάρη σ' έναν πρώτο μετασχηματισμό, να δηλώσει τις σχέσεις ανάμεσα σε κυρίαρχα τμήματα και σε κυριαρχημένα τμήματα της κυρίαρχης τάξης, οπότε οι λέξεις «δεξιά» ή «αριστερά» προσλαμβάνουν νόημα συγγενές προς εκείνο το οποίο περιβάλλονται σε εκφράσεις όπως θέατρο «της δεξιάς όχθης» ή «της αριστερής όχθης»· μπορεί επίσης, σε έναν επιπρόσθετο βαθμό αποπραγμάτωσης, να χρησιμεύσει για να διακρίνει δύο αντίπαλες τάσεις μιας καλλιτεχνικής ή λογοτεχνικής πρωτοποριακής ομάδας και ούτω καθεξής. Έπεται ότι, όταν τα εξετάσουμε σε καθεμία χρήση τους, τα ζεύγη επιθέτων το σύστημα των οποίων συγκροτεί την εννοιολογική σκευή της καλαισθητικής κρίσης είναι εξαιρετικά φτωχά, σχεδόν απροσδιόριστα, όμως γι' αυτό ακριβώς και κατάλληλα να προσπορίσουν ή να εκφράσουν το αίσθημα του μη προσδιορίσιμου: κάθε ενική χρήση ενός από τα ζεύγη αυτά νοηματοδοτείται πλήρως μόνο σε σχέση με ένα *σύμπαν λόγου* κάθε φορά διαφορετι-

κού, συνηθέστερα άρρητου – εφόσον πρόκειται για το σύστημα των προφανειών και των προαπαιτούμενων που γίνονται δεκτά ως αυτονόητα στο πεδίο σε σχέση με το οποίο προσδιορίζονται οι στρατηγικές· όμως, το κάθε ζεύγος που εξειδικεύεται έτσι από τη χρήση διαθέτει ως αρμονικές όλες τις άλλες χρήσεις που θα μπορούσε να έχει –λόγω των σχέσεων ομολογίας ανάμεσα στα πεδία, οι οποίες επιτρέπουν τις μεταφορές από το ένα πεδίο στο άλλο– και επίσης όλα τα άλλα ζεύγη που μπορούν να το υποκαταστήσουν με μια μικρή διαφορά απόχρωσης (για παράδειγμα, λεπτός/χονδροειδής αντί για ελαφρύς/βαρύς), δηλαδή σε ελαφρώς διαφορετικά συμφραζόμενα.

Το γεγονός ότι οι ημικωδικοποιημένες αντιθέσεις που έχουν όχημα τη γλώσσα επανευρίσκονται, με παραπλήσιες αξίες, στη ρίζα της κυρίαρχης θεώρησης του κοινωνικού κόσμου, σε όλα τα διαιρεμένα σε τάξεις κοινωνικά μορφώματα (αρκεί να σκεφτούμε, για παράδειγμα, την τάση να σκεφτόμαστε το λαό ως τόπο εντελώς αχαλίνωτων διατροφικών ή σεξουαλικών ορέξεων), κατανοείται αν ξέρουμε ότι οι ίδιες θεμελιακές σχέσεις, εκείνες που εκφράζονται επακριβώς από τις μεγάλες σχέσεις τάξης (υψηλός/χαμηλός, ισχυρός/αδύναμος κτλ.), συρρικνωμένες στην τυπική δομή τους, επανευρίσκονται σε όλες τις κοινωνίες τις διαιρεμένες σε τάξεις. Και η παλίνδρομη επανεμφάνιση της προσφιλούς στον Ζορζ Ντυμεζίλ τριαδικής δομής, για την οποία ο Ζορζ Ντυμπύ δείχνει, με αφορμή τη φεουδαρχική κοινωνία, ότι έχει τις ρίζες της στις κοινωνικές δομές τις οποίες η ίδια νομιμοποιεί, θα μπορούσε να είναι απλώς, όπως οι αμετάβλητες αντιθέσεις όπου εκφράζεται η σχέση κυριαρχίας, αναγκαία απόρροια της διασταύρωσης των δύο αρχών διαίρεσης που δρουν σε όλες τις κοινωνίες τις διαιρεμένες σε τάξεις, της διαίρεσης ανάμεσα σε κυρίαρχους και σε κυριαρχημένους και της διαίρεσης ανάμεσα στα διαφορετικά τμήματα που αξιώνουν την κυριαρχία στο όνομα διαφορετικών αρχών, *bellatores* και *oratores* στη φεουδαρχική κοινωνία, εργοδότες και διανοούμενους σήμερα[5].

2. Γνώση χωρίς διαμεσολάβηση έννοιας

Έτσι, μέσα από τις διαφοροποιημένες και διαφοροποιητικές οροεξαρτήσεις που σχετίζονται με τις διαφορετικές υπαρξιακές συνθήκες, μέσα από τους αποκλεισμούς και τις συμπεριλήψεις, τις ενώσεις (γάμους, δεσμούς, συμμαχίες κτλ.) και τις διαιρέσεις (ασυμβατότητες, ρήξεις, αγώνες κτλ.) που

[5] Βλ. G. Duby, *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, Gallimard, Παρίσι, 1978

αποτελούν το υπόβαθρο της κοινωνικής δομής και της δομούσας αποτελεσματικότητάς της, μέσα επίσης από όλες τις ιεραρχίες και όλες τις ταξινομήσεις που είναι εγγεγραμμένες στα αντικείμενα (κυρίως στα πολιτιστικά έργα), στους θεσμούς (στο εκπαιδευτικό σύστημα, για παράδειγμα) ή απλώς στη γλώσσα, μέσα, τέλος, από όλες τις κρίσεις, ετυμηγορίες, ταξινομήσεις, ανακλήσεις στην τάξη, τις οποίες επιβάλλουν οι θεσμοί που διατάσσονται ειδικά γι' αυτόν το σκοπό, όπως η οικογένεια ή το εκπαιδευτικό σύστημα, ή οι οποίες ανακύπτουν διαρκώς από τις συναντήσεις και τις διαδράσεις της καθημερινής ύπαρξης, η κοινωνική τάξη εγγράφεται προοδευτικά στα μυαλά. Οι κοινωνικές διαιρέσεις γίνονται αρχές διαίρεσης, που οργανώνουν τη θεώρηση του κοινωνικού κόσμου. Τα αντικειμενικά όρια γίνονται *αίσθηση των ορίων*, πρακτική πρόληψη των αντικειμενικών ορίων η οποία αποκτάται μέσω της εμπειρίας των αντικειμενικών ορίων, *sense of one's place*, που οδηγεί το άτομο να αυτοαποκλειστεί από εκείνο (αγαθά, πρόσωπα, τόπους κτλ.) από το οποίο είναι αποκλεισμένο.

Το ίδιον της αίσθησης των ορίων είναι ότι συνεπάγεται τη λήθη των ορίων. Ένα από τα σημαντικότερα αποτελέσματα της αντιστοιχίας ανάμεσα στις πραγματικές διαιρέσεις και στις πρακτικές αρχές διαίρεσης, ανάμεσα στις κοινωνικές δομές και στις νοητικές δομές είναι αναμφίβολα το γεγονός ότι η πρώτη εμπειρία του κοινωνικού κόσμου είναι η εμπειρία της *δόξας*, προσχώρηση στις εύτακτες σχέσεις οι οποίες, επειδή θεμελιώνουν τον πραγματικό κόσμο αλλά, αδιαχώριστα, και το διανοητό κόσμο, γίνονται αποδεκτές ως αυτονόητες. Η πρώτη αντίληψη του κοινωνικού κόσμου κάθε άλλο παρά απλή μηχανική αντανάκλαση είναι· είναι πάντα ένα ενέργημα γνώσης που επιφέρει την παρέμβαση κατασκευαστικών αρχών εξωτερικών ως προς το κατασκευασμένο αντικείμενο νοούμενο στην αμεσότητά του, αλλά το οποίο, επειδή δεν εμπεριέχει τη βαθιά γνώση των αρχών αυτών και της σχέσης τους με την όποια πραγματική τάξη αναπαράγουν, αποτελεί ενέργημα *παραγνώρισης*, που συνεπάγεται την πλέον απόλυτη μορφή αναγνώρισης της κοινωνικής τάξης. Οι κυριαρχημένοι, ενεργοποιώντας, προκειμένου να αποτιμήσουν την αξία της θέσης τους και των ιδιοτήτων τους, ένα σύστημα σχημάτων αντίληψης και αποτίμησης που δεν είναι τίποτε άλλο από την ενσωμάτωση των αντικειμενικών νόμων σύμφωνα με τους οποίους συγκροτείται αντικειμενικά η αξία τους, τείνουν πρώτα να προσδίδουν στον εαυτό τους τα όποια κατηγορήματα τους προσδίδει η κατανομή, αρνούμενοι ό,τι τους έχουν αρνηθεί («δεν είναι για μας αυτά»), αρκούμενοι σε ό,τι τους έχει παραχωρηθεί, ρυθμίζοντας τις προσδοκίες τους με μέτρο τις προοπτικές τους, προσδιορίζοντας τον εαυτό τους όπως η κατεστημένη τάξη τούς προσδιορίζει, αναπαράγοντας στην ετυμηγορία που

εκφέρουν για τους ίδιους την ετυμηγορία που εκφέρει γι' αυτούς η οικονομία, ταγμένοι, με μια λέξη, σε ό,τι ούτως ή άλλως τους προσήκει, *τὰ ἑαυτοῦ*, όπως έλεγε ο Πλάτων, αποδεχόμενοι να είναι ό,τι οφείλουν να είναι, «μετριοπαθείς», «ταπεινοί» και «αφανείς». Βλέπουμε τι αποφασιστική συμβολή κομίζει στη διατήρηση της κοινωνικής τάξης ο «λογικός κομφορμισμός», όπως τον αποκαλούσε ο Ντυρκέμ[6], δηλαδή η ενορχήστρωση των κατηγοριών αντίληψης του κοινωνικού κόσμου, οι οποίες, καθώς είναι προσαρμοσμένες στις διαιρέσεις της κατεστημένης τάξης (και άρα στα συμφέροντα όσων έχουν την κυριαρχία της) και κοινές σε όλα τα πνεύματα που δομούνται σύμφωνα με τις δομές αυτές, επιβάλλονται περιβαλλόμενες το μανδύα της αντικειμενικής αναγκαιότητας[7].

Το σύστημα των ταξινομικών σχημάτων αντιτίθεται σε ένα σύστημα ταξινόμησης βασισμένο σε ρητές και ρητά συνομολογημένες αρχές, όπως αντίστοιχα οι συστατικές διαθέσεις του γούστου ή του ήθους, που αποτελούν διαστάσεις του, αντιτίθενται στην αισθητική ή στην πρακτική ηθική. Ακριβώς η αίσθηση των εκδοχών της κοινωνικής πραγματικότητας, την οποία αποκτάει το άτομο καθώς έρχεται σε αντιπαράθεση με μια ιδιαίτερη μορφή της κοινωνικής αναγκαιότητας, του επιτρέπει να δρα σαν να γνώριζε τη δομή του κοινωνικού κόσμου, τη θέση που κατέχει στη δομή αυτή και συγχρόνως τις αποστάσεις που πρέπει να κρατήσει ή να διατηρήσει[8]. Πρα-

---

[6] E. Durkheim, *Formes élémentaires de la vie religieuse*, Alcan, Παρίσι, 1912, σ. 24.

[7] Μια πιο εμπεριστατωμένη έκθεση των θεωρητικών συμφραζομένων στα οποία τοποθετούνται οι αναλύσεις αυτές ανευρίσκεται στο P. Bourdieu, «Sur le pouvoir symbolique», *Annales*, 3, Μάιος-Ιούνιος 1977, σσ. 405-411. [«Η συμβολική εξουσία», στο P. Bourdieu, «Γλώσσα και συμβολική εξουσία», *ό.π.*, σσ. 237-246.]

[8] Η ιδεολογία του ουτοπικού διανοητή, χωρίς συναισθηματικές δεσμεύσεις και χωρίς ρίζες, χωρίς σπιτικό και χωρίς τόπο, χωρίς συμφέροντα και χωρίς οφέλη, και η συνακόλουθη άρνηση της ανώτατης μορφής της υλιστικής χοντροκοπιάς, την οποία συνιστά η *αναγωγή* του μοναδικού στην κοινωνική τάξη, η εξήγηση του ανώτερου από το κατώτερο, η εφαρμογή στο *αταξινόμητο* εξηγητικών μοντέλων καλών για τους ταξινομημένους, τους καταταγμένους, τους περιορισμένους, τους αστούς, τους μικροαστούς, το κοινό, δεν προδιαθέτει καθόλου τους διανοούμενους, αυτούς τους *αταξινόμητους ταξινομητές*, να σκεφτούν ως τέτοιο το νόημα της κοινωνικής θέσης και, ακόμα λιγότερο, τη δική τους θέση και τη στρεβλωμένη σχέση με τον κοινωνικό κόσμο την οποία αυτή τους επιβάλλει. (Θα έπρεπε εδώ να ξαναδιαβάσουμε τον Σαρτρ, που όλο του το έργο και όλη του η ύπαρξη έχουν αρχή τους αυτή την καταδήλωση του ανατρεπτικού ζητήματος τιμής του διανοούμενου και, για παράδειγμα, τις σελίδες από το *Είναι και το μηδέν* για την ψυχολογία του Φλομπέρ, περιπαθή προσπάθεια για να αποσπάσει το πρόσωπο, στο πρόσωπο του διανοούμενου, δημιουργού αδημιούργητου, τέκνου των έργων του στοιχειω-

κτική βαθιά γνώση της ταξινόμησης που δεν έχει τίποτα κοινό με τη λόγια βαθιά γνώση, την οποία απαιτεί η κατασκευή ενός συστήματος ταξινόμησης συνεκτικού και ταυτόχρονα πρόσφορου για την κοινωνική πραγματικότητα, η πρακτική «γνώση» των κατεχόμενων θέσεων στον κοινωνικό χώρο, την οποία προϋποθέτει η τέχνη να συμπεριφέρεσαι «καθωσπρέπει» με πρόσωπα ή πράγματα ταξινομημένα και ταξινομητικά (σικ ή όχι, που πρέπει να τα συναναστρέφεται κανείς ή όχι κτλ.), να βρίσκεις τη σωστή απόσταση με έναν, θα λέγαμε, πρακτικό υπολογισμό της μέγιστης τιμής, ούτε πάρα πολύ κοντά («παίρνω θάρρος») ούτε πάρα πολύ μακριά («δείχνω απόμακρος»), να παίζεις με την αντικειμενική απόσταση επιτείνοντάς την («κρατάω σε απόσταση», «διατηρώ τις αποστάσεις») ή αρνούμενός την συμβολικά («τοποθετούμαι στο επίπεδο του άλλου», «δείχνω απλός») δε συνεπάγεται με κανέναν τρόπο ότι είσαι και σε θέση να τοποθετήσεις ρητά τον εαυτό σου στην ταξινόμηση (όπως πλήθος ερευνών για τις κοινωνικές τάξεις σού ζητούν να κάνεις) και, ακόμα λιγότερο, να περιγράψεις λίγο πολύ συστηματικά την ταξινόμηση αυτή και να διατυπώσεις τις αρχές της. Η πρακτική «κρίση πρόσδοσης κατηγορημάτων» με την οποία τοποθετώ κάποιον σε κάποια τάξη απευθυνόμενος σε αυτόν με έναν ορισμένο τρόπο (και τοποθετώντας ταυτόχρονα τον εαυτό μου σε μια τάξη) δεν έχει καμία σχέση με μια διανοητική διεργασία που συνεπάγεται τη συνειδητή αναφορά σε ρητές ενδείξεις και την ενεργοποίηση τάξεων δημιουργημένων με τη διαμεσολάβηση της έννοιας και για την έννοια. Η ίδια ταξινομική αντίθεση (πλούσιος/φτωχός, γέρος/νέος κτλ.) μπορεί να εφαρμοστεί σε οποιοδήποτε σημείο της κατανομής και να αναπαραγάγει ολόκληρο το χώρο της σε οποιοδήποτε τμήμα της (καλά λέει ο κοινός νους ότι είσαι πάντα ο πλούσιος ή ο φτωχός σε σχέση με κάποιον, ο ανώτερος ή ο κατώτερος κάποιου, στα δεξιά ή στα αριστερά κάποιου κτλ. — κάτι που δεν καταδικάζει σε έναν υποτυπώδη σχετικισμό). Ευνόητο είναι γιατί αποβαίνει τόσο εύκολο να αστοχήσει η πρακτική αίσθηση του κοινωνικού χώρου από την οποία εκπηγάζουν οι κρίσεις πρόσδοσης κατηγορημάτων σε τάξεις· οι κοινωνιολόγοι, οι οποίοι, προκειμένου να αρνηθούν την ύπαρξη των τάξεων, χρησιμοποιούν ως επιχείρημα τις αντιφάσεις στις οποίες περιπίπτουν οι ερωτηθέντες σε ό,τι αφορά τις ταξικές ταυτοποιήσεις τους, μαρτυρούν απλώς ότι

μένου από το «πρόταγμα να είναι Θεός», από κάθε είδους αναγωγή στο γενικό, στο γένος, στην τάξη, για να καταδηλώσει την υπερβατικότητα του εγώ ενάντια «σε ό,τι ο Κοντ αποκαλούσε *υλισμό*, δηλαδή την εξήγηση του ανώτερου από το κατώτερο» — βλ. J. P. Sartre, *L'Etre et le néant*, Gallimard, Παρίσι, 1943, σσ. 643-652 και ειδικότερα σ. 648.)

αγνοούν τα πάντα και για τη λειτουργία της «αίσθησης» αυτής και, επιπλέον, για την τεχνητή κατάσταση στην οποία τη βάζουν να λειτουργήσει. Και πράγματι, είτε πρόκειται για να τοποθετηθώ εγώ στον κοινωνικό χώρο είτε για να τοποθετήσω τους άλλους, η αίσθηση του κοινωνικού χώρου, όπως κάθε πρακτική αίσθηση, αναφέρεται πάντα στην *ιδιαίτερη κατάσταση* μέσα στην οποία οφείλει να προσανατολίσει τις πρακτικές: από αυτό προέρχονται, για παράδειγμα, οι αποκλίσεις ανάμεσα στις έρευνες που μελετούν την παράσταση των τάξεων σε μια κωμόπολη («μελέτες κοινοτήτων») και στις έρευνες που μελετούν τις τάξεις σε εθνική κλίμακα. Αν όμως, όπως έχει συχνά παρατηρηθεί, οι ερωτηθέντες δε συμφωνούν ούτε στον αριθμό των διαιρέσεων που διενεργούν στους κόλπους της υπό θεώρηση ομάδας ούτε στα όρια των «στρωμάτων» και στα κριτήρια που χρησιμοποιούν για να τα προσδορίσουν, τούτο δε συμβαίνει μόνο ως αποτέλεσμα της εγγενούς ασάφειας της πρακτικής λογικής. Συμβαίνει επίσης επειδή η θεώρηση της ταξινόμησης είναι συνάρτηση της κατεχόμενης θέσης στις ταξινομήσεις.

Τίποτα επομένως δεν απέχει περισσότερο από ένα ενέργημα γνωσιακό όπως το αντιλαμβάνεται η νοησιαρχική παράδοση όσο αυτή η αίσθηση του κοινωνικού παιχνιδιού, η οποία, όπως λέει ωραία η λέξη *goût* (γεύση και καλαισθησία, γούστο), «ικανότητα αντίληψης των γεύσεων» και ταυτόχρονα «ικανότητα κρίσης των αισθητικών αξιών», είναι η κοινωνική ανάγκη που έχει γίνει φύση, καθώς έχει μετατραπεί σε κινητικά σχήματα και σωματικούς αυτοματισμούς. Όλα συμβαίνουν λες και οι κοινωνικές οροεξαρτήσεις που προσαρτώνται σε μια κοινωνική συνθήκη τείνουν να εγγράψουν τη σχέση του δρώντος με τον κοινωνικό κόσμο σε μια μόνιμη και γενικευμένη σχέση με το σώμα του, σ' έναν τρόπο να κουμαντάρει το σώμα του, να το παρουσιάζει στους άλλους, να το κινεί, να του παραχωρεί χώρο, που δίνει στο σώμα την κοινωνική του φυσιογνωμία. Θεμελιώδης διάσταση της αίσθησης του κοινωνικού προσανατολισμού, η σωματική έξις είναι ένας πρακτικός τρόπος να νιώσει κανείς και να εκφράσει την αίσθηση που έχει, όπως λένε, για την προσωπική του *κοινωνική αξία*: ποια σχέση διατηρεί με τον κοινωνικό κόσμο και ποια θέση μέσα του χορηγεί στον εαυτό του ποτέ δε δηλώνονται τόσο ξεκάθαρα όσο διαμέσου του χώρου και του χρόνου που αισθάνεται πως δικαιούται να πάρει από τους άλλους και, ακριβέστερα, τη θέση την οποία καταλαμβάνει τόσο *με το σώμα του στο φυσικό χώρο*, με τη στάση του και τις σίγουρες ή επιφυλακτικές, άνετες ή σφιγμένες κινήσεις του (στα γαλλικά λέμε πολύ επιτυχημένα για κάποιον που κάνει το σπουδαίο ότι «il fait de volume», «κάνει όγκο»), όσο *και με τα λόγια του στο χρόνο*, μέσα από το μερτικό του χρόνου διάδρασης που ιδιοποιείται και

μέσα από το σίγουρο ή επιθετικό, αεράτο ή ασυναίσθητο τρόπο με τον οποίο τον ιδιοποιείται.

Τίποτα δεν απεικονίζει καλύτερα τη λογική της κοινωνικοποίησης, που αντιμετωπίζει το σώμα ως βοήθημα της μνήμης, όσο αυτά τα συμπλέγματα κινήσεων, σωματικών στάσεων και λέξεων —απλών επιφωνημάτων ή ιδιαίτερα φθαρμένων κοινών τόπων—, στα οποία αρκεί να μπει κανείς, όπως μπαίνει στο πετσί ενός θεατρικού ήρωα, για να δει να ξαναπροβάλλει, μέσω της ανακλητικής δύναμης της σωματικής μίμησης, ένας κόσμος εντελώς έτοιμων αισθημάτων και εμπειριών. Υπερφορτωμένες με κοινωνικές σημασίες και αξίες, οι στοιχειώδεις πράξεις της σωματικής γυμναστικής, και ιδίως η καθαυτό σεξουαλική —και άρα βιολογικά προκατασκευασμένη— πτυχή της γυμναστικής αυτής, λειτουργούν ως οι θεμελιακότερες από όλες τις *μεταφορές*, ικανές να ανακαλέσουν μια ολόκληρη σχέση με τον κόσμο, «υπεροπτική» ή «υποταγμένη», «άκαμπτη» ή «εύκαμπτη», «ευρεία» ή «στενή», και ως εκ τούτου έναν ολόκληρο κόσμο. Οι πρακτικές «επιλογές» της αίσθησης του κοινωνικού προσανατολισμού δεν προϋποθέτουν την *παράσταση* των δυνατοτήτων περισσότερο απ' ό,τι οι «επιλογές» ανάμεσα σε φωνήματα, έμπρακτες επιλογές που δεν προϋποθέτουν πράξεις επιλογής. Ο λογοκεντρισμός και η νοησιαρχία των διανοουμένων, ενωμένα με την εγγενή προκατάληψη της επιστήμης που τάσσει αντικείμενό της την *ψυχήν*, τον ψυχισμό, τη συνείδηση, τις παραστάσεις, χωρίς να μιλήσουμε για την αστική αξίωση στην καταστατική θέση του «προσώπου», μας έχουν εμποδίσει να αντιληφθούμε ότι «είμαστε αυτόματα στα τρία τέταρτα των πράξεών μας» σύμφωνα με τα λόγια του Λάιμπνιτς και ότι οι έσχατες αξίες, όπως λένε, δεν είναι ποτέ τίποτε άλλο από τις πρώτες και αρχέγονες διαθέσεις του σώματος, την αρέσκεια και την απαρέσκεια που βγαίνουν μέσα από τα σπλάχνα, όπως λέγεται, όπου έχουν αποτεθεί τα ζωτικότερα συμφέροντα μιας ομάδας, εκείνο για το οποίο είναι κανείς έτοιμος να διακυβεύσει το σώμα το δικό του και των άλλων. Η αίσθηση της διάκρισης, *discretio*, που οδηγεί το άτομο να χωρίσει και να ενώσει όσα οφείλουν να είναι χωρισμένα ή ενωμένα, να αποκλείσει όλες τις ανισογαμίες και όλες τις ενώσεις *ενάντια στη φύση*, δηλαδή ενάντια στην κοινή ταξινόμηση, στη *διάκρισιν*, που αποτελεί το υπόβαθρο της συλλογικής και ατομικής ταυτότητας, προξενεί μια θανάσιμη, μέσα από τα σπλάχνα φρίκη, μια απόλυτη αηδία, μια μεταφυσική οργή για όλα όσα καταλαμβάνουν το *νόθο πεδίο* του Πλάτωνα, όλα *όσα ξεπερνούν τη νόηση*, δηλαδή την ενσωματωμένη ταξινόμηση και τα οποία, αμφισβητώντας τις αρχές της *κοινωνικής τάξης που έχει γίνει σώμα*, και ιδίως τις κοινωνικά συγκροτημένες αρχές του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στα φύλα και του καταμερισμού της σεξουα-

λικής εργασίας, επιβουλεύονται τη νοητική τάξη, ως πρόκληση στον κοινό νου, ως σκάνδαλο[9].

3. Ιδιοτελείς προσδόσεις κατηγορημάτων

Το θεμέλιο της αρχής διακριτικότητας (pertinence), η οποία ενεργοποιείται από την αντίληψη του κοινωνικού κόσμου και προσδιορίζει το σύνολο των χαρακτηριστικών των πραγμάτων ή των προσώπων που επιδέχονται αντίληψη και που γίνονται αντιληπτά ως ενδιαφέροντα, με θετικό ή αρνητικό τρόπο, από όλους όσοι ενεργοποιούν τα σχήματα αυτά (άλλος ορισμός του κοινού νου), δεν είναι άλλο από το ενδιαφέρον που έχουν τα υπό θεώρηση άτομα ή οι ομάδες να αναγνωρίσουν το γνώρισμα αυτό και το ανήκειν του υπό θεώρηση ατόμου στο σύνολο που ορίζεται από το συγκεκριμένο γνώρισμα: *το ενδιαφέρον για* τη διάσταση που γίνεται αντιληπτή δεν είναι ποτέ εντελώς ανεξάρτητο από *το συμφέρον από* την αντίληψή της. Αυτό φαίνεται καθαρά σε όλες τις ταξινομήσεις που οικοδομούνται γύρω από ένα στιγματισμένο γνώρισμα και οι οποίες, όπως η συνηθισμένη αντίθεση ανάμεσα στους ομοφυλόφιλους και στους ετεροφυλόφιλους, απομονώνουν ό,τι είναι ενδιαφέρον από όλα τα υπόλοιπα (δηλαδή από όλες τις άλλες μορφές σεξουαλικότητας), που έτσι αποπέμπονται στη μουντάδα του αδιάφορου και του αδιαφοροποίητου. Και φαίνεται ακόμα καλύτερα σε όλες τις «κρίσεις πρόσδοσης κατηγορημάτων», που στην πραγματικότητα είναι κατηγορητήρια, *κατηγορήματα* με την αρχική έννοια, και οι οποίες, όπως η *βρισιά*, δε *θέλουν να γνωρίζουν* παρά μία και μόνη («ένας... είσαι και τίποτ' άλλο») από τις συστατικές ιδιότητες της κοινωνικής ταυτότητας ενός ατόμου ή μιας ομάδας, βλέποντας, για παράδειγμα, στον παντρε-

---

[9] Θα μπορούσαμε να δείξουμε ότι η κοινωνικοποίηση τείνει να αναγορεύσει το σώμα σε αναλογικό τελεστή που εγκαθιδρύει παντός είδους πρακτικές ισοδυναμίες ανάμεσα στις διαφορετικές διαιρέσεις του κοινωνικού κόσμου, διαιρέσεις ανάμεσα στα φύλα, ανάμεσα στις ηλικιακές τάξεις και ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις ή, ακριβέστερα, ανάμεσα στις σημασίες και στις αξίες που σχετίζονται με τα άτομα τα οποία καταλαμβάνουν πρακτικά ισοδύναμες θέσεις μέσα στους χώρους που καθορίζονται από τις διαιρέσεις αυτές· και αυτό, εντάσσοντας στην ίδια σωματική γλώσσα τη συμβολική της κοινωνικής κυριαρχίας και υποταγής και τη συμβολική της σεξουαλικής κυριαρχίας και υποταγής – όπως βλέπουμε, για παράδειγμα, στην ευγένεια που βρίσκει στην αντίθεση ανάμεσα στο ίσιο και στο καμπύλο ή, κάτι που καταλήγει στο ίδιο, ανάμεσα στο σηκώνω (-ομαι) και στο σκύβω μία από τις γενεσιουργούς αρχές των *σημάτων* (σεβασμού, περιφρόνησης κτλ.) που χρησιμοποιούνται για να συμβολίσουν τις ιεραρχικές σχέσεις.

μένο ομοφυλόφιλο ή στον αλλαξοπιστήσαντα εβραίο έναν κρυφό ή επονείδιστο εβραίο ή ομοφυλόφιλο, δηλαδή κατά κάποιον τρόπο διπλά εβραίο ή ομοφυλόφιλο. Η λογική του στίγματος υπενθυμίζει ότι η κοινωνική ταυτότητα είναι το διακύβευμα μιας πάλης στην οποία το στιγματισμένο άτομο ή ομάδα και γενικότερα κάθε κοινωνικό υποκείμενο, καθόσον είναι δυνητικό αντικείμενο κατηγοριοποίησης, δεν μπορεί να αντικρούσει τη μερική αντίληψη που το περιχαρακώνει σε *μία από τις ιδιότητές του*, αν δεν προβάλει, για να αυτοπροσδιοριστεί, την καλύτερή του ιδιότητα, και, γενικότερα, αν δεν παλέψει για να επιβάλει το σύστημα ταξινόμησης το ευνοϊκότερο για τις ιδιότητές του ή και για να δώσει στο κυρίαρχο σύστημα ταξινόμησης το περιεχόμενο το προσφορότερο ώστε να αναδείξει ό,τι εκείνο έχει και ό,τι εκείνο είναι.

Όσοι εκπλήσσονται με τα παράδοξα που ανακύπτουν όταν η συνηθισμένη λογική και ο συνηθισμένος λόγος εφαρμόζουν τις διαιρέσεις τους σε συνεχή μεγέθη λησμονούν πόση παραδοξότητα ενδέχεται να έχουν η αντιμετώπιση της γλώσσας ως καθαρού λογικού οργάνου και η κοινωνική κατάσταση μέσα στην οποία μια τέτοια σχέση με τη γλώσσα είναι δυνατή. Οι αντιφάσεις ή τα παράδοξα στα οποία οδηγούν οι ταξινομήσεις της συνηθισμένης πρακτικής δεν έγκεινται, όπως πιστεύουν οι παντοειδείς θετικισμοί, σε ενός είδους ουσιαστική ανεπάρκεια της συνηθισμένης γλώσσας, αλλά στο γεγονός ότι οι κοινωνιο-λογικές αυτές πράξεις δεν προσανατολίζονται στην αναζήτηση της λογικής συνοχής και ότι, αντίθετα προς τις φιλολογικές, λογικές ή γλωσσολογικές χρήσεις της γλώσσας —τις οποίες στην πραγματικότητα θα έπρεπε να αποκαλούμε *σχολικές*, εφόσον προϋποθέτουν πάντα τη *σχόλη*, δηλαδή την απόσταση από τις επείγουσες καταστάσεις και από την ανάγκη, την απουσία ζωτικών διακυβευμάτων, αλλά και τη *σχολή*, το σχολικό θεσμό, που στα περισσότερα κοινωνικά σύμπαντα είναι ο μόνος που μπορεί να τα εξασφαλίσει όλα αυτά—, υπακούουν στη λογική της προειλημμένης απόφασης η οποία, όπως στο δικαστήριο, φέρνει αντιμέτωπες όχι λογικές κρίσεις, υπαγόμενες στο κριτήριο συνοχής και μόνο, αλλά προτάσεις κατηγορίας και υπεράσπισης. Χωρίς να χρειαστεί καν να υπενθυμίσουμε όλα όσα καλύπτει μια αντίθεση εντελώς λησμονημένη όχι μόνο από τους επιστήμονες της λογικής αλλά και από τους γλωσσολόγους, η αντίθεση ανάμεσα στην τέχνη της πειθούς και στην τέχνη του πείθειν, πώς να μη δούμε ότι η σχολική χρήση είναι για την όποια χρήση της γλώσσας κάνουν ο ομιλητής, ο δικηγόρος ή ο στρατευμένος ό,τι είναι τα συστήματα ταξινόμησης του επιστήμονα της λογικής ή του στατιστικολόγου, που μεριμνούν για συνοχή και συμβατότητα με τα γεγονότα, για τις κατηγοριοποιήσεις και τα κατηγορήματα της καθημερινής ύπαρξης τα

οποία, η ετυμολογία το λέει, τοποθετούνται στη λογική της *δίκης* (με την κοινή έννοια, αλλά επίσης με την έννοια του Κάφκα, ο οποίος προσφέρει μια παραδειγματική εικόνα αυτής της απεγνωσμένης επιδίωξης του ατόμου να επανιδιοποιηθεί μια κοινωνική ταυτότητα εξ ορισμού άπιαστη – ως άπειρο όριο παντός κατηγορήματος και καταλογισμού). Δεν υπάρχει πραγματική διερεύνηση για την περίτμηση του κοινωνικού κόσμου που να μην επιστρατεύει τα συμφέροντα τα οποία σχετίζονται με το ανήκειν ή το μη ανήκειν: όπως μαρτυρεί η προσοχή που δίνεται στις μεθοριακές, και άρα στρατηγικές ομάδες, στην εργατική αριστοκρατία, που παραπαίει ανάμεσα στην πάλη των τάξεων και στην ταξική συνεργασία, ή στα «στελέχη», κατηγορία της γραφειοκρατικής στατιστικής που η ονομαστική –και διπλά αρνητική– ενότητά της αποκρύπτει την πραγματική διασπορά στα μάτια τόσο των «ενδιαφερομένων» όσο και των αντιπάλων τους και των περισσότερων παρατηρητών, η εγκαθίδρυση ορίων ανάμεσα στις τάξεις διαπνέεται από τη στρατηγική πρόθεση «συνυπολογισμού» εαυτού ή αλλήλων, «καταχώρισης» ή «προσάρτησης», όταν δεν είναι απλώς η καταγραφή μιας δικαστικά εγγυημένης κατάστασης του συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα στις ταξινομημένες ομάδες. Τα όρια είναι εν προκειμένω σύνορα που πρέπει κανείς να πλήξει ή να υπερασπιστεί παλεύοντας με όλο του το σθένος, και τα ταξινομικά συστήματα που τα καθορίζουν δεν είναι τόσο εργαλεία γνώσης όσο εργαλεία εξουσίας, υπαγόμενα σε κοινωνικές λειτουργίες και προσανατολισμένα, περισσότερο ή λιγότερο ανοιχτά, προς την ικανοποίηση των συμφερόντων μιας ομάδας.

Έτσι, οι κοινοί τόποι και τα συστήματα ταξινόμησης αποτελούν διακύβευμα αγώνων ανάμεσα στις ομάδες τις οποίες χαρακτηρίζουν αντιπαραθέτοντάς τες και οι οποίες αντιπαρατίθενται με αφορμή εκείνα, πασχίζοντας να τα στρέψουν προς όφελός τους. Ο Ζορζ Ντυμπύ καταδεικνύει πώς το μοντέλο των τριών τάξεων, το οποίο παγιώνει μια κατάσταση της κοινωνικής δομής, με στόχο να τη διαιωνίσει μέσω της διάρρησης και της κωδικοποίησης, στάθηκε δυνατόν να χρησιμοποιηθεί συγχρόνως και διαδοχικά από ανταγωνιστικές ομάδες: από τους επισκόπους πρώτα, που το είχαν εκπονήσει, κατά των αιρετικών, των μοναχών και των ιπποτών· από την αριστοκρατία έπειτα, κατά των επισκόπων και του βασιλιά· από το βασιλιά, τέλος, ο οποίος, αναγορεύοντας τον εαυτό του σε απόλυτο υποκείμενο της ταξινομικής διεργασίας, σε αρχή έξω και ανώτερη από τις τάξεις τις οποίες επιτρέπει να γεννηθούν (σε αντίθεση με τις τρεις προηγούμενες τάξεις, υποκείμενα αλλά και αντικείμενα, κριτές αλλά και διάδικους), χορηγεί στο σύνολο των ενδιαφερόμενων ομάδων τη θέση τους στην κοινωνική τάξη και αναγορεύεται σε οπτική γωνία που δεν υπόκειται σε καμία

οπτική γωνία[10]. Θα μπορούσαμε να δείξουμε αντίστοιχα ότι τα σχήματα και οι κοινοί τόποι που μας χρησιμεύουν για να σκεφτούμε τις διαφορετικές μορφές κυριαρχίας, την αντίθεση ανάμεσα στα φύλα ή στις ηλικιακές τάξεις όπως και την αντίθεση ανάμεσα στις γενιές, είναι επίσης αντικείμενο παρόμοιων χειρισμών. Οι «νέοι» μπορούν να δεχτούν όποιον ορισμό γι' αυτούς προτείνουν οι παλαιότεροι και, εκμεταλλευόμενοι την προσωρινή ελευθερία που τους παραχωρείται σε πολλές κοινωνίες («πρέπει να περάσει η νεανική τρέλα»), να κάνουν ό,τι τους προσήκει και ό,τι τους αρμόζει ειδικά, να πραγματώσουν τις «προσίδιες αρετές» της νιότης, *virtu*, ανδρισμό, ορμητικότητα κτλ. και να ασχοληθούν με τις προσίδιες υποθέσεις τους, τη φιλοπόλεμη περιπλάνηση για τους ευγενείς κληρονόμους του Μεσαίωνα[11], τον έρωτα και τη βία για τους νεαρούς Φλωρεντίνους της Αναγέννησης, όλες τις μορφές ρυθμισμένης και παιγνιώδους αποχαλίνωσης (αθλητισμό, ροκ κτλ.) για τους σημερινούς εφήβους, με δυο λόγια να διατηρηθούν οικειοθελώς σε κατάσταση «νεότητας», δηλαδή ανευθυνότητας, να ανταλλάξουν τις ελευθερίες μιας ανεύθυνης διαγωγής με την παραίτηση από τις ευθύνες[12]. Σε ειδικές κρίσιμες καταστάσεις όπου η τάξη των διαδοχών απειλείται, οι «νέοι» που δεν εννοούν πλέον να αποπεμφθούν στη «νεότητα», επιδιώκουν να αποπέμψουν τους «γέρους» στα «γερατειά»· αν θέλουν να πάρουν τις ευθύνες που προσδιορίζουν τους ενήλικες (με την έννοια των κοινωνικά ολοκληρωμένων προσώπων), οφείλουν να αποπέμψουν τους κατόχους των ευθυνών σε αυτή την άλλη μορφή ανευθυνότητας που προσδιορίζει τα γερατειά ή, καλύτερα, τη σύνταξη. Η σοφία και η σύνεση τις οποίες διεκδικούν οι «υπεύθυνοι» μεταστρέφονται τότε σε συντηρητισμό, αρχαϊσμό ή, απλούστατα, γεροντική ανευθυνότητα. Όσοι ήρθαν τελευταίοι, που έχουν κάθε πιθανότητα να είναι επίσης οι νεότεροι βιολογικά, αλλά οι οποίοι φέρνουν μαζί τους πολλές άλλες διακριτικές ιδιότητες, συνακόλουθες των μετασχηματισμών στις κοινωνικές συνθήκες παραγωγής των παραγωγών (δηλαδή κυρίως στην οικογένεια και στο εκπαιδευτικό σύστημα), ξεφεύγουν τόσο ταχύτερα από τη «νεότητα», δηλαδή από την ανευθυνότητα, όσο πιο έτοιμοι είναι να ξεκόψουν από την ανεύθυνη διαγωγή που

---

[10] Βλ. G. Duby, *ό.π.*, ιδίως σσ. 422-423.

[11] Βλ. G. Duby, *ό.π.*, σσ. 63-64 και «Les "jeunes" dans la société aristocratique dans la France du Nord-Ouest au XIIème siècle», *Annales*, 19 (5), Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1964, σσ. 835-846.

[12] Το ίδιο περίπου θα μπορούσαμε να πούμε για τις γυναίκες, αν δεν τους είχαν αρνηθεί, τουλάχιστον έξω από την αστική τάξη, τα περισσότερα από τα αντισταθμίσματα της παραίτησης από τις ευθύνες.

τους ορίζεται και, απαλλαγμένοι από τα ενσωματωμένα όρια (εκείνα λόγω των οποίων, στα πενήντα σου, μπορεί ακόμα να νιώθεις «νεότατος», ώστε να μπορείς «λογικά να αξιώσεις» μια θέση, μια ευθύνη ή μια τιμή), δε θα διστάσουν να προωθηθούν, να «κόψουν δρόμο» «κάνοντας άλματα» και να καθορίσουν έτσι πριν από την ώρα της την πτώση των προκατόχων τους στο περασμένο, στο ξεπερασμένο, με δυο λόγια στον κοινωνικό θάνατο («είναι τελειωμένος»). Δεν έχουν όμως πιθανότητες να κατισχύσουν στις συγκρούσεις για τα όρια ανάμεσα στις ηλικίες οι οποίες κάνουν την εμφάνισή τους όταν χάνεται η αίσθηση των ορίων, αν δεν κατορθώσουν να επιβάλουν ένα νέο ορισμό του κοινωνικά ολοκληρωμένου προσώπου, συμπεριλαμβάνοντας ιδιότητες που συνήθως (δηλαδή σε συνάρτηση με την ισχύουσα αρχή ταξινόμησης) προσαρτώνται στη νεότητα (όπως ο ενθουσιασμός, ο δυναμισμός κτλ.) ή ιδιότητες ικανές να παραγκωνίσουν τις αρετές που συνήθως προσαρτώνται στην καταστατική θέση του ενηλίκου.

Με δυο λόγια, εκείνα που τα άτομα και οι ομάδες επενδύουν στην ιδιαίτερη έννοια την οποία δίνουν στα κοινά συστήματα ταξινόμησης μέσω της χρήσης που τους κάνουν είναι απείρως περισσότερα από το συμφέρον τους με τη συνηθισμένη έννοια του όρου, είναι ολόκληρο το κοινωνικό τους είναι, όλα όσα ορίζουν την ιδέα που σχηματίζουν για τον εαυτό τους, το πρωταρχικό και σιωπηρό συμβόλαιο μέσω του οποίου ορίζονται ως «εμείς» σε σχέση με «αυτούς», τους «άλλους», και από το οποίο εκπηγάζουν οι αποκλεισμοί («δεν είναι για μας αυτά») και οι συμπεριλήψεις που διενεργούν, διαλέγοντας ανάμεσα σε όσες ιδιότητες παράγονται από το κοινό σύστημα ταξινόμησης.

Το γεγονός ότι, στη σχέση τους με τους κυρίαρχους, οι κυριαρχημένοι χορηγούν στον εαυτό τους τη δύναμη νοούμενη ως εργασιακή δύναμη και δύναμη μάχης, φυσική δύναμη αλλά και ηθικό σθένος, θάρρος, ανδρισμό, δεν εμποδίζει τους κυρίαρχους να σκέφτονται επίσης αυτή τη σχέση μέσα από το σχήμα του ισχυρού και του αδύνατου, πλην όμως περιστέλλοντας τη δύναμη που χορηγούν στον εαυτό τους οι κυριαρχημένοι, όπως τη δύναμη των νέων (που σ' αυτό προσεγγίζουν τις γυναίκες), στην κατάσταση της ακατέργαστης δύναμης, του πάθους και της παρόρμησης, τυφλής και απρόβλεπτης δύναμης της φύσης, αναίτιας διαιότητας της επιθυμίας, και να χορηγούν στον εαυτό τους την πνευματική και διανοητική δύναμη, αυτοκυριαρχία που προδιαθέτει στην κυριαρχία των άλλων, ψυχικό σθένος ή δύναμη του μυαλού που τους επιτρέπει να σκέφτονται τη σχέση με τους κυριαρχημένους, λαό, γυναίκες ή νέους, σαν τη σχέση ψυχής και σώματος, νόησης και ευαισθησίας, κουλτούρας και φύσης.

4. Η πάλη των ταξινομήσεων

Στους κόλπους ακριβώς της πάλης και για τις ανάγκες της πάλης λειτουργούν αρχές διαίρεσης αδιαχώριστα λογικές και κοινωνιολογικές, οι οποίες, παράγοντας έννοιες, παράγουν ομάδες, τις ίδιες εκείνες ομάδες που τις παράγουν και τις ομάδες εναντίον των οποίων παράγονται. Το διακύβευμα των αγώνων με αφορμή το νόημα του κοινωνικού κόσμου είναι η εξουσία πάνω στα ταξινομικά σχήματα και στα συστήματα ταξινόμησης που βρίσκονται στη ρίζα των παραστάσεων, και επομένως της κινητοποίησης και της αδράνειας των ομάδων: εξουσία η οποία ανακαλεί την εκφώνηση που μας κάνει να δούμε αλλιώς (ό,τι συμβαίνει, για παράδειγμα, όταν μια απλή λέξη, όπως ο *πατερναλισμός*, μετασχηματίζει την όλη εμπειρία μιας κοινωνικής σχέσης) ή η οποία, τροποποιώντας τα σχήματα αντίληψης και αποτίμησης, μας κάνει να δούμε κάτι άλλο, άλλες ιδιότητες, που ως τότε είχαν περάσει απαρατήρητες ή είχαν εκτοπιστεί σε δεύτερο πλάνο (όπως τα κοινά συμφέροντα, καλυμμένα ως τότε από τις διαφορές εθνότητας ή έθνους)· *εξουσία διαχωριστική*, διάκριση, *διάκρισις*, *discretio*, δυνάμει της οποίας από την άτμητη συνέχεια αναφύονται διακριτικές μονάδες, από το αδιαφοροποίητο η διαφορά.

Μόνο εντός και μέσω της πάλης τα ενσωματωμένα όρια γίνονται σύνορα, στα οποία προσκρούει κανείς και τα οποία πρέπει να μετατοπίσει. Είναι πράγματι γεγονός ότι το σύστημα των ταξινομικών σχημάτων συγκροτείται ως αντικειμενοποιημένο και θεσμοθετημένο σύστημα ταξινόμησης μόνο όταν έχει πάψει να λειτουργεί ως αίσθηση των ορίων και όταν οι θεματοφύλακες της κατεστημένης τάξης οφείλουν να καταστήσουν ρητές, να συστηματοποιήσουν και να κωδικοποιήσουν τις αρχές παραγωγής της τάξης αυτής, τόσο πραγματικής όσο και νοητικά παριστώμενης, προκειμένου να τις υπερασπίσουν ενάντια στην αιρετική αμφισβήτηση – με δυο λόγια, να αναγορεύσουν τη δόξα σε ορθοδοξία. Τα επίσημα συστήματα ταξινόμησης, όπως η θεωρία των τριών τάξεων, κάνουν με ρητό και συστηματικό τρόπο ό,τι τα ταξινομικά σχήματα έκαναν με τρόπο σιωπηρό και πρακτικό: έτσι τα κατηγορήματα, με την έννοια του κατηγορούμενου της γραμματικής, αποβαίνουν *προσδόσεις κατηγορημάτων*, εξουσίες, ικανότητες, προνόμια, προνομίες, που προσδίδονται στον κάτοχο μιας λειτουργίας, οπότε πλέον ο πόλεμος δεν είναι ό,τι κάνει ο πολεμιστής αλλά το *officium*, η προσίδια λειτουργία, ο λόγος ύπαρξης του *bellator*, που έτσι δικαιολογείται να υπάρχει όπως υπάρχει. Η ταξινομητική *discretio* παγιώνει, όπως παγιώνει το δίκαιο, μια κατάσταση του συσχετισμού δυνάμεων, την οποία επιδιώκει να διαιωνίσει μέσω της διάρρησης και της κωδικοποίησης. Το σύστημα ταξι-

νόμησης, αυτή η αρχή λογικής και πολιτικής διαίρεσης, έχει ύπαρξη και αποτελεσματικότητα αποκλειστικά και μόνο επειδή αναπαράγει, υπό μετασχηματισμένη μορφή, στην καθαυτό συμβολική λογική των *διαφορικών αποκλίσεων*, δηλαδή του ασυνεχούς, τις συνηθέστερα βαθμιαίες και συνεχείς διαφορές οι οποίες παρέχουν στην κατεστημένη τάξη τη δομή της· όμως προσθέτει την προσίδια, δηλαδή καθαυτό συμβολική, συμβολή του στη διατήρηση της τάξης αυτής αποκλειστικά και μόνο επειδή έχει την καθαυτό συμβολική εξουσία να καταστήσει κάτι ορατό και πιστευτό, εξουσία την οποία δίνει η επιβολή των νοητικών δομών.

Τα συστήματα ταξινόμησης δε θα συνιστούσαν τόσο αποφασιστικό διακύβευμα πάλης αν δε συνέβαλλαν στην ύπαρξη των τάξεων, προσθέτοντας στην αποτελεσματικότητα των αντικειμενικών μηχανισμών την ενίσχυση την οποία τους κομίζουν οι παραστάσεις οι δομημένες σύμφωνα προς την ταξινόμηση. Ως πράξη αναγνώρισης της πλήρους κοινωνικής ύπαρξης, η επιβολή ενός αναγνωρισμένου ονόματος διενεργεί μια αληθινή μεταλλαγή του ονοματισμένου πράγματος, το οποίο, παύοντας να υπάρχει σε ντε φάκτο κατάσταση, δηλαδή ως ύπαρξη ανεκτή, παράνομη ή αθέμιτη, αποβαίνει *κοινωνική λειτουργία*, δηλαδή εντολή εξουσιοδότησης, αποστολή (*Beruf*), ευθύνη, ρόλος, πλήθος λέξεων που εκφράζουν τη διαφορά ανάμεσα στην *έγκυρη, εξουσιοδοτημένη* δραστηριότητα, τη δραστηριότητα δηλαδή που παραχωρείται σε ένα άτομο ή σε μια ομάδα μέσω σιωπηρής ή ρητής *εκχώρησης εξουσίας*, και στον απλό *σφετερισμό*, ο οποίος «δημιουργεί μια ντε φάκτο κατάσταση» εν αναμονή της θεσμοθέτησής της. Όμως, το προσίδιο αποτέλεσμα των «συλλογικών παραστάσεων», οι οποίες, αντίθετα με ό,τι θα μας άφηναν ενδεχομένως να πιστέψουμε οι ντυρκεμικές συνυποδηλώσεις της έννοιας, ενδέχεται να παράγονται από την εφαρμογή του ίδιου σχήματος αντίληψης ή ενός κοινού συστήματος ταξινόμησης, χωρίς παρ' όλα αυτά να πάψουν να αποτελούν αντικείμενο ανταγωνιστικών κοινωνικών χρήσεων, δε φαίνεται ποτέ τόσο καθαρά όσο όταν η λέξη προηγείται του πράγματος και όταν ο σφετερισμός της *ονομαστικής ταυτότητας* επισπεύδει τη συγκρότηση της πραγματικής ταυτότητας, όπως στην περίπτωση εκείνων των εθελοντικών συλλόγων που μεταβάλλονται σε αναγνωρισμένα επαγγέλματα ή εκείνων των συντεχνιακών αμυντικών ομάδων (όπως των «στελεχών») που επιβάλλουν σιγά σιγά την *παράσταση* της ύπαρξης και της ενότητάς τους, τόσο στα δικά τους μέλη όσο και στις άλλες ομάδες.

Η παρουσία μιας ομάδας στην επίσημη ταξινόμηση ή η απουσία της από αυτήν εξαρτώνται από την ικανότητά της να επιτύχει την *αναγνώριση*, να γίνει αντιληπτή και αποδεκτή, άρα να εξασφαλίσει, τις περισσότερες φορές με σκληρό αγώνα, μια θέση στην κοινωνική τάξη και να ξεφύγει έτσι από

τη *νόθο* ύπαρξη των «επιτηδευμάτων χωρίς όνομα» για τα οποία μιλάει ο Εμίλ Μπενβενίστ, το εμπόριο στην αρχαιότητα –και στο Μεσαίωνα– ή τις παράνομες δραστηριότητες, όπως του θεραπευτή (που παλιά ονομαζόταν «εμπειρικός»), του πρακτικού γιατρού ή της ιερόδουλης σήμερα. Το συμφέρον των ομάδων είναι με τις λέξεις που τις δηλώνουν· και αυτό γιατί η δύναμή τους να επιβάλουν την αναγνώριση εξαρτάται από την ικανότητά τους να κινητοποιηθούν γύρω από ένα όνομα, «προλεταριάτο», «εργατική τάξη», «στελέχη», άρα να ιδιοποιηθούν ένα κοινό ουσιαστικό και να συνταυτιστούν σε ένα κύριο όνομα, κινητοποιώντας έτσι την ισχύ εν τη ενώσει, την ισχύ την οποία δημιουργεί η ενοποιός δύναμη του ονόματος, του *συνθήματος*.

Στην πραγματικότητα, η τάξη των λέξεων δεν αναπαράγει ποτέ αυστηρά την τάξη των πραγμάτων. Και ακριβώς από τη σχετική ανεξαρτησία της δομής του συστήματος των ταξινομητικών και ταξινομημένων λέξεων (στο εσωτερικό του οποίου ορίζεται η διακριτή αξία κάθε ιδιαίτερης ετικέτας) ως προς τη δομή της κατανομής του κεφαλαίου και, ακριβέστερα, από το χάσμα (το οποίο εν μέρει απορρέει από τη χαρακτηριστική αδράνεια των συστημάτων ταξινόμησης ως σχεδόν δικαστικών θεσμών που επικυρώνουν μια κατάσταση του συσχετισμού δυνάμεων) ανάμεσα στη μεταβολή των τίτλων και στη μεταβολή των πόστων, που συνδέεται με τη μεταβολή του παραγωγικού μηχανισμού, εκπηγάζουν οι συμβολικές στρατηγικές οι οποίες επιδιώκουν να εκμεταλλευτούν τις ασυμφωνίες μεταξύ ονομαστικού και πραγματικού, να ιδιοποιηθούν τις λέξεις για να έχουν τα πράγματα που εκείνες δηλώνουν ή να ιδιοποιηθούν τα πράγματα αναμένοντας να εξασφαλίσουν τις λέξεις που τα επικυρώνουν· να ασκήσουν τις λειτουργίες χωρίς να έχουν τους τίτλους για να το κάνουν (όπως συμβαίνει με όσους «εκτελούν χρέη...») και έτσι να αποκτήσουν τίτλους για να διεκδικήσουν τους νόμιμους τίτλους ή, αντίθετα, να παραιτηθούν από τις υλικές αμοιβές που συνδέονται με υποβαθμισμένους τίτλους για να μη χάσουν τα συμβολικά πλεονεκτήματα τα οποία παρέχουν ετικέτες μεγαλύτερου γοήτρου ή τουλάχιστον ασαφέστερες, όχι τόσο βάρβαρα ταξινομητικές και συνεπώς πιο χειρίσιμες.

Πλήθος στρατηγικών οι οποίες, όπως όλες οι διαδικασίες ανταγωνισμού, κυνηγητού με στόχο να εξασφαλιστεί η σταθερότητα των διακριτικών αποκλίσεων, έχουν αποτέλεσμα να ευνοούν ένα σταθερό ονομαστικό πληθωρισμό, που πάντως χαλιναγωγείται από την αδράνεια των θεσμοθετημένων ταξινομιών (συλλογικών συμβάσεων, μισθολογίου κτλ.), στις οποίες προσαρτώνται νομικές εγγυήσεις. Οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα σε ομάδες ανταγωνιστικών συμφερόντων, που ορμώνται από την εγκαθίδρυση των

συλλογικών συμβάσεων και αφορούν αδιαχώριστα και τα εγγεγραμμένα στο πόστο καθήκοντα και τις απαιτούμενες από τους κατόχους του ιδιότητες (τα πτυχία, για παράδειγμα) και τις αντίστοιχες υλικές και συμβολικές (το όνομα) αμοιβές, έχουν το προτέρημα να υπενθυμίζουν, με τη θεσμοθετημένη σκηνοθεσία που τους δίνουν, τους ακατάπαυστους αγώνες με αφορμή τις ταξινομήσεις, οι οποίες συμβάλλουν στην παραγωγή των τάξεων παρ' ότι είναι προϊόν των αγώνων μεταξύ των τάξεων και εξαρτώνται από τους συσχετισμούς δυνάμεων που εγκαθιδρύονται μεταξύ τους.

5. Πραγματικότητα της παράστασης και παράσταση της πραγματικότητας

Τα ταξινομητικά υποκείμενα που ταξινομούν τις ιδιότητες και τις πρακτικές των άλλων, ή τις δικές τους, είναι επίσης ταξινομήσιμα αντικείμενα που ταξινομούνται (στα μάτια των άλλων) ιδιοποιούμενα πρακτικές και ιδιότητες ήδη ταξινομημένες (ως χυδαίες ή διακεκριμένες, υψηλόφρονες ή χαμερπείς, βαριές ή ελαφρές κτλ., δηλαδή σε τελευταία ανάλυση λαϊκές ή αστικές) σύμφωνα με την πιθανή κατανομή τους ανάμεσα σε ομάδες ταξινομημένες και οι ίδιες· οι περισσότερο ταξινομητικές και οι καλύτερα ταξινομημένες από τις ιδιότητες αυτές είναι προφανώς όσες ορίζονται ρητά για να λειτουργήσουν ως *σημεία διάκρισης ή σημάδια ατιμίας*, στίγματα, και προπαντός τα ονόματα και οι τίτλοι που εκφράζουν το ανήκειν στις τάξεις και το σημείο τομής των οποίων προσδιορίζει σε μια δεδομένη στιγμή του χρόνου την *κοινωνική ταυτότητα* — όνομα έθνους, περιφέρειας, εθνότητας ή οικογένειας, ονομασία επαγγέλματος, τίτλος σπουδών, τιμητικοί τίτλοι κτλ. Όσοι ταξινομούν ή ταξινομούνται, ταξινομώντας ή ιδιοποιούμενοι πρακτικές ή ιδιότητες ταξινομημένες και ταξινομητικές, δεν μπορούν να αγνοήσουν ότι, διαμέσου των διακριτικών αντικειμένων ή πρακτικών όπου εκφράζονται οι «εξουσίες» τους και τα οποία, επειδή τα ιδιοποιούνται τάξεις και προσαρμόζονται σε τάξεις, ταξινομούν όσους τα ιδιοποιούνται, ταξινομούνται στα μάτια άλλων ταξινομητικών υποκειμένων (αλλά επίσης ταξινομήσιμων, όπως και οι κρίσεις τους), που δε διαθέτουν ταξινομικά σχήματα ανάλογα προς εκείνα τα οποία τους επιτρέπουν να προκαταλάβουν, λίγο πολύ πρόσφορα, τη δική τους ταξινόμηση.

Τα κοινωνικά υποκείμενα περιλαμβάνουν τον κοινωνικό κόσμο που τα περιλαμβάνει. Αυτό σημαίνει ότι μπορεί κανείς, προκειμένου να τα χαρακτηρίσει, να περιοριστεί στις υλικές ιδιότητες, οι οποίες, αρχίζοντας από το σώμα, επιδέχονται απαρίθμηση και μέτρηση όπως οποιοδήποτε άλλο αντικείμενο του φυσικού κόσμου. Και πράγματι, όλες αυτές οι ιδιότητες ανε-

ξαιρέτως, είτε πρόκειται για το ύψος ή τον όγκο του σώματος είτε για το εμβαδόν των κτημάτων ή των ακινήτων, καθώς γίνονται αντιληπτές και αποτιμώνται, εν αναφορά προς άλλες ιδιότητες της ίδιας τάξης, από δρώντες εξοπλισμένους με σχήματα αντίληψης και αποτίμησης κοινωνικά συγκροτημένα, λειτουργούν ως *συμβολικές ιδιότητες*. Αυτό συνεπάγεται ότι πρέπει να ξεπεράσουμε την αντίθεση ανάμεσα σε μια «κοινωνική φυσική», η οποία, εξοπλισμένη με μια αντικειμενιστική χρήση της στατιστικής, υποτίθεται πως εγκαθιδρύει *κατανομές* (με τη στατιστική αλλά και την οικονομική έννοια), ποσοτικά προσδιορισμένες εκφράσεις της διανομής, σε ένα μεγάλο αριθμό ατόμων που ανταγωνίζονται για την ιδιοποίησή της, μιας τελειωμένης ποσότητας κοινωνικής ενέργειας που προσλαμβάνεται διαμέσου των «αντικειμενικών δεικτών» και σε μια «κοινωνική σημειολογία», η οποία υποτίθεται πως αγωνίζεται να αποκρυπτογραφήσει σημασίες και να φέρει στο φως τις γνωστικές διεργασίες μέσω των οποίων οι δρώντες τις παράγουν και τις αποκρυπτογραφούν· ανάμεσα στη φιλοδοξία του ατόμου να προσπελάσει την «ανεξάρτητη από τις ατομικές συνειδήσεις και βουλήσεις» αντικειμενική «πραγματικότητα», χάρη στη ρήξη με τις κοινές παραστάσεις του κοινωνικού κόσμου (τις ντυρκεμικές «προϊδεάσεις»), και να φέρει στο φως «νόμους», δηλαδή σημαίνουσες (αλλά με την έννοια των μη τυχαίων) σχέσεις ανάμεσα σε κατανομές, και στην προσπάθεια να συλλάβει όχι την «πραγματικότητα», αλλά τις παραστάσεις που σχηματίζουν γι' αυτήν οι δρώντες, οι οποίες και συνοψίζουν όλη την «πραγματικότητα» ενός κοινωνικού κόσμου που προσλαμβάνεται «ως βούληση και ως παράσταση».

Με δυο λόγια, η κοινωνική επιστήμη δεν έχει να επιλέξει ανάμεσα στη μορφή της κοινωνικής φυσικής την οποία αντιπροσωπεύει ο Ντυρκέμ –που εναρμονίζεται με την κοινωνική σημειολογία στην εξής παραδοχή, ότι δεν μπορεί κανείς να γνωρίσει την «πραγματικότητα» αν δε χρησιμοποιήσει λογικά εργαλεία ταξινόμησης[13]– και στην ιδεαλιστική σημειολογία, η οποία, τάσσοντας αντικείμενό της να κάνει «έναν απολογισμό των απολογισμών», όπως λέει ο Γκαρφίνκελ, δεν μπορεί να κάνει τίποτε άλλο παρά να καταγράψει τις καταγραφές ενός κοινωνικού κόσμου που δε θα ήταν, στην έσχατη περίπτωση, τίποτε παραπάνω από το προϊόν των νοητικών, δηλαδή των

[13] Είναι σχεδόν περιττό να πούμε τη συγγένεια που ενώνει την κοινωνική φυσική και τη θετικιστική τάση να αντιμετωπίζονται οι ταξινομήσεις είτε ως αυθαίρετες και «επιτελεστικές» περιτμήσεις (όπως οι τάξεις ηλικίας ή οι κλίμακες εισοδήματος) είτε ως «αντικειμενικές» τομές (ασυνέχειες των κατανομών ή κάμψεις των καμπυλών) τις οποίες θα αρκούσε απλώς να καταγράψει κανείς.

γλωσσικών δομών. Το ζητούμενο είναι να εισαγάγουμε στην επιστήμη της σπανιότητας και του ανταγωνισμού για τα σπάνια αγαθά την αντίστοιχη πρακτική γνώση που αποκτούν οι δρώντες παράγοντας, στη βάση της δικής τους εμπειρίας για τις κατανομές, συνάρτηση και η ίδια της θέσης τους στις κατανομές, διαιρέσεις και ταξινομήσεις όχι λιγότερο αντικειμενικές από τις αντίστοιχες των λογιστικών ισολογισμών της κοινωνικής φυσικής. Το ζητούμενο είναι, με άλλα λόγια, να ξεπεράσουμε την αντίθεση ανάμεσα στις αντικειμενιστικές θεωρίες, που ταυτίζουν τις κοινωνικές τάξεις (αλλά επίσης τις ηλικιακές τάξεις ή τις τάξεις φύλου) με διακριτικές ομάδες, απλούς πληθυσμούς απαριθμήσιμους και διαχωρισμένους από σύνορα αντικειμενικά εγγεγραμμένα στην πραγματικότητα, και στις υποκειμενιστικές (ή, αν θέλετε, στις *περιθωριοκρατικές*) θεωρίες, οι οποίες ανάγουν περιοριστικά την «κοινωνική τάξη» σε μια, θα λέγαμε, συλλογική ταξινόμηση, που προκύπτει από τη συσσωμάτωση των ατομικών ταξινομήσεων ή, ακριβέστερα, των ατομικών στρατηγικών, ταξινομημένων και ταξινομητικών, μέσω των οποίων οι δρώντες ταξινομούν εαυτούς και αλλήλους.

Αρκεί να έχουμε κατά νου ότι τα αγαθά μετατρέπονται σε διακριτικά σημεία, που ενδέχεται να είναι σημεία διάκρισης, αλλά επίσης χυδαιότητας, από τη στιγμή που γίνονται αντιληπτά σχεσιακά, ώστε να δούμε ότι η *παράσταση* την οποία τα άτομα και οι ομάδες δίνουν *αναπόφευκτα* διαμέσου των πρακτικών και των ιδιοτήτων τους αποτελεί συστατικό μέρος της κοινωνικής τους πραγματικότητας. Μια τάξη ορίζεται από το *αντιληπτό είναι* της όσο και από το *είναι* της, από την κατανάλωσή της —που δε χρειάζεται να είναι *επιδεικτική* για να είναι συμβολική— όσο και από τη θέση της στις παραγωγικές σχέσεις (ακόμα κι αν αληθεύει ότι η δεύτερη κατευθύνει την πρώτη). Η μπερκλεϊκή —δηλαδή η μικροαστική— θεώρηση που ανάγει περιοριστικά το κοινωνικό είναι στο αντιληπτό είναι, στο φαίνεσθαι, και η οποία, λησμονώντας ότι δεν είναι ανάγκη να δώσει (θεατρικές) παραστάσεις για να είναι αντικείμενο (νοητικών) παραστάσεων, ανάγει περιοριστικά τον κοινωνικό κόσμο στη συσσωμάτωση των (νοητικών) παραστάσεων τις οποίες οι διαφορετικές ομάδες σχηματίζουν για τις (θεατρικές) παραστάσεις που προσφέρουν οι άλλες ομάδες, έχει το προσόν ότι μας υπενθυμίζει τη σχετική αυτονομία της λογικής των συμβολικών παραστάσεων σε σχέση με τις υλικές καθορίζουσες της συνθήκης: οι αγώνες των ταξινομήσεων, ατομικοί ή συλλογικοί, που έχουν στόχο να μετασχηματίσουν τις κατηγορίες αντίληψης και αποτίμησης του κοινωνικού κόσμου, και επομένως τον κοινωνικό κόσμο, αποτελούν λησμονημένη διάσταση της πάλης των τάξεων. Αρκεί όμως να έχουμε κατά νου ότι τα ταξινομικά σχήματα που αποτελούν το υπόβαθρο και της πρακτικής σχέσης την οποία

οι δρώντες διατηρούν με τη συνθήκη τους αλλά και της σχετικής παράστασης την οποία ενδέχεται να έχουν είναι επίσης προϊόν της συνθήκης, ώστε να διαπιστώσουμε τα όρια της αυτονομίας αυτής: η θέση στην πάλη των ταξινομήσεων εξαρτάται από τη θέση στη δομή των τάξεων και τα κοινωνικά υποκείμενα —αρχίζοντας από τους διανοούμενους, που δε βρίσκονται στην καλύτερη θέση για να σκεφτούν τι προσδιορίζει τα όρια της σκέψης τους για τον κοινωνικό κόσμο, δηλαδή την ψευδαίσθηση περί απουσίας ορίων— φαίνεται να μην έχουν ποτέ λιγότερες πιθανότητες να ξεπεράσουν «τα όρια του μυαλού τους» όσο στην παράσταση που δίνουν και σχηματίζουν για τη θέση τους, η οποία προσδιορίζει αυτά τα όρια.

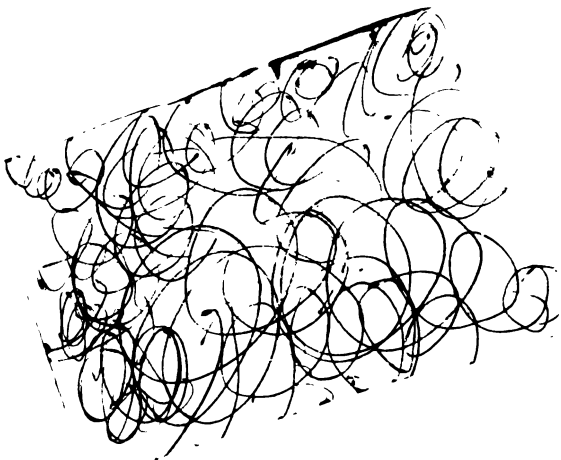

ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΜΙΑ «ΧΥΔΑΙΑ» ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ «ΚΑΘΑΡΩΝ» ΚΡΙΤΙΚΩΝ

Θα έχει ίσως διερωτηθεί κανείς γιατί, σε ένα κείμενο αφιερωμένο στο γούστο και στην τέχνη, δεν έγινε ποτέ επίκληση στην παράδοση της φιλοσοφικής ή λογοτεχνικής αισθητικής. Και θα έχει ασφαλώς καταλάβει ότι πρόκειται για εσκεμμένη άρνηση.

Και πράγματι, δε χωράει αμφιβολία ότι η λόγια αισθητική, τόσο όποια επιστρατεύεται πρακτικά στα νόμιμα έργα όσο και όποια εκφράζεται στα κείμενα που επιδιώκουν να την καταστήσουν ρητή και να την τυποθετήσουν, συγκροτείται στην ουσία, πέρα από τις οποιεσδήποτε παραλλαγές της, ενάντια σε ό,τι ακριβώς στάθηκε δυνατόν να εξαχθεί με την παρούσα έρευνα, δηλαδή *το αδιαίρετο του γούστου*, το ενιαίο των πλέον «καθαρών» και καθαρμένων γούστων, των πλέον υψηλών και εξυψωμένων και των γούστων των πλέον «ακάθαρτων» και «χονδροειδών», των πλέον συνηθισμένων και πρωτόγονων. Κάτι που σημαίνει αντίστροφα ότι η έρευνα αυτή απαιτούσε πρώτα απ' όλα να μπορέσει κανείς να παραιτηθεί, μέσω μιας, θα λέγαμε, εσκεμμένης αμνησίας, από ολόκληρο το corpus των καλλιεργημένων λόγων για την κουλτούρα, και επομένως όχι μόνο από τα οφέλη τα οποία προσπορίζει η επίδειξη των *σημείων αναγνώρισης* (και τα οποία υπενθυμίζουν την παρουσία τους αν μη τι άλλο, διαμέσου του κόστους που συνεπάγεται, η απλή παράλειψή τους) αλλά και από τα πιο ενδόμυχα οφέλη της απόλαυσης του επαΐοντα, εκείνα στα οποία αναφέρεται ο Προυστ όταν υπαινίσσεται τι του κόστισε η διαυγής θέαση των τέρψεων της ανάγνωσης: «Θέλησα να παλέψω εδώ με τις προσφιλέστερες αισθητικές μου εντυπώσεις, προσπαθώντας να ωθήσω ως τα έσχατα και σκληρότερα όριά της τη

διανοητική ειλικρίνεια»[1]. (Και αυτό χωρίς να μπορεί κανείς να μην παραδεχτεί ότι οι απολαύσεις της «διαυγούς θέασης» ενδέχεται να αντιπροσωπεύουν την πλέον «καθαρή» και εκλεπτυσμένη, αν και συχνά λίγο αυτάρεσκη, μορφή της τέρψης.)

Και αν πρέπει να επιτρέψουμε την επιστροφή του απωθημένου, από τη στιγμή που έχει παραχθεί η αλήθεια του γούστου ενάντια στην οποία έχει κατασκευαστεί, μέσω τεράστιας απώθησης, κάθε νόμιμη αισθητική, τούτο δε θα το κάνουμε μόνο για να υποβάλουμε τις αλήθειες που εξαγάγαμε σε μια έσχατη δοκιμασία (η οποία δεν έχει καμία χροιά αντιπαράταξης με αντίπαλες θεωρίες), αλλά επίσης, και κυρίως, για να αποφύγουμε ένα πολύ συνηθισμένο φαινόμενο διχασμού, που θα είχε αποτέλεσμα η απουσία άμεσης αντιπαράθεσης να επιτρέψει στους δύο λόγους να συνυπάρξουν ειρηνικά, μέσα σε δύο επιμελώς διαχωρισμένα σύμπαντα σκέψης και λόγου.

1. Η αηδία για το «εύκολο»

Το «καθαρό» γούστο και η αισθητική που φτιάχνει τη θεωρία του εκπηγάζουν από την άρνηση του «ακάθαρτου» γούστου και της *αίσθήσεως*, απλής και πρωτόγονης μορφής της αισθητηριακής τέρψης που έχει περισταλεί σε *τέρψη των αισθήσεων*, όπως στην περίπτωση εκείνου το οποίο ο Καντ αποκαλεί «καλαισθησία της γλώσσας, του ουρανίσκου και του λάρυγγα», εγκατάλειψη στην άμεση αισθητηριακή εντύπωση, που σε μια άλλη τάξη παίρνει το σχήμα του απρόβλεπτου. Με κίνδυνο να φανεί κανείς ότι θυσιάζει στο βωμό των «εύκολων εντυπώσεων» τις οποίες στιγματίζει το «καθαρό γούστο», θα μπορούσε να δείξει ότι όλη η γλώσσα της αισθητικής εμπερικλείεται σε μια άρνηση αρχής, στην άρνηση του *εύκολου*, νοούμενου σε όλες τις έννοιες τις οποίες δίνουν στη λέξη η αστική πρακτική ηθική και αισθητική[2]· ότι το «καθαρό γούστο», καθαρά αρνητικό στην ουσία του, έχει ως αρχή τη βαθύτατη *αηδία* που βγαίνει *μέσα από τα σπλάχνα*, όπως λέγεται συχνά (μας «αρρωσταίνει» και μας «φέρνει εμετό»), για οτιδήποτε «εύκολο», όπως λένε για μια μουσική ή για ένα υφολογικό αποτέλεσμα, αλλά επίσης για μια γυναίκα ή για τα ήθη της. Η

---

[1] M. Proust, «En mémoire des églises assassinées», στο *Pastiches et mélanges*, Gallimard, Idees, Παρίσι, 1970, σ. 171.

[2] Για μια αισθητική ρητά θεμελιωμένη στην αντίθεση κάλλους και ευκολίας, βλέπε S. Alexander, *Beauty and Other Forms of Value*, Macmillan and Co, Λονδίνο, 1933, ιδίως σσ. 40 και 164.

άρνηση εκείνου που είναι εύκολο με την έννοια του απλού, άρα χωρίς βάθος, και «φτηνού», εφόσον η αποκρυπτογράφησή του είναι εύκολη και όχι ιδιαίτερα «δαπανηρή» πολιτιστικά, οδηγεί με φυσικότητα στην άρνηση εκείνου που είναι εύκολο με την ηθικοπρακτική ή αισθητική έννοια, όλων όσα προσφέρουν υπερβολικά *άμεσα προσπελάσιμες* απολαύσεις, άρα περιβαλλόμενες με ανυποληψία ως «παιδιάστικες» ή «πρωτόγονες» (σε αντίθεση με τις υπό αναβολή τέρψεις της νόμιμης τέχνης). Έτσι, μιλάει κανείς για «εύκολες εντυπώσεις» προκειμένου να χαρακτηρίσει, για παράδειγμα, την κάπως φανταχτερή κομψότητα ορισμένου δημοσιογραφικού ύφους ή την κάπως υπερβολικά επίμονη και αναμενόμενη γοητεία της λεγόμενης «ελαφράς» μουσικής (λέξη που οι συνυποδηλώσεις της επικαλύπτουν σχεδόν τις αντίστοιχες της «εύκολης») ή ορισμένων εκτελέσεων κλασικής μουσικής και ο τάδε κριτικός μπορεί, για παράδειγμα, να καταγγείλει το «χυδαίο αισθησιασμό» ή τον «πανηγυριώτικο οριενταλισμό» που μετατρέπει σε «μουσική καφέ-κοντσέρτου» κάποια ερμηνεία του χορού των επτά πέπλων, στη *Σαλώμη* του Ρίχαρντ Στράους. Τα «χυδαία» έργα, όπως λένε και οι λέξεις που χρησιμοποιούνται για να τα καταγγείλουν, «εύκολο» ή «ελαφρό», βεβαίως, αλλά επίσης «επιπόλαιο», «ρηχό», «φανταχτερό», «επιφανειακό», «τραβηχτικό» (που μεταφράζει το *meretricious*, πιο διακεκριμένο, της αγγλικής) ή, σε επίπεδο στοματικών ικανοποιήσεων, «σιροπιαστό», «γλυκερό», «γλυκανάλατο», «αναγουλιαστικό», δε συνιστούν απλώς κάποιου τύπου ύβρη στην εκλέπτυνση των εκλεπτυσμένων, έναν τρόπο προσβολής του «δύσκολου» κοινού που δεν περιμένει να του προσφέρουν «εύκολα» πράγματα (αρέσκονται να λένε για τους καλλιτέχνες, και ιδίως για τους διευθυντές ορχήστρας, ότι σέβονται τον εαυτό τους και ότι σέβονται το κοινό τους)· προξενούν επιπλέον δυσφορία και αηδία με τις μεθόδους σαγήνης τις οποίες μετέρχονται και οι οποίες συνήθως καταγγέλλονται ως «ποταπές», «υποβαθμιστικές», «εξευτελιστικές», εφόσον δίνουν στο θεατή το αίσθημα ότι τον μεταχειρίζονται σαν τον πρώτο τυχόντα που μπορεί κανείς να τον πλανέψει με ευτελή θέλγητρα, καλώντας τον να *παλινδρομήσει* προς τις πλέον πρωτόγονες και στοιχειώδεις μορφές της ηδονής, είτε πρόκειται για τις παθητικές ικανοποιήσεις της παιδικής προτίμησης για τα γλυκά και ζαχαρωμένα υγρά (τα οποία ανακαλεί το «σιροπιαστός») είτε για τη σχεδόν ζωώδη ικανοποίηση της σεξουαλικής επιθυμίας[3]. Θα μπορούσαμε να επικαλεστούμε την ακούραστα επαναλαμβανό-

[3] Ο Γκόμπριτς αναφέρει επανειλημμένα, και ιδίως σε ένα άρθρο αφιερωμένο στις σχέσεις ψυχανάλυσης και ιστορίας της τέχνης (E.H. Gombrich, *Meditations on a Hobby Horse*

μενη πλατωνική προκατάληψη υπέρ των «ευγενών» αισθήσεων, την όραση και την ακοή, ή το προνόμιο το οποίο ο Καντ χορηγεί στη *μορφή*, πιο «καθαρή», εις βάρος του χρώματος και της σχεδόν σαρκικής σαγήνης του. Θα περιοριστούμε όμως σε ένα εντελώς παραδειγματικό κείμενο, όπου ο Σοπενχάουερ, εγκαθιδρύοντας ανάμεσα στο «ωραίο» και στο «θελκτικό» μια αντίθεση πανομοιότυπη με εκείνην στην οποία προβαίνει ο Καντ, στην *Κριτική της κριτικής δύναμης*, ανάμεσα στην «ευαρέσκεια» και στην «απόλαυση», στο «ωραίο» και στο «ευχάριστο», σε «εκείνο που αρέσει» και σε «εκείνο που προξενεί ευχαρίστηση», ορίζει το «θελκτικό» ως «εκείνο που διεγείρει τη βούληση, προσφέροντάς της *απευθείας ό,τι την κολακεύει*», όπως και εκείνο που «κάνει *τον παρατηρητή να εκπέσει από την κατάσταση καθαρής θέασης* η οποία απαιτείται για την αντίληψη του ωραίου», εκείνο που «*σαγηνεύει αναπόφευκτα* τη βούληση με τη θέα αντικειμένων που *της αρέσουν απευθείας*» και, πράγμα δηλωτικό, συνενώνει στην ίδια καταδίκη τις δύο μορφές ικανοποίησης, στοματική και σεξουαλική, ενάντια στις οποίες επιδιώκει να συγκροτηθεί η ικανοποίηση που αναγνωρίζεται ως καθαυτό αισθητική: «Η κατώτερη μορφή του "θελκτικού" βρίσκεται» λέει «στους πίνακες εσωτερικού χώρου των Ολλανδών ζωγράφων, όταν έχουν την εκκεντρικότητα να μας απεικονίσουν φαγώσιμα, αληθινές οφθαλμαπάτες που αναπόφευκτα μας κεντρίζουν την όρεξη, με αποτέλεσμα να διεγείρεται η βούληση, κάτι που θέτει τέλος σε οποιαδήποτε αισθητική θέαση του αντικειμένου. Ας ζωγραφίζουν φρούτα, είναι ανεκτό, αρκεί το φρούτο να εμφανίζεται ως συνέχεια του λουλουδιού, ως προϊόν της φύσης, ωραίο λόγω του χρώματός του, ωραίο λόγω της μορφής του, και να μην εξαναγκαζόμαστε καθόλου να συλλογιστούμε πραγματικά τις εδώδιμες ιδιότητές του· δυστυχώς όμως, ωθούν συχνά την αναζήτηση της ομοιότητας και της ψευδαίσθησης μέχρι του σημείου να απεικονίζουν μαγειρεμένα και σερβιρισμένα φαγητά, στρείδια, ρέγκες, αστακούς, φέτες ψωμί με βούτυρο, μπίρα, κρασιά και ούτω καθεξής: αυτό είναι απολύτως απαράδεκτο. Στην ιστορική ζωγραφική και στη γλυπτική, το θελκτικό μεταφράζεται από γυμνά, που η στάση τους και η γύμνια τους, σε συνδυασμό με το γενικό τρόπο με τον οποίο παριστώνται, επιδιώκουν να διεγείρουν τη λαγνεία των θεατών: η αισθητική θέαση παύει αμέσως· η

---

and Other Essays on the Theory of Art, Phaidon Press, Λονδίνο, 1963, ιδίως σσ. 37-40), την άρνηση των στοιχειωδών, άρα χυδαίων, ικανοποιήσεων, η οποία αποτελεί τη βάση του νόμιμου γούστου ή, αν προτιμάτε, των *fashionable don'ts*, που «μαθαίνονται τόσο εύκολα» και συνιστούν την όλη ουσία του (*ό.π.*, σ. 146).

εργασία του δημιουργού στάθηκε αντίθετη προς το σκοπό της τέχνης»[4].

Όπως λέει ωραία ο Σοπενχάουερ, πλησιέστατος ως προς αυτό στον Καντ[5] και σε όλες τις αισθητικές όπου εκφράζεται, σε εξορθολογισμένη μορφή, το ήθος του κυριαρχημένου τμήματος της κυρίαρχης τάξης, το θελκτικό, το οποίο ανάγει περιοριστικά «το καθαρό υποκείμενο της γνώσης», «απελευθερωμένο από την υποκειμενικότητα και από τις ακάθαρτες επιθυμίες του», σε «υποκείμενο της βούλησης, υποταγμένο σε πάσα ανάγκη και δουλεία», ασκεί αληθινή βία στο θεατή: απρεπές, επιδειξιμανές, διεισδύει και επιβάλλεται παρασύροντας το σώμα με το ρυθμό του, που συγγενεύει με τους σωματικούς ρυθμούς, αιχμαλωτίζοντας το πνεύμα με την οφθαλμαπάτη των ραδιουργιών του, του σασπένς και των εκπλήξεών του, επιβάλλοντάς του μια πραγματική συμμετοχή καθ' όλα αντίθετη προς την «αποστασιοποίηση» και την «ανιδιοτέλεια» του καθαρού γούστου[6].

Τίποτα δεν αντιπαραθέτει ριζικότερα τα αστικά θεάματα στα λαϊκά θεάματα —από το κουκλοθέατρο ως τον ποδοσφαιρικό αγώνα, περνώντας από το κατς ή το τσίρκο ή ακόμα τον αλλοτινό συνοικιακό κινηματογράφο— όσο η μορφή της συμμετοχής του κοινού: σταθερή, έκδηλη (ουρλιαχτά, σφυρίγματα), μερικές φορές άμεση (κατέβασμα στο γήπεδο) στη μία περίπτωση, ασυνεχής στην άλλη περίπτωση, απόμακρη, έντονα τελετουργικοποιημένη, με τα χειροκροτήματα στο τέλος, και μάλιστα τις υποχρεωτικές κραυγές ενθουσιασμού, ή και εντελώς σιωπηλή (στις συναυλίες σε εκκλησίες). Η τζαζ μόνο φαινομενικά συσκοτίζει αυτή την αντίθεση: αστικό θέαμα που μιμείται το λαϊκό θέαμα, περιστέλλει τα σημεία συμμετοχής (κροταλίσματα δαχτύλων ή ποδοκροτήματα) στη σιωπηλή απαρχή της κίνησης (τουλάχιστον στη φρι τζαζ).

---

[4] A. Schopenhauer, *Le monde comme volonté et comme représentation*, μτφρ. Burdeau, Alcan, Παρίσι, 1888, τ. I, L III, §40, σ. 215 [«Die Welt als Wille und Vorstellung», *Samtliche Werke*, τ. 2, Βισμπάντεν, 1961, § 40, σσ. 245].

[5] Η αισθητική του Σοπενχάουερ εμφανίζεται, στα βασικά σημεία της, ως κάπως έντονο σχόλιο για την καντιανή αισθητική, και εντελώς δικαιολογημένα ο Φοκοννέ παρατηρεί: «Η αισθητική κρίση, ουσιαστικά ανιδιοτελής, αντιτίθεται, στον Καντ, στις άλλες ιδιοτελείς κρίσεις, απολύτως όπως η βουλητική δραστηριότητα του υποκειμένου το οποίο δε γνωρίζει παρά μόνο ενόψει της δράσης, της πάλης, αντιτίθεται, στον Σοπενχάουερ, στη θέαση του καθαρού υποκειμένου» (A. Fauconnet, *L'esthétique de Schopenhauer*, Alcan, Παρίσι, 1913, σ. 108).

[6] Σ' αυτή τη λογική, η μπρεχτική «αποστασιοποίηση» θα μπορούσε να είναι η απόκλιση μέσω της οποίας ο διανοούμενος καταδηλώνει, στην καρδιά της λαϊκής τέχνης, την απόστασή του από τη λαϊκή τέχνη, απόσταση που καθιστά τη λαϊκή τέχνη διανοητικά αποδεκτή, δηλαδή αποδεκτή για τους διανοούμενους, και, βαθύτερα, την απόστασή του από το λαό, εκείνην την οποία προϋποθέτει η πλαισίωση του λαού από τους διανοούμενους

2. Η «αναστοχαστική καλαισθησία» και η «αισθητηριακή καλαισθησία»

Ακριβώς τη βία στην οποία υπείκει ο λαϊκός θεατής (έχουμε κατά νου την περιγραφή του Αντόρνο για τις λαϊκές μουσικές και τα αποτελέσματά τους) αρνείται το καθαρό γούστο· διεκδικεί το σεβασμό, αυτή την απόσταση που του επιτρέπει να κρατάει σε απόσταση. Περιμένει από το έργο τέχνης, εφόσον είναι αυτοσκοπός, να αντιμετωπίσει το θεατή σύμφωνα προς την καντιανή επιταγή, δηλαδή ως σκοπό και όχι ως μέσο. Έτσι, η αρχή του καθαρού γούστου δεν είναι τίποτε άλλο από μια άρνηση[7] ή, καλύτερα, μια απαρέσκεια, μια *αηδία* για τα αντικείμενα που επιβάλλουν την απόλαυση και αηδία για το χονδροειδές και χυδαίο γούστο που αρέσκεται σ' αυτή την επιβαλλόμενη απόλαυση. «Μόνο ένα είδος ασχήμιας αδυνατεί να παρασταθεί εκ του φυσικού χωρίς να εκμηδενίζει οποιαδήποτε αισθητική ευαρέσκεια και κατά συνέπεια την καλλιτεχνική ωραιότητα: συγκεκριμένα, εκείνο που προκαλεί αηδία. Διότι, καθώς σ' αυτή την ιδιόρρυθμη κατ' αίσθησιν εντύπωση, που στηρίζεται αποκλειστικά στη φαντασία, το αντικείμενο παριστάνεται κατά κάποιον τρόπο σαν να επιβαλλόταν στην απόλαυση, ενώ της αντιστεκόμαστε σθεναρά, η καλλιτεχνική παράσταση δε διακρίνεται πλέον στην κατ' αίσθησιν εντύπωσή μας από τη φύση του αντικειμένου αυτού και επομένως δεν είναι δυνατόν να λογίζεται ωραία» (σ. 138) [247, §48]*. Η

---

[7] Ακριβώς «η *άρνηση*», λέει ο Καντ, «οδήγησε τον άνθρωπο από τους καθαρά αισθητηριακούς ερεθισμούς στους ιδεατούς ερεθισμούς» (E. Kant, «Conjectures sur les débuts de l'histoire», στο *La philosophie de l'histoire*, μτφρ. S. Piobetta, Gonthier, Παρίσι, 1947, σ. 115 [«Mutmasslicher Anfang der Menschengeschichte», *Werkausgabe*, τ. XI, σ. 89, «Εικασίες για τις απαρχές της ιστορίας του ανθρώπου»]). Έχοντας καταδείξει ότι η σεξουαλική διέγερση τείνει «να παραταθεί και μάλιστα να αυξηθεί με την επενέργεια της φαντασίας» όταν το αντικείμενο «διαφεύγει από τις αισθήσεις», ο Καντ, συνδέοντας την ανακάλυψη της ωραιότητας με τη μετουσίωση του σεξουαλικού ενστίκτου, καταλήγει: «Η *άρνηση* στάθηκε το τέχνασμα που οδήγησε τον άνθρωπο από τους καθαρά αισθητηριακούς ερεθισμούς στους ιδεατούς ερεθισμούς, από την καθαρά ζωώδη επιθυμία βαθμιαία στον έρωτα, και, με τον έρωτα, από το αίσθημα του απλώς ευχάριστου στην προτίμηση για το ωραίο» (*ό.π.*).

[8] Εδώ, όπως και στη συνέχεια του κειμένου, οι αριθμοί σε παρένθεση παραπέμπουν στο E. Kant, *Critique du jugement*, μτφρ. J. Gibelin, Vrin, Παρίσι, 1928.

* Οι αριθμοί σε αγκύλες παραπέμπουν στις σελίδες του πρωτοτύπου, «Kritik der Urteilskraft», *Werkausgabe*, τ. X, Φρανκφούρτη, 1977, όπως παρατίθεται στη γερμανική έκδοση του παρόντος τόμου. Επιπλέον προστέθηκε η αντίστοιχη παράγραφος του πρωτοτύπου. Η εδώ μετάφραση στηρίχτηκε στο πρωτότυπο αλλά και στη γαλλική μετάφραση, την οποία χρησιμοποιεί ο συγγραφέας. (Σ.τ.Μ.)

αηδία είναι η παράδοξη εμπειρία της απόλαυσης που αποσπάται διά της βίας, της απόλαυσης που προκαλεί φρίκη. Η φρίκη αυτή, την οποία αγνοούν όσοι εγκαταλείπονται στις κατ' αίσθησιν εντυπώσεις τους, προκύπτει βασικά από την κατάργηση της απόστασης, όπου καταδηλώνεται η ελευθερία ανάμεσα στην παράσταση και στο παριστώμενο πράγμα, με δυο λόγια από την *αλλοτρίωση*, από το χάσιμο του υποκειμένου μέσα στο αντικείμενο, από την άμεση υποταγή στο άμεσο παρόν το οποίο καθορίζει η υποδουλωτική βία του «ευχάριστου». Έτσι, σε αντίθεση με την τάση που προκαλείται από το «ευχάριστο», η οποία, κοινή σε ζώα και ανθρώπους, κάτι που δε συμβαίνει με την ωραιότητα (σ. 47) [123, §5], είναι ικανή να σαγηνεύσει «όσους μονάχα για την απόλαυση νοιάζονται» (σσ. 44, 46, 97) [119, §4] και «αρέσει *αμέσως*» στις αισθήσεις —ενώ «δυσαρεστεί έμμεσα» το Λόγο (σ. 45) [121, §4][9]—, το «καθαρό γούστο» (σσ. 64, 66), η «αναστοχαστική καλαισθησία» (σ. 51) που αντιτίθεται στο «γούστο των αισθήσεων», στην «αισθητηριακή καλαισθησία», όπως «τα θέλγητρα» στη «μορφή» (σσ. 59, 60) [128, §8], πρέπει να αποκλείσει το ενδιαφέρον και να μη σχετίζεται «ούτε στο ελάχιστο με την ύπαρξη του πράγματος» (σ. 43) [116, §2][10].

---

[9] Η προσίδια αποτελεσματικότητα του ευχάριστου εκδηλώνεται στο γεγονός ότι επιβάλλει άμεση ικανοποίηση της επιθυμίας, αποκλείοντας «τη μελετημένη προσμονή του μέλλοντος»: «Η δύναμη αυτή, να μην απολαμβάνεις μόνο την παρούσα στιγμή της ζωής, αλλά να φέρνεις στον ενεστώτα χρόνο [μέσω της νοητικής παράστασης] ένα μέλλον συχνά πολύ μακρινό, είναι το χαρακτηριστικότερο διακριτικό γνώρισμα της ανωτερότητας του ανθρώπου» («Conjectures», *ό.π.*, σ. 117) [«Mutmasslicher Anfang der Menschengeschichte», *ό.π.*, σ. 90].

[10] Η απλή γραμματική ανάλυση δίνει δίκιο στον Χέγκελ, που κατηγορούσε την τρίτη *Κριτική* ότι παραμένει στο πλαίσιο του *Sollen*, του καθήκοντος: τα λεγόμενα για την καλαισθητική κρίση είναι γραμμένα στην προστακτική ή, ακόμα καλύτερα, σ' εκείνο το είδος ψευδοδιαπιστωτικού εκφωνήματος, που επιτρέπει την αποσιώπηση των συνθηκών της πραγματοποίησης ενός επιτελεστικού, στην πραγματικότητα, εκφωνήματος. Μερικά τυπικά παραδείγματα: «Λέμε για κάποιον που παραμένει ασυγκίνητος μπροστά σε ό,τι θεωρούμε υψηλό πως δεν έχει αισθήματα· και τα δύο όμως [το αίσθημα του ωραίου και του υψηλού] τα απαιτούμε από κάθε άνθρωπο, και μάλιστα, αν διαθέτει κάποια καλλιέργεια, προϋποθέτουμε ότι τα έχει» (σ. 97) [191, §29]. «Ζητάμε εξάλλου από κάθε κρίση που οφείλει να αποδείξει την καλαισθησία του υποκειμένου το εξής, ότι το υποκείμενο πρέπει να κρίνει από μόνο του» (σ. 111) [σ. 211, §32]· «εφόσον *οφείλει* να είναι καλαισθητική κρίση και όχι κρίση της νόησης ή του Λόγου» (σ. 114) [σ. 214, §33] «οι καλές τέχνες *οφείλουν να είναι* ελεύθερες με τη διπλή σημασία της λέξης...» (σ. 146, υπογράμμιση δική μου) [259, §51].

Το αντικείμενο που «επιβάλλεται στην απόλαυση», τόσο ως εικόνα όσο και ως πραγματικότητα, *με σάρκα και οστά*, εξουδετερώνει και την ηθικοπρακτική αντίσταση και την αισθητική ουδετεροποίηση: με δυο λόγια, εκμηδενίζει την αποστασιοποιητική δύναμη της παράστασης, την καθαυτό ανθρώπινη ελευθερία να αναστείλει κανείς την άμεση, ζωώδη προσχώρηση στο αισθητηριακό και να αρνηθεί να υποταχθεί στο καθαρό πάθος, στην απλή *αἴσθησιν*. Διπλή πρόκληση στην ελευθερία, στην ανθρωπότητα, στην κουλτούρα, αυτή η αντιφύση, η αηδία είναι επομένως η *αμφίθυμη* εμπειρία της φρικτής σαγήνης του αηδιαστικού και της απόλαυσης, που διενεργεί ενός είδους καθολική περιοριστική αναγωγή στη ζωικότητα, στη σωματικότητα, στην κοιλιά και στα γεννητικά όργανα, δηλαδή σε ό,τι είναι *κοινό*, άρα *χυδαίο*, καταργώντας κάθε διαφορά ανάμεσα σε όσους αντιστέκονται με όλες τους τις δυνάμεις και σε όσους αρέσκονται στην τέρψη, όσους απολαμβάνουν την απόλαυση: «Με τον όρο κοινό (όχι μόνο στη γλώσσα μας, που όντως παρουσιάζει εδώ κάποια αμφισημία, αλλά και σε άλλες ακόμα γλώσσες) εννοούμε το χυδαίο (*das Vulgare*), αυτό που συναντάται παντού και η κατοχή του οποίου δε συνιστά ούτε προσόν ούτε προνόμιο» (σσ. 121-122) [225, §40]. Η φύση νοούμενη ως αισθητικότητα εξομοιώνει, αλλά προς τα κάτω (πρόκειται ήδη για την –απεχθή στους χαϊντεγκεριανούς– «ισοπέδωση»). Ο Αριστοτέλης δίδασκε ότι τα διαφορετικά πράγματα διαφοροποιούνται σ' εκείνο στο οποίο μοιάζουν, δηλαδή σε έναν κοινό χαρακτήρα: η αηδία αποκαλύπτει μες στη φρίκη την κοινή ζωικότητα βάση της οποίας και ενάντια στην οποία κατασκευάζεται η ηθική διάκριση.

«Θεωρούμε άξεστο και χωρίς ευγένεια τον τρόπο σκέψης εκείνων που δεν έχουν κανένα αίσθημα για την ωραία φύση (...) και περιορίζονται, στο φαγητό ή πλάι σε μια μπουκάλα, να απολαμβάνουν σκέτες αισθητηριακές εντυπώσεις» (σ. 130) [236, §42]. Και ο Καντ διατυπώνει αλλού, με εντελώς άμεσο τρόπο, τα κοινωνικά θεμέλια της αντίθεσης ανάμεσα στην «αναστοχαστική καλαισθησία» και στην «αισθητηριακή καλαισθησία»: «Το ένστικτο, αυτή η *φωνή του Θεού* στην οποία υπακούουν όλα τα ζώα, επρόκειτο αρχικά μόνο του να καθοδηγεί το νέο μας δημιούργημα. Του επέτρεπε ορισμένα πράγματα για την τροφή του, απαγορεύοντάς του ορισμένα άλλα. Όμως δεν είναι αναγκαίο να δεχτούμε ένα ιδιαίτερο ένστικτο, σήμερα εξαφανισμένο, για τη χρήση αυτή· μπορεί να αρκούσε η αίσθηση της όσφρησης, δεδομένης της συγγένειάς της με το όργανο της *γεύσης* και δεδομένης της *πασίγνωστης συγγένειας της γεύσης με το πεπτικό σύστημα*· ο άνθρωπος μπορούσε έτσι κατά κάποιον τρόπο να προαισθάνεται αν οι προς κατανάλωση τροφές ήταν αβλαβείς ή βλαβερές, κάτι που παραδείγματά του βλέπουμε ακόμα σήμερα. Και μάλιστα μπορούμε να δεχτούμε ότι η αίσθηση αυτή δεν ήταν πιο οξυμμένη στο πρώτο ζεύγος απ' ό,τι είναι σήμερα. Διότι είναι γεγονός πασίγνωστο ότι *υπάρχει*

σημαντική διαφορά στη δύναμη των αντιλήψεων ανάμεσα στους ανθρώπους που ασχολούνται μόνο με τις αισθήσεις τους και σε εκείνους οι οποίοι, απασχολημένοι κατά τα άλλα από τις σκέψεις τους, εκτρέπονται ως εκ τούτου από τις κατ' αίσθησιν εντυπώσεις τους» (Καντ, «Conjectures», *ό.π.*, σ. 113) [87]. Αναγνωρίζει κανείς εδώ τον ιδεολογικό μηχανισμό βάσει του οποίου περιγράφονται ως στιγμές μιας εξέλιξης (εδώ της προόδου από τη φύση στην κουλτούρα) οι όροι της αντίθεσης που εγκαθιδρύεται ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις.

Έτσι, η θεωρία του καθαρού γούστου, παρ' ότι δεν παύει να αρνείται στο γούστο οτιδήποτε θα μπορούσε να μοιάζει με εμπειρική, ψυχολογική και προπαντός κοινωνική γένεση (π.χ., σσ. 73, 96) [190, §25, §29], χρησιμοποιώντας κάθε φορά τη μαγική τομή ανάμεσα στο υπερβατικό και στο εμπειρικό[11], θεμελιώνεται, όπως μαρτυρεί η αντίθεση την οποία επιχειρεί ανάμεσα στο ευχάριστο (που «δεν καλλιεργεί» και είναι σκέτη απόλαυση – σ. 97) [192, §29 - Γενικές παρατηρήσεις...] και στην καλλιέργεια, στην κουλτούρα[12] ή ακόμα οι υπαινιγμοί για την εκμάθηση και για την παιδευτική δεκτικότητα του γούστου[13], στην εμπειρικότητα μιας κοινωνικής σχέ-

---

[11] Η παράγραφος 41, με τίτλο «Το εμπειρικό ενδιαφέρον για το ωραίο», ανακαλεί ό,τι ο Ελίας ονομάζει «εξέλιξη του πολιτισμού» («Μόνο στην κοινωνία τού έρχεται η ιδέα να είναι όχι απλώς άνθρωπος, αλλά επίσης, με τον τρόπο του, *διακεκριμένος άνθρωπος* – πρόκειται για την απαρχή του πολιτισμού»), αλλά μόνο και μόνο για να το εξοβελίσει στη σφαίρα του εμπειρικού μέσα σε μία φράση: «Το ενδιαφέρον αυτό, συνδεμένο έμμεσα με το ωραίο μέσω της κλίσης προς την κοινωνία, και συνεπώς εμπειρικό, δεν έχει για μας εδώ καμία σημασία» (σ. 125 και επίσης σσ. 107-108) [229 και 230, §41]. Άλλο παράδειγμα αναγνώρισης της κοινωνικής διάστασης του γούστου: «Μια κρίση για ένα αντικείμενο ευαρέσκειας μπορεί να είναι εντελώς ανιδιοτελής, αλλά πάντως πολύ ενδιαφέρουσα, δηλαδή δε βασίζεται σε κανένα ενδιαφέρον, αλλά παράγει κάποιο ενδιαφέρον· τέτοιου είδους είναι όλες οι καθαρά ηθικές κρίσεις. Οι καλαισθητικές κρίσεις, όμως, δε δικαιολογούν αφεαυτές κανένα ενδιαφέρον. Μόνο μέσα στην κοινωνία αποβαίνει ενδιαφέρον να έχει κανείς καλαισθησία» (σ. 43, σημ. 1) [σ. 117, σημ., §2, σημ.].

[12] Για τη μουσική, ο Καντ λέει ότι «είναι απόλαυση μάλλον παρά καλλιέργεια» (σ. 152) [267, §53]. Και παρακάτω, ταυτίζει άρρητα το βαθμό στον οποίο οι τέχνες «καλλιεργούν» το πνεύμα με την «ανάπτυξη των ικανοτήτων» που απαιτούν: «Αν αντίθετα εκτιμήσουμε την αξία των καλών τεχνών από την καλλιέργεια την οποία παρέχουν στο πνεύμα και αν λάβουμε ως μέτρο την ανάπτυξη των ικανοτήτων που θα πρέπει να ενωθούν στην κρίση για να υπάρξει γνώση, τότε η μουσική θα καταλάβει την κατώτερη θέση» (σ. 153) [269, §53].

[13] «Να νομίζει κανείς ότι η ωραιότητα που προσδίδεται στο αντικείμενο λόγω της μορφής του μπορεί να αυξηθεί με τη θελκτικότητα αποτελεί λάθος πολύ *κοινό* και πολύ επιζήμιο για το *αυθεντικό, ακέραιο και εμβριθές* γούστο· είναι αλήθεια βέβαια ότι μπορεί

σης: η αντίθεση ανάμεσα στην κουλτούρα και στη σωματική ηδονή (ή, αν θέλετε, στη φύση) έχει τις ρίζες της στην αντίθεση ανάμεσα στην καλλιεργημένη αστική τάξη[14] και στο λαό, φαντασματικό τόπο της ακαλλιέργητης φύσης, της βαρβαρότητας της παραδομένης στην καθαρή απόλαυση: «Το γούστο εξακολουθεί να είναι βάρβαρο όταν αναμειγνύει τα θέλγητρα και τις συγκινήσεις με την ευαρέσκεια, και ακόμα περισσότερο αν τα αναγορεύει σε μέτρο της επιδοκιμασίας που δίνει» (σ. 59) [138, §13].

Ασκητική ηδονή, ηδονή μάταιη που εμπεριέχει την παραίτηση από την ηδονή, ηδονή καθαρμένη από την ηδονή, η καθαρή ηδονή είναι προδιατεθειμένη να αποβεί σύμβολο ηθικής υπεροχής και το έργο τέχνης δοκιμασία ηθικοπρακτικής ανωτερότητας, αναντίρρητο μέτρο της ικανότητας μετουσίωσης που ορίζει τον *αληθινά ανθρώπινο* άνθρωπο[15]: το διακύβευμα του αισθητικού λόγου, και της επιβολής *ενός ορισμού του καθαυτό ανθρώπινου* που επιδιώκει να πραγματοποιήσει, δεν είναι τελικά τίποτε άλλο από το

κανείς να προσθέσει θελκτικότητα στην ωραιότητα προκειμένου να προκαλέσει, πέρα από τη σκέτη ευαρέσκεια, το ενδιαφέρον του πνεύματος μέσω της παράστασης του αντικειμένου, και προκειμένου να αναδείξει έτσι το γούστο και την καλλιέργεια του γούστου, *προπαντός όταν είναι ακόμα ακατέργαστο και δεν είναι εξασκημένο*» (σ. 60, υπογράμμιση δική μου) [140, §14]· «μπορεί κανείς μάλιστα να αρχίσει να αμφιβάλλει αν έχει *επαρκώς διαμορφώσει το γούστο του* μέσω της γνώσης μιας αρκετά μεγάλης ποσότητας πραγμάτων ενός ορισμένου είδους...» (σ. 113) [213, §33]· «για τη διόρθωση και τη διεύρυνση των καλαισθητικών μας κρίσεων» (σ. 115) [216, §34].

[14] Μερικές ενδείξεις της τάσης του Καντ να ταυτίζει το καθολικό με το σύμπαν των καλλιεργημένων ανθρώπων: «Κανένας δε θα δεχτεί εύκολα ότι ένας άνθρωπος με γούστο είναι αναγκαίος για να βρει μεγαλύτερη ευαρέσκεια σε έναν κύκλο παρά σε ένα κακοσχεδιασμένο περίγραμμα, σε ένα ισόπλευρο και ισογώνιο τετράπλευρο παρά σε ένα λοξό τετράπλευρο, με άνισες γωνίες και κάπως σαν κολοβωμένο. *Μια κοινή νόηση αρκεί γι' αυτό και η καλαισθησία εδώ δεν είναι αναγκαία*» (σ. 75, υπογράμμιση δική μου) [161, §22 - Γενικές παρατηρήσεις...]. «Αυτά τα δύο [το αίσθημα του ωραίου και του υψηλού] τα *απαιτούμε* από κάθε άνθρωπο, και μάλιστα, αν *διαθέτει κάποια καλλιέργεια, προϋποθέτουμε* ότι τα έχει» (σ. 57, υπογράμμιση δική μου) [191, §29]. (Βλ. επίσης σ. 119, σημ. 1).

[15] Επικαλούμενος το δεσμό που ενώνει από πολύ νωρίς τη νεκρή φύση με το μοτίβο της *vanitas* –για παράδειγμα, με το θέμα του ρολογιού που συμβολίζει την εγκράτεια–, ο Γκόμπριτς παραδέχεται ότι το πουριτανικό μυαλό μπορεί να βρει σ' αυτή την επίκληση άλλοθι ή αντίδοτο στην απλή απόλαυση των αισθήσεων την οποία προτείνουν οι ορεκτικές τροφές και οι πομπώδεις ανθοδέσμες, ως διαιώνιση της αισθητηριακής απόλαυσης, «χάρμα οφθαλμών», γιορτή για τα μάτια που ανακαλεί τις περασμένες ή μελλούμενες γιορτές, αλλά παρατηρεί ότι η ζωγραφική είναι από μόνη της *vanitas*, επειδή οι απολαύσεις τις οποίες προσφέρει η απεικόνιση είναι στην ουσία ψευδαισθητικές (E.H. Gombrich, *ό.π.*, σ. 104).

μονοπώλιο της ανθρώπινης υπόστασης[16]. Έργο της τέχνης είναι ακριβώς να πιστοποιήσει τη διαφορά ανάμεσα σε ανθρώπους και σε μη ανθρώπους: ελεύθερη μίμηση της φυσικής δημιουργίας, της *natura naturans* (φύουσας φύσης) —και όχι της *natura naturata* (φυόμενης φύσης)— μέσω της οποίας ο καλλιτέχνης (και διαμέσου εκείνου ο θεατής) καταδηλώνει την υπερβατικότητά του σε σχέση με τη φυόμενη φύση, παράγοντας μια «άλλη φύση» (σ. 140) [250, §49], υποκείμενη μόνο στους νόμους κατασκευής της δημιουργικής ιδιοφυΐας (σ. 136) [246, §48], η καλλιτεχνική εμπειρία είναι ό,τι πλησιάζει περισσότερο τη θεία εμπειρία του *intuitus originarius*, δημιουργικής αντίληψης η οποία, χωρίς να αναγνωρίζει άλλους κανόνες ή καταναγκασμούς πέρα από τους δικούς της (σ. 133) [242, §46], γεννάει ελεύθερα το δικό της αντικείμενο. Ο κόσμος τον οποίο παράγει η καλλιτεχνική «δημιουργία» δεν είναι απλώς μια «άλλη φύση» αλλά μια «αντί-φύση», ένας κόσμος που έχει παραχθεί κατά τον τρόπο της φύσης αλλά ενάντια στους συνηθισμένους νόμους της φύσης —τους νόμους της βαρύτητας στο χορό, της επιθυμίας και της τέρψης στη ζωγραφική ή στη γλυπτική κτλ.— με μια πράξη καλλιτεχνικής μετουσίωσης προδιατεθειμένη να εκπληρώσει λειτουργία κοινωνικής νομιμοποίησης: η αποποίηση της κατώτερης, χονδροειδούς, χυδαίας, κερδοσκόπου, αργυρώνητης, δουλοπρεπούς, με μια λέξη φυσικής απόλαυσης εμπεριέχει την καταδήλωση του ύψους εκείνων που ξέρουν να ικανοποιούνται με τις εξυψωμένες, εκλεπτυσμένες, διακεκριμένες, ανιδιοτελείς, ανωφελείς, ελεύθερες απολαύσεις. Η αντίθεση ανάμεσα στα φυσικά γούστα και στα γούστα ελευθερίας εισάγει μια σχέση, που είναι η σχέση σώματος και ψυχής, ανάμεσα σε όσους είναι απλώς και μόνο φύση και σε όσους καταδηλώνουν στην ικανότητά τους να δαμάσουν τη βιολογική τους φύση τη νόμιμη αξίωσή τους να δαμάσουν την κοινωνική φύση. Και καταλαβαίνουμε καλύτερα γιατί, όπως έδειξε ο Μπαχτίν αναφορικά με τον Ραμπελαί, η λαϊκή φαντασία δεν μπορεί να ανατρέψει τη σχέση όπου θεμελιώνεται η αισθητική κοινωνιοδικία: απαντώντας στην απόφαση της *μετουσίωσης* με μια τοποθέτηση υπέρ της *αναγωγής* ή, αν θέλετε, της *υποβάθμισης*, όπως στην αργκό, στην παρωδία, στο μπουρλέσκο ή στην καρικατούρα, αναποδογυρίζοντας όλες τις «αξίες» στις οποίες αναγνωρίζεται και καταδηλώνεται το ύψος των κυρίαρχων, με την προσφυγή στη χυδαιολογία ή στη σκατολογία, αρνείται συστηματικά τη διαφορά, λοιδορεί τη διάκριση και, όπως τα παιχνίδια του καρναβαλιού, ανάγει τις διακριτι-

[16] Βλέπουμε τι κρύβει το *Sollen* που εμπερικλείεται στα φαινομενικώς διαπιστωτικά εκφωνήματα, στα οποία ο Καντ εγκλείει τον ορισμό του καθαρού γούστου.

κές τέρψεις της ψυχής στις κοινές ικανοποιήσεις της κοιλιάς και των σεξουαλικών οργάνων[17].

3. Μια αποποιημένη κοινωνική σχέση

Η θεωρία της ωραιότητας ως απόλυτης δημιουργίας του *artifex deus*, που επιτρέπει σε οποιονδήποτε άνθρωπο (άξιο του ονόματός του) να μιμηθεί τη θεία πράξη της δημιουργίας, φαίνεται να είναι η «φυσική» έκφραση της επαγγελματικής ιδεολογίας όσων αρέσκονται να αυτοαποκαλούνται «δημιουργοί», κάτι που εξηγεί γιατί, ακόμα και έξω από κάθε άμεση επίδραση, οι καλλιτέχνες δεν έχουν πάψει να την επινοούν κάθε φορά εξαρχής, από τον Λεονάρντο ντα Βίντσι, που καθιστούσε τον καλλιτέχνη «κύριο των πάντων», ως τον Πάουλ Κλέε, που εννοούσε να δημιουργήσει όπως δημιουργεί η φύση[18]. Και χωρίς να μιλήσουμε για την προφανή σχέση που διατηρεί με την αντίθεση ανάμεσα στις δύο μορφές αισθητικής τέρψης και, διαμέσου αυτής, με την αντίθεση ανάμεσα στην «ελίτ» της κουλτούρας και στις βάρβαρες μάζες, την αντίθεση την οποία εγκαθιδρύει ο Καντ ανάμεσα στην «ελεύθερη τέχνη», «που είναι ευχάριστη γι' αυτή την ίδια» και το προϊόν της οποίας είναι ελευθερία —εφόσον κι εκείνο είναι επίσης ευχάριστο γι' αυτό το ίδιο και δεν ασκεί κανέναν καταναγκασμό στο θεατή[19]— και στην «κερδοσκόπο τέχνη», δραστηριότητα δουλική και δουλοπρεπή η οποία, «ελκυστική μόνο λόγω του αποτελέσματός της (το μισθό), μπορεί να επιβληθεί

---

[17] Έπεται ότι και μόνο η πρόθεση να μιλήσεις επιστημονικά για το έργο τέχνης ή για την αισθητική εμπειρία ή, απλούστερα, να εγκαταλείψεις το δοκιμιακό ύφος το οποίο, φροντίζοντας λιγότερο για την αλήθεια παρά για την πρωτοτυπία, προτιμάει πάντα την πικάντικη γεύση της ψευδούς ιδέας από την ανοστιά της αληθινής ιδέας, είναι καταδικασμένη να εμφανίζεται ως μία από αυτές τις ιερόσυλες υποβαθμίσεις στις οποίες αρέσκεται ο αναγωγικός υλισμός και, άρα, ως η έκφραση ενός φιλισταϊσμού που καταγγέλλει ό,τι είναι ανίκανος να καταλάβει ή, ακόμα χειρότερα, να νιώσει.

[18] Στην πρόσφατη εποχή, η συστηματικότερη απόπειρα να διατυπωθεί η ιδεολογία αυτή συναντάται μάλλον στον Μαλρό: η τέχνη είναι το βασίλειο της ελευθερίας και, υπ' αυτή την ιδιότητα, είναι το σύμβολο της εξουσίας που ανήκει στον άνθρωπο να δημιουργεί ένα σημαίνοντα και πλήρως ανθρώπινο κόσμο ή, τουλάχιστον, το σύμβολο της αιώνιας πάλης του ανθρώπου για να υπερβεί τη δουλεία και να «εξανθρωπίσει τον κόσμο».

[19] Αντιμετωπίζοντας το έργο σύμφωνα με την πρόθεσή του, δηλαδή ως αυτοσκοπό, ο θεατής ανα-παράγει την πράξη της δημιουργίας, σε μια μίμηση της μίμησης της Γένεσης (η θεωρία της «δημιουργικής ανάγνωσης» είναι επίσης ένα από αυτά τα ιδεολογήματα τα οποία, όντας απαραίτητα για την επαναβεβαίωση του «πνευματικού ζητήματος τιμής» της μορφωμένης αστικής τάξης, μονίμως επινοούνται απ' την αρχή).

διά της βίας» (σ. 131) [238, §43] και το προϊόν της οποίας επιβάλλεται στο θεατή με όλη την υποδουλωτική βία των αισθητών θελγήτρων του, αντίθεση που εκφράζει αμεσότατα την παράσταση την οποία σχηματίζει ο Καντ για τη θέση που κατέχουν στον καταμερισμό της εργασίας, και ακριβέστερα στον καταμερισμό της διανοητικής εργασίας, αυτοί οι «καθαροί» και «αυτόνομοι» διανοούμενοι, όπως είναι, αν πιστέψουμε τη *Διαμάχη των σχολών*, οι καθηγητές της Φιλοσοφικής Σχολής, και το καθαρό όριο των οποίων φαίνεται να αντιπροσωπεύουν οι συγγραφείς και οι καλλιτέχνες[20]. Η *Κριτική της κριτικής δύναμης* είναι λιγότερο απομακρυσμένη απ' όσο φαίνεται από τις «Ιδέες για μια γενική ιστορία από κοσμοπολιτική άποψη» όπου έχει διαγνωστεί, και δικαίως, η έκφραση των μετουσιωμένων συμφερόντων της αστικής ιντελιγκέντσιας· αυτής της διανοούμενης αστικής τάξης, «η νομιμοποίηση» της οποίας, όπως λέει σωστά ο Νόρμπερτ Ελίας, «έγκειται καταρχήν στην πνευματική, επιστημονική και καλλιτεχνική [της] επίδοση»[21] και η οποία καταλαμβάνει ξεχωριστή θέση στον κοινωνικό χώρο, εντελώς ομόλογη προς τη θέση της σημερινής ιντελιγκέντσιας: «ελίτ απέναντι στο λαό», είναι «δεύτερης σειράς στα μάτια της αυλικής αριστοκρατίας»[22].

Κάμποσα παράξενα σημεία του καντιανού κειμένου φωτίζονται, μόλις αντιληφθούμε ότι ο δεύτερος όρος της θεμελιακής αντίθεσης ανάμεσα στην

---

[20] Σ' αυτό το κείμενο το περιφρονημένο από τους σχολιαστές (οι οποίοι έφτασαν μέχρι του σημείου να διερωτώνται μήπως ήταν αποτέλεσμα γήρατος, τόσο φαίνεται να το σκοτίζουν τετριμμένα πράγματα), ο Καντ διακρίνει πρώτα απ' όλα ανάμεσα στους «συντεχνιακούς» (που ανήκουν στο Πανεπιστήμιο) ή «ανεξάρτητους» «λόγιους» και στους απλούς «μορφωμένους», «επιχειρηματίες και τεχνικούς της επιστήμης», ιερωμένους, δικαστές, γιατρούς, που πουλάνε γνώσεις αποκτημένες στο Πανεπιστήμιο, και τέλος στην πελατεία αυτών των τελευταίων, «το λαό, που απαρτίζεται από αδαείς». Αντιπαραθέτει στη συνέχεια τις από κοσμική άποψη κυρίαρχες σχολές, νομική, ιατρική και θεολογία, στην από κοσμική άποψη κυριαρχημένη, αλλά από πνευματική άποψη κυρίαρχη σχολή, δηλαδή τη φιλοσοφική σχολή που δεν έχει κοσμική δύναμη αλλά είναι «ανεξάρτητη από τις κυβερνητικές εντολές» και, εντελώς αυτόνομη, γνωρίζει μόνο τους δικούς της νόμους, τους νόμους της λογικής, έχοντας έτσι το δικαίωμα να ασκεί με πάσα ελευθερία την *κριτική* της δύναμη (E. Kant, *Le conflit des facultés*, μτφρ. Gibelin, Vrin, Παρίσι, 1955) [I. Kant, «Der Streit der Fakultäten, Einleitung», *Werkausgabe*, τ. XI].

[21] N. Elias, *La civilisation des mœurs*, Calmann-Levy, Παρίσι, 1973, σ. 19 [Νόρμπερτ Ελίας, *Η εξέλιξη του πολιτισμού*, Αθήνα, 1997, εκδ. Νεφέλη, μτφρ. Έμη Βαϊκούση, σ. 77].

[22] N. Elias, *ό.π.*, σ. 35 [N. Ελίας, *ό.π.*, σ. 88].

ευαρέσκεια και στην απόλαυση χωρίζεται στα δύο, εφόσον η ηθικοπρακτική καθαρότητα της ευαρέσκειας ένεκα καλλιέργειας, κουλτούρας προσδιορίζεται όχι μόνο ενάντια στη *βαρβαρότητα* της δουλικής απόλαυσης, αλλά επίσης ενάντια στην *ετερόνομη* απόλαυση του Πολιτισμού: «Είμαστε στον ύψιστο βαθμό *καλλιεργημένοι* μέσω της τέχνης και της επιστήμης. Είμαστε *πολιτισμένοι*, σε σημείο φορτικότητας, σε ό,τι αφορά παντός είδους κοινωνική ευγένεια και ευπρέπεια. Αλλά για να θεωρήσουμε εαυτούς *ηθικοποιημένους*, θέλει ακόμα πολύ. Διότι η ιδέα της ηθικότητας εξακολουθεί να ανήκει στην *καλλιέργεια* (κουλτούρα)· η χρήση αυτής της ιδέας, όμως, που καταλήγει *απλώς σε μια επίφαση ηθικότητας, όσον αφορά την αγάπη για τις τιμές και την εξωτερική κοσμιότητα*, αποτελεί τον *πολιτισμό* και μόνο τον *πολιτισμό*»[23]. Ο Καντ απορρίπτει στα σκότη του «εμπειρικού», όπως είδαμε, «το ενδιαφέρον που συνάπτεται έμμεσα με το ωραίο μέσω της κλίσης προς την κοινωνία» την οποία παράγει η εξέλιξη του Πολιτισμού και τούτο παρ' ότι αυτή η «εκλεπτυσμένη κλίση» για αντικείμενα που δε δίνουν καμία ευάρεστη ικανοποίηση είναι όσο πλησιέστερη γίνεται στην καθαρή απόλαυση. Η άρνηση της φύσης οδηγεί τόσο στη διαστροφή των «περιττών κλίσεων» όσο και στην καθαρή ηθικότητα της αισθητικής ευαρέσκειας: «Μια ιδιότητα του λόγου είναι ότι μπορεί, με τη βοήθεια της φαντασίας, να δημιουργήσει τεχνητά επιθυμίες όχι μόνο *χωρίς* θεμελίωση στο φυσικό ένστικτο αλλά και *αντίθετες* προς εκείνο, οι οποίες στην αρχή έχουν το όνομα της "φιληδονίας", αλλά μέσω των οποίων εκκολάπτεται σιγά σιγά ένα ολόκληρο σμήνος περιττών και μάλιστα αφύσικων τάσεων, που ονομάζονται τρυφή»[24]. Αμφισημία της «αντιφύσης»: πολιτισμός, που αποδοκιμάζεται, και κουλτούρα, που επικροτείται. Μόνο στο έδαφος της πρακτικής ηθικής, δηλαδή των καθοριστικών παραγόντων της αισθητικής ευαρέσκειας, εξωτερικών και «παθολογικών» από τη μια πλευρά, καθαρά εσωτερικών από την άλλη, ο Καντ μπορεί να λύσει τη διαφορά ανάμεσα στην *πολιτισμένη*, ετερόνομη και *εξωτερική* ευαρέσκεια και στην *καλλιεργημένη* ευαρέσκεια, που προϋποθέτει «μακρόχρονη προσπάθεια εσωτερικής διάπλασης του τρόπου σκέψης»[25]. Η καθαρή αυτή αισθητική αποτελεί τον

---

[23] E. Kant, «Idée d'une histoire...», στο *La philosophie de l'histoire*, ό.π., σ. 39, υπογράμμιση δική μου [«Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht», *Werkausgabe*, τ. XI, σ. 44].

[24] E. Kant, «Conjectures...», *ό.π.*, σ. 113 [«Mutmasslicher...», *ό.π.*, σ. 88].

[25] E. Kant, «Idée d'une histoire...», *ό.π.*, σ. 39 [«Idee zu einer allgemeinen...», *ό.π.*, σ. 45]. Ο Ελίας δείχνει πώς η αντίθεση ανάμεσα στην αυλική αριστοκρατία και στην καλλιεργημένη αστική τάξη συγκροτήθηκε γύρω από την αντίθεση ανάμεσα στην ελα-

εξορθολογισμό ενός ήθους: εξίσου απομακρυσμένη από τη λαγνεία όσο και από την *cons-picuous consumption*, η καθαρή ευαρέσκεια, δηλαδή ευαρέσκεια εξ ολοκλήρου καθαρμένη από οποιοδήποτε αισθητηριακό ή αισθησιακό συμφέρον και παράλληλα εντελώς αποδεσμευμένη από οποιοδήποτε κοινωνικό και κοσμικό συμφέρον, αντιτίθεται εξίσου στην εκλεπτυσμένη και αλτρουιστική ηδονή του αυλικού[26] όσο και στην ακατέργαστη και χοντροκομμένη ηδονή του λαού. Τίποτα στο περιεχόμενο αυτής της τυπικά καθηγητικής αισθητικής[27] δεν μπορούσε να εμποδίσει το γεγονός ότι η καθολικότητα της αναγνωρίζεται μόνο από τους συνήθεις αναγνώστες της, τους καθηγητές φιλοσοφίας, που είναι τόσο απασχολημένοι με το κυνήγι του ιστορικισμού και του κοινωνιολογισμού, ώστε δεν αντιλαμβάνονται την ιστορική και κοινωνική *σύμπτωση* από την οποία, στην προκειμένη περίπτωση όπως και σε πλήθος άλλες, εκπηγάζει η ψευδαίσθησή τους περί καθολικότητας[28]. Και η εργασία της τυποθεσίας, που είναι αναγκαία προκειμένου να επιτραπεί στις ενορμήσεις και στα κοινωνικά ενδιαφέροντα να εκφραστούν

φρότητα, στην εθιμοτυπία, στις ρηχές συζητήσεις από τη μια πλευρά, στο συναίσθημα, στην ειλικρίνεια, στην προσωπική καλλιέργεια, στην ηθική ακεραιότητα από την άλλη, με δυο λόγια ανάμεσα στην *επιφανειακότητα* και στο *βάθος* (N. Elias, *ό.π.*, ιδίως σ. 36 και 47) [Ν. Ελίας, *ό.π.*, 89 και 99]. Ο δεύτερος όρος της αντίθεσης εμπεριέχεται όλος στη «μακρόχρονη προσπάθεια εσωτερικής διάπλασης» για την οποία μιλάει ο Καντ.

[26] «Ποτέ η λογική δε θα μπορούσε να δεχτεί ότι η ύπαρξη ενός ανθρώπου που ζει μόνο για τις απολαύσεις (όσο κι αν δραστηριοποιείται γι' αυτόν το σκοπό) έχει αφ' εαυτής κάποια αξία, ακόμα και αν άλλους, που επίσης μόνο τις απολαύσεις κυνηγούν, ο άνθρωπος αυτός τους βοηθάει ως μέσον κατά τον καλύτερο τρόπο, και μάλιστα επειδή, μέσω της σύμπνοιας συναισθημάτων, θα συναπολαύσει όλες τις τέρψεις» (σ. 46) [121, §4]. Και ο Καντ καταγγέλλει σε σημείωση «την υποτιθέμενη υποχρέωση για πράξεις που έχουν μοναδικό σκοπό τους την απόλαυση, όσο πνευματική (ή εξωραϊσμένη) κι αν τη διανοηθούμε».

[27] Μια άλλη σχετική ένδειξη μπορούμε να τη δούμε στο γεγονός ότι ο Καντ γίνεται υπέρμαχος της *σχολικής* εκμάθησης της τέχνης και της αναγκαίας υποταγής σε *κανόνες*: κάτι που συνάδει πλήρως προς τη λογική του υπόγειου λόγου του ως υπερασπιστή των ακαδημαϊκών αξιών της *Kultur*, αλλά είναι σε αντίφαση με την άρνηση από πλευράς του κάθε εμπειρικής γένεσης του γούστου, η οποία θα έπρεπε να τον κάνει να προσχωρήσει στη θεωρία της ιδιοφυΐας χωρίς καταναγκασμό (την οποία ακριβώς αντιμάχεται, σ. 136) [245, §46].

[28] Οι *σταθερές* της καθηγητικής *συνθήκης* και κυρίως της *θέσης* του καθηγητικού σώματος στην κυρίαρχη τάξη (κυριαρχημένο τμήμα) και στο πεδίο των τάξεων στο σύνολό του, παρά τις διαφορές που σχετίζονται με τη στιγμή και με την κοινωνία, είναι αρκετά σημαντικές ώστε να θεμελιώσουν τις συγγένειες ήθους από τις οποίες εκπηγάζει η ψευδαίσθηση καθολικότητας.

μέσα στα όρια της παντοειδούς λογοκρισίας μιας ιδιαίτερης μορφής κοινωνικής ευπρέπειας, δεν μπορεί παρά να συμβάλλει στην ενθάρρυνση αυτής της ψευδαίσθησης, με αποτέλεσμα ένας λόγος που αναγορεύει την τέχνη σε πιστοποίηση της ηθικοπρακτικής και αισθητικής διάκρισης ως παραγνωρισμένης και αναγνωρισμένης κοινωνικής διαφοράς να διαβάζεται ως καθολική έκφραση της καθολικότητας της τέχνης και της αισθητικής εμπειρίας.

Πλήρως ανιστορική, όπως κάθε φιλοσοφική σκέψη άξια του ονόματός της (δεν υπάρχει άλλη *philosophia* παρά *perennis*), εντελώς εθνοκεντρική εφόσον δεν υπολογίζει άλλο *datum* πέρα από τη διωμένη εμπειρία ενός *homo aestheticus*, που δεν είναι άλλος από το υποκείμενο του αισθητικού λόγου το οποίο αναγορεύεται σε καθολικό υποκείμενο της καλλιτεχνικής εμπειρίας, η καντιανή ανάλυση της καλαισθητικής κρίσης εκπηγάζει στην πραγματικότητα από ένα σύνολο ηθικοπρακτικών αρχών, οι οποίες αποτελούν την καθολίκευση των διαθέσεων που σχετίζονται με μια ιδιαίτερη συνθήκη. Όμως θα ήταν λάθος να αντιμετωπίσουμε ως απλό τυπικό προσωπείο ό,τι ο τοποθετημένος λόγος οφείλει στην προσπάθειά του να λύσει τα προβλήματα τα οποία εγείρονται από τις θεωρητικές διαιρέσεις και τις εννοιολογικές διακρίσεις που έχουν εκπονηθεί στις άλλες *Κριτικές* και να εκφράσει τη «σκέψη του Καντ» σύμφωνα με τα σχήματα σκέψης που συγκροτούν εκείνο το οποίο αποκαλείται «καντιανή σκέψη»[29]. Ξέροντας ότι η ίδια η αρχή της συμβολικής αποτελεσματικότητας του φιλοσοφικού λόγου έγκειται στη διαπλοκή δύο δομών λόγου τις οποίες η εργασία τυποθεσίας επιδιώκει να συσσωματώσει χωρίς να το κατορθώνει πλήρως, θα ήταν απλοϊκό να

---

[29] Το ίδιον μιας σκέψης με φιλοδοξίες συστηματικότητας είναι να εφαρμόζει σε όλα τα αντικείμενα τα σχήματα καθολικής εφαρμογής τα οποία την προσδιορίζουν. Κάτι που μπορεί να οδηγήσει σε διασκεδαστικά αποτελέσματα, τυπικά του «δοκησίσοφου κωμικού στοιχείου», όπως το αποκαλεί ο Σοπενχάουερ, όταν τα σχήματα αυτά (τα ίδια που δρουν στην *Κριτική της κριτικής δύναμης*, και σ' αυτή την περίπτωση με κάθε επίφαση αναγκαιότητας) λειτουργούν υπερβολικά εμφανώς στο κενό: «Ύστερα από πόσους φίλους ή γνωστούς μου δεν επέζησα, οι οποίοι, με έναν τακτοποιημένο τρόπο ζωής υιοθετημένο άπαξ και διά παντός, περηφανεύονταν για την άκρα υγεία τους: ενώ ο σπόρος του θανάτου (η αρρώστια), έτοιμος να αναπτυχθεί, βρισκόταν απαρατήρητος μέσα τους, και εκείνος που *αισθανόταν* υγιής δεν *ήξερε* ότι ήταν άρρωστος· γιατί βέβαια την *αιτία* ενός φυσικού θανάτου δεν μπορούμε να την ονομάσουμε αλλιώς παρά αρρώστια. Την *αιτιότητα* όμως δεν μπορούμε να την *αισθανθούμε*, σ' αυτό χρειάζεται η νόηση, η κρίση της οποίας μπορεί να σφάλλει· ενώ το *αίσθημα* είναι αλάνθαστο, αλλά φέρει αυτό το όνομα μόνο όταν *αισθάνεται* κανείς άρρωστος· τώρα, αν δεν *αισθάνεται* άρρωστος...» (E. Kant, *Le Conflit des facultés*, μτφρ. Gibelin, Vrin, Παρίσι, 1955, σ. 117, υπογράμμιση του συγγραφέα) [*Der Streit der Fakultäten*, ό.π., XI, σ. 374].

αναγάγουμε την αλήθεια αυτού του διττού λόγου στον υπόγειο λόγο όπου εκφράζεται η καντιανή ιδεολογία για το ωραίο και την οποία η ανάλυση ανασυγκροτεί, συνδέοντας ξανά το νήμα των συνυποδηλώσεων που έχουν συσκοτιστεί από τις διασυνδέσεις των δομών. Οι *κοινωνικές κατηγορίες της αισθητικής κρίσης* δεν μπορούν να λειτουργήσουν στον ίδιο τον Καντ και στους αναγνώστες του παρά μόνο υπό μορφή έντονα *μετουσιωμένων* κατηγοριών, όπως είναι οι αντιθέσεις μεταξύ ωραιότητας και θελκτικότητας, ευαρέσκειας και απόλαυσης ή κουλτούρας και πολιτισμού, είδη ευφημισμών οι οποίοι, έξω από κάθε συνειδητή πρόθεση απόκρυψης, επιτρέπουν την έκφραση και τη βίωση κοινωνικών αντιθέσεων υπό μορφή σύμμορφη προς τα εκφραστικά κανονιστικά πρότυπα ενός ειδικού πεδίου. Το κρυφό, δηλαδή η διττή κοινωνική σχέση, με την αυλή (τόπο του *πολιτισμού* που αντιτίθεται στην *κουλτούρα*) και με το λαό, τόπο της φύσης και της αισθητικότητας, είναι παρούσα και ταυτόχρονα απούσα· εμφανίζεται στο κείμενο υπό τέτοια είδη ώστε να μπορεί κανείς με κάθε καλή πίστη να μην τη δει και ώστε η αφελώς αναγωγική ανάγνωση, η οποία θα είχε επαναγάγει το κείμενο του Καντ στην κοινωνική σχέση που κρύβεται και μεταμορφώνεται μέσα του, να μην ήταν λιγότερο λάθος από τη συνηθισμένη ανάγνωση, που θα το είχε αναγάγει στη φαινομενική αλήθεια μέσα στην οποία δεν αποκαλύπτεται παρά μόνο καλυμμένο.

4. Πάρεργα και παραλειπόμενα

Δεν υπάρχει πιθανότατα αποφασιστικότερος τρόπος να φανερωθούν οι κοινωνικοί μηχανισμοί που οδηγούν στην αποποίηση των αληθινών αρχών της καλαισθητικής κρίσης (και στην εκ νέου αποποίησή τους σε όλες τις σύμμορφες αναγνώσεις) από το να τους δούμε επί το έργον σε ένα σχόλιο προορισμένο (τουλάχιστον φαινομενικά) να τους φανερώσει, δηλαδή στην ανάγνωση της *Κριτικής της κριτικής δύναμης* την οποία προτείνει ο Ζακ Ντερριντά[30] και η οποία, παρ' ότι φέρνει στο φως, χάρη στην παραβίαση των τυπικότερων κανόνων του ορθόδοξου σχολίου, ορισμένα από τα κρυφά προαπαιτούμενα της καντιανής φιλοσοφίας της καλαισθητικής κρίσης, εξακολουθεί να υπόκειται στην παντοειδή λογοκρισία της καθαρής ανάγνωσης. Ο Ντερριντά βλέπει πράγματι ότι το διακύβευμα είναι η αντίθεση ανάμεσα

[30] J. Derrida, «Le parergon I», *Diagraphe*, 3, 1974, σσ. 21-57· «Le sens de la coupure pure (Le parergon II)», *Diagraphe*, 4, 1974, σσ. 5-31· «Economimesis», στο *Mimesis des articulations*, Flammarion, Παρίσι, 1975, σσ. 57-93 (επαναδημοσιεύτηκε στο *La Vérité en peinture*, Flammarion, Παρίσι, 1978).

στην «ευαρέσκεια», νόμιμη και στην «απόλαυση» ή, *a parte objecti*, ανάμεσα στις ευχάριστες τέχνες που σαγηνεύουν με τη «θελκτικότητα» του αισθητού περιεχομένου και στις Καλές Τέχνες που προσφέρουν ευαρέσκεια δίχως απόλαυση· αντιλαμβάνεται επίσης, χωρίς να εγκαθιδρύει ρητά το δεσμό με την προηγούμενη αντίθεση, την αντίθεση ανάμεσα στα άξεστα γούστα όσων «αρκούνται, στο φαγητό ή πλάι σε μια μπουκάλα, να απολαμβάνουν σκέτες αισθητηριακές εντυπώσεις», ανάμεσα στην «καταναλίσκουσα στοματικότητα», ως «ιδιοτελές γούστο», και στο καθαρό γούστο· δείχνει ότι η αηδία είναι ίσως η αληθινή πηγή του καθαρού γούστου, καθόσον «καταργεί την απόσταση της παράστασης» και, ωθώντας ακαταμάχητα στην κατανάλωση, εκμηδενίζει την ελευθερία που καταδηλώνεται στην αναστολή της άμεσης προσχώρησης στο αισθητηριακό και στην ουδετεροποίηση του πάθους, δηλαδή στην «ανιδιοτέλεια» ως έλλειψη ενδιαφέροντος για την ύπαρξη ή τη μη ύπαρξη του παριστώμενου πράγματος. Και μπορούμε ασφαλώς, παρ' ό,τι εκείνος αποφεύγει να το κάνει ρητά, να παραπέμψουμε όλες τις προηγούμενες αντιθέσεις, που αφορούν τη σχέση του καταναλωτή με το έργο τέχνης, στην τελευταία από τις αντιθέσεις που εντοπίσαμε, εκείνην την οποία εγκαθιδρύει ο Καντ, στην τάξη της παραγωγής, ανάμεσα στην «ελεύθερη τέχνη», που ενεργοποιεί την ελευθερία της βούλησης, και στην «κερδοσκόπο τέχνη», που ανταλλάσσει την αξία της εργασίας της με ένα μισθό. Εξυπακούεται ότι παρόμοια μεταγραφή, η οποία συμπυκνώνει και συμπτύσσει, εγκαθιδρύοντας έτσι συσχετισμούς αποκλεισμένους από το πρωτότυπο, η οποία, θεσπίζοντας μια «τάξη αιτιών», παράγει συνειρμούς τους οποίους απλώς υπαινίσσεται και δίνει στο όλο εγχείρημα την όψη απόδειξης κατευθυνόμενης από ένα διακύβευμα αλήθειας, συνιστά μια μεταμόρφωση ή μια παραμόρφωση με την ισχυρή έννοια: όταν συνοψίζει κανείς ένα λόγο ο οποίος, όπως μαρτυρεί η προσοχή που δίδεται στη γραφή και στη σελιδοποίηση, παράγεται από την πρόθεση τυποθεσίας και ο οποίος απορρίπτει εκ των προτέρων ως «συνοπτική» και «περισταλτική» κάθε σύνοψη που έχει στόχο να χωρίσει το περιεχόμενο από τη μορφή, να περιστείλει το κείμενο στην απλούστερη έκφρασή του, να το παρουσιάσει μέσα στο απλούστερο σύστημα, σημαίνει στην πραγματικότητα ότι αρνείται τη θεμελιακότερη πρόθεση του έργου και ότι, με ενός είδους υπερβατολογική αναγωγή που καμία κριτική ποτέ δε διανοήθηκε να επιχειρήσει, διενεργεί την *εποχή** για όλα εκείνα μέσω των οποίων το φι-

* Με τη σημασία της αποχής από την εκφορά κρίσεων, από την ενεργό συμμετοχή στον κόσμο. (Σ.τ.Μ.)

λοσοφικό κείμενο καταδηλώνει την ύπαρξή του ως φιλοσοφικό κείμενο, δηλαδή την «ανιδιοτέλειά» του, την ελευθερία του και ως εκ τούτου το ύψος του λόγου του, τη διάκρισή του, την απόστασή του σε σχέση με όλους τους «χυδαίους» λόγους. Όμως, το υπέρτατα λόγιο παιχνίδι που παίζει ο Ζακ Ντερριντά προϋποθέτει διαύγεια στην προσχώρηση στο παιχνίδι: «Το θέμα είναι η ηδονή. Να σκεφτούμε την καθαρή ηδονή, το ηδονικό είναι της ηδονής. Εκκινώντας από την ηδονή, η τρίτη *Κριτική* για εκείνη γράφτηκε, για εκείνη πρέπει να διαβαστεί. Ηδονή λίγο στυφή —χωρίς τη διαμεσολάβηση της έννοιας και χωρίς απόλαυση—, ηδονή λίγο αυστηρή, πλην όμως, μαθαίνουμε για μία ακόμα φορά πως δεν υπάρχει ηδονή χωρίς επίκριση. Αν αφεθώ να με οδηγήσει η ηδονή, αναγνωρίζω και ταυτόχρονα παρεκτρέπω μια προσταγή. Την ακολουθώ: το αίνιγμα της ηδονής θέτει όλο το βιβλίο σε κίνηση. Τη σαγηνεύω: αντιμετωπίζοντας την τρίτη *Κριτική* ως έργο τέχνης ή ωραίο αντικείμενο, κάτι που απλώς δεν ήταν προορισμένη να είναι, φέρομαι σαν να μου ήταν αδιάφορη η *ύπαρξη* του βιβλίου (κάτι το οποίο, όπως μας εξηγεί ο Καντ, απαιτείται από ολόκληρη την αισθητική εμπειρία) και σαν να ήταν δυνατό να την αντιμετωπίσω με αδιαφορία και απάθεια»[31]. Έτσι, ο Ντερριντά μάς λέει την αλήθεια του κειμένου του και της ανάγνωσής του (ιδιαίτερη περίπτωση της εμπειρίας της καθαρής ηδονής), ότι δηλαδή συνεπάγεται την *εποχή* ως προς κάθε θέμα ύπαρξης ή, απλούστερα, την αδιαφορία για την ύπαρξη του υπό θεώρηση αντικειμένου, αλλά τη λέει σε ένα κείμενο που συνεπάγεται αυτή την *εποχή* και αυτή την αδιαφορία: παραδειγματική μορφή *αποποίησης* —λέω (στον εαυτό μου) την αλήθεια, αλλά με τέτοιον τρόπο που να μην τη λέω (στον εαυτό μου)— η οποία προσδιορίζει την αντικειμενική αλήθεια του φιλοσοφικού κειμένου στην κοινωνική του χρήση· η οποία χορηγεί στο φιλοσοφικό κείμενο μια κοινωνική αποδεκτότητα στο μέτρο της εξωπραγματικότητάς του, του ανωφελούς του, της ηγεμονικής αδιαφορίας του. Επειδή ο ίδιος δεν αποσύρεται ποτέ από το φιλοσοφικό παιχνίδι, τις συμβάσεις του οποίου σέβεται ακόμα και στις τελετουργικές παραβιάσεις που μόνο τους λάτρεις της παράδοσης μπορούν να σοκάρουν, δεν μπορεί να πει την αλήθεια του φιλοσοφικού κειμένου και της φιλοσοφικής ανάγνωσης των φιλοσοφικών κειμένων παρά μόνο φιλοσοφικά, κάτι που (αφήνοντας κατά μέρος τη σιωπή της ορθοδοξίας) είναι ο καλύτερος τρόπος να μην την πει και δεν μπορεί να δώσει στ' αλήθεια την αλήθεια της καντιανής φιλοσοφίας της τέχνης και, γενικότερα, της ίδιας της φιλοσοφίας, στην παραγωγή της οποίας συνέβαλε και ο

[31] J. Derrida, «Le Parergon», *ό.π.*, σ. 30 (*La Vérité en peinture*, σ. 51).

δικός του λόγος. Όπως ακριβώς η εικονογραφική ρητορική που εξακολουθεί να επιβάλλεται σε κάθε καλλιτέχνη παράγει ένα αναπόφευκτο αποτέλεσμα αισθητικοποίησης, έτσι και ο φιλοσοφικός τρόπος να μιλήσει κανείς για τη φιλοσοφία αποπραγματώνει όλα όσα μπορούν να ειπωθούν για τη φιλοσοφία.

Και πράγματι, το όριο των ριζικών αμφισβητήσεων τις οποίες εξαγγέλλει η φιλοσοφία είναι τα συμφέροντα που συνδέονται με το ανήκειν στο πεδίο της φιλοσοφικής παραγωγής, δηλαδή με αυτήν ακριβώς την ύπαρξη του πεδίου και με τις συνακόλουθες λογοκρισίες. Παρ' ότι αποτελούν ιστορικό προϊόν της εργασίας των διαδοχικών φιλοσόφων που τα συγκρότησαν ως φιλοσοφικά, επιβάλλοντάς τα στο σχόλιο και στη συζήτηση, στην κριτική και στην πολεμική, τα προβλήματα, οι θεωρίες, τα θέματα ή οι έννοιες που έχουν αποτεθεί σε διάφορα γραπτά κείμενα λογιζόμενα σε μια δεδομένη στιγμή ως φιλοσοφικά (βιβλία, άρθρα, θέματα μεθοδικής ανάπτυξης κτλ.) και που συγκροτούν την *αντικειμενοποιημένη φιλοσοφία* επιβάλλονται ως ένας, θα λέγαμε, αυτόνομος κόσμος σε όσους φιλοδοξούν να εισέλθουν στη φιλοσοφία και οι οποίοι, αν δε θέλουν να αποκλειστούν από το φιλοσοφικό πεδίο, οφείλουν όχι μόνο να τα γνωρίσουν, ως στοιχεία κουλτούρας, αλλά και να τα αναγνωρίσουν, ως αντικείμενα (προαναστοχαστικής) πίστης. Όσοι επαγγέλλονται τους φιλοσόφους έχουν συμφέρον *ζωής και θανάτου ως φιλόσοφοι* στην ύπαρξη αυτής της παρακαταθήκης καθιερωμένων κειμένων, η πληρέστερη ή ελλιπέστερη γνώση των οποίων συνιστά το ουσιώδες μέρος του ειδικού κεφαλαίου τους. Έτσι, αν δε θέλουν να θέσουν υπό ερώτηση τη δική τους ύπαρξη ως φιλοσόφων και τις συμβολικές εξουσίες τις οποίες τους εξασφαλίζει ο τίτλος αυτός, δεν μπορούν ποτέ να οδηγήσουν μέχρι τέλους τις ρήξεις οι οποίες συνεπάγονται μια πρακτική *εποχή* ως προς το θέμα της ύπαρξης της φιλοσοφίας, δηλαδή μια καταγγελία του σιωπηρού συμβολαίου που προσδιορίζει τις συνθήκες του ανήκειν στο πεδίο, μια απόρριψη της θεμελιώδους πίστης στις συμβάσεις του παιχνιδιού και στην αξία των διακυβευμάτων, μια άρνηση να χορηγήσουν τα αδιαμφισβήτητα σημεία της αναγνώρισης —παραπομπές και ευλαβικό σεβασμό, *obsequium*, τήρηση των συμβάσεων ακόμα και στις απρέπειες—, με δυο λόγια όλα εκείνα μέσω των οποίων αποκτάται η αναγνώριση του ανήκειν. Επειδή άλλωστε και οι τολμηρότερες διανοητικές ρήξεις της καθαρής ανάγνωσης δεν είναι κοινωνικές ρήξεις που όντως παραιτούνται από απολαβές σχετικές με το ανήκειν, εξακολουθούν να συμβάλλουν στην απόσπαση της παρακαταθήκης των καθιερωμένων κειμένων από την κατάσταση του νεκρού γράμματος, του ντοκουμέντου αρχείου, καλού ίσα ίσα για την ιστορία των ιδεών ή την κοινωνιολογία της γνώσης, και στη διαιώνιση της ύπαρξής της και των

καθαυτό φιλοσοφικών εξουσιών της, κάνοντάς τη να λειτουργήσει ως έμβλημα ή ως μήτρα λόγων οι οποίοι, όποια κι αν είναι η δηλωμένη πρόθεσή τους, είναι πάντα, επίσης, συμβολικές στατηγικές, που δανείζονται από τα καθιερωμένα κείμενα το ουσιώδες μέρος της εξουσίας που ασκούν. Όπως και ο θρησκευτικός μηδενισμός ορισμένων μυστικών αιρέσεων[32], ο *φιλοσοφικός μηδενισμός* μπορεί έτσι να βρει στα τελετουργικά απελευθερωτικής παραβίασης μια έσχατη οδό σωτηρίας: όπως ακριβώς, με μια θαυμαστή διαλεκτική μεταστροφή, οι πράξεις λοιδορίας και αποϊεροποίησης κατά της τέχνης, τις οποίες έχει πολλαπλασιάσει η σύγχρονη τέχνη, στράφηκαν πάντα, ως καλλιτεχνικές πράξεις, προς δόξαν της τέχνης και του καλλιτέχνη, έτσι και η φιλοσοφική «αποδόμηση» της φιλοσοφίας είναι, όταν έχει εξανεμιστεί η ελπίδα μιας ριζικής αναδόμησης, η μοναδική φιλοσοφική απάντηση στην κατάλυση της φιλοσοφίας.

Η φιλοσοφική αντικειμενοποίηση της αλήθειας του φιλοσοφικού λόγου συναντά τα όριά της στις αντικειμενικές συνθήκες της ύπαρξής της ως δραστηριότητας που αξιώνει τη φιλοσοφική νομιμότητα, δηλαδή στην ύπαρξη ενός φιλοσοφικού πεδίου που απαιτεί την αναγνώριση των αρχών στις οποίες ακριβώς θεμελιώνεται η ύπαρξή του: αυτή η «μισή» αντικειμενοποίηση επιτρέπει σε κάποιον να τοποθετηθεί εντός και ταυτόχρονα εκτός, μέσα στο παιχνίδι και έξω από το παιχνίδι, δηλαδή στο περιθώριο, στη μεθόριο, σε τόπους οι οποίοι, όπως το «πλαίσιο», *πάρεργον*, αποτελεί ο καθένας και ένα όριο, αρχή του τέλους, τέλος της αρχής, σημεία απ' όπου παίρνει κανείς τη μέγιστη απόσταση από το εσωτερικό χωρίς να περιπίπτει στο εξωτερικό, στα *σκότη τα εξώτερα*, δηλαδή στη χυδαιότητα του μη φιλοσοφικού, στη χοντροκοπιά του «εμπειρικού», «οντικού», «θετικιστικού» κτλ. λόγου και όπου μπορεί να σωρεύσει τα οφέλη της παραβίασης και τα οφέλη του ανήκειν παράγοντας το λόγο τον πλησιέστερο και σε μια παραδειγματική επιτέλεση του φιλοσοφικού λόγου και σε μια διάρρηση της αντικειμενικής αλήθειας του λόγου αυτού.

Σε αντίθεση με την ορθόδοξη ανάγνωση, που παίρνει κατά γράμμα την πρόδηλη λογική του ιερού κειμένου, την «τάξη των αιτιών» την οποία εκείνο προβάλλει, το σχέδιο το οποίο αναγγέλλει και μέσω του οποίου εξακολουθεί να επιβάλλει την τάξη του στη δική του ακριβώς αποκρυπτογράφηση, η αιρετική ανάγνωση παίρνει ελευθερίες με τα κανονιστικά πρότυπα και τους τύπους που οι θεματοφύλακες του ιερού

---

[32] Βλ. G. Scholem, *Der Nihilismus als religiöses Phänomen*, Eranos, 1974 και J. Habermas, «Le voile de la Thora», *Les Nouveaux Cahiers*, τχ. 53, καλοκαίρι 1978, σσ. 16-22 [«Die verkleidete Thora», Philosophisch-politische Profile, Frankfurt/M. 1981].

κειμένου επιβάλλουν σε κάθε ανάγνωση και που οφείλει να επιβάλει στον εαυτό της κάθε ανάγνωση που θέλει να είναι σύμμορφη. Από τη μια πλευρά, η καλή οπτική γωνία, εκείνη την οποία ο Καντ έχει εκ των προτέρων υποδηλώσει, φανερώνοντας φανερές τη *φαινομενική* αρχιτεκτονική και τη *φαινομενική* λογική του λόγου του, μέσω ενός ολόκληρου *συστήματος* σοφά διαρθρωμένων τίτλων και υπότιτλων και μέσω μιας συνεχούς επίδειξης των εξωτερικών σημείων της επαγωγικής αυστηρότητας· θεμελιώνοντας επίσης στα προηγούμενα κείμενά του, μέσω ενός ωραίου αποτελέσματος κυκλικής αυτονομιμοποίησης, μια προβληματική που είναι κατά μεγάλο μέρος τεχνητό προϊόν των διαιρέσεων και των αντιθέσεων (μεταξύ νόησης και λογικής, θεωρίας και πράξης κτλ.), οι οποίες παράγονται ακριβώς από τα κείμενα αυτά και τις οποίες πλέον οφείλει να γνωρίσει και να αναγνωρίσει, μετά τον Χέγκελ και τόσους άλλους, οποιοσδήποτε εννοεί να αναγνωριστεί και να γίνει γνωστός ως φιλόσοφος. Από την άλλη πλευρά, ένα εσκεμμένα λοξοδρομημένο βλέμμα, έκκεντρο, απελευθερωμένο αν όχι ανατρεπτικό, το οποίο αγνοεί την ακολουθητέα πορεία και αρνείται την επιβαλλόμενη τάξη, προσηλώνεται στις λεπτομέρειες που έχουν αγνοηθεί από τους συνηθισμένους σχολιαστές, σημειώσεις, παραδείγματα, παρενθέσεις, και βρίσκεται έτσι αναγκασμένο —έστω και μόνο για να δικαιολογήσει την ελευθερία που δίνει στον εαυτό του— να καταγγείλει τον αυθαίρετο χαρακτήρα της ορθόδοξης ανάγνωσης, ακόμα και της πρόδηλης λογικής του αναλυμένου λόγου, να εγείρει δυσκολίες[33], ακόμα και να φέρει στο φως ορισμένες από τις κοινωνικές παραδρομές όπου προδίδονται, παρ' όλη την εργασία εξευφημισμού και εξορθολογισμού, οι *αποποιημένες προθέσεις* που διαφεύγουν εξ ορισμού το ορθόδοξο σχόλιο.

5. Η απόλαυση της ανάγνωσης

Η καθαρή αυτή ανάγνωση, παρά το ότι σηματοδοτεί μια έντονη ρήξη με το συνηθισμένο τελετουργικό της ειδωλολατρικής ανάγνωσης, εξακολουθεί να

---

[33] Έτσι, ο Ζακ Ντερριντά καταγγέλλει τον τεχνητό και βεβιασμένο χαρακτήρα της εφαρμογής του πίνακα των κατηγοριών, που έχει καταρτιστεί για κρίσεις γνώσης, στην αισθητική κρίση, για την οποία ο Καντ δεν παύει να υπενθυμίζει ότι δεν είναι κρίση γνώσης (J. Derrida, «Le Parergon», *ό.π.*, σσ. 47-52, *La Vérité en peinture*, σσ. 79-83). Αντίθετα, ο Λουί Γκιγιερμί πασχίζει να δείξει, με την αντιπαραβολή των τριών *Κριτικών*, ότι ο Καντ ξανασκέφτηκε την όλη θεωρία της αισθητικότητας —προτείνοντας έναν νέο υπερβατικό ορισμό του αισθήματος που κόβει τους δεσμούς ανάμεσα στο αίσθημα και στην ικανότητα επιθυμίας— για να κάνει χώρο σε ένα ανιδιοτελές είδος της απόλαυσης, την οποία ανακαλύπτει στην αισθητική κρίση, τη θεωρησιακή απόλαυση, που δε συνδέεται με την επιθυμία του αντικειμένου και η οποία, αδιάφορη για την ύπαρξή της, προσδένεται στην παράστασή της και μόνο (L. Guillermit, «Esthétique et Critique», στο H. Wagner (επιμ.), *Sinnlichkeit und Verstand in der deutschen und französischen Philosophie von Descartes bis Hegel*, Bouvier Verlag Herbert Grundmann, Βόννη, 1976, σσ. 122-150).

αποδίδει στο φιλοσοφικό έργο το ουσιώδες[34]: ζητώντας να αντιμετωπιστεί όπως εκείνη αντιμετωπίζει το αντικείμενό της, δηλαδή ως έργο τέχνης, τάσσοντας στόχο της το ίδιο αυτό αντικείμενο του έργου που αναγιγνώσκεται, δηλαδή την καλλιεργημένη απόλαυση, καλλιεργώντας την καλλιεργημένη απόλαυση, εξαίροντας τεχνητά αυτή την τεχνητή απόλαυση με μια ύστατη πανούργα εκλέπτυνση, η οποία, ως τέτοια, προϋποθέτει ένα διαυγές βλέμμα πάνω σ' αυτή την απόλαυση, προσφέρει πρώτα απ' όλα μια παραδειγματική διά παραδειγμάτων εξεικόνιση αυτής της καλλιτεχνικής απόλαυσης, αυτής της απόλαυσης του έρωτα για την τέχνη, για την οποία, όπως άλλωστε και για κάθε απόλαυση, δεν είναι τόσο εύκολο να μιλήσει κανείς. Καθαρή απόλαυση, αν θέλετε, με την έννοια ότι δεν μπορεί να περισταλεί στην επιδίωξη των κερδών διάκρισης και ότι βιώνεται από το άτομο ως απλή απόλαυση του παιχνιδιού, απόλαυση του να παίζει καλά το πολιτιστικό παιχνίδι, να παίζει με τη δική του τέχνη του παίζειν, να καλλιεργεί αυτή την απόλαυση η οποία «καλλιεργεί» και να παράγει έτσι, όμοια με φωτιά ασίγαστη, τη συνεχώς ανανεούμενη τροφή με την οποία η απόλαυση αυτή τρέφεται, λεπτές νύξεις, παραπομπές σεβαστικές ή ασεβείς, αναμενόμενους ή ασυνήθιστους συσχετισμούς κτλ.

Το «εμπειρικό» ενδιαφέρον εισέρχεται στη σύνθεση των πλέον ανιδιοτελών απολαύσεων του καθαρού γούστου, επειδή η αρχή της απόλαυσης την οποία προσπορίζουν αυτά τα όλο εκλέπτυνση παιχνίδια που παίζονται ανάμεσα σε εκλεπτυσμένους έγκειται, σε τελευταία ανάλυση, στην αποποιημένη εμπειρία μιας κοινωνικής σχέσης αποκλεισμού και ανήκειν. Η αίσθηση της διάκρισης, επίκτητη διάθεση που λειτουργεί με τη σκοτεινή αναγκαιότητα του ενστίκτου, δεν καταδηλώνεται τόσο στις διακηρύξεις και στις θετικές εκδηλώσεις της αυτοπεποίθησης όσο στις αναρίθμητες υφολογικές ή θεματικές επιλογές, οι οποίες, εκπηγάζοντας από το μέλημα *να σηματοδοτήσουν τη διαφορά*, αποκλείουν όλες τις (που λογίζονται σε μια δεδομένη στιγμή ως) κατώτερες μορφές της διανοητικής (ή καλλιτεχνικής) δραστηριότητας, χυδαία αντικείμενα, ανάξιες παραπομπές, κοινότοπα δι-

---

[34] Αντιμετωπίζοντας την *Κριτική* ως ωραίο αντικείμενο, ο Ντερριντά αντιβαίνει ασφαλώς στη βαθύτερη πρόθεση του Καντ ο οποίος, παίζοντας με την αντίθεση ανάμεσα στο επιπόλαιο και στο σοβαρό –όπως μαρτυρεί ένα επιδεικτικά μη αισθητικό ύφος–, εννοεί να τοποθετήσει τη φιλοσοφία και το φιλόσοφο πάνω από την τέχνη και τον καλλιτέχνη. Κάνοντάς το όμως αυτό, εξακολουθεί να χορηγεί στην *Κριτική* την καταστατική θέση *μη οροεξαρτημένου* αντικειμένου, αποδεσμευμένου από τους κοινωνικούς καθορισμούς, την οποία χορηγεί στο έργο κάθε καθαρή και καθαρά εσωτερική ανάγνωση, χορηγώντας ταυτόχρονα την ίδια θέση και στον εαυτό της.

δακτικούς τρόπους έκθεσης, προβλήματα «απλοϊκά» (βασικά επειδή δεν έχουν τίτλους ευγενείας, δηλαδή φιλοσοφική γενεαλογία) ή «τετριμμένα» (Είναι αλήθεια αυτά που λέει ο Καντ στην *Κριτική της κριτικής δύναμης*; Ο στόχος της ανάγνωσης της *Κριτικής* είναι να πει την αλήθεια αναφορικά με ό,τι λέει ο Καντ; κτλ.), θέσεις στιγματισμένες ως εμπειρισμός ή ιστορικισμός (πιθανότατα επειδή απειλούν την ίδια αυτή ύπαρξη της φιλοσοφικής δραστηριότητας) κτλ. Βλέπουμε ότι η αίσθηση της φιλοσοφικής διάκρισης είναι απλώς μία μορφή αυτής της βαθύτατης, μέσα από τα σπλάχνα αηδίας για τη χυδαιότητα, η οποία ορίζει το καθαρό γούστο ως *ενσωματωμένη κοινωνική σχέση*, που έχει γίνει φύση· και ότι δε θα μπορούσαμε να περιμένουμε από μια φιλοσοφικά διακεκριμένη ανάγνωση της *Κριτικής της κριτικής δύναμης* να αποκαλύψει την κοινωνική σχέση διάκρισης που αποτελεί τη βάση του έργου αυτού, το οποίο λογίζεται, και δικαίως, ως το καθαυτό σύμβολο της φιλοσοφικής διάκρισης.

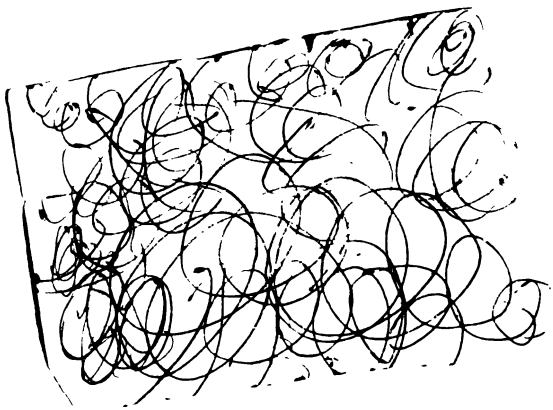

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

ΚΑΠΟΙΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΘΟΔΟ

Σε μια προηγούμενη εκδοχή αυτού του κειμένου, είχε ληφθεί η απόφαση να υιοθετηθεί, για μία φορά, μια τάξη έκθεσης κατά το δυνατόν πλησιέστερη προς την ανέλιξη της έρευνας και να παρουσιαστούν προοδευτικά, σε όποια ακριβώς σειρά είχαν πραγματοποιηθεί, οι πράξεις που είχαν επιτρέψει τη συστηματική εξήγηση των δεδομένων τα οποία είχαν συλλεγεί άμεσα στην πορεία διαφόρων στατιστικών και εθνογραφικών μελετών. Η ελπίδα ήταν να επιβληθεί έτσι φυσικότερα ένα σώμα θεωρητικών υποθέσεων, το οποίο, αν είχε τεθεί ευθύς εξαρχής, μπορεί να είχε φανεί αυθαίρετο ή βεβιασμένο· για το οποίο όμως δεν ήταν δυνατόν να αγνοηθεί (ή να μην κοινοποιηθεί) ότι ουδέποτε θα είχε μπορέσει να εξαχθεί από το υλικό που αναλύθηκε αν δεν ήταν παρόν, υπό μορφή ευρετικών σχημάτων, ήδη από την αρχή της έρευνας. Παρ' ότι η τάξη έκθεσης που λαμβάνει ως σημείο αφετηρίας το σημείο άφιξης της έρευνας ευνοεί λιγότερο την αυτάρεσκη επίδειξη δεδομένων και πρωτοκολλημένων διαδικασιών, που εκλαμβάνεται συνήθως ως η καλύτερη εγγύηση επιστημονικότητας, και παρ' ότι η επιπλέον ακρίβεια την οποία συνεπάγεται αντισταθμίζεται από μια ολόκληρη σειρά ελλειπτικών και συντομευμένων διατυπώσεων, ικανών να ενισχύσουν τις επιφυλάξεις όσων παραμένουν προσκολλημένοι σε μια απλοϊκά εμπειριστική παράσταση της επιστημονικής εργασίας, στο τέλος επιβλήθηκε ως η μόνη που επιτρέπει την επανατοποθέτηση κάθε γεγονότος μέσα στο σύστημα των σχέσεων απ' όπου αντλεί την όποια αξία αλήθειας διαθέτει.

Γι' αυτό και πρέπει να αναφερθούν σε αδρές γραμμές οι κύριες πράξεις της έρευνας, χωρίς να προσπαθήσουμε να συγκαλύψουμε ό,τι εξωπραγματικό ενδέχεται να έχει η αναδρομική αυτή ανακατασκευή. Η έρευνα που λειτούργησε ως βάση για την εργασία αυτή διεξήχθη το 1963, ύστερα από μια προκαταρκτική έρευνα με εμπεριστατωμένες συνεντεύξεις και εθνογραφική παρατήρηση, σε ένα δείγμα 692 υποκειμένων (αντρών και γυναικών)

του Παρισιού, της Λίλλης και μιας επαρχιακής κωμόπολης. Προκειμένου να υπάρξει ένας πληθυσμός αρκετά σημαντικός ώστε να επιτραπεί η ανάλυση των παραλλαγών των πρακτικών και των γνωμών ανάλογα με επαρκώς ομοιογενείς κοινωνικές ενότητες, μια συμπληρωματική έρευνα διεξήχθη μεταξύ 1967 και 1968, οπότε ο αριθμός των ερωτηθέντων έφτασε στους 1.217. Επειδή η έρευνα μετρούσε σχετικά σταθερές διαθέσεις, το χρονικό αυτό χάσμα δε φαίνεται να επηρέασε τις απαντήσεις (με εξαίρεση, ίσως, την ερώτηση για το τραγούδι, τομέα της κουλτούρας που υπόκειται σε ταχύτερη ανανέωση)[1].

Μια εμπεριστατωμένη εξέταση των κατηγοριών οι οποίες, ύστερα από μια πρώτη ανάλυση, αποδείχθηκαν οι πλέον ετερογενείς, τόσο σε επίπεδο αντικειμενικών χαρακτηριστικών όσο και σε επίπεδο επιλογών, ιδίως οι τεχνίτες και οι μικρέμποροι, τα μεσαία στελέχη, τα ανώτερα στελέχη και οι καθηγητές, οδήγησε στην απομόνωση, παρά το μικρό αριθμό τους, των καλλιτεχνικών παραγωγών (που ταξινομούνται από το INSEE στα διανοητικά επαγγέλματα και συνομαδώνονται με τους καθηγητές), των πολιτιστικών μεσαζόντων (που συνομαδώνονται από το INSEE με τους δασκάλους) και των τεχνιτών και μικρέμπορων αντικειμένων τέχνης, και επίσης στη διάκριση, ανάμεσα στα μεσαία στελέχη, των μεσαίων διοικητικών στελεχών, των μεσαίων στελεχών του εμπορίου και των γραμματέων, ανάμεσα στα ανώτερα στελέχη, των ανώτερων στελεχών του ιδιωτικού τομέα και των ανώτερων στελεχών του δημόσιου τομέα, και ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς, των καθηγητών μέσης εκπαίδευσης και των καθηγητών ανώτατης εκπαίδευσης (παρ' ότι ήταν ελάχιστοι).

Το δείγμα, που περιελάμβανε έναν περίπου ίσο αριθμό κατοίκων Παρισιού και κατοίκων επαρχίας, κατασκευάστηκε κατά τρόπον ώστε να επιτρέπει την ανάλυση των πρακτικών και των επιλογών ανάλογα με το τμήμα τάξης: έτσι, η ανώτερη και η μεσαία τάξη υπεραντιπροσωπεύτηκαν, προκειμένου να δοθεί επαρκές μέγεθος σε όλα τα τμήματα που τις συνθέτουν, χωρίς όμως να παραβιάζεται η πραγματική κατανομή τους στο εσωτερικό της τάξης. Αυτό μας επέτρεψε ιδιαίτερα να μελετήσουμε τα γούστα κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών εξαιρετικά ολιγάριθμων τη στιγμή της έρευνας, αλλά οι οποίες, όπως η νέα μικροαστική τάξη, εμφανίζονταν να

---

[1] Παρόμοια επενέργεια της μόδας παρατηρείται επίσης στον τομέα της νόμιμης κουλτούρας. Έτσι, η κοινωνική αξία ορισμένων από τα προτεινόμενα έργα θα μπορούσε να έχει αλλάξει μεταξύ 1963 και 1967, εφόσον οι *Τέσσερις εποχές* ή η *Μικρή νυχτερινή μουσική*, λόγω της διάδοσής τους, παρασύρονται προς τη μέση κουλτούρα.

καταλαμβάνουν στρατηγικές θέσεις και ο αριθμός και η σπουδαιότητα των οποίων, πράγματι, δεν έχουν πάψει να αυξάνουν.

Στην περίπτωση των λαϊκών τάξεων, δε δόθηκε στη λιγότερο ευνοημένη κατηγορία, τους ειδικευμένους εργάτες και τους χειρώνακτες, πολύ ομοιόμορφους από την άποψη που εξετάζουμε εδώ, δηλαδή πολύ ομοιόμορφα αποκλεισμένους από τη νόμιμη κουλτούρα, το βάρος που κανονικά της ανήκει. Και η εργατική τάξη στο σύνολό της επίσης δεν έχει το βάρος που της αρμόζει σε ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα. Αυτό συνεπαγόταν, προφανώς, ότι δε δημοσιεύθηκαν όλα τα δεδομένα αναφορικά με το σύνολο του πληθυσμού που έλαβε μέρος στην έρευνα, πληροφορίες οι οποίες πάντα, για να ακριβολογούμε, είναι άνευ νοήματος. Από την άλλη μεριά, αποκλείστηκαν από την ανάλυση οι μισθωτοί αγρότες και οι καλλιεργητές, ύστερα από μια προκαταρκτική έρευνα που κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το ερωτηματολόγιο ήταν εξ ολοκλήρου απρόσφορο στην περίπτωσή τους και ότι ήταν αναγκαία η προσφυγή σε εντελώς διαφορετικές μεθόδους προκειμένου να ανιχνευθούν οι διαθέσεις ενός πληθυσμού εξ ολοκλήρου ξένου όχι μόνο προς τη νόμιμη κουλτούρα αλλά, στο ουσιώδες μέρος, και προς τη μέση κουλτούρα[2]. Η εμπειρία αυτή, πάντως, μας επέτρεψε να περισυλλέξουμε τη μοναδική και θεμελιακότερη από τις πληροφορίες τις οποίες θα μπορούσε να προμηθεύσει η έρευνα για τη νόμιμη κουλτούρα όταν απευθύνεται σε άτομα αποκλεισμένα από εκείνην, δηλαδή τη σχεδόν καθολική αναγνώριση της κυρίαρχης κουλτούρας, και παράλληλα να παρατηρήσουμε στο μέγιστο βαθμό της έντασής του *το φαινόμενο επιβολής προβληματικής* το οποίο ασκεί κάθε έρευνα τέτοιας λογής όταν, παραλείποντας την αυτοδιερεύνησή της, επιβάλλεται, σε κατάσταση αυθεντίας, σε δρώντες για τους οποίους δε θα υπήρχε έξω από την κατάσταση αυτή (φαινόμενο από το οποίο, όπως στάθηκε δυνατόν να αποδειχθεί έκτοτε με τη δευτερογενή ανάλυση πολύ μεγάλου αριθμού δημοσκοπήσεων, εκπηγάζει η παραγωγή καθαρών τεχνημάτων).

Επαληθεύτηκε ότι, για κάθε κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία, η

---

[2] Βλ. P. Bourdieu κ.ά., *Un art moyen, les usages sociaux de la photographie*, Ed. de Minuit, Παρίσι, 1965, σσ. 73-84 και P. και M.C. Bourdieu, «Le Paysan et la photographie», *Revue française de sociologie*, τχ. 2, Απρίλιος-Ιούνιος 1965, σ. 164-174. Στην πραγματικότητα, ο αποκλεισμός αυτός θα ήταν ασφαλώς πολύ λιγότερο δικαιολογημένος σήμερα, εξαιτίας των βαθύτατων μετασχηματισμών που επισυνέβησαν, μεταξύ των άλλων, και στη σχέση ανάμεσα στους χωρικούς και στο εκπαιδευτικό σύστημα, και οι οποίοι επιδιώκουν όλοι να εξασφαλίσουν την ενοποίηση της αγοράς των συμβολικών αγαθών.

κατανομή ανάλογα με το φύλο, την ηλικία και το πτυχίο ήταν όσο πλησιέστερα γινόταν προς την αντίστοιχη που δόθηκε από την απογραφή του 1968 για ολόκληρη τη Γαλλία. Η επαλήθευση αυτή δε στάθηκε εφικτή για τις κατηγορίες που συνθέτουν τη νέα μικροαστική τάξη, για την οποία οι απογραφές δε διαθέτουν καταμερισμούς ανάλογα με την ηλικία και το πτυχίο[3].

Κατασκευασμένο γύρω από την υπόθεση της ενότητας των γούστων, το ερωτηματολόγιο περιελάμβανε, πέρα από ένα σύνολο ερωτήσεων για τη φωτογραφική πρακτική και για τη στάση απέναντι στη φωτογραφία που αναλύθηκαν αλλού[4], είκοσι πέντε ερωτήσεις για τα γούστα σε θέματα εσωτερικής διακόσμησης του σπιτιού, ένδυσης, τραγουδιού, μαγειρικής, ανάγνωσης, κινηματογράφου, ζωγραφικής και μουσικής, φωτογραφίας, ραδιοφώνου, ψυχαγωγικών τεχνών κτλ. (βλ. παρακάτω, το ερωτηματολόγιο). Όταν το ζητούμενο είναι να εντοπιστούν συστήματα γούστων, η έρευνα με κλειστό ερωτηματολόγιο δεν είναι ποτέ τίποτα παραπάνω από μια προσωρινή λύση, επιβεβλημένη από την αναγκαιότητα να επιτευχθεί ένας σημαντικός αριθμός συγκρίσιμων πληροφοριών για έναν αρκετά πολυπληθή πληθυσμό, ώστε να καταστεί δυνατή η στατιστική πραγμάτευση: πρώτον, της διαφεύγει σχεδόν πλήρως ό,τι αφορά την τροπικότητα των πρακτικών· τώρα, σε έναν τομέα όπως στην τέχνη, εννοούμενη με την έννοια ενός ιδιαίτερου τρόπου του είναι και του πράττειν, όπως στην έκφραση «τέχνη του ζην», ο τρόπος επιτέλεσης των πρακτικών και ο τρόπος ομιλίας γι' αυτές, μπλαζέ ή άνετος, σοβαρός ή παθιασμένος, συνοψίζουν συχνά όλη τη διαφορά (τουλάχιστον οσάκις έχουμε να κάνουμε με *κοινές* πρακτικές, όπως την τηλεόραση ή τον κινηματογράφο). Αυτός είναι ένας πρώτος λόγος για τον οποίο ό,τι λέγεται εδώ για τις διαφορές ανάμεσα στις τάξεις ή στα τμήματα τάξης *ισχύει a fortiori*.

Άλλωστε, το μέλημα να προσφερθεί στο σύστημα των συστατικών διαθέσεων του γούστου ένα πεδίο εφαρμογής κατά το δυνατόν εκτεταμένο και διαφοροποιημένο μέσα στα κατ' ανάγκη περιορισμένα όρια ενός ερωτηματολογίου επέβαλλε αναγκαστικά μια σειρά *στοιχημάτων*, να αφεθεί, για πα-

---

[3] Θα πρέπει επίσης να σημειώσουμε ότι στο δείγμα όλες σχεδόν οι κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες έχουν ποσοστό πτυχίων και κοινωνική καταγωγή υψηλότερα απ' ό,τι στις έρευνες του INSEE· και αυτό χωρίς να είναι δυνατόν να καθοριστεί πλήρως τι οφείλεται στο γεγονός ότι οι κάτοικοι της περιφέρειας του Παρισιού, που αντιπροσωπεύουν το 50% του δείγματος, έχουν υψηλότερα πτυχία και υψηλότερη κοινωνική καταγωγή και τι στο γεγονός ότι ο προσδιορισμός των διαφορετικών κατηγοριών ήταν αυστηρότερος.

[4] Βλ. P. Bourdieu κ.ά., ό.π.

ράδειγμα, η εξερεύνηση ενός ολόκληρου τομέα (της μουσικής, του κινηματογράφου, της μαγειρικής, της ένδυσης) σε δυο τρεις ερωτήσεις (ενίοτε και σε μία μόνο), οι οποίες πολύ συχνά χρειάστηκε επίσης να λάβουν τη θέση μιας ολόκληρης συστοιχίας δοκιμασιών και παρατηρήσεων: έτσι, για παράδειγμα, όταν ζητείται από τους ερωτηθέντες να διαλέξουν σε μια λίστα επιθέτων καταρτισμένη *a posteriori* βάσει μιας σειράς μη καθοδηγητικών συνεντεύξεων και δοκιμασιών (παρουσίασης φωτογραφιών με κοινωνικά σηματοδοτημένα πρόσωπα, δοκιμασία όπου καλείται κανείς να ανασυστήσει ένα «ιδανικό» ανδρικό ή γυναικείο πρόσωπο, προσθέτοντας ταξινομητικά από κοινωνική άποψη κατηγορήματα, χτένισμα, μουστάκια, φαβορίτες, γένια κτλ.) όσα τους φαίνεται πως ταιριάζουν καλύτερα στους φίλους τους, δεν είναι δυνατόν να αναμένεται ότι θα εξαχθεί τίποτε άλλο πέρα από μια αμβλυμμένη και συγκεχυμένη εκδήλωση των βαθύτερων διαθέσεων που προσανατολίζουν την επιλογή των ερωτικών, φιλικών ή επαγγελματικών συντρόφων (ανάμεσα στις άλλες αιτίες και επειδή η προτεινόμενη λίστα επιθετικών προσδιορισμών, όσο δουλεμένη κι αν ήταν, εμφάνιζε ατέλειες και εξανάγκαζε αρκετούς ερωτηθέντες στην αρνητική επιλογή του επιθέτου που απείχε λιγότερο από το αίσθημά τους). Το γεγονός ότι ένα *τόσο ατελές* όργανο μέτρησης μπόρεσε και κατέγραψε τόσο σηματοδοτημένες, και προπαντός τόσο συστηματικές, διαφορές συνιστά από μόνο του μια μαρτυρία για τη δύναμη των διαθέσεων που μετρήθηκαν.

Στην πραγματικότητα, ό,τι χάνεται σε ακρίβεια και σε λεπτολογία στην ανάλυση κάθε ιδιαίτερου τομέα, υπαγόμενου σε ένα ολόκληρο σύνολο ερευνών, παρατηρήσεων και δοκιμασιών, ξανακερδίζεται σε συστηματικότητα: όπως στην κλίμακα ενός μόνο πεδίου, της ζωγραφικής, για παράδειγμα, μπορεί να βρει κανείς στον καθ' έκαστον συσχηματισμό των προτιμήσεων (όπου ο Ρενουάρ δεν έχει το ίδιο νόημα όταν συνδέεται με τον Ντα Βίντσι και τον Πικάσσο και όταν συνδυάζεται με τον Ουτριλλό και τον Μπυφέ) ένα υποκατάστατο των ενδείξεων *τρόπου* τις οποίες θα προμήθευαν η άμεση παρατήρηση και η άμεση διερεύνηση, έτσι και η έννοια καθεμιάς από τις επιμέρους εφαρμογές του ενός και μοναδικού συστήματος των διαθέσεων αποκαλύπτεται στη σχέση της με όλες τις άλλες. Τίποτα δεν εκδηλώνει καλύτερα τη συστηματικότητα της έξης όσο αυτός ο, θα λέγαμε, συστηματικός πλεονασμός στην απεριόριστη επινόηση, που προσδιορίζει όλα τα προϊόντα της, κρίσεις ή πρακτικές.

Μόνο όμως όταν κινητοποιηθούν γύρω από μια συστηματική έρευνα όλα τα διαθέσιμα στατιστικά δεδομένα για καθέναν από τους άμεσα εξερευνούμενους τομείς, όπως και για τομείς που είχαν αποκλειστεί από τον αρχικό προσδιορισμό του αντικειμένου της έρευνας, όπως είναι η οικονομική κουλ-

τούρα, η τακτική παρακολούθηση του θεάτρου, οι διαθέσεις σε θέματα διαπαιδαγώγησης των παιδιών και σεξουαλικότητας κτλ., φαίνεται ότι επιτυγχάνεται καλύτερα να συμπληρωθούν και να ελεγχθούν τα δεδομένα που έχει προμηθεύσει η κύρια έρευνα και να αντισταθμιστεί έτσι η ενδεχόμενη μερικότητα και ενίοτε επιφανειακότητα (ανάλογα με την ισχύ των δεικτών που χρησιμοποιήθηκαν) της πληροφορίας που έχει περισυλλεγεί άμεσα σχετικά με ένα τόσο εκτεταμένο σύνολο τόσο διαφορετικών τομέων· και αυτό χωρίς να περιπέσει κανείς στην αφηρημένη εξωπραγματικότητα της «δευτερογενούς ανάλυσης» των σκόρπιων δεδομένων, τα οποία αποθησαυρίζουν μηχανικά οι «τράπεζες δεδομένων» χωρίς θεωρητικό κεφάλαιο, θετικιστικοί θεσμοί με τους οποίους ξετρελαίνονται οι γραφειοκρατίες της έρευνας. Γεγονός παραμένει ότι μερικά από τα προσίδια όρια της δευτερογενούς ανάλυσης είναι ανυπέρβλητα.

Έχοντας αδιάκοπα κατά νου τα όρια των δεδομένων που είχαν συλλεγεί και κάθε πληροφορίας που εξασφαλίζεται σε μια τόσο τεχνητή σχέση, ό,τι και να κάνει κανείς, όσο η έρευνα με ερωτηματολόγιο, κάναμε σε όλη την πορεία της ανάλυσης, δηλαδή οσάκις μια δυσκολία ανέκυπτε ή μια νέα υπόθεση το απαιτούσε, παρατηρήσεις και έρευνες σε πραγματική κατάσταση (βλ., για παράδειγμα, τις ένθετες συνεντεύξεις στο τρίτο μέρος). Κυρίως όμως χρειάστηκε να μάθουμε σιγά σιγά να παραβιάζουμε τον άγραφο κανόνα που λέει ότι στην επιστημονική κατασκευή μπορούν να εισέλθουν μόνο όσα δεδομένα έχουν συλλεγεί στις συνθήκες που ορίζονται κοινωνικά ως επιστημονικές, δηλαδή μέσω μιας σειράς ερωτήσεων ή με την καλά εξοπλισμένη παρατήρηση (και ο οποίος δε θα επιβαλλόταν τόσο έντονα στο επιστημονικό ασυνείδητο αν δεν είχε το προσόν να βγάζει έξω από το παιχνίδι τον κοινωνιολόγο, άρα να τον καθιστά απρόσβλητο στην κοινωνιοανάλυση την οποία συνεπάγεται κάθε μεθοδολογικά σωστή ανάλυση), προκειμένου να αναδυθούν ξανά όλες οι πληροφορίες τις οποίες ο κοινωνιολόγος, ως κοινωνικό υποκείμενο, διαθέτει αναπόφευκτα και οι οποίες, έχοντας περάσει τον έλεγχο μέσω της αντιπαράθεσης με τα μετρήσιμα δεδομένα της παρατήρησης, μπορούν να εισέλθουν στον επιστημονικό λόγο.

Μόνο ένα ημερολόγιο της έρευνας θα μπορούσε να δώσει μια σωστή ιδέα για τις αναρίθμητες επιλογές, όλες ταπεινές αλλά και γελοίες, δύσκολες αλλά και αποφασιστικές, επομένως για τους αναρίθμητους θεωρητικούς συλλογισμούς, συχνά υποδεέστερους και ανάξιους του ονόματος της θεωρίας με τη συνηθισμένη έννοια, που πρέπει κανείς να διενεργήσει, επί χρόνια, σχετικά με ένα δύσκολα ταξινομήσιμο ερωτηματολόγιο, με μια απρόσμενη καμπύλη, με μια ερώτηση που δεν τέθηκε καλά, με μια ακατανόητη εκ πρώτης όψεως κατανομή, για να καταλήξει σε ένα λόγο που θα είναι

τόσο περισσότερο επιτυχημένος όσο καλύτερα θα μας κάνει να λησμονήσουμε τις χιλιάδες επιστροφές, επιδιορθώσεις, ελέγχους, διορθώσεις που τον κατέστησαν δυνατό, καταδηλώνοντας παράλληλα σε κάθε του λέξη την υψηλή περιεκτικότητα αλήθειας που τον διακρίνει από τα στραβοπατήματα της δοκιμιογραφίας. Περιοριστήκαμε επομένως να δώσουμε, σταδιακά, στην πορεία της έκθεσης των πορισμάτων, τις απαραίτητες πληροφορίες προκειμένου ο αναγνώστης να καταλάβει και να ελέγξει τα στάδια της στατιστικής ανάλυσης, φροντίζοντας να αποφύγουμε εξίσου τη μεθοδολογική έμφαση, η οποία συχνά συγκαλύπτει την απουσία κάθε πραγματικού στοχασμού σχετικά με τις διεργασίες, όσο και το θεωρητικό ύψος του λόγου, που τον αποστερεί από κάθε όργανο επαλήθευσης (έτσι, για παράδειγμα, και χωρίς να επιφέρουμε σύγχυση στον όχι ιδιαίτερα ενημερωμένο για την τεχνική αναγνώστη, προσπαθήσαμε να παραδώσουμε στον πληροφορημένο αναγνώστη, αποφεύγοντας ωστόσο να της δώσουμε εμφάνιση ενός πρωτοκόλλου κατά τους τύπους, παρουσιασμένου ως τέτοιου, κάθε χρήσιμη πληροφορία, ώστε να ελέγξει τα πορίσματα των αναλύσεων των αντιστοιχιών οι οποίες παρουσιάστηκαν λεπτομερώς — διαστάσεις του πίνακα, αριθμό ερωτήσεων και συνολικό αριθμό αντίστοιχων τροπικοτήτων, αριθμό ατόμων, φύση και κωδικοποίηση του πίνακα, κατάλογο μεταβλητών, περιγραφή των υποθέσεων που υπολανθάνουν στη διάκριση μεταξύ ενεργών μεταβλητών και εξεικονιστικών μεταβλητών, κατάλογο των προσίδιων αξιών και των ποσοστών αδράνειας, κύριες απόλυτες συμβολές και σχετικές συμβολές).

Παραμένει ένα τελευταίο πρόβλημα, που θα άξιζε ασφαλώς μακρά ανάπτυξη, το πρόβλημα της γραφής: η κύρια δυσχέρεια, προπαντός για ένα τέτοιο θέμα, έγκειται στο γεγονός ότι η χρησιμοποιούμενη γλώσσα οφείλει και να συγκαλύψει μια *ρήξη* με τη συνηθισμένη εμπειρία, εξίσου αναγκαία για να ιδιοποιηθεί κανείς με πρόσφορο τρόπο τη γνώση που έχει παραχθεί όσο και για να την παραγάγει, και παράλληλα να κάνει *αισθητή*, σε όσους δεν τη γνωρίζουν ή δε θέλουν να τη γνωρίζουν, την αντίστοιχη κοινωνική εμπειρία. Οι λεγόμενες συγκεκριμένες αναλύσεις, παρ' ότι δεν έχουν τίποτα το συγκεκριμένο με τη συνηθισμένη έννοια του όρου, εφόσον προϋποθέτουν την κατασκευή, ευνοούν την επιστροφή του προϊόντος της επιστημονικής περιγραφής στην εμπειρία και καθιστούν δυσχερέστερες την αποστασιοποίηση και την ουδετεροποίηση τις οποίες κατά κανόνα ευνοεί η ημιλόγια γλώσσα της ψευδοεπιστήμης.

Η τέχνη είναι ένας από τους κατεξοχήν τόπους της αποποίησης του κοινωνικού κόσμου. Ωστόσο, η ίδια ασύνειδη πρόθεση αποποίησης είναι στη ρίζα αρκετών λόγων που τάσσουν το δηλωμένο πρόταγμα να μιλήσουν για

τον κοινωνικό κόσμο και οι οποίοι, κατά συνέπεια, μπορεί να γραφτούν —και να διαβαστούν— με όρους διχασμού. (Πόσοι και πόσοι φιλόσοφοι, κοινωνιολόγοι, φιλόλογοι ήρθαν στη φιλοσοφία, στην κοινωνιολογία ή στη φιλολογία σαν σε τόπους οι οποίοι, ασαφώς τοποθετημένοι στον κοινωνικό χώρο, τους επιτρέπουν να αποφύγουν τον προσδιορισμό; Όλοι αυτοί οι έργω ουτοπιστές, που δε θέλουν να ξέρουν πού είναι, δεν είναι και οι καλύτερα τοποθετημένοι για να ξέρουν τι είναι ο κοινωνικός χώρος όπου είναι τοποθετημένοι. Αλλιώς θα είχαμε τόσες αναγνώσεις και τόσους *lectores*, τόσους υλιστές χωρίς υλικό, τόσες σκέψεις χωρίς εργαλεία σκέψης, άρα χωρίς αντικείμενο, και τόσο λίγες παρατηρήσεις, και επομένως τόσο λίγους *auctores*.) Δεν μπορούμε να επιτύχουμε την πρόοδο και τη διάδοση της επιστήμης του κοινωνικού κόσμου αν δεν *εξαναγκάσουμε την επιστροφή του απωθημένου* ουδετεροποιώντας την ουδετεροποίηση, αρνούμενοι την αποποίηση σε όλες τις μορφές της, μεταξύ των οποίων σημαντική θέση κατέχει η αποπραγμάτωση μέσω της υπερβολικής ριζοσπαστικοποίησης κάποιου επαναστατικού λόγου. Ενάντια στο λόγο που δεν είναι ούτε αληθινός ούτε ψευδής, ούτε επαληθεύσιμος ούτε διαψεύσιμος, ούτε θεωρητικός ούτε εμπειρικός, ο οποίος, όπως ο Ρακίνας δε μιλούσε για αγελάδες αλλά για δαμαλίδες, δεν μπορεί να μιλήσει για το κατώτερο ημερομίσθιο ή για τα φανελάκια της εργατικής τάξης αλλά μόνο για τον κόσμο της παραγωγής και το προλεταριάτο ή για τους ρόλους και τις στάσεις της *lower middle class*, δεν αρκεί να αποδείξουμε, πρέπει να δείξουμε, αντικείμενα αλλά και πρόσωπα, να τα κάνουμε απτά, ώστε να μπορεί κανείς να τα αγγίξει με το δάχτυλο —κάτι που δε σημαίνει να τα δείξουμε με το δάχτυλο, να τα κάνουμε δακτυλοδεικτούμενα—, και να κάνουμε να μπουν σε ένα λαϊκό μπιστρό ή σε ένα γήπεδο του ράγκμπι, σε ένα γήπεδο του γκολφ ή σε μια ιδιωτική λέσχη ανθρώπους οι οποίοι, συνηθισμένοι να λένε με λόγια ό,τι νομίζουν πως σκέφτονται, δεν ξέρουν πια να σκεφτούν τι λένε με λόγια.

Η υποκειμενική και αντικειμενική δυσκολία της γραφής δεν έγκειται μόνο στο γεγονός ότι ζητείται από τη γλώσσα να πει ό,τι από την κλίση της αρνείται ή αποποιείται. Δεν είναι εύκολο να βρει κανείς το σωστό τόνο, να διαφύγει το διάζευγμα εξύμνηση ή πρόκληση, όπου η δεύτερη είναι απλώς η αντιστροφή της πρώτης, όταν οι ίδιες οι ερωτήσεις τις οποίες οφείλει να θέσει προκειμένου να κατασκευάσει το αντικείμενο ορίζονται εκ των προτέρων, μέσα στο ίδιο το αντικείμενο, ως βαρβαρισμοί. Ο επιστημονικός λόγος αναφορικά με την τέχνη και τις κοινωνικές χρήσεις του έργου τέχνης είναι καταδικασμένος να φαίνεται χυδαίος και ταυτόχρονα τρομοκρατικός: χυδαίος, επειδή παραβιάζει τα ιερά όρια που διακρίνουν το καθαρό βασίλειο της τέχνης και της κουλτούρας από την

κατώτερη σφαίρα του κοινωνικού και της πολιτικής, διάκριση από την οποία ακριβώς εκπηγάζουν τα αποτελέσματα συμβολικής κυριαρχίας που ασκούνται από την κουλτούρα ή στο όνομά της· τρομοκρατικός, επειδή φιλοδοξεί να περιστείλει σε «ομοιόμορφες» τάξεις ό,τι είναι «πολύμορφο» και «ελευθερωμένο», «πολλαπλό» και «διαφορετικό», όπως λένε σήμερα, και να εγκλείσει την κατεξοχήν εμπειρία του «παιχνιδιού» και της «απόλαυσης» στις πεζές προτάσεις μιας «θετικής» «γνώσης», άρα «θετικιστικής», «ολοποιητικής», άρα «ολοκληρωτικής». Αν υπάρχει τρομοκρατία, βρίσκεται στις κατηγορηματικές ετυμηγορίες οι οποίες, στο όνομα του γούστου, αποπέμπουν στο γελοίο, στο ανάξιο, στην ντροπή, στη σιωπή (εδώ θα πρέπει ο καθένας να αναφέρει παραδείγματα δανεισμένα από το οικογενειακό του σύμπαν) άντρες και γυναίκες από τους οποίους λείπει απλώς, στα μάτια των κριτών τους, ό,τι κάνει τον καλό τρόπο του είναι και του πράττειν· βρίσκεται στα συμβολικά πραξικοπήματα με τα οποία οι κυρίαρχοι προσπαθούν να επιβάλουν τη δική τους τέχνη του ζην και με τα οποία είναι γεμάτα τα περιοδικά, αντρικά και γυναικεία. «Το Conforama είναι ο Γκυ Λυ του επίπλου»* όπως λέει ο *Nouvel Observateur*, όπου δε θα διαβάσουμε ποτέ ότι ο *Nouvel Obs* είναι το Club Mediterranée της κουλτούρας. Η τρομοκρατία βρίσκεται σε όλες τις κουβέντες τέτοιου φυράματος, αναλαμπές ιδιοτελούς διαύγειας, τις οποίες γεννά το ταξικό μίσος ή η ταξική περιφρόνηση. Μόνο η εργασία που είναι αναγκαία για να κατασκευαστεί ως τέτοιο το πεδίο αγώνων στο εσωτερικό του οποίου προσδιορίζονται οι μερικές οπτικές γωνίες και οι ανταγωνιστικές στρατηγικές επιτρέπει την προσπέλαση μιας γνώσης που να διακρίνεται από την τυφλή διορατικότητα του συμμετέχοντος, χωρίς να ταυτίζεται με το ηγεμονικό βλέμμα του αμέτοχου παρατηρητή. Η αντικειμενοποίηση δεν είναι πλήρης αν δεν αντικειμενοποιεί τον τόπο της αντικειμενοποίησης, αυτή την αθέατη οπτική γωνία, αυτό το τυφλό σημείο όλων των θεωριών, δηλαδή το διανοητικό πεδίο με τις συγκρούσεις συμφερόντων, όπου γεννιέται μερικές φορές, χάρη σε ένα αναγκαίο τυχαίο συμβάν, το ενδιαφέρον για την αλήθεια· και επίσης τις λεπτοφυείς συμβολές του πεδίου αυτού στη διατήρηση της συμβολικής τάξης, ακόμα και με την —εντελώς συμβολική— πρόθεση ανατροπής την οποία του απονέμει τις περισσότερες φορές ο καταμερισμός της εργασίας κυριαρχίας.

Όταν πρόκειται για ένα τέτοιο αντικείμενο, η επιστημονική εργασία

---

* Conforama είναι το όνομα αλυσίδας φτηνών επίπλων· ο Γκυ Λυ είναι δημοφιλής Γάλλος διασκεδαστής. (Σ.τ.Μ.)

πάνω στο αντικείμενο είναι αδιαχώριστη από μια εργασία πάνω στο υποκείμενο της εργασίας. Εξαρτάται πρώτα απ' όλα από την ικανότητα του υποκειμένου αυτού να κυριαρχήσει πρακτικά στην πρακτική του, στους μηχανισμούς τους οποίους πασχίζει να αντικειμενοποιήσει και οι οποίοι μπορεί να εξακολουθούν να υπαγορεύουν τη σχέση του με το αντικείμενο. Θα έπρεπε να δοθεί προς στοχασμό, όπως άλλοτε δίνονταν οι *Βίοι παράλληλοι*, η ιστορία του *Princeton Project*, εκτεταμένη εμπειρική μελέτη για την κατανάλωση της μουσικής η οποία συνένωσε τον Αντόρνο και τον Λάζαρσφελντ, επιστημολογικό ζεύγος που ενανθρωπίστηκε. Αλαζονεία του θεωρητικού, που αρνείται να βρομίσει τα χέρια του στην κουζίνα του εμπειρισμού και παραμένει τόσο βαθιά προσηλωμένος στις αξίες και στα οφέλη της Κουλτούρας, ώστε δεν είναι σε θέση να την καταστήσει αντικείμενο επιστήμης· υποταγή του εμπειριστή, έτοιμου για όλες τις παραιτήσεις και τις αποκηρύξεις τις οποίες απαιτεί μια επιστημονική ευταξία στενά υποκείμενη στην κοινωνική ευταξία. Αλαζονεία του θετικιστή, που μπαίνει στον πειρασμό να αναγορεύσει σε κανονιστικό πρότυπο κάθε επιστημονικής πρακτικής μια μεθοδολογία της μνησικακίας που εκπηγάζει από ενός είδους ρεβανσιστική οργή ενάντια σε κάθε σφαιρική διερεύνηση· υποταγή του διακεκριμένου μαρξιστή, που κάνει χυδαίο μαρξισμό εκεί όπου θα έπρεπε να εκλεπτύνει και διακεκριμένο μαρξισμό εκεί όπου θα έπρεπε να έχει το θάρρος να είναι χυδαίος. Ο καθένας βλέπει καθαρά την αλήθεια του άλλου.

Τα επιστημολογικά εμπόδια που πρέπει να υπερπηδήσει η κοινωνική επιστήμη είναι πρώτα απ' όλα κοινωνικά εμπόδια: η κοινή παράσταση της ιεραρχίας των συστατικών καθηκόντων του κοινωνιολογικού επαγγέλματος, για παράδειγμα, που οδηγεί τόσους ερευνητές να αποστρέψουν το πρόσωπο από τις ταπεινές, εύκολες και γόνιμες δραστηριότητες, για να στραφούν προς ασκήσεις δύσκολες και ταυτόχρονα στείρες, ή ένα άνομο σύστημα ανταμοιβών, που θέτει την έρευνα μπροστά στο διάζευγμα ησυχία στα εν οίκω ή κοσμοχαλασιά και απίκο, διατριβή στο βιογραφικό ή μια τρύπα στο νερό, αποθαρρύνοντας το συνδυασμό μεγάλης φιλοδοξίας και μακρόχρονης υπομονής που είναι αναγκαίος για την παραγωγή μιας επιστημονικής εργασίας. Και πράγματι, αντίθετα με τις ενίοτε υποδηλωτικές *διαισθήσεις* της δοκιμιογραφίας, τις ενίοτε συνεκτικές *θέσεις* του θεωρητικισμού ή τις ενίοτε έγκυρες *διαπιστώσεις* του εμπειρισμού, τα προσωρινά συστήματα επιστημονικών προτάσεων που πασχίζουν να συνδυάσουν εσωτερική συνοχή και συμβατότητα με τα γεγονότα μπορούν να παραχθούν μόνο χάρη σε μια αργή, δύσκολη εργασία, καταδικασμένη να παραμείνει αγνοημένη από όλες τις βιαστικές αναγνώσεις οι οποίες δεν μπορούν να δουν στην

προσωρινή κατάληξη μιας μακράς σειράς ολοποιήσεων παρά μόνο επαναληπτικές ανακαταδηλώσεις θέσεων, διαισθήσεις ή ήδη γνωστά γεγονότα, επειδή αγνοούν το ουσιώδες, δηλαδή τη δομή των σχέσεων ανάμεσα στις προτάσεις.

Το ερωτηματολόγιο*

– Φύλο:

– Έτος γέννησης:

– Οικογενειακή κατάσταση:

άγαμος	παντρεμένος
χήρος	διαζευγμένος

– Αριθμός και ηλικία παιδιών:

– Τόπος διαμονής:

– Χρονολογία άφιξης στον τόπο διαμονής:
λιγότερο από 5 χρόνια
από 5 έως 10 χρόνια
10 χρόνια και παραπάνω

– Προηγούμενος τόπος διαμονής:

– Υψηλότερο πτυχίο που κατέχετε:

– Επάγγελμα που ασκείτε (με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια):

– Υψηλότερο πτυχίο και επάγγελμα του πατέρα σας και του πατροπλευρικού παππού σας (αν συντρέχει περίπτωση, αναφέρετε το τελευταίο επάγγελμα που άσκησαν):

	πτυχίο	επάγγελμα
ο πατέρας σας		
ο παππούς σας		

– *Μπορείτε να υποδείξετε κατά προσέγγιση σε ποια κλίμακα τοποθετούνται τα ετήσια εισοδήματα της οικογενείας σας:*

λιγότερο από 10.000 F.	20 έως 25.000 F.	40 έως 50.000 F.
10 έως 15.000 F.	25 έως 30.000 F.	50 έως 60.000 F.
15 έως 20.000 F.	30 έως 40.000 F.	πάνω από 60.000 F.

---

* Δεν αναδημοσιεύεται το τμήμα του ερωτηματολογίου (24 ερωτήσεις) που αφορά τη φωτογραφία (βλ. P. Bourdieu κ.ά., Un art moyen, ό.π., σσ. 352-356), με εξαίρεση την ερώτηση για τα διαφορετικά θέματα που μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο φωτογράφησης (ερώτηση 26).

– Έχετε:

πικάπ	αυτοκίνητο (αν ναι, διευκρινίστε τη μάρκα)
μαγνητόφωνο	τηλεόραση
φωτογραφική μηχανή	κάμερα
τηλέφωνο	

1. Από πού προέρχονται τα έπιπλά σας;
   – αγορά από μεγάλο κατάστημα (διευκρινίστε ποιο)
   – αγορά από παλαιοπωλείο
   – αγορά από ειδικευμένη μπουτίκ (διευκρινίστε ποια)
   – αγορά από τεχνίτη
   – αγορά από παλιατζίδικα
   – αγορά από αίθουσα πλειστηριασμών
   – κληρονομιά
   – ενοικίαση
   – άλλη προέλευση (διευκρινίστε)

2. Το στιλ των επίπλων σας είναι:
   μοντέρνο
   παλιό
   ρουστίκ

3. Αν είχατε επιλογή, θα προτιμούσατε να αγοράσετε έπιπλα σε στιλ:
   μοντέρνο
   παλιό
   ρουστίκ

4. Ποια είναι τα τρία επίθετα που χαρακτηρίζουν καλύτερα τον εσωτερικό χώρο όπου θα σας άρεσε να κατοικείτε;

καθαρός, νοικοκυρεμένος	ζεστός	περιποιημένος
άνετος	ευκολοσυντήρητος	γεμάτος φαντασία
σύνθετος	κλασικός	πρακτικός, λειτουργικός
λιτός, διακριτικός	αρμονικός	οικείος

5. Από τις παραπάνω ιδιότητες, σε ποιες δίνετε λιγότερη σημασία; (Διαλέξτε τρεις.)

6. Από τις δραστηριότητες που απαριθμούνται παρακάτω, μπορείτε να πείτε ποιες ασκείτε συχνά, ποιες σπάνια και ποιες δεν ασκείτε ποτέ;

συχνά σπάνια ποτέ

- μαστόρεμα
- αθλητισμός (διευκρινίστε)
- κατασκήνωση
- βάδισμα
- πλαστικές τέχνες, ζωγραφική, γλυπτική
- μουσικό όργανο (ποιο)
- παιχνίδια συναναστροφών (ποια)
- παρακολούθηση της τηλεόρασης

7. Από τους ακόλουθους τραγουδιστές, ποιους προτιμάτε; (Διαλέξτε τρεις.)

Σαρλ Αζναβούρ	Εντίθ Πιαφ	Λουί Μαριανό
Λεό Φερρέ	Ζακ Μπρελ	Πετούλα Κλαρκ
Τζόνυ Χαλλυντέυ	Ζορζ Γκεταρύ	Ζακ Ντουαί
Ζορζ Μπρασσένς	Φρανσουάζ Αρντύ	Ζιλμπέρ Μπεκό

8. Προτιμάτε ένα ρούχο:

με κλασικό κόψιμο και καλής ποιότητας
που εμπνέεται από τη μόδα και ανταποκρίνεται στην προσωπικότητά σας
λιτό και ευπρεπές
τολμηρό και εξεζητημένο
στο οποίο να νιώθετε άνετα
σικ και αρχοντικό
άλλο (διευκρινίστε)

9. Τα ρούχα σας είναι:

τρέχουσας χρήσης αμπιγιέ

ραμμένα σπίτι σας, από σας ή από κάποιον της οικογενείας σας
ραμμένα φασόν, σ' ένα μικρό ράφτη ή σε μια μικρή μοδίστρα
ραμμένα στα μέτρα σας σε ένα μεγάλο οίκο ραπτικής ή σε ένα μεγάλο ράφτη
αγορασμένα από κατάστημα έτοιμων ενδυμάτων
αγορασμένα από πρετ-α-πορτέ

10. Όταν έχετε καλεσμένους, σερβίρετε, κατά προτίμηση, φαγητά:

απλά αλλά όμορφα παρουσιασμένα
φίνα και εξεζητημένα
δαπανηρά και καλά

απλά
νόστιμα και οικονομικά
πρωτότυπα και εξωτικά
περιποιημένα και μαγειρεμένα με παραδοσιακό γαλλικό τρόπο
άλλο (διευκρινίστε)

11. Από τα επίθετα που απαριθμούνται παρακάτω, υπογραμμίστε εκείνα που δηλώνουν τις προσωπικές ιδιότητες τις οποίες εκτιμάτε περισσότερο:

μπον βιβέρ	ραφινάτος	ευσυνείδητος
μετρημένος	κοινωνικός	διασκεδαστικός
καλλιτέχνης	θετικός	θεληματικός
δυναμικός	μορφωμένος	αρχοντικός

12. Από τις παραπάνω ιδιότητες, σε ποιες δίνετε λιγότερη σημασία; (Διαλέξτε τρεις.)

13. Από τα ακόλουθα είδη βιβλίων, ποια προτιμάτε; (Διαλέξτε τρία.)

αστυνομικά, περιπετειώδη	ποίηση
αισθηματικές ιστορίες	πολιτικά συγγράμματα
ταξιδιωτικές αφηγήσεις ή εξερευνήσεις	φιλοσοφικά συγγράμματα
ιστορικά αφηγήματα	έργα κλασικών συγγραφέων
επιστημονικά συγγράμματα	έργα σύγχρονων συγγραφέων

14. Ποια είδη ταινιών προτιμάτε; (Διαλέξτε τρία.)

περιπετειώδεις	θεαματικές
πολεμικές	μουσικές κωμωδίες
γουέστερν	κωμικές
αστυνομικές	με μήνυμα
ιστορικές	δραματικές
ταινίες της nouvelle vague	

15. Ποιες από τις ταινίες του καταλόγου έχετε δει; Μπορείτε επίσης να σημειώσετε το όνομα του σκηνοθέτη και των βασικών ηθοποιών της καθεμιάς:*

	Ταινία που είδα	Σκηνοθέτης	Ηθοποιοί
Διαζύγιο αλά ιταλικά			

* Ο κατάλογος αυτός προτάθηκε στους κατοίκους του Παρισιού. Στους ερωτηθέντες της περιφέρειας του Βορρά προτάθηκε άλλος κατάλογος, ο οποίος δε δημοσιεύεται εδώ και είχε καταρτιστεί σε συνάρτηση με τις κινηματογραφικές ταινίες που παίζονταν τη στιγμή της έρευνας.

Ο Ρόκο και τα αδέρφια του
Τραγουδώντας στη βροχή
Ο γατόπαρδος
Εγώ και οι γυναίκες (Le soupirant)
L'abominable homme des douanes
Ο εξολοθρευτής άγγελος
Ballade pour un voyou
55 μέρες του Πεκίνου
Ο άνθρωπος χωρίς παρελθόν
Le glaive et la balance
Η δίκη
Και οι επτά ήταν υπέροχοι
Le voyage à Biarritz
Le boucanier des îles
Σαλβατόρε Τζουλιάνο
Η μεγαλύτερη μέρα του πολέμου
Το βίτσιο και η αρετή
Vénus impériale

16. Σε μια ταινία, τι σας ενδιαφέρει κυρίως;
οι ηθοποιοί
ο σκηνοθέτης
η ιστορία

17. Αν ακούτε ραδιόφωνο, ποιες εκπομπές ακούτε κυρίως;
τις εκπομπές ποικίλης ύλης
τα νέα
τις εκπομπές επικαιρότητας
τις πολιτιστικές εκπομπές
τις εκπομπές κλασικής μουσικής
άλλες (διευκρινίστε)

18. Αν βλέπετε τηλεόραση, ποιες εκπομπές βλέπετε κυρίως;
τα θεατρικά έργα
τις επιστημονικές εκπομπές
τις ταινίες
τις εκπομπές ποικίλης ύλης
τα νέα
τις ιστορικές εκπομπές
τις λογοτεχνικές εκπομπές
τις εκπομπές για την επικαιρότητα
άλλες (διευκρινίστε)

19. Από τις κρίσεις που εκφράζονται παρακάτω, ποια είναι πλησιέστερη στη γνώμη σας;
η σοβαρή μουσική είναι πολύπλοκη
η σοβαρή μουσική δεν είναι για μας
μου αρέσει η σοβαρή μουσική, αλλά δεν την ξέρω

μου αρέσει πολύ η σοβαρή μουσική, για παράδειγμα τα 6αλς του Στράους
κάθε ποιοτική μουσική με ενδιαφέρει

20. Από τον ακόλουθο κατάλογο, ποια μουσικά έργα γνωρίζετε; Μπορείτε να σημειώσετε, σε κάθε περίπτωση, το όνομα του συνθέτη;

Έργο που γνωρίζω	Συνθέτης
Γαλάζια ραψωδία	
Τραβιάτα	
Κοντσέρτο για το αριστερό χέρι	
Μικρή νυχτερινή μουσική	
Αρλεζιάνα	
Χορός των σπαθιών	
Πουλί της φωτιάς	
Σεχραζάντ	
Η τέχνη της φούγκας	
Ουγγρική ραψωδία	
Το παιδί και τα μάγια	
Στον ωραίο γαλάζιο Δούναβη	
Το λυκόφως των θεών	
Οι τέσσερις εποχές	
Το καλοσυγκερασμένο κλειδοκύμβαλο	
Le Marteau sans maitre (Το σφυρί χωρίς μάστορα)	

21. Από τα παραπάνω έργα, ποια προτιμάτε; (Διαλέξτε τρία.)

22. Από τις κρίσεις που εκφράζονται παρακάτω, ποια είναι πλησιέστερη στη γνώμη σας;
- η ζωγραφική δε με ενδιαφέρει
- το μουσείο δεν είναι το δυνατό μου σημείο, δεν μπορώ να εκτιμήσω
- καλή είναι η ζωγραφική, αλλά δύσκολη, για να μιλήσεις πρέπει να ξέρεις
- μου αρέσουν πολύ οι ιμπρεσιονιστές
- η αφηρημένη ζωγραφική με ενδιαφέρει όσο και η ζωγραφική των κλασικών σχολών

23. Από τους ζωγράφους του ακόλουθου καταλόγου, ποιους προτιμάτε; (Διαλέξτε τρεις.)

Ντα Βίντσι	Νταλί	Καντίνσκυ	Βλαμένκ
Ρενουάρ	Γκόγια	Ραφαήλ	Βαττό
Μπυφέ	Βαν Γκογκ	Μπρακ	Πικάσσο
Ουτριλλό	Μπρέγκελ	Ρουσσό	

24. Έχετε επισκεφθεί τα ακόλουθα μουσεία; (Διευκρινίστε, αν είναι δυνατόν, με ποια ευκαιρία: με το σχολείο σας, με τους γονείς σας, με φίλους, μόνος και ποια χρονιά.)

το μουσείο του Λούβρου
το μουσείο του Jeu de Paume
το μουσείο Μοντέρνας Τέχνης
το μουσείο Jacquemart-André
το μουσείο της πόλης σας (επαρχία)

25. Δώστε τη γνώμη σας για καθεμία από τις ακόλουθες απόψεις:

— η σύγχρονη ζωγραφική είναι φτιαγμένη όπως να 'ναι, κι ένα παιδί θα μπορούσε να τα κάνει αυτά
— μου είναι αδιάφορο να ξέρω ποιος ζωγράφισε και πώς
— δεν μπορώ να εκτιμήσω τη ζωγραφική, επειδή δεν τη γνωρίζω

26. Με τα ακόλουθα θέματα, ο φωτογράφος έχει πιθανότητες να κάνει μια φωτογραφία:

	ωραία	ενδιαφέρουσα	ασήμαντη	άσχημη
τοπίο				
αυτοκινητικό ατύχημα				
κοριτσάκι που παίζει με τη γάτα				
νεκρή φύση				
γυναίκα που θηλάζει βρέφος				
μεταλλική σκαλωσιά				
καβγάς αλητόβιων				
κουνουπίδια				
ηλιοβασίλεμα στη θάλασσα				
υφαντουργός στον αργαλειό του				
φολκλορικός χορός				
σκοινί				
πάγκος χασάπη				
φλοιός δέντρου				
διάσημο μνημείο				
νεκροταφείο σιδερικών				
πρώτη κοινωνία				
τραυματίας				
φίδι				
πίνακας μεγάλου ζωγράφου				

Σχέδιο παρατήρησης (το συμπληρώνει ο ερευνητής)

η κατοικία

διαμέρισμα
μικρή μονοκατοικία στα προάστια
σπίτι ανεξάρτητο

παλαιότητα κατασκευής:

ακίνητο:

εργατική πολυκατοικία	αστικό	παλιωμένο
φτωχικό	καλής κατασκευής	πολυτελούς κατασκευής

αριθμός δωματίων:
διακόσμηση:
επίπλωση:
κυρίαρχο στιλ:
πάτωμα:
άλλες παρατηρήσεις:

η ένδυση

για τους άντρες:
φόρμα εργασίας
κοστούμι
πουλόβερ
σπορ ντύσιμο (πόλο, τζιν...)
προσεγμένο ντύσιμο («της πόλης»)
γραβάτα

τύπος και χρώμα πουκαμίσου:
κουμπωμένα μανίκια
σηκωμένα μανίκια
με διπλές μανσέτες

για τις γυναίκες:
ρούχα για τις δουλειές του σπιτιού
ταγέρ
φούστα - μπλούζα
παντελόνι
φόρεμα
πολύ αμπιγιέ
παπούτσια:
ταχούνια

παντόφλες
ίσια κτλ.
μακιγιάζ και άρωμα:
φροντισμένο ντύσιμο ή όχι:

η κόμμωση

για τους άντρες:
κοντά μαλλιά
πολύ κοντά μαλλιά
φαβορίτες
μαλλιά με μπριγιαντίνη
μεσαίου μήκους μαλλιά
μακριά μαλλιά
μουστάκι (διευκρινίστε)
μπούκλες
χωρίστρα (στο πλάι - στη μέση)
γένια

για τις γυναίκες:
κοντά μαλλιά
πολύ κοντά μαλλιά
κότσος
φανερή περμανάντ (κατσαρωμένα)
μαλλιά μεσαίου μήκους
μακριά μαλλιά
ξεβαμμένα μαλλιά
βαμμένα μαλλιά
μαλλιά πολύ κρεπαρισμένα
μαλλιά φουσκωτά
μαλλιά ίσια

η γλώσσα

προσεγμένη
αργκό
σωστή
με λάθη γαλλικών (διευκρινίστε)

ιδιοπροφορά
έντονη
ελαφρά
καμία

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

I. Η έρευνα για τα εισοδήματα, που διεξήχθη από το INSEE (Institut national de la statistique et des études économiques - Εθνικό ινστιτούτο στατιστικής και οικονομικών μελετών) το 1970 σε ένα δείγμα περίπου 45.000 κατοικιών, πραγματοποιήθηκε βάσει φακέλων που διατηρούσε η Εφορεία (Direction générale des impôts). Τα δεδομένα που παρουσιάστηκαν εδώ, τα οποία αφορούν τα νοικοκυριά και όχι τα άτομα —με εξαίρεση τις κινητές αξίες, που δόθηκαν κατά νοικοκυριό— προέρχονται από μη δημοσιευμένους πίνακες του INSEE (με εξαίρεση τους δείκτες του μέσου σφαιρικού φορολογικού εισοδήματος, βλ. G. Banderier, P. Ghigliazza, «Les revenus des ménages en 1970», *Les collections de l'I NSEE*, M 40, Δεκέμβριος 1974, σ. 29) που μας κοινοποιήθηκαν από τον P. Ghigliazza.

II. Η έρευνα «Επαγγελματική κατάρτιση και ειδίκευση», που πραγματοποιήθηκε από το INSEE το 1970, αφορά 38.000 πρόσωπα. Περιγράφει επακριβώς τις σχέσεις ανάμεσα στη γενική και επαγγελματική κατάρτιση και στην επαγγελματική κατάσταση (επάγγελμα, ειδίκευση, επίπεδο μισθού, κινητικότητα κτλ.) και παρέχει δεδομένα για την επαγγελματική και γεωγραφική κινητικότητα των υποκειμένων (αλλαγές που επήλθαν μεταξύ 1965 και 1970).

III. Η διαρκής έρευνα του INSEE για τις συνθήκες ζωής και την κατανάλωση των νοικοκυριών πραγματοποιήθηκε το 1972 σε ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα του συνόλου των συνηθισμένων νοικοκυριών και αφορά περίπου 13.000 νοικοκυριά. Στηρίζεται αφενός σε μια έρευνα με ερωτηματολόγιο αναφορικά με τα χαρακτηριστικά του νοικοκυριού (σύνθεση, ηλικία, επάγγελμα του αρχηγού κτλ.), τον εξοπλισμό του σπιτιού, τις σημαντικές

δαπάνες (ρούχα, καύσιμα κτλ.), τις περιοδικές δαπάνες (ενοίκια, κοινόχρηστα κτλ.), αφετέρου στην εκμετάλλευση σημειωματαρίων για τα τρέχοντα έξοδα, τα οποία ο ερευνητής άφησε σε κάθε νοικοκυριό επί μία εβδομάδα και κατόπιν τα μάζεψε και τα επαλήθευσε.

IV. Η έρευνα για τις «δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου», που πραγματοποιήθηκε από το INSEE στην πορεία του τελευταίου τριμήνου του 1967, σε ένα τυχαίο δείγμα 6.637 προσώπων, αντιπροσωπευτικό του συνόλου του ενήλικου γαλλικού πληθυσμού, χρησιμοποιούσε ένα ερωτηματολόγιο που περιελάμβανε ερωτήσεις για τις συνθήκες ζωής (παραδουλεύτρα, μπέιμπι σίτιγκ, απόσταση ορισμένων εγκαταστάσεων ψυχαγωγίας για το κοινό: θέατρο, πισίνα κτλ., κατοχή εξοχικού κτλ.), για το χρόνο και το ρυθμό της εργασίας και προπαντός για τις διαφορετικές πολιτιστικές πρακτικές, επισκέψεις σε μουσεία, σε εκθέσεις, σε μνημεία, ανάγνωση, τακτικές επισκέψεις σε διάφορους τύπους θεαμάτων, καφενείων και εστιατορίων, εξόδους, υποδοχή φίλων, ραδιόφωνο, τηλεόραση, για τις διαφορετικές ασχολίες: κηπουρική, μαστορέματα, κυνήγι, ψάρεμα, ιπποδρομιακό στοίχημα (tiercé), φιλολογικές ή καλλιτεχνικές δραστηριότητες, συλλογές κτλ.

V. Η έρευνα του 1966 για το περιβάλλον «Επιχειρήσεις και ανώτερα στελέχη» πραγματοποιήθηκε από τη SOFRES (Société française d'enquête par sondages - Γαλλική εταιρεία ερευνών με δημοσκοπήσεις) ύστερα από παραγγελία του CESP (Centre d'études des supports de publicité - Κέντρο μελετών των διαφημιστικών φορέων) σε 2.257 πρόσωπα ηλικίας από 15 ετών και πάνω, που ζουν σε νοικοκυριό όπου ο αρχηγός της οικογένειας είναι βιομήχανος, μεγαλέμπορος, ελεύθερος επαγγελματίας, ανώτερο στέλεχος, μηχανικός ή καθηγητής. Το ερωτηματολόγιο περιελάμβανε ένα σύνολο ερωτήσεων για τις συνήθειες της ανάγνωσης και για την ανάγνωση εφημερίδων, εβδομαδιαίων και μηνιαίων περιοδικών τις τελευταίες ημέρες, την ακρόαση του ραδιοφώνου και την παρακολούθηση της τηλεόρασης, το βιοτικό επίπεδο, τον εξοπλισμό του σπιτιού, το βιοτικό ύφος (διακοπές, αθλητισμός, κατανάλωση), την επαγγελματική ζωή (συνέδρια, ταξίδια, γεύματα εργασίας), τις πολιτιστικές πρακτικές, καθώς και τις κύριες πληροφορίες βάσης (επίπεδο σπουδών, εισόδημα, μέγεθος κατοικίας κτλ.).

VI. Η έρευνα του 1970 του CESP για την ανάγνωση του τύπου, η οποία έγινε από τη SOFRES, αφορούσε ένα δείγμα 2.682 προσώπων ενεργών ή όχι, που ζουν σε νοικοκυριό όπου ο αρχηγός της οικογένειας είναι βιομήχα-

νος, μεγαλέμπορος, ελεύθερος επαγγελματίας, καθηγητής, μηχανικός ή στέλεχος.

VII. Η έρευνα για τις πολιτιστικές πρακτικές των Γάλλων, την οποία συνέλαβε η Υπηρεσία μελετών και έρευνας της Γραμματείας Πολιτισμού και ετοίμασε μια ομάδα εργασίας, που συγκέντρωνε εκπροσώπους της Γενικής Υπηρεσίας Σχεδιασμού, του INSEE, του INED, του CNRS (Centre national de recherche scientifique - Εθνικό κέντρο επιστημονικών ερευνών) και του ORTF, πραγματοποιήθηκε το 1973 από την ARCMC (Analyse, recherche et conseil en marketing et communication - Ανάλυση, έρευνα και συμβουλές στο μάρκετιγκ και στην επικοινωνία). Διεξήχθη σε ένα δείγμα 1.987 προσώπων ηλικίας από 15 ετών και πάνω. Το ερωτηματολόγιο περιλαμβάνει ένα σύνολο ερωτήσεων που είχαν ήδη τεθεί στην έρευνα για τη συμπεριφορά στον ελεύθερο χρόνο την οποία διεξήγαγε το INSEE το 1967 καθώς και λεπτομερειακότερες και πιο συγκεκριμένες ερωτήσεις για ορισμένες πολιτιστικές πρακτικές (και ιδίως για το περιεχόμενο των πρακτικών αυτών — για παράδειγμα, τον τύπο τηλεοπτικών εκπομπών που παρακολουθεί ο ερωτώμενος, τον τύπο των δίσκων που έχει και ακούει, τα έργα τέχνης που κατέχει κτλ.).

Θα αρκεστούμε να απαριθμήσουμε τις υπόλοιπες έρευνες που συμβουλευτήκαμε. Σχεδόν πάντα αφιερωμένες σε έναν ιδιαίτερο τομέα, οι μελέτες αυτές, που στηρίζονται στην πλειονότητά τους σε σχετικά περιορισμένα δείγματα, χρησιμοποιούν τις περισσότερες φορές ένα ταξινομικό σύστημα που συνομαδώνει τα επαγγέλματα σε πέντε κατηγορίες: 1) καλλιεργητές, 2) εργάτες, 3) εργοδότες βιομηχανίας και εμπορίου, 4) υπάλληλοι και μεσαία στελέχη, 5) ανώτερα στελέχη και ελεύθεροι επαγγελματίες.

1. Για τον κινηματογράφο

VIII. «Cinéma français. Perspectives 1970», *Bulletin d'information du Centre national de la cinématographie*, ειδικό τεύχος, 91, Φεβρουάριος 1965.

IX. IFOP, *Les acteurs et actrices préférés des Français*, Οκτώβριος 1968.

X. IFOP, *Les acteurs et actrices préférés des Français*, Σεπτέμβριος 1970.

XI. IFOP, «La frequentation et l'image du cinéma en 1970», *Bulletin d'information du Centre national de la cinématographie*, 126, 1970.

XII. «Le public cinématographique», *Bulletin d'information du Centre national de la cinématographie*, 153-154, Ιούνιος-Αύγουστος 1975.

XIII. *α.* SOFRES, *Les Français et le cinéma en 1975*, Μάρτιος 1975.
XIII. *β.* CESP, *Étude sur l'audience du cinéma*, XVI, Παρίσι, 1975.

2. Για το θέατρο

XIV. SEMA, *Le théâtre et son public*, Έρευνες πραγματοποιημένες για το Υπουργείο Πολιτισμού, Παρίσι, 1966, 2 τόμοι. (Πρόκειται για τα πορίσματα μιας σημαντικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε το 1964 στο κοινό των παρισινών θεάτρων.)
XV. IFOP, *Études auprès des spectateurs des «parathéâtrales» au Théâtre de la Ville*, IFOP, Παρίσι, 1969.

3. Για το ραδιόφωνο και την τηλεόραση

XVI. «Une enquête par sondage sur l'écoute radiophonique en France», *Études et conjoncture*, 10 Οκτωβρίου 1963, σσ. 923-1.002. (Πρόκειται για μια σημαντική έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 1961 σε ένα δείγμα 12.000 προσώπων.)
Ανάμεσα στις πολυάριθμες μελέτες που πραγματοποιήθηκαν από το Γραφείο Δημοσκοπήσεων του ORTF μεταξύ 1966 και 1974, επιλέγουμε:
XVII. *Les téléspectateurs et les émissions musicales*, Έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 1969 και 1970.
XVIII. *Les dossiers de l'écran*, Έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 1971.
XIX. *Une enquête sur les variétés. Traitement des données par l'analyse factorielle des correspondances*, Ιούλιος 1972.
XX. *Les auditeurs de France-musique; attitudes, opinions, habitudes d'écoute des émissions*, Ιούλιος 1972.
XXI. *Les festivals et la radio*, Εξερευνητική φάση, Ιούλιος 1974.

4. Για την ανάγνωση

XXII. IFOP, *Les lecteurs et acheteurs de livres*, IFOP, Παρίσι, 1967.
XXIII. IFOP, *La clientèle du livre*, Εθνικό συνδικάτο εκδοτών, Παρίσι, 1969.
XXIV. IFOP, *Les achats de livres pour la jeunesse*, IFOP, Παρίσι, 1970.
XXV. SOFRES, *Les Français et la lecture*, SOFRES, Παρίσι, 1972.
XXVI. SERVO, *Analyse sectorielle de l'édition, I. Étude des marchés. Résultats qualitatifs, II. Étude des marchés. Synthèse des résultats du sondage*, Cercle de la librairie, Παρίσι, 1975.

XXVII. SOFRES, *L'image des écrivains dans l'opinion publique*, Απρίλιος 1976.

Για την ανάγνωση των ημερήσιων εφημερίδων, των εβδομαδιαίων και μηνιαίων περιοδικών, οι ετήσιες μελέτες του Centre d'étude des supports de publicité, *Les lecteurs de la presse*, XXVIII.

5. Για τα θεατρικά ή μουσικά φεστιβάλ

XXIX. J. Henrard, C. Martin, J. Mathelin, *Étude de 3 festivals de musique, La Rochelle 1974, Saintes 1974, Royan 1975*, Centre d'études des techniques économiques modernes, Παρίσι, Νοέμβριος 1975.

XXX. F.X. Roussel, *Le public du festibal mondial de théâtre de Nancy*, Centre d'informations et d'études d'économie, Νανσύ, 1975.

XXXI. SEMA, *Données statistiques sur le système musical français*, SEMA, Παρίσι, 1967.

6. Για τη διακόσμηση και την επίπλωση

XXXII. ETMAR, *Le marché de l'ameublement dans les foyers domestiques. Importance des dépenses et caractéristiques de la clientèle*, ETMAR, Παρίσι, Σεπτέμβριος 1967.

7. Για την τροφική κατανάλωση και την ένδυση

Πέρα από τις διαρκείς έρευνες του INSEE για την «τροφική κατανάλωση των Γάλλων» (XXXIII), που τα πορίσματά τους δημοσιεύονται στα συνέδρια του INSEE, και τη δευτερογενή ανάλυσή μας κατά ψιλές κατηγορίες της έρευνας για τις «βιοτικές συνθήκες των νοικοκυριών» (III), χρησιμοποιήσαμε:

XXXIV *α*. SOFRES, *Les habitudes de table des Français*, Παρίσι, Ιανουάριος 1972.

XXXIV *β*. SOFRES, *Les Français et la gastronomie* (πληθυσμός = 1.000), Ιούλιος 1977.

XXXV. Thi Nguyen Hun, «Les dépenses d'habillement des Français en 1971-1972», *Les collections de l'INSEE*, M 38, Νοέμβριος 1974.

8. Για τον αθλητισμό

Πέρα από τα δεδομένα που προμηθεύει η δευτερογενής ανάλυση κατά ψιλές κατηγορίες της έρευνας του INSEE για τις δραστηριότητες του ελεύ-

θερου χρόνου (IV) και η έρευνα για τις πολιτιστικές πρακτικές (VII), συμβουλευτήκαμε:

XXXVI. SOFRES, *Les Français et le sport*, Φεβρουάριος 1968.

XXXVII. IFOP, *Les attitudes des Français a l'égard du sport*, Δεκέμβριος 1972.

XXXXVIII. SOFRES, *Les Français et le sport*, Ιούνιος 1975 (πληθυσμός = 2.000, 15 ετών και πάνω).

9. Για τον τύπο

Πέρα από την έρευνα του CESP που αναφέρθηκε ήδη σχετικά με την «ανάγνωση του τύπου στο περιβάλλον των επιχειρήσεων και των ανώτερων στελεχών» (βλ. παραπάνω, VI), χρησιμοποιήσαμε:

XXXIX. CESP, *Douzième étude sur les lecteurs de la presse*, 1976. Τα δεδομένα που παρουσιάζονται εδώ προέρχονται από την αξιοποίηση πινάκων κατά ψιλές κατηγορίες, οι οποίοι καταρτίσθηκαν ύστερα από αίτησή μας (πληθυσμός = 5.562).

XL. IFOP, *Les lecteurs de quotidiens dans la campagne électorale*, Φεβρουάριος 1978.

10. Για τις δαπάνες εμφάνισης

XLI. SOFRES, *Pourquoi les Françaises veulent-elles maigrir?*, Μάρτιος 1974 (πληθυσμός = 450, γυναίκες από 18 έως 65 ετών).

XLII. SOFRES, *Les femmes et la mode*, Οκτώβριος 1974 (πληθυσμός = 1.100, γυναίκες από 18 έως 50 ετών).

XLIII. IFOP - Groupe d'études de Marie-Claire, *L'art de recevoir*, Δεκέμβριος-Ιανουάριος 1978.

XLIIII. IFOP - Groupe d'études de Marie-Claire, *Les Françaises et la beauté*, Δεκέμβριος 1976 (πληθυσμός = 1.016, γυναίκες από 18 έως 45 ετών).

XLV. ETMAR, *Achats de vêtements*, 1971 (πληθυσμός = 552, γυναίκες της περιοχής του Παρισιού).

11. Για την ηθική

XLVI. IFOP, *Les Français et l'amour*, Νοέμβριος 1975.

XLVII. SOFRES - Express, *Attitudes envers l'homosexualité*, 7-11, Δεκέμβριος 1973.

XLVIII. IFOP - France-Soir, *Les Français sont comme ça*, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1974 (πληθυσμός = 1.217).

XLIX. SOFRES, *L'image de la justice dans l'opinion publique*, Φεβρουάριος 1977.

L. SOFRES, *Les Français et la censure au cinéma*, Σεπτέμβριος 1974.

LI. SOFRES, *Les Français et l'art moderne*, Απρίλιος 1972 (πληθυσμός = 1.000).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΡΩΝ

Α
αγαθά
  αναγκαία 415
  ανταγωνισμός για σπάνια 144
  νόμιμα πολιτισμικά 144, 223
  πολιτισμικά 119, 130, 139, 188, 272, 273, 292, 310, 311, 361, 483
  πολυτελείας 280, 286
  συμβολικά 296, 354, 399, 406
  ταξινομημένα και ταξινομητικά 292
  υλικά 483
αγορά 125-127, 134, 136, 138, 139, 160, 252, 276, 437
  σχολική 131, 139, 428
αγρότες - γεωργοί 153, 159, 170, 176, 185, 229, 252, 261, 420, 421, 423, 444, 455, 480, 485
  μισθωτοί 207, 542
αδιαφορία 363, 534
αηδία 517, 518, 521, 533
αίρεση 279, 407
αίσθηση 132, 307, 502
αισθητική 77, 84, 85, 87, 97, 100, 101, 117, 223, 244, 254, 277, 289, 290, 307, 322, 391, 457, 520, 529
  αίσθηση 99
αναζήτηση 425
αντίληψη 73, 93
αξία 254
απόλαυση 117
αποστασιοποίηση 79
απόφαση 101
αρχή 101
διάθεση 71, 73, 76, 77, 80-82, 93, 96, 99, 104, 143, 308, 315, 459
εμπειρία 96
έννοια 518
επιλογή 103, 335, 390, 391, 421
ηδονιστική 224
θεσιληψία 77
θεωρία 80
ιδιότητα 88
κατανάλωση 144
κρίση 88, 497, 532
κυρίαρχη 87, 90, 91, 271, 435
λαϊκή 76, 83
λόγια 76, 112, 516
λογοτεχνική 516
νόμιμη 517
οπτική γωνία 82
πραγματιστική και λειτουργιστική 420
πρόθεση 71-73, 420
στάση 82

συγκρότηση 80
σύμβαση 282
συνολική αντίληψη 459
ταξινομία 94
τέρψη 85
αισθητικοποίηση 535
αισθητικό βλέμμα 105
αισθητικότητα 523
αισθητισμός 90, 97, 101, 103, 105
ασκητικός 338
αισθητιστής 374, 422
ακαδημαϊσμός 112
αλλοδοξία 189, 201, 366, 368, 370, 405
πολιτιστική 365
αλλοτρίωση 124, 522
αλλοτριωμένη εργασία 428
γενολογική 151, 254
ειδολογική 150
αλπινισμός 318
αμεροληψία 80
αναγκαιότητα 95, 96, 98
αναγκαίο 226
ανάγκη 415, 416, 423
αναγνώριση 286, 363, 364, 491
ανάθεση εντολής προς εκπροσώπηση 458
ανάκληση 424
αναλογία 95, 428, 457
αναλυτές 490
αναμετατροπή 179, 180, 181, 408
αναξιότητα 124
αναπαραγωγή 148, 212, 482
αναπαραγωγή της κοινωνικής δομής 212
αναπαραγωγική στρατηγική 375
αναστοχαστική πρόσληψη 457
ανάταξη 181, 210, 413
ανδρισμός 425, 426, 508
άνεση 98, 110, 112, 132, 159, 223,224, 254, 255, 260
ανιδιοτέλεια 83, 533
ανιδιοτελείς 97, 98, 99, 538
ανικανότητα 127, 445, 447, 456, 477
άνιση κατανομή 447
ανταγωνισμός 203
αντίθεση 98, 266, 353
αντικειμενικός -ή 257, 370
λειτουργία 407
καταμερισμός πολιτικών εξουσιών 453
προοπτική 375
συνθήκη 424
συστηματικότητα 458
ταξινόμηση 221, 296
χαρακτηριστικό 384
αντικειμενικότητα 145, 420, 494
αντικειμενισμός 103, 300
αντικειμενιστικός -ή
αντίληψη 493
ορισμός 379
αντικείμενο
αισθητικό 72
ιδιοποιημένο 119
νόμιμο 90
ταξινομήσιμα 512
ταξινομητικά 219
τέχνης 272
αντικειμενοποίηση 54, 116, 209, 238, 255, 271, 272, 278, 409, 536, 548
κοινωνιολογική 409
πολιτιστικού παιχνιδιού 294
αντικειμενοποιημένος -η 117, 119, 147, 161, 267, 334, 368, 437, 465, 477
σύστημα ταξινόμησης 430
ταξινόμηση 470
αντικειμενοποιός 255
αντι-κουλτούρα 138, 139, 414, 434
εφηβική 191

αντίληψη 146, 257, 259, 267, 295, 473, 499, 509, 513
αντινομία 407
αντίπαλο ήθος 409
άντρες 441, 442, 451, 485
αξία 65, 99, 109, 126, 127, 128, 134, 137, 138, 157, 222, 239, 275, 399, 400, 408, 526
  ανδρισμού 427
  αισθητική 254
  ασκητική 392
  αστική 396, 477
  διακριτική 289
  ηθική 254
  θετική 384
  κυρίαρχη 435
  πολιτιστική 368, 405
αξιοδότης 367
αξιοδοτώ 432
αξίωση 98, 425
απαρέσκεια 119
απάρνηση 224
απάρνηση της κοινωνικής πραγματικότητας 344
αποβολή 200
αποδέσμευση 80, 98, 373
αποεπένδυση 156, 201, 202
αποκλεισμένος 365, 413
αποκλεισμός 124, 138, 148, 439
απόκλιση 111, 271, 360, 404, 405, 424, 425, 441, 467
  διακριτική 511
  διαφορική 510
  χρονική 347, 348, 389
απόκτηση 114, 115, 126, 267, 372, 448
απόλαυση 537
απομάγευση 191, 395
αποποιημένη κοινωνική σχέση 527
αποποίηση 103, 346, 361, 364, 413, 534, 546
αποπραγμάτωση 103
απόρριψη 281, 485
απόσταση 95, 96, 98, 99, 104, 132, 225, 226, 228, 240, 373, 433, 434, 489
αποστασιοποίηση 433
αποστέρηση 428, 429, 430
αποστέρηση της κατοχής 466, 472
αποστροφή 99, 100
απόταξη 181, 194, 195, 210, 481
αποτίμηση 259
αργκό 435, 526
αρέσκεια 118
αριστοκρατία 75, 97, 114, 160, 207, 333, 372, 417, 506
  ασκητισμός 215
αριστοκρατισμός 98, 135, 234, 257, 264, 301, 338, 347, 355, 373, 408
  τεχνοκρατικός 445
αρσενικός πληθυσμός 451
αρχαιότητα 114, 115, 118, 208, 314, 316, 430
αρχή
  ιεράρχησης 168
  κυριαρχίας 338
  νομιμοποίησης 121
  ταξινόμησης 296, 338
  παραγωγής 457
  συμμόρφωσης 424
ασκητεία 223, 298
ασκητικός -ή 110, 173, 301, 318, 351, 374, 377, 378, 408, 409
  αξία 392
  αρετή 169
  αριστοκρατισμός 215, 336
  διάθεση 392, 432
  ηδονή 525
  ηθική 354, 412
  μικροαστός 396
  στάση 362

ασκητισμός
αριστοκρατικός 215
εκλεκτικός 223
αστός 54, 110, 133, 223, 344, 345, 425
αστική τάξη 66, 68, 97, 135, 224, 243, 249, 291, 314, 315, 316, 344, 345, 372, 375, 391, 397, 400, 423, 434, 477, 507, 525
ανερχόμενη μικροαστική 404
αξίες 396, 477
μεγαλοαστική 101, 454
μικροαστική 101, 103, 110, 124, 133, 136, 156, 157, 199, 253, 255, 260, 291, 294, 345, 346, 364, 365, 370, 372, 373, 374, 377, 378, 379, 386, 387, 390, 394, 412, 432, 455, 470, 484, 543
νέα 281, 352, 353, 406, 471
νέα μικροαστική 129, 133, 169, 178, 381, 388, 391, 392, 396, 397, 399, 400, 405, 406, 483
παλιά 353
παρακμάζουσα μικροαστική 389, 399, 408, 409
υποδιβασμένη μικροαστική 402
ασυνείδητο 119, 427
άτομα σε παρακμή 397
αυθεντία 125, 256, 438, 450
αυθορμησιαρχία 413, 445
αυθόρμητος 452
δείγμα 449
πολιτικός λόγος 488
αυστηρότητα 259
αυτοδίδακτος 67, 111, 124, 125, 314, 350, 370, 371, 372, 391
νέου τύπου 139, 401
παλαιού τύπου 139
αυτοδιδασκαλία 67, 370
αυτόνομες μορφές 427
αυτονομία 90, 138, 273, 427
αυτονομιμοποίηση 537

Β

βαθμός νομιμότητας 127, 128
βιβλιοθήκη 322, 323, 324
βιολογική και κοινωνική αναπαραγωγή 153
βιομηχανία 165, 234, 310
βιομηχανικός εργοδότης 171, 180, 181
βιομήχανοι 163, 176, 182, 185, 228, 229, 232, 290, 316, 324, 384, 420, 451, 473
βιοτικό σύμπαν 417
βιοτικό ύφος 98, 100, 101, 119, 146, 147, 163, 169, 173, 177, 178, 214, 215, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 227, 234, 235, 236, 257, 292, 294, 295, 305, 307, 310, 311, 333, 335, 336, 345, 346, 352, 353, 354, 355, 388, 390, 399, 405, 406, 412, 413, 419, 423, 424, 428, 481, 488
αστικό 41
διανοούμενο 413
καλλιτεχνικό 338, 347
κυρίαρχο 427, 483
λαϊκό 432
νόμιμο 406, 407
βλ. επίσης τέχνη (του ζην), συνθήκες ύπαρξης, πρωτοπορία, αστική τάξη.

Γ

γαιοκτήμονες 377
γενεσιουργός αρχή 477
γενιά 124

γιορτή 79
γνώση 116, 135, 147, 498
γνώστης 110, 113
γυναίκα 81, 82, 97, 108, 149, 152, 154, 155, 169, 183, 229, 242, 252, 354, 359, 372, 402, 420, 441, 442, 444, 446, 485, 508
καταστατική θέση της 242
κυριαρχημένη 423
λαϊκών τάξεων 421
μη εργαζόμενη 421
ξένη 153
γυναικείος -α
απελευθέρωση 467
αρμοδιότητα 441
επάγγελμα 198
εργασία 227
ρόλος 235
τύπος 420
γυναικοκρατία 360, 396
γυναικοκρατούμενος 260
γούστο 53, 85, 99, 101, 111, 112, 114, 122, 128, 144, 145, 146, 188, 215, 219, 220, 221, 225, 226, 234, 235, 238, 266, 276, 277, 283, 284, 286, 298, 332, 338, 344, 348, 368, 418, 458, 470, 493, 500, 502, 516, 517, 525, 533, 543, 548
ανάγκης 98, 222, 225, 226, 227, 232, 415, 416, 422
αστικό 105, 311, 316, 346, 384, 422, 497
ατομικό 275
βάρβαρο 85, 87
διανοούμενο 316
δοκησίσοφο 346
ελευθερίας 98, 226
έμφυτο 116
ετερόδοξο 253
ιδιοτελές 533
καθαρό 520, 521, 522, 524, 538
κακό 113, 272
καλλιτεχνικό 117
καλό 117
κοινό 491
κυρίαρχο 263, 335, 362, 384
λαϊκό 85, 316, 346, 347
μέσο 130, 346
μικροαστικό 379, 497
νόμιμο 59, 100, 134
πολυτελές 336
προσωπικό 154
ταξικό 238
τροφικό 121
φυσικό 526
χυδαίο 521

Δ

δάσκαλος 104, 110, 133, 163, 168, 169, 171, 178, 179, 180, 181, 183, 234, 290, 381, 384, 386, 396, 398, 451, 479
δευτεροβάθμια εκπαίδευση 200, 290
δημόσιος τομέας 353
δημόσιος υπάλληλος 455
δημόσιες σχέσεις 355
διαδήλωση 452, 456
διάθεση 143, 156, 405, 415, 420, 448
διαίρεση 136
διακεκριμένος -η 223
γευσιγνωσία 333
διάκριση 13, 99, 100, 104, 105, 134, 158, 164, 183, 223, 228, 232, 249, 264, 274, 277, 280, 281, 289, 291, 295, 296, 306, 307, 334, 335, 358, 365, 404, 424, 425, 492, 503, 509, 514, 526, 538, 548
αστική 133, 291, 355
ηθική 523

θεμελιώδης 298
λειτουργίες 414
νόμιμα σημεία 360
πολιτιστική 276
πρόθεση 291, 292
σχέση 76, 270, 272
σημεία 512
στρατηγική 109, 282, 335
διακριτικός -ή 87, 99, 101, 261, 279, 300, 402
αξία 289
απόκλιση 511
αποτελεσματικότητα 332
γνώρισμα 133, 257, 265, 270, 352, 396
διαφορά 266
ιδιότητα 62, 151, 295
ικανότητα 53
λειτουργία 280
μονάδα 509
παιχνίδι 414
πρακτική 332
σημείο 292
σύστημα διαθέσεων 309
διακύβευμα 53, 114, 128, 135, 137, 139, 172, 192, 206, 212, 260, 292, 297, 333, 448, 473, 490, 532
αγώνων 165
πάλης 510
πάλης για την εξουσία 360
πάλης μεταξύ τμημάτων 360
πάλης μεταξύ των τάξεων 267
πάλης των τάξεων 288
στρατηγικών προσάρτησης 351
διαλεκτική 59, 191, 210
καθολικού 473
διανοούμενος 54, 55, 59, 74, 104, 185, 197, 201, 202, 209, 223, 268, 275, 282, 297, 314, 319, 335, 345, 359, 361, 362, 369, 384, 389, 408, 413, 414, 430, 436, 439, 461, 479, 497, 500
γούστο 316
βιοτικό ύφος 413
διανοούμενη εκλαΐκευση 413
διαπαιδαγώγηση 136, 411, 412
διάρρηση 55
διασπορά 159
διαφορά 99
διαφοροποιητικές οροεξαρτήσεις 498
διαχρονικές ιδιότητες 390, 391
δομή 152, 155, 162, 165, 168, 169, 171, 172, 173, 177, 179, 182, 187, 203, 211, 215, 217, 223, 225, 229, 232, 256, 265, 275, 283, 287, 305, 310, 314, 318, 336, 338, 358, 362, 367, 388, 391, 419, 425, 456, 470, 478, 480, 497, 511, 531
γνωστική 495
θεμελιώδης 256, 495
κεφαλαίου 380
κοινωνική 158, 180, 181, 205, 286, 350, 375, 380, 407, 499, 506
πατρογονική 163, 180
πεδίου 288
πεδίου κοινωνικών τάξεων 482
δομικός -ή 203
απροσδιοριστία 387
ομολογία 116
δόξα 499
δοξόσοφοι 449, 489
δυνητική γνώμη 465

Ε

εγχάραξη 435, 454, 480
εθνοκεντρισμός 416
εθνολογική μορφή 495
εθνοτικός 127
εθνοτικό ανήκειν 148

είναι 249
εκλαΐκευση 372
εκλεκτισμός 372
εκλογές 338
εκμάθηση 70, 109, 110, 115, 315
εκπαιδευτής 198
εκπαιδευτικός-ή 451, 541
θεσμός 402
σύστημα 179, 181, 182, 190, 195, 199, 200, 202, 370, 371, 397, 408, 430, 435, 446, 449, 450, 451, 454, 499
εκσυμβολισμός 432
εκτελεστική μικροαστική τάξη 391
έκφραση 487
εκφραστικότητα 79
ελεύθεροι επαγγελματίες 104, 157, 162, 163, 165, 178, 183, 206, 228, 229, 232, 233, 234, 261, 265, 308, 310, 311, 315, 316, 319, 323, 336, 337, 344, 348, 349, 352, 353, 354, 384, 420, 444, 451, 479
ελίτ 148, 200, 275, 527
ελιτισμός του φτωχού 266
ελιτίστικα 429, 436
έμβλημα 278
εμπειρία 146, 187
διωμένη 146
εμπορικός εργοδότης 181
εμπόριο 165, 284, 316, 386
έμποροι 176, 181, 187, 238, 261, 421, 479
έμποροι τέχνης 168
εμποροϋπάλληλοι 387
ενδογαμία 284
ενέργημα παραγνώρισης 499
έννοια 112
ένταση 223, 351, 374, 377, 378, 390, 472
εξευφημισμός 274, 355, 489
έξη 99, 109, 118, 130, 137, 146, 147, 155, 161, 162, 173, 189, 196, 214, 215, 217, 218, 222, 244, 256, 257, 259, 266, 279, 285, 305, 307, 359, 415, 418, 465, 477, 478, 480, 492, 493, 544
καλλιεργημένη 136
κοινωνικές συνθήκες παραγωγής της 454
μικροαστική 374, 377
συστατικές διαθέσεις της 421
ταξική 147, 148, 268, 415, 459, 477, 487
έξις
σωματική 133, 219, 241, 462, 464, 502
εξοικείωση 133, 133, 138, 458
εξορθολογισμός 111
εξουσία 446
επαγγελματική καταστατική θέση 428
επανιδιοποιούμαι 488, 506
επένδυση 126, 129
επιβράδυνση 200
επιχειρηματικό πεδίο 180
επικαθορισμός 152
επιλογή 148, 464
του αναγκαίου 415, 421
επιστημονικό ασυνείδητο 389
επιστημονικό πεδίο 180
επιτόπια αναμετατροπή 185
εργαλεία
εξουσίας 360
ιδιοποίησης 110, 270, 274
παραγωγής 459
παραγωγής κρίσεων 438
παραγωγής λόγου 487
πολιτικής γνώμης 463
συμβολικής ιδιοποίησης 272, 350

εργάτες 89, 183, 206, 207, 225, 234, 238, 252, 261, 316, 369, 384, 390, 391, 415, 416, 419, 420, 421, 423, 425, 444, 451, 471
ειδικευμένοι εργάτες 32, 162, 182, 542
εξειδικευμένοι πτυχιούχοι 103, 162, 419, 432, 433, 479
πτυχιούχοι 419
εργατική τάξη 169, 191, 227, 245, 415, 426, 427, 430
εργατική ιεραρχία 432
εργοδηγοί 103, 182, 234, 375, 419, 432, 433, 479
εργοδότης 104, 163, 178, 181, 344, 384
βιομηχανίας 284, 315, 323, 386
εμπορίου 234, 308, 310, 311, 316
ετερονομία 130
ευφημισμός 79, 244, 388, 449, 480
ευφημιστική γλώσσα 488
εφηβεία 395
εφηβικός -ή
αντικουλτούρα 191
έφηβοι 182, 206, 507
αστοί 97, 395

Η

ηδονή 294, 394, 406, 409
ασκητική 525
αναγκαία 412
καθήκον 409
ηδονισμός 231, 434
ηδονιστικός -ή
αισθητική 224
ηθική (ηθικοποίηση) 354, 393, 409, 427, 432, 446, 476, 485, 529
αγανάκτηση 408
αναξιότητα 354
αξία 254
αστική 454
διάκριση 523
θεραπευτική πρακτική 411
θεωρητική 411
καθολική 395
κοινωνική 409
κυρίαρχη 435
οικιακή 442, 459, 471, 473, 476
παραδοσιακή 441
πρακτική 395, 442, 500, 529
σεξουαλική 425
ριγοριστική 425
ταξική 289
ηθικοκρατικός -ή 409
αναφορά 441
διάθεση 386, 405
δράση 484
θεσιληψία 412
κανονιστικό πρότυπο 408
κρίση 497
λόγος 456
μετατροπή 354
πρωτοπορία 355, 407
σνομπισμός 483
συνυποδήλωση 446
ήθος 87, 90, 268, 394, 414, 461, 487, 500, 520
λαϊκό 392
ταξικό 260, 457, 460, 470, 476, 485
ηλικία 61, 62, 64, 70, 149, 152, 16, 225, 229, 242, 259, 261, 263, 265, 267, 268, 281, 309, 310, 315, 349, 384, 386, 390, 395, 396, 446, 451, 460, 508, 543
ηλικιακές τάξεις 482, 507, 514
ηλικιωμένοι 389

Θ

θεσιληψία 55

θηλυκή 425
θηλυκότητα 198

I
ιδεολογία 112
ιδεολογικός -ή
γήρανση 396
μηχανισμός 367
παραγωγή 469, 470
στρατηγική 112, 362
ιδιοποίηση 66, 129, 219, 255, 267, 272, 274, 292, 295, 324, 332, 346, 355, 405, 429, 513
αγώνες για την 291
εργαλεία 210, 270, 274
εργαλεία συμβολικής 272, 350
εργασία 144
νόμιμοι τρόποι 333
παράδοξη 273
ποιότητα της 334
συμβολική 97, 273
συμβολικών αντικειμένων με υλικό υπόβαθρο 332
τρόπος 119, 318, 335
υλική 273, 335
υλική ή συμβολική 274
ιδιοποιούμαι 79, 295, 319, 320, 324, 351, 468, 469, 502, 503, 511, 512
υλικά 170, 334
ιεραρχημένος 180, 275, 287, 370, 371, 413
άτομο 429
ιεραρχητικός 371, 413
ιεραρχία 136, 164, 181, 190, 201, 238, 241, 275, 283, 319, 323, 362, 367, 368, 372, 392, 398, 407, 430, 434, 435, 485, 499
νομιμότητας 129, 369
ιεραρχικές σχέσεις 408
ικανότητα 87, 110, 125, 132, 445, 446, 448, 449, 456, 467
ιστορία 87

K
καθηγητής 103, 153, 157, 163, 164, 165, 169, 171, 173, 178, 179, 180, 181, 185, 215, 225, 232, 233, 265, 266, 290, 322, 323, 336, 346, 348, 349, 354, 384, 419, 479, 541
ανώτατης εκπαίδευσης 104, 105, 149, 308, 310, 311, 315
δευτεροβάθμιας εκαπίδευσης 380, 398, 404
μέσης εκπαίδευσης 541
καθήκον 406
καθημερινές εφημερίδες 455
καθημερινή πρακτική 487
καθολικά ικανή 459
καθολικευμένη 480
καθολίκευση 410, 472
καθολικός -ή
δεξιότητα 438
εφαρμογή 438
ηθική 395
κρίση 438
μόρφωση 438
ψηφοφορία 438
καθολικότητα 472, 473
καθυστέρηση 200
καλή φύση 411
καλλιεργημένη απόλαυση 538
καλλιεργητές 542
καλλιτέχνες 74, 92, 94, 95, 96, 100, 101, 104, 133, 135, 154, 164, 201, 202, 223, 272, 275, 294, 297, 308, 316, 335, 344, 346, 360, 361, 362, 396, 436, 479, 526, 528
καλλιτεχνικός -ή
απόλαυση 538

βιοτικό ύφος 338, 347
γούστο 143
παραγωγή 436
παραγωγός 310
πρωτοπορία 311
κανόνας 112
συμπεριφοράς 374
κανονιστικά πρότυπα 449, 459, 483
κατανάλωση 74, 98, 114, 164, 173, 178, 187, 223, 232, 233, 238, 277, 290, 332, 334, 346, 347, 406, 408, 418
αισθητική 144
νόμιμη 82
πεδίο 276, 279
πολιτιστική 177, 223, 234, 276
πολυτελείας 428
καταναλωτής 144, 146, 266, 276, 280, 354, 366, 406, 533
δυνητικός 388
καταναλωτικός -ή
αντικείμενο 412
νόμιμη καταναλωτική πρακτική 366
πολιτιστική καταναλωτική πρακτική 372
πρακτική 369
πράξη 354
συνήθεια 418
κατανομή 163, 165, 170, 171, 259, 264, 275, 287, 307, 318, 359, 436, 499, 512, 513, 514, 543, 545
κατανομική 257, 264
ιδιότητα 62
κατασταλτικός πεσιμισμός 409
καταστατικός -ή 196
ανικανότητα 470
εξοικείωση 106
θέση 371, 432, 503, 508
θέση της γυναίκας 242
ιδιότητα 449, 452, 457
ικανότητα 446
κατηγόρημα 332, 439, 472
κεφάλαιο καταγωγής 114
πρόσδοση κατηγορημάτων 439
κατηγορήματα 69, 109, 499, 504, 505, 506,
κατηγοριοποίηση 505
κατηγορίες αντίληψης 283
κεφάλαιο 35, 48, 147, 150-152, 160, 162, 163, 169, 173, 176, 177, 179, 180, 215, 226, 227, 253, 256, 288, 301, 306, 307, 310, 314, 318, 336, 353, 360, 388, 391
αντικειμενοποιημένο 274
αντικειμενοποιημένο πολιτισμικό 273
ανισομετατροπή κληρονομημένου πολιτισμικού 123
αληθινό 377
άφιξης 155, 157
ειδικό 161, 279
ενσωματωμένο 123, 274
ενσωματωμένο πολιτισμικό 429
ευυποληψίας 337
επίκτητο 122
καταγωγής 155, 157
κατεχόμενο 113, 122, 478
κατεχόμενο πολιτισμικό 129
κληρονομημένο 98, 122, 156
κληρονομημένο κοινωνικό 478
κληρονομημένο πολιτισμικό 124, 132, 138, 165, 189
κοινωνικό 156, 172, 179, 189, 194, 198, 298, 373, 377, 378, 397, 400, 405, 418
κοινωνικών σχέσεων 161
κυριαρχημένο 180
μετατρεψιμότητα διαφορετικών ειδών 172

νόμιμο 218
οικονομικό 100, 161-165, 168, 172, 179, 197, 223, 225, 234, 265, 298, 308, 314, 315, 318, 319, 323, 338, 343, 347, 350, 358, 360, 386, 398, 420, 457, 478, 481
πολιτισμικό 54, 56, 65, 66, 77, 81, 100, 108, 111, 113, 114, 117, 122, 123, 129, 144, 150, 154, 155, 162, 163, 164, 165, 168, 169, 170, 171, 172, 179, 180, 187, 188, 198, 206, 228, 225, 234, 265, 272, 273, 274, 307, 308, 310, 311, 314, 318, 319, 322, 323, 336, 338, 348, 350, 351, 359, 370, 374, 375, 378, 381, 384, 390, 393, 397, 398, 405, 420, 422, 430, 442, 457, 481, 483
σχολικό 54, 55, 56, 59, 60, 65, 70, 95, 106, 108, 117, 122, 123, 128, 129, 132, 133, 137, 154, 161, 169, 180, 189, 298, 310, 316, 336, 338, 351, 358, 360, 389, 397, 400, 447, 448, 449, 452, 457, 467
συμβολικό 218, 334, 346
σφαιρικό 81, 457, 478
σφαιρικός όγκος 223
σωματικό 253
κινητοποιημένη γνώμη 450
κλάση 280, 292
κοινωνικός -ή
αναγκαιότητα 226
αναγνώριση 485
αναγνωρισμένη ικανότητα 449
αναπαραγωγή 379
άνοδος 393
γένεση 494
γήρανση 396
διαίρεση 430
δομή 158, 180, 181, 205, 286, 350, 375, 380, 407, 499, 506
ηθική 409
ηλικία 265
θέση 395, 440, 447
ιεραρχία 123, 252, 261, 290, 394, 425, 446, 470
ικανότητα 446, 448
καταγωγή ή εθνοτική 54, 55, 64, 121, 122, 135, 136, 148, 149, 151, 196, 350, 364, 384, 386, 388, 392, 396, 399, 404, 447, 451, 480
καταναγκασμός 410
καταστατική θέση 154
κατηγορία αισθητικής κρίσης 532
κεφάλαιο 156, 172, 179, 194, 198, 298, 373, 377, 378, 397, 400, 405, 418
κόσμος 418, 499, 500, 504, 509, 514 546, 547
λογοκρισία 234
μηχανισμός 389
μόρφωμα 498
μπλόφα 405
οροεξάρτηση 99, 146, 480, 502
παρακμή 485
πεδίο 139, 286
πραγματικότητα 500, 501
προσανατολισμός 493
σήμα 127
συγκροτημένη αρχή καταμερισμού 503
σύμπαν 424
συνθήκη 410 415, 456

συνθήκη παραγωγής της έξης 454
σύστημα ταξινόμησης 209
τάξη 90, 181, 191, 264, 292, 338, 415, 451, 455, 460, 467, 470, 476, 486, 503, 510
ταξινόμηση 430
ταυτότητα 408, 512
τροχιά 111, 124, 155, 157, 159, 314, 315, 377, 395, 396, 480
φύση 370
χώρος 151, 362, 369, 370, 380, 388, 413, 479, 481, 501, 502, 547
χωροχρόνος 386
ψυχολογία 219, 227
κομφορμισμός 374
κοοπτάτσια 148, 149, 156, 283, 284, 398
κοσμητικός -ή 252, 281, 413
βουλησιαρχία 253
κοσμικό 54, 113, 114, 131, 132, 362, 496
κουλτούρα 54, 82, 103, 104, 106, 109, 110, 114, 116, 118, 123, 124, 126, 128, 130, 135, 136, 143, 169, 188, 199, 238, 275, 292, 294, 315, 333, 334, 363, 364, 365, 370, 371-374, 377, 392, 397, 402, 404, 430, 436, 453, 442, 452, 471, 508, 516, 524, 525, 529, 532, 547, 548, 549
γενική 68
ειδική 449
ελεύθερη 67
καλλιτεχνική 334
κυρίαρχη 364
λογοτεχνική ή ιστορική 181
μέση 308, 367, 369, 370, 542
μικροαστική 368
νόμιμη 54, 71, 78, 96, 114, 115, 124, 126, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 143, 144, 274, 292, 297, 314, 348, 364, 366, 367, 369, 370, 371, 393, 396, 402, 414, 424, 430, 542
οικονομική 181
πολιτική 439, 448
πολιτικοοικονομική 358
σχολική 315
τεχνική 334
υπό νομιμοποίηση 413
κρίση 438
πρόσδοσης κατηγορημάτων 504
κυρίαρχα κανονιστικά πρότυπα 435
κυριαρχία 428, 435
κυρίαρχο
είδος 163
λόγος 488
ορισμός 453

Λ

λαϊκός -ή 59
αξιοδότηση 426
γλώσσα 487
ήθος 392
υλισμός 361
λειτουργία 72, 73, 77, 83, 84, 85, 95, 96, 122, 197, 198, 199, 200, 224, 246, 249, 253, 264, 371, 392, 438, 450, 488
λειτουργικός λόγος 116, 425
λειτουργιστικός 249
λεκτική γνώση 487
λογοκρισία 79, 82, 90, 125, 434, 244, 440, 488, 489, 531, 532

Μ

μεγαλέμποροι 163, 169, 176, 232,

290, 324, 380, 384, 420, 451
μεγάλες σχολές 200
μεσαίοι έμποροι 377
μεταβλητές 63
μετάθεση 180, 203, 335
μηχανικοί 165, 168, 178, 183, 184, 185, 284, 308, 315, 322, 323, 336, 348, 349, 352, 419, 451
μικρέμποροι 163, 169, 380, 381, 386, 387, 389, 390, 455, 456, 541
μικροαστικό ήθος 380
μικροαστικός τουρισμός 332
μικροβιοτέχνες 390
μικροβιοτέχνες σε παρακμή 395
μικροεργοδότες 89, 485
μικροεργολάβοι 416
μικροϋπάλληλοι 416, 417
μόδα 281, 290
μορφή 72, 73, 77, 85, 86, 87, 91, 94, 138, 144, 151, 224, 238, 245, 246, 249, 375, 522
μόρφωμα 495
μορφωτικό επίπεδο 261, 405, 446, 456, 471
μουσείο 322, 324

N

νέοι 182, 229, 347, 389, 392, 393, 481, 507, 508
  νεανικό 353
  νεότερη ηλικία 316
  νεότερος -η 265, 281, 384, 440
  νεότητα 115, 202, 507, 508
  νιότη 281, 507
νόμιμος -η 106
  αισθητική 517
  ανάγκη 412
  αντικείμενο 90
  αποδέκτης 417
  αρχή αυθεντίας 360
  αρχή ιεράρχησης 360
  βιοτικό ύφος 406, 407
  γούστο 100
  εκλαΐκευση 466
  εργαλείο 280, 360
  έργο 95, 463
  έργο τέχνης 59, 87
  κεφάλαιο 218
  ορισμός 363
  παράσταση 89
  σημείο διάκρισης 360
  στάση 132
  τρόπος παράστασης 90
  Βλέπε επίσης κατανάλωση, κουλτούρα, τέχνη
νόημα 109
νοηματοδοτώ 476, 497
νοητική δομή 495, 499
νομιμοποιώ 407, 453
νομιμοποιημένος 407, 440, 450
νομιμοποίηση 128, 134, 148, 158, 278, 412, 528
νομιμότητα 90, 121, 129, 134, 416, 488, 536

O

οικειότητα 79, 133
οικογένεια 130
οικογενειακή εκμάθηση 116
οικονομική αποστέρηση 429
οικονομική επένδυση 126
οικονομικό επίπεδο 408
οικονομικές συνθήκες 418
ομογαμία 100
ομολογία 86, 139, 169, 173, 222, 364, 469, 478
ομόλογος -η 257, 279, 346
  δομή 283
όπερα 56
οπερέτα 56
οπισθοδρομικές διαθέσεις 389

οπισθοδρομικότητα 346
οπισθοφυλακή 279, 281, 465
οπτιμισμός 344, 408, 415, 481
οπτιμιστικός 392
οπτιμιστικός ασκητισμός 394
ορθοδοξία 279, 365
ορθόδοξο σχόλιο 532
ορθολογική θεραπεία 412
ορθολογικό θεμέλιο 412
οροεξαρτημένος 538
οροεξαρτήσεις 98, 147, 162, 177, 278, 305, 416
ουδετεροποίηση 93, 94, 100, 324, 458, 488, 489, 547
ουδετερότητα 409
ουσία 248, 249
ουσιαστικό 64
ουσιοκρατία 66, 67, 227, 254
ουτοπικό παράδοξο 437
ουτοπιστές 547

Π

παιδαγωγική αποτελεσματικότητα 268
πάλη 509
  για την ιδιοποίηση σπάνιων αγαθών 287
  τάξεων 161, 212, 506
πανηγύρι 433
παραγνωρίσιμος 480
παραγνωρισμένη και αναγνωρισμένη αποστέρηση 438, 452
παραγωγή 145, 276, 469
  αγαθών 276
  γνώμης 459
  γούστου 276
  λόγου 472
  πεδίο 81, 276, 439
  πεδίο ιδεολογικής 469
  πεδίο παραγωγής πολιτισμικών αγαθών 282
  πεδίο πολιτιστικής 362
παραγωγικές σχέσεις 415
παραδειγματική ιστορία 412
παρακμή 481, 485
παράσταση 512, 514
πεδίο 53, 78, 89, 128, 130, 136, 137, 147, 149, 160, 161, 218, 224, 268, 270, 367, 482, 497, 530
  αγώνων 293
  διοικητικό 180
  εξουσίας 360
  ιδεολογικής παραγωγής 439, 469
  καλλιτεχνικής παραγωγής 346
  κατανάλωσης 276, 279
  κοινωνικό 139
  κοινωνικών τάξεων 987
  κυριαρχημένης τάξης 497
  κυρίαρχης τάξης 346
  νόθο 503
  πάλης 287
  παραγωγής 81, 267, 268, 276, 277, 439
  παραγωγής πολιτισμικών αγαθών 282
  πολιτικά διανοητού 439
  πολιτικό 469
  πολιτιστικής παραγωγής 362, 482
  πολιτιστικό 361
  σχολικό 132
  φιλοσοφικό 536
πειθαρχία 393, 486
περιορισμός 375
περιστολή 376
πεσιμισμός 344, 394, 485
πεσιμιστική και απομαγευμένη παράσταση 395
πεσιμιστικός 392, 496
πολιτικολογική 444
  ερώτηση 442

πολιτικοοικονομική τάξη 471
πολιτικοποίηση 486
πολιτικός -ή 90, 155, 277, 359, 360, 430, 434, 436, 437, 439, 442, 444, 446, 448, 452, 454, 458, 467, 476, 484, 489
αγωγή 480, 486
αγώνας 473
αίσθηση 437
αναφορά 469
ανήκειν 459
αξιωματική 460
αρχή 440, 456, 459, 461
αρχή ταξινόμησης και ανάλυσης 448
βαθμίδα 460
γλώσσα 447, 487, 489, 491
γνώμη 395, 439, 452, 460, 461, 467, 477, 480, 488, 489
διάθεση 395, 458, 482
διαίρεση 510
δρων 459
ελίτ 463
εμπειρία 458
εξουσιοδότηση 465
επαγγελματική 441
επιλογή 464, 466, 480, 485
επίπεδο 395, 408
εξουσία 446
εργασία 447
ερώτηση 467, 490
ευγένεια 489
θεσιληψία 395, 432, 481
ιθύνων 464
ικανότητα 447, 449
κόμμα 48
κρίση 457, 458, 459, 462, 464
κουλτούρα 439, 448,
λεξιλόγιο 472
λόγος 449, 456, 458, 464, 480, 490
περιεχόμενο 462
πρόβλημα 441
προβληματική 469
πρακτική 462, 480
σκηνή 491
σκηνοθεσία 491
συνείδηση 466, 467
συνολική αντίληψη 459
συντηρητισμός 476
συγκρότηση 467
συζήτηση 459
σχολιαστής 490
υπερ-συνοχή 461
υπόθεση 452
χώρος 479
πολιτισμικός -ή 363
αγαθό 104, 119, 130, 139, 188, 272, 273, 292, 310, 311, 423
αδράνεια 426
αποστέρηση 429
εκμάθηση 114
εξοικείωση 159
ευπείθεια 365
ιδιότητα 170
καλή θέληση 364, 377, 391, 392, 393, 432, 459
καθυστέρηση 426
κεφάλαιο 56, 65, 77, 81, 100, 108, 111, 113, 114, 117, 122, 123, 129, 144, 150, 154, 155, 162, 163, 164, 165, 168, 198, 206, 223, 225, 234, 265, 273, 274, 307, 308, 310, 311, 314, 318, 319, 322, 323, 336, 338, 348, 350, 351, 359, 370, 374, 375, 381, 384, 390, 393, 397, 398, 420, 422, 430, 442, 457, 481
μεταβίβαση 65

πραγμάτωση 69
συσσώρευση 69, 392
πολιτιστικός -ή
αγαθό 361
αναξιότητα 428
αναπαραγωγή 426
αξία 368, 405
αξίωση 346, 405
αυθεντία 366, 435
δαπάνη 232, 233
διάκριση 276
δημιουργική απασχόληση 398, 407, 412
δραστηριότητα 178
εμπειρία 424
επένδυση 126, 134, 150
έργο 114, 117, 499
ιεραρχία 407
ικανότητα 126, 127, 130, 132, 384, 405
κατανάλωση 177, 223, 234, 256
καταναλωτική πρακτική 223, 336, 367, 372, 424
κυριαρχία 434, 435
μεσάζων 367, 369, 380, 381, 384, 396, 404
μπλόφα 404
νομιμότητα 110, 363, 435
παιχνίδι 268, 538
παραγωγή 54, 270, 273, 283, 360, 362, 367, 399, 407
περίγυρος 405
πεδίο 361
πόλος 387
πρακτική 318, 364
προϊόν 428, 429, 439
προσφορά 405
προτίμηση 311
τάξη 407
τοποθέτηση 127
φιλοσοφία 380
πολυτέλεια 435
πραγματικότητα 440
πρακτικός -ή
γνώση 437, 487
ουτοπισμός 423
προϊόντα 279
προκαθορισμένος 386
προνομιούχες τάξεις 227
προσκόλληση 392
προσωπικά «χαρίσματα» 455
προσωπικότητα 464, 465, 466
προσωπικός -ή
γνώμη 453, 454, 456, 468
ιδέα 453
ιδιότητα 453
στιλ 453
χάρισμα 455
προτίμηση 144
πρώιμη 109, 116, 117
εκμάθηση 121, 264
εξοικείωση 129
πρωιμότερο 114, 115, 124, 263, 348
πρώτη ανάγκη 289
πρωτοπορία 105, 130, 279, 281, 346, 355, 408, 465, 473
πρωτοποριακός -ή
θέατρο 319
λογοτεχνία 70
τέχνη 108
πρωτοτυπία 111, 454

Ρ

ρεαλισμός 420, 424
ρητές αρχές 457
ριγοριστικός 408
ριγορισμός 289, 374, 380, 393

Σ

σεξουαλικότητα 199, 390, 393, 411, 412, 425, 442, 459, 473
σημαινόμενο 118, 387, 487

σημαίνουσα 221, 387, 390
σημασιολογικό πεδίο 490
σηματοδοτημένος 240, 252, 389
σημειολογία 513
σημεία αναγνώρισης 516
σοφολογιότατος 54, 113,114
σπανιότητα 97, 165, 182, 183, 207, 208, 223, 229, 263, 269, 273, 275, 296, 320
σταθερές 63
στατιστική 64, 136, 156, 157, 212, 351, 433, 457
  κατανομή 205
  πιθανότητα 415
  σχέση 388, 396
  συγκέντρωση 379
στατιστική κατανομή 205
στατιστικός -ή
  δεδομένο 544
  μηχανισμός 208
  συμφυρμός 212
στελέχη 178, 229, 316, 336, 348, 349, 444
  ανώτερα 171, 234, 369, 451, 459, 471, 541
  ανώτερα διοικητικά 479
  διοικητικά 323
  μεσαία 89, 103, 179, 228, 252, 261, 316, 377, 381, 384, 387, 392, 394, 395, 396, 397, 419, 421, 444, 451, 455, 459, 471, 541
  μεσαία διοικητικά 133
στιλ 91, 101, 364
στιλιζάρισμα 98, 101, 245, 419, 435
στρατηγικές 154, 180, 184, 185, 194, 197, 280, 299, 360, 371, 394, 427, 483, 484, 490, 506, 511
  αναμετατροπής 185, 205
  αναπαραγωγής 179
  αναστήλωσης 402
  ατομικές και συλλογικές 189, 514
  γονιμότητας 374
  διάκρισης 109, 282, 335
  διακριτικότητας 281
  διακύβευμα στρατηγικών προσάρτησης 351
  επιλογών 335
  θέσεις 287, 542
  λογική 420
  ξεπεράσματος 335
  παιδαγωγικές 267
  πολιτισμικής επένδυσης 124
  πολιτιστικής συσσώρευσης 374
  συγκατάβασης 299
  συλλογικές 480
  συμβολικής αποκατάστασης 398
  σχολικές 374, 377
συμβολικός -ή 109, 345, 361, 370
  αγώνας 286, 292, 295
  αγαθά 296, 354, 399, 406
  αμφισβήτηση της κοινωνικής πραγματικότητας 344
  αποκατάστασης στρατηγικές 398
  αποτελεσματικότητα 452
  αυθεντία 406
  γνώση 487
  δράση 388, 407
  εργαλεία συμβολικής ιδιοποίησης 272, 350
  εργασία παραγωγής της ανάγκης 388
  ιδιοποίηση 274
  ιδιοποίηση συμβολικών αντικειμένων με υλικό υπόβαθρο 332
  κατηγόρημα 345
  όφελος 297, 420, 421
  πάλη 297, 346
  παράβαση 90
  τάξη 221
  υπηρεσία 388, 417

ύφος 420
σύμπαν 256, 292, 422
λόγου 497
συνέχειας 406
συναισθηματική
αποδέσμευση 289
επένδυση 126
συνθήκη 180, 416, 429
απόκτησης 41, 61, 109, 115, 130, 139, 155
εκμάθησης 215
συγχρονικά 480
συγχρονικές και διαχρονικές ιδιότητες 388
συμμόρφωση 374, 416, 424
συνήθειες 64, 434
συνολική αντίληψη 460
συντηρητικός πεσιμισμός 415
συστατικό κατηγόρημα 406
σύστημα ανάγκης 417, 418
συστηματική πολιτική «συνολική αντίληψη» 457
συστηματική συνείδηση 461
συστηματικότητα 386, 460
σφαιρική μετάθεση 206
σχολείο 54, 106, 111, 129, 130, 371, 402, 435
σχολικός -ή 113, 122, 126, 130, 132, 133, 137, 138, 155
αγορά 65, 106, 129, 130, 133, 137, 189
αξία 189
διάθεση 104
εκμάθηση 95, 96, 116
επένδυση 127, 182
επικύρωση 122
επιτυχία 315
έλεγχος 138
επίπεδο 116
θεσμός 65, 66, 67, 69, 71, 106, 114, 121, 123, 124, 132, 135, 139, 159, 192, 371, 473, 505
ιεραρχία 136
κατάσταση 132
καταστατική θέση 448
κεφάλαιο, δες κεφάλαιο
κουλτούρα 315
θεσμοθέτηση 459
πεδίο 180
στρατηγική 374, 377
σύστημα 69, 111, 124, 130, 165, 182, 188, 192, 202, 314, 338, 402, 405
ταξινόμηση 69, 413, 430
τίτλος 138, 183, 184
τροπικότητα 130
τροχιά 137
φοίτηση 394
σωματική γλώσσα 504
σωματικό σχήμα 264

T

τάξη 153, 160, 163, 176, 180, 195, 205, 210, 218, 220, 222, 238, 252, 258, 259, 264, 266, 267, 276, 283, 288, 294, 297, 314, 323, 344, 350, 354, 391, 393, 395, 408, 413, 424, 425, 445, 447, 451, 467, 510, 512, 513
αγροτική 153
ανώτερη 108, 200, 229, 386, 400
ενσωματωμένη 126, 477
καταγωγική 400
κατεστημένη 438, 463, 465, 473, 476, 477, 483, 499, 500
κοινωνική 90, 181, 191, 264, 268, 273, 279, 292, 338, 363, 386, 451, 455, 460, 467, 470, 476, 486, 501, 503, 510

κυρίαρχη 53, 59, 90, 101, 108, 113, 114, 134, 135, 163, 164, 165, 168, 169, 178, 181, 188, 198, 207, 225, 232, 245, 254, 261, 264, 265, 276, 279, 280, 281, 290, 297, 306, 315, 321, 338, 348, 349, 351, 353, 359, 361, 362, 369, 380, 381, 384, 393, 405, 407, 423, 433, 471, 478, 482, 483, 484, 496, 497, 508, 530
κυρίαρχο τμήμα κυρίαρχης 131, 135, 223, 265, 298, 316, 333, 335, 354, 358, 360, 362, 408, 461, 479, 497
κυριαρχημένη 83, 90, 98, 130, 158, 200, 211, 212, 213, 223, 265, 279, 281, 294, 295, 298, 316, 336, 358, 407, 427, 428, 478, 479, 487, 488, 489, 497, 499, 508, 530
κυριαρχημένο τμήμα κυρίαρχης 223, 235, 461, 479, 497, 520
λαϊκή 59, 72, 77, 92, 101, 103, 108, 124, 163, 207, 228, 229, 234, 235, 240, 241, 244, 249, 252, 259, 264, 289, 296, 309, 346, 353, 375, 392, 415, 418, 423, 424, 425, 428, 434, 435, 453, 458, 471, 483, 485
μεσαία 59, 77, 88, 103, 129, 157, 158, 162, 168, 169, 181, 200, 225, 245, 249, 264, 289, 322, 352, 375, 380, 386, 388, 397, 400, 404, 409, 423
ταξινομημένος -η 222, 267, 500, 514
  αγαθά 292
  αντικειμενικά 221
  ιδιότητα 512
  κοινωνικά 283
  ομάδα 506
ταξινόμηση 81, 84, 94, 99, 101, 111, 148, 215, 222, 240, 267, 278, 300, 308, 368, 371, 430, 447, 492, 493, 494, 495, 499, 501, 502, 503, 504, 509, 512, 514, 545
  αντικειμενοποιημένη 470
  αρχή 296, 338
  θεσμοθετημένο σύστημα 509
  κοινωνικό σύστημα 209
  κοινωνική 430
  πάλη ταξινομήσεων 515
  πράξη ταξινόμησης 498
  σύστημα 215, 470, 501, 505, 508, 509, 511
  σχολική 69, 413, 430
ταξινομητής
  αταξινόμητος 500
ταξινομητικός -ή
  αγαθά 292
  αντικείμενο 219
  επιλογή 479
  ιδιότητα 300
  πρακτική 217
ταξινομία 278, 511, 512
  αισθητική 94
  κυρίαρχη 427
ταξινομικός -ή 221
  αντίθεση 501
  ενέργεια 454
  διεργασία 506
  σύστημα 494, 506
  σχήμα 147, 454, 496, 500, 509
  σχολαστικότητα 372

ταξινομώ 288
τεχνητή απόλαυση 538
τεχνική ανικανότητα 452
τέχνη 75, 90, 91, 98, 100, 103, 108, 220, 294, 345, 374, 377, 395, 404, 420, 437, 440, 454, 461, 516, 546, 547
αντικείμενα 187
αστική 197
ελεύθερη 527, 533
έργα 53, 71, 72, 73, 80, 82, 86, 92, 93, 95, 122, 144, 272, 273, 286, 318, 319, 332, 334, 336, 521, 538, 547
κερδοσκόπος 527, 533
κυρίαρχη τέχνη του ζην 298
λαϊκή 434
μέση 59, 129
μοντέρνα 74, 76, 78, 89, 105
νόμιμα έργα 59, 87
νόμιμη 61, 65, 76, 104, 129, 270, 368, 369, 518
του ζην 101, 110, 228, 314, 354, 371, 400, 407, 408, 412, 413, 417, 420, 433
του καθημερινού ζην 396
του παίζειν 538
τεχνικός 179, 381, 396, 479
τεχνίτης 163, 168, 171, 176, 181, 238, 261, 377, 380, 386, 387, 389, 416, 421, 455, 456, 480, 541
τεχνοκρατική παράσταση 447
τελετουργική διάσταση 424
τελετουργικό 534, 537
τζαζ 364
τιμοκρατικό σύστημα 438
τουρισμός 319
τροπικά χαρακτηριστικά 384
τροπικότητα 380, 396, 404, 415, 462
τροπικότητα της πρακτικής 226
τρόπος 138, 232
απόκτησης 109, 112, 113, 114, 122, 123, 128, 129, 132, 133, 135, 138, 372
ζωής 418
ιδιοποίησης 335
ιδιοποίησης του έργου τέχνης 318
νόμιμος τρόπος παράστασης 90
παραγωγής 457
παραγωγής της γνώμης 456, 467
σημαίνων 419, 437
τροφική κατανάλωση 224, 225, 229, 232, 233, 235, 238, 244
τροχιά 106, 144, 151, 158, 160, 195, 238, 253, 297, 336, 349, 361, 375, 390, 396, 397, 399, 406, 480, 482
ατομική 156, 157, 158, 482
δέσμη 156
επαγγελματική 184
κοινωνική 395
μέλλουσα 386
παρακμάζουσα κοινωνική 485
περασμένη και δυνητική 388
συλλογική 159, 194, 377, 481
σχολική 137
τάξεις 395
τροπική 155

Υ

υλική ή πολιτιστική κατανάλωση 388
υπάλληλος 89, 103, 162, 171, 182, 225, 228, 252, 261, 316, 375, 377, 384, 387, 392, 394, 397, 421, 432, 433, 451, 459, 471
ύπαρξη 148
υπαρξιακή συνθήκη 498
υπαρξιακός 413
υπέρβαση 335
υποβάθμιση 200
υποβιβασμένο έργο 389

υποβιβασμός 398
υποκειμενική απόσταση 419
υπόσταση 64, 224, 245, 246, 426
υποστασιοκρατία 159
υποστασιοκρατικός 64, 370
υποταγή στην ανάγκη 420
υποτιμημένος 368
υστέρηση 188, 189
υφολογικός 94, 256
ύφος 96, 234, 435

Φ
φαίνεσθαι 249
φαινόμενο ανισομετατροπής του σχολικά αποκτημένου κεφαλαίου 123
φεμινιστική διεκδίκηση 423
φεμινίστριες 427
φενακισμένος φενακιστής 406
φιλοσοφικό πεδίο 535, 536
φιλοσοφικός λόγος 536
φύλο 160, 183, 266, 408, 446, 448, 449, 460, 467
κατά φύλα καταμερισμός εργασίας 265, 355, 359, 425, 426, 442, 473
κατανομή ανάλογα με το 543
παραδοσιακός καταμερισμός εργασίας κατά φύλα 235
σχέσεις των δύο φύλων 409
τάξεις φύλου 514
φύση 248, 259
φυσική κλίση 227
φυσική τάξη 221

X
χαλάρωση μέσα στην ένταση 355
χειρώνακτας 197, 375, 432, 433, 479, 542
χυδαίο 16, 523, 538
χυδαιότητα 422
χωρικός 416, 451
χώρος 214, 222, 223

Ψ
ψυχανάλυση 126, 411, 412, 454
ψυχή 61, 298, 526
ψυχοκοινωνιολογική μετάφραση 448
ψυχολογία κοινωνική 219, 227

Aurore 360
fair play 261, 263
Figaro 360
France-Soir 360
Histoire du structuralisme 22
l'Equipe 261
l'Express 360
La pensée mythique 16
La philosophie des formes symboliques 16
La phénoménologie de la con-naissance 16
Le langage 16
management 355
Monde 360
Nouvel Observateur 360
numerus clausus 183, 208, 209, 379
taste makers 354, 368

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Α
Αλμπδάς 294
Αλμπέρτι 272
Αλτουσσέρ 273
Αντόρνο 428, 521, 549
Αριστοτέλης 300, 305, 523

Β
Βέλφλιν 53
Βέμπερ 98, 220
Βίτγκενσταϊν 64

Γ
Γέιτς 272
Γκαρφίνκελ 513
Γκασσέτ Ορτέγκα υ 74, 76, 80
Γκιγιερμί 537
Γκόμπριτς 272, 518, 525
Γκόφμαν 96
Γκράμσι 428
Γκρεκό 489

Ε
Ένγκελ 290, 436
Ελία 272, 416, 524, 528, 529
Έρικσον 411

Ζ
Ζενέ 77
Ζιντ 454
Ζολά 63

Ι
Ιππίας 84

Κ
Καντ 76, 83, 85, 227, 367, 375, 409, 438, 492, 517, 519, 520, 521, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 537, 538, 539
Καστιλιόνε 98
Κάφκα 506
Κοντ 501

Λ
Λάγκερ 75
Λάζαρσφελντ 549
Λάιμπνιτς 220, 377, 492, 503
Λαρμπό 275
Λεβί-Στρος 67
Λένσκι 171
Λίπσετ 462, 470

Μ
Μαλλαρμέ 63, 271
Μαλρό 527
Μαρξ 160, 227, 286, 294, 301, 332, 379, 417, 436, 437, 494
Μονό 67
Μπαχτίν 526
Μπακούνιν 413
Μπαλζάκ 95
Μπαλλύ 138
Μπαρτ 117
Μπασλάρ 136
Μπέκερ 145
Μπέκετ 77
Μπενβενίστ 511
Μπένθαμ 231

Ν
Νίτσε 453
Ντεκάρτ 438
Ντερριντά 532, 534, 537, 538
Ντυμπύ 498, 506
Ντυρκέμ 122, 274, 300, 465, 500, 513

Ο
Ουγκό 295

Π
Πανόφσκυ 71, 72
Παρέτο 414
Πιαζέ 122
Πίντερ 77
Πιραντέλλο 75, 77
Πλάτων 96, 273, 500, 503
Πόππερ 273, 274
Προυντόν 91, 294, 379, 408
Προυστ 63, 64, 95, 109, 141, 219, 516

Ρ
Ράι 413
Ρακίνας 547
Ράποπορτ 306
Ριβιέρ 219
Ριγκλ 53
Ρότζερς 413

Σ
Σαρτρ 90, 345, 461, 500
Σενέκας 301
Σιμόν 453
Σολέμ 125
Σοπενχάουερ 519, 520, 531
Σοσσύρ 72, 172, 289
Σπινόζα 273, 345
Στράους 56

Τ
Ταμπάρ 227

Φ
Φλομπέρ 89, 132, 345, 346, 470, 500
Φοκοννέ 520
Φορ 53
Φοσιγιόν 53
Φουριέ 413
Φρενέ 413
Φρόυντ 413

Χ
Χάιντεγκερ 115
Χέγκελ 522, 537
Χιουμ 351

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΙΝΑΚΩΝ

1. Οι προτιμήσεις στο τραγούδι και στη μουσική.
2. Η γνώση των συνθετών και των μουσικών έργων.
3. Οι αγορές επίπλων στην κυρίαρχη τάξη ανάλογα με την κοινωνική καταγωγή και το πτυχίο.
4. Παραλλαγές μερικών δεικτών του οικονομικού κεφαλαίου ανάλογα με το τμήμα της κυρίαρχης τάξης.
5. Παραλλαγές μερικών δεικτών της πολιτιστικής πρακτικής ανάλογα με τα διαφορετικά τμήματα της κυρίαρχης τάξης.
6. Τύπος ανάγνωσης ανάλογα με τα διαφορετικά τμήματα της κυρίαρχης τάξης.
7. Παραλλαγές στην κοινωνική καταγωγή των μελών της κυρίαρχης τάξης ανάλογα με το τμήμα τάξης.
8. Μορφολογικές μεταβολές στους κόλπους της κυρίαρχης τάξης.
9. Μορφολογικές μεταβολές στους κόλπους της μεσαίας τάξης.
10. Μορφολογική εξέλιξη των διαφορετικών τάξεων και εξέλιξη της σχέσης τους με το εκπαιδευτικό σύστημα (1954-1968).
11. Δομή της τροφικής κατανάλωσης των υπαλλήλων, των εργοδηγών και των εξειδικευμένων πτυχιούχων εργατών.
12. Δομή των δαπανών στους καθηγητές, στους ελεύθερους επαγγελματίες, στους βιομήχανους και στους μεγαλεμπόρους.
13. Δομή της τροφικής κατανάλωσης ανάλογα με τα τμήματα της κυρίαρχης τάξης.
14. Παραλλαγές στους τρόπους υποδοχής.
15. Παραλλαγές στην αξία που χορηγείται στο σώμα, στην ομορφιά και στη φροντίδα του σώματος.
16. Παραλλαγές στις αθλητικές πρακτικές και στις κρίσεις για τον αθλητισμό.
17. Παραλλαγές στις ηθικοπρακτικές διαθέσεις.

18. Ποσοστό γονιμότητας και πιθανότητες πρόσβασης στην κυρίαρχη τάξη των διαφορετικών τάξεων και τμημάτων τάξεων.
19. Κατεστημένη μικροαστική τάξη και νέα μικροαστική τάξη στο Παρίσι και στην επαρχία.
20. Παραλλαγές στη συνείδηση των κοινωνικών παραγόντων της σχολικής και κοινωνικής επιτυχίας.
21. Παραλλαγές στην παράσταση των μέσων για τη μείωση της ανισότητας.
22. Παραλλαγές στο ποσοστό αποχής από την απάντηση ανάλογα με το φύλο.
23. Παραλλαγές στο ποσοστό αποχής από την απάντηση ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο.
24. Το φαινόμενο επιβολής.
25. Πολιτική τάξη και ηθική τάξη.

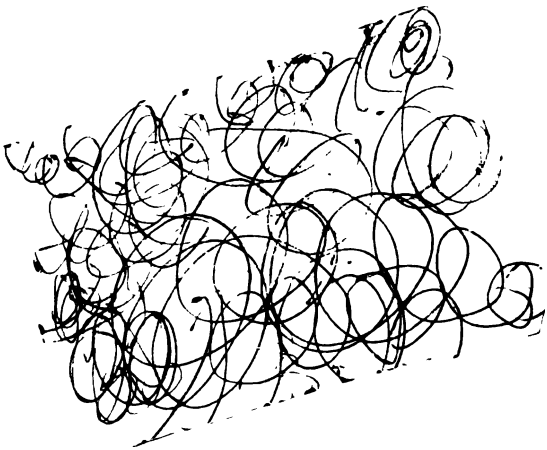

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

1. Κατανομή ανά τμήμα τάξης των προτιμήσεων για τρία μουσικά έργα.
2. Η αισθητική διάθεση στη μικροαστική τάξη.
3. Ειδική ικανότητα και λόγος για την τέχνη.
4. Χώρος των κοινωνικών θέσεων.
5. Χώρος του βιοτικού ύφους.
6. Μετατόπιση των ποσοστών σχολικής φοίτησης των νέων ηλικίας 16-18 ετών μεταξύ 1954 και 1968.
7. Συνθήκες ύπαρξης, έξη και βιοτικό ύφος.
8. Ο χώρος της τροφικής κατανάλωσης.
9. Οι ποιότητες του εσωτερικού χώρου.
10. και 11. Παραλλαγές του κυρίαρχου γούστου. Ανάλυση των αντιστοιχιών. Σχεδιάγραμμα του 1ου και του 2ου άξονα αδράνειας.
12. Παραλλαγές του κυρίαρχου γούστου. Ανάλυση των αντιστοιχιών. Απλοποιημένο σχεδιάγραμμα του 1ου και του 3ου άξονα αδράνειας.
13. Ταινίες που έχουν δει.
14. και 15. Παραλλαγές του μικροαστικού γούστου. Ανάλυση των αντιστοιχιών. Σχεδιάγραμμα του 1ου και του 2ου άξονα αδράνειας.
16. Παραλλαγές του μικροαστικού γούστου. Ανάλυση των αντιστοιχιών. Απλοποιημένο σχεδιάγραμμα του 1ου και του 3ου άξονα αδράνειας.
17. Ταινίες που έχουν δει.
18. Γνώμες για την ελευθερία που παραχωρείται στα κορίτσια των 18 ετών ανάλογα με την πολιτική επιλογή.

ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ

Στο Λεξιλόγιο περιλαμβάνονται λέξεις μη αυτονόητης (ή μη κατοχυρωμένης) μετάφρασης στα ελληνικά. Διευκρινίσεις για τις περισσότερες από αυτές ανευρίσκονται στο Pierre Bourdieu, *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, 1999, «Σημείωμα της μεταφράστριας», σσ. 379-386. Με αστερίσκο σημειώνονται αποδόσεις διαφοροποιημένες σε σχέση με τον προαναφερθέντα τόμο («Λεξιλόγιο», σσ. 407-412).

Κική Καψαμπέλη

ΕΛΛΗΝΙΚΑ	ΓΑΛΛΙΚΑ
αισθητικοποίηση	esthétisation
ακεραιοκράτης	intégriste
ακεραιοκρατία	intégrisme
ανάταξη (και αναβιβασμός)	reclassement
αξιοδότηση	valorisation
αξιοδοτώ	valoriser
απασχόληση, δημιουργική	animation
αποστέρηση (της κατοχής)	dépossession
απόταξη (και υποβιβασμός)	declassement
αποφενακισμός	demystification
αυθορμησιαρχία	spontanéisme
διάδηλος	manifeste
διαδηλώνω (και καθιστώ διάδηλο, φανερό)	manifester
διάδραση	interaction
διαδρασιαρχία	interactionnisme
διάζευγμα*	alternative
διαισθησιαρχία	intuitionnisme
διάρρηση (και διασάφηση)	explicitation
δρων	agent

εγχάραξη (και εντύπωση)	inculcation
εγχαράσσω (και εντυπώνω)	inculquer
εθνοτικός	ethnique
ενικός	singulier
ενικότητα	singularite
εξευφημισμός	euphémisation
έξη	habitus
έξις, σωματική	hexis corporelle
επιτελεστικός	performatif
ευφημισμός	euphémisme
ηθικοπρακτικός	éthique
ηθικός	moral, e
θεμιτοποίηση	licitation
θέση, καταστατική*	statut
θεσιακός	positionnel, lle
θεσιληψία	prise de position
ιδιοπροφορά	accent
καθιστώ ρητό (και διασαφηνίζω)	expliciter
κανόνας	règle
κανονιστικό πρότυπο	norme
κατανοητός*	intelligible
κατανομικός	distributionnel, lle
κατάταξη (και ταξινόμηση)	classification
κατηγόρημα	attribut
κατηγορημάτων, πρόσδοση	attribution
νοητότητα	intelligibilité
οροεξάρτηση	conditionnement
οροεξαρτώ	conditionner
ουσιοκρατία	essentialisme
παραγοντικός	factoriel, le
περιθωριοκρατία	marginalisme
περιτέμνω	découper
περίτμηση	découpage

προσίδιος	propre
ρητός	explicite
σύμμορφος	conforme
σύμπνοια συναισθημάτων	sympathie
συνομαδώνω	regrouper
συνομάδωση	regroupement
σχεσιακός	rèlationnel
ταξινόμηση (και κατάταξη)	classification
ταξινομικός	classificatoire
τυποθεσία (και μορφοποίηση)	mise en forme
τυποθετώ (και μορφοποιώ)	mettre en forme
τύπος (μορφή)	forme
υποστασιοκρατία	substantialisme
ύφος, βιοτικό	style de vie
φενακισμός	mystification
φύση, φυόμενη	nature naturée (natura naturata)
φύση, φύουσα	nature naturante (natura naturans)
φυσικοποίηση*	naturalisation
φυσικοποιώ*	naturaliser

1988), *La noblesse d'État* (Minuit 1989), *Les règles de l'art* (Seuil 1992), *La misère du monde* (Seuil 1993), *Raisons pratiques* (Seuil 1994), *Méditations pascaliennes* (Seuil 1997), *La domination masculine* (Seuil 1998), *Les structures sociales de l'économie* (Seuil 2000), αποτελούν θεμελιώδη έργα και σημεία αναφοράς στην ιστορία της κοινωνιολογικής σκέψης.
Στα ελληνικά έχουν εκδοθεί τα παρακάτω έργα του: *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου* (Δελφίνι 1992), *Οι κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κουλτούρα τους* (σε συνεργασία με τον J.-C. Passeron, Καρδαμίτσα 1993), *Κείμενα κοινωνιολογίας* (1η έκδοση Δελφίνι 1994, 2η έκδοση Στάχυ 1999), *Η ανδρική κυριαρχία* (1η έκδοση Δελφίνι 1996, 2η έκδοση Στάχυ 1999, νέα αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη έκδοση Πατάκης 2006), *Για την τηλεόραση* (Πατάκης 1998), *Αντεπίθεση πυρών I* (Πατάκης 1998), *Επείγουσες διαγνώσεις και θεραπεία για ένα πανεπιστήμιο σε κατάσταση κινδύνου* (σε συνεργασία με τους C. Charle, P. Lacroix κ.ά., Πατάκης 1999), *Γλώσσα και συμβολική εξουσία* (Καρδαμίτσα 1999), *Νόστιμον ήμαρ* (Καρδαμίτσα 1999), *Πρακτικοί λόγοι* (Πλέθρον 2000), *Για ένα ευρωπαϊκό κοινωνικό κίνημα. Αντεπίθεση πυρών II* (Πατάκης 2001), *Μάθημα πάνω στο μάθημα. Κοινωνιολογία και αυτο-κοινωνιοανάλυση* (Καρδαμίτσα 2001), *Για την εκπαίδευση του μέλλοντος: οι προτάσεις του Πιερ Μπουρντιέ* (Νήσος 2004), *Για την επιστήμη και τις κοινωνικές χρήσεις* (Πολύτροπον 2005), *Οι κανόνες της τέχνης* (Πατάκης 2006), *Επιστήμη της επιστήμης και αναστοχασμός* (Πατάκης 2007), *Σχεδίασμα για μια αυτοανάλυση* (Πατάκης 2007).

κοινωνιολογία

μεταστροφές

Διεύθυνση σειράς: Νίκος Παναγιωτόπουλος

Η *Διάκριση*, ένα από τα πιο σημαντικά βιβλία του Pierre Bourdieu και της ιστορίας της κοινωνιολογίας, παρουσιάζει τη *γενετική ανθρωπολογία της εξουσίας με έμφαση στη συμβολική διάσταση*, που χαρακτηρίζει το έργο του συνολικά. Με αφορμή την ανάλυση του γούστου, θεμελιώδους έκφρασης της κοινωνικής αναγκαιότητας, ως εργαλείου και διακυβεύματος των ταξινομητικών αγώνων μέσω των οποίων οι κοινωνικές ομάδες, προσπαθώντας να διατηρήσουν ή να βελτιώσουν τη θέση τους, επιχειρούν να επιβάλουν το βιοτικό τους ύφος ως το μόνο νόμιμο, ο Pierre Bourdieu επαναφέρει τον homo aestheticus στον πυρήνα της κοινωνικής επιστήμης. Αξιοποιώντας έναν τεράστιο όγκο εμπειρικής και κριτικής θεωρητικής εργασίας που εγγίζει τους πλέον ποικίλους τομείς της πρακτικής (μουσική, φωτογραφία, κινηματογράφο, επίσκεψη μουσείων, διασκέδαση, διατροφή, διακόσμηση εσωτερικού χώρου, ντύσιμο, αναγνωση, σωματική υγιεινή, αθλητισμό, ανατροφή παιδιών, επιλογή φίλων, πολιτική τοποθέτηση) και προσφεύγοντας σε μια καινούρια γλώσσα που επιτρέπει την παράθεση της θεωρητικής κατασκευής και των γεγονότων τα οποία η έρευνα αποκαλύπτει, της γραφικής παράστασης και της φωτογραφίας, της εννοιολογικής ανάλυσης και της συνέντευξης, του μοντέλου και του ντοκουμέντου, ο Pierre Bourdieu επαναδιατυπώνει όλα τα παραδοσιακά ερωτήματα για το ωραίο, για την τέχνη, για το γούστο και για την κουλτούρα, και αναλύει το σύνθετο δεσμό μεταξύ κουλτούρας, εξουσίας και ταυτότητας στις σύγχρονες κοινωνίες.

Ο τρόπος επιστημονικής σκέψης που ενεργοποιεί ο Pierre Bourdieu στη *Διάκριση* χαρακτηρίζεται μεθοδολογικά τόσο από τη σχεσιακή προσέγγιση της κοινωνικής ζωής όσο και από τον αναστοχασμό που εγκλείεται στον πυρήνα της θεωρίας του για την κοινωνία και τη γνώση, για τη διανοητική πρακτική και για τα εγγενή όριά της.

ISBN 978-960-16-0360-5

Βοηθ. κωδ. μηχ/σης 04360

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΤΑΚΗ